

ऋग्वेदः

स च

पद्पाठेन च यथोपलम्भं स्कन्दस्वाम्युद्गीधीये भाष्ये, वेङ्कटमाधवीया
व्याख्या, सायणभाष्यानुसारिणी मुद्गलीया वृत्तिर् इत्येतैश्च
पाठविमर्शोपयिकैः पाठभेदादिटिप्पणैश्च संयोज्य

भीमदेवः, अमरनाथः, के. एस्. रामस्वामिशास्त्री, पीताम्बरदत्त
इत्येषां सायुज्यभाजा

विश्वकर्णकुन्दा

संपादितः

तत्र चाऽयं

पञ्चम-षष्ठ-मण्डलात्मकः

४थो भागः

होशिआरपुरम्

विश्वेश्वरानन्द-वैदिकशोध-संस्थानम्

२०२० वि.

सर्वेधिकाराः सुरक्षिताः

प्रथमं संस्करणम्, २०२० वि.

प्रकाशकः — विश्वेश्वरानन्द-वैदिकशोध-संस्थानम्,
साधु-आश्रमः (प.गु.), होशियारपुरम् (पं., भारतम्) ।

All Rights Reserved

FIRST EDITION, 1964

Publishers:

Vishveshvaranand Vedic Research Institute,
Sadhu Ashram (F.O.), Hoshiarpur (Pb. India)

Prepared and Published under the Patronage of the Government of India in the erstwhile Ministry of Scientific Research and Cultural Affairs, the Government of Panjab, the University Grants Commission, the University of Panjab, the Dayanand Anglo-Vedic College Management, New Delhi and the Trusts and Charities of Shri Vishva Bandhu, Shri Moolchand Khairaitiram and other donors.

अथ

ऋग्वेदे सभाष्ये

पञ्चम-षष्ठ-मण्डलात्मकः

चतुर्थो भागः

अथ

ऋग्वेदे सभाष्ये

पञ्चमं मण्डलम्

[१]

^१बुधगविष्टिरावाश्रेयाहृषी । अग्निदेवता । विष्टुप् छन्दः^१ ।

अवो^२धिः समिधा जनानां प्रति धेनुमिवायतीमुपासम् ।

यद्वा^३इव प्र वयामुजिहानाः प्र भानवः सिद्धते नाकमच्छ ॥ १ ॥

अवोधि । अग्निः । समुद्देशी । जनानाम् । प्रति । धेनुमुद्देश्व । आडयतीम् । उपसम् ।

यद्वाऽइव । प्र । वयाम् । उत्तजिहानाः । प्र । भानवः । सिद्धते । नाकम् । अच्छ ॥ १ ॥

षेडूट० बुधगविष्टिरौ । धनुक्तगोत्र शाश्वेयः पञ्चमे मण्डले भवेत् । धेनुमिव भागच्छतीम् उपसम् प्रति जनैः निधीयमानया समिधा प्रबुद्धो भवति भक्तिः । महान्तः एव^१ बुद्ध्याः शाखाम् उत्त गमयन्तः अग्नेः भानवः अन्तरिक्षं प्रति प्र सिद्धते ॥ १ ॥

अवोधि^२ होता यजथाय देवानूर्ध्वो अग्निः सुमनाः प्रातरंस्वात् ।

समिद्धस्य रुशददक्षिं पाजो महान् देवस्तमसो निरमोधि ॥ २ ॥

अवोधि । होता । यजथाय । देवान् । ऊर्ध्वः । अग्निः । सुमनाः । प्रातः । अस्यात् ।

समुद्देशस्य । रुशत् । अदक्षिं । पाजोः । महान् । देवः । तमसः । निः । अमोधि ॥ २ ॥

षेडूट० देवान् पशुं प्रबुद्ध आसीत् होता अग्निः । प्रातः ऊर्ध्वः तिष्ठति सुमनाः । समिद्धस्य अग्नेः रुशत् इष्टते तेजः । सोऽयम् महात् देवः तमसः निः मुक्ता^१ ॥ २ ॥

यदीं गुणस्य रशनामर्जांगः शुचिरक्षते शुचिभिर्गोभिर्मुमिः ।

आद् दक्षिणा युज्यते वाजयन्त्युत्तानामूर्ध्वो अधयज्जुहभिः ॥ ३ ॥

यद् । ईम् । गुणस्य । रशनाम् । अर्जांगिरिति । शुचिः । अक्षते । शुचिऽभिः । गोभिः । अग्निः ।

आत् । दक्षिणा । युज्यते । वाजयन्ती । उत्तानाम् । ऊर्ध्वः । अधयत् । जुहभिः ॥ ३ ॥

१-१. भासि मूको. २. एव छ. ३-१. भासि विं अं.

येद्भट्ट० 'यदा प्राणिजातस्य नियमनीं विद्वां निगिरक्ति, तदानीम् अग्निः' सुद्धैस्तेजोभिः जगत् अहृत्ते शोचमानः । तदनन्तरं दग्धिणाणाम् अन्नमिच्छन्ती उदाराणाम् दक्षिणा युज्यते । सोऽद्यमग्निः ऊर्ध्वः उतानाम् दिवं तेजोभिर्धेयति ॥ ३ ॥

अग्निमच्छा देवयतां मनांसि चक्षुषीव सूर्ये सं चरन्ति ।

यदा सुवाते उपसा विरूपे श्वेतो वाजी जायते अग्रे अह्वाम् ॥ ४ ॥

अग्निम् । अच्छ । देवयताम् । मनांसि । चक्षुषीव । सूर्ये । सम । चरन्ति ।

यत् । इम् । सुवाते इति । उपसा । विरूपे इति विरूपे । श्वेतः । वाजी । जायते । अग्रे । अह्वाम् ॥ ४ ॥

येद्भट्ट० 'अग्निम् अच्छ' यजमानानाम् मनांसि सह चरन्ति यथोदिते' सूर्ये मनुष्याणाम् चक्षुषि । यद्येते जनयतः अहोरात्रे भिन्नरूपे, तदानीं श्वेतवर्णो बलवान् अह्वाम् अग्रे उपसि प्रादुर्भवति ॥ ४ ॥

जनिष्ट हि जेन्यो अग्रे अह्वान् हितो हितेष्वरूपो वनेषु ।

दमेदमे सप्त रत्ना दधानोऽग्निर्होता नि पसादा यजीयान् ॥ ५ ॥

जनिष्ट । हि । जेन्यः । अग्रे । अह्वाम् । हितः । हितेषु । अरूपः । वनेषु ।

दमेदमे । सप्त । रत्ना । दधानः । अग्निः । होता । नि । पसादा । यजीयान् ॥ ५ ॥

येद्भट्ट० अत्रायत् जनयितव्योऽग्निः अग्रे अह्वाम् निहितः निहितेषु च काष्ठेषु आरोपमानो गृहेषुदे सप्त रत्नानि प्रपच्छन् 'अग्निः होता नि योदति यष्टतरः' ॥ ५ ॥

अग्निर्होता न्यसीदद् यजीयानुपस्थे मातुः सुरभा उं लोके ।

युवा क्विः पुरुनिःष्ठ श्रुताया धर्ता कृष्टीनामुत मध्यं इदः ॥ ६ ॥

अग्निः । होता । नि । असीदत् । यजीयान् । उपस्थे । मातुः । सुरभा । ऊं इति । लोके ।

युवा । क्विः । पुरुनिःस्थः । श्रुताया । धर्ता । कृष्टीनाम् । उत । मध्यं । इदः ॥ ६ ॥

येद्भट्ट० अग्निः आह्वाना' नियम्यः यष्टतरः पृथिव्याः उपस्थे पुरासौ देशे, पुरुगुहना' सुगन्धितेजनेन च सुरभिरयम्, युवा क्विः पुरुः मनुष्येषु च निहितः सत्यकर्मा धर्ता मनुष्याणाम् । अग्नि च तेषां अग्रे इद ॥ ६ ॥

'इति तृतीयाष्टके अष्टमाध्याये द्वादशो वर्गः' ॥

प्र शु त्पं विप्रमच्छुरेणं साधुमग्निं होतारमीच्छते नमोभिः ।

आ यस्तवान् रोदसी श्रुतेन नित्यं मृजन्ति वाजिनं वृतेन ॥ ७ ॥

१-२. नास्ति वि' अ'. १. निगिरक्ति ऊर्ध्व. २. 'इति दिवम् वि' अ ऊर्ध्व. ३-३. नास्ति अर्ध. ४. २योरेवे हि' अर्ध. ५. अयमिव वि' अर्ध. ६-६. नास्ति वि' अ'. ७. इना वि', होता अ'. ८. उपस्थे अर्ध. ९-९. नास्ति मूर्ध.

प्र । नु । त्यम् । विप्रम् । अध्वरेषु । साधुम् । अग्निम् । होतारम् । ईळते । नभःऽभिः ।
आ । यः । ततानं । रोदसी इति । ऋतेनं । नित्यम् । मूञ्चन्ति । वाजिनम् । घृतेन ॥ ७ ॥

येङ्कट० प्र स्तुवन्ति यं मेधाविनं यज्ञेषु साधयितारम् अग्निम् ह्यतारं द्विविधिः सह यः अग्निः
पावापृथिव्यौ^१ आ तनोति उदकेन तेजसा^२ वा तम् नित्यम् इत्वं परिचरन्ति बलिनम् घृतेन ॥ ७ ॥

मार्जाल्यो मृज्यते स्वे दमूनाः कचिप्रशस्तो अतिथिः शिवो नः ।

सहस्रशृङ्गो वृषमस्तदोजा विश्वा अग्ने सहसा प्रास्यन्थान् ॥ ८ ॥

मार्जाल्यः । मृज्यते । स्वे । दमूनाः । कचिऽप्रशस्तः । अतिथिः । शिवः । नः ।
सहस्रऽशृङ्गः । वृषभः । तत्ऽशोजाः । विश्वान् । अग्ने । सहसा । प्र । अग्नि । अन्यान् ॥ ८ ॥

येङ्कट० मार्जान्यः^१ मृज्यते परिचर्यते स्वस्थाने^२ । दममनाः कचिभिः प्रशस्ताः^३ अतिथिः वस्माकम्
शिवः भवतु । सहस्रशृङ्गः वर्षिता वृषालावलाः त्वम् द्वे अग्ने । सर्वान् अन्यान् बलेन प्र भवसि
अतिवच्छसि ॥ ८ ॥

प्र सद्यो अग्ने अत्येभ्यन्यानाविर्यस्मै चारुतमो वृभूर्य ।

ईलेन्यो वपुष्यो विभावा प्रियो विशामतिथिर्मानुषीणाम् ॥ ९ ॥

प्र । सद्यः । अग्ने । अति । एषि । अन्यान् । आविः । यस्मै । चारुतमः । वृभूर्य ।
ईलेन्यः । वपुष्यः । विभावा । प्रियः । विशाम् । अतिथिः । मानुषीणाम् ॥ ९ ॥

येङ्कट० शीघ्रमेव अग्ने ! त्वम् अन्यान् प्र अति एषि शत्रून्^१ तस्य, यस्मै यजमानाथ चारुतमः आविः
भवसि । सद्यः^२ वदये^३ दिवः दोषिमान् प्रियः विशाम् मानुषीणाम् अतिथिः ॥ ९ ॥

तुभ्यं भरन्ति क्षितयो यविष्ठ वृलिमग्ने अन्तित् ओत दुरात् ।

आ भन्दिष्ठस्य सुमतिं चिकिद्धि बृहत् ते अग्ने महि शर्म भद्रम् ॥ १० ॥

तुभ्यम् । भरन्ति । क्षितयः । यविष्ठ । वृलिम् । अग्ने । अन्तितः । आ । त्त । दुरात् ।
आ । भन्दिष्ठस्य । सुऽमतिम् । चिकिद्धि । बृहत् । ते । अग्ने । महि । शर्म । भद्रम् ॥ १० ॥

येङ्कट० तुभ्यम् हविः भरन्ति क्षितयः दे वविष्ठ अग्ने । अन्तित् इति च^१ दुरात् । स्तोत्रदमस्य सुमतिम्
काभिमुत्तयेन जानीहि । बृहत् इत्त् महद्य तत्र सुर्वं भजनीयम् अग्ने ! ॥ १० ॥

१. 'विष्वा वि' ; 'विषी वि' अ'. २. 'ता च वि' एषं. ३. मग्नेभ्यः विं एषं; मग्नेभ्यः अ'; मग्ने
भायः वि'; मार्जनीयः स प्रस्तावः. ४. 'स्व एषे वि' अ' क. ५. प्रशस्तम् क; 'ला वि' अ'.
६. वपुं वि' अ'. ७. सद्ये वि' एषं. ८. वदये वि' अ' एषं. ९. मासि वि' अ'.

आऽद्य रथं भानुमो भानुमन्तुमग्ने तिष्ठ यजतेभिः समन्तम् ।

विद्वान् पथीनामुर्वष्टन्तारिक्षमेह देवान् हविरर्घाय वक्षि ॥ ११ ॥

आ । अद्य । रथम् । भानुऽम् । भानुऽमन्तम् । अग्ने । तिष्ठ । यजतेभिः । समऽन्तम् ।

विद्वान् । पथीनाम् । उरु । अन्तारिक्षम् । आ । इह । देवान् । हविःऽअर्घाय । वक्षि ॥ ११ ॥

वेङ्कट० आ तिष्ठ अद्य रथम् हे दीक्षिन्म् अग्ने! दीक्षिमन्तम्^१ यद्यथैः देवैः समावृत्तपर्यन्तम् । विद्वान् देवयानान् मार्गान् विस्तीर्ण्य अन्तरिक्षम् वा यद् अस्मिन् यज्ञे देवान् हविषो मक्षण्याय ॥ ११ ॥

अथोचाम कुन्पे मेध्याय वचो वन्दारु वृपभाय वृष्णे ।

गविष्ठिरो नमस्ता स्तोममशौ दिवीय रुक्मसुकृष्यञ्चमथ्रेत् ॥ १२ ॥

अथोचाम । कुन्पे । मेध्याय । वचो । वन्दारु । वृपभाय । वृष्णे ।

गविष्ठिः । नमस्ता । स्तोमम् । अशौ । दिविऽईव । रुक्मम् । सुकृष्यञ्चम् । अथ्रेत् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अथोचाम कुन्पे यज्ञियाय स्तोत्रं वन्दनशीलम् तर्पणशीलाय वृष्णे । अथैकवदाह । गविष्ठिः इविषा सह स्तोमम् अग्ने अयति, यथा पुरुषो^२ दीप्ति^३ विस्तीर्णम्यजान् रुक्मालङ्कारं श्रयति, अपि वा यथा^४ दिवि वादिसं अयति देवा बहुव्याप्तिम् ॥ १२ ॥

इति तृतीयाष्टके अष्टमाऽध्याये त्रयोदशो वर्गः ॥

[२]

कुमार भाग्येय ऋषिः, वृषो वा जाना, जसौ वा, द्वितीयानवस्योः वृषो जानः ।
अग्निदेवता । त्रिष्टुप् छन्दः, द्वादशी शकरी ।

कुमारं माता युवतिः समुन्धं गुह्यं विभर्ति न ददाति पित्रे ।

अनीकमस्य न भिनज्जनांसः पुरः पश्यन्ति निहितमरती ॥ १ ॥

कुमारम् । माता । युवतिः । समुन्धम् । गुह्यं । विभर्ति । न । ददाति । पित्रे ।

अनीकम् । अस्य । न । भिनत् । जनांसः । पुरः । पश्यन्ति । निहितम् । अरती ॥ १ ॥

वेङ्कट० शीलकः— "कुमारम्" इति कुमारं सूक्तं जानोऽयता^५ वृषः ।

कीमारे सति वास्ये दे 'वमेतं' 'की(वि) इ' तृचादिमे ॥ इति ।

अथ द्वादश्यायनोक्त इतिहासः—

पेशाकः श्वरगो राजा शैवगो रथमाश्रितः ।

संभवादाश्वरशील^६ वृषो^७ जानः पुरोहितः ॥

१. नास्ति रि^१ अं. २. तम् छ. ३-३. "अन्तरि" वि^२ छपे. ४. मन्दनीयम् वि^३ अं.
५. पुरो रि^४ छ छपे. ६. भासित रि^५ छपे. ७. वा छ; वे छ प्रस्तावः; यथा वि^६ अं. ८-८. नास्ति
गृधे. ९. वयो छ. १०. स यमहाय ए^७ छपे; संभवादाय ए^८ वि^७ अं. ११. वृषो छ.

स्वयमेव नियच्छन्ति पुरो राज्ञो पुरोहिताः ।
 नेदयं करवत् पापमिति रग्नीन् समाहिताः ॥
 रथचक्रेण गच्छन्तौ तौ विचिच्छिवदुः क्षिरः ।
 आग्नेयस्य कुमारस्य क्रीडतः फल्पयित् पथि ॥
 त्वं हन्तासीत्युवाचैकः त्वं हन्तासीति चाररः ।
 राजाऽऽजवीद् वृक्षं ज्ञानम् अथापात्तमदं रथम् ॥
 प्रायोजीसवं^१ त्वमि च तं त्वमेवात्तोऽवधीर्द्विजम् ।
 वी वै पृष्ठाबद्धा इति हस्वाभून् प्रथमेयतुः ॥
 ते द्वेषाकृत ऊचुथ संगृह्णातीह गो रथम् ।
 स रथस्येश्वर इति वृक्षमेव पराभ्रुवन् ॥
 सोऽथ वार्त्तानि सामानि दृष्ट्वा संजोष्य तं शिष्टम् ।
 श्रोधात् संत्वज्य राजाननन्दैरा^२ समाहितः ॥
 हरोऽथाग्नेर्नैमाशाप तस्यापकमणालयेः ।
 अत्रौ प्रास्तानि पथिवानि नक्षपच्यन्त कानिचिद् ॥
 अधिभक्षन्ति यं सार्यं श्रातः सोऽश्नन्तीदनः ।
 ततः प्रव्यथितो राजा सोऽभिगम्य प्रसाव च ॥
 आनीय तं वृक्षं जाने पुनरेव पुरो वधे ।
 जानो वृक्षोऽकामयत^३ पर्याम्यमेरुं हरः ॥
 इति वाञ्छान्वयो दृष्ट्वा ददकर्मोर्हरथ तद् ।
 प्रविष्टं तद्गरो भावो^४ पिशोषी तस्य भूयोः ॥
 निपत्याः स तथा सार्धनात्पयो वसिषावपि ।
 तामुपामन्नयाद्ये 'कमेतं त्वम्' इतीवृषा ॥

(अ. सू. ५, १४-२० वैमि ३, १४-१९) ॥

कश्चन कुमारम् मातङ्गकुमारस्य मम हननात् तदतुल्यं कुमाररूपेण राज्ञो भावीम् अनुप्रविश्य
 वर्त्तमानम् पुनरिति समुत्पन्नं^१ आग्रादिभि^२ युद्धायाम् विगर्ति, न ददाति विधिं रथे । ततश्च
 वाप्य कुमारस्य हिसकं यताः न पुरः पश्यन्ति निहितम् अन्तर्द्विते देवे । अत्र वाग्दशायनकम्—

१. प्रायोजीसवं वि^१ ; प्रायोजीसवं वैमि. ख. ल. २. भादं देव रूपं. ३. इषोः ख. ४. तामुत्तं वि^१.

“त आगच्छद् यथा राजा ब्राह्मणोऽनुमन्त्यमाण आगच्छेत् एव स आगत्यानामयत् पश्ययमनेर्हेर^१
इति । य एतत् सामाऽपश्यत् तदभ्यगायत्, तदपश्यत् पिशाची वा इयं ब्रह्मणस्य जाया । सैनम्^२
कश्चिपुना छात्रयिःवाऽभ्यास्त इति । तदभिन्वाहरत्—‘कुमार माता युवति तमुन्धम्’, ‘कमेत त्व
युवते कुमारम्’” (तु जैमि ३, ११) इत्यादि ॥ १ ॥

कमेतं त्वं युवते कुमारं पेयीं विभर्षिं महिषीं जजान ।

पूर्वीं हि गर्भेः शूरदो ब्रुवर्षीपश्यं जातं यदसूत माता ॥ २ ॥

कम् । एतम् । त्वम् । युवते । कुमारम् । पेयीं । विभर्षिं । महिषीं । जजान् ।

पूर्वीं । हि । गर्भे । शूरदं । ब्रुवर्षीं । अपश्यम् । जातम् । यत् । असूत । माता ॥ २ ॥

वेङ्कट० ‘यथा पिशाचीं पृच्छति—कम् एतम् त्वम्’ हे युवत । कुमारम् पेयीं पिशाचिका विभर्षिं ।
महिषीं क्षिप्र जनयतु एतमिति । परोक्षमाह—ब्रह्मी हि शूरद गर्भे भय प्रयुक्तं आसीत् पश्याम्येनमप
जाताम्, यथेन जनयतीत्यम् माता ॥ २ ॥

हिरण्यदन्तं शुचिर्जर्णामारात् क्षेत्रादपश्यमायुधा मिमानम् ।

ददानो अस्मै अमृतं विप्रकृतं किं मामन्तिन्द्राः कृणवन्नुकथाः ॥ ३ ॥

हिरण्यदन्तम् । शुचिर्जर्णम् । आरात् । क्षेत्रात् । अपश्यम् । आयुधा । मिमानम् ।

ददान । अस्मै । अमृतम् । विप्रकृतं । किम् । माम् । अन्तिन्द्राः । कृणवन् । अनुकथा ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अथ जानं कुमारस्य ‘वर्णार्थं’ राष्ट्रम् उपलुक्तं दृष्ट्वा अग्निं स्तौति—‘हितरमणीयज्वाला
दन्तम्’ शोचमानवर्णम्^१ समीपभूते क्षेत्रे पश्येयम् वेजासि मिमानम्^२ । प्रयच्छन्ननेन हृदि रिपवर्चन
वद्^३ उपस्तृताभिघारितम् । निम् माम् इन्द्रवर्जिता^४ स्तोत्रवर्जिताश्च कुर्वन्तु राष्ट्रं दूषयन्त ॥३॥

क्षेत्रादपश्यं सनुतश्चरन्तं सुमद् यूथं न पुरु शोभमानम् ।

न ता अमृन्नन् अर्जनिष्ठ हि सः पर्लिक्रीरिद् युंस्तयै भवन्ति ॥ ४ ॥

क्षेत्रात् । अपश्यम् । सनुतश्चिति । चरन्तम् । सुमत् । यूथम् । न । पुरु । शोभमानम् ।

न । ता । अमृन्नन् । अर्जनिष्ठ । हि । सः । पर्लिक्री । इत् । युवतयै । भवन्ति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० समीपे पश्येयम् अन्तर्हितम् चरन्तम् कल्याणम् गवाम् यूथम् इत् बहु शोभमानम् । न ता ज्वाला
गृह्णन्तु राक्षसा । जाता हि अग्निः, ततश्च पक्वता एव ज्वाला युवतयः भवन्ति ॥ ४ ॥

१ ‘मैर वि’ लघु २. ‘नय मूको. ३ तदति-वा’ वि’ लघु. ४ ४ समीपे त्वे इत्

पिशाची प्रयच्छति वि’ ५ भवेपे वि’ लघु; भवेपि वि’; भवेति’ अ’. ६ नास्ति वि’ ७ आत् मूको.
८. नास्ति वि’ अ’ ९ अणुत्तं वि’. १०. ‘गीर्ष’ वा’ वि’ अ’ ११. रोपना’ वि’. १२. नास्ति
मूको १३-१४. ‘विध’ प्रवर्ति’ वि’ अ’.

के मे मर्यकं वि यवन्तु गोभिर्न येषां गोपा अरणाश्चिदास ।

य ई जगृभुरव ते संजन्तुवाजाति पृथ उर्य नश्चिकित्वात् ॥ ५ ॥

के । मे । मर्यकम् । वि । यवन्तु । गोभिः । न । येषाम् । गोपाः । अरणः । चित् । आस ।

ये । ईम् । जगृभुः । अर्ष । ते । सृजन्तु । आ । श्रजाति । पृथः । उर्य । नुः । चिकित्वात् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० के मे राष्ट्रम् गोभिः वि युक्तं कुर्वन्ति दादाभावात् दुर्बलास्तु प्रजासु येषाम् गोपाविवा न भवति गमनशीलोऽसिः । ये पृथक् राष्ट्रं गृहीतवन्तः, ते तद् अव सजन्तु । तथापद्धतात् पद्भ्य उर्य आ भवतु ज्ञातदायुः ॥ ५ ॥

वृसां राजानं वसतिं जनानामरातयो नि दधुर्मर्त्येषु ।

ब्रह्माण्यत्रैरव तं संजन्तु निन्दितारो निन्द्यासो भवन्तु ॥ ६ ॥

वृसाम् । राजानम् । वसतिम् । जनानाम् । अरातयः । नि । दधुः । मर्त्येषु ।

ब्रह्माणि । अत्रैः । अर्ष । तम् । सृजन्तु । निन्दितारः । निन्द्यासः । भवन्तु ॥ ६ ॥

वेङ्कट० वसताम् राजानम् आवासस्थानम् जनानाम् शत्रवः निन्दितवन्तः मारकेषु पारोषे पितरं मदीयम् । तम् पुरोहितस्य अत्रैः ब्रह्मण्य स्तोत्राणि अत्र सजन्तु । निन्दितारः शत्रवः स्वप्नेव निन्द्याः भवन्तु ॥ ६ ॥

१ इति तृतीयपाठके अष्टमाध्याये चतुर्विंशो सर्गः ॥

शुनश्चिच्छेषं निर्दितं सहस्राद् यूपादसुञ्चो अशमिष्ट हि पः ।

एवास्मदग्ने वि मुमुग्धि पाशान् होतश्चिकित्व इह तू निषय ॥ ७ ॥

शुनःश्लेषम् । चित् । निर्दितम् । सहस्रात् । यूपात् । अमुञ्चः । अशमिष्ट । हि । पः ।

एव । अस्मत् । अग्ने । वि । मुमुग्धि । पाशान् । होतरिति । चिकित्वः । इह । तु । निर्दितम् ॥

वेङ्कट० शुनःश्लेषम् अपिम् निर्दितं पात्रसहस्रात् यूपात् अमुञ्चः । सः म्यलु रयं प्रति शयाम । एवम् हे अग्ने । अस्मत्तोऽपि पाशान् वि मोषय । हे होतः प्राण ! इह निषय ॥ ७ ॥

दृणीयमानो अपु हि मदीयुः प्र मे देवानां व्रतपा उवाच ।

इन्द्रो विद्वाँ अनु हि त्वा चक्षस तेनाहर्मग्ने अनुशिष्ट आगाम् ॥ ८ ॥

१. एषां विं लघु. २. वारित विं ल. ३-३. अनापदानं सनुः विं लघु; अनापु इ अनापु ल. ४-४. 'ते...वद' विं ल. ५-५. वारित मूको. ६-६. वारित विं. ७. तं विं. ८-८. सणेन ... शोणे विं ल. † वारित मूको.

दृणीयमानः । अर्ष । हि । मत् । ऐर्यैः । प्र । मे । देवानाम् । व्रतऽप्याः । उवाच ।
 इन्द्रः । विद्वान् । अनु । हि । त्वा । चचक्ष । तेन । अहम् । अग्ने । अनुऽशिक्षः । आ । अगाम् ॥

षेडूट० ब्रह्महत्यायां तुष्यन् मत्तः अप अगमः । मत् ममम् देवानाम् व्रतपाः^१ प्र उवाच । स्पष्टमाह—
 इन्द्रः जानन् त्वा हि अन्वा चनक्ष । तेन इन्द्रेण अनुशिक्षः अहम् हे अमे । आ गच्छामि त्वां स्तौमि ।
 यदा यत्र ^२त्वम् अशिक्षितः^३ तदुक्तं ममेन्द्रेणेति ॥ ८ ॥

वि ज्योतिषा बृहता भात्यग्निराविर्विश्वानि कृणुते महित्वा ।

प्रादेवीर्मायाः संहते दुरेवाः शिञ्जति शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे ॥ ९ ॥

वि । ज्योतिषा । बृहता । भाति । अग्निः । आदिः । विश्वानि । कृणुते । महित्वा ।
 प्र । अदेवीः । मायाः । संहते । दुरेवाः । शिञ्जति । शृङ्गे इति । रक्षसे । विनिक्षे ॥ ९ ॥

षेडूट० वृमारेण कृतलोऽग्निः यथापूर्वं प्रज्ज्वाळ^१ । तत्र वृत्तो यदति—वि भाति ज्योतिषा महता अग्निः ।
 आदिः करोति च महत्त्वेन सर्वाणि पृष्ठादधाति । राक्षसोश्च मायाः अभिभवति दुष्टमनसाः ।
 तीक्ष्णीकरोति च^२ शृङ्गे रक्षसो विनाशाय ॥ ९ ॥

उत स्वानासौ दिवि पन्त्यमेस्तिग्मायुधा रक्षसे हन्तवा उ ।

मदे चिदस्य प्र रुजन्ति भामा न वरन्ते परिवाधो अदेवीः ॥ १० ॥

उत । स्वानासौः । दिवि । सन्तु । अग्नेः । तिग्मऽआयुधाः । रक्षसे । हन्तवै । ऊँ इति ।
 मदे । चिद । अस्य । प्र । रुजन्ति । भामाः । न । वरन्ते । परिऽवाधैः । अदेवीः ॥ १० ॥

षेडूट० अपि च^१ स्वानशीलाः दिवि भवन्तु अग्नेः मानवः रक्षसां^२ विनाशाय, यानि भवन्ति^३
 तिग्मायुधानि^४ । सोममदे अत्य प्र हिंसन्ति राक्षसान् मानवः । ततश्च न वारयन्ति राक्षस्यः
 मावाः एवम् ॥ १० ॥

पुतं ते स्तोमं तुविजातु विप्रो रथं न धीरः स्वर्पा अतक्षम् ।

यदीदरेने प्रति त्वं देव हर्षाः स्वर्षतीरुप एना जयेम ॥ ११ ॥

पुतम् । ते । स्तोमम् । तुविजातु । विप्रः । रथम् । न । धीरः । सुऽअर्पाः । अतक्षम् ।
 यदि । इत् । अग्ने । प्रति । त्वम् । देव । हर्षाः । स्वर्षतीः । अपः । एन । जयेम ॥ ११ ॥

१. नास्ति विं. २. २. लम्पिदि विं अं. ३. विदन्वाळ अं. ४. नास्ति विं कर्षे.
 ५. एते विं अं. ६. एतीति विं. ७. तिग्मा इत्यन्वयं विं.

वेङ्कट० एतम् ते स्तोमम् हे बहुजनन! मेधावी रथम् इव घटः सुवर्मा कृतवानस्मि । यदि स्तोमम् त्वम् 'हे अग्ने देव । प्रति' कामयेथाः, शोभनगुणाः अपः स्तोमेन^१ अनेन जयेम ॥ ११ ॥

तुविग्रीचीं वृषभो वावृधानोऽश्वर्यः समजाति वेदः ।
इतीममग्निममृता अवोचन् वहिष्मते मनवे शर्म यंसद्विष्मते मनवे शर्म यंसत् ॥१२॥

तुविऽश्वोर्वः । वृषभः । वृषूधानः । अश्वः । अर्यः । सम् । अजाति । वेदः ।
इति । इमम् । अग्निम् । अमृताः । अवोचन् । वहिष्मते । मनवे । शर्म । यंसत् । हविष्मते ।
मनवे । शर्म । यंसत् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० बहुकण्ठः वृषभः वर्षमानः शशुरहितं धनम् सग् गमयति स्वामी इति इमम् अग्निम् देवाः सुवन्ति, तथाऽर्थं च वहिष्मते हविष्मते^२ च मनुष्याय सुखं प्रयच्छन्तु । सूक्तं यदा वृषाभि भवति तदाऽत्यन्तं सद्गतं भवति ॥ १२ ॥

'इति तृतीयाष्टके अष्टमाध्याये षष्ठदशो वर्गः' ॥

[३]

'यसुधुत आग्नेय क्रयिः । अग्निदेवता, तृतीयस्या मरुद्भद्रविष्णवः । विष्टुप् इन्द्रः, भावा विराट् ।

त्वमग्ने वरुणो जायसे यत् त्वं मित्रो भवसि यत् समिद्धः ।
त्वे विश्वे सहसम्पुत्र देवास्त्वमिन्द्रो दाशुपे मर्त्याय ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । वरुणः । जायसे । यत् । त्वम् । मित्रः । भवसि । यत् । समिद्धः ।
त्वे इति । विश्वे । सहसः । पुत्र । देवाः । त्वम् । इन्द्रः । दाशुपे । मर्त्याय ॥ १ ॥

वेङ्कट० त्वम् हे अग्ने! तदा वरुणः भवसि, यदा प्रादुर्भवसि । तथा^३ त्वम् मित्रः च भवसि, यदा^४ समि-
द्धः भवसि । तथा^५ 'हे इन्द्रः पुत्रः' इति विश्वे देवाः समितः । 'यदग्निमुद्धरति वसुधुतर्षिणा'
(तैत्ति २, १, १०, १) इत्यज्युमाह्वणम् । त्वम् इन्द्रः च भवसि यजमानाय ॥ १ ॥

त्वमर्षिमा भवसि यत् कृतीनां नाम स्वधावन् गुह्यं विभधिं ।
अजान्ति मित्रं सुधितं न गोभिर्यद् दम्पती समनसा कृणोषि ॥ २ ॥

त्वम् । अर्षिमा । भवसि । यत् । कृतीनाम् । नाम । स्वधाऽवन् । गुह्यम् । विभधिं ।
अजान्ति । मित्रम् । सुधितम् । न । गोभिः । यत् । दम्पती इति दम्पती । समनसा । कृणोषि ॥२॥

१-१. भावित सूक्ते. २. स्तोमेन वि^१ अ^२. ३. तथाऽग्ने वि^३. ४. भावित वि^४ अ^५.

५. तथा वि^५ अ^६. ६. तथा वि^६ अ^७. ७. तथा वि^७ अ^८.

वेङ्कट० 'हे स्वधावन्।' 'त्वम् अर्थमा' भवसि, यदा विवाहे' कन्यकानामर्थाय समिष्यसे', तदा गुणम् नाम च विभक्ति। 'यविष्ठ इति वास्य तत् गुण नाम' इति वाजसनेयकम्। अञ्जति सत्यायम् इव टटम् सुष्ठु निहित गोविकारै पय प्रभृतिभिः । यस्मात् स्व जायापती समानमनस्की करोषि ॥ २ ॥

तत्र श्रिये मरुतो मर्जयन्त रुद्र यत् ते जनिम् चारु चित्रम् ।

पदं यद् विष्णोरुपमं निधायि तेन पासि गुह्यं नाम गोनाम् ॥ ३ ॥

तत्र । श्रिये । मरुत । मर्जयन्त । रुद्र । यत् । ते । जनिम् । चारु । चित्रम् ।

पदम् । यत् । विष्णोः । उपमम् । निधायि । तेन । पासि । गुह्यम् । नाम । गोनाम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तत्र अर्थम् महत् परिचरन्ति हे रुद्र । यदा तव जननम् चारु यिन्म् भवति । प्रादुर्भूतम् समेष्वन्यन्ति मरुत । पदम् यत् विष्णो अन्तिकम् निधायि, तत्र पृथिव्याऽन्तरिक्षेण वा, 'अन्तरिक्षदेवत्या ललु वै पशव' (तैत्ति ३, २, १, १) इति च ब्राह्मणम्, ओषधुत्पादनेन वाच यत् तव नाम वृत्तवन्त पशुपतिरिति 'तद् रक्षसि' ॥ ३ ॥

तव श्रिया सुदृशो देव देवाः पुरु दधाना अमृतं सपन्त ।

होतारमग्निं मनुषो नि पैदुर्दशस्यन्त उशिजः शंमपायोः ॥ ४ ॥

तव । श्रिया । सुदृश । देव । देवा । पुर । दधाना । अमृतम् । सपन्त ।

होतारम् । अग्निम् । मनुष । नि । पैदु । दशस्यन्त । उशिज । शर्मपायोः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तव जगत्प्रा सुदृशो दे देव । देवा पुरु धन प्रयच्छन्त इयि 'सचन्ते । ह्यतारमग्निं अग्निम् मनुष्या परिनिरीदन्ति' प्रयच्छ त इयि 'कामयमाना 'मनुष्यस्य शसनीयम्' ॥ ४ ॥

न रज्जोवा पूर्णो अग्ने यजीयान् न काव्यैः पुरो अस्ति स्वधावः ।

विशदच्च यस्या अतिधिर्भवासि स यज्ञेने धनमद् देव मर्तान् ॥ ५ ॥

न । त्वत् । होता । पूर्ण । अग्ने । यजीयान् । न । काव्यै । पुर । अस्ति । स्वधावः ।

विश । च । यस्या । अतिधि । भवासि । स । यज्ञेने । धनम् । देव । मर्तान् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० न 'स्वध' होता प्रथम अग्ने । विशते मष्टुत्तर, न च स्तोत्रे पर विशते दे अश्वत् । स यम् नस्या विश अतिधि भवसि । स ऽ यज्ञेने मनुष्यान् भाषितान् भजते ॥ ५ ॥

१-१ नास्ति मूले २-२ नास्ति वि' रूप ३ नास्ति च ४ समिष्यते च ५-५ इयति वि' रूप । यमि वि' क' र ६-६ नास्ति क' † पापम् रूप, होता वि' ‡ 'दन्त रूप, 'दन्त वि'. ७-७ यत् वि' क', मनुष्याः' वि'. ८ नास्ति वि' रूप ९-९ नास्ति वि' क' † मरुति मनुष्य आपदि तेन वि' र रूप ‡ नास्ति मूले

वृषभग्ने वनुयाम त्वोता वसूयवो हविषा बुध्ममानाः ।

व्रयं समर्थे विदयेष्वह्नां वयं राया सहसस्पुत्र मतीन् ॥ ६ ॥

वृषम् । अग्ने । वनुयाम् । त्वाऽऽकृताः । वसुऽयवः । हविषा । बुध्ममानाः ।

वृषम् । सऽमर्थे । विदयेषु । अह्नाम् । वयम् । राया । सहस्रः । पुत्र । मतीन् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० वयम् अग्ने! प्रयच्छेम त्वया रक्षिताः धनकामाः हविषा दीयमानेन त्वया बुध्ममानाः ।

वयम् सहस्रानि अहाम् सगन्धिघृते यज्ञेषु च वायून् अभिमवेम मनुष्यान् धनेन हे सहस्रः पुत्र! ॥ ६ ॥

'इति तृतीयाष्टके षष्ठ्याध्याये षोडशो वर्गः'

यो न आगो अभ्येनो भरात्यधीदघमघशंसे दधात ।

जही चिकित्स्वो अभिशस्तिभेतामग्ने यो नो मर्चयति ह्येन ॥ ७ ॥

यः । नः । आगोः । जमि । एनः । भराति । अधि । इत् । अघम् । अघऽशंसे । दधात् ।

जहि । चिकित्स्वः । अभिऽशस्तिग् । एताम् । अग्ने । यः । नः । मर्चयति । ह्येन ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यः अस्माकम् आगः पापं च अभि प्रापयति तस्मिन् अपशंसे अपम् अग्निः अधि घत्ताम् । जहि

हे प्राज्ञ! अभिशस्तिम् मुतेन क्रियमाणाम् अग्ने, यः अस्मान् आगसा एनसा च वाधते ॥ ७ ॥

त्वामस्या व्युपि देव पूर्वे दुतं कृष्णाना अयजन्त ह्यव्यैः ।

संस्थे यदग्ने ईयसे रयीणां देवो मतीर्वसुभिरिध्यमानः ॥ ८ ॥

त्वाम् । अस्याः । विऽउपि । देव । पूर्वे । दुतम् । कृष्णानाः । अयजन्त । ह्यव्यैः ।

सम्ऽस्थे । यत् । अग्ने । ईयसे । रयीणाम् । देवः । मतीः । वसुऽभि । इध्यमानः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० त्वाम् शत्रोर्विवासे देवम् पूर्वं कथयः दूतम् कृष्णानाः अयजन्त हविर्भिः । यत् त्वम् अग्ने!

रयीणाम् संस्थाने^१ युद्धे गच्छसि देवः वातदिवभिः मनुष्यैः सतिध्ममानः ॥ ८ ॥

अवं स्पृधि पितरं योधि विद्वान् पुत्रो यस्ते सहसः सून ऊहे ।

कदा चिकित्स्वो अभि चक्षसे नोऽग्ने कदा श्वतश्चित् यातयासे ॥ ९ ॥

अवं । स्पृधि । पितरम् । योधि । विद्वान् । पुत्रः । यः । ते । सहस्रः । सूनो इति । ऊहे ।

कदा । चिकित्स्वः । अभि । चक्षसे । नः । अग्ने । कदा । श्वतश्चित् । यातयासे ॥ ९ ॥

१-१. नास्ति सूको. २. अथाप वि' ल कर्ष. ३. प्रजः वि' ल'. ४. नास्ति वि' अ'.

५. संस्थाने वि' लर्ष; नास्ति वि' अ'.

वेङ्कट० अथ प्रीणय मदीयम् पितरम् । 'त्वर्मा' पृथक् कुरु च तस्य' शत्रु जात्रन्, य अहम् तव' पुन
तुभ्य इविर्वंशामि हे' सहस पुत्र' । कदा प्राण' अभि पश्यसि अस्मान् । अग्ने ! कदा तस्यस्य
त्व युद्धाय निर्गमयसि ॥ ९ ॥

भूरि नाम वन्दमानो दधाति पिता वंसो यदि तज्जोषयासे ।

कुपित् देवस्य सहसा चक्रानः सुम्नग्निर्नते वावृधानः ॥ १० ॥

भूरि । नाम । वन्दमान । दधाति । पिता । वंसो इति । यदि । तत् । जोषयासे ।

कुपित् । देवस्य । सहसा । चक्रान । सुम्नम् । अग्नि । वनते । ववृधान ॥ १० ॥

वेङ्कट० भूरि इति स्तुवन् प्रयच्छति 'अहमदीय पिता । हे वासपित ! यदि त्वम् तत् सेवसे । कुपित
देवस्य सहसा दीप्यमान प्रयच्छसि सुम्नम् अग्नि च तस्मै प्रयच्छति वर्धमान ॥ १० ॥

त्वमङ्ग जरितारं यविष्ठ विश्वान्यग्ने दुरितार्तिं परिं ।

स्तेना अदृशन् रिपवो जनासोऽज्ञातकेता वृजिना अभूवन् ॥ ११ ॥

त्वम् । अङ्ग । जरितारम् । यविष्ठ । विश्वानि । अग्ने । दुऽज्ञता । अति । परिं ।

स्तेना । अदृशन् । रिपवः । जनासः । अज्ञातकेताः । वृजिना । अभूवन् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० त्वम् अङ्ग स्तोतार हे सुवत्तम ! विश्वानि अग्ने ! दुरितानि अति पारय । स्तेना रक्ष्यन्ते
रिपव जनास ' अज्ञातवासस्थाना योदितार' भवन्तु इति ॥ ११ ॥

इमे यामांसस्त्वद्रिगभूवन् वसेवे वा तदिदागो अवाचि ।

नाहायमग्निरभिर्शंसनये नो न रीर्यते वावृधानः परा दात् ॥ १२ ॥

गो । यामांस । त्वद्रिक् । अभूवन् । वसेवे । वा । तत् । इत् । आर्ग । अवाचि ।

न । अर्ह । अयम् । अग्नि । अभिर्शंसनये । न । न । रीर्यते । ववृधान । परा । दात् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० स्वपिता प्रत्याह — अग्नी वाज्र गन्तार त्वदभिमुक्ता भवन्ति । त्वं वैतदुपद्रवम् वासपित
अत्रव मयोक्तम् । समुच्चयार्थीयो वासाब्द । 'न एव अयम् अग्नि अस्मान् अभिशक्तये प्रयच्छति
न दिस्तव वधमानोऽग्नि प्रयच्छति ॥ १२ ॥

"इति तृतीयाहक अष्टमाध्याये सहस्रो वर्गः ॥

[४]

‘वसुधुत आग्नेय वादिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः’ ।

त्वामग्ने वसुपतिं वयनामाभि प्र मन्दे अघ्नोरेषु राजन् ।

त्वया वाजं वाजयन्तो जयेमाभि प्याम पृत्सुतीर्मर्त्यानाम् ॥ १ ॥

त्वाम् । अग्ने । वसुपतिम् । वसुनाम् । अभि । प्र । मन्दे । अघ्नोरेषु । राजन् ।

त्वया । वाजम् । वाजयन्तोः । जयेम । अभि । प्याम । पृत्सुतीः । मर्त्यानाम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० त्वाम् अभि । वसुपतिम् । अग्निमुत्कृतेन य स्तौमि यज्ञेषु द्वे दीप्यमानः । त्वया सहमातेषु युद्धं कर्तुंकामाः जयेम, अभि भवेम पृतनाः मनुष्याणाम् ॥ १ ॥

हव्यवाक्यविरजरः पिता नो विष्टुर्विभावा सुदृशीको अस्मे ।

सुगार्हपत्याः समिषो दिदीक्षस्मश्च शुकं सं मिमीहि श्रवांसि ॥ २ ॥

हव्यवाक्य । अग्निः । अजरः । पिता । नः । विष्टुः । विभावा । सुदृशीकः । अस्मे इति ।

सुगार्हपत्याः । सम् । इषः । दिदीक्षि । अस्मश्च । सम् । मिमीहि । श्रवांसि ॥ २ ॥

वेङ्कट० हविषां बोधा अग्निः अजरदितः । पितृवित्ता अस्माकं विविधम् सवन् दीक्षित्वाद् सुदर्शनीयोऽस्माकं भवतु । ‘शोभनगृहपतिकानि अन्नानि’ सम् दिदीहि अस्मभ्यम् । अस्मदभिमुपाभ्यस्तानि सह कुह ॥ २ ॥

विश्रां क्ववि विश्पतिं मानुषीणां शुचिं पावकं घृतपृष्ठमग्निम् ।

नि होतारं विश्वविदं दधिघ्ने स देवेषु वनते वार्याणि ॥ ३ ॥

विश्राम् । क्वविम् । विश्पतिम् । मानुषीणाम् । शुचिम् । पावकम् । घृतपृष्ठम् । अग्निम् ।

नि । होतारम् । विश्वविदम् । दधिघ्ने । सः । देवेषु । वनते । वार्याणि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० मानुषीणाम् विश्राम् स्वामिनं क्रान्तप्रेशं वीर्यं शोषकम् घृतपृष्ठम् अग्निम् नि दधिघ्ने द्वापारं सर्वज्ञम् । सः देवेषु मनुष्याणां पशानि भजेत ॥ ३ ॥

जूपस्वान् इळया सजोषा यतमानो रुदिमभिः शर्षस्प ।

जूपस्वं नः समिषं जातवेद आ च देवान् हविरस्याय वासि ॥ ४ ॥

जुपस्य । अग्ने । इत्य्या । सुऽजोषा । यत्मान । रश्मिऽभि । सूर्यैरय । ।

जुपस्य । न । समऽर्धम् । जातऽनेद । आ । न । देवान् । हुनिऽअर्थाय । वृक्षि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० जुपस्य अग्ने । 'समिधम् इत्या' सङ्गत यत्मान च सूर्यैरश्मिभि सह । तथा हे जातनेद !
अस्माकम् समिधम् सैरस्य, आ वह न देवान् हविषो भक्षणाय ॥ ४ ॥

जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमं नो यज्ञमुप याहि विद्वान् ।

विश्वं अग्ने अभिपुञ्जो विहृत्या शत्रूयतामा यरा भोजनानि ॥ ५ ॥

जुष्टे । दमूना । अतिथि । दुरोणे । इमम् । न । यज्ञम् । उप । याहि । विद्वान् ।

विश्वं । अग्ने । अभिऽपुञ्जं । विऽहृत्या । शत्रूऽयताम् । आ । भूः । भोजनानि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० पयांसं दममना * अतिथि भवत् गृहे इमम् न यज्ञम् उप गच्छ जानन् । सर्वा अग्ने !
अभियोजनी * सेना विहृत्य शत्रूयताम् तेषाम् अन्नानि अस्माकम् आ भर ॥ ५ ॥

* हति वृक्षीयाद्ये अष्टमाध्याये अष्टादशो वर्ग * ॥

वधेन दस्युं प्र हि चातयेस्व वयः कृण्वानस्तन्वेडे स्वायै ।

पिपिं यत् सहसस्पृत्र देवान्तसो अग्ने पाहि नृतम वाजं अस्मान् ॥ ६ ॥

वधेन । दस्युम् । प्र । हि । चातयेस्व । वयं । कृण्वान् । तन्वेडे । स्वायै ।

पिपिं । यत् । सहस्र । पुत्र । देवान् । स । अग्ने । पाहि । नऽनृतम् । वाजं । अस्मान् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० भायुधेन हि^१ दस्युम् प्रकर्षेण "वीडय स्वसै" शरीराय गमन कुर्वाण । पारयसि यत् हे सहस्र
पुत्र ! देवान्, तदा स स्वम् हे अग्ने नेकृतम्^२ अस्मान् रक्ष सुदे ॥ ६ ॥

वयं ते अग्न उपथैर्विधेम वयं हृद्यैः पात्रक भद्रज्ञोचे ।

अस्मे रथि विश्वारं समिन्वास्मे विश्वानि द्रविणानि धेहि ॥ ७ ॥

वयम् । ते । अग्ने । उपथै । विधेम । वयम् । हृद्यै । पात्रक । भद्रज्ञोचे ।

अस्मे इति । रथिम् । विश्वऽनारम् । सम् । इन्नु । अस्मे इति । विश्वानि । द्रविणानि । धेहि ॥ ७ ॥

वेङ्कट० वयम् उपथै अग्न उपथै परिकरण कुर्म, वयम् हृद्यै हे पात्रक भद्रज्ञोदीक्षे^३ ।
अस्मासु धन सदैव परणीय सप् शमय, अस्मासु सर्वोपेक्ष धनानि स्थापय ॥ ७ ॥

१ १ समिधमरश्रीयामित्या वि^१, सधिनरश्रीयामित्या अ^१, समिधर (अ लृप्) तथा वि^१ लृप् २ दमना वि^१ अ^१, * न वि^१ लृप् ३ 'मिपीतो' वि^१ लृ, 'विपीत' वि^१, ४. हर वि^१ अ^१ लृ. ५. ५. नास्ति गृही ६ नास्ति नृको ७ ७ ५ टटस्व वि^१ अ^१ ८ देवा वि^१ अ^१ लृ.

अस्माकमग्ने अध्वरं जुषस्व सहस्रः सूनो विपथस्थ हृष्यम् ।

ययं देवेषु सुकृतः स्याम शर्मणा नस्त्रिवरूथेन पाहि ॥ ८ ॥

अस्माकम् । अग्ने । अध्वरम् । जुषस्व । सहस्रः । सूनो इति । त्रिऽसुधस्थ । हृष्यम् ।

ययम् । देवेषु । सुकृतः । स्याम । शर्मणा । नः । त्रिऽवरूथेन । पाहि ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अस्माकम् अग्ने ! ययं सेवस्व हे सहस्रः पुत्र त्रिस्थान ! 'द्विध्वं । ययम् देवेषु सोमनकर्माणः
स्याम । सुखेन त्रिऽगुणेन नः । रक्ष' ॥ ८ ॥

विश्वानि नो दुर्गहा जातवेदः सिन्धुं न नावा दुरितानि पयि ।

अग्ने अत्रिवक्षमसा गृणानोऽस्माकं बोधयिता तुन्नाम् ॥ ९ ॥

विश्वानि । नः । दुःगहा । जातऽवेदः । सिन्धुम् । न । नावा । दुःऽदुता । अनि । पयि ।

अग्ने । अत्रिऽवत् । नमसा । गृणानः । अस्माकम् । बोधि । अविता । तुन्नाम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सशनि अस्मान् दुःखेन गाहितव्यापि हे जातवेदः । सिन्धुम् इय नावा दुरितानि अग्नि पारय ।
अग्ने ! अत्रिण्येव नमसा' स्वयमानः अस्माकम् भद्राणां रक्षिता भवामीति सुप्पश्य ॥ ९ ॥

यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्थमानोऽमर्त्यं मर्त्यो जोह्वीमि ।

जातवेदो यशो अस्मास्तु धेदि प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्वायाम् ॥ १० ॥

यः । त्वा । हृदा । कीरिणा । मन्थमानः । अमर्त्यम् । मर्त्यः । जोह्वीमि ।

जातऽवेदः । यशः । अस्मास्तु । धेदि । प्रजाभिः । अग्ने । अमृतऽश्वम् । अश्वायाम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० 'नः त्वा' हृदयेन विशितेन श्वाभ्यम् अमर्त्यम् मर्त्यः श्वभ्यम् आह्वयामि, हे जातवेदः ! तेन अस्मात्
कीरिति धेदि, प्रजाभिः अग्ने ! अमृतत्वम् य प्राप्नुवाम् ॥ १० ॥

यस्मै त्वं सुकृतं जातवेद ठ लोकमगो कृणवः स्योनम् ।

अश्विनं स पुत्रिणं वीरवन्तं गोमन्तं रयिं नशते स्तस्ति ॥ ११ ॥

यस्यै । त्वम् । सुकृते । जातऽवेदः । ॐ इति । लोकम् । अग्ने । कृणवः । स्योनम् ।

अश्विनम् । सः । पुत्रिणम् । वीरऽवन्तम् । गोऽमन्तम् । रयिम् । नशते । स्तस्ति ॥ ११ ॥

१-१. सुकृतम् वि' कर्त्त. १-१. 'युगे युगे वि' । 'युगेन कृ लभे. २. नमसा ययौ.

१-१. मारित वि' कर्त्त. ४. जायः ययौ. ५. 'ययम् पश्य वि' कर्त्त.

वेङ्कट० अस्मै त्वम् सुकर्मणे^१ हे जातवेद आग्ने ! कुणोपि लोपम् आवाप्तस्यानं सुखकरम्, स अद्वयन्तम्
पुत्रवन्तम् वीरवन्तम् गोम तम्^२ च रविम् अविनाशेन प्राप्नोति ॥ ११ ॥

^१इति तृतीयाष्टके अष्टमाध्याये एकोनविंशो वर्गः ॥

[५]

^१वसुधुत आग्नेय ऋषि । आशीसूक्तम् = (प्रधानाया इध्म समिद्धोऽग्निर्वा देवता, द्वितीयस्या
नराशास, तृतीयस्या इळ, चतुर्थ्या बर्हि, पञ्चम्या देवीन्द्रांर, षष्ठ्या उषासानका,
सप्तम्या देव्यौ होतारौ प्रथेतसौ, अष्टम्याशित्तो देव्य सरस्वतीज्जभारत्य,
नवम्यास्त्वष्टा, दशम्या वनस्पति, एकादश्या स्वाहाकृतय) । गायत्री छन्दः^३ ।

सुसमिद्धाय शोचिषे^४ घृतं तीव्रं जुहोतन । अग्नये जातवेदसे ॥ १ ॥

सुसमिद्धाय । शोचिषे । घृतम् । तीव्रम् । जुहोतन । अग्नये । जातवेदसे ॥ १ ॥

वेङ्कट० सुष्टु समिध्यमाग्याय शोचिषे^४ घृतम्^५ तीव्ररसम् जुहोतन अग्नये जातवेदसे ॥ १ ॥

नराशासं सुपूदतीमं यज्ञमदाभ्यः । कविर्हि मधुहस्त्यः ॥ २ ॥

नराशासं । सुसुदति । इमम् । यज्ञम् । अदाभ्य । कवि । हि । मधुहस्त्य ॥ २ ॥

वेङ्कट० नरैः शासनीयं^६ सुष्टु प्रेरयति^७ इमम् यज्ञम् अर्हिस्य^८ । कवि हि अयं मरुद्वित्-
हस्ताद्युक्तिः ॥ २ ॥

इङ्कितो अग्न आ वृहेन्द्रं चित्रमिह प्रियम् । सुह्यै रथेभिरुतये ॥ ३ ॥

इङ्कित । अग्ने । आ । वृह । इन्द्रम् । चित्रम् । इह । प्रियम् । सुह्यै । रथेभि । उतये ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इतुव हे आग्ने ! आ वृह इन्द्रम्^९ चित्रम् अस्मिन् यज्ञ सुह्यै रथै रक्षणाय ॥ ३ ॥

ऊर्णमदा वि प्रथस्वाम्यर्का अनूपत । मवा नः शुभ्र सातये ॥ ४ ॥

ऊर्णमदा । वि । प्रथस्व । अग्नि । अर्का । अनूपत । मवा । न । शुभ्र । सातये ॥ ४ ॥

वेङ्कट० 'हे ऊर्णमन्दु बर्हि ! रथे^{१०} भित्तीर्णं भव । त्वा मन्त्रा अभ्यस्तुवन् । भव अस्माकं 'हे सोमन !
दायादा'^{११} ॥ ४ ॥

देवीर्दारी वि श्रयध्वं सुप्रायणा न उतये । प्रप्रं यज्ञं पृणीतन ॥ ५ ॥

देवी । दार । वि । श्रयध्वम् । सुप्रायणा । न । उतये । प्रप्रं । यज्ञम् । पृणीतन ॥ ५ ॥

१. कर्मणे सूक्ते २ शोभन्तम् रूप ३-३ नास्ति सूक्ते ४ नास्ति सूक्ते ५ पश्यत
वि^१ रूप ६ 'देव्यं सूक्ते ७ 'त्यपीति वि' रूप; 'त्यपीति वि' अ' ल. ८. 'हिस्य वि' ९ ९ 'र्ण'
(र्ण रूप) शब्दस्य लं बर्हिस्य वि^१ रूप, 'इ लं बर्हिस्य वि' अ' ल १० १०. शोभन्तं वि^१, 'न। मानव ल

वेङ्कट० हे देव्या द्वारः । नि-घटिता । भवत मुनिसाधनाः । भरमाशं रक्षणाय । यथा च प्रपश्यत ॥ ५ ॥

'इति मृत्तीवापके अष्टमाध्याये विंशोऽर्गः ॥

सुप्रतीके वयोवृधा यद्गी ऋतस्य मातरा । द्वोपागुपासमीमहे ॥ ६ ॥

सुप्रतीकेः इति सुप्रतीके । वयोऽवृधा । मृद्धी इति । ऋतस्य । मातरा । द्वोपाग । उपरस्य । ईमहे ॥

वेङ्कट० दोषभावस्यै भद्रस्य वपेभिस्यो भद्रस्य निवार्यो महस्यो शक्तिम् उपपाग च भविकपित्तं पापान्हे ॥ ६ ॥

वार्तस्य परमश्रीकृता देव्या दोतारा मनुष्यः । इमं नो पुत्रमा गंतम् ॥ ७ ॥

वार्तस्य । परान् । ईकृता । देव्या । दोतारा । मनुष्यः । इमम् । नुः । पुत्रम् । आ । गुणम् ॥७॥

वेङ्कट० वातस्य वरुणे भक्तस्थे वरुणाशौ रदुती देव्यो होतारी मनुष्यस्य पुत्राय भद्रापीयम् इत्यम् यत्तु वा मन्त्रतम् ॥ ७ ॥

इत्वा सरस्वती मृद्धी तिस्रो देवीभियोभ्यः । वृद्धिः सीदन्त्वस्त्रिधः ॥ ८ ॥

इत्वा । सरस्वती । मृद्धी । तिस्रः । देवीः । मृदुऽभ्यः । वृद्धिः । त्रीदम् । अत्रिधः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० इत्यः तिस्रः देव्यः मयोभ्यः आधीनाः वृद्धिः इत्यम् अघितिरुम् ॥ ८ ॥

शिवस्त्वष्टरिहा गंडि विष्टः योष उत त्मना । यद्येयं न उदय ॥ ९ ॥

शिवः । यष्टः । इष्ट । आ । गृहि । विष्टुः । योषे । उत । त्मना । यद्येयं । नुः । उत । अयु ॥

वेङ्कट० यदवाणा हे त्वष्टः । इष्ट वा यष्ट योषे इदं यष्टयम् भारगोष । यद्येयं च 'भरमाश, रक्ष' ॥९॥

यत्र वेत्यं घनस्पते देवानां गुह्या नामानि । तत्र हृदयानि गामय ॥ १० ॥

यत्र । वेत्यं । घनस्पते । देवानां । गुह्या । नामानि । तत्र । हृदयानि । गामय ॥ १० ॥

वेङ्कट० 'हे घनस्पते । यत्र वेत्यं' रियातामन् देवानाम् गुह्यानि नामानि, तत्र यस्या तेषामभिः हृदयानि तात गामय ॥ १० ॥

स्वाहाग्नेये वर्कणाय स्वाहेन्द्राय मुरुद्धयः । स्वाहा देवेभ्यो हृदि ॥ ११ ॥

स्वाहा । अग्नेये । वर्कणाय । स्वाहा । इन्द्राय । मुरुद्धयः । स्वाहा । देवेभ्यः । हृदि ॥११॥

वेङ्कट० स्वाहात्तमन्त्रे यदेभ्यः देवेभ्यः हृदि । अघि वा स्वाहा हृदोभि ॥ ११ ॥

'इति मृत्तीवापके अष्टमाध्याये मृत्तीवापके ॥

१-३. मालि मृको. १. दे' मृको. ३-३. 'स्वाहाग्नेये वि'.

[६]

वसुधुत श्रियेप क्रथि । नमिर्वेवता । पृष्टिइऽन्द् ।^१

अग्निं सं मन्ये यो वसुरस्तं यं यन्ति धेनुवः ।

अस्तमर्वन्त आश्वोऽस्तं निर्यासो वाजिन इषं स्तोतुभ्य आ भर ॥ १ ॥

अग्निम् । तम् । मन्ये । य । वसुं । अस्तम् । यम् । यन्ति । धेनुवः ।

अस्तम् । अर्वन्त । आश्वः । अस्तम् । निर्यासः । वाजिनः । इषम् । स्तोतुभ्यम् । आ । भर ॥ १ ॥

वेङ्कट० अग्निम् तम् स्तोमि य- वासपिता, यम् च वृद्धभूतम् धेनुः समागच्छन्ति, तथा अश्वोऽप्य-
शोभगन्तार, अश्वो ब्रह्मन्त । अग्ने! इषम् अश्वम् स्तोतुभ्य आ भर ॥ १ ॥

सो अग्निर्वो वसुर्गुणे सं यमायन्ति धेनरः ।

समर्वन्तो रघुदुवः सं सुजातासः सूर्य इषं स्तोतुभ्य आ भर ॥ २ ॥

स । अग्निः । य । वसुः । गुणे । सम् । यम् । आऽयन्ति । धेनवः ।

सम् । अर्वन्त । रघुदुवः । सम् । सुजातासः । सूर्यम् । इषम् । स्तोतुभ्यम् । आ । भर ॥ २ ॥

वेङ्कट० 'स अग्नि' व. शमनशील स्वपथे, यद्यपि निवसद्, यम् च सम् सागच्छन्ति धेनुः, सम्
अश्वो शोभ गच्छन्ति, सद् गच्छन्ति शोभनजनना प्राज्ञा ॥ २ ॥

अग्निर्हि वाजिनं विशे ददाति विश्वर्षणिः ।

अग्नी राये सुआशुर्वम् स प्रीतो याति वार्षमिषं स्तोतुभ्य आ भर ॥ ३ ॥

अग्निः । हि । वाजिनम् । विशे । ददाति । विश्वर्षणिः ।

अग्निः । राये । सुआशुर्वम् । स । प्रीतः । याति । वार्षम् । इषम् । स्तोतुभ्यम् । आ । भर ॥

वेङ्कट० अग्निः हि अथ मनुष्याय प्रयच्छति विश्वम् द्रष्टा । अग्निः घनार्थे शोभनमवत्^२ वरणीय
इतिर्वच्छति स^३ प्रीतः ॥ ३ ॥

आ ते अथ इधीमहि धुमन्तं देवाजरम् ।

यद् स्या ते पनीयसी सुमिद् द्दीदयति धवीषं स्तोतुभ्य आ भर ॥ ४ ॥

आ । ते । अन्ते । इधीमहि । धुमन्तम् । देवः । अजरम् ।

यत् । ह । स्या । ते । पनीयसी । सुमिद् । द्दीदयति । धवीषं । इषम् । स्तोतुभ्यम् । आ । भर ॥ ४ ॥

वेङ्कट० हे अतो देव। एव हीपयामः हीतिमन्ते नरारहितं मानुम्^१। यत् सन्तु स्वदीये तेजः ह्यम्
समित् अद्भि सन्दीपयति स्तुत्यगमाम्^२ ॥ ५ ॥

आ तं अग्न ऋचा हविः शुक्रस्य शोचिपस्पते ।

सुश्र्वेन्द्र दस्म विश्पते हव्यंवाद् तुभ्यं ह्यत् इपं स्तोतुम्य आ भर ॥ ५ ॥

आ । ते । अग्ने । ऋचा । हविः । शुक्रस्य । शोचिपुः । पते ।

सुऽश्र्वेन्द्र । दस्म । विश्पते । हव्यंवाद् । तुभ्यम् । ह्यत्ते । इपम् । स्तोतुऽम्यः । आ । भर ॥ ५ ॥

वेङ्कट० हे शुक्रस्य शोचिपः पते। अग्ने। तुभ्यम् ऋचा हविः आ ह्यते। हे सुक्राम्त!^३ दर्शनीय !
विद्यां पते! हविषां बोध-। हविः तुभ्यम् ह्यते ॥ ५ ॥

^१इति तृतीयाष्टके अष्टनाध्याये द्वाविंशो वर्यः* ॥

प्रो तये अग्रयोऽग्निषु विश्वं पुष्पन्ति वार्यम् ।

ते हिन्विरे त इन्विरे त इपण्यन्त्यानुपगिषं स्तोतुम्य आ भर ॥ ६ ॥

प्रो इति । तये । अग्रयः । अग्निषु । विश्वम् । पुष्पन्ति । वार्यम् ।

ते । हिन्विरे । ते । इन्विरे । इपण्यन्ति । आनुपक् । इपम् । स्तोतुऽम्यः । आ । भर ॥ ६ ॥

वेङ्कट० प्र पुष्पन्ति तेऽग्नी मदीयाः अग्रयः अग्नीणां मध्ये धरणीयं धनम्। सर्वे ते धनं प्रेरयन्ति,
ते अस्मान् प्रीणयन्ति,^४ अस्माकमशम् अनुपकम् दृष्टयन्ति ॥ ६ ॥

तव तये अग्ने अर्चयो महिं ब्राधन्त वाजिनः ।

ये पत्वंभिः शुकानां ब्रजा भुरन्तु गोनामिषं स्तोतुम्य आ भर ॥ ७ ॥

तव । तये । अग्ने । अर्चयः । महिं । ब्राधन्त । वाजिनः ।

ये । पत्वंभिः । शुकानाम् । ब्रजा । भुरन्तु । गोनाम् । इपम् । स्तोतुऽम्यः । आ । भर ॥ ७ ॥

वेङ्कट० तव तये अग्ने। अर्चयः ब्राधन्तं मघेयन्ति बलवन्तः, ये शुकानाम् पतनीः गवाम् वजाः^५
आ गच्छन्ति तान् । प्रपद्यन्ति पशून् हत्यर्थेः ॥ ७ ॥

नन्नो नो अग्न आ भर स्तोतुम्यः सुधित्वीरिषः ।

ते स्याम य आनुचुस्त्वादृताग्नो दमेदम् इपं स्तोतुम्य आ भर ॥ ८ ॥

१. वासुं हव्यं. २. एतन्वा तमाम् गृह्ये. ३. इत्येव वि^१ लक्षं. ४-५. नारित मृचो.

५. *यति मृचो. ६. यथाः वि^१.

नवाः । नः । अने । आ । भर । स्तोत्रम्यः । सुऽक्षितीः । इयः ।
ते । स्वाम् । ये । आनृचुः । व्याऽर्तासः । दभेऽदमे । इयम् । स्तोत्रम्यः । आ । भर ॥ ८ ॥

वेङ्कट० नवाः अस्मभ्यम् आ भर अत्रे । स्तोत्रम्यः सुप्रताः इयः । ते वयं समृद्धा भवाम, ये स्वाम्
आनृचुः यज्ञेषु एवं वृत्तः येषाम् ते' इति ॥ ८ ॥

उभे सुश्चन्द्र सर्पिषो दवीं श्रीणीप आसनि ।

उतो न उत् पुपूर्वा उक्थेषु शवसस्पत इयं स्तोत्रम्य आ भर ॥ ९ ॥

उभे इति । सुश्चन्द्र । सर्पिषः । दवीं इति । श्रीणीपे । आसनि ।

उतो इति । नः । उत् । पुपूर्वाः । उक्थेषु । शवसः । पते । इयम् । स्तोत्रम्यः । आ । भर ॥

वेङ्कट० उहृपद्यतो हे सुकान्त ! सर्पिषः पूर्णं स्वम्' काले क्षपसि । अपि च अस्मात् उत् पृथक् उक्थेषु'
हे 'शवसः पते' ॥ ९ ॥

एवां अप्रिमजुर्वसुर्गीर्भिर्यज्ञेर्मिरानुपक् ।

दर्शदस्मे सुवीर्यमुत् त्यदाश्वदव्यमिषं स्तोत्रम्य आ भर ॥ १० ॥

पक् । अमिम् । अजुर्वसुः । गीऽभिः । यज्ञेभिः । आनुपक् ।

दर्शत् । अस्मे इति । सुवीर्यम् । उत । त्यत् । आशुऽअदव्यम् । इयम् । स्तोत्रम्यः । आ । भर ॥ १० ॥

वेङ्कट० पक्' अमिम् अस्तुवन्, अपि वा स्तुवन्ति पक्वन्तीत्याख्यायद्दृष्यते' पदम्, इत्यभिः
इतिर्मिश्र अनुपकम् । स स्वम् दधत् अस्मभ्यं शोभनवीर्यम्, अपि च आशु गन्तारम् अश्वस-
दम् । अपि वा हे पते पदे 'अशुः', 'अशुः' इति । तत्र द्वितीयस्यापि निपातो दृष्टः, यथा
'द्विरव्यकर्षं गणिप्रोषम्' (अ १, ११२, १४) इति नास्ति ॥ १० ॥

"इति तृतीयाहके अष्टसामान्ये त्रयोविंशो वसः" ॥

[७]

"इय आत्रेय क्षपिः । अमिर्देवताः । अनुपदुप उदः, दशमी पद्विः" ।

सखायुः सं वः सम्यश्चमिषं स्तोमं चाग्नये । वरिष्ठाय क्षितीनामूर्जो नष्ट्रे सहस्वते । १ ।

सखायः । सख् । वः । सम्यश्चम् । इयम् । स्तोमम् । च । अग्नये ।

वरिष्ठाय । क्षितीनाम् । ऊर्जः । नष्ट्रे । सहस्वते ॥ १ ॥

१. नास्ति मूको.

२. ताम् ल.

३-३. 'सख्यः वि'; 'सुख ल लयं.

४. वं वि' लयं.

५. 'सख्योप दे अथ मूको; 'तं दिवात् ल प्रत्यावः ६ 'अग्ने वीर्यं वि'. ७-७. नास्ति मूको.

वेङ्कट० इयः^१ । हे सरागः । तम्^२ प्रयच्छत यूवं समीचीनम्^३ सोमम्^४ अहं^५ च आगये प्रजाताम्^६ अत्यन्ते
वर्धिते भक्त्यै पौत्राय बलवते ॥ १ ॥

कुत्रां चिद् यस्य समृत्तौ रूपा नरो नृपदने ।
अहंन्तश्चिद् यमिन्धते सँजनयन्ति जन्तवः ॥ २ ॥

कुत्रं । चित् । यस्य । समृद्धंती । रूपाः । नरः । नृपदने ।
अहंन्तः । चित् । यम् । इन्धते । सन्जन्तवन्ति । जन्तवः ॥ २ ॥

वेङ्कट० सोऽभिः^१ 'अत्र चित्' भवति, यत्र सङ्गमने नरः रममाणः नृणां सद्ने गृहे यतन्वे । यम्
च अहंन्तः^२ यजमानाः समिन्धते । सङ्गता जनयन्ति च जाताः यन्ते इति^३ ॥ २ ॥

सं यदिषो वनामहे सं हव्या मानुषाणाम् ।
उत द्युसस्य शर्वसा ऋतस्य रश्मिमा ददे ॥ ३ ॥

सम् । यत् । इषः । वनामहे । सम् । हव्या । मानुषाणाम् ।
उत । द्युसस्य । शर्वसा । ऋतस्य । रश्मिम् । आ । ददे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यम् अनामहे यदा भक्तानि । अदेशह^१—तम् वनामहे^२ हवनीयानि^३ हवीषि यजमानानाम् ।
उदानीम् अयम् अदत्त बलस्य च साधयितारम् यजस्य सम्बन्धितम् रश्मिम् आ ददे इति ॥ ३ ॥

स स्मा कृणोति केतुमा नक्तं चिद् दूर आ सुते ।
पावको यद् वनस्पतीन् प्र स्मा मिनात्पुजरः ॥ ४ ॥

सः । स्म । कृणोति । केतुम् । आ । नक्तम् । चिद् । दूरे । आ । सुते ।
पावकः । यद् । वनस्पतीन् । प्र । स्म । मिनाति । पुजरः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० 'सः क्तु कृणोति'^१ प्रश्नानं रात्रापि दूरेऽप्यतीनात्^२ पावकः यदा काष्ठानि प्रकुर्येण
दिनलि समिदः ॥ ४ ॥

अवं स्म यस्य वेपथे स्वेदं पुथिषु जुहति ।
अभीमह स्वजेन्यं भूमा पृष्ठेवं रुरुहुः ॥ ५ ॥

१. नास्ति छ. २. नास्ति विं छपं. ३. अत्र गृको. ४. प्रजा गृको. ५. नास्ति गृको.
६-६. नास्ति छ. ७. अदत्त गृको. ८. यमिं छ छपं. ९. अहं गृको. १०. 'नास्ति गृको.
११. वननीयानि विं छपं १२-१२. नास्ति विं छपं. १३. 'ना अयं छ छपं; 'ना यं वि'.

अन् । स्म । यस्य । येणे । स्वेदम् । पुषिषु । शुद्धति ।
अभि । ईम् । अहं । स्वर्ज्यम् । भूम् । पृष्ठाञ्च । उरुद् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अन् जुवति भूम्भो' मार्गसु स्थिता वनस्पतय दागस्पस्य व्याप्ती स्वदजहम् । 'तेन ते'
दग्धा' षधि स्वभूतव्यापमानपदार्थम्' भूमिमेतं पुनश्चान्यतरोद्दरेय' । यथा अक्षयुष्टानि
अभारोहा ॥ ५ ॥

“इति गृहीपाठकं अष्टमाध्याये ऋषिर्वसो पर्य” ॥

यं मर्त्यैः पुरुस्पृहं त्रिदद् विश्वस्य धार्यसे ।
प्र स्वादनं पितृनामस्तंताति धिदायवे ॥ ६ ॥

यम् । मर्त्यै । पुरुस्पृहम् । त्रिदत् । विश्वस्य । धार्यसे ।
प्र । स्वादनम् । पितृनाम् । अस्तंतातिम् । चिद् । अामवे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यम् मनुष्या' बहुभि स्पृहणीय प्र विन्दन्ति' विश्वस्य धारणार्थम् अष्टातो स्वादुक्तं च
मनुष्याय निरक्षयम् दक्षयनम् । उत्तरत्र समन्वय ॥ ६ ॥

स हि ध्मा धन्नाक्षितं दाता न दात्या पशुः ।
हिरिदमश्रुः शुचिदक्षुभुरनिभृष्टतविधिः ॥ ७ ॥

स । हि । स्म । धन्व । आक्षितम् । दाता । न । दाति । अ । पशु ।
हिरिदमश्रु । शुचिदक्षु । अश्रु । अनिभृष्टतविधि ॥ ७ ॥

वेङ्कट० स हि खलु निरदक वेदम् वनस्पतिभि अधिष्ठितं ऐसा ह्य आ छिनत्ति, पशु इत्यस्मि-
माह, इतिवर्णमाल शुचिदक्षु दीप्यमान अक्षयवत् ॥ ७ ॥

शुचिः स्म यस्मा अत्रिवत् प्र स्वर्धित्वु रीयते ।
सुपूरुषत माता क्राणा यदान्शे भगम् ॥ ८ ॥

शुचि । स्म । यस्मै । अत्रिवत् । प्र । स्वर्धिति इव । रीयते ।
सुपू । असूत । माता । क्राणा । यत् । आन्शे । भगम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० शुचि भानु वरभे अक्षय अहनीमदुक्ता भूमिम् पशुभिरि छिन्दन् प्र यच्छति । तम् सुपू माता
बोधधि अत्तं कर्त कुबोणा । यत् पुन भवनीय पुत्र -यास्यती तस्मात् सुपूरिति ॥ ८ ॥

१ अक्षय २ भूम्या वि' ३ ३ त तेन वि' ह्य तेन ल ४ दग्धा ल ह्य ५ 'माता
पार्थ वि' ६ 'व्याप्यारो' ल ह्य ७ ७ नास्ति सूको ८ 'अ ल्य ९ विदन्ति त
त्ये '० 'अक्षय' वि' ११ सुधर्मि वि' ह्य सुधर्मिस्ति ल

आ यस्ते सपिरासुतेऽग्ने शमस्ति धायसे ।

ऐषु घृन्नमुत श्रव आ चित्तं मर्त्येषु धाः ॥ ९ ॥

आ । यः । ते । सपिःऽआसुते । अग्ने । शम् । अस्ति । धायसे ।

आ । एषु । घृन्नम् । उत । ध्रुवः । आ । चित्तम् । मर्त्येषु । धाः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० आ धेहि तम् यः ते हे सपिरासुते, सपिर्पस्विद् वास्यते दृष्यते, अग्ने । शमयिता रोगाणाम् अस्ति रश्मिः तद्धारणार्थम् । तथा एषु द्योतमानम् अन्नं स्वर्ग्यं चित्तम् च आ धेहि मनुष्येषु ॥९॥

इति चिन्मन्युमाध्विजस्त्वादात्तमा पशुं ददे ।

आर्दग्ने अर्षृणतोऽग्निः सासह्याद् दस्युन्निपः सांसह्यान्नृन् ॥ १० ॥

इति । चित् । मन्युम् । अध्विजः । स्वाऽदात्तम् । आ । पशुम् । ददे ।

आत् । अग्ने । अर्षृणतः । अग्निः । सासह्यात् । दस्युन् । इपः । सासह्यात् । नृन् ॥ १० ॥

वेङ्कट० इति चित् पूज्यम् अत्रिकुलजातः^१ । आन्दसो धकारः^२ । स्वदा दत्तम् पशुम् आ ददे । अनन्त-
रम् अग्ने । अर्षृणतो दस्युन् अयमाग्नेयः इपः ऋषिः अभिभवतु^३ मनुष्यान् ॥ १० ॥

^१इति तृतीयाष्टके अष्टमान्वाये पञ्चविंशो वर्गः^४ ॥

[८]

^१इप आग्नेय ऋषिः । अग्निर्देवता । जगती छन्दः^२ ।

त्वामग्ने ऋतायवः समीधिरे प्रत्नं प्रत्नासं ऊतये सहस्कृत ।

पुरुश्चन्द्रं यजतं विश्वधायसं दग्मसं गृहपतिं वरेष्यम् ॥ १ ॥

त्वाम् । अग्ने । ऋतऽयवः । सप् । ईधिरे । प्रत्नम् । प्रत्नासं । ऊतये । सहऽस्कृत ।

पुरुऽचन्द्रम् । यजतम् । विश्वधायसम् । दग्मसम् । गृहऽपतिम् । वरेष्यम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० त्वाम् अग्ने ! पशुमिच्छमानाः तम् दीपयन्ति प्रत्नम् प्रत्नाः रक्षणार्थम् हे सहसा हव ! दहन्तौ
हृष्यन् पञ्चमीयम् विश्वस धर्तारम् दममनसम् शृद्धयिम् वरणीयम् ॥ १ ॥

त्वामग्ने अतिथिं पूष्यं विद्मः शोचिष्केशं गृहपतिं नि वेदिरे ।

बृहत्कैतुं पुरुरूपं धनुस्पृतं सुशर्माणं स्वयंसं जरद्विषम् ॥ २ ॥

१-१. 'सादरणीत वि'; सादरणीत छ छन्दः. २-२. लघीरनिष्ठ मूको.

४. यकारः वि'. ५. नाशु वि'; विधे' छ. ६-२. नास्ति मूको. ७. नास्ति छन्दः.

३. 'लम् मूको.

त्वाम् । अग्ने । अतिथिम् । पुष्यम् । विशः । शोचिःऽशंसाम् । गृहऽपतिम् । नि । सुदिद्रे ।
 बृहत्ऽशैतम् । पुरुऽरूपम् । धनुऽरपृतम् । सुऽशामौणम् । सुऽअर्थसम् । ज्ञात्ऽविषम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० 'त्वाम् अग्ने ।' 'अतिथिम् पुष्यम्' ज्वालकेशम् एतपतिम् मनुष्याः प्रतिनिधीन्ति वृद्धगार्ग्यं
 पुरुऽरूपम् धनस्य स्रष्टारम् सुसुप्तम् रूपद्रव्यं जीर्णदायकम् ॥ २ ॥

त्वामग्ने मातुंपीरीकृते विशो होत्राविदं विविचिं रत्नघातमम् ।

गृहा सन्तं सुभग विश्वदर्शतं तुविष्णुणसं सुयजं घृतधियम् ॥ ३ ॥

त्वाम् । अग्ने । मातुंपीः । ईकृते । विशः । होत्राऽविदम् । विविचिम् । रत्नऽघातमम् ।

गृहा । सन्तम् । सुभग । विश्वऽदर्शतम् । तुविऽस्नुणसम् । सुयजम् । घृतऽधियम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० त्वाम् अग्ने । मनुष्यसंरन्ध्रिण्यः विशः स्तुवन्ति स्तोत्रविदम् विषेष्कम् राजानां धातृत्तम् 'अभिम'
 वरणिषु' गृहार्थं वर्तमानम् हे सुभग ! विश्वस्य दर्शनीयं महास्वप्नं सुन्दु यष्टारम्, यद्वत्
 घृतं धयसि' ॥ ३ ॥

त्वामग्ने धर्षसि विश्वधा वयं गीर्भिर्गृणन्तो नमसोर्प सेदिम ।

स नो जुपस्व समिधानो अङ्गिरो देवो मर्तस्य यशसा सुदीतिभिः ॥ ४ ॥

त्वाम् । अग्ने । धर्षसिम् । विश्वधा । वयम् । गीऽभिः । गृणन्तः । नमसा । उर्प । सेदिम् ।

सः । नः । जुपस्व । समऽधानः । अङ्गिरोः । देवः । मर्तस्य । यशसा । सुदीतिभिः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० त्वाम् अग्ने । धारयितारं सर्वदा नमस् गीर्भिः स्तुवन्तः अमस्कारेण न उप सेदिम । सः त्वम्
 अस्मान् देवस्व समिप्यमानः हे अङ्गिरसाम् एक ! देवः मनुष्यस्य यशोऽर्थं शोभनदायकः ॥ ४ ॥

त्वमग्ने पुरुऽरूपो विश्वेर्विशे वर्यो दधासि प्रतथा पुरुऽद्वृत ।

पुरुष्यन्ना सहसा वि राजसि त्विपिः सा ते तित्विपाणस्य नाश्रुपे ॥५ ॥

त्वम् । अग्ने । पुरुऽरूपः । विश्वेऽर्विशे । वर्यः । दधासि । प्रतथा । पुरुऽद्वृत ।

पुरुषि । अना । सहसा । वि । राजसि । त्विपिः । सा । ते । तित्विपाणस्य । न । आश्रुपे ॥५ ॥

वेङ्कट० 'त्वम् अग्ने !' बहुरूपः मनुष्याय अन्नं प्रयच्छति प्रत इव विद्यादिभिः इत्यनुत्त !
 बहुमन्त्रानि वलेन नक्षयन् वि राजसि । दीप्तिः सा तव दीप्यमानस्य न धर्षयितुं शक्यते ॥ ५ ॥

त्वामग्ने समिधानं यविष्ठय देवा दूतं चकिरे हव्यपाह्नम् ।

उरुज्वर्यसं घृतयोनिसाहुतं त्वेषं चक्षुर्देधिरे चोदयन्मति ॥ ६ ॥

त्वाम् । अग्ने । समिधानम् । यविष्ठय । देवाः । दूतम् । चकिरे । हव्यपाह्नम् ।

उरुज्वर्यसम् । घृतयोनिसम् । आऽहुतम् । त्वेषम् । चक्षुः । देधिरे । चोदयन्मति ॥ ६ ॥

वेङ्कट० त्वाम् अग्ने । समिधमानम् हे सुवत्सम् ! देवाः । दूतम् । हव्यपाह्नम् । हविषं चोदयन् । घृतयोनं
घृतस्थानम् आहुतम् वीज्यमानम् चक्षुः । देधिरे चोदयन्मति 'सद्यो यथा यजमेव' चोदयति ॥ ६ ॥

त्वामग्ने प्रदिक्ष आहुतं घृतैः सुम्नायवः सुप्रमिधा समीधिरे ।

स वाग्धृघान ओषधीभिरुक्षितोऽभि जयसि पार्थिवा वि तिष्ठसे ॥ ७ ॥

त्वाम् । अग्ने । प्रदिक्षिः । आऽहुतम् । घृतैः । सुम्नायवः । सुप्रमिधा । समीधिरे ।

सः । वाग्धृघानः । ओषधीभिः । उक्षितः । अभि । जयसि । पार्थिवा । वि । तिष्ठसे ॥ ७ ॥

वेङ्कट० त्वाम् अग्ने । पुराणम् घृतैः आहुतम् सुप्रमिधमन्ताः शोभयथा समिधा 'सम् ईधिरे' । सः' वर्ष-
माणः ओषधीभिः उक्षितः पार्थिवानि यजमानानां वाग्धृघानि अभि विविधे मण्डलि ॥ ७ ॥

इति तृतीयाष्टके अष्टमाध्याये षड्विंशो वर्गः ॥

मार्गशीर्षिका सेवे* तृतीयभाष्याष्टकः ।

कर्त्ता श्रीवेङ्कटाचल तन्त्री माधवाह्वयः ॥

इति वेङ्कटाध्यायार्चनिरूपिते ऋक्संहिताध्यायान्ते तृतीयाष्टके अष्टमोऽध्यायः ॥

—४—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये तृतीयाष्टके अष्टमोऽध्यायः ॥

तृतीयाष्टकः समाप्तः ॥

१-१. शशो यत्न यजते । शशोः । शशोर्वत्न यजते । यत्नः । १-२. मारितं शशोः । २. तं शशोः ।

अथ चतुर्थोऽष्टकः ।

येष्टु०

चतुर्थोऽष्टकस्तस्मिन्^१ अथापादियु पश्यते ।
 शब्देऽन्वावर्तमानेषु यद्वाच्यमिदं वैदिकैः ॥ १ ॥
 समानवाच्यं सावृत्ता भवन्ति पादपूरणाः^२ ।
 पद्यायेषु तु निर्मूपात् इच्छयाऽन्यतमं दुष्यः ॥ २ ॥
 अप्रसिद्धः प्रसिद्धश्च संगच्छेते यदि क्वचित् ।
 तत्राप्रसिद्धं निर्मूपाच्च प्रसिद्धमिति स्थितिः ॥ ३ ॥
 'जायते स्वप्नुरवांसोऽऽशुरदवः'^३ इत्यत्र सद्गताः ।
 अवेन्तमाहुं निर्मूपात् न तदर्थं सांबन्धोक्तिरम् ॥ ४ ॥
 अत्रि 'विश्वस्य ही (वि^४ इ) त्वरसां सुनरीत्पादियु^५ त्रिषु ।
 उपसो नामधेयेषु निर्मूपाविच्छया दुष्यः ॥ ५ ॥
 भाष्येऽन्ते^६ निर्वचनं भिन्नास्त्वस्तु यथा नरः ।
 तथैव पादभेदेऽपि केचिन्नेच्छन्ति निर्वचः ॥ ६ ॥
 नामाख्यातोपसर्गाद्यं निपातानां तथैव च ।
 पादच्छेपेषु^७ दृश्यन्ते बहवः पादपूरणाः^८ ॥ ७ ॥
 'सहसो ज्ञातवेदसं विप्रं न ज्ञातवेदसम्'^९ ।
 गान्धस्तत्रोभयोरर्थो^{१०} दूयोर्होर्योऽत्र कीर्त्यते ॥ ८ ॥
 काव्यमर्जं विप्रमिव ज्ञातप्रभृमितीरही ।
 यद्यन्यत्किञ्चान्ति तस्मात्पादच्छेपेऽपि ॥ ९ ॥
 नैतच्च युज्यते यस्मात् कविताऽत्र प्रतीयते ।
 'यदि-दान्नी अत्रास्याम्'^{११} इत्युच्यते कविता यथा ॥ १० ॥
 एवमत्रापि कविता विपर्यासात् प्रतीयते ।
 ननु अज्ञातिरेकोऽत्र पुनस्त्वेवा प्रतीयते ॥ ११ ॥

१. 'चतुर्थोऽष्ट' विं लपं. २. 'पद' विं ल. ३. 'एव' लपं तु. भा २९, ९. ४. अ १, ४८, १०.
 ५. 'पत्तिया' ल. ६. 'ही वि' ल लपं. ७. अ १, १२७-१३९. ८. 'पूरणा विं लपं; पूरणाः सद्
 वेदस्य. ९. अ १, १२५, १. १०. 'नास्तयोक्त' विं लपं. ११. अ १, १०८, ९.

'वा द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याही(हि) इ)स्वादी यथा तथा ।
 सत्यर्थे कविता 'तस्मान् नासतीति' विपरिचितः ॥ १२ ॥
 एवं च पूरणः पादो 'नि स्थिराणि त्रिदोत्रता'^१ ।
 अभ्यासाद्यनु यात्रापि नूयानर्थः प्रतीयते ॥ १३ ॥
 भेति मृगन्त्वप्रतीतेः पादोऽयं पूरणस्ततः ।
 ऋषिप्रयुक्तः चाङ्गित्तर्तन्व्यत्र' च' दृश्यते ॥ १४ ॥
 'अथा रुचा हरिभ्यो(भ्या) इ)ति वृचस्तत्र निदर्शनम् ।
 परुच्छेषस्य' एतन्महतमद्राक्षीद्वनानतः ॥ १५ ॥
 ततः पितृवदभ्यासकस्तुतस्पात्र' सुज्यते ।
 परुच्छेषोऽपि ननु च नावर्तयति तद्यथा ॥ १६ ॥
 'तुभे पुनामि रोदसी'^२ 'विशर्कमृष्टिमभूणम्'^३ ।
 तस्माच्छन्दःस्वभावोऽपमिति वृद्धेभ्य आगमः ॥ १७ ॥
 ऊर्ध्वं लगत्वाद्गुण्दांसि पूर्वन्ते सटीः पदैः ।
 तानि द्रष्टुमशक्यानि वृत्तदैर्घ्यात् गदन्त्यतः ॥ १८ ॥
 सैरेव शब्दैः पूर्वन्ते प्राप्तेणेति विनिश्चयः ।
 यामदेवो मण्डलादावृषस्तिष्ठो^४ ददर्श ताः ॥ १९ ॥
 अष्टिं 'तपातिगतीम् अर्धभेदात् प्रदुज्जये ।
 न पादपूरणाराद्धा^५ तत्र कोऽयं परिश्रमः ॥ २० ॥
 पादच्छेदीयु^६ स्यामि शक्यं द्वैरुप्यमञ्जसा ।
 कातयैदःशब्द इव न प्रदर्शयितुं सुधैः ॥ २१ ॥
 यथाकथंयित् द्विविध्यं प्रतिपादयितुं सुधाः^७ ।
 नेच्छन्ति तेन सर्वेऽमी भवन्ति पादपूरणाः^८ ॥ २२ ॥

१. आ २, १८, ४. २-२. 'स्मारतसो' वैकल्य; 'एताव न सती' वि. ३. आ १, १२७, ४. ४. 'संन्यत
 वैकल्य. ५. इ. वैकल्य. ६. आ २, १११, १. ७. 'तेषु वि'; पादाटे' लघु. ८. 'पितृवदभ्यासकस्तुतस्पात्र'
 वि; 'तच्छेषस्या' लघु. ९. आ २, ११३, १. १०. आ २, ११३, ५. ११. आ ४, १, १-३ इ.
 १२-१३. जगती धर्मज्ञानानामवर्धमानानामवर्धनेरात्र प्रदुज्जये पादपूरणात् शुद्धा वि; जगती धर्मज्ञानानामवर्धनेरात्र
 मेरात्र प्रदुज्जये पादपूरणात् संशय लघु. १३. 'पीयु ल. १४. सुधा: क वैकल्य. १५. पद' वि' ल'

ततोऽर्थं मुवाणानां वचनव्यक्तयः पृथक् ।
 मन्त्रेषु केपुचिद् सन्ति केपुचित् न सन्ति च^१ ॥ २३ ॥
 इच्छन्ति काव्यवद् वृत्ता न वेदे बहुभाषणम् ।
 तस्माच्छब्दस्य तस्यार्थं तस्माद्दुर्बिपश्चितः ॥ २४ ॥
 पारुच्छेपीर्कथं^२ सर्वा यदा पश्यति पण्डितः ।
 न तदा प्रतिपाद्योऽस्य सोऽयमर्थे इति स्मितिः ॥ २५ ॥
 वेदमुद्रामज्ञानन्तः कुतर्कगतमानसाः ।
 भाषाततो भाषमाणास्ते हास्या वैदिकैरिह ॥ २६ ॥
 अन्यासादाह भूवासमर्थं यस्ककुलोद्भवः^३ ।
 अन्यामर्थार्^४ न तु मूले व्याख्यातारो वदन्ति यार्^५ ॥ २७ ॥
 दर्शनीयो दर्शनीय इत्यन्यासात् प्रतीयते ।
 भूषानयोऽर्थमन्वमिति विवाहोऽयं च केपुचित् ॥ २८ ॥ इति ।

[९]

'गप भाष्ये कृतिः । अग्निदेवता । अनुष्टुप् छन्दः, पद्यगीतसम्बन्धौ पङ्क्तिः' ।

त्वामग्ने हविष्मन्तो देवं मर्तांस ईळते ।

मन्ये त्वा जातवेदसं स हव्या वक्ष्यानुपक् ॥ १ ॥

त्वाम् । अग्ने । हविष्मन्तः । देवम् । मर्तांसः । ईळते ।

मन्ये । त्वा । जातवेदसम् । सः । हव्या । वक्षि । आनुपक् ॥ १ ॥

येङ्गुट० गपः^१ । त्वाम् त्वग्ने । हविःसम्भरणानन्तरं देवम्^२ । अनुष्टुप्ः स्तुवन्ति । हविर्वेदनाय सामिधे-
 योभिः^३ अहं^४ त्वामेव स्तौमि जातवेदसम् । सः त्वं हव्यानि वह अनुपकम् ॥ १ ॥

मुद्रल० पद्यमे^५ मण्डले 'त्वामग्ने हविष्मन्तः' इति सप्तविंशत्तमं सूक्तम् । दे अग्ने । त्वाम् देवम्
 दीप्यमानम् हविष्मन्तः होमासाधनद्रव्यसमेताः मर्तांसः मर्यादाः ईळते स्तुवन्ति । अहं च
 जातवेदसम् जातं वेदो धनं यस्याऽसौ जातवेदः । तम् एषेविधम् त्वा त्वाम् मन्ये स्तौमि । सः
 त्वम् हव्या इत्यवाहनसाधनानि हवीषि धानुपक् निरन्तरतया अनुपकं यथा तथा वक्षि वहसि ॥ १ ॥

१. वेदकेत् वि^१ छपं.

२. केपुचित् वि^२ छपं.

३. पण्डित वि^३ छपं.

४. नास्ति वि^४ छपं.

५. तत्र वि^५ छपं.

६. 'तत्र वि^६ पेंद्रमः, छ. निर १०, ५२.

७. अन्यामर्थं वैक्रम.

८. पद् वैक्रम.

९-९. नास्ति मूढो.

१०. नास्ति वि^{१०}.

११. देव मूढो.

१२. तस्मिन्वी^{१२} वि^{१२}; तस्मिन्वी^{१२} छ छपं.

१३. नास्ति छपं.

१४. अग्नेऽस्य । तत्रः पद्य^{१४} मूढो.

अग्निर्होता दास्यतः क्षयस्य वृक्तर्वर्हिपः ।

सं यज्ञासश्चरन्ति यं सं वाजासः श्रवस्यवः ॥ २ ॥

अग्निः । होता । दास्यतः । क्षयस्य । वृक्तर्वर्हिपः ।

सम् । यज्ञासः । चरन्ति । यम् । सम् । वाजासः । श्रवस्यवः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अग्निः होता भवति, दास्यतः^१ यजमानस्य हतीर्णवर्हिपः, यम् अग्निं यज्ञा यज्ञाधारा वाजाश्च^२ यजमानानाम् अन्नमिच्छमानानाम् अन्नमिच्छमानाः सन्नृच्छन्ति । २ ॥

मुद्रल० यम् अग्निम् यज्ञासः सर्वे यज्ञाः सम् चरन्ति संदिता सच्छन्ति । श्रवस्यवः यजमानस्य कीर्तिं सम्पादयन्तः वाजासः इर्वीपि यम् अग्निम् सम् चरन्ति प्राप्नुवन्ति । पूर्वविशिष्टः अग्निः दास्यतः हविष्पक्षेपणादिदानवतः वृक्तर्वर्हिपः वृक्तानि वृहीपि दन्नां धेनासी वृक्तवर्हिः तस्य क्षयस्य क्षियन्ति^३ निवसन्ति अस्मिन् स्वयंसाधनफलानि इति क्षयः तस्य^४ यजमानस्य यागार्थम् होता देवानामाह्वता भवति ॥ २ ॥

उत स्म यं शिशुं यथा नवं जनिष्टारणीं ।

धृतीरं मानुषीणां विशामग्निं स्वध्वरम् ॥ ३ ॥

उत । स्म । यम् । शिशुम् । यथा । नवंम् । जनिष्ट । अरणी इति ।

धृतीरम् । मानुषीणाम् । विशाम् । अग्निम् । सुध्वरम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यथा कश्चित् नवतरं पुत्रं जनयति, एवम् यम् अरणी जनयतः^५ । उपमानेन समन्वयात् जनिष्ट ह्यपेक्षयचनमपि भवति । मानुष्यसन्बन्धिनीनां प्रजानाम् धृतीरम् अग्निम् सुयज्ञं पूर्वज्ञानवधः ॥ ३ ॥

मुद्रल० उत स्म अपि च मानुषीणाम् मनोजातानाम् विशाम् प्रजानाम् धृतीरम् अहोरात्रादिपाकद्वारेण शरीरधातूनां पोषकम् स्वध्वरम् सोमनयज्ञम् यम् अग्निम् अरणी द्वे अरणी नवम् नूतनम् शिशुम् यथा भवत्यपि च जनिष्ट अन्नमिपाताम् ॥ ३ ॥

उत स्म दुर्गृभीयसे पुत्रो न ह्यार्याणाम् ।

पुरु यो दग्धासि वनाऽग्नें पशुर्न यवसे ॥ ४ ॥

उत । स्म । दुःऽगृभीयसे । पुत्रः । न । ह्यार्याणाम् ।

पुरु । यः । दग्धा । असि । वना । अग्ने । पशुः । न । यवसे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अपि च दारुपरस्ते^६ दुर्गृह्णामात्मनम् इच्छसि, "तथा सच्छतां" अह्वानामिव पुत्रो युवा । पुरुणि यः दग्धा भवति अरण्ये^७ दे अग्ने । यथा^८ पशुः यवसे विच्छेद्यः सप्य यवसे विनाशयति ॥ ४ ॥

१. दास्यत. दास्यतः वि^१ २. वाजास्य गृको, ३. क्षयस्य मूको. ४. यस्य मूको. ५. मनवः स्य अती ल शोधः. ६. तापर्यं वि^२ ह्यं. ७-८. वनाच्छताः तस्य मूको. ९. निव ल. १०. निव यथा वि^३ ह्यं.

मुद्गल० उत स्म अपि च द्वार्याणाम् 'कुटिकं गच्छतां' सर्पाणाम् पुत्रः न पुत्र इव वाहसर्पं हव दुर्गभीयसे
दुःखेन गृह्यसे । हे अग्ने यः स्वम् पुह पुरूणि वना धनानि दग्धा अस्ति दाहको भवसि । कथमिव ।
यत्से त्वेण पशुः न पशुरिव । अरयन्तस्तुभारतः पशुस्तृणैर्विषये विसृष्टः सन् यथा तव भक्षयति
तद्ददित्पर्यः ॥ ४ ॥

अथ स्म यस्यार्चयः सम्यक् संयन्ति धूमिनः ।

यद्दीमह त्रितो दिव्युप ध्मातेव धमति शिशीति ध्मातरि यथा ॥ ५ ॥

अर्च । स्म । यत्स्य । अर्चयः । सम्यक् । सम्यन्ति । धूमिनः ।

यत् । ईम । अह । त्रितः । दिवि । तर्प । ध्मातोऽह्व । धमति । शिशीति । ध्मातरि । यथा ॥ ५ ॥

षेड्डट० धमनानन्तरमेव यस्य अर्चयः समीचीनं संगच्छन्ते धूमयुक्तस्य । यद्येनमेवाग्निम् विस्थानः
प्रयाणां^१ अग्न्यादीनाम् एको वायुः अन्तरिक्षे, यथा अथस्कारो लोहं भस्त्रयोपधमति^२
एवम् उप धमति तीक्ष्णीकरोति च यथाऽवस्कारे ॥ ५ ॥

मुद्गल० अथ स्म अपि च धूमिनः धूमवतः यस्य अग्नेः अर्चयः सम्यक् संयन्ति सर्वतः
प्राप्तुवन्ति । त्रितः त्रिषु स्थानेषु व्याप्तः दिवि अन्तरिक्षे यद् यदा ईम् अथमात्मानम्
उप धमति उपवर्धयति^३ तदा ज्वालाः सर्वतो निर्गच्छन्तीत्यर्थः । कथमिव ध्माता इव कर्मारो
यथा भस्त्रादिभिरग्निं संवर्धयति तद्दत् । किञ्च ध्मातरि यथा ध्मात्समीपे विद्यमानोऽग्निस्त्वेन
ध्मापमान आत्मानम् शिशीति तीक्ष्णीकरोति तद्दत् स्वयम् एव स्वात्मानं तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः ।
अह इति पादपरणः ॥ ५ ॥

तवाहर्मग्न ऊतिभिर्मित्रस्य च प्रशस्तिभिः ।

द्वेषोपुतो न दुरिता तुर्याम् मर्यानाम् ॥ ६ ॥

तव । अहम् । अग्ने । ऊतिभिः । मित्रस्य । च । प्रशस्तिभिः ।

द्वेषःऽपुतः । न । दुरिता । तुर्याम् । मर्यानाम् ॥ ६ ॥

षेड्डट० तव अहम् अग्ने । रक्षणेः मित्रस्य च देवस्य स्तुतिभिः द्वेषसः मिश्रयित्वा प्राचून् इव
दुःखानि अतिशयेन, पापेवानि मर्यानां^४ दश्यन्ते । यथा परोक्षोपक्रमाः प्रत्यक्षोपवर्गा
मन्त्रा भयनमेवमेकवचनबहुवचनयोरपि द्रष्टव्यमिति ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे अग्ने अहम् मित्रस्य सर्वेषां मित्रभूतस्य तव ऊतिभिः रक्षाभिः प्रशस्तिभिः च अस्मरुते
स्वोपैः च मर्यानाम् शत्रुभूतानां मनुष्याणाम् दुरिता च दुरिद्यानि उत्कर्षकाणि पापसाधन-
कर्माणि द्वेषोपुतः न द्वेषयुक्तान् शत्रुनिव अहम् दुर्याम् तरेयम् ॥ ६ ॥

१-१. दुदिलगच्छ* मूको.

२. प्रयाणां वा ल.

३. 'रययत्प' ल.

४. 'भेने मूको.

५-५. 'यमग्नेनाग्नि मर्यान् वि' लपं; 'वेने यान्ये' ल.

तं नो अग्ने अभी नरो रयि सहस्र आ भर ।

स क्षेपयत् स पोषयद् भुवद्वाजस्य सातय उतैधि पृत्सु नो वृधे ॥ ७ ॥

तम् । नः । अग्ने । अभी । नरः । रयिम् । सहस्रः । आ । भर ।

सः । क्षेपयत् । सः । पोषयत् । भुवत् । वाजस्य । सातयै । उत । एधि । पृत्सु । नः । वृधे ॥ ७ ॥

वेङ्कट० तम् अस्मभ्यम् अग्ने! अभी आ भर मेवा त्वं हे बलवन्! रयिम् । सः रयिः शत्रुं क्षेपयतु, पोषयतु च अस्मान्, भवतु वाजस्य भक्षणाय, अथि च सङ्ग्रामेषु भव अस्माकं वर्धनाय ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे अग्ने! सहस्रः बलवद्! नरः हविषां 'नेता रवम्' नः अस्माकम् तम् रयिम् लोके प्रसिद्धं पश्चादिलक्षणं धनम् अभी आ भर आभिमुख्येनाहर । पूर्वोक्तः सः अग्निः क्षेपयत् अस्मदीयान् शत्रुं क्षेपयतु । सः अग्निः पोषयत् अस्मान् पोषयतु । वाजस्य अन्नस्य सातये कामाय भुवद् भवतु । उत अथि च हे अग्ने! पृत्सु वृद्धेषु नः अस्माकम् वृधे समुद्ध्ये एधि भव ॥ ७ ॥

इति चतुर्थाष्टके प्रथमाध्याये प्रथमो वगः ॥

[१०]

अग्न ओजिष्ठमा भर युन्नमस्मभ्यमग्निगो ।

प्र नो राया परीणसा रत्सि वाजाप पन्याम् ॥ १ ॥

अग्ने । ओजिष्ठम् । आ । भर । युन्नम् । अस्मभ्यम् । अग्निगो इत्यग्निगो ।

प्र । नः । राया । परीणसा । रत्सि । वाजाप । पन्याम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० अग्ने! बलवत्तमम् आ भर अन्नम् अस्मभ्यम् हे अष्टवगमन । प्र लिख अस्माकं धनेन महत्वा सहाजाय पन्थानम् ॥ १ ॥

मुद्रल० 'अग्न ओजिष्ठम्' इति सप्तमं दशमं सूक्तम् । आग्नेयो गय अग्निः । चतुर्थासप्तम्यो षट्की, शिष्टा अयुष्टुभः । अग्निर्वैवता ।

हे अग्ने! ओजिष्ठम् बलवत्तमम् युन्नम् धनम् अस्मभ्यम् आ भर आहर । हे अग्निगो अष्टवगमन! अष्टवाः अग्निवारिणो गायो रश्मयोऽस्येति सः अग्निगुः । तस्य सम्बोधनम् । अस्माकम् परीणसा परितो व्यापकेन राया धनेन प्र अक्षरेण योजय । वाजाप अष्टकामाय पन्याम् पन्थानम् अन्नस्य मत्समीपप्रार्थितधनेन मार्गम् रत्सि कुह ॥ १ ॥

त्वं नो अग्रे अद्भुतं कृत्वा दक्षस्य मंहता ।
त्वे असुर्यं^१ मारुहत् क्राणा मित्रो न यज्ञियः ॥ २ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । अद्भुत । कृत्वा । दक्षस्य । मंहता ।
त्वे इति । असुर्यम् । आ । अरुहत् । क्राणा । मित्रः । न । यज्ञियः ॥ २ ॥

षेडूट० त्वम् अस्माकम् हे अग्रे आश्रयन्तु! प्रज्ञया बलस्य च महत्त्वेन^१ कर्माणि कुर्यान्; यज्ञियो भवसि ।
सखेत्र त्वयि असुराणां द्वन्द्वरूपम्^२ 'आ अरुहत्' इति ॥ २ ॥

मुद्रल० हे अग्रे अद्भुत । सर्वपाप्माश्रयन्तु ! त्वम् नः अस्माकम् कृत्वा कर्मणा अस्मत्कृतेन यज्ञादि-
व्यापारं प्रीतः सन् दक्षस्य बलस्य मंहता दानम्, इति चिन्तितः शेषः । यतः कारणात् त्वे त्वयि असुर्यम्
असुरत्वं बलम् आ अरुहत् आरुहन् अतः मित्रः न सूर्यं इव यज्ञियः यज्ञार्हः स्वम् क्राणा यज्ञघातक-
राक्षसापनोदनलक्षणानि कर्माणि कुर्यान्ो भव ॥ २ ॥

त्वं नो अग्रे एषां गर्भं पुष्टिं च वर्धय ।
ये स्तोत्रेभिः प्र सूर्यो नरो मृधान्यानुशुः ॥ ३ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । एषाम् । गर्भम् । पुष्टिम् । च । वर्धय ।
ये । स्तोत्रेभिः । प्र । सूर्यः । नरः । मृधानि । आनुशुः ॥ ३ ॥

षेडूट० अस्माकम्^१ एषाम् त्वम् अग्रे । गृहम् पुष्टिम् च वर्धय । केवामित्याह—ये^२ स्तोत्रारः नरः
स्तोत्रैः त्वत्तः घनानि प्रकर्षेण व्याप्तुवन् तेषामेवामिति ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे अग्रे ! त्वम् एषाम् नः स्तोत्रकारानाम् अस्माकम् गवाम् गृहम् पुष्टिम् च गवादिविषयाम् वर्धय
पुष्टिं प्रापय । ये लोकं प्रतिदत्तः सूर्यः लक्षधर्माः नरः स्तोत्रारः सन्तुष्टाः स्तोत्रैः स्तोत्रैः सप्तानि
मंहनीयानि गवादिघनानि यथा य आनुशुः प्राप्नुवन् वद्द् वयनपीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ये अग्ने चन्द्र ते गिरः शुम्भन्त्यथराधसः ।
शुम्भेभिः शुष्मिणो नरो दिवश्चिद्दु येषां बृहत् सुक्तीर्तिर्बोधति त्मना ॥ ४ ॥

ये । अग्ने । चन्द्र । ते । गिरः । शुम्भन्ति । अर्कऽराधसः ।
शुम्भेभिः । शुष्मिणः । नरः । दिवः । चिद्दु । येषाम् । बृहत् । सुक्तीर्तिः । बोधति । त्मना ॥४॥

षेडूट० ये हे अग्रे^१ कान्त!^२ शुम्भं स्तुतिगिरः क्षोषयन्ति लक्ष्याश्वधनाः यत्किञ्च भवितुः । नरः येषाम्
च कीर्तिः इत्यपमेव दिवः अपि महद्भूत्वा^३ प्रकाशये, तेषामेवां गवं पुष्टिमिति ॥ ४ ॥

१. महते^१ मूको. २. इत्^२ वि^३ लवे. ३-३. अरुहत् मूको. ४. 'कर्मणि वि'. ५. नास्ति
लवे. ६. कृष्णः मूको. ७. अरुहत्वा वि^४ लवे.

मुद्गल० हे अग्ने चन्द्र ! प्राणिनामाह्लादकर ! ये नरः ते गिरः दवरसम्पन्निभस्तोत्ररूपा वाचः शुम्भन्ति शोभमानाः सुर्वन्त्रि, ते शवराराधसः अश्वधना भवन्ति । किञ्च शुमिणः बलवन्तः सन्तः शुभेभिः बलैः शत्रुसोदकाः भवन्ति । येषाम् 'त्वत्सम्पन्निभस्तोत्रं' कुर्वताम् दिवः चित् आकाशादपि बृहत् महती सुकीर्तिः भवति । एवंविधं तेषां रायः त्वना आत्मना स्वयमेव बोधति शोधयति ॥ ४ ॥

तव त्वे अग्ने अर्चयो भ्राजन्तो यन्ति धृष्णुया ।

परिज्मानो न विद्युतः स्वानो रथो न वाजपुः ॥ ५ ॥

तव । त्वे । अग्ने । अर्चयः । भ्राजन्तः । यन्ति । धृष्णुया ।

परिज्मानः । न । विद्युतः । स्वानः । रथः । न । वाजपुः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तव इमे अग्ने । अर्चयः च दीप्समानाः यन्ति तमसो धर्षणशीलाः 'परितो गन्धः' विद्युतः इव स्वनवान् इव च रथः शत्रुसोऽन्नमिच्छन् ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! धृष्णुया धृष्णवोऽरयन्तप्रागल्भाः भ्राजन्तः दीप्समानाः त्वे ते प्रसिद्धाः तव अर्चयः स्वदीया रश्मयः यन्ति सर्वतो गच्छन्ति । कथम् इव । परिज्मानः परितो गन्धः सर्वतो व्याप्ताः विद्युतः न अचिरप्रभा इव । सनेन प्रकाशातिशयः उक्तः । स्वानः शब्दाद्यमानः रथः न रथ इव । अग्नेनार्चिषां स्थनाधिक्यम् उक्तम् । वाजपुः न अटकाम इव असार्थं युद्धेषु शत्रुधितयाय यथा प्रवर्तते तद्ददित्यर्थः । अग्नेनाद्भुतिविषयोऽभिलाष उक्तः ॥ ५ ॥

न नो अग्न ऊतये सुवार्धसश्च रातये ।

अस्माकांसश्च सूरयो विश्वा आशास्तरिपणि ॥ ६ ॥

नु । नः । अग्ने । ऊतये । सुवार्धसः । च । रातये ।

अस्माकांसः । च । सूरयः । विश्वाः । आशाः । त्रीपणि ॥ ६ ॥

वेङ्कट० हे अग्ने ! क्षिप्रम् अस्माकं रक्षणाय भव, भनाभावात् याथागुक्तस्य धनदानाय च । अरमदीयाः न मेधाविनः पुत्राः सर्वो दिशः तरिणं दाता भवन्तु ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! नः अस्माकम् नु क्षिप्रम् ऊतये रक्षार्थे भव । सुवार्धसः च दारिद्र्यनिमित्तवाय-सहितस्य रातये धनानां दानाय च भव । किञ्च अरमाशासः आस्माकाः पुत्रमिश्रादयः सूरयः श्लोकारः दिशः सः आशाः दिशः त्रीपणि तासां तरणे क्षमा भवन्तु ॥ ६ ॥

त्वं नो अग्ने अङ्गिरः स्तुतः स्तवान् आ मर ।

होतर्विम्नासहं रथि स्तोत्रम्पुः स्तवसे च न उर्वेधि पूत्सु नो वृषे ॥ ७ ॥

१. भरन्ते मूको. २-२. शिपिनं मूको. ३. ते विं कथं. ४-४. परितो कथं; परितो या विं.
५. नाति मूको. ६. तव च मूको. ७. रथे मूको.

त्वम् । नः । अग्ने । अङ्गितः । स्तुतः । स्तवानः । आ । भर ।

होतः । विम्बुऽसहम् । रयिम् । स्तोतुऽभ्यः । स्तवसे । च । नः । उत । एधि । पूतुऽसु । नः । वृधे ॥ ७ ॥

षेडूट० तम् अस्मभ्यम् हे आग्ने अङ्गितसाम् एक! स्तुतः स्तुयमानश्चाह रयिम् महतामभिमवितारम्, तथा स्तोतुभ्यः अस्मभ्यं यत्वायं च भव होतः! । उत एधि पूतु नः वृधे ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे आग्ने अङ्गितः! पूर्वैः महर्षिभिः स्तुतः स्तवानः इदानीन्तनैः च स्तुयमानस्त्वम् विन्वायहम् महतामभ्यभिभवितारम् । रयिम् धनम् नः अस्माकम् आ भर आह्वर । हे होतः! देवानाम् आह्वारः! स्तोतुभ्यः नः अस्मभ्यम् स्तवसे स्तोतुं सामभ्यं च प्रयच्छ । उत अपि च पूतु युद्धेषु नः अस्माकम् वृधे समृद्धये एधि भव ॥ ७ ॥

इति चतुर्पाद्यके प्रथमाध्याये द्वितीयो वसोः ॥

[११]

जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविरग्निः सुदक्षः सुविताय नव्यसे ।

पृतप्रतीको बृहता दिविऽस्पृशां धूमद्वि भाति भरतेभ्यः शुचिः ॥ १ ॥

जनस्य । गोपाः । अजनिष्ट । जागृविः । अग्निः । सुदक्षः । सुविताय । नव्यसे ।

पृतप्रतीकः । बृहता । दिविऽस्पृशां । धूमत् । वि । भाति । भरतेभ्यः । शुचिः ॥ १ ॥

षेडूट० सुतभरः । जनस्य गोपायिता जातः अजरणशीलः अग्निः शोभनकलः अशुद्धयाय नवतराय पृतच्छिद्रः बृहता दिवं स्पृशता तेजसा सह दीक्षियुक्तम् वि भाति सोऽयं मनुष्येभ्यः शुचिः ॥ १ ॥

मुद्रल० 'जनस्य गोपाः' इति पदृष्यतेकादवं सूक्तम् । आग्नेयसुतंभर ऋषिः । जगती छन्दः । अग्निदेवता ।

जनस्य गोपाः गोपायिता रक्षिता आग्निः अजरणशीलः सुदक्षः सुवल्गुः सः अग्निः नव्यसे नवतराय शुचिताम लोकानां कल्याणाय अजनिष्ट जातः । पृतप्रतीकः पृतेन प्रवृद्धिताहः बृहता महता दिविरस्पृशा अर्धभिहेन तेजसा युक्तः शुचिः शुच्यः एवंविधोऽग्निः भरतेभ्यः कृत्स्नभ्यः कर्षणम् धूमत् दीक्षिमत् यथा भवति तथा वि भाति प्रकाशते ॥ १ ॥

यज्ञस्यं केतुं प्रथमं पुरोहितमग्निं नरंस्त्रियपुत्रस्ये सर्वाधिरे ।

रन्द्रेण देवैः सरथं स वृद्धिपि सीदन्नि होता यजथाय सुकृतः ॥ २ ॥

यज्ञस्यं । केतुम् । प्रथमम् । पुरोऽहितम् । अग्निम् । नरः । त्रिऽसुत्रस्ये । सम् । ईधिरे ।

रन्द्रेण । देवैः । सरथम् । सः । वृद्धिपि । सीदन् । नि । होता । यजथाय । सुकृतः ॥ २ ॥

वेङ्कट० यज्ञस्य केतुमिति 'एष ह वै यज्ञस्य केतुः यत्र ह वै का च स्यते तदेव ह वै पुरस्तात् केतुः लक्ष्मीयते' । 'प्रथमं पुरोहितमिति पुर इव वा एतमेतै दधते यमग्निम् आरधते' इति विश्रायते । त्रयाणां बर्हिषो धातूनां 'सहस्थाने दीपयन्ति' सोऽयम् इन्द्रेण देवैः च सरथम् आगत्य बर्हिषि निषीदतु यज्ञाय^१ सुक्मां ॥ २ ॥

मुद्रल० नरः ऋत्विजः यज्ञस्य केतुम् प्रज्ञापकम् पुरोहितम् यजमानैः पुरस्कृतम् इन्द्रेण देवैः च सरथम् तेषां मान्यत्वात्^२ समानरथम् अग्निम् त्रिसधरथे त्रिस्थाने विहारप्रदेशे प्रथमं समीपरे समैधन्त् । एतद्गुः शोभनकर्मा होता देवानामाह्वाता तः अग्निः बर्हिषि बर्हिषुक्ते तस्मिन् स्थाने यजथाय यज्ञाय नि षीदत् प्रतिष्ठितोऽभवदिति यावत् ॥ २ ॥

असंमृष्टो जायसे मात्रोः शुचिर्मन्द्रः कुविरुदतिष्ठो विवस्वतः ।
घृतेन त्वावर्षयन्नय आहुत धूमस्ते^३ केतुरभवद् दिवि श्रितः ॥ ३ ॥

असंमृष्टः । जायसे । मात्रोः । शुचिः । मन्द्रः । कुविः । उद् । अतिष्ठः । विवस्वतः ।
घृतेन । त्वा । अवर्षयन् । अग्ने । आऽहुत् । धूमः । ते । केतुः । अभवत् । दिवि । श्रितः ॥३॥

वेङ्कट० शशुभिः असंमृष्ट-त्वम् अरण्योः जायसे । निर्मलः^४ मादयिता^५ ब्रान्तः त्वम् उद् स्थितवानसि जननान्तरं यजमानाद् । अयं घृतेन त्वात् अर्षयन्^६, हे अग्ने आहुत । धूमः च ते प्रज्ञापकः दिवि अगवत् व्याप्तः ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे अग्ने । मायोः अरण्योः ताभ्याम् असंमृष्टः अर्षयित एव जायसे प्रादुर्भूतो भवसि । मन्द्रः सर्वैः स्तुत्यः कविः सर्वत्र व्याप्तः शुचिः त्वम् विवस्वतः अग्निहोत्रार्थं गृहे विनोषेण घसतः यजमानाद् उद् अतिष्ठः उदितोऽभवः । पूर्वं महर्षयः त्वा स्वाम् घृतेन अवर्षयन् वृद्धिजनयन् । हे आहुत । आहुतिभिर्दुत । ते तव दिवि श्रितः अन्तरिक्षे व्याप्तः धूमः केतुः प्रज्ञापकः अभवत् ॥ ३ ॥

अग्निनीं यज्ञमुप वेतु साधुयाऽग्निं नरो वि भरन्ते गृहेऽगृहे ।
अग्निर्दुतो अभवद्द्व्यवार्हणोऽग्निं वृणाना वृणते कुविक्रतुम् ॥ ४ ॥

अग्निः । नः । यज्ञम् । उप । वेतु । साधुया । अग्निम् । नरः । वि । भरन्ते । गृहेऽगृहे ।
अग्निः । दुतः । अभवत् । द्व्यवार्हणः । अग्निम् । वृणानाः । वृणते । कुविक्रतुम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अग्निः अस्माकम् यज्ञम् "उप गच्छतु" सुष्ठु । अग्निम् मनुष्याः विविधे धारयन्ति अनुगृहम् । अग्निः^७ दुतः अगवत् हविषां योरा । अग्निम् एव यज्ञाय वृणानाः इतरे होतारं कान्तप्रज्ञम्^८ ॥ ४ ॥

१-१. "स्थानविषयनि वि" रूपं. २. यज्ञा मूको. ३. आत्य* मूको. ४. निर्मलः वि' रूपं.
५. नाहित ल. ६. आत्य* वि' रूपं. ७-७. उदितोऽगृहे वि'. ८. परं मूको. ९. अग्निम् मूको.
१०. कान्त* वि' रूपं.

सुद्रल० साधुया सर्वपुरपापाणां साधका अग्निः नः यज्ञम् अस्मदीयं वागं प्रति उप वेत्तु आगच्छतु ।
 भरः मनुष्याः श्वेदगृहे अनुगृहम् अग्निम् वि भरन्ते विहरन्ति विहरण कुर्वन्तीरपयैः । हृद्यनाहनाः
 हविषां पोषा अग्निः दूतः देवानां दूतः अगवत् । श्वानाः सम्भजमानाः सन्तः कविक्रतुम्
 क्रान्तयन्तम् अग्निम् श्वन्ते सम्भजन्ते ॥ ४ ॥

तुभ्येदमग्ने मधुमत्तमं वचस्तुभ्यं मनीषा इयमस्तु शं हृदे ।

त्वां गिरः सिन्धुमिवावनीर्महीरा पृणन्ति शर्वसा वर्धयन्ति च ॥ ५ ॥

तुभ्यं । इदम् । अग्ने । मधुमत्तमम् । वचः । तुभ्यम् । मनीषा । इयम् । अस्तु । शम् । हृदे ।
 त्वाम् । गिरः । सिन्धुम् । इव । अवनीः । महीः । आ । पृणन्ति । शर्वसा । वर्धयन्ति । च ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तुभ्यम् एव अग्ने । मधुमत्तमम् इदम् वचः । तथा सति तुभ्यम् एव स्तुतिः इयम् अस्तु सुखकर
 हृदयाथ । त्वाम् स्तुतयः समुद्रमिव आपः महरयः आ पूरयन्ति वेगेन वर्धयन्ति च ॥ ५ ॥

सुद्रल० हे अग्ने । तुभ्य तुभ्यं स्वदधेम् मधुनात्मम् अत्यन्तं मधुरम् इदम् वचः कियते । हृदे हृदि का
 सुपे कुर्वती इयं मनीषा स्तुतिः तुभ्यम् अस्तु । गिरः स्तुतिरूपा वाचः त्वाम् आ पृणन्ति पूरयन्ति
 शर्वसा बलेन वर्धयन्ति च । कथमिव । महीः महरयः अवनीः अवन्यः नद्यः सिन्धुमिव समुद्रमिव ॥ ५ ॥

त्वामग्ने अक्षिरसो गुहां हितमन्वविन्दञ्छिश्रियाणं वनेवने ।

स जापसे मध्यमानः सहो महत् त्वामाहुः सहस्रपुत्रमक्षिरः ॥ ६ ॥

त्वाम् । अग्ने । अक्षिरसः । गुहां । हितम् । अन्व । अविन्दन् । शिश्रियाणम् । वनेवने ।
 सः । जापसे । मध्यमानः । सहैः । महत् । त्वाम् । आहुः । सहस्रः । पुत्रम् । अक्षिरः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० त्वाम् अग्ने । अक्षिरसः गुहायां निहितम् अनु अविन्दन् अचमानं काष्ठकाष्ठे । सः त्वम् जाप
 मध्यमानः । त्वम् त्वान् महत् बलम् आहुः सहस्रः पुत्रम् हे अक्षिरसाम् एकम् ॥ ६ ॥

सुद्रल० हे अग्ने । अक्षिरसः अथवा गुहा गुहायाय हितम् निहितं तिसृषुषु वनेवने वृक्षेषु
 शिश्रियाणम् आश्रितम् त्वाम् अनु अविन्दन् बलमन्व । महत् महत्वा सहः सहसा बलेन सुतः स
 त्वम् मध्यमानः जायते । हे अक्षिरः ! अक्षिरसाम् प्रकृतिभूतम् ! त्वाम् सहस्रः पुत्रम् आहुः ॥ ६ ॥

इति चतुर्थाष्टके प्रथमाध्याये तृतीयो वर्गः ॥

[१२]

प्राप्रये वृहते यज्ञियाय प्रतस्य वृष्णे अस्तुराय मन्मं ।

पुतं न यज्ञ आस्येडे सुपतं गिरं भरे वृषभार्य प्रतीचीम् ॥ १ ॥

प्र । अग्रये । बृहते । यज्ञिवाय । ऋतस्य^१ । वृष्णे । असुराय । मन्म ।

धृतम् । न । यज्ञे । आस्ये । सुधृतम् । गिरम् । भरे । ध्रुवभाय । प्रतीचीम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्र भरामि अग्रये महते यज्ञाहाय उदकस्य वर्षिधे बलघते मननीयां धृतम् इव सुधृतम् आस्ये स्तुतिम् कामानां वर्षिधे अग्निं प्रति राच्छन्तोम्^१ ॥ १ ॥

सुदल० 'प्राप्ये बृहते' इति पठ्यं द्वादशं सूक्तम् । सुतंभर ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । अग्निर्देवता ।

बृहते महते यज्ञिवाय यज्ञाहाय ऋतस्य उदकस्य वृष्णे वर्षिधे, असुराय बलघते ध्रुवभाय कामानां वर्षिधे अग्रये मन्म ज्ञानसाधनम् प्रतिचीम् अभिसुखीम् गिरम् स्तुतिरूपां वाचम् प्र भरे प्रणयामि । कथमिव । सुधृतम् सम्यक् संस्कृतम् आस्ये प्रधुतम् वशे धृतं न धृतमिव । आस्ये प्रधुतं धृतं यथा प्रीतिकरं भवति तथा प्रीतिकरी स्तुक्तिम् इत्यर्थः ॥ १ ॥

ऋतं चिकित्स्व ऋतमिच्छिक्विद्धृतस्य धारा अनु तृन्धि पूर्वीः ।

नाहं यातुं सहसा न द्वयेन ऋतं संपाम्यरुपस्य वृष्णाः ॥ २ ॥

ऋतम् । चिकित्स्वः । ऋतम् । इत् । चिकित्स्वि । ऋतस्य^१ । धाराः । अनु । तृन्धि । पूर्वीः ।

न । अहम् । यातुम् । सहसा । न । द्वयेन^१ । ऋतम् । सपामि । अरुपस्य^१ । वृष्णाः ॥ २ ॥

वेङ्कट० हे ऋतस्य ज्ञातः ! ऋतम् एव जानीहि तथा ऋतस्य धाराः पूर्वीः अनु तृन्धि बह्वीः । न अहम् आरोग्यमानस्य वृष्णाः अग्निः सत्यभूते मार्गम् सहसा अविषारेण स्पृशामि नापि सत्येन घानृतेन च । ऋतम् इति शास्त्रीयम् अकुटिलं कर्मोत्पत्ते ॥ २ ॥

सुदल० ऋतम् स्तोत्रे हे चिकित्स्वः । जानन् अग्ने ! रथम् ऋतम् इत् मया कियमाणमिदं स्तोत्रम् चिकित्स्वि जानीहि । किञ्च पूर्वीः बह्वीः ऋतस्य उदकस्य^१ धाराः सत्यपोषणार्थमुत्पादयितुम् अनु तृन्धि सेषाद् विष्य पातय । सहसा बलेन युक्तः अहम् यातुम् कर्मणां नाशकरीं हिंसाम् न सपामि न स्पृशामि न करोमि इति यावत् । द्वयेन च सत्यानृताभ्यां वृत्तिक्रिद् अवैदिकं कृत्यम् न सपामि किन्तु अहस्य रोषमानस्य वृष्णाः कामानां वर्षिधुः तव ऋतम् स्तोत्रमेव सपामि ॥ २ ॥

कथां नो अग्र ऋतयन्नुतेन ध्रुवो नर्वेदा उच्यस्य नव्यः ।

वेदा मे देव ऋतुपा ऋतूनां नाहं पतिं सन्नितुरस्य रायः ॥ ३ ॥

कथा । नुः । अग्ने । ऋतयन् । ऋतेन । ध्रुवः । नर्वेदाः । उच्यस्य । नव्यः ।

वेदं । मे । देवः । ऋतुपाः । ऋतूनाम् । न । अहम् । पतिम् । सन्नितुः । अस्य । रायः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० कीरशा वाचा भरगाकम् अग्ने । सत्येनैव सत्य कर्मैकम् मवसि^१ शाता उच्यथस्य^२ स्तुत्य ।
कीरशा वाचा स्तुत उक्त ऋणोपि^३ इत्यर्थे । जानाति मा ऋतूनाम् ऋतुषा^४ । पतिम् न अहम् वेदि
धनस्य अस्य पालयितार प्रदातारमिति ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे अग्ने । ऋतयन् सर्वप्राणिना अधिनहेतुकम् उदक कुशेन् वया केनापि ऋतेन सत्येन क्रियमाणेन
कर्मणा न उच्यथस्य अस्मदीयस्य स्तोत्रस्य भवेदा भुव^५ भुवनप्रेक्षासि । नव्य स्तुत्य. ऋतूनाम्
ऋतुषा यस्तन्तादीना प्रसवपालक देव श्रोतमानोऽग्नि मे माम् वेद वेत्तु । सनिहु भयमानस्य
अस्य मम राय पथादिलक्षणस्य धनस्य पतिम् स्वामिन तमग्निमह न जानामि ॥ ३ ॥

के ते अग्ने रिपवे बन्धनासः के पायवः सनिपन्त द्युमन्तः ।

के धासिर्मग्ने अर्हतस्य पान्ति क आसंतो वर्चसः सन्ति गोपाः ॥ ४ ॥

के । ते । अग्ने । रिपवे । बन्धनास । के । पायव । सनिपन्त । द्युमन्त ।

के । धासिर् । अग्ने । अर्हतस्य । पान्ति । के । असंत । वर्चस । सन्ति । गोपा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० के तव अग्ने । शशी बन्धका^६ रश्मय, के वा रश्मय प्रयच्छन्ति धनानि दीप्तिमन्त, के वा
अनुत्कर्मण धारक पुरष रक्षन्ति, के वा अत्यस्य^७ वचस गोपायितार भवन्ति इति प्रश्न ॥७॥

मुद्गल० हे अग्ने । ये रिपवे स्वकीयस्य शशी बन्धनास बन्धका^६ इत्यु । ते त्वत्सन्बन्धिनस्ते पुरषा के
कीरशा । सामर्थ्योत्तिशयादेवविधा इति केनापि ज्ञातु न भाष्यत इत्यर्थे । ये पायव जनाना
रक्षितार द्युमन्त दीप्तिमन्त सनिपन्त दीनेभ्यो धन प्रयच्छन्ति त्वदीया । के कीरशा । ये
अर्हतस्य सत्यस्य धासिम् धारक जनम् पान्ति रक्षन्ति । ते त्वदीया जना के सन्ति । न
केऽपीत्यर्थे । ये अतत दृष्टस्वाभिशापदिलक्षणस्य वचस गोपा गोपायितार, रक्षितारस्ते त्वदीया
क सन्ति । न केऽपीत्यर्थे ॥ ४ ॥

सखायस्ते रिपुणा अग्ने एते शिवासः सन्तो अर्शिवा अभूवन् ।

अर्धूर्पत स्वयमेते वर्चोभिर्भज्युते वृजिनानि ब्रुवन्तः ॥ ५ ॥

सखाय । ते । रिपुणा । अग्ने । एते । शिवास । सन्त । अर्शिवा । अभूवन् ।

अर्धूर्पत । स्वयम् । एते । वर्चोऽग्नि । ऋजुऽपते । वृजिनानि । ब्रुवन्त ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सखाय ते अग्ने । रिपुणाजना अभूवन् पराधर्षु स्वशोषार्^८ । तथा पुरा भद्रा सन्त
पश्चात् अभद्रा अभूवन् । क एषा दोषः इत्याह—अर्धूर्पत इति । स्वयम् एव
भविष्यै वचोभिर् द्विजितवन्त ऋजुर्माचरते सुध्यमन्वृत्तानि ब्रुवन्त यदा त्वा निश्च्युति, नाप
स्तोतुं रक्षतीति, तथा पराभयस्वीत्यर्थे ॥ ५ ॥

१ १. सत्येनैव २. इति ए. ३. उक्तम् सूको ४. शोति छ. ५. ऋतुव वि^१। ऋतुव
एव ६. नासि सूको ७. अभ्रत एव ८. मय^२ वि^१ एव ९. बन्धका सूको १०. स्व दीया
वि^१ एव, रश्मोत्त छ

मुद्रल० हे अग्ने ! ते सव सत्तायः स्वोत्तरः विपुणाः विप्रकीर्णाः सर्वत्र व्याप्ताः एते पूर्वम् आशिवाः पर-
निन्दादि कुर्वाणाः त्वरपरिचर्यां स्वजनतोऽभद्राः सन्तः इदानीं स्वस्वपरिचर्यां बुध्न्तः शिवात्- शिवाः
आज्ञाः अभूवन् । किञ्च ये अज्जते सम्यगाचरतेऽपि मह्यम् न्योनिः असाधूक्तिभिः शृजिनानि
कुटिलानि नृणन्तः ते एते मम सपत्नाः स्वयम् एव अधूर्षत आर्हिस्यन्त ॥ ५ ॥

यस्ते अग्ने नमस्ता यज्ञमीदृं क्रुतं स पात्यरूपस्य वृष्णः ।
तस्य क्षयः पृथुरा साधुरेतु प्रसर्त्तानस्य नहुपस्य शेषः ॥ ६ ॥

यः । ते । अग्ने । नमस्ता । यज्ञम् । ईदृं । क्रुतम् । सः । पाति । अत्परस्य । वृष्णः ।
तस्य । क्षयः । पृथुः । आ । साधुः । एतु । प्रसर्त्तानस्य । नहुपस्य । शेषः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यः ते' अग्ने ! नमस्कारेण सह यज्ञम् स्तौति साधु देवानग्निः यज्ञशीलि, सः आरोग्यमानस्य
परितुः सव आत्मविषयप्रज्ञाशब्दादिदानारम्भं' मोहनकर्म अविच्छेदेनैव' रक्षति' । तस्य निपातः
विरतीर्णः धनसमृद्धः आ गच्छतु रवां प्रति पुन पुनः सरतः मनुष्यस्य शेषभूतः ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! यः मनुष्या यज्ञम् यज्ञशील्यम् ते स्वाम् नमसा स्वोद्येण ईद्रे स्तौति, सः आरपस्य
रोचमानस्य वृष्णः कामानां वरितुः अग्नेः शतम् स्तोत्रम् पाति रक्षति, तस्य यज्ञमानस्य क्षय गृहम्
पृथुः विस्तीर्णं भवति । पशुवदिलक्षणैर्धने । सम्पूर्णं भवतीत्यर्थः । प्रसर्त्तानस्य' प्रकथेन परिचर्या
गच्छता नहुपस्य मनुष्यस्य साधुः कामानां साधकः शेषः पुनः आ एतु 'आगच्छतु, भवतिवर्यर्थः' ॥६॥

इति चतुर्थाहके प्रथमाध्याये चतुर्थोऽंशः ॥

[१३]

अर्चन्तस्त्वा हवामहेऽर्चन्तः सर्पिधीमहि । अग्ने अर्चन्त ऊतये ॥ १ ॥

अर्चन्तः । त्वा । हवामहे । अर्चन्तः । सम । इधीमहि । अग्ने । अर्चन्तः । ऊतये ॥ १ ॥

वेङ्कट० एतयन्तः स्वाम् हवामहे । अर्चन्तः एषां' संदीपयामः अग्ने ! परिचरन्तो रक्षणाय ॥ १ ॥

मुद्रल० 'अर्चन्तस्त्वा' इति पदार्थं त्रयोदशं सूत्रम् । सुतम्भर ऋषिः । गायत्री छन्दः । अग्निः
देवता ।

हे अग्ने ! त्वा स्वाम् अर्चन्तः एतयन्तो ययम् हवामहे आह्वयामः । अर्चन्तः स्तुयन्तो
ययम् उतये रक्षणाय स्वाम् सम इधीमहि सर्पिदिः संदीपयामः । अर्चन्तः इति तृतीयं
पदमादरादिनायार्थम्' ॥ १ ॥

१. तेन वि'. २. नास्ति वि' हर्ष. ३. 'वय' वि'. ४. 'देने वि'. ५. रि' वि' हर्ष.
६. यः गृहो. ७. स प्रम' मू. ८-८. 'रुति आशीय' मू. ९. ता वि' हर्ष. १०. देवा वि'
हर्ष. ११. पादमद' मू.

अग्नेः स्तोमं मनामहे सिध्रमद्य दिविस्पृशः । देवस्य द्रविणस्पर्वः ॥ २ ॥

अग्नेः । स्तोमम् । मनामहे । सिध्रम् । अद्य । दिविस्पृशः । देवस्य । द्रविणस्पर्वः ॥ २ ॥

घेङ्कट० अग्नेः स्तोमम् अद्य उच्चारयामः कामानां साधकम् व्यालाभिः दिवं स्पृशतः देवस्य द्रविणम् इच्छमानाः ॥ २ ॥

मुद्रल० द्रविणस्पर्वः द्रविणं धनमिच्छन्तो वयम् दिविस्पृशः आकाशं व्याप्नुवतः देवस्य द्योतमानस्य अग्नेः सिध्रम् पुरुषार्थानां साधकम् स्तोमम् स्तोत्रम् अद्य अस्मिन्नग्निं मनामहे व्रमः ॥ २ ॥

अग्निर्जुपत नो गिरो होता यो मानुषेषु । स यक्षद् दैव्यं जनम् ॥ ३ ॥

अग्निः । जुपत । नः । गिरः । होता । यः । मानुषेषु । आ । सः । यक्षत् । दैव्यम् । जनम् ॥ ३ ॥

घेङ्कट० अग्निः अस्माकं स्तुतीः सेवताम् । होता 'सन् यः' मानुषेषु आ वर्तते, सः यजतु दैव्यम् जनम् ॥ ३ ॥

मुद्रल० होता देवानामाह्वता यः अग्निः मानुषेषु मनुष्येषु आ वसति, सः अग्निः नः अस्माकम् गिरः स्तुतीः जुपत सेवताम्, सोऽग्निः दैव्यम् जनम् देवसन्बन्धिजनम् यक्षत यजतु ॥ ३ ॥

त्वमग्ने सुप्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः । त्वया यज्ञं वि तन्वते ॥ ४ ॥

त्वम् । अग्ने । सुप्रथाः । असि । जुष्टः । होता । वरेण्यः । त्वया । यज्ञम् । वि । तन्वते ॥ ४ ॥

घेङ्कट० त्वम् अग्ने । सर्वतः पृथुतमः असि पर्याप्तः होता वरणीयः । त्वया यज्ञम् कुर्वन्ति ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे अग्ने । जुष्टः सर्वदा प्रीतः वरेण्यः सर्वैर्वरणीयः होता त्वम् उपस्थाः सर्वतः पृथुः असि भवसि । किन्त्व सर्वे भजमानाः त्वया साधनेन यज्ञम् वि तन्वते ॥ ४ ॥

त्वमग्ने वाजसतमं विप्रां वर्धन्ति सुष्टुतम् । स नो रास्व सुवीर्यम् ॥ ५ ॥

त्वाम् । अग्ने । वाजसतमम् । विप्राः । वर्धन्ति । सुष्टुतम् । सः । नः । रास्व । सुवीर्यम् ॥ ५ ॥

घेङ्कट० त्वाम् हे अग्ने । अतितेजस भद्रस्य दातारं मेधाविनो वर्धयन्ति सुष्टु स्तुतम्, सः त्वम् अस्मभ्यं देदि 'सोमने वीर्यम्' ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे अग्ने । विप्राः न्योत्तारः वाजसतमम् वाजः अन्नं तद् ददतम् सुष्टुतम् पूषः महर्षिभिः सम्पत् स्तुतम् त्वाम् वर्धन्ति सोमैर्वर्धयन्ति । सः त्वम् नः अस्मभ्यम् सुवीर्यम् सर्वैः भाषणीयं वदम् रास्व देदि ॥ ५ ॥

अग्ने नेमिरां इव देवाँस्त्वं परिभूरसि । आ राधश्चित्रमृडासे ॥ ६ ॥

अग्ने । नेमिः । अरान् ईद्व । देवान् । त्वम् । परिऽभूः । असि । आ । राधः । चित्रम् । ऋञ्जसे ॥६॥

वेङ्कट० त्वम् हे अग्ने । अरान् इव देवान् नेमिः परितो भवति, चित्रम् अक्षं च प्रसाधयति ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे अग्ने । त्वम् देवान् परिभूः अस्ति स्वतेजसा परिभवसि । कथमिव । नेमिः प्रकाशमानः चमस्य बाह्यो बलयः अरानिव नामो अर्पितान् सूहमाद् स्थापकानिव । किञ्च त्वम् चित्रम् नानाविधम् राधः धनम् भा ऋञ्जये स्तोत्रभ्यः प्रसाधय ॥ ६ ॥

इति षतुषाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चमो वर्गः ।

[१४]

अग्निं स्तोमेन बोधय समिधानो अमर्त्यम् । हृष्या देवेषु नो दधत् ॥ १ ॥

अग्निम् । स्तोमेन । बोधय । सुयऽसिधानः । अमर्त्यम् । हृष्या । देवेषु । नुः । दधत् ॥ १ ॥

वेङ्कट० अग्निम् हे स्तोतः ! स्तोमेन बोधय काष्ठैः समिधानः अमर्त्यम् । स हृष्यानि देवेषु अस्माकं प्रयच्छतु ॥ १ ॥

मुद्रल० 'अग्निं स्तोमेन' इति पठ्यं षतुर्दशं सूक्तम् । सुतम्भर ऋषिः । गायत्री छन्दः । अग्निदेवता ।

हे स्तोतः ! अमर्त्यम् अमरणधर्माणम् अग्निम् स्तोमेन स्तोत्रेण बोधय स्वाभिलषितार्थ-
सिद्धये^१, प्रबोधय । योऽग्निः अग्निदानः स्तोत्रैः सम्पक् प्रकाशमानः, सः नः हृष्या अस्मदीयानि
हृष्यानि हवीषि देवेषु दधत् निदधातु ॥ १ ॥

तमध्वरेष्वीलते देवं मर्ता अमर्त्यम् । यजिष्ठं मानुषे जने ॥ २ ॥

तम् । अध्वरेषु । ईलते । देवम् । मर्ताः । अमर्त्यम् । यजिष्ठम् । मानुषे । जने ॥ २ ॥

वेङ्कट० तम् यज्ञेषु स्तुवन्ति 'देवम् मर्ताः अमर्त्यम्' षट्समम् मानुषे जने वर्तमानम् ॥ २ ॥

मुद्रल० मर्ताः मनुष्याः । देवम् धोतमानम् अमर्त्यम् अमरणधर्माणम् मानुषे मनुष्याणां सगन्धिनो
जने लोके यजिष्ठम् षट्समम् तम् अग्निम् अध्वरेषु सप्ततन्त्रुषु ईलते स्तुवन्ति त ॥ २ ॥

तं हि शश्वन्त ईलते सूचा देवं घृतदत्तुता । अग्निं हृष्याय बोळ्हवे ॥ ३ ॥

तम् । हि । शश्वन्तः । ईलते । सूचा । देवम् । घृतदत्तुता । अग्निम् । हृष्याय । बोळ्हवे ॥३॥

वेङ्कट० तम् हि यज्ञः स्तुवन्ति घृतदत्तुता लक्षा सह अग्निम् देवम् हविषो वहनाय ॥ ३ ॥

१. 'यवः सूको २. 'वं. इदं सिद्धये सूको. ३-३. नास्ति सूको. ४. नास्ति सूको.

मुद्गल० शश्वत् सव्य स्तोत्रात् तम् देवम् अग्निम् ईळते स्तुवन्ति । कोरशास्ते । घृतश्चुता घृत
क्षरन्त्या^१ सुखा सहिता । किमर्थं स्तुवन्ति । इव्याय हवन्त्या चरुपुरोवाशादिलक्षण इति बोद्धवै
बोद्धम् । इति पूरण ॥ ३ ॥

अग्निर्जातो अरोचत प्रन् दस्यूञ्ज्योतिषा तमः । अविन्दद् गा अपः स्वः ॥ ४ ॥

अग्नि । जात । अरोचत । प्रन् । दस्यून् । ज्योतिषा । तमः । अविन्दत् । गा । अप । स्व । रिति स्व ॥

वेङ्कट० अग्नि जात दीप्यते राक्षसान् तम च तेनसा प्रन्, अविन्दत् च गन्त्री अप स्वर्कोकात् ॥ ४ ॥

मुद्गल० जात अरण्योर्मथनेन प्रादुर्भूत अग्नि दस्यूर यशस्विनकारिण शत्रून् धनं हिंसन्
ज्योतिषा स्वेन तेजसा तम प्रन् अरोचत धदीप्यत्^१ किञ्च ग अप उदकानि रत्न सूर्य
च अविन्दत् अवेदयत् ॥ ४ ॥

अग्निमीळ्नेर्यं कृषिं घृतपृष्ठं सपर्यत । वेतुं मे शृणुद्भवम् ॥ ५ ॥

अग्निम् । ईळे^१र्यम् । कृषिम् । घृतपृष्ठम् । सपर्यत । वेतुं । मे । शृणुवत् । हवम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अग्निम् ईळाम् कृषिम् घृतेन घृतपृष्ठम् परिचरत । स पिबतु मम सोमम् शृणोतु च
आदानम् ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे जना^१ ईळे यम् स्तुत्यम् कृषिम् क्रान्तदर्शिनम् घृतपृष्ठम् दीप्तोपरिभागम् अग्निम् सपर्यत
पूजयत । सोऽग्नि मे हवम् गदीप्यम् आदानम् वेतु कामयताम् शृणवत् शृणोतु च ॥ ५ ॥

अग्निं घृतेन वाष्टुधुः स्तोमेभिर्विश्वर्षणिम् । स्वाधीभिर्वचस्युभिः ॥ ६ ॥

अग्निम् । घृतेन । वृष्टुधु । स्तोमेभि । विश्वऽर्षणिम् । राऽस्वाधीभि । वचस्युभिः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अग्निम् घृतेन स्तोमैश्च यत्रताना वर्षयतासु सर्वस्य द्रष्टारम् सुकर्मभिर्य स्तुति
वचनम् वृष्टुभिः कृत्विभिः ॥ ६ ॥

मुद्गल० अग्निं यत्र विश्वर्षणिम् विश्वस्य द्रष्टारम् स्वाधीभिः शोभनाऽऽप्प्याने वचस्युभिः स्तुतिकर्मै
देवै समेतम् अग्निम् घृतेन स्तोमभिः स्तोत्र वाष्टु अवर्षयत् ॥ ६ ॥

इति चतुर्णां एक प्रथमात्प्राये षष्ठो वर्गः ॥

इति पञ्चमं सण्डल प्रथमोऽनुवाकः ॥

[१५]

प्र वेष्टसे कवपे वेद्यां गिरं मरे यशसे पुर्वार्यं ।

घृतप्रसक्तो असुरः सुशेषो रापो घृता धरुणो वस्रो अग्निः ॥ १ ॥

प्र । वेधसे । क्वये । वेधाय । गिरम् । भरे । यशते । पूर्व्याय ।

धृतऽप्रसक्तः । असुरः । सुऽशेवः । रायः । धर्ता । धुरुणः । वस्वः । अग्निः ॥ १ ॥

वेङ्कट० धरुण आद्विरसः । प्र भराणि विधाते क्वये वेदितव्याय स्तुतिं यत्तस्मिन्ने पुरातनाय ।
सोऽयं धृतेन नियण्णः प्राज्ञः सुसुखः धनरय धर्ता गवतमकरय तथा भन्यस्यापि धनस्य
धर्ता अग्निः ॥ १ ॥

मुद्रल० द्वितीयेऽनुवाके ऋषादश सूक्तानि । तत्र 'प्र वेधसे' इति पञ्चमे प्रथमं सूक्तम् । आद्विरसो
धरुण ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । अग्निर्देवता ।

यः अग्निः धृतपत्तमः हवीरूपेण धृतेन च प्रसन्नः असुरः बलवान् सुशेवः रायः धनस्य
धर्ता पोषकः धरुणः हविषां धारकः वसः वासकोऽग्निर्भवति । वेधसे विधाते क्वये कान्तद्वये
वेधाय स्तुरथाय यशसे यत्तस्मिन्ने पूर्व्याय सुखदाय तस्मै अग्रे गिरम् स्तुतिम् न भरे प्रणयामि ॥ १ ॥

ऋतेन ऋतं धुरुणं धारयन्त यज्ञस्य शाके परमे व्योमन् ।

दिवो धर्मन् धुरुणे सेदुपो नृञ्जातैरजातौ अभि ये ननक्षुः ॥ २ ॥

ऋतेन । ऋतम् । धुरुणम् । धारयन्तु । यज्ञस्य । शाके । परमे । विऽओमन् ।

दिवः । धर्मन् । धुरुणे । सेदुपः । नृन् । जातैः । अजातान् । अभि । ये । ननक्षुः ॥ २ ॥

वेङ्कट० ऋतेन कर्मणा सत्यकर्माणं धारकमग्निं धारयन्ति यज्ञस्य सहायभूते परमे स्थाने उत्तर-
वेधाम् । सुलोकरस्य धारके यज्ञकर्मणि स्थितान् सेदुन् देवान् मनुष्येषु अजातान् जातैः
पद्मादिभिः व्याप्नुवन्ति ॥ २ ॥

मुद्रल० ये यज्ञमाणाः दिवः सुलोकरस्य धरुणे धारके धर्मन् यज्ञे सेदुपः भासीतान् नृन् अजातान्
देवान् जातैः मनुष्यैः ऋद्विभिः अभि ननक्षुः अभिमाप्नुवन्ति । ते यज्ञमाणाः यज्ञस्य
धरुणम् धारकम् ऋतम् सत्यरूपम् अग्निम् शाके कर्मणि निमित्ते परमे उत्कृष्टे व्योमन् स्थाने
उत्तरवेधाम् ऋतेन स्तोत्रेण धारयन्त धारयन्ति ॥ २ ॥

अंहोपुर्वस्तन्वस्तन्वते वि वषो महद् दुष्टरं पूर्व्याय ।

स संवतो नर्षजातस्तुर्थाव् सिंहं न क्रुद्धमभितः परिं षुः ॥ ३ ॥

अंहःऽयुवः । तन्वः । तन्वते । वि । वषः । महत् । दुष्टरम् । पूर्व्याय ।

सः । संवज्जतः । नर्वऽजातः । तुर्थाव् । सिंहम् । न । क्रुद्धम् । अभितः । परिं । षुः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अतोः 'वर्षा मिश्रवितारः' राज्ञसाः सुसुस्तया नारमारीराणि विस्तारयन्ति । यानि

शरीराणि पूर्व्याय नाथ महत् दुःसेन च तरणीयं छादनीयम् अक्षमिव भवन्ति । ततोऽथ सवत सन्नत्वाद् राक्षसान् नवजननं चरति । ते सिंहम् इव क्खम् अमितं परिषर्वाभिं लिच्छन्ति सर्वतं पालयन्ते ॥ ३ ॥

मुद्गल० य यत्माना पूर्व्याय सुरत्यायाश्चै खद्रवे महत् अक्षिकम् दुष्टम् राक्षसैर्दुष्पापम् वय हरीरूपमन्नं प्रयच्छन्ति । ते यजमाना तव स्वास्तुन् अदोषुष्यं महसा वियोजिका वि हन्यते रित्त्वारयन्ति । नवजातं स अग्निं सयतं सङ्गतान् वानून् तुतुर्वात् तत्तु । किञ्च अमितं सर्वतो वर्तमाना शत्रवो माम् परि वर्तयित्वा स्तु तिच्छेदु । कथमिव । मृगा कुब्जम् सिंहम् न सिंहम् इव ॥ ३ ॥

मातेऽथ यद् भरसे पप्रधानो जनंजनं धार्यसे चक्षसे च ।

वयोवयो जरसे यद् दधानः परि त्मना विपुरुषो जिगामि ॥ ४ ॥

माताऽथैव । यत् । भरस । पप्रधान । जनंजनम् । धार्यसे । चक्षसे । च ।

वयऽयत् । जरसे । यत् । दधान । परि । त्मना । विपुरुषः । जिगामि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० माता इव यदा विभर्षिं प्रथमानं सर्वं वन्न धारणाय व्रीहनाय दर्शनाय च । तदा नानापातीयम् अन्नं हविरक्षयणं जरयसि, यद्यद् आत्मनि धारयसि । 'हुतेन तेन' नानारूपं सन् स्वभवेव परितः गच्छसि राक्षसान् इत्युक्तम्, यज्ञे सर्वतं चरसि जगतो धारक इति ॥ ४ ॥

मुद्गल० पप्रधानं सवत्रं प्रथमानं यत् त्वम् माता इव जननीयं जनंजनम् सर्वजनम् भरसे विभर्षि । किञ्च भावस्य धारणाय यक्षस्य दर्शनाय च सर्वैः माध्वंसे । यद् यदा दधानं धार्यमाणो भवसि, तदा वयोवयं सर्वजनम् जरसे जरयसि । अग्निं च विपुरुषं मानारूपं सन् मया आत्मना परि जिगामि सर्वभूतानि परिगच्छति ॥ ४ ॥

वाजो नु ते शर्वस्रस्वात्पन्तंमुहुं दोर्धं धूर्णं देव रायः ।

पद न त्रायुर्गुहा दधानो मुहो राये चित्तयन्त्रिमस्पः ॥ ५ ॥

वाज । नु । ते । शंस । प्रातु । अतम् । त्रुम् । दोर्धम् । धूर्णम् । देव । राय ।

पदम् । न । त्रायु । गुहा । दधान । मुह । राय । चित्तयन् । अत्रिम । अस्परिर्षत् ॥५॥

वेङ्कट० हविरक्षयमानं सर्वं वलस्य अन्नम् रक्षतु विस्तीर्णं कामानां दोहं धारकं च हे देव धनस्य । यथा स्वनेने गुदायाम् पदम् लिप्यते एवम् अग्निम् अक्षयिम् अमुरैः जिघासितं तद्गुदं जनैव गुदाया निषाद्य पश्चात् महते धनाय चित्तयन् तम् अल्पः । महं शब्दं स्वकाराण्योऽप्यस्ति । तत् धनुष्यां लुकः । स्पृणाति पारकमा । तत् वत्तारयामासति ॥ ५ ॥

१ जनंजनं २ धारयन्ते विं लय ३ ३ हुगदं तेन ट, हुतं तत् विं लय हुतं तेन क प्रस्ताप ४ कामान् विं लय ५ कामानां धां मुकी ६ यत्तद् विं ७ मासि विं लय ८ ८ वेदनायामा विं, वेदनायामा लय

मुद्गल० हे देव अग्ने! उरुम् पृथुम् दोषम् कामानां दोषधारम् रायः धनस्य धरणम् भारकम्
 वात्रः हविलक्षणास्रम् ते त्वदीयस्य शततः शलस्य अन्तर्ग समासिम् तु अय पातु रक्षतु ।
 तद्युः न तत्करो यथा गुह्यं गुह्यायाम् वदन् द्रव्यम् दधानः धारयन् रक्षति तद्वत् महः
 महते राये धनाय धनलाभार्थम् वितयन् सन्मार्गं प्रकाशयन् अग्निम् अत्यः
 अग्निम् ऋषिम् अग्नीण्यः ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके प्रथमाध्याये सप्तमो वागः ॥

[१६]

बृहद् वयो हि भानवेऽर्ची देवायाम्र्यै ।

यं मित्रं न प्रशस्तिभिर्मर्तासो दधिरे पुरः ॥ १ ॥

बृहत् । वयः । हि । भानवे । अर्ची । देवाय । अग्र्यै ।

यम् । मित्रम् । न । प्रशस्तिभिः । मर्तासः । दधिरे । पुरः ॥ १ ॥

वेङ्कट० पुरः । महत् अर्चं दीप्ताय प्रयच्छ देवाय अग्र्ये, यम् अग्निं सलायमिव यज्ञे स्तुतिभिः
 मनुष्या आहवनीये धारयन्ति ॥ १ ॥

मुद्गल० 'बृहद् वयः' इति पञ्चमं द्वितीयं सूक्तम् । अग्नेयः पूरुर्नृषिः । अग्न्या पृथ्विः, सिद्धा
 अनुष्टुभः । अग्निर्देवता ।

यज्ञे भानवे दीप्तिमते अग्र्ये गुरव वयः हवीरूपमर्चं दीयते हि । अतस्तवमपि देवाय
 अग्र्ये वयः अर्चं प्रयच्छ । मर्तासः मनुष्याः यम् अग्निम् मित्रम् न सलायमिव प्रशस्तिभिः
 प्रकृष्टाभिः स्तुतिभिः पुरः दधिरे पुरस्सुर्वन्ति ॥ १ ॥

स हि घुभिर्जनानां होता दक्षस्य बाहोः ।

वि हव्यमधिरानुपमभगो न वारमृष्वति ॥ २ ॥

सः । हि । घुभिः । जनानाम् । होता । दक्षस्य । बाहोः ।

वि । हव्यम् । अग्निः । अनुपक् । भगः । न । वारम् । ऋष्वति ॥ २ ॥

वेङ्कट० सः हि दीप्तेः तेजोभिः जनानाम् मध्ये बाहोः दक्षस्य समर्थस्य कर्मपरस्य यजमानस्य
 होता भवति । अतस्त्र हविर्देवतोषं देवेषु वि अण्वति प्रक्षिपति, यथा भगः भाग्यं मनुष्यैरिदति ॥ २ ॥

मुद्गल० यः अग्निः हव्यम् हरि अनुपक् देवैरनुपकं करोति । बाहोः हयोः भुक्तयोः दक्षस्य
 पक्षस्य घुभिः घुतिभिर्भुक्तः सः अग्निः जनानाम् यजमानानाम् होता देवानाम् आह्वता भवति ।
 भगः न सूर्यं इव वारम् वरणीयं धनम् वि ऋणति वितोषेण प्रयच्छति । हिः पुरः ॥ २ ॥

अस्य स्तोमं मघोनः सख्ये वृद्धशोचिपः ।

विद्या यस्मिन् तुविष्वणि समये शुष्ममादधुः ॥ ३ ॥

अस्य । स्तोमं । मघोनः । सख्ये । वृद्धशोचिपः ।

विद्या । यस्मिन् । तुविष्वनि । सम् । अये । शुष्मम् । आदधुः ॥ ३ ॥

षेडूट० अस्य स्तोमे सति धनं प्रयच्छतः^१ सख्ये सति सख्युः शत्रुविजयार्थं^२ प्रवृद्धतेजसः । कर्त्तव्येयाह—
विद्या इति । सर्वोणि भूतानि पञ्चजनाः अपि यस्मिन् अग्नी महारवने^३ युद्धे सज्जते सति
शत्रुविजयार्थं हविर्भिः बलम् आदधुः । उत्तरत्र सम्बन्धः ॥ ३ ॥

मुद्रल० मघोनः मघवतो धनवतः वृद्धशोचिपः वृद्धानि शोचोपि^४ तेजोसि यस्यासौ वृद्धशोचिः । अस्थैर्ध-
निषस्याऽग्नेः स्तोमे स्तोत्रेश्च सख्यं च स्यात् । तुविष्वनि यदुसब्दे अये स्वामिति यस्मिन्
अग्नी विद्या विश्वे सर्वे अतिव्रजः शुष्मम् बलं हविर्भिः स्तोत्रैः च एम् आदधुः सम्बन्ध-
मादधति ॥ ३ ॥

अघ्ना ह्यम एषां सुवीर्यस्य मंहना । तमिद्यहं न रोदसी परि श्रवो बभूवतुः ॥ ४ ॥

अधे । हि । अघ्ने । एषाम् । सुवीर्यस्य । मंहना ।

तम् । इत् । पृहम् । न । रोदसी इति । परि । श्रवः । बभूवतुः ॥ ४ ॥

षेडूट० अथ हि अघे । एषाम् भूतानां सख्ये तम् एव स्तोमकर्त्तारं त्वया सिद्धसख्यम् सुवीर्यस्य
तव महत्त्वेन महान्तम् न^१ यावापृथिव्यापरि परि भवतः । अपि य^२ स^३ शत्रूणां यशश्च
परिभवति ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे अघे । अथ अथ हि एषाम् अस्माकं यजमानानाम् सुवीर्यस्य सर्वैः स्पृहणीयत्वं बलस्य
मंहना महनाथे दानाय भव । रोदसी यावापृथिव्यौ यहम् न महान्तं सूर्यमिव अगः सर्वैः
श्रवणीयम् तम् इत् अस्मिन् परि बभूवतुः परिसृष्टीतः ॥ ४ ॥

नू न एहि वार्यमग्ने गृणान आ भर ।

ये वृषं ये च सूर्यः स्वस्ति धामहे सचोतैरिधि पृतसु नो वृधे ॥ ५ ॥

तु । नः । आ । इहि । वार्यम् । अग्ने । गृणानः । आ । भर ।

ये । वृषम् । ये । च । सूर्यः । स्वस्ति । धामहे । सचो । उत । एधि । पृतसु । नः । वृधे ॥

षेडूट० क्षिप्रम् अस्मान् आ गच्छ वरणीये धनम् अग्ने । स्तूपमानः आ भर । ये वृषम् ये च^१ अस्मदीयाः
स्तोतास्तु स्वस्ति सह एषां धारयामः । एषे च युद्धेषु अस्माकं वर्धनाय भव ॥ ५ ॥

१. 'ठ मूको. २. 'उसुविद' वि' लपे. ३. 'महात्तनी यदा' ल लपे. ४. 'तेजोनि मूको.
५. 'नासि वि'. ६-८. 'नीर च वि'. ७. 'नासि मूको. ८. 'भवतः क प्रस्तावः. ९. 'नासि ल लपे.

मुद्रल० हे अग्ने! शृणानः स्त्वमानः सन् तु क्षिप्रम् एहि यज्ञं प्रत्यागच्छ । आगत्य च नः
अस्मभ्यम् वार्याम् वरणोयं धनम् आ भर सम्पादय । वे वयम् यतमानाः वे च पुर्यः
स्रोतारः सत्वा हविर्भिः सहिताः उभये घषम् स्वरित स्रोत्रम् धामरे कुर्मः । उत भवि च
पृष्टु पृतनासु नः अस्माकम् वृषे समृद्धये एषि भव ॥ ५ ॥

इति चतुर्धाष्टके प्रथमाध्याये अष्टमो वगैः ॥

[१७]

आ यज्ञैर्देव्यु मर्त्ये इत्था तव्यांसमूर्त्ये । अग्निं कृते स्वध्वरे पूरुरींलीतावसे ॥ १ ॥

आ । यज्ञैः । देव । मर्त्यैः । इत्था । तव्यांसम् । ऊर्त्ये ।
अग्निम् । कृते । सुऽध्वरे । पुरुः । ईंलीत । अवसे ॥ १ ॥

वेङ्कट० आभिसुर्येण स्तोति हविर्भिः सह हे देव! मनुष्यः इत्थं प्रवृद्धं रक्षणाय अग्निम्
शोभनाध्वरके हविषि पुरुः नामाऽयमृषिः भद्राय 'रक्षणाय वा' ॥ १ ॥

मुद्रल० 'आ यज्ञैः' इति पञ्चमं तृतीयं सूक्तम् । मात्थेयः पुरुः ऋषिः । अन्त्या पृक्, सिष्टा
अनुष्टुभः । अग्निर्देवता ॥

हे देव! मर्त्यैः मनुष्य ऋषिभ्य इत्था इत्यम् तव्यांसम् स्वतोभोभिः प्रवृद्धम् अग्निम् ऊर्त्ये
तर्पणाय यज्ञैः स्तोत्रैः आ हवति । किञ्च पुरु मनुष्य स्रोता कृते स्वध्वरे शोभने मत्वी
जमग्निम् अवसे रक्षणाय ईंलीत स्तौति ॥ १ ॥

अस्य हि स्वयंशस्तर आसा विधर्मन् मन्यसे ।

तं नाकं चित्रशोचिपं मुन्द्रं परो मनीषया ॥ २ ॥

अस्यं । हि । स्वयंशःऽतरः । आसा । त्रिऽधर्मन् । मन्यसे ।
तम् । नाकम् । चित्रशोचिपम् । मुन्द्रम् । पुरः । मनीषया ॥ २ ॥

वेङ्कट० अग्ने! स्वभूतकीर्तिमत्तर! हे विधिधर्मन्! आत्थेन स्तोत्रं करोषि । तवश्च तम् अग्निम्
अविद्यमानदुःखम् चित्रतेजसम् मोदन्तम् स्तुत्या एवम् परः भवति । पर पारणात् ॥ २ ॥

मुद्रल० हे विधर्मन्! विनिष्टो धर्मो पर्ययासौ विधर्मां स्रोता, तस्य सम्बोधनम् । स्वयंशस्तरः
शुपशासो मन्थेऽतिशयेन शुपशास्त्वम् मनीषया प्रवृष्टभुङ्गपाऽनया तम् प्रतिदम् अस्य नमुन् दि
अग्निम् आसा आत्थेन मन्यसे स्तौति । किंविनिष्टमग्निम् । नाकम् शुपम् । अकं दुःखम्,
न विद्यतेऽकं परव त तम् । चित्रशोचिपम् चित्रतेजसम् मन्त्रम् स्तुत्यम् परः परणात्
स्थितम् ॥ २ ॥

अस्य वासा उ अर्चिषा य आयुक्त तुजा गिरा ।

दिवो न यस्य रेतसा बृहच्छोचन्त्यर्चयः ॥ ३ ॥

अस्य । वै । असौ । ऊँ इति । अर्चिषा । य । आयुक्त । तुजा । गिरा ।

दिव । न । यस्य । रेतसा । बृहत् । शोचन्ति । अर्चयः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अग्नेय अर्चिषा असौ लोक अर्चिष्मान् भवति । य^१ अय देवान् इविपो दानेन स्तुत्या च सयुक्तिक । दिव आदित्यस्य इव यस्य शरीरात् निर्गच्छता रेतसा^२ अत्यन्त दीप्यन्ते अर्चयः ॥ ३ ॥

मुद्रल० य अग्नि तुजा जगद्रक्षणसमर्थेन बलेन गिरा स्तुत्या अयुक्त सम्बद्धो भवति । दिव न आदित्यस्येव यस्य अग्ने रेतसा प्रभया कृत्स्न जगद् व्याप्तम् । यस्याग्ने बृहत् बृहन्त् अर्चय दीक्षय शोचन्ति प्रकाशन्ते । अस्य वै स्वर्गो अर्चिषा प्रभया असौ आदित्य अर्चिष्मान् भवति । उ पूरण ॥ ३ ॥

अस्य क्रत्वा विचेतसो दस्मस्य वसु रथ आ ।

अथा विश्वांसु हवोऽग्निर्विशु प्र शस्यते ॥ ४ ॥

अस्य । क्रत्वा । विचेतस । दस्मस्य । वसु । रथे । आ ।

अथे । विश्वांसु । हव । अग्नि । विशु । प्र । शस्यते ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अय प्रज्ञानेन विविष्टबुद्धे दर्शनीयस्य धन स्तोत्राणात् रथे आगच्छति । ततोऽयम् विश्वांसु प्रजासु इवनाई सन् अग्नि विशु स्तुयते ॥ ४ ॥

मुद्रल० विचेतस सुमलय ऋदिवज अस्य दस्मस्य दर्शनीयस्याग्ने क्रत्वा कर्मणा यज्ञादिना वसु वसूनि धनानि रथे आ दधति । इत्य अक्षयमाहात्म्ये स अग्नि अथ उत्पत्त्यनन्तरमेव विश्वांसु सर्वांसु विशु प्रजासु प्रदास्यते स्तुयते ॥ ४ ॥

नू न इद्दि वार्यमासा संचन्त सूरयः ।

ऊर्जो नपादभिर्धये पाहि श्मिभि स्वस्तर्प उतैत्रि पृतसु नो वृधे ॥ ५ ॥

नू । नू । इत् । हि । वार्यम् । आसा । संचन्त । सूरयः ।

ऊर्जे । नपात् । अभिर्धये । पाहि । श्मिभि । स्वस्तर्पे । उत । इत्रि । पृतसु । नू । वृधे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० क्षिप्रोवासाक स्तोत्रार वरणीय धनम् आस्येन स्तोत्रेण सेवन्ते^१ । तथा सति हे वासस्य पौत्र । अभिलषितसिद्धये रक्ष । अस्माकम् नाशश्च भव अविनाशाय । उत इति शतम् (क ५, १६, ५, ६) ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! न आस्यभ्यम् वार्यम् वरणीय धनम् नू क्षिप्र वरत् । इत् हि इत्येतौ पूरजौ । यत् सूर्य कोयास्तवच सकाशात् आता आस्येन स्तोत्रेण उच्यते धनं लभन्ते । किञ्च

हे ऊर्ध्वो नवान्! चक्रस्य पुत्र! अभिष्टये धर्मोच्छते महामन्त्रं प्रयच्छेति शेषः । पादि कस्मान्
 आपद्भयो रक्ष । स्वस्तये क्षेमाय शान्धि त्वां धाये । हे अग्ने! उत अपि च धृष्टु वृत्तनास्तु नः
 वृषे समृद्धये एधि भव ॥ ५ ॥

इति षतुर्थादके प्रथमाध्याये नवमो वर्गः ॥

[१८]

प्रातरग्निः पुंरुग्निः विश्वः स्तवेतातिथिः ।

विश्वानि यो अमर्त्यो हृन्वा मर्तेषु रण्यति ॥ १ ॥

प्रातः । अग्निः । पुंरुग्निः । विश्वः । स्तवेत । अतिथिः ।

विश्वानि । यः । अमर्त्यः । हृन्वा । मर्तेषु । रण्यति ॥ १ ॥

वेङ्कट० गृह्यशास्त्रः । प्रातः एव अग्निः बहूनां प्रियो यजमानस्य अतिथिः भवन् ऋत्विग्भिः
 स्तवते । यः सर्वाणि हवींषि अमर्त्यः सन् मर्तेषु शिवतानि देवेभ्यो रमयति ॥ १ ॥

मुद्रल० 'प्रातरग्निः' इति पञ्चमं षतुर्थां सूक्तम् । आग्नेयो द्वित ऋषिः । पद्यनी पद्विः,
 विद्या अनुष्टुभः । अग्निदेवता ॥

पुंरुग्निः षतुर्प्रियः विद्याः यजमाने धनस्य निवेशकः अतिथिः यजमानानां गृह्यप्रति
 तिथिष्वभ्येक्षीत्यतिथिः । एवंविधः अग्निः प्रातः स्तवते स्तवते । अमर्त्यः अमरणधर्मा यः अग्निः
 मर्तेषु मनुष्येषु यजमानेषु शिवतानि विश्वानि सर्वाणि हृन्वा हवींषि रण्यति कामयते ॥ १ ॥

द्वितायं मूक्तवाहसे स्वस्य दक्षस्य मंहना ।

इन्दुं स धत्त आनुपक् स्तोत्रा चिद् ते अमर्त्य ॥ २ ॥

द्वितायं । मूक्तवाहसे । स्वस्य । दक्षस्य । मंहना ।

इन्दुंम् । सः । धत्ते । आनुपक् । स्तोत्रा । चिद् । ते । अमर्त्य ॥ २ ॥

वेङ्कट० द्वित इति षाल नाम उभौ मन्त्रे यजमानाय होवा स्वस्य दक्षस्य महत्त्वेन' सोमं प्रयच्छति
 स्तोत्रा सन् तुभ्यम् हे अमर्त्य अग्ने! अनुपक्तम् । मर्त्यं होवा त्वां यजतीत्यर्थः ॥ २ ॥

मुद्रल० हे अग्ने! द्वितायं द्वितयुग्माप गृह्यवाहसे शुद्धविवाहाय स्वस्य आत्मीयस्य दक्षस्य बलस्य
 मंहना मंहनायै दानाय भव । हे अमर्त्य! नित्यं अग्ने! यतः कारणात् ते तुभ्यम् सः मूक्तवाहाः
 आनुपक् सर्वदाऽनुपक्तम् इन्दुम् सोमम् भते धारयति, स्तोत्रा चिद् स्तोत्रा च भवति ॥ २ ॥

१. मूक्तवाहाः वि' छयं. २. मर्त्ये ल लयं.

तं वो दीर्घायुशोचिषं गिरा हुवे मघोनाम् ।
अरिष्टो येषां रथो व्यंश्वदावृन्नीयते ॥ ३ ॥

तम् । वः । दीर्घायुशोचिषम् । गिरा । हुवे । मघोनाम् ।
अरिष्टः । येषाम् । रथः । वि । अश्वदावृन् । ईयते ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तम् युष्मदर्थं दीर्घगमनसुकतेजसं स्तुत्या ह्ययामि हविष्मतामर्धाम् । अथ प्रत्यक्षमाद्
अरिष्टः इति । हे अश्वान् दातः ! येषाम् श्रोत्राणाम् रथः अरिष्टः संग्रामे विविधं गच्छति, तेषामर्धाय
आह्वयामि ॥ ३ ॥

सुद्रुल० हे अश्वे ! दीर्घायुशोचिषम् तस्य दीर्घगमनदीप्तिस्य वः । पूजार्थां बहुवचनम् । त्वाम् मघोनाम्
धनिषां हुवे गिरा स्वोत्रेण हुवे आह्वयामि । हे अश्वदावृन् । अश्वानां दातः ! येषाम् धनिनाम्
रथः अरिष्टः शत्रुभिरहिंसितः वि ईयते विगच्छतु ॥ ३ ॥

चित्रा वा येषु दीर्धितिरासन्नूदथा पान्ति ये ।
स्तीर्णं वहिः स्वर्गरे श्रवांसि दधिरे परि ॥ ४ ॥

चित्रा । वा । येषु । दीर्धितिः । आसन् । उक्त्वा । पान्ति । ये ।
स्तीर्णम् । वहिः । स्वर्गरे । श्रवांसि । दधिरे । परि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० चित्रा वा येषु श्रोत्रेषु स्तुतिः, आस्ये वा ये शस्त्राणि रक्षन्ति, ते स्तीर्णं वहिः कक्षीकृत
अश्वानि धारयन्ति स्वर्गरे परितः ॥ ४ ॥

सुद्रुल० येषु ऋत्विक्षु चित्रा गानाविधा दीर्धितिः यज्ञविषया क्रिया भवति, ये आसन् आस्ये
उक्त्वा उच्यमानि श्रोत्राणि पान्ति रक्षन्ति, ते ऋत्विजाः स्तीर्णं स्तीर्णस्य वहिः वहिषः परि
उपरि श्रवांसि अश्वानि हवींश्चि स्वर्गरे यज्ञे दधिरे निदधन्ति । वा पूरणः ॥ ४ ॥

ये मे पञ्चाशतं ददुरश्वानां सुधस्तुति ।

द्युमदश्रे महि श्रवो बृहत् कृधि मघोनां नृवदमृत नृणाम् ॥ ५ ॥

ये । मे । पञ्चाशतम् । ददुः । अश्वानाम् । सुधस्तुति ।

द्युमत् । अग्ने । महि । श्रवः । बृहत् । कृधि । मघोनाम् । नृवत् । अमृत । नृणाम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० ये अमी मया मया पाचिता अश्वानां पञ्चाशतम् ददुः स्तुतिभिः सह, त्वयि मया स्तूप-
माने इत्यर्थः । तेषामेषां धनवर्ता दीप्तिमन्मदन इदितम् अश्वम् हे अग्ने अग्रतः । बृहत् । यथा मनुष्या
पाचिता प्रयच्छन्ति तद्ददिति ॥ ५ ॥

१. नास्ति सूक्ते

२. दीप्तयन् सूक्ते.

३. नापत्राणि विः; नावत्राणि छपं.

४. विहितः विः.

५. इदितम् विः छपं.

मुहल्ल० ये गघयानो दातारः मे मह्यम् सधस्तुति स्तुत्या सहितं स्वस्तोत्रसमन्तरम् अध्यानाम्
पञ्चाशतम् ददुः दे अमृत अत्रे । त्वं तेषाम् मघोनाम् वृणाम् पुमत् दीक्षिमत् महि महव घृहत्
परिवृष्टम् वृष्टत् परिचारकमजुष्ययुक्तम् धवः अद्रम् कृधि कुरु, वेहीत्यर्थः ॥ ५ ॥

इति चतुर्थांशके प्रथमाध्याये दशमो वर्गः ॥

[१९]

अभ्यवस्थाः प्र जायन्ते प्र वेत्रेर्वेत्रिधिकेत । उपस्थे मातुर्वि चटे ॥ १ ॥

अभि । अवस्थाः । प्र । जायन्ते । प्र । वेत्रेः । वेत्रिः । चिकेत । उपस्थे । मातुः । वि । चटे ॥ १ ॥

वेङ्कट० वनिः । वनेः अवस्थाः अभि प्र जायन्ते, वनेः मम जरा च जायते । 'अकालं विकृता' वाप्येवाद्यः
शरीरावस्थाः । सोऽयं वनिः पृथिव्याः उपस्थे आसीनस्तमीपस्थं पश्यति । वृररघमर्त्तराज
पश्यति ॥ १ ॥

मुद्रल० 'अभ्यवस्थाः' इति पञ्चमं पञ्चमं सूक्तम् । आत्रेयो वनिः श्रुतिः । भाग्य द्वितीया द्वे गायत्री,
हृतीया चतुर्था द्वे अनुष्टुभौ, पञ्चमी विराट् । अतिर्देवता ।

वनेः मयेः अभि उत्तरोत्तरम् अवस्थाः अशोभना दशाः प्र जायन्ते । तादृशीः वनिः हविषां
संभक्ता सोऽग्निः प्र चिकेत प्रजावीयात् । शरवा प्वापनयश्चिन्ति भावः । योऽग्निः मातुः पृथिव्याः
उपस्थे समीपे स्थितं पदार्थं ज्ञातम् वि चटे पश्यति ॥ १ ॥

जुहुरे वि चितयन्तोऽर्निमिषं नृम्णं पान्ति । आ दृब्हां पुरं विविशुः ॥ २ ॥

जुहुरे । वि । चितयन्तः । अर्निमिषम् । नृम्णम् । पान्ति । आ । दृब्हां । पुरम् । विविशुः ॥ २ ॥

वेङ्कट० तेऽमी वीवने शत्रून् उष्यन्तः 'वि जुहुरे' आहृतवन्तो युद्धार्थम् । 'तदा अर्निमिषम्' बलं च
अरक्षन् इदम् पुरम् शत्रुपुरीं च विविशुः ॥ २ ॥

मुद्रल० ये वि चितयन्तः तव प्रभावं प्राणन्तो जनाः स्वाम् अर्निमिषम् सर्वदा जुहुरे यशार्थम्
आह्वयन्ति, आहूय च नृम्णम् तव बलं हविर्भिः सोऽग्निश्च पान्ति रक्षन्ति । ते दृब्हां शत्रुभिः
तावयितुमशक्त्वाम् पुरम् पुरीम् आ विविशुः प्रविशन्ति ॥ २ ॥

आ श्वेत्रेपस्यं जन्तवो पुमद् वर्धन्त कृष्टयः ।

निष्कप्रीवो बृहदुक्थ एना मघ्ना न वाजपुः ॥ ३ ॥

आ । श्वेत्रेपस्यं । जन्तवः । पुमत् । वर्धन्त । कृष्टयः ।

निष्कऽप्रीवः । बृहदुक्थः । एना । मघ्ना । न । वाजपुः ॥ ३ ॥

१-१. कालपकृता विं.

२. उत्तरोत्तरवस्था विं.

३. देवा. मूको.

४. अनुष्टु विं.

५-५. जुहुरे विं लट्. ६-६. तदानीमेवः ल; तदानीमानीमेवः विं लट्. ७. रक्षन् मूको.

वेङ्कट० शिवश्राया अपत्यस्य मे वनेः^१ जाताः^२ मनुष्याः दीप्तिपुत्रम् आ अवर्धन्त^३ । पुत्रस्य
मम वृद्धा आसदित्यर्थः । पुत्राणां नामानि— निष्कवीरः बृहदुक्थः अनेन मधुना सह
वाज्युः चेति चत्वारः पुत्राः । नकारः समुच्चयार्थिणः ॥ ३ ॥

मुद्गल० वायम् इति वन्द्यः कृष्यः मनुष्या ऋत्विजः मथा न मधुनेव एना एनया स्तुत्या
शैत्यसा शिवमन्तरिक्षम् तत्र भवत्य वैद्युतस्याग्नेः पुत्रा दीप्तिमत् इत्यम् आ अवर्धन्त अभिवर्ध-
यन्ति । किंविधाः कृष्यः । निष्कवीरः सुवर्णनालकृतम्रीचाः बृहदुक्थः सुदरस्तोत्राः वाज्युः
सन्नक्रमाः ॥ ३ ॥

प्रियं दुग्धं न काम्यमजामि जाम्योः सर्चा ।

धर्मो न वाजजठरोऽर्दब्धः शश्वतो दर्भः ॥ ४ ॥

प्रियम् । दुग्धम् । न । काम्यम् । अजामि । जाम्योः । सर्चा ।

धर्मः । न । वाजजठरः । अर्दब्धः । शश्वतः । दर्भः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्रियम् दुग्धम् पय इव कमनीयम्, पुनःपुनः दर्शनेऽपि यत् अद्भुतावहति तत् अजामि,
तार्क्षं मम शरीरं चावाश्रयिष्योः सहायभूतं शत्रुनिरसनात् तथाऽऽर्भं दुरा । धर्मः इव
अन्तःसक्तहृदिष्को दीप्यमानः शत्रुभिरर्हितः अनेकेषां हिसको भव ॥ ४ ॥

मुद्गल० आन्योः चावाश्रयिष्योः सर्चा सहायभूतोऽग्निः दुग्धम् न पय इव काम्यम् कमनीयम्
अजामि दोषरहितम् प्रियम् अस्मदीयं श्रोत्रं शृणोतु । किंविधोऽग्निः । धर्मः न प्रवर्ग्य इव
वाजजठरः वाजोऽर्थे पदरे यस्य सः । अर्दब्धः शत्रुभिरर्हितः शश्वतः नित्यः दर्भः सप्तर्षी
हिसकः ॥ ४ ॥

कीळन् नो रदम् आ सुवः सं भस्मना वायुना वेर्विदानः ।

ता अस्य सन् धूपजो न तिग्माः सुसंशिता वृक्ष्यो वक्षणेऽस्थाः ॥ ५ ॥

कीळन् । नः । रद्रे । आ । सुवः । सन् । भस्मना । वायुना । वेर्विदानः ।

ताः । अस्य । सन् । धूपजः । न । तिग्माः । सुसंशिताः । वृक्ष्यः । वक्षणेऽस्थाः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इदं वृद्धः सम्प्रति सुमूर्ध्वरिं प्रायेयते । हे रद्रे । भस्मना वायुना वेर्विदानः
चित्ताभस्मना वायुना च सह ज्ञायमानः^१ । ताः च अस्य धूपजशीलाः सुसंशिताः वहनशीलाः
वहनशीलेऽग्नी स्थिताः न तिग्माः भवन्तु । 'सुवं दहन्तु' मामिति ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे रद्रे । शिवमन् अग्ने ! कीळन् वनेषु कीडन् भस्मना स्वकार्येण भसितेन वायुना प्रेरकेन सम्
वेर्विदानः सम्पद् ज्ञायमानः स्वम् नः अस्माकम् आ सुवः अभिसुखो भव । वक्षणेऽस्थाः सङ्गी स्थिताः

१-१. चित्तावायुना मूको. २. नास्ति कर्प. ३. ज्ञानाः मूको. ४. 'धूपज' मूको. ५. विशाव-
मान. वि'; ज्ञायमानः क. ६-६. नास्ति वि' कर्प; एते दुरन्तु क.

वश्यः ज्वालाः सुतंविताः सुतीक्ष्णाः पृरजः शत्रुणां धर्षिकाः ताः ज्वालाः अत्य यजमानस्य
मम न तिग्माः अतितीक्ष्णाः सन् सन्तु ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके प्रथमाध्याये एकादशो वगः ॥

[२०]

यस्यै वाजसातम् त्वं चिन्मन्यसे रयिम् ।
तं नो गीभिः श्रवाच्यं देवत्रा पनया युजम् ॥ १ ॥

यम् । अग्ने । वाजसातम् । त्वम् । चित् । मन्यसे । रयिम् ।
तम् । नः । गीःऽभिः । श्रवाच्यम् । देवत्रा । पनय । युजम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्रयस्वन्तः । यम् हे अग्ने अन्नानां दातृत्वं । त्वम् एव बुध्यसे रयिम्, तम् अस्माकं
स्तुतिभिः श्रवणीयं देवेषु मूढि योग्यम् अनीभ्यः प्रयच्छतेषु देवान् मूर्हीति ॥ १ ॥

मुद्रल० 'यस्यै' इति षष्ठ्यर्थे षष्ठे सूक्तम् । आश्रया. प्रयस्वन्त रूपयः । अन्त्या पदिकः, शिष्टा
अनुष्टुभः । अग्निदेवता ।

हे अग्ने । हे वाजसातम् अत्यन्तम् अन्नम् । त्वम् यम् रयिम् धनमस्माभिर्दीयमानं हवीरूपं
धनम् मन्यते बुध्यसे । चिर पूरणः । श्रवाच्यम् श्रवणीयम् प्रशस्तम् गीभिः स्तुतिभिः
युजम् युक्तम् न । अस्मादीयं हविकर्षणं धनम् तम् देवता देवेषु पनय प्रापय ॥ १ ॥

ये अग्ने नेरयन्ति ते वृद्धा उग्रस्य शर्वसः ।
अप द्वेषो अप हरोऽन्यव्रतस्य सचिरे ॥ २ ॥

ये । अग्ने । न । ईरयन्ति । ते । वृद्धाः । उग्रस्य । शर्वसः ।
अप । द्वेषः । अप । हरः । अन्यव्रतस्य । सचिरे ॥ २ ॥

वेङ्कट० ये अग्ने । न नेरयन्ति काष्ठादिकं त्वाद्यया षण्पुद्गूरुण्यस्य तेजसः । न एतां प्रज्वलयन्ति
यागार्थमिरत्यर्थः । अथवा शत्रुः अर्थं तदुद्गूरुण्यस्य तत्र न प्रयच्छन्तीति । द्वेषः पापम् । दशभ्रंशानिमित्त
व्यद्वेषो हरः । यस्य यजमानस्य प्रमादाद् यत्ताद् अन्वद् अतरवादिक्त्वं 'उपनतं सोऽन्यवत्.' ।
सशक्तिरास्वादनकर्ता । यजमानस्य प्रमादहते पापं तत् आददत् इत्यर्थः ॥ २ ॥

मुद्रल० हे अग्ने । ये अग्नेः । वृद्धाः पश्चाद्विष्णुर्गर्भनेः समृद्धाः सन्तः ते सुग्रयम् नेरयन्ति हवींषि
न प्रयच्छन्ति, ते उग्रस्य अचिक्रेन शययाः यत्नेन अक्षेन वा अप-नीताः, यथाघटीनाः अचन्तीत्यर्थः ।
किञ्च अन्यव्रतस्य अथैदिकस्य अमुरस्य देवः त्वत्साम्यन्धित्वं विरोधं कुर्वन्ति, हरः हिंसां च भा सचिरे
आरमानं प्रापयन्ति ॥ २ ॥

होतारं त्वा वृणीमहेऽग्ने दक्षस्य साधनम् ।

यज्ञेषु पूर्व्यं गिरा प्रयस्वन्तो हवामहे ॥ ३ ॥

होतारम् । त्वा । वृणीमहे । अग्ने । दक्षस्य । साधनम् ।

यज्ञेषु । पूर्व्यम् । गिरा । प्रयस्वन्तः । हवामहे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० होतारम् त्वा वृणीमहे अग्ने! दक्षस्य साधयितारम् । यज्ञेषु पूर्वकालमयं मुख्यम् स्तुरत्या प्रयस्वन्तः नाम्ना वयम् हवामहे च ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे अग्ने! प्रयस्वन्तः अक्षयन्तः पृत्तन्नामका वयम् दक्षस्य अक्षस्य साधनम् साधकम्, त्वा स्वाम् होतारम् देवानामाह्वतारम् वृणीमहे । किञ्च यज्ञेषु पूर्व्यम् मुख्यं स्वाम् गिरा स्तुतिरूपया वाचा हवामहे स्तुमः ॥ ३ ॥

इत्या यथा त ऊतये सहसावन् दिवेदिवे ।

राय ऋताय सुक्रतो गोभिः प्याम सध्मादो वीरैः स्वाम सध्मादः ॥ ४ ॥

इत्या । यथा । ते । ऊतये । सहसावन् । दिवेदिवे ।

राये । ऋताय । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । गोभिः । स्वाम् । सध्मादः । वीरैः । स्वाम् । सध्मादः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० इत्यमेव यथा तव तर्पणाय हे पलवद्! अन्वहम् स्वाम । तथाऽस्मान् तव्यमृताय घनाय च क्रुह हे सुप्रज्ञ! । वयं त्वत्प्रसादात् गोभिः वीरैः च सह मोदितारः स्वाम ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे सहसावद्! अलवशमे! दिवेदिवे अन्वहं वयम् ते तव ऊतये रक्षणाय यथा स्वाम तथा इत्या इत्यं क्रुह । हे सुक्रतो! राये घनाय ऋताय यज्ञाय च तथा स्वाम तथा क्रुह । किञ्च वयम् गोभिः सध्मादः सह मायन्तः स्वाम । वीरैः पुत्रैः च सध्मादः स्वाम तथा क्रुह ॥ ४ ॥

इति षतुर्थाष्टके प्रथमाध्याये द्वादशो वर्गः ॥

[२१]

मनुष्वत्त्वा नि धीमहि मनुष्वत्समिधीमहि ।

अग्ने मनुष्वदङ्गिरो देवान्देवयते यज्ञ ॥ १ ॥

मनुष्वत् । त्वा । नि । धीमहि । मनुष्वत् । सम् । इधीमहि ।

अग्ने । मनुष्वत् । अङ्गिरः । देवान् । देवयते । यज्ञ ॥ १ ॥

वेङ्कट० स मनुष्येषा स्वामादये, यथा च समीचे^१, वयं च तथा कुर्मः । त्वं च अग्ने! अङ्गिरः! तद्वत् देवान् इच्छते यज्ञमानाय देवाद् यज्ञ ॥ १ ॥

१. नास्ति लपे. २. 'तत्त्वं न' ति' लपे. ३. नास्ति मूको ४ नास्ति वि'. ५. समीचे रुः
समिचे रु प्रस्तावः. ६. तां ह-

मुद्गल 'मनुष्यत्वा' इति चतुर्केचं सप्तमं सूक्तम् । 'आग्नेयः सप्तः' ऋषिः । अन्वया पङ्क्तिः, शिष्टा अनुष्टुभः । अग्निदेवता ।

हे अग्ने ! त्वा त्वाम् मनुष्यत् मनुष्य नि भीमहि, मनुष्यत् मनुष्यत् त्वा सत् इधीमहि समिद्धिः संदीपयामः । हे अहिर ! अज्ञारात्मकं धम्ने ! देवयते देवकामाय यज्ञमानाय मनुष्यत् मनवे मनोरपस्वाय देवान् यज ॥ १ ॥

त्वं हि मानुषे जनेऽग्ने सुप्रीत इध्यसे ।

सुचंस्त्वा यन्त्यानुपक् सुजात सर्पिरासुते ॥ २ ॥

त्वम् । हि । मानुषे । जने । अग्ने । सुऽप्रीतः । इध्यसे ।

सुचः । त्वा । यन्ति । आनुपक् । सुजात । सर्पिःऽआसुते ॥ २ ॥

वेङ्कट० भिग्दसिद्धा । यस्मिन् सर्पिरासुते ह्यसते स' तयोक्तः ॥ २ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! त्वम् मानुषे जने मनुष्यलोके सुप्रीतः हि सोऽग्नेः सुप्यु प्रीतः सत् इध्यसे दीप्यसे । सुचः हविर्भिः सम्पूर्णः आनुपक् अनुपकं यथा भवति तथा त्वा त्वाम् यन्ति प्राप्नुवन्ति हे सुजात ! हे सर्पिरासुते श्वत्पुत्राश्च ! इति ॥ २ ॥

त्वां विश्वे सजोपसो देवासो द्रुतमक्रत ।

सपर्यन्तस्त्वा कवे यज्ञेषु देवमीळते ॥ ३ ॥

त्वाम् । विश्वे । सुऽजोपसः । देवासः । द्रुतम् । अक्रत । सपर्यन्तः । यज्ञे । कवे । यज्ञेषु । देवम् । ईळते ॥ ३ ॥

वेङ्कट० विश्वे देवाश्च सज्ञता हविर्भद्रनाय त्वाम् द्रुतम् अहृणवद् । मनुष्याश्च हे कवे ! 'यज्ञेषु त्वामेव देवम्' पृथ्वन्तः स्तुवन्ति ॥ ३ ॥

मुद्गल० सजोपसः सह प्रीयमाना विश्वे सर्वे देवाः त्वा द्रुतम् अक्रत अकुर्वन् । अतः कारणान् हे कवे श्राणतश्चिन् ! देवम् द्योतमानम् त्वा त्वाम् सपर्यन्तः परिचरन्तो यज्ञमानाः यज्ञेषु ईळते देवान् आह्वानं याचन्ते ॥ ३ ॥

देवं वो देवयज्ययाऽभिर्मीळीतु मर्त्यैः ।

समिद्धः शुक्र दीदिस्रुतस्य योनिमासदः ससस्य योनिमासदः ॥ ४ ॥

देवम् । वो । देवयज्यया । अभिम् । ईळीतु । मर्त्यैः ।

समिद्धः । शुक्र । दीदिति । श्रुतस्य । योनिम् । आ । असदः । मसस्य । योनिम् । आ । असदः ॥ ४ ॥

१-१. गणित मूको. २. अहिरा मूको. ३. अहिरा म० वि०; अहिरा भिग्द स० क०. ४. वः वि०. ५. ०वे मा मूको. ६-६. नास्ति मूको. = आह्वयन्त मूको.

षेकूट० हे मनुष्याः! दुष्प्राणम् मर्त्यः होता देवयागार्थम् अग्निम् स्वीति । अथ प्रत्यक्षः । स त्वम् हे अग्ने शुक्वर्णं । समिद्धः^१ दीप्यस्व, यज्ञस्य स्थानमासीद् ससनास्रो मम^२ गृहमासीद् ॥ ४ ॥

मुद्रल० मर्त्यः मनुष्यः देवन् द्योतमानम् अग्निम् नः त्वाम् देवयज्यया देवयज्याये देवयागार्थम् ईळीत स्तोत्रमर्हति । हे शुक्ल । हीस अग्ने! समिद्धः हविर्भिः प्रवृद्धः सन् रीदिहि दीप्यस्व ऋतस्य सत्यनृतस्य ससस्य ऋषेर्मम योनिम् कारणं स्वर्गसाधनं यज्ञस्थानम् आ असदः देवतारूपेण आसीद् । आदरार्थं पुनर्वचनम् ॥ ४ ॥

इति चतुर्थांशके प्रथमाध्याये त्रयोदशो वसोः ॥

[२२]

प्र विश्वसामन्नत्रिवदर्चो पावकशोचिषे ।

यो अंघ्रिेष्वीळ्यो होता मन्द्रतमो विशि ॥ १ ॥

प्र । विश्वऽसामन् । अत्रिवत् । अर्चो । पावकऽशोचिषे ।

यः । अंघ्रिेषु । ईळ्यः । होता । मन्द्रतमः । विशि ॥ १ ॥

षेकूट० विश्वसामा । हे विश्वसामन् । यथैतमग्निस्तौद् एवम् अस्मै शोधकतेजसे प्र स्तुहि यः यज्ञेषु स्तोत्रयो द्वावा मादयिनृतमक्ष मनुष्येषु ॥ १ ॥

मुद्रल 'प्र विश्वसामन्' इति षट्कर्त्तव्यमष्टम सूक्तम् । आत्रियो विश्वसामा ऋषिः । अन्त्या पङ्क्तिः, शिष्टा अनुष्टुभः । अग्निर्देवता ।

हे विश्वसामन् ऋषे! त्वम् अत्रिवत् अत्रिवत् पावकशोचिषे शोधकदीप्तये तस्मै अग्नये प्र अर्चं प्रगाथ, यः अग्निः अंघ्रिेषु ईळ्यः सर्वैर्यजभिः स्तुतः होता देवानाम् आद्वाता विशि जने मन्द्रतमः स्तुत्यतमः ॥ १ ॥

न्यर्चं ज्ञातवैदसं दधाता देवमृत्विजम् ।

प्र युञ्ज एत्वानुपगृद्या देवर्ष्यचस्तमः ॥ २ ॥

नि । अग्निम् । ज्ञातऽवैदसम् । दधात । देवम् । ऋत्विजम् ।

प्र । युञ्जः । एतु । आनुपक् । अघ । देवर्ष्यचऽस्तमः ॥ २ ॥

षेकूट० नि घत अग्निम् आगतने ज्ञातप्रश्नम् देवम् काले यदारम् 'प्र एतु अग्निः' यथा अनुपपत्तम् अथ अतिगाथेन देवानो व्यापकः ॥ २ ॥

१. '२ वि' क रूपं. २. नास्ति क रूपं. ३. अघेतनं वि. ४-५. प्रैवत्तयमग्निः वि, प्रैवत्तयमग्निः रूपं.

मुद्रल० हे यज्ञमानाः ! जातवेदसम् जातप्रश्नम् देवम् श्रोतमानम् श्रुतिवजम् कतुपशारम् अग्निम्
नि दधातु निघञ्ज । किञ्च देवव्यचक्षामः देवानामासतमः यज्ञः यज्ञसाधनम् अस्माभिर्दीपमान इविः
आनुषह् अनुपकं यथा भवति तथा अथ अस्मिन्नहनि तमस्मिन् प्र एतु गच्छतु ॥ २ ॥

चिकित्स्विन्मनसं त्वा देवं मर्तांस ऊतये ।

वरेण्यस्य तेज्वस इयानासो अमन्महि ॥ ३ ॥

चिकित्स्विन्मनसम् । त्वा । देवम् । मर्तांसः । ऊतये ।

वरेण्यस्य । ते । अर्जसः । इयानर्जसः । अमन्महि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अस्य मनः सर्वं विज्ञानाति^१ तम् वा देवम् मनुष्याः वयं कृतये वरणीयम्^२ यत्र रक्षणम्
भक्तमानाः स्तुमः ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! चिकित्स्विन्मनसम् चिकित्स्विन् जानव^३ मनो चरणासौ चिकित्स्विन्मना^४ तम्
देवम् त्वा त्वाम् इयानासः उपगच्छन्तः^५ मर्तांसः मनुष्याः वयम् कृतये रक्षणार्थम् वरेण्यस्य
संभ्रजनीयस्य ते तव अवसः अवसे तर्पणाय अमन्महि स्तुमः ॥ ३ ॥

अग्ने चिकित्स्वधृंस्य न इदं वचः सदस्य ।

तं त्वां सुशिप्र दम्पते स्तोमैर्वर्धन्त्यत्रयो गीर्भिः शुम्भन्त्यत्रयः ॥ ४ ॥

अग्ने । चिकित्स्वि । अस्य । नः । इदम् । वचः । सदस्य ।

तम् । त्वां । सुशिप्र । दम्पते । स्तोमैः । वर्धन्ति । अत्रयः । गीःभिः । शुम्भन्ति । अत्रयः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अग्ने ! इत्यस्य नः अस्माकम् अग्नीणां अस्य विश्वसाप्तः^१ इदम् स्तुतिवचः - हे सदसो जात ।
तम् त्वाम्^२ हे सुहनो गृहपते ! स्तोमैः वर्षन्ति अत्रयः । गीर्भिः अलङ्कुर्वन्ति अत्रयः ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! हे सदस्य । सदसः अलन्य पुत्र ! नः अस्मदीयम् अस्य इदम् परिचरणमिदम्
वचः स्तोत्रम् चिकित्स्वि जानीहि । हे सुशिप्र ! शोभने सिद्धे इन् यस्य जसौ सुशिप्रः । तस्य^३
सम्बोधनम् । हे दम्पते ! गृहपते ! तम् त्वा त्वाम् अत्रयः भविषुषाः स्तोमैः स्तोमैः वर्षन्ति
वर्धयन्ति । अत्रयः गीर्भिः शुम्भन्ति अलङ्कुर्वन्ति ॥ ४ ॥

इति षट्षोडशे प्रथमाध्याये षतुर्दशो वर्गः ॥

[२३]

अग्ने सहन्तुमा मर घृन्नस्य प्रासहो रुयिम् ।

विश्वया यथर्षणीरुम्यात्रैसा वाजेषु मासहैव ॥ १ ॥

१. जल विं. २. नलीयम् लघे. ३. जन गृहो. ४. 'वच्छते' सूको. ५. विश्वमात्र विं.
विश्वमात्रा लघे. ६. ला विं. ७. नास्ति सूको.

अग्ने । सहन्तम् । आ । भर । युन्नस्य । म्रुऽसर्हा । रयिम् ।
विश्वीः । यः । चूर्षणीः । अग्नि । आसा । वाजेषु । सुसह्ये ॥ १ ॥

वेङ्कट० पुत्रः । अग्ने । शत्रुनभिभवन्तम् रयिम् आ भर पुत्रस्य मम शत्रून् प्रसह्य । यः रयिः
सर्वान् मनुष्यान् निरसनेन सह्यप्राप्तेषु अग्नि भवति ॥ १ ॥

मुद्रल० 'अग्ने सहन्तम्' इति घतुर्जचं नवमं सूक्तम् । पुत्र ऋषिः । अन्त्या पक्षिः, विश्व
अनुष्टुभः । अग्निर्देवता ।

हे अग्ने ! प्रसहन्तम् प्रकृष्टेन बलेन सहन्ते शत्रून् अभिभवन्तम् रयिम् पुत्रम् पुत्रस्य
युन्नस्य मद्यम् क्षप्ये आ भर आहार । यः पुत्रः प्रासह्य शत्रूणाम् अभिभविता आसा आसनेन
स्वोत्तमं युक्तः सन् वाजेषु अग्नि बलेषु आभिसुख्येन गतान् विश्वतः सर्वान् चूर्षणीः मनुष्यान्
शत्रून् प्रसह्य अभिभवति ॥ १ ॥

तमग्ने पृतनापहं रयिं सहस्व आ भर ।
त्वं हि सस्यो अर्द्धुतो दाता वाजस्य गोमंतः ॥ २ ॥

तम् । अग्ने । पृतनाऽसहम् । रयिम् । सहस्वः । आ । भर ।
त्वम् । हि । सस्यः । अर्द्धुतः । दाता । वाजस्य । गोऽमंतः ॥ २ ॥

वेङ्कट० निगदन्वाख्याता ॥ २ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! सहस्वः । बलवन् ! पृतनासहम् सेना अभिभविताम् रयिम् पुत्रं त्वम् आ भर
आहार । त्वम् हि सस्यः सस्यमृतः अर्द्धभुतः महान् गोमंतः गोभिर्पुच्छस्य वाजस्य अर्द्धस्य दाता ॥ २ ॥

विश्वे हि त्वां सजोषसो जनासो वृक्तवर्हिषः ।
होतारं सर्वसु प्रियं व्यन्ति वार्या पुरु ॥ ३ ॥

विश्वे । हि । त्वा । सऽजोषसः । जनासः । वृक्तऽवर्हिषः ।
होतारम् । सर्वसु । प्रियम् । व्यन्ति । वार्या । पुरु ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सर्वे हि सद्गताः जना यशार्थं स्वीर्णवर्हिषः त्वात् भारतमगृहे पुरुणि धनानि कामयन्ते
याचन्ते ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! सजोषसः सर्वे प्रियमाणाः वृक्तवर्हिषः सद्गवर्हिषः विश्वे सर्वे जनासः प्रतिपद्य
स्वपुत्र यज्ञगृहेषु होतारम् देवानाम् आह्वानारम् प्रियम् सर्वेषां प्रीतिकरम् त्वा त्वाम् पुरु
पुरुणि बहूनि वार्या यत्नीयानि धनानि त्यन्ति याचन्ते हि ॥ ३ ॥

स हि ष्मा विश्वर्षणिभिर्माति सहो वृधे ।

अग्रं एषु क्षयेष्वा रेवन्नः शुक्र दीदिहि धुमत् पावक दीदिहि ॥ ४ ॥

स । हि । स्म । विश्वर्षणि । अभिर्माति । सह । वृधे ।

अग्रै । एषु । क्षयेषु । आ । रेवत् । न । शुक्र । दीदिहि । धुमत् । पावक । दीदिहि ॥४॥

वेङ्कट० अग्रि सर्वस्य द्रष्टा शत्रूणां अभिमनशील बल धारयति । प्रत्यक्ष शिष्ट । अने ।
अस्माकम् एषु गृहेषु धनयुक्तम् दीप्यस्व दीक्षियुक्त वेति ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे अने । स लोकेषु प्रसिद्ध विश्वर्षणि ऋषि अभिमाति शत्रूणां हिंसकम् सह
बलम् दधे धारयतु । दि स्म पूरणौ । हे शुक्र । शोचिन्मत् । त्वम् न आप्तनीयेषु एषु क्षयेषु
गृहेषु रेवत् धनयुक्त यथा भवति तथा आ दीदिहि आदीप्यस्व । हे पावक । पापानां शोधक अग्नि
त्वम् धुमत् दीक्षियुक्तम् दीप्यस्व ॥ ४ ॥

इति षतुषोष्टके प्रथमाध्याये पञ्चदशो वर्यं ॥

[२४]

अने त्वं नो अन्तम उत ज्ञाता शिवो भवा बहूध्वः ।

वसुर्भिर्गुश्रवा अच्छां नक्षि धुमत्सतमम् रयिम् दाः ॥ १ ॥ २ ॥

अने । त्वम् । न । अन्तम । उत । ज्ञाता । शिव । भव । बहूध्व ।

वसु । अक्षि । वसुऽश्रवा । अच्छां । नक्षि । धुमत्सतमम् । रयिम् । दाः ॥ १ ॥ २ ॥

वेङ्कट० गोपायना * वसु, सुवसु, धुतवसु, विप्रवसुरिति क्रमेण* धतमणामुपय । अने* त्वम्
अस्माकम् अतिक्रमोऽपि च रक्षिता भव कल्पवाणकारी गृहदिह । वसु वासविका अग्नि वस्वश्च स
त्वम् अस्मान् अभिष्याप्नुदि, दीक्ष्यमानम् रयिम् च देहि ॥ १ ॥ २ ॥

मुद्रल० 'अत्र त्व न' इति षतुषोष्टके दशम सूक्तम् । 'गोपायना लोपायना वा वसु सुवसु
धुतवसु विप्रवसुवैश्वानरौ द्वैपदम्', (भाष २, ५ २४) 'नित्तिका क्षिपदा विराज' (भाष १ १२, ८)
इत्युक्तत्वात् अभिषेवता ।

हे अत्र । वसुश्च वरुणीय सम्भजनीय त्वम् न अस्माकम् अतिक्रमोऽपि च रक्षिता भव, उत अपि च
ज्ञाता रक्षक शिव सुलकरश्च भव । वसु वासक अग्नि सर्वेषामग्रणी वसुश्रवा ध्याताऽअस्वम्
अच्छा अभिमुख्येन नक्षि अस्मात् स्याप्नुदि, धुमत्सतम् अतिशयेन दीक्षिमन्तम् रयिम् पश्चाद्विरक्षण
धनम् दा अस्मान् देहि ॥ १ ॥ २ ॥

स नो बोधि श्रुधी हर्वमुरुभ्या णो अघायतः समस्मात् ।

तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः ॥ ३ ॥ ४ ॥

सः । नः । बोधि । श्रुधि । हर्वम् । उरुभ्य । नः । अघायतः । समस्मात् ।

तम् । त्वा । शोचिष्ठ । दीदिऽवः । सुम्नाय । नूनम् । ईमहे । सखिऽभ्यः ॥ ३ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सः त्वम् अस्मान् बुध्यस्व, शत्रु चाह्वानम्, रक्ष चास्मान् अघमिच्छतः सर्वस्मादपि । तम्
त्वा हे शोचिष्ठ दीदिवः पुत्रादिभ्यः सुखार्थं याचामहे सम्प्रति ॥ ३ ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे अग्ने! सः त्वम् नः अस्मान् बोधि बुध्यस्व, हवम् अस्मदीयमाह्वानम्, श्रुधि शत्रु,
अघायतः अघमिच्छत समस्मात् सर्वस्माज्जनात् नः अस्मात् उरुभ्य रक्ष । हे शोचिष्ठ अतिशोचिष्मन्
दीदिवः । स्वतेजोभिर्दीदित अग्ने! तम् स्वाम् गुम्नाय सुखाय तदर्थम् सखिभ्यः समानख्यातिभ्यः
पुत्रेभ्यः तदर्थं च नूनम् ईमहे याचामहे ॥ ३ ॥ ४ ॥

इति ऋग्वेदके प्रथमाध्याये षोडशो वर्गः ॥

[२५]

अच्छा वो अग्निमवसे देवं गांसि स नो वसुः ।

रासत् पुत्र ऋषुणामृतावा पर्पति द्विपः ॥ १ ॥

अच्छ । वः । अग्निम् । अवसे । देवम् । गांसि । सः । नः । वसुः ।

रासत् । पुत्रः । ऋषुणाम् । श्रुतऽवा । पर्पति । द्विपः ॥ १ ॥

वेङ्कट० वसुवः । पुष्पाकं रक्षणाय त्वम् अग्निम् देवम् अतिगच्छ । सः अस्माकम् वासविता । स
ऋषीणाम् पुत्रः अस्मभ्यमभिमर्त्तं प्रयच्छति सत्यकर्मा दार्ध्वस्वास्माकं तरति ॥ १ ॥

मुद्रल० 'अच्छा वो अग्निम्' इति नववैश्वानरात्मिकात् सृक्तम् । आग्नेया वसुपुत्रानाम् ऋषयः । अत्रुत्तुर्
उन्दः । अग्निर्देवता ।

हे वसुवः । व. मूयम् देवम् अग्निम् अवसे रक्षणाय अच्छ गांसि अग्निं प्रगायत । वसुः
अग्निदोशार्थं यत्रमानानां गृहे वासविता सः अग्निः नः अस्मभ्यम् रासत् कामान् ददातु ।
ऋषुणाम् ऋषीणाम् पुत्रः, ऋषिभिर्गन्धनेन जनितत्वात् पुत्र इत्युपपद्यते, ऋषाणां श्रुतावात्
सत्यवान् सोऽग्निः द्विपः अस्माकं शत्रून् पर्पति पारयतु ॥ १ ॥

स हि सत्यो यं पूर्वं चिद् देवासिद्विचिद् यमीधिरे ।

होतारं मन्द्रजिह्वमित् सुदीतिभिर्विभार्यसुम् ॥ २ ॥

सः । हि । सत्यः । यम् । पूर्वे । चित् । देवासः । चित् । यम् । ईधिरे ।

होतात्म् । मन्द्रजिह्वम् । इत् । सुदीतिःभिः । विभाज्यंष्टुम् ॥ २ ॥

वेदुष्ट० सः हि सत्यकनां, यम् पूर्वं च मन्त्रयः समीधिरे यम् देवाः^१ अग्नि होतात्म् सोद्वनवाचम् एव शोभनदानैर्दधिभिः विभाज्यंष्टुम् इति ॥ २ ॥

मुद्रल० पूर्वं चित् पूर्वं महर्षयः होतात्म् देवानामाह्लाकारम् मन्द्रजिह्वम् हविषां प्रदानेन देवानां माद्विषीं विद्वा यस्य स तम् सुदीतिभिः शोभनदीप्तिभिर्बुक्तम् विभाज्यंष्टुम् प्रभाषणम् यम् अग्निम् ईधिरे समीच्यत, देवास्तः चित् अग्नि यम् अग्निम् ईधिरे समीच्यत । सः हि अग्निः सत्यः भवति । इत् पूरणः ॥ २ ॥

स नो धीती वरिष्ठया श्रेष्ठया च सुमत्या ।

अग्ने रायो दिदीहि नः सुवृक्तिभिर्वरेण्य ॥ ३ ॥

सः । नः । धीती । वरिष्ठया । श्रेष्ठया । च । सुमत्या ।

अग्ने । रायः । दिदीहि । नः । सुवृक्तिभिः । वरेण्य ॥ ३ ॥

वेदुष्ट० सः त्वम् वास्मान्यं वरणीयत्वेन कर्मणा स्वदीयया श्रेष्ठया सुमत्या च अग्ने ! धनानि प्रज्वलय पुनः नः इति पूरणम्, स्तोत्रैरस्मदीयैः वरणीय ! ॥ ३ ॥

मुद्रल० सुवृक्तिभिः स्तुतिभिः स्तुयमान वरेण्य ! वरणीय ! हे अग्ने ! सः त्वम् वरिष्ठया वरतमेन श्रेष्ठया अविशयेन प्रशस्त्वेन नः धीती पोत्याऽस्मदीयेन परिचरयारमकेन कर्मणा सुमत्या च शस्त्रेण च प्रीतः सन् रायः धनानि नः अस्मान्यम् दिदीहि देहि ॥ ३ ॥

अग्निर्देवेषु राजस्यग्निर्मतेष्व्वाविशन् ।

अग्निर्नो हव्यवाह्नोऽग्नि धीभिः संपर्यत ॥ ४ ॥

अग्निः । देवेषु । राजति । अग्निः । मतेषु । आऽविशन् ।

अग्निः । नः । हव्यवाह्नः । अग्निम् । धीभिः । संपर्यत ॥ ४ ॥

वेदुष्ट० इभयेषु देवमनुष्येषु आविशन् अग्निः विराजति । सोऽयम् अग्निः^१ अस्माकं हविषा घोटा । तस्मिन् अग्निम् पूजयत् कर्मभिः ॥ ४ ॥

मुद्रल० यः अग्निः देवेषु राजति, यः अग्निः मतेषु आविशन् राजति, यः अग्निः नः अस्माकम् हव्यवाहनः भवति अस्मदीयेषु क्लेषु देवण्यं हव्यानां घोटा भवति । हे यजमानाः ! तम् अग्निम् धीभिः स्तुतिभिः संपर्यत परिचरत ॥ ४ ॥

अग्निस्तुविश्रवस्तमं तुविश्रद्वाणमुत्तमम् ।

अर्तुं श्रावयत्पतिं पुत्रं ददाति दाशुषे ॥ ५ ॥

अग्निः । तुविश्रवःस्तमम् । तुविश्रद्वाणम् । उत्तमम् ।

अर्तुंम् । श्रावयत्पतिम् । पुत्रम् । ददाति । दाशुषे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अयम् अग्निः अतिशयेन प्रवृद्धकीर्तिं प्रवृद्धस्तोत्रम् उत्तमम् दाशुभिः अर्हिसितम् श्रावयितुं यत्स्विनां पतिम् पुत्रम् प्रयच्छति यजमानाय ॥ ५ ॥

मुद्गल० अग्निः तुविश्रवस्तमम् अतिशयेन बद्धम् तुविश्रद्वाणम् बहुस्तोत्रम् उत्तमम् उत्कृष्टम् अर्तुंम् दाशुभिरर्हिसितम् श्रावयति विभुवान् करोति पत्नीन् पितृनिधि श्रावयत्यपिः तं तथाविधम् पुत्रम् दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय ददाति वदातु ॥ ५ ॥

इति चतुर्थांशके प्रथमाध्याये सप्तदशो वर्गः ॥

अग्निर्ददाति सत्पतिं ससाहृ यो युधा नृभिः ।

अग्निरत्यं रघुष्यदं जेतारुमर्पराजितम् ॥ ६ ॥

अग्निः । ददाति । सत्पतिम् । ससाहृ । यः । युधा । नृभिः ।

अग्निः । अत्यम् । रघुःस्यदम् । जेतारुम् । अर्पराजितम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अग्निः ददाति सतां पतिं पुत्रम्, यः सान् युद्धेन नृभिः सहये । तथा अग्निः अश्वं क्षिप्रगामिनम् जेतारुम् अपराजितम् च प्रयच्छति ॥ ६ ॥

मुद्गल० यः पुत्रः युधा युद्धेन नृभिः परिजनेः ससाहृ शत्रून् अभिययति, सत्यम् सतां पालयितारं तथाविधं पुत्रम् अग्निः ददाति अस्मभ्यं ददातु । किञ्च अग्निः रघुष्यदम् रघुः लघुः स्वदो जवो यस्य तम् जेतारुम् शत्रून् अपराजितम् दाशुभिः अत्यम् अश्वं ददातु ॥ ६ ॥

यद् वाहिष्ठं तदग्नेयं वृहदर्चं विभावसो ।

महिषीव त्वद् रयिस्त्वद् वाजा उदीरते ॥ ७ ॥

यद् । वाहिष्ठम् । तद् । अग्नेयं । वृहत् । अर्चं । विभावसो इति विभावसो ।

महिषीऽयम् । त्वद् । रयिः । त्वद् । वाजाः । उद् । ईरते ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यद् वाग् वाहुतमं स्तोत्रं वा अग्नेये निहितं तेजः । अथ प्रयत्नः—हे विभावसो! मद्दत्तं त्वं तेजोऽनेन हविषा पूजय । यथा रात्रस्यी स्वगृहाद् अलङ्कृता निर्गच्छति, तद्वत् स्तोत्रं त्वत्तः रयिः उद्गच्छति, तथाऽह्यानि च स्वस्य उद्गच्छन्ति ॥ ७ ॥

सुद्रल० पाटिष्ठम् षोडशमम् यत् एतोप्रम् तत् अग्नये क्रियते । अतः दे विभावसो! प्रभाघ्नं ज्ञाने! बृहत्
 मह्यं धनं च अर्च्यं अस्मभ्यं प्रयच्छ । यतः त्वत् स्वराः सकाशात् महिषी महती रयिः धनम्
 उव ईरते उद्रच्छति वाजाः अघ्नानि च त्वत् उद्रच्छन्ति । इव पूरयः ॥ ७ ॥

तव द्युमन्तो अर्च्यो श्रावोच्यते बृहत् ।

उतो वै तन्पुत्र्यथा स्वानो अर्तु त्मना दिवः ॥ ८ ॥

तव । द्युमन्तः । अर्च्यः । श्रावोऽव । उच्यते । बृहत् ।

उतो इति । ते । तन्पुत्रः । यथा । स्वानः । अर्तु । त्मना । दिवः ॥ ८ ॥

षेड्ढट० तव दीक्षिमञ्जो रश्मयः, तथा शैल इव उच्यते मह्यम्^१ । अपि च तत्र अरण्ये दीक्षिण्य
 शब्दः^२ सर्वं देवं स्यादिति स्वयमेव यथा मेघानां गर्जितशब्दः ॥ ८ ॥

सुद्रल० दे अग्ने! तव अर्च्यः द्युमन्तः दीक्षिमञ्जो भवन्ति । बृहत् मह्यम्^३ रश्म्यं^४ श्रावेव क्षमियव-
 श्रावेव उच्यते स्तयसे । उतो अपि च त्मना आत्मना दिवः द्योतमानस्य ते तव स्वानः
 शब्दः तन्पुत्रः यथा मेघगर्जितमिव अर्तु उद्रच्छते ॥ ८ ॥

एवाँ अग्निं वसूयवः सहसानं ववन्दिम ।

स नो विश्वा अति द्विषः पर्यन्तावेव सुकृतः ॥ ९ ॥

एव । अग्निम् । वसूयवः । सहसानम् । ववन्दिम् ।

सः । नः । विश्वाः । अति । द्विषः । पर्यन्तः । नावाऽव । सुकृतः ॥ ९ ॥

षेड्ढट० एवम् अग्निम् वसूयवः नाम^५ वयं बलापरणशीलं स्तुतवन्तः । सः चास्मान् विश्वाः^६
 द्वेष्यैः सेना अति नयत्^७ श्रावेव सिन्धुं सुकर्मा ॥ ९ ॥

सुद्रल० वसूयवः वसुकामाः वयम् सहसानम् शत्रुनाशकम् अग्निम् ववन्दिम स्तुमः । सुकृतः
 शोभनकर्मा सः अग्निः अस्मान् विश्वाः सर्वान् द्विषः शत्रून् अति पर्यन्तं अतीपन्नयत् ।
 कर्माभिव । नावा साधनेव सिन्धुम् इव ॥ ९ ॥

इति चतुर्थादके प्रथमाध्याये अष्टादशो वानः ॥

[२६]

अग्नें पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्या । आ देवान् वक्षि यक्षि च ॥१॥

अग्नें । पावक । रोचिषा । मन्द्रया । देव । जिह्या । आ । देवान् । वक्षि । यक्षि । च ॥१॥

१. मह्यम् छ. २. नास्ति वि^१ ३. मह्यं सूको. ४. त्वत् सूको. ५. नात् वि^२, ना रूपं.

६. विश्वान् सूको. ७. शत्रून् वि^३ एवं. ८. नास्ति सूको. ९. वापव सूको

वेङ्कट > निगदन्त्यापवाता ॥ १ ॥

मुद्रल० 'अग्ने पावक' इति मवर्चं द्रापदां सूक्तम् । वसूयं ऋषयः । गायत्री छन्दः । अग्निर्वैवता ।

हे पावक! शोधक! रोचिषा स्वदीप्या मन्द्रया देवानां मादयिष्या जिह्या च दे देव! चोतमान अग्ने! देवान् आ वहि यज्ञार्थम् आवह^१, नक्षि च तान् यज ॥ १ ॥

तं त्वा घृतस्रवीमहे चित्रमानो स्वर्दशम् । देवाँ आ वीतयेँ वह ॥ २ ॥

तम् । त्वा । घृतस्रुो इति घृतऽस्रुो । ईमहे । चित्रमानो इति चित्रऽमानो । स्वऽदशम् । देवान् । आ । वीतयेँ । वह ॥ २ ॥

वेङ्कट० तम् त्वाम् हे उदकस्य प्रापयितः! याचामहे पितृदीप्ते! सर्वस्य द्रष्टारम् । स्वमिह देवाः हविर्भक्षणाय आ^१ वह ॥ २ ॥

मुद्रल० हे घृतस्रो! घृतस्य प्रेरक! हे चित्रमानो! चित्रा नानाविधा भानयो रश्मयो यस्य स चित्रमानुः, तस्य सम्बोधनम् । स्वर्दशम् सर्वद्रष्टारम् तम् वाच्यम् त्वा त्वाम् ईमहे याचामहे । अतः वीतये हविषां भक्षणाय देवाः आ वह ॥ २ ॥

वीतिहोत्रं त्वा कवे शुमन्तं समिधीमहि । अग्नें बृहन्तमध्वरे ॥ ३ ॥

वीतिऽहोत्रम् । त्वा । कवे । शुऽमन्तम् । सम् । इधीमहि । अग्नें । बृहन्तम् । अध्वरे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पितृयज्ञम् त्वा^१ कवे । दीक्षिमन्तं दीपयामः अग्ने! महान्तम् अध्वरे ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे कवे! श्रान्तदीक्षिन्! अग्ने! वीतिहोत्रम् कान्तवज्रम् शुमन्तम् दीक्षिमन्तम् बृहन्तम् महान्तम् त्वा त्वाम् अध्वरे अग्ने सम् ईधीमहि समिद्धिः संदीपयामः ॥ ३ ॥

अग्ने विश्वेभिरा गहि देवेर्भिर्हृषदातये । होतारं त्वा घृणीमहे ॥ ४ ॥

अग्ने । विश्वेभिः । आ । गहि । देवेभिः । हृष्यऽदातये । होतारम् । त्वा । घृणीमहे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अग्ने! यजमानायासौ 'सर्वैः देवैः' सहागच्छ । त्वाम् होतारम् घृणीमहे ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे अग्ने! विश्वेभिः सर्वैः देवेभिः देवैः सह त्वम् हृष्यदातये हविषां दात्रे यजमानाय उदर्यम् आ गहि गहं प्रति भागच्छ, यतः होतारम् देवतानाम् आह्लाकारम् त्वा त्वाम् घृणीमहे प्रार्थयामहे ॥ ४ ॥

यज्ञमानाय सुन्वत आग्नें सुवीर्यं वह । देवैरा संस्ति बर्हिषि ॥ ५ ॥

यज्ञमानाय । सुन्वते । आ । अग्ने । सुऽवीर्यम् । वह । देवैः । आ । संस्ति । बर्हिषि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० निगन्वाख्याता ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! सुन्वते अभिषयं कुर्यते यजमानाय सुधीयम् शोभनं बलम् आ वट प्रापय ।
किञ्च देवेः सह बर्हिषि यज्ञे आ राति आसीद् ॥ ५ ॥

इति ऋगुपांष्टके प्रथमाध्याये एकोनविंशोऽध्यायः ॥

समिधानः संहस्रजिदग्ने धर्माणि पुष्यसि । देवानां द्रुत उक्थ्यः ॥ ६ ॥

सुम्ऽधानः । संहस्रऽजित् । अग्ने । धर्माणि । पुष्यसि । देवानाम् । द्रुतः । उक्थ्यः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सन्दीप्यमानः हे शपुसहस्रस्य जेतः! अग्ने! त्वम् कर्म प्रवर्तयसि देवानां द्रुतः प्रशस्यः ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे सहस्रजित् । सहस्रस्य जेतः अग्ने! समिधानः इविभिः समिष्यमानः उक्थ्यः प्रशस्यः एषम्
देवानाम् द्रुतः सन् धर्माणि नः कर्माणि यज्ञादिक्रियाः पुष्यसि पोषयसि ॥ ६ ॥

न्यर्शनिं जातवेदसं होत्रवाहं यविष्ठयम् । दधाता देवमृत्विजम् ॥ ७ ॥

नि । अग्निम् । जातऽवेदसम् । होत्रऽवाहम् । यविष्ठयम् । दधात । देवम् । मृत्विजम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० नि दधात घत्त अग्निम् जातव्रजम् सप्तानां होत्राणां बोधारम् युवतमम् देवम् ऋतौ च
यहारम् ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे यजमानाः! जातवेदसम् जातानि मृत्तानि वेत्तीति जातवेदाः तम् होत्रवाहम् होत्रस्य
यज्ञस्य बोधारम् यविष्ठयम् युवतमम् देवम् द्योतमानम् ऋत्विजम् ऋतौ यहारम् अग्निम्
नि दधात निधत्त ॥ ७ ॥

प्र यज्ञ इत्वानुपगृथा देवव्यचस्तमः । स्तृणीत बर्हिरासदे ॥ ८ ॥

प्र । यज्ञः । एतु । आनुपक् । अय । देवव्यचऽस्तमः । स्तृणीत । बर्हिः । आऽसदे ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यज्ञः प्र गन्वत्, अय अनुपकम् अतिशयेन देवव्यापी । तदर्पणनुपकम् बर्हिः आसदनाय
स्तृणीत ॥ ८ ॥

मुद्गल० अय अस्मिन्नहनि देवव्यचस्तमः वैश्वैः प्रकाशमानैः स्तोत्रिभिर्याप्यतमः यज्ञः यज्ञसाधनं
हविः आनुपक् अनुपकं यथा भवति तथा प्र एतु देवान् गन्वत् । हे ऋत्विजः! आसदे अग्ने-
रासदनायम् बर्हिः स्तृणीत ॥ ८ ॥

एदं मरुतो अधिनो मित्रः सीदन्तु वरुणः । देवासः सर्वया विशा ॥ ९ ॥

आ । इदम् । मरुतैः । अधिना । मित्रः । सीदन्तु । वरुणः । देवासः । सर्वया । विशा ॥ ९ ॥

१. तेवा मूको. २. एव मूको.

घेङ्कट० महतः अधिनौ मित्रावरुणौ अन्ये च देवाः सर्वैः अनुचरैः सह इदम् बर्हिः भग्ने ! आ सीदन्तु ॥९॥

मुद्गल० महतः महद्गणाः अदिशना अदिशनी मित्रः सूर्यः वरुणः च देवासः एते सर्वे देवाः सर्वथा
विशा समल्लेन स्वीयेन परिजनेन सार्धम् इदम् बर्हिः आ सीदन्तु ॥ ९ ॥

इति चतुर्थाष्टके प्रथमाध्याये विंशो वर्गः ।

[२७]

अनस्वन्ता सत्पतिर्मांमहे मे गावा चेतिष्ठो असुरो मघोनः ।

त्रैवृष्णो अग्ने दशभिः सहस्रैर्वैश्वानर व्यरुणश्चिकेत ॥ १ ॥

अनस्वन्ता । सत्पतिः । मग्ने । मे । गावा । चेतिष्ठः । असुरः । मघोनः ।

त्रैवृष्णः । अग्ने । दशभिः । सहस्रैः । वैश्वानर । त्रिऽअरुणः । चिकेत ॥ १ ॥

घेङ्कट० कात्यायनः—'त्रैवृष्ण्यपीशुत्तस्यौ द्वौ 'अरुणप्रसदस्यु राजानौ' भारतथाश्वमेधः' (श्रअ ५, ७) इति ।
तत्र 'अरुणप्रसदस्यु अग्निप्रसादाद्' महद् धनं लब्ध्वा वदतः—'अनस्वन्ता इति' । अनोवहन-
योग्यापनद्वयाहौ सतां पतिः अरुणः मह्यम् अददाद्' अतिशयेन देवान् प्रति क्षोत्रवतो ज्ञाता
निरसिता वात्रणाम् धनवान् । किञ्चायम् हे अग्ने वैदवान् ! त्रैवृष्ण्यः अरुणः दशभिः गावा सहस्रैः
सह्यं प्रदितिसत्तैः नमाप्रतः प्रादुरभूत् ॥ १ ॥

मुद्गल० 'अनस्वन्ता' इति पद्वचं प्रबोदशं सूक्तम् । त्रिवृष्णस्य पुत्ररुण्यरुणः पुरुतुत्सकृतदस्युः
भरतस्य पुत्रः अरुमेध एते त्रय कृपयः । नारमारमने दृष्टादिति सर्वास्वत्रिं केचिद् । आसाः
तिस्रस्त्रिप्रदुभः, तिष्ठा अनुष्टुभः । पृष्टी इन्द्राग्निदेवस्था, तिष्ठा आग्नेय्यः ।

अग्निः राजर्षीणां दानमग्नेः पुरतोऽग्नेन सूक्तेनावर्णयत् । हे वैश्वानर अग्ने ! सत्पतिः सतां
पालयिता चेतिष्ठः ज्ञातृत्तमः अहुरः यलवान् मघोनः धनवान् । त्रैवृष्णः त्रिवृष्णपुत्रः अरुणः
एतश्चामा राजर्षिः अनस्वन्ता अनत्ता वाक्येन संयुक्तौ गावा गावो अनद्वयाहौ गावा हिरण्यादीनां
च दशभिः सहस्रैः सह मे मह्यम् ममहे इदौ । स राजर्षिः चिकेत सर्वैर्जनेरनेन दानेन
ज्ञायते ॥ १ ॥

यो मे श्रुता च विशति च गोनां हरी च युक्ता सुधुरा ददाति ।

वैश्वानर सुदंतो वावृधानोऽग्ने यच्छ व्यरुणाय शर्म ॥ २ ॥

यः । मे । श्रुता । च । विशतिम् । च । गोनाम् । हरी इति । च । युक्ता । सुधुरा । ददाति ।

वैश्वानर । सुदंतुतः । ववृधानः । अग्ने । यच्छे । त्रिऽअरुणाय । शर्म ॥ २ ॥

१-१. 'दशुता' विं लघे, २-२. 'धुराग्नि' विं. ३. वदति ल; पादति अयं; पादति विं.
४-४. 'ववृधानि विं लघे. ५. अत्रुदरी ल. ६. अदा' विं. ७. नास्ति सूक्ते.

पेङ्कट० यः मे पूर्वोक्तेभ्योऽधिकं शक्तानि विरातिम् न गराम् अशी न रथे युक्ती तोभनपूर्वदन-
समर्था ददाति, तस्मै अग्रणाय हे आने वैश्वानर । मया सुष्टु स्तुत वरुपान. सुतं प्रयच्छ ॥ २ ॥

मुद्गल० यः अग्रणं दाता न शक्तानि सुषणांनान् गोनान् गराम् विरातिम् च युक्ता रथेन युक्ती
सुधरा सुष्टु धुरं परन्तो हरी अशी न मे मह्यम् ददाति, हे वैश्वानर आने । सुष्टुत,
धरमाभिः सुष्टु सम्पक् स्तुतः वरुपानः हविर्भिर्यथैमानस्त्वं तस्मै अग्रणाय शर्म सुष्टुम् अष्ट
प्रयच्छ ॥ २ ॥

एवा तै अग्ने सुमृति चक्षानो नविष्टाय नवम् व्रसदस्युः ।

यो मे गिरस्तुविज्ञातस्य पूर्वैर्युक्तेनाभि व्यरूपो गृणार्ति ॥ ३ ॥

एव । ते । अग्ने । सुष्टुमृतिम् । चक्षानः । नविष्टाय । नवमम् । व्रसदस्युः ।

यः । मे । गिरः । तुष्टुविज्ञातस्य । पूर्वाः । युक्तेन । अभि । त्रिऽअरणः । गृणार्ति ॥ ३ ॥

पेङ्कट० एवम् अग्ने ! नविष्टाय तुभ्यं शोक्तव्याम् उमतिम् व्रसदस्यु ' चक्षान भवति, निवेदयतीत्यर्थः ।
कीं सुमृतिमित्याह—यो मे इति । यः मम वाप्यागिर ' बहुदुःखस्य पूर्वमनुवा. क्षुत्वा ' युक्तेन वचने-
नायम् अग्रणं अभि शृणाति इदं ददामीति वदतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

मुद्गल० यः अग्रणः तुविज्ञातस्य वदप्रत्यस्य मे पूर्वा वक्षी गिर स्तुती ध्रुत्वा गीतः सन्
युक्तेन मनसा अभि शृणाति इदं गृह्णाण ' इदं गृह्णाण ' इति यथा ' मां प्रवीति एव एष हे अग्ने !
नविष्टाय अत्यन्तं स्तुत्याय ते तुभ्यम् नवमम् नववचनम् उमतिम् स्तुतिम् पदान कामधेनादः
व्रसदस्युः अपि इदं ' गृह्णाण इदं ' गृह्णाणेति सा प्रार्थितवान् ॥ ३ ॥

यो मु इति प्रवोचत्यश्वमेधाय सूर्ये । दददृचा सनि युते ददन्मेधामृतायुते ॥४॥

य । मे । इति । प्रवोचति । अश्वमेधाय । सूर्ये ।

दददृ । ऋचा । सनिम् । युते । दददृ । मेधाम् । ऋतयुते ॥ ४ ॥

पेङ्कट० सेवमेकादशमेधस्य । य वाचक. मह्यम् इति प्रवोचति अश्वमेधाय प्रज्ञाय, मह्यं दातव्यम्
इति वदतीत्यर्थः । तस्मा अश्वमेधमेधः ऋचा सनिम् प्रतिगच्छते देवयज्ञेन धनं याचते धनं
प्रयच्छति, उभा धनप्रदाने मेधाम् प्रयच्छति यज्ञमिच्छते, इत्यात्मस्वभावानुक्षणम्,
अश्वमेधस्य, य ' अश्वमेधस्यग्रणाय मह्यं धनमददात् ॥ ४ ॥

मुद्गल० यः निश्रमागोऽर्थां सूर्ये देवकाय अश्वमेधाय सार्धमे मे मह्यं देदि इति प्रवोचति प्र-
वीति । योऽश्वमेध धनानि भिक्षते इत्यर्थः । गृह्णा आने स्तोत्रेण सह रते आत्मनः समीप
गच्छते तस्मा अर्थितोऽश्वमेधं सनिम् धनम्, दददृ ददाति । हे अग्ने ! श्रुतायते यज्ञमिच्छते तस्मा
अश्वमेधाय मेधाम् यज्ञवियया प्रज्ञाम् वददृ देदि ॥ ४ ॥

१. 'सुष्टु' मूको २. 'व' मूको. ३. 'वक्षा गिर वि' क, 'वाक्षा गिर' ल्य. ४. 'नास्ति' मूको
५. 'नास्ति' ल्य. ६-६. 'नास्ति' मूको. ७. 'तथा' मूको ८. 'सोऽश्वमेकादश' मूको, 'सोऽश्वमेकोऽश्व' इति वा
क्य प्रस्ताव. ९. 'यामनु' मूको १०. 'वस्य' मूको ११. 'दददृ' मूको.

यस्य मा परुषाः शतमुद्धर्षयन्त्युक्षणः । अश्वमेधस्य दानाः सोमा इव त्र्याशिरः ॥५॥

यस्य । मा । परुषाः । शतम् । उद्धर्षयन्ति । उक्षणः ।

अश्वमेधस्य । दानाः । सोमाःऽइव । त्रिऽआशिरः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तत्रत्यस्यो वदति । यस्य अश्वमेधस्य' माम् परुषाः पलोत्सक्ताः शतसंख्याः उक्षणः
कस्यन्तं हर्षयन्ति । तस्य अश्वमेधस्य दानाः सोमाः इव भवन्ति त्र्याशिरः सक्ताः पयो
धाना इति सोममिक्षणानि' त्रीणि ॥ ५ ॥

मुद्रल० यस्य येन अश्वमेधस्य अश्वमेधेन दानाः दत्ताः परुषाः कामानां पूरकाः शतम् उक्षणः
उक्षाणो यलीवर्दाः मा माम् उद्धर्षयन्ति उत्कर्षेण हर्षयन्ति । हे अग्ने ! ते उक्षाणः त्र्याशिरः
दधिसवतुपयोर्हृषात्तिष्ठ आशिरोऽधिधवणसाभनमृता येषां ते त्र्याशिरः सोमाः इव तव
प्रीणनाय भवन्तु ॥ ५ ॥

इन्द्राग्नी शतदान्यश्वमेधे सुवीर्यम् । क्षत्रं धारयत् बृहद् दिवि सूर्यमिवाजरम् ॥६॥

इन्द्राग्नी इति । शतदानि । अश्वमेधे । सुवीर्यम् ।

क्षत्रम् । धारयत्म् । बृहत् । दिवि । सूर्यम्ऽइव । अजरम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० निगदयारुपाता । क्षत्रम् (निघ २, १०) इति धननामेति । अश्वमेधेनान्वेष्यो दीपमानेन
धनेन तुष्यति स्पर्शनः 'इत्यपरो मन्त्रः इति' ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे इन्द्राग्नी ! शतदानि शतम् अपरिमितम् अर्थिन्यो धनं ददाति इति शतदाना तस्मिन्
अश्वमेधे राजर्षौ सुवीर्यम् शोभनवीर्यसहितम् बृहत् महत् अजरम् अजरहितम् क्षत्रम् धनम्
भात्यतम् निधारयतम् । कथमिव । दिवि अन्तरिक्षे सूर्यम् इव ॥ ६ ॥

इति चतुर्षाष्टके प्रथमाध्याये एकाविंशो वरः ॥

[२८]

समिद्धो अग्निर्दिवि शोचिरश्रेत् प्रत्यङ्मुपसंमुर्विया वि भाति ।

एति प्राचीं विश्ववारा नमोभिदेवा ईळाना हविषा घृताचीं ॥ १ ॥

समिद्धः । अग्निः । दिवि । शोचिः । अश्रेत् । प्रत्यङ् । उपसम् । मुर्विया । वि । भाति ।

एति । प्राचीं । विश्ववारा । नमोऽभिः । देवान् । ईळाना । हविषा । घृताचीं ॥ १ ॥

वेङ्कट० विध्वस्ता । सूर्ये' शितोहिते' अग्निः उपसम् अजनपद् तत्र आग्नेय्युपा विश्वपातोत्पत्ते । अग्निः उपसि

१. भाति वि'.

२. 'मिश्रमि ल लर्ष'.

३-२. 'एवन्त इति वि' लर्ष; 'रमन्मिति ल'.

४. न ए' वि' लर्षं.

५. नास्ति वि' लर्षं.

समिद्धः, तथा दिवि च औपसं क्षेत्रः श्रवति । सूर्यश्च महान् उदयम् प्रकाशयति 'अभिमुखः ।
तथा सूर्यैर्वरणीया उपाश्रं' अभिमुखम् आगरुति पुरपाणां प्रपुद्गानां देवधिपदैर्नमस्कारैः सह
देवान् शुवती हविषा सह पूतं चाग्रन्ती, प्रवयन्ती प्रवर्तयन्ती' यज्ञमित्यर्थः ॥ १ ॥

मुद्गल० 'समिद्धो अग्निः' इति पदृचं चतुर्दशं सूक्तम् । अत्रिमोश्रोपला विश्ववारानामिका
आधिः । आदानृतीये द्विन्द्रुमौ, द्वितीया जगती, चतुर्धनुषुपु, अन्त्ये गायन्ती । अग्निदेवता ।

समिद्धः सम्यक् दीप्तः अग्निः दिवि अन्तरिक्षे शोचिः क्षेत्रः अधोत् श्रवति । तथा उपसम्
प्रत्यक् उपसमभिमुखः सन् उर्विया उरु विस्तीर्णम्' वि भाति विशेषेण आजते । नमोभिः
स्त्रोत्रैः देवान् ईद्वाना स्यायती हविषा पुरोवासादिलक्षणैः युक्तया पूताची पूताप्या क्षुधा सहिता
विश्वपारा सर्वभवि वापरूपं शत्रुं धारयित्री पृथग्रामिका प्राची प्राह्मुसी सती एति पृवंगूतम्
अग्निं प्रति गच्छति ॥ १ ॥

समिध्यमानो अमृतस्य राजसि हविष्कृण्वन्तं सचसे स्वस्तये ।

विश्वं स धत्ते द्रविणं यमिन्वस्यातिध्यमग्ने नि चं धत्त इत् पुरः ॥ २ ॥

सम्प्रिध्यमानः । अमृतस्य । राजसि । हविः । कृण्वन्तम् । सचसे । स्वस्तये ।
विश्वम् । सः । धत्ते । द्रविणम् । यम् । इन्वसि । अतिध्यम् । अग्ने । नि । च । धत्ते । इत् । पुरः ॥

वेङ्कट० दीप्यमानः स्वम् लक्ष्यस्व ईश्वरो भवसि हविः कृण्वन्तम् सेवसे अविनाशाय । सः विश्वम् धत्ते
धारयति यम् स्वं म्याज्जीवि तथाऽतिधीनां योग्यम् अन्नादिकं च अग्ने ! अतिधीनान् अग्रतो नि
धत्ते पृथक् ॥ २ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! समिध्यमानः सम्यगिध्यमानस्त्वम् अमृतस्य उदकस्य राजसि ईश्वरे । तथा
हविः कृण्वन्तम् पुरोवासादिद्रविष्कारैरं यजमानम् स्वस्तये अविनाशाय सचसे सेवसे । किञ्च
यम् यजमानम् इन्वसि गच्छसि सः यजमानः विश्वम् समस्तम् इतिथम् परवादिलक्षणं
धनम् धत्ते धारयति । अपि च हे अग्ने ! अतिध्यम् अतिधिलस्य तव योग्यं हविः पुरः इत्
तव पुरस्तादेव नि धत्ते च स्थापयति च ॥ २ ॥

अग्ने शर्धं मद्भते सौभगाय तर्षं द्युन्नान्युत्तुमानि सन्तु ।

सं जास्पत्यं सुयममा कृणुष्व शत्रूयतामभि तिष्ठ महौसि ॥ ३ ॥

अग्ने । शर्धं । मद्भते । सौभगाय । तर्षं । द्युन्नानि । उत्तुमानि । सन्तु ।
सम् । जाःस्पत्यम् । सुयमम् । आ । कृणुष्व । शत्रुऽपताम् । अभि । तिष्ठ । महौसि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अग्ने ! अस्माकमभ्युदयाय मद्भते उत्तुक्तो भव । तव अन्नानि उत्तमानि अस्माद्भु भवन्तु ।
धनप्रदानेन जायापत्योद्भेदम् सृष्ट संयुक्तं सम् आ कुरु, मां च जायां च सन्नतो कुरु । शत्रुत्वनिच्छतां
च तेजसि अभि तिष्ठ ॥ ३ ॥

१-१. नास्ति वि' लयं.

२. नास्ति वि'.

३. वित्तीर्णः सूक्तो.

४. त्वम् वि' लयं.

५. 'अभि द्युन्नानि वि'.

मुद्गल० हे अग्ने! त्वम् महते प्रभूताय सौभगाय अस्माकं शोभनधनत्वाय शर्षं शत्रून् सहस्व । तया तव सम्यन्धीनि शुम्भानि धनानि उत्तमानि उत्कृष्टानि तन्तु भवन्तु । हे अग्ने! त्वम् आस्थव्यम् जाना च पतिः च जायाऽती तयोः कर्म जास्परयम् तव सुवमम् सुष्ठु दिवमनोपेतम् सम आ कुवन्व सम्यक् वृहन्व । अपि च शत्रूयताम् शत्रुम् आरमन् इच्छतां सपत्नानाम् महतिं तेर्जांसि अग्नि तिष्ठ आक्रमस्व ॥ ३ ॥

समिद्धस्य प्रमहसोऽग्ने वन्दे तव श्रियम् ।

वृषभो वृष्रवाँ असि समध्वरेष्विष्यसे ॥ ४ ॥

समिद्धस्य । प्रमहसः । अग्ने । वन्दे । तव । श्रियम् ।

वृषभः । वृष्रवान् । असि । सम । अध्वरेषु । इष्यसे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० समिद्धस्य प्रमहसोऽग्ने! शौमि तव कामिन् । स त्वं वरिषता कामानां असवान् असि यज्ञे च सम इष्यसे ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! समिद्धस्य सम्यग् इन्द्रस्य प्रमहमः प्रकृष्टतेजसः तव सम्बन्धिनीम् धियम् वीरिम् वन्दे नहं यजमानः शौमि । वृषभः कामानां वरिषता त्वम् वृष्रवान् असि धनवान् भवसि, अध्वरेषु यज्ञेषु सम इष्यसे सम्यग् वीष्यसे ॥ ४ ॥

समिद्धो अग्न आहुत देवान् यक्षि स्वध्वर । त्वं हि हव्यवाञ्छसि ॥ ५ ॥

समिद्धः । अग्ने । आहुत । देवान् । यक्षि । सुध्वर । त्वम् । हि । हव्यवाद् । अस्ति ॥ ५ ॥

वेङ्कट० निगदतिवा ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे आहुत! यजमानैः आ समन्तात् हुत! हे स्वध्वर! शोभनयज्ञोपेत! अग्ने! समिद्धः सम्यक् दीप्तः त्वम् देवान् इन्द्रादीन् यक्षि यजस्व । हि यस्मात् कारणाद् हे अग्ने! त्वम् हव्यवाद् असि हव्यानां वोढा भवति । अतः कारणाद् देवान् यज्ञस्य इति सम्यन्धः ॥ ५ ॥

आ जुहोता दुवस्पताग्निं प्रयत्यध्वरे । वृणीष्यं हव्यवाहनम् ॥ ६ ॥

आ । जुहोत । दुवस्पतं । अग्निम् । प्रयति । अध्वरे । वृणीष्यम् । हव्यवाहनम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० प्रयति वर्धमाने यज्ञे आ जुहुत, 'यजन्वं वेति यस्मै कामाय समिन्धिद्वयम्' इति वाजसनेयकम् (वाज २, १, ४, २९), देवान्, अग्निहव्यवाहनस्तम् वृणीष्यम्, न तु कव्यवाहनं नाप्यसुराणाम्, अग्निम् सदरक्षसामिति ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे ऋदिवजः! वृषभ अध्वरे अस्मादीययोगे प्रयति प्रवृत्ते सति हव्यवाहनम् अग्निम् आ जुहोत आ समन्तात् जुहोत, तथा हुनस्वत परिष्वरत, वृणीष्यम् सम्मज्जयम् च ॥ ६ ॥

इति चतुर्थांशके प्रथमाध्याये द्वाविंशो वर्यः ॥

अर्चयामा मनुषो देवताता श्री रोचना दिव्या धारयन्त ।

अर्चन्ति त्या मरुतः पूतदक्षास्त्वमेपाभृपिरिन्द्रासि धीरः ॥ १ ॥

श्री । अर्चयामा । मनुषः । देवताता । श्री । रोचना । दिव्या । धारयन्त ।

अर्चन्ति । त्या । मरुतः । पूतदक्षाः । ताम् । एषाम् । ऋषिः । इन्द्र । असि । धीरः ॥ १ ॥

वेङ्कट० गौरिवीतिः शायनः । अर्चयामाशब्दः प्रेरयितृवचनः । मनुष्यं यज्ञे श्रीणि तेजस्यग्न्यादीनि प्रेरयन्ति ।

तथा श्रीण्येव तान्यन्तरिक्षस्थानि सर्वदा वर्तन्ते । तथा मरुतः च शुद्धपलाः स्वकार्यं कुर्वाणाः त्वां प्रेरयन्ति । हे इन्द्र ! त्वम् एषाम् आग्न्यादीनां न्यूनातिरिक्तावेक्षणं प्रभुः सत् करोषि प्राज्ञः ॥ १ ॥

सुदन्त० 'अर्चयामा' इति पञ्चदशर्षि पञ्चदशं सूक्तम् । शक्तिप्रोत्पन्नो गौरिवीतिनाम ऋषिः । त्रिपुण्ड्र छन्दः । इन्द्रो देवता मण्डलादिपरिभाषया निवृत्तवात् । 'उदना यस्तदस्यैः' इति पादः कौशन्सः 'येन्द्रो वा' ।

मनुषः मनोः सम्बन्धिनि देवताता देवतात्वा यज्ञे श्री श्रीणि अर्चयामा अर्चयामानि यानि तेजांसि सन्ति, तथा श्री श्रीणि रोचना रोचमानानि वायव्यस्युर्वारमकानि दिव्या दिव्यानि अन्तरिक्षे भवानि, तानि तेजांसि धारयन्त मरुतः धारयन्ति । पूतदक्षाः शुद्धपलाः मरुतः त्या स्वाम् अर्चन्ति स्तुवन्ति । हे इन्द्र ! धीमान् त्वम् एषाम् मरुताम् ऋषिः अस्ति दद्या भवसि ॥ १ ॥

अनु यदीं मरुतो मन्दसानमार्चन्ति पपिवांसं सुतस्य ।

आदत्त वज्रमभि यदहिं हव्यपो यहीरसृजत् सतीवा उं ॥ २ ॥

अनु । यद् । ईम् । मरुतः । मन्दसानम् । आर्चन् । इन्द्रम् । पपिवांसम् । सुतस्य ।

आ । अदत्त । वज्रम् । अभि । यद् । अहिम् । हन् । अपः । यहीः । असृजत् । सतीवा । उं इति ॥२॥

वेङ्कट० यदीन् इन्द्रम् मोदमानं सोमं पपिवांसम् मरुतः सोमपालान्तरमाहुः 'त्र भर मयो जहि वीरयस्य' (ऐजा ३, २०) इति, तदानीम् वज्रम् अभि आ अदत्त । यद्वाऽयमिन्द्रः अहिम् हतवान् तेन वज्रेण, अर्थाहिं स हत्वा यहीः अपः सरणाय अद्यत् ॥ २ ॥

सुदन्त० यद् यदा मरुतः मन्दसानम् नृप्यन्तम् इतस्य अभिपुते सोमम् पपिवांसम् पीतवन्तम् ईम् एवम् इन्द्रम् अनु आर्चन् अन्यस्तवन्, तदा इन्द्रः वज्रम् आ अदत्त आददौ । ततः यद् यदा अहिम् वृत्रम् अभि हन् अभिहतवान्, तदा यहीः महतीः अपः वज्रेण निरद्वानि वदकानि तर्तवै स्वैरत्वेन सत्तुं गन्तुम् अद्यत् निरोधाय अगुञ्जत् । उ परणः ॥ २ ॥

उत व्रजाणो मरुतो मे अस्पेन्द्रः सोमस्य सुपृतस्य पेयाः ।

तद्धि हव्यं मनुषे गा अर्विन्ददहर्वाहिं पपिवां इन्द्रो अस्य ॥ ३ ॥

१. नास्ति क लपे. २. वा वा वि. ३-१. येन्द्रो देवता सूक्तो.

उत । ब्रह्माणः । मरुतः । मे । अस्य । इन्द्रः । सोमस्य । सुष्टुतस्य । पेयाः ।
तत । हि । हव्यम् । मनुषे । गाः । अविन्दत् । अहन् । अहिम् । पपिष्वान् । इन्द्रः । अस्य ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अपि च हे ब्रह्मणाः हे मरुतः । मम इमं सोमं सुष्टु सुतम् इन्द्रः पिबतु । तत् हि सोमाख्यं हविः मनुष्यार्थम् पणिभिरपठतान् पशून् अविन्दत् । तथा अहिम् च इमं पीत्वा जघान इन्द्रः ॥ ३ ॥

मुद्रल० उत अपि च हे ब्रह्मणाः । वृहन्तो हे मरुतः । च्युम् इन्द्रः च सुष्ठुतरय सुष्टुवभिषुतस्य मे मदीयस्य अस्य सोमस्य इमं सोमम् पेयाः पिबत । तत् हि तत्खलु हव्यम् दुष्माभिः पीतं सोमात्मकं हविः मनुषे मनुष्याय यजमानाय गाः धेनुः अविन्दत् वेदयति । यजमानं गाः स्वभपतीत्यर्थः । किञ्च शस्य इमं सोमम् पपिष्वान् पीतवान् इन्द्रः अहिम् घृत्रम् अहन् अवधीत् ॥ ३ ॥

आद् रोदसी वितरं वि ष्कंभायत् संविष्वानश्चिद् भियसें मृगं कः ।
जिर्गतिमिन्द्रो अपजर्गुराणः प्रति श्वसन्तमयं दानवं हन् ॥ ४ ॥

आद् । रोदसी इति । वि । स्त्रम् । वि । स्क्रभायत् । समऽविष्वानः । चिद् । भियसें । मृगम् । कुरिति कः ।
जिर्गतिम् । इन्द्रः । अपऽजर्गुराणः । प्रति । श्वसन्तम् । अयं । दानवम् । हृनिति हन् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सोमपानानन्तरमेव चाषापृथिवी पुरा अत्यन्तं विश्लिष्टम्^१ नि स्वभावात् स्थापितवान्, अथः पृथिवीम् उपरि धाम् । तथा बलिने सिंहादिकम् अरण्येनाच्छादयन् भयाय करोति । भीतो यथा जनपदे न निर्मच्छति । तथा गरुडशीलम् अपवाधमानः^२ इन्द्रः^३ श्वसन्तम् घृत्रम् प्रति अय हन् प्रलियुजं गत्वा भूम्याम् अचूर्णयत् ॥ ४ ॥

मुद्रल० इन्द्रः आद् सोमपानानन्तरम् रोदसी चाषापृथिव्यौ वितरम् अतिशयेन वि स्क्रमायत् प्यस्तघ्नात् षलनरहिते अकरोत् । संविष्वानः चिद् संवृष्वान एव हृद्दः मृगम् शृगवत्श्लाघमानं घृत्रम् शियसे भयाम कः अकार्षीत् । इन्द्रः जिर्गतिम् गिरन्तमाच्छादयन्तम् श्वसन्तम् भयार्थं धासं कुर्वन्तम् दानवम् दगो पुत्रम् अपजर्गुराणः आच्छादनात् विमोक्षयन् प्रति प्रतिगतम् अय हन् अवहतवान् ॥ ४ ॥

अथ क्रत्वा मघवन् तुभ्यं देवा अनु विश्वे अददुः सोमपेयम् ।
यत् सूर्यस्य हरितः पतन्तीः पुरः सुतीरुपरा एतशे कः ॥ ५ ॥

अथ । क्रत्वा । मघवन् । तुभ्यम् । देवाः । अनु । विश्वे । अददुः । सोमपेयम् ।
यत् । सूर्यस्य । हरितः । पतन्तीः । पुरः । सुतीः । उपराः । एतशे । करिति कः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अथ तत्र महदाग्नेन कर्मणा हे मघवन् । तुभ्यम् सर्वं देवाः शान् इव करन्, सोमपानम्

अनु अददुः, 'यदा सूर्यस्य मथाः' सर्वदा गच्छन्तीः सूर्यस्य पुरोभागे वर्तमाना एतस्य विद्युत्पार्थ तस्मिन्नूपो उताः कृतवानसि स्यादादाप तत्र स्थापितवानसि ॥ ५ ॥

मुद्रल० अथ भवि च हे मघवन् ! धनवन् इन्द्र ! कृत्वा क्रतुना त्वदीयेन कर्मणा विश्वे सर्वे देवाः आभ्यादयः तुभ्यम् स्वदधेम् सोमधेयम् सोमपानम् अनु आनुपूर्वेण अददुः इत्तवन्तः । ततः प्रभृति इन्द्रो देवेभ्यः सर्वेभ्योऽधिकोऽभवद्विदपथः । हे इन्द्र ! नत् वस्तवम् पतन्तीः आगच्छन्तीः पुरः गतीः पुरस्ताद् भवन्तीः सूर्यस्य सम्मन्धिनीः हरितः बहवाः उराः उपरताः मन्दगतीः एतये एतशास्याय यथये वः अकार्षीः ॥ ५ ॥

इति षतुर्धाष्टके प्रथमाध्याये त्रयोविंशो वक्ता ॥

नव यदस्य नवति च भोगान्त्सार्कं वज्रेण मघवा विवृश्वत् ।
अर्चन्तीन्द्रं मरुतः सधस्ये त्रैष्टुमेन वचसा वाधत् धाम् ॥ ६ ॥

नव । यत् । अस्य । नवतिम् । च । भोगान् । सार्कम् । वज्रेण । मघवा । विवृश्वत् ।
अर्चन्ति । इन्द्रम् । मरुतः । सधस्ये । त्रैष्टुमेन । वचसा । वाधत् । धाम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० नव नवतिम् च अस्य मरुतरस्याहेर्भोगापठनानि^१ पुराणि युगपदेव वज्रेण यदा मघवा विवृश्वत्, तदानीम् अर्चन्ति इन्द्रम् मरुतः अन्तरिक्षे । सय मरुद्विरुष्यमानेन धीर्बहेतुना त्रैष्टुमेन स्तुतिषयनेन मरुदवीचं इन्द्रो^२ दीप्तमहिं भाषितवानिति ॥ ६ ॥

मुद्रल० यत् यदा मघवा धनवानिन्द्रः अस्य शम्बरस्य सम्बन्धीनि तव नवसंख्याकानि नवतिम् च नयति संख्याकानि च भोगान् पुराणि सार्कम् युगपदेव वज्रेण विवृश्वत् अभिनन्, तदा मरुतः तपस्ये सहस्रानि स्थितम् इन्द्रम् त्रैष्टुमेन त्रिष्टुब्धन्दकेन वचसा वाधूपेण स्तोत्रेण अर्चन्ति अस्तुवन् । इन्द्रः पूर्वस्तुतः सन् धाम् मरुद्विः प्रयुज्यमानेन मन्त्रेण दीप्तं शम्बराफयमभुम् वाधत् अवाधत् ॥ ६ ॥

सखा सख्ये अपचत् तूर्पमग्निरस्य क्रत्वा महिषा त्री शतानि ।
त्री सार्कमिन्द्रो मनुषः सरांसि सुतं पिबद् वृत्रहृत्पाय सोमम् ॥ ७ ॥

सखा । सख्ये । अपचत् । तूर्पम् । अग्निः । इन्द्रस्य । क्रत्वा । महिषा । त्री । शतानि ।
त्री । सार्कम् । इन्द्रः । मनुषः । सरांसि । सुतम् । पिबद् । वृत्रहृत्पाय । सोमम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सखा सख्ये अपचत् यत् क्षिप्रम् अग्निः इन्द्रस्य कर्मणा अग्निहनेन हेतुना त्रीणि शतानि महिषान् । तथा मनुषः यजमानस्य त्रीणि सरांसि यथा पूर्णानि भवन्ति तथा^३ सुतम् इन्द्रः सार्कम् अपिबत् वृत्रहृत्पाय सोमम् इति ॥ ७ ॥

१-२. यदा त्वा धर्तः सखास्यः वि^१ लपे; यदा धर्तः सखास्यः ल. २. भोगाय तापि मूको.

३. नास्ति लपे. ४. यथा वि^१ लपे.

मुद्रल० सखा इन्द्रस्य मिश्रभूतः अग्निः महिषा महिषाणां पशूनाम् श्री त्रीणि शतानि सख्ये मिश्रभूतस्य इन्द्रस्य क वा कर्मणा^१ निमित्तभूतेन तृषाम् क्षिप्रम् अयवत् पपाच । किञ्च इन्द्रः मनुष्यः मनोः सम्बन्धीनि श्री त्रीणि सरासि पात्राणि पृतभृदाधवनीयद्रोणकृत्वासंज्ञानि, तेषु संस्थितम् सुतम् अभिपुत्रम् सोमम् साकम् तुगपदेव वृत्रहत्याय वृत्रहननाय विवत् अपिवत् ॥ ७ ॥

श्री यच्छता महिषाणामघो मास्त्री सरासि मुधवा सोम्यापाः ।

कारं न विश्वे अह्वन्त देवा भर्मिन्द्राय यदाहि जुषाने ॥ ८ ॥

श्री । यत् । शता । महिषाणाम् । अघः । माः । श्री । सरासि । मुधवा । सोम्या । अपाः ।
कारम् । न । विश्वे । अह्वन्त । देवाः । भर्मम् । इन्द्राय । यत् । अहिम् । जुषाने ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यदा त्रीणि शतानि महिषाणाम् अमक्षयत् इन्द्रो मांसम्, यदा वा त्रीणि सरासि सोममवाति अपिवत् । अथ शङ्खमिव विज्ञे देवाः भर्म अपि अह्वयन्त इन्द्रायम्, यदा अहिम् हतवानसायिति । भरश्च शङ्खवत् वाचविशेषः^१ ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र! त्वम् यत् यदा श्री त्रयाणाम् शता शतसंख्याकानाम् महिषाणाम् पशूनाम् माः मांसानि अघः भक्षितवानसि । यदा च मुधवा धनवांस्त्वम् सोम्या सोममवाति श्री त्रीणि सरासि पात्राणि अघाः पीतवानसि । यत् चैन्द्रः अहिम् कृषम् अघान हतवान् । तदा विश्वे सर्वे देवाः भर्म सोमपानादिना पूर्णम् इन्द्राय इन्द्र युवापम् अह्वन्त आह्वयन्त । एतान्तः । कारम् न स्यामिनः कर्मकरमिव तद्रत् ॥ ८ ॥

उशना यत् सहस्रैश्चरयात् गृहमिन्द्र जूजुवानेभिरश्वैः ।

वन्वानो अत्रे सरथे ययाथ कुत्सेन देवैरघ्नोर्हृ शुष्णम् ॥ ९ ॥

उशना । यत् । सहस्रैः । अघातम् । गृहम् । इन्द्र । जूजुवानेभिः । अश्वैः ।
वन्वान । अत्रे । सरथेम् । ययाथ । कुत्सेन । देवैः । अघ्नोः । हृ । शुष्णम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० हे इन्द्र! त्वं च उशना च यदा बलकरणेनैवेणवद्भिः अश्वैः कुपवस्य गृहम् अगच्छत्म् । वनोतिबंधकर्मा । अत्र इतरस्य शस्त्रेण शुष्णम् इन्द्रकाना देवैः च एक रथम् आस्थावा^१ मवाय, हतवानसि च तं यानान्तरम् शुष्णम् ॥ ९ ॥

मुद्रल० यत् यदा हे इन्द्र! त्वम् उशना काण्वद्य सदरथैः अभिभवत्सीरैः जूजुवानेभिः गच्छद्भिः अश्वैः इतरस्य रथम् अघातम् अगच्छत्म्, तदा हे इन्द्र! त्वम् अत्र अस्मिन् काले वन्वानः मयूद् ईसन्^२ कुत्सेन देवैः च सह सरथम् ययाथ जगन्थ । किञ्च शुष्णम् पृतघामानमसुरम् अघ्नोः ह भर्हितीः खलु ॥ ९ ॥

प्रान्यच्चक्रमवृद्धः सूर्यस्य कुत्सापान्यद् वरिवो यातवेऽकः ।

अनासो दस्यूरमृणो वधेन नि दुयोणे आघृणद्धूमध्रवाचः ॥ १० ॥

प्र । अन्वत् । चक्रम् । अवृद्धः । सूर्यस्य । कुत्साय । अन्वत् । वरिवः । यातवे । अकृतिर्यकः ।
अनासः । दस्यूर्त् । अमृणः । वधेन । नि । दुयोणे । अवृणुक् । मृध्रवाचः ॥ १० ॥

येऽष्ट० प्र अहः! दशुवधार्थम् अन्वत् चक्रम् । अथ भन्वत् सूर्यस्यस्य चक्रम् कुत्साय धनस्य आगमनाय
कृतवानिति । तत्र गुण्यानुगान् भनननीकान् शसतः दस्यूर्त् येन चक्रेण हननसाधनेन हतवानिति ।
मृणः हिताकर्मो । दुयोणाण्ये देते निर्दिशितवानिति पहरवाचस्तानिति ॥ १० ॥

मुद्रल० हे इन्द्र! एवं द्विचक्रस्य सूर्यस्य भन्वत् एकम् चक्रम् प्र अवृद्धः पूषक् चक्रे । अन्वत्
एकं चक्रम् इत्थाम् वृत्सरथ परिवः धनम् यातवे प्राप्नुम् अकः शक्यापीः । किञ्च अनासः
भास्वरादितान् भास्वरात् मृणान् दस्यूर्त् असुरान् वधेन भापुषेण यज्ञेण अघृणः आर्द्विः ।
दुयोणे सङ्ग्रामे मृध्रवाचः हिंसितवानिन्द्रियान् असुरान् नि अघृणक् निघरां विघ्नवान् अंसि ॥१०॥
इति चतुर्थाष्टके प्रथमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः ॥

स्तोमांसस्त्वा गौरिवीतेरवर्धन्धयो वैदधिनायु पिष्टुम् ।

आ त्वामृजिश्वा सुख्याय चक्रे पचन् पक्तीरपिवः सोममस्य ॥ ११ ॥

स्तोमांसः । त्वा । गौरिवीतेः । अवर्धन् । अरन्धयः । वैदधिनायु । पिष्टुम् ।

आ । त्वाम् । अजिश्वा । सुख्याय । चक्रे । पचन् । पक्तीः । अपिवः । सोमम् । अस्य ॥११॥

येऽष्ट० स्तोत्राणि त्वाम् गौरिवीतेः मम स्वभूतानि अर्धयन्तः । वरागमनयः त्वं विदधिनः पुत्राय
अजिश्वने पिष्टुम् नाम दशुम् । अथ त्वाम् अजिश्वा तल्लयाय आ चक्रे तुभ्यं पक्त्वानि हवीषि
पचन्, त्वम् च अरन्ध अग्निः सोमम् ॥ ११ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र! गौरिवीतेः पृथक्कामकस्य मम सम्बन्धिनः स्तोमांसः स्तोत्राणि त्वा त्वाम्
अवर्धन् वर्धयन्तु । वैदधिनायु विदधितः पुत्राय अजिश्वनाग्रे पिष्टुम् पृथक्कामकमसुरम्
अरन्धयः वरागमनयः । हे इन्द्र! अजिश्वनामा अजिश्वाणि सख्याय तव सखित्वाय पक्तीः
पक्त्वानि पुरोघातादीनि पचन् पाकं कुर्वन् त्वाम् आ चक्रे अभिमुलीककार । किञ्च त्वम्
अस्य अजिश्वनः सम्बन्धिनम् सोमम् अपिवः मयाः ॥ ११ ॥

नर्षग्यासः सुतसोमास इन्द्रं दर्शग्यासो अभ्यर्चन्त्यकैः ।

गव्यं चिदूर्बमपिधानवन्तं तं चिबरं शशमाना अपं वन् ॥ १२ ॥

नवदशवासः । सुतसोमासः । इन्द्रम् । दशदशवासः । अभि । अर्चयन्ति । अर्कः ।

गव्यम् । चित् । ऊर्वम् । अपिधानवन्तम् । तम् । चित् । नरः । शशमानाः । अप । व्रन् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० गवामयनेन यन्तोऽङ्गिरसः केचन नवसु माससु उदविष्टन्, दशसु केचित्, तेन नवगवाः च दशगवाः च भवन्ति । ते सुतसोमाः इन्द्रम् स्तौत्रैः अभि अर्चन्ति । तथा कृत्वा गोसहं च महावन्तम् अपिधानवन्तम् परिभिराहृतम् तम् अङ्गिरसस्त्वां परिचरन्तः अप व्रन् विशुलद्वारं कृतवन्तः ॥ १२ ॥

मुद्गल० नवगवाः रागमनुत्तिष्ठन्तो नवभिर्मासैः समाप्य गताः ते नवगवाः, दशगवाः दशभिः मासैः समाप्य गवास्ते दशगवाः । एते उभयविधा अङ्गिरसः सुतसोमासः अभिपुतसोमाः सन्तः इन्द्रम् अर्कः शर्चनीयैः स्तौत्रैः अभि अर्चन्ति अभिपुतवन्ति । तथा शशमानाः स्तुवन्तः नरः नेतारोऽङ्गिरसः अपिधानवन्तम् वडेनासुरेणाप्लादितवन्तम् तम् चित् बहुषु प्रदेशेषु प्रसिद्धमपि गव्यम् चित् गोसम्बन्धिनमपि ऊर्वम् समूहम् अप व्रन् अपावृण्वन् ॥ १२ ॥

कथो नु ते परि चराणि विद्वान् वीर्यां मघवन् या च्कर्थ ।

या चो नु नव्यां कृण्वः शविष्ठ प्रेदु ता ते विदयेषु ब्रवाम ॥ १३ ॥

कथो इति । नु । ते । परि । चराणि । विद्वान् । वीर्यां । मघवन् । या । च्कर्थ ।
या । चो इति । नु । नव्यां । कृण्वः । शविष्ठ । प्र । इत् । ऊँ इति । ता । ते । विदयेषु । ब्रवाम ॥ १३ ॥

वेङ्कट० कथम् नु खलु तुभ्यम् परि चराणि । जानन् यानि त्वम् हे मघवन् ! वीर्याणि पुरा कृतवानसि, यानि च सम्प्रवित्तवानि कृणोषि शविष्ठ !, प्र ब्रवाम तुभ्यं येषु तानि ॥ १३ ॥

मुद्गल० हे मघवन् ! धनवन् इन्द्र ! त्वम् या यानि वीर्यां वीर्याणि चर्क्य चकृपे, तानि वीर्याणि विद्वान् जानन् ते तुभ्यम् कथो नु कथं नु परि चराणि । हे शविष्ठ ! शक्यत्तम् ! इन्द्र ! या चो यानि चैव नव्यां नव्यानि वीर्याणि नु क्षिप्तम् कृण्वः कृण्वः, ते स्वदीयानि ता तानि वीर्याणि विदयेषु येषु प्र इत् च ब्रवाम प्रैव ब्रवाम ॥ १३ ॥

एता विश्वा चक्रुर्वा इन्द्र भूर्यपरीतो जनुषां वीर्येण ।

या चिन्नु वञ्जिन् कृण्वो दधृष्वान् न ते वर्ता तर्विव्या अस्ति तस्याः ॥ १४ ॥

एता । विश्वा । चक्रुर्वा । इन्द्र । भूरि । अपरिदतः । जनुषां । वीर्येण ।
या । चिद् । नु । वञ्जिन् । कृण्वः । दधृष्वान् । न । ते । वर्ता । तर्विव्याः । अस्ति । तस्याः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० एतानि विश्वानि कृतवान् अस्ति हे इन्द्र ! भूरिणि इन्द्र अपरिगतः जातेन केनचिद् वीर्येण । यानि च वञ्जिन् इदानीं करोषि कृण्वो धर्षणानि धर्षणशीलः, तप्य तेषां निदानभूतरय बलस्य पारविता न कश्चिद् अस्ति ॥ १४ ॥

१. कथो वि' कथं. २. 'नितानि क. ३. नास्ति मूको. ४. प्रेदु मूको. ५. एता वि'.

मुद्रल्ल० हे इन्द्र! भारीत शत्रुभिरपरिगतस्त्वम् जनुषा जननतिक्षेपात्मीषेन वीर्येण वरुणेन भूरि भूरिणि बहुनि एता एतानि प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानानि विद्रता विद्रतानि व्याप्तानि भुवनत्रावानि पृथ्वान् वृत्तवान् भवति । हे वज्रिन्द्र! वज्रवज्रिन्द्र! दधुयान् सपरान् धर्ममस्त्वम् तु क्षिमम् वा वित् यानि त्रिषानि वृणव कुर्वा, ते स्वदीपस्य तस्या तविष्या तस्य बरस्य वर्ता निवा- रयिता न कोऽपि भवति ॥ १४ ॥

इन्द्र ब्रह्म क्रियमाणा जुपस्व या ते शत्रिष्ठ नव्या अर्कर्म ।

वस्यै भद्रा सुकृता वसूयु रथं न धीरः स्वपा अतक्षम् ॥ १५ ॥

इन्द्र । ब्रह्म । क्रियमाणा । जुपस्व । या । ते । शत्रिष्ठ । नव्या । अर्कर्म ।

वस्यैऽश्व । भद्रा । सुऽकृता । वसूयु । रथम् । न । धीर । सुऽस्वपा । अतक्षम् ॥ १५ ॥

वेङ्कट० इन्द्र । स्तोत्राणि क्रियमाणानि सेवस्व, यानि तव हे बलवत्तम! नूतना वयं कृतवन्त । वसुधाण्येव कर्तव्यानि धनमिच्छन् रथम् इव च प्राज्ञ शोभनकर्मा कृतवानस्मि स्तोत्राणि ॥ १५ ॥

मुद्रल्ल० हे शत्रिष्ठ! बलवत्तम! इन्द्र! ते तुभ्यम् वा यानि स्तोत्राणि नव्या नूतना भद्यतना वयम् अर्कर्म शकुर्म, हे इन्द्र! त्वम् क्रियमाणा सस्माभि क्रियमाणानि ब्रह्म ब्रह्माणि तानि स्तोत्राणि जुपस्व सेवस्व । धीर धीमान् स्वपा शोभनकर्मा वसूयुः धनकामोऽहम् वशव वसुधाण्येव भद्रा भद्राणि भजनीयानि सुकृता सुष्ठु कृतानि स्तोत्राणि रथम् न रथमिव अतक्षम् धक्करवम् ॥ १५ ॥

एति चतुर्थांशके प्रथमाप्याये पञ्चविंशो वगं ॥

[३०]

कः स्व वीरः को अपइपदिन्द्रै सुखरथमीर्यमानं हरिभ्याम् ।

यो राया वज्री सुतसोममिच्छन् तदोको गन्ता पुरुहुत ऊती ॥ १ ॥

कः । स्व । वीर । कः । अपइपत् । इन्द्रैः । सुखरथम् । ईर्यमानम् । हरिऽभ्याम् ।

यः । राया । वज्री । सुतऽसोमम् । इच्छन् । तत् । ओकः । गन्ता । पुरुऽहुत । ऊती ॥ १ ॥

वेङ्कट० यशु । सोऽयम् ऋणशयनाज्ञो राजश्रवणारि गया सहस्राण्यलभत । नमुच्चिस्तान्यपजहार । तत्र सुवार्थं शीघ्रं निर्गच्छन् बभूवदति—कः स्व वीर इन्द्र । कः अपश्यत् इन्द्रम् सुहातरथम् अश्वाम्या मम शत्रून् प्रति गच्छन्तम् । य धनेन वज्री सुतसोमम् यजमानम् अन्विच्छन् वद्गृह पुन पुनरीच्छति बहुभिराहूतो रक्षणार्थम् ॥ १ ॥

मुद्रल्ल० 'कः स्व वीर' पञ्चदशार्चं योवश सूक्तम् । बभूवदति । शिष्टम् छन्दः । इन्द्रो देवता, ऋणशयनामा रामाणि कथितं सत्यते सोऽपि देवता ।

वज्री चक्रयार पुण्ड्रित पटुभिराहृत य इन्द्र राधा देयेन धनेन सद् सुतसोमम् इच्छन्
 अग्निपुतसोम यज्ञमानमन्विच्छन् ऊती ऊरुषे रक्षणायै तत् तस्य यजमानस्य ओरु गृहम् गन्ता
 प्राप्तो भवति । वीर विज्ञान्त स्य स इन्द्र कं क्रुत्र विद्यते । सुखरयम् 'शोभनाक्षद्वारो रथो'
 यस्य स सुखरथ तन् हरिभ्याम् स्ववाहनाभ्याम् अश्वान्याम् ईयमानम् गच्छन्तम् इन्द्रम् क
 अपत्यत् कश्य ददते ॥ १ ॥

अवाचक्षं पदमस्य सस्त्ररुं निधातुरन्वायमिच्छन् ।

अपृच्छमन्यां उत ते मे आहुरिन्द्रं नरीं वुधुधाना अशेम ॥ २ ॥

अथ । अचक्षाम् । पदम् । अस्य । सस्य । उपम् । निऽधातु । अतुं । आयम् । इच्छन् ।
 अपृच्छम् । अन्याम् । उत । ते मे । आहु । इन्द्रम् । नरीं । वुधुधाना । अशेम ॥ २ ॥

पेक्षुट० पुद प्रवितरय अय इन्द्रस्य पदम् अन्तर्हित किमिहास्ति किमिहेति पृथिव्यापचक्षुषा
 अयस्यम् । तथा विरीक्षमाणक्षाद् पदमन्विच्छन् उदगृण्मन्^१ निधातु यत्र पदमनुगतवानस्मि ।
 तदानीं क स्य वीर इति अपृच्छम्^२ अन्याम् । अपि च ते मम आहु, वयमपि अनुष्या इन्द्रम्^३
 ज्ञातुकामा एव स्थितवन्त । सहान्वेष कार्ये इति ॥ २ ॥

मुद्रल० अस्य इन्द्रस्य पदम् स्तानम् अथ अचक्षम् अहमेव अदाक्षम् । कीदृशम् । सर्व अन्तर्हितम्
 उपम् उदगृण्मन् । किञ्च इच्छन् इन्द्रमन्विच्छन्तम् निधातु^४ स्त्र स्थापयितुं^५ अस्य इन्द्रस्य
 पदम् अनु आयम् अन्वयमन् । अन्याम् उत अन्याम् अपि मार्गे इन्द्रमेव अपृच्छम् पृष्टवान्
 अस्मि^६ । पृष्टा ते मे मह्यम् इन्द्रम् आहु । किमाहुरित्युप्यत—नर वशाना नेतार वुधुधाना
 वुधुस्तमाना^७ वयम् अशेम इन्द्र प्राप्तवन्त स्म ॥ २ ॥

प्र नु वृषं सुते या तै कृतानीन्द्र व्रताम् यानि नो जुजोषः ।

वेददर्विद्वान्मृगंश्च विद्वान् बर्हतेऽयं मधवा सर्वसेनः ॥ ३ ॥

प्र । नु । वृषम् । सुते । या । ते । कृतानि । इन्द्र । व्रताम् । यानि । नु । जुजोष ।
 वेदत् । अविद्वान् । मृगंश्च । विद्वान् । बर्हते । अयम् । मधवा । सर्वसेन ॥ ३ ॥

पेक्षुट० इन्द्र दृष्टवा स्तौति । प्र इवाम क्षिप्रम् वयम् यज्ञे पुरा यानि तव कृतानि यानि च पुरा
 मत्सामि कृतानि हे इन्द्र । त्व सेपितवजसि । परोक्ष उदरार्थे । अज्ञानम् यानि जानातु, विद्वान्
 'अपि अस्माभिरुच्यमानानि' शृणोतु, प्रविशति अयम् मधवा सप्तप्रसन्न^१ । तत्र वयं तानि
 प्रवाम ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र । त रथदीयानि वा यानि कर्माणि स्मिन् अथ वयम् स्तोतार तुते सोमे स्मि
 तुते सति यानि कर्माणि प्र ववाम । त्वमपि न अस्मदीयानि यानि कर्माणि जुजोष, अनुच्छिन्नानि

१ शोभनाश मूको २ उदरार्थे पदं मूको ३ अपृच्छ मूको, ४ इन्द्र मूको ५ एव एव
 मूको ६ अति मूको ७ उदरमाला मूको ८ ८ अस्मदीयानि विं छप ९ सप्तप्रसन्न एव,
 सप्तप्रस विं

तामि अविद्वान् जनः देवतं जानातु. विद्वान् जनः शृणवन् च शृणुयान् च । सर्वेभ्यः सर्वाभिः सेनाभिर्भुक्तः अयम् नपत्रा धनवान् इन्द्रः जानतश्च शृणवतश्च ताद् जनान् प्रति बहते अश्वैरुत्थले ॥३॥

स्थिरं मनश्चकृपे जात इन्द्र वेपीदेकी युधये भूयसश्चित् ।

अश्मानं चिच्छर्वसा दिद्युतो वि विदो गवांमूर्वमुस्त्रियाणाम् ॥ ४ ॥

स्थिरम् । मनः । चकृपे । जातः । इन्द्र । वेपि । इत् । एकः । युधये । भूयसः । चित् ।

अश्मानम् । चित् । शर्वसा । दिद्युतः । वि । विदः । गवांम् । ऊर्वम् । उस्त्रियाणाम् ॥ ४ ॥

षेकूट० हे इन्द्र ! युधे प्रादुर्भूतः स्वमाश्रीयम् मनः स्थिरम् करोषि । तथा त्वम् एकः एव सन् युद्धाय बहूनि गच्छसि । ततः आयुधबलेन धनम् वि दिद्युतः प्रकाशीकृतवानसि । ततः शत्रून् जिह्वा गवाम् उत्सर्गशीलानां सहायम् अविन्दः ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! जातः उत्पन्नमात्र एव त्वम् स्थिरम् चलनरहितम् मनः चित्तम् चक्षुषे चक्रे सर्वान् षष्ठिष्टाद् जयैवमितीरशम् । तथा हे इन्द्र ! एकः इत् असहाय एव त्वम् युधये युद्धाय भूयसः चित् बहुकरान् राक्षसादीनि देवि गच्छसि । किञ्च अश्मानम् चित् गवामावरकं पर्वतमपि शयमा बलेन वि दिद्युतः स्पभिनः । किञ्च उस्त्रियाणाम् भीरुमुत्सर्गवन्तीनाम् गवाम् धेनुनाम् ऊर्वम् समूहम् विदः अवेद्यः अकम्भयः ॥ ४ ॥

परो यत् त्वं परम् आजनिष्ठाः परावति श्रुत्यं नाम विभ्रत् ।

अतश्चिदिन्द्रादभयन्त देवा विश्वा अपो अजयद् दासपत्नीः ॥ ५ ॥

परः । यत् । त्वम् । परम् । आजनिष्ठाः । परावति । श्रुत्यम् । नाम । विभ्रत् ।

अतः । चित् । इन्द्रात् । अभयन्त । देवाः । विश्वाः । अपः । अजयत् । दासपत्नीः ॥ ५ ॥

षेकूट० परः त्वम् यदा युद्धस्य परमे स्थाने भाग्यापसे प्रादुर्भवसि दूरे श्रुत्यम् इन्द्रत्वम् नाम विभ्रत् । तत आरभ्य अस्माद् इन्द्रात् अभयन्त देवाः । किञ्च अपः सर्वाण्येवोद्भवानि अजयत् तेषां दासः पतिः ॥ ५ ॥

मुद्रल० यद् यदा हे इन्द्र ! परः परस्माद् उपरिष्टात् स्थितः परमः उत्कृष्टतमः त्वम् परावति दूरे श्रुत्यम् अवणीयम् नाम नामधेयम् विभ्रत् आरभ्य आजनिष्ठाः सा समन्ताद्जाययाः । तेषां परोक्षकृत् । अतः चित् तत आरभ्यैव देवाः अन्यादयः इन्द्रात् अभयन्त विभ्रत् । विश्वाः अपः सर्वाण्युद्दकानीन्द्रः अजयत् वरीचक्रे । कीरशीः । दासपत्नीः दासो वृजः पाकयिता यासामपां ता इति ॥ ५ ॥

इति चतुर्थांशके प्रथमाध्याये पद्विंशो वर्गः ॥

तुभ्येदेते मरुतः सुशेवा अर्चन्त्यर्कं सुन्वन्त्यन्धः ।

अहिमोहानमप आशयानिं प्र मायाभिर्मायिनै सक्षदिन्द्रः ॥ ६ ॥

तुभ्ये । इत् । एते । मरुतः । सुशेवाः । अर्चन्ति । अर्कम् । सुन्वन्ति । अन्धः ।

अहिम् । ओहानम् । अपः । आशयानिम् । प्र । मायाभिः । मायिनम् । सक्षत् । इन्द्रः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तुभ्यम् एव एते मरुतः सुशुधाः स्तोत्रम् उच्चारयन्ति । सुन्वन्ति च सोमं यजमानाः^१ । अहिम् ओहानम् सुष्वन्तम् अपः भावृत्य शयानम् मायाविनम् मायाभिः इन्द्रः प्र सक्षत् अभिष्यासवानिति ॥ ६ ॥

मुद्गल० एते मरुतः "महत् रयन्ति वदन्ति" इति मरुतः स्वोत्तरः, सुशेवाः शोभनसुखा सन्तः, स्तोत्रेण शोभनं सुखमुरपादयन्त इत्यर्थः, हे इन्द्र! तुभ्य इत् तुभ्यम् एव अर्कम् अर्चनीयं स्तोत्रम् अर्चन्ति स्तुवन्ति । अन्धः सोमलक्षणमद्यम् सुन्वन्ति अभिषवं कुर्वन्ति । इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः मायाभिः अहिम् वृषम् प्र सक्षत् अभ्यभवत् । कोटयाम् । ओहानम् देवार्त् वाघमानम् अपः उदकानि आशयानम् आशुस्य क्षयनं कुर्वन्तम् मायिनम् कपटवन्तम्^२ ॥ ६ ॥

वि पू सृष्टौ जनुषा दातुमिन्वन्नहन् गवा मधवन्त्संचक्रानः ।

अत्रा दासस्य नमुचेः शिरो यदवर्तयो मनवे गातुमिच्छन् ॥ ७ ॥

वि । सु । सृष्टः । जनुषा । दानम् । इच्छन् । अहन् । गवा । मधुञ्चन् । समञ्चक्रानः ।

अत्र । दासस्य । नमुचेः । शिरः । यत् । अवर्तयः । मनवे । गातुम् । इच्छन् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० इन्द्र मित्रे युद्धार्थं भजमानम् सृष्टः परिक्रुः । तान् हे मधवन्! स्वं सेवमानो विविधं सुष्ठु हतवानसि जनुषा जातेन तेजसा सन्दीप्यमानो दानवं^३ सण्डयिता । यदा त्वमस्मिन् लोके उपक्षपयित्तः नमुचेः शिरः तिष्ठा अगमयः मनवे नमुचिना संरुढाय बभूवे रामनमार्गम् इच्छन् तदानीमिति ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे मधवन्! अन्वन् इन्द्र! सैनिकानः अस्मानि स्तूयमानत्वात् दानव देवार्त् बाधकं शृणुमसुरम् गवा वज्रेण^४ इवन् प्रेरयन् हिंसन् जनुषा जन्मना सृष्टः तदनुचरान् शक्नुं सु सुष्ठु वि अहन् विजयन्त्य । हे इन्द्र! त्वम् अत्र अस्मिन् युद्धे मनवे नमुचिनाऽपहृत गोधनाय मह्यम् गातुम् सुखम् इच्छन् नमुचेः पतन्नामकल्प दासस्य उपक्षपयितुरसुरस्य^५ सम्बन्धि शिरः शीर्षम्^६ क्व यदा अवर्तयः अचूर्णयः, तदा शक्नुं विजयन्त्य इति पूर्वैण सम्बन्धः ॥ ७ ॥

युजं हि मामकृष्या आदिदिन्द्रु शिरो दासस्य नमुचेर्मथायन् ।

अस्मानि चित् स्वयं^७ वर्तमानं प्र चक्रियेव रोदसी मरुद्गर्थः ॥ ८ ॥

१. "मानस्य वि". २-२. हतयन्ति परन्ति" मूको ३. "शयानम् मूको. ४. दानवः मूको.

५. यजे मूको ६. "यन्ति" मूको. ७. नास्ति मूको.

युजन् । हि । माम् । अकृपाः । आत् । इत् । इन्द्र । शिरः । दासस्य । नमुचेः । मयायन् ।
अस्मानम् । चित् । स्वयम् । वर्तमानम् । प्र । चक्रियाऽइव । रोदसी इति । मुरुत्ऽभ्यः ॥८॥

वेङ्कट० हे इन्द्र! नमुचेः अयुरस्य शिरः मधितुमिच्छन् सहायम् माम् अङ्गम् अकृपाः, स्वच्छतया
स्वर्णकुशलाय अभिमते देशे गच्छन्तं वस्त्रं च सहायम् अकृपाः । तदानीं तव साहाय्यं कर्तुकामेभ्यः
मद्दन्त्यः पावापृथिवी चक्रे इव प्र भास्ताम् उभयतो भवताम् । मन्तविशं सर्वं मरुद्भिः स्थात-
मासीदित्यर्थः ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! त्वम् स्वयम् स्वरेण सहितम् वर्तमानम् भ्रमन्तम् अस्मानम् चित् मेघवद् स्थितम्
दासस्य उपक्षयितुः^१ नमुचेः अयुरस्य शिरः मयायन् पूर्णयन् आत् इत् समन्तरमेव माम् युजन्
सहायम् अकृपाः हि चक्रे खलु । तदानोन् मद्दन्त्यः त्वरसहायेभ्यः रोदसी पावापृथिवी
चक्रिया इव चक्रे इव प्र भास्ताम् ॥ ८ ॥

स्त्रियो हि दास आयुधानि चक्रे किं मां करम्बला अस्य सेनाः ।

अन्तर्हीर्यत्तुभे अस्मिन् धेने अथोप प्रैव युधये दस्सुमिन्द्रः ॥ ९ ॥

स्त्रियः । हि । दासः । आयुधानि । चक्रे । किम् । मा । करन् । अकृपाः । अस्य । सेनाः ।
अन्तः । हि । अस्मिन् । तुभे इति । अस्मिन् । धेने इति । अर्थ । उप । प्र । ऐत् । युधये । दस्सुम् । इन्द्रः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० नमुचिः प्रथमम् इन्द्राय स्त्रियः आयुधानि चक्रे युद्धार्थं निरगमयत् । इन्द्रः च किम् मां कुर्वन्तु
स्त्रीमूलाः अस्य सेनाः इति मन्थमानः तासु स्त्रीषु रूपगुणे द्वे स्त्रियावादाय अन्तः चकार । अथ
सम्भ्रान्तः^१ सन् इन्द्रः^२ दस्सुम् युद्धार्थम् तव प्र अगादिति ॥ ९ ॥

मुद्गल० दासः उपक्षयितुः^३ नमुचिरसुरः स्त्रियः स्त्रीः आयुधानि युद्धसाधनानि चक्रे हि कुतवान्
खलु । इन्द्रेण सह पौत्रं प्रदितवान्^४ इत्यर्थः । अस्य नमुचेः अकृपाः निर्वेकाः सेनाः किम् मां वरन्,
किमपि न । अस्य अयुरस्य धेने प्रीणयिन्त्यौ^५ मुरुचे उभे द्वे स्त्रियौ अन्तः अत्यत् हि वृद्धमथ्ये निदधे
खलु । अथ धनन्तरम् इन्द्रः दस्सुम् नमुचिम् युधये युद्धाय तव प्र ऐत् उपप्रागच्छन् ॥ ९ ॥

समत्र गावोऽभितोऽनवन्तेहेह वृत्सैर्वियुता यदासन् ।

सं ता इन्द्रो असृजदस्य शकैर्पट्टी सोमांसः सुपुता अमन्दन् ॥ १० ॥

सम् । अत्रे । गावः । अभितः । अनवन्तु । इह । अह । वृत्सैः । विसृताः । यत् । आसन् ।
सम् । ताः । इन्द्रः । असृजत् । अस्मिन् । शकैः । यत् । ईम् । सोमांसः । सुपुताः । अमन्दन् ॥

वेङ्कट० अस्मिन् अयुरे सम् अगच्छन्त गावः, यदा इह च इह च वृत्सैः वियुक्ताः आसन् । सप्ततपर्वकाले^६

१ मा मूले २. 'हवि' मूले. ३ स अन्त 'वि'. ४ नास्ति मूले. ५. 'अभिः' मूले.

६. प्रक्षिपति मूले. ७. प्रणवि' मूले. ८. 'पवका' मूले.

नारात् षड्भिः सद्भवा अपजहार । अथ ताः गाः इन्द्रः^१ अस्य स्वभूताः तं जित्वा मरुद्भिः सह
जित्वा स्वामिना मया सम् अमृजत्, यदैते सोमाः सुवाः अमन्दन् बभ्रोर्मम ॥ १० ॥

मुद्रल० यत् यदा गावः दत्तैः विपुताः आसन् विपुतां जमवन्, अत्र अस्मिन् काले अभितः
सर्वतो नमुचिनाऽपहता गावः इहेद् इह च इह च सर्वैवः सम् अनवन्त अत्यन्तमगच्छन् ।
यत् यदा सुपुताः बभ्रुनाम्ना अपिणा सुध्वभिपुताः सोमासः ईम् एनम् इन्द्रम् अमन्दन्
अमादयन्, तदा इन्द्रः शोकैः शक्तैर्मरुद्भिः सह अस्य यज्ञोः सम्बन्धिनीः^२ नमुचिनाऽपहताः ताः
गाः सम् अमृजत्, वत्सैः सह समयोजयत् ॥ १० ॥

इति चतुर्षांष्टके प्रथमाध्याये सप्तविंशो यज्ञः ॥

यदीं सोमां बभ्रुधूता अमन्दन् अरोरवीद् वृषभः सार्दनेषु ।

पुरन्दरः पपिवाँ इन्द्रोँ अस्य पुनर्गवामददात्तुस्त्रियाणाम् ॥ ११ ॥

यत् । ईम् । सोमां । बभ्रुधूताः । अमन्दन् । अरोरवीत् । वृषभः । सार्दनेषु ।
पुरन्दरः । पपिवान् । इन्द्रः । अस्य । पुनः । गवाम् । अददात् । उस्त्रियाणाम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० यदा एनं बभ्रुनाम्ना मया सुवाः^१ सोमाः अमन्दन्, अथ जयम् वृषभः युद्धेषु अत्यन्तं शम्भं
करोति । पुरन्दरः पपिवान् इन्द्रः इमं सोमम्, पुनश्चासुरैरपहता गा आहरय प्रायच्छदिति ॥ ११ ॥

मुद्रल० यत् यदा बभ्रुधूताः बभ्रुणाभिपुताः सोमाः ईम् एनमिन्द्रम् अमन्दन् अमादयन्, तदा
वृषभः कामानां वर्धिता इन्द्रः सार्दनेषु युद्धेषु अरोरवीत् अस्यर्धं शब्दमकरोत् । पुरन्दरः
शत्रुपुरां वारयित्वा अस्य इमं सोमम् पपिवान् पीतवान् इन्द्रः, पुनः उस्त्रियाणाम् क्षीरमुत्खायिणीः^२
गवान् गाः अददात् यभवे ददौ ॥ ११ ॥

भद्रमिदं रुशमा अग्ने अक्रुन् गवां चत्वारि ददतः सहस्रा ।

ऋणञ्चयस्य प्रथता मघानि प्रत्यग्रभीष्म नृत्तमस्य नृणाम् ॥ १२ ॥

भद्रम् । इदम् । रुशमाः । अग्ने । अक्रुन् । गवांम् । चत्वारि । ददतः । सहस्रा ।
ऋणञ्चयस्य । प्रथता । मघानि । प्रति । अग्रभीष्म । नृत्तमस्य । नृणाम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० सम्प्रति गवां दत्तारम् ऋणञ्चयं स्तौति । ऋणञ्चयेन दत्तानि गवाम् चत्वारि सहस्राणि महं
गृह्मानीय प्रयच्छन्तः^१, तस्य भद्राः^२ वीप्साः भद्रम् इदम् कर्म कृतवन्तः । ययम् ऋणञ्च-
यस्य प्रत्तानि^३ अंशनीयानि गोधनानि प्रतिगृहीतवन्तः नृणाम् नृत्तमस्य ॥ १२ ॥

मुद्रल० यस्मिन् इति कश्चिद् जनः इदमित्येव, तत्रत्या जनाः रुशमाः पणञ्चयनाहो राशः किङ्कराः

१. नास्ति मूको. २. *मन्वी मूको. ३. सुवाः छ. ४. *गीताम् मूको. ५. *च्छन्त मूको;
प्रायच्छन्त इति वा छ प्रस्तावः. ६. भद्राः दि. ७. प्रत्तानि मूको.

हे अग्ने । भद्रम् कन्याणाम् इदम् कर्म अकम् अकुर्वन् । कीदृशाः । गताम् धेनूनाम् पचारि
धनुःसंख्यायुक्तानि सहस्रा सहस्राणि इदतः मह्यं प्रयच्छन्तः । वृणाम् नैतृणां मध्ये वृत्तमस्य
क्षणशयस्य एतद्वामकेन राज्ञा प्रयत्ना प्रयत्नानि दद्यानि मयानि गौरूपानि धनानि वषम्
प्रति शर्मभीष्म मतिगृहीतवन्तः स्म । पूर्वार्धे बहुवचनम् ॥ १२ ॥

सुपेशंसुं मावं सृजन्त्यस्तुं गवां सहस्रै रूशमांसो अग्ने ।

तीव्रा इन्द्रमममन्दुः सुतासोऽफ्तोर्व्युष्टौ परितक्म्यायाः ॥ १३ ॥

सुपेशसम् । मा । अवं । सृजन्ति । अस्तम् । गताम् । सहस्रैः । रुशमांसः । अग्ने ।

तीव्राः । इन्द्रम् । अममन्दुः । सुतासः । अक्तोः । विउष्टौ । परितक्म्यायाः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० 'सुरुपं माम्' मदीयं गृह्णामीत्यर्थे प्रविशति इति अत्र सृजन्ति गवाम् सहस्रैः सहस्री रुशमाः
अग्ने । इति स्वायत्तनस्यानायाग्नये' निवेदयति । तत्कतिर्मतिकर्मा । अण्यत्रपनपदाय बहुवचस्य
राम्याम् आगतः सा परितक्म्योप्येत । अस्या रात्रेः व्युच्छन्ने धनसद्राचादपरेणः मया सुताः
वीप्रस्ताः सोमाः इन्द्रम् अममन्दुः ॥ १३ ॥

मुद्रल० हे अग्ने । रुशमांसः रुशमाः ऋणशयस्य किङ्कराः सुपेशसम् सुरुपम् अलङ्काराच्छादनादिभिः
संसृष्टम् मा माम् अस्तम् गृहम् गवाम् धेनूनाम् सहस्रैः सा अत्र सृजन्ति प्रापयन्ति सा ।
वदनन्तरमेव तीव्राः रसवन्तः सुताः अभियुक्ताः सोमाः परितक्म्यायाः । तमसा भूतानि
परितः 'तत्कति गच्छति' इति परितक्म्या । तस्याः अक्तोः रात्रेः व्युष्टौ वषःकाले इन्द्रम् अम-
मन्दुः अमादयत् । वधुः गवां प्रापयन्तवन्तम् अबिलम्बितमेव सोमैवेजे इत्यर्थः ॥ १३ ॥

औच्छत् सा रात्री परितक्म्या याँ क्रुणंचये राजनि रुशमानाम् ।

अत्यो न वाजी रघुरज्यमानो वधुश्चत्वार्यसनत् सहस्रा ॥ १४ ॥

औच्छत् । सा । रात्री । परितक्म्या । या । क्रुणन्त्ये । राजनि । रुशमानाम् ।

अत्यः । न । वाजी । रघुः । अज्यमानः । वधुः । चत्वारि । असन्त् । सहस्रा ॥ १४ ॥

वेङ्कट० 'मदीयाव गृहात्' प्रतिनिवृत्तानां रुशमानाम् कारेण ॥ १४ ॥

मुद्रल० रुशमानाम् रुशमानानां जनानाम् राजनि प्रभो ऋणशये एतत्संज्ञके तत्समीपे एव या
रात्रिः परितक्म्या परितो गन्ती भवति सा रात्री औच्छत् व्युष्टाऽभवत् । अतः सततगामी
वाजी न शश्व इव रघुः शीघ्रगामी अज्यमानः प्रेर्यमाणः वधुः एतन्नामक त्रिभिः चत्वारि
चतुःसंख्याकानि सहस्रा सहस्राणि गौरूपानि धनानि असन्त् अलभत् ॥ १४ ॥

१-३. स्वर्णं मा वि' लपं. २. 'रथावा' वि'. ३-३. 'कति गच्छति मूको. ४. मदीयाव
गृहात् वि'. ५. 'इतानां लपं. ६. शश्व मूको. ७. कोपे छ.

चतुःसहस्रं गव्यस्य पशुः प्रत्यग्रभीष्म रुशमेष्वग्ने ।

धर्मश्चित् तप्तः प्रवृजे य आसीदयस्मयस्तम्वादाम् विप्राः ॥ १५ ॥

चतुःऽसहस्रम् । गव्यस्य । पशुः । प्रति । अग्रभीष्म । रुशमेषु । अग्ने ।

धर्मः । चित् । तप्तः । प्रवृजे । यः । आसीत् । अयस्मयः । तम् । ऊँ इति । आदाम् । विप्राः ॥

वेङ्कट० रुशमेषु प्रतिगृहीतवन्तः । प्रवृजनाय^१ तप्तः धर्मः इव यः आसीत् हिरण्येन निर्मितः वाद्यं गवां^२ पयो मुक्तवन्तः अर्थे 'दीप्तिमन्तो मेधाविनः' इति ॥ १५ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! वयम् रुशमेषु पृतस्संज्ञकेषु जनेषु गव्यस्य गवात्मकस्य पशुः पशोः पशुताम् चतुःसहस्रम् अत्यारि सहस्राणि प्रति अग्रभीष्म प्रतिगृहीतवन्तः स्मः । प्रवृजे प्रवृजनायम् तप्तः संतप्तः क्षोभनवर्णः धर्मः चित् महावीर इव अक्षरमयः अयोमयो हिरण्यमयः यः कलशः आसीत् अभवत् तम् उ बोहिनार्थं कलशं च विप्राः मेधाविनो अर्थं रुशमेषु आदाम् आदत्तवन्तः ॥ १५ ॥

इति चतुर्यष्टके प्रथमाध्याये अष्टाविंशो वर्गः ॥

[३१]

इन्द्रो रथाय प्रवर्तै कृणोति यमध्यस्थान्मधवां वाजयन्तम् ।

युधेव पशो व्युनोति गोपा अरिष्टो याति प्रथमः सिर्षासन् ॥ १ ॥

इन्द्रः । रथाय । प्रवर्तम् । कृणोति । यम् । अधिऽअस्थात् । मध्यवा । वाजयन्तम् ।

युधाऽव । पशुः । वि । उनोति । गोपाः । अरिष्टः । याति । प्रथमः । सिर्षासन् ॥ १ ॥

वेङ्कट० अवस्तुः^१ । इन्द्रः आत्मीयाय रथाय यमनयोग्यं^२ प्रवणन्तं देवं करोति, अग्रतः स्थित्वा^३ इन्द्रं मधवा यम् अधितिष्ठति सद्ग्राममिच्छन्तम् । मोयूथानिव गोपालो विधिर्धं प्रेरयति । एवं साद्ग्रामिकाद् अश्वपुराणं^४ विधिर्धं प्रेरयतेति^५ । एवं स्वयमग्ने^६ अरिष्टः गच्छति सर्वेषामग्रतः शश्वन् स्थितवन् ॥ १ ॥

मुद्रल० 'इन्द्रो रथाय' इति अयोदशैः सप्तदशैः सूक्तम् । अवस्तुनाम आश्रेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता, 'उग्रमघातम्' 'स इ यद्गाम्' इति पादयोः कुत्सोऽनामसौ विकल्पेन देवता^७ । 'इन्द्राङ्गुरता वहसाणा' इत्यस्या इन्द्रः इत्सश्च ।

मधवा धनवाद् इन्द्रः वाजयन्तम् अग्रमिच्छन्तम् यम् रथम् अव्यरथात् अधितिष्ठति तस्मै रथाय प्रवर्तम् प्रवणम्^८ आतिम् कृणोति करोति । अति च गोपाः गोपालः पदः युधेव

१. प्रवर्तहायनाय सूको.

२. अर्धं वि.

३-४. 'यन्तो कथं वेदः' सूको.

५. अस्तुः छ.

६. आरिष्ट छ.

७. 'वाः' सूको.

८. 'सद्ग्राम' छ.

९. 'प्रेर' सूको.

१०. 'स्वने' सूको.

११. 'यने' सूको.

११. प्रवणम् सूको.

पशुनां यूपानि यथा वि उनेति मेरयति तथा शशुसैन्यानि मेरयति । अरिष्टः शशुभिः स्वयमर्हिसितः प्रथमः देवानां मुषयः इन्द्रः सिपाद्यन् शशुधनानीच्छन् वाति गच्छति ॥ ३ ॥

आ प्र द्रव हरिवो मा वि वेनः पिशङ्गराते अभि नः सचस्व ।
नहि त्वदिन्द्र वस्यो अन्यदस्त्यमेनांश्चिञ्जनिवतथकर्थ ॥ २ ॥

आ । प्र । द्रव । हरिः । इवः । मा । वि । वेनः । पिशङ्गराते । अभि । नः । सचस्व ।
नहि । त्वत् । इन्द्र । वस्यः । अन्यत् । अस्ति । अमेनान् । चिद् । जनिः । वतः । चकर्थ ॥ २ ॥

षेङ्कट० आभिमुख्येन प्र द्रव हरिवः । मा विगतकामो भूः श्रद्धान् लागच्छ । 'पिशङ्गराते' शस्मान्
'भनदानादिभिः अभि' सेवस्व । नहि स्वतः हे इन्द्र! अन्यत् प्रशस्ततरम् अस्ति मृतम् । त्वम्
शस्त्रोक्तानपि धनप्रदानेन जायावतः करोषि ॥ २ ॥

मुद्रल० हे हरिवः! हरिवसिन्द्र! त्वम् आ अस्मानभिमुखम् प्र द्रव प्रकर्मणं गच्छ । किन्तु मा
वि वेनः अस्मान् विगतकामो मा भूः । हे पिशङ्गराते! यदुरूपधन! इन्द्र! नः अस्मान्
अभि सचस्व अभिसेवस्व । अपि च हे इन्द्र! वस्यः वस्योः^१ श्रेयस्करम् त्वत् स्वतः अन्यत्
नहि अस्ति अन्यद्दस्तुजातं नास्ति । अमेनान् चिद् मेनाशब्दः स्त्रीवाची । अस्त्रीर्षोश्चिद् जनिवतः
जायावतः चकर्थं करोषि ॥ २ ॥

उद्यत् सहः सहस्र अर्जनिष्ट देदिष्टे इन्द्रं इन्द्रियाणि विश्वा ।

प्राचोदयत् सुदुषा वृत्रे अन्तर्वि ज्योतिषा संववृत्वत् तमोऽवः ॥ ३ ॥

उत् । यत् । सहः । सहस्रः । आ । अर्जनिष्ट । देदिष्टे । इन्द्रः । इन्द्रियाणि । विश्वा ।
प्र । अचोदयत् । सुदुषाः । वृत्रे । अन्तः । वि । ज्योतिषा । सम्ऽवृत्त्वत् । तमः । अवर्तिष्यदः ॥ ३ ॥

षेङ्कट० उत् आ अर्जनिष्ट यदा सहस्रः उपादानात् इन्द्राख्यम् सहः 'प्रातः । अयं' प्रशुद्धानां
पञ्चानां जनानां सर्वाणि कलाणि इन्द्रः दीपयति, प्र चोदयति' माथ वृत्रे वृत्रे अन्तः स्थिताः
संहरणार्थम्, तथा ज्योतिषा देष्टमानम् तमः च सर्वम्^१ वि ज्योति ॥ ३ ॥

मुद्रल० यत् यदा सहः सूर्यसम्बन्धि तेजः सहस्रः उपःसम्बन्धिनस्तेजसः उत् आ अर्जनिष्ट उपरिष्टात्
प्रादुर्बभूव । तदा इन्द्रः विश्वा सर्वाणि इन्द्रियाणि धनानि देदिष्टे यजमानेभ्यो दिशति,
येन निवारके पर्वते अन्तः मध्ये वज्रेन निरुद्धाः सुदुषाः सुष्टु दोग्धीर्गाः प्र वनोदयत् मेरयत्,
ज्योतिषा तेजसा संववृत्वत् संवरणशीलम् तमः वि अवः निवारितवान् ॥ ३ ॥

अर्नवस्ते रथमश्वाय तप्तन् त्वष्टा वज्रं पुरुहूत ध्रुमन्तम् ।

ब्रह्माण इन्द्रं मह्यन्तो अकैरर्षर्षपद्मर्ष्ये हन्तया उं ॥ ४ ॥

१. हे मा मूको. २-२. 'दानादिभि' (१भिः छ.) मूको. ३. वस्योः मूको. ४-४. प्राय मूको.
५. प्रमोदं वि' लपं; प्रमोदयति छ. ६. यत्तं च छ.

अर्तवः । ते । स्यम् । अर्थाय । तक्षन् । त्वर्था । वज्रम् । पुरुऽहुत् । वृऽमन्तम् ।
 वृक्षाणः । इन्द्रम् । मह्यन्तः । अर्कैः । अवर्धयन् । अहये । हन्तुवै । ऊँ इति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० हे पुरुहूत । मनुष्याः क्षमवः तवाभानुगुणम् रयम् कृतवन्तः । तद्यथा च वज्रम् दीप्तिमन्तं
 कृतवान् । आल्लणाश्च मन्त्रैः इन्द्रम् पूजयन्तः अर्हि हन्तुम् अवर्धयन् ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे पुरुहूत । बहुगिराहूत इन्द्र ! ते त्वदीयम् रयम् अश्वाय अश्वार्थ्यां संयोगार्हम् अनवः
 मनुष्याः क्षमवः तवम् अतक्षन् अकुर्वन् । तद्यथा च त्वदीयम् वज्रम् शुभन्तम् दीप्तिमन्तम्
 ककरोत् । उ अपि च मह्यन्तः इन्द्रम् पूजयन्तः वृक्षाणः अङ्गिरसः अहये अर्हि वृत्रम् हन्तुवै
 हन्तुम् अर्कैः स्तोत्रैः अवर्धयन् वर्धितवन्तः । उः पूरणः ॥ ४ ॥

वृष्णे यत् ते वृषणो अर्कमर्चानिन्द्र प्रावाणो अर्दितिः सजोषाः ।

अनश्वासो ये पवयोऽरथा इन्द्रेपिता अभ्यवर्तन्त दस्यून् ॥ ५ ॥

वृष्णे । यत् । ते । वृषणः । अर्कम् । अर्चान् । इन्द्र । प्रावाणः । अर्दितिः । सजोषाः ।

अनश्वासः । ये । पवयः । अरथाः । इन्द्रेऽपिताः । अभि । अवर्तन्त । दस्यून् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० हे इन्द्र । वृष्णे यदा तुभ्यं वर्धितारः प्रावाणः अधिपवणचर्मप्रदा^१ गौरच सद्गता अर्चनीये सोमम्
 अर्चन्ति अभियुषवन्ति । अथ अश्वरथवर्जिताः^२ इन्द्रेपिताः पवयः वायुधानि दस्यून् अभि अवर्तन्त ।
 शीघ्रमेक एव गत्वाऽऽयुधानि शत्रुषु विस्तृजतीति ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र । यद् यदा वृषणः सेचनसमर्थाः मरुतः वृष्णे कामानां वर्धिते ते तुभ्यम् अर्कम्
 स्तोत्रम् अर्चान् अक्षुषवन्, अकुर्वन्जितवर्धः । तदा अर्दितिः अदीनाः प्रावाणः अभिपवपायाणाः
 सजोषाः सद्गताः, बभूवुरिति शेषः । अनश्वासः अश्ववर्जिताः अरथाः रथहीनाः इन्द्रेपिताः इन्द्रेण
 प्रेपिताः पवयः पवमाना गच्छन्तः ये मरुतः^१ दस्यून् शत्रून् अभि अवर्तन्त अभिभूतान् कुर्वन्तो
 वर्तन्ते स्म । ते मरुतोऽर्चानिति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

इति चतुर्थांशके प्रथमाध्याये एकोनविंशो वर्गः ॥

प्र ते पूर्वाणि करणानि वोचं प्र नृत्तना मघवन् या च्चकथं ।

शक्तीषो यद् विभ्रा रोदसी उभे जयन्नुपो मन्वे दानुचित्राः ॥ ६ ॥

प्र । ते । पूर्वाणि । करणानि । वोचम् । प्र । नृत्तना । मघवन् । या । च्चकथं ।

शक्तीष्वः । यद् । विऽभ्राः । रोदसी इति । उभे इति । जयन् । अऽपः । मन्वे । दानुऽचित्राः ॥

वेङ्कट० प्र प्रवीणि एव वृषवधादीनि पुरातनानि कर्णाणि, तथा प्र प्रवीणि नृत्तानि च मघवन्,

मानि कृतवानसि कर्माणि । हे शक्तिमन् ! यत्त्वं चावापृथिवी उभे , विविधं विभर्षि । जगन्
उदकानि चित्रदानानि मनवे, तस्माद् प्रवीमि इति ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! ते स्वदीपानि पूर्वाणि पुरातनानि पर्याणि कर्माणि प्र वोचम् अहं प्रकरोष्य
प्रवीमि । नूतना नूतनानि नवानि कर्माणि प्र वोचम् प्रप्रवीमि । हे मयवन् ! धनपत्निन्द्र ! या यानि
कर्माणि चर्षभं कृतवानसि, तानि प्र वोचमिति सम्बन्धः । हे शक्तिवः ! शक्तिमन् इन्द्र !
यत् यत्त्वम् उभे रोदसी चावापृथिव्यौ जगन् वशीकुर्वन् अपः उदकानि मनवे मनुष्याय
विभराः विविधं विभर्षि । कीटशीरयः । दानुविद्याः चित्रदानाः ॥ ६ ॥

तदिह ते करणं दस्म विप्राहिं यद् मन्त्रोजो अत्रार्मिमीथाः ।

शुष्णस्य चित् परि माया अगृभ्णाः प्रपित्वं यन्नपु दस्यूरसंधः ॥ ७ ॥

तत् । इत् । नु । ते । करणम् । दस्म । विप्र । अहिम् । यत् । मन् । ओजः । अत्र । अर्मिमीथाः ।
शुष्णस्य । चित् । परि । मायाः । अगृभ्णाः । प्रपित्वम् । यन् । अप । दस्यूर । असेधः ॥७॥

वेङ्कट० तत् एव तव कर्म हे दर्शनीय मेधाविन् ! अहिम् मन् यत् त्वं यस्मिन् बलम् कृतवानसि ।
शुष्णस्य अपि असुरस्य मायाः परिगृहीतवानसि । बलिनः प्राप्तिं गच्छन् अन्यात्प्यसुरान् अर असेधः ॥७॥

मुद्रल० हे दस्म ! दर्शनीय ! विप्र ! मेधाविन् ! इन्द्र ! त्वम् अत्र अस्मिंस्तोके अहिम् वृत्रमसुरम् मन्
हिंसन् यत् ओजः यद् बलम् अर्मिमीथाः प्रकाशितवानसि । तत् इह तु सत्त्वल्लु ते स्वदीपम्
करणम् कर्म विधत्ते । अपि च शुष्णस्य चित् पतञ्जामकल्यासुरस्य सम्बन्धिनीः मायाः प्रशा-
पि अगृभ्णाः परिगृहीतवानसि । हे इन्द्र ! त्वम् प्रथित्वम् सद्ग्रामम् यद् प्राप्नुवन् दस्यूर असुरान्
अप असेधः अपावाधथाः ॥ ७ ॥

त्वमपो यद्वे तूर्वशायरमयः सुदुधाः पार इन्द्र ।

उग्रमयात्तमर्वहो ह कुत्सं सं ह यद् वापृथुनाऽरन्त देवाः ॥ ८ ॥

त्वम् । अपः । यद्वे । तूर्वशांय । अरमयः । सुदुधाः । पारः । इन्द्र ।
उग्रम् । अयात्तम् । अर्वहः । ह । कुत्सम् । सं । ह । यत् । वाम् । उग्रना । अरन्त । देवाः ॥

वेङ्कट० पारयिता त्वम् इन्द्र ! उदकानि सुदोहनानि यद्गुणवशाभ्याम् अरमयः । किञ्च हे इन्द्र ! त्वं च कुत्सश्च
उग्रम् शुष्णासुरम् अगच्छतम् । त्व हि शुष्णं प्रति गच्छन् 'उत्तम् अपि' नीतवानसि । यद्वा तज गत्वा
वाम्, उग्रना देवाः च त्वम् अगच्छन्तः ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! त्वम् पारे नदीनां वीरे । प्रवृद्धाः इति शेषः । सुदुधाः ओषधिवत्स्वतीन् सुष्ठु

१. पारित सूको.

२. वलं नलं वि' कपं.

३. अप वापथा' सूको.

४-७. शुष्णस्य वि'.

५. नाग' ह लघं.

हुहतीः अपः उदकानि यदेव यदुनामकाम रात्रे ह्रुवँशाय एतन्नामकाम रात्रे च क्षमयः
रमितवानसि । हे इन्द्र! युवान् त्वं कृत्सश्चेति शेषः । उमम् उदगूर्णं शुष्णम् अवा-
तम् आगच्छतम् । तदनन्तरं त्वं शुष्णं हत्वा ऊनसम् अवहः इ स्वगृहे प्रापितवानसि सत्तु ।
यत् यदा वाम् युवाम् इन्द्राकृतसौ उशना भार्गवः देवाः च सप्त अरन्त इ सम्भेजिरे सत्तु ॥ ८ ॥

इन्द्राकृत्सा बहमाना रथेना वामस्या अपि कर्णे बहन्तु ।

निः शीमञ्चो धर्मयो निः पथस्थान्मघोनो हृदो वरथस्तमांसि ॥ ९ ॥

इन्द्राकृत्सा । बहमाना । रथेन । आ । वाम् । अर्थाः । अपि । कर्णे । बहन्तु ।

निः । शीम् । अत्ऽन्यः । धर्मयः । निः । सधऽस्यात् । मघोनः । हृदः । वरथः । तमांसि ॥ ९ ॥

वेङ्कट० हे इन्द्राकृतसौ! गच्छन्तौ रथेन वाम् भद्रवाः कर्णकुलजाते मयि अपि आ बहन्तु । तौ युवाम्
तमांसि अन्तरिक्षात् सर्वतः निः धर्मयः, तथा पृथिव्याश्च, महतोऽस्माकं हृदयाच्च निवारयथः ।
कृत्सश्च साहचर्याद् देवता भवति ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे इन्द्राकृत्सा । इन्द्राकृतसौ! रथेन बहमाना बहमानौ वाम् युवाम् आयाः अर्थाः कर्णे
कर्णैः स्तोता कृत्समीपे आ बहन्तु भा समन्तात् वाहका भवन्तु । युवामपि अर्थाः
अप्यु प्रविष्टम् शीम् एतं शुष्णासुरम् निः धर्मयः अवाधेयाम् । सधस्यात् स्वकीयात् स्थानार्थं
निः अवाधेयाम् । मघोनः मघवतो हविष्मतः यज्ञमानस्य हृदः हृदयात् तमांसि अज्ञानरूपाणि
पावानि वरथः निवारयथः ॥ ९ ॥

वातस्य युक्तात्सुयुजश्चिचुदश्वान् क्विथिद्वयो अजगन्नवस्युः ।

विथे ते अत्र मरुतः सखाप इन्द्र ब्रह्माणि तर्विपीमवर्धन् ॥ १० ॥

वातस्य । युक्तान् । सुयुजः । चित् । अश्वान् । क्विथिः । चित् । एषः । अजगन् । अंवस्युः ।

विथे । ते । अत्र । मरुतः । सखापः । इन्द्र । ब्रह्माणि । तर्विपीम् । अवर्धन् ॥ १० ॥

वेङ्कट० गच्छतस्वय योष्यान् सुयुजः अश्वान् अवस्युः ऋषिः क्रान्तदर्शनो मनसा गच्छति,
स्मरति तवागमनमिच्छतित्यर्थः । अस्मिन्नवसरे विद्वे मरुतः तव गमनोयुक्तसहायाः आसन् ।
तथा 'हे इन्द्र!' ब्राह्मणैः प्रयुक्तानि स्तोत्राणि च तव बलम् अवर्धयन्निति ॥ १० ॥

मुद्रल० क्विथिः चित् प्राशोऽपि अवस्युः एतन्नामकः एषः मन्त्रद्रष्टा हातस्य वायोर्धेनो गुप्तात्
संयुक्तात् सुयुजः चित् मुच्यु योजनीयान् अश्वान् अजगन् प्राप्नोत् । अवर्धयोः करारयः विद्वे
एवं मरुतः स्तोत्रारः हे इन्द्र! अत्र अस्मिन्लोकैके ते रक्षीयाम् तर्विपीम् बलम् ब्रह्माणि ब्रह्मभिः
स्तोत्रैः अवर्धन् अवर्धयन् ॥ १० ॥

इति षतुर्थाष्टके प्रथमाध्याये त्रिंशो वार्गः ॥

सूरश्चिद् रथं परितक्म्यायां पूर्वं कर्तुपरं जूजुवांसम् ।

भरच्चक्रमेतशः सं रिणाति पुरो दधत् सनिष्यति क्रतुं नः ॥ ११ ॥

सूरः । चित् । रथम् । परितक्म्यायाम् । पूर्वम् । कर्तु । उपरम् । जूजुवांसम् ।

भरत् । चक्रम् । एतशः । सम् । रिणाति । पुरः । दधत् । सनिष्यति । क्रतुम् । नः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० सूर्यस्य रथम् राभ्याम् अमृतः प्रादुर्भूतं प्रदीप्तक्रे, तत्र उक्तम् अवस्थितम् अगमत् वेगेन गच्छन्तम् ।
उस्य चक्रम् च भरत् अहरत् सपूर्णां जयायम् । अस्मिन् काले सूर्येण स्वर्भमानः एतशः क्रपरिन्द्रेण
सङ्गच्छते । एवंविध इन्द्रोऽस्मान् सर्वेषां पुरतः स्थापयत् अस्मद्यज्ञम् आगमिष्यति ॥ ११ ॥

मुद्रल० इन्द्रः परितक्म्यायाम् सहप्रामे पृथक्कालेन ऋषिणा सह योद्धुम् सूरश्चित् सूर्यस्यापि
सम्बन्धिनम् जूजुवांसम् वेगेन गच्छन्तम् रथम् उपरम् उपरतव्यापारम् पूर्वम् कर्तु पुराकरोत् ।
एतशः एतशाय इन्द्रः पूर्वं द्विचक्रस्य रथस्यैकम् चक्रम् भरत् अहरत् । स इन्द्रः तेन
चक्रेणासुरान् सम् रिणाति दिनस्ति । अपि च पुरो दधत् अस्मान् पुनस्कुर्वन् नः अस्मदीयम्
कृतम् यज्ञम् सनिष्यति संभज्जु ॥ ११ ॥

आयं जना अभिचक्षे जगामेन्द्रः सखायं सुतसोममिच्छन् ।

वदन् प्रावाव वेदिं त्रियाते यस्य जीरमध्वर्यवुशरन्ति ॥ १२ ॥

आ । अयम् । जनाः । अभिचक्षे । जगाम् । इन्द्रः । सखायम् । सुतसोमम् । इच्छन् ।

वदन् । प्रावाव । अर्क । वेदिम् । त्रियाते । यस्य । जीरम् । अध्वर्यवः । चरन्ति ॥ १२ ॥

वेङ्कट० हे जनाः! अयम् इन्द्रः अभिदर्शनार्थम् सुतसोमम् सखायम् अभिचक्षन् आ जगाम । आगते
चास्मिन् अभिपववावा शब्दं कुर्वन् वेदिम् प्रति वेद्याभिर्यथैः, तत्रावस्ताव् भियते । दीर्यः
छन्दसः । धार्यतऽभिपवायम् । यस्य इन्द्रस्य पानाय क्षिप्रम् अध्वर्यवः चरन्ति यज्ञ इतस्तत् ॥ १२ ॥

मुद्रल० हे जनाः! अभिचक्षे युजानभिद्वष्टुम् अयम् इन्द्रः सखायम् स्तोत्रारम् सुतसोमम् अभिपुत-
सोमं चक्रमानम् इच्छन् अभिलषत् आ जगाम आगच्छति । अध्वर्यवः यस्य प्राणाः जीरम्
क्षेपेण प्रेरणम् चरन्ति, सः प्रावा सौमाभिपवपायाय वदन् शब्दं कुर्वन् वेदिम् यत्र त्रियाते
अभिदिषते ॥ १२ ॥

गे चाकनन्त चाकनन्त नू ते मती अमृत मो ते अंह आरन् ।

वावन्धि यज्युश्त तेषु धेद्योत्रो जनेषु येषु ते स्याम ॥ १३ ॥

१. यस्य वि' लप.

२-२. चक्रं प्रदी कः चक्रं चक्रो रूपः चक्रं चक्रि वि'.

३. अमृतं च रूपः;

इदं वि'. ४. आहरत् नृको.

५-१. यज्ञमितस्ततः वि'.

ये । चाकर्नन्त । चाकर्नन्त । नु । ते । मर्ताः । अमृत । मो इति । ते । अंहः । आ । अरन् ।
ववन्धि । यज्यन् । उत । तेषु । धेहि । ओजः । जनेषु । येषु । ते । स्याम ॥ १३ ॥

चेङ्कट० ये च पुरा त्वाम् इन्द्र! कामितवन्तः, ते लम्बकामाः क्षिप्रं पुनश्च कामितवन्तः । ते
अमी मर्त्याः हे अमर्यम्! मा पारं प्राप्नुवन्तु । तवर्थं भजस्व तानस्मान् यष्टन् । अपि
च तेषु बलम् धेहि जनेषु येषु त्वदीया इदम् स्वाम । सहाधानां बलम् धेहि इति ॥ १३ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! धनार्थम् ये जनाः चाकनन्त अकामयन्त, पुनश्च ते नु क्षिप्रमेव स्यान्
चावनन्त, हे अमृत! अमरणशील इन्द्र! मर्ताः मरणधर्माणः ते जनाः अंहः अनर्थम् मो आरन्
मा गमन् । उत अपि च यज्यन् यजमानान् ववन्धि सम्भजस्व । येषु जनेषु तेषां जनानां
मध्ये वयं स्तोत्रारः ते त्वदीयाः स्वाम भवाम, हे इन्द्र! त्वम् तेषु जनेषु ओजः बलम्
धेहि ॥ १३ ॥

इति चतुर्थाष्टके प्रथमाध्याये एकत्रिंशो वनीः ॥

[३२]

अदर्दस्तसमसृजो वि खानि त्वमर्णवान् बद्धधानां अरम्णाः ।

महान्तमिन्द्र पर्येतं वि यद् वः सृजो वि धारा अर्च दानवं हन् ॥ १ ॥

अदर्दः । उरसम् । अर्तृजः । वि । खानि । त्वम् । अर्णवान् । बद्धधानान् । अरम्णाः ।
महान्तम् । इन्द्र । पर्येतम् । वि । यत् । वरिति । वः । सृजः । वि । धाराः । अर्च । दानवम् । हनिति हन् ॥२॥

वेङ्कट० गातुः । दारितवानसि अपाम् उत्तम् । मेघद्वाराणि चास्य वि अरजः । तथा महतोदकेन
'वाधमानान् सिन्धुन् यजे नियम्य स्वेषु स्थानिऽरमयः इति । एतदेवाह — महान्तम् इति ।
यदा त्वम् हे इन्द्र । महान्तम् मेघं दारितवानसि, अस्य अपाम् अधिधानानि द्वाराणि अपानुवृक्त्
घाराश्च वि असृजः, तथा वृत्रं चापि हतवानसि । अत्र यास्क. — 'त्वमर्णवानर्णस्ततः एतान्
नाभ्यामिवान् संस्तयावान् वाक्यज्ञानानरम्णाः । रम्णातिः संवमनवर्मा' 'विसर्जनवर्मा वा' ।
महान्तमिन्द्र! पर्येतं मेघं यद् व्यष्टयोः । व्यष्ट्योऽरव पाराः । अवाह्येनै' दानवर्माणम्' (सा १०, ५)
इति ॥ १ ॥

मुद्गल० 'अदर्दस्तसम्' इति द्वादशचर्मपादवं सूक्तम् । गातुर्नामाऽऽश्रेय ऋषिः । सिन्धुप् छन्दः ।
इन्द्रो देवता ।

हे इन्द्र! त्वम् उत्तम् उत्स्यन्दमानं मेघम् अदर्दः विदारितवानसि । तदनन्तरम् खानि मेघ-
स्पोदकनिर्गमनद्वाराणि वि असृजः विशेषेण वृष्टवानसि । विज्र बद्धधानान् वाधमानान्
अर्णवान् उदकवतो मेघान् अरम्णाः विसर्जयसि हे इन्द्र!, यन् यः त्वम् महान्तम् प्रभूतम् पर्येतम्

मेघम् वि व विवृत्तवानसि । धारा धवान् वि सृज विवृष्टवानसि । शपि च दानाम् दनो पुत्र
पृथग्मसुरम् अत्र हन् अभिहतवानसि ॥ १ ॥

रमुत्सोँ श्रुतिभिर्दधानाँ अरँह ऊधः परँतस्य वञ्चिन् ।

अहिँ चिदुग्र प्रयुतँ शयानँ जयन्वाँ इन्द्र तविपीमधत्याः ॥ २ ॥

त्वम् । उत्तान् । श्रुतुञ्चि । नृदधानान् । अरँह । ऊध । परँतस्य । वञ्चिन् ।

अहिम् । चित् । उग्र । प्रयुतम् । शयानम् । जयन्वान् । इन्द्र । तविपीम् । अधत्या ॥ २ ॥

वेदुष्ट० मेघान् वर्षतुभि माधमानान् निलोच्चयस्य ऊपसि' मेरियानसि त्वम्' वञ्चिन् । अहिम् विव
उद्वृण' प्रयुतम्' शयानम् जयन्वान् इत्र । परम् अष्टणो ॥ २ ॥

मुद्गल० हे वञ्चिन् । वज्रम् इन्द्र' त्वम् श्रुति क्रतुषु वृष्टिकालेषु पदधानान् प्रतिवक्ष्यमानान्
उत्तान् मेघान् प्रतिवन्धनाद् अमोचय' इति शेष । शपि च परँतस्य मेघस्य सम्बन्धि ऊध'
जलम्' अरँह क्षामय । हे उग्र । उद्वृणो'रह इन्द्र' प्रयुतम् उशुचम् शयानम् जले शयानम्
अहिन् नित् वृत्र च नषवान् हतवानसि । हे इन्द्र' त्वम् तविपीम् बलम् अधत्या माधारय ॥ २ ॥

त्यस्य चिन्महतो निर्मृगस्य वर्धर्जधान् तविपीभिरिन्द्रः ।

य एक इदं प्रतिर्मन्यमान् आदस्माद्वन्यो अजनिष्ट तव्यान् ॥ ३ ॥

त्यस्य । चित् । महत् । नि । मृगस्य । वर्ध । जधान् । तविपीभि । इन्द्र ।

य । एक । इत् । अप्रति । मन्यमान । आत् । अस्मात् । अन्य । अजनिष्ट । तव्यान् ॥ ३ ॥

वेदुष्ट० त्यस्य चित् महत् शत्रोस्त्वरूपस्य वर्धार्थमात्मीय वज्रम् बले 'नि जयान' इन्द्र' । य एक एव
अहि अपति अहमस्मीति मन्यमान आसीत् । अस्मात् अहे सकाशाद् अतन्द्रम् अय शुष्णो नाम
अजनिष्ट वृद्धतर ॥ ३ ॥

मुद्गल० इत्र महत् प्रभूत्वस्य मृगस्य शत्रुपञ्चीप्रगामिन त्यस्य चित् तस्य वृत्रस्य सम्बन्धि वध
आयुधम् तविपीभि स्वकीयैर्बले नि नषान नि देवेणावधीत् । एक इत् असहाय एव अप्रति
प्रतिवन्धरहित मन्यमान आत्मानम् य अस्तीति शेष । आत् इदानीम् अस्मात् वृत्रान् तव्यान्
प्रवृद्धतर अय असुर शुष्ण अजनिष्ट प्रादुरभूत् ॥ ३ ॥

त्वं विदेपां स्वधया मर्दन्तं मिहो नपातं सुपृथं तमोगाम् ।

वृषप्रभर्मा दानुनस्य भासं वज्रेण वृजी नि जवान् शुष्णाम् ॥ ४ ॥

१ अय' मूको २ नास्ति मूको ३ गृणं वि' एय ४ 'इ मूको ५ 'वपद' मूको,

६ बलम् मूको ७ ७ निषान मूको

त्यम् । चित् । एषाम् । स्वधया । मरदन्तम् । मिहः । नपातम् । सुऽवृधम् । तमऽगाम् ।
वृषेऽप्रभर्मा । दानवस्य । भामम् । वज्रेण । वज्री । नि । जघान् । शुष्णम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अतः परं शुष्णवध उच्यते । तं च एषाम् मनुष्याणां स्वभूतेनोदकेन मरदन्तम् मिहः
पौत्रम् सुष्ठु वर्धमानम् तमसो निर्गमयितारम्' वर्धयशीलप्रहरणः अहः क्रोधम्, क्रोधो हृदः शुष्णो
भूत्वाऽजायत, एवंविधम् शुष्णम् असुरम् वज्रेण वज्री नि जघान इति ॥ ४ ॥

मुद्रल० एषाम् प्राणिनाम् स्वधया अस्त्रेण मरदन्तम् मोदमानं सर्वप्राणिनामस्त्रं स्वमेव बुजानम्
मिहः सौधनसमर्थस्य मेघस्य नपातम् पातारं रक्षितारम् सुवृषम् प्रवृद्धम् तमोगाम् तमोऽन्धकारं
गच्छन्तम् ताम् चित् तं च वृत्रं निजघानेति शेषः । वृषप्रभर्मा वर्धयशीलस्य मेघस्य प्रदत्तो
वज्री वज्रवान् हन्द्रः वज्रेण स्वकीयेन आयुधेन दानवस्य दनुवस्य भामम् क्रोधादुत्पन्नम् शुष्णम् असुरम्
नि जघान इति वा ॥ ४ ॥

त्यं चिदस्य क्रतुभिर्निर्पत्तममूर्मणो विदादिदस्य मर्म ।

यदी सुध्वत्र प्रभृता मर्दस्य युयुत्सन्तं तमसि हर्म्ये धाः ॥ ५ ॥

त्यम् । चित् । अस्य । क्रतुऽभिः । निऽस्तत्तम् । अमूर्मणः । विदत् । इत् । अस्य । मर्म ।

यत् । ईम् । सुऽध्वत्र । प्रऽभृता । मर्दस्य । युयुत्सन्तम् । तमसि । हर्म्ये । धाः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० निपत्तशब्द आवासवचनः । शुष्णासुरस्य तम् निपत्तम् तमसि स्थितम् हन्द्रः प्रजाभिः
अविन्दत् । तथा गृहमर्मणः अपि शुष्णस्य मर्म अविदत् । अथ प्रवक्षः । यदीने शुष्णम् युयुत्सन्तम्
हे सुध्वत्र ! सोमसदस्य प्रादुर्भावे हरणशीले तमसि निहितवाद् । अस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ५ ॥

मुद्रल० अमूर्मणः मर्महीननात्मानं मन्यमानस्य' अस्य वृत्रस्य निपत्तम् निपत्तम् त्यम् चित् तदेव
मर्म प्राणस्थानम् अस्त्रं वृत्रस्य क्रतुभिः प्रजाभिः हे इन्द्र ! त्यम् विदत् इत् अज्ञातीयेव । नत्
यदा हे सुध्वत्र ! सुध्वत्र इन्द्र ! त्वम् मदस्य मादकस्य सोमस्य प्रभृता प्रभृत्वौ सम्भरणे सति युयुत्सन्तम्
योद्गुमिच्छन्तम् ईम् एनं वृत्रम् हर्म्ये हारके तमसि धाः न्यदधाः । वृत्र इन्द्रस्य भयात्
तमसि प्राविशदित्यर्थः ॥ ५ ॥

त्यं चिद्विथा कल्पयं शयानमसुर्ये तमसि वावृधानम् ।

तं चिन्मन्टानो वृषभः सुतस्योच्चैरिन्द्रो अपुगूर्यी जघान ॥ ६ ॥

त्यम् । चित् । इत्या । कल्पयम् । शयानम् । असुर्ये । तमसि । ववृधानम् ।

तम् । चित् । मन्टानः । वृषभः । सुतस्य । उच्चैः । इन्द्रः । अपुऽगूर्यी । जघान् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तम् चित् इत्यन् कथयन् 'सुरपवर्धं सुरास्य पदः' इति चास्य (६, १), तम् शयानम् अमूर्धं तमसि वर्षमानम् तम् चित् सुतेन सोमेन हृष्यन् 'वृषभः इन्द्रः' त्वम् उवैः शायुषम् 'अमूर्धं हतवानसि' ॥ ६ ॥

मुद्रल० सुतस्य अभियुतेन सोमेन गन्तानः मोदमानः वृषभः कामानां वर्धिता इन्द्रः उवैः कर्ष्यन् शायुषं पञ्चमुद्यम्य त्वम् चित् तमेव वृषम् उपान भवधीव । कीदृशम् । इत्या अमुश्रान्तरिक्षलोके कल्पयन् कत् सुराकरं पयो यस्य तम् शयानम् अन्तु शयनं कुर्वन्तम्, अमूर्धं सूर्यरहिते तमसि अन्धकारे पशुपानम् वर्षमानम् । तम् चित् पूरौ ॥ ६ ॥

इति चतुर्धाष्टके प्रथमाध्याये द्वाविंशो वर्गः ॥

उद् यदिन्द्रो महते दानवाय वधूर्यमिष्टु सद्दो अप्रतीतम् ।

यदौ वज्रस्य प्रभृतौ ददाभ विश्वस्य जन्तोर्धमं चकार ॥ ७ ॥

उत् । पत् । इन्द्रः । महते । दानुवार्य । वधः । यमिष्ट । सद्दः । अप्रतीतम् ।

पत् । ईम् । वज्रस्य । प्रभृतौ । ददाभ । विश्वस्य । जन्तोः । अधमम् । चकार ॥ ७ ॥

वेङ्कट० इन्द्रः महते अमुराय^१ यदा उदपच्छद् आयुधं शयूणां सहनशीलम् जप्रतिगतम्, यदा केनम् वज्रस्य महस्ये^२ हिसितवाद, तदानीम् एनं^३ सर्वस्य प्राणिजातस्य अधः चकार निम्ने प्राक्षिपदिति ॥ ७ ॥

मुद्रल० यत् यदा इन्द्रः महते प्रभृताय दानवाय दूशासुरास्य सहः शत्रूपायभिभविद् अप्रतीतम् केनाप्यप्रतिगतम् अधः पञ्चम् उद् ममिष्ट उदपच्छद्, कत् यदा वज्रस्य प्रभृतौ महस्ये सति ईम् एनं वृषम् ददाभ आहिसीव, तदा विश्वस्य सर्वस्य जन्तोः प्राणिनः अधमम् नीचम् चकार अकरोव ॥ ७ ॥

त्यं चिद्वर्णं मधुपं शयानमासिन्धं वृधं महाद्वृषः ।

अपादमत्रं महता वधेन नि दूर्योण आवृणक्तुमध्रवाचम् ॥ ८ ॥

त्यम् । चित् । वर्णम् । मधुपम् । शयानम् । असिन्धम् । वृधम् । महि । आद्व । वृषः ।

अपादम् । अत्रम् । महता । वधेन । नि । दूर्योणे । आवृणक्तुम् । मध्रवाचम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० त्वम् चित् उदकं प्रति शयानम् उदकरव पातारम् अन्धधनं चारकं महात्मम् अभक्षयत् उमः इन्द्रः) अपादम् अक्षयशीलम् महता वज्रेण दूर्योणास्ये देशे नि आवृणक्तुं इन्द्रः परुषवाचम् ॥ ८ ॥

मुद्रल० उमः उदगुणवलयः महि महात्मम् त्वम् चित् तमेव वृषम् आद्व आद्वौ प्रत्यभवीव । कीदृशम् । अर्थम् महतारं जलमावृत्य शयानम् शयनं कुर्वन्तम् मधुपम् मधुनोऽभ्रसः पातारं पालयितारम् असिन्धम् सप्ततानवशीतारम् वयम् वृषकन्तं सर्वमप्याकादयन्तम् ।

१. 'मत्स्येदकम्' मूको. २-२. नास्ति मूको. ३. तम् मूको. ४-४. 'गुर्वोण' वि. ५. शयानम् मूको. ६. दृशय मूको. ७. महरेण मूको. ८. एनं स वि. ९. शयान् वि' लण.

तदनन्तरमिन्द्रः दुयौणे सङ्ग्रामे महता प्रभूतेन वधेन वज्रेण अपादम् पादरहितम् अन्म
अमात्रं परिमाणरहितम् छत्रवाचम् हिंसितशरिण्डियम्, जृम्भाभिभूतमित्त्वर्थः, वृत्रम् नि अष्टगुक्
नितरामहिंसात् ॥ ८ ॥

को अस्य शुभ्रं तविषीं वरात् एको धनां भरते अप्रतीतः ।

इमे चिदस्य जयसो नु देवी इन्द्रस्यौजसो भियसा जिहाते ॥ ९ ॥

कः । अस्य । शुभ्रम् । तविषीम् । वरात् । एकः । धनां । भरते । अप्रतिऽइतः ।

इमे इति । चित् । अस्य । जयसः । नु । देवी इति । इन्द्रस्य । ओजसः । भियसा । जिहाते इति ॥ ९ ॥

वेङ्कट० कः^१ इन्द्रस्य शोषके वेगो बलं च वारयितुं शक्नोति । सोऽयम् असहाय एव शत्रुघनानि
आहरति अप्रतिगतः । दादापृथिव्यौ इन्द्रस्य वेगात् क्षिप्रं देव्यौ यथाच भयेन कम्पते इति ।
वेगबलबोर्भयात् कम्पनमिति ॥ ९ ॥

मुद्रल० अय इन्द्रस्य सम्बन्धिनोम् शुभ्रम् शोषणोम् तविषीम् बलम् कः वरात् निवारयेत् ।
अप्रतीतः केनाप्यप्रतिगत इन्द्रः एकः असहाय एव धना धनानि शत्रूणां वसूनि भरते विमर्षि ।
देवी देव्यौ द्योतमाने इमे चित् इमे दादापृथिव्यौ जयसः वेगवतः अस्म इन्द्रस्य सम्बन्धिनः
ओजसः बलान् उद्भूतेन भियसा भयेन नु क्षिप्रम् जिहाते गच्छतः ॥ ९ ॥

न्यस्मै देवी स्वधितिर्जिहात इन्द्राय गातुरुशतीव येमे ।

सं यदोजो युवते विश्वमाभिरर्तुं स्वधाऽर्नें क्षितर्यो नमन्त ॥ १० ॥

नि । अस्मै । देवी । स्वऽधितिः । जिहाते । इन्द्राय । गातुः । उशतीऽर्त्नैव । येमे ।

सम् । यत् । ओजः । युवते । विश्वम् । आभिः । अर्तुं । स्वधाऽर्नें । क्षितर्यः । नमन्त ॥ १० ॥

वेङ्कट० इन्द्राय देवतशीलम् आमुषम् स्वयमेव हस्तं प्रति नि गच्छति । तथा इन्द्राय पृथिवी स्वयमेव
आत्मानं नियच्छति^२, यथा कामयमाना स्त्री पुरुषाय । किंचासी सर्वमात्मीर्यं बलम् यत् क्षितिभिः
सम् मिश्रयति, एतोऽस्मै लक्ष्मणे ताः प्रजाः प्रह्वीभवन्ति ॥ १० ॥

मुद्रल० स्वधितिः स्वधितिः स्वैव एता देवी द्योतमाना धीः अस्मै इन्द्राय नि जिहाते नीचत्वेन धाति ।
गातुः भूमिः उशतीव कामयमाना योषिदिव इन्द्राय येमे आत्मानम् नियच्छति । अन् यदेन्द्रः विश्वम्
समस्तम् ओजः बलम् आभिः प्रजाभिः सम् युवते संयोजयति । अन् आनुकूल्येन वर्तमानाः क्षिप्रम्
मनुष्याः स्वधाम्ने बलवते इन्द्राय नमन्त संनमन्ति ॥ १० ॥

एकं नु त्वा सत्पतिं पार्श्वजन्यं जातं शृणोमि यशसं जनेषु ।

तं मे जगृभ्र आशसो नविष्टं दोषा वस्तोर्द्विर्मानास इन्द्रम् ॥ ११ ॥

एकम् । नु । द्वा । सत्सर्वतिम् । पार्श्वऽजन्मम् । ज्ञातम् । शृणोमि । यशसम् । जनेषु ।
तम् । मे । जगृध्रे । आऽशसि । नविष्टम् । दोषा । वस्तो । हवमानास । इन्द्रम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० एवम् एव एव सत्ता पतिं पद्यनहितम् ज्ञातम् शृणोमि यशस्विनम् जनेषु, त्वमेक
एव एवविधो ज्ञात इत्यर्थः । तम् त्वाम् मन्त्रम् अत्यर्थं स्तुत्य स्वीकुर्वन्ति जाशंसितारः ऋषिण
रात्रौ अस्ति च स्तुतिभिराद्भवन् इन्द्रम् इति ॥ ११ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! त्वा त्वाम् एवम् नु मुख्यमेव जनेषु सर्वेषु मनुष्येषु मध्येऽह मन्त्रद्रष्टा
शृणोमि ऋषिसुत्प्रेम्भ्यः । कीदृशम् । सत्सतिम् सत्ता पालकम् पार्श्वजन्मम् पद्यजनेभ्यो मनुष्येभ्यो दितम्
ज्ञातम् उत्पद्यम् यशसम् यशोयुक्तम् । दोषा क्षयापाम् वस्तो वासरे च हवमानास स्तुवन्त
आशस कामाना शसमाना मे मदीया प्रजा नविष्टम् अतिशयेन स्तुत्यम् तम् इन्द्रम्
जगृध्रे शृण्वन्त स्वीकुर्वन्तु ॥ ११ ॥

एता हि त्वामृतुथा यातर्यन्त मथा विप्रेभ्यो ददंत शृणोमि ।

किं ते ब्रह्माणो गृहते सर्खायो ये त्वाया निदधुः काममिन्द्र ॥ १२ ॥

एव । हि । त्वाम् । शृणुऽथा । यातर्यन्तम् । मथा । विप्रेभ्यः । ददंतम् । शृणोमि ।

किम् । ते । ब्रह्माणः । गृहते । सर्खायः । ये । त्वाऽया । निदधुः । कामम् । इन्द्रः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० एव हि त्वाम् कालेकाले शत्रुन् प्रन्तम् तदनानि च स्तोत्रम् ददतम् शृणामि । किम् तुभ्य
ब्राह्मणाः त सत्ताय गृहन्त, तुभ्य प्रदानाय किमाददत इत्यर्थः, ये विमा त्वत्कामनया
प्रजावशादिकम् कामम् आत्मनि निदधु हे इन्द्र ! इति ॥ १२ ॥

व्याख्यत् प्रथममध्याय चतुर्थस्याष्टकस्य स ।

जानान यो बहुकृतेः सौहित्यो माववाहय ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचित ऋक्संहिताव्याख्यानं चतुर्थाष्टक प्रथमोध्याय ॥

मुद्रल० एव एवमुक्तप्रकारेण हि ऋतुषा कालकाले यातवतम् जन्तुन् प्रेरयन्त हे इन्द्र ! त्वाम्
विदित्य स्तोत्रम् अया मघानि धनानि ददतम् प्रयच्छन्तम् शृणोमि निरातयाति । एतन्गृहैव
प्रतिभाति । हे इन्द्र ! त्वाया त्वयि ये स्तोत्रार कामम् स्वकीयानिहापम् निदधु भ्यक्षिपन्
ब्रह्माण गृहन्त ते त्वदीया सत्ताय स्तोत्रार किम् गृहते त्वत् किं गृहन्त । ऋषि
स्वकीयानिहापमाक्षिपित्वन्वाद् एवम् ब्रह्मणानित्यर्थः ॥ १२ ॥

इति चतुर्थाष्टक प्रथमोध्याये त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये चतुर्थाष्टके प्रथमोध्याय समाप्त ॥

१ यशस्य विं लय

२ एता विं

३ मन्त्रनियम सूको

४ त्वाम् विं लय.

५५ शत्रुन्त विं, शत्रु मं लय

६ 'म विं लय

७ व्याख्यत् विं

८ बहुकृते विं लय

अथ चतुर्धाष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥

‘महि महे तवसेऽ(से) अ)य’ व्याचिरुदासति माधव ।
समासविषये वाच्यम् आदितः सम्प्रदर्शयन् ॥ १ ॥
समास उपपत्तानां निवर्तन्ते विभक्तयः ।
विस्वष्टमभिधानाय निर्दिश्यन्ते पुनश्च सा ॥ २ ॥
‘द्विष्टोदा द्विष्टिस’^१, ‘ता सोमं सोमपातना’^२ ।
‘गवा गोपति’^३ इत्येवं ‘न तु’^४ ते पादपूर्णा ॥ ३ ॥
उपादातुमशक्योऽयं प्रत्यय प्रकृतिं विना ।
ततोऽप्येन गतायांऽपि प्रकृति सम्प्रयुज्यते ॥ ४ ॥
‘वसूरीन्द्र वसूपतिम्’^५, ‘पुरुतर्षी पुरुणाम्’^६ च ।
‘रूपीर्षीं रूपीर्षाम्’^७ च पादाश्चात्र^८ निदर्शनम् ॥ ५ ॥
‘वाजेभिर्वाजिर्निर्वृती’^९ वाजेभिरिति पूरणम्^{१०} ।
सुक्ताद्यैर्यद्गुभिः सेयं ‘सुह वंष्टु शिमार्वसु’^{११} ॥ ६ ॥
ननुत्र विग्रह सोऽयम् अस्त्यस्या याजिनीति च ।
तृतीयान्तस्य सम्बन्ध पुल्लिङ्गस्य च तत्र क ॥ ७ ॥
तस्मादक्षरेरगदीयं हविर्भूते सरस्वती ।
यत्त्वामिति मन्त्रार्थो नरवचैरक्षयतीति ॥ ८ ॥
किमत्र तव वक्ष्यम् ‘न सोमं वसूभिः’^{१२} इति ।
किं चेह तव पाप्य स्यात् ‘सुजेभिर्गुणैर्वाहसम्’^{१३} ॥ ९ ॥
तर्ह्येव विग्रह कार्थो याजिनीभि समन्विता ।
या सा याजिनीवतीति तृतीयान्तस्तथान्वित ॥ १० ॥
अनुभिर्युक्तं सुक्तुः^{१४} बहुधीदेष विग्रहः ।
नत्वस्य सन्ति प्रत्यवरतृतीयाश्च तथान्विता ॥ ११ ॥

१. ‘वसोऽय वेंद्वभ २. अ १, १५, ०. ३. अ १, २१, १. ४. अ १, १०, ४

५. अ ५. ननु वेंद्वभ ६. उपादायम’ वि’ लय ७. अ १, ९, ९. ८. अ १, ५, २. ९. अ १, १९, १.

१०. ‘दास्तव वेंद्वभ ११. अ १, १, १०. १२. ‘रव वेंद्वभ १३. अ १, ९, २. १४. अ ८, १९.

१५. ‘गुरीति वि’ लय

मृतयो यस्य सन्तोति योऽप्ये लौकिकविग्रहः ।
 स विरुपष्टाभिधानाय सत्त्वमार्त्रं शपेक्षितम् ॥ १२ ॥
 धान्वयो वातसन्धेन पुंलिङ्गेनापि सिध्यति ।
 वाजेभिरिति पुंलिङ्गं तथा सति न दुष्यति ॥ १३ ॥
 पद्माऽश्वत्थं बहुभिः कृतमष्टैस्तथा^१ सति ।
 'श्या' इत्यन्धेभिः^२ इति समीचीनो भविष्यति ॥ १४ ॥
 'गोभिर्वृषावान् मधुना'^३ तत्र स्पष्टं प्रतीयते ।
 कृतं^४ गोभिर्वृषावत्वं गोभिरैवाश्ववानिति ॥ १५ ॥
 'यज्ञेभिर्वृषाभिरसं सोमैः सोमुपातमम्'^५ ।
 'यज्ञेयं ह्यस्य योज यो' यज्ञयाज्ञा भवेदिति ॥ १६ ॥
 'अश्विना यज्वरीः' भस्वयो^६ प्रत्ययार्थं विनिर्दिष्टम् ।
 चनःशब्दमुपादत्ते^७ सन्त्यन्धेऽपि च वारदाः ॥ १७ ॥ इति ॥

[३३]

महिं महे त्वसे दीप्ये नृनिन्द्रायेत्या त्वसे अर्तव्यान् ।
 यो अस्मै सुमतिं वाजसाती स्तुतो जने समूर्ध्वश्चिकेत ॥ १ ॥

महिं । महे । त्वसे । दीप्ये । नृन् । इन्द्राय । इत्या । त्वसे । अर्तव्यान् ।
 यः । अस्मै । सुमतिम् । वाजसाती । स्तुतः । जने । समूर्ध्वः । चिकेत ॥ १ ॥

वेङ्कट० संवरणः प्राजापत्यः । मम महते यत्राय अत्यन्तं तीक्ष्णीकरोमि कर्मणो नेतृन् कतिपयः इन्द्राय
 इत्यन्^१ वृद्धाय कामं कर्तुम् अहम् अहृदः । यः अस्मै स्तोत्रे सद्प्राने स्तुतः 'सन् जनानां'^२ मध्ये
 मरुतिः सद्वागत्य सुमतिम् प्रज्ञापयति ॥ १ ॥

मुद्रल० अत्रेः पञ्चमे मण्डले तृतीयेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'महिं महे' इति दशमं प्रथमं
 सूक्तम् । प्राजापतिपुत्रः संवरण ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता ।

महिं संवरणः अतव्यान् अत्यन्तमिथ दुर्बलः सन् महि महत् प्रभूतं स्तोत्रम् महे महते

१. अने वैकथ.

२. कृतम् वैकथ.

३. श. १, ११, २. ४. मा २०, ३७. ५. नास्ति लपे;

हा वि', अतो वैकथ.

६. श. ८, १२, २०

७-७. अद्यमानेषु वि' लपे. ८-८. 'नवरीयत्या वैकथ.

† श. १, ३, १.

२. विनिर्दिष्टे लपे वैकथ.

१०. चनःशब्दं वि' ल लपे. ११. इह सूक्तो

१२-१२. सम्बन्धा वि'.

तवसे बलवते इन्द्राय इत्या इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण दीप्ये दीपयामि प्रकाशयामि । किमर्थम् ।
नृन् मनुष्याणामस्मदीयानाम् तवसे बलवत् । नः इन्द्रः अस्मि जने जनाय संवरणाय वाजसाती
सङ्ग्रामे स्तुतः सन् सुमतिम् समयः स्तोतृभिः सहितः विकेत जानाति ॥ १ ॥

स त्वं न इन्द्र धियसानो अर्केर्हरीणां वृषन् योक्त्रमश्रेः ।

या इत्या मध्वन्ननु जोषं वक्षो अभि प्रार्यः संक्षि जनान् ॥ २ ॥

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । धियसानः । अर्केः । हरीणाम् । वृषन् । योक्त्रम् । अश्रेः ।

याः । इत्या । मध्वन्नन् । अर्तु । जोषम् । वक्षः । अभि । प्र । अर्यः । संक्षि । जनान् ॥ २ ॥

वेङ्कट० सः त्वम् अस्माकं स्तोत्रैः इन्द्र । वृषन् । प्रीयमाणः अश्वानाम् योक्त्रम् रथयुगैः समयोजयः । तुक्त्वा
वा अश्वान् याहि इत्थम् हे मध्वन् । सेभ्यं मां प्रति । अभि यह चास्मदीयान् जनान् स्वामी सन्
तान् प्र संक्षि च । सचिः तेवाकमेति ॥ २ ॥

मुद्रल० हे वृषन् । वर्षक ! इन्द्र । सः प्रसिद्धः त्वम् नः अस्मान् धियसानः ध्यायन् अर्के अर्चनसाधनैः
स्तोत्रैः हरीणाम् रथे नियोजयानाम् अश्वानाम् योक्त्रम् नियोजनरज्जुम् अश्रेः बाधवसि । याः यान्
अर्कान् हे मध्वन् । इत्था इत्थम् जोषन् प्रीतिम् मनु बलः मवहः । तथा कृत्वा अर्यः जनान् अस्मदीयान्
अभि आभिसुख्येन प्र प्रकृष्टम् संक्षि परामवः ॥ २ ॥

न ते त इन्द्राभ्यर्चस्मदृष्वायुक्तासो अब्रह्मता यदसन् ।

तिष्ठ रथमधि तं वज्रहस्ता रश्मि देव यमसे स्वश्वः ॥ ३ ॥

न । ते । ते । इन्द्र । अभि । अस्मत् । ऋष्व् । अयुक्तासः । अब्रह्मता । यत् । असन् ।

तिष्ठ । रथम् । अधि । तम् । वज्रहस्त । आ । रश्मिम् । देव । यमसे । सुऽश्वः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० हे दर्शनीय ! इन्द्र । तत्र ते अथाः न अस्मान् अभि आगच्छन्ति । यस्मादस्माकं स्तोत्रपरितत्या
रथे अयुक्ताः अभवन् । सम्प्रति स्तोत्रे कियमाणे वज्रहस्त ! तम् रथम् 'अधि तिष्ठ, यम् च'
अश्वानाम् रश्मिम् आगमनार्थम् आ गच्छसि देव । गोभनाशयः स्वमिति ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे ऋष्व ! महन् ! इन्द्र । यत् ये अस्मत् अस्मत्तः स्वस्त्येभ्योऽप्ये अयुक्तासः स्वया
असन्तुक्ताः असन् अभवन् । अब्रह्मता मग्न परिवृष्टे कर्म तद्गृहितयात् ते नराः ते स्वदीयाः
न भवन्ति । अथा अस्मत्तस्य अभि आगन्तुम् तम् प्रविद्धम् रथम् अधि तिष्ठ । हे वज्रहस्त ! इन्द्र !
देव । स्वश्वः एवं ये रथमारोढुम् रश्मिम् प्रमहन् आ यमसे नियमयसि, तम् अधितिष्ठ ॥ ३ ॥

पुरु यत् त इन्द्र सन्तुपुक्था गवो चक्रयोर्वरसु युध्यन् ।

तुतक्षे यर्षीय चिदोर्कसि स्वे वृषा सुमत्सु टासस्य नाम चित् ॥ ४ ॥

पुरु । यत् । ते । इन्द्र । सन्ति । उक्था । गवे । चूर्कपे । उर्वरांसु । युर्वन् ।
 तत्तक्षे । सूर्याय । चित् । ओकसि । स्वे । वृषा । समत्सु । दासस्य । नाम । चित् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० पणिभिरपहतेषु गोषु तत्रपार्थमद्विरोभिः प्रयुक्तानि बहूनि स्रोत्राणि हे इन्द्र । यदा तव भवन्ति,
 यदा च पणिनां वेपुतेषु क्षेत्रेषु प्रविश्य युवं कुर्वन् अक्षिरसः गवे कृतवानसि, तदानीम्
 सूर्याय क्षि स्थाने स्थिराय असुरैरुपादितेन वामसाऽऽवृत्ताय प्रकाशार्थं वक्ष्यं कृतवानसि ।
 इन्द्रः सेचा युवेषु दासस्य उपक्षपयितुः अस्म नमयिता च । उक्तार्थः परोक्षः ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र । वृषा कामानां वर्कः इयम् सूर्याय चित् सूर्य च हे ओकसि स्वत्वाने चर्क
 कृतवानसि । किञ्च ते तव यत् यदा स्मृतानि पुरु उरुणि बहूनि उक्था उक्थानि शस्त्राणि
 एति, तदा उर्वरासु सखोपेतासु भूमिषु गवे वृष्टपुत्रकाय युर्वन् जलप्रतिबन्धकान् ततक्षे
 समपादयसि । समत्सु सद्ग्रामेषु दासस्य वृष्टिप्रतिबन्धकहुरैतत्तत्तत्कस्यासुरस्य नाम चित् मामाधि
 ततक्षे नादायसीत्यर्थः ॥ ४ ॥

युवं ते तं इन्द्र ये च नरः शर्धो जज्ञाना याताश्च रथाः ।
 आस्माक्षंगम्यादहिशुष्म सत्वा भगो न हव्यः प्रभृथेषु चारुः ॥ ५ ॥

युवम् । ते । ते । इन्द्र । ये । च । नरः । शर्धः । जज्ञानाः । याताः । च । रथाः ।
 आ । अस्मान् । जगम्यात् । अहिऽशुष्म । सत्वा । भगः । न । हव्यः । प्रऽभृथेषु । चारुः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० वयम् ते भवामः तव, ये आस्मदीया योदारः स्वदीयं वेगं जानन्तोऽस्मदीयाः रथाः
 सद्ग्रामं प्रति गवाश्रासन् । तथा सति इन्द्र । अस्मान् आ गच्छतु हे अहेः शोषक ! इदृशां
 सादनें बलन् भाग्यम् इव आह्लातय्यम् सद्ग्रामेषु कल्प्यागमिति ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र । ये च नरः कर्मणां नेतार अस्मिन्पुत्रमात्रा, ते स्वदीयाः ते प्राणिनः वयम्
 शर्धाः बलम् जज्ञानाः उरपादयन्तः स्तुतिभिः याताः च होतुं स्वान् प्राप्ताश्च रथाः रंइणशीलाश्च ।
 किञ्च हे अहिशुष्म ! सर्वतो व्याप्त्यल इन्द्र ! त्वदनुग्रहात् हव्यः स्तुत्याः चारुः सज्जतः सरथा
 भृत्यादिः प्रथमेषु सद्ग्रामेषु वसाम् आ जगम्यात् आगच्छेत् भगः न भय इव । भगदैवो
 यथाऽस्मत्सहाय आगच्छति तथाऽस्मत्सहाय आगच्छेत् इति ॥ ५ ॥

इति चतुर्थांशके द्वितीयाध्याये प्रथमो वर्गः ॥

पृषुक्षेर्णामिन्द्र त्वे होजो नृम्णानि च नूतमानो अमर्तः ।
 स नृर्नी वसवानो रुयि द्वाः प्रार्यः स्तुपे तुविमधस्य दानम् ॥ ६ ॥

१-३. स्वत्वाने वि' लपं. २. 'इता मूको. ३. प्रकाशे वि' एवं ल. ४. तव च वि'.
 ५. सप्तमे मूको. ६. आगत्ये ल लपं. ७. आगच्छ मूको.

पृष्वेभ्यम् । इन्द्र । त्वे इति । हि । ओजः । नृष्णानि । च । नृतमानः । अमर्तः ।
सः । नः । एनीम् । वसवानः (?) । रयिम् । दाः । प्र । अर्यः । स्तुपे । तुविऽमुघस्य । दानम् ॥

वेङ्कट० भीरुणां संसेव्यम् इन्द्र ! त्वयि हि ओजः बलानि च विद्यन्ते । स त्वं कर्मसु
मर्तवशीलः अमरणधर्मा । सः^१ त्वं श्वेषां निर्मलां रयिम् अस्मभ्यं देहि हे वासथितः ।
स्तोतृणाम्, प्रकपेणाहं स्तौमि स्तोतृणाम् ईश्वरः^२ बहुधनस्य तव दानम् ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! पृष्वेभ्यम् सम्पर्काहंम् ओजः बलम् त्वे हि त्वयि खलु, त्वदधीनमित्यर्थः ।
नृतमानः नृतयन्^३ नृषु उत्पन्नः अमर्तः अमरणधर्मा सः त्वम् वसवानः (?) आच्छादयन्
स्वयेजसा जगत् नृष्णानि त्रिभिधानि एनीम् श्वेतवर्णाम् रयिम् धनम् दाः देहि । नहं च
अर्यः ईश्वरस्य त्रिभिन्नस्य बहुधनस्य च दानम् प्र स्तुपे स्तौमि ॥ ६ ॥

एवा न इन्द्रोतिभिरेव पाहि गृणतः शूर क्कारुन् ।

उत त्वचं ददतो वार्जसातो पिप्रीहि मध्वः सुसुतस्य चारोः ॥ ७ ॥

एव । नः । इन्द्र । कृतिऽभिः । अवा । पाहि । गृणतः । शूर । क्कारुन् ।

उत । त्वचम् । ददतः । वार्जसातो । पिप्रीहि । मध्वः । सुसुतस्य । चारोः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० एवमस्मान् इन्द्र ! रक्षणीः अवा । रक्ष स्तुवतः शूर ! स्तोतृन् । अवि च सङ्ग्रामे शत्रुभ्यः
आत्मीयां^४ त्वचं ददतः प्रदर्शयतः मम सुप्तु सुतेन चारुणा सोमेन त्वम् पिप्रीहि । धारण-
कर्मा वा ददाति, त्वचं विजित इति ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे शूर ! इन्द्र ! एव एवम् नः अस्मान् गृणतः स्तुवतः क्कारुन् कर्तुं प्रदिवता कृतिभिः
रक्षणीः अवा, पाहि पालय । उत अवि च वाजसातो सङ्ग्रामे त्वचम् आच्छादकं रूपम् ददतः
प्रयच्छतः सुसुतस्य चारोः अभिपुतस्य मनोहरस्य मध्वः सोमस्य पिप्रीहि प्रीणयात्मानम्^५ ।
उक्तलक्षणं सोमं पिबेत्यर्थः ॥ ७ ॥

उत त्वे मा पौरुकृतस्यस्य सुरेस्त्रसदस्योर्हिरणिनो रराणाः ।

वर्हन्तु मा दश श्वेतासो अस्य गैरिक्षितस्य ऋतुभिर्नु संधे ॥ ८ ॥

उत । त्वे । मा । पौरुकृतस्यस्य । सुरेः । त्रसदस्योः । हिरिणिनः । रराणाः ।

वर्हन्तु । मा । दश । श्वेतासः । अस्य । गैरिऽक्षितस्य । ऋतुऽभिः । नु । सन्धे ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अवि च अमी मां पुरुकृतस्यस्य प्रसदस्योः मम साहाय्यार्थम् आगतस्य मात्रस्य पुत्रा^६ अस्या
रममाण^७ भवन्ति । सेषाम् बहुषु माम् दश श्वेतवर्णाः तस्यस्योः स्वभूताः, किं चाहम् गैरिक्षितस्य
सहायस्य कर्मभिः क्षिप्रं शक्नो भवामि ॥ ८ ॥

१. 'वतो' (तु. संहितापाठः) < 'वाम' इति द्र. (द्र. वेप १, २५८-८, [अंशतः] वं च). २. नास्ति
वि'. ३. कोणा गान्धारी' ल; स्तोत्रात्मनी' वि'. ४. नास्ति सूको. ५. 'वं ल. ६. 'वामरूपं सूको.
७-७ गतां मा रम' सूको.

मुद्रल० उत अपि च त्पे ते मा मद्रम् राणाः दत्ताः पीडकृतस्य पुडकृस्तापस्यस्य सूरैः प्रेर-
कस्य हिरणिनः हिरण्यवतः अस्य प्रसदस्योः पृतशामकस्य राणैः गैरिक्षितस्य गिरिक्षितगोत्रोत्पन्नस्य
स्येतासः शुभवर्णाः ददा अशवाः मा माम् बहन्तु प्रापयन्तु । अदं च क्रतुभिः यज्ञादिभिः नु क्षिप्रम्
सदं गच्छेयम् ॥ ८ ॥

उत त्पे मां मारुताश्वस्य शोणाः क्रत्वामघातो विदथस्य रातो ।

सहस्रां मे च्यवतानो ददान आनुक्रमयो वपुषे नार्चत् ॥ ९ ॥

उत । त्पे । मा । मारुतऽश्वस्य । शोणाः । क्रत्वाऽमघातः । विदथस्य । रातो ।

सहस्रां । मे । च्यवतानः । ददानः । आनुक्रम् । अर्यः । वपुषे । न । आर्चत् ॥ ९ ॥

घेङ्कट० अपि चं दे माम् मारुताश्वस्य राशः सम्बन्धिनः शोणाः विदथमिति^१ ॥ ९ ॥

मुद्रल० उत अपि च त्पे ते अशवाः बह्यमानाः मारुताश्वस्य, मरुत्सदशवेगाश्ववान्^२ मरुताश्वः, उदपत्यस्य
विदथस्य पृतशामकस्य राशः शोणाः शोणवर्णाः श्रानामघातः क्रतुना कर्मणा शीघ्रगमनादिलक्षणैः
महनीया^३ अशवाः^४ रातो दाने विनियुक्ताः मा मां बहन्तीति शेषः । किञ्च सहस्रा सहस्राणि अपरिमितानि
घनानि अर्यैः पूज्यस्य मे पूज्याय मद्रम् च्यवतानः च्पावयन् ददानः प्रयच्छन् सः आनुक्रम्
आभरणं च वपुषे स्वशरीरालङ्काराय आर्चत् प्रापयच्छत् । न चार्थे ॥ ९ ॥

उत त्पे मां ध्वन्यस्य जुष्टा लक्ष्मण्यस्य सुरुचो यतानाः ।

महा रायः संवरणस्य ऋषेर्व्रजं न गावः प्रयता अपि ग्मन् ॥ १० ॥

उत । त्पे । मा । ध्वन्यस्य । जुष्टाः । लक्ष्मण्यस्य । सुरुचः । यतानाः ।

महा । रायः । सुम्वरणस्य । ऋषेः । व्रजम् । न । गावः । प्रयताः । अपि । ग्मन् ॥ १० ॥

घेङ्कट० अपि च त्पे मा ध्वन्यस्य लक्षणवतो राशः पर्याप्तः शोभनदीप्तयो यतमानाः अशवाः
बहन्तु । तेऽमी संवरणस्य श्रेयोः मम धनस्य महत्त्वेन हेतुना^५ व्रजम् इव गावः अपि ग्मन्
मम सङ्गता जासन् । साहाय्यार्थं रात्रिभिः प्रहिता अशवा इति ॥ १० ॥

मुद्रल० उत अपि च त्पे ते बह्यमाना राशः ध्वन्यस्य ध्वन्यनामकस्य लक्ष्मण्यस्य लक्ष्मण्युपस्य
राशः सम्बन्धिनोऽशवाः जुष्टाः मा मां प्राप्ताः सुटना शोभनदीप्तयः यतानाः बहनाय^६ यतमानाः
महा महत्त्वेन युक्ताः रायः घनानि प्रयताः दत्ताः संवरणस्य संवरणनामकस्य श्रेयोः अपि ग्मन्
अपिगताः प्राप्ताः, मद्गृह्णन्ति शेषः । व्रजम् न गावः गोर्धं वाय इव ॥ १० ॥

इति अथुर्गार्धके द्वितीयाध्याये द्वितीयो वर्गः ॥

१. नास्ति वि'. २. विदथमिति मूको. ३. 'गावन् मूको. ४. माह' मूको. ५. 'शवाः
विदथस्य वेदनताभनस्य यज्ञस्य मूको. ६. देवताः दे' वि'; 'ता छपं. ७. 'इगताः मूको.

[३४]

अजातशत्रुमजरा स्वर्वत्यनु स्वधार्मिता दस्मनीयते ।

सुनोतन पचत ब्रह्मवाहसे पुरुष्टुताय प्रतरं दधातन ॥ १ ॥

अजातशत्रुम् । अजरा । स्वःऽवती । अनु । स्वधा । धार्मिता । दस्मन् । ईयते ।

सुनोतन । पचत । ब्रह्मवाहसे । पुरुऽस्तुताय । प्रतरम् । दधातन ॥ १ ॥

वेङ्कट० अविशमानशत्रुं दर्शनीयम् अजरा मुखवती महती स्वधा हविलक्षणमद्यम् अनु गच्छति । तथा सति गुणोपन सोमम्, पचत च पचन्त्यानि, रतोत्रे अस्य वाहकम्^१ तस्मै इन्द्राय पुरुष्टुताय प्रकर्षणं दत्त च सानि ॥ १ ॥

मुद्गल० 'अजातशत्रुम्' इति तवर्चे द्वितीयं सूक्तम् । प्राजापरयः संवरण क्षपिः । नवमी त्रिष्टुप्, सिष्टा जगत्पः । इन्द्रो देवता ।

अजातशत्रुम् अनुत्पन्नाः शातधितारो^२ यस्य यम् वरमम् शत्रूणामुपक्षपेवितारम् अजरा अङ्गीणा स्वर्वती स्वरणवती धार्मिता अपरिमिता स्वधा बलं हृषिः अनु ईयते अनुप्राप्नोति । तदर्थं हे ऋषिभ्यः ! सुनोतन अभियुगुव पचत पुरोडाशादिकम् । कस्मै । ब्रह्मवाहसे ब्रह्मणः स्तोत्रस्य वाहकाम् पुरुष्टुताय बहुभिः स्तुतयेन्द्राय । प्रतरम् प्रकृष्टतरम् दधातन धारयत स्वस्वोचितकर्म ॥ १ ॥

आ यः सोमेन जठरमर्पिप्रतामन्दत मधवा मध्वो अन्धसः ।

यदी मृगाय हन्तवे महावधः सहस्रमृष्टिमृशना वृधं यमत् ॥ २ ॥

आ । यः । सोमेन । जठरम् । अर्पिप्रत । अमन्दत । मधवा । मध्वः । अन्धसः ।

यत् । ईम् । मृगाय । हन्तवे । महावधः । सहस्रमृष्टिम् । जशना । वधम् । यमत् ॥ २ ॥

वेङ्कट० आ अपूरयत् यः सोमेन उदरम्, मत्त आसीत् स इन्द्रो मपुसद्वेन सोमेन । यत् एनं मृगामुस्य हनताय महाप्रहरणः जशना सहस्रधारम् वधम् आयुधम् इन्द्रः^३ आयच्छत्^४ तदेति ॥ २ ॥

मुद्गल० यः मधवा सोमेन जठरम् स्वकीयम् आ सर्वतः अपिप्रत अपूरयत् । मध्वः मपुसरस्य अन्धसः अन्धस्य सोमस्य पानेन अमन्दत अनुप्यत् । यत् यदा ईम् अयम् मृगाय एतन्नाम-काय असुराय हन्तवे ए इन्तुम् महावधः महावधः जशना कामयमानः यत्रुम् सहस्रमृष्टिम् सहस्रमृष्टिपरिमिततेजाः तत्र वधम् यत्रम् यमत् उदयच्छत्, तदाऽपिप्रत अमन्दत^५ च ॥ २ ॥

यो अस्मै धंस जत वा य ऊधनि सोमै सुनोति मवति द्युमौ अह ।

अपाप शक्रस्तेतुष्टिमृहति तनूशुभ्रं मधवा यः कवासुखः ॥ ३ ॥

१. वाद्यम् विं हपे. २. 'वेण च ह. ३. जशो मृको. ४. इन्द्र विं हपे; इन्द्राय ह.

५. मधं विं. ६. अमन्दयत मृको.

यः । अस्मै । प्रेसे । उत । वा । यः । कर्धनि । सोमम् । सुनोति । भवति । द्युऽमान् । अहं ।
अर्पऽअप । शक्रः । ततनुष्टिम् । ऊहति । तनुऽद्युभम् । मधऽवा । यः । कनुऽसखः ॥ ३ ॥

चेङ्कट० यः इन्द्राय भदनि सोमम् सुनोति यो वा रात्रौ, स दीप्तिमानेन भवति । अप ऊहति शक्रः
ततनुष्टिम् ततस्य धर्मसन्तानस्य दादकं धर्मसन्तानादपेतम् तनूनां शोभयितारम् अलङ्कारिष्णुम्
इन्द्रः, यः कुतिसत्तः सखा न यजते समिति ॥ ३ ॥

मुद्रल० यः यजमानः अस्मै इन्द्राय प्रेसे भदनि, उत वा शधया यः यजमानः कर्धनि
रात्रौ, भदनि रात्रौ च, सोमम् सुनोति सः भवति सुमान् दीप्तिमान् । अह इति^१ विनिप्रदर्शावः ।
किञ्च शक्रः इन्द्रः ततनुष्टिम् ततं धर्मसन्तानं उदति पष्टि कामपठे कामानिति सतनुष्टिः तम्
तनुद्युभम् तनुः शोभनीया अलङ्कारादिभिः^२ यस्य स ताटां स्वपोषकम् अयज्वानम् अप ऊहति । अप-
सोऽपराब्दः पूरणः । मधवा धनवाद् यः च कवासखः कुतिसत्तपुरुषसहायस्त्वमपोहतीति ॥ ३ ॥

यस्यावेधीत् पितरं यस्यं मातरं यस्यं शक्रो भ्रातरं नातं ईपते ।
वेतीक्ष्ण्य प्रपता यतंकुरो न किल्बिपादीपते वस्यं आकुरः ॥ ४ ॥

यस्यं । अवेधीत् । पितरम् । यस्यं । मातरम् । यस्यं । शक्रः । भ्रातरम् । न । अतः । ईपते ।
वेति । इत् । ईति । अस्य । प्रपता । यतन्कुरः । न । किल्बिपात् । ईपते । वस्यं । आऽकुरः ॥ ४ ॥

चेङ्कट० अपमिन्द्रः यस्य पित्रादीन् अवधीत् पापकारिणः, तस्मात् न पलायते, वेति इत्^१ कामपठ एव
अस्य अपि प्रप्तानि^२ हवींषि यमनकरः शष्णाम्, न पुरातनात् पितृवपादिकात् किल्बिपात् पलायते
धनस्य आकुरः ॥ ४ ॥

मुद्रल० शक्रः शक्रोऽप्यम्^३ यस्य अयज्वनः पितरम् अवधीत् हृत्पान्, यस्य च मातरम् अवधीत्,
यस्य भ्रातरम्, अतः तस्मात् अयज्वनः सकाशात् न ईपते न विभेति । किन्तु अस्य प्रवता
इत्तानि हवींषि वेति इत् च कामपठ एव । अयज्वानं शिष्यविरत्ना नियोजयतीत्यर्थः । यतंकरः
यमनकर्ता यस्यः तस्युनः धनस्य आकुरः जाभिमुर्यकृता यः किल्बिपात् पित्रादिवधुक्तम्^४
न ईपते न अलति ॥ ४ ॥

न पृश्चभिर्दृशभिर्वेष्टधारभं नामुन्वता सचते पुष्यता चन ।
जिनाति वेदंमया हन्ति वा धुनिरा देवयुं भंजति गोमति ब्रजे ॥ ५ ॥

न । पृश्चभिः । दृशभिः । वृष्टि । आऽरामम् । न । अमुन्वता । सचते । पुष्यता । चन ।
जिनाति । वा । इत् । अमुया । हन्ति । वा । धुनिः । आ । देवऽयुम् । भंजति । गोऽमति । ब्रजे ॥ ५ ॥

चेङ्कट० अयमिन्द्रः पन्नभिः दशभिः पृश्चदशभिर्वा कर्मभिः पुरुषमारुधुम् न इच्छति, किन्तु सुन्वन्त-

१. नाति मूको. २. दृश मूको. ३-३. अनेति चत् वि' एवं ४. प्रवताति क. ५. 'वोय
मूको. ६. 'नादिनत् मूको.

मेवारभते इत्याह, पुष्टेनापि न असुन्वता सद्गतो भवति इति । हिनस्ति वा अमुम् असुन्वन्तम्, हन्ति वा, कम्पयिता शत्रूणां देवकामं पुनः गोमति व्रजे प्रवेशयति ॥ ५ ॥

मुद्रल० अयमिन्द्रः पञ्चभिर्दशभिर्वा सहस्रैः आरभम् आरम्भं शत्रुहननाय आलम्बनम् न दधि, साहाय्यं नापेक्षते^१ इत्यर्थः । असुन्वता अभिषेधम् अकुर्वता सह पुष्यता च न बन्धादीन् अपोषयतापि न सधते न सद्गच्छते । असुन्वन्तम् अभिषेधम् अकुर्वाणम् अयत्तारम् अपुष्यन्तं च न प्राप्नोतीत्यर्थः । न केवलम् अप्राप्तिमात्रम् किन्तु जिनाति वा जिनाति च बाधते । इत् पूरणः । हन्ति वा अमुगा अमुम् अयत्तारम् धुनिः कम्पकः शत्रूणाम् देवयुम् देवमिन्द्रं कामयमानं यजमानम् गोमति व्रजे आ भजति योभयतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

इति चतुर्थांशके द्वितीयाध्याये तृतीयो वर्गः ॥

वित्वर्क्षणः समृतौ चक्रमासजोऽसुन्वतो विपुणः सुन्वतो वृधः ।

इन्द्रो विश्वस्य दमिता विभीषणो यथावशं नयति दासमार्यः ॥ ६ ॥

वित्वर्क्षणः । समृत्तौ । चक्रम्ऽआसजः । असुन्वतः । विपुणः । सुन्वतः । वृधः ।

इन्द्रः । विश्वस्य । दमिता । विभीषणः । यथाऽवशम् । नयति । दासम् । आर्यः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० विविधम् असाधृतं तन्करणकारी सङ्ग्रामे आयुधस्य आसक्तो सोऽयम् असुन्वतः पराह्मुषः सुन्वतः वर्षयिता इन्द्रः विश्वस्य दमिः दमयिता भयङ्करः असुरम्^२ आत्मोपाजुषुर्णं करोति स्वामी ॥ ६ ॥

मुद्रल० समृतौ सङ्ग्रामे वित्वर्क्षणः विशेषेण तन्कृतां शत्रूणां तदर्थम् चक्रमासजः^३ स्वधकस्या-सञ्जयिता असुन्वतः अयत्तमानस्य विपुणः पराह्मुषः सुन्वतः यजमानस्य वृधः वर्षयिता इन्द्रः विश्वस्य दमिता शिक्षयिता विभीषणः भयजनकः आर्यः स्वामी यथावशम् यथेच्छम् दासम् दासकर्मणं जनम् नयति एवमशम् ॥ ६ ॥

सर्भी पणेरंजति भोर्जनं मुपे वि दाशुपे भजति सूनरं वसु ।

दुर्गे च न ध्रियते विश्व आ पुरु जनो यो अस्य तविपीमचुकुधत् ॥ ७ ॥

सम् । ईम् । पणेः । अजति । भोर्जनम् । मुपे । वि । दाशुपे । भजति । सूनरम् । वसु ।

दुःजे । च न । ध्रियते । विश्वः । आ । पुरु । जनः । यः । अस्य । तविपीम् । अचुकुधत् ॥७॥

वेङ्कट० पणेः सक्ताश्वत् पशुत् इन्द्रः सम् अजति बलादाहृतम् । आहृत्य च दाशुपे वि भजति शोभनवपुर्णं धनम् । किंच यः जनः अस्य बलं श्लोषयति, सः विश्वः अपि शत्रुजनः इन्द्रेण पुष्यति^४ दुर्गे^५ आ, ध्रियते, कष्टे स्थाने च प्रवेशयति इति ॥ ७ ॥

१. अपेक्षितं मूको.

२. नाम्नि क् लृप्.

३. *ततः स्वधकस्यासजः मूको.

४. पुष्यति मूको.

५. दुर्गे मूको.

मुद्रल० ईम् अयमिन्द्रः पयोः सुखकस्याऽदातुः भोजनम् धनम् सुते चोरयितुम् सन् अजति सम्यग्
गच्छति । सत्या षादाय दातुषे इन्द्रिदंति यजमानाय वि भजति एतम् शोभमानमुप्यम् वसु
धनम् । अयमुपेनमाह्वय यष्टे पत्ततीत्वर्थः । न केवलं यणिसधनप्रदाननात्म्, किन्तु पुत्र
पुराणि हुँगे चन कुशेन गन्तव्ये आपद्यपि विद्वः तर्षोऽपि दातुःनः आ क्षियते आस्थाप्यते ।
यः जनः अस्य इन्द्रस्य तविधीम् बलम् शयुकुभत् रिद्विवाकरणादिना, लक्ष्य पणेरजतीति
पूर्वशेषः ॥ ७ ॥

सं यजनीं सुधनीं विश्वार्धमावेदिन्द्रो मधवा गोषु शुभिषु ।
युजं ह्यन्यमकृत प्रवेपन्युदो गव्यं सृजते सत्वभिर्धुनिः ॥ ८ ॥

सम् । यत् । जनीं । सुधनीं । विश्वार्धसौ । अवेत् । इन्द्रः । मधवा । गोषु । शुभिषु ।
युजम् । हि । अन्यम् । अकृत । प्रवेपनी । उत् । ईम् । गव्यम् । सृजते । सत्वभिः । धुनिः ॥

पेट्ट० यदा द्वौ मनुष्यौ शोभनधनौ परिपूर्णावौ शोभान्तु गोषु निमित्तेषु सद्ग्रामे संयुक्तौ
जानाति 'मधवा इन्द्रः', तदानीं तयोः अन्यम् यजमानम् आत्मना युक्तं कृणोति प्रवेपनात् इन्द्रः ।
कृत्वा च तस्य गोसहं शयुतः उत् आजति बहैरत्क्षेपणशीलः ॥ ८ ॥

मुद्रल० 'सम् अवेत् संजानाति यत् यदा जनी परम्परयति इन्द्रिनी' सुधनी शोभनधनौ विश्वार्धसौ
व्यासबलौ मधवा धनवा इन्द्रः गोषु शुभिषु शोभनासु गोषु निमित्तभूतासु, तदा अन्यम् यजारम्
युजम् सदायम् अकृत कृत्वान् । प्रवेपनी शयुणां प्रवेपनवात् इन्द्रः ईम् पुनम् गव्यम् गोसमुहम्
उत् सृजते सत्वभिः मयद्रिः सह पुनिः सैधानां कम्बिवा । इन्द्रो यजमानम् अयजमानं वा यो
जानाति गोनिमित्तं ज्ञात्वा यजने गोसहं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

सहस्रसामाग्निवोर्धे गृणीपे शत्रिमग्न उपमां केतुमर्यः ।

तस्मा आपः संयतः पीपयन्तु तस्मिन् क्षत्रममवत् त्वेपमस्तु ॥ ९ ॥

सहस्रसाम् । आग्निवोर्धे । गृणीपे । शत्रिम् । अग्ने । उपसाम् । केतुम् । अर्यः ।
तस्मै । आपः । सम्यतः । पीपयन्तु । तस्मिन् । क्षत्रम् । अमस्तु । त्वेपम् । अस्तु ॥ ९ ॥

पेट्ट० हे अग्ने ! त्वम् इन्द्र सहस्रस्य दातारं यजमानानां सम्भकारं वदसि सन्तुणां शातयितारम्
उपमानभूतम् वीरानां केतुमन्तु अर्यः । तस्मा इन्द्राय आपः सद्ग्रवा स्वांशनात्प्रापयन्ति ।
तस्मिन् इन्द्रे यत् सदाययुक्तं दीप्तं च अस्तु इति ॥ ९ ॥

मुद्रल० अर्यः सद्ग्रव तद्ग्रसाम् अपरिमितपनधनम् आग्निवोर्धे अग्निवोर्धेसुतम् धनिम् एतन्नामकं
शातयितुं गृणीपे इतीति हे अग्ने ! अह्नवादिगुणविशिष्ट इन्द्र ! । वीरानाम् तम् । उपमान् उपमान-

१. 'गति मूको. २. 'म लपे ३-३. नास्ति मूको. ४. 'पतिवद' मूको. ५. नास्ति मूको.

६. 'न्द स्वाभी अम् मूको.

भूतम् केदुम् प्रस्थातमित्यर्थः । तस्मै आपः संयतः सम्पन्नच्छन्दसः पीपयन्त पुष्यन्तु । तस्मिन्
राजनि क्षत्रम् बलम् अमवत् गृह्युक्तम् त्वेषम् धीसम् अस्तु ॥ ९ ॥

इति धतुर्षोष्ठके द्वितीयाध्याये चतुर्थो वर्गः ॥

[३५]

यस्ते साधिष्ठोऽवसे इन्द्र ऋतुष्टमा भर ।

अस्मभ्यं चर्षणीसहं सस्ति वाजेषु दुष्टरम् ॥ १ ॥

यः । । ते । साधिष्ठः । अवसे । इन्द्र । ऋतुः । तम् । आ । भर ।

अस्मभ्यम् । चर्षणिऽसहम् । सस्तिम् । वाजेषु । दुष्टरम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्रभूवसुरादिरसः । यः तव साधियुक्तमो रक्षणाय इन्द्र । ऋतुः भवति, तम् आ इ
अस्मभ्यम् मनुष्याणाम् अभिभवितारम् सम्भजनशीलम् सद्ब्राह्मणेषु दुष्टरम् । ऋतुः कर्म ॥ १ ॥

मुद्रल० 'यस्ते साधिष्ठः' इत्यष्टचं तृतीयं सूक्तम् । अत्रिरोगोचः 'प्रभूवसुर्नामा साधिः । अन्त्या 'पृष्टिः'
शिष्टा अनुष्टुभः । इन्द्रो देवता ।

हे इन्द्र ! यः ते तव साधिष्ठः कतिशयेन साधकः ऋतुः उक्तलक्षणे कर्म अस्ति, तम्
ऋतुं नः अवसे अस्मद्रक्षणाय अस्मभ्यम् आ सर वाहर । कीदृशं तम् । चर्षणीसहम् सर्वेषां
मनुष्याणाम् अभिभवितारम् सस्तिम् संस्मरते शुद्धम् वाजेषु सद्ब्राह्मणेषु दुष्टरम् अन्यैरनामिभाव्यम् ॥ १ ॥

यदिन्द्र ते चतस्रो यच्छ्रं सन्ति तिस्रः ।

यद् वा पञ्च क्षितीनामवस्तत् सु न आ भर ॥ २ ॥

यद् । इन्द्र । ते । चतस्रः । यद् । शूर । सन्ति । तिस्रः ।

यत् । वा । पञ्च । क्षितीनाम् । अवः । तत् । सु । नः । आ । भर ॥ २ ॥

वेङ्कट० इन्द्र । यद् तव चतस्रः रक्षाः सन्ति यदि वा शूर । तिस्रः यद् वा पञ्च स्वोत्पन्ना अपाय, तव
सर्वमस्मभ्यं सुष्ठु आ हर । बह्व्यः तव रक्षाः सन्ति, सर्वास्ता अस्मान् सु कुरिति ॥ २ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! ते तव यद् वा जतयः चतस्रः पशुषु वर्णेषु संमिताः सन्ति, यद् वा पञ्च
विषु लोकेषु वर्तमानाः, यद् वा वा चार्थे । यद् वा च पञ्च क्षितीनाम् पञ्चजनसम्बन्धिष्वप्य उक्तम्
सन्ति, तद् सर्वम् अपः रक्षणम् सु सुष्ठु नः अस्मभ्यम् आ सर वाहर ॥ २ ॥

आ तेऽवो वरेण्यं वृषन्तमस्य ह्रमहे ।

वृषजूतिर्हि जज्ञिष आभूमिरिन्द्र तुर्वणिः ॥ ३ ॥

आ । ते । अवः । वरेण्यम् । वृषन्ऽस्तमस्य । ह्रमहे ।

वृषऽजूतिः । हि । जज्ञिषे । आऽभूमिः । इन्द्र । तुर्वणिः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० आ ह्ययामहे तव रमणीयं रक्षणं कामानाम् अविशयेन वर्धितुः । एवं हि वर्धित्वेन आभयनशीलैर्मरुतिः सह इन्द्र ! प्रादुर्भवसि क्षिप्रकारो ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! वृषन्तमस्य फलानां वर्षकृतमस्य ते एव अवः रक्षणम् वरेण्यम् वरणीयम् आ ह्रमहे आह्वयामः । हे इन्द्र ! वृषजूतिः वर्षणगमनः तुर्वणिः ईसकः त्वम् आभूमिः सपत्तो भयनिर्घ्नाहैर्मरुतिः सह अवः हि जज्ञिषे उत्पादयसि खलु । तेऽवः* आह्वयामि ॥ ३ ॥

वृषा ह्यसि राधसे जज्ञिषे वृष्णि ते शवः ।

स्वक्षत्रं ते धृपन्मनः सत्राहमिन्द्र पौर्यम् ॥ ४ ॥

वृषा । हि । असि । राधसे । जज्ञिषे । वृष्णि । ते । शवः ।

स्वऽक्षत्रम् । ते । धृपत् । मनः । सत्राऽहम् । इन्द्र । पौर्यम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० 'असि' हि अति । धनाय च प्रादुर्भवसि । वर्षणशीलं तव बलम् । तथा स्वभूतबलं एष्टम् तव मनः । बलं च सत्यमेवाऽऽहम्* हे इन्द्र ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! राधसे यत्रमानानां समुद्रये वृषा हि अति फलस्य वर्षकोऽसि खलु । तथा जज्ञिषे धनार्थमुत्पद्यते । ते शवः बलम् वृष्णि वर्धितु । ते मनः स्वक्षत्रम् स्वराज्यबलम् धृपन् वर्षकम् विरोधिनाम् । हे इन्द्र ! ते पौर्यम् पुंस्तवम् घनाद्यम् संभइन् ॥ ४ ॥

त्वं तमिन्द्र मर्त्यमभिघ्नयन्तमद्रिषः । सर्वथा शतक्रतो नि याहि शवसस्पते ॥ ५ ॥

त्वम् । तम् । इन्द्र । मर्त्यम् । अभिघ्नयन्तम् । अद्रिऽवः ।

सर्वऽथा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । नि । याहि । शवसः । पुते ॥ ५ ॥

वेङ्कट० त्वम् तम् इन्द्र ! मनुष्यं शत्रुयन्ते हे अद्रिन् ! सर्वरथैः त्वदीयैः अभिगच्छ हे शतकर्तम् ! बलस्य पुते ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! त्वम् तम् अभिघ्नयन्तम् शत्रुत्वमाचरन्तम् मर्त्यम् हे अद्रिन् ! यत्रवच्चिद्र ! सर्वथा सर्वत्र न्यासेन रथेन हे शतक्रतो ! शवसः पुते ! बलस्य पालक ! नि याहि नितरां गच्छ अभिभवितुम् ॥ ५ ॥

इति षडुर्धाष्टके द्वितीयाध्याये पञ्चमो वर्गः ॥

१. नास्ति वि'. २. ते तव मूको. ३-३. नास्ति वि' लपं. ४. त वि'. ५-५. 'नेवारणुः वि' ;

*नेवारणुः लपं.

त्वामिद् वृत्रहन्तम् जनासो वृक्तवर्हिषः । उग्रं पूर्वीषु पूर्व्यं हवन्ते वाजसातये ॥६॥

त्वाम् । इत् । वृत्रहन्ऽतम् । जनासः । वृक्तवर्हिषः । उग्रम् । पूर्वीषु । पूर्व्यम् । हवन्ते । वाजसातये ॥६॥

वेङ्कट० त्वाम् पुन हे अतिशयेन वृत्रस्य हन्तः ! जनाः^१ वृक्तवर्हिषः उद्गूयं^२ पूर्वीणामपि^३ पूर्व्यम्^४ प्रजाणां सुवार्धं हवन्ते इति ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे वृत्रहन्ताम् ! अतिशयेन वृत्राणां हन्तारिन्द्र ! त्वाम् इत् स्थामेव जनासः प्रजाः वृक्तवर्हिषः आच्छादितदर्भाः उग्रम् उद्गूयंयलम् पूर्वीषु बह्वीषु प्रजासु मध्ये पूर्व्यम् पुरातनं सन्तम् वाजसातये सद्प्रामाथ हवन्ते आह्वयन्ते ॥ ६ ॥

अस्माकमिन्द्र दुष्टरं पुरोयावानमाजिषु । स्यावानं धनेधने वाजयन्तमवा रथम् ॥७॥

अस्माकम् । इन्द्र । दुष्टरम् । पुरःस्यावानम् । आजिषु । स्यावानम् ।

धनेऽधने । वाजयन्तम् । अवा । रथम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अस्माकम् इन्द्र । शत्रुभिः दुष्टरम्^१ सद्प्रामेषु पुरोगन्तारम् सह गच्छन्तम् धनेधने^२ अन्नमिच्छन्तम् रथम् रक्ष ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! अस्माकम् रथम् रंहणरवभाषम् अवा रक्ष । कीट्यां रथम् । दुष्टरम् दुःखेन वरणीयम् आजिषु सद्प्रामेषु पुरोयावानम् पुरतो मिश्रविचारम् समावानम् अनुचरैः सह गन्तारम् धनेधने सर्वेषु धनेषु वाजयन्तम् धनम् इच्छन्तम् ॥ ७ ॥

अस्माकमिन्द्रेहि नो रथमवा पुरंध्या ।

वयं शविष्ठ वार्यं दिवि श्रवो दधीमहि दिवि स्तोमं मनामहे ॥ ८ ॥

अस्माकम् । इन्द्र । आ । इहि । नः । रथम् । अवा । पुरंस्था ।

वयम् । शविष्ठ । वार्यम् । दिवि । श्रवः । दधीमहि । दिवि । स्तोमम् । मनामहे ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अस्मदर्थम् इन्द्र ! आ गच्छ । अस्मदीयम् रथम् रक्ष प्रक्षया । वयम् हे बलवत्तन ! दीप्ते त्वमि वरणीयं हविः निदधीमहि^१ । तथा दीप्ते स्तोमम्^२ पोचारयामः ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! अस्माकम् अस्मदीयं एव सन् आ इहि आगच्छ । आगत्य च पुरंध्या शोभनपुत्रया नः अस्माकम् रथम् अवा रक्ष । वयम् च हे शविष्ठ ! अतिशयेन बलवद् ! त्वद्गुणग्रहात् वार्यम् वरणीयम् श्रवः अन्नम् दिवि शोचमाने त्वयि दधीमहि स्थावयामः । तथा दिवि त्वयि स्तोमम् स्तोत्रम् मनामहे करवामहे ॥ ८ ॥

इति ऋग्वेदाष्टके द्वितीयाध्याये षष्ठो वर्गः ॥

१. नारित लपं. २ पूर्विणा विं. ३. नास्ति विं लपं. ४. धने धने विं लपं. ५. निधी

[३६]

स आ गमदिन्द्रो यो वसूनां चिकेतद् दातुं दामनो रयीणाम् ।
धन्वचरो न वंसगस्तृपाण्यकमानः पिबतु दुग्धमंशुम् ॥ १ ॥

सः । आ । गमत् । इन्द्रः । यः । वसूनाम् । चिकेतद् । दातुम् । दामनः । रयीणाम् ।
धन्वचरः । न । वंसगः । तृपाणः । चकमानः । पिबतु । दुग्धम् । अंशुम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० सः आ गच्छतु इन्द्रः, यः वासवितृण्यि घनानि यजमानस्य दातुम् वृष्यते । दास्यामीति
मन्यते इत्यर्थः । निरदके देशे वर्तमानः इव वंसगः^१ तृष्णायुक्तः कामयमानः पिबतु दुग्धम् सोमम् ॥ १ ॥

मुद्रल० 'स आ गमत्' इति पद्वचं चतुर्थे सूक्तम् । आद्विरसः प्रभूवसुर्नपिः । तृतीया जगती,
शिष्टाः शिष्टुभः । इन्द्रो देवता ॥

सः इन्द्रः अस्मच्छं प्रति वा गमत् आगच्छतु, यः देवः वसूनाम् घनानाम् वसूनि घनानि
चिकेतद् जानाति दातुम् । कीदृशः । दामनः दाता रयीणाम् घनानाम् । गमते दहाम्तः ।
धन्वचरः न धनुषा सह सन्नरन् धानुष्क इव वंसगः धननीयगमनः (?)^२ तृपाणः चकमानः
कामयमानः च सन् दुग्धम् अभिपुत्रम् अंशुम् सोमम् पिबतु ॥ १ ॥

आ ते हनु हरिवः शूर शिप्रे रुद्रत् सोमो न पर्वतस्य पृष्ठे ।
अनु त्वा राजभ्रवतो न द्विन्वन् गीर्भिर्मेदेम पुरुहूत विश्वे ॥ २ ॥

आ । ते । हनु इति । हरिञ्जः । शूर । शिप्रे इति । रुद्रत् । सोमः । न । पर्वतस्य । पृष्ठे ।
अनु । त्वा । राजन् । अर्षितः । न । द्विन्वन् । गीःभिः । मेदेम । पुरुहूत । विश्वे ॥ २ ॥

वेङ्कट० तत्र अश्वस्य भक्षितस्य हगनसाधने शिप्रे हे हरिवः । शूर^३ सोमः आ रोहतु, न पर्वतस्य
पृष्ठे वृथा तिष्ठतु । स्तुतिभिस्त्वाम् अनु मेदेम हे राजन् । पुरुहूत^४ विश्वे वषम्, यथा^५ अधान् युदे
धेरयन् अनुमदति ॥ २ ॥

मुद्रल० हे हरिवः । हरिभ्यां तद्वन् । शूर ! इन्द्र ! ते तव हनु शिप्रे संहते आ रूद्रत् आरोहतु
सोमोऽनु सोमः, पर्वतस्य पृष्ठे न रहतु न रोहति, तत्र न तिष्ठतीत्यर्थः । हे राजन् ! राजमान इन्द्र !
त्वा त्वाम् अनु त्वया सह विश्वे त्वर्थे ययन् अर्षितः न अद्वानिव तृणादिभिः गीभिः
स्तुतिभिः द्विन्वन् द्विन्वन्तः प्रीणयन्तः सन्तः मेदेम हन्वेम हे पुरुहूत ! बहुभिराहूत इन्द्र ! ॥ २ ॥

चक्रं न वृत्तं पुरुहूत वेपते मनो भिषा मे अमतेरिदंशिवः ।
रथादधि त्वा जरिता संदावृथ कुविशु स्तोपन्मघयन् पुरुवसुः ॥ ३ ॥

१. नास्ति सूको.

२. तु. ऋ १.५५, १ आभ्यम्.

३. शः सूको.

४. नास्ति वि.

५. ५. नास्ति वि' रूपे.

चक्रम् । न । वृत्तम् । पुरुऽहृत । वेपते । मनः । भिया । मे । अमतेः । इत् । अद्रिऽञ्च ।
र्यात् । अर्धि । त्वा । जरिता । सदाऽवृध् । कुवित् । नु । स्तोपत् । मघऽवन् । पुरुऽवसुः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० चक्रम् इव वर्तमानम् हे पुरुहृत । मघवन्! अमतेः एव भयेन मग मनः कम्पते । स्तुतिभिरमति-
रिन्द्रं हृष्ट्वा किमिह न स्तोमीति भयम् । तथा सति रथात् पापदेव त्वं नापतरसि तावदेवायम् ।
अरिता हे सदा! वर्धमान! मघवन्! कुवित् पुरुवसुः इति हे ईसंजे अस्वई, स क्षिप्रम् त्वां
स्तौतुं ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे पुरुहृत! महुभिराहूत! हे अद्रियः! मघवन् इन्द्र! मे मनः अमतेः इत् ददित्वात्
भिया भीत्या वेपते, वृत्तम् चक्रम् न भूमौ वर्तमानं चक्रमिव । यस्मादेवं तस्मात् रथात्
अधि उपरि स्थितम् त्वा त्वाम् हे सदाहृध! सर्वदा वर्धमान! मघवन्! धनवन्! इन्द्र!
अरिता स्तोता पुरुवसुः अयमृषिः कुवित् बहु नु क्षिप्रम् स्तोपत् स्तोष्यति* इत्यात् ॥ ३ ॥

एष प्रावेव जरिता तं इन्द्रेयंति वाचं बृहदाशुपाणः ।

प्र सव्येन मघवन् यंसि रायः प्र दक्षिणिर्दरिवो मा वि वेनः ॥ ४ ॥

एषः । प्रावाऽइव । जरिता । ते । इन्द्र । इयंति । वाचम् । बृहत् । आशुपाणः ।

प्र । सव्येन । मघऽवन् । यंसि । रायः । प्र । दक्षिणित् । हरिऽञ्च । मा । वि । वेनः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० एषः जरिता अभिषवमावेव गुम्यम् इन्द्र । वाचम् प्रेरयति कदर्थम् स्वामशुपाणः ।
तस्मै सव्येन हस्तेन मघवन्! प्र यच्छ धनानि, दक्षिणेन च प्र यच्छ* । हरिवः! मा विगतकामो भूः
स्तौतरि ॥ ४ ॥

मुद्रल० एषः जरिता गरिता स्तोता प्रावेव अभिषवाश्मेव, स यथा रसं जनयति तद्वत्, हे हरिवः!
हरिवन्! इन्द्र! ते गुम्यम् वाचम् स्तुतिम् इवति, प्रेरयतीत्यर्थः । बृहत् महत् प्रभूतं फलम् आशुपाणः
आशु संभक्त्य सन् हे मघवन्! इन्द्र! सव्येन हस्तेन रायः धनानि प्र यंसि प्रयच्छति । दक्षिणित्
दक्षिणेनापि प्र यंसि इति शेषः । मा वि वेनः विगतकामं मा कार्षीः ॥ ४ ॥

वृषा त्वा वृषणं वर्धतु धौवृषा वृषभ्यां वहसे हरिभ्याम् ।

स नो वृषा वृषरथः सुशिप्र वृषक्रतो वृषा वज्रिन् भरे धाः ॥ ५ ॥

वृषा । त्वा । वृषणम् । वर्धतु । धौः । वृषा । वृषेऽभ्याम् । वहसे । हरिऽभ्याम् ।

सः । नः । वृषा । वृषेऽरथः । सुऽशिप्र । वृषक्रतो इति वृषेऽक्रतो । वृषा । वज्रिन् । भरे । धाः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० वर्धिता धौः वर्धयतीति त्वां* वर्धयतु, तथा* वृषा सन् वर्धितृभ्याम् अश्वभ्यां गच्छति । सः
त्वम्* अस्मान् वर्धितृथः हे सुधनो! वृषकर्मन्! वज्रिन्! सह्यामे धारय* ॥ ५ ॥

१-१. नास्ति विं लर्द. † नास्ति ल. ‡-‡ 'शेऽभ्य मूको. २. स्तोपयति मूको. ३. नास्ति
मूको. ४. दक्षिण मूको. ५. ता लर्प. ६. यथा विं लर्द. ७. वाः विं.

मुद्रल० हे इन्द्र! इषा वर्षिणी वीः घोसवित्री स्तुतिः इषणम् कामानां वर्षकम् त्वा त्वाम् वर्षतु वर्षयतु ।
 इषा कामानां वर्षकः त्वम् इषभ्याम् संवत्सृभ्यान् हरिभ्याम् अश्राभ्याम् बहो वरं प्रयुञ्जसे । हे सुधिप्र!
 शोभनहृनो! इषवतो! वर्षणकर्मवद! वज्रिन् । वज्रवज्रिन्द्र! सः त्वम् इषा इषरथः च सन् नः
 अस्मान् भरे सद्यमेव धाः धारय ॥ ५ ॥

यो रोहितौ वाजिनौ वाजिनीवान् त्रिभिः शतैः सचमानावदिष्ट ।
 यूने समस्मै क्षितयो नमन्तां श्रुतरथाय मरुतो दुवोया ॥ ६ ॥

यः । रोहितौ । वाजिनौ । वाजिनीवान् । त्रिभिः । शतैः । सचमानौ । अदिष्ट ।
 यूने । सम् । अस्मै । क्षितयः । नमन्ताम् । श्रुतरथाय । मरुतः । दुवः । ज्या ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यः रोहितौ वाजिनौ अश्ववान् त्रिभिः अश्वशतैः संयुज्यमानौ युद्धे क्षितिदिशति, अस्मै इन्द्राय
 यूने क्षितयः मरुतः सम् नमन्ताम् । हे मरुताः । विश्रुतरथाय इन्द्राय युष्मासु परिचरयेच्छा
 भवतिवति ॥ ६ ॥

मुद्रल० इयं श्रुतरथस्य राशः दानस्तुतिः । यः राजा वाजिनीवान् अश्वान् श्रुतरथः रोहितौ
 रोहितवर्षी वाजिनौ अश्वौ त्रिभिः शतैः गवास्तुक्त्तंख्याभिः सचमानौ संयुज्यमानौ अदिष्ट
 अदात् । यूने सर्वज्ञ मिश्रविद्ये अस्मै श्रुतरथाय क्षितयः सर्वोः प्रजाः दुवोया परिचरयेया
 सम् नमन्ताम् प्रणता भवन्तु । क्षेवन्तामित्यर्थः । हे मरुतः ! इति इन्द्रसहायभूतानां मरुतां
 सम्बोधनम् ॥ ६ ॥

इति चतुर्थाष्टके द्वितीयाध्याये सप्तमो पद्यः ॥

[३७]

सं भानुना यतते सूर्यस्याजुह्वानो घृतपृष्ठः स्वर्जाः ।
 तस्मा अमृधा उपसो व्युच्छान् य इन्द्राय सुनवामेत्याह ॥ १ ॥

सम् । भानुना । यतते । सूर्यस्य । आऽजुह्वानः । घृतपृष्ठः । सुऽअर्जाः ।
 तस्मै । अमृधाः । उपसः । वि । व्युच्छान् । यः । इन्द्राय । सुनवाम् । इति । आह ॥ १ ॥

वेङ्कट० अत्रिभौतः । सूर्यस्य तेजसा सहस्रच्छेदे आहूयमानोऽग्निः घृतपृष्ठः^१ स्वर्जनः । 'विश्वान्तो यतते
 सूर्येण' (ऋ १, १८, १) इत्युक्तम् । एवमित्यत्र काळ उपसि वः इन्द्राय सोमम्^२ सुनवाम^३
 इति^४ वदति, तस्मै अमृधाः उपसः व्युच्छान्तु । या न हिंसन्ति ता अमृधा इति ॥ १ ॥

मुद्रल० 'सं भानुना' इति पठ्यते पञ्चमं सूक्तम् । अत्रिभौतः । त्रिपुण्ड्रः इन्द्रः । इन्द्रो देवता ।

१. नास्ति सूको. २. लोम सूको. ३. सुनवामि ल; सुनवामि ल प्रत्यय- ४. नास्ति वि'.

पूर्वस्य मानुना वेजसा सह आजुहानः सर्वत्र ह्यमानः पृतदुष्टः प्रदीप्तज्वालः स्यन्वाः स्वन्नोभिः^१
 रागं यतते सम्पक् प्रपत्नं करोति । उदयफाले ह्यप्रथः प्रज्वालयन्ते । तस्मात् फारणात् यः यजमानः
 इन्द्राय पुनवाम इति आह प्रूते अथयुं प्रति तस्य यजमानाय अपृष्टाः सर्दिमिताः उदयः व्युच्छाद्
 व्युच्छन्तु । उदयफालेऽग्निः प्रज्वालितः तस्मात्^२ सोमवार्यं कुर्म इति वो मूते तस्य सुदिनानि
 भवन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

समिद्धाग्निर्वनवत् स्तीर्णवर्हिर्ध्रुवस्तग्रावा सुतसोमो जराते ।

ग्रावाणो यस्यैपिरं वदन्त्ययदध्वर्युर्हविषाव सिन्धुम् ॥ २ ॥

समिद्धऽग्निः । वनवत् । स्तीर्णवर्हिः । ध्रुवस्तग्रावा । सुतसोमः । जराते ।

ग्रावाणः । यस्यै । इपिरम् । वदन्ति । अयत् । अध्वर्युः । हविषा । अर्वा । सिन्धुम् ॥ २ ॥

वेदूट० पश्याथं समिद्धाग्निः स्तीर्णवर्हिः सन् इन्द्र भजते । तथाऽभियवाय युक्तग्रावा वृत्तसोमः
 च एव सौति । यस्य इन्द्रस्य ग्रावाणः अभिलषितं सोमम्^३ वदन्ति, अथैव सन्दनशीलं सोमं
 पुरोधाशादिना सह अत्र गमयति अध्वर्युः ॥ २ ॥

मुद्रल० समिद्धाग्निः प्रदीप्ताग्निः स्तीर्णवर्हिः प्रवृत्तदर्भोऽयं यजमानः वनवत् सैभजते । युक्तग्रावा
 युक्ताभियवपापाणः वृत्तसोमः अभियुक्तसोमः जराते सौति । यस्य अध्वर्युः ग्रावाणः समिपव-
 साधनाः इपिरम् एवणीयं शब्दम् वदन्ति, सः अध्वर्युः हविषा सह अत्र अयत् सिन्धुम्^४ अवनेजनीः
 अवगच्छति ॥ २ ॥

ध्रुविरियं पतिमिच्छन्त्येति य इं वहति महिषीमिपिराम् ।

आस्यं श्रवस्वाद् रथं आ चं घोषात् पुरु सहस्रा परि वर्तयति ॥ ३ ॥

ध्रुवः । इयम् । पतिम् । इच्छन्ती । एति । यः । ईम् । वहति । महिषीम् । इपिराम् ।

आ । अस्य । श्रवस्वात् । रथः । आ । च । घोषात् । पुरु । सहस्रा । परि । वर्तयति ॥ ३ ॥

वेदूट० ध्रुवः इयम् पतिम् इच्छन्ती गच्छति, यः एनाम् इन्द्र उपसम् वहति महिषीम् इष्टाम् । अग्निहव-
 सरे^५ इन्द्रस्य रथोऽस्माकमगमिच्छतु, आ घोषयतु च पुरुणि धनानि । सहस्राणि स्तोत्रभ्यः
 परि वर्तयति, स्वस्माभिर्गमयति ॥ ३ ॥

मुद्रल० इयम् ध्रुवः इन्द्रस्य पत्नी पतिमिच्छन्ती स्वभियं यज्ञगमनाय प्रवृत्तमिच्छन्ती एति अनुगच्छति ।
 यः इन्द्रः ईम् एनाम् महिषीम् वहति वहति इपिराम् गमनवतीम् अस्य इन्द्रस्य रथः आ अर्वाक्
 अस्माद्भिर्मुक्तम् भवत्वात् अगमिच्छति, आ च घोषात् आद्युच्यति शब्दयति पुरु अत्यधिकम् ।
 सहस्रा सहस्राणि धनानि परि पतितः वर्तयति प्रापयति ॥ ३ ॥

१. 'स्वन्न' मूको. २. तस्मै मूको. ३. नास्ति लक्ष्यं. ४. नास्ति मूको. ५. 'वत'
 मूको.

न स राजा व्यथते यस्मिन्निन्द्रस्तृत्रं सोमं पिबति गोसखायम् ।

आ संत्वनैरजति हन्ति वृत्रं क्षेति क्षितीः सुमगो नाम पुष्यन् ॥ ४ ॥

न । सः । राजा । व्यथते । यस्मिन् । इन्द्रः । तृत्रम् । सोमम् । पिबति । गोसखायम् ।

आ । संत्वनैः । अजति । हन्ति । वृत्रम् । क्षेति । क्षितीः । सुमगः । नाम । पुष्यन् ॥ ४ ॥

षेड्डट्ट० 'न सः राजा' अजति', यस्मिन् राजनि इन्द्रः तीव्ररसम् सोमम् पिबति पयोमिश्रणम् ।
सोऽप्यगिन्द्रः भूतैः सद्य आ गच्छति, हन्ति च उपद्रवम्, अधिवसति च' शूमीः सुभनः उद्गम्
(सु. निष १, १२) पुष्यन् ॥ ४ ॥

सुद्रल० सः राजा न व्यथते व्यथितो न भवति, यस्मिन् राजनि वदोपे यज्ञे इन्द्रः तीव्रम् मर्द-
जनकम् सोमम् पिबति गोसखामम् क्षोरादिमिश्रणवन्तम् । स राजा सत्वनैः सत्वनिरनुषैः आ
संवत्तः अजति गच्छति, हन्ति वृत्रम् पापम्, क्षेति गच्छति क्षितीः प्रजाः सुभनः शोभनसुसः
नाम नामकं धनम् इन्द्रस्य पुष्यन् पोषयन् ॥ ४ ॥

पुष्यात् क्षेमं अभि योगं भवात्युभे घृतां संवृती सं जयाति ।

प्रियः सुयं प्रियो अग्रा भवाति य इन्द्राय सुतसोमो ददाशत् ॥ ५ ॥

पुष्यात् । क्षेमं । अभि । योगं । भवाति । उभे इति । घृतां । संवृती इति सुवृत्ती । सम् । जयाति ।

प्रियः । सुयं । प्रियः । अग्रा । भवाति । यः । इन्द्राय । सुतसोमः । ददाशत् ॥ ५ ॥

षेड्डट्ट० क्षेमं लब्धपरिपालनापेक्षार्थां स पोषं पुष्यति । अभि भवति च सत्त्वं अलब्धपरिपालनात् ।
हो च मार्गो सद्रच्छमानी' सम् जयति' । तथा' सुयं अग्री च प्रियः भवति, सुतसोमः
सन् यः इन्द्राय प्रवच्छति । 'द्वे सुती अमृतवम्' (ऋ १०, ८८, १५) इति मन्त्रः ॥ ५ ॥

सुद्रल० पुष्यात् पोषयेत् सन्वादीन् । क्षेमं प्राप्तस्य रक्षणे योगे अलब्धस्य मार्गो च अनि
भवति भवति । प्रभुः भवतीत्यर्थः । तथा वने वृती घर्षमाने संवृती नियते अहीरात्रे सम्
जयाति सम्यक् जयति । ते सुलकरे ह्यावामिरथयः । किञ्च सः प्रियः भवति भवति ।
सुयं तथा अग्रा अग्री प्रियः भवति, यः इन्द्राय सुतसोमः ददाशत् सोमं ददाति ॥ ५ ॥

इति चतुर्षाष्टके द्वितीयाध्याये अष्टमो वर्गः ॥

[३८]

उरोष्टं इन्द्र राधसो विम्बी रातिः शंतकतो ।

अघा नो . विश्वचर्पणे दृग्ना सुक्षत्र मंहप ॥ १ ॥

१-१. नास्ति सूको. २. 'ति च वि'. ३. नास्ति लपं. ४. नास्ति सूको. ५. 'ने सूको.

६. यजति सूको. ७. यथा वि' लपं.

उरोः । ते । इन्द्र । राधंसः । विडम्बी । रातिः । शतश्रुतो इति शतश्रुतो ।
अर्थ । नः । विश्वंश्चर्यणे । पुम्ना । सुश्रुत्र । मंहय ॥ १ ॥

षेङ्कट० इन्द्र! तव महयो धनस्य महत् भवति दानं हे शतश्रुत! । तथा सति अस्मभ्यं हे सर्वमनुष्य! सुखल! अद्यानि प्रयच्छ ॥ १ ॥

मुद्गल० उरोटे इति पद्यं पद्यं सूक्तम् । अथिर्नाथिः । अनुद्वप् छन्दः । इन्द्रो देवता ।

हे इन्द्र! शतश्रुतो! बहुकर्मन्! ते तव उरोः प्रभृतस्य राधमः धनस्य रातिः दानम् विन्वी महती । अथ अतः कारणात् नः अस्मभ्यं हे विश्वचर्यणे! सर्वस्य ददत! सुश्रुत! सोमनधन इन्द्र! पुम्ना पुम्नानि धनानि मंहय प्रयच्छ ॥ १ ॥

यदीमिन्द्र श्रुवाण्यमिषं शविष्ठ दधिषे ।

पप्रथे दीर्घिश्रुत्तमं हिरण्यवर्णं दृष्टरम् ॥ २ ॥

यत् । ईम् । इन्द्र । श्रुवाण्यम् । इषम् । शविष्ठ । दधिषे ।

पप्रथे । दीर्घिश्रुत्तमम् । हिरण्यवर्णम् । दृष्टरम् ॥ २ ॥

षेङ्कट० यदि पत्तं इन्द्र! श्रवणीयम् इष्यमाणं धनम्, हे यत्तत्तम! धारम् दीर्घकालं धोतय्यं शत्रुदुश्चरं हे हितवमणीयवर्णं! ॥ २ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! शविष्ठ। अतिशयेन यत्तव! यत् इषम् अन्नम् श्रुवाण्यम् श्रवणीयम् ईम् सर्वतः दधिषे धारयसि, हे हिरण्यवर्णं! इन्द्र! तत् अन्नम् पप्रथे प्रयते । कथम् । दीर्घिश्रुतम् अतिदूरभवणीयतमम् दृष्टरम् अग्निभाव्यमुत्तलक्षणं प्रयते ॥ २ ॥

शुभ्रांसो ये वै अद्रिवो मेहनां केतुसापः ।

उभा देवावभिष्टये दिवश्च भ्रमश्च राजथः ॥ ३ ॥

शुभ्रांसः । ये । ते । अद्रिः । मेहनां । केतुसापः ।

उभा । देवौ । अभिष्टये । दिवः । च । मः । च । राजथः ॥ ३ ॥

षेङ्कट० स्वमयः ये तव हे अद्रिव! मंहनीयाः विशामस्पृष्टाः तैः त्वम्, वादरैः अभिष्टय, उभौ देवौ घाबापृथिव्योः अभीष्टसिद्धयर्थम् राजथः ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे अद्रिवः! यन्नवन् इन्द्र! ते स्वदीयाः ये शुभ्रांसः यत्तमता महतः सन्ति । कीदृशास्ते । मेहना मंहनीयाः केतुसापः प्रशापकं कर्म स्पृष्टान्तः । उभा उभौ देवौ त्वं च मरुत्सदृशश्च हस्तुभौ सुवाम् दिवः च दुलोकात् मः च भूमेः सकाशात् अभिष्टये अभिष्टो समनाय राजथः ईशाभे हस्त्यर्थः ॥ ३ ॥

१. मह विं लपं. २. *गाणम अन्नम् विं लपं. ३-३. प्रयते मूको. ४. मंहनीय मूको.

५. भास्ति मूको. ६. *अथिः विं लपं.

उतो नो अस्य कस्य चिद् दक्षस्य तर्ष वृत्रहन् ।

अस्मभ्यं नृम्यामा भ्रास्मभ्यं नृमणस्यते ॥ ४ ॥

उतो इति । नः । अस्य । कस्य । चिद् । दक्षस्य । तर्ष । वृत्रहन् ।

अस्मभ्यम् । नृम्याम् । आ । भ्र । अस्मभ्यम् । नृमणस्यते ॥ ४ ॥

षेड्डट० अपि च अस्मभ्यं हे वृत्रहन्! तव अस्य वर्य चिद् पलस्य प्रयच्छ, यत् प्रयच्छेत्यर्थः । किञ्च अस्मभ्यम् धनम् आ हर इति । अस्मभ्यम् धनप्रदानम् इच्छति ॥ ४ ॥

मुद्रल० उतो अपि च हे वृत्रहन्! इन्द्र! नः अस्मभ्यम् कस्य चिद् अनिर्देश्यस्य दक्षस्य प्रवृत्तस्य अस्य तव स्वभूतेभ्यः अस्मभ्यम् नृम्याम् धनम् आ भर माहर । हे इन्द्र! यत्तत्त्वम् अस्मभ्यम् नृमणस्यते सेचनमिच्छति ॥ ४ ॥

नू तं आभिराभिष्टिभिस्तव शर्मञ्छतक्रतो ।

इन्द्र स्याम सुगोपाः शूर स्याम सुगोपाः ॥ ५ ॥

नू । ते । आभिः । अभिष्टिभिः । तव । शर्मन् । शतक्रतो इति शतक्रतो ।

इन्द्र । स्याम । सुगोपाः । शूर । स्याम । सुगोपाः ॥ ५ ॥

षेड्डट० क्षिप्रम् तव अभीष्टाभिः आभिः स्तुतिभिः त्वदीपसुखे स्याम शतक्रतो । इन्द्र! । शोभनगोपनाः हे शूर! स्याम सुगोपाः ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे शतक्रतो! इन्द्र! ते तव आभिः अभिष्टिभिः अभिगमनैः तु क्षिप्रं समृद्धा भवेमेति गोपः । हे इन्द्र! तव शर्मन् शर्मणि सुखे सति सुगोपाः स्याम भवेम । हे शूर! तव शर्मणि सुगोपाः शोभनरक्षणाः स्याम भवेम । पुनरुक्तिरादरायां ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके द्वितीयाध्याये षष्ठो वसः ॥

[३९]

यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति त्वादातमद्विषः ।

राधस्तन्नो विदद्वस उभयाहस्तया भर ॥ १ ॥

यत् । इन्द्र । चित्र । मेहना । अस्ति । त्वादातम् । अद्विषः ।

राधः । तत् । नः । विदद्वसो इति विदत्स्वसो । उभयाहस्ति । आ । भर ॥ १ ॥

षेड्डट० यावत्कः — यदि इन्द्र! चायनीये मंहनीये धनमस्ति । नन्म इह नास्ति इति वा प्रीणि मन्वमानि

१-१. नास्ति मूको. २. त्वं यत् विं कर्ष. ३. दिस्तव मूको.

पशानि । त्वया नस्तत् दातव्यम् अदियत् । अत्रिराहृणाशेनेन, अपि वा शतेः श्यात् । 'ते' सोमाद'
(ऋ १०, १४, ९) इति ह विशायते । राघ इति धननाम राख्यवन्ति अनेन । 'तन्मसवं विचयनं उभाभ्यां'
हस्ताभ्यामाहर' (या ४, ४) इति ॥ १ ॥

मुद्गल० 'यदिन्द्र विप्र' इति पञ्चमं सप्तमं सूक्तम् । अत्रिर्ऋषिः । अन्त्या पङ्क्तिः, शिष्टा मनुष्युः ।
इन्द्रो देवता ।

हे चिन । चायनीय ! अदिवः ! वज्रवन् ! इन्द्र ! यत् मेदना मंहनीयम् त्वादातम् त्वया दातव्यम्
राधः धनम् अस्ति, तत् धनं हे विद्वद्रथो ! सम्बधयन् इन्द्र ! नः अस्मभ्यम् उभायादस्ति उभाभ्यां
हस्ताभ्याम् आ भर काहर ॥ १ ॥

यन्मन्यसे वरेण्यमिन्द्रं द्युक्षं तदा भर ।

विद्याम तस्य ते वयमकूपारस्य द्वावने ॥ २ ॥

यत् । मन्यसे । वरेण्यम् । इन्द्रं । द्युक्षम् । तत् । आ । भर ।

विद्याम । तस्य । ते । वयम् । अकूपारस्य । द्वावने ॥ २ ॥

घोष्ठ० यत् गन्धसे वरणीयं धनम् हे इन्द्र ! वीक्षम्, तत् अस्मभ्यम् आ भर । तस्य तव दातुः प्रसादेन वयम्
अकूपारम् लभेमहि । अत्र दातव्यवचकम्—“अपयो ह वै सप्तादुत्यायावन्त आशुधानाः” । ते होतुः—
एत, विश्विदेव यक्ष पश्यमिति । ते होतुः—अकूपारो वा अयं वज्रपा ससुदेऽन्तर्महद् महद् ।
एत, तं पश्यामिति । अं दान्वभ्युपेयुः । तेभ्यो ह नातिरास । ते होतुः—एत, इन्द्रमेव स्तवान् ।
स वावास्तेषो । स एव न इमं दर्शयिष्यति इति । तेऽविमद्भवन् क्षपे ! त्वं सुतादिति । स
एतमविस्तृचमपश्यत् । तेनैवमुपायन् । 'यदिन्द्र विप्र मेदना' (ऋ ५, २९, १) इति । स हेक्षाशके—
गहद् वत म श्चयो यावन्ति, 'उगवाहस्ता भर' (ऋ ५, २९, १) इति वा आहुरिति, 'वतो
दित्तु पराभ्यम्' (ऋ ५, २९, १) इति । स हेक्षाशके—हर्षं वत मातृपयो यावन्त इति । न
'दाजत्रौ'—अकूपारं दिदक्षन्त इति, 'गन्मन्मभे वरेण्यम्' (ऋ ५, २९, २) इति । स 'दाजत्रौ'—
अकूपारं वै दिदक्षन्त इति । तं ह पदोदस्मन्तुवाच^१—इदमेव^२ मातृपयो महदित 'उभयहस्ता भर'
इत्यवोचन्निति । तमपश्यन् । एताः कामधनय श्चः" (जु. जैम ३, २०३) इति । तत्र यास्कः—
'अकूपारस्य दानस्य' (या ४, १८) इति । यद्वा—अकूपारस्य तव दानाय सम्भरेमेति ॥ २ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! यत् द्युक्षम् धनम् वरेण्यम् वरणीयम् गन्धसे तत् द्युक्षम् अस्मभ्यम् आ भर । ते तव
सम्बन्धिनः वयम् तस्य सादशस्योक्तलक्षणस्य अकूपारस्य अकुत्सितः पाशे यस्य तस्य दुग्न्तस्य
दावने दाने विद्याम स्याम ॥ २ ॥

यत् ते दित्तु प्रराध्यं मनो अस्ति श्रुतं बृहत् ।

तेन दृक्त्वा चिदद्रित्वा आ वार्जं दर्पिं सातये ॥ ३ ॥

१. ते हि चिं लपं. २-२. दिदक्षते पश्यतुभ्याम् चिं लपं. ३. 'नामर पिं लपं. ४. तप्यु-
परसार्थावन्ते चिं लपं. ५. प्रयुं मूको. ६. कारवाः क. ७. 'दे तन्मं क; 'दे तन्मं हर्षं चिं लपं.
८. वाजस्येयो मूको. ९-९. वै वं मूको. १०-१०. ह वं मूको. ११. 'दोद' क. १२. एनेव मूको.

यत् । ते । दित्वा । प्रऽप्राप्यम् । मर्तः । अस्ति । श्रुतम् । बृहत् ।
तेन । दृळ्हा । चित् । अद्रिऽवः । आ । वाजम् । दधि । सातये ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यत् ते दानेच्छु^१ प्रकषेण^२ पूजनीयम् मनः विद्यते विद्यते महत् । तेन मनसा हे अद्रिषः ! दद्यान्वयि
रात्रुपुरादीन्वस्मन्मं दानाय 'अस्तम् आ दरय'^३ । आदणातिः द्विकर्मकश्च भवति ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! ते तव यत् दित्वा दानेच्छु प्रप्राप्यम् प्रकषेण स्तुत्यम् श्रुतम् विभुतम् बृहत्
महत् मनः अस्ति, तेन मनसा हे अद्रिषः ! चञ्जवसिन्द्र ! दृळ्हा चित् ददमपि वाजम् अन्नम्
आ दधि आदरयसि सातये सम्भजनाय ॥ ३ ॥

मंहिष्ठं वो मघोनां राजानं चर्षणीनाम् ।
इन्द्रमुप प्रशस्तये पूर्वाभिर्जुष्टुषे गिरं ॥ ४ ॥

मंहिष्ठम् । वः । मघोनाम् । राजानम् । चर्षणीनाम् ।
इन्द्रम् । उप । प्रऽशस्तये । पूर्वाभिः । जुष्टुषे । गिरं ॥ ४ ॥

वेङ्कट० दातुमं पुष्पाकं हविष्मताम् राजानम् मनुष्याणाम् इन्द्रम् स्तोतुं षड्बीभिः स्तुतिभिः
उप सेवते स्तोताऽयं होता ॥ ४ ॥

मुद्रल० मघोनाम् हविलक्षणधनवताम् वः पुष्पाकम् मंहिष्ठम् अतिशयेन पूज्यम् चर्षणीनाम्
मनुष्याणाम् राजानम् इन्द्रम् उप उपेत्य प्रशस्तये प्रशस्तितुम् पूर्वाभिः पुरातनीभिर्दिव्याभिः
वारिभिः स्तोतारः जुष्टुषे सेवन्ते ॥ ४ ॥

अस्मा इन् काव्यं वचं उक्यमिन्द्राय शंस्यम् ।
तस्मा उ ब्रह्मवाहसे गिरं वर्धन्त्यत्रयो गिरं शुम्भन्त्यत्रयः ॥ ५ ॥

अस्मै । इत् । काव्यम् । वचः । उक्यम् । इन्द्राय । शंस्यम् ।
तस्मै । ऊँ इति । ब्रह्मवाहसे । गिरं । वर्धन्ति । अत्रयः । गिरं । शुम्भन्ति । अत्रयः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अस्मै एव कविकृतम् वचः शंसनीयम् उक्यम् च, ततश्च तस्मै एव इन्द्राय स्तोत्रैः उह्यमानाय
स्तुतीः वर्धयन्ति अत्रयः । स्तुतीरलक्ष्युर्दन्ति अत्रयः इति ॥ ५ ॥

मुद्रल० अस्मै इत् अस्मै एव इन्द्राय काव्यम् कवेः स्तोत्रुः सन्वन्धि वचः धाम्प्यम् उक्यम्
सक्यम् शंस्यम् शंसनीयम् । वरुणादेवम् तस्मात् तस्मै उ तस्मै इन्द्रायैव ब्रह्मवाहसे परियुद्धय स्तोत्रस्य
वाहकाय गिरः स्तुतीः अत्रयः अत्रिगोत्राः वर्धन्ति वर्धयन्ति । अत्रयः गिरः शुम्भन्ति दीवन्ति ॥ ५ ॥

इति षतुर्पादके द्वितीयाध्याये दशमो वर्गः ।

[४०]

आ याद्वाद्रिभिः सुतं सोमं सोमपते पिव । वृषन्निन्द्र वृषभिर्द्वित्रहन्तम् ॥ १ ॥

आ । याद्दि । अद्रिऽभिः । सुतम् । सोमम् । सोमऽपते । पिव । वृषन् । इन्द्र । वृषऽभिः । वृत्रहन्ऽतम् ॥
 घेङ्कट० हे वृषन् । इन्द्र । आगच्छ । आगत्य च प्रावभिः सुतम् सोमम् सोमस्य पते ! पिव मरुतिः
 सह अतिशयेन वृषस्य हन्तः ॥ १ ॥

मुद्रल० 'आ याद्वाद्रिभिः' इति नवर्चमष्टमं सूक्तम् । अत्रिऽभिः । आद्यास्तिस्र टण्णिह्, पञ्चमी-
 नवम्यौ अनुष्टुभौ । शिष्टाः षतस्रः त्रिष्टुभः । पद्यस्या अत्रिदेवताका, पञ्चमी सूर्यदेवत्या,
 शिष्टा ऐन्द्याः ॥

हे इन्द्र ! आ याद्दि असमद्यजमागच्छ । आगत्य च हे सोमपते सोमस्वामिन् इन्द्र ! अद्रिभिः-
 प्रावभिः सुतम् अभिपुतम् सोमन् पिव । हे वृषन् ! पत्नस्य वर्षधितः ! वृत्रहन्तम् । अतिशयेन
 शत्रूणां हन्तम् ! वृषभिः वर्षकैर्मरुद्भिः सह आयादि पिव च ॥ १ ॥

वृषा ग्रावा वृषा मदो वृषा सोमो अयं सुतः । वृषन्निन्द्र वृषभिर्द्वित्रहन्तम् ॥ २ ॥

वृषा । ग्रावा । वृषा । मदः । वृषा । सोम । अयम् । सुतः । वृषन् । इन्द्र । वृषऽभिः । वृत्रहन्ऽतम् ॥ २ ॥
 घेङ्कट० निगदन्त्याख्याता ॥ २ ॥

मुद्रल० ग्रावा अभिपवसाधन पापाणः वृषा वर्षकः फलस्य मदः सोमपानेन अनितः वृषा वर्षकः
 अयं सुतः अभिपुतः सोमः वृषा हे वृत्रहन्तम् ! वृषन् । इन्द्र । सोमम् वृषभिः सह पिव ॥ २ ॥

वृषा त्वा वृषणं हुवे वज्रिञ्चित्राभिरूतिभिः । वृषन्निन्द्र वृषभिर्द्वित्रहन्तम् ॥ ३ ॥

वृषा । त्वा । वृषणम् । हुवे । वज्रिन् । चित्राभिः । ऊतिऽभिः । वृषन् । इन्द्र । वृषऽभिः । वृत्रहन्ऽतम् ॥ ३ ॥
 घेङ्कट० द्वयोरकं क्रियापवन् हुवे इति । हेतौ वृषीया ऊतिभिः इति ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे वज्रिन् ! वज्रवन् इन्द्र ! वृषा सोमरसस्य सेकाऽहम् वृषणम् त्वा त्वाम् हुवे आह्वयामि ।
 किमर्थम् । चित्राभिः चावनीयाभिः ऊतिभिः रक्षाभिः निमित्तमूतिभिः । 'शिष्टं शतम्' ॥ ३ ॥

ऋजोषी वृजी वृषभस्तुरापाद्ऋष्मी राजा वृत्रहा सोमपारवा ।

युक्त्वा हरिऽभ्यामुप यासदर्वाद् माध्वदिने सर्वने मत्सदिन्द्रः ॥ ४ ॥

ऋजोषी । वृजी । वृषभः । तुरापाद् । ऋष्मी । राजा । वृत्रहा । सोमऽपारवा ।

युक्त्वा । हरिऽभ्याम् । उप । यासत् । अर्वाद् । माध्वदिने । सर्वने । मत्सत् । इन्द्रः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० क्षिप्रकारिणो योऽभिभवतीति सः दुरापाद् । अवशिष्टं स्पष्टमिति ॥ ४ ॥

मुद्गल० ऋजीपी सवनद्वयेऽभिपुतास्य गतसारस्य सोमस्य वृषीपसवने जाप्यायाऽभिपुतो योऽस्ति स ऋजीपः सोमः, सोऽस्य^१ अस्तीत्पृजीपी । वजी वज्रवान्^२ वृषभः धर्षिता दुरापाद् दुराणां एवरमाणानां शत्रूणां सोदा शुभी बलवान् राजा ईश्वरः । वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता सोमपात्रा सोमरसस्य पात्रा । एवंमहानुभाव^३ इन्द्रः हरिण्याम् युक्त्वा रथं योजयित्वा उप यासद् उपगच्छतु । अर्वाद् अस्मदभिमुखम् आगच्छतु । आगत्य च गाभ्यन्दिने सवने गत्वा माघतु सोमेन इन्द्रः ॥ ४ ॥

यत् त्वां सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः ।
अक्षेत्रवित् यथा मुग्धो भुवनान्यदीधयुः ॥ ५ ॥

यत् त्वा । सूर्यं । त्वःऽमानुः । तमसा । अविध्यत् । आसुरः ।

अक्षेत्रवित् । यथा । मुग्धः । भुवनानि । अदीधयुः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यत् त्वा सूर्यं इति चारीणां पञ्चमं कर्म कीर्यते । यदा त्वां हे सूर्य ! असुरपुत्रः स्वर्भानुः सैद्विकेयोऽन्धकारेण अविध्यत्, तदानीम् यथा अक्षेत्रवः मुग्धः प्रापति, एवं सूर्ये नष्टे भूतानि ध्यानपराण्यभवन् ॥ ५ ॥

मुद्गल० इदनादिचतुर्भिर्मन्त्रैश्चरीणां कर्म कीर्यते । हे सूर्य प्रेरक देव ! त्वा त्वाम् यत् यदा आसुरः असुरस्य प्राणाण्डरुः पुत्रः स्वर्भानुः स्वर्भानुसंशुभः तमसा मासानिमित्तन अविध्यत् आसुरोद्, तदा भुवनानि सर्वाणि अदीधयुः इत्यन्ते । यथा तत्रत्यः सर्वो जनः अक्षेत्रवित् स्वस्वस्थानमजानन् मुग्धः मूढो भवति तथा ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके द्वितीयाध्याये एकादशो वर्गः ॥

स्वर्भानोरथु यार्दन्द्र माया अबो दिवो वर्तमाना अवाहन् ।
गूळहं सूर्यं तमसापत्रेतेन तुरीयेण ब्रह्मणाविन्दुदार्त्रिः ॥ ६ ॥

त्वःऽमानोः । अथ । यत् । इन्द्र । मायाः । अबः । दिवः । वर्तमानाः । अइऽअवाहन् ।

गूळहम् । सूर्यम् । तमसा । अपत्रेतेन । तुरीयेण । ब्रह्मणा । अविन्दुत् । अत्रिः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० इन्द्र^१ सूर्यं तमसाऽभिभूते उदन्वरमेव स्वर्भानोः विधरता मायाः तमोऽस्तेन परिगताः सूर्यस्य अवस्तात् तमाच्छाया वर्तमाना यदा स्वम् अपनीतवानसि, ततः शिष्टेन तमसा अपगतकर्मणा अस्व्यन्ततोतेन निगूढम् सूर्यम् अग्निः चतुर्येण प्रदग्ना अकमत । होक्कैस्त्रिभिरध्यायैः^२ त्रिभिरव^३ इन्द्रस्ततोऽपानयत् । अवाशिष्टम् अत्रिर्मन्त्रेणेति । 'सुवर्भानुः' आसुरः^४ सूर्यं तमसाऽभिष्यत् ।

१. सोमस्य मूको. २. वज्रान् मूको. ३. 'पाना मूको. ४. एतः मूको. ५. तिस्रं मूको.

६. 'त्वा वि' एत. ७. स्वर्भानुः मूको. ८. वै मूको.

तस्यै देवाः प्रायश्चित्तमिच्छन् । तस्य वा प्रथमं तमोऽपान्ता कृणाऽविरभवत् ।
यद् द्वितीयं सा पत्युनी । यद् तृतीयं सा यत्की । यद्भ्यस्धात् 'अपाकृणान्ताऽविवशा समभवत्'
(तं २,१,२,२) इति प्राणान् ॥ ६ ॥

मुद्रल० अथ अथ जगन्मीडान्तरम् स्वर्भानोः असुरस्य यत् याः मायाः सन्ति । कीदृश्यं ताः ।
दिवः द्योतमानाद् भाद्रित्वाद् अवः अथस्तात् वर्तमानाः । तदुपरित्तरोभानासामर्थादिति भावः ।
हे इन्द्र ! ताः सर्वाः अवाहन् अयहेति । अथ परोक्षवादः । तमसा अन्धकारेण अपत्रेण अपगतकर्मणा
गृहम् सूर्यम् । अन्धकारस्यावरणरूपत्वाद् अपयत्त्वम् । तथाविधम् तुरीयेण व्रजणा 'प्राणो व्रजा'
(अथ ५,४०,८) इत्यनेन अग्निः अग्निन्दत् तन्पवान् आवरणपरागमोपायं निरावरणं सूर्यमिति ।
पूर्वमन्त्रापेक्षया अस्य तुरीयत्वम् ॥ ६ ॥

मा मामिमं तव सन्तमत्र इरस्या द्रुग्धो भियसा नि गारीत् ।
त्वं मित्रो असि सत्यराधास्तौ मेहावतं वरुणश्च राजा ॥ ७ ॥

मा । माम् । इमम् । तव । सन्तम् । अत्रे । इरस्या । द्रुग्धः । भियसा । नि । गारीत् ।
त्वम् । मित्रः । असि । सत्यराधाः । तौ । मा । इह । अवतम् । वरुणः । च । राजा ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अग्निं सूर्यं यथोक्तवान् तद्विद्वेदति—हे अग्नि ! तव आश्रयमूर्तं तम्-इमम् माम् मनुष्यैः भवेत्
द्रुग्धः निन्दितोऽसुरः अत्रेच्छया मा नि गारितु । त्वम् मम मित्रः भवसि । सत्यधनस्त्वं च वरुणानां
स्वामी वरुणः च राजा माम् इह रक्षतम् ॥ ७ ॥

मुद्रल० इदं सूर्यवाच्यम् । हे अग्नि ! माम् इमम् इन्द्रगवस्यम् तव सन्तम् तव स्वनृतम् माम् इरस्या
अत्रेच्छया द्रुग्धः द्रोघ्यासुरः निवृत्ता भयत्रक्रेण तमसा मा नि गारीत् मा गारितु । किञ्च हे मित्र !
त्वम् मित्रः असि प्रमीतेः सकाशात् प्राजा भवसि । सत्यराधाः सत्यधनश्च तौ राजा वरुणः च
त्वं च युवाम् मा माम् इह अवतम् रक्षतम् ॥ ७ ॥

प्राणो ब्रह्मा युयुजानः संपुर्यन् कीरिणा देवान् नमसोपशिक्षन् ।
अग्निः सूर्यस्य दिवि चक्षुराधात् स्वर्भानोरप माया अघुक्षत् ॥ ८ ॥

प्राणः । ब्रह्मा । युयुजानः । संपुर्यन् । कीरिणा । देवान् । नमसा । उपशिक्षन् ।
अग्निः । सूर्यस्य । दिवि । चक्षुः । आ । अधात् । स्वःऽभानोः । अप । मायाः । अघुक्षत् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० 'तुरीयेण' व्रजणा' (अथ ५,४०,६) इत्युक्तोऽर्थः स्पष्टमुच्यते । सोमाभियवार्थम् प्राणः युजानः
अग्निः देवान् पूजयन् देवां विश्वेभ्यो देवान् उपसाधयन् अग्निः सूर्यस्य दिवि तेजः कृतवान् ।
तथा स्वर्भानोः मायाः च तमोरूपाः अप अगृहत् ॥ ८ ॥

१. नास्ति लपे. २. 'द्विस्तात्' ल. ३-३. 'विर्षिशावन्' मूको. ४. निरावन् मूको. ५. नास्ति
मूको. ६. तुरीये मूको. ७. उदुपतो मूको. ८. गृहत् मूको.

मुद्रल० ब्रह्मा ब्राह्मणः अग्निः साम् इहावतमित्युपशिक्षन् प्राण्यः अग्निपवसाधगात् युयुजानः युजन् इन्द्रार्थं सोममभिपुण्वच्चित्पर्यैः । तथा कीरिणा रतोन्नेण देवान् सपर्यन् पूत्रयन् नमसा उक्तेः साधनैः सूर्यस्य सर्वत्रैरकस्य चक्षुः सर्वस्य व्यापकं मण्डलम् दिवि अन्तरिक्षे आ अघात् । निस्तमस्कं कृतवानित्यर्थैः । तदेव स्पष्टवति । स्वर्गानोः एतन्नामकस्यासुरस्य मायाः दुरीयेण ब्रह्मणा अत्रिसहाय इन्द्रः अप अशुभत् अपनुगोप न्यवारपदित्यर्थैः ॥ ८ ॥

यं वै सूर्यं स्वर्गानुस्तमसा विव्यदासुरः । अत्र्यपुस्तमन्वाविन्दन् नह्य अन्ये अश्वनुवन् ॥ ९ ॥

यम् । वै । सूर्यम् । स्वःऽभानुः । तमसा । अविव्यत् । आसुरः ।

अत्र्यः । तम् । अनुं । अविन्दन् । नहि । अन्ये । अश्वनुवन् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० स्वर्गानुना तमसा विव्यत् सूर्यम् । तमसोऽपनपनाय अन्यः तम् अनु अविन्दन्, न अन्ये तु वाक्ता आसन् । 'स्वर्गानुरासुर आदित्वं तमसाऽविष्यत् । तद् देवाश्चर्यैर्यत्नाभिपुण्यन् । तेऽत्रिमनुवन्' श्रुतेः । त्वमिदमपजहीति^१ । तथेति । तदत्रिणपाद्^२ (ऐमि १,८०) । वैश्वदेवान्येकादवा पराण्यतः ॥ ९ ॥

मुद्रल० अत्रिवृत्तं सामर्थ्यमनुवदति । यम् सूर्यम् आसुरः स्वर्गानुः तमसा अविष्यत् वाच्योद् वै सल्लु, अन्यः तम् सूर्यम् अनु अविन्दन् । इन्द्रार्थं सोमवागाद्देवतास्तुतिमस्कारैरनुक्रमेणैवदीप्य तसोऽवकथ्य^३ लब्धवन्त इत्यर्थैः । अन्ये नहि अश्वनुवन् न लब्धवन्तः सल्लु ॥ ९ ॥

इति अतुर्थाष्टके द्वितीयाध्याये द्वादशो वर्यः ॥

[४१]

को नु वाँ मित्रावरुणाश्रुतायन् दिवो वाँ महः पार्थिवस्य वा दे ।

श्रुतस्य वा सदसि त्रासीथां नो यज्ञायते वाँ पशुपो न वाजान् ॥ १ ॥

कः । नु । वाँम् । मित्रावरुणौ । श्रुतस्यन् । दिवः । वा । महः । पार्थिवस्य । वा । दे ।

श्रुतस्य । वा । सदसि । त्रासीथाम् । नुः । यज्ञस्यते । वा । पशुस्यतः । न । वाजान् ॥ १ ॥

वेङ्कट० कः नु मनुष्यो दे मित्रावरुणौ । वाम् यज्ञं कर्तुं निच्छन् महो शुभोक्त्य वृष्ट्यादिकाप दानाय भवति, पार्थिवस्य वा लोकत्रयौपध्यादिदानाय^१ भवति । तौ शुवां सत्यस्य रथानेऽकीदित्ये वर्तमानान् तेन^२ मीठी वा अरमान् रक्षतम् । यज्ञमिच्छते वा मन्त्रम् अन्नानि प्रयच्छतम् यथा^३ भाष्यः । पशुषु सीदसीति पशुयः । भाष्ये ८ः ॥ १ ॥

मुद्रल० 'को नु वाम्' इति विंशत्युचं नवमी सूक्तम् । भीमः अग्निः ऋषिः । पौडसीसत्तदस्यो अति-
वागस्यो, विश्वेकपदा विसर्द, शिष्टाः शिष्टुमः । विश्वे देवा देवताः ।

१. नास्ति छपे. २. देवाभि^३ छपे; देवाववाविष्यन्त्यनेविम^४ वि^५. ३. 'यत्नदी' वि^६.

४. 'रवातुपा छ छपे; 'रवातुवां वि'. ५. निरुप्य मूको. ६. 'अरकोर' मूको. ७. ती वि^८ छपे.

८. नास्ति मूको.

हे मित्रादयो! देवैः। वाम् युवाम् कः शु कः एतु यगमानः क्रतायन् यज्ञमिच्छद् वावयुपा-
दिति शेषः। दिवः सदसि ह्युलोकसम्यग्निनि स्थाने च महः महतः पारिवार्य सदसि
ऋतस्य वरपादकरपान्तरिक्षस्य सदसि च त्रिषु स्थानेषु नः अस्मान् प्रासोपाम् रक्षाम्। वा
शब्दश्चाथै। किञ्च यज्ञायते यज्ञमिच्छते दे वा हविर्दात्रे च मलयम् यज्ञुपः न वाजान् पश्यु
सीदतो पाजान्भानि क्षीरदभ्याङ्गीनीव तानि यथा प्रयच्छते तद्दद् भवतमिति ॥ १ ॥

ते नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्रं क्रभुक्षा मरुतो जुषन्त ।

नमोभिर्वा ये दधते सुवृक्तिं स्तोमं रुद्राय मीळहुपै सजोपाः ॥ २ ॥

ते । नः । मित्रः । वरुणः । अर्यमा । आयुः । इन्द्रः । क्रभुक्षाः । मरुतः । जुषन्त ।
नमःऽभिः । वा । ये । दधते । सुऽवृक्तिम् । स्तोमम् । रुद्राय । मीळहुपै । सऽजोपाः ॥ २ ॥

वेङ्कट० मित्रादयो वायुः इन्द्रः महानस्मान् सेवन्ताम् । ये च नमस्करैः सह सहताः सेवन्ते
रुद्राय सुमहत्कम् स्तोमम् धारयन्ति । रुद्रस्य नत्वा नत्वा तै एवदिधा इति द्रष्टव्यमिति ॥ २ ॥

मुद्रल० ते मित्रादयो देवाः नः अस्माकम् सुवृक्तिम् स्तोमम् शोभनपापादिवर्जनवत् स्तोत्रम् नमोभिः वा
हविर्भिश्च जुषन्त सेवन्ताम् । ये दधते धारयन्त्युक्तक्षणं स्तोत्रम् । देवाः द्विविधाः स्तोत्रमात्रो
हविर्भाजश्च । अत्र स्तोत्रभाजः ऽप्स्यन्ते । आयुः सततगतिर्वायुरुच्यते । अथ मरुत एव विद्युत्प
विशेष्यन्ते । रुद्राय मीळहुपे सेवयेणै रुद्रेण सह सजोपाः सजोपसः सह प्रीयमानाः ॥ २ ॥

आ वां येष्ठांश्विना हुवध्वै वार्तस्य पत्नम् रथ्यस्य पुष्टौ ।

उत वा दिवो असुराय मन्म प्रान्धांसीव यज्यवे भरध्वम् ॥ ३ ॥

आ । वाम् । येषां । अश्विना । हुवध्वै । वार्तस्य । पत्नम् । रथ्यस्य । पुष्टौ ।
उत । वा । दिवः । असुराय । मन्म । प्र । अन्धांसिऽइव । यज्यवे । भरध्वम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० हे अश्विनौ! वानृतमौ वाम् अहम् आह्वानम् आगतोऽस्मि युवयोः निगमितयोः वेगः
वातस्य पत्नं रथे निवृज्यमानस्य अश्वस्य सुहितस्य पुष्टौ । युवयोः आगमनप्रारम्भे अहम्
आह्वानं प्रवृत्त इत्यर्थः । अथ मित्रादीन् स्वानि । अथ च हे मित्रादयो! दिवः आगत्य
प्राणाय स्तोत्रे मघं मंङ्गनीयानि धनानि प्र भरध्वम्, यथा वतमानाय अश्वानि प्रयच्छेति ॥ ३ ॥

मुद्रल० अनपाशिनौ रुद्रञ्चोच्यन्ते । हे अश्विना । अश्विनौ! येषां कामानां यन्तुतमौ वाम् युवाम्
वातस्य पत्नम् वायुसमानगतेरश्वस्य यमने प्राप्तौ रथ्यस्य रथस्य पुष्टौ च निमित्ते सति आ
हुवध्वै हुवे आह्वयामि । उत वा किञ्चेत्यर्थः । दिवः चोपमानाय अतुराय प्राणायथै रुद्राय
यज्यवे प्राणसाधकाय मन्म मननीयं स्तोत्रम् प्र भरध्वम् सम्पादयत । हे अश्विनजः! अन्धांसीव
अश्वानि, हवींषि स्तोत्रे चेत्यर्थः ॥ ३ ॥

प्र सुक्ष्णो दिव्यः कर्णहोता त्रितो दिवः सजोषा वार्तो अग्निः ।
पूषा भगः प्रभृथे विश्वभोजा आजि न जग्मुर्वाश्वतमाः ॥ ४ ॥

प्र । सुक्ष्णः । दिव्यः । कर्णहोता । त्रितः । दिवः । सजोषाः । वार्तोः । अग्निः ।
पूषा । भगः । प्रभृथे । विश्वभोजाः । आजिम् । न । जग्मुः । वाश्वतमाः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सचनशीलः सविता दिवि भवः कर्ण इति मेधाविनाम (निघ ३, १५), प्राज्ञा यस्य सवितुः ह्याकारो भवन्ति । 'त्रितस्त्रिरपानः इन्द्रः' इति वारकः (९, २५) । सविता इन्द्रः धाम्ना सहितः वातः अग्निः पूषा भगः इत्येते विश्वस्य रक्षका देवा यज्ञपृष्टे दिवः प्र गच्छन्तु, अतिरात्रेण वेगवदस्वा यथा युद्धं गच्छन्ति तद्वदिति ॥ ४ ॥

मुद्रल० अत्र लिङ्गोक्तदेवताः । प्रजन्मुरिति सम्बन्धः । सक्षणः यज्ञं सेवमानः शश्रूणां सोमा वा दिव्यः दिवि भवः कर्णहोता कर्णा अयसो होतारः आह्लाकारो यस्य सः । नितः त्रिषु क्षित्वादिषु स्थानेषु तावमानः दिवः सूर्येण सह सजोषाः समानप्रीतिः वातः उक्कलक्षणकः वायुः अग्निः पूषा भगः च प्रभृथे प्रभरणरस्यस्मिन्बन्धे उक्ताः सर्वे देवाः विश्वभोजाः विश्वरक्षकाः आश्वतमाः प्रकृष्टगामनादयवर्ता श्रेष्ठाः आजिम् न सष्टप्रामभिव प्र जागुः प्रगच्छन्ति ॥ ४ ॥

प्र वो रविं युक्ताश्वं भरध्वं राय एषेऽवसे दधीत धीः ।
सुशेव एवैरौशिशस्य होता ये व एवा मरुतस्तुराणाम् ॥ ५ ॥

प्र । वः । रविम् । युक्ताश्वम् । भरध्वम् । रायः । एषे । अवसे । दधीत । धीः ।
सुशेवः । एवैः । औशिशस्य । होता । ये । वः । एवाः । मरुतः । तुराणाम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० हे मरुतः ! यूयम् अस्मभ्यं युक्ताश्वम् रविम् प्र भरध्वम्, तथा अस्माकं धनस्यान्वेषणाय रक्षणाय धारयत कर्माणि । हे मरुतः ! शिश्रामृतृणां सुष्माकम् ये एवाः मरुतयः सैः एवैः औशिशस्य कक्षीयतो होता अग्निः सुसुप्तो भवतु ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे मरुतः ! वः यूयम् रविम् धनम् युक्ताश्वम् मन्धसहितम् प्र भरध्वम् सम्पादयत । रायः धनानि गवाक्षादिलक्षणाणि एषे प्राप्तुम् अवसे प्राश्रानां धनानां रक्षणाय यीः स्तोत्रा दधीत धारयति इत्युक्तिम् । स च औशिशस्य कक्षीयतः होता अग्निः एवैः मन्धस्यैः कामैः सुशेवः सुसुप्तो भवतु । हे मरुतः ! तुराणाम् त्वरमाणानाम् वः सुष्माकम् ये एवाः कामाः सन्ति सैरिति ॥ ५ ॥

इति चतुर्धाष्टके द्वितीयाध्याये त्रयोदशो वर्गः ॥

प्र वो चायुं रंषयुर्वं कृशुध्वं प्र देवं विप्रं पनितारंमकैः ।
इषुध्वयं अतसापः पुरधीर्वस्वीनीं अत्र पत्नीरा भिये धुं ॥ ६ ॥

प्र । वः । वायुम् । रथयुजम् । कृणुष्वम् । प्र । देवम् । विप्रम् । पुनितारम् । अर्कः ।
इषुष्यर्षः । ऋतस्तापः । पुरंधीः । वस्तीः । नः । अत्र । पानीः । आ । धिये । धुरिति धुः ॥

घेकूट० यूपम् वायुम् रथयोजनम् प्र कृणुष्वम् अभिसुरं नुरुत, तथा अर्कः देवानां स्तोत्रं मेधाविनम्
अग्निं च देवम् प्र कृणुष्वम् । इषुष्यतिः इषुष्यमां । 'विश्वो राय इषुष्यति' (अ ५, ५, १)
इति मन्त्रः । इषुष्यन्त्यो यज्ञं इष्टान्तरयो बहुमशा यमुमत्सोऽस्मान् अत्र देवपरम्यः कर्मणे
आ भद्रधुः ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे मदीयाः करिवजः ! यः यूपम् वायुम् देवम् रथयुजम् यज्ञगमनाय रथसम्बद्धम् प्र कृणुष्वम्
कृणुष्वम्, देवम् योक्तमानम् विप्रम् विशेपेण कामानां पूरकम् पुनितारम् स्तुतयम् अर्कः
अर्चनसाधनमन्त्रीः प्र कृणुष्वम् स्तुतः । किञ्च इषुष्यवः गन्धः ऋतस्तापः यज्ञस्वभा
पुरंधीः पुरंध्यः श्रीरूपाः पत्नीः प्रनस्यताः पत्नीः देवपरम्यः अत्र अस्मिन् यज्ञे नः अस्मदीयाश्च
धिये कर्मणे तस्मिन्त्ये आ धुः आगतवायः ॥ ६ ॥

उपे व एषे वन्द्येभिः शूपैः प्र यद्ही दिवाश्चित्तपंद्धिरर्कः ।

उपासानक्ता विदुर्षा विश्वमा हा वहतो मर्त्याय यज्ञम् ॥ ७ ॥

उपे । वः । एषे । वन्द्येभिः । शूपैः । प्र । यद्ही इति । दिवः । चित्तपंद्धिभिः । अर्कः ।

उपासानक्ता । विदुर्षा इवेति विदुर्षाऽइव । विश्वम् । आ । ह । वहतः । मर्त्याय । यज्ञम् ॥ ७ ॥

घेकूट० उपे प्र^१ गच्छतो युष्माद् स्तुर्यैः शूपैः कान्यागैः गन्तुम् दिवः सक्तात् महत्यो आवापुषिन्वी
शोषैर्मवा प्रयुज्यमानैः आरामगुणान् चेतयद्भिः, नवा स्तुतमाने^२ युष्मान् सुलैर्मण्डं
गमनोद्योगं कृत्वा स्वर्गलोकादित्यर्थः । उपासानक्ता मनुष्याय विश्वम् यज्ञम् आ वहतः ज्ञानत्प-
विज द्वे स्त्रियौ, यज्ञं नवत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे उपासानक्ता ! (?)^१ अहोरात्राभिमन्त्रिदेवते! यद्ही महत्यो वन्द्येभिः वन्दनार्हैः चित्तयज्ञैः
अर्कैः आर्चनीयैः शूपैः सुखभैः इतरेः देवैः सह दिवः अन्तरिक्षात् अविशेषेण सर्वप्रदेशात् य-
युष्मभ्यम् उपे प्र एषे इतिः उपप्रापयामि । हे उक्तदेवते ! (?) विश्वम् सर्वं कर्तव्यजातम् विदुषी, द्व
ज्ञानत्प्रापिव मर्यायं यजमानाय यज्ञम् आ वहतः अभिसुखं प्रापयतः । ह इति पूरणः ॥ ७ ॥

अभि वीं अर्धे षोष्यार्धतो नृन् वास्तोष्पतिं त्वष्टारं रराणः ।

धन्यां सजोषां धिषणा नमोर्भिवनुस्पतीरोषधी राय एषे ॥ ८ ॥

अभि । वः । अर्धे । षोष्यार्धतः । नृन् । वास्तोः । पतिम् । त्वष्टारम् । रराणः ।

धन्यां । सजोषाः । धिषणा । नमोऽभिः । वनुस्पतीन् । ओषधीः । रायः । एषे ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अग्निं द्यौमि युष्माद् घोष्यधनयुक्ताद् नैतून् देवान् वारतोः पतिम् 'त्वष्टारम् रराणः' । धननिमित्तया
स्तुत्या हविर्भिद्य सन्नतोऽहम् ओषधीः वनस्पतीन् च र्धनाग्निं गन्तुं स्तोमि ॥ ८ ॥

मुद्रल० अहम् घोष्यावतः बहुघोष्यधनयुक्ताद् नृन् कर्मभैतून् वः युष्मान् अग्निं अर्धे अभिपूजयामि,
स्तोमीत्यर्थः । के पुनस्ते यूयम् । उच्यते । वास्तोः पतिम् त्वष्टारम् रराणः स्तोत्रादिभिः प्रीयन् ।
धन्वा धनकरी राजोषाः इतरदेवैः सह गच्छन्ती धिपणा वाणी । 'एता द्वितीयार्थे प्रथमाः' ।
वनस्पतीन् ओषधीः च नमोभिः सह अर्धे इति सम्बन्धः । क्रिमर्धम् । रायः एषे धनं प्राप्नुम् ॥ ८ ॥

तुजे नस्तने पर्वताः सन्तु स्वैतवो ये वसवो न वीराः ।

पुनित् आप्यो यजतः सदा नो वर्धन्तुः शंसुं नयीं अभिष्टौ ॥ ९ ॥

तुजे । नः । तने । पर्वताः । सन्तु । स्वऽप्यतवः । ये । वसवः । न । वीराः ।

पुनितः । आप्यः । यजतः । सदा । नः । वर्धन्तुः । नः । शंसुं । नयीं । अभिष्टौ ॥ ९ ॥

वेङ्कट० तुजे तदुप्रे चास्माकं मघा वर्षां भवन्तु, ये मेघाः वासयितारः वीराः इव स्वादत्तगतयो
भवन्ति । तथाऽस्माभिः स्तुतः अज्ञयो जातो यष्टव्यः अपां नपाद् अस्माकम् सदा भवतु ।
वर्धयतु चास्माकं कामं नरहितः अपां नपाद् अभीच्छायाम् ॥ ९ ॥

मुद्रल० पर्वताः पूरण्यन्तः मेघाः नः अस्माकम् तुजे तुजे नः अस्माकम् तने पुत्रस्य च तुजे स्वैतवः
शोभनगमनः सन्तु भवन्तु । कीदृशास्ते । ये वसवः जातो वासयितारः वीराः न वीरा इव । किञ्च ।
पुनितः स्तुतः आप्यः आत्तव्यः यजतः यजनीयः आदित्यः सदा सर्वदा नः शंसुं अस्माकं
स्तुतिम् नयीं नरेभ्यो हितो देव अभिष्टौ अभितः एषये सति वर्धात् वर्धयेत् ॥ ९ ॥

वृष्णो अस्तोपि भूम्यस्य गर्भं त्रितो नपातमपां सुवृक्ति ।

गृणीते अग्निरेतरी न शूयैः शोचिष्केशो नि रिणाति वर्ना ॥ १० ॥

वृष्णः । अस्तोपि । भूम्यस्य । गर्भम् । त्रितः । नपातम् । अपाम् । सुवृक्ति ।

गृणीते । अग्निः । एतरी । न । शूयैः । शोचिःष्केशः । नि । रिणाति । वर्ना ॥ १० ॥

वेङ्कट० भूमिहितस्य पत्न्यस्य पुत्रम् अपाम् नपातम् त्रिस्थानोऽहम् अग्निः सुवृक्तिभिः स्तुतवानस्मि ।
तोऽयम् अपां नपाद् अग्निः स्वोत्रैः एतरी एषये सुवृक्तेः नो गृणीते प्रत्यक्षं न वदति, किन्तु
शोचिष्केशः उदकानि निर्गमयति ॥ १० ॥

मुद्रल० भूम्यस्य भूमिरन्तरिक्षं तदवस्थं वृष्णः वर्षकस्य गर्भम् गर्भस्थानीयम् अपाम् नपातम् रश्क
वैद्युतम् अग्निम् सुवृक्ति शोभनपापादिवर्जनता रक्षेत्रेण अस्तोपि स्तुतवान् अहम् । सः पितः सीर्णतमः
त्रिषु स्थानेष्वन्येषु त्रिस्थापद्येयु कल्पमानः । अग्निः एतरी गच्छति नपि शूयैः सुसकरीः

१-१. वरपणः विं लपं.

२. 'निमित्तया ल लपं.

३. वाणीन् मूको.

४-४. नारिक मूको.

५-५. वीरायाः विं वीरायण लपं.

६. यदा विं लपं.

७. आमात् मूको.

८. वनस्प मूको.

९. अर्धेत्वं विं लपं.

१०. नास्ति मूको.

११. उरस्य मूको.

१२. वनः मूको.

रश्मिभिः न गृणीति न गरणं कुरते, न कुम्भ्यतीत्यर्थः । किन्तु शोचिक्लेशः प्रदीप्तरश्मिः सन् वना
वनानि नि रिणाति हिनस्ति, दहतीत्यर्थः ॥ १० ॥

इति चतुर्थाष्टके द्वितीयाध्याये चतुर्दशो वर्मः ॥

कथा महे रुद्रियाय ब्रवाम् कद् राये चिकित्पे भगाय ।

आप ओषधीरुत नोऽवन्तु यौर्वना गिरयो वृक्षकेशाः ॥ ११ ॥

कथा । महे । रुद्रियाय । ब्रवाम् । कद् । राये । चिकित्पे । भगाय ।

आपः । ओषधीः । उत । नः । अवन्तु । यौः । वना । गिरयोः । वृक्षकेशाः ॥ ११ ॥

चेङ्कट० कथं महते रुद्रपुत्राय मरुद्गणाय ब्रूमः । कथं वा' स्रोत्रं स्रोतृणां स्रोत्रं घनाय जानते
भगाय ब्रूमः । अपि च अस्मान् आपः ओषधयश्च रक्षन्तु, तथा यौः वनानि शिलोदयाश्च
वृक्षकेशाः ॥ ११ ॥

मुद्रल० वयम् अत्रयः कथा केन प्रकारेण महे महते रुद्रियाय रुद्रपुत्राय मरुद्गणाय ब्रवाम स्तुतीः ।
कद् किञ्च स्रोत्रम् राये धनलाभाय चिकित्पे सर्वे जानते भगाय देवाय ब्रवाम । उत
अपि च आपः मरुदेवताः ओषधीः ओषधयः यौः सुदेवता वना वनानि गिरयः वृक्षकेशाः वृक्षा
एव केशास्थानीया येषां से, उक्ता देवताः नः अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु ॥ ११ ॥

शृणोतुं न ऊर्जां पतिर्गिरिः स नभस्तरियाँ इषिरः परिज्मा ।

शृण्वन्त्वापः पुरो न शुभ्राः परि सुचोँ बभ्रुहाणस्यार्त्रेः ॥ १२ ॥

शृणोतुं । नः । ऊर्जाम् । पतिः । गिरिः । सः । नभः । तरियां । इषिरः । परिज्मा ।

शृण्वन्तु । आपः । पुरः । न । शुभ्राः । परि । सुचोँ । बभ्रुहाणस्य । अर्त्रेः ॥ १२ ॥

चेङ्कट० शृणोतु अस्माकं स्तुतीः ब्रह्मनाम् पतिः वायुः । सः वायुः नभसः अतिभावेन सरिता गमनशीलः
परितो गन्ता । तथा आपः शृण्वन्तु सौधमस्या' पुरः इव 'शोभताः । अस्ति' शरीरवचनो वा
पुराब्दः' । ता हमाः सवन्त्य आपः परितो भवन्ति वर्षमानस्य मेघस्य ॥ १२ ॥

मुद्रल० नः अस्माकम् गिरिः स्तुतीः शृणोतु । कः । ऊर्जाम् ब्रह्मनाम् पतिः वायुः । सः नभः नभसि
शरीर शरीरान् सरितस्यः इषिरः गमनशीलः परिज्मा परितो गन्ता । किञ्च आपः शृण्वन्तु गिरिः ।
कीदृश्यहताः । पुरः नः पुराणीव शुभ्राः दीप्ताः, बभ्रुहाणस्य बर्धमानस्य अर्त्रेः मेघस्य परि परितो
सुचः सरणशीलाः ॥ १२ ॥

विदा चिन्तु महान्तो ये व एवा ब्रवाम दस्मा वार्युं दधानाः ।

वर्यश्चन सुभ्वर्षु आवं यन्ति शुभा मर्तमनुयतं बध्नतैः ॥ १३ ॥

विद् । चिद् । नु । गहान्त । ये । वृ । एवा । ब्रवांम । दस्मा । वार्यम् । दर्शना ।
वर्ष । चन । सुस्र्भ्व । आ । अर्ष । युन्ति । क्षुभा । मर्तम् । अनुस्यतम् । वधुऽकौ ॥ १३ ॥

वेङ्कट० जानीत क्षिप्र हे महान्त !, ये पुरुषा सुप्मान् प्रति गन्तारो वयं च ह्येतोः प्रवचाम'
हे दर्शनीया ! वरणीय हवि दधाना । परोक्ष उत्तर । पक्षिण इव वृक्षात् पुलोकात् महान्तो
देवा अपत्याद् आ गच्छन्ति क्षोभकेण शत्रुणा ग्रहारे अनुषद् यजमानं मरत ॥ १३ ॥

सुब्रह्म० हे महात् ! मरत । नु क्षिप्र यूपम् विद् जानीय स्तोत्रम् । हे दस्मा ' दर्शनीया । च
सुप्मान् ये एवा गन्तारो सुप्मान् भजमाना वार्यम् वरणीय हवि दधाना दधाना वयम्
प्रवाम स्तुधिम् । विद् पूरण । वयं चन क्षामन्तारक्षेत्रे मरत शुभ्य प्रवृद्धा आ अस्मद-
भिमुखम् अव यन्ति गच्छन्ति । किं कुर्वन्त । शुभा क्षोभकेण सहितम् मर्तम् मरणधर्माणं
धैरिणम् अनुयतम् अभिगतम् वधरने आयुधे परिहरन्तोऽवयन्ति ॥ १३ ॥

आ दैव्यानि पार्थिवानि जन्मापश्चाच्छा सुमंखाय वोचम् ।

वर्धन्तां घायो गिरश्चन्द्राग्रां लुदा वर्धन्तामभिपाता अर्णाः ॥ १४ ॥

आ । दैव्यानि । पार्थिवानि । जन्म । अष । च । अच्छ । सुसंखाय । वोचम् ।
वर्धन्ताम् । घावे । गिर । चन्द्रऽग्रेया । लुदा । वर्धन्ताम् । अभिऽपाता । अर्णा ॥ १४ ॥

वेङ्कट० सुपज्ञाय मरुद्गणाय अहम् दैव्यानि पार्थिवानि च जातानि धनानि पृथिलक्षणा अप च अभि-
प्रवीमि वातव्यम् । ततो मम द्योतमाना हिरण्यामा वाच वर्धन्ताम् । हिरण्य दातव्यं बहुर
दातव्यम् इत्याद्या वाच सफला भवन्तु । अपि च उदकेन वर्धन्ताम् मरुद्वा जाय ॥ १४ ॥

सुब्रह्म० दैव्यानि दैवसम्बन्धीनि पार्थिवानि पृथिवीसम्बन्धीनि च जन्म जन्मानि अथ च अच्छ
अभिप्राप्तुम् सुमंखाय शोभनवक्षाय मरुद्गणाय वोचम् श्रयोमि । गिर स्तुतय वर्धन्ताम् याव
द्योतमाना ह्यप्रतिपार्याप्रकाशिन्य चन्द्राया आह्लादन हिरण्यं वाऽग्रे चासा ता छादय सत्यो
वर्धन्ताम् । अर्णा नद्यश्च अभिपाता मरुद्भि सम्भवा लुदा उदकेन वर्षंताम् सशृद्धा भवन्तु ॥ १४ ॥

पदेऽपदे मे जरिमा नि घायि वरुत्री वा शुक्रा या प्रायुर्भिश्च ।

सिर्षकतु माता मही रसा नः स्मत् सूरिभिर्ऋजुहस्तं ऋजुवर्निः ॥ १५ ॥

पदेऽपदे । मे । जरिमा । नि । घायि । वरुत्री । वा । शुक्रा । या । प्रायुर्भि । च ।
सिर्षकतु । माता । मही । रसा । नः । स्मत् । सूरिभि । ऋजुहस्ता । ऋजुवर्नि ॥ १५ ॥

वेङ्कट० पदनिधानैपद्निघात मे शीर्षा नि घीषेत् । शत्रुणा वारधित्री या शक्ति सा च
शीर्षा भवति तेजोभि च सह । तथा सति आरतीयै रसै अस्मात् माता पृथिवी सेवताम् शोभन
देवै सह प्रसारितहस्ता प्रसारितहाना ॥ १५ ॥

१ प्रवचाम्हे छ लप, प्रमदे छ प्रस्ताव २ नास्ति छ रूप ३ अभिगतं छप ४ तावय्य'
वि' छप ५ नास्ति मूको ६ नास्ति वि'

मुद्रल० जरिमा स्तुतिः मे मदीया पदेपदे तदातदा भूमौ नि धामि निधीयते स्यान्वदे क्रिय
इत्यर्थः । या न शक्य शक्ता सती पायुभिः रक्षयैः वरुत्रो अस्तुपद्मववापित्री भवति ।
चार्ये । माता सर्वस्य निर्मात्री गद्दी महती पूज्या रता सारभूता भूमिः च सिपस्तु सेवता
नः अस्माकं स्तुतिम् । तैः स्त्रिभिः मेधाविभिः स्तोत्रभिर्निमितैः परिचर्याधीतैरर्चयैः ।
हस्ता अस्मदनुकूलहस्ता ऋतुवनिः कस्यापदाना भवतु ॥ १५ ॥

इति पशुभाष्ये द्वितीयाध्याये पञ्चदशो वगः ॥

कथा दाशेम नमसा सुदानूनिव्या मरुतो अच्छोक्तौ प्रथवसो मरुतो अच्छोक्तौ ।
मा नोऽर्हिर्वृष्ण्यो रिपे धादस्माकं भूदुपमातिवनिः ॥ १६ ॥

कथा । दाशेम । नमसा । सुदानून् । एषऽया । मरुतः । अच्छोऽउक्तौ । प्रऽश्रवसः । मरुतः । अच्छोऽउक्तौ
मा । नः । अर्हिः । वृष्ण्यः । रिपे । धात् । अस्माकम् । भूत् । उपमातिवनिः ॥ १६ ॥

वेङ्कट० कथं निधीमहि नमस्कारेण शोभनदानान् पूर्वगच्छतः मरुतः प्रशस्तकीर्तने अच्छोक्तौ सत्याम्
कथम् इमेऽस्मत्स्तोत्रम् उपगच्छन्ति इत्यर्थः । दाशिर्दानकर्मा निधाते पर्यवस्यति । ना अस्मान्
अर्हिर्वृष्ण्यः ईसार्थे निदधातु । किन्तु अस्माकम् भयतु उपस्तुतेः सम्भका ॥ १६ ॥

मुद्रल० वयम् कथा केन प्रकारेण दाशेम परिचरेम नमसा स्तोत्रेण सुदानून् शोभनदानान् मरुतः
एवमा पूर्वक्रियमाणप्रकारेण अच्छोक्तौ भाषिगुण्येन वचने निमित्ते सति तान् मरुतः कथं परि
चरेम । तेषां दुराराध्यत्वादिति भावः । प्रथवसः प्रकृष्टास्य मम अच्छोक्तौ स्तोत्रनिमित्ते सति
मरुतः कथा दाशेम । पुनरुक्तिराद्वारार्था । अर्हिर्वृष्ण्यः नः अस्मान् रिपे ईसकाय मा धात् मा
स्थापयतु । स देवः अस्माकम् भूत् भयतु उपमातिवनिः शत्रूणां हन्ता ॥ १६ ॥

इति चिन्तु प्रजायै पशुमत्वै देवासो वनते मर्त्यो व आ देवास्तो वनते मर्त्यो वः ।
अत्रा शिवां तुन्वो धासिमस्या जरां चिन्मे निर्ऋतिर्जगसीत् ॥ १७ ॥

इति । चिद् । तु । प्रऽजायै । पशुऽमत्वै । देवासः । वनते । मर्त्यः । वः । आ । देवासः । वनते । मर्त्यः । वः ।
अत्र । शिवाम् । तुन्वः । धासिम् । अस्याः । जराम् । चिद् । मे । निःऽऋतिः । जगसीत् ॥ १७ ॥

वेङ्कट० हे देवाः । इत्थं युष्मान् भाषिगुण्येन भजते मर्त्यैः पशुपुत्रायै प्रजायै रक्षार्थम् ।
अस्मिन् नजने अत्रेः अह्य शरीरस्य जराम् "देवी निर्ऋतिः" आस्येन प्रसक्तान्, "या अस्याः
अजरे" शिवम् अक्षे भवति ॥ १७ ॥

मुद्रल० हे देवाः । देवाः । वः युष्मान् इति चिद् इत्यमेव तु शिवम् प्रजायै पशुमत्वै पशुसहि
तायापस्थाव वनते भजते मर्त्यैः यश्मानः । आ देवासः इति पुनरुक्तिराद्वारार्था । अन अस्मिन् वने

१. वस्तुने सूक्तो; स्वस्तुनेः रूपस्थावः २. नास्ति वि' रूपं. ३. नास्ति सूक्तो. ४-४. शम्वि'
वि'; राज्ञि रूपं. ५-५. भास्य जन् वि'; वास्या जन् ल.

शिवो धाविम् अन्नम् मे मम अस्याः उन्वः देवैरनुगृहीतस्य पुत्रस्तं करोतु निर्वातिः देवता,
अराम् चित् जप्रसीता असतु ॥ १७ ॥

तां वो देवाः सुमतिर्भूर्जयन्तीमिषमश्याम वसवः असा गोः ।

सा नः सुदानुर्भूर्जयन्ती देवी प्रति द्रवन्ती सुविताय गम्याः ॥ १८ ॥

ताम् । वः । देवाः । सुऽमतिम् । ऊर्जयन्तीम् । श्यम् । अश्याम् । वसवः । असा । गोः ।

सा । नः । सुऽदानुः । भूर्जयन्ती । देवी । प्रति । द्रवन्ती । सुविताय । गम्याः ॥ १८ ॥

वेङ्कट० हे देवाः । वसवः । शुष्माकम् ताम् सुमतिम् स्रोतृणाम् धान्ने कुर्वाणां स्रोतुभिरिष्यमाणं प्राप्नुयाम्
स्तुतिशक्तः शंसते । सा सुमतिरस्मान् शोभनदाना सुखयन्ती स्रोतृन् प्रति गच्छन्ती अशुद्ध्यर्थम्
अभिगच्छतु ॥ १८ ॥

मुद्गल० हे देवाः । हे शकवः । वासपिताः । वः शुष्माके स्वभूताम् ताम् प्रसिद्धाम् सुमतिम् शोभन-
ननसोधनभूताम् । ऊर्जयन्तीम् यत्करीम् इयम् अन्नं शौरदम्पादिलक्षणम् असा स्तुत्या
गोः गोः सकाशात् अश्याम प्राप्नुयाम । सा देवो नः अस्मान् सुविताय सुखाय प्रति गम्याः
गम्यात् । देवता विशिष्यते । सुदानुः शोभनदाना यत्कयन्ती सुखयन्ती । द्रवन्ती अस्मदभिमुखं
गच्छन्ती ॥ १८ ॥

अभि न इळां यूथस्य माता स्मन्नदीभिर्द्वशी वा शृणातु ।

उर्वशी वा बृहद्विवा शृणानाभ्यूर्णाना प्रभृथस्यायोः ॥ १९ ॥

अभि । नः । इळां । यूथस्य । माता । स्मत् । नदीभिः । उर्वशी । वा । शृणातु ।

उर्वशी । वा । बृहद्विवा । शृणाना । अभिऽऊर्णाना । प्रऽभृथस्य । आयोः ॥ १९ ॥

वेङ्कट० प्रतापस्वादीनां सहस्य माता श्मिः नदीभिः सहात्मन् स्तुवतः प्रशस्तम् अभि शृणातु, एवम्
उर्वशी चाप्सराः । किञ्च उर्वशी बृहद्विवा चाप्सराः स्वोत्तरं अरमाणस्य मम मनुष्यस्य अभिशृणातु
स्वतेजसा जगदभिच्छादयन्ती स्तुयमाना मयेति ॥ १९ ॥

मुद्गल० अभि शृणातु ना अस्मान् इळा श्मिः यूथस्य शोभहस्य माता निर्मात्री । अथवा उर्वशी
भाष्यमिका वाक् नदीभिः गङ्गादिभिः सह स्मत् प्राशस्त्यं शृणातु । वा अथवा उर्वशी बृहद्विवा
प्रदूतदीभिः शृणाना शन्दयन्ती अस्मदीयं कर्म प्रशंसन्ती अभ्यूर्णाना भाषणादयन्ती । अम् । आयोः
आहुं मनुष्यं यत्कयन्ती । केन । प्रभृथस्य तेजसा ॥ १९ ॥

सिर्षक्तु न ऊर्ज्वस्य पुष्टेः ॥ २० ॥

सिर्षक्तु । नः । ऊर्ज्वस्य । पुष्टेः ॥ २० ॥

षेङ्कट० इत्थं देवान् स्मृतान् स्वाभिरुपितम् ऊजस्यस्य राज्ञो नियेदयति—सेवताम् अस्मान् ऊर्जस्यस्य पुष्टेः सकामान् सुहिरिति । यास्तकः—'सुदृढिवा महृदृवा' गृणाना अन्यूर्णाना प्रभृत्स्य^१ प्रमृतास्य भायोरयगत्य^२ ज्योतिषो योदकस्य वा सेवता नोऽधस्य पुष्टेः' (वा ११, ४९) इति ॥ २० ॥

मुद्रल० ऊर्जस्यस्य प्तद्वामकस्य राज्ञः पुष्टेः योदकस्य सम्यग्भिधतः नः अस्मान् तिपयन्तु सेवताम् ॥ २० ॥

इति षतुर्पाठके द्वितीयाध्याये षोडशो वर्गः ॥

[४२]

प्र शंतेमा वरुणं दीधितिं गीमित्रं भगमदितिं नूनमश्याः ।

पृषद्योनिः पञ्चहोता शृणोत्वर्तृपन्या अहुरो मयोभुः ॥ १ ॥

प्र । शन्तेमा । वरुणम् । दीधितिं । गीः । मित्रम् । भगम् । अदितिम् । नूनम् । अश्याः । पृषद्योनिः । पञ्चहोता । शृणोतु । अर्तृपन्याः । अहुरः । मयुःऽभुः ॥ १ ॥

षेङ्कट० प्र आमोतु सुपयन्ता दीप्ता स्तुतिविदानीम् वरणादीन् चतुरः^३ । किञ्च अस्मदीयां गिरं पृषद्वर्णाधस्थानो वायुश्च शृणोतु अन्यैः अतीर्णमार्गैः बलवान् सुपस्य भावयिता । 'वायुः पञ्चहोता^४ स प्राणः'^५ (तैआ ३, ७, २) इति प्राणणम् ॥ १ ॥

मुद्रल० 'प्र शंतेमा' इति अष्टादशार्धं दशमं सूक्तम् । भौमोऽग्निः ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । विश्वे देवा देवता, 'तस्य षुहि' इत्येकादशी रुद्रदेवस्या । समदशमेकपदा ।

शंतेमा अत्यन्तं सुखकरी गीः स्तुतिरूपा वाक् वरुणम् मित्रम् भगम् अदितिम् च दीधिवी दीधित्या कर्मणा इविश्वक्षेपणात्मकेन^६ सह दूतम् अविजयम् प्र अश्याः प्राणोतु । किञ्च पृषद्योनिः पृषद्वर्णोऽन्तरिक्षस्थः पञ्चहोता पञ्चविधस्य प्राणायानादिहोमस्य साधको वायुः । स च अर्तृपन्याः अर्हिसिधतगभिः अहुरः प्राणस्य दाता मयोभुः सुखास्पदभूतः । पृषद्युक्तलक्षणो वायुः शृणोतु स्तोत्रमिति ॥ १ ॥

प्रति मे स्तोममदितिर्जगृम्यात् सूनुं न माता हृष्यं सुशेवंम् ।

ब्रह्मं प्रियं देवहितं यदस्त्यहं मित्रे वरुणे यन्मयोभुः ॥ २ ॥

प्रति । मे । स्तोमम् । अदितिः । जगृम्यात् । सूनुम् । न । माता । हृष्यम् । सुशेवंम् ।

ब्रह्मं । प्रियम् । देवहितम् । यत् । अस्ति । अहम् । मित्रे । वरुणे । यत् । मयुःऽभुः ॥ २ ॥

षेङ्कट० मवीषम् स्तोमम् अदितिः प्रति गृह्णातु पुत्रमे देव माता हृष्यं सुसुखम् । अहम् अदितेः

१. नास्ति सूको. २. 'तस्य छ. ३. 'जयो' सूको. ४. च वरुः सूको. ५. 'स प्राणः' विं छ. स्रगः छपं. ६. 'कलेन सूको.

प्रसादेन 'देवीर्निहितम् प्रियम् यत् अन्नम्' अस्ति तद् प्राप्तवानि^१ । तथा भिन्ने च वक्ष्ये च यद् अन्नं सुखस्योत्पादकं तद्वदीति ॥ २ ॥

मुद्गल० मे मदीयम् स्तोमम् सोमम् अदितिः देवता प्रति जगृभ्यात् प्रतिगृह्णात् । सप्तम् न माता स्वतनुजं जनीव । सा यथा प्रतिगृह्णाच्छिष्य परितुष्यति^१ तद्वद्विरमर्धः । कीट्यं तम् । इयम् हृदयद्रुमम् सुशेवम् शोभनसुपत्करम् । किञ्च ब्रह्म मन्त्रजातम् प्रियम् प्रियकरम् देवहितम् देवैः प्राप्यम् यद् अस्ति यद् ब्रह्म मयोभु सुखसाधनं तद् अहम् भिन्ने वक्ष्ये च प्रापयामि इति शेषः ॥ २ ॥

उदीरय क्वचित्तमं कवीनामुनत्तैः नमि मध्वा घृतेन ।

स नो वक्षन्ति प्रयता हितानि चन्द्राणि देवः सविता सुवाति ॥ ३ ॥

उत् । ईरय । क्वचित्तमम् । कवीनाम् । उनत्तैः । एनम् । अमि । मध्वा । घृतेन ।
सः । नः । वक्षन्ति । प्रयता । हितानि । चन्द्राणि । देवः । सविता । सुवाति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० हे सोमरः ! उत्थापयत अत्यन्तम् कवितमम्, अमि उनत् एनम् मोदकेनाज्येन । सः अस्मभ्यं धनानि शुद्धानि हितानि आह्लादनानि 'देवः सविता' प्रेरयति ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे ऋत्विजः ! कवीनाम् कवितमम् भ्रान्तदर्शिनम् जप्तुं दुरोवर्तिनम् अग्निम् उत् ईरय ऊर्ध्वं प्रापयत हृदयद्रुमैः । एनम् देवम् मध्वा मधुरेण सोमरसेन घृतेन च अमि उनत् अग्निदिज्ञत्, तर्पयते-
त्यर्थः । सः सविता देवः नः अस्मभ्यम् वक्षन्ति निदासयोग्यानि गवादिधनानि प्रयता प्रयतानि हितानि चन्द्राणि आह्लादकानि सुवर्णानि सुवाति प्रयच्छतिवत्यर्थः ॥ ३ ॥

समिन्द्र षो मनसा नेपि गोभिः सं सूरिर्भिर्हरिवः सं स्वस्ति ।

सं ब्रह्मणा देवहितं यदस्ति सं देवानां सुमत्या यज्ञियानाम् ॥ ४ ॥

सम् । इन्द्र । नः । मनसा । नेपि । गोभिः । सम् । सूरिभिः । हरिवः । सम् । स्वस्ति ।
सम् । ब्रह्मणा । देवहितम् । यत् । अस्ति । सम् । देवानाम् । सुमत्या । यज्ञियानाम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० हे इन्द्र ! त्वम् अस्मान् मनसा गोभिः सम् नय । तथा हरिवः । प्राज्ञैश्च सम् नय अविनाशेन च । तथा अक्षेण च सम् नय यद् च वाक्^२ च अस्ति देवीर्निहितम् । तथा यज्ञार्ह्याम् देवानाम् सुमत्या च सम् नय ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! नः अस्मान् मनसा गोभिः सह मम् नेपि नयस्ति । अस्मान् गाः प्रापयतीत्यर्थः । एवं सर्वत्र । हे हरिवः ! हरिण्यां तद्वन् इन्द्र ! सूरिभिः मेधाविभिः पुत्रैः तम् नेपि । तथा स्वस्ति स्वरितभिः क्षेमैः सम् नेपि । यज्ञाणां प्रभूतेनाक्षेण सम् नेपि यत् अन्नम् देवहितम् अस्ति तम् । किञ्च गह्विनाम् यज्ञार्ह्याम् देवानाम् सुमत्या अनुमहवदया तम् नेपि ॥ ४ ॥

१-१. *४ यद्यप्यनपेक्षं वि' ; *तयर्देवायर्धनात् लयं. २. मातामिति वि'. ३. *पुत्री मूको.
४-४. देवता मूको. ५. नास्ति वि'.

देवो भर्गः सविता रायो अंशु इन्द्रो वृत्रस्य संजितो धनानाम् ।
ऋभुक्षा वाज उत वा पुरंधिरवन्तु नो अमृतासत्सुरासः ॥ ५ ॥

देवः । भर्गः । सविता । रायः । अंशुः । इन्द्रः । वृत्रस्य । समुजितः । धनानाम् ।
ऋभुक्षाः । वाजः । उत । वा । पुरंधिरधिः । अवन्तु । नुः । अमृतासः । सुरासः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० भगः देवः, तथा धनस्य प्रेरयिता अंशुः तथा वृत्रस्य धनानाम् च सह जेता इन्द्रः च, वाजु-
वाजः विन्वा च यदुग्रशः, एते देवाः रक्षन्त्यस्मान् स्वरमाणाः ॥ ५ ॥

मुद्गल० अथ लिङ्गोक्तदेवताः । भगः देवः सविता च रायः धनस्य स्वामी अंशुः स्वष्टा वृत्रस्य हन्ता इन्द्रः
च एते देवाः धनानाम् सञ्चितः सम्यक् जेवारः, ऋभुक्षाः ऋसुः वाजः च, उत वा अथि च पुरंधिः
यदुधीः विन्वा, एते च अमृतासः क्षमरणधर्माणि भगादिदेवाः सुरासः असाधशम् प्रति स्वरमाणाः
सन्तः नः क्षस्मान् अवन्तु रक्षन्तु ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके द्वितीयाध्याये सप्तदशो वर्गः ॥

मरुत्वतो अप्रतीतस्य जिष्णोरर्जूर्यतुः प्र व्रवामा कृतानि ।
न ते पूर्वे मघवन् नारंपरासो न वीर्यम् नूतनः कश्चनार्य ॥ ६ ॥

मरुत्वतः । अप्रतीतस्य । जिष्णोः । अर्जूर्यतः । प्र । व्रवाम् । कृतानि ।
न । ते । पूर्वे । मघवन् । न । अपरासः । न । वीर्यम् । नूतनः । कः । चन । आन् ॥६॥

वेङ्कट० मरुत्विषुक्तस्य शत्रुभिः क्षमतिगतस्य जमशीलस्य क्षरारहितस्य त्व प्र भूमः कर्माणि ।
हे मघवन् ! तव वीर्यम् न पूर्वं प्राप्नुवन्, न क्षम्यपरे प्राप्स्यन्ति, न अपि सम्प्रतितना कश्चिद्
आप्नोति ॥ ६ ॥

मुद्गल० वयं यजमानाः मरुत्वतः मरुत्विष्टद्वतः ह्यद्रस्य कृतानि कर्माणि प्र व्रवाम प्रख्यादवाम । कीदृशस्य
तस्य । अप्रतीतस्य अप्रतिगतस्य युद्धे अपलायभावस्य । न केवलं तावन्मात्रम् । जिष्णोः जम-
शीलस्य अर्जूर्यतः अजीर्यमाणस्य । सर्वदा युन इत्यर्थः । अथ प्रत्यक्षेणोच्यते । हे मघवन् इन्द्र ! ते
तव वीर्यम् पराक्रमम् पूर्वं पुरातनाः पुरुषाः न आसुः, न अपरासः अपरे अपि नासुः । किं बहुना ।
नूतनः कश्चन आश्चर्यमूलः यः कोऽपि वीर्यम् न आप्नु न प्राप्नोति ॥ ६ ॥

उप स्तुहि प्रथमं रत्नधेयं बृहस्पतिं सन्तितारं धनानाम् ।
यः शंसते स्तुवते शंभविष्ठः पुरुवर्त्तरागमजोर्हुवानम् ॥ ७ ॥

उप । स्तुहि । प्रथमम् । रत्नधेयम् । बृहस्पतिम् । सन्तितारम् । धनानाम् ।
यः । शंसते । स्तुवते । शंभविष्ठः । पुरुवर्त्तुः । आऽगमव । जोर्हुवानम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० उप स्तुति मुख्यं रक्षार्थं धातारम् बृहस्पतिम् प्रदातारम् धनानाम्, यः शस्त्रैः क्षमते स्तोत्रैः स्तुते च अतिशयेन शं भावयन् पशुधनः सागच्छति अत्यन्तसाहस्यन्तमिति ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे अन्तरात्मन् ! त्वम् प्रथमम् मुख्यम् रक्षधेयम् रमणीयधनदातारम् धनानाम् हविलं-
क्षणानाम् सन्तारम् सम्भकारम् बृहस्पतिम् बृहत्तो मन्त्रस्य इयानिर्भे वैषम् उप रजुहि, यः देवः
क्षमते शस्त्रैः स्तुते सामभिर्वजमानाय क्षमविष्ठाः सुखस्य भावयितृत्वन्ते भवति, यश्च ओहुवानम्
साहस्यन्तं धनमानम् पुष्टवसुः प्रभूतधनः सन् आगतम् आगच्छति तम् उपस्तुति ॥ ७ ॥

तयोतिभिः सचमाना अरिष्टा बृहस्पते मधवानः सुवीराः ।

ये अश्वदा उत वा सन्ति गोदा ये बस्त्रदाः सुमगास्तेषु रायः ॥ ८ ॥

तर्ष । ऊतिभिः । सचमानाः । अरिष्टाः । बृहस्पते । मधवानः । सुवीराः ।

ये । अश्वदाः । उत । वा । सन्ति । गोदाः । ये । बस्त्रदाः । सुमगाः । तेषु । रायः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० तत्र रक्षणीः सद्रक्षमानाः अरिष्टाः भवन्ति हे बृहस्पते । धनवन्तः सुपुत्राश्च । ये जनाः
याचितुम्यो विद्यन्ते अश्वानां दातारः, यदि वा विद्यन्ते गवां दातारः, ये च बस्त्रदाः, तेषु
त्वया प्रीयमाणेषु कल्याणा भवन्ति रायः ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे बृहस्पते । तत्र ऊतिभिः रक्षाभिः सचमानाः सद्रक्षमानाः अरिष्टाः अहिंसिताः मधवानः
धनवन्तः सुवीराः शोभनपुत्राश्च भवन्ति । ये स्वदनुगृहीताः अश्वदाः बहूनामशानां दातारः
सन्ति, उत वा अथवा गोदाः सन्ति, ये च बस्त्रदाः सुमगाः शोभनधनाः सन्ति, तेषु
सर्वेषु रायः भवानि सम्भवन्तिविति शेषः ॥ ८ ॥

विसर्माणं कृणुहि वित्तमेषां ये भुञ्जते अपृणन्तो न उक्थैः ।

अपद्रतान् प्रसवे वावृधानान् ब्रह्मद्विषः सूर्याद् वावयस्व ॥ ९ ॥

विसर्माणम् । कृणुहि । वित्तम् । एषाम् । ये । भुञ्जते । अपृणन्तः । नः । उक्थैः ।

अपद्रतान् । प्रसवे । वावृधानान् । ब्रह्मद्विषः । सूर्यात् । वावयस्व ॥ ९ ॥

वेङ्कट० विसरणशीलं विनश्यमानं कुरु एषाम् धनम्, ये त्वयमेव भुञ्जते अस्मन्धम् अप्रयच्छन्तः
तैः प्रसुज्यमानैः उक्थैः । अपद्रतकर्मणः सर्वदा स्वनिर्गम एव वर्धमानान् ब्रह्मद्विषः सूर्यात्
दृष्ट्वा कुरु, मातय ॥ ९ ॥

मुद्गल० एषाम् बधसायाणाम् विष्णुं धनम् विसर्माणम् विसरणशीलम् कृणुहि कुरु प्रदायस्वते,
ये भुञ्जते अपृणन्तः अप्रयच्छन्तः । केभ्यः । उक्थैः स्तुतिप्रतिपादकैः सखीविंशतिभ्यः नः
अस्मन्धम् । तान् अपद्रतान् अपद्रतकर्मणः प्रसवे उत्पत्तिमिति मनुष्यलोके बृधानान् वर्धमानान्
ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणदेवेषु सूर्यात् वावयस्व दृष्ट्वा कुरु । कन्दकारे व्यापधेत्यर्थः ॥ ९ ॥

य ओहते रक्षसो देवर्षीतावचक्रेभिस्तं मरुतो नि यात ।

यो वः शर्मा शशमानस्य निन्दात् तुच्छयान् कामान् करते सिध्विदानः ॥ १० ॥

यः । ओहते । रक्षसः । देवर्षीतौ । अचक्रेभिः । तम् । मरुतः । नि । यात ।

यः । वः । शर्मा । शशमानस्य । निन्दात् । तुच्छयान् । कामान् । करते । सिध्विदानः ॥ १० ॥

वेङ्कट० यः देवैः शशितान्ये अशे राक्षसान् प्रापयति, तम् हे मरुतः । चक्ररहितैः भवतां रक्षैः नि यात ।
यातिर्वधकर्मसु पठितः (तु. वि. २, १९) । यो युष्मान् भजमानस्य कर्म निन्दति, स काव्यादीनाम्
आत्मीयानां कर्मणां कामान् अल्पफलान् करोति कार्येषु सिध्विदानः प्रवर्तमानः इति ॥ १० ॥

मुद्रल० यः यजमानः रक्षसः राक्षसान् ओहते प्रापयति, देवर्षीतौ देवानां क्षीतिः प्राप्तिर्यत्र सः
उद्योक्तः तस्मिन् यज्ञे । अथयानुष्टादिना असुरं करोतीत्यर्थः । तम् यजमानम् अचक्रेभि
अचक्रेः रक्षैः^१ हे मरुतः । नि यात नितरां प्रापयताम्भकारम्^२ । यः च वः युष्माकम् शर्मा कर्म-
स्तुतिलक्षणम् शशमानस्य मम सम्बन्धि^३ निन्दात् निन्देत् वैदिकं ज्योतिष्टोमादिरूपं कर्म निन्दति,
स्यस्य च तुच्छयान् नश्वरात् कामान् कृष्णादिजनितभोगान् करते कुरुते सिध्विदानः सिध्विदानमात्रं
हेतयन् ॥ १० ॥

इति चतुर्थाष्टके द्वितीयाध्याये अष्टादशो वर्गः ॥

तमुं स्तुहि यः सिध्विः सुधन्वा यो विश्वस्य क्षर्यति भेषजस्य ।

यक्ष्वा महे सौमनसाय रुद्रं नमोभिर्देवमसुरं दुवस्य ॥ ११ ॥

तम् । कुं इति । स्तुहि । यः । सुऽऽयुः । सुऽधन्वा । यः । विश्वस्य । क्षर्यति । भेषजस्य ।

यक्ष्वा । महे । सौमनसाय । रुद्रम् । नमोऽभिः । देवम् । असुरम् । दुवस्य ॥ ११ ॥

वेङ्कट० तम् एव स्तुहि, यः शोभनेषु शोभनधनुष्कश्च भवति, यः वा सर्वस्य भेषजस्य ईश्वरः भवति ।
यत्र च महे सौमनसाय^१ रुद्रम् । नमस्कारैः देवम् देशतारं परिचर^२ ॥ ११ ॥

मुद्रल० हे आरामन् । तम् उ तमेव रुद्रम् स्तुहि स्तुतिं कुरु, यः सिध्विः शोभनवाणः यः सुधन्वा सुध्वि-
चापः च यद्य च विदयस्य भेषजस्य सर्वस्य औपधस्य क्षयति ईश्वरो भवति । किञ्च तमेव रुद्रम्
दुःखात् शस्तायनात् मोक्षयितारम् देवम् यक्ष्वा यत्र च महे महते सौमनसाय सुमनस्ताय ।
किञ्च नमोभिः नमस्कारैः देवम् प्योतमानम् असुरम् मरुटासुरम्, अलवन्तविरुधैः, दुवस्य
• परिचर ॥ ११ ॥

दमूनसो अपतो ये सुहस्ता घृग्णः पत्नीर्निद्यो विम्बतृष्टाः ।

संस्वती बृहद्दिवोत राका दंशस्पन्तीर्विरिवस्पन्तु शुभाः ॥ १२ ॥

१. काव्या^० ल. काव्यो^१ यद्वा कव्या^० ल प्रस्तावः २. रयः मूको. ३. पल^० मूको.

४. सप्तभिर्नम् मूको. ५. *मताय विरं. ६. नास्ति ल.

दम्तसः । अपसः । ये । सुऽहस्ताः । वृष्णः । पत्नीः । नर्यः । विभ्वऽनुष्टाः ।
सरस्वती । बृहत्ऽदिवा । उत । राका । दशस्यन्तीः । वरिवस्यन्तु । शुभ्राः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० दमन्तसः व्यापनशीला । ये कल्याणहरताः, याश्च पत्न्यस्य परत्यः नशः महत्तानपि
तन्कर्म्यः, तथा सरस्वती बृहदिवा च अप्सराः, तथा राका, ताः सर्वाः प्रयच्छन्त्यः धनम् अस्माकम्,
अपि धनं दातुम् इच्छन्तु शोभमानाः ॥ १२ ॥

मुद्गल० अत्र लिङ्गोक्तदेवताः । दम्तसः दान्तमनसः अपसः रथगवादिमोमनकर्मवन्तः, अत एव
सुहस्ताः कुशलहस्ताः ये सन्ति, ते ऋभवः, वृष्णः वर्षकस्य इन्द्रस्य पत्नीः परत्यः पाठयिष्यः
नयः यद्वायाः विभ्वतष्टाः क्रमूणां मध्यमेन कृताः, सरस्वती नदी बृहदिवा प्रभूतदीप्तिः,
उत अपि च राका देशी च, दशस्यन्तीः दशस्यन्त्यः कामान् प्रयच्छन्त्यः शुभ्राः दीप्ताः
ताः च वरिवस्यन्तु अस्मभ्यं धनमिच्छन्तु ॥ १२ ॥

प्र च महे सुशरुणाय मेघां गिरं भरे नव्यसीं जार्यमानाम् ।

य आहना दुहितुर्वक्षणांस्तु रूपा मिनानो अकृणोद्विदं नः ॥ १३ ॥

प्र । सु । महे । सुऽशरुणाय । मेघान् । गिरम् । भरे । नव्यसीम् । जार्यमानाम् ।

यः । आहनाः । दुहितुः । वक्षणांस्तु । रूपा । मिनानः । अकृणोत् । इदम् । नः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० प्रकथेण सुष्टु भरामि महते सुनिलवायं सुदिम्, तथा स्तुतिं च सुष्टेः जायमानाम् । यः
आहननशील इन्द्रः "दुहितुः भूमेनेदीपु" रूपाणि शोषधिवनस्पत्यादीनाम् मिनानः उत्पादयन्
अस्मदर्थम् इदम् कृतवान् । 'इदम्' (निघ १, १९) इत्युदकनामेति ॥ १३ ॥

मुद्गल० सु सुष्टु प्र भरे प्रकथेण सन्नादयामि, महे महते सुरारणाय रक्षकाय इन्द्राय । किम् । मेघां
गती धीयमानाम् गिरम् स्तुतिम् । कौटसीम् । नव्यसीम् नवतराम् जायमानाम् इदानीमुत्पन्नानाम् ।
यः इन्द्रः आहनाः सका दुहितुः दुहितृस्थानीयायाः पृथिव्या द्विताय वक्षणांस्तु नदीपु रूपा
रूपाणि मिनानः कुर्वाणः इदम् उदकम् नः अस्मभ्यम् अकृणोत् करोतु ॥ १३ ॥

प्र सुष्टुतिः स्तनयन्तं रुवन्तमिदस्पतिं जरितर्नूनमश्याः ।

यो अञ्जिदमां उदनिमां इपतिं प्र विद्युता रोदसी उक्षमाणः ॥ १४ ॥

प्र । सुऽस्तुतिः । स्तनयन्तम् । रुवन्तम् । इलः । पतिम् । जरितः । नूनम् । अश्याः ।

यः । अञ्जिदमान् । उदनिमान् । इपतिं । प्र । विद्युता । रोदसी इति । उक्षमाणः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० सुष्टुतिः हे जरितः । स्तनयन्तम् अवस्तुर्नूनमश्यां च रुवन्तं पृथिव्याः पतिम् 'नूनम् अश्याः' ।
यः मेघवान् उदनिवान् प्र गच्छति विद्युता सह यावापृथिवी विज्ञाति ॥ १४ ॥

१. सुष्टुतिं कथं. २-२. उदनिमां मूलो. ३. अश्यार्नूनमश्यां विं रूपं. ४-४. जारित मूलो.
५. मेघेष्वान् विं रूपं.

मुद्गल० अत्र पर्जन्यः स्वयते । सुष्टुतिः शोभनस्तुतिः स्तमयन्तम् राजन्तम् हवन्तम् पर्यणजितं
 ऋषेः कुर्वणम् इत्यः अत्रस्य पतिम् स्वामिभं हे जरितः । स्तोतः । त्वदीया स्तुतिः दूतम् प्र
 अस्याः प्रकर्षेण व्याप्नोतु । यः च पर्जन्यः अस्मिन् मान् मेघवान् उदनिमान् उदकवान् विदुता
 तद्विता रोदसी घावाशुचिष्वी उक्षमाणः सिञ्चन् प्र इवति गच्छति ॥ १४ ॥

एष स्तोमो मारुतं शर्षो अच्छा रुद्रस्य सूनूयुवन्यूरुदश्याः ।

कामो राये हवते मा स्वस्त्युप स्तुहि पृषदश्चां अयासः ॥ १५ ॥

एषः । स्तोमः । मारुतम् । शर्षः । अच्छ । रुद्रस्य । सूनू । युवन् । उत । अश्याः ।

कामः । राये । हवते । गा । स्वस्ति । उप । स्तुहि । पृषदश्चां । अयासः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० अयम् स्तोमः मरुतां वेगम् अभिगच्छतुं इति । एतदेवाह— रुद्रस्य पुत्रान् मिश्रणमिच्छतः
 उत व्याप्नोति । किं सदीयः कामः मां 'धनाय वाद्भवति' सुष्टु । तथा सति त्वम् उप स्तुहि
 पृषदश्चान् गच्छतो मरुतः ॥ १५ ॥

मुद्गल० एषः मया सम्पादितः स्तोमः स्तोत्रम् मारुतम् शर्षः मरुतां यजम् अच्छ अभिगुप्तम्
 अस्याः प्राप्नोतु । रुद्रस्य सूनू मरुतः युवन्यून् यूनः उत उच्यतमरुतधिकम् अश्याः व्याप्नुहि ।
 हे मनः ! कामः सङ्कल्पः राये धनार्थम् मा माम् स्वस्ति अविनश्यतम् हवते आद्भवति,
 प्रेरयतीत्यर्थः । यस्मादेवं यस्मात् पृषदश्चान् पृषदणांशोपेताम् अयासः यज्ञगन्तुं उप
 उपेत्य स्तुहि ॥ १५ ॥

प्रैष स्तोमः पृथिवीमन्तरिक्षं वनस्पतीरोपधी राये अश्याः ।

देवोदेवः सुहवो भूतु मह्यं मा नो माता पृथिवी दुर्मतौ धातु ॥ १६ ॥

प्र । एषः । स्तोमः । पृथिवीम् । अन्तरिक्षम् । वनस्पतीन् । ओपधीः । राये । अश्याः ।

देवः देवः । सुहवः । भूतु । मह्यम् । मा । नः । माता । पृथिवी । दुःसमतौ । धातु ॥ १६ ॥

वेङ्कट० पृथिव्यादीन् अयम् स्तोमः धनार्थं प्राप्नोतु । तथा सर्वः देवः मह्यम् स्वाहानो भवतु । मा
 अस्मान् अस्मदीया माता' भूमिः दुष्टे मन्त्रे दधातु ॥ १६ ॥

मुद्गल० एषः स्तोमः स्तुतिः पृथिव्यादिदेवताः प्र अस्याः प्राप्नोतु । किमर्थम् । राये धनार्थम् ।
 देवोदेवः सर्वोऽपि देवः मह्यम् महर्षम् गुरवः गूढ स्वाहानो भवतु । नः अस्मान् दुर्मती
 माता सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी मा धातु मा स्थापयतु ॥ १६ ॥

उरौ देवा अनिवाधे स्याम ॥ १७ ॥

उरौ । देवाः । अनिऽनाथे । स्यात् ॥ १७ ॥

वेङ्कट० इयम् एकपदा । हे देवाः ! वयं बाधरहिते विलीने स्याने स्याम इति ॥ १७ ॥

मुद्गल० हे देवाः ! शुभ्रतसम्बन्धिनि उरौ महति अनिशथे नितरां बाधरहिते सुखे साम भवेम
वयम् अत्रपः ॥ १७ ॥

सम्बिन्नोरवसा नूतनेन मयोभुवा सुप्रणीती गमेम ।

आ नो रयिं बहत्तमोत् वीराना विश्वान्यमृता सौमगानि ॥ १८ ॥

सम् । अश्विनोः । अवसा । नूतनेन । मयःऽभुवा । सुऽप्रणीती । गमेम ।

आ । नः । रयिम् । बहत्तम् । आ । उत । वीरान् । आ । विश्वानि । अमृता । सौमगानि ॥ १८ ॥

वेङ्कट० सम् गमेम हि अश्विनोः रक्षणेन नक्षत्रेण सुखस्य भावयित्रा शोभनप्रणयनेन । आ बहत्तम् अस्मभ्यं
धनम् । अयि च आ बहत्तम् वीरान्, आ बहत्तं च विश्वानि अमरणानि (?) सुधनस्थानि च ॥ १८ ॥

मुद्गल० वयम् अश्विनोः नूतनेन पूर्वम् अन्यैरननुत्तेन मयोभुवा सुखस्य भावयित्रा सुप्रणीती
शोभनप्रणयनवता अवसा रक्षणेन सम् गमेम सत्रच्छेमहि । हे अमृता ! अमरणो अश्विनो !
नः अस्मभ्यम् रयिम् धनम् आ बहत्तम् प्रापयतम् । उत वीरान् सुवीर्यवतः पुत्रानपि आ
बहत्तम् । विश्वानि सौमगानि अयि आ बहत्तम् ॥ १८ ॥

इति ऋतुर्थाष्टके द्वितीयाध्याये एकोनविंशो वर्यः ॥

[४३]

आ धेनवः पर्यसा तूर्प्यर्धा अर्मर्धन्तीरुपं नो यन्तु मध्वा ।

महो राये बृहतीः सप्त विप्रो मयोभुवो जरिता जोह्वीति ॥ १ ॥

आ । धेनवः । पर्यसा । तूर्प्यर्धाः । अर्मर्धन्तीः । उप । नुः । यन्तु । मन्वा ।

महः । राये । बृहतीः । सप्त । विप्रः । मयःऽभुवः । जरिता । जोह्वीति ॥ १ ॥

वेङ्कट० धेनवः पूर्णगमनाः अर्दिसन्त्यः अत्मान् सयुरस्तेन परसा सह उप आ यन्तु । महते पताय महतीः
सप्त नदीः सुखस्य भावयित्रीः मेधावी स्तोत्रा अरयन्तमाह्वयति ॥ १ ॥

मुद्गल० 'आ धेनवः' इति सप्तदशर्धमिकादसं सूत्रम् । अत्रिः कपिः । त्रिषुप् छन्दः, उपान्त्या
एकपदा । विह्वे देवाः देवता ।

धेनवः प्रीतिप्रियो वयः मन्वा मयुरेण पयसा रक्षेन सद्विदाः तूर्प्यर्धाः हरमागमनाः
अर्मर्धन्तीः अर्दिसन्त्यः सत्यः नः अस्मान् उप आ यन्तु उपान्त्यच्छन्तु । महः महते राये धनप

बृहतीः महतीः सा सर्पणस्वभावाः गन्ताद्याः मयाः मनोभुवः सुखस्य नावयिष्यः सन्तु । विप्रः
विशेषेण ग्रीणयिता जरिता स्तोता जोह्वीति आह्वयति ॥ १ ॥

आ सुष्टुती नर्मसा वर्तयध्वै द्यावा वाजाय पृथिवी अमृधे ।

पिता माता मधुवचाः सुहस्ता भरेभरे नो यशसावविष्टाम् ॥ २ ॥

आ । सुस्तुती । नर्मसा । वर्तयध्वै । द्यावा । वाजाय । पृथिवी इति । अमृधे इति ।

पिता । माता । मधुवचाः । सुहस्ता । भरेभरे । नः । यशसा । अविष्टाम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० आह्वयामः सुस्तोत्रेण^१ नमस्कारेण वयं सुखेन आ वर्तयितुम् अर्हिसिष्यौ द्यावापृथिव्यौ अन्तर्धम् ।
तो च मातापितरौ मधुवचसौ शोभनहस्ता अस्मान् सद्भ्रामेसद्भ्रामे मन्त्रस्विनौ अन्तर्धम् ॥ २ ॥

मुद्गल० अहम् सुष्टुती सुष्टुत्या शोभनस्तोत्रेण नमसा हविषा च अमृधे द्विसारहिते द्यावापृथिवी
द्यावापृथिव्यौ आ वर्तयध्वै आवर्तयितुम् इच्छामि वाजाय अन्तर्धम् । पिता पालयित्री सौः माता निर्मात्री
पृथिवी मधुवचाः त्रियवचना सुहस्ता शोभनहस्ता । एते उभयविशेषणे । यशसौ यशोवृत्तौ
द्यावापृथिव्यौ भरेभरे सर्वेषु सद्भ्रामेषु नः अस्मान् अविष्टाम् रक्षताम् ॥ २ ॥

अध्वैवध्वकृवांसो मधूनि प्र वायवे भरतु चारुं शुक्रम् ।

होतेव नः प्रथमः पादिस्य देव मध्वो ररिमा ते मदाय ॥ ३ ॥

अध्वैवध्वः । चक्रुऽवांसः । मधूनि । प्र । वायवे । भरतु । चारुं । शुक्रम् ।

होताऽइव । नः । प्रथमः । पादि । अस्य । देव । मध्वः । ररिमा । ते । मदाय ॥ ३ ॥

वेङ्कट० हे अध्वैव ! यूयम् अभिपुत्रवन्तः सोमान् । अथ^१ वायवे यज्ञमुखे प्र भरत^२ फल्याणम् शुक्रम्
अभिपुत्रम् । एवं च वायो ! होतेव षट्कर्ता प्रथममेव अस्य^३ पिय । हे देव ! एतद् मधु वयं तुभ्यम्
मदाय वचवन्तः ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे अध्वैव ! मधूनि मधुराणि सोमान्यादीनि चह्वयामः सम्पादकाः यूयम् वायवे प्रथमम्^४
भरत प्रकथेण सम्पादयत चारुं चरणीयम् शुक्रम् हीस सोमम् । हे वायो ! एवं च होतेव होता
यथा प्रथमं पिबति तद्वन् नः अस्मद्वयम् अस्य भसुं सोमम् प्रथमः इतरदेवेभ्य^५ एवं
पादि पिब । हे देव ! वायो ! मन्वः मधुरं सोमरसम् ते मदाय ररिमा ददाम ॥ ३ ॥

दश क्षिपों युञ्जते वाहू अर्द्धिं सोमस्य या क्षिपितारां सुहस्ता ।

मध्वो ररिं सुगर्भस्तिगिरिष्ठां चनिधदद् दृदुहे शुक्रमंशुः ॥ ४ ॥

दश । क्षिपों । युञ्जते । वाहू इति । अर्द्धिम् । सोमस्य । या । क्षिपितारां । सुहस्ता ।

मध्वः । ररिम् । सुगर्भस्तिः । गिरिऽस्थाम् । चनिधदत् । दृदुहे । शुक्रम् । अंशुः ॥ ४ ॥

१. द्यातोने मूको. २. मया कृ ल्यप्. ३. भर मूको. ४. नास्ति वि. ५. १२२'
मूको.

वेङ्कट० दश अङ्गुलयः बाह्योर्मांशान् अभिपवाय युजते, पशोः शमितार ह्य सोमस्य यौ बाहू शमितारी शोभनपाणी । ततः 'शोभनबाहुपरिपृहीतः अंशुः' गिरिस्थितम् मन्त्रः रसम् मूत्रवति स्थितम् उत्तमं रसम् बुद्धे' दुग्धे । एदेवाह—चनिद्वन्द्व इति । यदतिगतिकर्त्ता । अत्यन्तं निर्गच्छत् शुकम् बुद्धे इति ॥ ४ ॥

मुद्गल० अत्र सोमो देवता । अग्निम् अभिपवमाणाणम् दशं द्विषः दशसंख्याकाः अङ्गुलयः युजते शृङ्खन्ति । बाहू अपि अर्धयुक्तस्त्वन्विधौ क्षत्रिं युजाते । ना यौ मुहस्ता शोभनदस्तौ सोमस्य शमितारा शमितारी अभिपोतारी तौ मन्त्रः मधुरसस्य सोमस्य रसम् गिरिष्ठाम् गिरिस्थायिनम् सुगमस्तिः शोभनाङ्गुलिः अर्धयुः चनिद्वन्द्व आह्लादयन् बुद्धे दोग्धि । स च अंशुः अर्धयुः शुकम् निर्मलम् बुद्धे दोग्धि ॥ ४ ॥

असावि ते जुजुपाणाय सोमः क्रत्वे दक्षाय बृहते मदाय ।
हरी रथे सुधुरा योगे अर्वाग्निन्द्रं प्रिया कृणुहि ह्यमानः ॥ ५ ॥

असावि । ते । जुजुपाणाय । सोमः । क्रत्वे । दक्षाय । बृहते । मदाय ।
हरी इति । रथे । सुधुरा । योगे । अर्वाक् । इन्द्रं । प्रिया । कृणुहि । ह्यमानः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अभिपुतः* सुभ्यं देवमानाय सोमः प्रशान्ते बलापं च, तथा महते च मदाय । ततः त्वम् अथौ शोभनवन्पुरो रथे योगनिमित्तम् अभिमुखं कुरु हे इन्द्र ! प्रियो अस्माभिः ह्यमानः ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! ते सुभ्यम् जुजुपाणाय सेवमानाय सोमः असावि अभिपुतः । किमर्थम् । क्रत्वे वृत्रदधादिकर्मणे दक्षाय बलापं बृहते मदाय च । यस्मादेवं तस्मात् हे इन्द्र ! त्वम् ह्यमानः सन् सुधुरा शोभनावायान् धुरि निपुञ्चे प्रिया प्रियो हरी अश्वौ योगे योगार्हे रथे योगवित्वा तम् रथम् अर्वाक् अस्मदभिमुखम् कृणुहि बृह ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाहके द्वितीयाध्याये षडशो वरगः ॥

आ नो महीमरमतिं सृजोषां प्रां देवीं नमसा रातह्वयाम् ।
मथोर्मदाय बृहतीमृतज्ञामार्त्रे वह पृथिभिर्देव्यानिः ॥ ६ ॥

आ । नुः । महीम् । अरमतिम् । सृजोषाः । प्राम् । देवीम् । नमसा । रातह्वयाम् ।
मथोः । मदाय । बृहतीम् । अमृतज्ञाम् । आ । अग्ने । वष्ट । पृथिभिः । देव्यानिः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आ वह अस्माकं महतीम् अनुपरमां सर्वदा तत्रच्छन्तीं तथा सहितः प्राग् देवीम् नमस्कारेण सह दत्तहविर्वा सोमस्य मदाय सोमं पाशुम् उच्युतां सत्यज्ञाम् देवयानैः मार्गैः ॥ ६ ॥

मुद्गल० अत्र अतिदेवता । हे अग्ने ! तत्रोषाः अस्माभिः प्रीयमानारथम् प्राग् देवीम् मृतनामिकां देवताम् नः अस्मदर्थम् देवयानैः देवैर्मृतश्चैः पृथिभिः मार्गैः शा अभिमुखम् आ वह ।

१-३. 'बाहुपरिपृहीतान्' इति रूपं. 'अंशुः' क. २. 'अम् ५५६ मूको. ३. 'वारित मूको. ४. 'चरनिर्ग' इति. ५. 'अनुतः क. ६. 'मिनिषे' इति रूपं.

कीदशीम् । महीम् महतीम् अरमतिम् आ समन्ताद्गममाणाम् नमसा स्तोत्रेण सह रातहव्याम्
राते दत्तं दानाय सङ्कल्पितं हव्यं यस्यास्ताम्, दत्तहविष्कामित्यर्थः ।^१ विमर्षम् । मधोः मधुरम्
सोनस्य मदाय । पुनः कीदशीम् । बृहतीम् प्रबुद्धाम् ऋतज्ञाम् यज्ञम् अभिजानतीम् ॥ ६ ॥

अञ्जन्ति यं प्रथर्यन्तो न विप्रां वपावन्तं नाग्निना तपन्तः ।

पितुर्न पुत्र उपसि प्रेष्ठ आ घर्मो अग्निमृतपन्नसादि ॥ ७ ॥

अञ्जन्ति । यम् । प्रथर्यन्तः । न । विप्राः । वपावन्तम् । न । अग्निना । तपन्तः ।

पितुः । न । पुत्रः । उपसि । प्रेष्ठः । आ । घर्मः । अग्निम् । मृतपन् । असादि ॥ ७ ॥

षेड्ढट्० आख्येन अक्षयन्ति यम् घर्मं ब्राह्मणाः प्रथनीयं^१ सुदादिकमिव^२ प्रथयन्तः । वपावन्तः
सारयन्तः । यथा वपावन्तम्^३ भाण्टम् अग्निना^४ तपन्तः । सवितुरिव पुत्रः उपस्ये प्रियतमः
अग्निम् प्रति घर्मः यज्ञमिच्छन्^५ अथर्वयुभिः आ असादि ॥ ७ ॥

सुद्रल० यम् घर्मं महावीरम् प्रथयन्तः न, नेति सम्प्रत्यर्थीयः । हृदायी प्रथयन्तः । विप्राः मेधाविनः
ऋदिवजोऽथर्व्यादयः वपावन्तम् प्रबुद्धं पशुं यथा अग्नी तपन्ति चद्रत् अग्निना तपन्तः अञ्जन्ति । पितुः
न पुत्रः उपसि प्रेष्ठः पितुरुपस्ये प्रियतमः पुत्रः इव घर्मः महावीरः सः ऋतवन् यज्ञमिच्छन्
अग्निम् अग्नी आ असादि आसादितः ॥ ७ ॥

अच्छां मही बृहती शंतमा गीर्दूतो न गन्त्वश्चिनां हुवध्वै ।

मयोऽभुवां सरथा यातमर्वाग्नन्तं निधिं धुरमाग्निर्न नाभिम् ॥ ८ ॥

अच्छं । मही । बृहती । शमऽर्तमा । गीः । दूतः । न । गन्तु । अग्निना । हुवध्वै ।

मयःऽभुवां । सऽर्था । आ । यातम् । अर्वाक् । गन्तम् । निऽधिम् । धुरम् । अग्निः । न । नाभिम् ॥ ८ ॥

षेड्ढट्० महती वृहता सुखतमा स्तुतिः दूतः इव राज्ञेयितः अग्निना अभिगच्छन् आह्वानम् ।
ततः युवां सुखस्य भावधितारो सरथो हतोमुद्यम् आ यातम्, अधिगच्छते^१ निहितं हविः, यथा
राजदस्य रथनहनसाधनीम्^२ धुरम् अग्निः वभयोरग्निःसरथार्थम् अधिगच्छतीति^३ ॥ ८ ॥

सुद्रल० अच्छ अभिमुखम् अग्निना अग्निना हुवध्वै आह्वानम् गीः अस्मदीया स्तुतिः दूतः न
दूत इव गन्तु गच्छन् । गीर्दिनेष्यते । मही पूजया बृहती महती शंतमा सुखतमा ।
हे अश्विनो ! मयोऽभुवां सुखस्य भावधितारो सरथा एकरथो सन्ती निधिम् आहितम् सोमम्
अर्वाक् अभिमुखम् गच्छतम्, धुरम् भारवाधिकाम् नाभिम् अग्निः न कील इव । यथा निष्कीला
नाभिः रथे न निवैहति, चद्रत् युवाभ्यां विद्युक्तः सोमो पार्श्वे न निवैहति इति ज्ञापयितुम्
एवं दृष्टान्ततम् । तस्मान् युवाम् आ यातम् आगच्छतम् ॥ ८ ॥

१. एवमेव वि^१; एवमेवम् छपे. २. एतादृशम् वि^१; एतादृशम् छपे. ३-३. आपवन्ति वि^१ छपे.

४. अञ्जन्ति मूको, ५. एवावहनसाधनी वि^१; एवावहनसाधनी छपे. ६. गच्छं मूको.

प्र तव्यसो नमउक्तिं तुरस्याहं पूष्ण उत वायोरदिक्षि ।

या राधसा चोदितारां मतीनां या वाजस्य द्रविणोदा उत त्मन् ॥ ९ ॥

प्र । तव्यसः । नमःऽउक्तिम् । तुरस्यं । अहम् । पूष्णः । उत । वायोः । अदिक्षि ।

या । राधसा । चोदितारां । मतीनाम् । या । वाजस्य । द्रविणःऽद्री । उत । त्मन् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अतिशयेन बृहस्प क्षिप्रस्य वायोः पूष्ण च अहम् नमस्कारवचनं प्रकथेण नित्यमस्मि ।

यौ अत्रेन चोदितारौ स्तुतीनां यौ च ब्रह्मस्य दातारौ यौ च शास्त्रमयैर द्रविणसो धनस्य दातारौ इति ॥ ९ ॥

मुद्रल० अहम् ऋषिः तव्यसः प्रकृतबलस्य तुरस्य स्वराजस्य पूष्णः पोषकस्य देवस्य उक्तलक्षणाय देवाय, उत अपि च वायोः उक्तलक्षणाय नमउक्तिम् स्तोत्रम् प्र अदिक्षि प्रदिशामि । या यौ पूषवायू राधसा इविर्लक्षणेन निमित्तेन मतीनाम् चोदितारा प्रेरयितारौ, या यौ च वाजस्य ब्रह्मस्य चोदितारौ, तौ देवौ उत अपि च^१ त्मन् आत्मन्यन्यप्रेरणयैव^२ द्रविणोदी भवतमिति शेषः ॥ ९ ॥

आ नामभिर्मरुतो वक्षि विश्वाना रूपेभिर्जातवेदो हुवानः ।

यज्ञं गिरं जरितुः सुप्तुतिं च विश्वं गन्त मरुतो विश्वं कुती ॥ १० ॥

आ । नामऽभिः । मरुतः । वक्षि । विश्वान् । आ । रूपेभिः । जातऽवेदः । हुवानः ।

यज्ञम् । गिरं । जरितुः । सुप्तुतिम् । च । विश्वं । गन्तुः । मरुतः । विश्वं । कुती ॥ १० ॥

वेङ्कट० 'हे जातेवः।' आत्मीयैः नामधेयैः विद्योत्तमानाद् मरुतः सर्वान् 'त्यम् आ यद्' उपाश्लक्ष्णैः तेषां रूपैश्च सहास्मात्तिः ह्यमानः । अथ मरुतः वाह । यज्ञम् उक्थगिरः^१ सुप्तु-
तिम् च^२ जरितुः सर्वे एव गच्छत यूपं हे मरुतः । रक्षणार्थम् । गिरे इति पूरणम्^३ ॥ १० ॥

मुद्रल० हे जातेवः । जातप्रश्न अग्ने! हुवानः अस्माभिराहूयमानः सन् विद्वान् मरुतः सर्वानपि स्तोत्रभाजे देवाद् नामभिः इन्द्रपरमेष्वादिब्रह्मणैः आ वक्षि आरहसि । रूपेभिः सहास्मात्-
वत्सहास्वादिब्रह्मणैः रूपैः आ वक्षि भावहसि यज्ञम् । किञ्च हे मरुतः । विश्वे सर्वे यूपम् मरुत्
वस्मदीयम् जरितुः श्रोतुः सम्बन्धिनीः गिरः स्तुतिवर्थासि सुप्तुतिम् तस्मात्त्वां शोभनकरां
स्तुतिं च अभिलक्ष्य गन्त आत्यच्छेत् । विश्वे च यूपम् कुती ऊत्वा रक्षया साद् गन्त ॥ १० ॥

इति ऋग्वेदके द्वितीयाध्याये एकविंशो वरः ॥

आ नो द्विवो वृंहतः पर्वतादा सरस्वती यज्वा गन्तु युगम् ।

हवै देवी जुंजुषाणा घृताची शुग्मां नो वाचमुशती शृणोतु ॥ ११ ॥

१. नास्ति मूको. २. आथि र मूको. ३-३. गालि मूको. ४-४. त्या मारदं नव वि' छयं.

५. उक्थगिरिः वि' करं. ६. पूरतिम् वि' । अतिशय रूप.

आ । नः । दिवः । बृहतः । पर्वतात् । आ । सरस्वती । यजता । गन्तु । यज्ञम् ।
हवम् । देवी । जुजुषाणा । वृताची । शम्भाम् । नः । वाचम् । उशती । शृणोतु ॥ ११ ॥

वेङ्कट० आ गच्छतुं अस्माकम्^१ यज्ञम् महतो दीप्तात्^२ स्वायास्तात्^३ पर्वतात् सरस्वती यष्टव्या । आह्वानम्
देवी सेवमाना उदकम् अन्वन्ती सुखाम् अस्मदीयाम् वाचम् कामयमाना शृणोतु इति ॥ ११ ॥

मुद्रल० नः अस्माकम् यज्ञम् यजता यष्टव्या देवी सरस्वती दिवः द्युलोकात् आ गन्तु भाग्यच्छतु ।
तथा बृहतः महद्यः पर्वतात् पूरणवतः-अन्तरिक्षात् सरस्वती आ गन्तु । अनेन माध्यमिका वागुच्यते ।
तदर्थम् इवम् अस्मदीयम् आह्वानम् देवी सरस्वती जुजुषाणा स्तुतिं सेवमाना पृनाची यज्ञमुदक-
मन्वन्ती नः अस्मदीयान् शम्भाम् सुखकरीम् वाचम् स्तुतिम् उशती कामयमाना सती
शृणोतु ॥ ११ ॥

आ वेधसं नीलशृष्ठं बृहन्तं बृहस्पतिं सद्ने सादयध्वम् ।

सादद्योनिं दम् आ दीदिवान्सं हिरण्यवर्णमरुपं सपेम ॥ १२ ॥

आ । वेधसम् । नीलशृष्ठम् । बृहन्तम् । बृहस्पतिम् । सद्ने । सादयध्वम् ।
सादद्योनिम् । दम् । आ । दीदिवान्सम् । हिरण्यवर्णम् । अरुधम् । सपेम ॥ १२ ॥

वेङ्कट० आ सादयध्वम् विधातारम् नीलशृष्ठम् महान्तम् बृहस्पतिम् यज्ञे । अथर्षुभिः सादयध्वानं^१
यज्ञगृहे देदीप्यमानं^२ हिरण्यवर्णम् आरोचमानं स्पृशामः ॥ १२ ॥

मुद्रल० यथा बार्हस्पत्याः । हे ऋतविजः ! धृषन् बृहस्पतिम् देवम् सद्ने अस्माद्यागृहे आ सादयध्वम्
स्थापयध्वम् । कीदृशं देवम् । वेधसम् विधिप्रकर्तारम् नीलशृष्ठम् सिन्धुघातम् बृहन्तम् महान्तम् ।
त वयम् ऋतियग्यजमानाः सपेम परिचरेम । स एव विशेष्यते । सादद्योनिम् योनी वेधां सीदन्तम्
दने यागगृहे आ सर्वतः दीदिवान्सम् दीप्यमानम् हिरण्यवर्णम् हितरमगीयवर्णम् अरुधम् आरोच-
मानम् ॥ १२ ॥

आ धर्षसिर्वृहदिवो रराणो विश्वेभिर्गन्त्वोर्मभिर्हुवानः ।

या वसानो ओर्षधीरमृध्रस्त्रिधातुशृङ्गो वृषभो वयोधाः ॥ १३ ॥

आ । धर्षसि । बृहदिवः । रराणः । विश्वेभिः । गन्तु । ओर्मधिः । हुवानः ।
साः । वसानः । ओर्षधीः । अमृध्रः । त्रिधातुशृङ्गः । वृषभः । वयोधाः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० आ गच्छतु धारयिता शुद्दीप्तिः रममाणः विश्वेः पितृभिः तद् देवैः आहूयमानः पत्नीभूता
ओर्षधीः राजपत्नी अर्दिसकोऽग्निः त्रिगुणदीप्तिः अत्यन्तसुगमः धर्षिता अघस्य भ्राता ॥ १३ ॥

१. *तत् वि' लपं. २. नास्ति सूको. ३. *तत् वि' लपं. ४. *तत् लपं. ५. *तत् लपं.
वि' लपं. ६. *दीप्य' वि'. ७. आश्रावणम् वि'; अश्रावणम् लपं. ८-८. भावसारविना वि' लपं.

मुद्रल० इदमापृक्त्रयमाप्तेयम् । अग्निः आ गन्तु आगच्छतु अस्मद्यज्ञम् घर्णतिः सर्वस्य धारकः बृहद्विः प्रभूतवीरिः एराणः रममाणः कामान् प्रयच्छन् वा विरोभिः सर्वैः ओमभिः रक्षणैः सह ब्रुवानः आहूयमानः ग्नाः गन्धीः ज्वालाः ताभिर्बुक्तः शोषधी वसानः निवासरभूतः अमृधः अर्हिसितः त्रिधातुभृङ्गः त्रिप्रकारश्रद्धवदुन्नतरोहितगुहकृष्णवर्णज्वालाः वृषभः वपिंता वयोधाः अन्नस्य दाता ॥ १३ ॥

मातृपदे परमे शुक्र आयोर्विपुन्यवो रास्तिपरासो अगमन् ।

सुश्लेभ्यं नमसा रातहंभ्याः शिशुं मृजन्त्यायवो न वासे ॥ १४ ॥

मातुः । पदे । परमे । शुके । आयोः । विपुन्यवः । रास्तिपरासोः । अगमन् ।

सुश्लेभ्यम् । नमसा । रातहंभ्याः । शिशुम् । मृजन्ति । आप्तवः । न । वासे ॥ १४ ॥

वेङ्कट० पृथिव्याः उत्तमे स्थाने शोचमाने यजमानस्य स्वभूते वेषामग्निं स्तोत्रारः रास्तिपराः 'रास्ती रासतेर्दानकर्मणः' इति यास्कः (दृ. वा ६, २१), हविषो दातार उपगच्छन्ति । शोभनसुखसाधनम् अन्नं नमस्कारेण दत्तहविष्काः कञ्चन शिशुम् हस्तेन मृजन्ति मनुष्याः इव पुत्रं वेदमग्नि ॥ १४ ॥

मुद्रल० आयोः मनुष्यस्य यजमानस्य विपुन्यवः स्तोत्रारो होत्रादयः रास्तिपराः रा घने हविर्लक्षणम् तत् स्तुताग्नि रास्या लुहादयः उद्दान् रास्ती तद्वन्तः रास्तिपरासः । उक्तविधा कृत्विजः मातुः निर्मातुः पृथिव्याः शुके दीप्ते परमे पदे उत्तरवेधां स्थितम् अगमन् अगमन् गजन्ते । रातहंभ्याः दत्तहविष्काः आयवः मनुष्याः यजमानाः, नमसा नमस्कारेण अगमन् । एरान्तः—सुश्लेभ्यम् सुखाय दितम् शिशुम् न शिशुं यथा वासे वासाय मृजन्ति तद्वत् ॥ १४ ॥

बृहद् वयो बृहते तुभ्यमग्ने धियाऽजुरं मिथुनासः सचन्त ।

देवोदेवः सुहवो भूतु मह्यं मा नो माता पृथिवी दुर्मती धात् ॥ १५ ॥

बृहत् । वयः । बृहते । तुभ्यम् । अग्ने । धियाऽजुरं । मिथुनासः । सचन्त ।

देवःऽदेवः । सुहवः । भूतु । मह्यम् । मा । नः । माता । पृथिवी । दुःऽमती । धात् ॥ १५ ॥

वेङ्कट० महत् अन्नं महते तुभ्यम् हे शमे । बुद्ध्या त्वां स्तुवन्तः मिथुनाः सेवन्ते दानाय परीयजमानाः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १५ ॥

मुद्रल० बृहत् प्रभूतम् वयः अन्नं हे आग्ने ! बृहते महते तुभ्यम् धियाऽजुरः कर्मणा जीर्णाः मिथुनासः परीभिः सहिताः सचन्त सेवन्ते । देवोदेवः सर्वोऽपि देवः गह्वरं मह्यम् एतवः भूतु सुदानः अश्नु । नः अस्मान् दुर्मती माता मा धात् मा पृथिवी स्थापयतु ॥ १५ ॥

उरी देवा अनिषाधे स्याम ॥ १६ ॥

उरी । देवाः । अनिऽषाधे । स्याम ॥ १६ ॥

वेङ्कट० ऋ ५, ४२, १७ इ ॥ १६ ॥

मुद्रल० हे देवा ! सुपात्सम्पन्निषति उरी महति अन्विषाधे निवरा बाधाराहिते सुखे स्वाम भवेम
वयम् अत्रय ॥ १६ ॥

समश्चिनोरवसा नूतनेन मयोभुजां सुप्रणीती गमेम ।

आ नो रयिं बहत्तमोत वीराना विश्वान्यमृता सौभंगानि ॥ १७ ॥

सम । अश्चिनो । अवेसा । नूतनेन । मयऽभुजां । सुऽप्रणीती । गमेम ।

आ । न । रयिम् । बहत्तम । आ । उत । वीरान् । आ । विश्वानि । अमृता । सौभंगानि ॥ १७ ॥

वेङ्कट० ऋ ५, ४२, १८ इ ॥ १७ ॥

मुद्रल० वयम् अश्चिनो नूतनेन पूर्वमन्यैरमनुभूतेन मयोभुजा सुखस्य भावविजा सुप्रणीती शोभन
प्रणयनवता अवसा रक्षणेन सम गमेम सङ्गच्छेमहि । हे अमृता ! धम्मरणावश्चिनो ! न अस्मभ्यम्
रयिम् धनम् आ बहत्तम् प्रापयतम् । उत वीरान् सुवीर्यवत पुत्रान् अपि आ बहत्तम् । दिवानी
सौभंगानि अपि अऽ बहत्तम् ॥ १७ ॥

इति षतुयाष्टके द्वितीयाध्याये द्वाविंशो वर्गः ॥

[४४]

तं प्रत्तयां पूर्वथां विश्वयेमथा ज्येष्ठतांति वहिषिदं स्वविदंम् ।

प्रतीचीनं वृजनं दोहसे गिराशुं जयन्तमनु यासु वर्यसे ॥ १ ॥

तम् । प्रत्तयां । पूर्वथां । विश्वेऽथां । इमऽथां । ज्येष्ठऽतांतिम् । वहिऽसदंम् । स्वऽविदंम् ।

प्रतीचीनम् । वृजनम् । दोहसे । गिरा । आशुम् । जयन्तम् । अनु । यासु । वर्यसे ॥ १ ॥

वेङ्कट० सूक्तदिष्टे ' क्षत्रप्रभृतिभि सह कपत्सार काश्यप इव स्तम् भवद्वयम् । तम् इत्र यथा
अत्यन्त पुरातना दुदुहु', यथा वा दृश्यमाना' ततोऽर्वाचीना, यथा वा सप्रतिगता
अदृश्यमाना सर्वे', यथा वा दृश्यमाना इमे, तद्वत् स्वमपि हे होत' प्रशस्त मम महिषि सीदतसर्वे
त्वदभियुक्त शत्रूणां जेतार स्तुत्या वृष्टिलक्षणान्पुदवानि दोहसे, यासु स्तुतिपु त्वम् आशुकारिण
शत्रून्' जयन्तम् अनु वर्ययसि । इदमिहापि स्मर्तव्यम्—यथा द्वयोर्मन्त्रयो षडह्वेव अर्षस्य
विरम्याभिधानाद् एकवचनबहुवचनाभ्या निर्वेश, एवम् एकसिपपि मन्त्र विरम्याभिधानाद्
भिषपादस्वयो एकवचनबहुवचनयो अन्वयो भवति इति ॥ १ ॥

मुद्रल० 'त प्रत्तया' इति पद्मदत्तार्थे द्वादश सूक्तम् । काश्यपोऽवत्सारो नाम ऋषिः । यासु
मन्त्रु सदाशुणाहुवृक्षादय धुतात्वाशु तऽपि समुष्पीयते । षतुदंतीपद्मदत्तौ त्रिष्टुभौ, तिरा
जगत् । विश्वे देवा दत्ता ।

इयमुत्तरा च द्वे ऐश्यावित्याहुः । तम् इन्द्रम् प्रलया पुरातना यजमाना इव पूर्वया
 अस्मदीयाः पूर्वं यथा विश्वया विश्वे सर्वे प्राणिनो यथा इमया इमे इदानीं वर्तमाना यजमाना-
 त्रे यथेन्द्रस्य स्तुत्या फलमलभन्त्र तद्वद्वयमपि । हे अन्तरात्मन् ! त्वमपि ज्येष्ठतातिम् ज्येष्ठम्
 बर्हिषदम् बर्हिषि सीदन्तम् स्वर्षिदम् सर्वशम् प्रतीचीनम् प्रत्यस्मद्वगिसुखमब्रूवन्तम् वृजनम्
 ब्रह्मन्तम् आशुम् शीघ्रगामिनम् जयन्तम् सर्वमभिमवन्तमिन्द्रम् गिरा स्तुत्या साधतेन
 दोहसे शुद्ध सर्वदा सर्वान् कामाद्, इत्यन्तरात्मनः प्रैषः, यासु स्तुतिषु वर्षसे शृद्धो
 भवसि ॥ १ ॥

श्रिये सुदृशीरुपरस्य याः स्वर्विरोचमानः कुक्कुभांमचोदते ।
 सुगोपा असि न दमाय सुकृतो परो मायाभिर्भूत आसु नाम ते ॥ २ ॥

श्रिये । सुदृशीः । उपरस्य । याः । स्वः । विरोचमानः । कुक्कुभांम् । अचोदते ।
 सुगोपाः । असि । न । दमाय । सुकृतो इति सुकृतो । परः । मायाभिः । भूते । आसु । नाम । ते ॥ २ ॥

पेद्दूट० भूम्याप्रणयार्थं सुदर्शनाः मेघस्य स्मृताः याः त्वं हे इन्द्र ! स्वर्गे विरोचमानः अपः प्रेरयसि
 कुक्कुभांम् सम्बन्धिने भवोदते । अचोदच्छन्दः ओषधिवनस्पतिवचनोऽभिलषितस्य चोदयिष्या याचा
 रदित^१ इति । ताः श्लोकारः स्वां दुहन्तीति शेषः^२ । एवं च त्वं जगतः सुष्ठु गोपायिता^३ भवसि
 हे सुकृतं इन्द्र ! न च हिंसायै भवसि, वरसि च शत्रून् प्रज्ञाभिः । तथा इन्द्रः शक्रः इत्यादिकं तव
 नाम उदकनिमित्तम् अभूत् कीर्त्यनात्मन् हसि ॥ २ ॥

सुदृश० हे इन्द्र ! स्वः स्वर्गे विरोचमानः त्वम् भवोदते अप्रेरयितुः उपरस्य मेघस्य सम्बन्धिन्पः
 सुदृशीः सुरोचमानाः याः आपः सन्ति तासामपाम् कुक्कुभांम् सर्वोसां दिशां मध्ये श्रिये प्राणिनां
 धरणाय, प्रेरको भवेति शेषः । हे सुकृतो ! शोभनवृष्टिप्रदानवर्मान् इन्द्र ! त्वम् सुगोपाः सुष्ठु गोपा
 असि । जतः दमाय दम्भनाय यथाप प्राणिनाम् न अति न प्रभवसि । त्वं च मायाभिः
 भासुरीभिः परः मायाभ्यः परस्ताद्वर्तमानः, यस्मात् ते त्वदीयम् नाम नामकं रूपम् ज्ञाने
 सत्यलोके आस आस्ते ॥ २ ॥

अत्यं हविः संचते सञ्च धातु चारिष्टगातुः स होता सहोभरिः ।
 प्रसस्राणो अतु बर्हिष्या शिशुर्मध्ये युवाजरो विसुहा हितः ॥ ३ ॥

अत्यम् । हविः । संचते । सत् । च । धातु । च । अरिष्टगातुः । सः । होता । सहःशरिः ।
 प्रसस्राणः । अतु । बर्हिः । वृषा । शिशुः । मध्ये । युवा । अजरः । विसुहा । हितः ॥ ३ ॥

पेद्दूट० पार्थिवाल्लोकादेवान् प्रति गमनदितम्^१ हसिः संचते उद्धमं पद्वादिकं रथावरम्^२ ओषध्यादिकं च
 बर्हिस्वित्तमागैः सः होता 'राक्षसानां हननार्थम्'^३ यत्तद्वय भर्ता तथा बर्हिः^४ लक्ष्मीकृत्य प्रगर्ताणः
 कामानां वर्धिता शिशुः सोऽयं अन्तरिक्षस्थानाम् अपाम् मध्ये निहितः अजरः युवा इति ॥ ३ ॥

१. 'श्रम मूको. २. रदितं मूको. ३. नासि छ. ४. योषधिता छ रूपं. ५. भवान् विरिडे
 मूको. ६-६. राक्षसानार्थम् छ. ७. बर्हिः छ.
 १८-१९२ ४

मुद्गल० इयमानेयी । अयमग्निः अयम् सततगमनाहम् हविः आज्यादिकम् सचते सेवते । कीरां हविः । सत् सत्फलवाद्दविरपि सत् । धातु च धारकम् सर्वस्य । हृषमानस्य हविय आदित्य-
द्वारा वृद्धिसाधनत्वात् तथा च वृष्ट्या प्रजोत्पत्तेर्धारकत्वम् । अरिष्टाणुः अहिंसितगमनः । सति
तस्य गमने यज्ञनिष्पत्त्या फलसिद्धेररिष्टगमनत्वम् । सदेवाह सः स खलु होता होमनिष्पादकः
सहो गरिः बलस्य भर्ता वर्धिः धनु प्रसर्तार्णः प्रकर्षेण सरन् वृषा वर्धकः फलस्य विष्णुः स ह्य
रक्षणीयः शुभा सर्वत्र मिश्रयिता अजरः जराहितः विधुद्वा विष्णुहाणामोदधीनाम् मध्ये हितः
निहितः स्थापित एवम्भूतः सचते ॥ ३ ॥

प्र व एते सुयुजो यामन्निष्टये नीचरिगुष्मै यर्म्य ऋतावृधः ।

सुयन्तुभिः सर्वशासैरभीशुभिः क्रिविर्नामानि प्रवणे मुपायति ॥ ४ ॥

प्र । वः । एते । सुयुजः । यामन् । इष्टये । नीचीः । अगुष्मै । यर्म्यः । ऋतावृधः ।

सुयन्तुभिः । सर्वशासैः । अभीशुभिः । क्रिविः । नामानि । प्रवणे । मुपायति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० समीपस्वाद् अपीन् अवरसारो वदति— हे ऋषयः! अग्नेः एते रश्मयो दिवं प्रति गमने सुष्माकम्
अभ्युदयार्थं भवन्ति सुयोजनाः । यस्मात् अस्मै अग्रये अन्तरिक्षे यज्ञमानाय नीचीनाम्
उदकस्य यर्म्यः^१ ऋतावृधः ज्वाला विद्यन्ते^२ इति । एतदेव विस्पष्टमाह— शोभनयमनैः^३ सर्वस्य अगतः
शास्त्रिवृभिः रश्मिभिः कूपसद्योऽयं^४ पार्थिवोऽग्निः अन्तरिक्षस्थानानि उदकानि पृथिव्याय
आहरति ॥ ४ ॥

मुद्गल० एषा सौरी । एते रश्मयः सुयुजः सुष्ठु परस्परं संयुक्ताः यामन् गमने इष्टये पृथगाय
नीचीः नीचम्, गच्छन्तीति शेषः । अगुष्मै यज्ञमानाय यर्म्यः यर्म्या गमनाहोः आदित्यसप्तपिन्धवः
ऋतावृधः यज्ञस्य वर्धयितारश्च । अयमादित्यः सुयन्तुभिः सुगमनैः सर्वशासैः सर्वस्य शासकैः
अभीशुभिः रश्मिभिः क्रिविः कर्त्ता नामानि उदकानि प्रवणे निम्ने गृध्रदेशे प्र मुपायति मुष्पाति
षादस्य इत्यर्थः । वः पूरणः ॥ ४ ॥

संजुष्टैराणस्तर्हभिः सुतेगृमै वयाकिर्न चित्तर्गर्भासु सुस्वरुः ।

धारवाकेष्वृजुगाथ शोभसे वर्धस्व पतीरभि जीवो अघ्वरे ॥ ५ ॥

सुम्जुष्टैराणः । तर्हभिः । सुतेगृमैः । वयाकिर्नम् । चित्तर्गर्भासु । सुस्वरुः ।

धारवाकेषु । ऋजुगाथ । शोभसे । वर्धस्व । पतीः । अभि । जीवः । अघ्वरे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० ज्वलनसाधनैः^१ तर्हभिः आरमाश्रयैः सम्भरन् सुते गृहीतम् । वयाकगच्छः मिश्रणवपकः ।
व्यापारणशेषेण आश्रयेत मिश्रितः^२ पालीवयो भवति । 'वित्तर्गर्भा पृष्टीही वक्षिणा' (तैत्ति १, ७, १, १)
आपथी १८, १०, १५) इत्यत्र प्रज्ञातगर्भैर्यर्थः^३ सृष्टिकारकः । इह तु सुपतिविरत्यर्थः ।

१. कस्यो ल. २. विधे ल. ३. योमनयमनैः वि. ४. स्वत वि. ५. वराण्यैः ह्यं.
६. विः विं ह्यं. ७. प्रज्ञातगर्भै वि.

शोभनस्वरजस्त्वम् स्तुतिवाक्यानां धारकेषु अस्मापु हे शोभनस्तुते अग्ने! शोभये । स^१ त्वम् पतीः लक्ष्मीकृत्य वरागार्थं जीपमानोऽनुपशान्तः वर्धस्व इति ॥ ५ ॥

मुद्रल० अग्ने! तदभि. तदधिकारिर्भूः सुतेष्टुभम् अभिपुतेन रसेन गृहीतम् वयाकिंनम् कुत्सिताव्यव-
शात्रावन्तं सोमम् चित्तगर्भासु चित्तग्राहिणीषु स्तुतिभिः सह सजमुंराणः गृभ्णन् गृह्णन्^२
इत्यहः शोभनगमनः त्वम् धारवाकेषु ऋत्विग्यजमानेषु मध्ये हे ऋजुगाय! सन्धक् स्तुत! शोभते ।
किञ्च अक्षरे जीवः सर्वस्य जीवयिता पतीः पालयित्रीः शोषधीः अभि अभिसुखम् वर्धस्व
अभिवर्धय ॥ ५ ॥

इति ऋत्विर्पाठके द्वितीयाध्याये प्रथोर्विसो र्षीः ॥

यादृगेव ददृशे तादृगुच्यते सं छायायां दधिरे सिध्रपाप्सा ।

महीमस्मभ्यंमुखापुर्जु जयौ बृहत् सुवीरमनपच्युतं सहः ॥ ६ ॥

यादृक् । एव । ददृशे । तादृक् । उच्यते । सम् । छायायां । दधिरे । सिध्रयां । अप्पु । आ ।
महीम् । अस्मभ्यम् । उरुऽसाम् । उरु । जयः । बृहत् । सुवीरम् । अनपच्युतम् । सहः ॥ ६ ॥

येहूट० स्यौ देवता यादृक् एव ददृशे तादृक् एवास्माभिः उच्यते, ययादृगेव म्म हर्मयः ।
उमाह— आदित्यस्य रश्मयः क्षमाभ्यम् महतीम् उरुणामर्षानां सार्ति महच्च वेगं शरीरं
महत् शोभनपुत्रपुत्रम् अमरललितम्^१ सहः इत्येतत् प्रथम् अपु सह धारयन्ति आत्मीयया
कामानां धारयिष्या^२ छाया इति ॥ ६ ॥

मुद्रल० एषा वैश्वदेवी । यादृक् एव ददृशे यादृग्मेव ददृशे तादृक् उच्यते तादृग् रूपमेवोच्यते ।
यथाऽहमेव स्तूयते न तु परपचनप्रत्ययेन । यस्मात् छायाया दीप्तया सिध्रया साधिकया सह अपु
म्पाविकासु स्तुतिषु आ साम् दधिरे सम्यक् धारयन्ति स्वीयं रूपम् । ते देवाः महीम् महतीं
पूत्याम् उरुवाम् बहुदात्रीं रश्मिम् उरु म्भूतम् जयः वेगम् बृहत् महत् सुवीरम् शोभनवीर्यमपत्यम्
अनपच्युतम् अनुपक्षीणम् सहः षष्ठं चाभिभक्तुकम् अस्मभ्यम् अपच्यन्तिवत्यर्थः ॥ ६ ॥

चेत्पगूर्जेर्निशान् वा अति स्पृधः समर्यता मर्नसा सूर्यः कृविः ।

ग्रंसं रक्षन्ते परि विश्वतो गर्पमस्मारुं शर्म वनवत् स्वावसुः ॥ ७ ॥

वेति । अगुः । जनिऽशान् । वै । अति । स्पृधः । सुऽमूर्यता । मर्नसा । सूर्यः । कृविः ।
ग्रंसम् । रक्षन्तम् । परि । विश्वतः । गर्पम् । अस्मारुम् । शर्म । वनवत् । स्वऽवसुः ॥ ७ ॥

येहूट० अति गच्छति गगनशीलः उदितः सूर्यः^१ कृत्विभिः सद्माननिष्ठाता मनसा प्राणः ।
शमिसम् अहः सर्वमेव अनुष्णानां गृहं सर्वतः रक्षन्तम् अमरकम् सुराग् परि वनवत्
स्वभूतद्विषादोऽस्मदीयः होता^२ यथा यजमानमभिगच्छति तथा । याचने परितनन् ॥ ७ ॥

१. नास्ति रूपं.

२. नास्ति सूक्तं.

३. अनपच्युतम् विं लपं.

४. साधिका विं.

५. शेता ततः सूक्तं.

सुद्रल० इयं सौरी । सूर्यः देवः अगुः अग्रगामी जनिवान् वै जन्मवान् कविः क्रान्तदर्शी समर्थः। समरमिच्छता मनसा स्पृधः सङ्ग्रामाद् अति वेति अतिगच्छति मन्वेदान्मुराद् योद्धुम् । प्रंसम् दीप्तम् गयम् गृहम् विज्ञतः सर्वतः रसन्ताम् परिचरेमेति शेषः । स देवः अस्माकम् सर्वं सुखम् परि सम्यक् वनवत् दद्यात् स्वावसुः स्वावसाधनः सन् ॥ ७ ॥

ज्यायांसमस्य यतुनस्य केतुन ऋषिस्वरं चरति यासु नाम ते ।

यादृदिमन् धायि तमपस्यया विदद्य उ स्वयं वहते सो अरं करत् ॥ ८ ॥

ज्यायांसम् । अस्य । यतुनस्य । केतुना । ऋषिस्वरम् । चरति । यासु । नाम । ते ।
यादृदिमन् । धायि । तम् । अपस्यया । विदद्य । यः । ऊँ इति । स्वयम् । वहते । सः । अरम् । करत् ॥८॥

षेडूट० अस्य यजमानस्य प्रज्ञानेनाविशयेन प्रशस्यं त्वान् ऋषिभिः कीर्त्यमानम् नाम चरति । त्वाम् उपतिष्ठतीत्यर्थः । यासु अप्सु तव नाम कीर्तितं भवति । एधयत्युदकानोत्यर्थः । परोक्ष उक्तार्थः । यादृशे कामे मम सूर्यो निहितो भवति, तम् कामं तदीयकर्मेच्छया त लभते । यः एवास्मै स्वयम् हविः वहते । सः स्वयमेव पर्याप्तं धनम् आत्मनः करोति ॥ ८ ॥

सुद्रल० इयन्नागोयी 'सौरी वा' । हे देव! ज्यायांसम् अतिशयेन प्रवृद्धम् अस्व यतुनस्य गण्डुः सूर्यस्य अमुं गन्तारं सूर्यम् केतुना प्रज्ञापकेन कर्मणा उद्यादिलक्षणैः विज्ञिष्टम् ऋषिस्वरम् ऋषिभिः स्तुत्याम् त्वाम् चरति भजते यजमानः । केन साधनेन । यासु स्तुतिषु ते स्वदीप्तम् नाम नमनं रूपं धर्तेते आभिरित्यर्थः । यादृदिमन् यादृशे कामे धायि धत्ते, तम् तादृशम् कामम् अपस्यया कर्मणा हविः स्तुत्यादिलक्षणेन विदद्य विन्दते । यः उ एव स्वयम् अग्रेरिक्तः सत् स्वमनीषयैव वहते धारयति फलम्, सः अरम् अरुमत्पर्याम् करत् करोति ॥ ८ ॥

समुद्रमांसामवे तस्ये अग्निमा न रिभ्यति सर्वन् यस्मिन्नापता ।

अत्रा न हार्दि क्रवणस्य रेजते यत्रा मृत्तिर्विद्यते पृतवर्धनी ॥ ९ ॥

समुद्रम् । आंसाम् । अवे । तस्ये । अग्निमा । न । रिभ्यति । सर्वम् । यस्मिन् । आपता ।
अत्र । न । हार्दि । क्रवणस्य । रेजते । यत्र । मृत्तिः । विद्यते । पृतवर्धनी ॥ ९ ॥

षेडूट० 'यासु नाम त' उच्चारयन्ति, आंसाम् अपाम् अग्निमा अन्तरिक्षं प्रति अवतरणे अथो गच्छति । किञ्च ता इमा भावः यदिमन् सबदे वितता भवति तत् नवनम् न रिभ्यति इति । किं च अपस्येव हृदयाभिरुचितं वर्धनशीलस्य (१) स्वोपुः न चकले, अपामेव स्तोत्रेऽभिलषितं सिन्धवीत्यर्थः । यास्यन्ति विपते स्तुतिः पवनस्य मन्धनी प्रोषयन्तीति रूपं स्तुतिः ॥ ९ ॥

सुद्रल० इयमरि सौरी । आंसाम् स्तुतीनाम् तासुद्रम् समुद्रवत् पर्यपसायन्तं सूर्यम् अग्निमा अन्तरिक्षं प्रिया अस्मदीया स्तुतिः अथ तस्ये भवताच्छति । सवनम् सृपते सोमोऽत्रेति सवनं पतयुद्धम् ।

१. वैप १, २५०३ f. द. २. 'थो वर वि'. ३. यद्रु वि' हर्ष. ४-५. लेखिता सूचो.

५-५. तुनागतः सिं' हर्ष. ६. नासि वि'.

न रिप्यति न हिंस्यते । किन्तु प्रवर्धते इत्यर्थः । यस्मिन् आयता विस्तीर्णानि स्तोत्राणि
पठ् सवनम् इति । अत्र अस्मिन् यजमानगृहे कवणस्य स्तुतिकर्तुः हार्दि हृदयगतं काम्यं
फलम् न रेजते न विचलति न मृषा भवति । यत्र यस्मिन् स्तोत्रगृहे मतिः स्तुतिः
पूतवन्धनी पूते सूर्यम् अनुबध्नीति विधते, अत्र न रेजत इति ॥ ९ ॥

स हि क्षत्रस्य मनसस्य चित्तिभिरेवावृदस्य यजतस्य सधेः ।

अवत्सारस्य स्पृणवाम् रण्वभिः श्विष्टं वाजं विदुषा चिदर्ध्वम् ॥ १० ॥

सः । हि । क्षत्रस्य । मनसस्य । चित्तिभिः । एवञ्चवृदस्य । यजतस्य । सधेः ।

अवत्सारस्य । स्पृणवाम् । रण्वभिः । श्विष्टम् । वाजम् । विदुषा । चिद् । अर्ध्वम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० 'चित्तिः सुक् वित्ताज्यम्' (मै १, ९, १), 'वितं न चित्तिश्च' (मै ३, ४, १४) इत्यादिषु चित्ति-
शब्दः^१ चिन्तितवचनो षष्ठः । सः हि सूर्यः पञ्चानाम् अभिलषितैः सह क्षान्तागामेति शेषः । सम्प्रति मम
अवत्सारस्य ध्वि । रमणीयैः स्तौत्रैः स्पृष्टासः सुपादस्माद् बलवत्तमम् अन्नम्, यदन्नं जानता सर्वेषु
पूतनीयमिति ॥ १० ॥

सुब्रह्म० इयमपि सौरी । सः हि खलु सविता देवः सर्वैः स्तुत्यः, सर्वकामपूरक इत्यर्थः । द्विष्टोक्तः ।
अत्रादय ऋषयः । क्षत्रस्य मनसस्य एवावृदस्य यजतस्य सधेः अवत्सारस्य च^२ पृषामृषीणाम्
अस्माकम् रण्वभिः रमणीयाभिः चित्तिभिः मनोरथैः स्पृणवाम् पूरयाम् । किम् । श्विष्टम् वाजम्
वृत्तिशयेन बलवदन्नम् । विदुषा चिद् विपश्चिताः अर्ध्वम् समभन्तोर्यं स्पृणवाम् क्षत्रादपो
वधमिति सम्बन्धः ॥ १० ॥

इति चतुर्थाष्टके द्वितीयाध्याये अतुर्विंशो वर्यः ॥

श्वेन आसांमदितिः कृशयोश्च मदीं विश्ववारस्य यजतस्य मायिनः ।

समन्यमन्यमर्थयन्त्येतेवे विदुर्विपाथे परिपानमन्ति ते ॥ ११ ॥

श्वेनः । आसाम् । अदितिः । कृशयः । मदीः । विश्ववारस्य । यजतस्य । मायिनः ।

सम् । अन्यम् । अर्थयन्ति । एतेवे । विदुः । विद्वान् । परिपानम् । अन्ति । ते ॥ ११ ॥

वेङ्कट० आनापृषिणोः कथं सेवमानो मेघः शदीनः शक्तिः आसाम् विदां मदयित्वा भवति ।
आसामित्वाद्—विश्ववारस्य यजतस्य च कर्तव्यः । इमे क्षत्रमभृतय 'इतः पूर्वमज्ञानाद्' स्वतो
व्यतिरिक्तम् अन्यमन्यम् आत्मनोऽभ्युदयार्थं गन्तुम् सम् अर्थयन्ति, ते सम्प्रति विज्ञेयेण प्रवच्यन्ते
परितो रक्षिताम् शक्तिके त्वाम् विदुः इति ॥ ११ ॥

सुब्रह्म० मददेवत्या इयम् । विश्ववारादीनां प्रयागापृषीणां स्वभूतः आसाम् अपां सोमरसलक्ष्मणानाम्
मदः श्वेनः शंसनीयामन्नः शीघ्रं पाशुसकार्यं गन्तुं अदितिः शदीनोऽतिसमृद्धः कश्यः पूरकश्च

१. चित् मूको. २. नास्ति मूको. ३-३. नास्ति रूपं.

भवतीति शेषः । ते विद्वज्वारादयः सत्रे प्रवृत्ताः एतव सोमं प्राप्तुं सप्तानाय अन्यगन्धम् परस्परम् सम् अर्धयन्ति याचन्ते क्षनुणाम् । ते विषाणम् विशोषेण मदस्य दातारम् परिषाणम् कन्ति सन्तिके विदुः जानन्ति ॥ ११ ॥

सदापूणो यजतो वि द्विषो वधीद् बाहुवृक्तः श्रुतवित् तयो वः सचा ।

उभा स वरा प्रत्येति भाति च यदी गणं भजते सुप्रयावभिः ॥ १२ ॥

सदापूणः । यजतः । वि । द्विषः । वधीद् । बाहुवृक्तः । श्रुतवित् । तयोः । वः । सचा ।

उभा । सः । वरा । प्रति । एति । भाति । च । यद् । ईम् । गणम् । भजते । सुप्रयावभिः ॥

वेङ्कट० सदापूणः अर्धं दातुं अवधीद्, ततो यजतः च, तथा बाहुवृक्तः, तथा श्रुतवित्, एवम् यः सदापूणादीनां सदायमृतः तयोः च । उभौ सः वारकौ शत्रुं प्रति गच्छति भाति च । सन्तिकस्यो दूरस्थश्चोभौ तत्र भवतः । यथेनम् इन्द्रादीनाम् गणम् भजते सुप्रयावभिः ॥ १२ ॥

मुद्रल० सदापूणः सर्वदा दानशीलः एतन्नामा यजतः यदा च बाहुवृक्तः बाहुभ्यां वृक्षदन्तं श्रुतवित् श्रुतस्य वेत्ता तयोः च । एतेषां पञ्चानां परस्परमपेक्षया प्रत्येकमेकवचनम् । सः स ऋषिः द्विषः शत्रुन् वि वर्धाद् ईस्यात् वः युष्माकम् सचा सहितः । युष्माभिः देवैः सहित इत्यर्थः । स ऋषिः वरा श्रेष्ठो उभा उभौ इदलोकपरलोकविषयौ कामौ प्रति एति कश्चिगच्छति भाति च । यद् यस्माद् ईम् एनम् गणम् देवसङ्घम् सुप्रयावभिः सुष्ठु प्रकर्षेण मिश्रयन्तिः सौत्रैः भजते, तस्मादेवं भातीति ॥ १२ ॥

सुतंभरो यजमानस्य सत्पतिर्विश्वांसामूधः स धियामुदध्वनः ।

भरद् धेनु रसवच्छिभ्रिये पर्योऽनुवृवाणो अर्धेति न स्वपन् ॥ १३ ॥

सुतम्भरः । यजमानस्य । सत्पतिः । विश्वांसाम् । ऊधः । सः । धियाम् । उदध्वनः ।

भरद् । धेनुः । रसवत् । शिश्रिये । पर्यः । अनुवृवाणः । अर्धेति । एति । न । स्वपन् ॥ १३ ॥

वेङ्कट० अप्यं सुतंभरः यजमानस्य मम अवत्सारस्य सतां पतिः सर्वांसाम् एव विद्यानाम् ऊधः अभवत् । सतश्च सः कर्मणां मम उदध्वनः वरुधापक जासीश्, तथा मया दर्शा धेनुं च भरद्, तस्याः रसवत् पर्यः च शिश्रिये । सोऽर्थे मन्त्राणाम् ऊधम् अनुवृवाणः मन्त्रान् विस्पष्टमधीते, न स्वपन् ऋविस्पष्टमिति ॥ १३ ॥

मुद्रल० यः विश्वांसाम् सर्वांसाम् धियाम् स्तुतीनाम् ऊधः स्थानं देवसङ्घम् उदध्वनः सेवनायः सः यजमानस्य अवत्सारस्य मम सुतंभरः यागनिर्वाहक एतन्नामा ऋषिः सत्पतिः सतां विद्यमानानां फलानां पालयिता दाता भवतीत्यर्थः । धेनुः गौः रसवत् सारवत् पर्यः भरद्

१. *व वः मूको. २. गारित मूको. ३. एतैः मूको. ४. शत्रु लः उदध्व वि ली.

५. शिश्रियन्तम् मूको.

अहरत् । तत्र ण्यः शिथिले ध्रुयति सामध्यात् । तत् सर्वम् अनुजुवाणः अनुक्रमेण कीर्तयन्
न स्वपन् स्वापमकुर्वन् अनवरतम्^१ अथेति स्मरत्प्रवरसारः । सुतम्भरः तास्या^२ इति ॥ १३ ॥

यो जागारु तमृचः कामयन्ते यो जागारु तमु सामानि यन्ति ।

यो जागारु तमयं सोमं आह तवाहर्मस्मि सुख्ये न्योकाः ॥ १४ ॥

यः । जागारु । तम् । ऋचः । कामयन्ते । यः । जागारु । तम् । ऊँ इति । सामानि । यन्ति ।

यः । जागारु । तम् । अयम् । सोमः । आह । तव । अहम् । अस्मि । सुख्ये । निऽनोकाः ॥ १४ ॥

पेङ्कटः प्रसङ्गाद् जागरणशुणानाद्— यः इति । सख्येऽभिमुखस्याने^३ सख्ये न्योकाः इति ॥ १४ ॥

सुद्रलः यः देवः जागारु सर्वदा विनिद्रो गृहे वसेत्, तम् ऋचः सर्वशास्त्रात्मिकाः कामयन्ते ।

यः च जागारु तम् उ तमेव सामानि श्लोत्ररूपाणि यन्ति प्राप्नुवन्ति । यः जागारु तम्

अयम् सोमः आह वक्ति मां श्लोकुर्विति । हे जगते! तारशस्य तव सख्ये हितकरणे न्योकाः
विषयस्थानः अहम् अस्मि भवामि ॥ १४ ॥

अग्निर्जागारु तमृचः कामयन्तेऽग्निर्जागारु तमु सामानि यन्ति ।

अग्निर्जागारु तमयं सोमं आह तवाहर्मस्मि सुख्ये न्योकाः ॥ १५ ॥

अग्निः । जागारु । तम् । ऋचः । कामयन्ते । अग्निः । जागारु । तम् । ऊँ इति । सामानि । यन्ति ।

अग्निः । जागारु । तम् । अयम् । सोमः । आह । तव । अहम् । अस्मि । सुख्ये । निऽनोकाः ॥ १५ ॥

पेङ्कटः उक्तमर्थमुदाहरणेन दृढयति— अग्निः इति ॥ १५ ॥

सुद्रलः पूर्वैव निगदितव्याख्या । य इत्यस्य स्थाने अग्निरिति विशेषः ॥ १५ ॥

इति चतुर्थाष्टके द्वितीयाध्याये पञ्चविंशो वर्गः ॥

इति पञ्चमे मण्डले तृतीयोऽध्यायः ॥

[४५]

विदा दिवो विष्यन्नद्रिमुख्यैरपत्या उपसो अचिनो गुः ।

अपापृत ग्निनीरुत् स्वर्गाद् वि दुरो मानुपीदिव आवः ॥ १ ॥

विदाः । दिवः । विऽपत्या । अद्रिम् । उन्धेः । आऽपत्याः । उपसः । अचिनः । गुः ।

अप । अकृत । ग्निनीः । उद् । स्वः । गात् । वि । दुरः । मानुपीः । देवः । आऽपत्याः ॥ १ ॥

वेङ्कट० सदाष्टयः । 'अहर्देवानामासौद्राविरसुताणां तेऽसुरा 'यदेवानां वित्तं' देवमासीत् तेन सह रात्रिं प्राविशत्' (तै १, ५, ९, २-३) इति प्राञ्जणम् । तत्र इदं सूक्तं प्रवर्तते । हे खोतः !
 खोत्रैः शिलोचयं विमुञ्चत् स्वर्गोत्थोकाद् देवैः सह शिलोचयं लभस्व, गच्छ प्रकानीकरणार्थम् ।
 आगच्छन्त्याः उपसः दीप्तयश्चाऽऽगताः । तथा सूर्यश्रोद्गात् । उद्गतश्च अपावृत्तवाद् प्रजवतीः^१
 शिलोचयपरिवृता गाः । त्वर् इत्यादित्यनाम । तथा तमसा तितरोहिताः मानुषीः च दुरः देवः
 विवृत्तवानिति ॥ १ ॥

मुद्गल० चतुर्थे अनुवाके द्वादश सूक्तानि । 'विदा दिवः' इत्येकादशचे प्रथमं सूक्तम् । सदाष्टयो
 नामात्रेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । विश्वे देवा देवता ।

अत्राङ्गिरसां पणिभिः अपहृत्य^२ गिररथः स्थापितानां गवामिन्ध्रेण विमोहः प्रतिपाद्यते । विदाः
 अवेदयद्^३ इन्द्रः । किम् । गा इति सम्बन्धः । किं कुर्वन् । उक्थैः अङ्गिरसां स्तुतिभिर्निमित्त-
 भूताभिः अदिम् बद्रम् विन्वत् प्रशिषत् रक्षकाणामुपरि गिरिभेदनाय । आपत्याः आगामिन्याः^४
 उपसः सम्बन्धिनः अश्विनः रश्मयः पुः अगच्छन् सर्वत्र प्रसृता अभवन् । अप अत एवावृत्तोद्
 प्रशिनीः तमःपुञ्जवतीर्निताः । सः स्वर्गशील आदित्यः उद् गात् उद्गात् । तथा क्रमा मानुषीः
 मनुष्यसम्बन्धिनीः दुरः दाराणि देवः सूर्यः वि आयः एवष्टुप् । अन्धकारापनयनेर्
 मनुष्यादिव्यवहारायाकरोदित्यर्थः ॥ १ ॥

वि सूर्यो अमतिं न श्रियं सादोर्वाद् गवां प्राता जानती गात् ।

धन्वर्णसो नृधर्तुः खादोअर्णाः स्थूणोव सुमिता दंहत द्यौः ॥ २ ॥

वि । सूर्यः । अमतिम् । न । श्रियम् । सात् । आ । ऊर्वात् । गवांम् । प्राता । जानती । गात् ।
 धन्वऽअर्णसः । नृधः । खादोऽअर्णाः । स्थूणाऽइव । सुऽमिता । दंहत । द्यौः ॥ २ ॥

वेङ्कट० यथाऽलङ्कृतः कश्चिद् आरमीयं रूपं प्रकाशयति एवम् सूर्यः आरमीयां तेजोभिः कृतान्
 धियम् प्रकाशीकरणार्थम् वि अमुञ्चत् । अथ गवाम् ऊर्वात् उरोर्महतः सहात् प्राता सरमा पणिभिः
 अपहृत्य गा इव जानती आ जगाम । अथ शिलोचयं प्रति गच्छतां देवानां गमनविश्लकारिणीः
 गच्छदुदकाः शब्दकारिणीः खादोअर्णाः (निघ १, १३) इति नदीनाम् । ताः द्यौः अदंहत^५,
 यथा स्थिरोदका निश्चलगमनयोग्याः भवन्ति तथा^६ शके । आत्मनि बहन्ती^७ यथा सुमिता
 रथ्या वेशम् आत्मन्यादिते^८ निश्चलं धारयत्येवमिति ॥ २ ॥

मुद्गल० सूर्यः देवः श्रियम् दीप्तिम् वि सात् विभजते प्रकाशयतीत्यर्थः । अमतिं न रूपमिव
 द्रव्यम् । यथा द्रव्यानि धटपटादीनि नीलपीतादिरूपं लभन्ते तद्वत् । तथा गवाम् रश्मीनाम्
 प्राता उपाः जानती सूर्यं उद्देभ्यवि गवा च व्युच्छन्^९ कतेन्यमिति जानती ऊर्वात्
 सहस्रोऽन्तरिक्षान् आ गत् आगच्छति । तथा नराः च धन्वर्णसः धन्वन्ति^{१०} गच्छन्ति अर्णासि^{११}

- १-२. "नामविचनेव" ल. २. नास्ति वि' लये. ३. प्रच्छन्नरथार्थं वि'. ४. प्रजापतिः वि';
 मवातीः रूपे. ५. आहत्य मूको. ६. अवेदयः मूको. ७. "मिन्यः मूको. ८. "नेन मूको.
 ९. सु. घेव १, २, २१ j. १०. सादंत ल. ११. निश्चलगतम् मूको. १२. यथा मूको. १३. महवने-
 रश्मि मूको. १४. "गवाहितं मूको. १५. व्युच्छेन मूको. १६. धन्व मूको. १७. गवाः मूको.

वासु षाः तयोक्ताः यादोर्णाः भक्षितकृलोदकाः । कूलकृपा इत्यर्थः । नक्षत्रैर्वल्गा भवन्ति ।
किञ्च वीः च कुमिता सुपु गृहे स्थापिता स्थणा इव गृहाधारस्तम्भ इव दंष्ट्रा ददाऽभवत् ।
पृथरसर्वं सूर्यहत्याशयेति भावः ॥ २ ॥

अस्मा उक्थाय पर्वतस्य गर्भो महीनां जनुषे पुन्यार्य ।

वि पर्वतो जिहीत सार्धत द्यौराविवांसन्तो दसयन्त भूम ॥ ३ ॥

अस्मै । उक्थार्य । पर्वतस्य । गर्भैः । महीनाम् । जनुषे । पुन्यार्य ।

वि । पर्वतः । जिहीत । सार्धत । द्यौः । आऽविवांसन्तः । दसयन्त । भूम ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अस्मै वक्तव्याय प्रशस्यावेन्द्राय पर्वतस्य गर्भः प्रकाशः, आसीत् इति शेषः । गर्भो
पुन्यार्य जन्मने । स्वामिन इत्यर्थः । तदा पर्वते प्रविशत इन्द्रस्य पर्वतः वि जिहीत, द्वारप्रदेनामप-
हायोभवतो गत इत्यर्थः । प्रकाशिकरणार्थम् द्यौः आभिलषितं सापितवती । सत पुनं परिचरन्तो
बहुगुणजातम् उपक्षपितवन्तः ॥ ३ ॥

मुद्रल० अस्मै महाम् उक्थाम स्तोत्रे पर्वतस्य मेघस्य गर्भः गर्भरानीयमुदकम् जिहीत षलति ।
कोटशापास्मै । महीनाम् महीतीनां स्तुतीनाम् जनुषे उत्पादयित्वा पुन्यार्य प्रत्याय । तदेव
पुनरुच्यते—पर्वतः मेघः वि जिहीत । वी. च सार्धत सार्धयति वृष्टिम् । आविवांसन्तः सर्वतः
परिचरन्तोऽङ्घ्रिरसः भूम अत्यधिकम् दसयन्त उपक्षयन्त्यात्मानं कर्मभिः ॥ ३ ॥

सूक्तेभिर्वो यचोभिर्देवजुष्टैरिन्द्रा न्वईमी अर्षसे हुवर्ष्ये ।

उक्थेभिर्हि व्मा क्वयः सुयज्ञा आविवांसन्तो मरुतो यजन्ति ॥ ४ ॥

सुऽऽकेभिः । वुः । वचःऽभिः । देवऽजुष्टैः । इन्द्रा । जु । अमी इति । अर्षसे । हुवर्ष्ये ।

उक्थेभिः । हि । स्म । क्वयः । सुऽयज्ञाः । आऽविवांसन्तः । मरुतः । यजन्ति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सदाष्टणः स्वपूर्व्यान् भवत्सारस्य गृहपतेः यज्ञं प्रति गन्गुमिदमाह—^१सूक्तेभिः इति ।
गथाम् अपहर्षुमिः पणिभिः मभिभूतानां दुष्माकं रक्षणार्थं सुवचनैः यचोभिः देवैः
संवेतैः इन्द्रा अमी क्षिप्रम् आहातुम् एते प्रवृत्ता इति शेषः । तथा उक्थेभिः कामतप्रज्ञा एते सोमनवागाः
परिचरन्तो मदतः च वजन्ति । पणिभिरपहतेषु पशुषु भवत्सारः 'स हि क्षमस्य' (ऋ ५, ४४, १०)
इत्यस्मात्पुत्रिर्निर्दिष्टैः पणिभिः यष्टुयुष्टुफलतः 'सदाष्टणो यजतः' (ऋ ५, ४४, १२) इत्यस्मात्पुत्रि
निर्दिष्टान् कपीन् प्रतीरथं वदतीति । अस्यात्सयात्स्य उदात्तरवाद् उत्तरप्र सम्बन्धः ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे इन्द्रा अमी! इन्द्रामी! (१) देवजुष्टैः देवैः संवरीयैः सूक्तेभिः सूक्तैः सुवचनैः सोमनवाग-
प्रकाशानप्रवचैः यचोभिः अर्षेण अस्मद्रक्षणाय हुवर्ष्ये आहूयामि । मु क्षिप्रम् वः सुवाम् उक्थेभिः
स्तोत्रैः क्वयः क्वयज्ञाः एते क्वयः सुयज्ञाः सोमनवागाः आविवांसन्तः स्तुत्यादिना
एतः मदतः मदतस्यताः कर्मसु वीमाः वजन्ति पूजयन्ति । हि स्म पूरणी ॥ ४ ॥

१. 'शापयति सूक्ते. २. पूर्ववत् वि' इत्ये. ३. गति सूक्ते. ४-४. नास्ति सूक्ते.

एतो न्वर्ध सृष्ट्योर्ध भवाम् प्र दुच्छुनां भिनवाम् वरीयः ।
आरे द्वेषांसि सनुतर्धधामायाम् प्राञ्चो यजमानमच्छ ॥ ५ ॥

एतो इति । तु । अच । सुऽर्धः । भवाम् । प्र । दुच्छुनाः । भिनवाम् । वरीयः ।
आरे । द्वेषांसि । सनुतः । धाम् । अयाम् । प्राञ्चः । यजमानम् । अच्छ ॥ ५ ॥

षेडूट० आगच्छत क्षिप्रम् अथ ययं सुकर्माणाः भवाम् । कृत्वा च कर्माणि प्र हिंसामो धयं राक्षसात्
वरीयः वरीयसः इति । एतदेवाह—आरे इति । वरे द्वेषुणि रक्षांसि अन्तर्हितानि^१ दधानम् ।
सदयम् शत्रुः यजमानम् अवत्सारं प्रति गच्छाम ॥ ५ ॥

मुद्रल० अयमद्विरसां संवादः । अथ अस्मिन् यागदिने तु क्षिप्रम् एतो एत गच्छत । सुप्यः
शोभनकर्माणः भवाम् । दुच्छुनाः द्विपः प्र भिनवाम् प्रकर्षेण हिंसाम^२ वरीयः अत्यन्तभिरययं ।
सदेवोच्यते—सनुतः सम्भवत्^३ द्वेषांसि यजमानस्य द्वेषुन् आरे वरे दधानं स्यापयाम ।
सदयम् यजमानम् शत्रुः सदाष्टणम् अवत्सारं अच भूमिमुखम् अयाम गच्छाम ॥ ५ ॥

इति षतुर्पादके द्वितीयाध्याये षड्विंशो वर्गः ॥

एता धियं कृणवामा सखायोऽपु या मातां ऋणुत व्रजं गोः ।
यया मनुर्विशिशिप्रं जिगाय यया वृणिवृङ्कुरापा पुरीपम् ॥ ६ ॥

आ । इत । धियम् । कृणवाम् । सखायः । अप । या । माता । ऋणुत । व्रजम् । गोः ।
यया । मनुः । विशिऽशिप्रम् । जिगाय । यया । वृणिक् । वृङ्कुः । आप । पुरीपम् ॥ ६ ॥

षेडूट० कर्म कर्तुमागच्छत । कृणवाम^४ ययं कर्म हे सखायः । मातृस्थानीयं यत् कर्म पणिभिरप-
हृतानां गवाम् गजम्^५ अप कृणोति विष्टुद्वारे करोति इत्यर्थः । विष्टु मक्षगार्थं हन् प्रवेश-
यतीति विशिशिप्रः नाम कञ्चित् असुरः तम् मनुः प्रेरितः^६ येन कर्मणा जिगाय, येन वा असुरः
अथर्^७ वृङ्कुः नाम उदकं प्राणवात् ॥ ६ ॥

मुद्रल० इदमपद्विरसां वाक्यम् । आ इत आगच्छत । आगत्य च धियम् स्तुतिम् कृणवाम करवाम ।
हे सखायः । परस्परं सखिभूता अद्विरसाः इति अद्विरसां वचनम् । या धीः माता गवां
निर्मात्री गोः गवाम् गजम् पणिभिरपहृतम् अप श्रुतुत अपाशृणोत् । यया च मनुः विशिशिप्रम्
विगायहनुम् शत्रुम् जिगाय जितवात् । यया च वृणिक् पणिगिवाहयेन कर्मणा वृङ्कुराक्षावात्
वृङ्कुः जलेच्छया पनगामी पुरीपम् उदकम् आप ॥ ६ ॥

१-१. अन्तर्हितसि वि^१. २. हिंसा सूको. ३. संभवे सूको. ४. अयस्य^४ सूको.

५. इयवाम् ए. ६. यजम् ए. ७. पुरिता ए; पुरिता वि^७ रूपे. ८. भास्ति ए.

अनूनोदत्र हस्तंयतो अद्विरार्चन् येन दश मासो नवग्वाः ।

श्रुतं यती सरमा गां अविन्दद् विश्वानि सत्याऽङ्गिराश्चकार ॥ ७ ॥

अनूनोत् । अत्र । हस्तंयतः । अद्विः । आर्चन् । येन । दश । मासः । नवंयवाः ।

श्रुतम् । यती । सरमा । गाः । अविन्दत् । विश्वानि । सत्या । अङ्गिराः । चकार ॥ ७ ॥

श्लो० इन्द्रस्य हस्तेन यतः यज्ञः गवाम् अरणम् अस्मिन् कर्मणि अनूनोत्, सुदतिः प्रेरणकर्मा, विश्वतद्धारमकरोत् । येन कर्मणा अद्विरसो गवामचनेन यन्तुः दश मासान् अर्चितवन्तः । अथ भिक्षुद्वारे शिलोच्चये सत्यभूतं गोघनं प्रति गच्छन्ती सरमा नाम देवशुनी पणिभिरपहृताः गाः अविन्दत् । अथ पणिभिरपहृता माया विनाशयन् सर्वाण्येव सत्यानि अङ्गिराः चकार । यद् यथा दृश्यते तत् तथाधिपमेव यथा भवति मानृतं तथा कृतवानिति ॥ ७ ॥

मुद्रल० अत्र अस्मिन् यज्ञे अद्विः अभिपवप्राना हस्तयतः इस्तेन संहतः सद् अनूनोत् अराब्दयत् । येन प्राप्या तद्भिपवेण^१ दश मासः दशमासपर्यन्तम् नवग्वाः नवगोयुक्ता अङ्गिरसः अर्चन् अपूजयन् इन्द्रम् । श्रुतम् यती सरये प्राप्नुवती अङ्गिरसो गवार्थमिन्द्रेण प्रहृता सरमा देवशुनी गाः अविन्दत् पणिभिरपहृताः । विश्वानि सर्वाणि स्वत्पादिलक्षणानि सत्या सरयाधि चकार अङ्गिराः ॥ ७ ॥

विश्वे अस्या व्युपि माहिनायाः सं यद् गोभिरङ्गिरसो नवन्त ।

उत्सं आसां परमे सधस्यं ऋतस्यं पथा सरमा विदद् गाः ॥ ८ ॥

विश्वे । अस्याः । विऽउपि । माहिनायाः । सम् । यद् । गोभिः । अङ्गिरसः । नवन्त ।

उत्सं । आसाम् । परमे । सधस्ये । ऋतस्ये । पथा । सरमा । विदत् । गाः ॥ ८ ॥

श्लो० यदा अस्याः उपसो महस्याः व्युच्छने आत्मीयाभिः गोभिः अङ्गिरसः सङ्घा आसन् तदानीम् आसाम् गवाम् उत्सः परमे दूरे स्थानेऽभूत् । ततः सरमा गोधनसाधकेन मार्गेण गत्वा अविदत् गाः सहा इति ॥ ८ ॥

मुद्रल० विश्वे सर्वे अङ्गिरसः माहिनायाः माहिनायाः अस्याः उपसः व्युपि व्युच्छने सति यद् यदा गोभिः सम् नवन्त संजमिरे तदा आताम् गवाम् उत्सः क्षीरापुस्तकः परमे ब्रह्मणे सपरधे सहस्याने यज्ञे उपयुक्तोऽभवदित्यर्थः । श्रुतस्य सत्यस्य पथा मार्गेण सरमा देवशुनी गाः विदत् सलभत ॥ ८ ॥

आ सूर्यो यातु ससाश्चः क्षेत्रं यदस्योर्विया दीर्घपाथे ।

रघुः ह्येनः पंतयदन्धो अन्ध्रा युवा कृविदीदिवद् गोषु गच्छन् ॥ ९ ॥

आ । सूर्यः । यातु । सप्तऽअंशः । क्षेत्रम् । यत् । अस्पृ । उर्विया । दीर्घऽप्राये ।
रघुः । स्येनः । पतयत् । अन्धः । अच्छं । युवा । कविः । दीदयत् । गोप्यं । गच्छन् ॥ ९ ॥

षेङ्कट० यज्ञघृहं प्रति सूर्यः आ गच्छतु सप्ताश्वः यत् अस्य सूर्यस्य क्षेत्रम् विस्तीर्णं दीर्घं मार्गं भवति । आगत्य च अर्घ्यं रघुः स्येनः भूत्वा सोमलक्षणम् अन्नं प्रति पततु । पीत्वा च युवा कविः दीक्षो भवतु गोपु गच्छन् इति ॥ ९ ॥

मुद्रल० सूर्यः देवः सप्ताश्वः सप्तसंख्याकादशोपेतः आ यातु अस्मद्भिर्मुञ्जमागच्छतु, यत् यस्माद् अस्य सूर्यस्य दीर्घप्राये दीर्घगमने क्षेत्रम् गन्तव्यप्रदेशः उर्विया उरु भूतिप्रभृतायाम् । ए एव देवः रघुः रघुगमनः सन् स्येनः शंसनोपगमनः अन्धः दीयमानं हविः अस्तु अभिलक्ष्य पतयत् आगच्छति । युवा सर्वत्र मिश्रयित्वा कविः कान्तदर्शी सन् गोपु रश्मिषु गच्छन् मध्ये वसंतं दीदयत् दीपयते ॥ ९ ॥

आ सूर्यो अरुहच्छुक्रमणोऽयुंभत् यद्भरितो वीतपृष्ठाः ।

उद्रा न नार्वमनयन्तु धीरा आशुश्रुतीरापो अर्वागतिष्ठन् ॥ १० ॥

आ । सूर्यः । अरुहत् । शुक्रम् । अर्णः । अयुक्त । यत् । हरितः । वीतऽपृष्ठाः ।

उद्रा । न । नार्वम् । अनयन्तु । धीराः । आऽशुश्रुतीः । आपः । अर्वाक् । अतिष्ठन् ॥ १० ॥

षेङ्कट० आ अरुहत् गमनार्थं रसाया देवताः शुक्रम् उदकम् सूर्यः यदा स्वरथे योजितवान् अश्वः कान्तपृष्ठाः । 'यतः पुनम्' उदकेन ह्य नार्वम् शीघ्रं पारं प्रति अनयन्त धीराः । तदानीं देवानां वचनम् आभिमुख्येन श्रुत्वापः आपः अर्वाक् अतिष्ठन् अयदन्त्यः ॥ १० ॥

मुद्रल० सूर्यः देवः शुक्रम् वीथम् अर्णः उदकं प्रति आ अरुहन् सर्वतः प्रादुर्भवति, यत् यस्माद् हरितः अश्वान् वीतपृष्ठाः कान्तपृष्ठाः अयुक्त रथे अयोजयत् । तं सूर्यम् धीराः धीमन्तो यजमानादयः उद्रा उदकेन नार्वम् न नार्वमित्थ अनयन्त । तदा आशुश्रुतीः सर्वतः अनुगाम् कुर्वन्ताः आप अर्वाक् अयाद्भुत्वाः अतिष्ठन् अभवन् ॥ १० ॥

धियं वो अप्सु दधिषे स्र्पा ययाऽर्तरन् दश मासो नर्वन्वाः ।

अया धिया स्याम देवगोपा अया धिया तुतुर्यामात्यंहः ॥ ११ ॥

धियम् । वः । अप्सु । दधिषे । स्रऽप्ताम् । यपा । अर्तरन् । दश । मासः । नर्वन्वाः ।

अया । धिया । स्याम् । देवगोपाः । अया । धिया । तुतुर्याम् । अति । अंहः ॥ ११ ॥

षेङ्कट० तुष्माकरम् अन्तरिक्षे उदकस्य सम्भवप्रोद्य धियम् कर्म त्वं प्राप्तयति, येन कर्मणा अहिरसः दश मासाद् अर्तरन् । अनेन कर्मणा स्वया कियमाणेन वयं देवैर्तुताः स्याम, तथा अनेनैव कर्मणा वयं च अतिर्तराम ॥ ११ ॥

१. नारिक मूको. २. सूर्यविस्तीर्णो मार्गो विः, सूर्यविस्तीर्णे ल कर्षे. ३. नासि ल. ४-४. ता दिगम् ल, ता यजाम् विः, ता दिनाम् कर्षे. ५. कान्तिपृष्ठा मूको. ६. सर्व मूको.

मुद्गल० हे देवाः! वः सुम्नाकम् धियम् स्तुतिम् अप्तु अधिनित्ताम्^१ स्वर्षाम् सर्वस्य दात्रीम्
दधिरे धारयामि । यया धिया कर्मणा दक्ष मासः नवग्वाः अद्विरसः अतरन् सप्रमनुतिष्ठन्तः ।
अया अतया धिया देवगोपाः देवगुहाः स्यान् भवेम । अया धिया अंहः पापम् अति तुद्वर्षाम्
अतितरेम ॥ ११ ॥

इति चतुर्थाष्टके द्वितीयाध्याये सप्तविंशो वर्गः ॥

[४६]

हयो न विद्वाँ अयुजि स्वपं धुरि तां बहामि प्रतरणीमवस्युर्वम् ।
नास्यां वशिम् विमुचं नाधृतं पुनर्विद्वान् पथः पुरएत क्रजु नेपति ॥ १ ॥

हयः । न । विद्वान् । अयुजि । स्वयम् । धुरि । ताम् । बहामि । प्रतरणीम् । अवस्युर्वम् ।
न । अस्याः । वशिम् । विमुचंम् । न । आधृतम् । पुनः । विद्वान् । पथः । पुरःप्राता ।
क्रजु । नेपति ॥ १ ॥

षेड्कट० प्रतिशत्रः । अश्वः इव विद्वान् अहम् स्वयम् यज्ञधुरि युक्तोऽभवत्, ताम् यज्ञधुरम् बहामि प्रतरणीम्
रक्षिकाम्^१ । न अस्याः विमोचनमिच्छामि, न च पुनः भावतंनम् । प्रतिगमनमागाम्^२ विद्वान्
अकुटिलं नपति पुरोगत्या ॥ १ ॥

मुद्गल० 'हयो न विद्वाँ' इत्यष्टकं द्वितीयं सूक्तम् । प्रतिशत्र ऋषिः । अष्टमी द्वितीया च त्रिष्टुमी,
शिष्टा वागत्यः । आदितः षट् वैश्वदेव्यः, सप्तम्यष्टम्योर्द्वैवपरग्यो देवता ।

हयः न अश्व इव विद्वान् सुशः प्रतिशत्रः स्वयम् अनन्दप्रेरितः सन् धुरि यज्ञात्मिकायाम् अयुजि
युक्तोऽभवत् । ताम् धुरम् प्रतरणीम् प्रकपेण तारयित्रीम् अवस्युवाम् रक्षणम् इच्छन्तीम् बहामि
रक्षमाध्वर्युः । अस्याः धुरः विमुचम् विमोचनं परित्यागम् न वशिम् न कामये । न आशुतम् पुनः
पुनरावरणं धारयामि न च वशिम् । विद्वान् मागामिशोऽन्तर्यामी देवः पुरएता पुरोगत्या सन्
पथः यज्ञमागाम् क्रजु अकुटिलम् नेपति प्रापति ॥ १ ॥

अम् इन्द्रं वरुणं मित्रं देवाः शर्धः प्र यन्तु माहेतोत विंध्यो ।

उभा नासत्या रुद्रो अधि प्राः पूषा भगः सरस्वती जुपन्त ॥ २ ॥

अग्ने । इन्द्रं । वरुणं । मित्रं । देवाः । शर्धः । प्र । यन्तु । माहेत । उत । विंध्यो इति ।

उभा । नासत्या । रुद्रः । अधि । प्राः । पूषा । भगः । सरस्वती । जुपन्त ॥ २ ॥

षेड्कट० हे अग्नीन्द्रादयः! मद्यं बलम् प्र यच्छत^१ । सरतां गणो मारतः । उभादग्निनी हयः च देवपरम्यश्च
पूषा च भगः च सरस्वती च सेवन्तम् इति ॥ २ ॥

१. अग्नीन्द्रादयः सूक्तो.

२. रुद्रात् विंध्यं.

३. 'माहेत' इति.

४. अयुजः सूक्तो.

५. उतात् सूक्तो. ६. 'उता' सूक्तो.

मुद्रल० हे ओ! इन्द्र! वरुण! मित्र! देवाः! यूयम् शर्धः बलम् अहमाकम् प्र यन्त प्रापयत । उत अपि च हे मारुत! मारुतानि महतां यजानि! हे विष्णो! यूयं शर्धः प्र यन्त । किञ्च उभा उभौ नाम्न्या सत्यभूतौ^१ द्रः च अध अथ प्राः पृथेपां देवानां श्रियश्च पूषा भगः सरस्वती जुपन्त सैवन्वाम् असदीयं यज्ञम् ॥ २ ॥

इन्द्राग्नी मित्रावरुणादिति स्वः पृथिवीं द्यां मरुतः पर्वताँ अपः ।

हुवे विष्णुं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं भगं नु शंसं सवितारंमृतये ॥ ३ ॥

इन्द्राग्नी इति । मित्रावरुणाः । अदितिम् । स्वः रिति स्वः । पृथिवीम् । द्याम् । मरुतः । पर्वतान् । अपः । हुवे । विष्णुम् । पूषणम् । ब्रह्मणः । पतिम् । भगम् । नु । शंसम् । सवितारम् । उतये ॥ ३ ॥

वेङ्कट० एतानाह्वयानि सवितारम् च शंसनीयम् ॥ ३ ॥

मुद्रल० इन्द्रादिसवितान् चतुर्वैश देवान् उतये अस्मन्नक्षणाय हुवे आह्वयामि । सः आदित्यः । नु क्षियम् । शंसम् सविहृविज्ञेयम् ॥ ३ ॥

उत नो विष्णुरुत दातौ अश्विनो द्रविणोदा उत सोमो मर्यस्करत् ।

उत ऋमव उत राये नो अश्विनोत त्वष्टोत विभ्वानु मंसते ॥ ४ ॥

उत । नः । विष्णुः । उत । दातौ । अश्विनः । द्रविणःऽदाः । उत । सोमः । मर्यः । करत् ।

उत । ऋमवः । उत । राये । नः । अश्विनः । उत । त्वष्टाँ । उत । विभ्वाँ । अनु । मंसते ॥४॥

वेङ्कट० अपि च अस्मभ्यम् विष्णुः 'सुखं करोतु', दाता । च अश्विनः, तथा द्रविणोदाः सोमः च, तथा ऋमवः च । अपि च धनाय अहमाकम् अधिनो भवताम् । अपि च त्वष्टा विभ्वा च सविष्टयः सर्वैमिदम् अनु मन्थताम् ॥ ४ ॥

मुद्रल० उत अपि च नः अहमाकम् विष्णुः देवः मयः वरत् सुखं करोतु । उत अपि च दातः दातुः अश्विनः अर्हिसकः सन् मयः करत् । उत किञ्च द्रविणोदाः धनस्य दाता सोमः । उत अपि च ऋमवः नः अहमाकम् राये धनाय अनु मंसते अनुमन्थन्ताम् । उत अश्विना अश्विनौ च, उत त्वष्टा देवः, उत विभ्वा ऋभूणामभ्यतमो देवः, एते सर्वेऽप्यनुमंसते ॥ ४ ॥

उत त्यन्नो मारुतं शर्ध आ गमद् दिविक्षयं र्यजतं वृहिरासदे ।

घृहस्पतिः शर्म पूषोत नो यमद् वरुध्येश् वरुणो मित्रो अर्पमा ॥ ५ ॥

उत । त्यत् । नः । मारुतम् । शर्धः । आ । गमत् । दिविऽक्षयम् । र्यजतम् । वृहिः । आऽसदे ।

घृहस्पतिः । शर्म । पूषा । उत । नः । यमत् । वरुध्यम् । वरुणः । मित्रः । अर्पमा ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अथि च स माखतो वेगः अस्मान्नागच्छतु दिवि वर्तमानः^१ यष्ट्यः^२ अस्माकम् बर्हिः^३ आसदे^४ ॥५॥

सुब्रह्म० उत अथि च त्यत् तत् माखतम् शर्धः मखतां बलं सद्दः नः अस्मान् वा गमन्
आगच्छतु । कीदशं शर्धः । दिविक्षयम् दुल्लोके वर्तमानम् गजतम् पश्यम् । किमर्थम् आगमनम् ।
बर्हिः पौर्दिवि आसदे उपवेष्टुम् । उपविश्य हविः स्वीकारायेत्यर्थः । किञ्च बृहस्पतिः देवः
शर्म सुखम् यन्तु यच्छतु । उत नः अस्मभ्यम् पूषा अथि यमत् । कीदशं शर्म । वरुण्यम्
गृहार्हम् । किञ्च वरुणादयस्त्रयोऽपि प्रत्येकं शर्म यच्छन्तु ॥ ५ ॥

उत त्वे नः पर्वतासः सुशस्तयः सुदीतयो नृद्यः^१ चामणे भुवन् ।

भगो विभक्ता शर्वसा अवसा । आ गमत् । उरुष्यचाः^२ । अदितिः श्रोतु मे हवम् ॥ ६ ॥

उत । त्वे । नः । पर्वतासः । सुशस्तयः । सुदीतयः । नृद्यः । चामणे । भुवन् ।

भगः । विभक्ता । शर्वसा । अवसा । आ । गमत् । उरुष्यचाः । अदितिः । श्रोतु । मे । हवम् ॥६॥

वेङ्कट० अस्मान् आगच्छतु अत्रेण च, बहुव्याप्तिः अदितिः च मन आह्वानं शृणोतु ॥ ६ ॥

सुब्रह्म० उत अथि च त्वे ते पर्वतासः पर्वतस्यः^२ अदयः सुशस्तयः शोभनस्तुतयः, किञ्च सुदीतयः
सुदानाः नयः च नाम्ने पाळने नः अस्माकम् भुवन् भवन्तु । भगः देवः निम्ना धनानां
विभाजकतां दाता सन् शर्वसा अत्रेण अवसा रक्षणेन च सद् आ गमन् आगच्छतु । उरु-
ष्यचाः प्रभूतव्याप्तिः अदितिः देवमात्रा मे हवम् स्तुतिम् श्रोतु शृणोतु ॥ ६ ॥

देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजये वाजसातये ।

याः पार्थिवासो या अपामर्षि ब्रूते ता नो देवीः सुहवाः शर्म यच्छत ॥ ७ ॥

देवानाम् । पत्नीः । उशतीः । अवन्तु । नः । प्र । अवन्तु । नः । तुजये । वाजसातये ।

याः । पार्थिवासः । याः । अपाम् । अर्षि । ब्रूते । ताः । नः । देवीः । सुहवाः । शर्म । यच्छत ॥७॥

वेङ्कट० देवानाम् पत्न्यः उशतीः अवन्तु नः, प्र अवन्तु नः अपत्यजननाय अत्राप्य च । याः पार्थिवासः,
याः अपाम् अथि कर्मणि प्रते उगुक्ताः, ताः नः हे देव्यः ! स्वाह्वानाः !^१ सुखं यच्छत ॥ ७ ॥

सुब्रह्म० देवानाम् इन्द्रादीनाम् पत्नीः पत्न्यः उशतीः उशत्योऽस्मादीयं यज्ञं कामयमानाः नः
अस्माकम् अवन्तु रक्षन्तु । तथा नः अस्माकम् तुजये बलजने पुत्राय वाजसातये अह्वानाभाय
अथि प्र अवन्तु प्रकृषेण रक्षन्तु । याः पार्थिवासः पृथिवीसम्बन्धिण्यः वाः च अपाम् उदकानाम्
प्रते कर्मण्यन्तरिक्षे वर्तन्ते, ताः हे देवीः ! देव्यः ! सुहवाः ! शोभनाह्वानाः ! मूषम् नः अस्मभ्यम्
शर्म यच्छत ॥ ७ ॥

१. वर्तमाने छ. २. *न्यम् मूको. ३. यद् वि^१ छपं. ४. नारित मूको. ५. *न्यः मूको.

६. स्वाह्वाना मन छ; स्वह्वाना वि^१ छपं.

उत मा व्यन्तु देवपत्नीरिन्द्राण्यश्राय्यश्विनी राट् ।

आ रोदसी वरुणानी शृणोतु व्यन्तु देवीर्य ऋतुजनीनाम् ॥ ८ ॥

उत । माः । व्यन्तु । देवपत्नीः । इन्द्राणी । अश्रायी । अश्विनी । राट् ।

आ । रोदसी इति । वरुणानी । शृणोतु । व्यन्तु । देवीः । यः । ऋतुः । जनीनाम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अपि च माः व्यन्तु देवपत्न्यः इन्द्राणी 'इन्द्रस्य पत्नी' अमायी अग्नेः पत्नी अश्विनी अश्विनोः पत्नी राट् राजतेः वीसिः रोदसी छावाश्विनी 'ह्रस्वस्य पत्नी' इति यास्कः (११, ४९) वरुणानी च वरुणस्य पत्नी शृणोतु । व्यन्तु देव्यः कामयन्वाम् यः ऋतुकाळः जायानां सोमपानस्य ॥ ८ ॥

इति पूर्वशामभ्यासं व्याख्यशार्थेषु कश्चन ।

दक्षिणापथमाश्रित्य वर्तमानेषु माधवः ॥

इति वेङ्कटनापवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने चतुर्थाष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥

मुद्गल० उत अपि च माः श्विणः देवपत्नीः देवपत्न्यः व्यन्तु हविर्नाक्षयन्तु । इन्द्राणी । इन्द्रस्य पत्नी अमायी अग्नेः पत्नी अश्विनी अश्विनोः पत्नी राट् राजमाना । किञ्च रोदसी रुद्रस्य पत्नी वरुणानी वरुणस्य पत्नी आ सर्वतः प्रत्येकम् शृणोतु । किञ्च देवीः पत्नीसंयाजदेव्यः व्यन्तु स्वदेरन् इति, यः जनीनाम् देवजायानाम् ऋतुः कालस्यदामिमानो देवोऽपि शृणोतु वेतु च ॥ ८ ॥

इति चतुर्थाष्टके द्वितीयाध्याये सप्तविंशो वर्गः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये चतुर्थाष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

वेङ्कट०

'प्रयुञ्जती दिव एति' व्याधिलयासति माभवः ।
 द्विरुत्पमानशब्देषु' वक्तव्यं संप्रदर्शयन् ॥ १ ॥
 पदद्विबन्धने वीप्सा निश्चया वा प्रतीयते ।
 लघो द्वितीयं न पदे तत्र स्यात् पादपूरणम् ॥ २ ॥
 'प्रथमंशुः परिपति वज्रस्या'^१, 'धीर्वतो धीवतुः लघो'^२ ।
 'शुभ्ये धीर वृप्रगुणम्'^३, 'पुन्यं पुन्यमित् सौतोः'^४ ॥ ३ ॥
 'युशमंशु यो क्षमये निरागिरा वृ लक्षणे'^५ ।
 'विशोविंशो यो क्षतिंशुम्' वीप्सा सर्वेषु विद्यते ॥ ४ ॥
 प्रायेण व्यक्तिभेदस्य वीप्सैकस्यामपि क्वचिद् ।
 'अग्निमग्निं हवींनिभिः'^६ इति तत्र निदर्शनम् ॥ ५ ॥
 'द्वेर्द्वैवं दोऽर्दसु हर्न्मिन्ने शृणुषिभिः'^७ ।
 'तैतमिद्राधते'^८ मुद्दे'^९ पादाश्राव निदर्शनम् ॥ ६ ॥
 मुबन्तस्य द्विर्बन्धने तिलान्तरात्त्र वित्यता ।
 एवंविधेऽपि^{१०} तिस्र्यर्थे द्विरुक्तिरिति केचन ॥ ७ ॥
 गदन्त्यभ्ये कालभेदात् अग्निरेकोऽपि भिद्यते ।
 विद्यते तत्र वीप्सेति देवभेदादप्यपरे ॥ ८ ॥
 संश्रोषोदरे द्विर्बन्धनं स्मर्यते पादपूरणे ।
 'संसृमिर्दुर्वेसे वधन्'^{११}, 'अर्षं यज्ञं पूर्णोत्तन'^{१२} ॥ ९ ॥
 'जगोषे मे परां वृश'^{१३}, 'किं मोर्दुदु हर्षते'^{१४} च ।
 न पादपूरणा अन्ये परापानीति ते त्रयः ॥ १० ॥

१. तिस्र्यो न च श' वि'; तिस्र्यो न च श' लर्षे. २. अ. ६, ४९, ८. ३. अ. ६, ५५, ३.
 ४. अ. ६, ४७, १६. ५. अ. ८, १, १५. ६. अ. ६, ४८, १. ७. अ. ८, ४४, १. ८. अ. ६, १२, २.
 ९. अ. ८, १२, १९. १०. 'निद्रा' वि' कर्षं बंधनम्. ११. अ. ८, ६८, ५. १२. 'विषे वि वि'.
 १३. अ. १०, १९१, ९. १४. अ. ५, ५, ५. १५. अ. ६, १२६, ५. १६. अ. ४, २१, ९.

'अपप शुक्लेऽ(क) 'अ)न्यंति हि', 'सो तु शुः परमरा' ।

दीप्साविशेष एतेषु द्विरुक्तेरवगम्यते ॥ ११ ॥

अशोऽधो निर्रतिमांऽस्मान् सर्वेषा दुर्हेणा^१ बधीत् ।

एवम् 'अन्यंति ही(हि' इ)त्यत्र पुनापुनरभिक्रमः ॥ १२ ॥

योऽलंकरिण्युः पुरुषः तदनुष्टिः स उच्यते ।

मथवा यत्रमानं सं पुनःपुनरपोदति ॥ १३ ॥

'इन्द्रावरुण न तु नाम्' इति जुः' पूरणो यथा ।

तद्वत् सर्वाणिमानादुरपरे पादपूरणान् ॥ १४ ॥

उदाहरणबाहुल्यात् प्रादीनामेव पाणिनिः ।

अनुशास्ति द्विर्बचनगिति केचिदवस्थिताः ॥ १५ ॥ इति ॥

[४७]

प्रयुञ्जती दिव एति भ्रुवाणा मही माता दुहितुर्बोधयन्ती ।

आविवासन्ती युवतिर्मन्त्रीपा पितृभ्य आ सदर्ने जोहृवाना ॥ १ ॥

प्रयुञ्जती । दिवः । एति । भ्रुवाणा । मही । माता । दुहितुः । बोधयन्ती ।

आविवासन्ती । युवतिः । मन्त्रीपा । पितृभ्यः । आ । सदर्ने । जोहृवाना ॥ १ ॥

पेङ्गुष्ट० प्रतिरथः । कायेषु अनुप्यार्त् प्रयुञ्जाना दिवः आगच्छति प्रयुञ्जानां शब्दैः शब्दं कुर्वाणा महती माता दुहितृस्थानीयां सुहृजनां प्रथिवीम् बोधयन्ती परिचरन्ती 'मनुष्यान् युवतिः' उपाः प्रथया पालविद्युन्पो वेवेभ्यः सदर्नेम् अन्वापतने अग्निदोत्रेण आ ह्यमाना ॥ १ ॥

मुद्रल० 'प्रयुञ्जती' इति सप्तमै तृतीये सूक्तम् । प्रतिरथ ऋषिः । पितृषु छन्दः । विदने देवा देवता ।

एवोपस्था । प्रयुञ्जती प्राग्निः प्रस्तुतेषु कर्मसु दिवः सुलोकात् एति आगच्छति भ्रुवाणा रक्षयमाना मही महती माता प्रकाशस्य निर्मात्री दुहितुः भूम्याः बोधयन्ती योषं । भ्रुवाणा । किञ्च आविवासन्ती परिचरन्ती युवतिः मिश्रयन्ती मन्त्रीपा स्तुतिमती पितृभ्यः पितृभिः पालकै-
र्देवैः सह सदर्ने कामगृहे आ स्वर्गः जोहृवाना ह्यमाना ॥ १ ॥

अग्निरासुस्तर्दपु ईयमाना आतस्थिवांसो अमृतंस्म नाभिम् ।

अनन्तासं उरवो विश्वतः सीं परि द्यावापृथिवी यन्ति पन्थाः ॥ २ ॥

१. अ. ५, ३४, ३. २. अ. ९, ११, ५. ३. अ. १, ३८, ६. ४. दुर्हेणा मूको. ५. अ. १, १७, ८. ६. प्राति हि' छन्द. ७. अ. ८, १, ६. ८. मनुष्यान् मूको. ९. बोधयति मूको. १०-१०. १०. अ. १, ३, ३. ११. 'अन्वापतने' छन्द.

अजिरासः । तत्स्र्वापः । ईयमानाः । आतस्थिस्र्वांसः । अमृतस्य । नाभिम् ।
अनन्तासः । उरवः । विद्यतः । सीम् । परं । चात्रापृथिवी इति । यन्ति । पन्याः ॥ २ ॥

षेङ्कट० गमनत्वभावाः गमनकर्माणो मनुष्याश्च अशिराश्चण्डन्तः अमृतस्य नाभिम् आदित्यम् आतस्थिर्वांसः^१
वहवो विस्तीर्णाः सर्वत एव यावापृथिवी परि यन्ति पवनशीला रश्मयः ॥ २ ॥

सुद्रल० अजिरामः गमनशीलाः तदपः तदेव प्रकाशनरूपं कर्म येषां ते ईयमानाः गच्छन्तः अमृतस्य
सूर्यस्य नाभिम् मण्डलम् आतस्थिभासः आतिष्ठन्तः अनन्तासः अपरिमिताः उरवः व्यासः
पन्याः पवनशीला रश्मयः यावापृथिवी विश्वतः सर्वतः परि परिचः यन्ति गच्छन्ति । सीम् पूरणः ॥ २ ॥

उक्षा समुद्रो अरुपः सुपर्णः पूर्वस्य योनिं पितुरा विवेश ।
मध्ये दिवो निहितः पृथिरदमा वि चक्रमे रजसस्पात्यन्तौ ॥ ३ ॥

उक्षा । समुद्रः । अरुपः । सुपर्णः । पूर्वस्य । योनिम् । पितुः । आ । विवेश ।
मध्ये । दिवः । निहितः । पृथिः । अदमा । वि । चक्रमे । रजसः । पाति । अन्तौ ॥ ३ ॥

षेङ्कट० 'विक्रममाणो' वा एष एतां लोकानाम् अन्तान् पाति' (भाष ९, २, ३, १८) इति
वाजसनेयकम् । सेका समुद्रवन्ति अस्माद् आपः आरोचमानः सुपर्णः सर्वान् आदित्येभ्यः
प्रपद्य विष्टः स्वोत्पत्तिस्थानम् उदयाय आ विवति । मध्ये दिवः निहितः पृथिवीः
मणिमिदिवेक्षीपमिकम् । सोऽपमुदितो लोकाद् वि चक्रमे, लोकस्य पूर्वापरी^१ पर्यन्तौ च रक्षति
प्रकाशनः ॥ ३ ॥

सुद्रल० सौयोऽथ दृचः । उक्षा उदकस्य सेका समुद्रः समुन्दनः अरुपः आरोचमानः सुपर्णः सुगमनः
पूर्वस्य पूर्वदिगपयवस्य^२ पितुः पालकस्थान्तरिक्षस्य^३ योनिम् उत्पादकमवयवम् आ विवेश आदिष्टवान्^४ ।
पश्चात् दिवः मध्ये निहितः पृथिः आदित्यः अस्मा सर्वत्र व्यासः रजसः अन्ती अन्तरिक्षस्य
अन्ती पूर्वापरमाणौ वि चक्रमे विक्रमते, पाति च जगत् ॥ ३ ॥

चत्वारं इं विभ्रति क्षेमयन्तो दश गर्भं चरसें धापयन्ते ।
त्रिधातवः परमा अस्य गावो दिवश्चरन्ति परि सद्यो अन्तान् ॥ ४ ॥

चत्वारः । इम् । विभ्रति । क्षेमऽयन्तैः । दश । गर्भम् । चरसें । धापयन्ते ।
त्रिऽधातवः । परमाः । अस्य । गावः । दिवः । चरन्ति । परि । सद्यः । अन्तान् ॥ ४ ॥

षेङ्कट० देवाः आदित्यम् विभ्रति क्षेममस्य कुर्वन्तः । दितश्च पुत्रमूर्तें धरणाप स्वरसं धापयन्ति ।
निधीयमानवर्षावपदिनाः परमाः अत्र रश्मयः दिवः अन्तान् सद्यः परि चरन्ति ॥ ४ ॥

१. नाति मूको. २. निक्रियताः मूको. ३. पूरणे ल. ४. पूर्वे दिग्पयवस्य मूको.
५. धयोः मूको. ६. 'तिष्ठान् मूको.

मुद्गल० चत्वारः ऋतिवजः ईम् एनम् आवित्त्वम् क्षेमयन्तः क्षेममात्मन इच्छन्तः विभ्रति धारयन्ति
 हविर्भिः स्तुतिभिश्च । किञ्च दश दिशः गर्गम् गर्भवत् मध्ये उत्पन्नम् एनम् चरसे चरणाप
 उदयास्तमयन्ववहाराय धापयन्ते स्वरसं पापयन्ति । त्रिधातवः शीतोष्णवर्षभेदेन त्रिविधाः अस्य
 आवित्त्वस्य परमाः उत्कृष्टाः भावः रश्मयः दिवः अन्तरिक्षस्य अन्तान् परि परितः सप्तः उदया-
 पन्तरतोऽ चरन्ति गच्छन्ति ॥ ४ ॥

इदं वपुर्निवर्चनं जनासु चरन्ति यन्नर्घस्तस्युरापः ।

द्वे यदी विभृतो मातुरन्ये इहेह जाते यम्याइ सर्वन्धू ॥ ५ ॥

इदम् । वपुः । निऽवर्चनम् । जनासुः । चरन्ति । यत् । नर्घः । तस्युः । आपः ।

द्वे इति । यत् । ईम् । विभृतः । मातुः । अन्ये इति । इहेइह । जाते इति । यम्या । सर्वन्धू
 इति सऽर्ध्वम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इदम् अस्य रूपम् आभिसुख्येन वक्तव्यम् हे जनाः । यद् इदम् अस्मिन् आपः तिष्ठन्ति,
 निवर्चयन्ति च तांसा नवः । यत् चैनम् मातुः अन्ये विभृतः महोरात्रे अत्र चात्र च सर्वत्र
 प्रादुर्भूते मिथुनभूते समानयन्वते ॥ ५ ॥

मुद्गल० जनासः ! हे जनाः ! ऋतिवजः ! इदम् पुरतो दृश्यमानम् बभुः शरीरं मण्डलम् निवचनम्
 स्तुरयम् भवतीति शेषः । यत् मण्डलम् वपुर्नीष्य नवः चरन्ति प्रवहन्ति । आपः च यत् मण्डलम्
 अधि तस्युः । ईम् पृथुकलक्षणम् यत् मण्डलम् द्वे महोरात्रे मातुः मातृस्थानीयात् अन्तरिक्षात् अन्ये
 इहेह इह च इह च सूर्ये जाते विपक्षे यम्या पश्ये नियमनीये सबन्धु समानबले विभृतः
 धारयतः ॥ ५ ॥

वि तन्वते धियो अस्मा अपीसि वस्त्रा पुत्राय मातरो वयन्ति ।

उपप्रक्षे वृषणो मोर्दमाना दिवस्पथा वृष्वो यन्त्यच्छ ॥ ६ ॥

वि । तन्वते । धियः । अस्मै । अपीसि । वस्त्रा । पुत्रायः । मातरोः । वयन्ति ।

उपप्रक्षे । वृषणः । मोर्दमानाः । दिवः । पृथा । वृष्वः । यन्ति । अच्छ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० वि तन्वते ध्यातारः अस्मै कर्माणि । वेवांसि पुत्राय दिशः वयन्ति । उपवर्चनाव मनुष्यात्
 अन्तिगण्डमित मोर्दमानाः *आदित्यात् अस्मात् मार्गेण* कव्यः इत्यभिप्रायम् ॥ ६ ॥

मुद्गल० अस्मै सूर्याय धियाः स्तुत्या अर्पयन्ति कर्माणि च वि तन्वते विस्तारयन्ति यज्ञमानाः ।
 पुत्राय उपवर्चनीयाय मातरः निर्माण्य उपसः वस्त्रा वस्त्राणि वेवांसि वयन्ति निष्पादयन्ति ।

दृषणः सेतुः सूर्यस्य उपप्रक्षे उपपर्वणे सम्पर्के सति मोदमानाः ह्यन्यन्तः पथः वधूस्थानीया रमण्यः
दिवः पथा सूर्यसम्मन्धिना^१ मार्गेण अत्त अस्मदभिमुखम् यन्ति गच्छन्ति प्रसरन्ति ॥ ६ ॥

तदस्तु मित्रावरुणा तदग्ने शं योरस्मभ्यमिदमस्तु शस्तम् ।

अशीमहिं गाधमुत प्रतिष्ठां नमो दिवे बृहते सार्दनाय ॥ ७ ॥

तत् । अस्तु । मित्रावरुणा । तत् । अग्ने । शम् । योः । अस्मभ्यम् । इदम् । अस्तु । शस्तम् ।
अशीमहिं । गाधम् । उत । प्रतिष्ठाम् । नमः । दिवे । बृहते । सार्दनाय ॥ ७ ॥

पेट्टट० तत् अस्तु हे मित्रावरुणौ, तत् अग्ने । किमित्याह—अस्माभिः शस्तम् इदं सूक्तम् ।
अस्मभ्यम् शम् च यो च अस्तु यदुभयं करोतु । वयम् अशीमहि 'उदकमप्यस्यलम् अग्निं च
प्रतिष्ठाम् । नमः आदित्याय महते सर्वेषां आसपित्रे ॥ ७ ॥

मुद्रल० अपि सिद्धसिद्धा देवताः । हे मित्रावरुणा । मित्रावरुणौ । तत् इदम् सूक्तम् शस्तम् शस्तम्
अस्तु भवतु । हे अग्ने । तत् यत् सूक्तं शस्तम् अस्तु । अस्मभ्यम् शम् तुलाय योः दुःखानाम-
मित्रणाय च इदम् शस्तम् अस्तु । वयं च अशीमहिं आप्नुवाम गाधम् दिवसिम् । उत अपि
प्रतिष्ठाम् शिषतेरवशिष्टिताम् अशीमहिः नमः नमस्कारः दिवे षोडशानाम सूर्याय बृहते महते
सार्दनाय आश्रयाय विश्वस्य ॥ ७ ॥

इति षतुर्थाष्टके तृतीयाध्याये प्रथमो वयः ॥

[४८]

कदु प्रियाय धाम्ने मनामहे स्वर्क्षत्राय स्वर्यशसे मुहे वयम् ।

आमेन्यस्य रजसो यदभ्र औ अपो वृणाना वित्तनोति मायिनी ॥ १ ॥

कत् । कँ इति । प्रियाय । धाम्ने । मनामहे । स्वर्क्षत्राय । स्वर्यशसे । मुहे । वयम् ।
आमेन्यस्य^१ । रजसः । यत् । अभ्रे । आ । अपः । वृणाना । वित्तनोति । मायिनी ॥ १ ॥

पेट्टट० प्रतिभातुः । कदा वयम् अहं प्रियाय तेजसे स्तुतिं कुर्मः स्वर्णकाय 'स्वकीरर्द्धं महत्यै'^१ ।
सर्वतो मातम्यदयं^२ अन्तरिक्षस्य यत् तेजः ऐन्द्रं विद्युर्वृषेण परिणतम्, 'विद्युदेवेन्द्र' (तु. भाष ११,
६, ३, ९) इति आजितनेयकम्, उदकानि प्रार्थयन्ती कर्मवती माध्यमिका वाक् अग्ने
विस्तारयति ॥ १ ॥

मुद्रल० 'कदु प्रियाय' इति पञ्चमं षतुर्थं सूक्तम् । प्रतिभातुर्नाम भाग्येय ऋषिः । जगती छन्दः
विश्वे देवा देवता ।

१. सम्भू. सूको. २. शलम् सूको. ३-६. उदकमप्ये रदं वि. ४-५. स्वामदभि कोटीः वे लपः
स्वामदभि कोटीः वे वि. ५. गाधमस्त वि लप-

मुद्रल० अत्र वैशुनाभिसंस्तवः । कर् कदा । उ पूरणः । प्रियाय सर्वेषां प्रियभूताय धाम्ने तेऽस्य वैशुताय स्वभूताय स्वभूतबलाय स्वयशसे स्वभूताश्राय, सर्वमप्यन्नं ह्यस्य स्वम्, महे महते वयम् कदा मनामहे स्तवाम । यद् वा आग्नेषो शक्तिः आग्नेयस्य समन्ताम्नातव्यस्य रजसः अन्तरिक्षस्य सम्यन्धिनि अग्ने मेवे वा मेदस्योपरि अथः तदकानि वृष्टिकक्षणानि वितनोति वित्तारयति वृणाना आध्यादयन्ती मानिनी प्रज्ञावती । यद् वस्य सम्यन्धिनी भाष्यमिका वागिति वा योज्यम् ॥ १ ॥

ता अन्नत वयुने वीरवक्ष्णं समान्या वृतया विश्वमा रजः ।

अपो अपावीरपरं अपेजते प्र पूर्वाभिस्तिरते देवयुर्जनः ॥ २ ॥

ताः । अन्नत । वयुर्नम् । वीरवक्ष्णम् । समान्या । वृतया । विश्वम् । आ । रजः ।

अपो इति । अपाचीः । अपराः । अप । ईजते । प्र । पूर्वाभिः । तिरते । देवयुः । जनः ॥२॥

वेङ्कट० उपसः आ तन्वन्ति ज्ञानसाधनं तेजः, येन कर्मस्युक्तो वीरो जन उहते । समान्या छादयिष्या दीप्त्या सर्वं लोकम् आतन्वन्ति । तत्र देवकामः जनः पूर्वा उपसः अप रामपति पराद्गुप्तो, वर्धते च अग्रागताभिः कर्मयोग्याभिः । उपस्यागतायां कर्मपरो लोकः आसीत् इति ॥ २ ॥

मुद्रल० इयमुपस्याः । ताः उपसः अन्नत वितन्वन्ति । किम् । वयुनम् ज्ञानम् । वीरवाम् । वीरवक्ष्णम् वीरैर्ऋतिवर्धनीयम् । किञ्च समान्या एकस्वया वृतया आवरकया दीप्त्या निरवम् सर्वमपि रजः जगत् आवृतम् । एवं सति देवयुः देवकामः जनः अपाचीः अपाञ्चनाः प्रतिनिवृत्तमुक्तीः अपराः अन्या भाग्यामिनीः उपसः अप ईजते अपचालयति । अपरः अप-शब्दः पूरणः । पूर्वाभिः ताभिः प्र तिरते प्रवर्धयति स्वमनोषां वर्धते वा स्वयम् ॥ २ ॥

आ प्राग्भिरहन्वैर्भिरक्तुभिर्वरिष्टं वज्रमा जिघर्ति मायिनि ।

शतं वा यस्य प्रचरन्त्स्वे दमे संवर्तयन्तो वि च वर्तयन्हा ॥ ३ ॥

आ । प्राग्भिमिः । अहन्वैर्भिः । अक्तुभिः । वरिष्टम् । वज्रम् । आ । जिघर्ति । मायिनि ।

शतम् । वा । यस्य । प्रचरन् । स्वे । दमे । सम्वर्तयन्तः । वि । च । वर्तयन् । अहा ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अभिपवप्रावभिः अहि भवैः सोमाकैः आ^१ मीयमाण इन्द्रः वरिष्टम् वज्रम् अभिमुञ्चं पातयति मायायुक्ते शत्रौ । शतम् अपि वज्रमाणाः यस्य स्वस्ते दमे प्रचरन्ति सत्रेषु अहानि संगममण्डः, एकादशामतुष्टानाद् वि च वर्तयन् ॥ ३ ॥

मुद्रल० अत्र पूर्वांश्च इन्द्र उच्यते, उत्तरांश्च इन्द्रात्मा सूर्यः । आ हूयत इति शेषः । कैः । अहन्वैभिः अहि सम्पादितैः अक्तुभिः रात्रिभिः । तत्र निरववैरिःपर्यः । प्रावभिः प्रावसाप्यै-रनिपवैर्निमित्तभूतैः^५ । आगत्य सोमी सन् मायिनि वृत्रे निमित्ते सति वरिष्टम् वज्रम् वज्रम् आ

१. नास्ति सूक्ते. २-२. नास्ति सूक्ते. ३-३. अवगमयति वि^१ लुपे; अप रामपति ल. ४. नास्ति ए एवं. ५. विन्वन्ति सूक्ते. ६. "वपनि" सूक्ते.

सर्वैः त्रिषतिं दीपयति च । वा चार्थे । यस्य इन्द्रात्मकादित्यस्य शक्तम् शक्तसंख्याकाः रश्मयः
 स्वे दमे स्वकीये शूदे भाकाशे प्रचरन् प्रचरन्ति । किं कुर्वन्तः । संवर्तयन्तः प्राणिनो माशयन्तः ।
 वि च वर्तयन् अहो महानि निवर्तयन्ति गतानि एव पुनः प्रापयन्ति च ॥ ३ ॥

तामस्य रीतिं पुरशोरिव प्रत्यनीकमख्यं भुजे अस्य वर्षसः ।

सचा यदि पितुमन्तमिब ध्वयं रत्नं दधाति भरंहृतये विशे ॥ ४ ॥

ताम् । अस्य । रीतिम् । पुरशोःइव । प्रति । अनीकम् । अख्यम् । भुजे । अस्य । वर्षसः ।
 सचा । यदि । पितुमन्तमिब । ध्वयम् । रत्नम् । दधाति । भरंहृतये । विशे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० उन्! अयं मुदे गमनमार्गमरप्ये परशोः इव मार्गम् प्रति पश्यामि, तथा अनीकम् च अस्य
 मररक्षणं रक्षणायगतं प्रति पश्यामि शशूनाच्छादयतः । सह यदि अख्यन्वम् इव शूदे रतम्
 प्रपच्छति या विद् इन्द्रं संग्रामार्थमाह्वयति तस्यै विशे । यदि साहाय्यं कर्तुम् आगच्छति, शशून्
 विनाशयतीति ॥ ४ ॥

मुद्रल० इयमासेयि । ताम् प्रतिपद्यन् अयं अन्वेः रीतिम् स्वभावम् परशोः इव प्रति परशोः प्रतिविधियि
 पश्यामि । परशुः यथा स्वस्वामिनोऽभिमतं साधयति शशून् । अस्य वर्षसः रूपवतोऽत्यादित्यस्य अनीकम्
 रश्मिसमूहम् मुजे भोगाय आत्मम् कथयाम्यहम् । यदि यस्मात् स च देवः तथा अरमत्सहायः
 सन् पिशुगन्तम् अख्यन्वम् ध्वयम् इव विवाहमिव भरंहृतये तद्ग्रामे शाह्वानयुक्ताय विशे
 यत्प्रमाणात् रत्नम् रमणीयं धनम् दधाति धारयति ॥ ४ ॥

स जिह्वया चतुरनीकं ऋजते चारु वसानो वरुणो यतंरिम् ।

न तस्यं विद्म पुरुषत्वता वृपं यतो भगः सविता दाति वार्यम् ॥ ५ ॥

सः । जिह्वया । चतुःऽअनीकः । ऋजते । चारु । वसानः । वरुणः । यतंम् । अरिम् ।
 न । तस्यं । विद्म । पुरुषत्वता । वृपम् । यतः । भगः । सविता । दाति । वार्यम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सः यरणः काकुर्वेन जले छन्दः चतुरनीकः यस्य रश्मयोऽनीकानि चतसृष्वपि दिक्षु
 स्थितानि ज्वात् प्रकाशयति वाह उदकमाच्छादयन् हिंसन् शशून् । न तमुपायम् वयम् पौरुषेण
 जानीमः, सेनोपायेन रत्नं प्रददौ भगः, सविता च रत्नं प्रददौ, भगः सविता च रत्नं
 प्रपच्छतः ॥ ५ ॥

मुद्रल० सः अन्विः चतुरनीकः चतुर्विधं प्रपच्छन्तः सन् जिह्वया ऋजते पृथादिकं पच्छति ।
 किं कुर्वन् । चाह रमणीयं तेषः यतानः आच्छादयन् वरणः रमोवारकः सन् अरिम् अभियन्

१. तत् ल. २-२. विभिन्ने शूको. ३. ताव शूको. ४. शशून् ल. ऊर्ष. ५-५. रत्नयो
 शूको.

यतन् उद्धरन् तस्य समित्यर्थः । तम् न विप्र नः जानीमः वयं पुरुषत्वता पुरुषत्वेन सुकर्म,
गतः अयन् भगः महान् भजनीयः सविता प्रेरकः दाति यच्छति नार्थम् वरणीयं धनम् ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाह्नके तृतीयाध्याये द्वितीयो वर्गः ॥

[४९]

देवं वीं अद्य संवितारमेपे भगं च रत्नं विभजन्तमायोः ।

आ वां नरा पुरुसुजा ववृत्यां दिवेदिवे चिदश्विना सखीयन् ॥ १ ॥

देवम् । वः । अद्य । संवितारम् । आ । ईपे । भगम् । च । रत्नम् । विभजन्तम् । आयोः ।

आ । वाम् । नरा । पुरुसुजा । ववृत्याम् । दिवेऽदिवे । चिद् । अश्विना । सखीयन् ॥ १ ॥

षेड्डट० प्रतिप्रभः । देवम् सुप्याकम् अय संवितारम् आ रामयामि, तथा भगम् च देवं मनुष्यस्य
रत्नम् विभजन्तम् ॥ १ ॥

मुद्रल० 'देवं वः' इति पद्यार्थं पद्यमं सूक्तम् । आत्रेयः प्रतिप्रभ ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः ।
विद्वे देवा देवता ।

देवम् धोतमानम् संवितारम् तवैस्वाम्यजुजातारम् वः स्वाम् 'इत्यर्थः । यद् वा होहृदिदं वाक्यम् ।
वः 'यजमानैश्चो सुप्सवर्थाय अथ हवानीम् आ ईपे उपगच्छामि, भगम् च सजनीयं देवम् आयोः
मनुष्यस्य यजमानस्य रत्नम् रत्नीयं ऋषिः विभजन्तम् । हे नरा । मेतारो ! पुरुसुजा ! पुरुसुजा !
अश्विना । अश्विनौ ! वाग् सुवान् दिवेदिवे प्रतिदिनम् आ ववृत्याम् आपतयाम्यस्माद्भिमुष्यम् सखीयन्
सुवयोः सखित्वमिच्छन् । चिद् पशुण ॥ १ ॥

प्रति प्रयाणमनुसरस्य विद्वान्सूक्तैर्देवं संवितारं दुवस्य ।

उपं वुधीत् नमस्ता विज्ञानञ्ज्येष्टं च रत्नं विभजन्तमायोः ॥ २ ॥

प्रति । प्रयानम् । अनुसरस्य । विद्वान् । सूक्तैः । देवम् । संवितारम् । दुवस्य ।

उपं । वुधीत् । नमस्ता । विज्ञानम् । ज्येष्टम् । च । रत्नम् । विभजन्तम् । आयोः ॥ २ ॥

षेड्डट० ॥ २ ॥

मुद्रल० अनुसरस्य वाग्यो निरसितुः प्रति प्रयाणम् प्रत्यागतम् विद्वान् जानन् सूक्तैः संवितारम्
देवम् दुवस्य परिचर हे सन्तारामन् ! । किञ्च आयोः मनुष्यस्य ज्येष्टम् रत्नम् धनम् च
विभजन्तम् रामयामिस्वयं नमस्ता नमस्कारेण विज्ञानं विशेषेण भाषयस्वित्यर्थः उपं वुधीत्
हृषीत् भवाद् ॥ २ ॥

अदन्नया दयते वार्याणि पूषा भगो अदितिर्वस्ते उग्रः ।

इन्द्रो विष्णुर्वरुणो मित्रो अधिरहानि भद्रा जनयन्त दुस्माः ॥ ३ ॥

अदन्नया । दयते । वार्याणि । पूषा । भगः । अदितिः । वस्ते । उग्रः ।

इन्द्रः । विष्णुः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । अहानि । भद्रा । जनयन्तु । दुस्माः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० त्रिदया प्रयच्छति धनानि द्या भगः अदितिः च । वस्ते वेजांषि उरसरणाशीलः ।
शिखं स्पष्टम् ॥ ३ ॥

मुद्रल० अयमग्निः अदयता अदनीषानि वार्याणि यरणीषानि काष्ठानि दयते दहति । कृदितोऽग्निः ।
पूषा पोषकः^१ भगः भग्नोयः क्षदिनिः भक्ष्यदनीषः । उग्रः सूर्यः वस्ते वायुञ्जदयति । सामर्ष्यात्
वेजांसि । इन्द्रादयः पद्माणि देवाः दुस्माः दुर्सेनीयाः अहानि सशोण्यागन्तुमि भद्रा शोभनानि
जनयन्त जनयन्ति । दिवसानां वागदानादिविशिष्टत्वमेव भद्रत्वम् ॥ ३ ॥

तन्नो अनुर्वा सविता वरुणं तत् सिन्धवं इपयन्तो अनु ग्मन् ।

उप यद् वोचं अघ्वरस्य होता रायः स्याम पतपो वाज्ररत्नाः ॥ ४ ॥

तत् । नः । अनुर्वा । सविता । वरुणम् । तत् । सिन्धवं । इपयन्तः । अनु । ग्मन् ।

उप । यद् । वोचं । अघ्वरस्य । होता । रायः । स्याम । पतपः । वाज्ररत्नाः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तत्^१ अस्मभ्यमशुः सविता वरणीयम् अनु गच्छतु, नदश्च गच्छन्त्यः^२ । यद् अघ्वरस्य^३ होता
अस्मदर्थम् उप प्रवीति । किं तद् । धनस्य पतपो वपम् स्वाम रमणीयान्ताः ॥ ४ ॥

मुद्रल० तत् प्रसिद्धम् वरुणम् वरणीयम् अस्मद्भिमतम् धनम् नः अस्मभ्यम् अनुर्वा अतिरस्कृतः^४
सविता प्रयच्छतिवति शेषः । तत् धनम् सिन्धवं स्पष्टवशीलाः इपयन्तः गच्छन्त्यो^५ नद्यः अनु^६
अनुसृत्य ग्मन् गच्छन्तु । धन दातुं गच्छन्तिवदर्थः । यद् अस्मात् अघ्वरस्य वागस्य होता
होमनिष्पादकोऽहम् उप वोचे अघ्वरस्य प्रवीति, तस्मात् तत् प्रयच्छन्तिवति शेषः । यद् वाज्रः
रायः धनस्य बहुविधस्य पतपः स्यामिनाः स्वाम भवेम वाज्ररत्नः अन्नरत्नाः ॥ ४ ॥

प्र ये वसुभ्य ईवदा नमो दुर्वे मित्रे वरुणे सूक्तवाचः ।

अपैत्वर्भं कृणुता वरीयो दिवस्पृथिव्योरर्वता मदेम ॥ ५ ॥

प्र-१ ये । वसुभ्यः । ईवत् । आ । नमः । दुः । ये । मित्रे । वरुणे । सूक्तवाचः ।

अर्वे । एतु । अर्भम् । कृणुता । वरीयः । दिवःपृथिव्योः । अर्वता । मदेम ॥ ५ ॥

१. पोषः सूको. २. तद् छ लपं. ३. १नः सूको. ४. अरस्य सूको. ५. अतिरः सूको.

६. गच्छन्ते सूको. ७. नाति सूको. ८. गच्छन्तन् सूको.

वेङ्कट० प्र यच्छन्ति ये वसुभ्यः गमनवत् भर्षं पञ्चम्, ये च, मित्रावरणयोः, सूक्तं वदन्ति, ते
 धर्मं धावापृथिव्योः रक्षणैर् मायेम । तेषाम् अस्माकम् अपगच्छतु महत् अन्धकारम् । कुस्त य
 विस्तृत तेजः हे देवाः ! ॥ ५ ॥

मुद्गल० ये पञ्चमावाः वसुभ्यः देवेभ्यः ईवात् गमनवत् नमः भर्षं पञ्चात्मकम् दुः अदुः, ये च
 मित्रे देवे वदन्ते च सूक्तवाचः सूक्तवचसो भवन्ति, तान् अस्मान् अन्यम् महत् धनम् अत्र पृष्टं
 भवगच्छतु । हे देवाः ! लुप्त कुस्त चैतेभ्यः वरीयः उदरार्थं सुखम् । दिवस्पृथिव्योः अदसा
 रक्षणैर् प्र आ गदेम हृष्येम ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके तृतीयाध्याये तृतीयो वर्यः ॥

[५०]

विश्वो देवस्य नेतुर्मर्तो वुरीत सुख्यम् ।

विश्वो राय इपुष्यति धुन्नं वृणीत पुष्यसे ॥ १ ॥

विश्वः । देवस्य । नेतुः । मर्तः । वुरीत । सुख्यम् ।

विश्वः । राये । इपुष्यति । धुन्नम् । वृणीत । पुष्यसे ॥ १ ॥

वेङ्कट० स्वस्त्यायेव्यः । विश्वः मनुष्यः देवस्य नेतुः सख्यम् वृणीते । विश्वः चैतं धनार्थमिच्छति ।
 विश्वश्च जन्मम् वृणीते अस्मान् । एवं च तत् सर्वं विश्वस्मै पुष्यसि हे सवित् ! इति ॥ १ ॥

मुद्गल० 'विश्वो देवस्य' इति पञ्चमं पष्ठं सूक्तम् । स्वस्त्यायेव्यमुनिः क्षपिः । पञ्चमी पष्टिकः,
 आद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः । विश्वे देवा देवता ॥

देवस्य शौचमानस्य नेतुः प्राप्तकस्य सवितुः सख्यम् वुरीत मर्तः विश्वः वृणीत मर्तं मरण-
 धर्मात्मकः सर्वो जनः । राये धनस्य इपुष्यति ईक्षीत^१ तस्यानुग्रहात् विश्वः, सर्वो जनः
 पुष्यम् धनम् वृणीत पुष्यसे सुख्ये ॥ १ ॥

ते ते देव नेतुर्ये चेमाँ अनुश्रुसे । ते राया ते ह्याऽपृचे सचेमहि सच्चयैः ॥२॥

ते । ते । देव । नेतुः । ये । च । इमान् । अनुश्रुसे ।

ते । राया । ते । हि । आऽपृचे । सचेमहि । सच्चयैः ॥ २ ॥

वेङ्कट० एव ते वयम् स्वभूताः देव । नेतुः । ये च इमान् धनकामा अनुश्रुसितुम् आशंसितुम्
 उपतिष्ठन्ति, ते उभाप्ये धर्मं धनेन संपृक्ता भवामः । ते हि भाषचंताय योग्या, तथा सति
 सेवनीयेः पतैः संसृष्टा भवाम इति ॥ २ ॥

१. एते नृको. २. 'त्यात्' ए नृको. ३. रत्नवनेवम् वि' कर्ष. ४ नास्ति क. ५. ईधे नृको.
 ६. नास्ति क क्त. ७. तथा तथा वि' कर्ष.

मुद्रल० हे नेतः । देव । ते तव स्वभूताः ते वयं यत्नमानाः ये च इमान् इमे होप्रादयः अगुशसे
संसिद्धिं प्रभवन्ति तेऽपि त्वदीयाः^१ सन्तु । ते उभये वयम् राया धनेन सचेमहि इति
सम्बन्धः । ते हि से पलु आरुचे भावर्षणीयाः सचधैः सर्वैः कामैः सचेमहि सद्गच्छेमहि ॥ २ ॥

अतो न आ नृनतिर्पीनतुः पत्नीर्दशस्यत । आरे विश्वं पयोष्ठां द्विपो युयोतु यूयुविः ॥३॥

अतः । नुः । आ । नृन् । अतिर्षान् । अतः । पत्नीः । दशस्पृत् ।

आरे । विश्वम् । पयोऽस्थाम् । द्विपः । युयोतु । युयुविः ॥ ३ ॥

पेट्ट० अस्माद् धनात् अस्माकं दासात् अतिर्षान् पत्नीः च आभिमुख्येन प्रपद्यत हे देवाः ! ।
धने सम्भवति सर्वं एव से भवन्ति । दूरे विश्वम् मार्गवर्तिने स्तेनम् शत्रुंश्च पृथक्करोतु पृथक्करण-
शीलः सन्निता पूषा वा ॥ ३ ॥

मुद्रल० अतः अस्मिन् यज्ञे पत्नीः देवानां पत्नीरपि दशस्पृत् हविषा परिचरत । नः अस्माकमृतेवजां
नृन् अतिर्षान् अतः तद्वात् पूज्यात् देवात् वा दशस्पृत् सर्वतः परिचरत । आरे दूरे विश्वम्
सर्वं पयोष्ठां मार्गं पर्यमाणं वैरिणम् द्विपः सम्पानमि द्वेष्यु युयोतु पृथक्करोतु सन्निता
युयुविः सर्वस्याभिश्रयिता^२ पृथक्कर्ता ॥ ३ ॥

यत्र वहिर्भिहितो दुद्रवद् द्रोण्यः पशुः । नृमणा वीरपुस्त्योऽर्णा धीरेव सन्निता ॥४॥

यत्र । वहिः । अभिऽहितः । दुद्रवत् । द्रोण्यः । पशुः ।

नृमणाः । वीरपुस्त्यः । अर्णा । धीरोऽव । सन्निता ॥ ४ ॥

पेट्ट० यत्र अग्निः अश्वरुभिः अभिहितः ब्रह्मि ब्रह्मवेदिं प्रति^३ द्रोण्यः पशुः इत्यौपमिकम्
द्रोण्यद्रुग्धा धेनुस्थिं हस्तिः । तत्र वृषं दुष्टं^४ मनोऽस्य सविभुः^५ वीरपुको गृहोऽस्य^६ उदकानि दाता
भवति, तथा धीरो स्त्री^७ इत्यन्यं कुमारस्य प्रपद्यति ॥ ४ ॥

मुद्रल० यत्र अस्मिन् यज्ञे वहिः अश्वस्य शोभा अभिहितः शूरे प्रापितः द्रोण्यः शूपाईः पशुः दुद्रवत्
शूरे प्रति गच्छति तत्र नृमणाः यत्रमानमन्त्रः सन्निता वीरपुस्त्यः वीराः अतिव्यजमानाः तद्द्वरपर्यं
गृहं यस्य तादृशः सन्निता सम्भक्ता भवति । अर्णा अरण्यकाला धीरेव पोषिदिव हर्षिण्यभिलक्ष्य
सन्निता भवति ॥ ४ ॥

एष ॐ देव नेता स्यस्पतिः शं रयिः ।

शं राये शं स्वस्तय इपुःस्तुतो मनामहे देवस्तुतो मनामहे ॥ ५ ॥

१. मदीया शूको. २. 'स्वमि' शूको. ३. नास्ति छ लपं. ४. नास्ति छ लपं. ५-५. वीरपुस्त्यस्य
विं लपं. ६. नास्ति विं लपं.

एषः । ते । देव । नेतरिति । रथःपतिः । शम् । रयिः ।

शम् । राये । शम् । स्वस्तये । इषःऽस्तुतः । मनामहे । देवऽस्तुतः । मनामहे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० एषः ते देव । नेतः ! सविद्यः ! स्वामी रथानाम् रयिः सुखकृत् भवति । शम् सुखस्य कर्ता घनार्थं मजामहे शम् अनाथाय इषः स्तुवन्तः । देवान् स्तुवन्तः ॥ ५ ॥

मुद्रल० दे नेतः । देव । सविद्यः ! ते रथ एषः रथःपतिः सर्वस्य पालकः रयिः दातव्यधनवान् शम्, करोतिवति शेषः । राये घनाय शम् सुखाय स्वस्तये अविनाथाय इषःस्तुतः एरणीयस्य सविद्यः स्तोत्रारः ययम् मनामहे स्तुमः । देवस्तुतः देवानां स्तोत्रारः मनामहे स्तुमः ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके तृतीयाध्याये चतुर्थो वसः ॥

[५१]

अग्ने सुतस्य पीतये विश्वैरुमेभिरा गृहि । देवेभिर्हृष्यदातये ॥ १ ॥

अग्ने । सुतस्य । पीतये । विश्वैः । ऊमेभिः । आ । गृहि । देवेभिः । हृष्यऽदातये ॥ १ ॥

वेङ्कट० अग्ने ! सोमस्य पानाय विश्वैः पितृभिः देवैः आ गच्छ हृष्यदातये । मजमानो वै हृष्यदातिः (माघ १, ४, १, २४) इति आखण्डम् ॥ १ ॥

मुद्रल० 'अग्ने सुतस्य' इति पञ्चदशार्थं सप्तमं सूक्तम् । स्वस्त्याद्यैः ऋषिः । आदित्यव्रतसो गायत्र्यः, पञ्चम्याद्याः षड् ऋषिणः, एकादश्याद्याः तिलो जगत्स्यः त्रिष्टुभो वा, चतुर्दशीपञ्चदशौ अतुष्टुभौ । विश्वे देवा देवता ।

हे अग्ने ! त्वम् सुतस्य पीतये सोमपानाय विश्वैः ऊमेभिः ऊमेः सर्वैरपि रक्षकैः देवेभिः देवैः हृन्दादिभिः सह हृष्यदातये अस्माकं इविर्दानाय आ गृहि आगच्छ ॥ १ ॥

ऋतधीतय आ गंतु सत्यधर्माणो अश्वरम् । अग्नेः पिबत जिह्वया ॥ २ ॥

ऋतऽधीतयः । आ । गंतु । सत्यधर्माणः । अश्वरम् । अग्नेः । पिबत । जिह्वया ॥ २ ॥

वेङ्कट० हे सत्यधुवयः । सत्यधर्माणः ! आ गच्छत अश्वम् । अग्नेः जिह्वया पिबत सोमम् ॥ २ ॥

मुद्रल० हे ऋतधीतयः । सत्यस्तुतयो देवाः ! अश्वरम् अस्मत्पञ्चम् आ गत आगच्छत । आगत्य च हे सत्यधर्माणः । सत्यस्य धारधितारः ! शूयम् अग्नेः जिह्वा पिबत आस्यतोमादिकम् ॥ २ ॥

विप्रेभिर्विप्र सन्त्य प्रातर्पावभिरा गृहि । देवेभिः सोमपीतये ॥ ३ ॥

विप्रेभिः । विप्र । सन्त्य । प्रातर्पावभिरा । आ । गृहि । देवेभिः । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

१. तं गृहो. २-२. रश्मिः गृहो. ३-३. देवान् विं छपं. ४. नास्ति विं छपं. ५. विपिभिः छ; विपिभि. विं छपं. ६. नास्ति गृहो. ७. अग्ने छ. ८. शुभाः गृहो.

वेङ्कट० मेधाविभिः 'विप्रः सम्भजनदीलः' प्रातर्वाविभिः देवैः सोमपानाय आ गच्छ ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे विप्रः मेधाविनः ! हे सन्त्यः ! सम्भजनीय धाम्ने ! विप्रेभिः उच्चरक्षयैः प्रातर्वाविभिः प्रातःकाले सागन्तुभिः देवैः भैः देवैः सार्धम् आ गहि आगच्छ । किमर्थम् । सोमपीतये सोमपानाय ॥ ३ ॥

अयं सोमश्चमू सुतोऽमत्रे परि सिच्यते । प्रिय इन्द्राय वायवे ॥ ४ ॥

अयम् । सोमः । चम् इति । सुतः । अमत्रे । परि । सिच्यते । प्रियः । इन्द्राय । वायवे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अयम् सोमः अधिपवणफलकयोः सुतः पात्रे परि सिच्यते प्रियः इन्द्रवायुभ्याम् ॥ ४ ॥

मुद्रल० अयम् पुरतो वर्तमानः सोमः चम् चाम्योः अधिपवणफलकयोः सुतः अभिपुतः सन् धमने पात्रे परि सिच्यते रूपेण । स च इन्द्राय वायवे च प्रियः, पात्रे दे इन्द्रवायू । सागच्छतमिति शेषः ॥ ४ ॥

वायवा याहि वीतये जुषाणो हव्यदातये । पिवा सुतस्यान्धसो अभि प्रयः ॥ ५ ॥

वायो इति । आ । याहि । वीतये । जुषाणः । हव्यदातये । पिवा । सुतस्य । अन्धसः । अभि । प्रयः ।

वेङ्कट० वायो ! आ गच्छ पानाय प्रीयमाणो यजमानाय । पिव सुतं सोमम् अन्नं प्राप्तुम् ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे वायो ! प्रयः अन्नं सोमाख्यम् अभि^१ अभिलक्ष्य आ याहि वीतयेः भक्षणाय जुषाणः प्रीयमाणः हव्यदातये हविर्वात्रे यजमानाय तदर्थम् । सागतय सुतस्य अन्धसः अभिपुतमन्नं सोमलक्षणम् पिव ॥ ५ ॥

इति चतुर्थांशके तृतीयाध्याये पद्मनो वगैः ॥

इन्द्रश्च वायवेपां सुतानां पीतिर्महथः । ताञ्जुपेथामरेपतांवि प्रयः ॥ ६ ॥

इन्द्रः । च । वायो इति । एषाम् । सुतानाम् । पीतिम् । अर्हयः ।

तान् । जुपेथाम् । अरेपसौ । अभि । प्रयः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० भवापी अरेपसौ इति ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे वायो ! एवं च इन्द्रः च एषाम् पुरतो गृहीतानाम् सुतानाम् अभिपुतानाम् सोमानाम् पीतिम् पानम् अर्हयः । यस्मादेवं तस्मात् तान् सोमरसाम् जुष्याम् सेवेभ्याम् । अरेपसौ अर्हिसकौ तदर्थम् प्रयः सोमाख्यमन्नम् अभिलक्ष्य, सागच्छतमिति शेषः ॥ ६ ॥

सुता इन्द्राय वायवे सोमांसो दधिःशिरः । निन्नं न यन्ति सिन्धवोऽभि प्रयः ॥ ७ ॥

सुताः । इन्द्राय । वायवे । सोमांसः । दधिःशिरः ।

निन्नम् । न । यन्ति । सिन्धवः । अभि । प्रयः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यथा निम्नम् प्रथि नद्यः गच्छन्ति तथा इन्द्रवायू प्रति सोमाः ॥ ७ ॥

मुद्रल० इन्द्राय वायवे च सोमासः सोमाः दधातिरः दध्याश्रयणाः सुताः अभिपुताः । ते च निम्नम् गतम् सिन्धवः न नद्य इव हे इन्द्रवायू! युवाम् अभि वन्ति प्रयः अश्रुत्वा ॥ ७ ॥

सजूर्विश्वेभिर्देवेभिरश्विभ्यामुपसा सज्जुः । आ याँहमे अत्रिषत् सुते रण ॥ ८ ॥

सज्जुः । विश्वेभिः । देवेभिः । अश्विभ्याम् । उपसा । सज्जुः ।

आ । याहि । अग्ने । अत्रिषत् । सुते । रण ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सहितः विश्वेदेवैः अश्विभ्याम् उपसा च आ गच्छ अत्रेति वज्रम्, सुते च रमस्य ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे अग्ने! विश्वेभिः सर्वैः देवेभिः देवैः सज्जुः सज्जुतः सद् अश्विभ्याम् उपसा च सज्जुः समानप्रीतिः सन् आ याहि आगहि । अत्रिषत् अत्रेति^१, अत्रेयेते यथा तथेत्यर्थः, सुते अभिपुते सोमे रण रमस्य ॥ ८ ॥

सज्जुर्मित्रावरुणाभ्यां सज्जुः सोमैर्न विष्णुना । आ याँहमे अत्रिषत् सुते रण ॥ ९ ॥

सज्जुः । मित्रावरुणाभ्याम् । सज्जुः । सोमैर्न । विष्णुना ।

आ । याहि । अग्ने । अत्रिषत् । सुते । रण ॥ ९ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ९ ॥

मुद्रल० 'सज्जुर्मित्रावरुणाभ्याम्' इति स्पष्टम् ॥ ९ ॥

सज्जुरादित्यैर्वसुभिः सज्जुरिन्द्रेण वायुना । आ याँहमे अत्रिषत् सुते रण ॥ १० ॥

सज्जुः । आदित्यैः । वसुभिः । सज्जुः । इन्द्रेण । वायुना ।

आ । याहि । अग्ने । अत्रिषत् । सुते । रण ॥ १० ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ १० ॥

मुद्रल० 'सज्जुरादित्यैः' इति स्पष्टम् ॥ १० ॥

इति षतुर्षोडशे तृतीयाध्याये षष्ठो वर्गः ॥

स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भर्गः स्वस्ति देव्यदितिरनूर्ध्वः ।

स्वस्ति पूषा अमुरो दधातु नः स्वस्ति धावापृथिवी सुचेतुना ॥ ११ ॥

स्वस्ति । नः । मिमीताम् । अश्विना । भर्गः । स्वस्ति । देवी । अदितिः । अनूर्ध्वः ।

स्वस्ति । पूषा । अमुरः । दधातु । नः । स्वस्ति । धावापृथिवी इति । सुचेतुना ॥ ११ ॥

वेङ्कट० स्वस्ति अस्माकम् कुर्वन्ति अधिनौ गतः च । स्वस्ति देवी अदितिः करोतु अमात्रोः मम^१ । स्वस्ति पूषा प्राणः दधातु । स्वस्ति 'दायादृषिषी घत्ताम्' भुवःशानेन ॥ ११ ॥

मुद्रल० नः अममभ्यम् अधिना अधिनौ स्वस्ति मरिनाशं क्षेमम् मिमीताम् घत्ताम्^१ । भयः च स्वस्ति मिमीताम् । तथा देवी अदितिः च स्वस्ति मिमीताम् । अनवंगः अग्रस्पृष्टः^२ पूषा अमुरः दायुर्णां निरसिवा नः स्वस्ति दधातु । नः अस्मभ्यम् दायादृषिषी घारादृषिभ्यावपि दुचेष्टना शोभनेन प्रज्ञानेन विनिष्टे स्वस्ति मिमीताम् ॥ ११ ॥

स्वस्तये वायुमुपं व्रवामहै सोमं स्वस्ति भुवन्स्य यस्पतिः

बृहस्पतिं सर्वगणं स्वस्तये स्वस्तये आदित्यासौ भवन्तु नः ॥ १२ ॥

स्वस्तये । वायुम् । उपं । व्रवामहै । सोमम् । स्वस्ति । भुवन्स्य । यः । पतिः ।

बृहस्पतिम् । सर्वगणम् । स्वस्तये । स्वस्तये । आदित्यासौः । भवन्तु । नः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० निगदसिदा ॥ १२ ॥

मुद्रल० स्वस्तये क्षेमाय वायुम् उप व्रवामहै स्तुम इत्यर्थः । सोमम् च उप व्रवामहै । यः च सोमः भुवन्स्य पतिः पादकः सन् स्वस्ति करोतु । तथा सर्वगणम् देवगणोपेतम् बृहस्पतिम् बृहत्तः कर्मणः पादकितारम् स्वस्तये स्तुमः । आदित्यासः अदितेः पुत्राः सर्वे देवाः नः अस्माकम् स्वस्तये भवन्तु ॥ १२ ॥

विश्वे देवा नो अथा स्वस्तये वैश्वानरो वसुराधिः स्वस्तये ।

देवा अवन्तुभर्षः स्वस्तये स्वस्ति नो रुद्रः पात्वर्हसः ॥ १३ ॥

विश्वे । देवाः । नः । अथा । स्वस्तये । वैश्वानरः । वसुः । अग्निः । स्वस्तये ।

देवाः । अवन्तु । ऋभर्षः । स्वस्तये । स्वस्ति । नः । रुद्रः । पातु । अर्हसः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० स्वस्तीति घतुर्ध्वन्तम् । निगदसिदा ॥ १३ ॥

मुद्रल० विश्वे सर्वेऽपि देवाः नः अस्मान् भय अस्मिन् यागदिने स्वस्तये क्षेमाय अवन्तु । वैश्वानरः विद्वत् एतं नरा नयन्तीति वैश्वानरः वसुः सर्वस्य वासयिता अग्निः देवः स्वस्तये अवन्तु । देवाः कर्मणः अपि स्वस्तये अवन्तु । रुद्रः देवोऽपि अर्हसः पापाय स्वस्ति पातु नः अस्मात् ॥ १३ ॥

स्वस्ति मित्रावरुणा स्वस्ति पंध्ये रेवति ।

स्वस्ति न इन्द्रश्चाग्निश्च स्वस्ति नो अदिते कृषि ॥ १४ ॥

स्वस्ति । मित्रावरुणा । स्वस्ति । पंध्ये । रेवति ।

स्वस्ति । नः । इन्द्रः । च । अग्निः । च । स्वस्ति । नः । अदिते । कृषि ॥ १४ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ १४ ॥

मुद्गल० हे निनाबश्या । मित्रावरुणौ । स्वस्ति - कुरुवर्ग^१ । हे पथ्ये!^२ पन्था अन्तरिक्षमार्गः तत्र
क्षिता मार्गभिमानिनी देवी पथ्या अभिसुखी तावती । रेवति । धनवति देवि ! स्वस्ति - कृषि
कुरु । इन्द्रः च अग्निः च प्रत्येकम् नः अस्मभ्यम् खल्वि कृषि । हे अदिते ! देवि ! नः
स्वस्ति कृषि ॥ १४ ॥

स्वस्ति पन्थामनु चरेम सूर्याचन्द्रमसाविव ।

पुनर्ददताऽज्ञता जानता सं गमेमहि ॥ १५ ॥

स्वस्ति । पन्थाम् । अनु । चरेम । सूर्याचन्द्रमसौऽइव ।

पुनः । ददता । अज्ञता । जानता । सम् । गमेमहि ॥ १५ ॥

वेङ्कट० स्वस्ति अग्निनाशेन पन्थानम् अनुगच्छाम, यथा इती सूर्याचन्द्रमसौ^३ स्वस्ति गच्छतः । तत्र च
पुनःपुनः प्रयच्छता उदारेण अहिंसित्रा मदीचोऽपमिति जानता सम् गमेमहि ॥ १५ ॥

मुद्गल० पन्थाम् पन्थानम् स्वस्ति क्षेमोऽनु चरेम सूर्याचन्द्रमसाविव ती यथा निराहम्भे मार्गे
राक्षसादिभिरनुपद्रवी सञ्चरतस्त्वद्वात् । किञ्च यथं प्रवसन्तः^४ पुनः ददता अभिसत्तम् अज्ञता
अहिंसता जानता अभिस्मरता अन्धुत्वेन यम् गमेमहि ॥ १५ ॥

इति चतुर्थांशके तृतीयाध्याये सप्तमो वर्गः ॥

[५२]

प्र श्यावाश्च घृण्णुपार्ची मरुद्धिर्कैर्कभिः ।

ये अद्रोषमनुष्वधं श्रवो मर्दन्ति यज्ञियाः ॥ १ ॥

प्र । श्यावाऽअश्च । घृण्णुऽया । अर्चै । मरुत्ऽभिः । कर्कऽभिः ।

ये । अद्रोषम् । अनुऽस्त्वधम् । श्रवः । मर्दन्ति । यज्ञियाः ॥ १ ॥

वेङ्कट० श्यावाश्च । प्र स्तुहि हे श्यावाश्च ! भर्षणशीलेभ्यो मरुद्भवः रसाहरणशीलेभ्यः, ये^५ मरुतः
अद्रोषार हविषोऽगन्तरम् अश्वेन भादयन्ति यज्ञिया ॥ १ ॥

मुद्गल० 'प्र श्यावाश्च' इति सप्तशतैर्घं अष्टमं सूक्तम् । आश्वेनः श्यावाश्च कृषिः । यद्यी सप्त-
दशी च पृष्ण्यौ, शिष्टा अनुष्टुभः । मरुतो देवता ।

हे श्यावाश्च ! पृष्णानक कृषे ! पृष्णया घृण्णुस्त्वम् कर्कभिः स्तारवान् मरुद्धिः मरुतः प्र अर्च
स्तुहि । ये मरुतः यज्ञियाः यज्ञार्हा अनुष्वधम् श्रेयसं हविर्यज्ञ्यात्प्रदानम् अनु अद्रोषम् अहिंसकम्
अश्वः अश्वं सञ्चया मर्दन्ति ॥ १ ॥

ते हि स्थिरस्य शर्वसः सखायः सन्ति धृष्णुया ।

ते यामना धृषद्विनस्त्वना पान्ति शर्वतः ॥ २ ॥

ते । हि । स्थिरस्य । शर्वसः । सखायः । सन्ति । धृष्णुया ।

ते । यामन् । आ । धृषत् । द्विनः । त्वना । पान्ति । शर्वतः ॥ २ ॥

वेङ्कट० ते हि स्थिरस्य बलस्य सखायः भवन्ति धर्षणशीलाः । ते आगमने धर्षणशीलबलदुष्टाः आत्मनैव रक्षन्ति बहून् ॥ २ ॥

मुद्रल० ते हि खलु स्थिरस्य अविचलितस्य शर्वसः बलस्य सखायः सन्ति भवन्ति महत् । धृष्णुया एवमवः ते च यामन् आ, आ चार्थे, यामनेऽपि धृषद्विनः धर्षणवन्तः त्वना आत्मना अनुग्रहेणैव अस्मद्गुणकारम् मनवेद्भवेव शर्वतः बहून्स्माद् पुत्रभृत्यादीन् पान्ति रक्षन्ति ॥ २ ॥

ते स्पन्द्रासो नोक्षणोऽति स्कन्दन्ति शर्वरीः ।

मरुतामथा महो दिवि क्षमा च मन्महे ॥ ३ ॥

ते । स्पन्द्रासः । न । उक्षणः । अति । स्कन्दन्ति । शर्वरीः ।

मरुताम् । अथ । महः । दिवि । क्षमा । च । मन्महे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ते स्पन्दनशीलाः इव वृषभाः अस्वपन्त्रो रात्रीः अति गच्छन्ति । संव्रति वेधाम् मरुताम् दिवि मून्वाम् च वर्तमानम् महः स्तुमः ॥ ३ ॥

मुद्रल० ते मरुतः स्कन्द्रासः स्पन्दनशीलाः उक्षणः जलस्य सेकारश्च, न चार्थे, शर्वरीः रात्रीः, काहापयवानिरव्यर्थः, अति स्कन्दन्ति अतिक्रम्य गच्छन्ति । नित्या इत्यर्थः । यस्मादेव पूर्वविधात्वस्माद् मरुताम् अथ अधुना महः तैत्रः दिवि शुल्लोके क्षमा क्षमायां भूमी च वर्तमानम् मन्महे स्तुमः ॥ ३ ॥

मरुत्सु वो दधीमहि स्तोमं युजं च धृष्णुया ।

विश्वे ये मानुषा युगा पान्ति मर्यं रिपः ॥ ४ ॥

मरुत्सु । वः । दधीमहि । स्तोमम् । युजम् । च । धृष्णुया ।

विश्वे । ये । मानुषा । युगा । पान्ति । मर्यम् । रिपः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० युष्माकम् स्तोमम् दधीमहि यज्ञम् च धर्षकेषु मरुत्सु । स्वाहाश्च ये मानुषानि युगानि महोरात्रानि रक्षन्ति मनुष्यं हिंसकात् ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे अज्युद्धोरात्रया । वः यूयम् मरुत्सु धर्षकेषु दधीमहि यज्ञ । किम् । स्तोमम्

स्वोयम् यज्ञम् च । इत्येते अनेन हृति यज्ञः हविः । तदुभये किमर्थं दीयत इति । ये मरुतः
विश्वे सर्वेऽपि मानुषा मानुषानि युगा युगानि, सर्वेषु कालेष्विवरपर्यः, सर्वेषु मरणधर्मानि धर-
मानम् रिपः हिंसकात् सखाशात् पान्ति रक्षन्ति ॥ ४ ॥

अर्हन्तो ये सुदानयो नरो असाभिश्चवसः ।

प्र यज्ञं यज्ञियेभ्यो दिवो अर्चा मरुद्भ्यः ॥ ५ ॥

अर्हन्तः । ये । सुदानवः । नरः । असाभिश्चवसः ।

प्र । यज्ञम् । यज्ञियेभ्यः । दिवः । अर्चं । मरुद्भ्यः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० पूजादीः ये सुदानाः नेतारः परिपूर्णावलाः, सेभ्यः यज्ञियेभ्यः दिवः आगतेभ्यः हविः
प्र यज्ञ ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे दोतः ! ये अर्हन्तः पूजाः सुदानवः शोभनदानाः नरः नेतारः कर्मणाम् असाभिश्चवसः
अदस्ववलाः सन्ति सेभ्यः यज्ञियेभ्यः यज्ञार्हेभ्यः दिवः धोतमानेभ्यः मरुद्भ्यः यज्ञम् यज्ञसा-
धनं हविः प्र अर्चं पूजय प्रयच्छेत्पर्यः ॥ ५ ॥

इति श्रुत्याष्टके तृतीयाध्याये अष्टमो वरः ॥

आ रुक्मैरा युधा नरं श्रुत्वा अष्टीरसुक्षत ।

अन्वेनाँ अहं विद्युतो मरुतो जज्ञतीरिव भानुरर्त्वि त्मना दिवः ॥ ६ ॥

आ । रुक्मैः । आ । युधा । नरः । श्रुत्वाः । अष्टीः । असुक्षत ।

अनु । एनाम् । अहं । विद्युतः । मरुतः । जज्ञतीः इव । भानुः । अर्त्वि । त्मना । दिवः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० बहोऽलङ्कारैः योधनसाधनेन वायुधेन सह दर्शनीयाः मरुतः अस्तेषु शर्कीः आ सृजन्ति ।
ततो विद्योतमानान् मरुतः एनाम् एव स्वयम् भानुः दिवः अनु गच्छति, तथा जज्ञतीरिव कुर्यात्
धेनुः अथवाः स्वयमेव आगच्छति । दृष्टो भानुः अर्त्विरेति ॥ ६ ॥

मुद्रल० नरः दृष्टेनेतारः श्रुत्वाः महान्तः मरुतः रुक्मैः रोचमैराभरणविशेषैः आ रोचन्व इति शेषः ।
तथा युधा महारणसाधनेनावुधेन आ रोचन्ते । एते मरुतः अष्टीः वायुधविशेषान् असुक्ष-
प्रक्षिपन्ति मेघमेदार्यम् । एनाम् विद्युतः अपि जज्ञतीरिव शब्दकारिण्य आप इव अनु अहं
अनुगच्छन्त्येव । दिवः स्रोतमानस्य मरुद्भ्यस्य भानुः दीप्तिः त्मना स्वयम् एव अर्त्वि
निरगात् ॥ ६ ॥

ये वावुधन्तु पार्थिवा य उरावन्तरिक्ष आ ।

वृजने वा नदीनां सुधस्ये वा महो दिवः ॥ ७ ॥

ये । वृधन्त । पार्थिवाः । ये । उरौ । अन्तरिक्षे । आ ।
 वृजने । या । नदीनाम् । सुधऽस्ये । या । महः । दिवः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० ये वर्धन्ते पृथिव्यां वर्धमानाः, ये च विस्तीर्णं अन्तरिक्षे, नदीनां वा वेगे, महतो वा दिवः स्थाने । उत्तरत्र सम्बन्धः ॥ ७ ॥

मुद्रल० ये मरुतः पार्थिवाः पृथिवीसम्बन्धाः सन्तः वृधन्त वर्धन्ते, ये च उरौ महति अन्तरिक्षे च वृधन्त । आ चार्थे । नदीनाम् वृजने बले वा वृधन्त । महः महतः दिवः सुलोकस्य सप्तमे सहस्रस्थाने च वृधन्त । उभयत्र वा-शब्दः चार्थे । एवं सर्वत्र वर्धमाना महतो पृथपर्यम् फलीः आरक्षत इति पूर्वत्र सम्बन्धः ॥ ७ ॥

शुभो मारुतमुच्छैस सत्यशवसमृभ्वसम् ।

उत स्म ते शुभे नरः प्र स्पन्द्रा युजत त्मना ॥ ८ ॥

शुभे । मारुतम् । उत । शंस । सत्यऽशवसम् । श्रुभ्वसम् ।
 उत । स्म । ते । शुभे । नरः । प्र । स्पन्द्राः । युजत । त्मना ॥ ८ ॥

वेङ्कट० मारुतम् वेगं सत्यवले महत् अन्तर्मुक्तः सन् स्तुति । अपि च ते मरुतः नेतारः स्पन्दन-
 शीलाः स्वयमेव शोभार्थं प्रायुजन्, अभिगच्छन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे स्तोत्र ! मारुतम् शुभं बलम् उत उरुहृष्टम् शंस स्तुति । कीदृशं शुभं । सत्यशवसम् सत्यवेगम् श्रुभ्वसम् अतिप्रवृद्धम् । उत स्म अपि च नरः पृथेर्नेतारः ते मरुतः शुभे उद्वेगार्थम् प्र युजत प्रायुजत समवोजयन् त्मना आत्मना जगद्दक्षप्रवृद्धैव स्पन्द्राः चलनस्वभावाः, पृथतीरित्यर्थः ॥ ८ ॥

उत स्म ते परुष्ण्यामूर्णा वसत शुन्ध्यवः ।

उत पुष्या रथानामद्रिं भिन्दन्त्योजसा ॥ ९ ॥

उत । स्म । ते । परुष्ण्याम् । ऊर्णाः । वसत । शुन्ध्यवः ।
 उत । पुष्या । रथानाम् । अद्रिम् । भिन्दन्ति । ओजसा ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अपि च स्म ते परुष्ण्याम् नद्यां प्रच्छन्नाः श्वसन् मन्त्रवो भूत्वा । अपि च रथानाम् चक्र-
 धारया गगने अद्रिम् अपि भिन्दन्ति बलेन । मेघो वाऽद्रिः ॥ ९ ॥

मुद्रल० उत स्म अपि च ते मरुतः परुष्ण्याम् पृथक्कामिकायां नद्यां वर्धन्ते । ये ऊर्णाः वीहीः शुन्ध्यवः शोचिकाः वसत आच्छादयन्ति ते । उत अपि च पुष्या वेग्या रथानाम् इवकीयानां रथचक्रेण ओजसा बलेन च अद्रिम् भिन्दन्ति मेघ विदारयन्ति ॥ ९ ॥

१. वर्षं मूको. २. नास्ति वि. ३. सत्यं महाबलम् वि. छर्ष. ४. प्रयुजत छ. ५-५. अरुणमण-
 नगरो मूको. ६. नास्ति मूको. ७. दीप्ताः मूको.

आपथयो विपथयोऽन्तस्वधा अनुपथाः ।

एतेभिर्महं नामभिर्पुञ्जं विष्टार ओहते ॥ १० ॥

आपथयः । विपथयः । अन्तःऽपथाः । अनुऽपथाः ।

एतेभिः । महम् । नामऽभिः । पुञ्जम् । विऽस्तारः । ओहते ॥ १० ॥

वेङ्कट० अभिसुरसमनात् आपथयः, विपथयः 'अन्तःपथाः' अनुपथाः च पूर्वनामानः, महम् एतैश्चतुर्भिः नामभिः युक्तः महतां विस्तारो यश्च महति ॥ १० ॥

मुद्रल० आपथयः अस्मद्भिःपुरो भागो देवां ते तादृशाः । विपथयः विष्वद्भागः अन्तःस्थाः दरीमुपिरादिमार्गाः अनुपथाः अनुकूलमार्गाश्च ये महतः समित् से, एतेभिः एतैश्चतुर्विधैः नामभिः नागकैः स्वरूपैः महम् मह्यम् यज्ञम् विस्तारः विस्तृतः सखः ओहते महति ॥ १० ॥

इति चतुर्धाष्टके तृतीयाध्याये नवमो वर्गः ॥

अथा नरो न्योहतेऽथा नियुतं ओहते ।

अथा पारावता इति चित्रा रूपाणि दृश्यी ॥ ११ ॥

अथ । नरः । नि । ओहते । अथ । निऽयुतः । ओहते ।

अथ । पारावताः । इति । चित्रा । रूपाणि । दृश्यी ॥ ११ ॥

वेङ्कट० महतः कदाचित् नरः महति, कदाचित् नियुतः, कदाचित् पारावताः । इत्थं चित्रान्तेषां दर्शनीयानि रूपाणि । तुर्मासश्च नरः ॥ ११ ॥

मुद्रल० अथ अथ नरः अभिमतवृष्ट्यादिवेत्तारः नि ओहते निवरां महति जगत् । अथ नियुतः स्वयमेव मिश्रवितारः सन्तः ओहते । अथ अथ पारावताः 'परावद् दूरदेशः' तस्मिन्निधनदधान्तरि-क्षादिदूरदेशे प्रदक्षारामेपादिधारकाः सन्त ओहन् इत्यर्थः । इति उक्तप्रकारेण तेषाम् रूपाणि चित्रा यानाविधानि दर्शां स्वव्यापारैर्दर्शनीयानि, भवन्तिवति शेषः ॥ ११ ॥

छन्दःस्तुभैः कुम्भ्यश्च उरसमा कीरिणो नृतुः ।

ते मे के चित्र तायव ऊर्मा आसन् दृशि त्विमे ॥ १२ ॥

छन्दःऽस्तुभैः । कुम्भ्यैः । उरसम् । आ । कीरिणः । नृतुः ।

ते । मे । के । चित्र । न । तायवः । ऊर्माः । आसन् । दृशि । त्विमे ॥ १२ ॥

वेङ्कट० छन्दःस्तुभैः उदकमिच्छतो गोतमस्य रूपम् आ विन्दुः करणशीलाः, ते मे केचन तरङ्गाः इव रसकाः अञ्जलिं दीक्षये भवन् ॥ १२ ॥

१-१. नास्ति सूको. २. क्वचित् लयं. ३-३. पारवतम् सूको. ४. 'पारावते' सूको.
५. 'स्तुभः' सूको. ६. चतुर्धा वि' लयं.

सुद्रल० छन्दःस्तुभाः छन्दोभिः^१ स्तोत्रारः कुम्भन्यसः उदकेच्छवः कीरिणः स्तोत्रारः^२ उत्सम् कृपमभेदय
 कृपिताय गीतमाय याद्^३ मरुतः आ वृत्तः सर्वतोऽङ्गुर्वद्, ते मरुतः केचिद् मे महाम् तापतः
 न तरकरा ह्य स्थिताः कमाः रक्षकाः दशि दर्शने आसन् विषयभूता अभयन्, केचिद्^४ त्विने
 शरीरदीप्त्यै आसन् ॥ १२ ॥

य क्रुष्या क्रुष्टिविद्युतः क्वयः सन्ति वेधसः ।

तमृषे मारुतं गुणं नमस्या रमया गिरा ॥ १३ ॥

ये । क्रुष्याः । क्रुष्टिविद्युतः । क्वयः । सन्ति । वेधसः ।

तम् । मृषे । मारुतम् । गुणम् । नमस्य । रमय । गिरा ॥ १३ ॥

वेङ्कट० द्विरपमपैरलङ्कृताः ये महान्तः शब्दा द्योतमानाः क्वयः भवन्ति वेधसः^५ । तम् इति
 स्पष्टम् ॥ १३ ॥

सुद्रल० मे मरुतः क्रुष्याः दर्शनीयाः क्रुष्टिविद्युतः आयुषैर्विद्योतमानाः क्वयः मेधावितः वेधसः
 सर्वविधाधारः सन्ति । तम्^६ मारुतम् गुणम् रमया रमणीयया(?) गिरा स्तुत्या द्वे ऋषेः^७
 श्यावास्व ! नमस्य परिचर स्तुति ॥ १३ ॥

अच्छं ऋषे मारुतं गुणं दाना मित्रं न योषणा ।

दिवो वा धृष्णव ओजसा स्तुता धीभिरिषण्यत ॥ १४ ॥

अच्छं । ऋषे । मारुतम् । गुणम् । दाना । मित्रम् । न । योषणा ।

दिवः । वा । धृष्णवः । ओजसा । स्तुताः । धीभिः । इषण्यत ॥ १४ ॥

वेङ्कट० अभिगच्छ ऋषे! मारुतम् गुणम् धनदानाय मिनम् ह्ये प्रकृणां प्रथक्कारणार्थम् । दिवः
 च द्वे धृष्णवः ! मरुतः ! बलेन स्तुताः कर्मणिः गच्छत ॥ १४ ॥

सुद्रल० द्वे ऋषे! मारुतम् गुणम् महत्सहस्रम् मित्रम् न आदित्यमिव दाना हविर्दानेन योषणा
 स्तुत्या अच्छं अभिगच्छ^८ । ऋषेरुत्तरार्थः प्रत्यक्षवाचः । ओजसा बलेन द्वे धृष्णवः ! धर्मकाः
 मरुतः । दिवः वा^९ दुलोकाद्वा । पाशब्दधृतेः इतरलोकद्वाद् वा । धीभिः अस्मदीयानिः
 स्तुतिभिः स्तुताः इषण्यत आगच्छत यज्ञम् ॥ १४ ॥

न मन्वान एषां देवाँ अच्छा न वक्षणा ।

दाना संचेत् सुरिभिर्यामश्रुतेभिराञ्जिभिः ॥ १५ ॥

न । मन्वानः । एषाम् । देवान् । अच्छं । न । वक्षणा ।

दाना । संचेत् । सुरिभिः । यामश्रुतेभिः । अञ्जिभिः ॥ १५ ॥

१. छन्दसः गणि मूको. २. स्तुती विहितः मूको. ३. ये मूको. ४. तस्मिन् मूको. ५. विधाः
 विं ह्ये. ६. तम् वेपात् मूको. ७. वेप १, २, १, २, १, २, १, २. ८. भावकति मूको.

वेङ्कट० क्षिप्रं मरुतां श्लोत्रे कुर्यन् बन्धात् देवान् प्रति न गच्छति वक्षणात् । वक्षणे धनम् ।
किन्तु दानाय संगच्छते प्राज्ञैः विधुतयमनैः उदकेन मज्जति ॥ १५ ॥

मुद्गल० नु क्षिप्रम् एताम् मरुताम् । एताम् मरुतः इत्यर्थः । मन्वानः स्तुभ्यन् देवान् मरुत्प्रतिरिक्तान्
वक्षणा यज्ञेन निमित्तेन अर्च्य अभिप्राप्तुम् न शक्नुते । स स्तोता पुरिभिः मेधाविभिः
यामधुतेभिः शीघ्रगतनेन विद्युत्तैः अग्निभिः फलरूपं स्वशयैर्मरुजिः उक्त्वक्षणेभ्यः^१ मरुतवः दाना
अभिमत्तदानानि सन्ते सद्गच्छते ॥ १५ ॥

प्र ये मे बन्ध्वेषु गां वोचन्त सूर्यः पृथिं वोचन्त मातरम् ।

अथा पितरं भिष्मिणं रुद्रं वोचन्त शिर्कसः ॥ १६ ॥

प्र । ये । मे । बन्ध्वेषु । गां । वोचन्त । सूर्यः । पृथिम् । वोचन्त । मातरम् ।
अथ । पितरम् । भिष्मिणम् । रुद्रम् । वोचन्त । शिर्कसः ॥ १६ ॥

वेङ्कट० प्र श्वोचन् ये मम बन्धूनाम् अन्वेषणे पृथिवीरश्माकं मादेति ताम्, अथ^१ पितरम्
पुंषपाशुलम् रुद्रम् वोचन्त सूर्यः शकनशीलाः^२ ॥ १६ ॥

मुद्गल० ये मे मह्यम् बन्ध्वेषु श्वेषां बन्धूनामन्वेषणे सति सूर्यः प्रेरकाः गाम् माप्यमिकां
वाच्यम् प्र वोचन्त । ते पृथिवीं सुदेयताम् मातरम् वोचन्त यमुषम् । अथ मथ पितरम् स्वकीयम्
भिष्मिणम् गमनवन्तम् रुद्रम् वोचन्त शिर्कसः शक्रास्ते मरुतः ॥ १६ ॥

सप्त मे सप्त शाकिन एकमेका शता ददुः ।

यमुनायामधि श्रुतमुद् राधो गव्यं मृजे नि राधो अश्व्यं मृजे ॥ १७ ॥

सप्त । मे । सप्त । शाकिनः । एकम् एका । शता । ददुः ।

यमुनायाम् । अधि । श्रुतम् । उद् । राधः । गव्यम् । मृजे । नि । राधः । अश्व्यम् । मृजे ॥ १७ ॥

वेङ्कट० एकोनपञ्चाशद् मरुतः मह्यम् एकैकं धनसत्तानि प्रयच्छन्तु । यमुनायाः समीपे वर्तमानाः
धुतम् गव्यम् धने मरुद्भिः दत्तम् उद् मृजे नितरां च मृजे अश्व्यम् । पाणिना पृष्ठ उन्मात्रेणम् ।
'कक्षीवन्त उद्मृक्षन्ता गवाः' (अ १, १२६, ४) इत्युक्तम् ॥ १७ ॥

मुद्गल० सप्त सप्तसंख्याकाः सप्ताः एकोनपञ्चाशान्मरुद्गणाः शाकिनः शक्राः सर्वम् अपि कर्तुम् । ते च
एकमेवा एकैको गव्यः मे मह्यम् सता शतसंख्याकानि गवाश्चयुधानि^३ ददुः दत्तवन्तः । तैर्दत्तम्
यमुनायाम् अधि, अर्धं सप्तसंख्यानुवादी । तत्र धुतम् प्रसिद्धम् गव्यम् गोसम्हातमकम् राधः धनम् उद्
मृजे उन्मात्रेणानि । तथा^४ अश्व्यम् अश्वसम्हातमकम् राधः धनम् नि मृजे निगमन्ति^५ ॥ १७ ॥

इति षडुपाधके तृतीयाध्याये दशमो वरः ॥

१. निमित्तं मूको.

२. शकनशीलाः मूको.

३. नास्ति मूको.

४. गवां ए' मूको.

५. निगमिन्तं मूको.

[५३]

को वेद जानमेपां को वा पुरा सुम्नेष्वांस मरुताम् । यद् युयुजे किल्लास्यः ॥ १ ॥

कः । वेद । जानम् । एषाम् । कः । वा । पुरा । सुम्नेषु । आसु । मरुताम् ।

यद् । युयुजे । किल्लास्यः ॥ १ ॥

वेङ्कट० कः वेद जननम् एषाम्, कः वा पुरा मरुताम् सुम्नेषु अभूत्, यदा युयुज्ये शेता
पट्टयाः ॥ १ ॥

मुद्रल० 'को वेद जानम्' इति षोडशार्चं नवमं सूक्तम् । श्याबाध ऋषिः । आषाढप्रमोदसम्भे-
कादशीपञ्चदश्यः ककुभः, षष्ठीसप्तमीनवमीत्रयोदशीचतुर्दशीषोडश्यः सक्तोवृहत्स्यः, अष्टमी द्वादशी
ष माघश्यो, द्वितीया बृहती, तृतीया अनुष्टुप्, चतुर्था पुरवर्णिक् । मरुतो देवता ।

एषाम् मरुताम् जानम् उत्पत्तिम् को वेद जानाति कः पुमान् । कः वा पुरा पूर्वमेषाम्
मरुताम् सुम्नेषु सुम्नेषु आस भवति । यद् यदा एते किल्लास्यः, किल्लासीः पृथ्वीरिष्यमः,
ताः युयुजे रथे योजितवन्तः ॥ १ ॥

एतान् रथेषु तस्थुषुः कः शुश्राव कथा ययुः ।

कस्मै सद्युः सुदासे अन्वापयु इळाभिर्वृष्टयः सह ॥ २ ॥

आ । एतान् । रथेषु । तस्थुषुः । कः । शुश्राव । कथा । ययुः ।

कस्मै । सद्युः । सुदासे । अन्तु । आपयः । इळाभिः । वृष्टयः । सह ॥ २ ॥

वेङ्कट० आ शुश्राव एतान् रथेषु स्थितवतः* कः, 'कथं च' यान्ति, कस्मै शोभनदानाय बन्धवः
* सद्युः सद्युः, कस्मै च मदरुताः वृष्टयः भवन्ति मत्तैः सह ॥ २ ॥

मुद्रल० एतान् मरुतः रथेषु तस्थुषुः स्थितवतः कः आ शुश्राव श्रावयेदित्यर्थः । कथा कथम्
ययुः गच्छन्ति, तदपि को जानाति । कस्मै सुदासे सुदानाय* आपयः पशुभूता स्याताः वृष्टयः वर्षकाः
इळाभिः बहुविधैरक्षैः सह साक्षात् सद्युः सद्युः अनुक्रमेण भवतरेयुः* ॥ २ ॥

ते म आहुर्य आय्युरुषु पुभिर्विभिर्मदे ।

नरो मयी अरेपत्त इमान् पशुभित्तिं वृद्धि ॥ ३ ॥

ते । मे । आहुः । ये । आय्युरुषुः । उष्ये । वृद्धिः । विभिः । मदे ।

नरैः । मयीः । अरेपत्तैः । इमान् । पश्यन् । इति । वृद्धिः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ते मम आहुः, ये उप गताः दीर्घरथैः सोमार्थम् । नरारो मारुताः क्षपायाः इमान्
मरुमान् पश्यन्ति, इत्ये रजम् वृद्धि इति ॥ ३ ॥

१. जाननम् विं लपं; जन ल. २. थल. ल. ३-३. कंयत दिं. ४. दागं मूको. ५. विगं

मुद्गल० ते मरुतः इरुमं रूपते^१ मे मद्यम्^२ आहुः ये उप आययुः दे मरुतः मां प्राप्ताः । कैः
साधनैः । धुभिः शोतमानैः विभिः गन्तृभिरथैः । किमर्थम् । मदे मद्यम् सोमपानजनिताय ।
किमाहुरिति तदनुभूते । नरः नेतारः मर्षाः मनुष्येभ्यो^३ दिताः श्रेयतः अवापान्ते हे ऋषेः
इमान् अम्भान् परान् तथा स्थितान् षड्रुपाऽवलोकयन् स्तुति इति आहुः ॥ ३ ॥

ये अञ्जिषु ये वार्शीषु स्वभानवः स्रक्षु रुक्मेषु स्वादिषु । श्राया रथेषु धन्वंसु ॥ ४ ॥

ये । अञ्जिषु । ये । वार्शीषु । स्वभानवः । स्रक्षु । रुक्मेषु । स्वादिषु । श्रायाः । रथेषु । धन्वंसु ।
वेङ्कट० ये आभरणेषु ये च वाद्यालुषेषु स्वदीप्तयः मालाम् रुक्मेषु पादाभरणेषु, आयुषविशेषो
वा साधिः, श्रयमाणा भवन्ति 'सैः सह सन्ति,' रथेषु धनुःषु च । उत्तरत्र सम्बन्धः ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे मरुतः! गुप्ताकम् ये प्रसिद्धाः स्वभानवः स्वदीप्तयः अञ्जिषु आभरणेषु श्रायाः
आभयभृताः सन्ति, ये च वार्शीषु आयुषेषु, ये च स्रक्षु माल्येषु रुक्मेषु उरोभूषणेषु, ये च सादिषु
हस्तपादस्थितकटक्येषु रथेषु धन्वसु निरदकप्रदेशेषु श्रायाः सन्ति, तान् सर्वान् स्तुतय इति
शेषः ॥ ४ ॥

गुप्ताकं स्मा रथौ अजु मुदे दधे मरुतो जीरदानवः । वृष्टी द्यावो यतीरिव ॥ ५ ॥

गुप्ताकम् । स्म । रथान् । अजु । मुदे । दधे । मरुतः । जीरदानवः । वृष्टी । द्यावः । यतीःऽरिव ॥
वेङ्कट० गुप्ताकम् स्म रथान् मुदे अजु धारयामि^४ हे मरुत ! 'क्षिरदानाः', यथा^५ वर्षणाय रश्मयः
व धारयन्ति ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे जीरदानवः! क्षिरदानाः! हे मरुतः! गुप्ताकम् रथान्^६ अजु उद्दिश्य मुदे भोदाव^७ दधे
धारयामि, करोमीत्यर्थः । सामर्थ्यान् स्तुतीरिति लभ्यते । स्म पूरणः । वृष्टी वृष्ट्या^८ यतीः
सर्वत्र गच्छन्तीः द्यावः क्षीतीरिव हव्यमानान् गुप्ताकानिति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

इति षतुषाष्टके तृतीयाध्याये षष्ठादशो वर्गः ॥

आ यं नरः सुदानवो ददाशुषे दिवः कोशमचुच्ययुः ।

वि पर्जन्यं सृजन्ति रोदसी अनु धन्वना यन्ति वृष्टयः ॥ ६ ॥

आ । यम् । नरः । सुदानवः । ददाशुषे । दिवः । कोशम् । अचुच्ययुः ।
वि । पर्जन्यम् । सृजन्ति । रोदसी इति । अनु । धन्वना । यन्ति । वृष्टयः ॥ ६ ॥
वेङ्कट० आ ज्योत्स्वयन्ति यम् मेवं सुदाना नेतारो यजमानाय सुलोकात् । ते पर्जन्यम् वि सृजन्ति

१. नास्ति सूको.

२. 'मद्यं लयनाम्' सूको.

३. 'नुषेभ्यो' सूको.

४-७. अत्रैतदस्ति सूको.

५. 'विधारयामि वि' लयं.

६-६. 'दानाय अथ' सूको.

७. 'गुप्ताकं' सूको.

८. 'मद्यम्' सूको.

९. 'वृष्टयः' सूको.

धावापृथिव्यभोरथांय, अन्तरिक्षेण यन्ति पृथयः । यं मेघं व्यावयन्ति, तन्नात् पर्जन्यं च
सृजन्तीति^१ ॥ ६ ॥

मुद्रल० नरः नेवारः कुदानवः शोभनदाना मरतः यम् बोधम् मेघम् ददागुपे हृदिदत्तवते
यजमानाय दिवः अन्तरिक्षात् आ अपुच्ययुः व्यावयवन्ति^२, पर्जन्यम् मेघम् रोदणी अनु
धावापृथिव्यावनुत्स्य वि सृजन्ति विमोचयन्ति । पश्चात् धन्वना सर्वत्र गच्छतोदकेन सह
पृथयः पृथिमदा मरतः यन्ति सर्वत्र व्याप्युवन्ति ॥ ६ ॥

ततुदानाः सिन्धवः क्षोदसा रजः प्र संस्रुधेनवो यथा ।
स्यन्ना अश्वा इवाध्वनो विमोचने वि यद् वर्तन्ते एन्यः ॥ ७ ॥

ततुदानाः । सिन्धवः । क्षोदसा । रजः । प्र । संस्रुः । धेनवः । यथा ।
स्यन्नाः । अश्वाःऽइव । अध्वनः । विमोचने । वि । यत् । वर्तन्ते । एन्यः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० राज्ञ्याः सिन्धवः उदकेन कृत्स्नयो सृष्टं रेणुनाः प्र सरन्ति, धेनवः इव गच्छन्त्यः । अश्वाः
इव अध्वनः गमनाय विमोचने भवन्ति, वि गच्छन्ति यदा नद्यः एभिः पृष्टे^३ सतीति ॥ ७ ॥

मुद्रल० सिन्धवः स्पन्दमानाः अपः^४ ततुदानाः निर्भिन्दन्तः मेघान् मरतः क्षोदसा उदकेन सह रज-
अन्तरिक्षम् प्र संस्रुः प्रसरन्ति । धेनवः यथा पयः सिद्धन्त्यो नयप्रसूया गाव इव । किञ्च
दृष्टान्तान्तरम्—स्यन्नाः आशुगतयः अश्वाः इय यथा अध्वनः विमोचने मनुष्याणाम् अश्वविमोचय
सञ्चरन्ति तथेत्यर्थः । यत् यदा एन्यः नद्यः वि वर्तन्ते विविधे सञ्चरन्ति तदर्थं कुर्वन्तीति
पूर्वत्राऽन्वयः ॥ ७ ॥

आ यात मरुतो दिव आन्तरिक्षाद्माद्भुत । मावँ स्यात् परावर्तः ॥ ८ ॥

आ । यात् । मरुतः । दिवः । आ । अन्तरिक्षात् । अमात् । उत ।
मा । अवं । स्यात् । परावर्तः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० आ गच्छत हे मरुतः । दिवः अन्तरिक्षात् च । अमशन्दो गृहवचन इति, इह तु पृथिवीमाह ।
मा अवं तिष्ठत अधिगन्तव्यदूरदेशान् ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे मरुतः । परावतः अत्यन्तदूरदेशात् दिवः पुञ्जोकात् आ गत । तथा अन्तरिक्षात् आ
यात् । उत अवि च अमात् अमाहोमात् आयात् । मा अवं स्यात् अवस्थिति मा कुरुत ॥ ८ ॥

मा वोँ रसानितभा कुभा क्रुमुर्मा वः सिन्धुनि रीरमत् ।
मा वः परिं छात् सरयुः पुरीपिण्यस्मे इत् सुभ्रमस्तु वः ॥ ९ ॥

मा । वः । रसा । अनितभा । कुभा । क्रुमुः । मा । वः । सिन्धुः । नि । रीरमत् ।
मा । वः । परिं । स्यात् । सरयुः । पुरीपिणी । अस्मे इति । इत् । सुभ्रम् । अस्तु । वः ॥ ९ ॥

१. मण० वि० । २. अवयवयन्ति सूक्ती. ३. पृष्टे. सूक्ती. ४. अण. सूक्ती.

वेङ्कट० एता सप्त नद्य मा युष्मान् आरामनि रमयन्तु, 'मा य' परि एता नद्यु नितोपनाय मय्यु' ।
अस्मात्पेव युष्माकं सुराम् गतु ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे मरुत ! व युष्मान् रता रसनवती' दाम्बवती अनितभा इषा' प्राता मा यस्या
सा इषभा, न वादम्बनितभा, जुगा कुत्सितशीशिद्विष गा नि रीरमन् मा निहृष्ट रगु ।
य क्रुमु खंबप्रक्रमणः तिगु समुद्रश्च मा नि रीरमन् । तथा य पुरीणिणी पुरीयमुदकं
वदती सरयु अयि मा परि रयान् परितस्तिष्ठतु मा निरगु । अमे इर अस्मात्पेव
अस्तु मुन्नम् स्वदागमनत्रनित सुजम् व युष्मत्स्वभूतम् ॥ ९ ॥

तं वः शर्धै रथानां स्वेपं गुणं मारुतं नव्यसीनाम् । अनु प्र यन्ति वृष्टयः ॥ १० ॥
तम् । व । शर्धम् । रथानाम् । स्वेपम् । गुणम् । मारुतम् । नव्यसीनाम् । अनु । प्र । यन्ति । वृष्टयं ॥

वेङ्कट० तम् युष्माकम् एथानाम् शर्धम् तथा भवतां दीप्तम् गुणम् च मवतराणाम् अपाम् वृष्टय
अनु गच्छन्ति ॥ १० ॥

मुद्रल० हे मरुत ! एथानाम् रंहणशीलानाम् नव्यसीनाम् अत्रीणानाम् व युष्माकम् शर्धम् परेषाम-
भिमानुकम् लेपम् दीप्तम् तम् मारुतम् गुणम् श्रीमि । वृष्टय युष्मान् अनु प्र यन्ति
प्रकोपेण गच्छन्ति ॥ १० ॥

इति चतुर्थांशके वृषीवाध्याये द्वादशो वनं ॥

शर्धैशर्धै व एषां वार्तव्रातं गुणगणं सुशुस्तिभिः । अनु कामेभ धीतिभिः ॥ ११ ॥
शर्धम् । शर्धम् । व । एषाम् । वार्तम् । व्रातम् । गुणम् । गणम् । सुशुस्तिभिः । अनु । कामेभ । धीतिभिः ॥

वेङ्कट० मरुत शर्धशर्धम् आगच्छन्ति, तथा मातव्रातम् गुणगणम् च एषाम् युष्माकम् । तत्र
सर्वम् अनु गच्छाम सुशुस्ति कर्मभि ॥ ११ ॥

मुद्रल० हे मरुत ! एषाम् व युष्माकम् शर्धशर्धम् तत्रद्वलम् मातव्रातम् गुणगणम् तत्र
समुद्रम् सुशुस्तिभि क्षोभतरनुतिभि भीतिभि कर्मभिर्हविष्यदानादिलक्षणे अनु कामेभ
अनुगच्छेम ॥ ११ ॥

कस्मा अथ सुजाताय रातहव्याय प्र ययुः । एना यामेन मरुतः ॥ १२ ॥

कस्मै । अथ । सुजाताय । रातहव्याय । प्र । ययु । एना । यामेन । मरुतः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० विगद्युष्माख्याता ॥ १२ ॥

मुद्रल० अथ अस्मिन् दिने कस्यै सुजाताय रातहव्याय दत्तहविष्याय प्र ययु. प्रकोपेण गच्छेत्तु,
एना अनेन यामेन रथेन मरुत ॥ १२ ॥

येन तोकाय तनयाय धान्यं वीजं वहंष्वे अक्षितम् ।

अस्मभ्यं तद् धत्तन् यद् व ईमहे राधो विश्वायु सौभाग्यम् ॥ १३ ॥

येन । तोकाय । तनयाय । धान्यम् । वीजम् । वहंष्वे । अक्षितम् ।

अस्मभ्यम् । तद् । धत्तन् । यद् । वः । ईमहे । राधोः । विश्वायुः । सौभाग्यम् ॥ १३ ॥

वेङ्कट० येन धनेन पुत्राय तरुद्राय धान्यम् तत्कारणम् वीजम् च अक्षितम् वहंष्वे । अस्मभ्यम् तद् धत्त धनम्, यद् वः याचागदे सर्वगं सुभागत्वात्तद् ॥ १३ ॥

मुद्रल० हे मरुतः! येन सद्देन मनसा तोकाय पुत्राय तनयाय तरुद्राय धान्यम् वीजम् अक्षितम् मक्षीणम् यद्व्ये धारयष्वे, तेन धितेन अस्मभ्यम् तद् धान्यं वीजम् धत्तन् । यद् च वः पुम्भ्याम् ईमहे याचागदे राधः धनम् विश्वायु सर्वाप्तोवेतम्, सौभाग्यं सौभाग्यं च तद् धान्यं इति समन्वयः ॥ १३ ॥

अतीयाम निदस्तिरः स्वस्तिर्मिहित्वावधमरातीः ।

वृष्ट्वी शं योरार्प उक्ति भेषजं स्याम मरुतः सह ॥ १४ ॥

अति । इयाम् । निदः । तिरः । स्वस्तिः । मिहित्वा । अवधम् । अरातीः ।

वृष्ट्वी । शम् । योः । आर्पः । उक्ति । भेषजम् । स्याम । मरुतः । सह ॥ १४ ॥

वेङ्कट० अति मरुताम निदिश्रीः अरातीः अवधम् हित्वा स्वस्तिभिः तिरस्चर्यन्तः । व्याप्य शम् योः उदकानि गोयुक्तमक्षं च सर्वदा सैः सह स्याम अरिपुक्ताः हे मरुतः! ॥ १४ ॥

मुद्रल० हे मरुतः! यद्यम् स्वस्तिभिः क्षेमैः अवधम् पापम् हित्वा परित्यज्य निदः निन्दकान् अरातीः यद् तिरः प्राप्तान् अग्नि इयाम् अतिव्रज्य गच्छेम, तिरस्कुर्म इत्यर्थः । वृष्ट्वी वृष्टियु पुम्भ्यैरिवाह्यु बुद्धियु सतीतु शम् सुखम् योः पापानां पावनं पृथक्करणे च आपः उदकानि उक्ति गोयुक्तम् भेषजम् अक्षं सर्वेण सह स्याम कथमेहि हे मरुतः! यद्यम् ॥ १४ ॥

सुष्टेवः संमहासति सुवीरौ नरो मरुतः स मर्यः । यं त्रायंष्वे स्याम ते ॥ १५ ॥

सुष्टेवः । समहः । असति । सुवीरः । नरः । मरुतः । सः । मर्यः । यम् । त्रायंष्वे । स्याम । ते ॥ १५ ॥

वेङ्कट० हे पूज्यशक्ति मरुतः! सः मर्यः शोभनदेवो भवति । यद्दुवदाह^१ । हे नरः! मरुतः! स सुष्ठुतश्च भवति । यम् त्रायंष्वे ययं^२ च तादृशाः स्वाम् प्राप्तव्याः ॥ १५ ॥

मुद्रल० हे समहः! प्रशस्तवचन समहशब्दः । हे शक्ति! मरुतां ताम्! सः मर्यः सुष्टेवः कल्याणमरुतसंश्लक्षणेवोवेत् । असति भवति, हे नरः! नेतारः! मरुतः! स मर्यः सुवीर शोभनपुत्राशुपेतश्च असति भवति, यम् मर्यम्, त्रायंष्वे पाठ्यं । ये एवं भवन्ति ते यद्यम् स्वाम् पुम्भ्यैः ॥ १५ ॥

१. नास्ति मूको. २. पूज्यशक्त मूको. ३. न-वदाह मूको. ४. एवं मूको, ५-५. यद्यम् मूको.

स्तुहि भोजान्स्तुवतो अस्य यामनि रणन् गावो न यवसे ।

यतः पूर्वा इव सर्वाः रन्तु ह्य गिरा गृणीहि कामिनः ॥ १६ ॥

स्तुहि । भोजान् । स्तुवतः । अस्य । यामनि । रणन् । गावः । न । यवसे ।

यतः । पूर्वाः । इव । सर्वाः । रन्तु । ह्य । गिरा । गृणीहि । कामिनः ॥ १६ ॥

वेङ्कट० रद्धि भोजयितुन् स्तोत्रमंरुतः अस्य मंरुद्रागस्य आगमने । मरुतो रमन्ताम् गतः इव यवसे स्वयि । गच्छतः प्रदान् इव सतीन् अनुक्रमेण आद्वय । वाचा स्तुहि च कामिनः ॥ १६ ॥

मुद्गल० हे ऋषे! स्तुवतः स्तुतिं कुर्वतः अस्य यजमानस्य यामनि यज्ञे भोजान् दातुन् मरुतः स्तुहि । गावः न यवसे तृणादिभक्षणाय मरुत्स्यो गावो यथा रमन्ते सद्ममरुतोऽपि रणन् रमन्ताम् । गतः गच्छतः मरुतः पूर्वाः पुरातनान्, सर्वाः इव अनु क्रम आद्वय । कामिनः स्तुतीच्छासतो मरुतः गिरा स्तुत्या गृणीहि स्तुहि ॥ १६ ॥

इति षतुर्थाष्टके तृतीयाध्याये प्रयोदशो वर्यः ॥

[५४]

प्र शर्धाय मारुताय स्वभानव इमां वाचमनजा पर्वतच्युते ।

धर्मस्तुभे दिव आ पृष्टयज्वने घृष्टश्रवसे महिं नृम्णमर्चत ॥ १ ॥

प्र । शर्धाय । मारुताय । स्वभानवे । इमाम् । वाचम् । अनज । पर्वतच्युते ।

धर्मस्तुभे । दिवः । आ । पृष्टयज्वने । घृष्टश्रवसे । महिं । नृम्णम् । अर्चत ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्र गमय माहताय वेद्याय स्वधीस्ये स्तुतिम् इमाम् मेघानां च्यावयित्रे यज्ञे स्तोत्रव्याय, दिवः आगमय पृष्टयज्वनाय, पृष्ट श्रवसे, योतमानाहाय* महिं धने प्रयच्छत ॥ १ ॥

मुद्गल० 'प्र शर्धाय' इति पञ्चमार्चं दानमं सूक्तम् । श्वावाच ऋषिः । षतुर्दशी त्रिष्टुप्, शिष्टा जगत्थः । मरुतो देवता ।

माहताय मरुत्सम्बन्धिने शर्धाय यज्ञाय इमाम् कियमाणाम् वाचम् स्तुतिम् प्र अनज प्रापय । स्वभानवे श्वावच्छेत्सो पर्वतच्युते पर्वतस्य च्यावयित्रे धर्मस्तुभे धर्मस्य स्तोत्रव्याये दिवः सुलोकात् आ आगच्छते पृष्टयज्वने पदष्टैः रथन्तरुहदादिभिरीजानाय दुप्रभासते योतमानाहाय महिं महिम् प्रभूतम् नृम्णम् धने हविर्भक्षणम् अर्चत ददतेदवर्धः ॥ १ ॥

प्र वो मरुतस्तविषा उदन्पवो बपोष्टुधो अश्रयुजः परिजयः ।

सं विद्युता दधति वाञ्छति चितः सारन्त्यापोज्वन्ता परिजयः ॥ २ ॥

प्र । वः । मरुतः । तृविपाः । उदन्यवः । वयःऽवृधः । अस्वऽयुजः । परिऽजयः ।

सम् । विऽद्युता । दर्शति । वाशति । जितः । स्तरन्ति । आपः । अवना । परिऽजयः ॥ २ ॥

वेङ्कट० प्र स्वरन्ति प्रगमयन्ति युष्माकं हे मरुतः । महान्तः उदकमिच्छन्तः अस्तवृधः अश्वैर्युक्ताः परितो गन्तारो रथाः, सम् दर्शति च उदकानि विद्युता सम्मृशस्य तृषिण्यां विद्युज्जित इति मध्येऽर्थां सन्भारणानन्तरं प्राग्विसर्गात् त्रिस्थान इन्द्रो गर्जितसङ्घम् करोति, परितो 'गन्ध्याः शयः इयं भवन्तौ' ॥ २ ॥

मुद्राल० हे मरुतः । वः युष्माकं गणाः प्र प्रादुर्भवन्ति । कीटनाः । तृविपाः वीक्षाः उदन्यवः उदकेच्छो जगद्गणार्थम् वयोवृधः अश्वस्य वर्षेवितारः अश्वयुजः गमनाय रथे अश्वानां योकारः परिअवः परितो गन्तारः । विद्युता लज्जिता सम् दर्शति सङ्घच्छन्ते । तदानीम् वितः त्रिषु स्थानेषु तापमानो मरुत्तणः वाशति सङ्घयति । अस्मिन् यज्ञे तदा आपः परिअयः परितो गन्ध्याः अवना भवन्तौ भूमौ स्वरन्ति अधः पतन्ति ॥ २ ॥

विद्युन्महसो नरो अग्निदिग्धो वार्तत्विपो मरुतः पर्वतच्युतः ।

अव्यया चिन्मुहुरा हादुनीवृतः स्तनयदमा रमुसा उदोजसः ॥ ३ ॥

विद्युत्स्महसः । नरः । अग्निदिग्धः । वार्तऽत्विपः । मरुतः । पर्वतऽच्युतः ।

अव्यऽया । चित् । मुहुः । आ । हादुनिऽवृतः । स्तनयदऽअमाः । रमुसाः । उदऽओजसः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० विद्योत्मानवेजसः नेतारः । व्याहृतयुधाः निश्वरचेजसः मरुतः पर्वतच्युतः अपां दापारः च मुहुः आ गच्छन्ति हादुनेर्बर्तयितारः सन्द्रायमानगृहा वेगवन्तः उद्भूतबलाः । शरीरं गृह्णन्ति ॥ ३ ॥

मुद्राल० विद्युन्महसः विद्योत्मानवेजसः नरः वृष्टवादिनेतारः अग्निदिग्धः व्याहृतयुधाः वार्तत्विपः प्रासदीस्यथः पर्वतच्युतः पर्वतानां मेघानां चदावितारः अव्यया मुहुः उदकानां दापारः । चित् पूरणः । हादुनीवृतः हादुन्या अशनेः प्रवर्तकाः स्तनयदमाः अन्धोपेतगणाः रमुसाः वृष्टपर्यम् असुजानाः । उदोजसः उद्भवबलाः मरुतः 'आ गच्छन्ति' । वृष्टपर्यं प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

व्यवृत्तू रूद्रा व्यहानि शिक्कसो व्यष्टन्तरिक्षं वि रजांसि धृतयः ।

वि यदज्जाँ अजैय नार्व ई यथा वि दुर्गाणि मरुतो नार्ह रिष्यथ ॥ ४ ॥

वि । अक्त्तू । रुद्राः । वि । अहानि । शिक्कसुः । वि । अन्तरिक्षम् । वि । रजांसि । धृतयः ।

वि । यत् । अज्जान् । अजैय । नार्वः । ईम् । यथा । वि । दुर्गानि । मरुतः । न । नार्ह । रिष्यथ ॥

वेङ्कट० वि अत्रप रक्षीः हे रुद्राः, तथा अहानि च हे शक्काः, तथा अन्तरिक्षम्, तथा रजांसि च

१-१. लतीत्य एव वि' संपे; 'रिति ल. २. नास्ति सूको. ३. वीधरिः सूको. ४. उपजनाः सूको.

५-५. नास्ति सूको. ६. तषादानि वि'.

लोकान् दे कण्वितारः! यदा यूयम् भागान् वृशान् वि भजथ, यथा इमानि उदकानि नयः,
यदा च दुर्गाणि वि भजथ, तदानीम् न^१ एव शर्मण जीर्णो भवथ ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे रुद्राः! रुद्रपुत्रा मरुतः! असून् रात्रीः वि भजथ, अद्वानि सपि वि भजथ । हे शिखरा!
नक्ताः! सर्वमपि कर्तुम् यत् अन्तरिक्षम् वि भजथ, यथा रजोणि लोकान् वि भजथ असून्
भागान् वि भजथ, दुर्गाणि वि भजथ, हे पूतायः! कण्वितारः मरुतः! यूयम् ईम् अस्मान्
अद् न रिप्यथ न हिंसय । दधान्तः । गवः यथा भाशितान् रक्षन्ति तद्ग ॥ ४ ॥

तद् वीर्यं वो मरुतो महित्वानं दीर्घं ततान् सूर्यो न योजनम् ।

एता न यामे अगृभीतशोचिपोऽनश्वदां यरूपपातना गिरिम् ॥ ५ ॥

तत् । वीर्यम् । वः । मरुतः । महिःश्वनम् । दीर्घम् । ततान् । सूर्यः । न । योजनम् ।

एतोः । न । यामे । अगृभीतशोचिपः । अनश्वदान् । यत् । नि । अपातन । गिरिम् ॥५॥

षेड्डट० तद् वीर्यम् सुष्माके हे मरुतः! मह्ये दिव्यं तनोति सूर्यः इव तेजः । अथाः इव
गमने अभैरगृहीतशोचः शश्वस्य अदातारम् गिरिम् यत् नि अयातन पणिभिरपइताद् अश्वान्
आइतुम् ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे मरुतः! वः सुष्माके तद् वीर्यम् इतिदं क्षामध्वान् मरिचनम् महारवम् दीर्घम्
अत्यन्तमापन्नम् ततान् तनोति । लोके वीर्यं न योजनम् सूर्यस्तेज इव । एताः न एतवर्णो
देवानाम् अथा इव ये यथा यामे गमने योजनं दीर्घं तन्वन्ति तद्दित्यपरो दधान्तः ।
ते च अगृभीतशोचिपः अगृहीततस्काः यत् यथा अनश्वदान् व्यापकोदकादातारम् गिरिम्
मेधम् नि अयातन निहतयन्तः ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके तृतीयाध्याये चतुर्दशो वगः ॥

अत्राजि शूर्पो मरुतो यदूर्णसं मोर्यथा चूर्णं कपनेव वेचतः ।

अथ स्मा नो अरमति सजोपसुश्वरिवु यन्तुमर्तुं नेपया सुगम् ॥ ६ ॥

अत्राजि । शर्षेः । मरुतः । यत् । अर्णसम् । मोर्यथ । वृक्षम् । कपनाऽर्ध्व । वेघसः ।

अथ । स्म । नः । अरमतिम् । सुजोपसुः । चर्णुःश्व । यन्तम् । अर्तुं । नेपथ । सुगम् ॥६॥

षेड्डट० दीप्यते चूर्णं हे मरुतः! यदा उदकं मेघस्थं शनैःशनैः मेघम् मोर्यथ, यथा वृक्षम्
अन्तर्जातः कृमिर्मुष्णाति हे विधातारः! ततोऽस्मान् स्फुरता सूर्यं पर्वश्रमिम् उदारं अयत्,
यथा वल्लः यन्तम् शोभममार्गम् अगु नयति ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे वेधसः शृष्टेः^१ विधातारः! मरुतः! यत् अर्णवम् मेघम् मौषधं ताडयथ। एवं शर्षः
अध्राजि अशोभवत्, कपनेय पुणादयः यथा वृक्षं सुष्पन्ति तद्वत्। अध अपि च। स्म
पूरणः। नः अस्मान्, मामित्यर्थः। हे राजोपसः! समानग्रीतयः! युष्मत् अरमतिम् आरमणं
धनादिकं प्रति यन्तम् अनु नेयथ अनुक्रमेण नयथ सुवम् सुगमनें मार्गम्। इष्टान्तः।
चक्षुरिय तद् यथा मार्गप्रदर्शनेन नायकं भवति तद्वत् ॥ ६ ॥

न स जीयते मरुतो न हन्यते न क्षेधति न व्यथते न रिभ्यति ।

नास्य राय उप दस्यन्ति नोत्तय ऋषिं वा यं राजानं वा सुपूदय ॥ ७ ॥

न। सः। जीयते। मरुतः। न। हन्यते। न। क्षेधति। न। व्यथते। न। रिभ्यति।
न। अस्य। रायः। उप। दस्यन्ति। न। ऊत्तयः। ऋषिम्। वा। यम्। राजानम्। वा। सुपूदय ॥ ७ ॥

वेङ्कट० न^१ सः शत्रुभिः जीयते हे मरुतः!, न च हन्यते, न क्षीणो भवति, न चलति, न च दिक्षिणो
भवति, न अस्य धनानि उपदस्तानि भवन्ति, न च रक्षणम्, ऋषिम् वा यम् राजानम् वा
सुपुं प्रेरयथ ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे मरुतः! युष्मत् यम्^२ ऋषिम् मन्त्रद्वारां ब्राह्मणम् राजानम् वा सुपूदय प्रेरयथ सत्कर्मसु, सः
ऋषिः राजा वा न जीयते अन्वेन परामाच्यते, न हन्यते न हिंस्यते अस्वर्थं प्राणैर्न
विशुष्यते, न क्षेधति न क्षीयते, न व्यथते न पीडयते, न रिभ्यति न हिंस्यते^३।
अस्य रायः धनानि न उप दस्यन्ति न उपक्षीयन्ते, तथा न ऊतयः रक्षाः अपि न उपदस्यन्ति ॥ ७ ॥

नियुत्वंतो प्राग्जितो यथा नरोऽर्धमणो न मरुतः कुवन्धिनः ।

पिन्वन्त्युत्सं यद्विनासो अस्वर्न् व्युन्दन्ति पृथिवीं मध्वो अन्धसा ॥ ८ ॥

नियुत्वंतः। प्राग्जितैः। यथा। नरैः। अर्धमणैः। न। मरुतैः। कुवन्धिनः।
पिन्वन्ति। उत्सम्। यत्। विनासः। अस्वर्न्। वि। व्युन्दन्ति। पृथिवीम्। मध्वः। अन्धसा ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अश्ववन्तः सहस्रात्मजितो मनुष्याः इव^४ अस्वार् अघिप्याय गच्छन्ति उदाराः इव मरुतः
उदकवन्तः। पिन्वन्ति मेघम् यत्^५ ईश्वराः निर्गच्छन्ति, वि व्युन्दन्ति पृथिवीम् उदकस्य अन्धेन
हेतुना ॥ ८ ॥

मुद्रल० नियुत्वंतः नियुत्संश्वैरश्वैस्तद्वन्तः प्राग्जितः सहस्रात्मकस्य पदार्थस्य विश्लेषवितारः
नरः नेपथः मरुतः अर्धमणः न अर्धमण्डलस्य आदित्या इव, वीसा इति शेषः। ताडताः
मरुतः वधधिनः उदकवन्तो भवन्ति। यत् यदा विनासः ईश्वराः उत्सम् क्षुपादिनिम्नपदेशम्
पिन्वन्ति एवायथन्त्युदकेन, यदा आनरन् शब्दयन्ति, वि व्युन्दन्ति यदा पृथिवीम् मध्वः मधुरत्वोदकस्य
अन्धसा सारेण तदैव भवन्ति ॥ ८ ॥

१ विविधं मूको. २ नास्ति वि^१ लयं. ३ नास्ति मूको. ४ दिक्षिणि मूको. ५ तद् मूको.

प्रवत्सतीयं पृथिवी मरुद्भ्यः प्रवत्सती घौर्भिनति प्रयद्भ्यः ।

प्रवत्सतीः पृथ्वा अन्तरिक्षाः प्रवत्सन्तः पर्वता जीरदानवः ॥ ९ ॥

प्रवत्सती । इयम् । पृथिवी । मरुद्भ्यः । प्रवत्सती । घौ । भिनति । प्रयद्भ्यः ।

प्रवत्सती । पृथ्वा । अन्तरिक्षा । प्रवत्सन्तः । पर्वता । जीरदानवः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० विस्तीर्णा इयम् पृथिवी भवति मरुद्भ्यः काम सघरणाव यौ च गच्छद्भ्यः । प्रवत्सन्तः
- अन्तरिक्षस्था मार्गाः पर्वता च क्षिप्रीदकदाना ॥ ९ ॥

मुद्रल० इयम् पृथिवी मरुद्भ्यः मरुद्भ्योः प्रवत्सती प्रवत्सन्तः प्रकर्षन्तो विस्तीर्णा प्रदेशा यस्या
सा प्रवत्सती, एतन्ती भवति । वृस्ताऽपि भूमि मरुत्परा भवतीत्यर्थः । सा सर्वाभवि व्याप्तु
ष्यतीति यावत् । तथा यौ अपि प्रयद्भ्यः प्रकर्षेण गच्छद्भ्यस्तेभ्यः प्रवत्सती भवति साऽपि मरुता
सङ्घाराय । तथा अन्तरिक्षाः अन्तरिक्षे भवा पृथ्वा सुगतयोऽपि प्रवत्सती प्रवत्सती
मरुतो मवन्ति । पर्वता अद्य प्रवत्सन्तः भवन्ति जीरदानवः क्षिपदाना मरुभ्यः ॥ ९ ॥

यन्मरुतः समरसः स्वर्गरः सूर्य उदिते मर्दथा दिवो नरः ।

न चोऽर्थाः अथयन्ताह सिद्धतः सद्यो अस्वार्धनः पारमेशुध ॥ १० ॥

यद् । मरुतः । समरसः । सः । उदिते । मर्दथा । दिवः । नरः ।

न । च । अर्थाः । अथयन्तः । अहं । सिद्धतः । सद्यः । अस्वः । अर्धनः । पारम् । अदनुयः ॥ १० ॥

वेङ्कट० यद् मरुतः । समरसः । सर्वनरा । सूर्य उदिते मरुते आगरव मर्दथ हे दिवः नेतारः । ततो
सुष्माक्रमे अस्वा मार्गं न एव धयन्तः सरन्तः । तदानीम् एव अस्वः अन्वयः पारम् प्राप्नुय
तेरिति ॥ १० ॥

मुद्रल० हे मरुतः । समरसः । सहनरा । स्वर्गरः । सर्वस्य नेतारः । सूर्यम् यद् यदा सूर्य उदिते उदिते
माध्याह्ने मर्दथ सोमेन ह दितः सुलोकस्य नरः नेतारः । यदा सोमं पातुमिच्छथ इत्यर्थः ।
यदा व अस्वा सिद्धतः सरन्तः न अहं धयन्तः नैव इत्यर्थान्ति । सद्यः तदानीम् अस्व
अन्वयः देवयजनमागतस्य पारम् अदनुयः व्याप्नुय ॥ १० ॥

इति अनुवाहके तृतीयोऽध्यायः पञ्चदशोऽर्जुनः ॥

असेषु व ऋषयः पत्सु खादयो वशःसु रुक्मा भ्रुतो रथे शुभः ।

अग्निभ्राजसो विद्युतो गर्भस्त्योः शिप्राः शीर्षसु विरता हिरण्ययीः ॥ ११ ॥

असेषु । व । ऋषयः । पत्सु । खादयो । वशः । सु । रुक्मा । भ्रुतो । रथे । शुभः ।

अग्निभ्राजसः । विद्युतो । गर्भस्त्योः । शिप्राः । शीर्षसु । विरता । हिरण्ययीः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अंत्ये पुष्पाकं दाकयो भवन्ति, पत्यु च सादयः तथा वक्षःशु दम्भाः हे मरुतः। भवताम् रथे वाःलेकाराः, अग्निदीप्तयः विदुतः^१ बाह्वोः, शिपाः च हिरण्यमव्यः शिरसः प्राणाय वितताः ॥ ११ ॥

मुद्गल० हे मरुतः। वः पुष्पाकम् अंत्ये श्वेत्यः आयुधानि, भासन्त^२ इति शेषः। पत्यु सादयः वक्षःशु, वक्षःशु दम्भाः दायाः^३, रथे श्रुतः मथुरा भापः, अग्निभ्रान्तः अग्निदीप्ताः विदुतः गभरलोः हृत्तयोः, भासन्ते हृत्तयः। शीर्षेण शिरःशु हिरण्यदीः हिरण्यमव्यः शिपाः उज्ज्विमव्यः वितताः विस्तृताः ॥ ११ ॥

तं नार्कमप्यो अर्गुमीतशोचिपुं रुशत् पिर्पलं मरुतो वि धूनुथ ।

समच्यन्त वृजनातिखिपन्त यत् स्वरन्ति घोपुं विस्तृतमृतापवः ॥ १२ ॥

तम् । नार्कम् । अर्प्यः । अर्गुमीतशोचिपम् । रुशत् । पिर्पलम् । मरुतः । वि । धूनुथ । सम् । अच्यन्त । वृजना । अतिखिपन्त । यत् । स्वरन्ति । घोपम् । विस्तृतम् । मृतापवः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० तम् आदित्यं गन्तारः शत्रुभिरगृहीतफलं हे मरुतः। शुक्लम् उदकं कम्पयथ । अथ परोक्षः — सद्रवानि भवन्ति बलानि दीप्यन्ते च, यदा स्वरन्ति शब्दम् विततम् उदकमिच्छन्तः ॥ १२ ॥

मुद्गल० हे मरुतः। अर्थः गन्तारो यूयम् तम् ममिवन् नार्कम् आदित्यम् अर्गुमीतशोचिपम् अगुरे- रनपङ्कतवेजस्कं तम् रुशत् शुभ्रवर्णम् पिर्पलम् उदकम् वि धूनुथ विधिषे षालयथ, यत् यदा वृजना बलानि तम् अच्यन्त सद्रवा बलिनो भवथ, हविर्भिरस्मद्गुरिति भावः। पश्चात् अति- खिपन्त दीप्ता भवथ, तदा घोपम् भयजनकं शब्दम् विततम् विस्तृतम् स्वरन्ति कुक्षेरथर्थः^४ प्रतामवः उदकमिच्छन्तो यूयम् ॥ १२ ॥

पुष्पादत्तस्य मरुतो विचेतसो रायः स्याम रुध्योऽु वयस्वतः ।

न यो युच्छति तिष्योऽु यथा दिवोऽस्मे ररन्त मरुतः सहसिर्गम् ॥ १३ ॥

पुष्पादत्तस्य । मरुतः । विचेतसः । रायः । स्याम् । रुध्यः । वयस्वतः । न । यः । युच्छति । तिष्यः । यथा । दिवः । अस्मे इति । ररन्त । मरुतः । सहसिर्गम् ॥ १३ ॥

वेङ्कट० पुष्पाभिः दत्तस्य हे मरुतः। सुमत्तयः! धनस्य अन्नवतः रथिनः स्वाम, लभेन धनेन पूर्णं रथम् । न यः रथिर्गच्छति यथा तिष्यः प्रज्वलितः दिवः न पतति, के रथिनस्वायु रममत सहस्रपशुम् हे मरुतः। ॥ १३ ॥

मुद्गल० हे विचेतसः। विविधप्रजाः मरुतः। पुष्पादास्य पुष्पाभिर्दत्तस्य वयस्वतः अन्नवतः रायः धनस्य स्वाम भवेन हवामिनः। के रथ्यः रथस्वामिनो वपम्। यः पुष्पाभिर्दत्तो राः न युच्छति

१. विदुतो बालो वि^१; बलो रूपं. २. भासन्ति सूको. ३. आदायाः सूको. ४. अगुरेहीत^१ सूको.

५. उच्छे^१ सूको.

न प्यवते, यथा दिवः सकाशात् तिष्यः आदिरयः न सुपठति, तथा अस्मि अस्मान्म सहस्रिणम्
अपरिमितम् ररन्त रनयत् हे मरतः । ॥ १३ ॥

यूयं रयिं मरुतः स्पार्हवीरं यूयमृषिमवयु सामविप्रम् ।
यूयमर्वन्तं भरताय वार्जं यूयं धृत्य राजानं श्रुष्टिमन्तम् ॥ १४ ॥

यूयम् । रयिम् । मरुतः । स्पार्हवीरम् । यूयम् । ऋषिम् । अत्रयु । सामविप्रम् ।
यूयम् । अर्वन्तम् । भरताय । वार्जम् । यूयम् । धृत्य । राजानम् । श्रुष्टिमन्तम् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० यूयम् धनम् मरुतः । स्पृहणीयवीरम् धृत्य । यूयम् ऋषिम् रक्षय सामविप्रम् नाम । यूयम् अत्रयु
भरताय राशे मरुतन्तम्, तथा श्रुष्टिमन्तम् च राजानम् एतन्तः ॥ १४ ॥

मुद्रल० हे मरुतः । यूयम् रयिम् धनम् स्पार्हवीरम् स्पृहणीयैर्वीरैः पुत्रभृत्यादिभिर्येवम् धृत्य दत्तम् ।
हे मरुतः । यूयम् सामविप्रम् साम्नां विविधं मेरयित्वां छात्रानाम् ऋषिम् अवयु । यूयम् अर्वन्तम्
अत्रयु वार्जम् अर्धं च भरताय देवान् विभ्रते इवावाइवाय धृत्य । हे मरुतः । यूयम् राजानम्
वीतम् श्रुष्टिमन्तम् सुस्वयन्त्वं पुत्रभिरभयैः धृत्य ॥ १४ ॥

तद् वीं यामि द्रविणं सद्यज्जतयो येना स्वर्णं ततनाम् नूरमि ।
इदं सु मे मरुतो हर्मता वचो यस्य तरैम् तरसा शतं हिमाः ॥ १५ ॥

तद् । वीः । यामि । द्रविणम् । सद्यःज्जतयुः । येन । स्वर्णः । न । ततनाम् । नूरम् । अमि ।
इदम् । सु । मे । मरुतः । इर्मता । वचः । यस्य । तरैम् । तरसा । शतम् । हिमाः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० तद् सुप्मान् यामि धनम् हे क्षिप्रगन्तारः, येन आदित्यः इव मनुष्येषु विस्तृता
भवाम् । इदम् सुप्नु कामयत मरुतः । मदीयम् वचनम्, यस्य धनस्य मलेन शतसंयत्सारा
वीणां भवाम् ॥ १५ ॥

मुद्रल० हे सद्यज्जतयः । तदानीमेव रक्षकाः । वः सुप्मान् तद् द्रविणम् धनम् यामि यामि
येन धनेन नूर अस्मत्पुत्रभृत्यादीन् अमि ततनाम् विस्तारयाम स्वः न आदित्य इव रहमीन् ।
हे मरुतः । मे मम स्वमूलम् इदम् इदानीम् क्रियमाणम् वचः स्तोत्रम् सु सुप्नु हर्षत कामय-
त्वम्, यस्य स्तोत्रवपसः तरसा मलेन शतम् शतसंयत्सारां हिमाः हेमन्तान् तरैम् शतसंयत्सारे
वीणाम् इत्यर्थः ॥ १५ ॥

इति ऋतुर्षोष्टके तृतीयाध्याये षोडशो वीः ॥

[५५]

प्रयंज्यवो मरुतो आर्जट्टयो बृहद् वयो दधिरे रुषमवक्षसः ।
ईर्यन्ते अश्वैः सुयमैभिराशुभिः शुभै यतामनु रथा अद्भुतत ॥ १ ॥

प्रऽय्यवयवः । मरुतः । आजद्ऽश्रुष्टयः । बृहत् । वयः । दधिरे । रुक्मऽवक्षसः ।
ईयन्ते । अश्वैः । सुऽयमेभिः । आशुऽभिः । शुभम् । याताम् । अर्तु । रथाः । अर्तुस्तत ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्रकर्षेण यष्ट्याः मरुतः दीप्यमानसक्तयः बृहत् महं प्रयच्छन्ति । रुक्मालंकावक्षसः
गच्छन्ति अश्वैः सुयमैः शिप्रैः । कल्याणं गच्छतो मरुतः अनु वर्तन्ते रथाः ॥ १ ॥

मुद्गल० 'प्रयज्यवः' इति दशार्चमेकादशं सूत्रम् । इयावाध कविः । दशमी शिष्टुष्, तिष्ठा
जात्यः । मरुतो देवता ।

प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टारः आजद्ऽश्रुष्टयः दीप्तायुधाः मरुतः बृहत् प्रवृत्तम् वयः अन्नम्
दधिरे धारयन्ति । रुक्मवक्षसः द्वारायत्तवक्षस्काः मरुतः सुयमेभिः सुलेन नियमपित्तं शश्वैः
आशुभिः शीघ्रयैः अश्वैः ईयन्ते मान्यन्ते । शुभम् शोभनं यथा भवति तथा तद्बृ
उदकम् अभिलक्ष्य याताम् गच्छतां मरुताम् रथाः अनु अश्रुतत अनुवर्तन्ते ॥ १ ॥

स्वयं दधिष्वे तविपीं यथा विद् बृहन्महान्त उर्विया वि राजय ।
उतान्तरिक्षं मभिरे व्योजसा शुभं यातामनु रथा अष्टस्तत ॥ २ ॥

स्वयम् । दधिष्वे । तविपीम् । यथा । विद् । बृहत् । महान्तः । उर्विया । वि । राजय ।
उत । अन्तरिक्षम् । मभिरे । वि । ओजसा । शुभम् । याताम् । अर्तु । रथाः । अष्टस्तत ॥ २ ॥

वेङ्कट० स्वयम् एव परान्वेषकं यूयं सहीमूलाः बले धारयथ । यथा प्रत्यक्षमर्तु वेभि सया बृहन्तः (?)
महान्तः । दिस्तीर्णतया वि राजय । अपि च अन्तरिक्षम् एतेनैते परिच्छन्दन्ति ॥ २ ॥

मुद्गल० हे मरुतः ! यूयम् स्वयम् असहायेनैव दधिष्वे धारयन्ते कुक्ष्ये इत्यर्थः । किम् । तविपीम्
बले सामर्थ्यम् यथा विद् लावीथ, अप्रतिषेदसामर्थ्या इत्यर्थः । हे महान्तः ! यूयम् उर्विया
उरवः सन्तः वि राजय । उत अपि च बृहत् महत् अन्तरिक्षम् ओजसा बलेन वि मभिरे
व्याप्ताः । शुभम् इत्यादि शतम् ॥ २ ॥

साकं जाताः सुम्बः साकमुक्षिताः श्रिये चिदा प्रतुरं वाधुर्नरः ।
विरोकिणः सूर्यस्येव रश्मयः शुभं यातामनु रथा अष्टस्तत ॥ ३ ॥

साकम् । जाताः । सुम्बः । साकम् । उक्षिताः । श्रिये । चित् । आ । प्रऽतुरम् । वधुः । नरः ।
विऽरोकिणः । सूर्यस्येव । रश्मयः । शुभम् । याताम् । अर्तु । रथाः । अष्टस्तत ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अदिरपां प्रकस्मिन् काले जाताः शोतममवनाः साकम् च निरिक्ताः ०पर्यं च शीघ्रं बृहत्
जातन् नेताः विरोच्यमानाः सूर्यस्येव रश्मयः जाभरणैः ॥ ३ ॥

१. एकम् मूको. २. सहीमूला किं लपं. ३. परिच्छन्दन्ति विं. ४. आदित्या मूको.
५. निरिक्ताः छ लपं. ६. त्रिष्वम् वि लपं.

मुद्गल० शाकम् सदैव जाताः वरपत्ताः पुन्मः सुपुत्र भवन्तः । महापतः इत्यर्थः । शाकम् सदैव उक्षिताः सेकातो यर्षकाः प्रिये चित् सोभाया एव प्रतरम् प्रकृष्टतरम् आ सर्वतः वृष्टुः अर्थ-यन् । नरः कर्मणां नेतारः विरोकिणः विरोचमानाः सूर्यस्यैव रत्नमः सूर्यरत्नमर्वा इव । शुग्म् इत्यादि गतम् ॥ ३ ॥

आभूपेण्यं वो मरुतो महित्वन्नं दिदृक्षेण्यं सूर्यस्येव चक्षणम् ।

उतो अस्मां अमृतत्वे दधातन् शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ४ ॥

आऽभूपेण्यम् । वः । मरुतः । महिऽत्वनम् । दिदृक्षेण्यम् । सूर्यस्येव । चक्षणम् ।

उतो इति । अस्मान् । अमृतत्वे । दधातन् । शुभम् । याताम् । अन्तु । रथाः । अवृत्सन् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स्तुतिभिन्नामूपणोयम् वः मरुतः । महत्त्वं दर्शनीयं च सूर्यस्य इव तेजः, अपि च अस्मान् अमृतत्वे स्थापयत ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे मरुतः । वः पुष्पाकम् महित्वनम् महावन् आभूपेण्यम् स्तुरत्यम् । किञ्च सूर्यस्य इव चक्षणम् रूपमिव दिदृक्षेण्यम् दर्शनीयम् । उतो अपि च अस्मान् अमृतत्वे मोक्षे, स्वर्गे इत्यर्थः, तत्र दधातान धारयत । सिद्धं गतम् ॥ ४ ॥

उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः ।

न वो दत्ता उप दस्यन्ति धेनवः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ५ ॥

उत् । ईरयथ । मरुतः । समुद्रतः । यूयम् । वृष्टिम् । वर्षयथ । पुरीषिणः ।

न । वः । दत्ताः । उप । दस्यन्ति । धेनवः । शुभम् । याताम् । अन्तु । रथाः । अवृत्सन् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० उत् गमयथ हे मरुतः । समुद्रतः यूयम् वृष्टिम् । वर्षयथ मेघान् हे उदकधन्तः । न पुष्पाकं हे दर्शनीयाः । मेघरूपाः धेनवः शुष्पन्ति ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे मरुतः । यूयम् समुद्रतः अन्तरिक्षात् उदीरयथ वृष्टिम् । हे पुरीषिणः । पुरीषस्यैव तद्वन्तः । यूयम् वृष्टिम् वर्षयथ । हे दत्ताः । दर्शनीयाः । वः पुष्पाकम् धेनवः मेघाः न उप दस्यन्ति न शुष्पन्ति ॥ ५ ॥

इति षतधाष्टके वृषीवाज्याये सप्तदशो वर्गः ॥

यदश्वान् धूर्षु पृषतीरसुग्ध्वं हिरण्ययान् प्रत्यत्कौ अमुग्धम् ।

विश्वो इत् स्पृधो मरुतो वर्षस्य शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ६ ॥

यत् । अश्वान् । धूःऽसु । पृषतीः । अमुग्धम् । हिरण्ययान् । प्रति । अश्वान् । अमुग्धम् ।

विश्वोः । इत् । स्पृधोः । मरुतः । वि । वर्षस्य । शुभम् । याताम् । अन्तु । रथाः । अवृत्सन् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यदा अश्वान् रथधूर्तुं पृथतीः च अनुगम्यन्, यदा च हिरण्यवान् वाकान् कवचान् अङ्गेषु प्रति अनुगम्यन्, तद्गन्तव्यं सर्पानिव शत्रून् मरुतः । उरिशपथ ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे मरुतः । यूयम् यत् यदा अश्वान् धूर्तुं रथसम्बन्धिनीषु अनुगम्यन् योजितवन्तः । कीदृशानधान् । पृथतीः पृथद्वर्णां वदन्तः । हिरण्यवान् हिरण्यवर्णान् धत्तान् कवचान् प्रति अनुगम्यन् प्रत्यनुब्रूयन् । पर्यं कृत्वा विद्वाः इत् रथयः सर्वायपि सङ्ग्रामान् हे मरुतः । वि अस्य विक्षिपथ । शुभम् इत्यादि गद्यम् ॥ ६ ॥

न पर्वता न नद्यो वरन्त यो यत्रार्चिष्यं मरुतो गच्छेद्युः तत् ।

उत धावापृथिवी योधन्ता परि शुभं यातामनु रथा अद्भृतसत् ॥ ७ ॥

न । पर्वताः । न । नद्यः । वरन्त । यः । यत्र । अर्चिष्यन् । मरुतः । गच्छेद्युः । इत् । ऊँ इति । तत् । उत । धावापृथिवी इति । यायन् । परि । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अद्भृतसत् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० न वारयन्ति पर्वताः नद्यः च युष्मान् । यत्र मरुतुं संकल्पयथ, तत्र मरुतयश्च हे मरुतः । अपि च धावापृथिवी च परितो गच्छथ ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे मरुतः । वाः युष्मान् पर्वताः शिलोच्चयाः न वरन्त न वारयन्तु । तथा नद्यः च न वारयन्तु । किन्तु यत्र यस्मिन् यज्ञादिरथानि अर्चिष्यन् आनीय, तत् स्थानम् गच्छथ इत् उ गच्छथैव । उत अपि च धावापृथिवी च परि परितः यायन् याथ वृष्टार्थम् इति ॥ ७ ॥

यत् पुण्यं मरुतो यच्च नूतनं यदुद्यते वसवो यच्च शस्यते ।

विश्वस्य तस्य भवथा नर्वेदसः शुभं यातामनु रथा अद्भृतसत् ॥ ८ ॥

यत् । पुण्यम् । मरुतः । यत् । च । नूतनम् । यत् । उद्यते । वसवो । यत् । च । शस्यते । विश्वस्य । तस्य । भवथ । नर्वेदसः । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अद्भृतसत् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यत् पुण्यं भवतां कर्म, यत् च नूतनम् हे वासवितारः ! मरुतः ! यद् यस्मिन् अर्चिषीष्यते, यद् च शस्यते शस्यते, सर्वस्य भवथ शापारः ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे मरुतः । यूयम् यत् पुण्यम् पुर्वेणमुष्टिवम् यत् कर्मास्ति यदित्यर्थः, यत् च नूतनम् कर्मास्ति, यत् च उद्यते उद्यते प्राप्यते स्वयत् इत्यर्थः । हे वसवः ! वासकाः ! यत् च शस्यते शस्यते क्रियते, तस्य विश्वस्य ब्रह्महृदस्य नर्वेदसः आनन्तः भवथ ॥ ८ ॥

मूळतं नो मरुतो मा वधिष्ठासम्भ्यं शर्मं बहुलं वि यन्तन ।

अधि स्तोत्रस्यं स्रलयस्यं मातन् शुभं यातामनु रथा अद्भृतसत् ॥ ९ ॥

मृच्छते । नः । मरुतः । मा । वधिष्टन । अरमर्ष्यम् । शर्म । यहुलम् । वि । यन्तुन ।
अधि । स्तोत्रस्य । सुरस्यस्य । गातुन । शुर्मम् । याताम् । अर्नु । रर्षाः । अद्भुतस्त ॥ ९ ॥

षेड्डट० सुप्रपत्त अस्मान् मरुतः, मा च इत्, अस्मभ्यम् सुप्रम् यहुलम् विविधं यच्छत,
अधि गच्छत च स्तोत्रं सत्यं च ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे मरुतः । नः अस्मान् मृच्छत सुप्रपत्त, मा वधिष्टन अरमर्ष्यद्वरणादिप्रनितेन^१ कोपेन
मा वधिष्वन् । किन्तु अस्मभ्यम् शर्म सुप्रम् यहुलम् अत्यधिकम् वि यन्तुन वुरत् । किञ्च
स्तोत्रस्य स्तोत्रम् सत्यस्य सत्यम् अधि गातुन अधिगच्छत । स्तुतिमनुभूय अस्मानु सत्यं
कुस्तेत्यर्थः ॥ ९ ॥

युयमुस्मान् नयत् वस्यो अच्छा निरंहतिभ्यो मरुतो गृणानाः ।

जुपध्वं नो हृष्यद्दतिं यजत्रा वयं स्वामि पतयो रयीणाम् ॥ १० ॥

युयम् । अस्मान् । नयत् । वस्यः । अच्छे । निः । अंहतिभ्यः । मरुतः । गृणानाः ।
जुपध्वम् । नः । हृष्यद्दतिम् । यजत्राः । वयम् । स्वामि । पतयः । रयीणाम् ॥ १० ॥

षेड्डट० युयम् अस्मान् अभिनयत् अद्भुतस्य प्रति, पारिभ्यः^१ निः नयत्^२ मरुतः । स्तूपतानाः ।
सेवध्वं च नः हविषां वानं हे पश्यन्वाः । वयम् इति गच्छन् ॥ १० ॥

मुद्गल० हे मरुतः ! वस्यः वासवितारः युयम् अस्मान् निः अंहतिभ्यः "निष्कृत्य वापकर्मन्वाः"^३ अत्त
पुष्पादभिसुश्रम् नयत् गृणानाः स्तूपतानाः । जुपध्वम् सेवध्वन् नः अस्माकम् हृष्यदतिम्
हविः दत्तं युयम् हे यजत्राः पश्यन्वाः ! वयम् च रयीणाम् षड्विधानां धनानाम् पतयः स्वामि
भवेम ॥ १० ॥

इति षडुपांशके तृतीयाध्याये अष्टादशो वर्गः ॥

[५६]

अग्ने दार्धन्तुमा गुणं पिष्टं रुक्मेभिर्दक्षिभिः ।

विशो अय मरुतामर्ब ह्ये दिवश्चिद् रोचनादधि ॥ १ ॥

अग्ने । दार्धन्तम् । आ । गुणम् । पिष्टम् । रुक्मेभिः । अक्षिभिः ।

विशः । अय । मरुताम् । अर्ब । ह्ये । दिवः । चिद् । रोचनात् । अधि ॥ १ ॥

षेड्डट० अग्ने ! वेगमनुतिष्ठन्त्वाभिमुख्येन^१ अत्र हवामि गुणम् पिष्टम् आहितं^२ रक्ममयैः आभरतैः
अस्मिन्नहनि दिवः रोचनात्^३ मरुताम्^४ मनुष्यान् लहामिति^५ ॥ १ ॥

१. विविधे षडुके विं लक्षे. २. न रुक्मे मूत्रो. ३-३. निष्कृत्य विं लक्षे ४-४. निष्कृत्य
मूत्रो. ५. 'न दिवः मूत्रो. ६. अक्षि' लक्षे. ७. 'गान्ता लक्षे. ८. नास्ति मूत्रो.
९-९. 'आः वयं' ल. १०. 'आः वसिति विं लक्षे.

मुद्रल० 'आग्ने शर्धन्तम्' इति नवर्धे द्वादशं सूक्तम् । इयावाध आधिः । तृतीयालसम्प्री सतोशृहरपी,
शिष्टा शृहस्यः । मरतो देयता ।

हे आग्ने! शर्धन्तम् शयन् अभिभवन्तम् गणम् मरतां गणम् आ ह्वयेति शेषः । कीरान् ।
रुनेभिः रुमैः रोचमानैः अजिमिः आनरणीश्च पिष्टम् भयपवितं युक्तमिरत्यर्थः । अयं अस्मिन्
यागदिने मरताम् विनाः प्रजाः गणानिरत्यर्थः । तान् रोचनात् रोचमानात् दिवः शुक्लोकात् । अधिः
पद्मन्यर्यानुवादी । चित् पूरणः । अयं भवस्तात् अस्मदभिमुत्तम् ह्वये आह्वयामि ॥ १ ॥

यथा चिन्मन्यसे हृदा तदिन्मै जग्मुराशसः ।

ये ते नेदिष्टुं हर्वनान्यागमन् तान् वर्ध भीमसँदशः ॥ २ ॥

यथा । चित् । मन्यसे । हृदा । तत् । इत् । मे । जग्मुः । आऽशसः ।

ये । ते । नेदिष्टुम् । हर्वनानि । आऽगमन् । तान् । वर्ध । भीमसँदशः ॥ २ ॥

वेङ्कट० आग्ने! त्वम् यथा पूजयसि मरतः हृदयेन तथा तदेव मे गच्छन्तु मरतः आगतसमीपाः ।
ये तव समीपं हवीषि च आगच्छन्ति, तान् वर्धय भीमरूपात् ॥ २ ॥

मुद्रल० हे आग्ने! त्वम् इहा हृदयेन मरतः यथा चित् मन्यसे येन प्रकारेण अग्निपूजितान् जानासि,
तेष्वान् करोषीत्यर्थः । तत् इत् तथैव मे मर्धम् जग्मुः गच्छन्तु आशसः आगतसितार
हृच्छन्तः । अनन्तरम् ये मरतः नेदिष्टुम् सन्निधावेव ते तव हवनानि आह्वानानि श्रुत्वा
आगमन् आगच्छन्ति, तान् भीमसँदशः बालबिलम्बासहनेन भयङ्करदर्शनात् वर्ध वर्धय
हविःप्राप्तयेत् ॥ २ ॥

मीळहुष्मतीव पृथिवी पराहता मर्दन्त्येत्यस्मदा ।

ऋक्षो न वो मरुतः शिमीवाँ अमी दुध्रो गौरिव भीमयुः ॥ ३ ॥

मीळहुष्मतीऽइव । पृथिवी । पराऽहता । मर्दन्ती । एति । अस्मत् । आ ।

ऋक्षः । न । वः । मरुतः । शिमीवान् । अमीः । दुध्रः । गौरिऽइव । भीमयुः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० मर्दन्तीव स्त्री भवन्ति पराहता पृथिवी मायन्ती आ, गच्छति अस्मान् सस्यपुगां । हे मरुतः ।
भवतां बळम् ऋक्षः इव भयङ्करम् उद्वेगकर्मवत् दुध्रं च । गौरिव भीमयुः भयपुको भयङ्कर
क्षयः इव ॥ ३ ॥

मुद्रल० मीळहुष्मती प्रथमस्वामिका पराहता अन्यैरभिभूता पृथिवी इव 'अत्र पृथिवीराज्' । 'तद्विहितं
प्रज्ञं' लक्षयति । सा यथा स्वस्वामिनमुपहुताऽभिरगच्छति तद्वदिति । मरुतां साकल्येन सर्वथा
प्राप्तेरपान्तः । एवम् मर्दन्ती मरुत्सेना बहसत्, अस्मानित्यर्थः, आ एति आगच्छति । हे मरुतः ।

१. आशसं सूको २. अंतिं सूको. ३. 'न वः सूको. ४-७. शब्दः सूको. ५-५. इतिः

यः युष्माकन् भवः दलं गणः त्रयः न भगिरिष सिमीदन् कर्मवान्, दुप्रः दुर्धरः यौति
भीमयुः भीमैर्धूमैर्धुंक्तः यौरिष, सः यथा^१ कर्मवान् ॥ ३ ॥

नि ये रिणन्त्योर्जसा वृथा गावो न दुर्धुरः ।

अश्मानं चित् स्वर्षे^२ पर्वतं गिरिं प्र व्यावयन्ति यामभिः ॥ ४ ॥

नि । ये । रिणन्ति । ओर्जसा । वृथा । गावः । न । दुःऽधुरः ।

अश्मानम् । चित् । स्वर्षेन् । पर्वतम् । गिरिम् । प्र । व्यावयन्ति । यामभिः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० नि गच्छन्ति ये बलेन अनायासेन षलीवर्दाः इय दुर्धुरः । ये युक्ता सुर उरिक्षयन्ति ते
दुर्धुर उच्यन्ते । ते यथासं स्वरणकुसुलं मेघं शिलोषयं च प्र व्यावयन्ति गमनैः ॥ ४ ॥

मुद्रल० ये मरुतः ओजसा स्वीदेन बलेन नि रिणन्ति हिंसन्ति दाशून् वृथा अनायासेन स्वसम्भार-
मात्रेण गावः न अथा इय दुर्धुरः दुःपेन हिंस्या अथा इय, ते मरुतः स्वयम् द्राघदन्तम्
अश्मानम् व्यासन् चित् पर्वतम् पर्वतन्तम् गिरिम् मेघम् यामभिः गमनैः प्र व्यावयन्ति
उदकनिर्गमनार्थम् ॥ ४ ॥

उत्तिष्ठ नूनमेषां स्तोमैः समुक्षितानाम् ।

मरुतां पुरुतममर्ष्यं गवां सर्गमिव ह्वये ॥ ५ ॥

उत् । तिष्ठ । नूनम् । एषाम् । स्तोमैः । समुक्षितानाम् ।

मरुताम् । पुरुतमम् । अर्ष्यम् । गवां । सर्गम् । इव । ह्वये ॥ ५ ॥

वेङ्कट० उत् तिष्ठ क्षिप्रम् । 'आसीनाद् समीपस्थानाह' । स्तोमैः संक्षितानाम्, एषाम् मरुताम् बहुतमं
नूनं गणं गवान् इव संघम् आह्वयामि ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे मरुतः! यूयम् उत् तिष्ठ उत्तिष्ठ । नूनम् निश्चयम् एषाम् स्तोमैः स्तोमैः समुक्षितानाम्
वर्षमानानाम् मरुताम् पुरुतमम् प्रभूततमम् अर्ष्यम् न विद्यते पूर्वो वेभ्यस्तमर्ष्यम् गवान्
सर्गम् मरुद् इव ह्वये आह्वये ॥ ५ ॥

इति चतुर्धाष्टके तृतीयाध्याये एकोनविंशो वर्गः ॥

युङ्घ्वं वारुषी रथे युङ्घ्वं रथेषु रोहितः ।

युङ्घ्वं हरी अजिरा धुरि वोळ्हेवे वरिष्ठा धुरि वोळ्हेवे ॥ ६ ॥

युङ्घ्वम् । हि । वरुषीः । रथे । युङ्घ्वम् । रथेषु । रोहितः ।

युङ्घ्वम् । हरी शक्ति । अजिरा । धुरि । वोळ्हेवे । वरिष्ठा । धुरि । वोळ्हेवे ॥ ६ ॥

धेङ्कट० युष्प्वम् आरोचमाना वक्ष्याः रथे रोहितवर्णाश्च । युष्प्वम् च शशौ गमनशीलौ धुरि
वहनाय बोद्धतमौ ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे मरुतः! रथे अरयोः वक्ष्याः युष्प्वम् रथेषु । रोहितः रोहितवर्णाद् शशान् युष्प्वम् । इरी
शशौ अजिरा शजिरावाप्तुगमनी धुरि बोद्धत्वे वहनाय युष्प्वम् । सादारण्यं पुनर्वचनम् । यहिशा
बोद्धतमौ शशौ धुरि बोद्धत्वे ॥ ६ ॥

उत स्य वाज्यरूपस्तुविष्वाणिरिह स्मं धायि दर्शतः ।

मा वो यामेषु मरुतश्चिरं कर्तु प्र तं रथेषु चोदत ॥ ७ ॥

उत । स्यः । वाजी । अरुपः । तुयिऽस्त्वनिः । इह । स्म । धायि । दर्शतः ।

मा । वः । यामेषु । मरुतः । चिरम् । कर्तु । प्र । तम् । रथेषु । चोदत ॥ ७ ॥

धेङ्कट० शयि च सोऽश्वः आरोचमानो बहुशब्दः इह धुरि निधीयतां दर्शनीयः । मा युष्प्वम्
यामेषु हे मरुतः! स वाजी काठद्वयं करोतु । तदर्थं तम् रथेषु प्र चोदत युष्प्वमिति ॥ ७ ॥

मुद्रल० उत शयि च स्यः वाजी वेजनवान् मरुतः आरोचमानः प्रविध्यणिः प्रभूतध्वनिरश्वः
इह इदानीम् दर्शतः दर्शनीयः सन् धायि रथे नियोजितः । स पूरणः । हे मरुतः! वः यामेषु
गमनेषु सोऽश्वः मा चिरम् कर्तु मा करोतु विलम्बम् । तम् रथेषु युक्तमिति शेषः, प्र चोदत प्रेरयत
यथा विलम्बं न कुर्वीतथा प्रेरयत ॥ ७ ॥

रथं नु मारुतं वयं श्रवस्युमा हुवामहे ।

आ यस्मिन् तस्यौ सुरणानि विभ्रती सचा मरुत्सु रोदती ॥ ८ ॥

रथम् । नु । मारुताम् । वयम् । श्रवस्युम् । आ । हुवामहे ।

आ । यस्मिन् । तस्यौ । सुरणानि । विभ्रती । सचा । मरुत्सु । रोदती ॥ ८ ॥

धेङ्कट० रथम् क्षिप्रम् मापतम् वयम् श्रोतृणाम् अश्वेषुम् आ हुवामः, आ तिष्ठति यस्मिन् सुरमणीयानि
धनानि उदकानि वा धारयन्ती सह मरुत्सु रुद्रस्य पत्नी मरुतां माता । निरुक्तम् (११, ५०)
इष्टव्यम् ॥ ८ ॥

मुद्रल० वयम् आश्रेयाः रथम् रंद्गस्वभावम् मापतम् मरुतां सम्बन्धिने रथम् श्रवस्युम् अश्वेषुम्
नु अथ आ हुवामहे आह्वयामः । यस्मिन् रथे सुरणानि लज्जानि विभ्रती धारयन्ती रोदती
रुद्रस्य पत्नी मरुतां माता मरुत्सु तथा सहिता आ तस्यै आस्थितवती, तं रथमाहुवेम ॥ ८ ॥

तं वः शर्थं रथेषुर्मे त्वेषं पंतस्युमा हुवि ।

यस्मिन्तसुजाता सुभगा महीयते सचा मरुत्सु मीळहुषी ॥ ९ ॥

१. युष्प्वम् सूको. २. ये युष्प्वम् हि सूको. ३. स्य सूको. ४. तथा सूको. ५-५. इदं

वाच्यमुत्तरमत्रभाष्यान्ते सूको.

तम् । व । शर्धम् । रथेऽशुभम् । त्येपम् । पुनर्युम् । आ । तुये ।

यस्मिन् । सुऽजाता । सुऽभागा । मृष्टीपते । सचा । मरुत्ऽस्तु । मीळ्हुषी ॥ ९ ॥

वेङ्कट० तम् व वेगम् रथे शोभमान दीप्त स्तुतिकामम् आ द्रवामि, यस्मिन् शोभानता सुपत
रथ्यते सह मरुत्सु स्थिता मीळ्हुष्य पक्षी ॥ ९ ॥

मुद्राल० हे मरुत ! व शर्धम् सुष्मादीय बल गणम् रथेऽशुभम् रथे शोभनम् त्येपम् दीप्तम् पुनर्युम्
स्तुत्यम् आ तुये भाङ्ग्ये । यस्मिन् शर्धे सुजाता मुष्ट प्रपृदा तुभा शोभनमाग्याऽक्तिमद्द्वी
मीळ्हुषी रक्षपक्षी मरुत्सु सचा सह महीयते पश्यते, तम् शर्धमाङ्ग्ये ॥ ९ ॥

इति षण्णुपांष्टके शृतीयाध्याये विंशो वर्ग ॥

इति पञ्चमे मण्डले षण्णुपांशुवाक ॥

[५७]

आ रुद्रासु इन्द्रवन्तः सुजोषंसो हिरण्यरथाः सुविताय गन्तव ।

इयं वो अस्मत् प्रति हर्षते मतिस्तृष्णने न दिव उरसा उदन्यवे ॥ १ ॥

आ । रुद्रासु । इन्द्रंऽन्त । सुजोषंस । हिरण्यरथा । सुविताय । गन्तव ।

इयम् । व । अस्मत् । प्रति । हर्षते । मति । तृष्णने । न । दिव । उरसा । उदन्यवे ॥१॥

स्कन्द० हे रुद्रासु ! रुद्रतुषा ! मरुत ! इन्द्रवत इन्द्रसमुता इन्द्रेण सहेत्यर्थ । तपोपस समीप-
माणा इन्द्रेण सहैव परस्परतो वा । हे हिरण्यरथा । हिरण्यमया रथा भेषा ते 'हिरण्यरथा ।
सुविताय इष्णुं गतौ । अधिकरणे च प्रत्यय । शोभन गम्यते यस्मिन् तत् सुविज यशकर्म ।
छान्दस्यवाङ्मुपसर्गेषां चोदरघदेश । तस्मै सुविताय यज्ञवर्गो यज्ञसमाप्तवर्धमित्यर्थ । आ
गतम् आगच्छत । किम् 'कारणम् । उच्यते । इयम्' न सुष्माकम् भस्मत् व्यरथयेनेव पञ्चमी । अस्माक
स्वमृता प्रति हर्षते । प्रदिरुन्दोऽत्र घातवर्णानुपादी । हर्षतीति कान्तिकर्मा । कामयते मति
भग्यवेरर्चतिकर्माणो मति । स्तुति । किमिव । 'उच्यते । तृष्णने न तृष्णा' पिपासा सा जायते
यस्मिन्, सा वा यो जनयति स तृष्णत कालो प्रीप्मान्त । यस्मिन् यथा दिव छुलोकस्य
सम्बन्धिन् वता । द्वितीयाथे प्रथमैवा । उरसान् मेघान् उदये 'इयमति प्रथमार्थे षट्थी' ।
उदन्सु उदककामो लोक कामयते । गद्गत् । अथवा उरसा उदन्यवे इति स्वार्थ एव प्रथमा
षट्थी । न्यवहितस्य 'आ गन्तमेत्यस्यवमुपमा न' प्रतिहर्षत इत्यस्य । यथा प्रीप्मात् दिव
सम्बन्धिन् उरसा मेघा उदन्यव उदककामस्य छोकरथापार्थ गच्छन्ति तद्गद्गत् ॥ १ ॥

वेङ्कट० आ गच्छत रुद्रतुषा ! इन्द्रेण सहिता सद्गता हिरण्यरथा ! सुप्रमृताय कर्मणे ।

१ १ हिरण्य रथ मूको २ तृष्ण मूको ३-३ का इव मूको ४ ४ उच्यते मूको
५ पिपासा यस्मिन् कु ६ ६ प्रथ मूको ७ ७ आगन्तमेत्यस्यवमुपमा कु ८ ८ ती मूको

पुष्पान् अस्मदीया इयम् स्तुतिः प्रति कामयते । यथा कृष्णहे कृष्णा जाता यस्य तस्मै उद्कमिच्छते दिवः तेषा भागच्छन्ति पद्मम् शापच्छतेति ॥ १ ॥

मुद्रल० पद्यमेऽनुयाके पोषणं सूक्तानि । तत्र 'आ रुद्रासः' इत्यष्टौ प्रथमं सूक्तम् । त्रयावाध भूयिः । सप्तम्यष्टम्यौ त्रिष्टुभौ, त्रिष्टा जगत्यः । मरुतो द्वेषता ।

दे रुद्रासः ! रुद्रपुत्रा ! इन्द्रयन्तः इन्द्रयुक्ताः सजोपताः समानप्रोतयः हिरण्यरथाः । सन्तः पुनिताय सुगमनाय सुष्ठु सर्वैर्गन्तव्याय यज्ञाय तदर्थम् आ गन्तव्यं आयच्छत । क्लिप्तार्थम् । इयम् अक्षत अस्मदीया मतिः स्तुतिः वा पुष्पान् प्रति हर्षते कामयते । तस्मादागच्छत । उदन्त्ये उदकेच्छते^१ कृष्णते गोतमाय दिवः कुलोकसकाशान् उत्ताः उद्कमिच्छन्दा यथा पुष्पाभिः प्रेरितास्त्वद्दस्मदर्थमप्यागतवाधिमते ददतेत्सर्पेः । न पूरणः ॥ १ ॥

वाशीमन्त ऋष्टिमन्तो मन्त्रीपिणः सुधन्वान् इर्षुमन्तो निपुङ्गिणः ।

स्वर्धाः स्थ सुरर्थाः पृथिमातरः स्वापुधा मरुतो यायना शुभम् ॥ २ ॥

वाशीऽमन्तः । ऋष्टिऽमन्तः । मन्त्रीपिणः । सुधन्वानः । इर्षुऽमन्तः । निपुङ्गिणः ।

सुऽअर्धाः । स्थ । सुरर्थाः । पृथिमातरः । सुऽआपुधाः । मरुतः । यायन । शुभम् ॥ २ ॥

स्कन्द० वाशीमन्तः^१ वादी प्रसिद्धः शस्त्रविशेषो लोके तद्वन्तः । ऋष्टिमन्तः ऋष्टयः शक्तयः तद्वन्तश्च । मन्त्रीपिणः मेधाविनश्च । सुधन्वानः शोभने धनुर्धरा^२ ते सुधन्वानः^३ ते च । इर्षुमन्तः इष्वयः वराः तद्वन्तश्च । निपुङ्गिणः निपङ्गः खड्गः खड्गाप्रदेशे निपङ्गमानत्वात् तद्वन्तश्च । स्वर्धाः शोभनाधारच^४ स्य सुरथाः च हे पृथिमातरः । पृथिवीः 'सा माता मेधां ते' पृथिमातरः । स्वापुधाः च ईदृशाः स्थ । हे मरुतः ! यायन गच्छत यूनम् क्षुण्णम् उदकं प्रति मेघरश्मि ॥ २ ॥

वेङ्कट० वात्यापुधयुक्ताः शक्तिमन्तः प्रज्ञाः शोभनधनुष्काः इर्षुमन्तः इर्षुधिमन्तः स्वर्धाः स्थ सुरथाः हे गोमातरः ! इत्यम् स्वापुधाः यूपं गच्छथ कल्याणम् ॥ २ ॥

मुद्रल० हे मरुतः ! यूपम् वाशीमन्तः वाशीति तक्षणसाधतस्यापुधम् तद्वन्तः स्य भक्षण) ऋष्टिमन्तः क्षुरिकावन्तः स्व । एवं सर्वत्र योग्यम् । मन्त्रीपिणः मनसः ईधराः सुधन्वानः शोभनधनुष्काः इर्षुमन्तः बाहवन्तः निपुङ्गिणः निपङ्गवन्तः खड्गाः शोभनाधराः भवय । सुरथाः शोभनरथाः हे पृथिमातरः । पृथ्वीः पुत्राः स्वापुधाः खड्गादिभुष्ट्वापुधोपेताः । एवं महात्मानः सन्तः क्षुण्णम् शोभने यथा भवति तथा^५ यायन गच्छथ ॥ २ ॥

धुनुथ धां पर्वतान् दाशुपे वसु नि वो वर्ना जिहते यामनो भिया ।

क्षीपर्यथ पृथिवीं पृथिमातरः शुभे यदृशाः पृषतीर्युग्धम् ।

१. 'कोसले सूको.

२. 'गलि सूको.

३. 'दुदितम् सूको.

४. 'वाथापरम् सूको.

५. 'या शुभं सूको.

धुनुय । याम् । पर्वतान् । द्राशुपे । वसु । नि । यः । यता । जिहते । यामतः । भिया ।
कोपयथ । पृथिवीम् । पृदिनऽमातरः । शुभे । यत् । उद्राः । पृपतीः । अयुग्धम् ॥ ३ ॥

स्कन्द० धुनुय^१ चिह्नीदितमजानतीं कम्पयथ याम् दिवम् पर्वतान् च । द्राशुपे हवींषि^२ दत्तयते
यजमानाय । 'यजमानायैति सम्प्रदानचतुर्थीध्रुतेः'^३ दत्तेति वाच्यशेषः । यत् धनं पृष्टयुक्कलक्षणम् ।
वः युष्माकं च स्वभूतानि वना यमानि उदकानि पृष्टिलक्षणानि नि जिहते नीचीर्न^४ रच्छन्ति ।
यामतः पानं याम गमनम् यस्मात् भिया भयेन 'युष्मद्गमनभयेन । गमनाय प्रवृत्ते-
श्वेव'^५ युष्मासु भयेन युष्मानुदकानि पठन्तीरयथः । कोपयथातुलीकुर्य^६ समस्याम्
पृथिवीम् हे पृथिमातरः ।। कदा । उच्यते— शुभे उदकाय पृष्टिलक्षणाया । मेघहननार्थं गन्तुमित्यर्थः ।
यत् यदा हे उमाः । अमसहाराः । पृपतीः 'अथाः अयुग्धम्'^७ दुर्गम्ये^८ स्वेषु रथेषु ॥ ३ ॥

वेङ्कट० कम्पयथ दिवं मेघांश्च यजमानाय धनम् । तथा युष्माकं गमनात् भयेन वृक्षाः नि जिहते
मीचीर्न^९ रच्छन्ति । कोपयथ पृथिवीम् पृष्टयुक्तां गोमातरः । उदकाय यदा उमाः । पृपतीः
अयुग्धम् ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे मरुतः । याम् दिवि पर्वतान् मेघान् द्राशुपे हविः दत्तयते यजमानाय बहु धनानि
च धुनुय प्रापयथ । वः युष्माकम् यामतः गमनस्य गिवा भीत्या वना वनानि वृक्षादिसमूहाः
नि जिहते गितरां कम्पते । हे उमाः । उदगुण्यलाः । हे पृथिमातरः । पृष्टेः उद्राः । ययम् यत्
यदा शुभे उदकार्थम् पृपतीः युष्मदीयाः अथाः अयुग्धम् योजयथ तद्वा कोपयथ पृथिवीम् ॥ ३ ॥

वातत्वियो मरुतो वर्षनिर्णिजो यमा इव सुसंहरः सुपेशसः ।
पिशङ्गाश्वा अरुणाश्वा अरेपसः प्रत्वक्षसो महिना द्यौरिवोरवः ॥ ४ ॥

वातऽत्वियः । मरुतः । वर्षऽनिर्णिजः । यमाऽइव । सुऽसंहरः । सुऽपेशसः ।
पिशङ्गऽश्वाः । अरुणऽश्वाः । अरेपसः । प्रत्वक्षसः । महिना । द्यौऽइव । उरवः ॥ ४ ॥

स्कन्द० वा वाहिरान्धनयोः । वाता गता प्राशा त्विद् श्रीतिर्येस्ते वातत्वियः । के वे । उच्यते । मरुतः
वर्षनिर्णिजः 'निर्णिक्' (निघं ३, ७) इति रूपनाम । वृष्टिरुणाश्वा । वृष्टिकर्मप्राप्तुर्योश्चि मरुतस्तद्गुण इव
रक्षयन्ते । अथवा 'वर्षनिर्णिजः । निर्णिक् इति निजिर् श्रीचपोषणवोरित्यस्य^१ रूपम् । सर्वप्राणिनी^२
पृष्ट्या विश्वयेन पोषयित्वाः वर्षनिर्णिजः । यमाः इव यमला इव सुसंहरः सुष्टु संहराः ।
सुपेशसः सुखाश्वा । पिशङ्गाश्वाः पिशङ्ग क्षारको वर्णः, क्षारत्त्वर्णाश्वाः अरुणाश्वाः^३ रक्षाश्वा ।
अरेपसः अपायाश्वा । प्रत्वक्षसः प्रकषेण च तन्कर्वारः शम्भुणम् । महिना महता स्वसामर्थ्येन द्यौरिव
सुष्टोक इव उरवः विस्तीर्णाः ॥ ४ ॥

१. धनुण्य सूको. २. हविषि वा; हविषि विरि^{१०} इतिरि कु. ३-३. ...प्रदानं सूको. ४-४. "द्रवत"
मेर सूको. ५. "दुक्ता सूको. ६-६. कुटितम् सूको. ७. उरव्श्वे वा; उरव्श्वे वि^{११}. ८. तिलीने वि^{१२};
तिलीने रूपं. ९-९. वर्षनि^{१३} "वरोप" वि^{१४} वा; निर्णिजिति विरि^{१५} श्रीचपो^{१६} कु. १०. सर्व प्राणि^{१७} सूको.
११. नास्ति सूको.

वेङ्कट० निगोच्छरीस्य मरुता^१ वर्षरूपा यमहाता इव अत्यन्त सद्यः सुरूपा तेषु केचिच्च
पिशाचाश्चाः केचिच्च अद्ययाद्या अयाया प्रकषेण दायूणा तन्कृत्तारो महद्येन दौरिध विस्तीर्णा^२ ॥ ४ ॥

मुद्गल० वातविय सर्वत्र प्राणदीप्तय^३ वर्षनिर्गिन घृष्टे शोधयित्वा यमा इव सुगलोत्पन्ना
इव सुसद्यः परस्पर ह्यरूपादिभिरवन्त सद्यः। सुपेदस शोभनरूपा पिशाचाद्या
पिशाङ्गणोभोपेतास्तया अद्ययाद्या अययम अयाया प्रकषण प्रकृष्ट तन्कृत्तारो द्वेषूणाम्
महिना महादेन दौरिध अन्तरिक्षमिव उरय विस्तीर्णा^४। उक्तक्षणा मयत् नाम भेजिरे
इत्युत्तरेण सम्बन्ध ॥ ४ ॥

पुरुद्वप्सा अञ्जिमन्तः सुदाननस्त्वोपसदृशो अनवभ्राधसः ।
सुजातासो जनुया रुक्मवक्षसो दिवो अर्का अमृतं नाम भेजिरे ॥ ५ ॥

पुरुद्वप्सा । अञ्जिमन्तः । सुदानव । त्वोपसदृश । अनवभ्राधस ।
सुजातास । जनुया । रुक्मवक्षस । दिव । अर्का । अमृतम् । नाम । भेजिरे ॥ ५ ॥

स्कन्द० पुरुद्वप्सा पुर द्वयो रस 'दयोधृतादियेषा ते'^५ पुरुद्वप्सा अञ्जिमन्त रत्नप्रायम् आभरणम्
अञ्जि चद्रमत् सुदानव शोभनदातार त्वोपसदृश दीप्तदृशेना अनवभ्राधस अवभ्रमिति विभक्त-
धोत्पत्तयस्य रूपम् अथ अथ म्रियते धारितम्^६ द्रव्यते यत्तद्, अनवभ्राधो धन येषा ते अथ
राघस निकृष्टधना 'म अनवभ्राधस अनवभ्राधस' उक्तृष्टधना सुजातास सुशु^७ निष्पत्ता,
परिपूर्णसर्वाधयगा इत्यर्थः । अथवा सुशु जाता, 'सुजाता, शोभनवन्मान इत्यर्थः' । जनुया
जन्मनैव रुक्मवक्षस रुक्मा रुक्माभरणविशेषा वक्षस्तु येषा ते रुक्मवक्षस रोचिष्पूरस्का^८ वा
दिव पत्नीद्युते साकाङ्क्षत्याम्भरतां च तदुत्तरवात् पुत्रा इति 'अप्याहायम् । अर्का पृथ्वा देवा
मयत् अमृतम् अमृतसद्यसम् अत्यन्तमृदम् नाम उदक वृष्टिरक्षजम् भेजिरे मेव इन्तो
भजेते ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अनिकोदकविन्दव आभरणवन्त सुदाना दीप्ततन्द्वांसा जनपञ्चक्षितयजमानधना^९ जन्मनैव
शोभना रुक्माङ्कितवक्षस सुलोकर्य अर्षनीया अमरणसाधनम् उदक भन्ते ॥ ५ ॥

मुद्गल० पुरुद्वप्सा प्रभूयोदका अञ्जिमन्त आभरणवन्त सुदानव शोभनदाना त्वोपसदृश
दीप्तरूपा अनवभ्राधस अनवभ्राधधना सुजाताम शोभनजाता जनुया जन्मनैवोक्तरूपाः
रुक्मवक्षस हारवक्षस्का अर्का पृथ्वा मरुत् दिव सुलोकावागत्य अमृतम् अमरणसाधनम्
नाम उदकम् भेजिरे लब्धवन्त ॥ ५ ॥

इति षष्ठ्यादक तृतीयाध्याये एकोनविंशो वर्म ॥

श्रुष्टयो वो मरुतो अस्योरधि सह ओजो ब्राह्मोर्वो बलं हितम् ।
नृम्णा श्रीपस्वायुधा रथेषु वो विश्वा वः श्रीरधि तनूर्पु पिपिशे ॥ ६ ॥

१. नाञ्जि लय २. विस्तीर्णा ल ३. प्ररीक्ष्य मूको ४. ४ दयोधने मूको ५. नाञ्जि
मूको ६. ६ न अनवभ्राधस मूको. ७. ७ सुजाता इत्यर्थ मूको ८. 'विष्पूरता मूको
९. नाञ्जि मूको १०. आभणीतवनपनाधनाय वि' लय

श्रुत्यैः । वः । मरुतः । अंसयोः । अधि । सहैः । ओजः । बाहोः । वः । बलम् । हितम् ।
 नृग्णा । शीर्षेऽसु । आयुधा । रथेऽ । वः । विष्वा । वः । श्रीः । अधि । तनुः । विपिशे ॥६॥

स्कन्द० श्रुत्यः शक्यः सोमरा वा वः युष्माकम् हे मरुतः । अंसयोः अधि उपरि, सहैः मत्वर्थेऽयं
 सहःशब्दः^१, सहस्वत् बलवत् ओजः बलं सेनालक्षणम् बाहोः अपि च वः युष्माकम् बलम्
 हितम् निहितमेव^२, स्वयमपि यत्नवन्त एवेत्यर्थः । नृग्णा नृग्यमिति बलनाम अन्तर्णीतम-
 स्वर्थं चान्न^३ दृष्टव्यम् । बलवन्ति^४ शीर्षेऽसु शिरस्तु आयुधा आयुधानि च खडादीनि रथेषु वः
 युष्माकं स्वभूतेषु विष्वा सर्वप्रकारा ए वः युष्माकम् श्रीः शोभालक्षणा अधि तनुः उपरि
 शरीराणाम्, शरीरिष्वित्यर्थः । विपिशे रूप्यते दृश्यते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० हे मरुतः । युष्माकम् असयोः अधि हिताः श्रुत्यः । तथा बाहोः सहैः ओजः बलम् इति श्रीणि
 निहितानि । तेषामन्वो भेदः । शीर्षेऽसु नृग्णानि निहितानि, 'नृग्णम्' (निघ २, १०) इति
 धननाम, हिरण्यमयिषा हिता इत्यर्थः । रथेषु चायुधानि । सर्वा युष्माकम् अङ्गेषु^५ श्रीः आश्लिष्य
 आनरणैरलङ्कृतानामिति ॥ ६ ॥

सुब्रह्म० हे मरुतः । वः युष्माकम् अंसयोः अधि श्रुत्यः आयुधविशेषाः हिताः^६ आश्रिताः ।
 अधिः सप्तम्यर्थोतुवादी । तथा वः बाहोः अपि सहैः प्रवृणामभिभाषुकम् ओजः बलम्
 हितम् निहितम् । वः शीर्षेऽसु शिरःसु नृग्णा नृग्यानि हिरण्यमयानि^७ उष्णीषादीनि
 निहितानि । रथेषु आयुधा आयुधानि निहितानि । तथा वः तनुः अवयवेषु विष्वा श्रीः
 सर्वा कान्तिः अधि^८ विपिशे आश्रिता ॥ ६ ॥

गोमदश्चावत् रथवत् सुवीरं चन्द्रवद्राघो मरुतो ददा नः ।

प्रशस्ति नः कृणुत रुद्रियासो भक्षीय वोऽवंसो दैव्यस्य ॥ ७ ॥

गोऽमत् । अश्वेऽवत् । रथेऽवत् । सुवीरम् । चन्द्रवत् । राधेः । मरुतः । दद । नः ।

प्रशस्तिम् । नः । कृणुत । रुद्रियासः । भक्षीय । वः । अवंसः । दैव्यस्य ॥ ७ ॥

स्कन्द० "गोमत् राधो" यस्मिन् सन्ति तत् गोमत्, गोभिः सहितमित्यर्थः, अधवत् अधिः सहितम्
 रथवत् रथैः सहितम् सुवीरम् वीरानाः वीराः दुषाः यस्मिन् तत् सुवीरम्, गोमनैश्च पुत्रैः^९ सहित-
 मित्यर्थः, चन्द्रवत् चन्द्रमिति हिरण्यनाम हिरण्येन च सहितम्^{१०} राघः अश्वम् हे मरुतः । दद लोट्प्र-
 ति । दत्त नः अस्मभ्यम् । किञ्च प्रशस्तिम् प्रशंसाम्^{११} नः अस्माकम् कृणुत कुरुत । हे रुद्रियासः ।
 अपरयोऽर्थं यः प्रत्ययो द्रष्टव्यः । रुद्रदुषाः । अथवा रुद्र इति स्वोत्तमान एवमवनेनात्र रुद्राये प्रदुष्यन्ते,
 स्वाधिकश्च^{१२} यः प्रत्ययः । भक्षीय^{१३} भजेय अहम् वः युष्माकं ह्यमृतम् अन्नतः द्वितीयार्थं यन्तेया ।
 'भयः पालनम्'^{१४} दैव्यस्य दैव्यं देवयोग्यम् ॥ ७ ॥

१. गोमि मूको. २. सहस्यदा मूको. ३. बलवत् मूको. ४. निहितं वि एव वि^१ म.
 ५. ५. ६. ७. मूको. ८. श्रेतु कार्य गोषु वि^१ छयं. ९. सहिताः मूको. १०. शानि मूको. ११. 'त्ययानि
 मूको १०-१०. सुदितम् मूको. १२. उपेय मूको. १३. सर्पकं मूको. १४-१५. भव पाल मूको.

येद्भट्ट० गवादिपुत्र धनम् अस्मभ्यम् मरत । दत्त । चन्द्र हिरण्यम् । प्रशरितम् धस्माक कुरत
रत्रपुत्राः । जनेषु । भजेषु अद् सुष्माक रक्षणम् देवाहम् ॥ ७ ॥

सुद्रुल० हे मरत । गोमर् गोपुत्रम् अध्यावत् अधयुक्तम् रथवत् रथोपेतम् सुधीरम् सुपुत्रोपेतम्
चन्द्रवत् हिरण्योपेतम् राध. अन्नम् न अस्मभ्यम् दद ददत्त । हे हरिश्वात् । रत्रपुत्रा मरत । न
अस्मदीयाम् प्रशरितम् समृद्धिम् कृणुत कुरत । व सुष्माक स्वभूतम् अवस अथ रक्षणम्
दैव्यस्म दैव्य देवाहम् भक्षीय भजेषु ॥ ७ ॥

हृये नरो मरुतो मृळता नस्तुर्वीमघासो अमृता ऋतज्ञाः ।

सत्यश्रुतः कर्ष्यो युवानो बृहद्दिरयो बृहदुक्षमाणाः ॥ ८ ॥

हृये । नर । मरुत । मृळत । न । तुर्वीमघास । अमृता । ऋतज्ञा ।

सत्यश्रुत । कर्ष्य । युवान । बृहद्दिरिय । बृहत् । उक्षमाणा ॥ ८ ॥

स्कन्द० हृये इति निपातो देशवदपर्याय । 'अस्मात्पत्यतिरिक्तः प्रातिपदिकार्थप्रथमान्वात् 'सबोधने च'
(पा २, २, ४७) इति प्रथमा । आत्मनिर्गतवाच्ये 'आत्मनिर्गतं पूर्वमधिकमानवत्' (पा ८, १, ७२)
इत्यविद्यमानवद्भाव । अतो नर हत्यादीनामामनिर्गतानामनिपात । हे नर मनुष्याकारा मरत ।
मृळत सुखयत् न अस्मान् । तुर्वीमघास । प्रभूतधना । । अमृता । अमरणधर्मण । अमृता ।
श्रुत सत्यम् उदक यज्ञो वा सत्यं ज्ञातार । सत्यश्रुत । सत्यस्य स्तोत्रस्य श्रोतार । क्वय ।
मेधाबिन । युवान । तरणा । बृहद्दिरय । मङ्गल्यो गिरयो मेधा 'हन्तव्यत्वेन मेधा से बृहद्-
गिरय । महता मेधाना हन्तार । इत्यर्थे । किं कुर्वन्तो मृळयत्' । उच्यते । बृहत् सुन्दिरत्वार्थ ।
उक्षमाणा सिञ्चन्त अस्मान् । गृह्या वर्षन्त इत्यर्थे ॥ ८ ॥

येद्भट्ट० हृये इति निपातोऽयम् आत्मनिर्गतवत् पर सबोधयति अविद्यमानवच भवति । हृये नेतार ।
मरत । सुखयत् अस्मान् बहुधना । अमरणा । सत्यप्रज्ञा । सत्यस्य श्रोतार । क्वय । युवान ।
महामेधा । अत्यन्त सिञ्चन्त ॥ ८ ॥

सुद्रुल० हृये हे नर । नेतार । मरत । न अस्मान् मृळत सुखयत् से तुर्वीमघास । प्रभूतधना । अमृता ।
अमरणत्वभावा । ऋतज्ञा । यज्ञस्य ज्ञातार । । सत्यश्रुत । सत्येन सत्यफलत्वेन प्रसिद्धा । क्वय ।
मेधाबिन । युवान । नित्यतरणा । बृहद्दिरय । प्रभूतधनुतय । क्वय बृहत् अत्यधिकम् उक्षमाणा
हविर्भि सेवित्वा सन्तोऽस्मान् मृळत ॥ ८ ॥

इति चतुर्थाष्टके मृतीयाध्याये द्वाविंशो वसं ॥

[५८]

तमुं नूनं तविषीमन्तमेपां स्तुपे गुणं मरुतं नव्यसीनाम् ।

य आश्रयेन्ना अमवद् बहन्त उतोक्षिरे अमृतस्य स्वराधः ॥ १ ॥

१ अत्रम सूको २ २ प्रथमा पते वेणि सूको ३ नव्य सूको ४ दत्त सूको
५ श्रोतार सूको ६ ६ हन्तव्य गिरय सूको ७ याम सूको ८ आरित विं टप.

तम् । ऊँ इति । नूनम् । तविषीऽमन्तम् । एषाम् । स्तुपे । गणम् । मारुतम् । नव्यसीनाम् ।
ये । आशुऽअश्वा । अमऽवत् । वईन्ते । उत । ईशिते । अमृतस्य । स्वऽरजि ॥ १ ॥

स्कन्द० तम् इति पद्यार्थं द्वितीया । एषाम् इत्यनेन 'सम्यन्धयितव्या । तेषाम्' एषा मरुताम् । उ नूनम्
इति पदपूर्वगौ । तविषीमन्तम् 'तविषी' (निघ २, ९) इति बलनाम । बलवन्तम् । स्तुपे स्वत्ययेनाय
मध्यम । स्तौमि । मारुतम् गणम् मारुत मरुता समूहो मारुत तम् । मरुत्समूहस्वरूपमित्यर्थः ।
मारुता गण 'एकैको गणत्येनापि' सम्भवति, अतः स मरुत्समूहस्वरूपेण विरोध्यते । नव्य
सीनाम् नृवीयार्थे पद्येया । नव्यसीभिरतिशयेन नवामि स्तुतिभिः । किम् कल्पयन्ति
मरुत । उच्यते । ये आश्वला क्षिप्रश्वा अमवत् अमराब्द आत्मवाचक । अर्हार्थेऽत्र वृत्तिप्रत्यय ।
अतःमाई । यथैवा योग्यं तथेत्यर्थः । वईन्ते प्रापयन्ति घनम् । स्वोऽन्यो ददतीत्यर्थः । उत ईशिते
अमृतस्य उदकस्य घृष्टिलक्षणस्य स्वराज आत्मनैव स्वसामर्थ्येन दीप्ता ॥ १ ॥

वेङ्कट० तम् एव सम्प्रति बलवन्तम् एषाम् मरुताम् गणम् स्तौमि मरुतराभिः स्तुतिभिः । ये
क्षिप्रश्वा बलयुक्त घनम् वहते, अपि च ईश्वरा भवन्ति अमृतत्वस्य स्वराज ॥ १ ॥

मुद्रल० 'तम् नूनम्' इत्यर्थं द्वितीयं सूक्तम् । इयावाश्च ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । मरुतो देवता ।

तम् उ तमेव एषं स्तुतमेव मारुतम् मरुता सम्बन्धिनः तम् गणम् तविषीमन्तम् दीक्षिमन्तम्
नूनम् षष्ठी स्तुपे । कीदृशा मरुता गणम्^४ । नव्यसीनाम् नवतराणाम् एषाम् मरुताम् गणम् । ये मरुत
आश्वला वीक्षणान्यश्वोपेता अमवत् बलवत् बलवन्तो यथा भवन्ति तथा वईन्ते मण्डन्ति,
उत अपि च ईशिते ईश्वरा भवन्ति अमृतस्य उदकस्य स्वराज स्वायत्तदीक्षय, तेषा गण
स्तुपे ॥ १ ॥

स्वेषं गणं तवसं खादिहस्तं धुनिव्रतं मायिनं दातिवारम् ।

मयोऽमृतो ये अमिता महित्वा चन्दस्व विप्र तुविरार्थसो नृन् ॥ २ ॥

स्वेषम् । गणम् । तवसम् । खादिहस्तम् । धुनिव्रतम् । मायिनम् । दातिवारम् ।

मयऽमृदे । ये । अमिता । महिऽश्वा । चन्दस्व । विप्रः । तुविरार्थसः । नृन् ॥ २ ॥

स्कन्द० चपम् दीप्तम् गणम् मारुतम् तवसम् बलवन्तम् खादिहस्तम् खादि स्व(क)कारिकाकार
आयुधवितेष, स हस्तै परस्य स खादिहस्त, तम् । धुनिव्रतम् धुनि कम्पन मेघाना दायुर्णा
या तारकमाणम् । मायिनम् प्रज्ञावन्तम् । दातिवारम् दातिवर्षम् । वृह सम्भक्तौ । दातव्य सम्भक्ता
रम् । दावारमित्यर्थः । १ न केवल दातारम् । किं तर्हि । मयोऽमृतं सुखस्य भावयितार । ये मरुत
अमिता अपरिमिता महित्वा महत्त्वेन । अपरिमिताहास्यया इत्यर्थः । चन्दस्वस्तुतेस्तच्छन्दोऽप्या
हार्थः । तद्वच्च प्रायेकमपि मन्दस्य स्तुतिः । हे विप्र! आत्मन एवेहमन्तरात्मन सम्मोषाम्
मैषस्य । मेघाधिपन्तरात्मन् । तुविरार्थसः षट्पदान् नृन् मनुष्याकारान् ॥ २ ॥

पेङ्कट० दीप्तम् गणम् यत्किं साद्यापुष्यहस्तं पूनकमार्गम्, धुनोति हि वृक्षादीन्, कर्मवन्तं दत्तधनम्
विप्र। वन्दस्व। प्रकारान्तरेणाह—सुखस्य भाववितारः ये महत्त्वेन अमिताः अपरिच्छिन्नाः, तान्
वन्दस्व बहुधनान् नेतृन् ॥ २ ॥

मुद्गल० त्वेषम् दीप्तम् गणम् माह्वत् तवत्तम् बलवन्तम्^१ जादिहस्तम् बटकहस्तम् धुनियतम्
कल्पयित्कर्मालं साधितम् प्रशावन्तम् दातिवारम् दत्तधनम् हे विप्र। वन्दस्व स्तुहीति सम्बन्धः।
ये मरुतः मयोधुवः सुखस्य भाववितारः महित्वा महत्त्वेन अमिताः अपरिच्छिन्नाः तुविरोचसः
प्रभूतधनाः, तान् गृन् नेतृन् वन्दस्व ॥ २ ॥

आ वीं यन्तूद्वाहासो अद्य वृष्टिं ये विधेवं मरुतो जुनन्ति ।

अयं यो अग्निर्मरुतः समिद्ध एतं जुषध्वं कवयो युवानः ॥ ३ ॥

आ । वः । यन्तू । उद्वाहासः । अद्य । वृष्टिम् । ये । विधेवं । मरुतः । जुनन्ति ।

अयम् । यः । अग्निः । मरुतः । समिद्धः । एतम् । जुषध्वम् । कवयः । युवानः ॥ ३ ॥

स्कन्द० वः युष्मान् क्षत्रियसो मरुतुप्रपौत्रादीन् वा प्रति आ मन्तु उद्वाहासः उद्कस्य बोदारः
प्रापयितारः, अद्य वृष्टिम् ये विधे सर्वे मरुतः जुनन्ति गमयन्ति । ये सर्वे वर्षन्तीत्यर्थः ।
प्रत्यक्षकृतोऽपरोऽर्थैः । अयम् यः अस्मदीय आहवनीपाक्यः अग्निः हे मरुतः! समिद्धः समीक्षः,
एतम् जुषध्वम् सेवध्वम् । समीचे भवतु इत्यर्थः । हे कवयः! मेधाविनः! युवानः! तरुणाः! ॥ ३ ॥

पेङ्कट० आ गच्छन्तु युष्माकम् उद्कस्य बोदारः, उदानी वृष्टिम् ये न्यासाः मरुतः प्रेरयन्ति ।
अयम् यः अग्निः हे मरुतः! अन्तरिक्षे वैद्युतः समिद्धः । एतम् इति स्पष्टम् ॥ ३ ॥

मुद्गल० ये विधे न्यासाः मरुतः वृष्टिं जुनन्ति प्रेरयन्ति, ते उद्वाहासः उद्कस्य बोदारो मरुतः
अद्य इदानीम् वः युष्मान् वा मन्तु आगच्छन्तु हे क्षत्रियजनमानाः! । अयं प्रायश्चः । हे मरुतः!
अयम् प्रतिद्धः वः अग्निः समिद्धः सम्यक् दीपितः एतम् अग्निम् जुषध्वम् हे कवयः!
मेधाविनः! हे युवानः! नित्यतरुणाः! ॥ ३ ॥

यूयं राजानमिभ्यं जनाय विभ्वत्तुष्टं जनयथा यजत्राः ।

युष्मदेति मुष्टिहा बाहुज्जतो युष्मत् सदश्वो मरुतः सुवीरः ॥ ४ ॥

यूयम् । राजानम् । इभ्यम् । जनाय । विभ्वत्तुष्टम् । जनयथम् । यजत्राः ।

युष्मत् । एति । मुष्टिः । बाहुज्जतः । युष्मात् । सदश्वः । मरुतः । सुवीरः ॥ ४ ॥

स्कन्द० यूयम् राजानम् इभ्यम् नाम जनाय जनो मनुष्यलोकः तस्यार्थाय विश्वत्तुष्टम् विभनतीति
विश्वं बहु, तक्षतिः करोतिकर्मा, कर्तारं यात्र कप्रत्ययः । बहूनां कर्मणां कर्तारम् । जनयथा

उत्पादयथ^१ । सर्वजनस्वोपकारकाणां^२ बहूनां कर्मणां कारणसमर्थमेतं कृतवन्तः स्वोत्तर्यः ।
हे यजत्राः! यष्टव्याः । किञ्च युष्मत् युष्मत्तः एति गच्छति शत्रून् प्रति मुष्टिहा मुष्टिभिरेव हन्वा
शत्रूणाम् । न च 'केवलं मुष्टिभिरेव हन्ता' । किं तर्हि । बाहुजतः जयतिरजान्तर्णतिग्यर्थः, कर्तारि
च कः प्रत्ययः, बाहुभ्यां श्रमयिता । 'परवीरणां मुष्टिभिः कीलाभिश्च^३ हन्तेत्यर्थः । युष्मत्
एव सदशः सच्छब्दः प्रतीसावचनः । प्रशास्तासोऽश्ववारः । हे मरुतः! सुवीरः^४ शोभनवीर्य-
युक्तः । मुष्टिभिश्च कीलाभिश्च शत्रूणां हन्तारोऽश्ववारश्च^५ युष्माभिः शत्रून् हन्तुं प्रेषिताः,
युष्मत्तो गच्छन्वीर्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यूयम् राजानम् स्वामिनम् जनाय जनवय महतां कर्मणां कर्तारम् हे यष्टव्याः! । युष्मत्त
गच्छति मुष्टिभिः शत्रूणां हन्ताऽऽकृष्टशत्रुमाहुः, युष्मत् एव शोभनाशः हे मरुतः! सुवीरः ।
'मरुत्प्रेषिताः कर्माणि कुर्वन्तीति ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे मरुतः! यूयम् जनाय राजानम् स्वामिनम् इयम् शत्रूणां प्रेरकं व्यावहितारम् विभ्रतष्टम्
विभवा कर्तृणां मध्यमः, तेन निर्मितम् । अत्यन्तरूपवन्तमिर्यर्थः । तादृशं पुत्रम् जनवय
उत्पादयथ हे यजत्राः! यष्टव्याः! मरुतः! । युष्मत् युष्मत्तः^६ एति गच्छति पुत्रः । कीदृशः ।
मुष्टिहा स्वभुजबलेनैव हन्वा शत्रूणाम् बाहुजतः बाहु प्रेरकौ शत्रूणां यस्य तादृशः पुत्र एति ।
तथा युष्मत् युष्मत्तः सदशः विद्यमानाश्वः, बद्धश्व इत्यर्थः, सुवीरः शोभनवीर्यः पुत्र एति ।
जायत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अरा इवेदचरमा अहेव प्रप्र जायन्ते अकवा महोभिः ।

पृशैः पुत्रा उपमासो रभिष्टाः स्वया मृत्या मरुतः सं मिमिक्षुः ॥ ५ ॥

अराऽइव । इत् । अचरमाः । अहाऽइव । प्रप्र । जायन्ते । अकवाः । महःऽभिः ।

पृशैः । पुत्राः । उपमासः । रभिष्टाः । स्वया । मृत्या । मरुतः । सग् । मिमिक्षुः ॥ ५ ॥

स्कन्द० अराः इव यथा अराऽपकस्य रथस्य वा तद्वत् अनरमाः चरमः पश्चिमः स येषां
न विद्यते ते अचरमाः, पश्चिमाभारादेव^७ भ्रमिगत्याप्यभावः, अनग्रिमपश्चिमा इत्यर्थः ।
अहा इव अहानीय संपरसरस्य समजातरवादि मुख्यकाला मरुतः, नैवागग्रिमः पश्चिमो वा
कश्चित् । प्रप्र जायन्ते । एक. प्रसन्दः पदपूरणः । 'प्रसुपोदः पदपूरणे' (पा ८, १, ६) इति ।
अपरः प्रकपर्यर्थः । प्रकृष्टा जायन्ते । प्रतिदिवसे वर्धमानप्रकपर्यर्थः । अकवाः अङ्घ्रितताः
महोभिः स्वैर्माहात्म्यैः^८ पृशैः दिवः पुत्राः उपमासः उपमाभूताः सर्वरय । अथवा उपमः
इत्यणितकनाम (वृ. निघ २, १६) । उपमा विषयः पुत्राः, सब्रह्मणाश्वर्यर्थः । रभिष्टाः 'भति-
शयेन वेगवन्तः स्वया मृत्या'^९ प्रशया मरुतः सग् मिमिक्षुः 'ग्रहणेः गच्छतिकर्मणः'^{१०} एतदूपमः ।

१. मुष्टितम् मूको. २. 'स्वपदरणा मूको. ३-३ मुष्टितम् मूको. ४-४. प्रकीलना कीलानि
मूको. ५. युष्मत् मूको. ६. 'शामथ मूको. ७. प्रेषिता मूको. ८-८. प्रातः प्रे' दि' छपे. ९. शत्रूणां
मूको. १०. 'राः स्वयाः मूको. ११. प्रतिवर्षदा' मूको. १२. तासित मूको. १३-१३. म... मूको.
१४. टीक' मूको.

(श्रु. निघ २, १४) । सद्गच्छन्ते । यादयेषां योग्या प्रज्ञा परानुमहारिमका तादृशपुपपयत इत्यर्थः । अथवा मन्वतेरपैतिकर्माणो मतिा इदुतिः, 'तया सद्गच्छन्ते । स्तोत्रमिः' इत्यन्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यथा रथचक्रस्थाः भवाः सत्परास्था भवन्ति, यथा पाण्डवानि, एवम् अपरगाः प्रादुर्भवन्ति वाकुरितयाः तेजोभिः, पृथेः पुत्राः परस्परं सत्वाः वेगवन्तः स्येन मानेन सम्मिता भवन्ति ॥५॥

मुद्गल० भवाः इव इत् रथचक्र इव अपरगाः अनिकृष्टाः, सर्वसमा इत्यर्थः । अहा इव अहाजीव दिवसा यथा सर्वेऽपि पृथिवीकारमकालद्वारसहसंख्योपेतसततगणरूपेण समा इत्यर्थः । महोमिः तेजोभिः यत्र ज्ञाने प्रकरणे प्रादुर्भवन्ति । ते अज्ञाः अनस्थाः पृथेः पुत्राः उपमासः प्रत्येकं समाप्ताः रभिष्टाः प्रकृतस्थाः । एवं गदानुभावाः महतः समा मत्वा स्वकीयैवानुप्रद- बुद्ध्या ताम् निमिष्टुः गृह्यत सम्पक् सिद्धन्ति ॥ ५ ॥

यद् प्रायासिष्ट पृपतीभिरश्वैर्बीलुपविभिर्मरुतो रथेभिः ।

क्षोर्दन्ते आपो रिणते वनान्यवोस्त्रियो वृषभः क्रन्दतु घोः ॥ ६ ॥

यत् । प्र । अयासिष्ट । पृपतीभिः । अश्वैः । बीलुपविभिः । मरुतः । रथेभिः । क्षोर्दन्ते । आपः । रिणते । वनानि । अश्व । उस्त्रियः । वृषभः । क्रन्दतु । घोः ॥ ६ ॥

स्कन्द० यत् प्र अयासिष्ट प्रगच्छन्ते अश्वं प्रति पृपतीभिः पृषद्वर्णाभिः बद्धवाभिः अश्वैः बीलुपविभिः पीडु संक्षामं एवम् । पवी रथवेभिः । एवरथचक्रधारैश्च हे महतः । 'रथेभिः रथैः । यदिति' बचनात् तदेत्यध्याहार्यम् । तदा क्षोर्दन्ते युष्मद्वाहनैः पृषथादिभिश्चूयन्त इत्यर्थः । आपः मेघस्था आपः । रिणते गच्छन्ति मेघाद् भूर्मि प्रति वनानि उदकाणि वृष्टिलक्षणानि । 'अव इत्युपसर्गः' कन्दतु इत्याप्यातेन सम्बन्धितव्यः । उस्त्रियः उस्त्रा घोः उस्त्राः पुत्रः उस्त्रियः । वृषभः वृषभ इति प्रव्रतनसमर्थः तरुणो बलीवर्द्ध इत्यर्थः । स च यत्र क्रन्दतु । त्रैपस्यान्वस्य 'दास्यस्य असम्मवाद्' लोड्यत्र लट्थे । अक्कन्दति शब्दं करोति । उपजातवलो युद्धार्थो गर्जतीत्यर्थः । न च केवलो वृषभः । किं तर्हि । घोः घोश्च गर्जतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यत् प्र अयासिष्ट यदा प्रगच्छन्ते पृपतीभिः अश्वैः च तथा बद्धवक्रविभिः हे महतः । रथैश्च, वदानीम् आपः गच्छन्ति वृक्षाश्च उद्वृच्छन्ति । अश्वैकवदाह । उस्त्राया गोः पुत्रः वृषभः 'मरुतां गणः' अथ कन्दतु सोतमानः त ६ ॥

मुद्गल० हे महतः ! यत् यदा प्र अयासिष्ट प्रगच्छन्ते । पृपतीभिः पृषदसंज्ञकैः अश्वैः रथेभिः रथैश्चपुक्तैः बीलुपविभिः एवरथवेभिभिः तदा आपः क्षोर्दन्ते क्षरन्ति, वनानि वृक्षसमूहाः

१. नास्ति वि. २-३ त... सूको. ३. प्रगणय वि. अः प्रगणय कु. ४-४. बुद्धिवम् सूको.
५. पृषथादिभिः सूको. ६-६. नस्यस्य...संभ... सूको. ७. पानवालो वि. ८. गच्छतीत्यर्थः सूको. ९-९. मयत् जीवणः विः लयः मरुत् कि वणा ल. १०. अन्त वं सूको.

रिणते द्विस्यन्ते भज्यन्ते । उत्तियः उक्ताः सूररश्मयः तत्सगन्धी पतन्त्यः पृथमः कर्पा
वर्षिता शोः द्योतमानः अत्र कन्दद् अवाद्सुखं शब्दयत्तु वृष्टार्थम् ॥ ६ ॥

प्रथिष्ट॒ यामन्॑ पृथि॒वी चि॑दे॒षां भ॑र्त॒व ग॑र्भं स्वमिच्छ॒वो धुः ।

वा॒तान् ह्य॑श्वा॒न् धु॒र्या॑यु॒युजे॑ व॒र्षं स्व॑दे॒ चक्रि॑रे रु॒द्रि॒यासः॑ ॥ ७ ॥

प्रथिष्ट । यामन् । पृथिवी । चित् । एषाम् । भर्ता इव । गर्भम् । स्वम् । इत् । शर्वः । धुः ।
वातान् । हि । अश्वान् । धुरि । आऽयुयुजे । वर्षम् । स्वदेम् । चक्रिरे । रुद्रियासः ॥ ७ ॥

स्कन्द० 'प्रथिष्ट प्रथते । यामन् सप्तम्या' अत्र लृक् । यानं याम मेधं' प्रति गमनं तस्मिन् सति ।
अथवा यानि देवा यस्मिन् स यामा' यजः । सप्तमी च 'यस्य च भावेन' (पा २, ३, ३६)
इत्येवं विज्ञायते । तच्छ्रुतेश्च लक्षणभूतयोग्यक्रियापदाभ्याहारात् 'यजे' प्रथेयु मरत्सु । का प्रथते' ।
उच्यते । समस्ता पृथिवी । चित् शब्दस्तु पदपूरणः । कस्य यामन् । उच्यते । एषाम् मरुताम् ।
कथं 'प्रथते पृथिवी । अत' उच्यते—भर्त॒व ग॑र्भं इति । तदेतौ तच्छ्रुतप्रयोगः । यथा भर्ता
जायायां गर्भहेतुभूतं रेषो दधाति एवं मरुतः' 'पृथिवीगर्भहेतुमूलम् स्वम् इत् स्वभूतम् शर्वः'
उदकनामैतत् (ट. निघ १, १२) । उदकं वृष्टिलक्षणम् धुः दधति । तेनोदकेन सस्यानि जायन्ते
तैः समस्ता पृथिवी प्रथते । कदा दधति' । यदा वातान् घालसदृशान् अत्यन्तशीघ्रान् गन्तुन् वा ।
द्विस्यन्दः पादपूरणः । अश्वान् धुरि स्वस्य रथस्य आयुयुजे 'आयोजितवन्तः । किञ्च' वर्षम्
वृष्टुदकम् स्वदेम् स्वदिः प्रक्षरणार्थः । प्रक्षरित् चक्रिरे कुर्वन्ति, वृष्टिं पातयन्तीत्यर्थः । रुद्रियासः
रुद्रपुत्राः स्तुराया वा मरुतः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० प्रथिवा भवति पृथिवी एषाम् गमने ओषधीभिः, भर्ता इव गर्भम् ज्ञायामाम् स्वम् उदकं
पृथिव्यां निदधति' । गच्छतः अश्वान् रथधुरि' युजन्ति । ततो वर्षांश्वन् स्वदेम् चक्रिरे
मरुतः ॥ ७ ॥

मुद्रल० एषाम् मरुताम् यामन् यामनि गमने पृथिवी, चित् पूरणः, प्रथिष्टप्रलयातामवत्, गर्भयो-
ग्याऽमवदित्यर्थः । भर्ता लौकिकः पतिः गर्भम् इव स्वभार्यायाः तथा गृह्याः स्रग् इव स्वभूतं
गर्भं गर्भस्थानीयम् शपः उदकम् धुः स्थापितवन्तः । हि यस्मात् वातान् गन्तुन् अश्वान्
धुरि रथसम्बन्धिन्नाम् आयुयुजे आयोजितवन्तः तस्मात् वर्षम् स्वदेम् स्वदेस्यामीयं वृष्टिस्तस्यायम्
चक्रिरे कुर्वन्ति रुद्रियासः रुद्रपुत्राः ॥ ७ ॥

इ॒षे न॒रो म॑रु॒तो मृ॒ळता॑ न॒स्तु॒र्वीम॑पासो अमृ॒ता प्र॑त॒वज्ञाः॑ ।

स॒त्यंश्रु॑तः क॒र्वेषो॑ यु॒वानो॑ वृ॒हद्दि॒स्यो बृ॒हद्दु॒क्षमा॑णाः ॥ ८ ॥

१-१. वृष्टिम् मूको. २. मे प्रथं मूको. ३. यामो कु. ४-४. ...ते मूको. ५-५. प्रथ...दि
विः प्रथ...दि. ६. मरुता मूको. ७-७. 'वी... मूको. ८. दधाति कु. ९. उदकं मूको.
१०-१०. ...य मूको. ११. निदधति ॥ १२. ...म मूको.

हये । नरः । महतः । मूलतः । नुः । तुनिऽमघातः । अमृताः । ऋनऽघाः ।
सर्वऽयुतः । करपः । गुर्वानः । वृहत्ऽगिरयः । वृहत् । बुक्षमाणाः ॥ ८ ॥

स्कन्द० हये नरो मरतः इति भाष्यात्पार्था (ऋ ५, ५७, ८) ॥ ८ ॥

वेङ्कट० ष्याप्यावा (ऋ ५, ५७, ८) ॥ ८ ॥

मुहल० हये हे नरः । मेतारः । मरुणः । नः । अग्नात् वृहत् मुरपत् । हे तुविमघातः । अमृतभवाः । अमृताः ।
अमरव्यभावाः । फलदाः । पशस्य ज्ञातारः । सत्प्रभुतः । सत्येन सत्पान्द्रेणेन प्रसिद्धाः । कवयः ।
मेघाविनः । गुवानः । नित्यवर्णाः । वृद्धिरवः । प्रभूत्स्तुत्यः । यूपम् वृहत्, अत्यधिकम् उद्यमायाः
हविर्भिः सेविताः सन्तः अग्नात् मुहल ॥ ८ ॥

इति षण्ण्योष्टके तृतीयाध्याये त्रयोविंशो वक्त्रः ॥

[५९]

प्र षः स्पृकंरन्तुसुधिताय द्वावनेऽर्ची द्विषे प्र पृथिव्या ऋतं भरे ।

उक्षन्ते अश्वान् तरुपन्ते आ रजोऽनु स्वं भ्रातुं श्रथयन्ते अर्णवैः ॥ १ ॥

प्र । षः । स्पृक् । अश्वान् । सुधिताय । द्वावने । अर्ची । द्विषे । प्र । पृथिव्यै । ऋतम् । भरे ।
उक्षन्ते । अश्वान् । तरुपन्ते । आ । रजः । अनु । स्वम् । भ्रातुम् । श्रथयन्ते । अर्णवैः ॥ १ ॥

स्कन्द० षः इति स्वल्पेन बहुवचनम् । आत्मान एवावाम्भरतमनीऽभिधानम् । 'स्वाम् स्पृक्' स्वत
वचने । सम्यग्दादिवाच्यायम् किं प्रत्ययः, द्वितीयार्थे च प्रथमा । प्र प्रकर्षेण वचने कथेति वक्ष्ये ।
तत्तेनावभ्यं कर्तव्यम् । महतां च वागपरिसमासिर्हृदिर्दानम्', तत्त्वावस्थमन्तरात्मना कर्तव्यम् ।
भक्तोऽभ्यक्तंभ्यसामान्यान्मरतः तं 'वदन् अरुन् कुर्वन्ति । सुधिताय' इण् गतौ, दोषमं गम्यते
यस्मिन् तत्र सुधितं यश्चकारं । उपसर्गस्वापि अन्तस्तत्त्वाद्ब्रह्मदेवः । तस्याप्याय यज्ञसमाह्वयम्
दावने दानत्वाप्याय इतिपाम् एतत् ज्ञात्वा अर्चं स्तुधि मरतः । अहमपि तेषाम् 'क्षयाय
द्विषे पृथिव्यै' च श्रथम् सत्यं स्तोत्रम् प्र भरे महसि प्रापयामि । द्विषं पृथिव्यै च स्वामीत्यर्थः
किञ्च उक्षन्ते वृहता तिष्ठन्ति मरतः अश्वान् स्वरथेषु निवृक्तान् । कर्तव्यरुत्तुङ्गणाय
वाऽद्यप्रहम् । अश्वप्रवृत्तीन् सर्वमाजिनः । तरुपन्ते वृद्धवत्संवरणयोः' इत्यन्तर्गतिसमर्थस्य रूपम् ।
आह्लादयन्ति । रजः लोकः पार्थिवः अनु स्वम् भ्रातुम् अन्विति पञ्चाङ्गवे' भ्रातुर्द्विषिः स्वरथा
दीपया विदुल्लक्षणयाः पञ्चात्, विधुतोऽमन्तरमित्यर्थः । आ श्रथयन्ते श्रथयन्ति । अर्णवैः द्विषीत्यर्थे
पृथिव्या । अर्णवानुदकवतो मेघात् ॥ १ ॥

वेङ्कट० स्तोत्रः ! युष्माकं कल्याणाय दानाय वचनं मरतः प्रवृषन्तु । दीप्ताय मरुत्वाय स्तुधि ।

१-१. वृद्धितम् सूको. २. अमृताभिरानी सूको. ३-३. वच ... अर्णवैः सूको. ४. ... एवमो'
५. वधार्थे कु. ६. भास्ति सूको.

शहन् प्रथिव्यैः शश मरुद्भ्य प्र भराभि । तदनन्तर वज्र गमनाय अश्वान् स्नापयन्ति । तरन्ति च लोकात् । अनु धययन्ते स्वाम् भानुम्^१ मेधे सह सम्पर्चयन्ति^२ ॥ १ ॥

मुद्गल० 'प्र व स्पलङ्गन्' इत्यष्टर्चं तृतीय सूत्रम् । इषावाध ऋषिः । अष्टमी विष्टुप्, शिष्टा जगत्स्य । मरुतो देवता ।

हे मरुतः^३ । व युष्मभ्यम् सुविताय सुष्टु प्राप्तव्याय दाकने इविष्पदानाय सद् स्पष्टा होता प्र प्रकर्मण अकन् क्रन्दति । हे होतः^४ दिवि द्योतमानाय देवाय प्र अर्धे प्रकर्मण सुष्टुहि । तथा प्रथिव्यै प्रथिव्याश्च ऋतम् स्रोत्रम् भरे सम्पादयामि । किञ्च ते मरुत-अश्वान् स्नापकानुदकसद्वान् उरुन्ते सिञ्चन्ति । रज वा अन्तरिक्षमासर्वत तरुन्ते तरन्ति । स्वाम् भानुम् स्वकीयं तेज अर्णवे मेधे सह अनु धययन्ते अनुदलेपयन्ति, अनुदलं प्रापयन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

अमादिषां भियसा भूमिरेजति नौर्न पूर्णा क्षरति व्यथिर्व्यती ।

दूरेदृशो ये चितयन्त एमभिरन्तर्मेहे विदथे येतिरे नरः ॥ २ ॥

अमात् । एवाम् । भियसा । भूमिः । एजति । नौ । न । पूर्णा । क्षरति । व्यथिः । व्यती ।

दूरेदृशो । ये । चितयन्ते । एमऽभि । अन्तः । मेहे । विदथे । येतिरे । नरः ॥ २ ॥

स्कन्द० अमात् अमशब्द आत्मपर्याय, आत्मज्ञ एव । स्वरूपादेवेत्यर्थे एवाम् मरुताम् भियसा भयेन समस्ता भूमि एजति । लुहोवगमेतद् । कम्पत इव । नौ न पूर्णा । यथा नौरुदकस्य पूर्णा सती । एव क्षरति अयति । किम् । सामर्प्यात् आज्यपयभादि इविः । भूमिष्ठेषु च यष्टुषु क्षरतु भूमि क्षरतीत्युच्यते । यथाज्यपयभादेर्द्विषो दानं तदत्र क्षरणम् । कीदृशी सती क्षरति । उच्यते । व्यथि 'यती परिचर्यायै मरुतः' प्रति गच्छन्ती, मरुतपरिचर्यापरा सतीत्यर्थः । ये किं कुर्वन्ति मरुतः । दूरेदृश दूरेस्थितो यो यथा द्रष्टव्यो निग्राह्यतायां स तथा ये पश्यन्ति ते दूरेदृशः । ये मरुतः चितयन्तः ज्ञायन्ते एमभि समन्ते, 'परिचर्यायै भूमिमापतन्ती' इत्या उरुना कतोरु ये अनुमोयन्त इत्यर्थः । ये च अन्तः मेहे महति विदथे यथे । मध्ये महतो यज्ञस्येत्यर्थः । येतिरे 'स भानुना यतते' (ऋ ५, ३७, १) इत्यादेर्दर्शनात्-तिर्येत्यर्थः^५ । गच्छन्ति नरः मनुष्यकाराः ॥ २ ॥

वेद्वृष्ट० इहान् एवाम् भयेन भूमि शोषधिवानस्पतिवृक्षा कम्पते नौ । इव उदकपूर्णा जीवा यथा गच्छन्ती । क्षरति अवशीर्णा भवति । दूरे पश्यन्त ये शान्तिं ज्ञायन्ते^६ ते^७ नेतार यशे महते अजाय गच्छन्ति ॥ २ ॥

मुद्गल० एवाम् मरुताम् भियसा भूमिः एजति कम्पते । नौ न पूर्णा श्री यथोदकमध्ये क्षरति चरति तद्वत् व्यथि यती^८ स्वभावतो भवति प्रथिवी । दूरेदृशः दूरे पश्यमाना अरि ये

१ भाष्यिभ्यां विं, भाष्यिभ्यै लृषे २ ज्ञातिः सूको ३ सम्पर्चयन्ति व, संस्पर्चयन्ति विं छप ४-४ इदं 'पूर्णा सूको ५-५ 'इकूर्णां कु ६-६. 'पर्व'वा'मह' सूको. ७. मरुतपर्यायता सूको. ८. भियसाया वा सूको ९ चितयन्ते विं कु १०-१०. ... पतन्ती सूको. ११. 'तथस्ति' कु १२. ज्ञायते व. १३. तेन सूको. १४. यति सूको.

मरुतः एमभिः वसनेः धितयन्ते ज्ञायन्ते, ते महाः मरुतः विदधे यज्ञे महे मरुते इविये
इविर्भक्षणाय अमात् स्वस्थानात् अन्तः द्यावापृथिव्योर्मध्ये येतिरे यत्नन्ते नरः नेतारो मरुतः ॥ २ ॥

गवामिव श्रियसे शृङ्गमुत्तमं सूर्यो न चक्षु रजसो विसर्जने ।

अत्या इव सुम्बुश्चारवः स्थन मर्या इव श्रियसे चेतथा नरः ॥ ३ ॥

गवाम्ऽइव । श्रियसे । शृङ्गम् । उत्तमम् । सूर्यः । न । चक्षुः । रजसः । विसर्जने ।

अत्याऽइव । सुम्बुः । चारवः । स्थन । मर्याऽइव । श्रियसे । चेतथ । नरः ॥ ३ ॥

रथन्द० गवामिव हस्पादिवाचयत्तयम् चारवः स्थन इत्येतत्स्योपमा । यथा गवाम् श्रियसे धीरत्र शोभाल-
क्षणाऽभिप्रेता, तादृशै चतुर्यो । शोभार्थम् शृङ्गम् उत्तमम् सर्वैस्नात्कायादुत्तमं चारु । सूर्यो न यथा
सूर्यः चक्षुस्त्यानीयः प्रकाशकः सर्वस्य रजसः विसर्जने आदित्यस्य न्योती रज उर्यते
तथास्मिन् विसृजयते विक्षिप्यते स रजसो विसर्जनेऽप्युलोक, तत्र चारु अत्या इव यथा चाश्याः
सुम्बुः अपठितमपि महद्दामैतत् । महान्तश्चारवः । एव यूयम् चारवः स्थन शोभनाः स्थ
मर्याः इव यथा मनुष्या राजानो जन्म्ये केचित् श्रियसे श्रियोऽर्थमाप्तनः स्वस्य परिजनस्य
वा साध्वसायु च वेष्टितं चेतन्नि एवम् चेतथ जानीष्ये सर्वम् हे नरः । मनुष्याकारा ! ॥ ३ ॥

येष्टु० गवाम् इव शृङ्गम् उत्तमम् शिरसि स्थितं श्रयणाय भवति मरुतां शृङ्गम् । सूर्यः इव भवत्येषां
तेजः उदकस्य विसर्जने । अथा इव शोभनभवता यूयम् आगच्छन्तः कल्याणा भवय ।
मनुष्या इव श्रयणाय बुद्धिं कुरुषु हे नेतारः ! सहिताः ॥ ३ ॥

सुत्रल० हे मरुतो यूयम् गवाम् शृङ्गम् इव उत्तमम् उत्कृष्टमुष्णीपवष्टादिकम् श्रियसे, श्रिये धारयसेति
शेषः । सूर्यः न सूर्यं इव स यथा रजसः तेजसः विसर्जने चक्षुः दर्शनसाधनं गण्डलम्
धत्ते तद्वत् रजसो वृष्टेर्विसर्जने विसर्जनाय चक्षुः सर्वप्रकाशकं तेजो धारयथ । अत्याः इव
अथा इव सुम्बुः वेतवन्तः चारवः दर्शनीयाः स्थन भवथ । मर्याः इव यजमाना इव ते
यथा श्रियसे जानन्ति यज्ञादिकं तथा चेतथ जानीषु हे नरः ! मरुतः ! ॥ ३ ॥

को वो महान्ति महताष्टदंशवत् कस्काव्या मरुतः को ह पीस्या ।

युयं ह भूमिं किरणं न रैजथ प्र यद् भरंधे सुधितार्थं दावने ॥ ४ ॥

कः । वः । महान्ति । महताम् । उत्त । अश्नुवत् । कः । काव्या । मरुतः । कः । ह । पीस्या ।

युयम् । ह । भूमिम् । किरणम् । न । रैजथ । प्र । यत् । भरंधे । सुधितार्थम् । दावने ॥ ४ ॥

१. तेन सूको. २. वन्ति सूको. ३-३. गवाम् चारव सूको. ४. नाति सूको ५. यद्युः
रथा सूको. ६. सुधितम् सूको. ७. महतामेव वि; महतामेव वि; महतामेव श. ८. शीर्य सूको.
९. शिथि वि रूपे. १०. भे तए सूको.

स्कन्द० कः वः युष्माकम् महान्ति सेनालक्षणाणि बलानि स्वयम् महताम् सत्ताम् उत अश्रवत्
 'अश्रुते व्याप्नोति । न कश्चिदपीत्यर्थः । कः वा काव्या कश्यो मेधाधिनः तत्करणानि ।
 हे महतः । कः ह इशब्दो वासवदत्त्वार्थः । को वा पौसा बलानि सामर्थ्यलक्षणाणि । कस्मात् ।
 उच्यते—युयम् ह इशब्दोऽथ द्विशब्देन समानार्थः यस्मादर्थः । युयं यस्मात् समस्ताम् भूमिम्
 'किरणम् न' । किरण इति रश्मिनाम् रश्मिमिवाहित्य उदकेऽन्यत्र वा^१ रजथ कम्पयथ । कदा^२ ।
 उच्यते—यदा यदा प्र भरणे प्रहरय प्रापयथात्नानम् गच्छथेत्यर्थः । किमर्थम् । उच्यते—
 सुविताय यज्ञसमाप्त्यर्थम् दावने^३ दानार्थम् च^४ इयिषाम् ॥ ४ ॥

षेड्डट० हे महतः । कः वः महताम् महान्ति धनानि उद् व्याप्नोति, कः च कविकर्मणि, कः वा वीर्याणि ।
 युयम् खलु सूर्यः किरणम् इव पृथिवीम् शोषधियनस्पतिपुकां कापयथ प्रगच्छथ यदा कस्याण्यव
 वानाय ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे महतः । वः युष्माकम् महताम् पुण्यानाम् कः यजमानः महान्ति श्रेयांसि उद् अश्रवत्
 उत्कृष्टं प्राप्नुयान् । कः य तदर्थम् काव्या काव्यानि कवीनां युष्माकं सम्बन्धीनि श्लोत्राणि^१
 उद्भवत् । कः ह कश्च पौसा पौसानि पराक्रमान् उद्भवत् । युयम् ह खलु भूमिम् किरणम् न
 किरणमिव रजथ किरणे मया वृष्टयर्थं चालयथ तद्भूमि रजथ यत् यस्मात् सुविताय कुण्ड
 प्राप्त्याय, प्राप्त्यर्थेत्यर्थः । तादृशस्य धनस्य दावने वृष्टयुक्तदानाय प्र भरणे प्रकर्मणे
 सन्पादयथ वृष्टिम् । यस्मात् युपमेवं कृद्य तस्मात्^२ क एव करोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अश्वा इवेदस्यासः सर्वन्धवुः शूरा इव प्रयुधः प्रोत युंयुधुः ।

मर्या इव सुवृधो वावृधुर्नरः सूर्यस्य चक्षुः प्र भिनन्ति वृष्टिभिः ॥ ५ ॥

अश्वाःऽश्व । इव । अश्वपासः । सर्वन्धवः । शूराःऽश्व । प्रयुधः । प्र । प्रोत । युंयुधुः ।

मर्याःऽश्व । सुवृधुः । वृधुः । नरः । सूर्यस्य । चक्षुः । प्र । भिनन्ति । वृष्टिभिः ॥ ५ ॥

स्कन्द० 'अश्वाः इव, इव इति' पदपरणः । अश्वपासः गन्तारो महतः सर्वन्धवः समानो धनुः माया
 सौः विता य ख्यो वेपां वे सबन्धवः शूराः इव । शूराः^१ राजानोऽन्ये वा केचित् प्रयुधः
 प्रकर्मण योद्धारः । न च इदानीमेव केवलम्, उत प्र युयुधुः उच्यतेऽन्ये प्रकर्मण युयुधिरे
 भवि । अतीतेऽपि काले युद्धानि कृतवन्त एवेत्यर्थः । मर्याः इव मनुष्या इव य सुखिनो
 राजपुत्रा वा धन्ये वा केचित् वृधुः शरीरपुष्टिलक्षणवा^२ वृद्धया सुष्टु वर्षितारः । न
 वेदावीमेव केवलम् । किं तद्वि । वावृधुः अतीतेऽपि काले वृष्टिर एव । नरः मनुष्याकारः
 सूर्यस्य चक्षुः दर्शनम् प्र भिनन्ति प्रदिसन्ति । केन । उच्यते — वृष्टिभिः ॥ ५ ॥

षेड्डट० अश्वा इव भारोपमानाः समानबन्धवः एकस्मात् वस्वजाः शूराः इव य प्रकर्मण
 योद्धारः प्र युयुधुः मर्याः, यथा अश्वा वीराश्चापि युद्धानि प्रगच्छन्ति इत्यर्थः । तथा राजान
 इव सुष्टु वर्षमानाः वर्षन्ते गेताः, तदानीम् सूर्यस्य तेजः प्रदिसन्ति वृष्टिभिः ॥ ५ ॥

१. के मूको. २-२. नारित मूको. ३. नारित मूको. ४. यदा मूको. ५. ५. दाने वि^१ अ.
 ६. १. वि ५: मूको. ७. कस्मात् मूको. ८-८. इव इति मूको. ९. शरीरपुष्टि^२ वि^३ अ; शरीर वृष्टि^४ अ.

सुद्वल० मरुतः एतेः अन्ताः इव शीघ्रगन्तारः अरुपासः आरोचमानाः शराः इव भटा इव प्रपुषः प्रयोद्धारो वैरिभिः सह तादसाः । उत अपि च प्र सुपुषुः प्रकर्षेण युष्यन्ते । सवन्धवः वन्धुभिः सह वर्तमानाः मर्याः इव मनुष्या यथा वर्धन्ते तथा सुपुषुः सुपुषु वर्धयितारः नः नेतारः वपुषुः वर्धन्ते । इत् एवं महात्मानः सूर्यस्य चक्षुः तेजः पृष्टिभिः प्र सिनन्ति प्रकर्षेण हिंसन्ति आहृण्वन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

ते अज्येष्ठा अकनिष्ठास उद्भिदोऽर्मध्यमासो महसा वि वावृषुः ।

सुजातासो जनुषा पृश्निमातरो दिवो मर्या आ नो अच्छा जिगातन ॥ ६ ॥

ते । अज्येष्ठाः । अकनिष्ठासः । उद्भिदः । अर्मध्यमासः । महसा । वि । ववृषुः ।

सुजातासः । जनुषा । पृश्निमातरः । दिवः । मर्याः । आ । नः । अच्छ । जिगातन ॥ ६ ॥

स्कन्द० ते मरुतः अज्येष्ठाः अविद्यमानो ज्येष्ठो येषां ते अज्येष्ठाः अकनिष्ठासः अविद्यमानः कनिष्ठो येषां ते अकनिष्ठासः उद्भिदः उद्भेदारः । ओषध्यादिबीजानां वृष्टिप्रदानद्वारेण ओषध्यादीनां जल्पितार इत्यर्थः । अर्मध्यमासः अविद्यमानो मध्यमो येषां ते अर्मध्यमाः । मरुतो हि सदाजातास्तेन तेषां न ज्येष्ठः कनिष्ठः मध्यमो वा कश्चिद् । महसा माहात्म्येन वि ववृषुः विविधं वर्धन्ते । प्रतिदिनं वर्धमानमदात्म्या भवन्तीत्यर्थः । किञ्च सुजाताः सुनिष्पन्नाः । परिपूर्णसर्वावयवा इत्यर्थः । अथवा सुपुषु जाताः सुजाताः पुष्पकर्माण इत्यर्थः । जनुषा अर्ममैव पृश्निमातरः दिवः दुलोकान् मर्याः मनुष्याकाराः नः अस्माद् आ अच्छ आह्वन्तु जिगातन । प्रथमपुरुषस्य स्वानेऽर्थं मध्यमः पुरुषः । आगच्छन्तु ॥ ६ ॥

येकैकं ते ज्येष्ठरहिताः 'अकनिष्ठाः नापि' मध्यमाः, किं तर्हि, सहोत्पन्नाः, उद्भेदारः शरीरानां तेजसा वर्धन्ते । सुजाताः जन्मना गोमातरः दिवस्तुत्रा अस्मान् अन्भागच्छत ॥ ६ ॥

सुद्वल० ते मरुतः अज्येष्ठाः अकनिष्ठासः उद्भिदः उद्भेदयितारः शशून् अर्मध्यमासः महसा तेजसा वि ववृषुः विवर्धन्ते । सुजातासः सुपुषु संभूताः जनुषा जन्मना पृश्निमातरः पृश्नेः पुत्राः मर्याः मनुष्येभ्यो हिताः वृषन् दिवः सकाशात् नः अस्मान् अच्छ अभिसुषुम् आ जिगातन सर्वतः प्रान्तत ॥ ६ ॥

ययो न ये श्रेणीः पुप्तुरोऽनुसान्तान् दिवो वृहत्तः सानुनस्परि ।

अर्थास एषामुभये यथा विदुः प्र पर्वतस्य नभूर्नचुच्यवुः ॥ ७ ॥

वर्षः । न । ये । श्रेणीः । पुप्तुः । अन्तांसा । अन्तान् । दिवः । वृहत्तः । सानुनः । परि ।

अर्थासः । एषाम् । उभये । यथा । विदुः । प्र । पर्वतस्य । नभुन् । अचुच्यवुः ॥ ७ ॥

स्कन्द० वयः न पक्षिण इव ये महतः श्रेणीः पङ्क्तयः ज्वलन् गन्तूनाम्^१ पद्भुः पतन्ति । गच्छन्तीत्यर्थः^१ ।
 ओजसा बलेन अन्तान् पर्यन्तान् दिवः शुलोकस्य गृह्यतः महतः सानुनः समुच्छ्रितस्य
 पर्वतादेः परि उपरि । यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽभ्याहर्तव्यः एवमित्येतत्समानाधिकरणम्^२ । तेषाम्
 एवाम् स्वभूताः अश्रासः अथाः उभये देवमनुष्याः यथा विदुः जानन्ति । अस्यन्वकाद्य-
 मित्यर्थः । पर्वतस्य मेघस्य स्वभूतान् नभान् 'नभः' (निय ६, १२) इत्युपकृतम् । तस्मादर्थं
 नुः प्रत्ययः समूहे द्रष्टव्यः । उदकसमूहान् अनुच्यतुः प्रध्यावयन्ति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० पक्षिणः इव स्वावासान् प्रति ये बलेन पतन्ति दिवः अन्तान् प्रति महतः समुच्छ्रिताद्
 दिवः । अथाः एवाम् शिलोच्चयस्य सानूनि प्रध्यावयन्ति, यथा उभयपार्श्वस्था जनाः विदुः ।
 दक्षिणत उत्तरतश्च आवासस्थानं सम्भवति पार्श्वयोः अन्ययोः पर्वत एव तिष्ठति^३ ॥ ७ ॥

मुद्गल० ये महतः वयः न पक्षिण इव श्रेणीः पङ्क्तयः सन्तः ओजसा बलेन दिवः अन्तरिक्षस्य
 अन्तान् पर्यन्तान् गृह्यतः महतः सानुनः समुच्छ्रितस्याकाशवल्यस्य^४ परि परितः पद्भुः पतन्ति ।
 एवाम् अश्रासः अथाः पर्वतस्य मेघस्य नभान् उदकानि प्र अनुच्यतुः प्रकर्मणं ध्यावयन्ति
 उभये देवा मनुष्याश्च यथा विदुः जानन्ति तथा ॥ ७ ॥

मिमांतु द्यौरदितिर्वातये नः सं दानुचित्रा उपसो यतन्ताम् ।

आनुच्यतुर्दिव्यं कोशमेत ऋषे रुद्रस्य मूर्तौ गृणानाः ॥ ८ ॥

मिमांतु । द्यौः । अदितिः । वातये । नः । सम् । दानुचित्राः । उपसोः । यतन्ताम् ।

आ । अनुच्यतुः । दिव्यम् । कोशम् । एते । ऋषे । रुद्रस्य । मूर्तौ । गृणानाः ॥ ८ ॥

स्कन्द० मिमांतु इति माह् माने इत्यस्य रूपम् । निर्मिगीताम्^५ । करोतिवत्यर्थः । किम् । पुरस्तात्सङ्गीति-
 स्वाद् उपसः । द्यौः महतां माया अदितिः च । साऽपि हि महतां मातैव । एवं द्यौर्दिहासिकाः
 स्मरन्ति—'अदित्या कश्यपान्मरुतो जाताः' इति । अथवा अदितिरिति दिव एव विशेषणम् ।
 अदितिः अदीना अक्षीणा द्यौः । वातये गमनाय प्राहये । नः अस्मान् प्रति । तावच्च प्रासाः
 दानुचित्राः^६ दानु दानं घृष्टुदकस्य, तद् विचित्रं पासां ता दानुचित्रा इत्यतः । माध्यमिकाः
 वाचः । गङ्गिशब्दा इत्यर्थः । सम् यतन्ताम् सङ्गच्छन्ताम् अस्माभिस्सह । अथन्ताम् अस्माभि-
 रित्यर्थः । आ अनुच्यतुः आध्यावयन्ति दिव्यम् दिवि भयम् कोशम् मेघम् । एते भवि हे ऋषे ।
 आत्मन एवेदमन्तरात्मनः सम्बोधनम् । तदस्य पङ्क्तिस्रुतेः पुत्रा इति वाक्यशेषः । महतः गृणानाः
 स्तुयमानाः । केन । 'ऋषे ह्ययामन्त्रणयोगात्'^७ त्वया मया वा ॥ ८ ॥

वेङ्कट० उरतां^८ धावाश्रयिणी अक्षणाय अस्माद् । सत्रच्छन्ताम्^९ अस्माद् चित्रदानाः उपसः च ।
 दिवि भवे मेघम् एते^{१०} आ ध्यावयन्तु हे श्यावाध^{११} रुद्रस्यदन्धिः महतः त्वया स्तुयमानाः ।
 उक्तं पुरुषस्यैवब्रह्मचरयोः सम्प्रदायः ॥ ८ ॥

१. नाति मूको.

२-२. मयाः वगन्ताम् मूको.

३. गच्छन्तीति मूको.

४. पर्यान् मूको.

५. पर्यां श्रेयां मूको.

६. तिष्ठन्ति विं लपं.

७. सतः मूको.

८. *सायकस्य मूको.

९. निमितीता मूको.

१०. घरात् मूको.

११-११. करोतिषा मूको.

१२. पुत्राः विं; पुत्रा लपं; नाति ल.

१३. *एतां ल.

१४. मयाः मूको.

१५. श्यावादिनः मूको.

मुद्गल० न अस्मदर्थम् यौ अन्तरिक्षम्' मिमातु निर्मिमातु वृष्टिम् । क्रीडती । मदिति मदीना ।
किमर्थम् । नीतये उत्पत्तये । दातुविना विचित्रप्रकाशादिदाना उपस सप् यतन्ताम् । हे श्लेषे । त्वया
शुभाना रत्नमाना महत वदस्य, युजा इत्यर्थ, एते दिव्यम् कोशम् भेषज्युक्तम् आ अचुक्यशु
साध्यावदन्ति ॥ ८ ॥

इति षतुर्धाष्टके तृतीयाध्याये चतुर्विंशो वसं ॥

[६०]

ईळे अग्निं स्वर्गसं नमोभिरिह प्रसूचो वि चयत् कृतं नः ।

रथैरिव प्र भरे वाज्रपद्भिः प्रदक्षिणिन्मरुतां स्तोर्ममृध्याम् ॥ १ ॥

ईळे । अग्निम् । सु०अर्थसम् । नमं ऽग्नि । इह । प्र०सूचः । वि । चयत् । कृतम् । नः ।

रथैः ऽश्व । प्र । भरे । वाज्रयत्०भिः । प्र०दक्षिणित् । मरुताम् । स्तोर्मम् । मृध्याम् ॥ १ ॥

स्कन्द० ईळे स्तौति अग्निम् स्वर्गसम् सुपाठनम् नमोति स्तुतिभिः । स ईळित इर कर्मणि
प्रसूत, प्र इत्येव नि इत्येतस्य स्थाने, निपुण्ण वि चयत् विद्युणोऽतु इतिदि कर्म न
अस्माकम् । यद्वायोभनमस्माभिः कृत् तद्वपनयतु, यद् शोभन तपरिशुद्धान्तु, येनेद
कर्म मरुतां योग्य भवतीत्यर्थ । अहमपि रथै इव यथा रथै 'अभिमत देश कश्चिन्' प्रापयेत् तद्वा
प्र भरे प्रहरामि, प्रापयामीत्यर्थ । किम् । सामर्थ्यादिति । करव । उच्यते । वाज्रपद्भिः वापयता
इविल्लक्षणमलमिच्छताम् प्रदक्षिणित् प्रदक्षिणम् । देवाना हि कर्मणां प्रादक्षिण्य धर्म । केवा
वापयताम् । उच्यते । मरुताम् । न च केवल इति । किं दर्शि । स्तोमम् च श्रध्याम् ऋषु वृद्धौ ।
सामर्थ्यान्तर्गतार्थम् । वर्धयामि । 'स्तोत्र परिवृद्ध' करोमि इत्यर्थ ॥ १ ॥

येहूट० स्तौति अग्निम् सुरक्षणम् नमोति सद् । अथ प्रसूचः सन् वि धिनोऽतु कर्म अस्मदीयम् ।
रथै इव प्र भरामि अथ कुर्वन्ति स्तोमम् । यथा' इतु अल रथै' प्रभरन्ति तद्वा वद्वा स्तोमात्
प्रभरामि । एतदेवाह — प्रदक्षिणम्' मरुताम् स्तोमम् वर्धयामीति ॥ १ ॥

मुद्गल० 'ईळे अग्निम्' इति अष्टमं चतुर्थं सूत्रम् । श्यावाश्व ऋषि । सप्तम्यष्टम्यौ जगदौ, शिष्टा
स्त्रिष्टुभ । मरुतो देवता ।

अह श्यावाश्व अग्निम् स्वर्गसम् सुपुत्रक्षणम् नमोभि स्वोऽग्रे ईळे स्तौमि । तस्मिन्नेव
हृत्तम् इह इदानीम् प्रसूता प्रसूत न अस्मदर्थम् वि चयत् विजानातु । वाज्रपद्भिः अथ
मिषपद्भिः स्तोत्रै रथै इव रथैर्वयाऽभिमत माप्नुवन्ति तद्वा प्र' भरे प्रकष्येण सम्पादयामि
अभिमतम् । प्रदक्षिणित् प्रादक्षिण्येन गच्छन् मरुताम् स्तोमम् स्तोत्रम् श्रध्याम् सवधयेयम् ॥ १ ॥

आ ये तस्थुः पृषतीषु श्रुतासु सुखेषु रुद्रा मरुतो रथेषु ।

वनां चिदुग्रा जिहते नि वो भिया पृथिवी चिद् रेजते पर्वतश्चित् ॥ २ ॥

आ । ये । तस्थुः । पृषतीषु । श्रुतासु । सुखेषु । रुद्राः । मरुतः । रथेषु ।

वनां । चिद् । उग्राः । जिहते । नि । वः । भिया । पृथिवी । चिद् । रेजते । पर्वतः । चिद् ।

स्कान्द० वे किं कुर्वन्ति मरुतः । उच्यते । आ ये तस्थुः भातिष्ठन्ति । आरोहन्तीत्यर्थः । पृषतीषु पृषतीषु बडवासु शुनासु विष्पासासु, सुखेषु रुद्राः रुद्रपुत्राः मरुतः रथेषु । परोक्षकृतव्यदस्य धर्मस्य यच्छब्दश्रुतेश्च तच्छब्दसम्बन्धादुरय पूर्वयचैकवाक्यता' योजया । तेषां मरुतामिति परस्वरधर्मः प्रत्यक्षः । ॥ २ ॥

धेकूट० आ तिष्ठन्ति' ये पृषद्वर्णासु विश्रुतासु सुद्वारेषु' च मरुतः रथेषु । वृक्षाः च वः भवेद्दे उद्गूर्णाः ! नि जिहते । पृथिवी अपि कम्पते, शिखोरुचयश्च ॥ २ ॥

मुद्राल० वे मरुतः रुद्राः रुद्रपुत्राः आ तस्थुः भातिष्ठन्ति पृषतीषु मरुतां वाहनेषु श्रुतासु धान्तासु सुखेषु शोभनरथाश्वद्वारेषु रथेषु रथात् आ तस्थुः भातिष्ठन्ति । हे उग्राः ! मरुतः ! यूयं पररथम् भारुवाः स्य तदानीम् वनां चिद् वनान्यपि नि जिहते न्यगारुञ्जित यः सुष्मान् भिया भीत्या । पृथिवी चिद् पृथिव्यादि रेजते कम्पते । पर्वतः चिद् पर्वतोऽपि रेजते उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । पूर्वार्धे च एवम् अङ्गुर्वन् तेषां श्रोमन् कृष्याम् इति पूर्वग्रान्वयः ॥ २ ॥

पर्वतश्चिन्महिं वृद्धो बिभाय दिवश्चित् सानुं रेजत स्वने वः ।

यत् क्रीळथ मरुत ऋष्टिमन्त आप् इव सध्वञ्चो धवञ्चे ॥ ३ ॥

पर्वतः । चिद् । महिं । वृद्धः । बिभाय । दिवः । चिद् । सानुं । रेजत । स्वने । वः ।

यत् । क्रीळथ । मरुतः । ऋष्टिमन्तः । आप् । इव । सध्वञ्चः । धवञ्चे ॥ ३ ॥

स्कान्द० ॥ ३ ॥

धेकूट० शिखोरुचय, च कर्तव्यतम् वृद्धः विभेति । तथा पर्वतस्य अन्तरिक्षात् सानुं कम्पते भवतीत्यर्थः । यदा' यूयम् क्रीळथ मरुतः ! ऋष्टिमन्तः, तदानीम् उदकाणीय सदाशन्ती गण्डय ॥ ३ ॥

मुद्राल० हे मरुतः ! यः सुष्माकम् स्वने भवङ्करोत्यन्दे सति पर्वतः निद् पर्वतोऽपि महिं महत् वृद्धः सद्यपि बिभाय विभेति । दिवश्चित् अन्तरिक्षास्यापि तासु समुत्थितः प्रदेशः रेजते कम्पते । यत् यदा क्रीळथ क्रीळथ हे मरुतः ! यूयम् ऋष्टिमन्तः आनुपयन्तः सन्तततया आपः इव सध्वञ्चः सदाशन्ताः पर्वथे गण्डय ॥ ३ ॥

वरा इवेद् रैवतासो हिरण्यैराभि स्वधार्मिस्तुन्वः पिपिश्रे ।

श्रिये श्रेयांसस्तत्रसो रथेषु सूत्रा महांसि चक्रिरे तनुषु ॥ ४ ॥

वरा ऽर्वव । इत् । रैवतास । हिरण्यै । अभि । स्वधार्मि । तुन्वः । पिपिश्रे ।

श्रिये । श्रेयांस । तवस । रथेषु । सूत्रा । महांसि । चक्रिरे । तनुषु ॥ ४ ॥

स्कन्द०

॥ ४ ॥

यद्दुट० कन्याया उद्गोदार इव रैवत पुत्रा^१, हिरण्ये आभारणैरुदकैश्च आत्मीयानि शरीरानि संश्लिष्टानि कुर्वन्ति । प्रसरता यत्नन्त रथेषु श्रयणाय वा स्यात् सत्यमेव महनीयान्याभरयानि शस्त्रेषु कुर्वन्ति ॥ ४ ॥

मुद्रल० वरा इव विवाहयोग्या^२ युवान इव ते यया रैवतास धनवन्त हिरण्ये हिरण्यमयै राभरणै स्वधार्मि उदकैश्च तत्र स्वकीयानि शरीरानि अभि पिपिश्रे सयोजयन्ति अलङ्कुर्वन्ति, तद्वत् एते मरुतोऽपि रैवतास धनवन्त हिरण्ये हिरण्यस्यानीये विद्युदाण्यैराभरणै स्वधार्मिण्य तन्व स्वकीयानि शरीरानि अभि पिपिश्रे । अत्र शोभनाय धेवांस श्रेष्ठा तवस बलवन्तो मरुत रथेषु सूत्रा सत्यम् तनुषु महांसि तेजसि चक्रिरे कृतवन्त । इत् पूरण ॥ ४ ॥

अज्येष्ठासो अकनिष्ठास एते सं भ्रातरो वायुधुः सौभगाय ।

युवां पिता स्रपां रुद्र एषा सुदुषा पृश्निः सुदिनां मरुद्भ्यः ॥ ५ ॥

अज्येष्ठास । अकनिष्ठास । एते । सन् । भ्रातर । वायुधु । सौभगाय ।

युवां । पिता । सुऽभपां । रुद्र । एषाम् । सुऽदुषां । पृश्नि । सुऽदिनां । मरुद्भ्यः ॥ ५ ॥

स्कन्द०

॥ ५ ॥

वेङ्कट० अमी सन् वयश्च सुधनस्ताय । तेषाम् युवा सुकर्मा रुद्र पिता, अथैवम्^३ सुदोहा पृश्नि 'सुदिनम्' (निघ ३, ६) इति सुखनाम । सुसकरी माता भवति ॥ ५ ॥

मुद्रल० अज्येष्ठास अकनिष्ठास परस्पर ज्येष्ठकनिष्ठभ्रातरद्विषा सदैवीरपचा समानबळा एते मरुत भ्रातर सन्त सौभगाय सुभगात्ताय सन् वयश्च पर्यन्ते । युवा शिष्यवरणा स्वया शोभनकर्मा एषाम् मरुताम् रुद्र पिता, सुदुषा सुदुष्ट दोषी पृश्नि गौर्दवता मातृभूता मरुद्व्य मरुदयम् सुदिना शोभनदिवानि, अङ्कुरतामिति शेष ॥ ५ ॥

यदुत्तमे मरुतो मरुद्व्ये वा यद् वाऽऽनुमे सुभगासो द्विवि ष्ठ ।

अतो नो रुद्रा उत वा न्वर्हस्याप्ये विचाद्दविषो यद् यजाम ॥ ६ ॥

यत् । उ॒त्स॒ग्ने । म॒रुतः । म॒ध्यमे । वा । यत् । वा । अ॒वमे । सु॒ऽभगा॒सुः । दि॒वि । स्य ।
अ॒तः । नः । रु॒द्राः । उ॒त् । वा । नु । अ॒स्य । अ॒ग्ने । वि॒त्तात् । ह॒विषः । यत् । य॒जाम ॥ ६ ॥

स्कन्द० ... ॥ ६ ॥

वेङ्कट० त्रयो लोका भवन्ति । तेषु यत्रेदानीं वर्तन्थे^१ । ततः अस्माद् हे रुद्राः । आगत्य अस्य हविषः^२ क्षिप्रं जानीत । हे अग्ने ! एवं च वेत्स्य हविष्यंदा यजाम ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! हे सततः ! यूयम् यत् उत्तमे उत्कृष्टे दिवि सुलोके मध्यमे वा दिवि यत् वा अवमे त्रिवि हे सुभगासः ! स्थ भवथ । 'त्रयो वा इमे विष्टतो लोकास्त्रिषो दिवः पृथिवी' इति सुलोकेषु त्रिविध्यम् । अतः अस्माद् स्थानत्रयाद् नः अस्मदर्थं हे रुद्रा^३, आगत्यतेति^४ शेर । उत वा अथवा तु अथ यद् यजाम यद् हविः प्रक्षिपाम, हे अग्ने^५ ! अस्य हविषः तद् हविः वितात् वेत्स्य ॥ ६ ॥

अग्निश्च यन्मरुतो विश्वेदसो दिवो वहध्व उर्चरादधि ष्णुभिः ।

ते मन्दसाना धुनयो रिशादसो वामं घत्त यजमानाय सुन्वते ॥ ७ ॥

अग्निः । च । यत् । म॒रुतः । वि॒श्वऽवे॒दसुः । दि॒वः । वह॑ध्वे । उ॒र्च॒रात् । अ॒धि । सु॒ऽभिः ।
ते । म॒न्द॒सा॒नाः । धु॒नयः । रि॒शा॒दसुः । वा॒मम् । घ॒त्त । य॒ज॒मा॒नाय॑ । सु॒न्व॒ते ॥ ७ ॥

स्कन्द० ... ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अग्निः च यदा हे मरुतः ! यूयं च विश्वधनाः दिवः आगत्य समं उच्छिरोभ्यः प्रदेतेभ्यः उच्छिरोतेषु वा देशेषु इति । शिष्टं^१ स्पष्टम् ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे विश्वेदसः ! सर्वज्ञातारः ! मरुतः ! यत् यूयम् अग्निश्च दिवः सुलोकात् उत्तरात् उत्कृष्टतरात् अधि उपरि स्तुतिः सामुभिरारिप्रदेशे वहध्वे उर्ध्वध्वे, तत्र निवसतेत्यर्थं^२ । ते यूयम् मन्दसानाः मोक्षमाना अस्मदीयैः स्तोत्रैर्हविर्मिदञ्च धुनयः शष्णां कम्पितारः रिशादसः अस्मद्विस्तकानामत्तारः^३ सन्तः वामम् यमनीयं घत्त यत् यजमानाय सुन्वते अभिषयं कुर्वते ॥ ७ ॥

अग्ने मरुद्भिः शुभयन्त्रिर्कर्मभिः सोमं पिब मन्दसानो गणश्रिभिः ।

पावकेभिर्विश्वमिन्वेभिरायुभिर्वैश्वानर प्रदिवा केतुर्ना सज्जः ॥ ८ ॥

अग्ने । म॒रुद्भिः । शु॒भय॑न्त्रिः । क॒र्मभिः । सो॒मम् । पि॒ब । म॒न्द॒सा॒नः । ग॒णश्रि॑भिः ।
पा॒वके॑भिः । वि॒श्वमि॑न्वेभिः । आ॒युभिः । वै॒श्वान॑र । प्र॒दि॒वा । के॒तुर्ना॑ । स॒ज्जः ॥ ८ ॥

स्कन्द० ... ॥ ८ ॥

१. वर्तन्थे क. २. हविषा क. ३. 'कर्मभि' मूको. ४. वारित मूको. ५. इति वि.
६. 'स्तोत्रै' मूको. ७. 'नामाना' मूको

वेङ्कट० अग्ने । मरुद्भिः अद्भानि शोभयद्भिः रसाहरणपरैः^१ सद् मोदमानः सोमम् विभ गणधिभिः^२
गणभावं च श्रयन्ते धैः^३ शोधकैः विश्वस्य श्रीणयिगृभिर्गैर्गृभिः वैश्वानर । अग्नेन तेजसा संगतः ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे अग्ने । मरुद्भिः सह मन्दसानः सद् सोमम् विभ । कीदृशैर्मरुद्भिः । शुभयद्भिः शोभमानैः
शक्रभिः स्तुतैः गणधिभिः गणभावमाश्रयद्भिः पार्वकभिः शोधकैः विश्वमिन्वेभिः विश्वं वृष्टवा
श्रीणयद्भिः आयुभिः आयुष्मद्भिः हे वैश्वानर । अग्ने । प्रदिवा पुराणेन वैतुना एवात्वापुञ्जैत
सद् सहितः ॥ ८ ॥

इति ऋग्वेदके तृतीयाध्याये षड्विंशो वर्गः ॥

[६१]

के घ्रां नरः श्रेष्ठतमा य एकैक आयुष । परमस्याः परावतः ॥ १ ॥

के । स्य । नरः । श्रेष्ठतमाः । ये । एकैः एकः । आयुष्य । परमस्याः । परावतः ॥ १ ॥

स्कन्द० अत्र श्यावाश्यायानके^१ बृहद्देवतायां (घृ. ५, ५०-६९) च पठितमितिहासमाचक्षते । श्यावाश्या
श्रेष्ठचारिणः पिता आत्रेयोऽर्चनाता राज्ञो रथवीनेर्कृदिवर्ग^२ भूभूद । स कदाचित् यज्ञार्थं
घृतः सपुत्र उपगतः । वितते यज्ञे रथवीनेर्दुहितरं कन्यकां वदश^३, तां पुत्रार्थं यथावे । तं
रथवीनेर्भावंया सह सम्मन्थ्य प्रत्याचक्षे—अयुपिमीं न जामाता । अयं च श्यावाशो श्रेष्ठचारी,
न ऋषिः । इति स प्रत्याख्यातो वृत्ते यज्ञे स्वमाश्रमं जगाम । श्यावाश्वस्तु कन्यापामावृत्ताभिलाषः
कदाचित् पात्रहृतो गैर्धं चकार । गैर्धं चरन् राजस्तरगतश्च शशीयस्या भार्याया गृहं
जगाम । तं शशीयसी नामगोत्रे वृष्ट्या भर्त्रे तरन्नाय दश्यामास । तेन चानुज्ञाता बहुविधं
धनमजादिकं गवारवं^४ चाह्मे ददौ । तरन्तोऽपि धनादिकं दत्त्वा आगुः पुस्तीब्दस्य सकाशं
श्रेययामास—गच्छ सौम्य । सोऽपि ते दास्यतीति । गच्छते चाह्मे शशीयसी दन्त्याम कपथाञ्जकार ।
अमुकेनामुकेन च पथा गच्छेति । एतस्मिन्नेव काले हि राजर्षि तरन्तं ब्रह्मं चर मरुत नाजगुः ।
तांस्तुत्यरूपांस्तुल्यवयस्कांश्च दृष्ट्वा^५ विस्मितः श्यावाशः^६ पृच्छति स्म—^७के ह्य नरः इति ।

के धृष्यम् स्य हे नरः । अतुल्याकारा ! श्रेष्ठतमा^८ अतिशयेन प्रशस्याः च, आनय आपादाः
स्य एकैकं, पृथक् एतेनैवैव अश्वेनेत्यर्थः । परमस्याः परावतः^९ 'परावतः'^{१०} (निप ३, २६) इति
दूरनाम, परमं यद् दूरं तस्माद् । दूरात् वृत्तोऽपीत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० शौनक.— राजर्षिरभवद्ग्राम्भो रथवीतिरिति धृतः ।
स यश्चमाशो राजाश्रिमभिगम्य^{११} प्रसाय च ॥
आत्माने वार्यमर्थं च द्यापयन् प्राञ्जलिः स्थितः ।
अटणीऽर्षिमायेयम् आत्विज्यावार्चनानसम् ॥

१. सताहं विं. २. नादित् मूको. ३. *सोपगत्यानपु कु. ४. *वैश्वे मूको. ५. श्य वा
दि^{११}. ६. दण्डरशतां मूको. ७. दवरसन् मूको. ८. भेदुष मूको. ९-१०. नादित् मूको. १०. *वा
वे मूको. ११. चयर्षिनि^{१२} मूको.

स सपुत्रोऽभ्यगच्छतं राजानं यज्ञसिद्धये ।
 यज्ञे च विततोऽपश्यद् राजपुत्रीं ययास्तिनीम् ॥
 स्तुषा मे राजपुत्री स्यादिति तस्य मनोऽभवत् ।
 संयुज्यस्य मया राजकिति चाज्यं च सोऽजनीत् ॥
 प्रत्याचष्टे स तं राजा सद्द सम्मन्थ्य * भार्गवा ।
 अदृधिनेव^१ आमाता कश्चिद् भविष्यतीति ॥
 प्रत्याख्यात ऋषिस्तेन श्रुते यज्ञे न्यवर्तत ।
 श्वावाप्तस्य तु कन्याया मनो नैव न्यवर्तत ॥
 *ततस्तौ तु निवर्तेतामुभावेवाभिजग्मत् २ ।
 तरन्तपुद्गीळही तु राजानी वैदवदभ्युदी^३ ॥
 शान्दो तौ चक्रुः पूजाम् ऋषिभ्यां वृषती स्वयम् ।
 ऋषिपुत्रं महिष्यास्य दर्शयामास तं वृषः ॥
 तरन्तानुमता चैव प्रादाद् बहुविधं वसु ।
 अजाविकं नवाश्वं च श्वावाप्त्याव शशीयसी ॥
 ददर्श संस्थितान् पार्श्वे द्रुत्वकृपान् द्वात्मनः ।
 समानवयसश्चैव महतो हवमयशसः ॥
 तौऽख्यवयसी दृष्ट्वा देवान् पुरुषविभदान् ।
 श्वावाप्तौ विस्मितोऽपश्यत् के ऐति महतरततः ॥
 ततस्तु महतो देवान् रुदसूनुमुधत् ॥
 'न ई बहन्त'^४ इत्याभिः बुद्ध्या दृष्ट्वा तांस्तथा ॥
 अतिशर्म हि तं मेने ऋषिर्द्विपुत्रमात्मनः ।
 यज्ञ दृष्ट्वैव दृष्ट्वा 'यश्च 'के ऐ(हा) इ'ति' दृष्टवान् ॥
 स्तुषाः 'स्तुष्या तवा'^५ शीता गच्छन्तः पश्चिमातरः ।
 अथमुच्य स्ववशोभ्यो रुनने तामे तवा इदुः ॥

१. एहा च पुत्री वि'. २-२. वचोऽजं क छपं. ३. श्वावाप्त मूको. ४. अनुपितोऽज मूको.
 ५-५. अनिन्दास्तुमरेनैव अत्रिभ्यस्तुनात्तः वि'; तव(तो) उविष्यातु भार्गवेनाभिजग्मत्तुः क छपं. ६. वैदवदभ्युदी
 मूको. ७. अ. ५. ११, ११ ८-८. यज्ञ के दर्श दृ मूको. ९-९. श्वावाप्त मूको.

मरुत्सु ^१सु प्रयातेषु^२ दशाषासुः सुमहायथाः ॥
 रघवीतेर्दुर्दिग्दरम् ^३धमन्तद् मनसा तदा ।
 ए एष ^४श्रुदिरात्मनं प्रवक्ष्यन् रथधोतये ॥
 'एतं मे स्तोमम्'^५ इत्याम्नां दौषि 'रात्री न्यसोभवत्'^६ ।
 रथसोतिमपदमन्ती^७ सम्प्रेक्ष्योपेण चञ्चुषा ॥
 एन्ये हिनयतः वृष्टे 'एष क्षीती'^८(ति^९ इ)ति चानवीर ।
 ऋषोर्निधोगमाहाय देवा राभ्या प्रचोदितः ॥
 आदाय कन्धां तां दाम्भ्यं उषेयामार्पदानसम् ।
 पादौ तामोपसंछन् दिपत्वा महः कृताञ्जलिः ॥
 रघवीतिरहं दाम्भ्यं इति नाम दशंस च ।
 मया संभतिमिच्छन्तं^{१०} त्वां प्रत्यावधि यद् पुरा ॥
 तद्^{११} क्षमस्व नमरोऽस्तु भाव मे मनश्च सुतः ।
 ऋषेः पुत्रः स्वयमृषिः पितासि भगवन् ऋषेः^{१२} ॥
 इन्तं^{१३} प्रतिशुद्धानेमां क्षुपामिन्वेधमववीत् ।
 'स्वाशार्पमधुपर्कस्य पूजयित्वा'^{१४} स्वयं वृषः ॥
 छद्ममवदानं देवा अनुजो यदात् प्रवि ।
 क्षत्रीयस्य तन्ते च पुद्गमीर्हं च धार्षिणम् ॥
 पृष्टमिः 'सन्त'^{१५} इति रक्ष्वा जगामर्षिभि क्षयम् । (इ. सूत्रे ५, ५०-८०) इति ॥

के यूपं रथ द्वे नरः! श्रेष्ठतमाः, ये यूपम् एतं एकएकः^{१६} आगताः^{१७} 'स्युः तं माँग(१)'^{१८} परस्पर्याः परापतः दुरात्^{१९} ॥ ३ ॥

मुद्रस्तं 'के यदा नरः' इत्येकोनविंशत्युपे पन्थमं सूत्रम् । पञ्चमी अनुष्टुप्, नवमी सत्तं-पृष्टी, तिष्ठा गद्यमधः । श्यावादन कथि । आघाः अतथाः महद्देवताकाः, 'सन्तसा' इत्यादीनां धत्तमुपे क्षत्रीयसी नाम छन्दस्य राज्ञी भाषां देवता, 'तत मेऽरघत्' इत्यस्याः वैद्वधिः पुद्गमीर्हं^{२०} देवता^{२१}, 'यो मे धेनुनाम्' इत्यस्याः वैद्वधिः छरन्तो राजा देवता, 'य इं बहन्ते' इत्याद्याः पृष्ट भास्यः, 'युं मे' इत्यस्य वृषदव दाम्भ्यो रघवीदिनां राजा देवता ।

१. यु ए° विं छपं. २. ऋ ५, ११, १०-१८. ३-३. धमि न्यारवत् सूको. ४. श्रुति छरस्वन् सूको. ५. ऋ ५, ११, ११. ६. संयोमिं सूको. ७. तं सूको. ८. ऋषे क. ९. मयाः सूको. १०-१०. शकैलमचक्षिता सूको. ११. ऋ ५, ११, ५. १२. एषः सूको. १३ १३. एव के। गतेय इति पाठः रथात्. १४. आरिष छ छपं. १५. शरी सूको. १६. 'तं योऽवती सूको. १७-२११ *

क्षत्राश्वयं पुरावृत्तमाहुरागमपारगाः ।
 अर्चनानाः पुराऽऽपेयो दाभ्येण रथवीतिना ॥
 आश्विन्मास्य वृत्तो वक्षे वितते होम आस्थितः ।
 रथवीतियुतां कन्यां ददर्श पितुरन्तिके ॥
 यमाने स्वकुमाराय श्यावाश्वाम च तां वृषम् ।
 स प्रदानमदा भार्वागपुच्छन् किं प्रयच्छसि ॥
 इति पृष्ठा पुनः प्राह कथमस्मै प्रदादवतिः ।
 इतः पूर्वं सुता व्रता मातीदवृषये कश्चित् ॥
 तत्तथैवेति निश्चित्य प्रत्यावष्टा वंनानशम् ।
 श्यावाश्वः संस्थिते वक्षे तेन राशु निराकृतः ॥
 तः प्रत्याशाश्वितो विप्रहापस्तेपे सुदारुणम् ।
 मद्भयस्यैरतः शान्तो भिक्षार्थं पर्यटन् 'द्विजः ॥
 तरन्तमदिशीं साथीं विभिधेऽसौ शशीयसीम् ।
 सा संप्राप्तान्तिकं पशुः प्रोवाचागतवाभुविः ॥
 इत्युक्तो नृपतिर्भार्यां प्रत्याहेनं प्रपूजय ।
 साऽनुश्रुता गवां यूषे प्रादादाभरणानि च ॥
 तरन्तोऽपि पुनस्तस्मै प्रादाद्वनमपेक्षितम् ।
 दत्त्वा च पुदमीब्धस्य स्वानुजस्यान्तिकं प्रति ॥
 श्रेत्यात्मास तमृषि सोऽपि त्वां सानसिप्यति ।
 तथेति राशो वचने निवाम्य तद्भार्यायां दक्षितसर्वमार्यां ॥
 मच्छन् शनैर्येषमे मरुत्पान् समानकृपान् स्वदिरक्षयाऽऽगतान् ।
 विलोम्य विप्रः सभवाः प्रणम्य कृताञ्जलिः वन्द्यकितान्कषण्डः ॥
 द्रुशान शिशान् मरुतो विशिष्टैर्यैर्बन्धोभिः परितुष्टचित्तैः ।
 सम्प्राप्य सर्वं स्वगभीरिते तदा मरुत्पणेभ्यो मुदितामविद्वेषः ॥

सदामवदधिः सूक्तद्रष्टा श्वावातनामकः ।
 पथात् पुनर्पदे गत्वा भूयो लब्ध्वा गवां शतम् ॥
 दाभ्यो मन्त्रदशे राश्या चोदितः स्वसुता दरी ।
 पुरुमीळदस्तरन्तश्च तद्गार्वा च शशीयसी ॥
 दाभ्यो रथवीत्याख्यः सप्त ये मरुता गणाः ।
 ते तस्यै यद् ददुस्तुष्टास्तद् किं ठे(छा) इत्यत्र वर्ण्यते ॥ (तु. वृदे ५, ४९, ८०) ।

हे'नरा! नेतारो महता! श्रेष्ठतमाः भवन्तं श्रेष्ठ यूयम् के स्व के भवध, ये यूयम् एकैकः प्रत्येकम् आयय भागच्छथ । कस्मात् । परमत्वाः परावतः सवन्तदूरदेशात्, अन्त-
 रिक्षाद् इत्यर्थः । ॥ १ ॥

अथ वृषोऽश्वाः क्वाइभीशवः कथं शोक कथा यय । पृष्ठे. सदी नसोर्यमः ॥ २ ॥

कं । वः । अश्वाः । कं । अभीशवः । कथम् । शोक । कथा । यय । पृष्ठे । सदी । नसोः । यमः ॥ २ ॥

स्कन्द० अश्वारूपा यूयं द्ययध्वे । अतः पृच्छामि क वः युष्माकम् अश्वाः वैह्वगताः । क
 वा अभीशवः अश्वप्रभृताः । कथम् वाऽत्यन्तयुक्तास्सन्तः शोक शक्तवन्तः । शकेस्तर्षद
 कर्मभूतधात्मन्तरापेक्षत्वाद् भाषातुमिति वाक्यशेषः । क्वा^१ कर्ष केन वा प्रकारेण । यय शुद्धोऽप्यत्र
 यातिस्तोपसर्गोर्धे द्रष्टव्यः । अश्वगताः । वास्तु^२ एवं पृच्छन्नेव^३ पार्श्वतोऽवकोक्यन् विदूरे पर्याणि-
 तानघान् इष्ट्वाऽऽइ—पृष्ठे सदः इति । सीदन्ति-उपविशन्ति यस्मिन्नश्ववाराः सत्सदः पर्याणम्,
 पछापमिति यवपश्र्णेन लोके प्रतिदम् । यत् पृष्ठं पूर्वैपामवानाम् । नसोः नासिकापुटयोः
 मरि^४ यमः यय अन्वने, यन्वते अन्वतेऽसाविति यमः कवियन्^५ । अथाऽप्येतेऽश्वाः पर्याणित्वा
 एवं कविधिताश्चैतवर्थः^६ ॥ २ ॥

वेङ्कट० अश्वात्^१ अश्वरूपा^२ तेनैव^३ वेपेण प्रापुरमवन्^४ । तत्र पृच्छति—क युष्माकम् अश्वाः स्थिताः ।
 क च अभीशवः । कथम् गन्तुं शक्तुथ सभारान्वां पादान्याम् । कर्षं गच्छथ । पृष्ठे ये
 सीदन्ति नासिकयोः यच्छन्ति अश्वात् ते तथोक्ताः ॥ २ ॥

मुद्रल० हे महताः! वः युष्माकम् अश्वाः क कुप्रत्याः । क अभीशवः अन्धनरजवः । कथम् शोक
 शीघ्रं गन्तुं शक्ता भवथ । कथा कथम् यय याताः स्य । पृष्ठे अश्वाणां पृष्ठदेशे सदः पर्याणम्,
 तथ^१ इत्येव । तथा नसोः नासिकयोः यमः पछापनप्रतिबन्धकारी । कुत्रापि स्वरितगमना
 इव यूयम्^२ इति छदयते^३ ॥ २ ॥

१. 'कः पुरुमीळदं पृष्ठं पथात् गत्वा मूको. २. पाठ मूको. ३. तदवगमं मूको. ४-५. अष्टम्यानि
 मूको. ५. नासिष्ठ मूको. ६-८. भाषापरत मूको. ७. इच्छन्ति कु. ८. मरि वि^१; मरि वि^२.
 ९. कविचं वि^३ अ; कवचम् कु. १०. कविधितां वि^४ अ; कविधितां कु. ११. नासिष्ठ छल्पं;
 वसा वि^५. १२. अश्वरूपा वि^६. १३. तेनैव छल्पं. १४. भाषा दूरारमवद् मूको. १५. तत्र मूको.
 १६-१६. नासिष्ठ मूको.

जघने चोद एषां वि सक्थानि नरो यमुः । पुत्रकृषे न जनयः ॥ ३ ॥

जघने । चोदः । एषाम् । वि । सक्थानि । नरः । यमुः । पुत्रकृषे । न । जनयः ॥ ३ ॥

स्कन्द० किञ्च जघने चोदः षोडशेऽनेनाइव इति चोदः, कथा 'तोत्रं वा' । स जघन एषाम् अद्वयानाम् । अश्वपारा^१ ह्यथावत्तरन्तोऽप्रणाशार्थं चोदं कथां तोत्रं वा लभ्ययन्ति । तेन सोऽश्वानां जघने भवति । तं दृष्ट्वैवमाह—जघने चोद एषाम् इति । किञ्च सक्थानि स्वानि सक्थानि नरः मनुष्याकाराः वि यमुः नियच्छन्ति । विकटानूरु^२ कुर्वन्ति इत्यर्थः । भक्षाद्भवतीर्णमात्र-स्वाश्ववारस्य विकटानूरु^३ भयतः । पुत्रकृषे न जनयः । पुत्रः क्रियते येन स पुत्रकृषः सुरतव्यापारः । जनयो ज्ञायाः । यथा सुरतव्यापारे ज्ञया विकटानूरु^४ कुर्वन्ति तद्वत् । सर्वे चेदमचिरात्तत्त्वस्य प्रतिजिगमिपुत्रस्य च प्रतिषादनार्थम् । एते भक्षास्तथा पर्यागिता एव अश्वतीर्णमात्रत्वाद्दिकटा-नूरु कुर्वन्ति । अत एते अचिरात्तथाः प्रतिजिगमिपत्रश्च लक्ष्यन्ते इत्यर्थः । यत्तद्वैवमत एतान् वधीमि ॥ ३ ॥

वेदूट० जघने अश्वजनिः एषाम् अश्वजन्ते । सक्थानि वि गच्छन्ति, यथा पुत्रकरणाय जायाः सक्थिनी नियच्छन्ति ॥ ३ ॥

मुद्गल० एषाम् अश्वानाम् जघने इन्द्रजन्मप्रदेशे चोदः प्रेरिका कथा वर्तते^५, तथा सक्थानि ऊरु-देवान् नरः नेतारो मरुतः वि विविष्य यमुः नियच्छन्ति । पुत्रकृषे पुत्रकरणे उत्पादने जनयः न अपरयोत्पादयिष्यो बोधित इव । ता यथा पुत्रोत्पादनकामाः^६ सङ्गमसमये ऊरु विपृती^७ कुर्वन्ति एतदित्यर्थः ॥ ३ ॥

परा वीरास एतन् मर्यासो भद्रज्ञानयः । अमितपो यथासंथ ॥ ४ ॥

परा । वीरासः । इतन् । मर्यासः । भद्रज्ञानयः । अमितपः । यथा । असंथ ॥ ४ ॥

स्कन्द० पृथ्वा तान् प्रेषयामास 'परा वीरास' इत्युवा ।

कोविदं यह जायाभिः स्वानि वेदानि गच्छत ॥ इति ।

परा इतन परागच्छत । स्वानि वेदान्तीत्यर्थः । हे वीरासः! विद्वान्ताः । मर्यासः । मनुष्याकाराः । भद्रज्ञानयः । भद्रज्ञानरूपो रूपवत्तत्र जाया येषां ते भद्रज्ञानयः । एते हि तरुणा रूपवन्तश्च अत एषां भार्याभिरपि तरुणीभिरेव रूपवतीभिरेव वा^८ भवितव्यम् । एवमवधार्येषां भद्रज्ञानित्व-मिदमाह—हे भद्रज्ञानय इति । अमितपो यथा अस्य अग्निना ये तप्यन्ते दृष्टन्ते ते अमितपः ते यथा तद्वत् क्षीरम् अस्य भवत्येव । यथा अग्निना दृष्टमानास्ततः प्रदेवाच्छीरं गच्छन्ति, एवं क्षीरं प्रतिगच्छत । तद्वत् च भद्राभिरस्य दृष्टितेत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेदूट० परा गच्छत हे वीराः! स्वगृहं प्रति मर्याः! भद्रा जाया^९ येषां ते भद्रज्ञानयः! आभरणैः अलंकृता शूषम् यथा भवत्येव तथा अमितपता इव वर्णतः ॥ ४ ॥

१. नास्ति कु. २-२. तोत्रे वा मूको. ३. अश्वता मूको. ४. विकटानूरु मूको. ५-५. विकटाः पुत्र मूको. ६. नास्ति मूको. ७. 'कृषे मूको. ८. विश्वयो मूको. ९. नास्ति वि.

मुद्रल० हे वीरासः । वीराः । मर्वासः । मर्लोभ्यो हिताः । परा एतन् परागच्छत हे भद्रज्ञानयः ।
भद्रः स्तुत्यो जानिर्नन्म चेपां ते तथोक्ताः । रुद्रपुत्राः ! इत्यर्थः । अग्निदपः अग्निना तप्ताः
साम्राज्यः यथा क्षीमाः तद्दत् प्रदीप्ताः अस्य भवथ ॥ ४ ॥

सनत् सादर्यं पशुमुत् गर्भ्यं शताव्यम् । श्यावाश्वस्तुताय या दोर्वीरायोपवर्द्धहत् ॥५॥'

सनत् । सा । अस्वर्भ्यम् । पशुम् । उत । गर्भ्यम् । शतऽश्वव्यम् ।

श्यावाश्वऽस्तुताय । या । दोः । वीराय । उपवर्द्धहत् ॥ ५ ॥

स्कन्द०

उत्तर्वक् मरुतो मातः^१ पुद्गमीब्धस्य वेरम् तः ।

कौशतेन शशीयस्या राजपत्न्या यया पुर ॥

तरन्तस्य पुनर्भाता वैदधिर्महायथाः ।

प्राप्तान् पुदमीब्धोऽसौ धेनुतां प्रददौ शतम् ॥

तरन्तपुदमीब्धौ यद् ददुर्धैःश्विनी ।

शशीयसी तरन्तस्य महिषी मदतथ यत् ॥

रथवीतिश्च यद् दार्भ्यः श्यावाश्वामार्चनान्तो ।

के छेद्यन् स्म उरुक्ते श्यावाश्वो निजगाद ह ॥ इति ।

तरन्तपुदमीब्धौ नाम पत्नी राजानौ विदददिवनः पुत्री यत् धनं श्यावाश्वाय दत्तवन्तौ । यत्च
शशीयसी नाम तरन्तस्य राज्ञो महिषी । महिषीति शयमयत्स्यमिधानम् । 'दत्तवती । मदवदथ
यदत्तवन्तः' । यच्च रथवीतिर्नाम दर्भपुत्रः श्यावाश्वाय हरिपत्रे च कर्षनान्तो दत्तवान् । 'के शा
नरः' इत्येतस्मिन् सूक्ते उत्सवै श्यावाश्वो निगदितवाद् । तत्रैवाभित्तिस्तुभिरकपा^१ वा शशीयसी-
दानं निजगाद । सनत् पशु दाने । दत्तवती । सा अस्वम् अश्वसमूहम् पशुम् पशुसम्पदेनात्र
'गवाश्वस्यशीनां च भेदेनोपादानादत्र' प्रोच्यते, न पशुमात्रम् । शुद्धोऽप्यर्क समूहद्विधार्थे
ब्रह्मचः । अत्रसमूहम् । उत अग्नि गव्यम् शोसमूहम् शताव्यम्, उरुगवाश्वसद्विधमित्यर्थः । का सा ।
उच्यते । श्यावाश्वस्तुताय श्यावाश्वेन स्तुताय या दोः यदुम् वीराम विक्रान्ताय । उपवर्द्धहत्
वृद्ध्युद्धमने । उच्यन्ति परिभोक्तुमेतस्तुतिक्षपति या । तरन्तस्य भार्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० प्रायच्छत् तरन्तभार्या शशीयसी श्यावाश्वाय अश्वसमूहम् पशुम्, अग्नि शताव्यपुर्कं^१
गोक्षयं च, श्यावाश्वेन भिक्षमाणेन स्तुताय वीराय उरुताय या^२ स्वपाशुमुपवर्द्ध हत्तवती, तस्य
भार्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

मुद्रल० सा तरन्तमहिषी मद्यम् पशुम् सनत् प्रादात् । किम् । अस्वम् कश्चसमूहान्कम् । उत अग्नि

१. यत्तः सूको. २-२. नास्ति सूको. ३. 'वेगारितव' सूको. ४-४. गवाश्वपरीनां नामोत्प्रेतो^१
सूको. ५. 'यः वा च सूको. ६. उरुगुह्य वि'. ७. नास्ति सूको.

च गन्धम् गोसम्हातमकम् शतावयम् शताविभिर्मुक्तम् । इषावाशस्तुतायः इषावाशेन मया
स्तुताय वीराय तरन्ताय या होः स्वकीयमुक्त्वा उपवर्षुद्वा उपोदयच्छत् आशिहनाय ॥ ५ ॥

इति ऋतुषोष्ठके तृतीयाध्याये षड्विंशो वर्यः ॥

उत त्वा स्त्री शशीयसी पुंसो भवति वस्यसी । अदेवत्रादराधसः ॥ ६ ॥

उत । त्वा । स्त्री । शशीयसी । पुंसः । भवति । वस्यसी । अदेवत्रात् । अराधसः ॥ ६ ॥

स्कन्द० उत शब्दोऽप्यर्थे पुंसः इत्यनेन सम्बन्धमित्यर्थः । त्वा षष्ठ्यर्थे द्वितीयेषां । तरन्तस्यार्थे
प्रतिनिर्देशः । तरन्तस्य स्त्री । आर्थेऽर्थः । शशीयसी नाम । त्व इति 'वा विनिश्चयार्थे'^१
सर्वनामासुदात्तम् (तु. या १, ७) एकशब्दपर्यायः । तस्माद्द्वयं द्वित्रयान् टात् । एषा एका । शशीयस्यैव
एका स्त्री, नान्वा काचिदित्यर्थः । पुंसः उत पुंसोऽपि सकाशात् भवति वस्यसी वसु धनम्,
अभिप्रायेण तद्वती वस्यसी । धनवचरा । सर्वस्य हि दानेन धनमाविर्भाव्यते । इयत्त दानं
नारित पुंसः, अत इयं तस्माद्धनवचरा । अथवा वसुशब्देनात्र देयं धनमुच्यते । तेन
भक्तिसिद्धिं स्वदानं कथ्यते । पुंसोऽपि सकाशात् दातृत्वेत्यर्थः । कीदृशात् पुंसः ।
उच्यते । अदेवत्रात् देवान्यस्त्रायते स देवत्रः । कः पुनरसौ । यः स्तौति । देवा हि
स्तूपमाना धीर्षेण वर्धन्ते । अतो यस्तान् स्तौति स धीर्षहानितस्त्रायते, तेन स देवत्रः ।
न देवत्रः अदेवत्रः । तस्माद्देवत्रात् । देवानामस्तोतुरित्यर्थः । अराधसः हविलक्षणो धनेन
रहिणात् । अमप्युच्येत्यर्थः । यो हि न देवान् स्तौति न यजते स निर्धनो भवत्यल्पधनो वा ।
निर्धनत्वादल्पधनत्वाद्वा अश्रद्धानत्वाच्च नैव ददाति । यत्तपि ददाति तदल्पत्वम् । तस्मात्
शशीयसी धनवचरा दातृवरा वेत्यर्थः ॥ ६ ॥

येद्गुट्ठ० अपि खलु एका स्त्री शशीयसी नाम पुंसः अपि भवति प्रधास्या देवानामत्रातुः लघनात् ॥ ६ ॥

मुद्रल० उत अपि च हे आत्मन् ! त्वा एका शशीयसी तरन्तमहिषी सैव स्त्री । पुंसः पुरुषात्
वस्यसी वसीयसी भवति । कशात् पुंस इत्युच्यते । अदेवत्रात् देवाः प्रापन्ते, स्तुत्यादिना यं स
'देवत्रः, न देवत्रः' अदेवत्रः, तस्मात् अराधसः धनरहिणात् लुब्धकात् ॥ ६ ॥

वि या जानाति जसुरिं वि तृष्यन्तं वि कामिनम् । देवत्रा कृणुते मर्नः ॥७॥

वि । या । जानाति । जसुरिम् । वि । तृष्यन्तम् । वि । कामिनम् । देवत्रात् । कृणुते । मर्नः ॥७॥

स्कन्द० या च^१ वि जानाति भर्तारम् जसुरिम्^२ जसु^३ ताडने । धमतावित्^४ । ज्ञान्वमित्यर्थः ।
वि तृष्यन्तम् तद् विपासा, विपासन्तं च विजानाति । वि कामिनम् कामभोगीषिणं^५ च
विजानाति । विशाच च यदा यथा परिचरितव्यः तदा च तत्रैव परिचरति । श्रान्तं
मर्दान्दिना विधमयति । तृष्यते शीतमुदकं ददाति । संभोगीषिणि भोगमित्यर्थः । या च

१-१. अपि विपासावीयं मूको.

२. देवाभस्त्रायते मूको.

३-३. नारित मूको.

४. साण वि^२.

५. जसुरिम् मूको.

६-६. जसु शमी ताडितम् मूको.

७. 'भोगीषिणं' मूको.

देवता देवेषु कृणुते कुरुते मनः । नित्यं देवान् पूजयतीत्यर्थः ॥ एवं यच्छब्दश्च्युतेः 'सन्त सा' (ऋ ५, ६१, ५-७) इति तिङ्शानामप्यात्सामुच्चामेकवाक्यताभावात् तित्त्वभिरपि शशीयसीदानं निगद्यते । आद्यपदैक्या शशीयसीदानं निगद्यते । पराम्भ्यां तु शशीयसी पुंसोऽपि सकाशाद् वस्यसी भवति या विजानाति भर्तारमित्येवमेकवाक्यताभावात् शशीयसी स्तूपते । तथा च भगवता शौनकेनोक्तम्— 'न वा' स्तूपत एतेषु बोध्या च स्त्री शशीयसी' इति । श्यावाश्वानविदस्तु— 'सन्त सास्यम्' इत्येक्या शशीयसी स्तूपते । पराम्भ्यां तरन्त इति मन्यन्ते । एवं हि भाहुः—

“श्रुपिस्तु तां सनि सख्या गवाश्चमत्किञ्च अजाः” ।

श्यावाश्वः परितोथेन तरन्तस्याप्रतः स्थितः ॥

दाश दत्तं च पद् येन तत्सर्वं परिकीर्तयन् ।

‘सन्त सास्यं पशुम्’ इति दृष्टा ‘नान्यस्य करवचिद्’ ॥

‘तत्र उत स्वा स्त्री शशीयसी’ इति द्वाभ्यां स तरन्तमस्तौधीव् ‘सन्त सास्यम्’ इत्येक्या तावत्कर्मणा दानेन शशीयसी स्तूपते इत्याख्येयम् । उक्तं हि भगवता शौनकेन—

‘स्तुतिनाम्ना चान्यवकर्मरूपैः’ इति ।

‘उत स्वा स्त्री’ इत्येताभ्यामपि ‘तत्रैव स्त्री चस्यसी नाम्ना काचित्’ इत्येवं उच्यते प्राधान्याध-
यणात्तरन्तः स्तूपते, न शशीयसीति न्यास्येयम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० वि जानाति या उपस्त्रीर्णं विपाशुं च धनकामुकं च अतिधिम्, सा देवेषु कृणुते मनः ॥ ७ ॥

मुद्रल० या शशीयसी जसुरिद् न्यधितं तम् वि जानाति, तृष्यन्तम् विपासितम् वि जानाति, कामिनम् धनाद्यभिलाषान्तम् वि जानाति । अनुकम्पया जभिमतं दत्तवतीत्यर्थः । देवता देवेषु मनः कृणुते कुरुते या, सैव स्त्री इति पूर्वत्र सम्बन्धः ॥ ७ ॥

उत या नेमो अस्तुतः पुमां इति नुवे पुणिः । स वैरदेय इत् समः ॥ ८ ॥

उत । य । नेमः । अस्तुतः । पुमान् । इति । नुवे । पुणिः । सः । वैरदेये । इत् । समः ॥ ८ ॥

स्कन्द० तरन्तस्तुतिद्वारेण वदानमनमचां निगद्यते । उत-सम्बन्धोऽप्यर्थे स्त्रीयपादस्येन स इत्येतेन सम्बन्धयित्वायः । य इति पद्पूरणः । स इति तरच्छब्दश्च्युतेर्वच्छब्दोऽप्याहार्यः । यः नेमः कर्षः । कस्य । स्वजायायाः शशीयस्याः । कुत पूजत् । लायापत्योः परस्परार्थेवान् । यथैव हि ‘शार्थो वा एव आत्मनो यज्याय’ इति श्रुतेः, अर्थे शरीरमिति लोकप्रसिद्धेः, परशुरर्षो वापाम् । एवमर्थस्य परस्परारेणवात्परिपरि जायाया अर्थमिरपुपपन्नम् । अस्तुतः । येन । सामर्थ्यान्मनोऽप्येन केनचिदस्तुतपूर्वं इत्यर्थः । पुमान् तरन्तनाम्ना । सः उत सोऽपि वैरदेये धीरा दातृशूराम्बेपा दानम् धीरदेयम् । स्वार्थिकस्तदितः । एस्मिन् । इत् इति पद्पूरणः । समः सरताः मवे

१-१. सा सन्त मूको. २. नरा मूको ३. मनः कु. ४. तरन्तस्यायः मूको। तरन्तस्यायः कु.

५. येन कु. ६. परिकीर्तय कु. ७. त्वया वि^१ म; इत्यन् कु ८-८. मारित वि^१. ९-९. उशीयसी द्वाभ्यां इत्यन्तरात्तदिति । अत एव स्त्री शशीयसीति । इत् मूको. १०. पु. इत् १, ५. ११. अवात्त मूको.

पणिः पणतेः स्तुत्यर्थस्येदं रूपम् । स्तोताऽहम् । केन पुनः समः । भ्रात्रा पुरुमीळ्हेन ।
कुत एतत् । तस्योपमानत्वेनोपादीयमानत्वात् । सदशस्यैवोपमानत्वात् । यथैव पुरुमीळ्हो धेनुशतं
इत्येवान् पृथं तरन्तोऽपीत्यर्थः । एवं तरन्तस्तुतिद्वारेण तदानं निगद्यते ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अपि च खलु अस्ताः शशीयस्ताः अर्धभूत. पुमान् भर्वा मया अस्तुतः इति तं च कौमि
स्तोताऽहम् । सा धीरस्य मम दत्ते धने समानः एव शशीयस्ता भवति । समाने साम्य-
मनयोरिति ॥ ८ ॥

मुद्गल० उत च अपि च नेमः अर्थः जायावस्योर्मिदिरैककार्यकर्तृत्वादेक एव पदार्थः । शशीयस्या
अर्धभूतस्तरन्तः पुमान् अस्तुतः इति ध्रुवे बहुधा स्तुतः अपि गुणस्य अतिबाहुल्यत्वात्
अस्तुत इति ध्रुवे पणिः स्तोताऽहम् । कः तरन्तः वैरदेये वीराः दानशीलाः तैर्दातव्यं देयम्
यस्मिन् धने धनः । सर्वेभ्यो दातेत्यर्थः । इत् पूरणः ॥ ८ ॥

उत मैत्रपद् युवतिर्भगन्दुषी प्रति श्यावाय वर्तनिम् ।

वि रोहिता पुरुमीळ्हाय येमत्तुर्विप्राय दीर्घयशसे ॥ ९ ॥

उत । मे । अरपत् । युवतिः । मन्दुषी । प्रति । श्यावाय । वर्तनिम् ।

वि । रोहिता । पुरुमीळ्हाय । येमत्तुः । विप्राय । दीर्घयशसे ॥ ९ ॥

स्कन्द० धनेनार्धर्षेण कर्मणा शशीयसो स्तुयते । उत अपि च मे मद्यम् अरपत् एष एष
व्यक्त्यां वाचि कथनवेलायां च या व्यक्ता याक् 'सा रपद्, अनथा' वाचा कथितवतीत्यर्थः ।
युवतिः तरुणी शशीयसी नाम तरन्तस्य भार्या मन्दुषी प्रति मदित्र मीदनायः ।
मदि स्तुतिमोक्षमदस्वप्नकान्तिगतित्विति । प्रतिशब्दश्च पुरस्तादप्युक्तव्यः । प्रति मन्दुषी
अत्यर्थं प्रतिमोदमाना । प्रियमाणेत्यर्थः । श्यावाय उत्तरपदलोपोऽत्र ङङ्यः, भीमसेनो भीम
इति यथा । श्यावाश्याय वर्तनिम् पन्थानं पुरुमीळ्हायुहस्य । एवमनेनार्धर्षेण कर्मणा शशीयसो
स्तुता । अथवा अर्धयचां पुरुमीळ्हास्तुतिद्वारेण तदानं निगद्यते । रोहिता रक्तवर्णांशौ पुरुमीळ्हाय
पुरुमीळ्हाय राजोऽर्थाय, पुरुमीळ्हाय यस्यातः इत्येवमर्थमित्यर्थः । वि येमत्तुः विविधं यदितवन्ती ।
कौ । सामर्थ्यात्तदीयावश्वारीः । कीटलाय पुरुमीळ्हाय । उत्पले । विनाव मेधाविने दीर्घयशसे
यो दीर्घयशस्तस्मै ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अपि च मद्यम् प्रति अरपयद् युवतिः माधन्वी हृष्टा श्यावाय एव श्यावस्यै
मार्गम् । अथ मां रोहितवर्णांशौ दीर्घकीर्ति मेधाविने पुरुमीळ्हाय च प्रति भक्षणाय मन्दु(?)
तेन मार्गं वि येमत्तुः ॥ ९ ॥

मुद्गल० उत अपि च श्यावाय श्यावाश्याय मे मद्यम् अरपत् अरपत् स्पष्टमापह । किम् ।
वर्तनिम् मार्गम् । कीटनी सा । युवतिः प्रति मन्दुषी प्रतिमोदमाना । कस्मै । दीर्घयशसे

प्रमृताभ्याम् पुरुमीळ्हाय पतन्नामकाय प्रमृतगृहाय विप्राय, पुरुमीळ्हां प्राप्नुमिस्वयः । तदर्धम् रोहिता रोहितवर्णी अश्वौ शशीयस्या दक्षौ वि वेमनुः धृतवन्तादित्ययः ॥ ९ ॥

यो मे धेनूनां शतं वैददश्विर्यथा ददत् । तन्तर्ह्येव मंहना ॥ १० ॥

यः । मे । धेनूनाम् । शतम् । वैददत्ऽश्विः । यथा । ददत् । तन्तःऽईव । मंहना ॥ १० ॥

स्कन्द० १यः । कतमः । उच्यते । यः पुरुमीळ्हाः मे मद्यम् धेनूनाम् गवाम् शतम् वैददश्विः यथा । इयावा-
थायमानविदस्तु 'उत या नेमः' (ऋ ५,६१,८) इत्यादिभिस्त्वितिः पुरुमीळ्हाः स्त्वयत
इति मन्यन्ते —

शशीवरीं तन्तं य स्तुत्वा दानमयो मुनिः ।

'उत या नेमः' इत्याभिः^१ पुरुमीळ्हामकीर्तयत् ॥ इति ।

तत्र 'उत या नेमः' इत्यत्र तावत् 'नेमो' अस्तुतः पुमान् इत्येतेन पुरुमीळ्हा उच्यते, न तन्त
इति व्याख्येयम् । नेमत्वं चारय स्वजायापेक्षं वा यथा स्यात्प्राप्तम्, अथवा भ्रात्रपेक्षम् ।
भ्रातृस्तरन्तत्यार्थ इति । कथं भ्राता भ्रातरथः । उच्यते—'अद्वाद्वाल्लंभवति इदयादधि जायते ।
आत्मा वै पुत्रनामासि' (माघ १४,१,४,८) इति मन्त्रवर्णात्,

पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरम् ।

तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते ॥

तज्जायानाया भवति यदस्या जायते पुनः । (ऐमा ७,१३) इति च
भूतेः पितुः पुत्र आत्मा । तत्रत्र पितापुत्रयोरेकरवाद् द्वौ भ्रातराभेक आत्मा द्विधा विभक्तः ।
तत्रत्रैकारत्वात् तपोरुपपन्नं परस्परार्थत्वम् । 'स वैदेये' इत्यत्रापि स पुरुमीळ्हाः सप्त इति व्याख्येयम् ।
केन सप्तः । भ्रात्रा तरन्तेन । कुत पतत् । परस्याभूयि 'वैददश्विर्यथा ददत्' इति तरन्तेना-
स्योपमानदर्शनात् । परे अभ्यूचौ यं मेऽरपत् पन्थानम् तेन यत्वाय मद्यम्, यस्मै^२ वि रोहिता
पुरुमीळ्हाय वेमनुः, यश्च धेनूनां शतं ददत्, स तन्त इव मंहना इति पृथक् उच्यतेऽप्याहोणं^३
पृक्पादयभावभाषाया पुरुमीळ्हा आन्यां स्त्वयत इति व्याख्येये^४ ॥ १० ॥

वेङ्कट० यः मे धेनूनाम् शतम् विददश्वस्य पुत्रः तरन्तः इव प्रायच्छत् तं प्रति गन्तुम् । तदेवाह—
तान्तः इव महत्वेन ॥ १० ॥

मुद्गल० इयं पुरुमीळ्हास्तुतिः । वैददश्विः पुरुमीळ्हाऽपि यः मे मद्यम् धेनूनाम् शतम् यथा येन
प्रकारेण ददत् दक्षवान् । तथा मंहना महनीयानि धनान्यपि ददत् तरन्तः इव । स यथा
धेनुशतं बहुविधं धनं च दक्षवान्, तद्वद् वैददश्विः पुरुमीळ्हाऽपि ददत् । तं स्तुवे
इति शेषः ॥ १० ॥

इति चतुर्थाष्टके तृतीयाध्याये सप्तविंशो वगः ॥

१-३. वा कतमः सूको. २. 'इत्याभिः' सूको. ३. पतिर्जायां सूको. ४. तस्मै सूको.

५. दशमप्रायां सूको. ६. 'एवेव' सूको.

य इँ वहन्त आशुभिः पिबन्तो मदि॑रं मधु॑ । अत्र॑ श्रवांसि॑ दधिरे ॥ ११ ॥

ये । इँम् । वहन्ते । आशुभिः । पिबन्तः । मदि॑रम् । मधु॑ । अत्र॑ । श्रवांसि॑ । दधिरे ॥ ११ ॥

स्कन्द० “ततस्तु मरुतो देवान् रदसूनवुष्यत” ॥

‘य इँ वहन्त’ इत्यामिर्भुद्वा^१ तुष्टाव तास्तवः ।

आतिष्ठमं द्वि तृथिर्भे विपुलमाजनः ॥

‘मञ्ज हृष्वैव’ तुष्टाव यच्च ‘के षे (प्र) इ’ति षृष्ट्वात् ।’ (घृदे ५, ६१-७१) इति^१ चतस्रभिरभिः^२ ऋषिभः^३ प्रत्यक्षानपि सखी मरुतः परीक्षकम् स्तौति । ये मरुतः । ईम् इति पदपूर्वणः । वहन्ते प्रापयन्ति । आत्मानं गमयन्तीत्यर्थः । आशुभिः शीघ्रैरश्वैः पिबन्तः मदि॑रम् मदकरम् मधुमाध्वीकादिकं लोके प्रसिद्धं पानद्रव्यम् । अथवा पिबन्त इति श्रुद्धोऽपि^४ सङ्ग्रन्थार्थे द्रष्टव्यः । पिपासन्तः मदि॑रं मधु सोमलक्षणम् । ये अत्र समस्तार्थां पृथिव्यां श्रवांसि दधिरे इदति यत्प्रत्ययः स्तोत्रव्यञ्ज ॥ ११ ॥

षेडूट० ये गच्छन्ति^५ आशुभिः अश्वैः मदकरम् मधु पिबन्तः, ते अस्यां पृथिव्याम् अन्नानि रथापयन्ति ॥ ११ ॥

मुद्गल० ये मरुतः ईम् इदानीम् आशुभिः शीघ्रगामिभिरश्वैः वहन्ते उद्यन्ते । किं कुर्वन्तः । मदि॑रम् मदकरम् मधु सोमरसम् पिबन्तः । ये मरुतः अत्र^६ अस्मिन् देशे श्रवांसि स्तुतिजनितानि यशांसि दधिरे धारयन्ति ॥ ११ ॥

येषां श्रियाधि॑ रोदसी॑ विभ्राजन्ते॑ रथेषु॑वा । दिवि॑ रुक्मइ॑शोपरि॑ ॥ १२ ॥

येषाम् । श्रिया । अधि॑ । रोदसी॑ इति । वि॒भ्राजन्ते । रथेषु॑ । आ । दि॒वि । रु॒क्मःइ॑व । उ॒परि॑ ॥

स्कन्द० येषाम् इति प्रथमार्थे षष्ठी । ये च धिया अधि रोदसी यावापृथिव्योः विभ्राजन्ते विविधे भ्राजन्ते । रथेषु आ अत्राधिकरथस्योपसर्गस्य च श्रुतेयोंगक्रियापदाभ्याहारः । रथेषुवास्याः । कथं विभ्राजन्ते । उच्यन्ते । दिवि रुक्मः इव उपरि यथाऽऽयमुपरि शुकोके स्थितः आदित्यः तद्वत् । इमोर-
-प्यनयोर्ऋषोः^७ यच्छब्दश्रुतेर्लैपासिति पृष्ठयन्ततच्छब्दम् अथ्याहृत्योत्तरयत्कैवाक्यता योग्या ॥ १२ ॥

षेडूट० येषाम् धिया अधिष्ठिते यावापृथिवी, ये च रथेषु विभ्राजन्ते, दिवि आदित्यः इव । वक्ष्यथ समन्था ॥ १२ ॥

मुद्गल० येषाम् महताम् धिया कान्त्या रोदसी यावापृथिव्यौ अधि अधिष्ठिते भवत इति शेषः ।

१. वरुणानं कु. २. दास्यतिर्भुं* मूको. ३-३. वरु इष्वैव न मूको. ४. नासित मूको.
५. *रागानिः कु. ६. श्रुभिः मूको. ७. गच्छन्तीत्यर्थः मूको. ८. तुष्टाभि मूको. ९. पणति विं छपे;
पणति छ. १०. *नयोःपृथोः मूको.

यस्मादेते मरुतः रथेषु विभ्रान्तो विशेषेण दीप्यन्ते । प्तान्तः । उपरि उपरिमूढे दिवि सुल्लोके ह्यमः रोचमान आदित्यः इव । आ पूरणः ॥ १२ ॥

युवा स मारुतो गणस्त्वेपरंथो अनेद्यः । शुभंयावाप्रतिष्कृतः ॥ १३ ॥

युवा । सः । मारुतः । गणः । त्वेषः । अनेद्यः । शुभम् । यावा । अप्रतिष्कृतः ॥ १३ ॥

स्कन्द० अत्रापि तच्छब्दश्रुतेः मारुतो गण इत्येतत्सम्बन्धी यच्छब्दोऽप्याहार्यः । तेषां यो मरुतां मरुत्समूहस्यो गणः सः युवा तरुणः त्वेषः दीप्तयश्च । अनेद्यः प्रशस्तनामैतत् (तु. निघ ३, ८) । प्रशस्तश्च । शुभंयावा शुभमुदकम् तच्च मेघस्य प्रति गमनशीलः । अप्रतिष्कृतः स्तुम् आप्रवणे । अप्रतिगच्छ युद्धे चाभियुजाना अप्रत्यभियुक्तपूर्वः केनचिदित्यर्थः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० युवा सः मारुतः गणः दीप्तयः अकृतस्यः शुभं गच्छन् शत्रुभिः अप्रतिष्कृतः ॥ १३ ॥

मुद्रल० सः मारुतः गणः युवा नित्यतरुणः त्वेषः दीप्तयः अनेद्यः अनिन्यः शुभंयावा शोभनं गन्ता अप्रतिष्कृतः अप्रतिशब्दितः पूर्वं महानुभावो गणो दीप्यत इति ॥ १३ ॥

को वेद नूनमेपां यत्रा मर्दन्ति धृतयः । ऋतजाता अरेपसः ॥ १४ ॥

कः । वेद । नूनम् । एषाम् । यत्र । मर्दन्ति । धृतयः । ऋतज्जाताः । अरेपसः ॥ १४ ॥

स्कन्द० कः वेद जानाति । न कश्चिदधीत्यर्थः । नूनम् इति पदपूरणः । एषाम् मरुतां स्थानम् । यत्र मर्दन्ति मर्दतिरर्चतिकर्माऽन्यत्र, इदं तु सामिष्यम् गत्यर्थः । गच्छन्ति धृतयः कल्पितारः शत्रूणां मेघानां वा । ऋतजाताः ऋतमुदकम् तेन दातव्येन विमित्तभूतेन जाताः । वृष्टिप्रदा-
नार्थमेवोत्पन्ना इत्यर्थः । अथवा ऋतशब्देनात्र सर्वगतत्वात् धौः रुद्रो वोष्यते, तेन (?) जाता दिवो रुद्रस्य वा पुत्राः अरेपसः अपापाः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० कः वेद एषाम् तत्र स्थानम् यत्र मर्दन्ति कल्पितारो यज्ञार्थं जाताः अपापाः ॥ १४ ॥

मुद्रल० एषाम् मरुतां स्थानम् कः वेद को जानाति । नूनम् एषानीम् यत्र स्थाने धृतयः शत्रूणां कल्पकाः मर्दन्ति ह्यन्यन्ति ऋतजाताः गच्छन्त्युत्पन्नाः अरेपसः अपापाः ॥ १४ ॥

युयं मर्ते विपन्भवः प्रणेतार इत्या धिया । श्रोतारो याम्हृतिषु ॥ १५ ॥

युयम् । मर्तम् । विपन्भवः । प्रणेतारः । इत्या । धिया । श्रोतारः । याम्हृतिषु ॥ १५ ॥

स्कन्द० चतसृभिः परोक्षम् स्रुत्याऽनया प्रत्यक्षम् स्तौति । युयम् मर्तम् मनुष्यं हे विपन्भवः । विपन्वृत्तिर्नि मेघाविनाम (तु निघ ३, १५) । मेघाविनः । प्रणेतारः तापदीप्त्ये चायं वृष्-
द्रक्ष्यः । मनुष्यवदणवन्शीलाः । स्वभावेनैव मनुष्यान् मयधेत्यर्थः । इत्या अमुत्र स्वर्गलोके धिया कर्मणा चागच्छन्ते । यो यामं करोति तमिरत्यर्थः । अथवा 'शया' (निघ ३, १०) इति सत्यनाम । धीरसि प्रज्ञा । सरयया स्वया प्रज्ञया । श्रोतारः च याम्हृतिषु पाभित देवा पस्विन्

स यामो यज्ञः । हृतयः आह्वानानि । द्वितीयाथे ससमी । यज्ञाह्वानानि । तद्ब्रह्मदानं^१
परयथा निगद्यते ॥ १५ ॥

वेङ्कट० यूयम् मनुष्यं^१ हे मेधाविनः! प्रणयथ सत्यमेव कर्मणा, भ्रोतारः च, 'याम आगमनम्'^२,
आगमनार्थेषु तस्याह्वानेषु ॥ १५ ॥

मुद्रल० हे विपन्यवः! ह्युतिकामा महतः! यूयम् मर्तम् यद्विमानम् इत्या अनया धिया हृदानीं
हृत्प्रकारयाऽनुग्रहपुद्गला प्रणेतारः प्रकथेण प्रापवितारोऽभिमतम् । यामहृत्पिडु यज्ञेषु भ्रोतारः
आह्वानानाम् ॥ १५ ॥

इति चतुर्थाष्टके तृतीयाध्याये अष्टाविंशो वर्गः ॥

ते नो वक्षन्ति काम्यां पुरुक्षन्द्रा रिंशादसः । आ यज्ञियासो ववृत्तन ॥ १६ ॥

ते । नः । वसूनि । काम्या । पुरुक्षन्द्राः । रिंशादसः । आ । यज्ञियासः । ववृत्तन ॥ १६ ॥

रङ्गन्द्० ते इति तत्प्रवृत्ततेः प्रत्यक्षकृतध्यायं सम्प्रः । पुरुक्षन्द्राः इति च नाऽऽमन्त्रितम् । अतो यत्तन्द्-
मभ्याहृतैकवाचयत्वं^३ तेषाम् । ये यूयम् पुरुक्षन्द्राः चन्द्रः^४ चन्दते. कान्तिकर्मणः । बहुकान्ताः ।
ते नः अस्मान् प्रति वसूनि धनानि रुक्माख्यानि काम्या काम्यानि अत्यन्तोत्कृष्टानि
हे रिंशादसः! हिसितृणां^५ क्षेसरः! यज्ञियासः । यज्ञियाः! यज्ञाहोः! आ ववृत्तन अत्यर्थमावर्तयत ।
अस्मभ्यं दत्तेत्यर्थः । एवमनया वाच्यमानावस्थं भावि रुक्मदानं निगद्यते । 'अथ वा' आ ववृत्तनेत्यर्थं
लोद् भूषकाद्येऽपि शायते । एवो मूढम् ॥ १६ ॥

वेङ्कट० ये अस्मभ्यम् वसूनि कमनीयानि ववृत्तानां ह्यदयितारः रिंशादसवितारः! 'आ ववृत्तन'
हे यज्ञियाः! ॥ १६ ॥

मुद्रल० हे रिंशादसः! हिंसकानां शत्रूणाम् अस्वारः! हे यज्ञियासः! यज्ञाहोः! पुरुक्षन्द्राः प्रभूताह्लादकधनाः
त यूयम् न अस्मभ्यम् वसूनि धनानि काम्या सृष्टणीयानि आ ववृत्तन आवर्तयत ॥ १६ ॥

एतं मे स्तोममूर्ध्वं द्वाभ्यां परं वह । गिरौ देवि रथीरिव ॥ १७ ॥

एतम् । मे । स्तोमम् । ऊर्ध्वं । द्वाभ्याम् । परं । वह । गिरैः । देवि । रथीः इव ॥ १७ ॥

स्थान्द्० 'मरुत्यु इ प्रयातेषु स्वावाद्यः सुमहागणाः ।
प्रादुर्भूतार्थमात्मानं शालाऽनिकुलनन्दनः ॥

रथीतेर्दुहितरमगच्छन्मानसा तदा ।

'स सप ऋषिरात्मानं' प्रवक्ष्यन् रथीतये ॥

एतं मे स्तोममिवाभ्यां देवैरे रात्री न्यबोजयते' । (वृदे ५, ५२-५४)

१. तद्ब्रह्मदानं वि^१; तद्ब्रह्मदानं वि^२ अ. २. मनुष्याः वि^३; 'भ्या रूपे. ३-३. तत्प्रवणनम् मूको.
४. 'कर्मणां मूको. ५ चन्द्रं मूको. ६. हिंसिता मूको. ७-७. अथ व मूको. ८-८. अत्यन्तं मूको.
९-९. स सत्यपिमात्मानम् मूको. १०. न्यवेत्येव मूको.

योऽयं शशीयस्याः^१ वरन्वस्य पुरभीळ्हरस्य मरुतां च कृतः, एतम् मे स्तोमम् हे उर्म्ये । रात्रि !
 दाम्भ्यां दमंघुप्राय रथवीतये । परा वह पराक्^२ गत्वा भाचक्ष्व, येन मानृधिं शत्वा दुहित्वं
 ददावीतयर्थः । गिरः सन्देशकृष्णादच वाचः हे देवि ! रथीरिव^३ यथा कश्चिद्गभी भूभृतो^४ राजन्यस्य
 वा कस्यचित् सन्देशं शीघ्रं प्रापयेत्^५ तद्ददित्यर्थः ॥ १७ ॥

येङ्कट० एतम् मे स्तोमम् हे रात्रि ! दाम्भ्यां रात्रे रथवीतये भवगमय^६ गिरः च इमा दुहित्वाचन-
 विषयाः, रथवान् इव शीघ्रम् ॥ १७ ॥

मुद्गल० हे उर्म्ये ! रात्रि ! देवि ! मे मदीपम् एतम् स्तोमम् मरुतयः कृतं स्वोन्नमहं मन्त्रदक् भूत्वा
 मरुतः स्तुतवानित्येवम् इयावाद्वाय परा पराह्मुसो दाम्भ्यां दाम्भ्यांभिसुखी सती वह
 प्रापय । हे रात्रि ! देवि ! गिरः स्तुतीमरुद्विषयाः परा वह, रथीः इव रथी यथा रथेऽभिप्रेतम्
 वस्तु स्थापयित्वाऽभिमतेदेशं प्रापयति तद्दत् ॥ १७ ॥

उत मे वोचतादिति सुतसोमे रथवीतौ । न कामो अयं वेति मे ॥ १८ ॥

उत । मे । वोचतात् । इति । सुतसोमे । रथवीतौ । न । कामः । अयं । वेति । मे ॥ १८ ॥

स्कन्द० उत अथि च । 'मे इति' पक्षेऽप्येवंचनेनेति शेषः । मे मम 'चनेन वोचतात् इति' ।
 स्तोमकरणाद् अहम् कथितं त्वद्दुहित्वं च तथैव प्रार्थये इति ज्ञात्वा मे देहीरथेत्द् भूया इत्यर्थः ।

'श्रुधेर्नियोगमाश्रय देव्या रात्र्या प्रचोदितः ।

आदाय कन्यया दातुमुपेयायार्चनानसम् ॥

पादौ तस्योपसंयुज्य स्थित्वा प्रद्वः कृताञ्जलिः ।

रथवीतिरदं दाम्भ्य इति नाम शर्षप च' ॥

मया संगतिमिच्छन्तं^७ त्वा प्रत्याचक्षि यत् पुरा ।

तत् क्षमस्त नमस्तेऽस्तु मे मा स्म भगवन्^८ क्रुपः^९ ॥

श्रुयः पुनः स्वयमृषिः विताऽति भगवन्तृपेः ।

इन्तं^{१०} प्रतिशृणोमा स्तुवामिन्देवमभवौ ॥

तस्मै ददायश्चक्षतं स राजा, अल्कृतां चापि सुतां स्तुपार्थम् ।

विताञ्जलिं द्व ददी नरेभ्यः, शते हमानां दुहितुः स भवे ॥

एतां सहरं बहु च प्रभूतं, तथुं तपोऽन्तेऽप वर्न जगाम ।' (ठ. वृदे ५, ७५-७७) ॥

तदेतद् दालकप्रगद्गारेण परमर्षां नियमते ॥ १८ ॥

येङ्कट० अथि च मे मूढि इत्यम् सुतसोमे रथवीतौ न कामः त्वद्दुहित्वविषयो मम अपगच्छतीति ॥ १८ ॥

मुद्गल० हे उर्म्ये ! रात्रि ! देवि ! उत अथि च मे माम् वोचतात् मूढि । किम् । इति इत्यम् ।

कथमिति । सुतसोमे हृतसोमयागे रथवीतौ रात्रि^{११} मे कामः तदुप्रीविषयः न अप वेति

भागगच्छति । इत्यं वोचतात् ॥ १८ ॥

१. उशीरयां मूको. २. पराय मूको. ३. रथवीरिव मूको. ४. भूतो मूको. ५. एतमेव मूको.

६. अपगं विं अयं. ७-३. मासि मूको. ८. मासि मूको. ९. स मूको. १०. संतोषि मूको.

११. कृषीः मूको. १२. अतः मूको. १३. रात्रे मूको.

एष क्षेत्रि रथवीतिर्मघवा गोमतीरनु । पर्वतेष्वपश्रितः ॥ १९ ॥

एषः । क्षेत्रि । रथवीतिः । मघवा । गोमतीः । अनु । पर्वतेषु । अपश्रितः ॥ १९ ॥

स्कन्द०

‘कन्या इत्वा कृतार्थं तं श्यावाश्वोऽथ वनं गतम् ।

रथवीतिमभ्यन्ती संश्रियाषेण चक्षुषा ॥

रम्ये हिमवतः पृष्ठे ‘एष क्षेत्रि(ति) इति सोऽप्रवीत्’ (बृदे ५, ७४:७५)

एषः क्षेत्रि निवसति रथवीतिः मघवा ‘मघम्’ (निघ २, १०) इति धननाम । देये चात्र धने वन्ते भान्यस्मिन् । तेन च स्वसम्बन्धिदानं लक्ष्यते । धनदानवान् । अश्व-
शतादेः पूर्वोक्तस्य धनस्य दातेरर्थः । गोमतीः अनु गोशब्द उदकवचनः । ‘यस्य गा
अन्तरामनः’ (ऋ ६, ४३, ३) इति यथा । उदकवतीर्नदीः प्रति । पर्वतेषु हिमवच्छिखरभूतेषु
अपश्रितः । एवम् अनयथा रथवीतिधनकथनद्वारेण सहस्रं निगदितमस्ति । ‘रथवीतिश्च यद् दार्भ्यः
रथावाश्वार्चनानसे । के षे (छा ६) त्यन स्म तद् सूक्ते श्यावाश्वो निजगाद ह ॥’ इति शौनकस्य
वचनमन्वेध्यायम् । न ह्यस्मिन् सूक्तेऽन्यथा कदाचिरथा रथवीतिदानं निगदितम् ॥ १९ ॥

पेङ्कट० एषः निवसति रथवीतिः धनवान् गोमतीः नदीः लक्ष्मीकृत्य गोमरथाः समीपेऽस्मि तस्यावातः^१ ।
तत्र च तपोऽर्थम् पर्वतेषु अपश्रितः । तं गत्वा मदीयं वचनं ब्रूहीति ॥ १९ ॥

मुद्रल० एषः रथवीतिः मघवा धनवान् गोमतीः अनु उदकवतीर्नदीः^२ अनुसृत्य नदीनां तीरे क्षेत्रि
निवसति पर्वतेषु पर्वतप्रान्तेषु अपश्रितः भाश्रितः ॥ १९ ॥

इति चतुर्थांशके तृतीयाध्याये एकोनविंशो वगः ॥

[६२]

ऋतेन ऋतमपिहितं ध्रुवं वां सूर्यस्य यत्र विमुचन्त्यश्वान् ।

दर्शं शता सह तस्मिन्तदेकं देवानां श्रेष्ठं वर्षुषामपश्यम् ॥ १ ॥

ऋतेन । ऋतम् । अपिहितम् । ध्रुवम् । वाम् ! सूर्यस्य । यत्र । विमुचन्ति । अश्वान् ।

दर्शं । शता । सह । तस्युः । तत् । एकम् । देवानां । श्रेष्ठम् । वर्षुषाम् । अपश्यम् ॥ १ ॥

पेङ्कट० ऋतवित् । द्वे मिश्रावरणौ । उदकेन सुचयोः स्थानम् अपिहितम् उदकमध्ये पतन्ते इत्यर्थः ।
सूर्यस्य वम अस्मान् पश्चिमायां दिशि देवाः विमुचन्ति^३ सारथयो वा^४, तत्र च तद् स्थानम्
अभवदिति । तद् च एकम् स्थानम् दक्ष शतानि देवानाम् सह अपिहितम्, तेषां देवानां कस्मिन्
—ाने उक्तानाम् श्रेष्ठम् तद् स्थानं पश्यामि ॥ १ ॥

१. ‘ऋतेन ऋतम्’ इति नवसं षष्ठं सूक्तम् । आश्रयः सुतवित् ऋदिः । त्रिष्टुप् छन्दः ।
प्रावरणौ देवता ॥

१. १. ऋतवित् इत्या कृतार्थं वने वनं रथवीति तत्ररथं संश्रियाषेणः स्वचक्षुषा । रम्ये हिमवतः पृष्ठे एष क्षेत्रि सोऽप्रवीत्
सूक्ते. १-२. ब्रूहीतिम् सूक्ते. ३. तत्र वसतः विं छपं. ४. *तीसु सूक्ते, ५-५. सारथयो वा.

सूर्यस्य कृतम् सत्यमृतं मण्डलम् ऋतेन उदकेन अधिदितम् आच्छादितम् ध्रुवम् शाश्वतम्
अपश्यन्मिति सन्वन्धः । यत्र वाम् सुवाभ्यां स्थितं तदित्यर्थः । यत्र यस्मिन् मण्डले स्थितान्
अश्वान् विमुचन्ति विमोचयन्ति स्तोतारः । मन्देहादिभिर्भिरुदाहित्यर्थः । यस्मिन् च मण्डले
दश वाता वातानि सहस्रसङ्ख्याका रश्मयः सह तस्थुः तिष्ठन्ति, देवानाम् वपुषाम् च पुष्पाकं
तेजोवहताम् अन्वादीनाम् धेनुम् एकम् मुख्यं प्रशस्यम् तत् मण्डलम् अपश्यम् ॥ १ ॥

तत् सु वा मित्रावरुणा महित्वमीर्मा तस्थुषीरहभिर्दुदुहे ।
विश्वानिः पिन्वथुः स्वसंरस्य धेना अतुं वामेकः पवित्रा ववर्त ॥ २ ॥

तत् । सु । वाम् । मित्रावरुणा । महिःत्वम् । ईर्मा । तस्थुषीः । अहःभिः । दुदुहे ।
विश्वानिः । पिन्वथुः । स्वसंरस्य । धेनाः । अतुं । वाम् । एकः । पविः । आ । ववर्त ॥ २ ॥

वेङ्कट० तत् सुष्ठु वाम् दोन्धि हे मित्रावरुणौ ! महत्त्वम् आदित्यः तत्र स्थिताः अपः अहभिः ।
आदित्यः मित्रावरुणं तेजो दोन्धीति । विश्वानिः पिन्वथुः च सुवामादित्यस्य अपः । तौ वाम् आदित्य-
स्य एकः रश्मिः अतु आ ववर्तते ॥ २ ॥

मुद्गल० हे मित्रावरुणा ! मित्रावरुणौ ! वाम् सुवयोः तत् महित्वम् तु सुष्ठु । किं तव । ईर्मा
सततगन्ता आदित्यः अहभिः अहोभिः तस्थुषीः स्थावरभूताः अपः दुदुहे दुग्धे । किञ्च
स्वसंरस्य स्वम् सहेरादित्यस्य विश्वानिः सर्वाः धेनाः लोकानां प्रीणयित्रीर्धुषीः पिन्वथुः वर्धयथ ।
वाम् सुवयोः एकः अश्वत्थिपोनी पविः रथः अतु आ ववर्त अतुक्रणेण परिभ्रमति ॥ २ ॥

अधारयतं पृथिवीमुत चां मित्रराजाना वरुणा महोभिः ।
वर्धयतुमोर्षधीः पिन्वतं गा अर्षं वृष्टिं सृजतं जीरदान् ॥ ३ ॥

अधारयतम् । पृथिवीम् । उत । चाम् । मित्रराजाना । वरुणा । महोऽभिः ।
वर्धयतम् । ओर्षधीः । पिन्वतम् । गाः । अर्षं । वृष्टिम् । सृजतम् । जीरदान् इति जीरदान् ॥

वेङ्कट० अधारयतम् पृथिवीम् अपि च चाम् हे मित्रावरुणौ ! राजानौ ! हविर्भिः । वर्धयतम्
ओर्षधीः । पशून्वापि पिन्वतम् । वृष्टिम् च अथ सृजतम् हे क्षिप्रदानौ ! ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे मित्रराजाना ! मित्रराजानौ ! मित्रभूताः स्तोतारो राजान् ईश्वरा याम्बां भवन्ति तौ हे वरुणा !
मित्रावरुणौ ! महोभिः तेजोभि स्वसामर्थ्यैः पृथिवीम् उत अपि च चाम् अधारयतम् । हे देवौ !
युषाम् ओर्षधीः वर्धयतम् । गाः पिन्वतम् गवाधादीन् वर्धयतम् । तदर्थम् वृष्टिम् अथ सृजतम्
अपाह्मुषं प्रेरयतं हे जीरदान् ! क्षिप्रदानौ ! ॥ ३ ॥

आ वामश्वासः सुपुत्रो बहन्तु यतरंमय उर्षं यन्त्वर्षाक् ।
घृतस्य निगिगन्तुं वर्तेते वामुषु सिन्धवः प्रदिर्विं धरन्ति ॥ ४ ॥

आ । वाम् । अश्वासः । सुऽयुजः । वहन्तु । यत्प्रश्नमयः । उप । यन्तु । अर्थाक् ।
धृतस्य । निऽनिक् । अर्नु । वर्तते । वाम् । उप । सिन्धवः । प्रऽदिवि । क्षरन्ति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आ वहन्तु वाम् अश्वासः सुयुजः, नियतप्रमहाः उप गच्छन्तु अभिसुसम् । धृतस्य रूपम् वाम्
अनु वर्तते 'परिवृत्तौ युवामुदकेन' । सिन्धवः' उप क्षरन्ति युवयोः सकाशात् प्रदीप्ते अन्तरिक्षे ॥ ४ ॥

सुब्रह्म० हे मित्रावरुणौ! वाम् युवाम् अश्वासः अश्वाः सुयुजः सुष्ठु रथेषु युकाः सन्तः आ वहन्तु,
यत्प्रश्नमयः सारथिनियतप्रमहास्ते अर्थाक् उप यन्तु । धृतस्य उदकस्य निर्विक् रूपम् वाम् अनु
वर्तते अनुगच्छति । किञ्च प्रदिवि पुराणाः सिन्धवः नद्यः उप क्षरन्ति उपगच्छन्ति युवयो-
रनुमहात् ॥ ४ ॥

अनु श्रुताममतिं वर्धदूर्वां बहिर्विव यजुषा रक्षमाणा ।

नमस्वन्ता धृतदक्षाधि गते मित्रासाथे वरुणेळांस्वन्तः ॥ ५ ॥

अनु । श्रुताम् । अमतिम् । वर्धत् । उर्वाम् । बहिःऽईव । यजुषा । रक्षमाणा ।

नमस्वन्ता । धृतऽदक्षा । अधि । गते । मित्र । आसाथे इति । वरुण । इळांसु । अन्तरिति ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'हे मित्रावरुणौ! विधुर्न भवतोः रूपम् वर्धत् विस्तृतम् बहिः इव यजुषा 'अध्वंसुः
उपरजमानौ' इदित्यन्तौ हे धृतबली! रथस्योपरि अनु आसाथे पृथिवीषु अन्तः देवयज्ञेषु ॥ ५ ॥

सुब्रह्म० श्रुताम् विधुताम् अमतिम् शरीरदीप्तिम् अनु वर्धत् अनुवर्धयन्तौ । बहिः यज्ञः । सः इव
स यथा यजुषा मन्त्रेण' रक्षते । तद्वत् उर्वाम् भूमिम् रक्षमाणा पालयन्ती नमस्वन्ता
मत्तयन्ती हे धृतदक्षा! आतबली! मित्र । वरुण । मित्रावरुणौ । युवाम् उदकस्यो सन्तौ इळांसु
वागमूषिषु अन्तः मध्ये गते अधि रथे आसाथे उपविशयः" ॥ ५ ॥

इति चतुर्थादके दृषीवाण्याये त्रिंशो वनः ॥

अक्रविहस्ता सुकृते परस्पा यं त्रासाथे वरुणेळांस्वन्तः ।

राजांना क्षत्रमहंणीयमाना सहस्रस्थूणं विभृथः सह द्वौ ॥ ६ ॥

अक्रविहस्ता । सुकृते । परऽस्पा । यम् । त्रासाथे इति । वरुणा । इळांसु । अन्तरिति ।

राजांना । क्षत्रम् । अहंणीयमाना । सहस्रस्थूणम् । विभृथः । सह । द्वौ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अक्रविहस्ताकर्मा । अहिसिन्धुस्त्वौ यत्रमानाय अत्यन्तं रक्षकौ हे मित्रावरुणौ! यम् रक्षथः
देवयज्ञेषु, तस्मै यत्रमानाय राजानौ धनम् अकुपयन्तौ प्रयच्छथः, तौ युवान् सहस्रस्थूणम् रथं च
सह धारयथः ॥ ६ ॥

१-१. परिहतेनतल्लद' स; 'हे नोवापु' वि' लर्ष. २. नास्ति मूको. ३-३. नास्ति मूको.
४-४. 'युवस्य रथ' वि' लर्ष; 'ईस्य रथ' क. ५. 'न रक्षमाणा मूको. ६. नायपबलो मूको. ७. 'नियथः
मूको.

मुद्रल० अक्रविहस्ता अक्रुपणहस्ता । कस्मै । सुकृते शोभनस्तुतिकर्त्रे । परस्या परस्ताव पादारौ ।
 हे वरणा^१ ! मित्रावरणौ ! युवान्^२ यम् यजमानम् इक्षामु यागमूमिषु अन्तः मध्ये त्रासाधे
 रक्षयः, तस्मै सुकृते अक्रविहस्ता परस्या भवथ इति सम्बन्धः । किञ्च युवान् राजाना
 राजमानौ अदानीयमाना अक्रुपणहस्तौ द्वौ परस्परम् सह^३ साहित्येन क्षम्य धनम् सहस्रस्थूणम्
 अनेकस्तम्भोपेतं सौषादिरूपं गृहं च विसृज्यः धारदयः सुकृते यजमानाय ॥ ६ ॥

हिरण्यनिर्णिगयो अस्य स्थूणा वि भ्राजते दिव्यश्चार्जनीव ।

भद्रे क्षेत्रे निर्मिता तिल्विले वा सुनेम मध्वो अधिगर्त्यस्य ॥ ७ ॥

हिरण्यनिर्णिक् । अयः । अस्य । स्थूणा । वि । भ्राजते । दिवि । अश्चार्जनीव ।
 भद्रे । क्षेत्रे । निर्मिता । तिल्विले । वा । सुनेम । मध्वः । अधिगर्त्यस्य ॥ ७ ॥

वेङ्कट० हिरण्यरूपा भयोमयी च अस्य स्वस्य स्थूणा, वि भ्राजते च सा अन्तरिक्षे अश्वजनी इव
 भवन्नभयमाना भद्रे सुकल्पणे उद्भूताद्ये प्ररुदसस्ये 'उत्से क्षेत्रे' वासब्दः उपमाधीयः, तिल्विर्ग-
 विकर्मा, अन्नमिव भजेम उदकम् रथे स्थितम् ॥ ७ ॥

मुद्रल० युवयोः रथः हिरण्यनिर्णिक् हिरण्यरूपः । अस्य स्वस्य स्थूणा कीलकादयः अयः सुवर्णविकाराः ।
 वात्सो रथः दिवि अन्तरिक्षे वि भ्राजते । किमिव । अश्वजनी इव अश्याः व्यापनशीलाः मैया,
 'ताद् वाजति' गच्छति इति अश्वजनी विसृत् । किञ्च भद्रे कल्पणे क्षेत्रे देवयज्ञे
 तिल्विले पृतसोमादिना क्षिप्त्वे निर्मिता स्थूणा यूपयदिरवस्थितः । मध्वः मधुपूर्णे गर्त्यरथं गर्तं
 रथम् सुनेम संभजेम । वा अधि पूर्यो ॥ ७ ॥

हिरण्यरूपमुपसो व्युष्टावर्यःस्थूणमुदिता सूर्यस्य ।

आ रोहयो वरुण मित्र गर्तमर्तश्चक्ष्वाथ्रे अर्दिति दिति च ॥ ८ ॥

हिरण्यरूपम् । उपसोः । विडर्शौ । अयःस्थूणम् । उद्दर्शिता । सूर्यस्य ।
 आ । रोहयः । वरुण । मित्र । गर्तम् । अर्तः । चक्ष्वाथ्रे इति । अर्दितिम् । दितिम् । च ॥ ८ ॥

वेङ्कट० हिरण्यरूपम् उपसि व्युष्टायाम् अयःस्थूणम् सूर्ये उदिते, प्रातरित्ययं, हे मित्रावरणौ !
 रथम् आ रोहयः, 'अस्माद् रथात्' पदपथः अदीर्घं दीर्घम् न जनम् ॥ ८ ॥

मुद्रल० उपसो व्युष्टी प्रातःकाले सूर्यस्य उदिता उदये, स एव कालः प्रकारान्तरेणोक्तः । तस्मिन्
 काले हिरण्यरूपम् अयःस्थूणम् भयोमयत्वाद्भुम् गर्तम् रथे हे वरणा ! हे मित्र ! युवान्
 आ रोहया वरुणं प्राप्नुव । अता अस्मादेषोः अर्दिनिम् मूमिन् दितिम् स्वण्डितां प्रजादिशाम्
 च चक्ष्वाथ्रे परपथ ॥ ८ ॥

१. मारित मूको. २. वा मूको. ३-३. वतव मूको. ४-४. ताद् २०ति मूको. ५-५. अस्या-
 द्यां वि^१.

यद् बंहिष्ठं नातिविधे सुदानु अर्च्छिद्रं शर्म भुवनस्य गोपा ।
तेन नो मित्रावरुणावविष्टं सिपांसन्तो जिगीवांसः स्याम ॥ ९ ॥

यत् । बंहिष्ठम् । न । अतिऽविधे । सुदानु इति सुदानु । अर्च्छिद्रम् । शर्म । भुवनस्य । गोपा ।
तेन । नः । मित्रावरुणौ । अविष्टम् । सिपांसन्तः । जिगीवांसः । स्याम ॥ ९ ॥

घञ्छुट० यत् अतिशयेन बहुलं विस्तृतम्, न च शत्रूणां अतिविधातुं शक्यं भवति हे शोभनदात्री!
अर्च्छिद्रम् गृहम्, हे भुवनस्य गोपायितात्री! तेन अस्मान् हे मित्रावरुणौ! रक्षतम् । शत्रून्
सम्भवतुमिच्छन्तो वयं तेषां जेतारः स्याम ॥ ९ ॥

इत्थं व्याख्येत् सप्तविंशमध्याये नाधवाह्वयः ।

जगतामेकवीरस्य विषये निवसन् सुखम् ॥

इति षेष्ठमाधवाचार्यद्विरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने चतुर्थाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

मुद्रल० हे सुदानु! शोभनदात्री! हे भुवनस्य गोपा! गोपी! युवाम् बंहिष्ठम् बहुतमम् यत् अर्च्छिद्रम्
अनर्च्छिद्रम् शर्म सुखम् न अतिविधे अतिवेदुमशयम्, ईदृशं शर्म धारयथः । तेन शर्मणा
नः अस्मान् अविष्टम् रक्षतम् । हे मित्रावरुणौ! सिपांसन्तः धनानि सम्भवतुम् इच्छन्तो वयम्
जिगीवांसः शत्रूणां धनानि जेतुमिच्छन्तः स्याम भवेम ॥ ९ ॥

इति चतुर्थाष्टके तृतीयोऽध्याये एकत्रिंशो पद्यः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये चतुर्थाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

वेङ्कट०

'ऋतस्य गोपाल (पौ) अ) व्यापं व्याचिख्यासति माधवः ।
 पूरणत्वापूरणस्त्वे धार्यमेव प्रदर्शयन् ॥ १ ॥
 वायान्तरेषु वाक्येषु बहुव्यावर्तते क्रिया ।
 'अध्याम तं कार्मसग्ने'^१ हृत्याद्यत्र विदर्शनम् ॥ २ ॥
 'येनाव तुवंशं यद् भेन कर्षं धनुस्ततम्'^२ ।
 पूर्वविधेऽनुपह्णैः वाक्याधेयं प्रदर्शनम् ॥ ३ ॥
 अनुपह्णाय येनेति पुनरावर्तते पदम् ।
 अतो न तादशेष्वस्ति पूरणत्वमिति स्थितिः ॥ ४ ॥
 'नुद्धि तं क्षत्रं न राहः'^३ 'न ज्ञातो न जनिष्यते'^४ ।
 एवम् 'अन्वाह मासाः'^५ च तादशाश्च न पूरणाः ॥ ५ ॥
 'मबन्तु नः सुत्राजासः सुगोपाः'^६ इति दृश्यते ।
 प्राणगोपनयोर्भेदाद् न गोपा इति पूरणः^७ ॥ ६ ॥
 'सुमानो वां जनिते(ता)' इति यतश्च^८ 'प्रादरा सुवम्'^९ ।
 इत्यर्थे भावतेत्येतत्तत्त्वात् न पूरणम् ॥ ७ ॥
 स्यांश्वानामियं संज्ञा वा 'मुद्रा अश्वा हरिर्तः'^{१०} ।
 हरिप्राणभेदा अश्वा अस्त्येत्यर्थः^{११} प्रदर्शयेत् ॥ ८ ॥
 पूर्वविधेषु नैकस्य प्राज्ञा इच्छन्ति निर्वचः ।
 'तस्यं श्रेणेभिर्गुह्युभिः'^{१२} निर्मूयात्तादशानिति^{१३} ॥ ९ ॥
 'पुशं न नृष्टर्मिप'^{१४} दृश्येते नशिवौ^{१५} सह ।
 विशेषणे विशेष्ये च पशुमिव नष्टमिव ॥ १० ॥
 तत्रैकं पूरणं केचिदिच्छन्त्यग्रे तु मन्वते ।
 अद्विस्वभावाद्^{१६} दृश्येते विशेषणविशेष्ययोः ॥ ११ ॥

१. अ. ६, ५, ५. २. अ. ८, ५, १८. ३. अ. १, २४, ६. ४. अ. १, ८१, ५. ५. अ. १०,
 ८९, १३. ६. अ. ६, ५१, ११. ७. पूरणं वि. ८. अ. ६, ५९, २. ९. ताद वि. १०. अ. १,
 ११५, १. ११. 'नः वि.' १२. अ. ८, ५, ७. १३. भिन्वृषात् रूपं वैश्वस्य. १४. अ. १, ११६, २-
 १५. नशिवीरी रूपं. १६. अविस्वभावात् रूपं.

'अर्चन्तस्तथा हवामहेऽर्चन्तः समिधामहि'^१ ।
 तृतीयोऽर्चन्त इत्येप^२ केषांचित् पूरणो मतः ॥ १२ ॥
 ह्वानं^३ समिन्धनं चैव कुर्महेऽर्चनपूर्वकम् ।
 रक्षणायैति मन्त्रार्थः तत्रैकमतिरिच्यते^४ ॥ १३ ॥
 'अ तं वृतास्ति राधंसु इन्द्र देवो न मर्त्यः'^५ ।
 पादस्य प्रथमस्यात्र प्रथम्वस्त्वदनन्तरः ॥ १४ ॥
 एवं पादो द्वितीयोऽत्र न पूरण इति स्थितिः ।
 देवशब्दस्य^६ पादेन मुख्येनैकेऽन्वयं विदुः ॥ १५ ॥
 'द्विधेयमस्मै द्विसेयं शर्वायते मनीषिणे'^७ ।
 दवामपि च द्विसेयमेवं चात्र न पूरणम् ॥ १६ ॥
 'द्विधेयं गन्त मद्यो विद्वे'^८ 'द्विधेयं अथ मुदता'^९ ।
 भावतंते विश्वशब्दः तं चेषच्छति न पूरणम् ॥ १७ ॥
 गमने रक्षणे चैव सर्वेषां ह्यन्वयो मतः ।
 द्युवत्पर्यमृचोऽस्माभिरिदं ब्रह्मः प्रदर्शिताः ॥ १८ ॥ इति ।

[६३]

ऋतस्य गोपावधिं तिष्ठथो रथं सत्यधर्माणा परमे व्योमनि ।

यमत्र मित्रावरुणावथो युवं तस्मै वृष्टिर्मधुमत् पिन्वते दिवः ॥ १ ॥

ऋतस्य । गोपी । अधि । तिष्ठथः । रथम् । सत्यधर्माणा । परमे । विऽव्योमनि ।
 यम् । अत्र । मित्रावरुणा । अर्थः । युवम् । तस्मै । वृष्टिः । मधुऽमत् । पिन्वते । दिवः ॥ १ ॥

येकूट० अर्थवाताः । हे सत्यस्य गोपावधिवारी ! अधि तिष्ठथः रथम् सत्यधर्माणा ! परमे अन्तरिक्षे ।
 यम् अस्मिन् लोके मित्रावरुणा ! रक्षया युवम्, तस्मै वृष्टिः उदकवती दिवः पतति ॥ १ ॥

मुद्रल० 'ऋतस्य गोपी' इति सप्तमं सप्तमं सूक्तम् । काशियोऽर्चनात्वा नाम ऋषिः । जगती छन्दः ।
 मित्रावरुणौ देवता ।

हे ऋतस्य गोपी ! वृषस्य रक्षिवारी ! सत्यधर्माणा ! सत्यधर्माणा ! युवाम् रथम् अधि
 तिष्ठथः आरोह्योऽसापशमागमनार्थम् । कुत्र । परमे व्योमनि निरतितायै आकाशे ।

१. क ५, १३, १. २. शिवोः वैकल्य. ३. पाने वैकल्य. ४. त्रैक मतिं वैकल्य. ५. क ८,
 १४, ५. ६. तव विं लय. ७. क ८, १४, २. ८. य ५, ४३, १०. ९. क १०, १५, १३.

हे मित्रावरुणौ ! युवम् युवाम् अथ अस्मिन् यज्ञे यम् यजमानम् अवयः रक्षथः, तस्मै यजमानाय वृष्टिः पर्जन्यः मधुमन्त उदकम् दिवः पुलोकात् पिबते सिद्धति वर्धयति ॥ १ ॥

सम्राजावस्य भुवनस्य राजथो मित्रावरुणा विदथे स्वर्दशा ।

वृष्टिं वां राधेो अमृतत्वमीमहे धावापृथिवी वि चरन्ति तन्ववः ॥ २ ॥

सम्राजाँ । अस्य । भुवनस्य । राजपुः । मित्रावरुणा । विदथे । स्वःऽदशा ।

वृष्टिम् । वाम् । राधेः । अमृतत्वम् । ईमहे । धावापृथिवी इति । वि । चरन्ति । तन्ववः ॥२॥

वेङ्कट० अस्य भूतजातस्येश्वरी समद्रष्टारी हे मित्रावरुणौ ! यज्ञे राजथः । तौ वाम् वृष्टिम् धनम् अमृतत्वम् च याचामहे । धावापृथिवी वि चरन्ति गर्हितशब्दाः ॥ २ ॥

मुद्रल० हे मित्रावरुणा ! मित्रावरुणौ ! सम्राजौ सम्यक् राजमानौ युवाम् अस्य भुवनस्य राजथः इंशाथे । स्वर्दशा स्वर्गस्य द्रष्टारी युवाम् विदथे अस्मदयज्ञे सम्राजौ इति सम्बन्धः । वाम् युवाम् वृष्टिम् राधः वृष्ट्याव्ययम् धनम् अमृतत्वम् स्वर्गं च ईमहे प्रार्थयामहे । युवयोः तन्ववः विसृताः रश्मयः धावापृथिवी वि चरन्ति विविधं प्राप्नुवन्ति ॥ २ ॥

सम्राजा उग्रा वृषभा दिवस्पती पृथिव्या मित्रावरुणा विचर्षणी ।

चित्रेभिरभ्रैरुप तिष्ठथो रवं धां वर्षयथो असुरस्य मायया ॥ ३ ॥

सम्राजाँ । उग्रा । वृषभा । दिवः । पती इति । पृथिव्याः । मित्रावरुणा । विचर्षणी इति विऽचर्षणी ।

चित्रेभिः । अभ्रैः । उप । तिष्ठथः । रवंम् । धाम् । वर्षयथः । असुरस्य । मायया ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सम्राजौ उद्गर्णौ वर्षितारी दिवः पती पृथिव्याः च मित्रावरुणौ बिद्दष्टारी चित्रैर्भयैः सह गर्हितशब्दम् उप तिष्ठथः । वर्षयथः च पर्जन्यस्य कर्मणा पुलोकम् ॥ ३ ॥

मुद्रल० सम्राजौ सम्यक् राजमानौ उग्रा उद्गर्णवली वृषभा वर्षितारी दिवः पुलोकस्य पती स्वामिनौ पृथिव्याः च पती विचर्षणी सर्वस्य द्रष्टारी मित्रावरुणा मित्रावरुणौ चित्रेभिः धायनीयैः अभ्रैः भैरैः सह रवम् स्तोत्रम् उप तिष्ठथः । पश्चात् वाम् च वर्षयथः अगुरस्य उदकनिरस्तित्तुः पर्जन्यस्य मायया सामर्थ्येन ॥ ३ ॥

माया वां मित्रावरुणा दिवि श्रिता सूर्यो ज्योतिश्चरति चित्रमायुषम् ।

तमभ्रेण वृष्ट्या गूहथो दिवि पर्जन्य वृप्ता मधुमन्त ईरते ॥ ४ ॥

माया । वाम् । मित्रावरुणा । दिवि । श्रिता । सूर्यः । ज्योतिः । चरति । चित्रम् । आयुषम् ।

तम् । अभ्रेण । वृष्ट्या । गूहथः । दिवि । पर्जन्य । वृप्ताः । मधुमन्तः । ईरते ॥ ४ ॥

वेङ्कट० कर्म युवयोः हे मित्रावरणौ! दिवि श्रितम् । किञ्च भवदेषितः सूर्ये ज्योतिः वि-
रजति चिन्म आयुषम् अन्तरिक्षे । तम् अग्नेण वृष्टया च गृह्यः दिवि । तत्र पर्जन्य!
उदकद्रप्ता मधुमन्तः पतन्ति ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे मित्रावरणौ! मित्रावरणौ! याम् युवयो गत्या दिवि श्रिता । सूर्यः सर्वस्य प्रेरक
ज्योतिः दीप्यमानः चिन्म चायनीयम् आयुषम् उत्तरक्षणायुधस्वरूपः चरति परिभ्रमत्वन्तरिक्षे ।
शरणां भारकववायुधमुत्पत्ते । तम् सूर्यम् अग्नेण मेघेन वृष्टया च दिवि गृह्यः गोपायध ।
हे पर्जन्य! देव! मित्रावरणाभ्यां वृष्टयर्थं प्रेरितेव स्वया मधुमन्तः द्रव्याः आप ईरते ईर्यन्ते
स्वत्सदा वा गच्छन्ति ॥ ४ ॥

रथं युञ्जते मरुतः शुभे सुखं शूरो न मित्रावरुणा गर्विष्टिषु ।

रजांसि चित्रा वि चरन्ति तन्यवो दिवः सम्राज्ञा पर्यसा न उक्षतम् ॥ ५ ॥

रथम् । युञ्जते । मरुतं । शुभे । सुखम् । शूरो । न । मित्रावरुणा । गोऽर्ष्टिषु ।

रजांसि । चित्रा । वि । चरन्ति । तन्यवो । दिवः । सम्राज्ञा । पर्यसा । नः । उक्षतम् ॥५॥

वेङ्कट० 'रथम् युञ्जते' मरुत उदकात् सुहायम्, शूरो इव युद्धाय, हे मित्रावरणौ! दिवसागमनेषु ।
तयो लोकान् मित्रा वि चरन्ति तन्यव । दिवः सम्राज्ञौ! पर्यसा अस्मान् लिखतम् ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे मित्रावरणौ! युवयोरनुग्रहात् मरुत शुभे शुभकार्यार्थम् सुखम् शोभनाश्च रथम् युञ्जते
अर्थसौख्यवन्ति, शूरोः न शूर इव, स यथा युद्धार्थं रथं युवक्ति तद्वत् । गर्विष्टिषु
गवासुदकानाम् पदणेषु चिन्म चायनीयानि रजसि लोकान् तन्यव तथा, ते मरुत
वि चरन्ति विविध चरन्ति । तस्मात् ते रुद्रिणो हे सम्राज्ञा! सम्राज्ञौ! युषाम् दिवः
दुलोकान् पर्यसा उदकेन न अस्मान् उक्षतम् सिञ्चतम् ॥ ५ ॥

वाचं सु मित्रावरुणाविरावतीं पर्जन्यश्चित्रां वंदति त्विषीमतीम् ।

अभा वसत मरुतः सु प्रायया द्यां वर्षयतमरुणामरेपसम् ॥ ६ ॥

वाचम् । सु । मित्रावरुणौ । इराऽवतीम् । पर्जन्यं । चित्राम् । वदति । त्विषीमतीम् ।

अभा । वसत । मरुतं । सु । प्रायया । द्याम् । वर्षयतम् । अरुणाम् । अरेपसम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० वाचम् सुष्ठु वदति हे मित्रावरणौ! अक्षवतीम् पर्जन्यं चित्राम् दीप्तिमतीम् । अभाणि
लाग्नादप्यत हे मरुत । सुकर्माणा । द्याम् वर्षयतम् अरण्यवर्णा निर्मला मित्रावरणौ ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे मित्रावरणौ! युवयोरनुग्रहात् पर्जन्य मेघं सु सुष्ठु इरावतीम् अक्षवतीम् अन्नसाधिकाम्
चित्राम् चायनीयाम् त्विषीमतीम् दीप्तिमतीम् वाचम् गर्जनशब्दम् वदति दाम्दपति वृष्टयर्थम् ।

मरुतः च अत्रा अत्राणि मेघान् तु सुष्ठु वसत आच्छादयन्ति मायया स्वप्रशया । युवां
च पर्यन्थेन मरुद्भिश्च सह अदणाम् अरुणवर्णाम् अरेपसम् अवापां वृष्टयविधातिनीम् याम्
वर्षयन्तम् ॥ ६ ॥

धर्मिणा मित्रावरुणा विपश्चिता व्रता रक्षेथे असुरस्य मायया ।

श्रुतेन विश्वं भुवन्तं वि राजयः सूर्यमा घृतयो दिवि चित्र्यं रथम् ॥ ७ ॥

धर्मिणा । मित्रावरुणा । विपःऽचिता । व्रता । रक्षेथे इति । असुरस्य । मायया ।

श्रुतेन । विश्वम् । भुवन्तम् । वि । राजयः । सूर्यम् । आ । घृतयः । दिवि । चित्र्यम् । रथम् ॥७॥

वेङ्कट० कर्मणा* हे मित्रावरुणौ! प्राज्ञौ! व्रतानि रक्षेथे, पर्यन्थस्य प्रशया च । तेजसा उदकेन वा
विश्वम् भुवनम् विराजयथः, दिवि आ परयः सुवीर्यं चित्रयन्तं रथम् ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे मित्रावरुणा । विपश्चिता । प्राज्ञौ! युवाम् धर्मणा जगद्धारकेण सुष्टयादिलक्षणेन कर्मणा व्रता
यज्ञादिकर्माणि रक्षेथे पालयथः, असुरस्य मेघानां निरसितुः पर्यन्थस्य मायया प्रशया च ।
श्रुतेन उदकेन निमित्तेन विश्वम् भुवनम् सर्वं भूतजातम् वि राजयः दीपयथः । सूर्यम् आ सूर्यं
च चित्र्यम् पूज्यम् रथम् रंहणस्वभावम् दिवि सुलोके धरयः धारयथः जगदुपकारार्थम् ॥ ७ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थाध्याये प्रथमो वर्गः ॥

[६४]

वरुणं वो रिशार्दसमुचा मित्रं हवामहे । परिं व्रजेवं बाहोर्जेगुन्वांसा स्वर्णरम् ॥ १ ॥

वरुणम् । वः । रिशार्दसम् । ऋचा । मित्रम् । हवामहे ।

परिं । व्रजाऽर्द्य । बाहोः । जगुन्वांसा । स्वःऽनरम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० वरुणम् युष्माकं रिशारस्य* अस्मिन्तारं स्तुरत्या मित्रम् च अन्येभ्यः परि हवामहे* बाहोः अगानिव,
अथा बाहुभ्यां कश्चित्पुच्छन्ते निरुणदि, गच्छन्ती सर्वजनोपेतं तं दैवम् ॥ १ ॥

मुद्गल० 'वरुणं वः' इति सप्तमंमष्टमं सूक्तम् । अश्चनानां ऋषिः । अगत्या पङ्क्तिः, शिष्टा
अनुष्टुभः । मित्रावरुणौ देवता ।

वः युवयोर्मध्ये रिशार्दसम् शत्रूणां प्रेरकम् स्वर्णरम् स्वर्गस्य नेतारम् । वरुणम् उक्तलक्षणम्
मित्रम् च ऋचा अग्नेत्रेण हवामहे आदूषयाम । प्रश श्व गोयूयानोश्च बाहोः इलेन परि जगन्वाता
परिगच्छन्ते ॥ १ ॥

वा बाहोर्वा सुचेतुना प्र यन्तमस्मा अर्चते ।

शेवं हि जार्थं वां विश्वांसु क्षामु जोगुंवे ॥ २ ॥

१. विपाए सूको. २. धर्मणा वि. ३. रिशान् वि. लवे. ४. अताने सूको. ५. ई ई वि.

ता । बाहवा । सुऽचेतुना । प्र । युन्तुम् । अस्मै । अर्चते ।
शेवम् । हि । जार्यम् । वाम् । विश्वासु । क्षासु । जोगुवे ॥ २ ॥

वेङ्कट० ता वी बाहू सुप्रज्ञानीप्र यच्छतम् अस्मै स्तुवते । सुशकरम् हि स्तोत्रम् युषयोः सर्वाणु भूमिपु
शब्दवते ॥ २ ॥

मुद्रल० ता वी पुवान् बाहवा बाहुना सुचेतुना दोभनेन हस्तेन अस्मै अर्चते स्तुवते मद्यम्
प्र वन्तम् अमिमत्तं सुखं प्रगमयतम्, प्रयच्छतमित्यर्थः । जार्यम् स्तुत्वम् शेषम् हि सुखं च
वाम् युषयोः सम्बन्धि विश्वासु सर्वाणु क्षासु भूमिपु जोगुवे गच्छति प्यामोति ॥ २ ॥

यक्षुनमश्यां गतिं मित्रस्य यायां पथा । अस्य प्रियस्य शर्मण्यार्हिसानस्य सथिरे ॥ ३ ॥

यत् । नूनम् । अश्याम् । गतिम् । मित्रस्य । यायाम् । पथा ।
अस्य । प्रियस्य । शर्मणि । अर्हिसानस्य । सथिरे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यदि खलु गतिम् प्राप्नुवाम्, तदानीं मित्रमदिष्टेन पथा यायाम् । अस्य प्रियस्य सुखे दि
अर्हिसत्त. सत्ता भवन्ति स्तोत्रार. १ ॥ ३ ॥

मुद्रट० यत् पदा नूनम् अश्यामीम् गतिम् गमनम् अश्याम् प्राप्नुवाम्, तदा मित्रस्य मित्रभूतस्य
पथा मार्गेण मित्रप्राप्त्येण मार्गेण यायाम् गच्छेमम् । न केवलमश्यामेक एव शब्दा, किन्तु
सर्वेऽपि तथाऽगमश्चित्याह — अस्य प्रियस्य अर्हिसानस्य अर्हिसकस्य, मित्रस्येत्यर्थः, शर्मणि
सुखे गृहे सथिरे सद्गताः ॥ ३ ॥

युवाभ्यां मित्रावरुणोपमं धेयामृचा । यद्दु क्षये मृधोनां स्तोतृणां च स्पर्धसे ॥ ४ ॥

युवाभ्याम् । मित्रावरुणा । उपऽमम् । धेयाम् । ऋचा ।
यत् । दु । क्षये । मृधोनाम् । स्तोतृणाम् । च । स्पर्धसे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० हे मित्रावरुणौ ! युवाभ्याम् उपमानभूतं इविः प्रयच्छामि ऋचा । यत् खलु हविष्मताम्
स्तोतृणाम् च गृहे भवतो. 'पूष्णाव' भवति सधिति' ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे मित्रावरुणा ! युवाभ्याम् वातप्यम् उपमम् उप समीपे मीयमानं धनम् ऋचा स्तुत्या
साधनेन धेयाम् धारयामि । यत् ह यत् खलु युवाभ्यां सकाशात् अर्हं धनम् मृधोनाम्
धनवताम् अदातृणाम् स्तोतृणाम् च क्षये गृहे स्पर्धते स्पर्धताम् भवति ॥ ४ ॥

आ नो मित्र सुदीतिभिर्वरेणश्च सुधस्य आ । स्वे क्षये मृधोनां सखीनां च वृधसे ॥ ५ ॥

आ । नुः । मित्र । सुदीतिभिः । वरेणश्च । सुधस्ये । आ ।
स्वे । क्षये । मृधोनाम् । सखीनाम् । च । वृधसे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० आ गच्छतम् अस्मात् सुदानैः मित्रावरुणौ! गृहे । तदेवाह— तेषु गृहे हविष्मतां सोम्याम् च अस्माकं वर्धनायेति ॥ ५ ॥

सुद्वल० हे मित्र! स्वम् वरणः च सुदीप्तिभिः सुदीप्तिवृक्षौ^(?) युवाम् नः अस्माकम् तपस्थे सद्ने यज्ञे आ गच्छतम्^१ । द्वितीय आकारोऽनर्थकः । किमर्थम् । गघोनाम् धनवतां हविष्मताम् राश्यानाम् च युवयोः सखिमूलानाम् अस्माकम् क्षये गृहे स्वे स्वकीये वृधसे वर्धनाय ॥ ५ ॥

युवं नो येषु वरुण क्षत्रं बृहच्च विभूयः । उरु णो वार्जसातये कृतं राये स्वस्तये ॥ ६ ॥

युवम् । नः । येषु । वरुणा । क्षत्रम् । बृहत् । च । विभूयः ।
उरु । नः । वार्जसातये । कृतम् । राये । स्वस्तये ॥ ६ ॥

वेङ्कट० हे मित्रावरुणौ! युवाम् अस्मभ्यम् येषु स्तोत्रेषु सत्सु बलम् महत् च धनम् विभूयः, तेषु सत्सु इदानीम् अस्माकं सम्प्रामाण्यम् यद् कर्तव्यं कृणुते धनाय अविनाशाय^२ च ॥ ६ ॥

सुद्वल० हे वरुणा! मित्रावरुणौ! युवा युवाम् नः अस्माकम् धनम् बलम् बृहत् बल परिबृढम-
यम् च येषु स्तोत्रेषु निमित्तेषु विभूयः धारयथः । युवाम्नां धनमसं च नः अस्मभ्यम् वाजसातये अघ्नलाभाय राये धनाय स्वस्तये क्षेमाय उह विस्वीर्याम् कृतम् कुरुवम् ॥ ६ ॥

उच्छन्त्या मे यजता देवक्षत्रे रुशद्रवि ।
सुतं सोमं न हस्तिभिरा पृद्भिर्धावितं नरा विभ्रतावर्चनानंसम् ॥ ७ ॥

उच्छन्त्याम् । मे । यजता । देवक्षत्रे । रुशद्रवि ।
सुतम् । सोमम् । न । हस्तिभिः । आ । पृद्भिः । धावितम् । नरा । विभ्रतौ । अर्चनानंसम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० उच्छन्त्याम् उपसि मम यद्यप्यौ देवक्षत्र आदित्यः तस्मिन् द्यौष्यमानतेजसि पाणिभिः
हस्तवज्रिः^३ सुतम् सोमम्^४ आ पावतम्^५ विभ्रतावर्चनानंसम् पतजिः अर्धैरिति ॥ ७ ॥

सुद्वल० उच्छन्त्याम् उपसि मे सोममिति सम्बन्धः । यजता यद्यप्यौ रुशद्रवि प्रातःसवने
देवक्षत्रे देवानां क्षत्रं यज्ञं यस्मिन् यज्ञे तदेवक्षत्रम् तस्मिन् मे मदीयम् सुतम् अभिपुत्रम्
सोमम् न मेति सम्बन्धार्थं । इदानीम् हस्तिभिः हस्तवज्रिः पृद्भिः पादवज्रिः पादचतुष्टयोपैरिदरैः
आ पावतम् आगच्छतम् हे नरा! मित्रावरुणौ! अर्धेनानसम् विभ्रतौ अर्चनानसम् अर्धे धारयन्ती
युवाम् ॥ ७ ॥

इति षट्सोपदेशके षट्सोपदेशके द्वितीयो वर्गः ॥

१. गच्छति सिं छये. २. 'पुजेः मूढो. ३. 'पृद् मूढो. ४. ७. इत्यसौने छ. ५. भाषातु
७ विं.
अ-२१९ •

[६५]

यश्चिकेत स सुकृतुर्देवत्रा स ब्रवीतु नः । वरुणो यस्य दर्शतो मित्रो वा वनते गिरः ॥ १ ॥

यः । चिकेत । सः । सुकृतुः । देवत्रा । सः । ब्रवीतु । नः ।

वरुणः । यस्य । दर्शतोः । मित्रः । वा । वनते । गिरः ॥ १ ॥

धेङ्कट० रातद्वयः । यः जानाति सः सुपदः देवो मित्रावरुणौ सः अस्माकम् ब्रवीतु यदि जानाति । किं वक्तव्यम् इत्याह — वरुणः, मित्रः वा दर्शनीयः पारशस्य स्तुतीः भवते । कस्य स्तुतीः एतौ शृणुतः इति प्रश्नः ॥ १ ॥

मुद्रल० 'यश्चिकेत' इति पठ्यं भवति सूक्तम् । रातद्वय भाग्ये कविः । अन्त्या पङ्क्तिः, शिष्टा अनुष्टुभः । मित्रावरुणौ देवता ।

यः चिकेत^१ जानाति^२ युवयोः स्तुतिम् सः सुकृतुः शोभनकर्मा देवना देवेषु मध्ये^३ । युवयोरेव स्तुतिं यः चिकेत^४ सः नः अस्माकम् ब्रवीतु^५ स्तुतिं परम् उपदिशतु । यश्च दर्शतः दर्शनीयः वरुणः मित्रः वा मित्रश्च गिरः अस्मदीयाः स्तुतीः वनते सम्भ्रजते ॥ १ ॥

ता हि श्रेष्ठवर्चसा राजाना दीर्घश्रुत्तमा । ता सत्पती ऋतावृधं ऋतावाना जनेजने ॥ २ ॥

ता । हि । श्रेष्ठवर्चसा । राजाना । दीर्घश्रुत्तमा ।

ता । सत्पती इति सत्पती । ऋतावृधा । ऋतावाना । जनेजने ॥ २ ॥

धेङ्कट० ता हि श्रेष्ठवर्चसा राजानो अविशयेन दीर्घश्रुती सत्पती यशवृधौ सत्यकर्माणी भवतः जनेजने ॥ २ ॥

मुद्रल० ता हि ती खलु मित्रावरुणौ श्रेष्ठवर्चसा प्रजासत्पतेजस्वी राजाना इन्द्रस्य दीर्घश्रुत्तमा वृद्धेशाच्च आह्वानश्रोतृण्यौ । ता सौ सत्पती सतां यजमानानां स्वामिनी ऋतावृधा यशस्य वर्षयित्वाती जनेजने सर्वेषु स्तोत्रेषु ऋतावाना पामनवन्तौ ॥ २ ॥

ता वामियानोऽवसे पूर्वा उपं भुवे सचा ।

स्वश्वासः सु चेतुना वाजो अभि प्र द्वावेने ॥ ३ ॥

ता । वाम् । इयानः । अवसे । पूर्वा । उपं । भुवे । सचा ।

सुऽअवासः । सु । चेतुना । वाजान् । अभि । प्र । द्वावेने ॥ ३ ॥

धेङ्कट० ती वाम् गच्छन् 'रक्षणाय मुण्डी' युवां स्वीमि सद् । स्वश्वाः युवयोः रथाः सुमसौ मयन्ती^१ दवीषि प्रति दानाय प्र तपन्तु ॥ ३ ॥

१. गानि मूको. २. तनेषि मूको. ३. 'भे वस्य मूको. ४. 'त यो जानाति मूको. ५. 'नव' मूको. ६-९. वरुणवरुणौ मूको. ७. नवाः मूको.

मुद्रल० ता शी पूर्वी पुरातनौ वाम् युवाम् इयानः गच्छन् अवसे रक्षणाय सचा सह उप
 भुवे उपेत्य स्तौमि । स्वरवासः स्वशवाः वयम् भावेयाः सु चेतुना शोभनप्रज्ञानौ युवाम् वाजान्
 भन्वानि अग्नि वाभिलक्ष्य प्र प्रकर्षेण दावने दानाय स्तुम इति शेषः ॥ ३ ॥

मित्रो अंहोश्चिदादुरु क्षयाय गातुं वनते ।

मित्रस्य हि प्रतूर्वतः सुमतिरस्ति विधतः ॥ ४ ॥

मित्रः । अंहोः । चित् । आत् । उह । क्षयाय । गातुम् । वनते ।

मित्रस्य । हि । प्रतूर्वतः । सुमतिः । अस्ति । विधतः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० 'मित्रः पापस्य अपि भजमानस्य विशीर्णं एम्धानं गृहं प्रति गन्तुं ददाति' । मित्रस्य हि महिसतः
 सुमतिः अस्ति परिचरतः^१ । ॥ ४ ॥

मुद्रल० मित्रः देवः अंहोः चित् अंहसः पापिनः अपि शोतुः आत् अनन्तरमेव उह उरत्रे धमाय
 गृहाय गातुम् उवापम् वनते प्रपच्छति । मित्रस्य हि मित्रस्य खलु सुमतिः शोभनबुद्धिः प्रतूर्वतः
 प्रकर्षेण ईसितोऽपि विधतः परिचरतः शुभ्रूपकस्य अस्ति भवति खलु ॥ ४ ॥

वयं मित्रस्यावसि स्याम सप्रथस्तमे । अनेहसस्त्वोतयः सत्रा वरुणशोपसः ॥ ५ ॥

वयम् । मित्रस्य । अवसि । स्याम । सप्रथःऽतमे । अनेहसः । त्वाऽर्कतयः । सत्रा । वरुणऽशोपसः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० वयम् मित्रस्य रक्षणे भवाम सर्वतः पृथुतमे अनुपद्रवाः स्वद्रक्षकाः सत्रा वरुणशोपसः
 च । वरुणः शासिता^१ येषाम् ॥ ५ ॥

मुद्रल० वयम् यजमानाः मित्रस्य देवस्य सप्रथस्तमे सर्वतः पृथुतमे अवसि रक्षणे^२ स्याम । किञ्च
 अनेहसः अथावाः त्वोतयः रक्षया रक्षिताः^३ वरुणशोपसः, 'शेषः' (निघ २, २) इति व्यत्ययनाम,
 वाक्काः पुत्रा येषां ते वाटजाः सत्रा जयं सर्वे सदैव भवेम ॥ ५ ॥

युवं मित्रेभं जन् यतथः सं च नयथः ।

मा मधोनः परिं रूपतुं मो अस्माकमृषीणां गोपीथे न उरुप्यतम् ॥ ६ ॥

युवम् । मित्रा । इमम् । जन्म् । यतथः । सम् । च । नप्यः ।

मा । मधोनः । परिं । रूपतुम् । मो इति । अस्माकम् । ऋषीणाम् । गोऽपीथे । नः । उरुप्यतम् ॥

वेङ्कट० हे मित्राबली ! युवाम् इमम् जनम् पृथक् कुरुषः, विशिष्टम्^४ च सम् नयथः, मा हविष्मधः
 अस्मान्^५ वतंयतम्, मा अस्माकं स्तुतो^६, त्वोत्पाने अस्मान् रक्षतम् ॥ ६ ॥

१-३. नास्ति विं लपं.

२. 'वरुणः पवति परिचरति मे वरुं युनक्ति मूको.

३. छ लो विं लपं.

४. 'णे वप्य मूको.

५. 'तारः मूको.

६. 'मनिं विं.

७-७. 'वनेवर्तं स्तुतोः मूको.

मुद्गल० हे मित्रा । मित्रावरणौ । युवम् युवाम् इमम् जनम् स्तोतारं मां प्रति यतपः गच्छयः ।
 आगस्य च सम् व नययः सन्नययः । अस्मान् कामान् प्रापयथः । मघोनः हविर्लक्षणाश्रवतः
 न अस्मान् मा परि ख्यतम् मा परित्यजतम् । मो भैव शयीणाम् अस्माकम् पुत्रानपि
 परि ख्यतम् । किन्तु गोर्षधे यज्ञे नः उर्य्यतम् रक्षतम् ॥ ६ ॥

इति चतुर्याष्टके चतुर्थाध्याये शृतीयो वर्गः ॥

[६६]

आ चिक्वितान सुकृतू देवौ मर्ते रिशादसा ।

वरुणाय श्रुतपेशसे दधीत प्रयसे महे ॥ १ ॥

आ । चिक्वितान् । सुकृतू इति सुऽकृत् । देवौ । मर्ते । रिशादेसा ।

वरुणाय । श्रुतपेशसे । दधीत । प्रयसे । महे ॥ १ ॥

वेङ्कट० हे जानन् मर्तं^१ आगतौ सुप्रज्ञौ रिशावली । परोक्ष उच्यते । तयोः वरुणाय सत्यपेशसे
 मित्राय च सत्यरूपाय महते अत्राय महदशं लब्धुम् इति प्रपञ्चतु 'मग्नानो रातह्न्य इति' ॥ १ ॥

मुद्गल० 'आ चिक्वितान' इति पदेषु दशम सूक्तम् । रातह्न्य ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः ।
 मित्रावरणौ देवता ॥

हे चिक्वितान । जानन् स्तुति हे मर्त । मनुष्य । रातह्न्य ! सुकृतू शोभनकर्माभ्यो रिशादसा हिंसकाणां
 हिंसकौ देवौ आहूय इति शेष । आहूय च श्रुतपेशसे उदकरूपाय^२ वरुणाय प्रयसे इति-
 लक्षणाश्रवते महे महते दधीत दद्या, हविरिति शेषः ॥ १ ॥

ता हि क्षत्रमविद्धुते सुम्यगसुर्यं माशाति । अर्धं व्रतेव मानुषं स्वर्णं धायि दर्शतम् ॥२॥

ता । हि । क्षत्रम् । अर्धंऽहुतम् । सुम्यक् । अमुर्यम् । आशाति इति ।

अर्धं । व्रताऽर्धं । मानुषम् । स्वर्णं । न । धायि । दर्शतम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० तौ हि पृथक् अवाधितम् राम्मक् अमुराणां 'दन्तं' प्राप्नुतः, अर्धनी यथा मानुषम् कर्म
 दर्शनीयं भवति, यथा वाकित्यं, तथा त्वं पृथक् अनयोर्निहितम् इति ॥ २ ॥

मुद्गल० ता हि यस्मात् तौ क्षत्रम् पृथक् अविद्धुतम् अहिंसकम् अमुर्यम् महद्दत्तम् राम्मक् आशाते
 प्राप्नुत^३, अथ गतो हेतोः मानुषम् मनुष्येषु प्रपञ्चतु मतेव कर्मैव, तथाया मनुष्येऽ
 नियतम्, स्व न सूर्यं इव, स यथा दिवि इत्यथै, तद्वत् दर्शतम् दर्शनीयं पृथक् धायि
 यथे निहितम् ॥ २ ॥

ता वामेषु रथानामूर्ध्वी मन्वृतिमेषाम् । रातह्न्यस्य सुष्टुतिं दृष्टुक् स्तोर्ममनामहे ॥३॥

१. अग्नेय सूक्तो. २-३. वरुणोऽयं परोक्षेति हिं. यमगतेस्तपशदेतेति स छन्द. ३. 'दन्' सूक्तो.
 ४. तं दि'. ५. आशित सूक्तो

ता । वाम् । एषे । रयानाम् । उर्वीम् । गन्धूतिम् । एषाम् ।
रातःशब्दस्य । सुस्तुतिम् । दधृक् । स्तोमैः । मनामहे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वी वाम् एषाम् रयानाम् विस्तीर्णं मार्गं गन्तुम् रातःशब्दस्य सुस्तुतिम् प्रति षष्ठम् स्तोमैः
पूजयामः ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे मित्रावरणो! ता ही प्रसिद्धी वाम् युवाम् रयानाम् शस्त्रदीयानाम् एषाम् पुरतो
वर्तमानानाम् उर्वीम् प्रभूतम् गन्धूतिम् अतिविस्तृतं मार्गम् एषे गन्तुम् । मार्गरक्षणोपेत्यर्थः ।
षष्ठ्यं वाम् मनानन्दे स्तुतः रातःशब्दस्य ऋषेः सम्यन्धिभिः सुस्तुतिम् क्षोभनस्तुतिसाधनैः
स्तोमैः दधृक् घर्षकी युवाम् ॥ ३ ॥

अथा हि काव्या युवं दक्षस्य पुंभिरद्भुता । नि केतुना जनानां चिकेथे पूतदक्षसा ॥४॥

अथ । हि । काव्या । युवम् । दक्षस्य । पूःऽभिः । अद्भुता ।
नि । केतुना । जनानाम् । चिकेथे इति । पूतःशब्दसा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अथ खलु काव्यानि दुषाम् दक्षस्य प्रजापतेः पूरकैः इविभिः सह हे आश्चर्यभूती ।
' नियमेन जानीथः, जनानाम् च । अपि वा जनानां मध्ये समर्थस्येति, हे पूतबली ।
प्रज्ञानेन ॥ ४ ॥

मुद्रल० अथ अपि च, हि प्रसिद्धी, काव्या स्तुत्यो युवम् युवान् दक्षस्य प्रभूतस्य मम पूर्णिः पूरकैः
स्तुतैः हे अद्भुता! महान्त्री सन्त्री! केतुना प्रज्ञानेन मनसा जनानाम् क्षोभणाम् स्तोत्रम् नि
चिकेथे नितरां जानीथः हे पूतदक्षसा! अद्भुतबली! ॥ ४ ॥

तद्वत्तं पृथिवि बृहच्छ्रवणप ऋषीणाम् । जयसानावरं पृथ्वति क्षरन्ति यामभिः ॥५॥

तत् । ऋतम् । पृथिवि । बृहत् । श्रवःऽपुषे । ऋषीणाम् ।
जयसानौ । अरम् । पृथु । अति । क्षरन्ति । यामऽभिः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तत् सज्जभूतम् हे पृथिवि! महद् ऋषीणाम् अरम् एषे विस्तीर्णं पर्याप्तम् अन्तरिक्षं प्रति
गच्छन्ती मित्रावरणौ स्रोतारः उष्कानि वारयन्ति गमनैः ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे पृथिवि । स्वपि तत् सर्वैरर्च्यमानत्वेन प्रसिद्धम् बृहत् प्रभूतम् ऋतम् उदकम् ऋषीणाम्
स्रोतृणाम् असाकम् अरपुषे अद्वलैषणे सति जयसानौ गच्छन्ती अरम् अरम् अत्यर्थम् पृथु वया
भवति तथा यामभिः गमनैः अति क्षरन्ति अत्यर्थं पर्येतः ॥ ५ ॥

आ यद् वांसीयचक्षसा मित्रं व्यं च सूर्यः । व्यचिष्टे बहुपाथ्ये यतैमहि स्वराज्ये ॥६॥

आ । यत् । वाम् । ईयःशब्दसा । मित्रा । व्यम् । च । सूर्यः ।
व्यचिष्टे । बहुपाथ्ये । यतैमहि । स्वराज्ये ॥ ६ ॥

१. इन्द्रम् ल. २. काव्या ल. ३. 'ली' दुषाम् मूको. ४. इदम् वि'. ५. एवम् मूको.
६. वासवाम् वि'. ७. 'तः' पर्येतम् मूको.

वेङ्कट० आ गच्छामः यदि वाम् हे गच्छतेजसौ! वयम् च अस्मदीयाः सूर्यः च, ततोऽतिविस्तीर्णो बहुरक्ष्ये स्वराज्ये वर्तेमहि ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे ईवचक्षवा! ग्याहृक्षंनौ! मित्रा! मित्रावरुणौ! वाम् तुवाम् यत् ये वयम् च सूर्यः स्तोत्रारः आ आह्वयामः अयच्छ्रे अत्यन्तं विस्तृते बहुपाप्ये बहुभिर्गन्तव्ये स्वराज्ये स्वराट्त्वाय, एवंविधराज्यायम् वर्तेमहि गच्छेम ॥ ६ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थाऽध्याये चतुर्थो वर्गः ॥

[६७]

वळित्था देव निष्कृतमार्दित्या यजतं बृहत् । वरुण मित्रार्थमन् वर्षिष्ठं क्षत्रमाशाथे ॥ १ ॥

वद् । इत्या । देवा । निःऽकृतम् । आर्दित्या । यजतम् । बृहत् ।
वरुण । मित्र । अर्थमन् । वर्षिष्ठम् । क्षत्रम् । आशाथे इति ॥ १ ॥

वेङ्कट० यजतः । सत्यम् इत्यं हे देवौ! संकृतः सूनं(?) यजतो बहः स क्षीयन्(?) अलभत हे अदितेः पुत्रौ! यजमाने मां महान्ते शूद्रतमं क्षथियं हे मित्रावरुणौ! आशाथे, अर्थमन्! एवं च ताम्प्रां सहितः ॥ १ ॥

मुद्रल० 'वळित्था देव' इति पञ्चमैकादशं सूक्तम् । यजतो नामात्रेय ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । मित्रावरुणौ देवता ।

हे देवा । योतमानौ! हे आदित्या! अदितेः पुत्रौ! हे वरुण! हे अर्थमन्! अरीणां नियन्तः! हे मित्र! तुगाम् बहू सत्यम् निष्कृतम् अभाष्यम् इत्या इत्यम् इदानीं वर्तमानकारेण यजतम् यद्यन्म, शूद्रत् प्रवृत्तम् वर्षिष्ठम् प्रवृत्तमम् यजन् यत् आशाथे अरनुवाथे ॥ १ ॥

आ यद् योनिं हिरण्यं वरुण मित्रु सदथः । धर्तारा चर्षणीनां यन्तं सुभ्रं रिशादसा ॥ २ ॥

आ । यद् । योनिम् । हिरण्यम् । वरुण । मित्र । सदथः ।
धर्तारा । चर्षणीनाम् । यन्तम् । सुभ्रम् । रिशादसा ॥ २ ॥

वेङ्कट० आ सीदथः यदि यद् इतिरमणीयं हे मित्रावरुणौ!, अनुष्वाणां धर्तारी भवथः । यच्छतम् शुभ्रं हे रिशामसित्तारी ॥ २ ॥

मुद्रल० यद् यस्मात् हिरण्यम् इतिरमणीयम् योनिम् यज्ञभूमिं हे वरुण! हे मित्र! आ सदथः आशच्छयः । हराम् चर्षणीनाम् अनुष्वाणाम् धर्तारा धारकौ च हे रिशादसा! हिंसकान्तं क्षेतारी! तुगाम् अभाष्यम् शुभ्रम् सुलभं यन्तम् कुरुत्मित्यर्थः ॥ २ ॥

वेक्षे हि विश्वेदसो वरुणो मित्रो अर्थमा । धृता प्रदेवं सथिरे पान्ति मर्त्ये रिपः ॥ ३ ॥

विधेः । हि । विघ्नवेदसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।
वृता । पदादर्शव । सदिचरे । पान्ति । मर्त्यम् । रिपः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सर्वे हि सर्वधनाः धरणादयः यज्ञान् गृह्णन्ति गच्छन्ति, रक्षन्ति च मर्त्यम् दिंसायाः ॥ ३ ॥

मुद्रल० विधेः हि सर्वेऽपि विघ्नवेदसः सर्वविद्ः वरुणो मित्रः अर्यमा च पूते त्रयः सर्वे वृता
- अस्मदीयानि कर्माणि पदेव पदानीव स्थानानीव सदिचरे सद्गता भवन्ति, जागत्य च माम्
मर्त्यम् रिपः दिंसायाः पान्ति रक्षन्ति ॥ ३ ॥

ते हि सुत्या ऋतस्पृशं ऋतावानो जनेजने । सुनीधासः सुदानवोऽहोर्धिदुरुचक्रयः ॥४॥
ते । हि । सुत्याः । ऋतुऽस्पृशः । ऋतुऽवानः । जनेऽजने ।
सुऽनीधासः । सुऽदानवः । अंहोः । चित् । उरुऽचक्रयः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ते हि सत्याः यज्ञस्पृशः सत्यकर्माणः सर्वेषु जनेषु सुनयनाः शोभनदानाः दरिद्रस्य
महद्वनं कर्तारः ॥ ४ ॥

मुद्रल० ते हि सत्य सत्याः सत्यभूताः श्रुतस्पृशः उवकस्य कर्तारः ऋतावानः यज्ञवन्तः जनेजने
सर्वेषु यजमानेषु सुनीधासः सुनयनाः सुदानवः सुदानाः । हि प्रसिद्ध्याची सर्वत्र सम्बन्धनीयः ।
पूर्वमहानुभावा धरणादयः अंहोः चित् पापिगोऽपि स्वस्तोतुः उरुचक्रयः प्रभूतधनादि-
कर्तारः ॥ ४ ॥

को नु वाँ मित्रास्तुतो वरुणो वा तनूनाम् । तद् सु वामेपते मतिरत्रिभ्य् एपते मतिः ॥५॥
कः । नु । वाम् । मित्र । अस्तुतः । वरुणः । वा । तनूनाम् ।
तद् । सु । वाम् । आ । ईपते । मतिः । अत्रिभ्यः । आ । ईपते । मतिः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० हे मित्र ! वरुणः च वाम् अङ्गानां किमद्रम् अस्तुतम् अत्रिभिः । सुवयोः तद् अङ्गं स्तोतुम्
अत्रिभ्यः स्तुतिः सुष्ठु आभिमुष्येन गच्छति ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे मित्र ! वाम् सुवयोर्मध्ये रवं च वरुणः वा कः नु अस्तुतः सर्वैः आत्पमानः कोऽस्ति । उभावपि
स्तुत्याविरपर्यः । तनूनाम् तनुभिः स्तुतिभिरस्तुत इति सम्बन्धः । तद् तस्मात् कारणान्
अस्मदीया मतिः स्तुतिः वाम् सुवाम् च सुष्ठु आ ईपते अत्रियच्छति । अत्रिभ्यः अत्रितोत्रेभ्यः
अस्मन्भ्यम् अस्मदीया मतिः आ ईपते । आदरार्थं पुनर्वचनम् ॥ ५ ॥

इति ऋतुपाठके ऋतुर्पाठ्याये पञ्चमो वर्यः ॥

[६८]

प्र वाँ मित्रार्यं गायत वरुणाप विपा गिरा । मर्दिक्षत्रावृतं वृहत् ॥ १ ॥

प्र । वः । मित्रार्यं । गायत । वरुणाप । विपा । गिरा । मर्दिक्षत्रा । ऋतम् । वृहत् ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्र गायत मित्रावरुणाभ्यां मेधया गिरा । महाधनौ महद्दुदकं प्रपच्छतः ॥ १ ॥

मुद्रल० 'प्र वो मित्राय' इति पञ्चमं द्वादशं सूक्तम् । आप्रेयो यजत आधिः । गायत्री छन्दः । मित्रावरुणौ देवता ।

हे मदीया ऋतिवजः! नः यूयम् मित्राय वरुणाय च विषा भ्याहया गिरा स्तुत्या प्र गायत स्तुतिं कुरुत । हे महिक्षमौ! प्रमृषली युषाम् शतम् यशम् पृष्टत् महत् । स्तुत्यर्थेनागच्छतम् इति शेषः ॥ १ ॥

सम्राजा या घृतयोनी मित्रशुभा वरुणश्च । देवा देवेषु प्रशस्ता ॥ २ ॥

सम्राजा । या । घृतयोनी इति घृतयोनी । मित्रः । च । उभा । वरुणः । च ।

देवा । देवेषु । प्रशस्ता ॥ २ ॥

वेङ्कट० सम्राजो यो उदकस्थानौ मित्रः च वरुणः च, उभौ देवौ देवेषु प्रशस्तौ, उत्तरत्र सम्बन्धः ॥ २ ॥

मुद्रल० या यो मिनः च वरुणः च उभा उभौ सम्राजा सर्वस्य स्वामिनौ घृतयोनी उदकस्थो-
त्पादकौ देवा घृतमानौ देवेषु मध्ये प्रशस्ता प्रकथेण एतयो, तौ स्तुत्या गायतेति
पूर्वब्रह्मण्यः ॥ २ ॥

ता नः शक्तं पार्थिवस्य महो रायो दिव्यस्य । महि वां क्षत्रं देवेषु ॥ ३ ॥

ता । नः । शक्तम् । पार्थिवस्य । महः । रायः । दिव्यस्य । महि । वाम् । क्षत्रम् । देवेषु ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तौ अस्मभ्यं दत्तं पार्थिवं रथिं दिव्यं च महान्तम् । महद् दि युषयोः देवानां, मध्ये
धनम् ॥ ३ ॥

मुद्रल० ता यो देवौ नः अस्मदर्थम् पार्थिवस्य पृथिवीसम्बद्धस्य दिव्यस्य दिवि भवस्य च महः
महत्तः रायः धनस्य शक्तम् समर्थं भवतम्, दातुमिति शेषः । हे देवौ! वाम् युषयोः
महि महत् पूज्यम् क्षत्रम् यजम् देवेषु परित्यज्य, स्तुत इति शेषः ॥ ३ ॥

ऋतमृतेन सर्पन्तेपिरं दर्शमाशते । अद्रुहा देवो वर्धते ॥ ४ ॥

ऋतम् । ऋतेन । सर्पन्ता । इधिरम् । दर्शन् । आशते इति । अद्रुहा । देवो । वर्धते इति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यशम् यशेन अद्रुस्पृतं स्पृशन्ती एषगरीलं यजम् आशते । अद्रोःघारी वर्धयतः स्तोतृन् ॥ ४ ॥

मुद्रल० ऋतेन उदकेन विगिषेण ऋतम् यजम् सर्पन्ता स्पृशन्ती इधिरम् पृथग्भवन्तम् दक्षम्
मृदं यजमानम् आशते एषानुक्तः । अद्रुहा अद्रोःघारी देवौ मित्रावरुणौ युषाम् वर्धते
प्रवृद्धी भवतः ॥ ४ ॥

वृष्टिर्वावा रीत्यापिपस्पती दानुमत्याः । बृहन्तं गर्तिमाशाते ॥ ५ ॥

वृष्टिऽर्वावा । रीतिऽर्वावा । इयः । पती इति । दानुऽमत्याः । बृहन्तम् । गर्तिम् । आशाते इति ॥ ५ ॥

वेङ्कट० वृष्टिमती ययोर्धौर्भवति अियजला च वृष्टिवी तौ तयोर्धौ इति वाजसनेयके उक्तम्
(उ. भाष १, ९, १, ६) । अश्वस्य पती दानवत्याः प्रजायाः महान्तं रथम् आशाते ॥ ५ ॥

मुद्रल० वृष्टिर्वावा वर्षार्थां धौः स्तुतिः ययोस्ती वृष्टिर्वावा । रीत्यापि रीतिः प्राप्तिः सा एव
आपि अभिमतप्राप्तियंयोस्ती वादसी । इयः अश्वस्य पती स्वामिनौ दानुमत्याः दानुषु वधि-
ताया इत्यर्थः । एवंमहानुभावो बृहन्तम् महान्तम् गर्तिम्, रथम् आशाते ज्वापनुतः अधितिष्ठतो
वावार्थम् ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थाध्याये षष्ठो वर्गः ॥

[६९]

श्री रोचना बरुण श्रीरुत धून् श्रीणि मित्र धारयथो रजांसि ।

वावृधानावमतिं क्षत्रियस्यानु व्रतं रक्षमाणावजुर्व्यम् ॥ १ ॥

श्री । रोचना । बरुण । श्रीन् । रुत । धून् । श्रीणि । मित्र । धारयथः । रजांसि ।

ववृधानी । अमतिम् । क्षत्रियस्य । अनु । व्रतम् । रक्षमाणी । अजुर्व्यम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० उरुचक्रिः । रोचयन्तीति लोका रोचयन्त्युच्यन्ते । योतनात् टावः । रजनाद् रजांसि । हे बरुण !
हे मित्र ! 'श्रीन् लोकान्' धारयथः इत्यर्थः । बर्धयन्ती चले मन क्षत्रियस्य । अगिरमिभवकर्मा ।
'कर्म अनु' रक्षमाणी शत्रुभिः अरपितुन् अशक्यम् ॥ १ ॥

मुद्रल० 'श्री रोचना' इति चतुर्थकं प्रयोदशं सूत्रम् । उरुचक्रिः नामात्रेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः ।
मित्रावरुणौ देवता ॥

हे बरुण ! हे मित्र ! युवाम् नी श्रीणि रोचना रोचनानि शुलोकान् धारयथ इति छन्दः ।
उत अपि च श्रीन् धून् श्रीरुमानान् अन्तरिक्षलोकान् धारयथः । तथा श्रीणि रजांसि भूलोकान् ।
कीदृशी युवान् । वावृधानी वर्षमानी क्षत्रियस्य क्षत्र बले तद्रथः इन्द्रस्य अमतिम् रूपम् मतम्
कर्म च अजुर्व्यम् अतीर्णमधिरन्तन्म् अनु रक्षमाणी ॥ १ ॥

इरावतीर्वरुण धेनवो वां मधुमद् वां सिन्धवो मित्र दुहे ।

प्रयस्तस्थुर्धुमासंस्तिमूणां धिपगानां रेतोधा वि द्युमन्तः ॥ २ ॥

१. इरावत्याः विं सपे.

२. मित्र मूको

३. 'वो वां मूको.

४-४. विनेक विं सप.

५-५. कर्त्तुमि मूको.

६. शब्द मूको.

७. 'शब्द मूको.

८. 'येन् विर मूको.

इरावतीः । वृहण । धेनवः । वाम् । मधुऽमत् । वाम् । सिन्धवः । मित्र । दुहे ।
 त्रयः । तस्युः । वृषभासः । तिसृणाम् । धिपणानाम् । रेतऽधाः । वि । वृऽमन्तः ॥ २ ॥

येङ्कट० अश्वस्थो हि 'वरण' मित्र । युवयोः 'धेनवः' । तदेवाह— मधुदकं युवयोः स्वभूताः सिन्धवः
 धरन्ति । त्रयः ऋषभाः अत्रिवायुसूर्याः तिसृणाम् धिपणानाम् धारकाः, लोका धिपणा उक्ताः, तासो
 रेतसो निघातारः, अग्निः पृथिव्या गर्भे दधाति वायुरन्तरिक्षस्य आदित्यः दिवः, दीहिमन्तः
 वि तस्युः ॥ २ ॥

मुद्रल० हे वरुण ! हे मित्र ! वाम् युवयोराज्या धेनवः गावः इरावतीः क्षीरवतः भवन्ति । तथा
 वाम् सिन्धवः नद्यः मधुमत् रसम् दुहे दुहन्ति । तथा त्रयः त्रिसहस्र्याकाः ऋषभासः 'वर्षितारः'
 रेतोधाः उदकस्य धारकाः सुमन्तः दीहिमन्तोऽग्निवाप्यादित्याः तिसृणाम् त्रिसहस्र्याकानाम् धिपणानाम्
 स्थानानां पृथिव्यन्तरिक्षस्यलोकानां स्वामिनः सन्तः वि विविधं प्रत्येकम् तस्युः तिष्ठन्ति ॥ २ ॥

प्रातर्देवीमर्दिति जोहवीमि मृष्यादिन् उर्दिता सूर्यस्य ।

राये मित्रावरुणा सर्वतातेळे तोकाय तनयाय शं योः ॥ ३ ॥

प्रातः । देवीम् । अर्दितिम् । जोहवीमि । मृष्यादिने । उदऽर्दिता । सूर्यस्य ।

राये । मित्रावरुणा । सर्वस्ताता । ईळे । तोकाय । तनयाय । शम् । योः ॥ ३ ॥

येङ्कट० मित्रावरुणासाहचर्याद् अदितिराह्वानं धनार्थम् । हे मित्रावरुणौ ! यज्ञे पुत्राय तत्पुत्राय शम्
 च योः च याचामि । सिष्टे स्पष्टमिति ॥ ३ ॥

मुद्रल० अहम् ऋषिः प्रातः प्रातःकाले अर्दितिम् देवानां जननीम् देशीम् द्योतमानाम् जोहवीमि आह्वयामि ।
 तथा मर्ष्यादिने सूर्यस्य उर्दिता माष्यदिने सवने जोहवीमि । हे मित्रावरुणा ! मित्रावरुणौ !
 युवाम् राये धनमाप्तये सर्वताता सर्वतातो यज्ञे ईळे स्वीमि । पुनः किमर्थम् । तोकाय पुत्राय
 तनयाय तत्पुत्राय च शम् अरिष्टशमनाय योः सुखस्य मिश्रणाय च ईळे ॥ ३ ॥

या धर्तारा रजसो रोचनस्पोतादित्या दिव्या पार्थिवस्य ।

न वा देवा अमृता आ मिनन्ति व्रतानि मित्रावरुणा ध्रुवाणि ॥ ४ ॥

या । धर्तारा । रजसः । रोचनस्य । व्रत । आदित्या । दिव्या । पार्थिवस्य ।

न । वाम् । देवाः । अमृताः । आ । मिनन्ति । व्रतानि । मित्रावरुणा । ध्रुवाणि ॥ ४ ॥

येङ्कट० यो धर्तारी दीप्तस्य लोकस्य, अपि च आदिरयो 'दिवि' अतो पार्थिवस्य लोकस्य धर्तारी ।
 न युवयोः देवाः व्रतानि ईसन्ति अमृताः हे मित्रावरुणौ ! स्थिराणि धर्तारीनि ॥ ४ ॥

मुद्रले० या यौ रोचनस्य रोचमानस्य रजसः लोकस्य स्वर्गाक्ष्यस्य, उत अपि च पार्थिवस्य
मूलोकस्य घर्तारा घर्तारी आदित्या अदितेः पुत्री दिव्या दिवि भवौ, तौ युवाम् ईळे इति
ध्वंय सम्बन्धः । हे मित्रावरुणौ ! मित्रावरुणौ ! वाम् युवयोः ध्रुवाणि ततानि कर्माणि देवाः अन्ये इन्द्रा-
दयः अमृताः अमरणधर्माणोऽपि न आ मिनन्ति न हिंसन्ति ॥ ४ ॥

इति चतुर्पाण्डके चतुर्पाण्याये सप्तमो वर्गः ॥ ४ ॥

[७०]

पुरूरुणां चिद्धयस्त्यवो नूनं वा वरुण । मित्रं वंसिं वां सुमतिम् ॥ १ ॥

पुरुऽउरुणां । चिद् । हि । अस्ति । अवः । नूनम् । वाम् । वरुण । मित्रं । वंसिं । वाम् । सुमतिम् ॥

वेङ्कटं० पुरूणा उरुवेत्तं अत्यन्तव्याप्या लक्षितम् पालनं युवयोः नूनम् हि अस्ति हे वरुण ! हे मित्र !
तथा सति भजेय अहं युवयोः सुमतिम् ॥ १ ॥

मुद्रले० 'पुरूरुणा' इति चतुर्दशं चतुर्दशं सूक्तम् । उरुचक्रिः ऋषिः । गायत्री छन्दः । मित्रावरुणौ
देवता ॥

पुरूरुणा पुरु च उरु च पुरु च अत्यन्तमुत्तमम् । वाक् वाम् युवयोः अवः रक्षणम् नूनम्
निश्चयेन अस्ति । हि प्रसिद्धौ, चिद् पूरणः । हे वरुण ! हे मित्र ! वाम् युवयोः सुमतिम् अनुमद-
बुद्धिम् वेत्ति संभजेय ॥ १ ॥

ता वां सम्यग्दुह्याणेषमश्याम् धार्यसे । वयं ते रुद्रा स्याम ॥ २ ॥

ता । वाम् । सम्पक् । अदुह्याणा । श्यम् । अश्याम् । धार्यसे । वयम् । ते । रुद्रा । स्याम् ॥ २ ॥

वेङ्कटं० तौ वाम् भर्तृ हे अद्रोष्पारौ ! अन्नम् सम्यक् प्राप्नुयाम । हे स्तुत्यौ ! ते वयम् युवयोः परिचाकाः
समुद्रा भवेम ॥ २ ॥

मुद्रले० हे अनुह्याणा ! अद्रोष्पारौ ! मित्रावरुणौ ! ता तौ प्रसिद्धौ वाम् युवाम् सम्यक्, स्तुम इति
शेषः । स्तोतारो वयम् इयम् अन्नम् धार्यसे पानाय अश्याम् प्राप्नुयाम । हे रुद्रा ! दुःखाद्
द्रावयितारौ ! ते स्तोतारः वयम् स्याम भवेम । समुद्रा इति शेषः ॥ २ ॥

पातं नो रुद्रा पायुभिर्हृत त्रायेथां सुत्रात्रा । तुर्याम् दस्यून् तनुर्मिः ॥ ३ ॥

पातम् । नः । रुद्रा । पायुऽभिः । उत । त्रायेषाम् । सुत्रात्रा । तुर्याम् । दस्यून् । तनुर्मिः ॥ ३ ॥

वेङ्कटं० रक्षतम् अस्मान् स्तुत्यौ ! रक्षतै । अपि च रक्षतम् अस्मान् शोभनेन रक्षनेन । तरेन
शयूद् अत्रैः ॥ ३ ॥

मुद्रले० हे रुद्रा ! मित्रावरुणौ देवौ ! युवाम् नः अस्मान्, पायुभिः रक्षतैः पातम् रक्षतम् । उत अपि च

युत्राभा शोभनपालश्री युवाम् प्रायेषाम् शशिमलप्रापणेन रसतम् । वयं च तनूभिः पुत्रादिभिः
सदित्ताः दायुर्न शत्रून् हृषाम दिह्याम ॥ ३ ॥

मा कस्याद्भुतकृतू युर्क्ष भुजेमा तनूभिः । मा शेपसा मा तनसा ॥ ४ ॥

मा । कस्य । अद्भुतकृतू इत्यद्भुतऽकृत् । युक्षम् । भुजेम् । तनूभिः । मा । शेपसा । मा । तनसा ॥

षेडूट० मा कस्य पिदग्मस्य हे भाश्रयैकमांगी । शिचं^१ याप्सया गुजेम शरीरैः, मा च पुत्रेण, मा^२
च तनूयेण । भास्मायं सन्तानायं 'वा परं' न पाचेन्नदि ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे अद्भुतकृतू । भाश्रयैकमांगी ! वयम् वस्य सपत्य यक्षम् प्तितं धनम् मा भुजेम मा
भुञ्जीमदि तनूभिः अस्मदीपरवपी । युवपोरनुमदात् सगृदा वयम् अन्यथापितधनेन शरीरपोर्यं
न ह्रमं हृत्पर्यः । तथा 'शेपसा' अपायेन सद्विहा. मा भुजेम^३ । अन्वयापितधनेन^४ शरीरपोर्यं
न तुमं^५ । तथा तनसा 'वैप्रादिता सद्विहाः' अन्यारमयेन धनेन शरीरपोर्यम् मा तुमं ॥ ४ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थाध्याये अष्टमो धर्मः ॥

[७१]

आ नो गन्तं रिशादसा वरुण मित्रं बर्हणा । उपेमं चारुमघ्वरम् ॥ १ ॥

आ । नः । गन्तम् । रिशादसा । वरुण । मित्रं । बर्हणा । उपं । इमन् । चारुम् । अघ्वरम् ॥ १ ॥

षेडूट० आ गच्छतम् अस्मात् हे रिशादसहितारो ! मित्रावरुणौ ! वृद्धस्य, वरुणं च उप सागच्छतम्
कल्याणम् । अस्माक यज्ञम् उपगच्छतमिति वा ॥ १ ॥

मुद्रल० 'आ नो गन्तम्' इति श्रुचं^१ पन्थदसं सूक्तम् । बाहुश्रुकः आवेय ऋषिः । गापत्री ऋन्द्ः ।
मित्रावरुणौ देवता ॥

हे वरुण ! मित्र ! रिशादसा । वयूणां मेरुको ! युवाम् नः अस्माकम् इमम् चारुम् रमणीयम्
अघ्वरम् यज्ञम् उप आ गन्तम् उपगच्छतम्^२ । कीटवी । बर्हणा इन्द्रारौ शत्रूणाम् ॥ १ ॥

विश्वस्य हि प्रचेतसा वरुण मित्रं राजयः । ईशाना पिप्पतं धियः ॥ २ ॥

विश्वस्य । हि । प्रऽचेतसा । वरुण । मित्रं । राजय । ईशाना । पिप्पतम् । धियः ॥ २ ॥

षेडूट० विश्वस्य पुत्र उग्रवः प्रवृत्तशनी ! मित्रावरुणौ ! राजय^३, तथाविधौ आन्वापयतम् कर्माणि^४ ॥ २ ॥

मुद्रल० हे मित्र ! हे वरुण ! प्रचेतसा । ऋष्टशानी ! युवाम् विश्वस्य राजय विश्वस्य स्वामिकौ भवथः ।
दि मसिद्धौ । हे ईशाना ! (?) ईशरी ! (?) युवाम् धियः अस्मदीयानि कर्माणि विन्दताम् प्याय-
यतम् कर्त्तु ॥ २ ॥

१

१. 'दश्रम सूको. २. विश्व सूको. ३. मा स्तोत्र उपेयदा वि'. ४-४. 'वापरं वि'. ५-५. वास्ति
सूको. ६. धनेन सूको. ७. विश्वस्य सूको. ८. 'उत्तमम् सूको ९ 'णि वा वि'.

उप नः सुतमा गतं वरुण मित्रं दाशुषः । अस्य सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

उप । नः । सुतम् । आ । गतम् । वरुण । मित्रं । दाशुषः । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

वेङ्कट० उप आ गच्छतम् वरुण! मित्र! अस्माकम् अस्य यज्ञोऽध्वर्योः सोमम् । तदेवाह—अस्य सोमस्य पानाय ॥ ३ ॥

मुद्रल० नः अस्माकम् सुतम् अभिपुत्रं सोमं प्रति हे वरुण! हे मित्र! युवाम् उप आ सुतम् जायच्छतम् । दाशुषः इषिदत्तमेमं अस्य सोमस्य पीतये पानाय ॥ ३ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थाध्याये नवमो वसः ॥

[७२]

आ मित्रे वरुणे वयं गीर्भिर्जुहुमो अत्रिवत् । नि वहिषि सदतं सोमपीतये ॥ १ ॥

आ । मित्रे । वरुणे । वयम् । गीःऽभिः । जुहुमः । अत्रिवत् । नि । वहिषि । सदतम् । सोमपीतये ॥

वेङ्कट० मित्रे वरुणे च वयम् स्तुतिभिः आह्वानं कुर्मः । ती^१ यथा अत्रिः आहुंदाव ।^२ तिष्ठे^३ स्पष्टम्^४ ॥ १ ॥

मुद्रल० 'आ मित्रे' इति वृत्तं^१ दोषज्ञं सूक्तम् । वाहुवृक्तः अत्रिः । उष्णिक् छन्दः । मित्रावरुणौ देवता ॥

वयम् आश्रेयाः मित्रे वरुणे मित्रावरुणयोरर्षीय गीर्भिः मन्त्रैः आ जुहुमः अत्रिवत् अस्मद्-
गीत्रप्रवर्तकोऽत्रिविच । तस्मात् हे मित्रावरुणौ! सोमपीतये वहिषि नि सदतम् निपीदतम् ॥ १ ॥

व्रतेन स्यो ध्रुवक्षेमा धर्मणा यातयज्जना । नि वहिषि सदतं सोमपीतये ॥ २ ॥

व्रतेन । स्यः । ध्रुवक्षेमा । धर्मणा । यातयज्जना । नि । वहिषि । सदतम् । सोमपीतये ॥ २ ॥

वेङ्कट० कर्मणा भवथः ध्रुवक्षणे कर्मणैव^१ निदत्तस्युज्जनौ^२ अरथः ॥ २ ॥

मुद्रल० हे मित्रावरुणौ! युवाम् धर्मणा जनाद्वारकेण व्रतेन कर्मणा ध्रुवक्षेमा रथः अविचलित-
स्थानौ भवथः । यातयज्जना यातयन्तः कर्मसु प्रवर्तयन्तौ जना अत्रियजो यपोरुतौ यातयज्जनौ
वहिषि नि सदतम् सोमपीतये ॥ २ ॥

मित्रश्च नो वरुणश्च जुपेतां युद्धमिष्टये । नि वहिषि सदतां सोमपीतये ॥ ३ ॥

मित्रः । च । नः । वरुणः । च । जुपेताम् । युद्धम् । इष्टये । नि । वहिषि । सदताम् । सोमपीतये ॥

वेङ्कट० मित्रदसिद्धा । पाण हरीष्टिः ॥ ३ ॥

१. नास्ति छप. २-२. नास्ति वि. ३. विरुपम् सूक्तो. ४. नास्ति वि छप. ५. निरितं सः
वदितं रूपं.

मुद्रल० मित्रः च मह्यं च उभौ न अस्माकम् मन्त्रं दृष्ट्ये अमीदृष्ट्ये^१ जुषेताम् सेवेताम् । यदिनि
नि सदताम् निषेदताम्^२ सोमवीतये सोमपानाय ॥ ३ ॥

इति चतुर्थांशके चतुर्थांशपाये दशमो वर्गः ॥

इति पञ्चमे मण्डले पञ्चमोऽनुवाकः ॥

[७३]

यद्दध स्थः परावति यदवावत्यश्विना ।

यद् वा पुरु पुरुभ्रुजा यदन्तरिक्षं आ गतम् ॥ १ ॥

यत् । अथ । स्थः । परावति । यत् । अवावति । अदिना ।

यद् । वा । पुरु । पुरुभ्रुजा । यत् । अन्तरिक्षे । आ । गतम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० पीर । यत् इदानीं दूरे भवथ यत् वा अन्तिके दे पुरुभोजनौ अश्विनी^१ विस्तीर्णोऽन्परिमन्
या देशे यदि वा अन्तरिक्षे, यत् आ गच्छतम् ॥ १ ॥

मुद्रल० षष्ठेऽनुवाके षष्ठवस सूक्तानि । अत्र 'यद्दध स्थः' इति दशमं प्रथमं सूक्तम् । आश्रेय पीर
श्वि । अनुष्टुप् छन्दः । अश्विनी देवता ।

दे पुरुभ्रुजा । बहुषु षष्ठेषु भोजनौ^१ अश्विना । अश्विनौ^१ यत् यदि अथ अस्मिन् काले परावति
अवन्तं दूरदेशे सुकोके स्थ भवथ । यत् वा अवावति गन्तुं दक्ष्ये प्रदेशे अन्तिके स्थः ।
यत् यदि वा पुरु पुरुभ्रुजेषु स्थः । यत् यदि अन्तरिक्षे स्थः । तस्मात्सर्वेभ्यः अथ वा
गतम् आगच्छतम् ॥ १ ॥

इह त्वा पुरुभ्रूतमा पुरु दसांसि विभ्रता ।

वरस्या याम्यग्निम् हुवे तुविष्टमा भुजे ॥ २ ॥

इह । त्वा । पुरुभ्रूतमा । पुरु । दसांसि । विभ्रता ।

वरस्या । यामि । अग्निम् इत्यग्निम् । हुवे । तुविष्टमा । भुजे ॥ २ ॥

वेङ्कट० इह तौ^१ बहूनां मावविभ्रतौ बहूनि कर्माणि धारयन्तौ धनेच्छया याचामि । अष्टगमनौ
ह्वयामि बहुतमौ भोगाय ॥ २ ॥

मुद्रल० इह अस्मिन् यजे त्वा तौ पुरुभ्रूतमा पुरुणा बहूना यजमानानां भावयित्वा तौ पुरु
पुरुणि दसांसि कर्माणि विभ्रता धारयन्तौ वरस्या वरणीयौ अग्निम् अन्यैरष्टगमनकर्माणी^२
यामि तयागच्छामि । तुविष्टमा प्रभूततमौ भुज भोगाय हुवे आह्वयामि ॥ २ ॥

ईर्मान्यद् वपुषे वपुश्चक्रं रथस्य येमधुः ।
पर्यन्या नाहुषा युगा महा रजांसि दीयथः ॥ ३ ॥

ईर्मा । अन्यत् । वपुषे । वपुः । चक्रम् । रथस्य । येमधुः ।
परि । अन्या । नाहुषा । युगा । महा । रजांसि । दीयथः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० समितम् अन्यत् उदकार्यम् उच्यमानम् रथस्य चक्रम् अधिनो! येमधुः । परि गच्छथः
अन्येन मद्रुवा महोरात्राणि लोकांश्च, त्रिकर्मको वा, लोकेष्विति ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे अधिनो! युवाम् रथस्य युष्मदीयस्य अन्यत् चक्रम् ईर्मा गण्डरि आदित्ये वपुषे तस्य
शोभायै वपुः वपुष्मात् तेजस्वत् चक्रम् येमधुः नियमितवन्तौ रथः । अन्या अन्येन चक्रेण
महा मद्रुवेन नाहुषा युगा महा मनुष्याः तेषां युगा युगोपलक्षितान् कालान् प्रातरादि-
सप्तनानि रजांसि लोकान् च परि दीयथः परिगच्छथः ॥ ३ ॥

तद् वु वामेना कृतं विश्वा यद् वामनु त्वे ।

नाना जातावरेपसा समस्मे वन्धुमेयधुः ॥ ४ ॥

तत् । कुं इति । सु । वाम् । एना । कृतम् । विश्वा । यत् । वाम् । अनु । स्तवे ।
नाना । जाती । अरेपसा । सम् । अस्मे इति । वन्धुम् । आ । ईयधुः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तत् सुष्ठु एवम् युवयोः कर्म व्याप्तौ, यत् वाम् अहम् अनु स्तौभिः । वृथगुत्पन्नौ अपावौ
अस्मासु धनम् सम् रामयथः ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे विश्वा! व्याप्तौ! यत् येन स्तोत्रेण वाम् अनु स्तवे अनुष्ठुवे तद्, इः पूरणः, एना
अनेन शीरेण सु सुष्ठु नाम् युवाभ्याम् इत्यम् सम्पादितं भवतु । नाना वृथगेव जाती समृद्धौ
अरेपसा अपावौ अस्मे अस्मभ्यम् वन्धुम् अहम् सम् आ ईयधुः सम्बन्धु रामयथ, सम्बन्धु
प्रवच्छतमित्यर्थः ॥ ४ ॥

आ यद् वां सूर्या रथं तिष्ठद् रघुस्पदं सदा ।

परि वामरुपा वयो घृणा वरन्त आतर्पः ॥ ५ ॥

आ । यत् । वाम् । सूर्या । रथम् । तिष्ठद् । रघुस्पदम् । सदा ।
परि । वाम् । अरुपा । वयोः । घृणा । वरन्ते । आतर्पः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० आ तिष्ठद् यदा युवयोः सूर्यस्य हुदिता एवम् सर्वदा शीघ्रं गच्छन्तम्, तदा वाम् परि अहम्-
न्तु भारोपमानाः गन्तारो रहस्यः छन्दसि वा दीप्याऽऽवापयित्वाः ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे अधिनौ! वाम् युषयोः सदा सर्वदा रघुष्यदम् श्रीधराम् रवम् सूर्या युषयोः परती
यत् यदा वा तिष्ठत् आस्थितवती, तदा वाम् परि परितः सरन्ते पृष्वन्ति^१ । के । अरपाः
चारोच्यमानाः गृणा दीक्षाः आतिपः आतापनाः शश्याम् वयः अथाः ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थाध्याये षष्ठादशो वगः ॥

युवोरत्रिंशिकेतति नरा सुन्नेन चेतसा । धर्मं यद् वामरेपसं नासत्यास्त्रा भूरुपति ॥ ६ ॥

युवोः । अत्रिः । चिकेतति । नरा । सुन्नेन । चेतसा ।

धर्मम् । यत् । वाम् । अरेपसम् । नासत्या । आस्त्रा । भूरुपति ॥ ६ ॥

वेङ्कट० युवान् अत्रिः ज्ञानाति हे नरा! सुखयुक्तेन^१ चेतसा । यदा अग्निम् अरेपसम् गतीष्यं
हे नासत्यौ! आस्त्रेण भूरुपति विभक्ति । आस्त्रम् उदकम् अभिम्याम् अस्त्रमिति ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे नरा! अधिनौ! युवोः युवयोः, युवामित्यर्थः, अत्रिः अस्त्रत्विता अत्रिः सुन्नेन सुन्नेन
चेतसा मनसा चिकेतति जानाति, स्तुत्यवानित्यर्थः । सत्त्वि दुःखे सुखम् अपेक्ष्यते,^२ दुःखस्य
कः प्रसङ्ग इत्यत आह । यत् यस्मात् हे नासत्या! नासत्यौ! वाम् युवयोः आस्त्रा
आस्त्रेण तत्रिष्यन्ते तत्रिष्येण धर्मम् दीक्षं ददन्तम् अग्निम् अमुरैः स्वदाहाय प्रक्षितम् अरेपसम् अपापं
सुखकरम् भूरुपति प्राप्तवान् ॥ ६ ॥

उग्रो वां ककुहो ययिः शृण्वे यामेषु संतनिः ।

यद् वां दंसोभिरदिवनात्रिर्नरावर्तति ॥ ७ ॥

उग्रः । वाम् । ककुहः । ययिः । शृण्वे । यामेषु । संतनिः ।

यत् । वाम् । दंसोऽभिः । अदिवना । अत्रिः । नरा । आऽवर्तति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० उद्गुरौ युवयोः महान् रथः शृण्वे गमनेषु सन्तन्वमानः, यदा वाम् कर्मभिः हे अधिनौ!
नेतारौ!^३ अभिः आवर्तयति ॥ ७ ॥

मुद्गल० उग्रः उद्गुरौबलः वाम् युवयोः ककुहः उच्छ्रितो महान् ययिः गन्ता सन्तनिः स्रुतं
गच्छन् रथः यामेषु गमनेषु न्य्वेण शृण्वे । हे अधिना । अधिनौ! हे नरा! नेतारौ! यत् यस्मान्
वाम् युवाम् दंसोभिः कर्मभिः अभिः अस्त्रत्विता आवर्तति आवर्तयति ॥ ७ ॥

मध्वं कृ पु मधुयुवा रुद्रा सिपन्ति पिप्युषी ।

यत् समुद्राति पर्षथः पुकाः पृक्षो भरन्त वाम् ॥ ८ ॥

मध्वं । कृं इति । सु । मधुयुवा । रुद्रा । सिपन्ति । पिप्युषी ।

यत् । समुद्रा । अति । पर्षथः । पुकाः । पृक्षो । भरन्त । वाम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० हे सोमेश्वरी! स्तुतयै! वं सोमस्य धारा सेवते प्यापयन्ती। यदा युवाम् अन्तरिक्षम्
अभिगच्छथः, तदानीं पशान्यन्नानि वाम् ददति ॥ ८ ॥

सुदृढ० हे मधुयुवा! मधुरस्य सोमादेर्मिश्रितवारो! हे रुद्रा! रुद्रयुवौ! वाम् युवाम् मध्वः मधुर-
रसेन तु विप्युषी सुष्ठु प्यापयन्ती स्तुतिरस्मत्कृता सिपकि सेवते। यत् यदा समुद्रा समुद्र-
द्रवणसाधनानि अन्तरिक्षाणि अति पर्यथः भक्तिपारवथः, यज्ञे प्राप्नुथ इत्यर्थः। पशानः पृतः
भवानि भरन्त भ्रियन्ते यजमानैः ॥ ८ ॥

सत्यमिद् वा उं अश्विना युवामाहुर्मयोभुवा ।

ता यामन् यामहूर्तमा यामन्ना मूळ्यत्तमा ॥ ९ ॥

सत्यम् । इत् । वै । उं इति । अश्विना । युवान् । आहुः । मयःऽभुवा ।
ता । यामन् । यामहूर्तमा । यामन् । आ । मूळ्यत्तमा ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सत्यमेव हे अश्विनौ! युवाम् आहुः सुखस्य भावयितारौ गमनेऽतिशयेन गमनार्थं स्तोत्रविः
हृतान्यौ भवथः, एवं सुखयितुमौ च ॥ ९ ॥

सुदृढ० हे अश्विना! अश्विनौ! युवाम् सत्यम् इत् सत्यमेव । वै उ पूरणौ । मयोभुवा सुखस्य
भावयितारौ आहुः पुराविदः । ता तौ सुखकरत्वेन प्रसिद्धौ युवाम् दामन् यज्ञे यामहृतमा
गमनार्थं ऋषाम् आह्वानान्यौ भवतम् इति शेषः । यामन् अस्मिन् यज्ञे मूळ्यतमा च
कतिशयेन सुखयितारौ भवतम् । आ चार्थे ॥ ९ ॥

इमा ब्रह्माणि वर्धनाश्विभ्यां सन्तु शतमा ।

या तक्षाम् रथान्श्वोचाम बृहन्नमः ॥ १० ॥

इमा । ब्रह्माणि । वर्धना । अदिनऽभ्याम् । सन्तु । शम्ऽत्तमा ।
या । तक्षाम् । रथान्ऽश्व । श्वोचाम । बृहत् । नमः ॥ १० ॥

वेङ्कट० इमानि स्तोत्राणि वर्धनानि अश्विभ्याम् सन्तु सुखतमानि, यानि हृतवन्तौ वयम् रथान्
इव, श्वोचाम आश्व्यां महान् नमस्कारं स्तुति च ॥ १० ॥

सुदृढ० इमा इमानि इदानीं हृतानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि अश्विभ्याम् वर्धना समर्थकानि शन्तमा
सुखतमानि सन्तु । या यानि तक्षाम सम्पादयाम रथान् इव शिखी, यानि सुखतमानि
सन्तु । वयम् बृहत् प्रभूतम् नमः नमस्कारोक्तिम् श्वोचाम ॥ १० ॥

इति ऋतुर्षाण्ये ऋतुर्षाण्ये द्वादशो वसः ॥

[७४]

कृष्टौ देवात्रिभिनाना दिवो मनावसु । तच्छ्रवथो वृषण्वसू अत्रिर्वामा दिवासति ॥ १ ॥

कृष्टर्यः^१ । देवौ । अत्रिभिनाना । अथ । दिवः । मनावसू इति ।

तत् । श्रवथुः । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । अत्रिः । वाम् । आ । विवासति ॥ १ ॥

पेङ्कट० क स्थिषी हे देवो! अथिनो! अथ दिवः आवर्तयतम्^२ हे पूजनीयधनो! । तत् शृणुवन् हे वृषमाणधनो! , वाम् अत्रिबुल्लगतः वाम् परिचरति स्तोत्रेण । वाम् स्तोत्रमिति ॥ १ ॥

मुद्रल० 'कृष्ट.' इति दत्तर्षे द्विवीचं सूक्तम् । पौर ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । अथिनी देवता ।

हे देवो! मनावसू! स्तुतिधनो! अथिना! अथिनी! अथ अस्मिन् पागादिने दिवः सप्तोकात् प्रागत्य वृष्टः को मूमी तिष्ठन्वी सगौ तत् स्तोत्रम् धवथः शृणुषुः । हे वृषण्वसू! वषिकधनो! वाम् अत्रिः अत्रेः पुत्रः आ विवासति सर्वतः परिचरति ॥ १ ॥

कुह त्वा कुह नु श्रुता दिवि देवा नास्तत्या ।

कस्मिन्ना र्यतथो जने को वा नदीनां सचा ॥ २ ॥

कुह । त्वा । कुह । नु । श्रुता । दिवि । देवा । नास्तत्या ।

कस्मिन् । वा । यतथः । जने । कः । वा । नदीनाम् । सचा ॥ २ ॥

पेङ्कट० कस्मिन् दीप्ते लोके तौ देवी नास्तयो भवतः, कस्मिन् वा विद्युतौ, कस्मिन् वा जने आ गच्छतः । कः च युवयोः स्तुतीनां सेवित्ता । स्तुतयो नद्यः ॥ २ ॥

मुद्रल० त्वा सौ देवा देवौ नास्त्या अत्रिभनौ कुह कुत्र तिष्ठतः^३ । नु अथ कुह श्रुता कुत्र भूतौ । दिवि दुल्लोके, निवसत इति शेषः । अथ^४ प्रत्यक्षकृतः । हे देवो! युवाम् कस्मिन् जने यजमाने वा यतथः आगच्छतः । कः स्तोत्रा वाम् युवयोः नदीनाम् स्तुतीनाम् सचा सहायः स्वार् ॥ २ ॥

कं यायुः कं ह गच्छथुः कमच्छा सुञ्जाये रथम् ।

कस्य ब्रह्माणि रणथथो त्वयं वामुदमसीष्टये ॥ ३ ॥

कम् । यायुः । कम् । ह । गच्छथुः । कम् । अच्छ । सुञ्जाये इति । रथम् ।

कस्य । ब्रह्माणि । रणथथः । वयम् । वाम् । उस्मसि । इष्टये ॥ ३ ॥

पेङ्कट० कम् प्राप्तुथः, वम् च प्राप्तम् गच्छतः, कम् च अस्मिन्नुम् सुजाये रथम्, कस्य वा ब्रह्माणि कामयेथे^५, वयम् ह्वानीयम् वाम् कामयामहे यज्ञार्थम् ॥ ३ ॥

१. शेषः षेप १,११३४ इद.

२. मा वर्तयति मूको.

३. नास्ति वि.

४. धवः मूको.

५. नास्ति मूको. ६. कामयेते कः कामयते लये.

मुद्रल० हे क्षत्रिणौ! युवाम् कम् यजमानं प्रति याथः, कम् इ कं च प्रति गच्छथः । गत्वा च केन सह सद्भवौ भवथः । कम् वा अच्छ अभिप्राप्तुम् युजाये योज्यथः रथम् अथैः । कस्य वहाणि स्तोत्राणि रथ्यथः रमेधे । वयम् च वाम् युवाम् इष्टये क्षागमनाय^१ उश्मति कामयामहे^२ । तस्मात् कस्य चर^३ यागं प्रति न गन्तव्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

पौरं चिद्व्युदप्रुतं पौरं पौराय जिन्वथः ।

यदीं गृभीततातये सिंहमिव द्रुहस्पदे ॥ ४ ॥

पौरम् । चिद् । हि । उदऽप्रुतम् । पौरं । पौराय । जिन्वथः ।

यद् । ईम् । गृभीतऽतातये । सिंहम्ऽइव । द्रुहः । पदे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० पौरम् पौरो मेधः पूरणात् तम् उदप्रुतम्, पौरं ह्यस्मान्निवर्तं^१ वाचये भान्वितम्^२ इत्युक्तम्, पौरनाम्ने मह्यम् उदकेन पूरयथः, यद्येनम् अनुदकं देवो वायोः स्थाने सिंहम् इव क्षीयं मुदायं माधयथः सङ्गृहीतं धनं तापते यत्र भटेभ्यः तत्रेति ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे पौर ! पौरसन्बन्धिणौ क्षत्रिणौ! युवाम् पौरम्, चिद् इति पूरणः, पौराणां वृष्टयर्थं माय्यमानस्यैव सम्बन्धात् मेधोऽपि पौरः, तम् उदप्रुतम् उदकप्लावकं मेधम् पौराय कृषये मह्यम् जिन्वथः प्रेरयथः । यत् यौ युवाम्, हि पूरणः, गृभीततातये गृहीतव्यमानाथ पौराय ईम् एनं मेधं प्रति गच्छथः, द्रुहः पदे त्रौदस्य स्थाने धरण्यादेशे सिंहम् इव गर्जन्तं प्रवर्तं सिंहं यथा बलात् स्वावपन्ति शूरास्तद्वत् जिन्वथ इति ॥ ४ ॥

प्र च्यवानाञ्जुजुरुषो वनिमत्कं न मुञ्चथः ।

युवा यदीं कृषः पुनरा काममृण्णे चर्चः ॥ ५ ॥

प्र । च्यवानात् । जुजुरुषः । वनिम् । आकम् । न । मुञ्चथः ।

युवा । यदि । कृषः । पुनः । आ । कामम् । मृण्णे । चर्चः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० प्र मुञ्चथः जीवांश्च^१ च्यवानात् जसाम् कृषथम् इव कामन्ते । यदा वायं च्यवानः पुनः युवा भवद्वायम् कृषः, शौणादिकरथप्रयथः, अनन्तरं स पुनरीः यथाकामम् भारतानं प्रापयागात् प्राण्त-सौवनः । 'जुजुरो नास्तया' (ऋ १, ११६, १०) इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

मुद्रल० च्यवानात् कृषः जुजुरुषः जसाम् जीवांश्च सकाशात् वनिम् हेयं पुराणं रूपम् धत्तम् न क्वचमिव प्र मुञ्चथः प्रमुञ्चयतम् । 'प्राप्नुञ्चतं दापिमिव च्यवानात्' (ऋ १, ११६, १०) इत्यादि मन्त्रान्तरम् । यदि यदा पुनः युवा कृषः, युवानं उर्यः इत्यर्थः । यदा कृषः मुञ्चयायाः क्षिवाः कामम् कमनीयं रूपम् आ ऋषे प्रापवात् ॥ ५ ॥

इति ऋषीण्डके षडुर्वाण्यये षडोदशो वार्गः ॥

१. गणा" मूको. २. 'यमः मूको. ३. च मूको. ४. वेप १, २११२ ऽ न.

५-५. 'च्यवानि" मूको. ६. दीवा मूको.

अस्ति हि वामिह स्तोता स्मसि वां सुदृशि श्रिये ।

नू श्रुतं म आ गतमवोभिर्वाजिनीवसू ॥ ६ ॥

अस्ति । हि । वाम् । इह । स्तोता । स्मसि । वाम् । सुम् । सुदृशि । श्रिये ।

नु । श्रुतम् । मे । आ । गतम् । अवोऽभि । वाजिनीनु इति वाजिनीऽनु ॥ ६ ॥

चेङ्कट० भवति हि वाम् अत्र स्तोता, तथा सति भयान् युवयो सुदरीने ह्यर्थम् । उक्तं एकवचन-
बहुवचनयोस्समन्वय । क्षिप्रं श्रयमाणं मदीयं स्तोत्रम् वा गच्छतम् पालनं हे अत्रचरी । ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे अधिनौ ! वाम् स्तोता, वीरः अस्ति हि वरते खलु । हे देवो ! वाम् इह वदसि
तन्दरीने सन्निधाने स्मसि स्म भवेम । किमर्थम् । श्रिये । नु अथ मे मदीयमादानम् श्रुतम्
श्रुतम् । श्रुत्वा वा गतम् आगच्छतम् । किम् तूष्णीम्, नेत्याह । अवोमि रक्षणे सद्
हे वाजिनीवसू ! वसवसू ! ॥ ६ ॥

को वामद्य पुरूणामा वने मर्त्यानाम् ।

को विप्रो विप्रवाहसा को यज्ञैर्वाजिनीवसू ॥ ७ ॥

क । वाम् । अथ । पुरूणाम् । आ । वने । मर्त्यानाम् ।

क । विप्र । विप्रवाहसा । क । यज्ञै । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽनु ॥ ७ ॥

चेङ्कट० षट्का मनुष्याणां मध्ये क वाम् अथ आ भजते, ४ मेधावी स्तोत्रेण हे विप्रै उद्यमानौ,
क वा यजमान यज्ञे हे अथवसू ! ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे वाजिनीवसू ! वसवसू ! वाम् युवाम् अथ अस्मिन् दिने पुरूणाम् मर्त्यानाम् मध्ये क आ
वने 'सर्वत्रो भजति' । हे विप्रवाहसा ! विप्रस्य यजमानस्य अभिमतमापदितारो ! युवाम्
४ नित्र यज्ञे, क यजमान यज्ञे युवा वसे ॥ ७ ॥

आ वां रथो रथानां येषां यात्वश्विना ।

पुरु चिदस्मयुस्तिर आङ्घ्रिपो मर्त्येष्वा ॥ ८ ॥

आ । वाम् । रथ । रथानाम् । येषां । यातु । अश्विना ।

पुरु । चित् । अस्त्यु । तिर । आङ्घ्रिप । मर्त्येषु । आ ॥ ८ ॥

चेङ्कट० 'हे अधिनौ !' आ गात्र युवयो रथ रथानाम् मध्येऽतिशयेन गन्ता । बहुधनम् अस्मभ्यं
प्रयच्छतु अस्मत्काम प्राप्त । तस्य रथस्य स्वोम मर्त्येषु भवति ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे अधिनौ ! अधिनौ ! वाम् युवयो रथ एको रथ रथानाम् येषां । इतरदेवरथानाम्

मध्ये अतिशयेन गन्ता सन् आ वावु । कीदृशः सन् । पुन चिद यद्वृत् अपि अस्मद्भिरोपिनः ।
तिरः हिंसकः अस्मदुः अस्माद् कामधमानः मर्त्येषु सर्वेषु यजमानेषु मध्ये आङ्गुः स्तुत्यः ।
आ पूरणः ॥ ८ ॥

शम् पु वां मधुयुवास्माकमस्तु चर्कृतिः ।

अर्वाचीना विचेतसा विभिः श्येनेव दीयतम् ॥ ९ ॥

शम् । ऊँ इति । सु । वाम् । मधुयुवा । अस्माकम् । अस्तु । चर्कृतिः ।

अर्वाचीना । विचेतसा । विभिः । श्येनाइव । दीयतम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सुखकर्त्री एव सुष्ठु भवतु युवशोः हे सोमेष्टु । अस्माकम् इतिः पुनःपुनः क्रियमाणा ।
अभिसुसौ हे सुमती ! युवाम् अश्वैः श्येनाविवागच्छतम् ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे मधुयुवा ! मधुमन्त्रो ! वाम् युवाभ्याम् वर्कृतिः युवाभ्याम् अर्वाय पुनःपुनः क्रियमाणं हतोद्यम्
अस्माकम् सु सुष्ठु शम् उ सुखकरमेव अस्तु भवतु । हे अर्वाचीना ! (?) अर्वागस्मदभिसुसान्वनौ !
हे विचेतसा । विशिष्टप्रशौ ! श्येना इव श्येनाविव विभिः गन्तुभिः अश्वैः दीयतम् गच्छतम् ॥ ९ ॥

अश्विना यद्द कर्हि चिच्छ्रुयातमिमं हवम् ।

वस्वीरू पु वां भुजः पृश्नन्ति सु वां पृचः ॥ १० ॥

अश्विना । यद् । ह । कर्हि । चिद् । श्रुयातम् । इमम् । हवम् ।

वस्वीः । ऊँ इति । सु । वाम् । भुजः । पृश्नन्ति । सु । वाम् । पृचः ॥ १० ॥

वेङ्कट० अश्विनौ ! यदि कदाचिद् इमम् हवम् आदानम् श्युयातम् । प्रशस्तानि भोजनानि सुष्ठु
युवाभ्याम् पृश्नन्ति । तदेवाह — पृश्नन्ति इति । सुष्ठु वाम् अश्वानि प्रदच्छन्तीति ॥ १० ॥

मुद्गल० हे अश्विनौ ! युवाम् यद् ह कर्हि चिद् यद् अश्विना श्रुतवन्तौ भवयः, तत्रापि मे इमम्
हवम् आदानम् श्रुयातम् श्युयातम् । श्रुत्वा आगच्छतमित्यर्थः । किमर्थम् । वस्वीः प्रशस्तानि
भुजः घनानि हविलंश्रणानि सु सुष्ठु वाम् युवाम् पृश्नन्ति मिथयन्ति प्राप्नुवन्ति । उ
पूरणः । कीदृशो भुजः । वाम् युवाम् सु सुष्ठु पृचः सम्पर्चनाः । युवा प्राप्नुकामाः यज-
माना इत्यर्थः ॥ १० ॥

इति षतुर्धाष्टके चतुर्थाध्याये षतुर्दशो वसोः ॥

[७५]

प्रति प्रियतमं रथं पृषणं यमुवाहनम् ।

स्तोता वामश्विनाश्रुपिः स्तोमैर्न प्रति भूषति माप्स्वी मर्म युतं हवम् ॥ १ ॥

प्रति । म्रियऽर्तमम् । रथम् । वृषणम् । वसुऽवाहनम् ।

स्तोता । वाम् । अश्विनौ । ऋषिः । स्तोत्रेण । प्रति । भूपति । माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ १ ॥

पेङ्कट० अथस्तु । प्रति भूपति स्तुतिमिरलङ्करोति प्रियतमम् रथम् वर्षितारं धनानां प्रापयितारं युवयोः स्तोता अथम् ऋषिः हे अश्विनौ । हे मधुमन्वौ ! मन शशुसम् ह्वानम् ॥ १ ॥

मुद्रल० 'प्रति प्रियतमम्' इति नवमं तृतीयं सूक्तम् । अथस्तुः ज्ञान आग्नेय ऋषिः । पहिकः छन्दः । अश्विनौ देवता ॥

हे अश्विनौ ! एकः प्रतिपद्येऽनुवादः । वाम् युवयोः प्रियतमम् रथम् स्तोता ऋषिः अथस्तुः स्तोत्रेण प्रति भूपति अलङ्करोति । कीदृशं रथम् । वृषणम् वर्षितारं फलानाम् वसुवाहनम् धनवाहनम् । ईदृशं रथनागमनाय स्तोत्रीत्यर्थः । तस्मात् हे माध्वी ! मधुविषावेदितारौ ! मम हवम् आह्वानम् श्रुतम् शशुसम् ॥ १ ॥

अत्यार्थात्तमश्विना त्रिरो विश्वा अहं सना ।

दक्षा हिरण्यवर्तनी सुषुम्ना सिन्धुवाहसा माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ २ ॥

अतिऽआर्थात्तम् । अश्विना । त्रिः । विश्वाः । अहम् । सना ।

दक्षा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी । सुषुम्ना । सिन्धुऽवाहसा । माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ २ ॥

पेङ्कट० अत्यागच्छत्तम् हे अश्विनौ ! त्रिरस्कृत्य अन्याः प्रजाः, अहम् हि युवयोः पुरातनः । हे दक्षौ ! हिरण्यसुकर्मागौ हे सुसुखौ ! सिन्धुर्वा प्रापयितारौ ॥ २ ॥

मुद्रल० हे अश्विना ! अश्विनाम् यज्ञमानान् अतिऽअन्यागच्छत्तम्, यथा अहम् ऋषिः विश्वाः सर्वाः असाद्विरोभिप्रजाः सना सदा तिरस्करोमि । हे दक्षा ! दक्षानामुपक्षपयितारौ ! हिरण्यवर्तनी हिरण्यवर्धे हे सुषुम्ना । सुषुम्नौ ! सिन्धुवाहसा नदीनां प्रवाहयितारौ वृष्टिभेरेणेन । वाहसौ सुषाम् अत्यायातम् ॥ २ ॥

आ नो रत्नानि विभ्रताश्विना गच्छतं युवम् ।

रुद्रा हिरण्यवर्तनी जुषाणा वाजिनीवसू माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ३ ॥

आ । नुः । रत्नानि । विभ्रती । अश्विना । गच्छत्तम् । युवम् ।

रुद्रा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी । जुषाणा । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ३ ॥

पेङ्कट० आ गच्छतम् अस्माकम् रत्नानि धारयन्ती हे अश्विनौ ! युषाम् हे रुद्रयोः हिरण्यवर्तनी प्रीयमानौ हे अन्नवसू ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे अश्विना ! अश्विनौ ! नः अस्माकम् रत्नानि रमणीयानि धनानि विभ्रती धारयन्ती युवम् युषाम् अस्मात् आ गच्छतम् । हे रुद्रा ! रुद्रयोः हे वाजिनीवसू अन्नवसू ! युषाम्

द्विरप्यवर्तनी द्विरप्यवर्धौ जुषाणा यमं सेवमानौ सन्तौ भातच्छतम् । हे माध्वी !
मधुविद्यारवेदिधारी । मम हवम् आह्वानम् श्रुतम् श्रुतम् ॥ ३ ॥

सुष्टुभो वां वृषण्वसू रथे वाणांच्यार्हिता ।

उत वां ककुहो मृगः पृक्षः कृणोति वापुषो माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ४ ॥

सुऽस्तुभः । वाम् । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । रथे । वाणांची । आऽर्हिता ।

उत । वाम् । ककुहः । मृगः । पृक्षः । कृणोति । वापुषः । माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥

वेङ्कट० कव्याणस्य स्तोत्रः सुषयोः हे वृष्यमाणधनी । रथे स्तुतिः आहिता । वाणीची इति वाङ्नाम
(निघ १, ११) । अपि च सुषयोः उच्छ्रितः अश्वः अश्वम् कृणोति उदकहितः ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे वृषण्वसू ! वर्षधनौ ! अश्विनौ ! सुष्टुभः सुस्तोत्रः मम वाणीची वाङ्मूला स्तुतिः वाम्
सुषयोः रथे आहिता स्थापिता । अस्माभिः कृतेत्यर्थः । उत अपि च वाम् युषाम्नाम्
ककुहः महान् मृगः मृगमिवा^१ वापुषः वृष्यमान् यजमानः पृक्षः अन्नं हविः कृणोति करोति ।
तस्मात् माध्वी ! मम हवम् श्रुतम् इति ॥ ४ ॥

बोधिन्मनसा रथ्येपिरा हवनश्रुता ।

विभिश्च्यवानमश्विना नि यायो अद्रयाविनं माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ५ ॥

बोधितऽमनसा । रथ्या । इपिरा । हवनऽश्रुता ।

विभिः । च्यवानम् । अश्विना । नि । यायः । अद्रयाविनम् । माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥

वेङ्कट० हे अश्विनी ! इष्यमानमनसौ रथ्यौ गन्तारौ स्तुतेः श्रोतारौ च्यवानम् क्रविम् अश्वैः ^१नि यायः^१
असहायम् ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे अश्विना । अश्विनौ ! बोधिन्मनसा इष्यमानमनसकौ रथ्या रथस्वामिनौ इपिरा शीघ्रगन्तारौ
हवनश्रुता स्तुतेः श्रोतारौ युषाम् विभिः अश्वैः स्ववानम् क्रविम् अद्रयाविनम् मायारहितम्
नि यायः । यथा वरु क्रविं प्राप्तवन्तौ तद्वत् मं प्रति पथि नियायः निवरात्मागच्छतम् ।
माध्वी ! मम हवम् श्रुतम् ॥ ५ ॥

इति चतुर्धाष्टके चतुर्थाध्याये पञ्चदशो वसः ॥

आ वां नरा मनोयुजोऽर्धासः प्रुषितप्सवः ।

वयौ वहन्तु पीतये सह सुमेभिर्भिरश्विना माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ६ ॥

आ । वाम् । नरा । नृः । युजः । अर्धासः । प्रुषितऽप्सवः ।

वयौ । वहन्तु । पीतये । सह । सुमेभिः । अश्विना । माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आ वहन्तु वाम् हे नेतारौ! अश्विनौ! मनोवेराः अदवाः प्रुषितरूपा विन्दुभिर्युक्ता गन्तारः
सोमपानाय सह सुखैः ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे नरा! नेतारौ! अश्विना! अश्विनी! वाम् युवाम् मनोयुजः मनोमात्रेण युज्यमानाः । सुविक्षिता
हृत्पर्याः । प्रुषितरूपाः विचित्ररूपाः नयः शीघ्रगन्तारः अश्वतः अश्वः पीतये सोमपानाय
सुखेभिः सह अस्मभ्यं देयैः सुखैः सह आ वहन्तु ॥ ६ ॥

अश्विनावेह गच्छतं नासत्या मा वि वेनतम् ।

तिराश्विदर्यया परि वर्तिर्योतमदाम्या माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ७ ॥

अश्विनौ । आ । इह । गच्छतम् । नासत्या । मा । वि । वेनतम् ।

तिरः । चित् । अर्यया । परि । वर्तिः । यातम् । अदाम्या । माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥

वेङ्कट० अश्विनौ इह आ गच्छतम् । हे नासत्यौ! मा विरातकामौ भवतम् । तिरस्कृत्य अन्यान्
पञ्जमानान् स्वामिनौ मार्गम् परि यातम् हे अहिंसितौ! ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे अश्विनी! इह अस्मिन् पक्षे आ गच्छतम् । हे नासत्या! सत्यवन्तौ! मा वि वेनतम्
विगतकामौ मा भवतम् । हे अदाम्या! अहिंस्यौ! अर्यया अर्यो युवाम् तिरः चित्र
इरदेनादपि वर्तिः अस्मद्यज्ञगृहम् परि यातम् आगच्छतम् ॥ ७ ॥

अस्मिन् पक्षे अदाम्या जरितारं शुभस्पती ।

अवस्युमश्विना युवं गृणन्तमुप भूपथो माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ८ ॥

अस्मिन् । पक्षे । अदाम्या । जरितारम् । शुभः । पती इति ।

अवस्युम् । अश्विना । युवम् । गृणन्तम् । उप । भूपथः । माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अस्मिन् पक्षे हे अहिंसितौ! सोतारम् हे उदकपती! अवस्युम् हे अश्विनौ! युवां स्तुवन्तम् उप
मयथः । मध्यमपुत्र्येऽपि सन् दृश्यते ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे अदाम्या! अहिंस्यौ! हे शुभस्पती! उदकस्य स्वामिनौ! अश्विना! अश्विनौ! युवम् युवाम्
अस्मिन् पक्षे जरितारम् सोतारम् अवस्युम् गृणन्तम् स्तुवन्तं माम् उप भूपथः प्राप्नुवन्तम् ॥ ८ ॥

अभृत्पुषा रुशत्पशुरागिरंघास्युतिवयः ।

अयोजि वां वृषण्वसु रथो दस्रावर्मत्यो माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ९ ॥

अभृत् । पुषा । रुशत्पशुः । आ । अग्निः । अधायि । ऋत्विजः ।

अयोजि । वाम । वृषण्वसु इति वृषण्वसुः । रथः । दस्यौ । अर्मादेः । माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अमृत उपाः । दीप्तपशुः आहितश्च अग्निः प्राप्तकालो होमाय । मुक्तश्च तस्मिन् युवयोः रथः
- रूप्यसू !^१ दर्शनीयौ ! अमरणः ॥ ९ ॥

मुद्रल० उपाः स्युष्टिः अभूत् । अग्निः च इक्षत्पशुः दीप्तपशुमान्, प्रकाशितहविरित्यर्थः, आ^१ अपानि
येषाम् आधीयते^२ अग्निः आहवनीयः ऋत्विजः ऋतौ काले भयः । हे रूप्यसू ! प्रदत्तयनौ ! हे दक्षी !
शत्रूणाम् उपरक्षयितारौ ! वाम् युवयोः अमर्त्यः अमरणधर्मा रथः अयोजि^३, अथैर्युक्तौ
भवत्स्वित्यर्थः ॥ ९ ॥

इति चतुर्थांशके चतुर्थाध्याये षोडशो वरीः ॥

[७६]

आ भात्यग्निरुपसामनीकमुद् विप्राणां देव्या वाचो अस्थुः ।

अर्वाञ्चा नूनं रथ्येह यातं पीपिवांसमश्विना धर्ममच्छ ॥ १ ॥

आ । भाति । अग्निः । उपसाम् । अनीकम् । उत् । विप्राणाम् । देव्याः । वाचः । अस्थुः ।
अर्वाञ्चा । नूनम् । रथ्या । इह । यातम् । पीपिवांसम् । अश्विना । धर्मम् । अच्छ ॥ १ ॥

वेङ्कट० अग्निः । प्रकाशयति अग्निः उपसाम् मुखम्^१ । उत् अस्थुः स्तोत्राणां देवाद् गच्छन्त्यः^२ वाचः ।
अभिमुखौ हवनीम् हे रथ्या । इह आ यातम्^३ अश्विना !^४ पीपिवांसम्^५ यज्ञे प्रति ॥ १ ॥

मुद्रल० 'आ भात्यग्निः' इति पदार्थं चतुर्थं सूक्तम् । भीम आत्रेय ऋषिः । शिष्टुप् छन्दः ।
अग्निना देवता ।

उपसाम् अनीकम्^१ अनीकभूतः । अनीकं मुखम् । उपसि प्रसृज्यमान इत्यर्थः । तात्पाः
अग्निः आ भाति दीप्यते । किञ्च विप्राणाम् र्मधाविनां स्तोत्राणाम् देव्याः देव-श्रमाः
वाचः स्तोत्राणि उद् अस्थुः उचिष्टन्ति । यस्मादेवं तस्मान् हे रथ्या ! रथस्वामिनौ !
अश्विना । अश्विनौ ! अर्वाञ्चा अस्मद्भिमुखानौ नूनम् अद्यास्मिन् यागदिने अच्छ अस्मद्भि-
मुखम् इह आ यातम् । कं प्रति । पीपिवांसम् रसाङ्गैः परिप्लव्य धर्मम् प्रदीप्तयज्ञम् ॥ १ ॥

न संस्कृतं प्र मिमीतौ गमिष्ठान्ति नूनमश्विनोर्पस्तुतेह ।

दिवाभिपित्वेष्वसार्गमिष्ठान् प्रत्यवर्ति द्वाशुपे शर्मविष्टा ॥ २ ॥

न । संस्कृतम् । प्र । मिमीतः । गमिष्ठान्ति । अन्ति । नूनम् । अश्विना । उपस्तुता । इह ।
दिवा । अभिपित्वे । अर्गसा । आर्गमिष्ठान् । प्रति । अर्वांसिम् । द्वाशुपे । शर्मव्यविष्टा ॥ २ ॥

वेङ्कट० न संस्कृतम् सोमम् प्र हिंसतः गन्तारौ, अन्तिके हवानीम् अश्विनौ मया उपस्तुतौ अप्र,
दिवसे अपराद्धे च रक्षणेन आग-नूतरी यज्ञमानस्य अर्गसिन् प्रति मुखस्य भावयितारौ ॥ २ ॥

१. वासिष्ठ सूको. २. अथी^२ सूको. ३. आ अयोवि सूको. ४. इत्यस्य सूको. ५. नन्त्यौ

मुद्रल० अश्विनौ संस्कृतम् घर्मम् न प्र मिमीतः न हिंस्ताम्, किन्तु अन्ति अन्तिके घर्मसमीपे नृणाम् इदानीम् एह यजे यमिष्टा गन्तव्यौ अश्विना अश्विनौ उपरदुता उपस्तुतौ भवतः । दिवा अश्विभिये दिवसस्यामिपवने प्रातःकाले अवता रक्षणेन अत्रेन च सह आगमिष्टा आगन्तव्यौ, आगत्य अनर्तम् अजीवनदारिद्र्यम् प्रति इन्द्रभूलौ, मातृयन्तौ इति शेषः, दाक्षुषे हविर्दत्तवचे यजमानाय शंभविष्टा सुखस्य भावयितारौ भवताम् ॥ २ ॥

उता यातं संगवे प्रातरह्नौ मध्यादिन् उदिता सूर्यस्य ।

दिवा नक्तमवसा शंतमेन नेदानीं पीतिरश्विना ततान ॥ ३ ॥

उत । आ । यातम् । समङ्गवे । प्रातः । अहः । मध्यादिने । उतऽदिता । सूर्यस्य ।

दिवा । नक्तम् । अवसा । शम्यतमेन । न । इदानीम् । पीतिः । अश्विनां । आ । ततान् ॥ ३ ॥

षेड्डट० अपि च आ गच्छतम् सङ्गवकाले प्रातःकाले च अहः, तथा मध्यादिने, सूर्यस्य उदये च, दिवा नक्तम् च रक्षणेन सुखतमेन । न इदानीम् सार्यकाले सोमपीतिः अश्विनौ आ तनोति । 'नाथं तयोः काल इति' ॥ ३ ॥

मुद्रल० उत अपि च आ यातम् आगच्छतम् । कदा । संगवे संगवकाले प्रातः प्रातःकाले । तथा अहः मध्यादिने मध्यकाले, सूर्यस्य उदिता उदये । न केवलम् अहकाले । किं तर्हि । दिवा नक्तम् सर्वदा शंतमेन अवता रक्षणेन आगच्छतम् । किमर्थम् । इदानीम् पीतिः इतरदेवतां सोमस्य पानम् न आ ततान तनोति, अश्विना अश्विनौ विद्यायेति शेषः । तस्मात् आगच्छतम् ॥ ३ ॥

इदं हि घां प्रदिवि स्थानमोके इमे गृहा अश्विनेदं दुरोगम् ।

आ नो दिवो बृहतः पर्वतादाद्भयो यातमिपमूर्जे वहन्ता ॥ ४ ॥

इदम् । हि । घाम् । प्रदिवि । स्थानम् । ओकेः । इमे । गृहाः । अश्विना । इदम् । दुरोगम् ।

आ । नः । दिवः । बृहतः । पर्वतात् । आ । अद्भ्यः । यातम् । इपम् । ऊर्जेम् । वहन्ता ॥४॥

षेड्डट० इदम् हि सुवयोः पुराणम्^१ स्थानम् सेव्यमानम्, तथा इमे गृहाः, इदम् च दुरोगम् इत्यस्यो भेदः^२ । आ यातम् अस्मान् सुलोकात् महतः पर्वतात् अन्तरिक्षाद्वा अक्षं रक्षं च वहन्तौ ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे अश्विना! अश्विनौ! घाम् सुवयोः प्रदिवि पुराणम् इदम् हि ओकः निवासयोग्यम् स्थानम् उत्तरवेद्यालयम् । इमे गृहाः प्राचीनबंदादयः । इदम् दुरोगम् देवपजनगृहम् । नः अस्मदर्थम् दिवः सुलोकात् बृहतः पर्वतात् मेघात् अद्भ्यः अर्षां कारणात् अन्तरिक्षात् आ यातम् आगच्छतम् । किं तूष्णीम्, न । इपम् ऊर्जेम् च अन्ते यत्नं च वहन्ता वहन्तौ ॥ ४ ॥

१-१. मारित क षपे.

२. मारित मूषे

३. *नो न मूढो.

४. उपनेन मूको.

५. भेदम् मूको.

समश्विनोरर्चमा नृत्नेन मयोभुवा सुप्रणीती गमेम ।

आ नो रयिं बहत्तमोत वीराना विश्वान्यमृता सौभगानि ॥ ५ ॥

सम् । अश्विनोः । अर्चसा । नृत्नेन । मयःऽभुवा । सुप्रणीती । गमेम ।

आ । नः । रयिम । बहत्तम् । आ । उत । वीरान् । आ । विश्वानि । अमृता । सौभगानि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० गता (श्र. ५, ४२, १८ द्र.) ।

मुद्रल० वयम् राम गमेम सन्नरुम अश्विनोः नृत्नेन अवसा रक्षणेन मयोभुवा मुखस्य भावविभ्या सुप्रणीती सुप्रणीतया सुष्ठु आगमनेन च । अपि वा एते उभे अयोविशेषणे । उक्तलक्षणेन सं गमेम । नः शस्त्रमभ्यम् रयिम् आ बहत्तम् । उत अपि च वीरान् पुत्रादीन् आ बहत्तम् । हे अमृता ! अमरवधमार्गी ! विश्वानि सौभगानि सुमनसवानि आ बहत्तम् ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके षतुर्थाध्याये सप्तदशो वर्गः ॥

[७७]

प्रातर्यावाणा प्रथमा यजध्वं पुरा गृध्रादररूपः पिवातः ।

प्रातर्हि यज्ञमश्विना दधाते प्र शंसन्ति क्ववयः पूर्वभाजः ॥ १ ॥

प्रातःऽयावाणा । प्रथमा । यजध्वम् । पुरा । गृध्रात् । अररूपः । पिवातः ।

प्रातः । हि । यज्ञम् । अश्विना । दधाते इति । प्र । शंसन्ति । क्ववयः । पूर्वभाजः ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्रातर्गन्तारौ मुखौ अश्विनौ यज्ञध्वम् । अत्रपच्छतोऽपि कदयोर सोमपानम् अभिकाक्षतो यज्ञसानाम् क्षिप्रम् अश्विनौ सोमम् पिबतः । प्रातः हि यज्ञम् अश्विनौ धारयतः । क्ववयः प्रातरश्विनौ प्र शंसन्ति पूर्वमेव भजमानाः ॥ १ ॥

मुद्रल० 'प्रातर्वावाणा' इति पञ्चमं पञ्चमं सूक्तम् । अग्निः ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । अश्विनौ देवता ।

हे मदीया ऋषिवजः ! प्रातर्वावाणा प्रातरेव यज्ञं गन्तारौ प्रथमा यत एवेतरेभ्यो देवेभ्यः पूर्वभाविनावश्विनौ यज्ञध्वम् । किमर्थम् । गृध्रात् अभिकाक्षतः अररुपः अवाद् रक्षःप्रभुषेः पुरा पूर्वम् पिवातः पिबतम् । अश्विना अश्विनौ प्रातः हि यज्ञम् दधाते धारयतः सम्भततः । पूर्वभाजः पूर्वकाळीनाः क्ववयः अनुपाना ऋषयः प्रातरेवैतौ प्र शंसन्ति ॥ १ ॥

प्रातर्यजध्वमश्विना हिनोतु न सायमस्ति देव्या अर्जुष्टम् ।

उतान्यो अस्मद् यजते वि चावः पूर्वैःपूर्वो यजमानो वनीयान् ॥ २ ॥

प्रातः । यजध्वम् । अश्विना । हिनोतु । न । सायम् । अस्ति । देवऽयाः । अर्जुष्टम् ।

उत । अन्यः । अस्मत् । यजते । वि । च । आर्यः । पूर्वैःऽपूर्वैः । यजमानः । वनीयान् ॥ २ ॥

वेङ्कट० प्रातः यज्ञं कुर्वत । तस्मिन् यज्ञे अश्विनौ प्रापयत । न रायम् अस्ति देवयजनम् ।
यत्रत्य दि त्वज्यमानम् अजुष्टम् देवैः । अस्ततोऽपि च अन्यं यजते तथा विविधम् च आव
आह्वयति यजमान । तत्र पूर्वं पूर्वं यजमान अश्विनोरत्नन्त सम्मत्ता भवति । तस्मात् प्रातरेव
यज्ञध्वम् इति ॥ २ ॥

मुद्रल० हे मदीया पुरथा । अश्विना अश्विनी प्रातः प्रातरेव यज्ञध्वम् । हिनोत प्रहिणुत हवीणि ।
रायम् सायकाले हवि देवता इवगाणि न अस्ति न विद्यते । देवा न स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः ।
अजुष्टम् अज्ञेयम् तद् भवति । उत अपि च अस्मत् अस्मत् अन्न कोऽपि यजते यजेत सोमेन
पि च आव वितर्पयेत् च हविषा । अतोऽस्मात्स्वयेषु च मध्ये पूर्वं पूर्वं यजमान य पूर्व-
पूर्वो यद्यो भवति, स. वनीयात् 'देवाना सम्भानयितो' भवति ॥ २ ॥

हिरण्यवृक्षधुर्णो घृतस्तुः पृक्षो वहन्ना रथो वर्तते वाम् ।

मनोजवा अश्विना वारतरहा येनातियाथो दुरितानि विद्या ॥ ३ ॥

हिरण्यवृक्ष् । मधुऽर्ण । घृतस्तुः । पृक्ष । वहन् । आ । रथ । वर्तते । वाम् ।
मनऽजना । अश्विना । वारतरहा । येन । अतियाथ । दुरितानि । विद्या ॥ ३ ॥

वेङ्कट० हिरण्यवृक्षो हिरण्यच्छवि क्षरदुषक अन्नम् वहन् आ वर्तते शुषयो रथ मनोवेग
हे अश्विनौ । वातसरथवेग, यन अतिगच्छथ विद्यानि दुरितानि ॥ ३ ॥

मुद्रल० वाम् शुषयो रथ पृक्ष अन्नमसृजतम् वहन् आ वर्तते अस्मद्भिस्तुल्यम् आगच्छति । कीटयो
रथ । हिरण्यवृक्ष् हिरण्यमसृत मधुवर्ण मनोहरवर्ण घृतस्तु उदकस्य प्रखवन मनोजवा
मनोवेग वातरहा । वातसरथवेग । हे अश्विना । अश्विनौ । यन रथेन विद्या सर्वानि दुरितानि
दुर्गमनान् मार्गान् अतियाथ अतिक्रम्य शरत्थ ॥ ३ ॥

यो भूर्विष्टं नासत्याभ्यां त्रिेषु चनिष्ठं पितृवो ररते विभागे ।

स त्रोकर्मस्य पीपरच्छर्माभिरनूर्ध्वभासः सदमिव तुतुर्थात् ॥ ४ ॥

य । भूर्विष्टम् । नासत्याभ्याम् । त्रिेषु । चनिष्ठम् । पितृवो । ररते । विभागे ।
स । त्रोकर्मस्य । पीपरत् । शर्माभिः । अनूर्ध्वभासः । सदम् । इत् । तुतुर्थात् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० य बहुतरम् अष्टम् नासत्याभ्याम् प्रापयति, यो वा चनिष्ठम् अष्ट प्रयच्छति देवेभ्य अष्टे
विभज्यमाने, स यजमान पुत्रं कर्मभि अत्य अष्टस्य पूरयति पुत्रस्याष्ट कर्मभि साधयति ।
तथाऽनुपिष्टुततेनस्कात् शशून् सदस्य तरति । चनिष्ठम् आऽयम् आह, अत्यमित्यपरमिति ॥ ४ ॥

मुद्रल० य यजमान विभागे हविर्विभागयति यागे नासत्याभ्याम् अश्विभ्याम् भूर्विष्टम् चनिष्ठम्

यद्गङ्गं कर्म विविध करोति । पित्तः क्षणम् ररते वृदाति । राः यजमानः अस्व भात्मनः एव
लोचम् पुत्रम् पीपरत् पालयेत् । शमीभिः कर्मभिः अनूर्ध्वभासः 'अप्रिरहितान् अघट्टन्' रादम् इत्
सदैव तुष्ट्यात् दिंसात् ॥ ४ ॥

समश्चिनोरवसा नृतनेन मयोभ्रुवा सुप्रणीती गमेम ।

आ नो रयिं बृहत्तमोत वीराना विद्वान्यमृता सौभंगानि ॥ ५ ॥

सम् । अश्चिनोः । अवसा । नृतनेन । मयःऽभ्रुवा । सुऽप्रणीती । गमेम ।

वा । नः । रयिम् । बृहत्तम् । आ । उत । वीरान् । आ । विद्वानि । अमृता । सौभंगानि ॥५॥

वेङ्कट० अ. ५, ४२, १० द. ॥ ५ ॥

मुद्रल० वयम् सम् गमेम सङ्घट्टेम अश्चिनोः नृतनेन अनम्यकृतेन अवसा रक्षणेन मयोभ्रुवा मुखस्य
भावादिभ्यां गुप्रणीती सुप्रणीत्या सुष्ठु आगमनेन च । अपि वा पदे उभे भवोविशेषणे । उक्त-
लक्षणेन सं गमेम । नः अस्मभ्यम् रयिम् आ बृहत्तम् । उत अपि च वीरान् पुत्रादीन् आ बृहत्तम् ।
हे अमृता ! अमरणधर्मांगो ! विद्वानि सौभंगानि सुभगत्वानि आ बृहत्तम् ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थोऽध्याये अष्टादशो वर्गः ॥

[७८]

अश्विनावेह गच्छतं नासत्या मा वि वेनतम् । इंसाविं पततमा सुताँ उप ॥ १ ॥

अश्विनौ । आ । इह । गच्छतम् । नासत्या । मा । वि । वेनतम् ।

इंसौऽईव । पततम् । आ । सुतान् । उप ॥ १ ॥

वेङ्कट० सप्तभिः । गतायाँ ॥ १ ॥

मुद्रल० 'अश्विनावेह' इति मयि दष्टं सूक्तम् । सप्तवह्निनां आग्नेय ऋषिः । आदितः विष्णु
उल्गिहः, चतुर्थी त्रिष्टुप्, शिष्टा अनुष्टुभः । अश्विनो देवता ॥

हे अश्विनौ ! इह अस्मिन् यागे आ गच्छतम् । हे नासत्या ! सत्त्वयन्ती ! मा वि वेनतम्
मा विक्रमो भवत्तम् । इंसा इव सौ यथा निर्मलौदकम् भागच्छत्स्वद्देव सुतान् अभिपुतान् सोमार्
उप आ पततम् उपागच्छतम् ॥ १ ॥

अश्विना हरिणाविं गीराश्विानु यवसम् । इंसाविं पततमा सुताँ उप ॥ २ ॥

अश्विना । हरिणौऽईव । गीरौऽईव । अर्तु । यवसम् । इंसाऽईव । पततम् । आ । सुतान् । उप ॥ २ ॥

वेङ्कट० गतायाँ ॥ २ ॥

मुद्रल० हे अश्विना! अश्विनौ! हरिणौ इव शौरौ इव गौरसृगाविव, च सौ यया श्वसम् घासम् अत्र
धापवः! ताविव, हंतौ इव च सुतान् सोमान् उप आ गच्छतम् ॥ २ ॥

अश्विना वाजिनीवस्र जुपेथां यज्ञमिष्टये । हंसाविं पतत्तमा सुतां उप ॥ ३ ॥

अश्विना । वाजिनीवस्र इति वाजिनीवस्रम् । जुपेथाम् । यज्ञम् । इष्टये ।
हंसोऽव । पतत्तम् । आ । सुतान् । उप ॥ ३ ॥

वेङ्कट० गतार्था ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे वाजिनीवस्र! कदाचं वासथितारौ! अश्विना! अश्विनौ! यज्ञम् अस्मदीयम् इष्टये अभीष्टाय!
जुपेथाम् सेवेथाम् ॥ ३ ॥

अत्रिर्यद् वामवरोहन्नचीस्रमजोहवीन्नाधमानेव योपो ।

श्वेनस्य चिज्जर्वसा नूतनेनागच्छतमश्चिन्ना शंतमेन ॥ ४ ॥

अत्रिः । यत् । वाम् । अजोहन् । हवींसम् । अजोहवीत् । नाधमानाऽव । योपो ।
श्वेनस्य । चित् । जर्वसा । नूतनेन । आ । अगच्छतम् । अश्विना । शम्शंतमेन ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अत्रिः यदा वाम् अजोहन् शिष्यमाणः श्वरीसम् प्रति अवरोहन् आशुदाव याचमानेव सी
परित्राणम्, तदा श्वेनस्य इव अवसा नवतरेण आ अगच्छतम् हे अश्विनौ! मुञ्जतमेन ॥ ४ ॥

मुद्रल० अत्रिः अस्मत्पिता यद् यदा वाम् युयाम् अवरोहन् अस्तौपीत् नाधमाना याचमाना
योपो इव योपिदिव सा यथा पतिं प्रीणयति तद्वत् कुर्वन् । कर्षीसम् तुपरान्तिम् अश्विक्वण्डे
शितः सन् अवरोहन् चिसुञ्चन् अजोहवीत् । श्वेनस्य चित् नूतनेन अवसा प्रथमजवेन शंतमेन
अस्माकं मुञ्जतमेन च श्वेन रक्षितम् आ अगच्छतम् हे अश्विना! अश्विनौ! ॥ ४ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थाध्याये षष्ठोऽध्यायः ॥

वि जिह्वीष्व वनस्पते योनिः स्र्प्यन्त्या इव ।

श्रुतं मे अश्विना हवै सप्तर्षिं च मुञ्चतम् ॥ ५ ॥

वि । जिह्वीष्व । वनस्पते । योनिः । स्र्प्यन्त्याऽव ।

श्रुतम् । मे । अश्विना । हवै । सप्तर्षिम् । च । मुञ्चतम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० शौनकः "सप्तर्षोऽपराधे" तु विक्रमे" दारसाम्भे ।

अपिः कृतोऽवमेधेन भारतेभेति वै श्रुतिः ॥

१. धावन् नृको. २-२. नासिन् नृको. ३. अश्विपे नृको. ४. नासिन् नृको. ५. कुम्भे नृको.
६-६. 'तपे वि' ल्ये; 'तद्वे ल; एत इत्यावताभान् वृद्धे. ७. 'पते वृद्धे.

तमष्टमोऽपराधो^१ तु वृक्षप्रोम्णां च भार्यिवः ।
 ऋणीसे ह विमिक्षिय 'स्विकं रात्री न्यधायमत्'^२ ॥
 सो(सः 'अ)दिशनावि(नी' इ)ति सूक्तेन वृथावर्षिः शुभस्वती ।
 सौ सं तस्मात् पृष्टदृश्य^३ चक्रदुः सफलं पुनः ॥
 तुनः स्वस्यैव^४ गर्भार्थं स्वपतस्त्वय्य गर्भवत् ।
 'यथा वातः'^५ इति 'ज्ञेये त्वयिभ्यामितरे' ऋचौ" ॥ (सू. सूदे ५, ८२-८६) इति ॥

विवृतद्वारो भव वनस्पते । योनिरिव सूष्यन्त्याः । धृतम् इति स्पष्टम् ॥ ५ ॥

सुद्वल०

'अनं शुभन्तीतिहासं सतकधेः पुराविदः ।
 भ्रातृव्याः पेटिकायां तम् ऋषिं प्रक्षिप्य बलतः ॥
 मुदां कृत्वा पृष्टं स्त्रीये रक्षयित्वा न्यपेक्षयन् ।
 न सहच्छेत भार्यां स्वां यथा रात्री तथा कृतम् ॥
 प्रातःप्रातः समुद्रादप्य निर्मथिष्यन्ति^६ सं मुनिम् ।
 एवं स्थित्वा चिरं कालं पेटिकायां दुःखितः कृशः ॥
 उपार्यं चिन्तयामास निर्गमस्य चिरं मुनिः ।
 इदि निश्चित्य नासत्वावस्त्रीषीद् दृष्टमानसः ॥
 तमश्चिनी समागत्य समुद्रादप्य च पेटिकाम् ।
 उद्दृश्य तपुषि शीघ्रं तावदष्टौ बभूवतुः ॥
 स ऋषिर्भार्यया सार्धं रमित्वाऽप्य पुनर्भयात् ।
 प्रातरेतव पुनः पेटां प्रविश्य प्रागिव स्थितः ॥
 पेटानिवाससामयै^७ दृष्टवात्पुद्गलं तदा^८ ।

हे वनस्पते! वनस्पतिविकाररूपे पेटिके! वि जिह्वीय निगच्छ विवृता मय सूष्यन्त्याः
 इष प्रसोष्यमाणायाः स्त्रियाः योनिः इव । हे अश्विना! अश्विनी! हे इवम् आद्धानम् धृतम्
 शशुवम् । श्रुत्वा च सतकधिमं च माम् ऋषिम् सुद्वलम् मोक्षयतम् ॥ ५ ॥

भ्रीतायु नार्थमानायु ऋषये सुप्तवधये ।
 मायाभिरश्विना युवं वृक्षं सं च वि चाचथः ॥ ६ ॥

१. 'एदे गृको. २-२. वक्रमं रात्री न्यधायमत् सूदे. ३. स्पृष्टदृश्य गृको. ४. तपुषे गृको.

५. सू. ५, ७८, ७. ६-६. 'इषोऽपि' पि' उपः ज्ञेये अवि' छ. ७. 'निर्मथिष्यन्ति गृको. ८. 'स्तेरति' गृको.

भीताय । नाधमानाय । ऋषये । सुतऽवध्रये ।

मायाभिः । अश्विना । युवम् । वृक्षम् । सम् । च । वि । च । अचयः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० भीताय याचमानाय महायुक् ऋषये कर्मणि द्वे अश्विना । युवम् मन्त्रुपां वृक्षकृतां निर्गम-
नार्थं पुनःप्रवेदनार्थं च वि घटयतम् सम् गमयतम् च । अशी मन्त्रुपां तिघाय सायं 'निर्गच्छन्ति
वल्काः' निर्गतेषु तेषु मन्त्रुपा विघटिता भवति । ततः ऋषिश्च निर्गत्य यथाकामं भाषया
सह रमते । प्रातश्च विनाति रक्षिणां प्रवेदान् पूर्वमेव । ततः सद्यच्चिता मन्त्रुपा भवति
इति ॥ ६ ॥

मुद्गल० भीताय निर्मादात् विभ्युषे नाधमानाय विनोक्षं याचमानाय सप्तवध्रये ऋषये द्वे अश्विना ।
अश्विनौ ! युवम् युवाम् मायाभिः वृक्षम् वृक्षविकरं पैठिकाम् सम् च अचयः मम निर्गमार्थं
सद्गच्छथः । 'वि अचयः' च विभक्तं कुरुथः ॥ ६ ॥

यथा वातः पुष्करिणीं समिद्ध्यति सर्वतः ।

एवा ते गर्भं एजतु निरैतु दशमास्यः ॥ ७ ॥

यथा । वातः । पुष्करिणीम् । समिद्ध्यति । सर्वतः ।

एव । ते । गर्भः । एजतु । निःऽरेतु । दशऽमास्यः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यथा वातः पुष्करिणीम् सम् चालयति सर्वतः एवं तव गर्भः चालयतु निर्गच्छतुं च सन्मृतः
दशमास्यः इति भाष्यम् साह अष्टमासाम् अधिभ्यां सफलः कृतः ॥ ७ ॥

मुद्गल० सप्तवध्रिर्ऋषिः स्वयोर्यतः गर्भिण्याः प्रसवायाहु स्तुतवान् अश्विनौ । यथा वातः पुष्करि-
णीम् सरभादिकम् सर्वतः समिद्ध्यति तस्यच् चालयति एव एवम् ते तव गर्भः एजतु कम्पताम्
इत्यस्यः सञ्चरतु । दशमास्यः दश मासान् गर्भं स्थितः निरैतु निर्गच्छतु ॥ ७ ॥

यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति ।

एवा त्वं दशमास्य सहोर्वेहि जरायुणा ॥ ८ ॥

यथा । वातः । यथा । वनम् । यथा । समुद्रः । एजति ।

एव । त्वम् । दशऽमास्य । सह । अर्वे । इहि । जरायुणा ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यथा वातः यथा वृक्षो यथा सिंधुरचलति एवम् त्वम् दशमास्यो भूत्वा जरायुणा सह 'सम्पूर्णः'
अथ यच्छ इति निविकं' रेतो वदति' ॥ ८ ॥

मुद्गल० वातो यथा कम्पमानः वनम् एजति कम्पयति स्वयम्, यथा समुद्रः तरङ्गैः

१-१. निर्गच्छन्त्याः मूको. २. नास्ति छ. ३-३. अचयः मूको. ४. नास्ति वि' छये.
५. नास्ति वि'. ६-६. 'नो वा यच्छति विधि' मूको, ७. परस्ति वि'. ८. 'नम् यथा मूको.

कम्पति, एव एवम् स्वम् हे दशमास्य । दश मासान् 'गर्भे स्थित्वा' जरायुषा गर्भोत्प्रेन सह
वेष्टितः अथ इहि निर्गच्छ ॥ ८ ॥

दश मासाञ्छशयानः कुमारो अर्धि मातरि ।
निरैतुं जीवो अक्षतौ जीवो जीवन्त्या अर्धि ॥ ९ ॥

दश । मासान् । शशयानः । कुमारः । अर्धि । मातरि ।
निःऽरेतुं । जीवः । अक्षतः । जीवः । जीवन्त्याः । अर्धि ॥ ९ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ९ ॥

मुद्रल० मातरि अधि मातृकृशी कुमारः दश मासान् शशयानः अपिवा निरैतु निर्गच्छतु ।
जीवन्त्याः जनन्याः जीवः कुमारः अक्षतः सम्पूर्णावयवः^१ सन् अधि जीवः जीयतु, उभौ अपि
जीवतामित्यर्थः ॥ ९ ॥

इति षतुषोष्टके षतुषोष्वाये विंशो वरीः ॥

[७९]

महे नो अथ बोधयोषो राये द्विविर्मती ।
यथा चिन्तो अबोधयः सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाते अश्वस्रुते ॥ १ ॥

महे । नः । अथ । बोधय । उषः । राये । द्विविर्मती ।
यथा । चित् । नः । अबोधयः । सत्यश्रवसि । वाय्ये । सुऽजाति । अश्वऽस्रुते ॥ १ ॥

वेङ्कट० सत्यश्रवाः । महते^१ असात् अथ बोधय धनाय हे उषः । बोधा स्वम्, यथा वा अस्मानेव पुरा
बोधयसि सत्यश्रवसि मयि वर्यवृत्तजे हे शोभनजनने ! मर्दमं कल्याणनिर्गच्छत्तन्दे !
कल्याणार्थे ! वा ॥ १ ॥

मुद्रल० 'महे नो अथ' इति दशचं सप्तमं सूक्तम् । आतेयः सत्यश्रवा ऋषिः । पङ्क्तिः
छन्दः । उषा देवता ।

अथ मासिन् पाणदिने हे उषः । देवि ! द्विविर्मती वीक्षिमती स्वम् नः अस्मात् महे महते
राये धनप्राप्तये बोधय प्रशापय, यथा चित्त यथैव पूर्वम् नः अस्मात् अबोधयः प्राशापयः ।
एषा हे सुजाते ! शोभनप्राप्तुर्मते ! अश्वस्रुते ! अन्धात्मा शिवसत्यात्मिका वाक् यस्याः सा
हे तावति ! देवि ! वाय्ये वर्ययुजे सत्यश्रवसि मय्यनुग्रहाय इत्यर्थः ॥ १ ॥

या सुनीधे शौचद्रुये ज्यौच्छौ दुहितर्दिवः ।
सा ज्युच्छ सदीपसि सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाते अश्वस्रुते ॥ २ ॥

१-१. नास्ति सूको.

२. 'गां' अथवाः सूको.

३. महतः सूको.

४. कल्याण वरी

या । सुऽनीधे । शौचदऽप्ये । वि । औच्छः । दुहितः । दिवः ।

सा । वि । उच्छ । सहीयसि । सत्यऽश्रवसि । वाग्ये । सुऽजाति । अश्वऽसृचृते ॥ २ ॥

वेङ्कट० या त्वम् सुनीधे राजनि शुचद्रथपुत्रे शुचा भसि हे दिवः दुहितः! कल्याणम् (१), सा तथापि वि उच्छ अत्यश्रं बलवति मयि ॥ २ ॥

सुद्रल० हे दिवः दुहितः! सूर्यस्य पुत्रि! उपः! या त्वम् सुनीधे मृतन्नामके शौचदथे शुचद्रथस्वापारये पूर्वम् वि औच्छः व्यवसत्यस्वमांसि, सा त्वम् सहीयसि अतिशयेन बलवति वाग्ये वयपुत्रे सत्यमवसि मयि वि उच्छ तमो विवासय हे सुजाते! अश्वसृचृते ॥ २ ॥

सा नौ अघाभरद्वसुर्व्युच्छा दुहितर्दिवः ।

यो व्यौच्छः सहीयसि सत्यश्रवसि वाग्ये सुजाति अश्वसृचृते ॥ ३ ॥

सा । नः । अघ । आभरद्वसुः । वि । उच्छ । दुहितः । दिवः ।

यो इति । वि । औच्छः । सहीयसि । सत्यऽश्रवसि । वाग्ये । सुऽजाति । अश्वऽसृचृते ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अत्माकम् अघ आह्वियमाणधना वि उच्छ हे दिवः दुहितः, यैव पुरा वि औच्छः मयि ॥ ३ ॥

सुद्रल० हे दिवः दुहितः! उपः! आभरद्वसुः आहृतधना सा प्रसिद्धा त्वम् नः अघ अस्मिन् दिने वि उच्छ तमो विवासय । सहीयसि यो या । उकारोऽनर्थकः । त्वे पूर्वम् वि औच्छः सा भयापीति ॥ ३ ॥

अभि ये त्वा विभावरि स्तोमैर्गृणन्ति वह्यः ।

मूधैर्मघोनि सुश्रियो दामन्वन्तः सुरातयः सुजाति अश्वसृचृते ॥ ४ ॥

अभि । ये । त्वा । विभावरि । स्तोमैः । गृणन्ति । वह्यः ।

मूधेः । मूधोनि । सुश्रियेः । दामन्वन्तः । सुरातयः । सुजाति । अश्वऽसृचृते ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अभि गृणन्ति ये त्वा हे उपः! स्तोमैः कोदारः, धनैः हे घनवति! ते स्तोमनश्रीकाः दानवन्तः शोभनश्रीकाः शोभनदाना वा भवन्ति ॥ ४ ॥

सुद्रल० हे विभावरि! प्रकाशोपेते उपः! त्वा त्वाम् अस्मि प्रति हे वह्यः कोदारः ऋत्विजः कोदारः स्तोमैः शोभैः गृणन्ति स्तुवन्ति, ते कोदारः हे मघोनि! घनवति! मूधैः घनैस्त्वदनुग्रहार्थं सुश्रियः भवन्ति सुश्रु अतिविभिराश्रयणीया भवन्ति, दामन्वन्तः दानवन्तः भवन्ति, सुरातयः सुदानाश्च भवन्ति ॥ ४ ॥

यच्चिद्धि तै गृणा इमे लुद्वयन्ति मघत्तये ।

परि चिद् वर्धपो दधुर्दत्तो राघो अह्वयं सुजाति अश्वसृचृते ॥ ५ ॥

यत् । चित् । हि । ते । गुणाः । इमे । हृदयन्ति । मृषत्तये ।

परि । चित् । वष्टयः । दधुः । ददतः । राधः । अहयम् । सुज्जाते । अश्वत्तृते ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यत् चित् हि ते गुणाः इमे हृदयं कुर्वन्ति घनदानाय, तदानीं परितो धारयन्ति कामिनः
प्रपच्छन्तो घनं धाचमानेभ्यः शलज्जं प्रभूतम् ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे उपः । यत् चित् हि । हि पुरगः । ये केचन ते तव स्वभूताः इमे पुरतो वर्तमानाः गुणाः
मघत्तये घनदानाय हृदयन्ति उपच्छन्दयन्ति, ये सर्वेऽप्यस्मान् परि पित् दधुः परितो
धारयन्ति वष्टयः अस्मानेव कामयमानाः । किं कुर्वन्तः । अहयम् शङ्कीयमाणम् अक्षीणम् राधः
धनं हविर्लक्षणात् ददतः यजन्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥

एति चतुर्धाटके चतुर्धाध्याये एकविंशो वर्गः ॥

ऐषु धा वीरवद् यज्ञ उषो मघोनि सूरिषु ।

ये नो राधांस्यहया मघवानो अरासत् सुजाति अश्वत्तृते ॥ ६ ॥

आ । एषु । धाः । वीरवत् । यज्ञः । उषः । मघोनि । सूरिषु ।

ये । नः । राधांसि । अहया । मघवानः । अरासत् । सुज्जाते । अश्वत्तृते ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आ धेहि एषु वीरवत् अन्नम् उषः । धनवति । प्रलोपु, ये अस्मभ्यं धनानि बहूनि धनाभ्याः
प्रपच्छन्ति ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे उपः । देवि । मघोनि । मघवति । एषु एषु प्रशावस्तु वीरवत् वीरैः पुत्रादिभिरुपेतं
यज्ञः आ धाः आधेहि । ये मघवानाः धनवन्तः सूरयः नः अस्मभ्यं तव स्तोत्रम्यः अहया
अक्षीणानि राधांसि धनानि अरासत् दधुः तेष्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

तेभ्यो वृहद् यज्ञ उषो मघोन्या वद ।

ये नो राधांस्यश्व्या गुन्या मजन्त सूरयः सुजाति अश्वत्तृते ॥ ७ ॥

तेभ्यः । वृहद् । यज्ञः । उषः । मघोनि । आ । वद ।

ये । नः । राधांसि । अश्व्या । गुन्या । मजन्त । सूरयः । सुज्जाते । अश्वत्तृते ॥ ७ ॥

वेङ्कट० तेभ्यः श्रोतमन्त्रं महत्त्वं हे उपः । मघोनि । आ वद, ये अस्मभ्यं धनानि अश्वत्तृत्तान्
गोप्तृमूर्दाश्च प्रापयन्ति सूरयः ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे उपः । मघोनि । धनवति । तवम् गुणम् श्रोतमन्त्रं हिरण्यादिरूपे धनम् वृहद् यज्ञः महती
कीर्ति तेभ्यो पत्रमानेभ्यः आ वद प्रापय । ये आश्व्याः नः अस्मभ्यम् राधांसि धनानि आश्व्या
अश्वत्तृत्तानि गुन्या गोभिर्पुक्तानि शशन्त शशेद् दधुः, इत्यः शशन्तः ॥ ७ ॥

उत नो गोमतीरिष आ वह्ना दुहितर्दिवः ।

साकं सूर्यस्य रश्मिभिः शुक्रैः शोचद्भिर्अर्चिभिः सुजाते अश्वंसूत्रे ॥ ८ ॥

उत । नः । गोऽमतीः । र्षः । आ । वह्ना । दुहितः । दिवः ।

साकम् । सूर्यस्य । रश्मिभिः । शुक्रैः । शोचद्भिः । अर्चिभिः । सुजाते । अश्वंसूत्रे ॥ ८ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ८ ॥

मुद्रल० उत अपि च नः अस्मन्मयम् गोमतीः गोभिर्ह्येतानि इयः अश्वानि आ वह्ना मानय हे दिवः दुहितः । उषः । कदा । सूर्यस्य रश्मिभिः साकम् शोचद्भिः दीपयद्भिः शुक्रैः निर्मलैः अर्चिभिः अग्नेर्गोभिश्च साकम् । सूर्योदयकालेऽग्नीन्धनकाले चेत्यर्थः ॥ ८ ॥

व्युच्छा दुहितर्दिवो मा चिरं तनुथा अपः ।

नेत् त्वा स्तेनं यथा रिपुं तपाति सूरौ अर्चिषा सुजाते अश्वंसूत्रे ॥ ९ ॥

वि । व्युच्छा । दुहितः । दिवः । मा । चिरम् । तनुथाः । अपः ।

न । इत् । त्वा । स्तेनम् । यथा । रिपुम् । तपाति । सूरौ । अर्चिषा । सुजाते । अश्वंसूत्रे ॥ ९ ॥

वेङ्कट० वि व्युच्छा हे दिवः दुहितः । मा चिरम् कुरु उदयलक्षणं कर्म । शीघ्रं व्युच्छेत्यर्थः । नेत् त्वाम् यथा स्तेनम् रिपुम् च पुरुषो पापते एवं सूर्यः अर्चिषा तपतु । श्मुष्टायां तापोऽत्यन्तम् न नवत्विति ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे दिवः दुहितः । उषः । त्वम् वि व्युच्छा तमोविवासने कुरु । अगः अस्मदीयम् कर्म प्रति चिरम् बिलम्बम् मा तनुथाः मा कुरु । त्वा त्वाम् रिपुम् स्तेनम् यथा सम्तापयति राजादिः, तद्वत् एतः सूर्यः अर्चिषा तेजसा न इत् तपाति न तप्सात् । शीघ्रं नोदेतु इत्यर्थः ॥ ९ ॥

एतावद् वेदुषस्त्वं भूयो वा दातुमर्हसि ।

या स्तोतृभ्यो विभावर्ष्युच्छन्ती न प्रमीर्षसे सुजाते अश्वंसूत्रे ॥ १० ॥

एतावत् । वा । इत् । उषः । त्वम् । भूयोः । वा । दातुम् । अर्हसि ।

या । स्तोतृभ्यः । विभाऽर्षिः । उच्छन्ती । न । प्रमीर्षसे । सुजाते । अश्वंसूत्रे ॥ १० ॥

वेङ्कट० पावर्षिमन् सूपेः उषम् एतावत् वा भूयो वा त्वम् उषः । दातुम् अर्हसि । वा त्वम् स्तोतृभ्यः उषः । श्मुष्टायां न सत्पुभिः हिंस्यसे सा ॥ १० ॥

मुद्रल० हे उषः । त्वमस्मन्मयम् वा अथवा दिरिसत् किम् एतावत् । इत् एतावत् । अस्मिन् सूपे भार्गवमेवैतपर्यः । अथवा भूयोः दातुम् अर्हसि अत्रार्पितम् अपि । यद् दातव्यमस्ति तास्तर्पे इति इत्यर्थः । हे विभावरि ! प्रजाजोषेते ! उषः । मा त्वम् स्तोतृभ्यः तेषां स्तोत्रिकवैदिकम्ब्रह्महाराष्ट्र

उच्छन्ती ततो विवालयन्ती न प्रमोयते न हंसि, न क्षुब्धतीरपर्यः, सा त्वं दातुमर्हसि ॥ १० ॥

इति चतुर्माष्टके चतुर्थाध्याये द्वाविंशो वसः ॥

[८०]

ध्रुतद्यामानं बृहतीमुतेन ऋतावरीमरुणसुं विभ्रातीम् ।

देवीमुपसं स्वरावहन्तीं प्रति विप्रांसो मतिभिर्जरन्ते ॥ १ ॥

ध्रुतत्स्यामानम् । बृहतीम् । ऋतेन । ऋतावरीम् । अरुणस्याम् । विभ्रातीम् ।

देवीम् । उपसम् । स्वः । आऽवहन्तीम् । प्रति । विप्रांसः । मतिऽभिः । जरन्ते ॥ १ ॥

वेङ्कट० द्वाविंशतमो महीतम् उदकेन उदकवतीम्, सत्यं वा ऋतम्, अरुणरूपां व्युच्छन्तीम् देवीम् उपसम् कल्याणम् आवहन्तीम् प्रति स्तुवन्ति मेधाविनः स्तुतिभिः ॥ १ ॥

मुद्गल० 'ध्रुतद्यामानम्' इति पदुचम् अष्टमं सूक्तम् । सत्यश्रवा ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । उषा देवता ।

ध्रुतद्यामानम् द्वाविंशतम् बृहतीम् श्रुतेन सत्येन ऋतावरीम् सत्यवतीम् अरुणस्याम् अरुणरूपाम् विभ्रातीम् व्युच्छन्तीम् देवीम् द्योतमानाम् उपसम् स्वः आवहन्तीम् सूर्यं गच्छन्तीम् पूर्वमहाबुभालाम् उपसम् विप्रांसः मेधाविन ऋत्विजः मतिभिः स्तुतिभिः प्रति जरन्ते स्तुवन्ति ॥ १ ॥

एषा जनें दर्शता बोधयन्ती सुगान् पथः कृण्वती यात्यग्रे ।

बृहद्ब्रथा बृहती विश्वमिन्वोपा ज्योतिर्यच्छत्यग्रे अहाम् ॥ २ ॥

एषा । जनेम् । दर्शता । बोधयन्ती । सुगान् । पथः । कृण्वती । याति । अग्रे ।

बृहत्स्रथा । बृहती । विश्वमस्रन्वा । उपाः । ज्योतिः । यच्छति । अग्रे । अहाम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० एषा सुहृन् जनम् दर्शनीया बोधयन्ती सुगान् मार्गात् कृण्वती गच्छति अग्रे । सत्तरथा मही सर्वभ्यापिनी उपाः ज्योतिः निषण्णति अहाम् अग्रे ॥ २ ॥

मुद्गल० दर्शता दर्शनीया एषा उपाः बोधयन्ती । कम् । जनम् । प्रसुप्तमित्यर्थः । पथः मार्गात् सुगान् सुगमनान् कृण्वती अग्रे 'सूर्यस्य पुरस्तात्' याति गच्छति । कीरश्रुपाः । बृहदथा प्रभूतरथा बृहती मही विधमिन्वा विश्वतरपणा । ईदृशी उपाः अहाम् अग्रे ज्योतिः तेजः पच्छति ॥ २ ॥

एषा गोभिररुणेभिर्द्युजानास्त्रेधन्ती रयिमप्रायु चक्रे ।

पथो रदन्ती सुविताय देवी पुरुषुता विश्ववारा बि भाति ॥ ३ ॥

एषा । गोभिः । अरुणेभिः । युजाना । अक्षेधन्ती । रयिम् । अप्रेऽआयु । चक्रे ।
पथः । रदन्ती । सुवितार्य । देवी । पुरुऽस्तुता । विश्वऽवारा । वि । भाति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० एषा गोभिः अरुणवर्णैः युज्यमाना अक्षीयमाणा रयिम् अग्रगमनस्वभावम् स्तोत्रम्यः करोति,
मार्गान् वेजस्ता विलिखन्ती धनाय देवी बहुभिः स्तुता विश्वैर्वरणीया स्तुच्छति ॥ ३ ॥

मुद्गल० एषा उषाः अरुणेभिः अरुणवर्णैः गोभिः षष्ठीवर्द्धैः रयम् युजाना योजयन्ती अक्षेधन्ती
अनुप्यन्ती । किम् । रयिम् धनम् अप्रायु अग्रगन् अविचलितम् चक्रे करोति । किं कुर्वती ।
पथः मार्गान् रदन्ती प्रकाशयन्ती । किमर्थम् । सुवितार्य सुष्टु गमनाय । देवी चोत्तमाना
पुरुष्टुता बहुभिः स्तुता विश्ववारा सर्वैर्वरणीया वि भाति प्रकाशं करोति ॥ ३ ॥

एषा व्यैनी भवति द्विबर्ही आविष्कृष्वाना तन्वं पुरस्तात् ।
ऋतस्य पन्थामन्वेति साधु प्रजान्तीव न दिशो भिनाति ॥ ४ ॥

एषा । विऽएनी । भवति । द्विऽबर्हीः । आविऽकृष्वाना । तन्वंम् । पुरस्तात् ।
ऋतस्य । पन्थाम् । अन्वु । एति । साधु । प्रजान्तीऽईव । न । दिशः । भिनाति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० एषा अरुणम् श्वेतवर्णां प्रादुर्भवति द्वयोः स्थानयोः परिवृद्धा आविष्कृष्वाना शरीरं
प्राच्याम् । भादित्यस्य पन्थानम् अनु गच्छति । साधु प्रजोवाजगच्छन्ती दिशः न दिनस्ति, यथा
रात्रिरन्धकारेण दिशो दिनस्ति नैवं दिनस्ति ॥ ४ ॥

मुद्गल० एषा उषाः व्यैनी प्रकाशयन्ती भवति । द्विबर्हीः द्वयोः प्रथममध्यमयोः स्थानयोः परिवृद्धा
उषाः पश्चात् तन्वम् स्वीयां तन्म् आविष्कृष्वाना प्रकटीकुर्वती अत्र पुरस्तात् पूर्वस्थां
दिशि न भिनाति न दिनस्ति । प्रस्तुत दिशः प्रकाशयति । ऋतस्य भादित्यस्य पन्थाम्
पन्थानं मेरोः प्रान्तदेशम् अनुक्रमेण साधु सम्पन् एति गच्छति प्रजान्तीव सूर्यस्य
मार्गं यथा अपि गन्तव्यमिति चेतयन्तीव ॥ ४ ॥

एषा शुभा न तन्वं विद्वानोर्ध्वं स्नाती दृश्ये नो अस्यात् ।
अप द्वेषो बार्धमाना तर्मास्युषा दिवो दुहित्वा ज्योतिषामात् ॥ ५ ॥

एषा । शुभा । न । तन्वंः । विद्वाना । ऊर्ध्वाऽईव । स्नाती । दृश्ये । नः । अस्यात् ।
अप । द्वेषः । बार्धमाना । तर्मासि । उषाः । दिवः । दुहिता । ज्योतिषा । आ । अमात् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० एषा सोषमाना अलङ्कृतेषु स्त्री शरीराणि शापयन्ती नः दर्शनम् अत् अस्यात्, यथा वा स्नानं
कुर्वाणा जलात् ऊर्ध्वम् उल्लिखति । शत्रून् पापानाना तर्मासि ज्योतिषा अप गमयति उषाः दिवः
दुहिता इति ॥ ५ ॥

मुद्रल० एषा उषाः शुभ्रा न शुभ्रवर्णा निर्मला स्वकङ्कता योषिदिव तन्वः अज्ञानि विदना प्रज्ञापयन्ती
स्नाती स्वानं कुर्वणा ऊर्ध्वं उक्षतेषु स्नानाद्दुषिच्छन्तीव नः अस्माकम् दराये दर्शनाय उद-
अस्थाद् पूर्वस्यां दिशि उत्तिष्ठति । किं कुर्वती । द्वेषः द्वेष्याणि' तमासि अथ बाधमाना दिवः
दुहिता उषाः ज्योतिषा तेजसा सह आ अगात् आगत्यति ॥ ५ ॥

एषा प्रतीची दुहिता दिवो नृन् योषेव भद्रा नि रिणीति अप्सः ।
व्यूर्ध्वती दाशुषे वार्याणि पुनर्ज्योतिर्युवतिः पूर्वथाऽकः ॥ ६ ॥

एषा । प्रतीची । दुहिता । दिवः । नृन् । योषेऽव । भद्रा । नि । रिणीति । अप्सः ।
विऽऊर्ध्वती । दाशुषे । वार्याणि । पुनः । ज्योतिः । युवतिः । पूर्वथा । अकरित्यकः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० एषा अभिमुखा दिवः दुहिता अनुप्यानयेति, योषा इव अज्ञानीया निर्गमयति रूपम्,
प्रकाशयन्ती यजमानाय धनानि पुनः च ज्योतिः युवतिः मतेव उषाः करोति ॥ ६ ॥

मुद्रल० एषा उषाः प्रतीची अभिमुखा स्वती दिवः दुहिता नृन् सर्वान् प्राणिनः प्रति
भद्रा योषा इव कल्प्याप्येवा योषिदिव अप्सः रूपम् नि रिणीति म्रियति । किञ्च दाशुषे हविर्दशरते
यजमानाय वार्याणि अज्ञानीयानि धनानि व्यूर्ध्वती प्रयच्छन्ती युवतिः नित्ययौवना पूर्वाया
पूर्वमिव पुनः ज्योतिः तेजः अकः करोति ॥ ६ ॥

इति चतुर्षांशके चतुर्षांश्याये त्रयोविंशो वर्गः ॥

[८१]

युञ्जते मनं उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।
वि होत्रां दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिऽस्तुतिः ॥ १ ॥

युञ्जते । मनः । उत । युञ्जते । धियः । विप्राः । विप्रस्य । बृहतः । विपःऽचितः ।
वि । होत्राः । दधे । वयुनऽवित् । एकः । इत् । मही । देवस्य । सवितुः । परिऽस्तुतिः ॥ १ ॥

वेङ्कट० इयावाचः । युञ्जते मनः सवितुः, अपि च युञ्जते कर्माणि मेधाविनः विप्रस्य महतः
स्वोत्तरेदः । वि दधे सद्य होत्राः मार्गवित् एकः एव सवितुः । इत्ये महती देवस्य सवितुः
परितः क्रियमाणा स्तुतिः ॥ १ ॥

मुद्रल० 'युञ्जते' इति पञ्चमं नयनं सूक्तम् । इयावाचो नाम आश्रेय अपिः । जगती छन्दः ।
सविता देवता ॥

विप्राः मेधाविनः अद्विवायजमानाः मनः स्वीयं सर्वेषु कर्मसु युञ्जते योजयन्ति । सवितुः
अनुग्रहाय सङ्कल्पं कुर्वन्तीत्यर्थः । उत अपि च धियो कर्मण्यपि युञ्जते प्राप्नुयन्ति । कस्यानु-
शयेरपुष्पते* । विप्रस्य मेधाविनः बृहतः महतः विपश्चितः स्तुत्यस्य सविदुरनुशयेति* । स एव

सविता होशः ससदोत्रकणाम् उचिताः क्रियाः बधुनावित् प्रशवेसा एकः इत् एकः एव वि दधे करोति पृथक्पृथक् अवधारयति । किञ्च यस्य सवितुः देवस्य परिष्टुतिः स्तुतिः मही मङ्गी ॥ १ ॥

विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कविः प्रासावीद् भद्रं द्विपदे चतुष्पदे ।

वि नाकमरुयत् सविता वरेण्योऽनुं प्रयाणमुपसो वि राजति ॥ २ ॥

विश्वा । रूपाणि । प्रति । मुञ्चते । कविः । प्र । असावीत् । भद्रम् । द्विपदे । चतुष्पदे । वि । नाकम् । अरुयत् । सविता । वरेण्यः । अनुं । प्रयानम् । उपसः । वि । राजति ॥२॥

वेङ्कट० नानाविधानि रूपाणि प्रति मुञ्चते कविः, प्र सौति च भद्रम् द्विपदे चतुष्पदे, व्याख्यत् च नाकलोकम् सविता वरेण्यः । सोऽपमुपसि गतायां स्वकाले वि राजति ॥ २ ॥

मुद्रल० कविः मेधावी सविता विश्वा सर्वाणि रूपाणि आत्मनि प्रति मुञ्चते वप्राति धारयति । किञ्च भद्रम् कल्पार्णं गामादिविषयम् प्र असावीत् अनुजानाति । कस्मै । द्विपदे मनुष्याय चतुष्पदे गवाश्वादिकाय । किञ्च सविता सर्वस्य प्रेरको देवः वरेण्यः वरेण्यः सन् वि अत्यत् रूपापयति प्रकाशयति । किम् । नाकम् स्वर्गम् । स्वर्गं यजमानार्थं प्रकाशयतीत्यर्थः । स देवः उपसः प्रयाणम् अनु वि राजति प्रकाशते । सवितुरुदयात् पूर्वं हि उपा उदेति ॥ २ ॥

यस्य प्रयाणमन्वन्य इत् ययुर्देवा देवस्य महिमान्मोर्जसा ।

यः पार्थिवानि विप्रमे स एतशो रजांसि देवः सविता महित्यना ॥ ३ ॥

यस्य । प्रयानम् । अनुं । अन्ये । इत् । ययुः । देवाः । देवस्य । महिमानम् । ओर्जसा ।

यः । पार्थिवानि । विप्रमे । सः । एतशः । रजांसि । देवः । सविता । महित्यना ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यस्य प्रयाणम् अनु गच्छन्ति अन्ये देवाः देवस्य महिमानम् आत्मीयं सवितुर्भवेत् । यः च पार्थिवान् लोकान् निर्गमे, सः श्वेतवर्णः देवः सविता सर्वान् लोकान् महश्चेन विभिरीते ॥ ३ ॥

मुद्रल० अन्ये इत् देवाः अन्येऽप्यन्यादयः यस्य देवस्य सवितुः प्रयाणम् अनु मनुः गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । किम् । महिमानम् महत्त्वम् । सवितुरुदयामावेशनिद्रोद्योद्यन्तिपतेः तेषां इतिःस्तुत्या-घमायात् । ओजसा श्लेन च युक्ता भवन्ति^१ । यः सविता पार्थिवानि रजांसि पृथिन्यादि-लोकान् महित्यना महश्चेन विगमे परिच्छिनति, सः देवः एतशः एतवर्णः शुभ्रः शोभमानः सन्, राजते इति नेषः ॥ ३ ॥

उत यांसि सवितुर्हीणि रोचनोत् सूर्यस्य रश्मिभिः समृच्यसि ।

उत रात्रीमभयत् परीयस उत मित्रो भवसि देव धर्मभिः ॥ ४ ॥

१. "नि राजत् महिमानम् मूको.

उत । यासि । सुवितरिति । त्रीणि । रोचना । उत । सूर्यस्य । रश्मिभिः । सम् । उच्यसि ।
उत । रात्रीम् । उभयतः । परि । ईपसे । उत । मित्रः । भवसि । देव । धर्मभिः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अपि च गच्छसि हे सवितः ! नीणि तेजसि लोकान् वा । अपि च सूर्यस्य रश्मिभिः सद्गच्छसे
स्वरूपेण । अपि च रात्रीम् उभयतः परि गच्छसि । उत मित्रः च देव ! भवसि कर्मभिः ॥ ४ ॥

सुब्रह्म० हे सवितः ! उत अपि च त्रीणि रोचना रोचमानान् ह्यलोकान् इन्द्रप्रजापतिसदृश्यान्
त्रीन् लोकान् यासि गच्छसि । उत अपि च सूर्यस्य रश्मिभिः सम् उच्यसि सद्गच्छसि । उत
अपि च रात्रीम् उभयतः उभयपार्श्वे परि ईपसे परिगच्छसि । उत अपि च हे देव !
सवितः ! स्वम् धर्मभिः जगद्दारकैः कर्मभिः मित्रः भवसि मित्राण्येवो देवो भवसि ॥ ४ ॥

उतेशिपे प्रसवस्य त्वमेक इदुत पूषा भवसि देव यामभिः ।

उतेदं विश्वं भुवनं वि राजसि श्वावाश्वस्ते सवितुः स्तोममानशे ॥ ५ ॥

उत । ईशिपे । प्रसवस्य । त्वम् । एकः । इत् । उत । पूषा । भवसि । देव । यामभिः ।
उत । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । वि । राजसि । श्वावऽश्वः । ते । सवितुः । स्तोमम् ।
आनशे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अपि च ईशिपे अनुज्ञायाः त्वम् एकः एव । अपि च पूषा भवसि देव । आगमनैः । अपि
च इदम् विश्वम् भुवनम् वि राजसि । श्वावाश्वः ते सवितुः । स्तोमम् व्याप्नोति कुरते ॥ ५ ॥

सुब्रह्म० हे सवितः ! त्वम् एकः इत् एक एव प्रसवस्य सर्वकामानुशाकरणाय ईशिपे समर्थो
भवसि । उत अपि च पूषा पोषकः भवसि हे देव ! यामभिः गमनैः । उत अपि च
इदम् विश्वम् भुवनम् सर्वं भूतजातम् वि राजसि ईशिपे धारयितुम् । यस्मात् पूर्वमहानुभावः
तस्मात् हे सवितः ! ते तुभ्यम् श्वावाश्वः ऋषिः स्तोमम् खोत्रम् आनशे व्याप्नोति करोति ।
हृदयेवम् शास्त्रानि परोक्षतया निर्दिश्याद ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थाध्याये चतुर्विंशो वसः ॥

[८२]

तत् सवितुर्वृणीमहे वयं देवस्य भोजनम् । श्रेष्ठं सर्वधातमं त्वरं भगंस्य धीमहि ॥ १ ॥

तत् । सवितुः । वृणीमहे । वयम् । देवस्य । भोजनम् ।
श्रेष्ठम् । सर्वधातमम् । त्वरम् । भगंस्य । धीमहि ॥ १ ॥

वेङ्कट० तत् सवितुः वृणीमहे वयम् देवस्य भोजनम्, श्रेष्ठं सर्वेषाम् कृतिरायेन धारकं भजनीयस्य
सवितुः श्रेष्ठकं तेजश्च धारयामः ॥ १ ॥

१. देवः मूको. २. वयसि मूको. ३. सारित रिं ऋपे. ४. श्रेष्ठं मूको. ५. ५. वृणे
विश्वे चन्द्राणि धीमहि विः सारित एने.

मुद्रल० 'उत्सवितुः' इति नवर्षे दशमं सूक्तम् । इयावाश् कृषिः । प्रथमा अनुष्टुप्, शिष्टा गायत्र्यः । सविता देवता ।

तत् भोजनम् धनम् वयम् श्रोतारः षुणीमहे प्रार्थयामहे । कस्य धनम् । सवितुः प्रेरकस्य देवस्य स्वभूतम् । धेष्टम् प्रशस्यम् सर्वशतमम् सर्वस्य धावृतमम्, सर्वस्य भोग्यदमित्यर्थः, धृष्टम् शम्भुतां हिंसकम् धनम् भगस्य भजनीयस्य सवितुरनुप्रदाय धीमहि धारयाम, ढपभोगं करवामेत्यर्थः ॥ १ ॥

अस्य हि स्वयंशस्तरं सवितुः कञ्चन प्रियम् । न मिनन्ति स्वराज्यम् ॥ २ ॥

अस्ये । हि । स्वयंशः उत्तरम् । सवितुः । कत् । चन । प्रियम् । न । मिनन्ति । स्वराज्यम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० 'अस्य हि कस्यन्तं स्वभूतयशस्कम् सवितुः कदाचिदपि प्रियम् न हिंसन्ति स्वराज्यम्' ॥ २ ॥

मुद्रल० अस्य सवितुः स्वयंशस्तरम् अतिशयेन स्वयंशस्कम् प्रियम् सर्वेषां प्रियभूतम् स्वराज्यम् स्वयमेव राजमानस्यम् ऐश्वर्यम् कत् नन केचिदपि असुरावयः न मिनन्ति न हि हिंसन्ति ॥ २ ॥

स हि रत्नानि दाशुपे सुवातिं सविता भगः । तं भागं चित्रमीमहे ॥ ३ ॥

सः । हि । रत्नानि । दाशुपे । सुवातिं । सविता । भगः । तम् । भागम् । चित्रम् । ईमहे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सः हि रत्नानि यजमानाय प्रसीतिं सविता भजनीयः । तम् धनम् चित्रम् याचामहे ॥ ३ ॥

मुद्रल० सः हि स खलु सविता भगः भजनीयो देवः दाशुपे इविद्भिरे मद्यम् रत्नानि रमणीयानि धनानि सुवातिं प्रेरयति प्रपच्छति । तम् देवम् भागम् भजनीयम् चित्रम् चापसीयं धनम् ईमहे याचामहे ॥ ३ ॥

अद्या नो देव सवितः प्रजावत् सावीः सौभगम् । परां दुःस्वप्न्यं सुव ॥ ४ ॥

अद्य । नः । देव । सवितरिति । प्रजावत् । सावीः । सौभगम् । परां । दुःस्वप्न्यं । सुव ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अद्य असाकम् हे देव । सवितः । प्रजावुक्तं धनं देहि, विनाशश्च च दुःस्वप्न्यम् ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे सवितः । देव । नः असाभ्यम् अद्य अस्मिन् यागदिने प्रजावत् पुत्राद्युपेतम् सौभगम् धनम् सावीः प्रेरय । दुःस्वप्न्यम् क्षारिण्यम् परां सुव हरे प्रेरय ॥ ४ ॥

विश्वानि देव सवितर्द्वितानि परां सुव । यद् भद्रं तन्न आ सुव ॥ ५ ॥

विश्वानि । देव । सवितुः । द्विः । तानि । परां । सुव । यद् । भद्रम् । तद् । नः । आ । सुव ॥ ५ ॥

वेङ्कट० निगदसिदा ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे सवितः । देव । इवम् विस्वानि दुरितानि परा सुव, यद् भद्रम् प्रजापशुगृहादिकं तत् नः
अस्मभ्यन् आ युव अस्मद्भिमुखं प्रेरय ॥ ५ ॥

इति चतुर्धांशके चतुर्धांप्याये पद्मविंशो वरगः ॥

अनागसो अदितये देवस्य सवितुः सवे । विश्वा वामानि धीमहि ॥ ६ ॥

अनागसः । अदितये । देवस्य । सवितुः । सवे । विश्वा । वामानि । धीमहि ॥ ६ ॥

षेडूट० अनागतः अह्यै पृथिव्यै देवस्य सवितुः प्रसवे विश्वानि धनानि धीमहि* ॥ ६ ॥

मुद्गल० वयमनुष्ठातारः सवितुः प्रेरकस्य देवस्य सवे अनुज्ञायां सत्याम् अदितये देव्यै भूम्यै अनागतः
स्याम अनपराधिनो भवेम । अपगतेष्वामःसु विश्वा सर्वानि वानानि वननीमानि धनानि धीमहि
धारयाम ॥ ६ ॥

आ विश्वदेवं सत्पतिं सूक्तैरद्या वृणीमहे । सत्यसवं सवितारम् ॥ ७ ॥

आ । विश्वदेवम् । सत्पतिम् । सुसुक्तैः । अद्य । वृणीमहे । सत्यसवम् । सवितारम् ॥ ७ ॥

षेडूट० निगदसिद्धा ॥ ७ ॥

मुद्गल० विश्वदेवम् विश्वे देवा यत्न वसे भवन्ति तारयाम् सत्यतिम् सताम् अनुष्ठातृणां पालकम्
सत्यसवम् सत्यानुष्ठाम् सवितारम् देवम् अद्य अस्मिन् यागदिने सूक्तैः आ वृणीमहे सम्भजामहे ॥ ७ ॥

य इमे उभे अहनी पुर एत्यग्रयुच्छन् । स्वाधीदेवः सविता ॥ ८ ॥

यः । इमे इति । उभे इति । अहनी इति । पुरः । एति । अग्रयुच्छन् । सुसुआधीः । देवः । सविता ॥ ८ ॥

षेडूट० यः इमे उभे अहोरात्रे पुरः एति अग्रमाद्यन् सुकर्मा देवः सविता ॥ ८ ॥

मुद्गल० यः सविता देवः स्वाधीः शोभनाभ्यामः सन् इमे उभे अहनी तयोः पुरः पुरस्ताद् अग्रयुच्छन्
अग्रमाद्यन् एति गच्छति, एम् आधृणीमहे इति सरहन्धः ॥ ८ ॥

य इमा विश्वा ज्ञातान्याश्रावयति श्लोकेन । प्र च सुवार्तिं सविता ॥ ९ ॥

यः । इमा । विश्वा । ज्ञातानि । आश्रावयति । श्लोकेन । प्र । च । सुवार्तिं । सविता ॥ ९ ॥

षेडूट० यः इमानि विश्वानि ज्ञातानि श्लोकेन आश्रावयति, प्र सौति च देवः सविता, तम् आधृणी-
महे इति ॥ ९ ॥

मुद्गल० यः देवः इमा इमानि विश्वा सर्वानि ज्ञातानि जल्पनान् प्राणिनां, जल्पमानिस्यथैः । तान्
श्लोकेन यशस्ता आश्रावयति । सर्वेऽप्यस्य सति शृण्वन्तीत्यर्थैः । किञ्च सविता प्र सुवार्ति,
प्रेरयति, तम् आधृणीमहे इति । च पुरम् ॥ ९ ॥

इति चतुर्धांशके चतुर्धांप्याये पद्मविंशो वरगः ॥

[८३]

अच्छां वद तवसं गीर्भिराभिः स्तुहि पर्जन्यं नमसा विवास ।

कनिकदत् वृषभो जौरदानु रेतो दधात्पोर्षधीषु गर्भम् ॥ १ ॥

अच्छ । वद । तवसं । गीःऽभिः । आभिः । स्तुहि । पर्जन्यम् । नमसा । आ । विवास ।

कनिकदत् । वृषभः । जौरऽदानुः । रेतः । दधाति । ओर्षधीषु । गर्भम् ॥ १ ॥

पेङ्कट० वात्रिः । नमिवद वृषम्, गीभिः आभिः स्तुहि पर्जन्यम्, नमसा च परिचर । यः सव्यं कुर्वन् वर्धिता क्षिप्रदानः उदकम् दधाति ओर्षधीषु गर्भम् च गर्भहेतुं बोदकम् ॥ १ ॥

मुद्रल० 'अच्छा वद' इति दशचंभिकावर्गं सूक्तम् । भौम आश्रेय ऋषिः । 'यत् पर्जन्यं' इत्येषा नपुंसो धनुष्यम्, 'वि वृक्षान्' इत्याद्याः त्रिष्टो जगरथाः, शिष्टाः एव त्रिष्टुभः । पर्जन्यो देवता ॥

हे स्तोत्रः ! तवसम् पञ्चवन्तम् पर्जन्यम् अच्छ भूमिप्राप्य वद प्रार्थय, आभिः गीभिः स्तुतिनाभिः स्तुहि, नमसा धनेन हविर्लक्षणेन आ विवास सर्वतः परिचर । यः पर्जन्यः वृषभः अपां वर्धिता जौरदानुः क्षिप्रदानः कनिकदत् गर्जनशब्दं कुर्वन् ओर्षधीषु गर्भम् गर्भरथा-नीषम् रेतः उदकम् दधाति स्थानयति, तं स्तुहि ॥ १ ॥

वि वृक्षान् हन्त्युत हन्ति रक्षसो विश्वं विभाय भुवनं महावधात् ।

उतानागा ईपते वृष्यंभवतो यत् पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुष्कृतः ॥ २ ॥

वि । वृक्षान् । हन्ति । उत । हन्ति । रक्षसः । विश्वम् । विभाय । भुवनम् । महावधात् ।

उत । अनागाः । ईपते । वृष्यंभवतो । यत् । पर्जन्यः । स्तनयन् । हन्ति । दुःऽकृतः ॥ २ ॥

पेङ्कट० 'वि हन्ति वृक्षान्, वि हन्ति च रक्षांसि, सर्वाणि च अस्माद् भूतानि विभ्यति महावधात् । महान् हि अस्य वधः, अप्पनपराधो भीतः फलायते वर्षर्हमेवतः, यत् पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुष्कृतः पापकृतः' इति यास्कः (१०, ११) ॥ २ ॥

मुद्रल० अनागाः विध्यापः पर्जन्यः वृक्षान् वि हन्ति, रक्षसः रक्षांसि सर्वाणि हन्ति । उत अपि च विश्वम् सर्वम् भुवनम् महावधात् अपराधान् विभाय विभेति । उत अपि च वृष्यानातः वर्षर्हमेवतः ईपते हृष्यति । दुष्कृतः पापकृतः यत् यः पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति ॥ २ ॥

रथीव कशयाश्वो अभिक्षिपन्नाविर्दूतान् कृणुते वृष्यं ई अहं ।

दूरात् सिंहरस्य स्तनधा उदीरते यत् पर्जन्यः कृणुते वृष्यं नमः ॥ ३ ॥

रथीऽश्व । कशया । अश्वान् । अभिक्षिपन् । आभिः । दूतान् । कृणुते । वृष्यं । अहं ।

दूरात् । सिंहरस्यं । स्तनधाः । उद् । ईरते । यत् । पर्जन्यः । कृणुते । वृष्यं । नमः ॥ ३ ॥

येद्भूट० सारथिः इव कशया अश्वान् अभिक्षिपन्^१ आधिः कृणुते वर्षणनिमित्तान् मरुत्प्रभृतीन् ।
वाह इत्यादौष्ये । दूरात् एव सिंहस्येदास्य मेघस्य शब्दाः उद् गच्छन्ति, यदा पर्जन्यः करोति
वर्षणहेतुम् आकाशम्^२ ॥ ३ ॥

मुद्रल० रथीव रथस्वामीनः । स यथा कशया अश्वान् अभिक्षिपन् दूतान् मदात् आधिष्करोति तद्वदसौ
पर्जन्योऽपि कशया अश्वान् मेघान् अभिक्षिपन् प्रेरयन् वर्षान् वर्षकान् दूतान् मेघान् आधिः
कृणुते^३ प्रकटयति । अह पूरणः । एवम् सिंहस्य मेघस्य स्तनयोः गर्जनशब्दाः दूरात् उद् ईरते
उद्गच्छन्ति । कदा । यद् यदा पर्जन्यः नभः अन्तरिक्षम् वर्षान् वर्षोपेतम् कृणुते करोति तदा ॥ ३ ॥

प्र वाता वान्ति पृतयन्ति विद्युत् उदोर्षधीर्जिह्वेते पिन्वते स्वः ।

इरा विश्वस्मै भुवनाय जायते यद् पर्जन्यः पृथिवीं रेतसावति ॥ ४ ॥

प्र । वाताः । वान्ति । पृतयन्ति । विद्युत् । उद् । ओर्षधीः । जिह्वेते । पिन्वते । स्वरुरिति स्वः ।
इरा । विश्वस्मै । भुवनाय । जायते । यद् । पर्जन्यः । पृथिवीम् । रेतसा । अवति ॥ ४ ॥

येद्भूट० प्र वान्ति वाताः, विद्युत् च पतन्ति, ओषध्यश्च उद् गच्छन्ति, सर्वं च स्वरसं क्षरति^४, अन्नं च
विश्वस्मै भुवनाय जायते यदा पर्जन्यः पृथिवीम् उदकेन रक्षति ॥ ४ ॥

मुद्रल० प्र वान्ति वाताः बृहस्पतम् । पतयन्ति गच्छन्ति समन्तात् सब्रह्मि विद्युत् । ओषधीः
ओषध्यम्, उद् जिह्वेते उद्गच्छन्ति प्रवर्षन्ते । एवः अन्तरिक्षम् पिन्वते क्षरति । इरा भूमिः
विश्वस्मै सर्वस्मै भुवनाय जायते सर्वजगद्विषाय समर्था भवति । कदा । यद् यदा पर्जन्यः
देवः पृथिवीम् रेतसा उदकेन अवति रक्षति तदा एवं भवति ॥ ४ ॥

यस्य व्रते पृथिवी नन्नमीति यस्य व्रते शफवृर्जधुरीति ।

यस्य व्रत ओर्षधीर्विश्वरूपाः स नः पर्जन्य मदि शर्म यच्छ ॥ ५ ॥

यस्य । व्रते । पृथिवी । नन्नमीति । यस्य । व्रते । शफवृत् । जर्धुरीति ।
यस्य । व्रते । ओर्षधीः । विश्वरूपाः । सः । नः । पर्जन्य । मदि । शर्म । यच्छ ॥ ५ ॥

येद्भूट० यस्य कर्मणि पृथिवी भरयन्तम् आर्द्धभूया नमति, यस्य कर्मणि शफवृत् पथादि पुष्टं
भवति, अस्य व्रते ओषध्यः विश्वरूपाः जायन्ते, सः स्वम् नः हे पर्जन्य । महत् सुखं
प्रयच्छ ॥ ५ ॥

मुद्रल० यस्य पर्जन्यस्य व्रते कर्मणि पृथिवी नन्नमीति भरयन् नमति सर्वेषाम् अन्नो भवति, यस्य
व्रते शफवृत् पथादिकम् जर्धुरीति गच्छति, यस्य व्रते ओषधीः ओषध्यः विश्वरूपाः नानारूपा भवन्ति ।
हे पर्जन्य ! नः महान्नस्यम् नः अस्मान्पाम् मदि शर्म महत् सुखम् यच्छ प्रयच्छ ॥ ५ ॥

इति षण्ण्यष्टके षण्ण्यष्टके सप्तविंशो वर्यः ॥

दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वं प्र पिन्वत वृष्णो अश्वस्य धाराः ।
अर्वाङ्ङितेन स्तनयित्नुनेद्वापो निपिञ्चन्नसुरः पिता नः ॥ ६ ॥

दिवः । नः । वृष्टिम् । मरुतः । ररीध्वम् । प्र । पिन्वत । वृष्णः । अश्वस्य । धाराः ।
अर्वाङ् । एतेन । स्तनयित्नुना । आ । इहि । अपः । निऽसिञ्चन् । असुरः । पिता । नः ॥ ६ ॥
वेङ्कट० दिवः नः वृष्टिम् हे मरुतः । प्रपच्छत । प्रन्वायत^१ वरितुः अश्वस्य पञ्चैत्यस्य धाराः । अर्वाङ् एतेन
स्तनयित्नुना आ इहि अपः निपिञ्चन् प्राज्ञः पालयिता अस्माकम् ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे मरुतः । वृषम् दिवः अन्तरिक्षात् सकाशात् नः अस्मान्यम् वृष्टिम् ररीध्वम् दत्त । वृष्णः
वर्षकस्य अश्वस्य न्यापकस्य मेघस्य सम्बन्धिभ्यः धाराः उदकस्य धाराः प्र पिन्वत प्रक्षरत^१ ।
हे पञ्चैत्य ! त्वम् एतेन स्तनयित्नुना गजेता मेघेन सह अर्वाङ् अस्मदभिमुखम् आ इहि
आगच्छ । किं ह्यर्वाङ् । अपः अस्मांसि निपिञ्चन् स देवः पञ्चैत्यः असुरः उदकानां निरसिता
सन् नः अस्माकम् पिता पालकश्च ॥ ६ ॥

अभि क्रन्द स्तनय गर्भमा धा उदन्वता परि दीया रथेन ।
इति सु कर्ष विपितं न्यञ्चं समा भवन्तुद्वतो निपादाः ॥ ७ ॥

अभि । क्रन्द । स्तनय । गर्भम् । आ । धाः । उदन्वता । परि । दीय । रथेन ।
इतिम् । सु । कर्ष । विऽसितम् । न्यञ्चम् । समाः । भवन्तु । उदन्वतः । निऽपादाः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अभि क्रन्द, स्तनितशब्दं च कुत । भोवधीनाम् गर्भम् आ धेहि । परितो गच्छ उदक-
यता रथेन । इतिसदृशं मेघं सुष्ठु कर्षं विपिताऽऽस्यम्^१ नीचीनमुखम् । समाः गच्छन् उदकेन
उच्छ्रिताः निष्ठाया देशाः ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे पञ्चैत्य ! अभि भूम्याभिमुखम् क्रन्द^२ शब्दय^३, स्तनय गर्भं । गर्भम् गर्भस्थानीयम् उदकम्
भोवधीषु आ धाः आ धेहि । उदर्धम् उदन्वता उदकयता रथेन परि दीय परितो गच्छ ।
इतिम् मेघम् विपितम् ददम् न्यञ्चम् न्यञ्चं भोवमुखम् सु सुष्ठु कर्षं आकर्षं वृष्टवर्षम् ।
एव कृते उदकः उच्यतेप्रदेशाः निपादाः भ्यभूत्पादा निष्ठायाप्रदेशाः समाः उदकपूर्णः भवन्तु ॥ ७ ॥

महान्तं कोऽमुदं चा नि पिञ्च स्यन्दन्तां कृत्वा विपिताः पुरस्तात् ।
धृतेन धारापृथिवी व्युन्धि सुप्रपाणं भवत्वुञ्च्यार्म्यः ॥ ८ ॥

महान्तम् । कोऽशीम् । उच् । अच् । नि । पिञ्च । स्यन्दन्ताम् । कृत्वाः । विऽसिताः । पुरस्तात् ।
धृतेन । धारापृथिवी इति । वि । व्युन्धि । सुऽप्रपाणम् । भवन्तु । अञ्च्यार्म्यः ॥ ८ ॥

१. प्राशा^१ वि^२ लक्ष्. २. रथन्त मूयो. ३. कर्षं वि^३ लक्ष्. ४. विपितायं वि^४ लक्ष्. ५. भूम्याभि
मूयो. ६. उदक मूयो.

वेङ्कट० महान्तम् मेघम् उत सिद्ध उत्सिक्तम् उदके च पृथिव्यां नि सिद्ध । स्थन्दन्ताम् कुल्याः विमुक्ताः पुरस्तात् । उदकेन यावापृथिवी विविधं क्लेदय । सुप्रपाणम् भवतु गोभ्यः ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे पर्यन्त! त्वम् महान्तम् प्रवृद्धम् कोशम् कोशस्थानीयं मेघम् उत अत्र उद्गच्छ । नि सिद्ध नीचैः ह्यारय । कुल्याः नद्यः विविक्ताः विप्यूताः सत्यः स्थन्दन्ताम् प्रवहन्तु पुरस्तात् पूर्वाभि-
मुखम् । प्रायेण नद्यः प्राप्यः स्थन्दन्ते^१ । पृथेन उदकेन यावापृथिवी दिवं च पृथिवी च वि उन्धि क्लेदय । अग्न्याभ्यः गोभ्यः सुप्रपाणम् सुप्रपातन्वम् उदकम् भवतु ॥ ८ ॥

यत् पर्जन्यं कर्निकदत् स्तनयन् हंसिं दुष्कृतः ।

प्रतीदं विश्वं मोदते यत् किं च पृथिव्यामधि ॥ ९ ॥

यत् । पर्जन्यं । कर्निकदत् । स्तनयन् । हंसिं । दुःऽकृतः ।

प्रति । इदम् । विश्वम् । मोदते । यत् । किम् । च । पृथिव्याम् । अधि ॥ ९ ॥

वेङ्कट० यदा हे पर्जन्य! शब्दं दुर्बदं स्तनयन् च^१ हंसि रक्षांसि, प्रमोदते तदा एतत्^२ विश्वम् यत् किम् विश्वं पृथिव्याम् अधि यसति ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे पर्यन्त! यत् पदा त्वम् कर्निकदत् अत्यर्थं सन्धयन् स्तनयन् दुष्कृतः पापकृतो मेघान् हंसि विदारयति । तदानीम् इदम् विश्वम् अगत् प्रति मोदते । यत् किम् च पृथिव्याम् अधि भूत्याम् अधिष्ठितं यत् चराचरतमकं तद् इदं विश्वं मोदते ह्यप्यति ॥ ९ ॥

अवर्षावर्षसुष्टु पू गृभायाकर्धन्वान्यत्येतन्ना उ ।

अजीजन ओषधीर्भोजनाय कमुत् प्रजाम्योऽविदो मनीषाम् ॥ १० ॥

अवर्षाः । वर्षम् । उत । ऊँ इति । सु । गृभाय । अर्कः । धन्वानि । अतिऽएतवै । ऊँ इति ।

अजीजनः । ओषधीः । भोजनाय । कम् । उत । प्रजाम्यः । अविदुः । मनीषाम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० अवर्षाः, वर्षम् सुष्टु ओद्गृहीतवानसि । तथा निरुदकानपि देशान् करोषि^१ अतीत्य गन्तुम् । तथा ओषधीः च भोजनाय अजीजनः । उत प्रजाम्यः प्रज्ञाम् अलम्भयः ॥ १० ॥

मुद्गल० इयम् अतिशुद्धिविशेषी । हे पर्यन्त! त्वम् अवर्षाः वृष्टवानसि । वर्षम् उत उ सु गृभाय उद्गृह्यन्तु सु सुष्टु गृभाय गृहाण । परिवहेत्पर्यः । धन्वानि निरुदकप्रदेशान् अकः अलवतः वृष्टवानसि । किमर्थम् । आवेतवै उ अतिशय्य गन्तुम् । ओषधीः भोजनाय उद्पादयः । किमर्थम् । भोजनाय भोगाय । कम् पूरणः । उत अवि च प्रजाम्यः सक्षाज्ञान् मनीषाम् शतुतिम् अविदः प्राप्तवानसि ॥ १० ॥

इति षतुर्पादके षतुर्धाण्याये अष्टाविंशो वर्मः ॥

१. रयन्ते मूको. २. न्यः मूको. ३-३. उन्धि/वि वि' हर्ष. ४. एतं मूको. ५. करोते
६. अन्तेति वि' हर्ष.

[८४]

बद्धित्था पर्वतानां खिद्रं विमर्षि पृथिवि ।

प्र या भूमिं प्रवत्वति म्हा जिनोर्षि महिनि ॥ १ ॥

बद्ध। इत्था । पर्वतानाम् । खिद्रम् । विमर्षि । पृथिवि ।

प्र । या । भूमिम् । प्रवत्वति । म्हा । जिनोर्षि । महिनि ॥ १ ॥

वेङ्कट० सत्यं त्वं मेघानाम्' उदनम् अमुत्र धारयसि पृथिवि!, प्र तिन्वसि या भूमिं हे प्रवणवति!
महत्वेन हे उदकवति! (ट. या ११, ३७) इति पृथिव्या अभिदेवतां मध्यस्थानपठितां पृथिवीम्
आह (निम ५, ५) ॥ १ ॥

मुद्रल० 'बद्धित्था' इति तुचात्मकं द्वादशं सूक्तम् । भौम आश्रेय ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः ।
पृथिवी देवता ॥

हे पृथिवि! मध्यस्थानदेवते! इत्या इत्थम् अमुत्र अन्तरिक्षे वा बद्ध, सत्यम् पर्वतानाम्
मेघानां वा खिद्रम् खेद्वं मेदनम् विमर्षि धारयसि । हे महिनि! महति! हे प्रवत्वति!
प्रवणवति! प्रवणोदकवति! वा वा त्वम् भूमिम् प्रवक्ष्यां पृथिवीम् म्हा महत्वेन प्र जिनोर्षि
प्रकर्षेण प्रीणयसि ॥ १ ॥

स्तोमांसस्वा विचारिणि प्रति षोभन्त्यवर्जुभिः ।

प्र या वाजं न हेर्षन्तं पेरुमस्यस्यर्जुनि ॥ २ ॥

स्तोमांसः । स्वा । विचारिणि । प्रति । स्तोमन्ति । अवर्जुभिः ।

प्र । या । वाजम् । न । हेर्षन्तम् । पेरुम् । अस्वसि । अवर्जुनि ॥ २ ॥

वेङ्कट० स्तोमांसः स्वा विचरणास्वमांस! प्रति अवर्णित इविभिः सद्यः प्र क्षिपसि या अश्वमिव शब्दं
कुर्षन्तं पूरकं मेघं शुक्रवर्णं! ॥ २ ॥

मुद्रल० हे विचारिणि! विविधं चरणाशीले! पृथिवीदेवि! स्वा त्वाम् स्तोमांसः स्तोमांसः अन्तुभिः
गमनशीलेः स्तोमैः प्रति स्तोमन्ति अभिष्टुवन्ति । किञ्च या त्वम् हेर्षन्तम् शब्दमन्तम्
वाजम् न अश्वमिव पेरुम् पूरकं मेघम् प्र अस्वसि प्रक्षिपसि हे अवर्जुनि! शुक्रवर्णं! ॥ २ ॥

इच्छा चिद्र या वनस्पतीन् क्षमया दर्ष्योर्जसा ।

यत् ते अभस्यं विद्युतो दिवो वर्षन्ति वृष्टयः ॥ ३ ॥

इच्छा । चिद्र । या । वनस्पतीन् । क्षमया । दर्ष्यि । ओर्जसा ।

यत् । ते । अभस्यं । विद्युतः । दिवः । वर्षन्ति । वृष्टयः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० दृढानवि वनस्पतीन् अनया पृथिव्या यान् तत्र भारवसि वलेन, यदा तत्र अधस्य विद्योतमानस्य शुलोकस्य 'वर्षन्ति उदकानि' पर्वन्त्याः^२, पतन्ति वा^३ उदकानि, तदा धारयसि ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे पृथिवि! या त्वम् दृढा चित् दृढया क्षया भूम्ना सह वनस्पतीन् वृक्षान् ओजसा वलेन दर्शयि धारयसि । यत् यस्मात् ते तव सम्बन्धिनाः पृथयः वर्षका मेघाः विशुनः विद्योतमानात् अधस्य अभ्रात् अपां हतुः दिवः अन्तरिक्षात् वर्षन्ति ॥ ३ ॥

इति चतुर्थांशके चतुर्थाध्याये एकोनविंशो वरगः ॥

[८५]

प्र सत्राजै बृहदंर्चा गभीरं ब्रह्म प्रियं वरुणाय श्रुताय ।
वि यो जधानं शमितेव चर्मोपस्तिरे पृथिवीं सूर्याय ॥ १ ॥

प्र । सुमऽराजै । बृहत् । अर्चे । गभीरम् । ब्रह्म । प्रियम् । वरुणाय । श्रुताय ।
वि । यः । जधानं । शमिताईव । चर्म । उपस्तिरे । पृथिवीम् । सूर्याय ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्र उच्चारय सर्वेषां राज्ञे बृहत् गभीरम् प्रियम् ब्रह्म वरुणाय श्रुताय । वि इमित्त यः शेषम् शमिता इव चर्मं मध्यमस्थानपठितान् पृथिवीम् सूर्याय पर्वन्त्या उपस्तरणाधम्, अग्निः^४ पृथिवीं छादयितुम् । अयि वा शेषः चर्मं तं विद्वन्ति पृथिवीं तदसा छादयितुमिति ॥ १ ॥

मुद्रल० 'प्र सत्राजे' इति अथर्वे प्रयोदशं सूक्तम् । अग्निर्देविः । त्रिष्टुप् छन्दः । वरुणो देवता ।

अग्निः स्वारसानं सम्प्राप्य प्रवीति । हे अग्ने!^५ त्वम् सत्राजे सम्बन्धु राजमानाय हंशराय श्रुताय सर्वत्र भूयसाणाय वरुणाय उपद्रवक्ष्य निवारकाय देवाय बृहत् प्रभूतम् गभीरम् दुरवगाहम् प्रियम् प्रियभूतम् ब्रह्म स्वोत्तरूपम् कर्म प्र अर्चे, प्रोच्चारयेत्यर्थः । यः वरुणः शमिता इव चर्मं शमिता पशुविनासकतां^६ यपोस्तरणाय चर्मं इन्ति तद्वत् पृथिवीम् निस्तीर्णम् अन्तरिक्षम् सूर्याय सूर्यस्य उपस्तिरे आस्तरणाय वि जघान विस्तरयामास ॥ १ ॥

वनेषु ष्यन्तरिक्षं ततान् वाजमर्षत्सु पर्य उस्त्रियासु ।
हृतसु क्रतुं वरुणो अप्सवर्षि द्विवि सूर्यमदधात् सोममर्द्रां ॥ २ ॥

वनेषु । वि । अन्तरिक्षम् । ततान् । वाजम् । अर्षत्सु । पर्यः । उस्त्रियासु ।
हृतसु । वरुणः । अप्सु । अग्निम् । द्विवि । सूर्यम् । अदधात् । सोमम् । अर्द्रां ॥ २ ॥

वेङ्कट० वनेषु हीदम् पशु वृक्षामेव अन्तरिक्षम् विवदम् । सत्सादाह—'वनेषु ष्यन्तरिक्षं ततान'
(काश ४, १, ४, ४) इत्यादि पात्रसन्नेयकम् । बलम् अथेषु, पयः गोषु, प्रशानम् इत्यु^७, वरुणः अप्सु

१-१. वर्षन्ति पठितानि विं लपं. २. ष्यः मूको. ३. य विं लपं ४. नासि मूको,
५. नासिः विं; अविधि. ल; अविधि लपं. ६. ष्य मूको. ७. पशु रिपां मूको.

अग्निम्, दिवि च अर्धमणम् अदधात्, सोमम् च अदौ । तत्र ब्राह्मणम्—'अदियु हीमियु गिरियु सोमो हितः' (काश ४, २, ४, ४) इति ॥ २ ॥

मुद्रल० भयम् वरुणः कनेषु वृक्षाग्रेषु अन्तरिक्षम् वि ततान विस्तारितवान् । वाजम् घलम् अर्धेषु अर्धेषु, पयः क्षीरम् उत्पिपाद् गोषु, ह्यु हृदयेषु कठुम् कर्मसङ्कल्पम्, अग्न्यु उदकेषु अग्निम् वैद्युतम् । सर्वत्र विरतान इति सगन्धः । किञ्च दिवि शुलोकं सर्गम् अदधात् स्थापितवान् सोमम् च अदौ पर्वते अदधात् ॥ १ ॥

नीचीनवारं वरुणः कर्णन्धं प्र संसर्ज रोदसी अन्तरिक्षम् ।

तेन विश्वस्य भुवनस्य राजा यवं न वृष्टिर्व्युनात्ति भूमि ॥ ३ ॥

नीचीनऽवारम् । वरुणः । कर्णन्धम् । प्र । संसर्ज । रोदसी इति । अन्तरिक्षम् ।

तेनै । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा । यवम् । न । वृष्टिः । वि । वृत्ति । भूमि ॥ ३ ॥

शेङ्कट० नीचीनद्वारम् वरुणः मेघम् प्र सृजति धीन् लोकान् प्रति, तेन सर्वस्य भुवनस्य राजा यवम् इव वृष्टिः वि वृत्ति पृथिवीम् ॥ ३ ॥

मुद्रल० नीचीनवारम् अधोमुखाविकम् प्र संसर्ज कृत्वा । कम् । कर्णन्धम् कर्णम् उदकम् । उद घोषतेऽत्र इति कर्णन्धो मेघः, सं तथा अकरोत् । किं प्रतीत्युच्यते । रोदसी वावापृथिव्यौ अन्तरिक्षम् च प्रति । लोकहितायेत्यर्थः । तेन उदकेन विदस्य सर्वस्य भुवनस्य मूलजातरम् राजा स्वामी वरुणः भूमि भूमिम् वि वृत्ति हेन्दयति, वृष्टिः सेक्ता प्रमात् यवम् न यवमिव, यवान् यथा प्ररोहाय सर्वत्र प्रसारयति तद्वत् भूमिं सर्वत्रोत्ति ॥ ३ ॥

उत्तत्ति भूमिं पृथिवीपुत द्यां यदा दुग्धं वरुणो वष्टयादित् ।

समभ्रेण वसत पर्वतासस्तविपीयन्तः यथयन्त वीराः ॥ ४ ॥

उत्तत्ति । भूमिम् । पृथिवीम् । उत्त । याम् । यदा । दुग्धम् । वरुणः । वष्टि । आत् । इत् ।

सत् । अभ्रेण । वसत । पर्वतासः । तविपीयन्तः । यथयन्त । वीराः ॥ ४ ॥

शेङ्कट० हेन्दयति पृथिवीम् अन्तरिक्षं च दिव्यं च यदा वृष्ट्युदकं कामयते वरुणः । अनन्तरमेव सप्तसं कुर्वन्ति तिलोच्चयाः मेघेन । प्रयुषु बलमिच्छन्तः । पार्थिवाः सर्वसद्भावाय रुध्नं कुर्वन्ति, भिक्षाः स्वेषु राष्ट्रेषु गच्छन्ति ॥ ४ ॥

मुद्रल० वरुणा भूमिम् पृथिवीम् अन्तरिक्षम् उत अपि च एतम् शुलोकम् उत्तत्ति हेन्दयति । यदा दुग्धम् उदकप्राणम्^१ वष्टि कामयते । आत् इत् अनन्तरमेव सम् पशत भाषणादयन्ति । के । पर्वतायाः पर्वतन्तः अत्रयः । येन । अभ्रेण मेघेन । किञ्च तविपीयन्तः बलमिच्छन्तः वीराः विभेदेण वृष्टेः भेदविशते मरुतः यथयन्त विदारितयन्तो मेवान् ॥ ४ ॥

इमाम् ष्वासुरस्य श्रुतस्य मही मायां वरुणस्य प्र वोचम् ।

मानेनेव तस्थिवां अन्तरिक्षे वि यो ममे पृथिवीं सूर्येण ॥ ५ ॥

इमाम् । ऊँ इति । सु । आसुरस्य । श्रुतस्य । महीम् । मायाम् । वरुणस्य । प्र । वोचम् ।

मानेनऽद्य । तस्थिवान् । अन्तरिक्षे । वि । यः । ममे । पृथिवीम् । सूर्येण ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इमाम् एव सुष्ठु असुराणां इन्तुः विधुतस्य वरुणस्य महतीम् भावाम् प्र दधीमि । मानदण्डे-
नेव तस्थिवान् अन्तरिक्षे परिच्छिनत्ति यः सूर्येण अन्तरिक्षम् ॥ ५ ॥

मुद्रल० आसुरस्य असुरइन्तुः वरुणस्य श्रुतस्य प्रख्यातरस्य महतीम् महतीम् इमाम् मायाम् प्र वोचम्
प्रदधीमि । यः वरुणः अन्तरिक्षे तस्थिवान् तिष्ठन् मानेन इव दण्डेनेव सूर्येण पृथिवीम् अन्तरिक्षम्
वि ममे परिच्छिनत्ति, तस्वैया माया । उं सु पूरणौ ॥ ५ ॥

इमाम् तु कवितमस्य मायां मही देवस्य नकिरा दधर्ष ।

एकं यदुद्रां न पूणन्त्येनीरासिञ्चन्तीरवनयः समुद्रम् ॥ ६ ॥

इमाम् । ऊँ इति । तु । कवितमस्य । मायाम् । महीम् । देवस्य । नकिः । आ । दधर्ष ।

एकम् । यत् । उद्रा । न । पूणन्ति । एनीः । आऽसिञ्चन्तीः । अवनयः । समुद्रम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० इमाम् यत् कवितमस्य महतीम् भावाम् देवस्य न कश्चित् आ धर्षयति । यत् एकम्
समुद्रम् उदकेन न पूरणन्ति श्वेतवर्णोः^१ आभिमुख्येन गच्छन्त्यः नद्यः ॥ ६ ॥

मुद्रल० कवितमस्य देवस्य वरणस्य महतीम् महतीम् इमाम् मायाम् नकिः नैव आ दधर्ष न
दिनति कश्चिदपि । उं तु पूरणौ । यत् यस्मात् एकम् समुद्रम् उद्रा उदकेन न पूणन्ति न
पूरयन्ति । काः । एनीः पुन्यः शुभ्राः आसिञ्चन्तीः उदकमासेचयन्त्यः अवनयः नद्यः
(हृ. निष १, १२) । अन्तरिक्षविस्तारादिसमुद्रपूरणवर्षम् कर्म वरुणस्य एव । अत एव वरणो महान् ॥ ६ ॥

अर्षम्यं वरुण मित्र्यं वा सखायं वा सुदमिद् आतरं वा ।

वेशं वा नित्यं वरुणारणं वा यत् सीमागंधकृमा शिश्रुस्तत् ॥ ७ ॥

अर्षम्यम् । वरुणम् । मित्र्यम् । वा । सखायम् । वा । सुदम् । इत् । आतरम् । वा ।

वेशम् । वा । नित्यम् । वरुणम् । अरणम् । वा । यत् । सीम् । आर्गः । शिश्रुम् । शिश्रुम् । तत् ।

वेङ्कट० हे वरुण । अर्षमैकार्षम्यः योऽस्माक्यं प्रपच्छति, यः वा मित्रं भवति, यः वा सखातृभ्यान्, यः
वा भ्राता, यः वा समीपगृहस्थः, यः वा गृहस्थः, यो वा गृहमागतः । एताद् सर्वाद् यत्
दयं पापं कृत्वाऽतः, तत् विरुध्य ॥ ७ ॥

१. नास्ति मूढो. २. गच्छन्त्यश्चैतर्णोः मूढो.

मुद्रल० हे वरुण! अर्थम्यम् अर्थमैवार्थम्यः तं प्रदातारम्, वा अथवा मित्रम् धनुरक्तम्, वा अथवा सखायम् समानरूपानम्, सद्यम् इत् सर्वदेव भ्रातरम् वा । नित्यम् निरन्तरम् वेशम् निकटनिकेतन-वर्तिनम् वा शरणम् वा, अशब्दमित्यर्थः । एताद् प्रति यत् सीम् मदेतत् आगः अपराधम् चकन, तद् शिष्यः अस्मत्तो विनाशाम् ॥ ७ ॥

कित्वासो यद् रिंरिपुर्न दीवि यद् वा घा सत्यमुत् यन्न विद्म ।

सर्वा ता वि ध्य शिथिराऽव देवार्था ते स्याम वरुण प्रियासः ॥ ८ ॥

कित्वासः । यत् । रिंरिपुः । न । दीवि । यत् । वा । घ । सत्यम् । उत । यत् । न । विद्म । सर्वा । ता । वि । ध्य । शिथिराऽव । देव । अर्थ । ते । स्याम । वरुण । प्रियासः ॥ ८ ॥

पेड्डुट० कित्वासा अस्मासु इद्वितं पणिवि पापं? देवने, तयत्वे यरणम् अस्माकमस्तीत्यर्थः । तत्र तस्यास्यप्रतिकर्तव्यत्वात् नशब्दः । तथा च मन्त्रः — 'मददीम्यन्तृणमहं दभूव' (तैशा २, ४, १) इति । यत् वा शब्द सत्यम् ऋणम् वा बुद्धिपूर्वं कृतम्, अपि 'वा यत्' न जानीमः, सर्वाणि तानि विशुध्य शिथिलानीच बन्धनानि । अत ऊर्ध्वं तव स्याम हे देव! वरुण! प्रियासः ॥ ८ ॥

मुद्रल० कित्वासः शूतकृतः दीवि न देवने शूते यथा यद् रिंरिपुः लेपमन्ति पापमारोपयन्ति मयि एतत् पापमकरोः इत्यादिपन्ति । वा अथवा । घ पूरणः । यत् पापम् सत्यम् आरोपमन्तरण कृतवन्तः । स्मः । उत अपि च यत् कृतं पापम् न विद्म न जानीमः । ता तानि सर्वा सर्वाणि शिथिरा इव 'शिथिलबन्धनानि फलानीव' वि ध्य विमोचय । हे देव! वरुण! अथ अदन्तरम् ते तव प्रियासः प्रियाः स्याम ॥ ८ ॥

इति चतुर्धाष्टके चतुर्थाष्टादये एकत्रिंशो वर्गः ॥

[८६]

इन्द्राग्नी यमवय उभा वाजेषु मर्त्यम् ।

दृळ्हा चित् स प्र भेदति धुम्ना वाणीरिव त्रितः ॥ १ ॥

इन्द्राग्नी इति । यम् । अर्वायः । उभा । वाजेषु । मर्त्यम् ।

दृळ्हा । चित् । सः । प्र । भेदति । धुम्ना । वाणीःऽव । त्रितः ॥ १ ॥

पेड्डुट० हे इन्द्राग्नी! पालयः उमी सहिषी सङ्ग्रामेषु यम् मनुष्यम्, दृढान्यपि सः प्र भिनति यान्ताम् अशान्मुदकानीय त्रितः 'ऋषिः जनकाले' । स हि अज्ञयः उत्पन्नः ॥ १ ॥

मुद्रल० 'इन्द्राग्नी यम्' इति षट्त्वं चतुर्विंशं शकम् । अत्रिर्देविः । पृषी विराद्पूर्वा, आग्नी 'दशवा-यथाध्वजः' (ऋअ ९, ११) इति परिभाषितत्वात् । शिष्टा अनुष्टुभः । इन्द्राग्नी देवता ।

मुद्रल० हे इन्द्राग्नी ! उभा उभौ परस्पराविसुक्ती युवाम् यम् मर्त्यम् अवयः रक्षयः वाजेषु सङ्ग्रामेषु, सः मर्त्यः दह्या वित् ददान्यपि युष्मा स्योत्मानानि धनानि 'वानुसन्धन्धीनि प्र भेदति भिगति, वितः ऋषिः' वाणीः इव प्रतिवादिवाक्यानीव ॥ १ ॥

या पृतनासु दुष्टरा या वाजेषु श्रवाय्या ।
या पञ्च चर्पणीरभीन्द्राग्नी ता हवामहे ॥ २ ॥

या । पृतनासु । दुष्टरा । या । वाजेषु । श्रवाय्या ।
या । पञ्च । चर्पणीः । अभि । इन्द्राग्नी इति । ता । हवामहे ॥ २ ॥

वेङ्कट० यौ सेनासु दुष्टरी, यौ सङ्ग्रामे श्रवणीयौ, यौ पञ्च जनान् अभि भवतः, तौ इन्द्राग्नी हवामहे ॥२॥

मुद्रल० 'या यौ इन्द्राग्नी पृतनासु' सङ्ग्रामेषु दुष्टरा दुष्टरौ जनभिभाष्यौ, या यौ वाजेषु अश्वेषु श्रवाय्या श्रवाय्यौ स्तुत्यौ, या यौ पञ्च चर्पणीः मनुष्यान् अभि रक्षतः इति शेषः, ता तौ महानुभावी हवामहे स्तुमः ॥ २ ॥

तयोरिदमवच्छवस्तिग्मा दिद्युन्मघोनोः । प्रति हुणा गर्भस्तयोर्गवां वृत्रन्न एपते ॥३॥

तयोः । इत् । अर्गऽयत् । शवः । तिग्मा । दिद्युत् । मघोनोः ।
प्रति । हुणा । गर्भस्तयोः । गवांम् । वृत्रऽन्ने । आ । ईपते ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तयोः एव इदम् अभिभवत् बलं तीक्ष्णं चाऽऽयुधं धनवतोः । तत्र हस्तयोः स्थितेन हुममयेन चमत्सेन अप्वर्युः प्रत्यभिमुखं गच्छति इन्द्राय शोसिद्धयर्षम् ॥ ३ ॥

मुद्रल० अमवत् अभिभाषुकम् शवः बलम् तयोः इत् तयोरिव । मघोनोः मघवतोरन्नवतोः तयोः दिद्युत् बलम् तिग्मा तीक्ष्णं बर्तते गर्भस्तयोः हस्तयोः । एवंभूतौ देवौ गवाम् पण्णभिरपहृतानां गवां स्वामाय हुणा हुमनिकारिण एकेन 'रथेन वृत्रे वृत्रासुरवधाय प्रति ईपते प्रतिगच्छतः । आ पूरणः ॥ ३ ॥

ता वामेषु रथानामिन्द्राग्नी हवामहे । पतीं तुरस्य राघंसो विद्वांसु गिर्विणस्तमा ॥४॥

ता । वाम । एषे । रथानाम् । इन्द्राग्नी इति । हवामहे ।
पती इति । तुरस्य । राघंसः । विद्वांसु । गिर्विणऽस्तमा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तौ वाम् 'रथानाम् गमनाय' अस्मदीयानाम् इन्द्राग्नी हवामहे स्वामिनी तारकस्य धनस्य विद्वांसौ अतिशयेन गीर्भिवन्दीयौ ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे देवी ! ता तौ वदयमाणतुण्यौ वाम् युवाम् हवामहे स्तुमः । किमर्षम् । रथानाम् एते

१-१. शकुतस्त्री ... ऋषिः मूको. २-२. ...नाद् मूको. ३. 'यत्' मूको. ४-४. रथेन भागं

८ लघं. ५. अस्मदीयौ विः, अस्मदीयात् ८ लघं.

युद्धे रथानां प्रेरणाश्च । कीदृशी युवाम् । इन्द्राग्नी इन्द्रम् । अग्निं च परस्परयुग्मभूतौ तुरग्य
जह्वमरूपस्य रथसः धनादिलक्षणस्य पत्नी स्यामिनौ विद्वासा सर्वशौ निर्गणस्तमा गीर्भिवनदीयतमौ
युवां हवामहे ॥ ४ ॥

ता वृधन्तावनु धून् मतीय देवावृद्धर्भा । अर्हन्ता चित् पुरो दृधेऽर्ध्व देवावर्षते ॥५॥

ता । वृधन्ता । अनु । धून् । मतीय । देवौ । अर्द्धर्भा ।

अर्हन्ता । चित् । पुरः । दृधे । अंशाऽर्ध्व । देवौ । अर्षते ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तौ वर्धमानौ दिवसेषु मनुष्याय देवौ हिंसारहितौ पृथ्वी पुरः स्थापयामि, अंशौ इव
देवौ षडैकस्योसौ समानाकारौ तथेन्द्राग्नी भयतः । यद्वांसश्च भगश्चादित्यौ द्वौ । आनुष्याय
सत्वाय ॥ ५ ॥

सुम्ल० ता तौ अनु यून् प्रतिदिनम् 'मतीय मनुष्याय' वृधन्तौ वर्धमानौ अदमा अर्द्धिष्यौ
वर्हन्ता चित् प्रकर्षेण पृथ्वी । तदसौ महातुभावौ देवौ अर्षते अश्वलाभाय पुरो दधे
पुरस्कृते । अंशा इव अंशौ इव आदित्यौ इव दीप्तौ इत्यर्थः ॥ ५ ॥

एवेन्द्राग्निभ्यामर्हावि हृष्यं शुष्यं घृतं न पूतमर्द्रिभिः ।

ता सुरिषु अर्ध्वो बृहद् रथि गृणत्सु दिधृतमिषं गृणत्सु दिधृतम् ॥ ६ ॥

एव । इन्द्राग्निभ्याम् । अर्हावि । हृष्यम् । शुष्यम् । घृतम् । न । पूतम् । अर्द्रिभिः ।

ता । सुरिषु । अर्ध्वः । बृहद् । रथिम् । गृणत्सु । दिधृतम् । इषम् । गृणत्सु । दिधृतम् ॥६॥

वेङ्कट० एवम् इन्द्राग्निभ्याम् हवाम् हृष्यते यत्करम् घृतम् इव प्रावृषिः अभियुते सोममयम् । तौ
रथोपयु महतीं कीर्तिं अर्ध्वं च स्तुवत्सु धारयन्तम्, अर्ध्वं च ॥ ६ ॥

सुम्ल० एव एवम् इन्द्राग्निभ्याम् हवाम् हृष्यिः अर्हावि परित्यक्तमासीत् । कीदृशं तत् । शुष्यम् यत्करम् ।
किमिष । अर्द्रिभिः प्रावृषिः पूतम् अभियुतम् घृतम् न 'सोमरसः इव' । तद् मया युवाभ्यां मदीयते
तद्दत्तं चरुपुरोडाशादिकमपि । ता तौ देवौ सुरिषु मेघाविषु गृणत्सु स्तुवत्सु अस्मात्सु सृष्टव
मभूतम् धनः अर्ध्वम् रथिम् धनं च दिधृतम् धारयन्तम्, इषम् अर्ध्वम् रथोपयु स्तुवत्सु दिशाम् ।
पुररकिरादरायो ॥ ६ ॥

इति षतुर्धाष्टके चतुर्थाध्याये द्वात्रिंशो वर्गः ॥

[८७]

प्र यो मुहे मृतयो यन्तु विष्णवे मरुर्ष्वते गिरिजा ऐश्वर्यामरुत् ।

प्र शर्षीय प्रयंज्यवे सुखादये तवसे भुन्दर्दिष्टये धुनिव्रताय शर्वसे ॥ १ ॥

प्र । वः । महे । मृतयः । यन्तु । विष्णवे । मरुत्वते । गिरिऽजाः । एवयामरुत् ।

प्र । शर्षीय । प्रस्यज्यवे । सुऽज्ञादये । तवसे । भन्दत्ऽईष्टये । धुनिऽव्रताय । शर्वसे ॥ १ ॥

षेड्ढट० एवयामरुत् । प्र गच्छन्तु युष्माकम् स्तुतयः महते^१ विष्णवे मरुत्वते, गिरेर्जनयिता भवति अथम् एवयामरुत् । गिरिरिति^२ वाचनात् । प्र गच्छन्तु मरुत्प्रयज्ञाय मारुताय शर्षीय शोभनत्वाद्ये वृद्धाय स्तुयमानयज्ञाय^३ धूनवकर्मणे शर्वसे । मारुतं सूक्तं विष्णुस्त्वङ्गमिति^४ ॥ १ ॥

मुद्गल० 'प्र वो महे' इति नवर्षं पञ्चदशं सूक्तम् । एवयामरुत् मात्रेय ऋषिः । अतिजगती छन्दः । मरुतो देवता ।

प्र यन्तु गच्छन्तु गिरिजाः वाङ्निष्पन्नाः मतदः स्तुतयः । कस्मै । वः तुभ्यम् विष्णवे महे महते मरुत्वते मरुद्भिस्तुतते । कस्य स्तुतयः । एवयामरुत् एतन्नामकस्य ऋषेः । किञ्च प्र यन्तु स्तुतयः । कस्मै । शर्षीय बलाय मारुताय । इतरत् सर्वे बलविशेषणम् । प्रयज्यवे प्रक्षेपेण यष्टव्याय सुसादये शोभनाभरणाय शर्वसे बलवते भन्ददिष्टये स्तुतिरूपा इष्टिर्यस्य शर्व भन्ददिष्टि तस्मै धुनिव्रताय मेधायां चालनं कर्मः यस्य वादताय शर्वसे गमनवते^५ इति ॥ १ ॥

प्र ये ज्ञाता मृष्टिना ये च नु स्वयं प्र विप्रनां ब्रुवत एवयामरुत् ।

कृत्वा तद् वो मरुतो नाधृषे शर्वो दाना मुद्गा तदेपामधृष्टासो नार्द्रयः ॥ २ ॥

प्र । ये । ज्ञाताः । मृष्टिना । ये । च । नु । स्वयम् । प्र । विप्रनां । ब्रुवते । एवयामरुत् ।

मत्वा । तत् । वः । मरुतः । न । आऽधृषे । शर्वः । दाना । मुद्गा । तत् । एपाम् । अधृष्टासः । न । अर्द्रयः ॥ २ ॥

षेड्ढट० प्र मुपते महता यज्ञेन सह^६ प्रादुर्भूताः, ये च स्वयम् एव प्रादुर्भूताः प्र ब्रुवते वेदनेनैव । अथ प्रत्यक्षः । कर्मणा तद् वः हे मरुतः । न आधर्षणाय भवति बलम् । दानेन महता तत् एपाम् बलं प्राप्नोते । तस्मै भवन्त्यनाधृष्टाः इव अर्द्रयः 'प्राबल्येन । तदिदम् एवयामरु-
शोकम्' इत्युक्तम् एवयामरुत् इति ॥ २ ॥

मुद्गल० ये महिना महता इन्द्रेण सह प्र ज्ञाताः प्रादुर्भूताः, 'ये च विप्रना यज्ञगमनविषयज्ञानेन सह प्र ज्ञाताः', तद् मरुतः एवयामरुत् ब्रुवते स्वीति । अथ प्रत्यक्षः । हे मरुतः । वः युष्माकम् तद् प्रदिम् शर्वः बलम् यथा कर्मणा न आधृषे कैश्चिदपि आधर्षणीयं न भवति । किञ्च एपाम् युष्माकम् तद् बलम् दाना अभिमतदानेन महा महत्वेन च ब्रूवतम् । ये च स्वयम् अधृष्टासः अधर्षणीयाः अर्द्रयः न ते यथा बलव्याः तद्वत् यूपमपि । नु स्वयम् प्र धृताः ॥ २ ॥

प्र ये द्विवो वृष्टतः मृष्टिवरे गिरा सुशुक्लानः सुभ्य एवयामरुत् ।

न येपामिरीं सधस्य ईष्ट आं अग्रयो न स्वर्विद्युतः प्र स्पन्द्रासो धुनीनाम् ॥ ३ ॥

१. नास्ति मूको. २. गिरिति छ. ३. स्तुयमानयज्ञाय वि; स्तुयमानाय वृद्धाय छ. ४. विष्णुर्देव मूको. ५. 'जय मूको. ६. नास्ति छ छर्ष ७-७. 'देवैरेव इत्येव' मूको. ८. 'वा विपना मूको. ९-९. नास्ति मूको.

प्र । ये । द्विवः । बृहत्तः । शृण्विरे । गिरा । सुऽशुक्लानः । सुऽम्बः । एवयामरुत् ।
न । येषाम् । ह्रीं । सुधऽर्थे । ईष्टे । आ । अग्रयः । न । स्वऽविद्युतः । प्र । स्पन्द्रासः । धुनीनाम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० प्र शृण्वे ये शब्देन महतः दिवः आगच्छन्तः^१ सुष्टु शोचवितारः महान्तः । न येषाम्
शत्रुः ईश्वरो भवति । स्थाने च अग्रयः इव स्वयमेव दीप्ताः नदीनां कम्पयितारः प्रकर्षेण
ते भवन्ति । समानम् एवयामरुत् इति ॥ ३ ॥

मुद्रल० ये महतः बृहत्तः दिवः सुलोकात् प्र शृण्विरे शृण्वन्ति, तान् मरुतः गिरा एवयामरुत्
स्तुतवान् । कीदृशास्ते । सुऽशुक्लानः^२ सुदीप्ताः^३ श्रुतः सुष्टु भवन्तः । येषाम् मरुताम् सप्तमे
सदस्थाने स्वकीये निवासे तिष्ठताम् दरी ईरिता प्रेरिता न ईष्टे^४ आ न च ईश्वरः^५
कश्चन भवति चालयितुम् । आ चार्थे । अग्रयः न अग्रय इव स्वविद्युतः स्वयम् एव
घोतमाना । धुनीनाम् नदीनाम् प्र स्पन्द्रासः वर्षेण चालयितारश्च ॥ ३ ॥

स चक्रमे महतो निरुल्लसः समानस्मात् सर्दस एवयामरुत् ।

यदायुक्त रमना स्वादधि ष्युभिर्विर्षसो विमहसो जिगाति शेषुधो नृभिः ॥४॥

सु । चक्रमे । महतः । निः । उल्लसः । समानस्मात् । सर्दसः । एवयामरुत् ।
यदा । अयुक्त । रमना । स्वात् । अधि । सुऽभिः । विऽर्षसः । विऽमहसः । जिगाति ।
शेषुधः । नृभिः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सः निः चक्रमे महतः समानात् स्थानात् उल्लसः । एवयामरुत् इत्युक्तायम् । यदा अयुक्तः,
स्वयमेव स्वराणां स्थानात् गन्तुभिः अर्षैः विगतस्पर्धा विशिष्टपूर्वा गच्छति सुखस्य वर्ध-
यिता स गणो यजमानानां तदानीमिति ॥ ४ ॥

मुद्रल० सः मरुद्रणः महतः प्रबृहत् समानस्मात् सर्वेषां साधारणात् सर्दसः स्थानात् अन्तरिक्षात्
उल्लसः विश्वीर्णक्रमणः सन् निः चक्रमे निरगच्छत्^१ । एवयामरुत् ऋषिः । यदा स्मात् स्वकीय
स्थानात्, अधि इति पञ्चम्यर्थांनुवादी, रमना आत्मनेव रतुभिः गन्तुभिः नृभिः स्वनेतृभिरर्षैः
अयुक्त सुक्रीडभवत् आगमनाय । अथ बहुषडुच्यते । तदानीम् विरुर्षसः शब्दं पुरतो गच्छाम्यर्षं
पुरतो गच्छामीति येषां स्पर्धा । विमहसः विशिष्टबलाः शेषुधः सुखस्य वर्धयितारः जिगाति
निरगच्छन्ति । स्पर्धयेन एकवचनम् ॥ ४ ॥

स्वनो न घोऽर्मयान् रेजयद् घृषा ह्वेषो ययिस्तविष एवयामरुत् ।

येना सहन्त क्रुञ्जत् स्वरोचिषः स्थारंश्मानो हिरण्ययाः स्वायुधासं इभिर्णाः ॥५॥

स्वनः । न । घृः । अर्मयान् । रेजयत् । घृषा । ह्वेषः । ययिः । तविषः । एवयामरुत् ।
येन । सहन्तः । क्रुञ्जत् । स्वरोचिषः । रयाः शरंश्मानः । हिरण्ययाः । सुऽआयुधासः । इभिर्णाः ॥

१. आगतः छ; आगतः विं रूपं. २. सुष्टुनातः मूको. ३. दीप्ताः मूको. ४-५. अदीश्वरो
मूको. ५. सुष्टु मूको. ६. तितारण्य मूको.

वेङ्कट० स्वनः न युष्माकं बलवान् कम्पयतु वर्षिता दीप्तः गन्ता वृद्धः एवयामरुत—हस्त्युक्तार्थम् ।
 येन शत्रून् सद्भन्ते तन् अलङ्कारं कुर्वन्ति स्वदीप्तयः स्थितरश्मयः हिरण्यदालङ्काराः शोभमाना-
 युधाः गमनशीलाः ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे मरुतः! वः युष्माकम् स्वनः वेगजनितः शब्दः न रेजयत् न कम्पयतु एवयामरुत
 एवयामरुतं माम् । गमयान् बलवान् युवा वर्षिता वृष्टेः त्वेषः दीप्तः यधिः गन्ता तविपः
 प्रवृद्धः । येन स्वनेन सहन्तः शत्रून्भिभवन्तो यूयम् शङ्कत प्रसाधयथ । कीर्या यूयम् ।
 स्वरोचियः स्वायत्तरश्मयः स्थारश्मानः स्थिररश्मयः हिरण्यवाः हिरण्याभरणाः स्वायुधाः
 स्वायत्तायुधाः इन्द्रिणाः गमनवन्तः ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके चतुर्थाध्याये त्रयस्त्रिंशो वर्यः ॥

अंपारो वौ महिमा वृद्धशवसस्त्वेपं शर्वोऽवत्वेव्यामरुत् ।
 स्यातारो हि प्रसितौ संदशि स्थन ते न उरुष्यता निदः शुशुकांसो नाग्रयः ॥ ६ ॥

अपारः । वः । महिमा । वृद्धशवसः । त्वेषम् । शर्षः । अवत्तु । एवयामरुत् ।
 स्यातारः । हि । प्रसितौ । समुदृशिशि । स्थन । ते । नः । उरुष्यतु । निदः । शुशुकांसः ।
 न । नाग्रयः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अपर्यन्तः वः महिमा हे वृद्धशवसः! दीर्घं बलं रक्षतु माम् । स्यातारः हि प्रवृद्धे सन्दर्शने
 भवथ । ते अस्मान् रक्षत निन्दिषुः दीप्ता इव अग्रयः ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे मरुतः! वः युष्माकम् महिमा अपारः अनवधिकः । हे वृद्धशवसः! प्रवृद्धशवसः! त्वेषम् दीप्तम्
 शवः युष्माकम् बलम् अवत्तु रक्षतु एवयामरुत् एवयामरुतं माम् । यूयम् प्रसितौ यत्ने संदशि
 सन्दर्शने स्यातारः हि स्यातनियमेन तिष्ठन्तः भवथ खलु । ते यूयम् नः अस्मान् निदः
 निन्दकान् शत्रोः सकाशान् उरुष्यत रक्षत अग्रयः इव शुशुकांसः दीप्ताः ॥ ६ ॥

ते रुद्रासः सुर्मखा अग्रयो यथा तुविष्टुम्ना अवन्त्वेव्यामरुत् ।
 दीर्घं पृथु पप्रथे सध् पार्थिवं येषामज्जेष्वा महः शर्षास्यदुष्टुतैनसाम् ॥ ७ ॥

ते । रुद्रासः । सुर्मखाः । अग्रयः । यथा । तुविष्टुम्नाः । अवन्तु । एवयामरुत् ।
 दीर्घम् । पृथु । पप्रथे । सध् । पार्थिवम् । येषाम् । अज्जेष्वा । आ । महः । शर्षासि । अदुस्तुतस्यनसाम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० ते रुद्रपुत्राः सुयशाः अग्रयः इव बहुदीप्तवो रक्षन्तु । वीर्षाकारं विस्वीर्षं प्रथते पार्थिवम्
 'सध् शोषधादिकम्' येषाम् गमनेषु महानिब पठानि येषाम् अमृतपापानाम् ॥ ७ ॥

१-१. संवीप* विं लं. २. शूरुषा* विं; कृत्, कालम् लं.

सुहृत् ० ते मरुतः यद्रासः रुद्रपुत्राः सुमरुताः शोभनयज्ञाः अंग्रयः यथा अंग्रयः इव तुविशुम्नाः प्रभूतदीप्तयः अशन्तु रक्षन्तु एवयामरुत् एतन्नामानम्^१ कर्षिं माम् । पार्थिवम् पृथिवी अन्तरिक्षम् तत्सन्मन्त्रिं दीर्घम्^२ क्षायतम् पृथु विस्तीर्णम् सन्न सदनम् पप्रथे मरुदिः प्रथितमभूत् । अद्भुतैतन्नाम् अयापानाम् जेषाम् अज्येषु गमनेषु महः महान्ति शर्धांसि च कलानि आ गच्छन्ति इति शेषः ॥ ७ ॥

अद्वेषो नो मरुतो गातुमेतन्न श्रोता हर्वं जरितुरेवयामरुत् ।

विष्णोर्महः समन्यवो युवोतन्न स्मद्व्योऽं न दंसनाप द्वेषांसि सनुतः ॥ ८ ॥

अद्वेषः^१ । नः । मरुतः । गातुम् । आ । इतन्न । श्रोतं । हर्वम् । जरितुः । एवयामरुत् ।

विष्णोः । महः । समन्यवः । युवोतन्न । स्मत् । व्योः । न । दंसना । अर्ष । द्वेषांसि । सनुतरिति ॥

पेद्कट ० द्वेषवर्जिताः अस्माकं हे मरुतः ! गमनम् आभिसुख्येन प्राप्तुम्, श्युत च खोतम् जरितुः । विष्णोः महतः हे समानस्तुतिकाः ! मरुतः ! अस्माकः शत्रून् अन्तर्हितान् अप युवोत रथिनः हव कर्मभिः । यद्वा छत्रविभक्तिकम् एवयामरुत् इति वैनाम्बितं भवति तत्तदनुगुणं विभक्तिरनुपञ्जनीया, यथा जरितुः एवयामरुत् इति । यत्र तु न कथंचिद्वि अन्वयस्तत्र स्वयमेव वाक्षिपतीति ॥ ८ ॥

सुहृत् ० हे मरुतः । अद्वेषः अद्वेषस्य यूयम् नः अस्माकम् गातुम् गमनस्वभावं खोत्रं प्रति आ इतन्न आगच्छत, जरितुः खोतुः एवयामरुत् एतन्नामरुतो मम हवम् आह्वानम् श्रोत श्युत । विष्णोः^२ व्यापकस्य महः महतः हे समन्यवः ! समानयज्ञाः ! यूयम् स्वत् प्रसाक्षाः रथ्यः न^३ रथिनो बोद्धार इव, ते यथा शत्रून् अयाकुर्वन्ति तद्वत्, अस्माकम् देसना कर्मणा सनुतः अन्तर्हितान् द्वेषांसि द्वेषून् अप युवोतन्न द्वेषे वियोग्यत ॥ ८ ॥

गन्ता नो यज्ञं यज्ञियाः सुशमि श्रोता हर्वमरुक्ष एवयामरुत् ।

ज्येष्ठासो न पर्वतासो व्योमनि यूयं तस्य प्रचेतसः स्यातं दुर्धर्तवो निदः ॥९॥

गन्तं । नः । यज्ञम् । यज्ञियाः । सुशमि । श्रोतं । हर्वम् । अरुक्षः । एवयामरुत् ।

ज्येष्ठासः । न । पर्वतासः । विऽओमनि । युयम् । तस्यं । प्रऽचेतसः । स्यातं । दुऽधर्तवः । निदः ॥९॥

पेद्कट ० गच्छत अस्माकम् यज्ञम् हे यज्ञियाः ! सुकर्माणिः श्युत च स्तुतिम् । रक्षस्वर्जितोऽपमस्तु^१ एवयामरुत् । श्रेष्ठा हव मेधा. अन्तरिक्षे यूयम् तस्य श्रिता. भवत, हे सुमतयः ! शत्रोर्मदीवर्य भवत दुर्धराः निर्विदुः ॥ ९ ॥

सुहृत् ० हे यज्ञिया ! मरुतः ! यूयम् नः अस्माकम् यज्ञम् गन्त आगच्छत । सुशमि शोभनकर्म यथा भवति तया । सुकर्माणां योः । उदर्थम् एवयामरुत् एवयामरुतः हवम् अस्मदीयम्

१. *गान् मूको. २. नास्ति मूको. ३. यैव १, १२९ D ६. ४. न विष्णोः मूको. ५. *नोः मूको. ६. एतन्नामिः । ७. अया रूप, शया ल, ययसः ल प्रस्तादाः.

साहजानम् श्रोत शृणुत । अरक्षां रक्षोवर्जिता यूयम् । ज्येष्ठासः ज्येष्ठाः पर्वतासः न विन्ध्यादय
 इवातिप्रवृद्धाः स्योमनि क्षन्त्रिक्षे वर्तमानाः हे प्रचेतसः ! प्रकृष्टज्ञानाः ! यूयम् तस्य निदः विन्दकस्य
 दुर्धतवः दुर्धराः स्यात भवत ॥ ९ ॥

इति चतुर्षाष्टके चतुर्थाध्याये चतुर्दशो वर्गः ॥

इति पञ्चमे मण्डले पशोऽनुवाकः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये पञ्चमं मण्डलं समाप्तम् ॥

अथ

ऋग्वेदे सभाष्ये

पष्ठं मण्डलम्

[१]

त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतास्या धियो अर्भवो दस्म होता ।

त्वं सीं वृषन्नकृणोर्दुष्टरीतु सहो विश्वस्मै सहसे सहध्वै ॥ १ ॥

त्वम् । हि । अग्ने । प्रथमः । मनोता । अस्याः । धियः । अर्भवः । दस्म । होता ।

त्वम् । सीम् । वृषन् । अकृणोः । दुस्तरितु । सहः । विश्वस्मै । सहसे । सहध्वै ॥ १ ॥

वेङ्कट० वाहेत्यत्वे भारद्वाजः पष्ठं मण्डलमपश्यत् । त्वम् हि अग्ने! मुख्यः मनोता यस्मिन् देवानां नानास्थोतानि^१ स मनोतास्य कर्मणः अभवः^२ हे दर्शनीय! होता । त्वं सर्वतः कृणोषि हे वर्षितः! करितुमशक्यं बलम् विश्वस्मै बलाय वाधूणां सोऽग्रे ॥ १ ॥

मुद्गल० भारद्वाजे पष्ठे मण्डले षडनुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके षड्वच सूक्तानि । तत्र 'त्वे ह्यग्ने' इति त्रयोदशर्षे प्रथमं सूक्तम् । भारद्वाज ऋषिः । त्रिन्दुप् छन्दः । अग्निर्देवता ।

हे अग्ने! प्रथमः देवानां मध्ये प्रथमः प्रकृष्टतमः त्वम् मनोता हि देवानां मनो यद्योतं सम्बद्धं भवति तादृशः खलु हे दस्म! दर्शनीय! अस्याः धियः अस्य कर्मणः होवा देवानामाह्वाना अभवः भवति । हे वृषन्! कामानां वर्षितः! त्वम् सीम् सर्वतः दुस्तरितु अर्ध-स्वम् सहः बलम् अकृणोः अकरोः । किमर्थम् । विश्वस्मै सहसे सर्वस्यापि बलवतः सहध्वै अभिभवनाय ॥ १ ॥

अथा होता न्यसीदो यजीयानिळस्पृद् इपयन्नीडथुः सन् ।

तं त्वा नरः प्रथमं देवपन्तो महो राये चितपन्तो अनुं ग्मन् ॥ २ ॥

अर्थ । होता । नि । असीदः । यजीयान् । इळः । पदे । इपयन् । ईड्येः । सन् ।

तम् । त्वा । नरः । प्रथमम् । देवपन्तः । महः । राये । चितपन्तः । अनुं । ग्मन् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अथ^१ होता निपण्णो भवति यस्पृतमः इहायाः पदे वेदां हविरिच्छन् स्तुत्यः सन्^२ । तन्^३ र्थां^४ मनुष्याः प्रथमम् एव यज्ञेषु मुखे देवकामाः महते धनाय सुष्यमानाः अनु मण्डन्ति ॥ २ ॥

१. यनाद्युगानि सूक्ते.

२. नास्ति ह्यं.

३. मह ह.

४. नास्ति रिं ह्यं.

५. ता रिं.

मुद्गल० अप अयुना हे अग्ने! यजीयान् अतिशयेन घटा त्वम् होता होमनिष्पादकः सन् इत्थं भूय्या. वेदिलक्षणया पदे स्थाने नि असीद निपण्णवानसि । किं कुर्वन् । इष्यन् पशुपुरो दातादिब्रह्मक्षेत्रमन्नमिच्छन् ईद्व्य स्तुत्य सन् तम् ताप्यन् त्वा त्वाम् प्रथमम् इतरदेवताभ्य पूर्यम् देवयत्तः देवं स्वामास्मान् इच्छन्त नर नेतार कृतिव्ययत्माना. मह महते रामे धनाय वितवन्त जानन्त अनु ग्मन् अन्वगच्छन् पूर्यम् ॥ २ ॥

यूतेव यन्तं बहुभिर्वसुष्वैष्टे स्त्रे रयिं जागृयांसो अनु ग्मन् ।
 रश्नन्तमग्निं दर्शन्तं वृहन्तं वृषावन्तं विरुहा दीद्विवांसम् ॥ ३ ॥

यूताऽईव । यन्तम् । बहुऽग्निं । वसुष्वै । त्वे इति । रयिम् । जागृयांसं । अनु । ग्मन् ।
 रश्नन्तम् । अग्निम् । दर्शन्तम् । वृहन्तम् । वृषावन्तम् । विरुहा । दीद्विवांसम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० मार्गेणैव गच्छन्त बहुभि धनसमूहै सहोदात् त्वयि स्थितं धन सर्वे अनु गच्छन्ति जागरण क्षीला । दीप्यमानम् अग्निम् दर्शनीयम् महान्तम् अन्वगच्छन्तं सर्वदा क्रीडन्तम् अनुगच्छन्ति धनार्थमिति ॥ ३ ॥

मुद्गल० वृता इव मार्गेण इव । इव समन्वये । लोकद्वयमप्यगतेन मार्गेण बहुभि अनेकै वसुष्वै अनुभिर्व्यङ्गमानाना निवासयोग्यै सार्धम् यन्तम् गच्छन्त त्वाम् अनु ग्मन् अनुगच्छन्ति । क्रीडशास्त्रे । त्वे त्वयि देवे रयिम् धनम् जागृवांस प्रपच्छन्त । क्रीडन्त त्वाम् । रश्नन्तम् दीप्य वणम् अग्निम् अह्नन्नादिगुणविरिष्टम् दर्शन्तम् दर्शनीयम् वृहन्तम् महान्तम् वृषावन्तम् विरुहा सर्वेषु कालेषु दीद्विवांसम् दीप्यमानम् ॥ ३ ॥

पुदं देवस्य नमसा व्यन्तः श्रवस्यवः श्रवं आपन्नमृकतम् ।
 नामानि चिद् दधिरे यज्ञियानि भद्रायाम् ते रणयन्त संदृष्टौ ॥ ४ ॥

पुदम् । देवस्य । नमसा । व्यन्तं । श्रवस्यवः । श्रवं । आपन्नम् । अमृकतम् ।
 नामानि । चिद् । दधिरे । यज्ञियानि । भद्रायाम् । ते । रणयन्त । संदृष्टौ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स्वर्गं देवस्य हविषा गच्छन्त अन्नम् इच्छन्ताना अन्न प्राप्तुवन् अर्हिसितं शत्रुभि देवा नामानि च दधिरे यज्ञार्हाणि । भद्रायाम् ते संदृष्टौ सम्दर्शने रमन्ते । 'पश्चा न तायुम्' (ऋ १, १५, १) इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

मुद्गल० देवस्य श्रोतमानस्यास्य पदम् आहवनीयादित्यपानम् नमसा हविषा व्यन्त गच्छन्त अन्नस्य अन्नमिच्छन्तो यजमाना अन्न अन्नम् अन्नकम् अन्नैरपरिबाध्यम् आपन्नं प्राप्नुवन्ति । हे अग्ने! ते तव भद्रायाम् स्तुत्याम् सद्यो निमित्तायाम् रणयन्त रमयन्ति । यज्ञियानि यज्ञयो ग्यानि नामानि नमनीयानि वैश्वानरो जातवेदा इत्यादीनि दधिरे धारयन्ति । चिद् पूरण ॥ ४ ॥

त्वां वर्धन्ति क्षितयः पृथिव्यां त्वां रायं उभयांसौ जनानाम् ।

त्वं त्राता तरणे चेत्यो भूः पिता माता सदमिन्मानुषाणाम् ॥ ५ ॥

त्वाम् । वर्धन्ति । क्षितयं । पृथिव्याम् । त्वाम् । रायं । उभयांस । जनानाम् ।

त्वम् । त्राता । तरणे । चेत्यं । भूः । पिता । माता । सदम् । इत् । मानुषाणाम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० त्वाम् वर्धयन्ति मनुष्या पृथिव्याम् । त्वाम् आश्रयन्ते जनानाम् धनानि उभयविधानि
स्थावरजडमात्तकानि । त्वम् रक्षक दे क्षिप्रं ज्ञातव्यो भवसि, पिता माता च सदैव
मानुषाणाम् ॥ ५ ॥

मुद्रल० ह अग्ने! त्वाम् क्षितय मनुष्या ऋषिजः पृथिव्याम् वेदिलक्षणायाम् वर्धन्ति वर्धयन्ति ।
उभयांसं उभयविधानि पशुपशुरूपणि जनानाम् यजमानानां सावन्धीनि रायं धनानि
ऋषिजः अष्वन्वांस्यं त्वाम् त्वामुदित्यं वर्धन्ति । हे तरणे! दुःखात्कारक अग्ने! त्वम् चेत्यं ज्ञातव्य
स्वरयं सन् जाता रक्षिता भू भवसि । किञ्च मानुषाणाम् मनुष्याणां स्तोत्राणाम् अस्माकम्
सदम् दत्त सर्वदा पिता माता च मातापितृस्थानीयो भवसि ॥ ५ ॥

इति षतुर्भाष्ये चतुर्थाध्याये पञ्चमिशो वर्यं ॥

सपुयैष्यः स प्रियो विश्वरूपिर्होता मन्द्रो नि पसादा यजीयान् ।

तं त्वा वयं दम् आ दीदिवांसमुप जुनाधो नमसा सदेम ॥ ६ ॥

सपुयैष्यः । स । प्रियः । विश्वः । अग्निः । होता । मन्द्रः । नि । ससादा । यजीयान् ।

तम् । त्वा । वयम् । दमे । आ । दीदिवांसम् । उप । जुऽवार्धं । नमसा । सदेम ॥ ६ ॥

वेङ्कट० परिचरणीय स प्रिय च मनुष्येषु अग्नि नि परीदति होता माद्विता यजीयान् । तम्
त्वा वयम् गृहे दीप्यमानम् उप आ सौदम जान्ते वाधितार सम्भ्रजानुका नमस्कारेण ॥ ६ ॥

मुद्रल० स अग्नि सपुयैष्य पूष्य प्रिय कामाना एतक विश्व प्रजासु होता होमनिष्पादक
मद्र मदनीय यजीयान् भवितार्येन इतरदेवाता यथा । एवमहानुभावोऽग्नि नि ससादा
नियण्णोऽभूत् । अथ प्रत्यक्ष । तम् त्वा वादस त्वाम् वयम् यजमाना दमे गृहे दीदिवांसम् दीप्य-
मानम् शुचाय जानुवी वाधयन्त प्रणता सन्त नमसा स्तोत्रेण उप आ सदेम आसादयेम ॥ ६ ॥

तं त्वा वयं सुष्योर्न नव्यमग्ने सुम्नायव ईमहे देवयन्तः ।

त्व विश्वा अनयो दीधानो दिवो अग्ने बृहता रौचनेन ॥ ७ ॥

तम् । त्वा । वयम् । सुऽष्यं । नव्यम् । अग्ने । सुम्नायव । ईमहे । देवऽयन्तं ।

त्वम् । विश्वा । अनयः । दीधानः । दिवः । अग्ने । बृहता । रौचनेन ॥ ७ ॥

वेङ्कट० तम् त्वा नयम् सुकर्मणः^१ स्तुत्यम् अग्रे । सुप्रकामा माचामहे देवनिष्ठन्तः । त्वम्
मनुष्यान् नयसि दीप्यमानो दुलोकात् अग्रे । मदता तेजसा ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे अग्रे । तम् तादासं महाबुभावम् नव्यम् स्तुत्यम् त्वा त्वाम् मुख्यः शोभनबुद्धयः
सुम्नायवः सुखम् इच्छन्तः देवयन्तः देवं त्वाम् इच्छन्तो ययम् ईमहे माचामहे । हे अग्रे !
त्वम् दीप्यमानः दीप्यमानः सन् । केनः कृता रोचनेन रोचमानेन तेजसा । विशः प्रजः
स्तोत्रम् अस्मान् दिवः स्वर्गम्^२ अनमः अगमयः ॥ ७ ॥

विशां क्विं विश्पतिं शश्वतीनां नितोशनं वृषभं चर्षणीनाम् ।

प्रेतीपणिमिपयन्तं पावकं राजन्तमग्निं यजुतं रयीणाम् ॥ ८ ॥

विशाम् । क्विम् । विश्पतिम् । शश्वतीनाम् । नितोशनम् । वृषभम् । चर्षणीनाम् ।
प्रेतीपणिम् । इपयन्तम् । पावकम् । राजन्तम् । अग्निम् । यजुतम् । रयीणाम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यज्ञीनाम् विशाम् विश्पतिम् स्वामिनम् क्विम् हन्तारं शश्वतां चर्षितारं कामानां
मनुष्याणाम् । प्रेतीपणिम्^३ प्रेतिर्गमनं तस्मिन्निष्ठा यत्नं चं गच्छन्तम् पावकम् राजन्तम्
अग्निम् दातारं धनानाम् ॥ ८ ॥

मुद्गल० शश्वतीनाम् निशानाम् विशाम् ऋत्विग्यज्ञमानलक्षणानाम् विश्पतिम् स्वामिनम् क्विम् क्रान्त-
श्चिनम् नितोशनम् ऋषूणां ईद्विरुम् वृषभम् कामानां चर्षकम् चर्षणीनाम् मनुष्याणां श्लोत्र्याम्
प्रेतीपणिम् मातृगमनम् इपयन्तम् अग्रे कुर्वन्तम् पावकम् शोधकम्^४ दीप्यमानम् रयीणाम् लाभाय
यजन्तम् यष्टयम् अग्निम् स्तुम इति शेषः ॥ ८ ॥

सो अग्रे ईजे शशमे च मर्ते यस्तु आनद् समिधा हव्यदातिम् ।

य आहुतिं परि वेदा नमोभिर्विद्वेत् स वामा दधते त्वोतः ॥ ९ ॥

सः । अग्ने । ईजे । शशमे । च । मर्तेः । यः । ते । आनद् । समिधा । हव्यदातिम् ।
यः । आहुतिम् । परि । वेदः । नमोऽग्निः । विश्वा । इत् । सः । वामा । दधते । त्वाऽर्कतः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सः एव हे अग्ने । ईजे तुष्टाय च मर्तेः, यः तुष्टं प्रापयति समिधा^५ हविषो दातिम् । वा^६
आहुतिम् परितो लम्भयित्वा नमस्कारैः सः^१ विश्वान्देव धनानि धारयति त्वया रक्षितः ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! त्वाम् सः मर्तेः यज्ञमानः ईजे यज्ञते शशमे श्लोति च । यः यज्ञमान ते
एव समिधा सद् हव्यदातिम् हविषां दातुम् आनद् करोति । किञ्च यः यज्ञमानः नमोभिः
स्तुतिभिः आहुतिम् धान्यादिलक्षणम् परि वेद परितो वेत्ति, ददातीत्यर्थः । सः यज्ञमानः
त्वोतः त्वया रक्षितः सन् विश्वा इत् सर्वाणि वामा वनवीथानि धनानि दधते धारयति ॥ ९ ॥

१. इदं विं कर्ष.

२. स्वर्गः तम् सूक्तो.

३. वासित् सूक्तो.

४. चर्षकम् सूक्तो.

५. वाः विं कर्ष.

अस्मा उ ते महि महे विधेम नमोभिरग्रे समिधोत हव्यैः ।

वेदीं सूनो सहसो गीर्भिरुक्थैरा तं भद्रायाम् सुभृतौ यतेम ॥ १० ॥

अस्मे । ऊँ इति । ते । महि । महे । विधेम । नमःऽभिः । अग्ने । सुम्ऽर्धा । उत । हव्यैः ।
वेदीं । सूनो इति । सहसः । गीःऽभिः । उक्थैः । आ । ते । भद्रायाम् । सुभृतौ । यतेम ॥ १० ॥

वेङ्कट० अस्मै एव हव्यं महते पूजाम् विधेम नमोभिः अग्रे । समिधा अपि च हव्यैः । वेद्याम् हे सहसः
पुत्र ! स्तोत्रशक्यैः आ गच्छेम तव कल्पाप्याम् सुभृतौ ॥ १० ॥

मुद्रल० हे अग्रे ! महे महते अस्मै ते तुभ्यम् महि महत् अत्यधिकम् विधेम परिचरेम । कैः । नमोभिः
नमस्कारैः समिधा वा उत अपि च हव्यैः हविर्भिः । हे सहसः सूनो ! बलस्य पुत्र ! वेदी वेद्याम्
गीर्भिः स्तोत्रैः उक्थैः शक्यैश्च विधेम इति सम्बन्धः । किञ्च ते एव भद्रायाम् सुभृतौ प्रोभनानु-
प्रदबुद्धौ आ यतेम आगच्छेम, भवेमेत्पर्यः । उ पूरयः ॥ १० ॥

आ यस्ततन्ध रोदसी वि भासा श्रवोभिश्च श्रवस्य तस्तर्त्रः ।

बृहद्भिर्वाजैः स्वधिरैभिरस्मे रेवद्भिरमे वितरं वि भाहि ॥ ११ ॥

आ । यः । ततन्ध । रोदसी इति । वि । भासा । श्रवःऽभिः । च । श्रवस्यैः । तर्त्रः ।
बृहद्भिः । वाजैः । स्वधिरैभिः । अस्मे इति । रेवद्भिः । अग्ने । विस्तरम् । वि । भाहि ॥ ११ ॥

वेङ्कट० वि आततन्ध यः त्वम् रोदसी तेजसा अग्नेः च अन्नद्वितः तारकः, सः त्वं बृंहतिः अग्नेः बृहैः
अस्माकम् हे अग्रे ! धनयुक्तैः अत्यन्तं दीप्यस्व ॥ ११ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! यः त्वम् रोदसी चावापृथिव्यौ मासा दीप्या वि आ ततन्ध ज्यतनोः । किञ्च
तदग्रः तारकस्तवम् श्रवोभिः स्तुतिभिः श्रवस्यः स्तुत्यः च भवसि । हे वाट्या अग्ने । बृहद्भिः
महद्भिः वाजैः अग्नेः स्वधिरैभिः स्वधिरैः रेवद्भिः रथिमद्भिः अस्मे अस्मदर्थम् वितरम् विविष्टतरम्
वि भाहि विशेषेण दीप्यस्व ॥ ११ ॥

नुवद् वंसो सवमिद् धेष्मस्मे भूरिं तोकाय तनयाय पश्वः ।

पूर्वीरिपो बृहतीरारैअथा अस्मे भद्रा सौश्रवसानि सन्तु ॥ १२ ॥

नुवद् । वंसो इति । सवम् । इत् । धेष्मि । अस्मे इति । भूरिं । तोकाय । तनयाय । पश्वः ।
पूर्वीः । रिपः । बृहतीः । आरेऽअथाः । अस्मे इति । भद्रा । सौश्रवसानि । सन्तु ॥ १२ ॥

वेङ्कट० नुवद् हे प्रजास्य ! सदैव प्रयत्नं अस्मभ्यं पुत्राय सवपुत्राय च पशोः भूरि, पशुसर्प
अप्यधिरथैः । बृहति अद्वानि ईदितानि वरे पारं धेपां तानि अस्मात्तु सौश्रवसानि कल्याणानि
सन्तु ॥ १२ ॥

मुद्गल० हे वसो! धनवन्! अग्ने! तृवत् मनुष्यैरपेतं धनम् सदम् इत् सर्वदा अग्ने अस्मासु भेदि
स्थापय। किञ्च भूरि प्रभूतान् पत्यः पट्टंश्च धेदि। किमर्थम्। तोकाम अस्मत्पुत्राय तनयाय
वस्तुप्रापे। किञ्च पूर्वाः पूरयिष्यः कामानाम् वृहतीः महत्यः आरेभ्याः दूरे अघानि पासु
ताः, वारताः श्यः अघानि भद्रा भद्राणि सौधवसानि सुष्टु वसूनि अग्ने अस्मासु सन्तु भवन्तु ॥१२॥

पुरुष्यग्ने पुरुषा त्वाया वसूनि राजन् वसुता ते अस्याम् ।

पुरुषि हि त्वे पुरुवार सन्त्यग्ने वसुं विधते राजन्ति त्वे ॥ १३ ॥

पुरुषि । अग्ने । पुरुषा । त्वाऽया । वसूनि । राजन् । वसुता । ते । अस्याम् ।

पुरुषि । हि । त्वे इति । पुरुवार । सन्ति । अग्ने । वसुं । विधते । राजन्ति । त्वे इति ॥१३॥

वेङ्कट० बहूनि अग्ने। बहुषा त्वत्कामनयां वसूनि हे राजन्। वसुतायै भिवासायम् त्वत्तः प्राप्नुयाम् ।
बहूनि हि त्वयि हे बहुभिर्नरणीय । सन्ति हे अग्ने। वसूनि परिचरते राजनि। पुनः 'त्वे इति' पूरणम् ॥१३॥

इत्थं व्याख्येयदर्शाविशमध्यायं माष्यवाङ्मयः ।

चोलेषु निवसन् कश्चिद् सस्यमालिषु सर्वदा ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने चतुर्थांशके चतुर्थोऽध्यायः ॥

मुद्गल० हे अग्ने। राजन्। ते अयं पुरुषि बहूनि पुरुषा गवाश्चादिरूपेण^१ बहुप्रकाराणि वसूनि
धनानि वसुता वसुतायै^२ वसुमत्त्वाय त्वाया त्वया हि अस्याम् स्थाप्नुयाम्। हे पुरवार।
बहुभिर्नरणीय अग्ने। राजनि विराजमाने त्वे त्वयि पुरुषि बहूनि बहु वसूनि त्वे त्वाम् विधते परिचरते
मह्यं दातव्यानि सन्ति ॥ १३ ॥

इति चतुर्थांशके चतुर्थाध्याये षट्त्रिंशो वर्गः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये चतुर्थांशके चतुर्थांशऽध्यायः समाप्तः ॥

१. 'सं अयं वि' रूपं.

२-२. 'वपीति छ; त्वयिति रूपं; अनी वि'.

३. 'स्वादीनि रु' सूको.

४. 'येन सूको.

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

वेङ्कट०

'त्वं हि द्यौतवदशोऽथ' व्याधिष्यदासति माधवः ।
 पादभेदे पूरणेषु वक्तव्यं संप्रदर्शयन् ॥ १ ॥
 अदान्तराः केचिदर्था ऋक्पादेषु व्यवस्थिताः ।
 ससुदायस्तु तेषां यः स वाक्यार्थ इति स्थितिः ॥ २ ॥
 क्रियापदान्वयः पादे भावताऽपीह सिध्यति ।
 अदान्तरार्थं ते प्राहुः 'अग्निमीळे पुरोहितम्'^१ ॥ ३ ॥
 अपेक्षा जायते पादे 'दुर्लभं देवमुत्तिर्गम्'^२ ।
 कं किञ्च तस्य कर्तव्यं तत्रैतदुपतिष्ठति ॥ ४ ॥
 पुरोहितेन रहितम् अग्निमीळे पदद्वयम् ।
 पश्येत्तपोरन्तरात् पादेऽन्वस्मिन्नवस्थितम् ॥ ५ ॥
 नापेक्षते पदं पूर्वं नतरामुभयं यदि ।
 तस्मात् पादान्तरणैतद् उभयं पूरणं विदुः ॥ ६ ॥
 'ता मित्रस्य प्रशस्तव इन्द्राग्नी ता इवामहे'^३ ।
 न पूरणोऽथ तच्छब्दः 'पादे यस्मिन् व्यवस्थितः' ॥ ७ ॥
 'शस्मार्कमुय वामुयं रतोसो वादिच्छो अन्तमः'^४ ।
 पुनर् युवाभ्याम् इत्युक्तं न तादिच्छन्ति पूरणम् ॥ ८ ॥
 'युदा हे मार्कशीकिशुरद्रव्यमिन्द्र निवेधिरि'^५ ।
 भावसंते पदं हेऽत्र नीभवोः पूरणे पदे ॥ ९ ॥
 'विश्वो हि वेधो अर्ध्वनः प्रुषर्षं देवाश्रता'^६ इति ।
 पयोऽप्वनश्च भेदश्च अकारेण प्रतीयते ॥ १० ॥
 'प्रोतये पर्वणे मित्रमिन्द्रं, कुवावसे'^७ इति ।
 पुनः प्रमुच्यते तत्र भेदः सूक्ष्मोऽस्ति कश्चन ॥ १२ ॥
 'स नो निपुदमिरा पृञ्च कामुं वार्षेभिरुधिरिः'^८ ।
 स्त्रीपुंविभेदादप्यारि नास्ति कश्चन पूरणः ॥ १३ ॥

१. 'पयो वेङ्कट. २. अ. १, १, १. ३. अ. १, २, १, २. ४-५. नास्ति ह्य. ५. अ. ८,
 ५, १८. ६. अ. ८, १२, १९. ७. अ. १, १५, २. ८. अ. ६, २१, २. ९. अ. ६, ४५, २१.

‘पुस्त्यभे पुस्त्ये (धा)३ इ’ति मन्त्रान्ते धृत्यते पदम् ।
 त्वे इत्येतत् पादभेदाद् बहवः सन्ति तादृशाः ॥ १४ ॥
 ‘स्यं शरैर्मिरस्तृमिस्त्र् त्वया मुजा पुयम्’१ ।
 आसतेते वयमिति सन्ति चान्येऽपि तादृशाः ॥ १५ ॥
 इत्थं स्युत्पत्तिसिद्धयर्थमुचोऽस्माभिरुदाहृताः ।
 तासामाहुतिविद् विप्रो न मन्त्रार्थेषु मुह्यति ॥ १६ ॥ इति ॥

[२]

त्वं हि क्षैतवद् यशोऽग्ने मित्रो न पत्यसे ।
 त्वं विचर्षणे श्रवो वसो पुष्टिं न पुष्यसि ॥ १ ॥

त्वम् । हि । क्षैतवत् । पशः । अग्ने । मित्रः । न । पत्यसे ।
 त्वम् । विऽचर्षणे । श्रवः । वसो इति । पुष्टिम् । न । पुष्यसि ॥ १ ॥

षेड्ढल० भरद्वाजः । त्वम् हि 'निवासवद् धनम्' अग्रे ! सखा इव पाठयसि । त्वम् हे विद्वष्टः ! वासपितः !
 धनम् पुष्टिम् च पोषयसि ॥ १ ॥

मुद्रल० 'त्वं हि' इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । भरद्वाज ऋषिः । अन्त्या पदपञ्चासादक्षरा शकरी,
 आदितो दश अनुष्टुभः । अतिरिचिता ।

हे अग्ने ! त्वम् हि त्वं खलु क्षैतवत् क्षैतं शुष्कं कण्ठं तदुक्तम् यशः अयं इति-
 लक्षणम् पत्यसे मच्छसि । दृष्टान्तः । मित्रः न मित्रदेव इव । हे विचर्षणे ! सर्वस्य ऋष्टः ! वसो !
 वासक ! अग्ने ! त्वम् यज्ञानवृष्टेः श्रवः शक्यम् अघकावैभूताम् पुष्टिम् च । न चार्थे । पुष्यसि
 चर्षयसि ॥ १ ॥

त्वां हि ष्मां चर्षणयो यज्ञेभिर्गीभिरीळते ।
 त्वां वाजी यात्यवृको रजस्तृविश्वचर्षणिः ॥ २ ॥

त्वाम् । हि । ष्म् । चर्षणयः । यज्ञेभिः । गीऽभिः । ईळते ।
 त्वाम् । वाजी । याति । अवृकः । रजऽस्तृः । विश्वऽचर्षणिः ॥ २ ॥

षेड्ढल० त्वाम् हि खलु मनुष्याः हविर्भिः स्युविभिश्च स्तुवन्ति । त्वाम् वेगवान् अनुगच्छति स्तेनव-
 जित् । लोकानां तृप्तिता सर्वस्य द्रष्टा वायुः ॥ २ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! त्वाम् हि त्वं त्वामेव खलु चर्षणयः मनुष्याः यज्ञेभिः यज्ञसाधनैर्हविर्भिः गीभिः

१. ऋ ६, १, १२. २. ऋ १, ८, ४. ३-२. निवासवर्षेणे वि० रूपं. ४. वासित वि०.

५. वासितः वि० लपे. ६. 'शुद्धम् सूक्तं.

स्तुतिभिः ईळते स्तुवन्ति । नचि च वाजी वाजो गमनं तद्वाञ् सूर्यः त्वाम् याति राच्छति ।
कीदृशो वाजी । अङ्कः हिंसकरहितः रजस्तुः रज षट्कं तस्य वृष्टिलक्षणस्य प्रेरयिता
विश्वर्षणिः सर्वस्य व्रटा ॥ २ ॥

सुजोषस्त्वा दिवो नरो यज्ञस्य केतुमिन्धते ।

गद्ध स्य मानुषो जनः सुम्नायुर्जुह्वे अश्वरे ॥ ३ ॥

सुजोषः । त्वा । दिवः । नरः । यज्ञस्य । केतुम् । इन्धते ।

यत् । ह । स्यः । मानुषः । जनः । सुम्नायुः । जुह्वे । अश्वरे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सन्नताः त्वाम् दिवः नेतारो महतः यज्ञस्य केतुभूषम् इन्धते, यदा खलु अयम् मानुषः जनः
सुखमिच्छन् आह्वयति यज्ञे ॥ ३ ॥

सुद्रुल० हे अग्ने! सुजोषः सखीभ्यः सद् प्रीयमाणाः दिवः स्तुतेः नरः नेतारः ऋत्विजः यज्ञस्य केतुम्
प्रजापकम् त्वा त्वाम् इन्धते समिद्धं कुर्वन्ति । कदा । यत् ह यदा खलु त्वः सः मानुषः
मनोरथस्यभूतः जनः यज्ञमानः सुम्नायुः^१ सुखमात्मानः इच्छन् अश्वरे यज्ञे त्वाम् जुह्वे आह्वयति,
तदेत्यर्थः ॥ ३ ॥

ऋधद् यस्तं सुदानवे धिया मर्तः शशमते ।

ऊती ष वृद्धतो द्विवो द्विपो अंहो न तरति ॥ ४ ॥

ऋधत् । यः । ते । सुदानवे । धिया । मर्तः । शशमते ।

ऊती । सः । वृद्धतः । द्विवः । द्विपः । अंहः । न । तरति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ऋधद् यः तुभ्यं शोभनदानाय कर्मणा मनुष्योऽर्चनं करोति, सः दीप्तस्य महत्स्वस्य
पात्रनेन शशद् पापं च तरति ॥ ४ ॥

सुद्रुल० यथात् स यजमानः प्राप्नुयाद्, हे अग्ने! सुदानवे शोभनदानाय ते तुभ्यम्^१ तव
सम्बन्धिभ्या धिया कारणा यः मर्तः यजमानः शशमते शशयति । सः यजमानः वृद्धतः
महत्तः दिवः दीप्तस्य त्वस्य सम्बन्धिभ्या ऊती जत्या रक्षया द्विपः द्वेषून् अंहः न आहनन्-
शकिले पापमिव तरति अतिव्रामति ॥ ४ ॥

सुमिधा यस्तु आहुतिं निक्षितिं मर्त्यो नशत् ।

व्यावन्तं स पुष्पति क्षयमग्रे शतार्धपम् ॥ ५ ॥

सुमिधा । यः । ते । आहुतिम् । निक्षितिम् । मर्त्यः । नशत् ।

व्यावन्तम् । सः । पुष्पति । क्षयम् । अग्रे । शतार्धपम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० समिधा सः मर्त्यः तुभ्यम् आहुतिम् मन्त्रेण संस्कृतां प्रापयति, सः कामिताम् गृहम् पुष्यति अग्ने! यद्गन्धं शरीरम् ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे अग्ने! समिधा समिन्वनहेतुभूतेनेध्मेन सह ते त्वद्दीपाम् निशितिम् निशितां संस्कृताम् आहुतिम् यः मर्त्यः मनुष्यः नशात् घ्याप्नुवान्, सः मनुष्यो यजमानः वयावन्तम् पवाः शाखाः पुत्रपौत्रादिलक्षणाः तद्युक्तम् शतायुषम् चिरकालजीवनम् क्षयम् गृहं च पुष्यति पोषयति ॥ ५ ॥

इति चतुर्थांशके पञ्चमाध्याये प्रथमो वसः ॥

त्वेपस्ते धूम श्रृण्वति दिवि पञ्चक्र आर्ततः ।

सरो न हि द्युता त्वं कृपा पावक रोचसे ॥ ६ ॥

त्वेपः । ते । धूमः । श्रृण्वति । दिवि । सन् । सुक्रः । आर्ततः ।

सर्ः । न । हि । द्युता । त्वम् । कृपा । पावक । रोचसे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० दीप्तः ते धूमः गच्छति अन्तरिक्षे सन् शुक्रवर्णो विस्तृतः । सूर्य इव दीप्तया त्वम् ज्वालयते हे पावक! रोचसे ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे अग्ने! त्वेपः दीप्तस्य ते तव सुक्रः विर्मलः धूमः दिवि अन्तरिक्षे आर्ततः विस्तीर्णः सन् श्रृण्वति मेघात्मना परिणतो गच्छति । अथ च हे पावक! शोषक! अग्ने! सर्ः न सूर्य इव रूपं स्तुत्या स्तूपमानः त्वम् द्युता दीप्त्या रोचसे हि दीप्यसे षड् ॥ ६ ॥

अथा हि विह्वीढयोऽसिं प्रियो नो अतिथिः ।

रुण्वः पुरीव ज्यैः सूनुर्न त्रययार्यः ॥ ७ ॥

अर्ध । हि । विह्व । ईड्यैः । असिं । प्रियः । नुः । अतिथिः ।

रुण्वः । पुरिड्यैव । ज्यैः । सूनुः । न । त्रययार्यैः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अथ हि मनुष्येण सोपन्यः असि, प्रियः चास्माकम् अतिथिः । रमणीयस्त्वं भवति पुर इव राज्ञः सौतम्यः, सूनुः इव च त्रिभिर्यातम्यः^१ पित्रादिभिः । अथा त्रिषु जीवत्सु आतः पुत्रो गालनीयः ॥ ७ ॥

मुद्रल० अथ अथि च विह्व प्रजासु हे अग्ने! त्वम् ईड्यः स्तुलः अथि । हि यस्मादेवम् तस्मात् नः अस्माकम् अतिथिः अतिथिरिव प्रियः असि । तथा पुरीव मगधसि ज्यैः जीर्णो बृद्धो राजेव रुण्वः रमणीयो भवति । तथा सूनुः न पुत्र इव त्रययार्यः यजमानैः आतम्यः गालवित्तव्यो भवति ॥ ७ ॥

कृत्वा हि द्रोणे अज्यसेऽग्ने वाजी न कृत्यैः ।

परिजमेव स्वधा गयोऽत्यो न ह्यार्यः शिशुः ॥ ८ ॥

क्रान्ता । हि । द्रोणे । अज्यसे । अग्ने । वाजी । न । कृत्यः ।

परिज्माऽइव । स्वधा । गर्वः । अत्यः । न । ह्यार्यः । शिशुः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० कर्मणा हि गृहे त्वम् आज्येन अज्यसे । अग्ने ! अथ इव कर्मणि साधुः, परितो गन्ता इव अक्षार्थम् गवः गीर्वा रयो वा, अतनशीलः^१ इव अश्वः युवा त्वमिति ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! कृत्वा कर्मणा मन्थनरूपेण द्रोणे काष्ठेऽरण्यां विद्यमानस्त्वम् अज्यसे हि व्यजते खलु । तथा वाजी न अथ इव इत्यः हविर्वेदनादीनां कर्मणां कर्ता । तथा परिज्मा इव परितः सर्वत्र गन्ता वायुरिव दाशनलादिरूपेण सर्वत्र गन्ता त्वम् स्वधा अश्वः गवः गृहं च भवसि, उभयोः दातेत्यर्थः । अपि च शिशुः जातमानो बालोऽपि त्वम् अत्यः न सततगामी अथ इव ह्यार्यः कुटिलं^२ गन्ताऽसि ॥ ८ ॥

त्वं त्या चिदच्युताग्नें पशुर्न यवसे ।

धामां ह यत् ते अजर वनां वृश्न्ति शिकसः ॥ ९ ॥

त्वम् । त्या । चित् । अच्युता । अग्ने । पशुः । न । यवसे ।

धामां । ह । यत् । ते । अजर । वनां । वृश्न्ति । शिकसः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० त्वम् तानि अच्युतानि अपि काष्ठानि भक्षयसि अग्ने ! पशुः इव यवसे विमृष्टः । तेजसि यथा ते^३ हे अरावर्जित ! वृक्षान् छिन्दन्ति भक्षस्य ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! त्वम् त्या चित् तानि काष्ठानि अच्युता अच्युतानि^४ अपि । अत्सीति^५ शेषः । दृष्टान्तः— यवसे प्राप्ते विमृष्टः पशुः न पशुरिव, स यथा सर्वं भक्षयति तथा त्वं प्रौढकाष्ठादीनि लणमात्रेण दहसीत्यर्थः । हे अजर ! जरारहित ! अग्ने ! यत् यस्या शिकसः दीप्तस्य त तव धाम धामानि तेजसि यथा वनानीयानि अरण्यानि वृश्न्ति छिन्दन्ति भक्षयन्ति स त्वमिति पूर्वव्रतन्वयः । इ पूरणः ॥ ९ ॥

वेपि ह्यध्वरीयतामग्ने होता दमे विशाम् ।

समृद्यो विशपते कृणु जुपस्व हव्यमङ्गिरः ॥ १० ॥

वेपि । हि । अध्वरीयताम् । अग्ने । होता । दमे । विशाम् ।

समृद्योः । विशपते । कृणु । जुपस्व । हव्यम् । अङ्गिरः ॥ १० ॥

वेङ्कट० गच्छसि हि अध्वरिमिच्छताम् अग्ने ! होता गृहे मनुष्याणाम् । समृद्यद् हे विशां पते ! कृणु तैवस्व हविश्च अङ्गिरः ॥ १० ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! अध्वरीयताम् यज्ञमात्मान हृच्छताम् विशाम् यज्ञमानानाम् दमे गृहे त्वम् होता देवानामाद्गता सन् वेपि हि स्तुतिं यतः कामयसे, अतः कारणद् हे विशपते ! यज्ञमानानां पारुक ! अग्ने !

१. तेन वि' हर्ष. २. इच्छितेन सूक्ष्मे. ३. नास्ति सूक्ष्मे. ४-५. अपि इति सूक्ष्मे.

समृधः समृदान् अस्मान् यजमानान् कृणु कुरु । कृत्वा च हे अग्निरः! ब्रह्मनादिगुणयुक्त! अग्ने!
हव्यम् भरमदीपं हविः जुपाय सेवस्य ॥ १० ॥

अच्छा नो मित्रमहो देव देवानन्ने वोचः सुमतिं रोदस्योः ।

वीहि स्वस्तिं सुक्षितिं दिवो नृन् द्विषो अंहांसि दुरिता तरेम् ता तरेम् तवायंसा तरेम ॥ ११ ॥

अच्छ । नः । मित्रमहः । देव । देवान् । अग्ने । वोचः । सुमतिम् । रोदस्योः ।

वीहि । स्वस्तिम् । सुक्षितिम् । दिवः । नृन् । द्विषः । अंहांसि । दुःश्रुता । तरेम् । ता ।

तरेम् । तव । अयंसा । तरेम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० हे मित्राणां पूजितः! अग्ने! अस्माकं हविषु पृथिव्यां च देवान् प्रति सुमतिम् ब्रूहि,
कामयस्य अस्मदर्थम् दिवः नेतृन् देवान् स्वस्तिम् सुनिवासं च । शत्रून् पापानि दुरितानि च
तरेम, अत्यन्तं च तरेम, तव रक्षणैर् तरेम ॥ ११ ॥

सुब्रह्म० हे मित्रमहः! अनुबलदीप्ते! देव! दानादिगुणयुक्त! अग्ने! रोदस्योः धावापृथिव्योर्धर्ममानस्त्वम्
देवान् इन्द्रादीन् अच्छ आभिमुख्येन नः अस्माकम् सुमतिम् वोचः ब्रूहि । दिवः स्तुतेः
नृन् नेतृन् अस्मान् सुक्षितिम् शोभननिवासयुक्तम् स्वस्तिम् अविनाशम् वीहि रामय । वयम् द्विषः
शत्रून् अंहांसि पापानि दुरिता दुर्गमनानि तरेम अतिक्रमेत् । तथा ता दानि व्यवहितानि
जन्मान्तरकृतानि पापादीनि तरेम हे अग्ने! तव अयंसा रक्षणैर् द्विषः वेष्टून् तरेम ॥ ११ ॥

इति ऋतुषोडशके पञ्चमे द्वितीयो वसोः ॥

[३]

अग्ने स क्षेपटतपा ऋतेजा उरु ज्योतिर्नशते देवयुष्टे ।

यं त्वं मित्रेण वरुणः सजोषा देव पासि त्यजंसा मर्तमंहः ॥ १ ॥

अग्ने । सः । क्षेपट् । ऋतुऽयाः । ऋतेऽजाः । उरु । ज्योतिः । नशते । देवयुः । ते ।

यम् । त्वम् । मित्रेण । वरुणः । सुजोषाः । देव । पासि । त्यजंसा । मर्तम् । अंहः ॥ १ ॥

वेङ्कट० अग्ने! सः निवसति यज्ञस्य पालयिता यज्ञार्थं जातः विस्तीर्णम् ज्योतिः प्राप्नोति, यः देवयुः
हे देवकामा! स्वाम् इच्छति । यम् त्वम् मित्रेण सहितो धारयिता देव । रक्षसि क्रोधेन मनुष्यम्
आहन्तुः शत्रोः ॥ १ ॥

सुब्रह्म० 'अग्ने स क्षेपट्' इत्यष्टकं तृतीयं सूक्तम् । भरद्वाज ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । अग्निर्देवता ।

हे अग्ने! सः यजमानः क्षेपट् क्षियति निवसति । धिरजले गोपेक्षित्यर्थः । कीदृशो यजमानः ।
जातपाः यक्षस्य पालकः ऋतेजाः 'यज्ञनिमित्तं जातः' ते स्वदीपम् देवदुः देवातिच्छन् । स

१ शोभन विं धर्मं. २. नातिः लपे; याति वि. ३. नाति सूको. ४-४. "अयमग्निच्छ" सूको.

५ ५: सूको. ६-६. "मिच्छतः सूको.

यत्नमानः उव विस्तीर्णम् ज्योतिः सूर्याख्यम् नशते प्राप्नोति । हे देव! धोतमान अग्ने! यम् मर्तम्
मनुष्यम् मित्रेण वरुणः वरुणेन च सजोपाः सह प्रीयमाणः त्वम् त्यजता साधुधेन अंहः
अंहसः पापात् पाप्ति रक्षसि ॥ १ ॥

ईजे यज्ञेभिः शशमे अर्माभिर्ऋधद्रायायाप्रये ददाश ।

एवा चन तं यशसामर्जुष्टिर्नाहो मर्ति नशते न प्रद्वेत्तिः ॥ २ ॥

ईजे । यज्ञेभिः । शशमे । शर्माभिः । ऋधद्ऽश्रायाय । अग्रये । ददाश ।

एव । चन । तम् । यशसाम् । अर्जुष्टिः । न । अंहः । मर्तम् । नशते । न । प्रद्वेत्तिः ॥ २ ॥

वेङ्कट० यज्ञते यज्ञैः । स्तोति च स्तुतिभिः । समुदरणीयघनाय अग्रये इविक्ष प्रयच्छति । एवं
च क्रियमाणेऽन्नानामपयोतिः पापं दक्षिरित्येतानि न तम् मर्तम् न्याप्नुवन्ति ॥ २ ॥

मुद्रल० षो यजमानः ऋधद्रायाय ऋधद् समृद्धं वारं वरणीयं धनं यस्य तादृशाय भाग्ये ददाश
हवीषि ददाति, स यजमानः यज्ञेभिः यज्ञैः ईजे हृष्टवान् भवति, तथा शर्माभिः कर्मभिः
कृच्छृषान्द्रायणादिभिः शशमे शान्तो भवति । सर्वकलं लभत हृष्टयोः । अग्नि च तम्
यजमानम् यशसाम् यशस्विनां पुत्राणाम् अर्जुष्टिः अग्राप्तिः न एव नशते नैव प्राप्नोति ।
पुत्रवान् भवतीत्यर्थः । तथा मर्तम् मनुष्यं तम् अंहः पापम् न नशते । तथा प्रद्वेत्तिः
अनर्पहेतुर्देवैश्च तम् न प्राप्नोति । न पूजा ॥ २ ॥

सुरो न सूर्यं दशतिररेपा भीमा यदेति शुचतस्त आ धीः ।

हेर्पस्वतः शुरुधो नायमक्तोः कुत्रा चिद् रण्वो वसतिर्वनेजाः ॥ ३ ॥

सूरः । न । सूर्यं । दशतिः । अरेपाः । भीमा । यद् । एति । शुचतः । ते । आ । धीः ।

हेर्पस्वतः । शुरुधः । न । अयम् । अक्तोः । कुत्रे । चिद् । रण्वः । वसतिः । वनेऽजाः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सूर्यः इव सूर्य दर्शनम् जयायम् । यस्य च त्व द्योतिः भीमा आगच्छति । शीघ्रमायस्य
शन्द्वेषतेजसो रोषयितुः काष्ठानामद्वक्तुः अग्नेः वने जातः निवासः अयम् कुत्र चिद् अग्नि न
शमणीयो भवति ॥ ३ ॥

मुद्रल० सूरः न सूर्यस्येव यस्य अग्नेः दशतिः दर्शनम् अरेपाः पररहितम् । हे अग्ने! यद् यस्य
ते त्व शुचतः ज्वलतः धीः धारयित्री ज्वाला भीमा भयङ्करा सती आ समन्ताद् एति
गच्छति । तथा "अयम् अग्निः" हेर्पस्वतः शन्द्वयुक्ताः शुरुधः न, न धामे, शुचः शोकस्य रोषयित्री-
र्गर्भे अक्तोः अक्तुः राक्षिः एव सधारियो राक्षसादेः स्वनृता ददातीति रोषः । सौम्य
वसतिः सर्वेषाम् आवासमूलाः वनेजाः अरण्ये जायमानाः कुत्र चिद् कचिदेव स्थाने पर्वताग्रे
रण्यः शमणीयो भवति ॥ ३ ॥

तिग्मं चिदेम महि वर्षीं अस्य भसदन्वो न यमसान आसा ।

विजेहमानः परशुर्न जिह्वां द्रविर्न द्रावयति दारु धर्षत् ॥ ४ ॥

तिग्मम् । चिद् । एम् । महि । वर्षीः । अस्य । भसत् । अन्वः । न । यमसानः । आसा ।

विजेहमानः । परशुः । न । जिह्वाम् । द्रविः । न । द्रावयति । दारु । धर्षत् ॥ ४ ॥

वेदुद्द० तिग्मम् खलु अस्य गमनम् महच्च रूपम् दावभूतस्य भक्षयति अक्षः इव यच्छन् आस्येन ।

विगमयन् परशुः इव अस्य उजालां छेत्तेव गमयति दारु दहन् ॥ ४ ॥

मुद्रल० अस्य आग्नेः एव गमनसाधनभूतो भागः तिग्मम् चिद् वीक्षणम्, अस्य च वर्षीः रूपम् महि महत् भसत् वीर्यवत् । कीदृशोऽग्निः । अक्षः न भक्ष इव आसा आस्येन यमसानः कृपादिकं नियच्छन् भक्षति । परशुः न यथा परशुः स्वकीयां धारां काष्ठ-प्रक्षिपति । जिह्वाम् ज्वालाम् विजेहमानः तरगुल्मादौ प्रक्षिपन्, तथा दारु कोष्ठम् धर्षत् दहन् द्रविः न द्रविः द्रावयिता स्वर्णकारः । स यथा स्वर्णादिकं द्रावयति तथा सर्वं वनम् द्रावयति भस्मसात् करोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

स इदस्तेव प्रति धादसिष्यञ्छिशीत् तेजोऽर्यसो न धाराम् ।

चित्रध्रंजतिररतिर्यो अत्तोर्वेन दुपदा रघुपत्मजंहाः ॥ ५ ॥

सः । इत् । अस्ताऽइव । प्रति । धात् । असिष्यन् । शिशीत् । तेजः । अर्यसः । न । धाराम् ।

चित्रध्रंजतिः । अरतिः । यः । अत्तोः । वेः । न । दुपदा । रघुपत्मजंहाः ॥ ५ ॥

वेदुद्द० सः अग्निः वेदेव धारान् क्षेप्यन् प्रति दधाति, वीक्षणीकरोति तेजः परक्षोरिव धाराम् चित्रधमनः अभिगन्त्वा । यः रात्रेः पक्षीव दुमं प्रति यच्छद् शोभगमनसदृशः ॥ ५ ॥

मुद्रल० सः इत् स शरवर्षिः अस्ता इव घाणादेः क्षेपेव प्रति धात् स्वकीयज्वालं प्रतिपते । प्रतिधाय च असिष्यन् ज्वालं प्रक्षेपयन् तेजः स्वकीयम् शिशीत् वीक्षणीकरोति । दृष्टान्तः । अर्यसः न धाराम् यथा अयोमयसं परशुविधोरं प्रक्षेप्युक्तान्स्त्रीक्षणीकरोति चहत् । वीक्षणीकृत्य च चित्रध्रजतिः विशिन्नगतिः अत्तोः रात्रेः अरतिः अभिगन्त्वा वेः न पक्षीव दुपदा वृक्षेषु स्त्रीवन् रघुपत्मजंहाः रघुपत्नसमर्षपादः । ध्रंभूतः सन् यः अग्निः वतते सः इत् इति पूर्वशान्त्वयः ॥ ५ ॥

इति चतुर्थांशके पञ्चमाध्याये तृतीयो धर्मः ॥

स ई रेभो न प्रति वस्त उक्षाः शोचिर्पा रारपीति मित्रमंहाः ।

नषत् य ईमरुपो यो दिवा नूनमर्यो अरुपो यो दिवा नून ॥ ६ ॥

सः । ईम् । रेभः । न । प्रति । वस्ते । उक्षाः । शोचिर्पा । ररपीति । मित्रमंहाः ।

नक्षम् । यः । ईम् । अरुषः । यः । दिवा । नून । अर्यः । अरुपः । यः । दिवा । नून ॥ ६ ॥

घावो न यस्य पनयन्त्यम्बुं भासांसि वस्ते सूर्यो न शुक्रः ।

वि य इनोत्यजरः पावकोऽश्रस्य चिच्छिन्नश्चत् पूर्वाणि ॥ ३ ॥

घावः । न । यस्य । पनयन्ति । अम्बुम् । भासांसि । वस्ते । सूर्यः । न । शुक्रः ।

वि । यः । इनोति । अजरः । पावकः । अश्रस्य । चिच्छिन्नश्चत् । पूर्वाणि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० शीता देशाच्च यस्य स्तुवन्ति महत्त्वम्, स तेजांसि आच्छादयति सूर्यः इव दीप्य-
मानः । विविधम् यः गच्छति 'श्रीगणेशाय अजर पावकः', स मेघस्य अपि शयति
चिरन्तमानि उदकानि ॥ ३ ॥

मुद्रल० घावः स्रोतारः, न सम्प्रत्यये, सम्प्रति इदानीम् यस्य शत्रोः बाधम् महत् कर्म पनयन्ति
स्तुवन्ति, सोऽग्निः सूर्यः न सूर्य इव शुक्रः शुक्रवर्णः सन् भासांसि तेजांसि वस्ते
आच्छादयति । यः य अजरः जरारहितः पावक शोधकोऽग्नि वि इनोति भासा सर्व
व्याप्नोति, अश्रस्य चित् व्यापनशीलस्य अपि राक्षसदिः पूर्वाणि चिरन्तमानि पुराणि विश्ववत्
हिसयति ॥ ३ ॥

वृथा हि सुनो अस्यन्नसद्रां चक्रे अत्रिर्जनुपाज्मानम् ।

स त्वं न ऊर्जसन् ऊर्जं धा राजैव जेरवृके क्षेप्यन्तः ॥ ४ ॥

वृथा । हि । सुनो इति । वासि । अन्नसद्रां । चक्रे । अग्निः । जनुपा । अर्जम् । अन्नम् ।

सः । त्वम् । नः । ऊर्जसन्ने । ऊर्जम् । धाः । राजाश्च । जेः । अर्जके । क्षेपि । अन्तरिति ॥

वेङ्कट० पदिता हि हे सहस्रः सुनो । भवसि त्वम् अजेतु सीदन् । अथ परोक्षः । अग्निः करोति अन्नं
जन्मना अभिगन्तव्यम् । सः त्वम् अस्मभ्यम् हे अन्नस्य दात ! अन्नं धेहि, राजा इव शत्रुन् जय,
स्वेनरहिते गृहे अन्तः निवसेति ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे सुनो । सहस्रः पुत्रः अग्ने ! वसा यदनीयः स्तुरयोः अति हि अन्नसद्रां अणसु अदनीयेषु
हविःषु सीदन् हवि स्वीकरणार्थमुपविशन् । अग्निः जनुषा जन्मना स्वभावेन एव अजग गृहम्
अजम् च यत्रमानागाम् चक्रे करोति । हे ऊर्जसने ! अन्नदातः ! अग्ने ! नः अस्मभ्यं पारशः
त्वम् ऊर्जम् अन्नम् धाः देहि । तथा राजा इव जेः अस्मच्छत्रायुन् जय । एतत्तत्पार्थम् अर्जके
राशसादिनिर्वाचकैर्विगुक्तैः स्मदीये भगव्यागारे अन्तः मध्ये क्षेपि निवससि ॥ ४ ॥

निर्तिक्रि यो वारुणमन्नमार्त्तं वायुर्न राष्ट्रत्यैर्युक्तन् ।

तुर्षाम् यस्तं आदिशामरातीरत्यो न हुतः पततः परिहुत् ॥ ५ ॥

निर्तिक्रि । यः । वारुणम् । अन्नम् । अर्त्तं । वायुः । न । राष्ट्री । अर्त्ति । युक्ति । अन्नदन् ।

तुर्षाम् । यः । ते । आदिशाम् । अरातीः । अत्यं । न । हुतः । पततः । परिहुत् ॥ ५ ॥

१-१. अजरः पावकः श्रीगणेशाय अजरः । २. ए. क. (२, ३, ५) माप्यम्. ३. गारित सूको.

४. गारित र्थम्.

वेङ्कट० मन्त्रेण संसृष्टम्^१ यः वरणीयम् अक्षम् अति, स^२ वायुः इव राष्ट्रवान् अतिगच्छति तर्मासि
 गच्छन् वा । तरेम अतिवरेम अभियागतीः^३ तुभ्यम् आभिसुख्येन हवीषि दिशताम् अस्मान्
 अरातीः च । अत्यः^४ इय हिंसतोऽभिराच्छतः^५ सैनिकान् सर्वतो हिंसिता ॥ ५ ॥

मुद्रल० यः अग्निः कारणम् तमसां निगरकं स्वकीयं तेजः नितिकि वीक्षणीकरोति । 'यद्य अक्षम्
 पञ्चभिर्दीपमानं हविर्लक्षणम् अति भक्षयति । सोऽग्निः वायुः न वायुरिव राष्ट्री राज्यवान्
 वायुर्पथा' स्वमाहात्म्येन संप्रमीष्टे वदन् । सर्वस्येश्वर इत्यर्थः । तादृशः सन् अन्तम् राष्ट्रीः
 आवेति अतिव्रामति । तद्वत्समन्धकारं तिरस्करोतीत्यर्थः । 'ययं च त्वद्वसतादात्' यः जनः
 ते तुभ्यम् आदिशाम् आदिश्यमानानां दीयमानानां हविषाम् अराती अराति भवति तम्
 'तुर्वाभ तरेम' हिंस्याम । एवं च अत्यः न शीघ्रगामी जारमथ इय हुतः हिंसकान् पततः
 आभिसुख्येन गच्छत इत्यन् परिशुत् परिगरय हन्ता भव ॥ ५ ॥

इति षतुर्थाष्टके पञ्चमाध्याये पञ्चमो वर्गः ॥

आ सूर्यो न भानुमद्भिर्ऋतैः ततन्व रोदसी चि भ्रासा ।

चित्रो नयत् परि तर्मास्यक्तः शोचिषा पत्नञ्चौश्रिजो न दीर्यन् ॥ ६ ॥

आ । सूर्यः । न । भानुमत्सुभिः । अर्कैः । अग्ने । ततन्व । रोदसी इति । चि । भ्रासा ।
 चित्र । नयत् । परि । तर्मासि । अक्तः । शोचिषा । पत्नन् । औश्रिजः । न । दीर्यन् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आ ततन्व सूर्यः इव दीप्तिमद्भिस्तेजोभिरसैः चावाष्टयिषी तेजसा । परोक्षः शेषः । चित्रवर्णः
 परितो नपति विनाशयति तमासि हविर्भिः अक्तः तेजसा दिवि गच्छन् स्तोत्रवृणं कामानां
 प्रदयता इव ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे अग्ने । रोदसी चावाष्टयिष्यौ भासा दीप्या पि आ ततन्व विज्ञेयेण आच्छादयति । दृष्टान्तः ।
 भानुमद्भिः प्रभावद्भिः अर्कैः अर्चनीयैः विरुणैः सूर्यः न, यथा सूर्यं ज्ञातमिति वदन् । परोक्षः ।
 पत्नन् मार्गं औश्रिजः न सूर्यं इव दीप्य गच्छन् शोचिषा तेजसा अक्तः संक्षिप्तः अत एव
 चित्रः चायनीयोऽसि तर्मासि अन्धकाराणि परि नयत् परितो गमयति ॥ ६ ॥

त्वां हि मन्द्रतममर्कशोकेर्वैवृमहे महि नः श्रोष्यथे ।

इन्द्रं न त्वा शर्वसा देवता वायुं पूषन्ति राधसा नृत्तमाः ॥ ७ ॥

त्वाम् । हि । मन्द्रतमम् । अर्कशोकैः । वैवृमहे । महि । नः । श्रोष्ये । अग्ने ।
 इन्द्रम् । न । त्वा । शर्वसा । देवता । वायुम् । पूषन्ति । राधसा । नृत्तमाः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० त्वाम् हि स्तुत्यतमम् अर्चनीयैः तेजोभि भजामहे । मदय स्तोत्रम् अस्मान् शृणोषि हि अग्ने ।
 त्वाम्, इन्द्रम् इव बलेन देवता, वायुं पूषन्ति नैतुतमाः लक्षणे ॥ ७ ॥

१. संसृष्टम् वि. २. 'यानि सूको. ३. नास्ति सूको. ४. 'दिपिणो' सूको ५. 'राधसा सूको.
 ६. 'वृष्यमं तरेम सूको. ७-७. नास्ति सूको. ८. इन्द्रः सूको.

वेङ्कट० सः अयं ज्वालाः आच्छादयति यन्दीव वस्त्राणि सह्ये प्रविशन् । तेजसाऽत्यन्तं शब्दं करोति मित्राणां पूजनीयः, रात्रौ यः अयं दीप्यमानो भवति, यः सा दिवा नेतृन् देवान् अमर्त्यः आरोचमानो यमं प्रति नपतीति ॥ ६ ॥

मुद्रल० सः ईम् सोऽयमग्निः रेगः न स्तुत्यः सूर्य इव उक्षाः दीप्ता ज्वालाः प्रति वस्ते आच्छादयति । तथा मित्रमहाः सर्वेषामनुकूलप्रकाशः सन् शोचिषा तेजसा रारपीति शृशं शब्दं करोति । यः ईम् सोऽयमग्निः नक्तम् रात्रौ अक्षयः आरोचमानः सन् दिवा शङ्खि इव नृन् मनुष्यान् स्वस्वकार्ये प्रेरयति । तथा अमर्त्यः अमरणधर्मा अक्षयः शेषरहितः यः अग्निः दिवा द्योतमानेन तेजसा नृन् नेतृन् आत्मीयान् रश्मीन् प्रेरयति स इति पूर्वत्र सम्बन्धः । यः दिवा नृन् इति पुनरुक्तिः आदरार्था ॥ ६ ॥

दिवो न यस्य विधृतो नवीनोद् वृषां रुक्ष ओर्षधीषु नूनोत् ।

घृणा न यो भ्रजसा पत्मना यत्रा रोदसी वसुना दं सुपत्नी ॥ ७ ॥

दिवः । न । यस्य । विधृतः । नवीनोत् । वृषां । रुक्षः । ओर्षधीषु । नूनोत् ।

घृणा । न । यः । भ्रजसा । पत्मना । यन् । आ- । रोदसी इति । वसुना । दम् । सुपत्नी इति सुपत्नी ॥

वेङ्कट० शुलोकस्त्वेष यस्य देवान् परिचरतो महत्त्वम् सोता कौति, सः वृषा अग्निः दीप्तः ओर्षधीषु शब्दं करोति । तेजसा वेगेन च सह यः भार्येण च गच्छन् आ पूरयति शोभनवतिके पावापृथिवी दमयिता वासवितुर्णां तेजसा ॥ ७ ॥

मुद्रल० दिवः न दीप्तस्य सूर्यस्य विधृतः विधातुः रश्मीवृषतः यस्य अग्नेः । नवीनोत् नृत्वं शब्दोऽप्युत् । एतदेव व्याचष्टे । वृषा कामानां बर्षिता रुक्षः दीप्तः सोऽग्निः ओर्षधीषु दहमानामु नूनोत्, नृत्वं शब्दमकरोत् । यः घृणा न सञ्चलनशीलेन दीप्तेनेव भ्रजसा गमनशीलेन तेजसा पत्मना इत्यकृतः अस्वतता यद् गच्छन् वसति सोऽग्निः एम् अयच्छान् दमयन् सुपत्नी शोभनवतिके रोदनी धावापृथिवी वसुना धनेन आ पूरयति ॥ ७ ॥

धार्योभिर्वा यो युज्येभिर्कैर्निद्युत् दविद्योत् स्वेभिः शुष्मैः ।

शर्धो वा यो मरुतां ततर्क्ष ऋष्टुर्न त्वेषो रमसानो अघौत् ॥ ८ ॥

धार्यःऽग्निः । वा । यः । युज्येभिः । अर्कैः । विद्युत् । न । दविद्योत् । स्वेभिः । शुष्मैः ।

शर्धो । वा । यः । मरुताम् । ततर्क्ष । ऋष्टुः । न । त्वेषः । रमसानः । अघौत् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० धारकैरिव निर्यै, यः अग्निः अर्चनीयैस्तेजोभिर्युक्तः, सः विद्युत् इव विद्योतते स्वैः शोषकैस्तेजोभिः । यः च मरुतान् अपि बलम् करोति, स आदित्य इव दीप्तः अशमाचरन् द्योतते ॥ ८ ॥

मुद्रल० यः अग्निः धार्योभि वा धारकैः अर्चयित्वा युज्येभिः युज्यैः स्वपत्नेव युज्यमाने अर्कैः दीप्तिभिर्गच्छति । सोऽग्निः विद्युत् न विद्युदिव स्वेभिः स्वकीयैः शुष्मैः शोषकैस्तेजोभिः

द्विषोत् विघ्नोत्ते । यः च मरुताम् एतस्संज्ञकानाम् सर्षः वा एतन्निव तवक्ष तन्करोति शोषयति । सोऽयम् ऋभुः न भासमानः सूर्यं इव त्वेपः दीप्तः रमसानः वेगं कुर्वन् अदीव विघ्नोत्ते प्रकाशते ॥ ८ ॥

इति षतुर्धाष्टके पद्यमाध्याये षतुर्थो वरगः ॥

[४]

यथा होतर्मनुषो देवताता यज्ञेभिः सूनो सहसो यजांसि ।

एवा नो अद्य समना समानानुश्नन्न उशतो यक्षि देवान् ॥ १ ॥

यथा । होतः । मनुषः । देवस्ताता । यज्ञेभिः । सूनो इति । सहस्रः । यजांसि ।

एव । नः । अद्य । समना । समानान् । उशन् । अग्ने । उशतः । यक्षि । देवान् ॥ १ ॥

वेङ्कट० यथा होतः! पुरा मनुषः यज्ञे देवान् हविर्भिः हे सहस्रः पुत्र! अयत्, एवम् अस्माकम् अद्य यज्ञे समानकाळीनान् समना कामयमानः त्वम् अग्रे! यत् उशतः देवान् ॥ १ ॥

मुद्राल० 'यथा होतः' इत्यप्यर्थं षतुर्थं सूत्रम् । भरद्वाज ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । अग्निदेवता ।

हे होतः! देवानाम् आह्वयः! सहस्रः सूनो! बहस्य पुत्र! अग्ने! यथा येन प्रकारेण मनुषः मनोः प्रजापतेर्पत्रमानस्य देवताता देवतात्वा यज्ञे यज्ञेभिः हविर्भिः यजांसि देवान् यजसि, एव एवमेव हे अग्ने! नः अस्माकम् अद्य अस्मिन् यज्ञे समानान् त्वत्सद्वान् इन्द्रादीन् उशन् कामयमात्स्वम् उशतः कामयमानान् यष्टयान् देवान् समना क्षिप्रम् यक्षि यज ॥ १ ॥

स नो विभावा चक्षणिर्न वस्तोरग्निर्वन्दारु वेद्यश्नो धात् ।

विश्वार्थो अमृतो मर्त्येषु भूदतिथिर्जातवेदाः ॥ २ ॥

सः । नः । विभावा । चक्षणिः । न । वस्तोः । अग्निः । वन्दारु । वेद्यः । चर्नः । धात् ।

विश्वार्थायुः । यः । अमृतः । मर्त्येषु । उपऽमृत् । भूत् । अतिथिः । जातवेदाः ॥ २ ॥

वेङ्कट० सः नः दीप्तिमान् आदित्य इव अग्निः अग्निः वन्दनीयम् अन्नं दधातु विदितः, सर्वाङ्गः यः अमरणघर्मा मनुष्येषु उपसि ह्युपमानः भवति अतिथिः जातमज्ञः ॥ २ ॥

मुद्राल० वस्तो अहनि चक्षणिः न प्रकाशकः सूर्य इव विभावा विशेषेण दीप्यमानः वेद्यः सर्वज्ञोत्पद्यः सः अग्निः नः अस्वभ्यम् वन्दारु वन्दनीयं स्तुत्यम् ननः अन्नम् धात् दधातु, प्रयच्छतिवत्यर्थः । विश्वार्थः सर्वाङ्गः अमृतः अमरपरहितः अतिथिः हविर्वेदनाय सत्तदगामी जातवेदाः जातयनः, पूर्वभूतः यः अग्निः मर्त्येषु यजमानेषु उपस्युत् भूत् उप काले अग्निहोत्रार्थं प्रकृतो भवति, स इति पूर्वप्रान्वयः ॥ २ ॥

सुद्वल० हे अग्ने! मन्त्रतमम् स्तुत्यतमम् त्वाम् अर्कशोकैः अर्चनीयैर्दक्षिभिर्युक्तम् हि यस्मात् परमर्हे सम्भजामहे, तस्मात् महि महत् नः अस्मदीयं स्तोत्रम् श्रोषि शृणु । हे अग्ने! नृतमानेनृवाणाः स्तुतीनाम् अस्तिवतः शयशा बलेन वायुम् गन्तारम् इन्द्रम् न इन्द्रमिव देवता देवजातमानम् त्वा स्वाम् राधरा इतिकेक्षणेन धनेन पूणन्ति प्रीणयन्ति ॥ ७ ॥

नू नो अग्नेऽवृकेभिः स्वस्ति वेपिं रायः पृथिभिः पर्ष्यंहः ।

ता सूरिभ्यो गृणते रासि सुम्रं मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ८ ॥

नु । नः । अग्ने । अवृकेभिः । स्वस्ति । वेपिं । रायः । पृथिभिः । पर्षिं । अंहः ।

ता । सूरिभ्यः । गृणते । रासि । सुम्रम् । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० हे अग्ने! क्षियम् अस्माकम् अस्तेनैः पथिभिरागत्य अविनाशेन धनानि कामयस्व । पर्षिं रक्षतः^१ । देवभ्यः स्तुवते मद्यं सुखं प्रयच्छ । मोदेन रातसंवरतराः सुपुत्राः^२ ॥ ८ ॥

सुद्वल० हे अग्ने! नः अस्मान् अवृकेभिः अस्तेनैः पथिभिः मयैः रायः धनानि स्वरित खेमेण तु जय वेपिं रामय^३ प्रापय । अंहः अंहसः-पापात् पर्षिं उच्छलक्षणेभ्योः पारथ । सूरिभ्यः स्तोत्रभ्यो, देयानि ता सानि तुम्नम्^४ सुम्नानि सुखानि गृणते स्तुवते मद्यम् रासि देहि । ययं च शतहिमाः शतहेमन्गान् संवत्सरात् सुवीराः शोभन्पुत्रादिसहिताः सन्तः मदेम हृष्ये ॥ ८ ॥

इति चतुर्थाष्टके पञ्चमाध्याये षष्ठो वर्गः ॥

[५]

हुवे वः सूनुं सहसो युवानमद्रोषवाचं मतिभिर्यविष्ठम् ।

य इन्वति द्रविणानि प्रचेता विश्ववाराणि पुरुवारो अधुक् ॥ १ ॥

हुवे । वः । सूनुम् । सहस । युवानम् । अद्रोषवाचम् । मतिभिः । यविष्ठम् ।

यः । इन्वति । द्रविणानि । प्रचेताः । विश्ववाराणि । पुरुवारः । अधुक् ॥ १ ॥

वेङ्कट० इयामि रथं^१ सहसः सूनुम् युवानम् अहिंसितवाचं स्तुतिभिः^२ युवतमम्, यः-प्रयच्छति धनानि सुमतिः सर्वेष्वेत्थीयानि बहुभिर्येत्थीयः अद्रोषवा ॥ १ ॥

सुद्वल० 'हुवे वः' इति सहसं पञ्चमं सूनुम् । भरद्वाज अयिः । त्रिष्टुप् छन्दः । अतिदेवता ।

हे अग्ने! यः स्वाम् मतिभिः सतनीयैः स्तोत्रैः हुवे आह्वयामि । कीटयाम् । सहसः बहस्य सूनुम् पुत्रम् युवानम् नित्यतरणम् अद्रोषवाचम् अद्रोषध्या प्रशरया स्तुतिरूपा वाक् यस्मिन् तादृशम् यविष्ठम् अतिज्ञेयं युवानम् । प्रचेताः प्रच्छदानः पुरवारः बहुभिर्येत्थीयः अधुक् अद्रोषवा

१. रथः छः सूको. २. सूनुं रूपे; तपुत्रा वि. ३. यमनाय सूको. ४. दुष्पापम् सूको.

यजमानानाम् । एवंभूतः यः भग्निः विश्ववाराणि सर्वैर्वरणीयानि द्रविणानि धनानि इत्यति
प्रेरयति स्तोत्रम्यो ददातीति यावत् । तं त्वां हुव इति पूर्वत्र सम्बन्धः ॥ १ ॥

त्वे वसूनि पुर्वणीक होतृदोषा वस्तोरैरिरे यज्ञियांसः ।
क्षामेव विश्वा भुवनानि यस्मिन्सं सौमगानि दधिरे पावके ॥ २ ॥

त्वे इति । वसूनि । पुरुऽअनीकम् । होतृः । दोषा । वस्तोः । आ । ईरिरे । यज्ञियांसः ।
क्षामेऽइव । विश्वा । भुवनानि । यस्मिन् । सम् । सौमगानि । दधिरे । पावके ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्वयि धनानि हे बहुरश्म्यनीक ! द्युतः ! अग्नि रात्रौ च स्थितानि क्षामिमुल्लेपेन प्रापयन्ति
यजमानाः । क्षीणानीयं भूतानि आद्ये, विश्वानि भूतानि यस्मिन् सम् दधिरे पावके वसूनि ॥ २ ॥

सुदृढ० हे पुर्वणीक ! बहुज्याल ! होतृ । देवानाम् आह्वत ! अग्ने ! त्वे त्वयि दोषा रात्रौ वस्तोः अहनि
च यज्ञियांसः यज्ञार्होः यजमाना. वसूनि हविकैक्षणानि धनानि आ ईरिरे क्षामिमुल्लेपेन प्रेरयन्ति,
लुह्वजीत्यर्थः । विश्वा विश्वानि सर्वानि भुवनानि भूतजातानि क्षाम इव क्षमायां भूम्याम् इव
यस्मिन् पावके शोधकेऽग्नौ सौमगानि सम् दधिरे देवाः सम्पक् निहितवन्तः, यस्मिन् त्वयि इति
पूर्वत्र योग्यम् ॥ २ ॥

त्वं विश्वु प्रदिवः सीद आसु कर्त्वा रथीरमत्रो वार्याणाम् ।
अत इतोपि विधते चिकित्वा व्यानुपगजातयेदो वसूनि ॥ ३ ॥

त्वम् । विश्वु । प्रदिवः । सीदः । आसु । कर्त्वा । रथीः । अभवः । वार्याणाम् ।
अतः । इतोपि । विधते । चिकित्वा । वि । आनुपक् । जातयेदः । वसूनि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० त्वम् एषु मनुष्येषु पुराणः (तु. निप ३, २७) सीदसि । कर्मणा रथी १ च भवसि धनानां
मेता । अतः आद्याय प्रयच्छति परिचरते हे जात ! विधिधम् अनुपकं हे जातधन ! वसूनि ॥ - ॥

सुदृढ० हे अग्ने ! त्वम् प्रदितः पुरातनकालीनासु विश्वु प्रजासु आसु परिदृश्यमानासु च सीदः
सीदसि वैश्वानरात्मना १ वर्तसे । तथा कृत्वा क्षामात् क्षामात् कर्मणा वार्याणाम् वरणीयानां
धनानाम् रथी. अमव १ इति यजमानेभ्यः प्रापयित्वाऽभू । अतः कारणात् हे चिकित्वा !
विद्वन् ! जातयेदः ! जातानां प्राणिनां वेदितः ! अग्ने ! विधते परिचरते यजमानाय वसूनि- धनानि
आनुपक् अनुपकं सततं यथा भवति तथा वि इतोपि विधिर्धे प्रेरयसि ॥ ३ ॥

यो नः सनुत्यो अभिदासदग्ने यो अन्तरो भिन्नमहो वसुग्यात् ।
तमुजरोर्भिर्धुपैभिस्तव स्वैस्तपा तपिष्ठ तपसा तपस्वान् ॥ ४ ॥

१. दक्षिणा विं लप. २. तु. वं १, ५, १, १. ३. प्रेरयति सूक्ते. ४. वसिन् सूक्ते. ५. उटण
विं लपं. ६. रथी ल; रथि लप. ७- विश्वानरात्मना सूक्ते.

यः । नः । सनुः । अग्निः । अग्ने । यः । अन्तरः । मित्रः । वनुष्यात् ।
 तम् । अजरेभिः । वृषः । तव । स्वैः । तप । तपिष्ठ । तपसा । तपस्वान् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यः अस्मान् अन्तर्हिते देवो हरे वर्तमानोऽभिदासति अग्ने । बाधते, यः वा समीपस्थो हे मित्राणां
 पूजयितः ! हन्ति, तम् अरारहितैः वृषिभुभिः तप स्वभूतैस्तेजोभिः तप हे तेजसांस् तप्यन्तम् । तपसा
 सन्तापवाद् ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! यः जनु. सनुलाः अन्तर्हितदेवो वर्तमानः सन् नः अस्माद् अभिदासत्
 उपक्षयति बाधते, यः च अन्तरः अभ्यन्तर्वर्ती सन् हे मित्रमहः ! अनुकूलरीति ! मित्राणाम्
 महयितः ! वा वनुष्यात् कुष्यैत्, तम् उभयविधं हे तपिष्ठ । तपन् ! अग्ने ! तपसा तेजसा तपस्वान्
 तेजस्वी त्वम् अजरेभिः अरारहितैः वृषभिः वृषिभुभिः वृष्टेर्हेतुमूतैः तप स्वैः असापारणैः
 तेजोभिः तप दह ॥ ४ ॥

यस्ते युञ्जेन समिधा य उक्थैरुक्थैर्मिः सूनो सहसो ददाशत् ।
 स मर्त्येष्वमृत प्रचेता राया युञ्जेन श्रवसा वि भाति ॥ ५ ॥

यः । ते । युञ्जेन । समुद्रधा । यः । उक्थैः । अर्केभिः । सूनो इति । सहसुः । ददाशत् ।
 सः । मर्त्येषु । अमृत । प्रचेताः । राया । युञ्जेन । श्रवसा । वि । भाति ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यः तुभ्यम् यजेन समिधा वानं करोति, यः च स्वोन्नयस्त्रैः हे सहसः सूनो !, सः मनुष्येषु
 अमृत । प्रकृष्टज्ञानो धनेन अजेन वीर्या च वि भाति ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे सहस. सूनो ! बलस्य पुत्र ! अग्ने ! ते त्वाम् यः यजमान. यजेन यजेन ददाशत् परि-
 चरति, यः च समिधा समिधनसाधनेन, दक्ष उक्थैः अर्केभिः अर्केभिः अर्केभिः स्तोत्रैश्च
 परिचरति, हे अमृत । मरणवर्मरहित ! अग्ने ! सः यजमान मर्त्येषु मनुष्येषु प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः
 सन् राया धनेन युञ्जेन द्योतमानेन श्रवसा अजेन च वि भाति विशेषेण प्रकाशते ॥ ५ ॥

स तत् कृधीपितस्तूर्यमग्ने स्पृधो बाधस्व सहसा सहस्वान् ।
 यच्छस्पसे दुर्भिरक्तो वचोभिस्तज्जुपस्व जरितुषोपि मन्म ॥ ६ ॥

सः । तत् । कृषि । इपितः । दूर्यम् । अग्ने । स्पृधः । बाधस्व । सहसा । सहस्वान् ।
 यद् । शस्पसे । उरुभिः । अक्त । वचः । उभिः । तत् । जुपस्व । जरितुः । धोपि । मन्म ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सः तत् इह प्रेषित क्षिप्रम् अग्ने ! । किन्तित्याह—शत्रून् नाशय यजेन बलवान् ।
 यदा स्वप्ने दीप्तेः वनोभिः अक्तः, उदानी तद् स्तोत्रम् सुध्व्यमाण स्तोत्रं सेवस्व ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! यः स्वम् इपितः प्रेषित. सन् दूर्यम् क्षिप्रम् तत् कृषि इह । किन् । सहस्वान्

पठ्यान् स्वम् सृष्टः स्वर्भमानान् सहरा यत्नेन माधरय विनाशाय । शुभिः शोतमानैस्तेजोभिः
'अक्षः सिक्कः' रयम् वचोभिः स्फुटिरूपैर्वापयैः यद् दृश्यते सृष्टये, तद् मन्म मननीयम् योषि
घोषणीयम् अरिः शोभम् जुपरय सेवय ॥ ६ ॥

अश्याम् तं काममग्ने तपोती अश्याम् रयि रयिवः सुवीरम् ।
अश्याम् वार्जम्भि वाजयन्तोऽश्याम् घृन्नमजराजरं ते ॥ ७ ॥

अश्याम् । तम् । कामम् । अग्ने । तपे । कुती । अश्याम् । रयिम् । रयिवः । सुवीरम् ।
अश्याम् । वार्जम् । अभि । वाजयन्तः । अश्याम् । घृन्नम् । अजर । अजरम् । ते ॥ ७ ॥

वेङ्कट० प्राप्नुयाम तम् कामम् अग्ने । तव रफणेन । अश्याम् घनम् हे घनदन् ! सुपुत्रम् ।
अभि अश्याम् अश्याम् अश्यामिच्छमानाः । अश्याम् यशः अजर । जरावर्जित एतस्तव स्वभूतम् ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! तव सम्बन्धिण्या ऊती ऊत्या रक्षया तम् कामम् अश्याम् प्राप्नुयाम । तं
कामं यिष्योति । हे रयिवः ! धनवदग्ने ! सुवीरम् पुत्रादिपुत्रम् रयिम् धनम् अश्याम्
प्राप्नुयाम । तथा वाजयन्तः वाजयन्तम् आत्मन इच्छन्तो वयम् वाजम् त्वया दत्तमश्रम्
अभि आभिमनुष्येन अश्याम् प्राप्नुयाम । हे अजर ! जरावर्जिताग्ने ! ते स्वदीपम् जरावर्जितम्
पुत्रम् शोभनायम् यशश्च अश्याम् प्राप्नुयाम ॥ ७ ॥

इति षतुर्पांशुके पञ्चमाध्याये सप्तमो वर्गः ॥

[६]

प्र नव्यसा सहस्रः सुनुमच्छा युजेनं गातुमयं इच्छमानः ।

बृध्वद्वन्तं कृष्णयामं रुयन्तं वीती होतारं दिव्यं जिगाति ॥ १ ॥

प्र । नव्यसा । सहस्रः । सुनुम् । अच्छ । युजेनं । गातुम् । अत्र । इच्छमानः ।

बृध्वद्वन्तम् । कृष्णयामम् । रुयन्तम् । वीती । होतारम् । दिव्यम् । जिगाति ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्र गच्छति नवतरेण क्षमिं प्रति यजेनं गमनीयम् अश्रम् इच्छमानः छिद्यमानवृक्षं कृष्णयामनमारी
श्वेतं कामेन दैव्यम् होतारम् मनुष्यः ॥ १ ॥

मुद्गल० 'प्र नव्यसा' इति सप्तर्षि पद्यं सूक्तम् । भरद्वाज भवतिः । शिष्टेषु ऋषिः । अग्निर्देवता ।

गातुम् उपगन्तव्यम् सहराः सुनुम् यदस्य पुत्रम् अग्निम् अतः अश्रम् इच्छमानः इच्छन्
श्रोता नव्यसा नवतरेण यजेनं युक्तः सन् अच्छ आभिमनुष्येन प्र जिगाति प्रकल्पेण गच्छति ।
कीटारम् अग्निम् । बृध्वद्वन्तं निर्दोषं वरं येन तादृशम् कृष्णयामम् कृष्णवर्मानम् वशन्तम् वीतम्
वीती कान्तेन यजेनं होतारम् यद्वारम् दिव्यम् दिवि भवम् ॥ १ ॥

स श्वितानस्तन्यतू रोचनस्था अजरोभिर्नानदद्भिर्यविष्ठः ।

यः पावकः पुरुतमः पुरुणि पृथून्यग्रिरनुयाति भवेन् ॥ २ ॥

सः । श्वितानः । तन्यतूः । रोचनऽस्थाः । अजरोभिः । नानदत्तऽभिः । यविष्ठः ।

यः । पावकः । पुरुतमः । पुरुणि । पृथूनि । अग्निः । अनुऽयाति । भवेन् ॥ २ ॥

वेङ्कट० सः दावरूपः शुक्लवर्णोऽभवद् विस्तारयिता रोचनेऽन्तरिक्षे तिष्ठन् अरावर्जितैस्तेजोभिः शब्दं कुर्वन्निः सुवतमः । यः पावकः बहूनां ग्लपयिता अग्निः अनुगच्छति बहूनि काष्ठानि विलीर्णानि भक्षयन् ॥ २ ॥

मुद्रल० सः अग्निः श्वितानः श्वेतवर्णः वर्तेते तन्यतूः शब्दकारी रोचनस्थाः अन्तरिक्षे स्थितः अजरोभिः अरारहितैः नानदद्भिः अत्यर्थं शब्दं कुर्वन्निः रदिमभिर्युक्तः यविष्ठः सुवतमः । यः पावकः शोषकः अग्निः पुरुतमः अतिरागेन प्रभूतः सन् पुरुणि बहूनि पृथूनि स्थूलानि काष्ठानि भवेन् दहद् अनुयाति अनुगच्छति, स इत्थं वर्तते इति पूर्वत्र सम्बन्धः ॥ २ ॥

वि ते विष्नुग्वातजूतासो अग्ने मामासः शुचे शुच्यश्चरन्ति ।

तुविम्रधासो दिव्या नवग्वा वना वनन्ति धृषता रुजन्तः ॥ ३ ॥

वि । ते । विष्क् । वातऽजूतासः । अग्ने । मामासः । शुचे । शुच्यः । चरन्ति ।

तुविऽम्रधासः । दिव्याः । नवग्वाः । वना । वनन्ति । धृषता । रुजन्तः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वि चरन्ति तत्र इतस्ततो वाजगृह्यः अग्ने । रश्मयः हे दीप्यमान ! दीप्यमानाः । बहूनां स्पृष्टारो दिवि भवाः नक्षतमना, अरण्यानि भक्षन्ते पृष्टेन तेजसा भक्षन्तः ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे शुचे । शुद्धः दीप्तिमन् ! अग्ने ! ते त्वदीयाः वातजूतासः वातेन प्रेरिताः शुचयः निर्मलः मामासः दीक्षयः विष्क् सर्वत्र वि चरन्ति विविधं गच्छन्ति । तुविम्रधासः बहूनि काष्ठानि स्पृशन्तः दिव्याः द्योतमानैः शक्ती भवाः नवग्वाः नूतनगमदास्ते रश्मयः वना वनानि वनन्ति, दहन्तीत्यर्थः । किं कुर्वन्तः । धृषता अर्थकेण तेजसा रुजन्तः वनानि भक्षयन्तः ॥ ३ ॥

ये ते शुक्रासः शुच्यः शुचिष्मः क्षां वर्पन्ति विर्षितासो अर्वाः ।

अर्ष अमस्तं उर्विया वि माति यातयमानो अधि सानु पृथेः ॥ ४ ॥

ये । ते । शुक्रासः । शुच्यः । शुचिष्मः । क्षान् । वर्पन्ति । विऽर्षितासः । अर्वाः ।

अर्ष । अमः । ते । उर्विया । वि । माति । यातयमानः । अधि । सानु । पृथेः ॥ ४ ॥

वेदूट० ये ते सोचमानाः रश्मयः हे दीक्षिमन्! पृथिवीम् ओपधिवलतिपुत्रताम् वपन्वि, विमुक्ताः
अथाः इत्पैपमिकम् । उदनन्तरम् उदः तव भ्रमः वि भाति पृथिव्याः सानुनि स्थितं स्यादं
गमयन् ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे शुचिप्याः! दीक्षिमन्! अतो! ते तव ये शुक्रासः शुभ्राः शुचयः दीतयः क्षाम् भूमिम् वपन्ति
मुद्रयन्ति । केसस्यानीयान् ओपधिवगल्पतीन् ददन्तीत्यर्थः । ते रश्मयः विद्यितासः विमुक्ताः
अथाः इय, इतस्ततो गच्छन्तीति शेषः । अथ वास्मिन् काले ते स्वदीयः भ्रमः भ्रमणशीलो
ग्यालसमूहः पृथेः शूमेः अपि उपरि सानु समुच्चिद्व देसे पर्वतामादिकं प्रति यातवमानः
स्वकीयन् अक्षं व्यापारयन् उधिया उद बहुलम् वि भाति धितेयेण प्रकारात् ॥ ४ ॥

अथ जिह्वा पापतीति प्र वृष्णो गोपुयुधो नाशनिः सृजाना ।

शूरस्येव प्रसितिः क्षातिरग्रेर्दुर्वर्तुर्भीमो दयते वनानि ॥ ५ ॥

अथ । जिह्वा । पापतीति । प्र । वृष्णाः । गोपुयुधः । न । अशनिः । सृजाना ।
शूरस्येव । प्रसितिः । क्षातिः । अग्रेः । दुःस्वर्तुः । भीमः । दयते । वनानि ॥ ५ ॥

वेदूट० अथ ज्वाला प्र पतति अग्नेः सोनितितं सुष्यतः शूरस्येव आयुधं सृज्यमानम् । किञ्च शूरस्य इव
बाहुः अग्नेः ज्वाला, प्रसितिः बाहुः प्रपन्थनात्, भातिः विचारनात् । दुर्वारः भीमः भक्षयति
काष्ठानि दहति वा (इ. वा ४, १७) ॥ ५ ॥

मुद्रल० अथ अपि च वृष्णः वर्धितुरग्नेः जिह्वा ज्वाला सृजाना दाहेनोत्पाद्यमाना प्र पापतीति शक्येण
पतति । शृष्णः । गोपुयुधः उदकनिनिष्ठात् घातकः नाशनिः न अशनिः इव, स यथा
पतति तद्वत् । अपि च दुर्वर्तुः दुर्दोहकज्वालाभिः वर्तमानस्य अग्नेः भीमः भयङ्करः क्षातिः
दयः वनानि दहते दहति । शृष्णः । शूरस्य इव प्रसितिः यथा शूरस्य बाधकं प्रायिनां
घातकं भवति तद्वत् ॥ ५ ॥

आ भानुना पार्थिवानि जयांसि महस्तोदस्य धृपता ततन्थ ।

स वाधस्व अर्प । मुया सार्हऽभिः सृधो वनुष्यन् वनुषो नि जूर्व ॥ ६ ॥

आ । भानुना । पार्थिवानि । जयांसि । महः । तोदस्य । धृपता । ततन्थ ।
सः । वाधस्व । अर्प । मुया । सार्हऽभिः । सृधोः । वनुष्यन् । वनुषोः । नि । जूर्व ॥ ६ ॥

वेदूट० आ तदन्व धृपता सेनसा पार्थिवानि वनानि, जयतिर्गतिकर्मा पृथिव्या उर्यितानि, महतः
व्यधितु तव इवमूलेण । सः अर्प यावत्स भवानि जयै । सयून् ईसन् इन्तून् नि जधि ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे अतो! सः स्वम् महः महात् पार्थिवानि पृथिव्यां धर्तमानानि जयांसि व्यवहाराभ्यम्
इतस्ततः गच्छन्ति भूतानि ततन्व विस्तारय, बाधकं निवारय इत्यर्थः । अपि च तोदस्य

१. गमन् सूको. २. उग्र सूको. ३. अथ विं रूपं. ४. नाशित सूको. ५. पापपति सूको
६. नाशित विं रूपं. ७. अथ रूपं. ८. पृष्णमानानि सूको.

तोदं प्राणिनाम् उपद्रवम् धृता भानुना धर्षकेण तेजसा वा (?) समन्तात् बाधत् । अपि च
अपभवा (?) भयरहितैः राहोभिः बलैः हे अग्ने ! वनुष्यन् क्रोधं कुर्वन् वनुषः द्विसकात् स्पृशः
अरमच्छन्नं नि जूर्वं नितरां जस्य घातयेत्पर्यः ॥ ६ ॥

स चित्रं चित्रं चितयन्तमस्मे चित्रक्षत्रं चित्रतमं वयोधाम् ।

चन्द्रं रयिं पुञ्जीरं बृहन्तं चन्द्रं चन्द्राभिर्गृणते युवस्व ॥ ७ ॥

सः । चित्रं । चित्रम् । चितयन्तम् । अस्मे इति । चित्रंऽक्षत्रं । चित्रंऽतमम् । वयोऽधाम् ।
चन्द्रम् । रयिम् । पुञ्जीरम् । बृहन्तम् । चन्द्रं । चन्द्राभिः । गृणते । युवस्व ॥ ७ ॥

षेड्डट० स. त्वं हे चायनीया! चायनीयं महत्तया जगाम् बोधयन्तं मङ्गं हे चित्रबल! अतिशयेन चन्द्रम् अस्तस्य
धारक कालम् रयिम् बहुपुत्रं महान्तं हे ह्यादक! चित्राणिः ज्वालाभिः स्तुषते मिश्रय देहि ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे चित्र! चायनीय! चित्रक्षत्र! विचित्रबल! हे चन्द्र! आह्लादक अग्ने! सः तारशः स्वम्
चन्द्राभिः आह्लादयित्रीभिः स्तुतिभिः गृणते वचनव्यत्ययः । स्तुष्वभ्यः अस्मे अस्मभ्यं वाट्टम्
रयिम् धनम् कुवस्व पृथक् कुह । कीदृशं रयिम् । चित्रम् चायनीयम् नितयन्तम् ज्ञापयन्तम् ।
धनेन हि पुरुष. प्रत्यापाते । चित्रतमम् अतिशयेन आश्रयंभूतम् वयोधाम् वयसोऽस्तस्य धातारं
भदातारम् चन्द्रम् आह्लादकम् पुञ्जीरम् पुरभिर्बहुभिर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिर्वृत्तम् बृहन्तम् महान्तम् ।
• ईदृशं धनम् अस्मभ्यं प्रपच्छेत्यर्थः ॥ ७ ॥

इति चतुर्धांशके पञ्चमाध्याये अष्टमो वर्गः ॥

[७]

मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आ जातमग्निम् ।

कविं सम्राजमतिथिं जनानामासन्ता पात्रं जनयन्त देवाः ॥ १ ॥

मूर्धानम् । दिवः । अरतिम् । पृथिव्याः । वैश्वानरम् । ऋते ! आ । जातम् । अग्निम् ।
कविम् । सम्राजम् । अतिथिम् । जनानाम् । आसन्तम् । आ । पात्रम् । जनयन्तम् । देवाः ॥ १ ॥

षेड्डट० सुलोकस्य उच्छ्रितम् सतः पृथिव्याश्च गन्तारम् वैश्वानरम् यज्ञवृत्तितम् अग्निम् कविम् सम्राजम्
अतिथिव्यानीयम् जनानाम् अस्माकम् आस्येन वा जगन्त देवाः सुकृत्य पात्रमूत्तम् ॥ १ ॥

मुद्रल० 'मूर्धानम्' इति सप्तमं सप्तमं सूक्तम् । भरद्वाज ऋषिः । पृथिव्यास्यै अरतयौ, तिष्ठः
त्रिष्टुभः । वैश्वानरोऽग्निदेवता ।

मूर्धानम् गितोभूतम् । कस्य । दिवः सुलोकस्य । पृथिव्याः भूमिः । अरतिम् गन्तारम् वैश्वान-
रम् विषेयां नराणां सम्बन्धिनम् श्रुते यज्ञस्य निमित्तम् आ जातम् आभिमुख्येन जाते
पृथवादापुत्रधम् वयिम् मान्तदतिनम् सम्राजम् सम्बन्धं शत्रुमानम् जनानाम् यजमानानाम्

अतिभिम् हविर्वहनय सततं गन्तारम् आसन् आसति आस्यभूतम् । अग्निहस्तणेन आस्येन देवा
हवीषि मुञ्जते । पात्रम् पातारं रक्षकम्^१ । एवंगुणविशिष्टं वैश्वानरम् अग्निम् देवाः स्तोतार
ऋत्विजः आ जनयन्त अरण्योः सकाशाद् उदपादयन् ॥ १ ॥

नाभिं यज्ञानां सदनं रयीणां महामाहावमभि सं नवन्त ।

वैश्वानरं रथ्यमध्वराणां यज्ञस्य केतुं जनयन्त देवाः ॥ २ ॥

नाभिम् । यज्ञानाम् । सदनम् । रयीणाम् । महाम् । आऽहावम् । अभि । सम् । नवन्त ।
वैश्वानरम् । रथ्यम् । अध्वराणाम् । यज्ञस्य । केतुम् । जनयन्त । देवाः ॥ २ ॥

षेड्ढट० नाभिस्थानम् मशानाम्, आवास्तस्थानम् रयीणाम्, महान्तम् आहावभूतम्, निपातम् आहावः
तम्, अभि पतन्ति । वैश्वानरम् नेवारम् यज्ञानाम् यज्ञस्य केतुभूतम् जनयन्त देवाः^१ ॥ २ ॥

मुद्रल० यज्ञानाम् ज्योतिष्टोमादियागानाम् नाभिम् अन्धकं तथा रयीणाम् धनानाम् सदनम् स्थानम्
मशाम् महान्तम् आहावम् आहूयन्तेऽस्मिन्नाहुतप्र^२ इति आहावः तादन्तम्, एवंभूतम् अभिम् अभि
सम् नवन्त स्तोतारः सम्भक् स्तुवन्ति । तथा वैश्वानरम् विश्वेषां नराणां सम्बन्धनम् अनराणाम्
मशानाम् रथ्यम् रथिनम् यथा रथी स्वरथं नयति तद्वन्नेवारम् प्रादयितारम्^३ यज्ञस्य
केतुम् प्रज्ञापकम् । एवंविधम् अभिम् देवाः स्तोतार ऋत्विजः जनयन्त मधमेनोत्पादयन्ति ॥ २ ॥

त्वद् विप्रो जायते वाज्यग्ने त्वद् वीरासो अभिमातिपाहः ।

वैश्वानर त्वमस्मासु धेहि वर्यनि राजन्त्सृष्ट्वाय्याणि ॥ ३ ॥

त्वत् । विप्रः । जायते । वाजी । अग्ने । त्वत् । वीरासः । अभिमातिऽसहः ।
वैश्वानर । त्वम् । अस्मासु । धेहि । वर्यनि । राजन् । सृष्ट्वाय्याणि ॥ ३ ॥

षेड्ढट० १ त्वत्तः मेधावी अश्वः जायते अग्ने । त्वत्तः एव अभिमातीनां स्तोतारः नरः । वैश्वानर ! त्वम्
अस्मासु धेहि धनानि राजन् । सृष्ट्वाय्याणि^४ ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! वाजी हविलैक्षणाजवान् पुरुरः त्वत् त्वत्तः सकाशात् विप्रः मेधावी जायते ।
तथा वीरासः वीराः त्वत् त्वत्तः अभिमातिपाहः शत्रूणां भिन्नवितारो जायते । - अस्मादेवं
तस्मात् हे वैश्वानर ! राजन् ! राजमानाग्ने ! त्वम् अस्मासु सृष्ट्वाय्याणि सृष्ट्वाय्यानि वस्तूनि
धेहि निधेहि ॥ ३ ॥

त्वां विद्ये अमृतं जायमानं शिशुं न देवा अभि सं नवन्ते ।

तव क्रतुभिरमृतत्वमायन् वैश्वानर यत् पित्रोरर्दादिः ॥ ४ ॥

१. सोम्य सूको. २. नास्ति वि. [] नास्ति उपं. ३. इत्यस्य सूको ४. मरीतास्य
सूधे. ५-५. नास्ति वि. उपं.

त्वाम् । निस्त्रै । अमृत । जार्यमानम् । शिशुम् । न । देवा । अभि । सम् । नवन्ते ।
तत्र । क्रतुऽभि । अमृतऽस्तम् । आयन् । वैश्वानर । यत् । पित्रो । अर्दीदिः ॥ ४ ॥

घेडूट० दीदेतिर्दीक्षिकर्मा । शिष्ट स्पष्ट ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे अमृत ! मरणधर्मरहित ! अग्ने ! विश्वे सर्वे देवा श्रोतार जायमानम् अरण्यो सकाशाद् उरप-
चमानम् त्वाम् शिशुम् न पुत्रमिव अभि सम् नवन्ते अभिसस्तुवन्ति । अपि च हे वैश्वानर !
अग्ने ! यद् यदा पित्रो पालक्षि'योर्घाणापृथिव्योर्मे'भ्ये अग्ने दीप्यसे तदानीम् तव स्वदीप्ये
मनुभि कर्माभिर्न्यो'तिष्टोमादिभिर्घांती अमृतत्वम् देवत्वम् आयन् यत्तमाना प्राप्नुवन्ति ॥ ४ ॥

वैश्वानर तव तानि व्रतानि महान्यग्ने नक्रिा दर्धर्ष ।
यज्जार्यमान. पित्रोरुपस्थेऽर्विन्दः केतुं वयुनेष्वहाम् ॥ ५ ॥

वैश्वानर । तत्र । तानि । व्रतानि । गृहानि । अग्ने । नक्ति । आ । दधर्ष ।
यत् । जार्यमान । पित्रो । उपस्थे । अर्विन्द । केतुम् । वयुनेषु । अहाम् ॥ ५ ॥

घेडूट० वैश्वानर ! तव तानि कर्माणि महानि अग्ने ! न कश्चिद् आ धर्षयति । यदा जायमान
सावापृथिव्यो उपस्थे प्रात सूर्यारम्भना लम्भयति प्रज्ञानम् अहाम् गमनेषु ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे वैश्वानर ! अग्ने ! तव स्वदीप्यानि तानि प्रसिद्धानि व्रतानि कर्माणि महानि महानि
नक्ति आ दर्धर्ष न कश्चन अरण्यो धर्षयति बाधते । यद् यदा स्वम् पित्रो सावापृथिव्यो
उपस्थे उपस्थाने भन्तरिक्षे वयुनेषु गन्तव्येषु मार्गेषु जायमान सम् अहाम् केतुम् प्रशापक
सूर्यं स्वर्गानुनाऽऽवृत्तम् अवि'द अलम्भय । समोरूपम् अमुद स्वतेजसा निवारयन् अस्थापय
इत्यर्थं । तदा तानि व्रतानीति पूर्वग्राम्भय ॥ ५ ॥

वैश्वानरस्य विर्मितानि चर्क्षसा सानूनि दिवो अमृतस्य केतुना ।
तस्येदु विश्वा भुवनाधि मूर्धनि वृषा इव रुद्रहुः सप्त विधुर्हः ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्य । विर्मितानि । चर्क्षसा । सानूनि । दिव । अमृतस्य । केतुना ।
तस्य । इत् । ॐ इति । विश्वा । भुवना । अधि । मूर्धनि । वृषा । इव । रुद्रहुः । सप्त । विधुर्हः ॥ ६ ॥

घेडूट० वैश्वानरस्य विर्मिताधि तेजसा प्रक्षापकेन समुच्छ्रितानि तेतासि अमृतस्य' सुलोकस्य । तस्य
एव विश्वानि भुवनाणि मूर्धनि आध रुद्रु शासा इव सप्त च मघ (द्र या ६ २) ॥ ६ ॥

मुद्रल० वैश्वानरस्य अग्ने अथवा तेजसा अमृतस्य उदकस्य केतुना प्रक्षापकेन दिव सुलोकेत्य सानूनि समु
च्छ्रितस्वतानि विर्मिताणि निर्मितानि । तस्य इत् उ तस्यैव वैश्वानरस्य मूर्धनि उपरि वर्तमाने
पूमे मेघात्मना परिणते विश्वा विश्वानि स्वाप्तानि' भुवना भुवनाप्युदकानि अधि वसन्ति ।

तथा वया पक्षिण इव सप्त सपैणशीला सप्तसहृत्याका वा^१ विशुह नषश्च गङ्गाया रक्तु
रोद्गति । असादेव वैश्वानरात् प्रादुर्भवन्ति ॥ ६ ॥

वि यो रजांस्यमिमीत सुकृतुर्वैश्वानरो वि दिवो रोचना कविः ।

परि यो विश्वा भुवनानि पप्रथेऽदब्धो गोपा अमृतस्य रक्षिता ॥ ७ ॥

वि । य । रजांसि । अमिमीत । सुकृतुं । वैश्वानर । वि । दिव । रोचना । कवि ।
परि । य । विश्वा । भुवनानि । पप्रथे । अदब्ध । गोपा । अमृतस्य । रक्षिता ॥ ७ ॥

वेङ्कट० वि ममे य लोकान् सुप्रथ वैश्वानर, वि ममे स दिव रोचनानि कवि । 'परि पप्रथे' य
विधानि भुवनानि अर्हिसित गोपायिता उदकस्य रक्षिता ॥ ७ ॥

मुद्गल० सुकृतु सुकर्मो वैश्वानर विशेषा नराणा हित य अग्नि रजांसि उदकानि लोकान् वा^१
वि अमिमीत निर्मितवान् । तथा दिव शुलोकस्य सम्बन्धीनि रोचना रोचमानानि नक्षत्रादीनि
कवि आन्तदर्शी सन् योऽग्नि वि अमिमीत । य य विश्वा सर्वाणि भुवनानि परि पप्रथे
परितोऽप्रथयत्, सोऽवम् अदब्ध केनाप्यर्हिसित गोपा सर्वस्य गोपायिता अमृतस्य उदकस्य
रक्षिता पालयिता सन् वर्तत इति शेष ॥ ७ ॥

इति चतुर्धाष्टके पञ्चमाध्याये नवमो वर्गः ॥

[८]

पृथस्य वृष्णो अरुपस्य न सहः प्र तु वोचं विदथा जातवेदसः ।

वैश्वानराय मतिर्नव्यसी शुचिः सोम इव पत्रे चार्कुरभ्ये ॥ १ ॥

पृथस्य । वृष्णे । अरुपस्य । तु । सह । प्र । तु । वोचम् । विदथा । जातवेदस ।
वैश्वानराय । मति । नव्यसी । शुचि । सोम इव । पत्रे । चार्कुरभ्ये ॥ १ ॥

वेङ्कट० सम्पर्चयितु वृष्ण आरोचनस्य क्षिप्रम् सह प्र वोचम् विश्वेन जातवेदस । एको तु
पूण । वैश्वानराय स्तुति नयतरा शुचि सोम इव चार्कुरभ्ये निर्गच्छति अग्नये ॥ १ ॥

मुद्गल० 'पृथस्य' इति सप्तचंम् अथम सूत्रम् । भरद्वाज ऋषिः । भाषा यद् जगस्य, सप्तमी
त्रिष्टुप् । वैश्वानरोऽग्निदेवता ॥

पृथस्य सम्पर्कस्य^१ प्यासस्य वृष्ण कामानां शक्तिं अदपय आरोचमानस्य जातवेदस जातानि
वेदितुर्वैश्वानरानि सह यत्नम् अभिभवत्समर्थम् विदथा विदधे यद्ये तु क्षिप्रम् प्र वोचम् प्रथमीनि,
प्रकर्षेण स्तोमीत्यर्थः । एक तु पूरकः । नव्यसी नयतरा शुचि निर्मला चाद् सोमना मति स्तुति
चास्मी वैश्वानराय अग्नये वरते मत्तकासाद् शकति । स्वयमत्र निर्गच्छतीत्यर्थः । सोम इव
यथा सोमो दत्तापविशत् शकति यद्गन् ॥ १ ॥

स जायमानः परमे व्योमनि व्रतान्यग्निर्व्रतपा अरक्षत ।

व्यवृन्तरिक्षममिमीत सुक्रतुर्वैश्वानरो महिना नाकमस्पृशत् ॥ २ ॥

सः । जायमानः । परमे । विऽओमनि । व्रतानि । अग्निः । व्रतऽप्याः । अरक्षत ।

वि । अन्तरिक्षम् । अमिमीत । सुऽक्रतुः । वैश्वानरः । महिना । नाकम् । अस्पृशत् ॥ २ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ २ ॥

मुद्रल० सः वैश्वानरः अग्निः व्रतपाः व्रतस्य पालकः परमे उत्कृष्टे व्योमनि आकाशे जायमानः
सर्वोत्तमा प्रादुर्भवन् व्रतानि व्रतकर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च अरक्षत रक्षति, अन्तरिक्षम्
च वि अमिमीत एतदुपलक्षितार्थीन् श्लोकान् निर्मितवान् । तथा सुक्रतुः शोभनकर्मा वैश्वानरः
अग्निः महिना स्वमहिम्ना तेजसा नाकम् शुक्रोकम् अस्पृशत् स्पृशति स्म ॥ २ ॥

व्यस्तम्नाद् रोदसी मित्रो अद्भुतोऽन्तर्वाचदकृणोऽज्योतिषा तमः ।

वि चर्मणीव धिपणे अवर्तयद् वैश्वानरो विश्वमघत्त वृष्ण्यम् ॥ ३ ॥

वि । अस्तम्नाद् । रोदसी इति । मित्रः । अद्भुतः । अन्तऽर्वाचत् । अकृणोत् । ज्योतिषा । तमः ।

वि । चर्मणी इवेति चर्मणीऽइव । धिपणे इति । अवर्तयत् । वैश्वानरः । विश्वम् । अघत्त । वृष्ण्यम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अघक्षोर्ध्वं च चकार धारापृथिव्यौ मित्रभूतः महाद् । अन्तर्गतम् अकरोत् ज्योतिषा तमः । वि
घर्तयति द्वे चर्मणी इव धारापृथिवी विशिष्टे करोति । वैश्वानरः विश्वम् धारयति वर्धणनिमित्तम् ॥ ३ ॥

मुद्रल० मित्रः मित्रभूतः सर्वेषाम् अद्भुतः महाद् वैश्वानरोऽग्निः, रोदसी धारापृथिव्यौ वि अस्तम्नाद्
विशेषेण स्तम्भितवान् । तथा ज्योतिषा तेजसा तमः अन्धकारम् अन्तर्वाचत्, अन्तर्हितम्
अकृणोत् अकरोत् । अपि च धिपणे धारधिव्यौ धारापृथिव्यौ चर्मणी इव तथा पशोर्विशसिता
द्वे चर्मणी शोणार्थं प्रसारयति तथा वि अवर्तयत् विशृते अकरोत् । किं वृष्णम् । वैश्वानरः
अवमसिः विश्वम् सर्वम् वृष्ण्यम् वीर्यम् अघत्त धत्ते धारयति ॥ ३ ॥

अपापपस्थे महिषा अगृह्णात विशो राजानमृषं तस्थुर्वाग्मिषम् ।

आ दूतो अग्निमभरद् विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावर्तः ॥ ४ ॥

अपाप । अपाऽस्थे । महिषाः । अगृह्णात । विशः । राजानम् । अर्षं । तस्थुः । अग्निमभरम् ।

आ । दूतः । अग्निम् । अभरत् । विवस्वतः । वैश्वानरम् । मातरिश्वा । पराऽवर्तः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अन्तरिक्षे महान्तः देवाः वैश्वानरम् धारयन्ति । सत्र विद्यः राजानम् उप तस्थुः स्तुवन् इमम् ।
अग्निम् दत्तः मातरिश्वा दूराद् दिवः निवस्वत आहूतवान् ॥ ४ ॥

मुद्रल० आम् अन्तरिक्षस्य उत्तरे उपस्थानि मध्ये महिषाः महान्तो महतः अगृह्णात अगृह्णन् ।
इमे वैश्वानरं वैपुत्रारमना वर्धमानवान्तश्चित्तयः । गृहीत्या च विशः प्रजाः राजानम् स्वामिन्दम्

अग्निमयम् मर्चनीयम् उप तस्थुः अस्तुयन् । अपि च वैश्वानरम् अग्निम् पुरा सूर्यसनीपे
विद्यमानम् दूतः वैवानाम् दूतः मातरिश्वा वायुः परावतः दूरदेशात् विवस्वतः आदित्यात् आ अभरत्
इमं लोकं प्रति आजहार ॥ ४ ॥

पुगेयुगे विदुष्यं गुणध्वोऽग्ने रथिं यशसं धेहि नव्यसीम् ।

पुण्येव राजन्नघशंसमजर नीचा नि वृश्च वनिनं न तेजसा ॥ ५ ॥

पुगेऽयुगे । विदुष्यम् । गुणत्ऽभ्यः । अग्ने । रथिम् । यशसम् । धेहि । नव्यसीम् ।

पुव्याऽव । राजन् । अघशंसम् । अजर । नीचा । नि । वृश्च । वनिनम् । न । तेजसा ॥ ५ ॥

वेङ्कट० दिवसेदिवसे गृहयोग्यं स्तुवन्म्याः अग्ने! रथिम् अन्नं च प्रयच्छ, तथा नवतरां भार्या च ।
आयुधेनेव राजन्! अजर! हे तेजसा स्तेनम् नीचा निर् वृश्च यया वृक्षवद् अरण्यम् आयुधेनेति ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे अग्ने! पुगेयुगं कालकाले विद्व्यम् विद्वी यज्ञः तदहं त्वामुद्दिश्य नव्यसीम् नवतरां
स्तुतिम् एणद्वयः उच्चारयितुम्योऽस्मभ्यम् रथिम् धनम् यशसम् यशस्विने पुत्रं च धेहि
विधेहि कुरु । किञ्च हे राजन्! राजमान! अजर! जरारहित! अग्ने! पुव्या इव यज्ञेण आत्मीयेन
तेजसा वनिनम् न वृक्षमिव अघशंसम् अघस्य धनर्थस्य शंसित्वारं शत्रुम् नीचा नीचीयः सन्
त्यसुः यथा भवति तथा नि वृश्च निरिदि ॥ ५ ॥

अस्माकमग्ने मधर्वस्तु धारयानामि क्षत्रमजरं सुजीर्यम् ।

यथं जयेम शतिनं सहस्रिणं वैश्वानरं वार्जमग्ने तवोतिभिः ॥ ६ ॥

अस्माकम् । अग्ने । मधर्वस्तु । धारय । अनामि । क्षत्रम् । अजरम् । सुजीर्यम् ।

ययम् । जयेम । शतिनम् । सहस्रिणम् । वैश्वानर । वार्जम् । अग्ने । तव । ऊतिभिः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अस्माकम् अग्ने! धनवस्तु शत्रुषु धारय अन्नतम् मलम् जरारहितम् शोभनवीर्यम् । ययम्
जयेम शतिनम् सहस्रिणम् च सङ्ग्रामम् तव रथैः वैश्वानर! अग्ने! ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे अग्ने! अस्माकम् अस्माकम् मधर्वस्तु हविल्लगेन धनेन तुकेषु क्षत्रम् धनम् धारय ।
कीदृशम् । अनामि अन्नमनीयम् धनपहायम् अजरम् जरारहितम् सुवीर्यम् शोभनवीर्यमितम् । किञ्च
हे वैश्वानर! अग्ने! तव ऊतिभिः स्वरसम्पन्निभो रथैः ययम् शतिनम् शतसङ्घवायुक्तं यथा
सहस्रिणम् धानम् अन्नम् जयेम लभेमहि ॥ ६ ॥

अदंभेभिस्तव गोपाभिरिष्टेऽस्माकं पाहि त्रिपथस्थ सुरीन् ।

रक्षां च नो ददुपां शर्षो अग्ने वैश्वानरं प्र च तारीः स्वर्गानः ॥ ७ ॥

अदंभेभिः । तव । गोपाभिः । इष्टे । अस्माकम् । पाहि । त्रिपथस्थ । सुरीन् ।

रक्षं । च । नः । ददुपां । शर्षोः । अग्ने । वैश्वानर । प्र । च । तारीः । स्वर्गानः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अहिसिंहे तव गोपने हे यष्ट्य' अस्माकम् पाहि हे त्रिस्थान' 'स्तोतृन् पुत्रान्' । रक्ष च
अस्माकम् यजमानाना बलम् अने। वैश्वानर। । प्र तारय च अस्मान् स्तुयमान ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे इष्टे। यष्ट्य' त्रिपथस्य। त्रिषु लोकेषु सहस्रयायिन्' अदन्धेभि केनाप्यहिसिंहे तव
स्वदीप्ये गोपाभि रक्षकैस्तेजोभि अस्माकम् सूरीन् अस्मदीयान् स्तोतृन् पाहि रक्ष। हे वैश्वानर।
अने। ददुषाम् हवींषि वृत्तयतान् न अस्माकम् शर्ध बलम् रक्ष च। स्तवान् स्तुयमानस्त्वम्
प्र च तारी प्रवर्धय च ॥ ७ ॥

इति चतुर्षांशके पञ्चमाध्याये दशमो वगं ॥

[९]

अहश्च कृष्णमहर्जुनं च वि वर्तेते रजसी वेद्याभिः ।

वैश्वानरौ जायमानो न राजावातिरज्ज्योतिष्पाग्निस्तमसि ॥ १ ॥'

अहरिति । च । कृष्णम् । अह । अर्जुनम् । च । वि । वर्तेते इति । रजसी इति । वेद्याभि ।
वैश्वानर । जायमान । न । राजा । अवा । अतिरत् । ज्योतिषा । अग्नि । तमसि ॥ १ ॥

वेङ्कट० अह च कृष्णवर्णम् अह श्वेतवर्णे च इत्यहोरात्रे वदति । ते वि वर्तेते तेजसा तमसा च रजसे,
'वेदितव्याभि प्रवृत्तिभि' इति (२२१) वाक्ये । वैश्वानर जायमान इत्येवम् आदित्य
सर्वेषाम् ज्योतिषा विनाशयति अग्नि तमसि ॥ १ ॥

मुद्गल० 'अहश्च' इति सप्तमं पदम् सूक्तम् । भरद्वाज ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । वैश्वान-
रोऽतिर्देवता ॥

आदरति पुरपोऽस्मिन् कर्माप्नोति अह । कृष्णम् कृष्णवर्णं रात्रि च । अर्जुनम् च सूरीण
तेजसा सुकृष्णवर्णम् अह दिक्लक्ष । रजसी स्वस्वभासा सर्वं जगद्भ्रज्यन्ती' वेद्याभि वेदितव्याभि
स्वप्रवृत्तिभिः' वि वर्तेते विविध पर्यावर्तेते । एतस्य वैश्वानरातीराशया इति शेषः । स च
वैश्वानर अग्नि जायमानो न राजा प्रादुर्भवन् वर्धमानो राजेव ज्योतिषा तेजसा तमसि
अप्य अतिरत् विनाशयति ॥ १ ॥

नाहं तन्तुं न वि जानाम्योतुं न यं वयन्ति समरेऽर्तमानाः ।

कस्यं स्मिन् पुत्र इह वक्त्वानि पुरो वृदास्यवरेण पित्रा ॥ २ ॥

न । अहम् । तन्तुम् । न । वि । जानामि । ओतुम् । न । यन् । वयन्ति । समरेऽर्तरे । अर्तमाना ।
कस्यं । स्मिन् । पुत्र । इह । वक्त्वानि । पुर । वृदासि । अवरेण । पित्रा ॥ २ ॥

वेङ्कट० वैश्वानरस्य रदिगभिरेव भूतजात मोतम् । सत्रेऽस्माद्—न अहम् पठस्य दीर्घतन्तुम् जानामि

न तिर्यक् तन्तुम् । न यम् तन्तुम् वदन्ति । तन्तुवायाः सङ्घः प्रति गच्छन्त । यस्य या पुत्रः इह वक्तव्यानि वाक्यानि परस्मिन् स्थित अपरस्मिन् स्थाने स्थितेन पित्रा वदति ॥ २ ॥

मुद्रल० तन्तुम् तन्तव पदस्य प्रागापत्तानि सूत्राणि, तानि च यज्ञात्मकस्य वस्त्रस्य गायत्र्यादीनि छन्दासि स्तुतशस्त्राणि च । तानि अहम् न वि जानामि । तथा ओद्गम् ओतव तिरक्षीदानी सूत्राणि^१, अत्र च यजूषि आप्यर्यवाणि च कर्माणि । तानि अहम् न विज्ञानामि । अपि चैतदुभयसाध्य त पद यज्ञलक्षणम्^२ न विज्ञानामि, यम् पद यज्ञलक्षणम् समरे सङ्गमेन देवपत्ने अतमाना सतत चेष्टमाना क्रूरिवद् वदन्ति सन्तवन्ति, वस्त्ररूपेण निष्पादयन्ति इत्यर्थः । इह अस्मिन् लोके कस्य दिवत् कस्य खलु पुत्र मनुष्य वन्त्वानि वक्तव्यानि तानि इमानि पर परस्ताद् अमुष्मिन् लोके वर्तमानो य सूर्यस्तस्य पित्रा अवरेण खवस्ताद् अस्मिन् लोके वर्तमानेन वैश्वानराग्निनाऽनुक्तिष्ट सन् वदति वदेत्, न कश्चिदपि प्रबदितु शक्नोतीत्यर्थः ॥ २ ॥

स इत् तन्तुं स वि जानात्योतुं स वक्तव्यान्पूतुथा वदति ।

य ई चिकेतदमृतस्य गोपा अवक्षरन् पुरो अयेन पश्यन् ॥ ३ ॥

स । इत् । तन्तुम् । स । वि । जानाति । ओतुम् । स । वक्तव्यानि । श्रुतुऽथा । वदति ।

य । ईम् । चिकेतत् । अमृतस्य । गोपा । अव । क्षरन् । पुर । अ-येन । पश्यन् ॥ ३ ॥

पेद्रुट० स एव वैश्वानर तन्तुम् वि जानाति स एव ओद्गम् च । स एव वाक्यानि श्रुतौ वदति परंन्यो भूत्वाऽन्तरिक्षे शब्द दुर्वन् । य वैश्वानर एव तन्तुम् ओतु च चेत्त अष्टस्य गोपायिता पृथिव्या वर्तमान पर भूरवा अन्तेन आदित्यरूपेण सर्व जगत् पश्यन् । वैश्वानरोऽह्नादित्यो^३ भूत्वा अग्न पश्यतीति 'व तस्य' पुत्रमाह । तथा स एव परंन्यो भूत्वा वपेतीति ॥ ३ ॥

मुद्रल० स इत् स एव वैश्वानरोऽग्नि तन्तुम् तन्तुस्थानीयानि गायत्र्यादीनि छन्दासि स्तुतशस्त्राणि वि जानाति । तथा स एव ओतुम् ओतुस्थानीयानि यजूष्याध्यवाणि च कर्माणि^४ विज्ञानाति । स एव श्रुतुथा कालेकाले तत्तदनुष्ठानसमये वन्त्वानि वक्तव्यानि च तानि वदति वदेत् । य अथ वैश्वानर अतस्य गोपा रक्षिता अत्र अवरतात् भूलोके चरन् पार्थिवान्निरूपेण सञ्चरन् पर परस्ताद् दिवि अयेन सूर्यात्मना पश्यन् सर्व जगत् प्रकाशयन् ईम् इमानि पतिरस्यमानानि सर्वाणि चिकेतत् जानाति, स एव इति पूर्वम सम्बन्धः ॥ ३ ॥

अयं होता प्रथमः पश्यन्तुमग्निं ज्योतिरमृतं मर्त्येषु ।

अयं स जज्ञे ध्रुव आ निपत्तोऽमर्त्यस्तन्वाद् वर्धमानः ॥ ४ ॥

अयम् । होता । प्रथमः । पश्यन्तु । अमृतम् । ज्योतिम् । अमृतम् । मर्त्येषु ।

अयम् । स । जज्ञे । ध्रुव । आ । निपत्तः । अमर्त्यः । तन्वाः । वर्धमानः ॥ ४ ॥

१-३. तन्तुवायाः सङ्घः, तन्तुवायाः सङ्घः, तन्तुवायाः सङ्घः । २. नास्ति सूको । ३. 'इह लक्षणं सूको. ४. 'रो अदि' शि. ५. ५. तन्तुवायाः सङ्घः, तन्तुवायाः सङ्घः । ६. 'वि स एव सूको.

वेङ्कट० अयम् होता प्रथमः । पश्यत इमम् । इदम् ज्योतिः अमृतम् मरणधर्मिषु । अयम् सः जायते मेधी^१-भूतः सर्वतो निपण्णः अमरणधर्मा क्षरीरेण वर्षमानः ॥ ४ ॥

मुद्रल० अयम् वैश्वानरोऽग्निः प्रथमः आद्यः होता । मातृपो द्वि होता द्वितीयः । हे मनुष्याः ! तम् इमम् पश्यत भजतेत्यर्थः । मातृषु मरणस्वभावेषु क्षरीरेषु अमृतम् मरणरहितम् इदम् वैश्वानराख्यम् ज्योतिः जाड्यरूपेण वर्तते इत्यर्थः । अवि च सः अयम् अग्निः पुनः निखलः जा समन्तात् निपतः निपण्णः सर्वव्यापी, अत एव क्षमत्वं मरणरहितोऽपि सन्वा क्षरीरेण सम्यग्वात् जज्ञे जायते । वर्षमानः च भद्वीति उपचर्यते ॥ ४ ॥

ध्रुवं ज्योतिर्निहितं दृश्ये कं मनो जविष्ठं पतर्यत्सुन्तः ।

विधे देवाः समनसः सकेता एकं क्रतुमभि वि यन्ति साधु ॥ ५ ॥

ध्रुवम् । ज्योतिः । निऽहितम् । दृश्यं । कम् । मनः । जविष्ठम् । पतर्यत्सु । अन्तरिति ।

विधे । देवाः । समनसः । सज्जैताः । एकम् । क्रतुम् । अभि । वि । यन्ति । साधु ॥ ५ ॥

वेङ्कट० ध्रुवम् ज्योतिः वैश्वानराख्यं स्थापितं दर्शनाय । कम् इति पूरणम् । मनसोऽपि वेगवत्^२ इदं वैश्वानराख्यम् ज्योतिः पतर्यत्सु गच्छत्सु जज्ञेपु प्राणेषु अन्तः । मध्ये निहितम् प्रजापतिना स्थापितम् । किमर्थम् । दृश्ये कम् दर्शनार्थम् । किञ्च विधे सर्वे देवाः च समनसः समानमनसकाः सकेताः समानप्रज्ञाश्च सन्तः एकम् मुख्यम् क्रतुम् कर्मणां कर्तारम् साधु सम्यक् अभि वि यन्ति भाषिसुख्येन विविधं प्राप्नुवन्ति सैवन्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥

मुद्रल० ध्रुवम् निश्चकम् मनः मनसः तस्मादपि षविष्ठम् अतिशयेन वेगवत्^३ इदं वैश्वानराख्यम् ज्योतिः पतर्यत्सु गच्छत्सु जज्ञेपु प्राणेषु अन्तः । मध्ये निहितम् प्रजापतिना स्थापितम् । किमर्थम् । दृश्ये कम् दर्शनार्थम् । किञ्च विधे सर्वे देवाः च समनसः समानमनसकाः सकेताः समानप्रज्ञाश्च सन्तः एकम् मुख्यम् क्रतुम् कर्मणां कर्तारम् साधु सम्यक् अभि वि यन्ति भाषिसुख्येन विविधं प्राप्नुवन्ति सैवन्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥

वि मे कर्णा पतयतो वि चक्षुर्धृदं ज्योतिर्हृदयं आहितं यत् ।

वि मे मर्नश्चरति दूरजाधीः किं स्विद् वक्ष्यामि किम् नू मनिष्ये ॥ ६ ॥

वि । मे । कर्णा । पतयतोः । वि । चक्षुः । वि । इदम् । ज्योतिः । हृदये । आऽहितम् । यत् ।

वि । मे । मर्नः । चरति । दूरेऽजाधीः । किम् । स्विद् । वक्ष्यामि । किम् । नू । मनिष्ये ॥

वेङ्कट० वि पतयः मम कर्णा श्रोतव्यं प्रति वैश्वानरेणाविहितम् । वि पतयि चक्षुः च । तथा इदम् ज्योतिः च हृदये आहितम् परब्रह्मण्यम् । तथा मे मनः च वि चरति, यत् मनः दूर भाषीयते^४ । षषिप्राश्रये किम् स्विद्, महम् वक्ष्यामि, निम्^५ वा मनिष्ये । अथशेषगर्करा^६ मनिः ॥ ६ ॥

मुद्रल० वैश्वानरं श्रोतुकामस्य मे मम कर्णा कर्णा वि पतयतः विविधं गच्छतः । श्रोतव्यानां

१. मेधि(,धी)-, मेदि(,डी)-, मेदि(,दी)- हरपन्थप्र पाश्चात्तराणि.

२. *गवत्सु मूको.

३. आनीये लप. ४. नास्ति वि' लप. ५. चोपन' ल.

तदीयगुणानां बहुत्वात् । तथा वैश्वानरं विरक्षमाणस्य मम चक्षुः इन्द्रियम् वि पतयति विविधं गच्छति । तथा ज्योतिः प्रकाशकम् हृदये हृदयपुण्डरीके आहितम् निहितम् यत् बुद्धितत्त्वम् इदम् अपि वि पतयति ॥ ६ ॥

विश्वे देवा अनमस्यन् भियानास्त्वामग्ने तमसि तस्थिवांसम् ।

वैश्वानरोऽवतूतुये नोऽमर्त्योऽवतूतुये नः ॥ ७ ॥

विश्वे । देवाः । अनमस्यन् । भियानाः । त्वाम् । अग्ने । तमसि । तस्थिवांसम् ।

वैश्वानरः । अवतू । ऊतये । नः । अमर्त्यः । अवतू । ऊतये । नः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० विश्वे देवाः अनमस्यन् विभ्यतः त्वाम् अग्ने । तमसि उदकस्य अन्तः मपश्यन् तस्थिवांसम् ।

सः^१ वैश्वानरः गच्छतु रक्षणाय अस्माम् मरणवर्जितः ॥ ७ ॥

^१इति षडुर्धाष्टके पञ्चमाध्याये एकादशो वर्गः^२ ॥

[१०]

^१भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः । अग्निदेवता । त्रिष्टुप् छन्दः, सप्तमी द्विपदा विराट् ।

पुरो वो मन्द्रं दिव्यं सुवृक्तिं प्रयति यज्ञे अग्निमध्वरे दधिध्वम् ।

पुर उक्थेभिः स हि नो विभावा स्वध्वरा करति जातवेदाः ॥ १ ॥

पुरः । वोः । मन्द्रम् । दिव्यम् । सुवृक्तिम् । प्रयति । यज्ञे । अग्निम् । अध्वरे । दधिध्वम् ।

पुरः । उक्थेभिः । सः । हि । नः । विभावा । सुध्वरा । करति । जातवेदाः ॥ १ ॥

वेङ्कट० पुरः दधिध्वम् धूर्त्वं मदयितारं दिवि भवं सुवृक्तिं वर्तमाने यज्ञे अग्निम् अद्विहिते,

अग्रतः उक्थेभिः^१ । अस्मान् अग्निः हि^२ दीक्षिमाद् सुपज्ञाद् करोति सज्जातमज्ञ ॥ १ ॥

तम् धुमः पूर्वणीक होतरग्ने अग्निभिर्मनुष इधानः ।

स्तोमं यमस्मै ममतेव शूपं घृतं न शुचिं मृतयः पयन्ते ॥ २ ॥

तम् । ऊँ इति । धुमः । पुरुऽअनीक । होतः । अग्ने । अग्निभिः । मनुषः । इधानः ।

स्तोमम् । यम् । अग्ने । ममतेऽव । शूपम् । घृतम् । न । शुचिं । मृतयः । पयन्ते ॥ २ ॥

वेङ्कट० तम् स्तोमम् अणु दे दीक्षिमन् ! बहुज्वालनीक । होतः । अग्ने । अन्यैः अग्निभिः सह मनुष्य-

स्वार्थं दीप्यमानः । स्तोमम् यम् अग्ने तुभ्यं दीपेतमसो माना ममता इव शूपकरम् घृतम् न

शुद्धं स्तोतारः प्रेरयन्ति ॥ २ ॥

पीयाय स श्रवंसा मर्त्येषु यो अग्रये ददाञ्च विप्र उक्थैः ।

चित्राभिस्तमूतिभिश्चित्रशोचिर्त्रजस्य साता गोमतो दधाति ॥ ३ ॥

पीपायै । सः । श्रवसा । मर्षेयु । यः । अग्नये । दृदाश । चिप्रः । उक्थैः ।
चित्राभिः । तम् । ऊतिऽभिः । चित्रऽशोचिः । व्रजस्य । साता । गोऽभतः । द्रुधाति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वर्धते सः अग्नेन मनुष्येषु, यः अग्नये हविः प्रयच्छति मेघावी उक्थैः सह । चिप्रैः
तम् रक्षणेः चित्रदीप्तिः गोमतः व्रजस्य लाभे स्थापयति ॥ ३ ॥

आ यः पुरौ जायमान उर्वी दूरेऽदृशा भासा कृष्णाध्वा ।

अर्ध बहु चित् तम् ऊर्म्यायास्तिरः शोचिर्पा दृदृशे पावकः ॥ ४ ॥

आ । यः । पुरौ । जायमानः । उर्वी इति । दूरेऽदृशा । भासा । कृष्णाध्वा ।
अर्ध । बहु । चित् । तम् । ऊर्म्यायाः । तिरः । शोचिर्पा । दृदृशे । पावकः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आ पूरयति यः जायमानः सावापृथिव्यौ दूरे दृश्यमानश्चा भासा कृष्णवस्त्रां । अर्ध बहु चित्
तमः रश्मिः (तु. निघ १, ७) तिरस्कृत्य शोचिर्पा दृश्यते पावकः ॥ ४ ॥

नू नञ्चित्रं पुरुवाजाभिरूती अग्ने रयि मवर्तद्भ्यश्च धेहि ।

ये राधसा श्रवसा चात्यन्यान्सुवीर्यैर्भिश्चाभि सन्ति जनान् ॥ ५ ॥

तु । नूः । चित्रम् । पुरुऽवाजाभिः । ऊती । अग्ने । रयिम् । मवर्तद्भ्यः । च । धेहि ।
ये । राधसा । श्रवसा । च । अति । अम्नान् । सुऽवीर्यैः । च । अभि । सन्ति । जनान् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० क्षिप्रम् अस्मन्मन् 'मवर्तद्भ्यः' च चित्रम् वङ्कते रक्षणेः सह जने । धर्मं प्रयच्छ । ये धर्मेन
अग्नेन च अति अम्नान् अभि भवन्ति जनान्, सुवीर्यैः च अभिभवन्ति, तेभ्योऽस्मन्मिति ॥ ५ ॥

इमं यज्ञं चनो धा अग्न उशान् यं त आसानो जुहुते हविष्मान् ।

भरद्वाजेषु दधिषे सुवृक्तिमवीर्वाजस्य गव्यस्य सातौ ॥ ६ ॥

इमम् । यज्ञम् । चनोः । धाः । अग्ने । उशान् । यम् । ते । आसानोः । जुहुते । हविष्मान् ।
भरद्वाजेषु । दधिषे । सुऽवृक्तिम् । अवीः । वाजस्य । गव्यस्य । सातौ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० इमम् यज्ञम् चनोः च धारय अग्ने ! कामयमानः, यम् सोमाद्यम् यज्ञं तुभ्यम् आसीनः
होवा प्रयच्छति हविष्मान् । भरद्वाजेषु धारयति सुक्तिम्, रक्षिता अश्वस्य रयि क्षेप्तव्यस्य
भस्त्रे । गधिर्गिधीभावकम् (तु. वा ५, १५) ॥ ६ ॥

वि द्वेषासीनुहि वर्धयेछां मदेम शतर्हिमाः सुवीराः ॥ ७ ॥

वि । द्वेषासि । इनुहि । वर्धये । इच्छाम् । मदेम । शतऽर्हिमाः । सुऽवीराः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० शयून् वि गमय । वर्षेय अक्षम् अस्माकम् । मदेमहि शतसंवासरः सुपुत्राः ॥ ७ ॥
 'इति चतुर्थांशके पञ्चमाध्याये द्वादशो वर्गः' ॥

[११]

'भरद्वाजो बाह्यस्यत्य ऋषिः । अग्निर्देवता । विश्वेभ्यो ह्यन्तः' ।

यजस्व होतरिपितो यर्जीयानग्ने वाधो मरुतां न प्रयुक्ति ।

आ नो मित्रावरुणा नासत्या धावा होत्राय पृथिवी वधृत्याः ॥ १ ॥

यजस्व । होतः । इषितः । यर्जीयान् । अग्ने । वाधः । मरुताम् । न । प्रयुक्ति ।
 आ । नः । मित्रावरुणा । नासत्या । धावा । होत्राय । पृथिवी इति । वधृत्याः ॥ १ ॥

वेङ्कट० यज्ञस्व होतः । प्रेषितः यष्टुतरः तत्र स्वम् अग्ने ! । यथा मरुताम् शर्धः प्रयुज्यमानं 'प्रादुर्भवत्
 वेवान् आवर्तयति', उद्द् आ वरुण्य अस्माकं मित्रावरणौ अश्विनौ धावापृथिव्यौ च । तथा वा
 यजस्वति ॥ १ ॥

त्वं होता मन्द्रतमो नो अध्रुगन्तदेवो विदया मर्षेषु ।

पावकया जुह्वाऽहं वह्निरासाग्ने यजस्व तन्वर्हं तव स्वाम् ॥ २ ॥

त्वम् । होता । मन्द्रतमः । नः । अध्रुक् । अन्तः । देवः । विदया । मर्षेषु ।
 पावकया । जुह्वा । वह्निः । आसा । अग्ने । यजस्व । तन्वम् । तव । स्वाम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्वम् होता मादयितुतमः अस्माकम् अद्रोग्या मनुष्येषु अन्तः । यज्ञे देवः वरुणः । स शोधयित्वा
 ज्वालया आस्वभूतया वह्निः त्वम् अग्ने । तव स्वभूताम् तन्वम् यजस्व ॥ २ ॥

धन्या चिद्धि त्वे धिपणा वाष्टि प्र देवाञ्जन्म गृणते यर्जध्वै ।

वेर्षिष्ठो अङ्गिरसां यद्द विप्रो मधुच्छन्दो भनति रेभ इष्टौ ॥ ३ ॥

धन्या । चिद्धि । द्वि । त्वे इति । धिपणा । वाष्टि । प्र । देवान् । जन्म । गृणते । यर्जध्वै ।
 वेर्षिष्ठः । अङ्गिरसाम् । यद् । ह । विप्रः । मधु । छन्दः । भनति । रेभः । इष्टौ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० धननिमित्ता स्तुतिः त्वां कामयते । तथा सति प्र मच्छ देवान् जन्मनि जगत्स्व स्तुवते
 मधुं यष्टुम् । अङ्गिरसाम् अरयन्तं कन्वयिता यस्नात् खलु विप्रः भरद्वाजः । मधुसद्वाम् ह्यन्तः
 वरुणायति स्तोत्रा यज्ञे ॥ ३ ॥

आर्दिद्युत् स्वर्पाको त्रिभावाग्ने यजस्व रोदसी उरूची ।

आयुं न यं नमसा रातह्य्या अजान्ति सुप्रयसं पञ्च जनाः ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति मूको. २-२. 'यद्' यथा देवता व' मूको. ३. नास्ति मूको. ४. यथा मूको,
 ५. वर्षेभ्ये वि' कर्म.

अर्दिद्युतव । सु । अर्पाकः । विऽभावा । अग्ने । यजस्व । रोदसी इति । उरूची इति ।
आयुम् । न । यम् । नर्मसा । रातऽईव्याः । अञ्जन्ति । सुऽप्रयसम् । पक्ष । जनाः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० चोतते सुषु अपचक्ष्यपज्ञः^१ दीक्षिमान् प्रत्यशोऽग्निः । अथ स्वम् अग्ने । यजस्व चावाष्ट-
धिव्यो विधीयते । मनुष्यमिव अग्नेन यम् स्थां दत्तद्विपन्नः आग्नेन अञ्जन्ति शोभनात्पक्ष पक्ष
जनाः, स^२ स्वं यजस्वति^३ ॥ ४ ॥

वृञ्जे ह यजर्मसा वहिर्गनावयामि सुगृत्वती सुवृक्तिः ।
अर्म्यक्षि सत्र सदेने पृथिव्या अश्रापि यज्ञः सूर्ये न चक्षुः ॥ ५ ॥

वृञ्जे । ह । यत् । नर्मसा । वहिः । अशौ । अयामि । सुक् । घृतऽवती । सुऽवृक्तिः ।
अर्म्यक्षि । सत्र । सदेने । पृथिव्याः । अश्रापि । यज्ञः । सूर्ये । न । चक्षुः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० स्तृणामि अग्नेन सह यदा वहिः अक्षिस्मीपे, तदा इत्याभ्यां यता^१ भवति पुक्
घृतवती सुवृत्ता । गम्यते स्वस्वं स्थानं देवैर्देव्याम् । अथ तत्र यज्ञः च श्रितोऽभितो
भवति सूर्ये^२ ह्य तेजः ॥ ५ ॥

दशस्या नः पुर्वणीक होतदेवेभिर्गने अग्निभिरिधानः ।
रायः सूनो सहसो वावसाना अति ससेम वृजनं नाहः ॥ ६ ॥

दशस्य । नः । पुऽअनीक । होतः । देवेभिः । अग्ने । अग्निऽभिः । इधानः ।
रायः । सुनो इति । सहसः । वावसानाः । अति । ससेम । वृजनम् । न । नाहः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० देहि अक्षययम् हे पुर्वणीक होतः । अग्ने ! दीप्यमानैरग्नैः अग्निभिः तवानुचरैः सह दीप्यमानो
भवानि । हे सहसः सूनो ! स्वगृहे वर्तमाना अति तरेम उपद्रवं च आहन्तु ॥ ६ ॥

^१इति चतुर्थाष्टके षष्ठमाध्याये त्रयोदशो वर्गः ॥

[१२]

^१मरुताजो वाईस्पत्य ऋषिः । अग्निर्देवता । विष्णुप् ऊदः, पक्षी पुरस्ताज्ज्योतिर्वी^२ ।

मध्ये होता दुरोणे वहिर्पे राळ्ग्निसूतोदस्य रोदसी यजध्वै ।

अथ स सूनुः सहस ऋतावा दुरात् सूर्यो न शोचिषा ततान ॥ १ ॥

मध्ये । होता । दुरोणे । वहिर्पेः । रात् । अग्निः । त्तोदस्ये । रोदसी इति । यजध्वै ।

अथम् । सः । सूनुः । सहसः । ऋतावा । दुरात् । सूर्यः । न । शोचिषा । ततान् ॥ १ ॥

वेङ्कट० मध्ये होता गृहे यज्ञस्य राजा अग्निः हविषः प्रेरयितुः यज्ञाय दीप्यमाने चावाष्टधिवी

१. षष्ठ्यं वि^१ रूपं. २-२. स यजस्व ल रूपं; स यजस्व ल प्रस्तावः. ३. यदा सूको. ४. नाये
वि^१ रूपं. ५-५ भास्वि सूको.

तेजसा तनोति । तदेवाह — अयम् सः सहसः सृजुः यजमान् दूरे स्थितोऽपि ततः सूर्यः इव तेजसा तनोति ॥ १ ॥

आ यस्मिन् त्वे स्वपाके यजत्र यक्षद् राजन्सर्वतातेव नु यीः ।

त्रिषुधस्यस्ततरूपो न जंहो हृव्या मघानि मानुषा यजध्वै ॥ २ ॥

धा । यस्मिन् । त्वे इति । सु । अपाके । यजत्र । यक्षद् । राजन् । सर्वतातेऽइव । नु । यीः ।
त्रिऽसुधस्यः । ततरूपः । न । जंहोः । हृव्या । मघानि । मानुषा । यजध्वै ॥ २ ॥

वेङ्कट० आभिमुख्येन हृज्यते यस्मिन् त्वयि सुष्ठु अपकथ्यप्रशे^१ यदव्य । दीप्यमान ! यजे इव सुष्ठोकेः^२ । त्रिस्तानः स त्वम्, पुत्रोक्तं तरत आदित्यस्य वेगः, हवींषि महनीयानि मनुष्य-सम्बन्धीनि यष्टुं वेगशुक्तो भवति ॥ २ ॥

तेर्जिष्ठा यस्यारतिर्वनेराद् तोदो अध्वन् न वृधसानो अघौत् ।

अद्रोघो न द्रविता चेतति त्मन्मर्त्योऽवर्त्र ओपधीषु ॥ ३ ॥

तेर्जिष्ठा । यस्य । अरतिः । वनेऽराद् । तोदः । अध्वन् । न । वृधसानः । अघौत् ।
अद्रोघः । न । द्रविता । चेतति । त्मन् । अमर्त्यः । अवर्त्रः । ओपधीषु ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अतिशयेन तेजस्विनी मरु ज्वाला वने राजते । तुष्टमानोऽथ इव सप्यनि शीघ्रं गच्छन् वर्धमानः अग्निः^१ शोतते । द्रोहरहित इव वायुः गच्छन् वास्तनैव भक्ष्ये जानाति अमर्त्यः शोपधीषु शुष्कासु अवतरणीयः^२ ॥ ३ ॥

सास्माकैभिरेतरी न शूपैरग्निः एवे दम आ जातवेदाः ।

द्वर्धन्नो वृन्वन् क्रत्वा नावोस्तः पितेव जारयापि यज्ञैः ॥ ४ ॥

सः । आस्माकैभिः । एतरी । न । शूपैः । अग्निः । एवे । दमे । आ । जातवेदाः ।
द्वऽवर्धन्नः । वृन्वन् । क्रत्वा । न । आवी । उक्तः । पिताऽईव । जारयापि । यज्ञैः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सः अग्निः आस्मादीयेर्बध्नैः मुखकैः इत्येते यज्ञयुक्ते जातवेदाः, यथा एतृनामधेये कर्पो ।
द्वर्धन्नः अग्रमानः प्रकृषेवासः सद्ग्रामं वलीवर्धः इव पाकयिता गोपूषत्^१ जारयापि अग्नेन^२ मलोर्ध्व-
नापिष्ठितं गोवधुं^३ गच्छन् । यज्ञानुद्दिश्य शीघ्रं गच्छतीत्यर्थः । इत्यश्वत्थसः ॥ ४ ॥

अथ स्मास्य पनयन्ति मासो घृथा यत् तर्षदनुयाति पृथ्वीम् ।

सुयो यः स्पन्द्रो विपितो धवीयानृणो न तामुरति धन्वा रात् ॥ ५ ॥

१. भास्वि मूको. २. अकथ्य वि; अकथं कथं. ३. पुनीतः वि; पुनीके कथं; पुनीके क प्रसवतः.
४. भास्वि छः. ५. आरत्नीवः छ. ६-६. भावनायेव मूको. ७. वैव १, २५-० १ छ ३.
म. २४८ छ

अर्धं । स्तु । अस्तु । पनुयन्ति । भासः । वृषा । यत् । तक्षत् । अनुऽयाति । पृथ्वीम् ।
सुयः । यः । स्पन्दः । विऽसितः । धवीयान् । ऋणः । न । त्रायुः । अति । घन्त्रं । राट् ॥५॥

वेङ्कट० अथ खड्ग एनं स्तुवन्ति दीप्यमानम्^१ अमावासेन यदा छिन्दन् अनुयाति भूमिम्^२ ।
सवः एव यः स्पन्दतशीलो^३ विमुक्तोऽत्यन्तं गन्ता मनुष्यसकाशाद् गच्छतिव स्तेनः घन्त्रं
अतिक्रम्यारण्यं प्राप्य राजते ॥ ५ ॥

स त्वं नो अर्धन् निदाया विश्वेभिरग्ने अग्निभिरिधानः ।

वेपिं रायो वि यासि दुच्छुना मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ६ ॥

सः । त्वम् । नः । अर्धन् । निदायाः । विश्वेभिः । अग्ने । अग्निऽभिः । इधानः ।

वेपिं । रायः । वि । यासि । दुच्छुनाः । मदेम । शतऽहिमाः । सुवीराः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सः त्वम् अस्मान् गन्ता ! निन्दिष्याः प्रजायाः परिरक्ष विश्वेभिः अग्ने । अग्निभिः शाखा-
भूतदीप्यमानः । कामयस्य च धनामि, वि जहि च शत्रून्, मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ६ ॥

इति चतुर्थाष्टके पञ्चमाध्याये अतुर्वसो वर्गः ॥

[१३]

भरद्वाजो वाईस्पत्य ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

त्वद् विश्वा सुभग् सौभगान्यग्ने वि र्यन्ति वनिनो न वयाः ।

श्रुष्टी रयिर्वाजो वृत्रतूर्पे दिवो वृष्टिरीर्ष्यो रीतिरपाम् ॥ १ ॥

त्वत् । विश्वा । सुऽभग् । सौभगानि । अग्ने । वि । यन्ति । वनिनः । न । वयाः ।

श्रुष्टी । रयिः । वाजः । वृत्रऽतूर्पे । दिवः । वृष्टिः । ईर्ष्यः । रीतिः । अपाम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० त्वत्तः विश्वानि^१ सुभग । अग्ने ।^२ सौभगानि^३ विविधं गच्छन्ति 'वृत्राद् इव शाखाः' । विश्वं धने
शुभं च उद्धृतामे अन्ते भवति ।^४ वाजो^५ त्वत्प्रसाधदेव दिवः वृष्टिः निपत्सि ।^६ वृत्रतूर्पे^७ इव अपासि जगाम
प्रेरयित्वा ॥ १ ॥

त्वं भगो न आ हि रत्नमिपे परिजमेव क्षयसि दुस्मवर्चाः ।

अग्ने भित्रो न गृह्त ऋतस्यासि क्षत्ता वामस्य देव भूरैः ॥ २ ॥

त्वम् । भगः । नः । आ । हि । रत्नम् । इपे । परिजमाऽव । क्षयसि । दुस्मवर्चाः ।

अग्ने । भित्रः । न । गृह्तः । ऋतस्य । असि । क्षत्ता । वामस्य । देव । भूरैः ॥ २ ॥

१. विश्वान् लये. २. मृनिम् मूको. ३. स्पन्दन् ल. ४-५. नास्ति मूको. ६. विश्वं वि लये.
७. नास्ति मूको. ८. *विन मूको. ९-१०. इति शक्याः मूको. ११. एवा वि लये.

वेङ्कट० त्वम् भजनीयः आत्माकम् । 'स्वत्तः द्वि रत्नम् काभिमुपयेन हृष्यते' । वायुरिव त्वं सर्वत्र निवसति
दर्शनीयतेजाः । अग्ने । सखेव वृंहितस्य^१ सत्याभूतस्य भवसि दाता भवस्य देव । ब्रह्मोः ॥ २ ॥

स सत्पतिः शर्वसा हन्ति वृत्रमग्ने विप्रो वि पुणेर्भक्तिं वाजम् ।
यं त्वं प्रचेत ऋतजात राया सजोषा नप्रापां हिनोषि ॥ ३ ॥

सः । सत्पतिः । शर्वसा । हन्ति । वृत्रम् । अग्ने । विप्रः । वि । पुणेः । भक्तिं । वाजम् ।
यम् । त्वम् । प्रचेतः । ऋतज्जात । राया । सजोषाः । नप्रा । अपाम् । हिनोषि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सः सत्पतिः बलेन हन्ति वृत्रम् । अग्ने । मेधावी विविधं हरति पुणेः शत्रुम् । पणिः
पणनाद् अयजमानः । यम् त्वम् हे प्रकृतज्ञान । पश्याथं जात । अपाम् नप्ना वेधेन सहितः सद्ग्रामे
प्रेरयति घनाशम् ॥ ३ ॥

यस्ते ह्नो सहसो गीभिरुक्थैर्यज्ञैर्मतो निशितिं वेद्यानट् ।
विश्वं स देव प्रति वारमग्ने धृत्ते धान्यं पत्यते वसुधैः ॥ ४ ॥

यः । ते । ह्नो इति । सहसः । गीः ऽभिः । उक्थैः । यज्ञैः । मतोः । निशितिम् । वेद्या । आनट् ।
विश्वम् । सः । देव । प्रति । वारम् । अग्ने । धृत्ते । धान्यम् । पत्यते । वसुधैः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यः मतोः^१ तुभ्यम् हे सहसः ह्नो । ह्योप्रशस्त्रैः सर्वं येषां सङ्कृतं हविः सोमैः सह प्रापयति, सर्व-
विश्वम् ताः देव । अग्ने । पयातम् धान्यम् आत्मानं प्रति य घते । तथा वसुधैः सह य गच्छति ॥४॥

ता नृभ्य आ सौश्रवसा सुवीरान्मे ह्नो सहसः पुष्यसे धाः ।
कृणोषि यच्छर्वसा भूरि पशो वयो वृकायारये जसुरये ॥ ५ ॥

ता । नृभ्यः । आ । सौश्रवसा । सुवीरा । अग्ने । ह्नो इति । सहसः । पुष्यसे । धाः ।
कृणोषि । यत् । शर्वसा । भूरि । पशुः । वयोः । वृकाय । अरये । जसुरये ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'धा निहितानि' कानि वृष्यः भवानि सुपुत्रानि भवतेः सहस ह्नोः पुष्टयैर् । करोषि
पशवम् बलेन बहु पशोः अभिगन्ता स्तेनाय अभिगन्ते उपशपयिते^२ जनाय^३ ॥ ५ ॥

वृषा ह्नो सहसो नो विहाया अग्ने तोकं तनयं वाजि नो दाः ।
विश्वामिर्गिभिरभि पूर्तिभेदयां मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ६ ॥

वृषा । ह्नो इति । सहसः । नः । विहायाः । अग्ने । तोकम् । तनयम् । वाजि । नः । दाः ।
निश्वामिः । गीः ऽभिः । अभि । पूर्तिम् । अद्याम् । मदेम । शतहिमाः । सुवीराः ॥ ६ ॥

१-३. त्वतोऽभिपुत्रवामिभेदे वि^१ रूपे. २. प्रहितस्य वि^२ रूपे. ३. नास्ति मूको. ४-४. मन्थरि^३ मूको.
५. *पिरे छ. ६. जयाय मूको.

वेङ्कट० वहिवा हे सहस्राः धनो महान् अस्माकम् धनो । पुत्रं सत्पुत्रं च अन्नवद् अस्माकं धामय ।
सर्वाभिः स्तुतिभिः पूर्तिम् पूरणम् अभिप्राप्नुयाम् ॥ ६ ॥

इति चतुर्थीष्टके षड्भाष्याद्ये षड्विंशो वगोः ॥

[१४]

भरद्वाज ऋषिः । अग्निदेवता । अनुष्टुप् छन्दः, षष्ठी वाक्यरो ॥

अग्ना यो मर्त्यो दुवो धिर्यं जुजोषं धीतिभिः । असन्नु य प्र पूर्य्य इपं वुरीतावसे ॥१॥
अग्ना । यः । मर्त्यैः । दुवैः । धिर्यम् । जुजोषं । धीतिभिः ।
मसद् । नु । सः । प्र । पूर्य्यः । इपम् । वुरीत । अवसे ॥ १ ॥

वेङ्कट० अनौ यः मनुष्यः परिचर्यां कर्म च सेवते प्रजाभिः, प्र दीप्यते शीघ्रम् सः मुण्यः अन्नं च
वृष्यते रक्षणाय पुत्रादीनाम् ॥ १ ॥

अग्निरिद्धि प्रचेता अग्निर्वेधस्तम् ऋषिः । अग्निं होतारमीळते यज्ञेषु मर्तुषो विशः ॥२॥
अग्निः । इत् । हि । प्रचेताः । अग्निः । वेधःस्तम् । ऋषिः ।
अग्निम् । होतारम् । ईळते । यज्ञेषु । मर्तुषः । विशः ॥ २ ॥

वेङ्कट० मर्तुषः विशः ऋषिबन्धः । स्पष्टं शिष्टम् ॥ २ ॥

नाना ह्यग्नेऽवसे स्पर्धन्ते रायो अर्यः । तूर्वन्तो दस्युमायवो वृतैः सीक्षन्तो अव्रतम् ॥३॥
नाना । हि । अग्ने । अवसे । स्पर्धन्ते । रायः । अर्यः ।
तूर्वन्तः । दस्युम् । आयवः । वृतैः । सीक्षन्तः । अव्रतम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० नाना हि अग्ने रक्षणाय स्पर्धन्ते स्वया दत्ताः रायः अभिगन्तारः स्तोत्रेषु । तथा स्वया विंसवः
शत्रु मनुष्याः कर्मभिः सहमाना भवन्ति अयजनायम् ॥ ३ ॥

अग्निरुष्मामृतीपहं वीरं ददाति सत्पतिम् ।

यस्य व्रसन्ति शर्वसः संचक्षि शत्रयो भिया ॥ ४ ॥

अग्निः । उष्माम् । ऋतिऽसहम् । वीरम् । ददाति । सत्पतिम् ।
यस्य । व्रसन्ति । शर्वसः । संचक्षि । शत्रवः । भिया ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अग्निः कर्मणः सम्प्रकारं दिवायाः सोदारं पुत्रम् ददाति सत्तं पतिम् । यस्य पुत्रस्य अकार
व्रसन्ति सन्दर्शने शत्रवः भवेत् ॥ ४ ॥

अग्निर्हि विद्मनां निदो देवो मर्तेषु रुष्यति ।

सहावा यस्यावृतो रयिर्वाजेष्ववृतः ॥ ५ ॥

अग्निः । हि । विद्मनां । निदः । देवः । मर्तेषु । रुष्यति ।

सहावा । यस्य । अवृतः । रयिः । वाजेषु । अवृतः ॥ ५ ॥

षेड्डट० अग्निः हि प्रज्ञानेन निम्बितः स्तोत्रारं मनुष्यम् देवः रक्षति । शय्यां सोढा यस्य रयिः सङ्ग्रामेषु अनावृतो भवति, एष्युभ्यो दीयते ॥ ५ ॥

अच्छां नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुप्रति रोदस्योः ।

वीहि स्वस्ति सुक्षिति दिवो नृन् द्विपो अंहीसि दुरिता तरेम् वा तरेम् तवावसा तरेम् । ६ ।

अच्छं । नः । मित्रमहः । देव । देवान् । अग्ने । वोचः । सुप्रतिम् । रोदस्योः ।

वीहि । स्वस्तिम् । सुक्षितिम् । दिवः । नृन् । द्विपः । अंहीसि । दुरिता । तरेम् । वा । तरेम् । तवावसा । तरेम् । ता ।

तरेम् । तव । अवसा । तरेम् ॥ ६ ॥

षेड्डट० ऋ ६, २, ११ द्र. ॥ ६ ॥

‘इति षतुषांष्टकं पञ्चमाध्याये षोडशो वर्गः’ ॥

[१५]

‘भरद्वाजो धार्हस्त्यो वीतहृष्य आद्विरसो वा ऋषिः । अग्निर्देवता । मृषीयाध्वजद्वयो शकवर्षो, पृथी भतितान्वरी, सप्तदशतुण्डम्, अष्टादशी वृहती, दत्तमायाः पञ्च षोडशेऽनेनविंशति वेति सप्त त्रिन्दुमः, शिष्टा जगत्यः’ ।

इमम् पु वो अतिथिमुपयुधं विश्वासां विश्वां पतिमृञ्जसे गिरा ।

वेतीद् दिवो जनुपा कञ्चिदा शुचिर्ज्योक् चिदात्ति गर्भो यदच्युतम् ॥ १ ॥

इमम् । ऊँ इति । सु । वः । अतिथिम् । उपः । शुधम् । विश्वासां । विश्वाम् । पतिम् । मृञ्जसे । गिरा ।

वेति । इत् । दिवः । जनुपा । कत् । चित् । आ । शुधिः । ज्योक् । चिदा । अत्ति । गर्भः । यत् । अच्युतम् ॥

षेड्डट० वीतहृष्यस्य भरद्वाजस्य वेदं मृञ्जम् । इमम् एव युष्माकम् अतिथिम् उपति युष्मानाम् विश्वायाम् विद्याम् पतिम् हे ऋषे ! सुन्दं स्तुत्या अलङ्कृतवात्मन एवानुत्तानम् । सोऽयम् शुचिः अतिररज्योऽन्मना दिवः यदि आ गच्छति, यदि दिवः भागत्याऽरण्योः प्रादुर्भवति, तदा विंशति गृहे स्थित्या पुत्रमृतः अन्तुतम् अग्निदोषं सायं प्रातश्च इयताम् यत् भवति तद् सप्तवेति ॥ १ ॥

मित्रं न यं सुधितं भृगवो दृधुर्वनस्पतावीहयं मुर्ध्वशोचिपम् ।

स त्वं सुप्रीतो वीतहृष्ये जद्व्युत् प्रशस्तिभिर्महयसे द्विवेदिवे ॥ २ ॥

मित्रम् । न । यम् । सुऽधीतम् । मृगम् । दधु । वनस्पतौ । ईदधम् । ऊर्ध्वऽशोचिषम् ।
 स । त्वम् । सुऽप्रीत । वीतहृद्ये । अद्भुत । प्रदास्तिऽभि । महयसे । दिवेऽदिवे ॥ २ ॥

वेङ्कट० सुहृदमिव यम् सुनिहितम् मृगम् नि दधु वानस्पतयु सम्भारयु स्तुत्यम् ऊर्ध्वतेजसम्, स
 त्वम् सुप्रीत वीतहृद्ये कपो हे धाश्रयभूत' स्तुतिभि पूज्यसे शम्भुहम् ॥ २ ॥

स त्वं दक्षस्यावृको वृधो भूर्यः परस्यान्तरस्य तरुषः ।

रायः सूनो सहसो मर्त्येषु चर्दियच्छ वीतहृद्याय सप्रथो भरद्वाजाय सप्रथः ॥ ३ ॥

स । त्वम् । दक्षस्य । अद्भुत । वृध । भु । अर्य । परस्य । अन्तरस्य । तरुष ।
 राय । सूनो इति । सहसु । मर्त्येषु । आ । चर्दि । यच्छु । वीतहृद्याय । सुऽप्रथ । भरद्वाजाय । सुऽप्रथ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० स त्वम् इत्या प्रवृद्धस्य मम स्तेनरहितो वर्धयिता अभव । अरे परस्य हितकस्य
 तरिता च भव । धनानि च हे सहस सूनो । मदीयेषु मर्त्येषु आ धेदि, गृह प्रयच्छ
 सर्वत पृथुतम दक्षदधिक्याय भरद्वाजाय, भरद्वाजकुलजाताय वा वीतहृद्याय ॥ ३ ॥

द्युतानं वो अतिथिं स्वर्णरमग्निं होतारं मनुषः स्वध्वरम् ।

विप्रं न शुश्र्वचसं सुवृक्तिभिर्हव्यवाहमरतिं देवमृञ्जये ॥ ४ ॥

द्युतानम् । व । अतिथिम् । स्वं ऽनरम् । अग्निम् । होतारम् । मनुष । सुऽअध्वरम् ।
 विप्रम् । न । शुश्र्वचसम् । सुवृक्तिभिः । हव्यवाहम् । अरतिम् । देवम् । मृञ्जये ॥ ४ ॥

वेङ्कट० हे स्तोत ' दीप्यमान युष्माकम् अतिथिम् सर्वमनुष्यम् दीप्तम् ह्योतारम् मनुष्यस्य शोभनशम्
 मघादिनमिव दीप्तवचसम् स्तुतिभि हव्यवाहम् अभिगन्तारम् देवम्' अलङ्कुरु ॥ ४ ॥

पावक्या यश्चित्तयन्त्या कृपा क्षामन् रुच उपसो न भानुना ।

तूर्धन् न यामन्नेतशस्य नू रण आ यो घृणे न ततृपाणो अजरः ॥ ५ ॥

पावक्या । य । चित्तयं त्या । कृपा । क्षामन् । रुचे । उपसं । न । भानुना ।
 तूर्धन् । न । यामन् । एतशस्य । नु । रणं । आ । य । घृणे । न । ततृपाण । अजर ॥ ५ ॥

वेङ्कट० शोधयिष्या य प्रज्ञापयन्त्या ज्वालया शुष्कऽरण्ये रोचते, यथा उपस भानुना रोचन्ते,
 परिचरन् हव गमन । यथा हिंसको हित्य प्रति शीघ्र गच्छति तथा मच्छन् एतशस्य
 अये सूर्येण सह शुदे य क्षिपन् वा जगाम निरुदक इव दशे तृष्यश्रवणो यथा तत
 शीघ्रमगच्छति सद्भु, जराव्रित * । उत्तरप्र उन्मन्व ॥ ५ ॥

'इति चतुर्पादके षड्गनाध्याये सप्तदशो वर्गः' ॥

१ इ एषु ऋ (१०, ११५, ५) भाष्यम् २ नास्ति मूको ३ रोचते विं छर्ण, रोचते क
 ४ *वनि एव विं छर्ण ५ ५ नास्ति मूको

अग्निर्मग्निं वाः समिधा दुवस्यत त्रियंप्रियं नो अतिथिं गृणीषणि ।

उप नो गीर्भिरमृतं विवासत देवो देवेषु वनते हि वार्यं देवो देवेषु वनते हि नो दुर्वः ॥६॥

अग्निम् अग्निम् । वः । समऽर्धा । दुवस्यत । त्रियम् अत्रियम् । वः । अतिथिम् । गृणीषणि ।

उप । वः । गीऽभिः । अमृतम् । विवासत । देवः । देवेषु । वनते । हि । वार्यम् । देवः । देवेषु । वनते । हि । नः । दुर्वः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तम् अग्निमेव वृषम् समिधा परिचरत त्रियम् अतिथिम् स्तुत्या सम्भरणे । गृणी स्तुतिः, तस्यामि-
धिरपमागच्छति । धूपम् उप परिचरत स्तुतिभिः अमृतम् । देवः देवेषु वनते हि धनम् परिषया
च अस्माकम् ॥ ६ ॥

समिद्धमग्निं समिधा गिरा गृणे शुचिं पावकं पुरो अध्वरे ध्रुवम् ।

विप्रं होतारं पुरुवारमद्रुहं कविं सुभ्रैरीमहे जातवेदसम् ॥ ७ ॥

समऽर्द्धम् । अग्निम् । समऽर्धा । गिरा । गृणे । शुचिम् । पावकम् । पुरः । अध्वरे । ध्रुवम् ।

विप्रम् । होतारम् । पुरुऽवारम् । अद्रुहम् । कविम् । सुभ्रैः । ईमहे । जातवेदसम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० समिद्धम् अग्निम् समिद्धया स्तुत्या स्तौति शुचिम् पावकम् पुरः यज्ञे निश्चलम् भादवनीयम् ।
विप्रम् होतारम् बहूनां वरणीयम् अत्रोत्थारम् कविम् सुभ्रैः स्तौषेः अभिरुषितं पाचामहे
जातवेदसम् ॥ ७ ॥

त्वां दूतमग्ने अमृतं युगेयुगे हव्यवाहं दधिरे पायुमीर्ष्यम् ।

देवासंस्र च मतींस्र च जागृविं विश्वं विश्वति नमसा नि सेदरे ॥ ८ ॥

त्वाम् । दूतम् । अग्ने । अमृतम् । युगेऽयुगे । हव्यऽवाहम् । दधिरे । पायुम् । ईर्ष्यम् ।

देवासंस्रः । च । मतींस्रः । च । जागृविम् । विश्वम् । विश्वतिम् । नमसा । नि । सेदरे ॥८॥

वेङ्कट० त्वाम् दूतम् अग्ने । अमृतम् अदम्यदमि हव्यवाहम् धारयन्ति पाककम् स्तुतयम् । देवाः च
मनुष्याः च जागरणशीलम् विमुम् विश्वतिम् अग्नेन नि सेदन्ति ॥ ८ ॥

विभूर्पन्न उमर्षा अस्तु व्रता दूतो देवानां रजसी सर्मायसे ।

यत् ते धीतिं सुमतिमावृणीमहेऽर्धं स्मा नस्त्रिवरुथः शिवो भव ॥ ९ ॥

विऽभूर्पन् । अग्ने । उमर्षान् । अस्तु । व्रता । दूतः । देवानाम् । रजसी इति । सर्मा । ईयसे ।

यत् । ते । धीतिम् । सुऽमतिम् । आवृणीमहे । अर्धं । स्मा । नः । त्रिवरुथः । शिवः । भव ॥९॥

वेङ्कट० मतेषु देवमनुष्यान् विविधं भावयितुमिच्छन् अग्ने । देवानाम् दूतः त्वं पापावृषिष्यो सप्त गच्छसे ।
दिवः पृथिव्यामागच्छसि, पृथिव्या दिवम् । यदा ते कर्म सुष्ठति च आभिमनुष्येन इणीभदे,
अथ सत्तु अस्माकं श्यायतनः स्वम् शिवः भव ॥ ९ ॥

तं सुप्रतीकं सुदृशं स्वअमर्षिद्वान्सो विदुष्टं सपेम ।

स यज्ञद् विश्वा वयुनानि विद्वान् प्र हव्यमग्निर्मृतेषु वोचत् ॥ १० ॥

तम् । सुप्रतीकम् । सुदृशम् । सुअमर्षम् । अविद्वान्सः । विदुःऽतरेम् । सपेम ।

सः । यज्ञद् । विश्वा । वयुनानि । विद्वान् । प्र । हव्यम् । अग्निः । अर्मृतेषु । वोचत् ॥ १० ॥

वेङ्कट० तम् शोभनावयवं सुदर्शनं सुगमम् अविद्वान्सः अतिशयेन विद्वान्सं स्तुत्या स्युनेम ।

सः अन्तु विश्वानि भूतानि विद्वान्, प्र प्रवीतु च अग्निः हव्यम् देवेषु ॥ १० ॥

‘इति चतुर्थाहके पञ्चमाध्याये अष्टादशो वसोः’ ॥

तमग्ने वास्युत तं पिपिर्षि यस्तु आनद् कवये शूर धीतिम् ।

यज्ञस्य वा निजिंशतिं वोदिति वा तमित् पृष्णि क्षवसा राया ॥ ११ ॥

तम् । अग्ने । वासि । उत । तम् । पिपिर्षि । यः । ते । आनद् । कवये । शू । धीतिम् ।

यज्ञस्य । वा । निजिंशतिम् । वा । उदितिम् । वा । तम् । इत् । पृष्णि । क्षवसा । उत । राया ॥ ११ ॥

वेङ्कट० तम् अग्ने । रक्षसि, अपि च तम् पारयसि, यः तुभ्यम् प्रापयसि कवये दे शूर । कर्म यज्ञस्य वा संस्कृतं इति वा स्तुतिम् वा । तम् पृष्णि पृष्णि कवये अपि च धनेन ॥ ११ ॥

त्वमग्ने वनुष्यतो नि पाहि त्वम् नः सहसावश्वधात् ।

सं त्वा अस्मन्वदभ्येतु पाथः सं रयिः स्पृहयाग्यः सहस्री ॥ १२ ॥

त्वम् । अग्ने । वनुष्यतः । नि । पाहि । त्वम् । कुं इति । नः । सहसाऽवन् । अवधात् ।

सम् । त्वा । अस्मन्वद । अभि । पत्तु । पार्थः । सम् । रयिः । स्पृहयाग्यः । सहस्री ॥ १२ ॥

वेङ्कट० त्वम् अग्ने । इतः अस्मान् नि पाहि, त्वम् पृष्णि अस्मान् बलवन् । गदात् । तम् अभि पत्तु त्वा अस्मन्वदपायुक्तमर्थं धने च स्पृहणीयं सहस्रसहस्रकम् । नदीये गृहे वर्तमानं त्वाम् अन्नम् अग्नेत्तु धने चेति ॥ १२ ॥

अग्निर्होता गृहपतिः स राजा विश्वा वेद जनिमा जातवेदाः ।

देवानामूत यो मर्त्यानां यजिष्ठः स प्र यजतामृतावा ॥ १३ ॥

अग्निः । होता । गृहपतिः । सः । राजा । विश्वा । वेद । जनिम् । जातवेदाः ।

देवानाम् । उत । यः । मर्त्यानाम् । यजिष्ठः । सः । प्र । यजताम् । यजताऽम् ॥ १३ ॥

वेङ्कट० अग्निः होता गृहपतिः सः राजा विश्वानि जातानि भूतानि वेदं जातवदः । देवानाम् अपि च यः मर्त्यानाम् यजिष्ठः यजिष्ठः, सः प्रकथेयं यज्ञं करोतु सत्यम् ॥ १३ ॥

अग्ने यद्दद्य विशो अघ्नरस्य होतः पार्वकशोचे वेष्ट्वं हि यज्वा ।

श्रुता यजासि महिना वि यद् भूर्ह्व्या वह यविष्ट या ते अद्य ॥ १४ ॥

अग्ने । यद् । अद्य । विशः । अघ्नरस्य । होतरिति । पार्वकशोचे । वेः । त्वम् । हि । यज्वा ।

श्रुता । यजासि । महिना । वि । यद् । भूः । ह्व्या । वह । यविष्ट । या । ते । अद्य ॥ १४ ॥

वेष्ट्वं० अग्ने । यद् अद्य मनुष्यस्य हे यज्ञस्य होतः । हे शोधकदीर्घे ! जानासि कर्त्तव्यम्, ततः त्वम् एव यज्वा नाऽऽशु मनुष्यः । काले यज्ञ । महत्त्वेन यद् त्वं विविध भवसि, सतो ह्व्यानि वह हे यविष्ट !, यानि ते अद्य आस्ये ह्यन्ते ॥ १४ ॥

अभि प्रयांसि सुर्धितानि हि ख्यो नि त्वा दधीत रोदसी यज्ज्यै ।

अवा नो मघवन् वाजसात्तावग्ने विश्वानि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥ १५ ॥

अभि । प्रयांसि । सुर्धितानि । हि । ख्यः । नि । त्वा । दधीत । रोदसी इति । यज्ज्यै ।

अवा । नुः । मघवन् । वाजसाती । अग्ने । विश्वानि । दुरिता । तरेम । ता । तरेम ।

तरे । अवासा । तरेम ॥ १५ ॥

वेष्ट्वं० अभि पश्य हि अत्रानि सुनिहितानि । त्वां धाम्नापृथिव्योः नि वृषे प्रजापतिः यज्ञार्थम् । शेषेति स्पष्टः ॥ १५ ॥

इति षण्णोपनिषत्के पञ्चमाध्याये एकोनविंशो वर्गः ।

अग्ने विश्वेभिः स्वर्गाक देवैरुर्णावन्तं प्रथमः सीद योनिम् ।

कुलायिनै वृतवन्तं सवित्रे यज्ञं नय यजमानाय साधु ॥ १६ ॥

अग्ने । विश्वेभिः । सुऽअनीक । देवैः । ऊर्णाऽवन्तम् । प्रथमः । सीद । योनिम् ।

कुलायिनैम् । वृतवन्तम् । सवित्रे । यज्ञम् । नय । यजमानाय । साधु ॥ १६ ॥

वेष्ट्वं० अग्ने । विश्वैः देवैः हे शोभनज्वालनीक ! ऊर्णास्तुक्कावन्तम् मुख्यः सीद स्थानम् जगत्त्वेदिम् । तैः सम्भारैः सौतुदारवादिभिः कुलायिनम् वृतवन्तम् प्रेरयित्रे यजमानाय यज्ञम् नय कल्याणम् ॥ १६ ॥

इमम् त्वमध्वर्व्वदग्निं मन्यन्ति वेधसः ।

यमद्वक्कुपन्तमानयन्नमूरं इयाव्याम्यः ॥ १७ ॥

इमम् । अग्निं इति । त्वम् । अध्वर्व्वदत् । अग्निम् । मन्यन्ति । वेधसः ।

यम् । अद्वक्कुपन्तम् । आ । अनयन् । अमूरम् । स्याव्याम्यः ॥ १७ ॥

वेङ्कट० तन् इमम् यथाऽथर्वा निर्मज्जन्ति^१ प्रद्विजः, यम् "अङ्गमं नाम अङ्गनमिच्छन्तम्"^२ आ अन्तर
अमृतम् इत्यावर्त्तयाम्य ओषधीभ्यः 'देवा रात्रिम्यो'^३ वा ॥ १७ ॥

जनिष्व देवर्षीतये सर्वताता स्वस्तये ।

आ देवान् वक्षि अमृतान् ऋतावृषो यज्ञं देवेषु पिस्पृशः ॥ १८ ॥

जनिष्व । देवर्षीतये । सर्वताता । स्वस्तये ।

आ । देवान् । वक्षि । अमृतान् । ऋतावृषः । यज्ञम् । देवेषु । पिस्पृशः ॥ १८ ॥

वेङ्कट० भावस्व देवानां भक्षणार्थं यज्ञे अविनाशाय^४ च । आ यह देवान् अमृतान् यज्ञस्य यधयित्वा ।
अथ तेषु यज्ञम् स्पर्शय ॥ १८ ॥

वयसु त्वा गृहपते जनानामग्ने अकर्म सुमिधा बृहन्तम् ।

अस्यूरि नो गार्हपत्यानि सन्तु तिमनेन नस्तेजसा सं शिशाधि ॥ १९ ॥

वयम् । त्वे इति । त्वा । गृहपते । जनानाम् । अग्ने । अकर्म । सुमिधा । बृहन्तम् ।

अस्यूरि । नः । गार्हपत्यानि । सन्तु । तिमनेन । नः । तेजसा । सम् । शिशाधि ॥ १९ ॥

वेङ्कट० वयम् त्वा हे जनानाम् गृहपते । अग्ने ! समिद्धमिन्धनेन^५ महात्तं कुर्मः । अस्यूरिणि अस्माकम्
गार्हपत्यानि भवन्तु । शीघ्रेण अस्मान् तेजसा^६ तीक्ष्णीकुरु । अग्नेनैकेन युक्तो रथः स्यूरिस्त्वते ।
यहुभिर्युक्तोऽस्यूरिः । यहुभिः प्रजापद्युभिर्युक्तानि गृहैश्वर्याण्यस्यूरिण्युच्यन्ते ॥ १९ ॥

"इति चतुर्थाष्टके पञ्चमाध्याये विंशो वक्त्रः" ॥

[१६]

"बाईस्वरोपो भरद्वाज ऋषिः । अग्निदेवता । गावयी छन्दः, प्रथमापरहारी वर्षमाने,
सप्तविंशती अन्तिमे च अनुष्टुभः, दक्षत्यारिणी त्रिष्टुप्" ।

त्वमग्ने यज्ञानां होता विश्वेषां हितः । देवैर्भिर्मानुषे जने ॥ १ ॥

वयम् । अग्ने । यज्ञानाम् । होता । विश्वेषाम् । हितः । देवैर्भिः । मानुषे । जने ॥ १ ॥

वेङ्कट० त्वम् अग्ने ! सर्वेषाम् यज्ञानाम् होता देवैः मानुषे अने निहितः ॥ १ ॥

स नो मन्द्रार्भिरध्वरे जिह्वार्भिर्यजा गृहः । आ देवान् वक्षि यक्षि च ॥ २ ॥

सः । नः । मन्द्रार्भिः । अध्वरे । जिह्वार्भिः । यज्ञ । गृहः । आ । देवान् । वक्षि । यक्षि । च ॥

१. निरन्वयि वि^१ रूपे; नियन्वति छ.

२-२. भगवतामहवभि^२ छ रूपे; भगवतामहवभि^२ वि^१.

३-३. देवारभ्यः छ रूपे; देवा रात्रीभ्यः वि^१.

४. अविनाशं मूको.

५. समिधनेन छ.

६. गारिह रूपे.

-- अस्ति मूको.

वेङ्कट० सः अस्माकं मदयित्रीभिः उषालाभिः यज्ञे यज्ञ महतः देवान् । तदेवाह—आ बह देवान् यज्ञ च हति ॥ २ ॥

वेत्या हि वैधो अध्वनः पथश्च देवाञ्जसा । अग्नें यज्ञेषु सुकृतो ॥ ३ ॥

वेत्यं । हि । वैधः । अध्वनः । पथः । च । देव । अञ्जसा । अग्नें । यज्ञेषु । सुकृतो इति सुकृतो ॥

वेङ्कट० जानासि हे मेधाविद् ! अध्वनः पथः च । जलोऽनवोर्भेदः । देव ! अञ्जसा अग्ने ! यज्ञेषु स्थितान् हे सुमन् ! ॥ ३ ॥

त्वामिच्छे अथ द्विता भरतो वाजिभिः शुनम् । ईजे यज्ञेषु यज्ञियम् ॥ ४ ॥

त्वाम् । इच्छे । अथ । द्विता । भरतः । वाजिभिः । शुनम् । ईजे । यज्ञेषु । यज्ञियम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० त्वाम् अस्मीद् द्विधाऽवस्थितं गार्हपत्याहवनीयरूपेण दुग्धपन्तपुत्र-कारिभिः सुखावहम् । ईजे जययज्ञेषु यज्ञियम् ॥ ४ ॥

त्वमिमा वार्यां पुरु दिवोदासाय सुन्वते । भरद्वाजाय दाशुपे ॥ ५ ॥

त्वाम् । इमा । वार्यां । पुरु । दिवोऽदासाय । सुन्वते । भरत्स्वाजाय । दाशुपे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० त्वम् इमानि धनानि पुरुणि दिवोदासाय यजमानाय भरद्वाजाय प्रयच्छते देहि । दिवो-दासकृतो भरद्वाजः । अपि बोभार्ग्यां प्रयच्छे इति ॥ ५ ॥

‘इति चतुर्थाहके पञ्चमाध्याये एकविंशो वर्गः’ ॥

त्वं दूतो अमर्त्य आ बह दैव्यं जनम् । शृण्वन् विप्रस्य सुष्टुतिम् ॥ ६ ॥

त्वम् । दूतः । अमर्त्यः । आ । बह । दैव्यम् । जनम् । शृण्वन् । विप्रस्य । सुष्टुतिम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० त्वम् देवदूतः अमर्त्यः आ बह दिवि भवन् जनम् शृण्वन् भरद्वाजस्य सुष्टुतिम् ॥ ६ ॥

त्वामग्ने स्वाध्वोर्दे मर्तासो देववीतये । यज्ञेषु देवमीकते ॥ ७ ॥

त्वाम् । अग्ने । सुध्वोर्दे । मर्तासः । देववीतये । यज्ञेषु । देवम् । ईकते ॥ ७ ॥

वेङ्कट० त्वाम् अग्ने । सुध्वोर्दे मर्तासो देवानां भक्षणाय यज्ञेषु देवम् स्तुवन्ति ॥ ७ ॥

तन् प्र यक्षि सुदृशमुत कर्तुं सुदानवः । विश्वे जुपन्त कामिनः ॥ ८ ॥

तव । प्र । यक्षि । सुदृशम् । उत । कर्तुम् । सुदानवः । विश्वे । जुपन्त । कामिनः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० तव प्रकर्षेण यत्तामि सन्दर्शनम्, अपि च प्रशाम् । शोभनदानाः, दानुदानम्, मत्तो
स्वविरिक्ताश्च कामिनः तदुभयं सेवन्ते ॥ ८ ॥

त्वं होता मनुर्हितो वह्निरासा विदुष्टरः । अग्ने यक्षि द्वियो विशः ॥ ९ ॥

त्वम् । होता । मनुःऽहितः । वह्निः । आसा । विदुःऽतरः । अग्ने । यक्षि । द्विवः । विशः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० त्वम् होता मनुना हितः बोधा हविषाम् आस्थेन कतिशयेन विद्वान् अग्ने । यक्षि दुलोकस्य
निवेशयितुं देवान् ॥ ९ ॥

अग्ने आ याहि वीतये गृणानो हृव्यदातये । नि होता सत्सि वर्हिषि ॥ १० ॥

अग्ने । आ । याहि । वीतये । गृणानः । हृव्यऽदातये । नि । होता । सत्सि । वर्हिषि ॥ १० ॥

वेङ्कट० अग्ने । आ गच्छ हे अनुष्मिन् लोके स्थित ! लोकानां विष्टरथम् । 'अग्निरनुष्मिन् लोक
जासीत् आदित्योऽस्मिन्' (तै २, ५, ८, १) इत्याद्यध्वर्युंवाहणम् । 'गृणानो हृव्यदातय इति यजमानो
यजमानयेत्येतयाह' (छ. भाष १, ४, १, २४) इति विज्ञापते । नि सीद वर्हिषि होता सन् ।
'अग्ने आयाहि वीतय इत्याहाऽनयोर्लोकयोर्वात्यै' (छ. भाष १, ४, १, २३) इति च विज्ञापते ॥ १० ॥

'इति चतुर्थश्लोके पञ्चमाध्याये द्वारिणो वरः' २ ॥

तं त्वा समिद्धिरङ्गिरो धृतेन वर्धयामसि । बृहच्छोचा यविष्टय ॥ ११ ॥

तम् । त्वा । समित्ऽभिः । अङ्गिरः । धृतेन । वर्धयामसि । बृहत् । शोच । यविष्टय ॥ ११ ॥

वेङ्कट० तम् त्वा समिद्धिः हे अङ्गिरस्तम् एक ! धृतेन वर्धयामः । सत्यन्तं च दीप्यस्व हे युवतम् ! ॥ ११ ॥

स नः पृथु श्रवात्प्रमच्छा देव विशाससि । बृहदग्ने सुवीर्यम् ॥ १२ ॥

सः । नः । पृथु । श्रवात्प्रमच्छा । देव । विशाससि । बृहत् । अग्ने । सुवीर्यम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० भदो गमय अस्मानिति ॥ १२ ॥

त्वामग्ने पुष्करादध्यर्षवा निरमन्यत । मूर्धो विश्वस्य वाघतः ॥ १३ ॥

त्वाम् । अग्ने । पुष्करात् । अर्षि । अर्षवा । निः । अमन्यत । मूर्धः । विश्वस्य । वाघतः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० त्वाम् अग्ने । पुष्करपर्णात् अर्षि अर्षवा ऋषिः निः अमन्यत मूर्धः सर्वस्य बोद्धः । 'पुष्कर-
पर्णे ह्यनमुपश्रितमविन्दत्' (तै ५, १, ४, ४) इति ग्राहणम् ॥ १३ ॥

तमु त्वा दुध्यरुहृषिः पुत्र ईधे अर्धर्वणः । वृत्रहणं पुरन्दरम् ॥ १४ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । दध्यद् । श्रुषिः । पुत्रः । ईधे । अर्पवर्जः । वृत्तुऽहर्नम् । पुरम्ऽद्वरम् ॥ १४ ॥
 वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ १४ ॥

तस्मै त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमम् । धनञ्जयं रणैरणे ॥ १५ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । पाथ्यः । वृषा । सम । ईधे । दस्युहन्ऽतमम् । धनम्ऽजयम् । रणैऽरणे ॥

वेङ्कट० तम् एव स्वं पथ्यायाः पुत्रो दध्यद् वृषा समीधे दस्युनामकिशयेन हन्तारं धनस्य
 वेतारं युद्धेयुद्धे । 'पूर्वमेवोद्भूतमुत्तरेणाभिष्टोति' इति शास्त्रणम् ॥ १५ ॥

'इति चतुर्थाष्टके पञ्चमाध्याये प्रथोविंशो वर्गः' ॥

एह्यु पु ब्रवाणि तेऽयं इत्येतरा गिरः । एमिर्वैर्धास इन्दुभिः ॥ १६ ॥

आ । इति । ऊँ इति । सु । ब्रवाणि । ते । अने । इत्या । इतराः । गिरः । एभिः । वृषसि । इन्दुऽभिः ॥

वेङ्कट० आ गच्छ, सुष्ठु ब्रवाणि ते स्तुतीः अमे ! अमुत्र अमुरेदु वर्तमाना भवन्ति इतराः
 अदेमत्तटा अश्रोवन्त्याः । एभिः अस्मादीयैः सेमैः^१ वर्षेस्व । 'अमुर्वा ह वा इतरा गिरः'
 (ऐमा ३, ४९) इति शास्त्रणम् ॥ १६ ॥

यत्र क्व च ते मनो दक्षं दधस उत्तरम् । तत्रा सर्दः कृणवसे ॥ १७ ॥

यत्र । क्व । च । ते । मनः । दक्षम् । दधसे । उत्ऽतरम् । तत्र । सर्दः । कृणवसे ॥ १७ ॥

वेङ्कट० यत्र क्व चित् तत्र मनः^१ तत्र पूजा भवति, तत्र वृद्धिम् उद्धततरां करोषि, तथा तत्र
 स्थानं च करोषि लोकोत्तरि ॥ १७ ॥

नहि ते पूर्तमक्षिपद् भुवन्नेमानां वसो । अथा दुर्वो वनवसे ॥ १८ ॥

नहि । ते । पूर्तम् । अक्षिऽपत् । भुवत् । नेमानाम् । वसो इति । अथ । दुर्वः । वनवसे ॥ १८ ॥

वेङ्कट० नहि ते भानम्^१ अक्ष्णः पातकं भवति, वानवर्तं प्रवर्तमानात्^२ न अह्युः पतति, सन्ततं प्रवर्तत
 इत्यर्थः, हे नेमुनाम् वासपतिः !, 'मेमा भमनाम् पूजकाः । ततश्च' परिचर्या मनुष्येभ्यो
 भवसे ॥ १८ ॥

आग्निरंगामि भारतो वृत्रहा पुंरुचेतनः । दिवोदासस्य सत्पतिः ॥ १९ ॥

आ । अग्निः । अंगामि । भारतः । वृत्रऽहा । पुंरुऽचेतनः । दिवोऽदासस्य । सत्ऽपतिः ॥ १९ ॥

वेङ्कट० आभिमुख्येन गम्यते अग्निः भारतः,^१ 'भारतेभ्ये' हि देवेभ्यो हव्यं मर्ति^२ (मात् १, ४, ३, ९) इति
 शास्त्रणम्, सवर्णा ह्यहा वृत्रघ्नः दिवोदासार्थं मया सत्पतिः ॥ १९ ॥

१-१. शारित् मूको. २. लोमे मूको. ३. नास्ति मूको. ४. माने विं रूपं; दानम् छ.

५. पर्वणमले छ लप. ६-६. नेमानां मानान् पूजकश्च विः; नेमानामानान् पूजकश्च छविः; नेमा ममानान्

पूजकान् इत्य छ. ७. भोऽप्येव छ. ८. वदति विं रूपं.

स हि विश्वाति पार्थिवा रयिं दार्शन्महित्वना । वृन्वन्नवातो अस्मृतः ॥ २० ॥

सः । हि । विश्वा । अति । पार्थिवा । रयिम् । दार्शत् । महित्वना । वृन्वन् । अवातः । अस्मृतः ॥ २० ॥

वेङ्कट० सः हि विश्वाति^१ पार्थिवानि भूतानि अतिक्रान्तः रयिम् प्रयच्छति महस्वेन भजमानो
द्वीपि, अनभिगतः शत्रुभिः अर्हिसितश्च ॥ २० ॥

‘इति चतुर्थांशके पञ्चमाध्याये षट्पविंशो वर्गः’ ॥

स प्रन्नुबन्नर्वायसाऽग्ने द्युन्नेन संयता । बृहत् ततन्थ भ्रानुना ॥ २१ ॥

सः । प्रनुऽवत् । नर्वायसा । अग्ने । द्युन्नेन । समुऽयता । बृहत् । ततन्थ । भ्रानुना ॥ २१ ॥

वेङ्कट० सः पुराणेनेव नर्वायसा अयुना प्रादुर्भूतेन सङ्गच्छमानेन^१ अतो । द्योतमानेन केनसा
विसृत्वमन्तरिक्षम् ततन्थ ॥ २१ ॥

प्र चः सखायो अयये स्तोमं यज्ञं च धृष्णुया । अर्चं गायं च वेधसे ॥ २२ ॥

प्र । चः । सखायः । अग्नये । स्तोमम् । यज्ञम् । च । धृष्णुया । अर्चं । गायं । च । वेधसे ॥ २२ ॥

वेङ्कट० प्र अर्चत गायत च यूयं हे^१ सखायः । अग्नये स्तोमम् च यज्ञम् च^२ धृष्णवे विधात्रे ॥ २२ ॥

स हि यो मानुषा युगा सीदद्दोता क्विक्रतुः । द्रुतश्च हव्यज्वाहनः ॥ २३ ॥

सः । हि । यः । मानुषा । युगा । सीदत् । दोता । क्विक्रतुः । द्रुतः । च । हव्यज्वाहनः ॥ २३ ॥

वेङ्कट० सः हि यः मानुषान् कालान् दर्शपूर्णमासावापारभूतात् सीदति होता भूत्या कान्तमसः^१
द्रुतः च भवतीति हविषां बोधा ॥ २३ ॥

ता राजाना शुचिंश्रतादित्यान् मारुतं गुणम् । वसो यज्ञीह रोदसी ॥ २४ ॥

ता । राजाना । शुचिंश्रता । आदित्यान् । मारुतम् । गुणम् । वसो इति । यज्ञी । इह । रोदसी इति ॥ २४ ॥

वेङ्कट० सौ मित्रावरुणौ शुचिकर्माणौ आदित्यान् पान्यात् ‘मरुतां च’ गुणम् हे वासयितः । यज्ञं यामा-
श्रयिषी च ॥ २४ ॥

वर्षी ते अग्ने संदंष्टिरिपयुते मर्त्याय । ऊर्जी नपाद्मृतस्य ॥ २५ ॥

वर्षी । ते । अग्ने । समदंष्टिः । इपुऽयुते । मर्त्याय । ऊर्जी । नपात् । अमृतस्य ॥ २५ ॥

१. विरसा कर्पं, नास्ति कर्पं.

२-२. नास्ति मूको.

३. व अ (१, १५१, ८) भाष्यम्;

सखमानः दि^१; संयजनः कर्पं.

४. ये ल कर्पं.

५ नास्ति ल.

६. कान्तं मूको.

७-७. मासनाथ कर्पं;

मासना व दि^१.

वेङ्कट० अथास्या तव अग्ने! सन्दिष्टिः अन्नमिच्छते मनुष्याय हे अन्नस्य पीत्र! अमृतसर्वा तव ॥ २५ ॥

‘इति चतुर्धाष्टके पञ्चमाध्याये पञ्चविंशो वर्गः’ ॥

क्रत्वा दा अस्तु श्रेष्ठोऽद्य त्वां वृन्वन्त्सुरेवणाः । मर्तं आनाश सुवृक्तिम् ॥ २६ ॥

क्रत्वा । दाः । अस्तु । श्रेष्ठः । अद्य । त्वा । वृन्वन् । सुरेवणाः । मर्तः । आनाश । सुवृक्तिम् ॥ २६ ॥

वेङ्कट० कर्मणा दाता अस्तु तुभ्यन् श्रेष्ठः । अद्य त्वां दाचमानः सुधनः मनुष्यः व्याप्नोति सुप्रवृत्तं स्तुतिम् ॥ २६ ॥

ते ते अग्रे त्वोता इष्यन्तो विश्वमार्युः ।

तरन्तो अर्यो अरातीर्वृन्वन्तो अर्यो अरातीः ॥ २७ ॥

ते । ते । अग्ने । त्वाऽर्कताः । इष्यन्तः । विश्वम् । आर्युः ।

तरन्तः । अर्यः । अरातीः । वृन्वन्तः । अर्यः । अरातीः ॥ २७ ॥

वेङ्कट० ते तव अग्ने! स्वया रक्षिताः विश्वम् अन्नम् इच्छन्तः तरन्ते, गन्तारः शत्रून् वृन्वन्तः च भवन्ति । अधकर्मा वनिरिति ॥ २७ ॥

अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यासद् विश्वं न्यत्रिणम् । अग्निर्नो वनते रयिम् ॥ २८ ॥

अग्निः । तिग्मेन । शोचिषा । यासद् । विश्वम् । नि । अत्रिणम् । अग्निः । नः । वनते । रयिम् ॥ २८ ॥

वेङ्कट० अग्निः तिग्मेन शोचिषा नि हन्तु विश्वम् रक्षः । अग्निः अस्मभ्यम् प्रयच्छतु धनम् ॥ २८ ॥

सुवीरं रयिमा भरु जातवेदो विचर्षणे । जुहि रक्षांसि सुकृतो ॥ २९ ॥

सुवीरम् । रयिम् । आ । भरु । जातवेदः । विचर्षणे । जुहि । रक्षांसि । सुकृतो ॥ २९ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ २९ ॥

त्वं नः पाद्वर्हसो जातवेदो अधामृतः । रक्षां णो ब्रह्मणास्त्वै ॥ ३० ॥

त्वम् । नः । पाद्वि । वर्हसः । जातवेदः । अद्यऽपतः । रक्षे । नः । ब्रह्मणः । क्वे ॥ ३० ॥

वेङ्कट० त्वम् अस्माद् पाद्वि रक्षसः जातवेदः । अधमिच्छतः रक्ष अस्मान् हे स्वोदस्य कर्तः ॥ ३० ॥

‘इति चतुर्धाष्टके पञ्चमाध्याये पञ्चविंशो वर्गः’ ॥

यो नो अग्रे दुरेव आ मर्तो बुधाय दाशति । तस्मान्नः पाद्वर्हसः ॥ ३१ ॥

यः । नः ॥ अग्ने । दूऽएवः । आ । मर्तैः । वृधाय । दाशति । तस्मात् । नः । पाडि । अंहसः ॥ ३१ ॥
 घेङ्कट० यः अस्मान् अग्ने । दृष्टागमनो मनुष्यो हन्त्रे आभिमुख्येन प्रयच्छति, तस्मात् अस्मान्
 रक्ष महन्तुः ॥ ३१ ॥

त्वं तं देव जिह्या परि वाधस्व दुष्कृतम् । मर्तो यो नो जिघांसति ॥ ३२ ॥
 त्वम् । तम् । देव । जिह्या । परि । वाधस्व । दुऽकृतम् । मर्तैः । यः । नः । जिघांसति ॥ ३२ ॥
 घेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ३२ ॥

भरद्वाजाय सप्रथः शर्म यच्छ सहन्त्य । अग्ने वरेण्यं वसु ॥ ३३ ॥
 भरद्वाजाय । सप्रथ । शर्म । यच्छ । सहन्त्य । अग्ने । वरेण्यम् । वसु ॥ ३३ ॥
 घेङ्कट० भरद्वाजाय हे सहनशील ! सहन्तु^१ गृहं सर्वतः पृथुतर्म घने च प्रयच्छ । अवशिष्टं स्पष्टम् ॥ ३३ ॥

अग्निर्वृत्राणि जहन्नद् द्रविणस्युर्विपन्यया । समिद्धः शुक्र आहुतः ॥ ३४ ॥
 अग्निः । वृत्राणि । जहन्नद् । द्रविणस्युः । विपन्यया । समिद्धः । शुक्रः । आहुतः ॥ ३४ ॥
 घेङ्कट० अग्निः वायुं हन्तु धवमिच्छन् स्तुत्या^१ समिद्धः शुक्लवर्णः आहुतः ॥ ३४ ॥

शर्म मातुः पितृष्पिता विंदिद्युतानो अक्षरै । सीदन्नृतस्य योनिमा ॥ ३५ ॥
 शर्म । मातुः । पितुः । पिता । विंदिद्युतानः । अक्षरै । सीदन् । ऋतस्य । योनिम् । आ ॥ ३५ ॥
 घेङ्कट० मातापृथिव्योः शर्म अन्तरिक्षे सीदन्^१ पालयिता 'अग्निः विधोतमानः'^२ उदकम् आ
 प्यावयति ॥ ३५ ॥

^१ इति चतुर्षांशके पञ्चमाध्याये सप्तविंशो वर्गः ॥

शर्म प्रजावदा भरु जातवेदो विचर्षणे । अग्ने यद् दीदयद् द्विवि ॥ ३६ ॥
 शर्म । प्रजावद । आ । भरु । जातवेदः । विचर्षणे । अग्ने । यद् । दीदयत् । द्विवि ॥ ३६ ॥
 घेङ्कट० अन्नं प्रजापुक्तं देदि हे जातवेद । विद्वद्-ः, अग्ने । यद् दीप्यते दीप्ते स्वपि ॥ ३६ ॥

उषं त्वा रण्यसैदशुं प्रयस्वन्तः सहस्कृत । अग्नें समृज्महे गिरः ॥ ३७ ॥
 उषं । त्वा । रण्यसैदशम् । प्रयस्वन्तः । सहऽकृत । अग्नें । समृज्महे । गिरः ॥ ३७ ॥
 घेङ्कट० उषं समृज्महे त्वां रमणीयसन्दर्शनम् अन्तवन्तः हे सहस्रोत्पादित । अग्ने । स्तुतीः ॥ ३७ ॥

१. सहनो मूको. २. तुभ्यम् ल लप; *च्छं स्तुभ्यः वि'. ३. नास्ति मूको. ४. विधोतमानं वि';
 विधोतमाना लपे. ५-५. नास्ति मूको.

उपच्छायामिव घृणेरगंनम् शर्म ते वयम् । अग्ने हिरण्यसंहसः ॥ ३८ ॥

उप । छायाऽर्ध्व । घृणेः । अग्नम् । शर्म । ते । वयम् । अग्ने । हिरण्यसंहसः ॥ ३८ ॥

पेङ्कट० उप गच्छाम वयम् छायामिव तेजसः सुखम् अग्ने ! हिरण्यरूपस्य तव ॥ ३८ ॥

य उग्र इव शूर्यहा तिग्मशृङ्गो न वंसगः । अग्ने पुरीं कुरोतिथ ॥ ३९ ॥

यः । उग्रऽर्ध्व । शूर्यशः । तिग्मऽशृङ्गः । न । वंसगः । अग्ने । पुरीः । कुरोतिथ ॥ ३९ ॥

पेङ्कट० यः स्वम् उग्रम् इव वीरः शक्तयित्प्यानां हन्ता लीक्ष्यन्त इव य ऋषभः अग्ने ! शत्रुपुराणि हरोतिथ । पूर्वत्र सम्बन्ध उत्तरत्र वा ॥ ३९ ॥

आ यं हस्ते न खादिनं शिशुं जातं न विभ्रति । विशामग्निं स्वध्वरम् ॥ ४० ॥

आ । यम् । हस्ते । न । खादिनम् । शिशुम् । जातम् । न । विभ्रति । विशाम् । अग्निम् । सुऽध्वरम् ॥ ४० ॥

पेङ्कट० यथा हस्ते खादिनम् आयुर्धं घ्रायति, यथा वा जातम् शिशुम्, एवम् यम् आ विभ्रति विशाम् अग्निम् सुयज्ञम् । उत्तरत्र सम्बन्धः ॥ ४० ॥

इति षडुपांशके पञ्चमाध्याये अष्टविंशो वसः ॥

प्र देवं देवर्षीतये भरता वसुविचमम् । आ स्वे योनौ नि पीदतु ॥ ४१ ॥

प्र । देवम् । देवर्षीतये । भरता । वसुवित्ऽतमम् । आ । स्वे । योनौ । नि । पीदतु ॥ ४१ ॥

पेङ्कट० प्र भरत आहवनीये देवम् देवानां भक्ष्याय अत्यन्तं घनस्य उन्मथितारम् । आ नि पीदतु सः ले स्थाने आहवनीये ॥ ४१ ॥

आ जातं जातवेदसि प्रियं शिञ्जातातिथिम् । स्योन आ गृहर्षतिम् ॥ ४२ ॥

आ । जातम् । जातवेदसि । प्रियम् । शिञ्जाति । अतिथिम् । स्योने । आ । गृहर्षतिम् ॥ ४२ ॥

पेङ्कट० इयतिरत्र हस्ये' इष्टः । 'जात इतो जातवेदाः' (ऐवा १, १६) इत्यादि याज्ञिकम् ॥ ४२ ॥

अग्ने युक्ष्या हि ये तवाश्वासो देव साधवः । अरुं वहन्ति मुन्येवं ॥ ४३ ॥

अग्ने । युक्ष्वा । हि । ये । तव । अश्वासः । देव । साधवः । अरुम् । वहन्ति । मुन्येवं ॥ ४३ ॥

पेङ्कट० धाने । स्ये युक्ष्वा' शान्, ये तव अथाः देव । साधवितारः पर्याप्तम् वहन्ति' स्तुत्यर्थम् ॥ ४३ ॥

अच्छा नो याद्या ब्रह्माभि प्रयांसि धीतये । आ देवान्तसोर्मपीतये ॥ ४४ ॥

अच्छ । नुः । याद्वि । आ । ब्रह्म । आभि । प्रयांसि । धीतये । आ । देवान् । सोर्मपीतये ॥ ४४ ॥

१. एव वि' लयं. २-२. नास्ति मूको. ३. आह' वि' लयं. ४. युक्ष्वा वि' लयं. ५. अरु' लयं; अस्ति मूको. ६. प्रयांसि.

वेङ्कट० अग्निगच्छ असात् । अग्नि आ वह च अज्ञानि भक्षणाय । आ वह च देवान् सोमवानाय ॥ ४४ ॥

उदग्ने भारत धूमदज्ज्ञेण दर्विद्युत्तत् । शोचा वि भाक्षजर ॥ ४५ ॥

उत् । अग्ने । भारत । धूमत् । अजज्ञेण । दर्विद्युत्तत् । शोचं । वि । भाक्षि । अजर ॥ ४५ ॥

वेङ्कट० उत् शोच अग्ने । भारत ! 'शश्वद' वा एव प्राणो भूत्वा प्रजा विमर्ति तस्मादाह भारतः^१ इति वाजसनेयकम् (त्र. काण्ड २, ४, १, २) दीप्तिद्युक्तम् । अजज्ञेण शोचिषा अत्यन्तं दीप्यमानः वि भाक्षि च हे अजरहित ! ॥ ४५ ॥

^१इति चतुर्थाष्टके पञ्चमाध्याये एकोनविंशो वर्गः ॥

वीती यो देवं मर्तो दुवस्येदग्निमीळीताध्वरे हविष्मान् ।

होतारं सत्ययजं रोदस्योरुत्तानहस्तो नमसा विवासेत् ॥ ४६ ॥

वीती । यः । देवम् । मर्तः । दुवस्येत् । अग्निम् । ईळीत । अध्वरे । हविष्मान् ।

होतारम् । सत्ययजम् । रोदस्योः । उत्तानहस्तः । नमसा । आ । विवासेत् ॥ ४६ ॥

वेङ्कट० हविषा यः देवम् मर्तः परिचरति, सः हविष्मान् अग्निम् स्तोत्रमहति यज्ञे हविर्हनाय । होतारम् सत्येन यज्ञं द्यावापृथिव्योः उत्तानहस्तः यजमानः प्रदानार्थमुत्सिस्तद्वक्षः अग्नेम परिचरेदिति ॥ ४६ ॥

आ ते अग्न ऋचा हविर्हृदा तष्टं मरामसि ।

ते ते भवन्तुक्षणं ऋपभासो वशा उत ॥ ४७ ॥

आ । ते । अग्ने । ऋचा । हविः । हृदा । तष्टम् । मरामसि ।

ते । ते । भवन्तु । उक्षणः । ऋपभासः । वशाः । उत ॥ ४७ ॥

वेङ्कट० आ मरामः तुभ्यम् अग्ने । ऋचा एव हविः, सेवस्यु भवन्तु हविःतमेति^१ । तत्त्वेद् हविर्हृदयेन संस्त्वत्म् । हृदयेन हि स्तोत्रं कल्पते । ते ते भवन्तु उक्षादयो मदीमा स्तुतिः, उक्षादि-समा भवतु^२ इति समुदास्यार्थः । इत्यग्निमास्त्वलायनमुखे ज्वालयतेति । तत्रोक्षादिभिः सामानाधिकरण्यात् तत्त्वंदस्त्व लिङ्गभेदः ॥ ४७ ॥

अग्निं देवासो अग्निपिन्धेतं वृत्रहन्तमम् ।

येना वसून्यामृता तुळ्हा रक्षांसि वाजिर्ना ॥ ४८ ॥

१. नासित मूको. २. 'वसुत काश. ३. एव एव काश. ४. इत्यग्निः काश ५. 'तेति काश. ६-६ नासित मूको. ७. वसुवप मूको. ८. इतिः सपति वि' छयः 'सपतिति छ. ९. 'वाम मूको, 'वाम छ अकारः. १०. वसन्तु छ छयः.

अग्निम् । देवास्तः । अग्निम् । इन्धने । वृत्रहन्ऽर्तमम् ।
येन । वसूनि । आऽमृता । तृळ्हा । रक्षांसि । वाजिना ॥ ४८ ॥

वेङ्कट० अग्निम् देवाः मुख्यम् इन्धते वृत्रह्य हन्तारम्, येन धनानि भाहृतानि स्वोत्थम्, येन
च तृळ्हानि रक्षांसि बलिनेति ॥ ४८ ॥

इति चतुर्थाष्टके पञ्चमाध्याये त्रिंशो वारः ॥

एकोनत्रिंशन्ध्यायं स्याचकारेति माधवः ।

नदीमाश्रित्य निबसन् कावेरीं लोकमाश्रिताम् ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याननि चतुर्थाष्टके पञ्चमोऽध्यायः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये चतुर्थाष्टके पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

षष्ठोऽध्यायः

अथ 'विधा सोममभि' व्याधिरुपास्तति माधवः ।
 पादे समाने वक्तव्यं पूरणेषु प्रदर्शयन् ॥ १ ॥
 तस्मिन् पादे यदा पश्येत् तमेवाविकृतं पुनः ।
 तं पादपूरणं श्रूयदिति युद्धेभ्य आगमः ॥ २ ॥
 किमुदाहरणं तत्र न 'याति' देवः प्रवर्त^१ ।
 'वापि' ये शुक्लन्ते(न्त'† ह्)ति^२ भिद्ये वास्ये यतस्तयोः ॥ ३ ॥
 'आ यंहि पूर्वीरती(ति^३ ह्)ति पादो नात्र निदर्शनम् ।
 दृश्यते पूरणो श्लेष आकारः केबलोऽपि सन् ॥ ४ ॥
 'त्वय्यग्ने मत्तुपा अंसि^४ मन्त्रस्तत्र निदर्शनम् ।
 तत्र प्रथम आकारो निरर्थक इति स्थितिः ॥ ५ ॥
 'ननु देवस्त्वमागत्य मत्थ्येवपि न यदंसि^५ ।
 इति सार्थोऽत्र आकार इदं तस्मिन्निदर्शनम् ॥ ६ ॥
 'अथ तं असु इर्यताः^६, 'की वुो वरिष्ठ आ नरः'^७ ।
 निपातव्यतिरेकेण तस्माद् द्वौ च निदर्शनम् ॥ ७ ॥
 'स अन्ता विषं एषां स यज्ञानामथा हि पः^८ ।
 पादे द्वितीये तच्छब्द एकतस्तु पूरणः ॥ ८ ॥
 'अस्मां पृतन्मद्याङ्गुणम्^९ एकोऽस्मा इति पूरणः^{१०} ।
 सर्वनामानि पादेषु समानेष्विति पूरणम् ॥ ९ ॥
 नास्ति निर्वचनं येषां रूपभेदेऽपि तान् विदुः ।
 पूरणान्तर कथयः 'एमेनं यजता युते'^{११} ॥ १० ॥
 'स यज्ञात् सेदु होतो(ती^{१२} ह्)ति समावार्थाविद् श्रुत्वा ।
 तत्रैकं पूरणं विद्याद् ब्रह्मः सन्ति तादृशाः ॥ ११ ॥

१. ऋ १, १५, ३. २-२. यानि देव उच्येति वैकृतम्. † ऋ ५, २१, १. ३. ऋ ३, ४३, २.
 ४. ऋ ८, ११, १. ५-५. ननु देशेष्विति पूरणं देवत्वा नान्यं मत्थ्ये च नतीति वि' लक्ष्यं. ६. ऋ ३, ४४, १.
 ७. ऋ १, २५, ६. ८. ऋ ३, १३, ३. ९. पूरणं वि' लक्ष्यं. १०. ऋ ६, २४, ५. ११. पूरणं वि'.
 १२. ऋ १, ९, २. १३. ऋ १०, २, १.

कक्षेयेति १ द्वौ पटितौ सत्यनामसु वैदिकैः ।
 न सावरयन्तपर्यायौ सत्यमेति १ विपरिचयः ॥ १२ ॥
 १ 'सत्यमन्दा नर्किरन्त्यः' १, 'सत्यमित्था दृषेदसि' २ ।
 सत्यं, तथा, सत्यमित्थमित्यर्थस्तत्र दर्शितः ॥ १३ ॥
 'पुमिणा ता कुमारिणा' १ कुमारा अर्भका इति ।
 न पौनरत्यमत्रास्ति तेनैको मात्र प्रणः ॥ १४ ॥
 उदाहरणविद् विप्रः परिपस्सु न सीदति ।
 प्रदर्शितास्ततोऽस्माभिरित्यं नानाविधा ऋपः ॥ १५ ॥

[१७]

१ भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः, पञ्चदशी द्विपदा त्रिष्टुप् १ ।

पिब्या सोमंमभि यमुंशु तर्दे ऊर्वं गव्यं महिं गृणान इन्द्र ।
 वि यो धृष्णो वर्धिपो वज्रहस्त विद्या वृत्रसंमित्रिया शर्वोभिः ॥ १ ॥

पिबे । सोमम् । अभि । यम् । उम् । तर्दे । ऊर्वम् । गव्यम् । महिं । गृणानः । इन्द्र ।
 वि । यः । धृष्णो इति । वर्धिपः । वज्रहस्त । विद्या । वृत्रम् । अभित्रिया । शर्वोभिः ॥ १ ॥

धेङ्ङट० भरद्वाजः । पिव सोमम्, यम् सोमम् अभि ये पीत्वा उच । गृणवान् अस्ति नदद् गव्यम् सद्दे
 सत्पमानः इन्द्र । पणिभिरपहृतम् १ । विविधं च सद्यीः यः खं हे धृष्णो ! वज्रहस्त ! विषम्
 उपद्रवम् धमित्रभवं वदे । ॥ १ ॥

स ई पाहि य ऋजीपी तरुत्रो यः शिप्रवान् वृपुभो यो मतीनाम् ।
 यो गौत्रमिद् वज्रमृद् यो हरिष्ठाः स इन्द्र चित्राँ अभि तृन्धि वाजान् ॥ २ ॥

सः । ईम् । पाहि । यः । ऋजीपी । तरुत्रः । यः । शिप्रवान् । वृपुभः । यः । मतीनाम् ।
 यः । गौत्रमिद् । वज्रमृत् । यः । हरिष्ठाः । सः । इन्द्र । चित्रान् । अभि । तृन्धि । वाजान् ॥ २ ॥

धेङ्ङट० यः पुनं सोमं पिव, यः ऋजीपेज उदान् । ह्यौरस्थ स भागो भवति । त्रिषा सगृणाम्,
 यः महान्, यः च स्तोत्रणां वर्धिता, यः मेघानां भेदा वज्रमृद् च, यः च ह्यौरपिष्ठाता, एः
 खम् इन्द्र । नागरूपान् पणिभिरपहतान्ब्रह्मपानान् पशून् अभि तृन्धि ॥ २ ॥

१-१. नास्ति विं छन्दे. † श्र १,५३,१३. २. श्र ८,३३,१०. ३. अ ८,३०,८. ४. ऋपः ।
 शि ४, ५-५. नास्ति मूढो. ५. 'दगाः मूढो.

एवा पाहि प्रलथा मन्दतु त्वा श्रुधि ब्रह्म वावृधस्वोत गीभिः ।

आविः सूर्यं कृणुहि पीपिहीषो जहि शत्रूरभि गा इन्द्र तृन्धि ॥ ३ ॥

एव । पाहि । प्रलऽथा । मन्दतु । त्वा । श्रुधि । ब्रह्म । वावृधस्व । उत । गीऽभिः ।

आविः । सूर्यम् । कृणुहि । पीपिहि । इषः । जहि । शत्रून् । अभि । गाः । इन्द्र । तृन्धि ॥३॥

वेङ्कट० एवं पितृ अद्यतनं सोमं प्रलमिव । स सोमस्त्वाम् मन्दतु । शृणु ह्युतिम् । अपि च वर्धस्व स्तुतिभिः । आविष्कुरु च सूर्यम् । कृत्वा च प्यापय अन्नानि गोलेक्षणानि । विनाशय च पणीम् । तैरपहताः गाः च अभि तृन्धि ॥ ३ ॥

ते त्वा मदा बृहदिन्द्र स्वधाव इमे पीता उक्षयन्त द्युमन्तम् ।

महामनूतं त्वसं विभृतिं मत्सरासो जर्हन्त प्रसाहम् ॥ ४ ॥

ते । त्वा । मदाः । बृहत् । इन्द्र । स्वधाऽवः । इमे । पीताः । उक्षयन्त । द्युमन्तम् ।

महाम् । अनूतम् । त्वसं । विभृतिम् । मत्सरासः । जर्हन्त । प्रसाहम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ते त्वा सोमाः बृहन्तम् इन्द्र । अन्नवन् ! इमे पीताः । पूरयामासुर्दोषिमन्तम् । महामन्तम् अनूतम् पलवन्तं विविधमूर्ति मदकरा अत्यन्तं दुर्पयन्ति प्रकरोषेण शत्रूणामभिरभितारम् ॥ ४ ॥

योभिः सूर्यमुपसं मन्दसानोऽवांसयोऽप्य दृळ्हानि दद्रेत् ।

महामद्रिं परि गा इन्द्र सन्तं नुत्या अच्युतं सदेसः परि स्वात् ॥ ५ ॥

योभिः । सूर्यम् । उपसं । मन्दसानः । अवांसयः । अप । दृळ्हानि । दद्रेत् ।

महाम् । अद्रिम् । परि । गा । इन्द्र । सन्तम् । नुत्या । अच्युतम् । सदेसः । परि । स्वात् ॥५॥

वेङ्कट० ये सोमैर्मोदमान सूर्यम् उपसम् च 'अच्युति नाशेन' स्थानि निवासयसि' दृळ्हानि तमोश्चसुरोत्पादितानि अन्नधारयन् । महान्तं मेधं बलम् गाः परितः सन्तम् इन्द्र ! स्वसाय स्थानात् अच्युतम् श्रेय ॥ ५ ॥

'इति षतुर्धाष्टके पद्याध्याये प्रथमो वर्गः' ॥

तव क्रत्वा तव तद् वृंसनाभिरामासु पक्वं शच्या नि दीधः ।

और्षोर्दुरं उस्त्रियांभ्यो वि दृळ्होदूर्वाद् गा अंसुजो अर्द्धिरस्वान् ॥ ६ ॥

तव । क्रत्वा । तव । तद् । वृंसनाभिः । आमासु । पक्वं । शच्या । नि । दीधः ।

और्षोः । दुरः । उस्त्रियांभ्यः । वि । दृळ्ह्या । उद् । ऊर्वाद् । गाः । अंसुजः । अर्द्धिरस्वान् ॥६॥

वेङ्कट० तव प्रज्ञानेन तव कर्मभिश्च तव कृतम् । किं तवित्वाद् — आमासु गोषु पर्वणम् 'पयोऽम्बु यो' बुद्ध्या निहितवानसि, विचिदिष्वानसि द्वाराणि शिलोच्चयस्य गवार्थं दद्यानि, तत उद् अमृजः ऊर्जात् महतः शिलोच्चयात् पशुनङ्गिरोमिर्बुङ्गः ॥ ६ ॥

प्राथुं क्षां महि दंसो व्युर्ध्वाम्पु धामृष्वो बृहदिन्द्र स्तभायः ।

अधारपो रोदसी देवपुत्रे प्रत्ने मातरा यद्दो ऋतस्य ॥ ७ ॥

प्राथुः । क्षाम् । महि । दंसः । वि । उर्ध्वम् । उप । धाम् । ऋष्वः । बृहत् । इन्द्र । स्तभायः । आधारयः । रोदसी इति । देवपुत्रे इति देवपुत्रे । प्रत्ने इति । मातरा । यद्दो इति । ऋतस्य ॥७॥

वेङ्कट० वि पप्रथे पृथिवीं विस्त्रीर्णां महता कर्मणा इन्द्रः । उप अक्षम्नाच्च धाम् महतीं महान् इन्द्रः । अथ प्रत्यक्षः । धारयसि धावापृथिवीं, ययोर्देवाः पुत्राः, महतीं पुराणे यज्ञस्य मातरी ॥ ७ ॥

अथ त्वा विश्वे पुर इन्द्र देवा एकं तुवसे दधिरे मराय ।

अदेवो यदुभ्योर्हिष्ट देवान्स्वर्षाता वृणतु इन्द्रमत्रं ॥ ८ ॥

अथ । त्वा । विश्वे । पुरः । इन्द्र । देवाः । एकम् । तुवसेम् । दधिरे । मराय । अदेवः । यत् । अभि । और्हिष्ट । देवान् । स्वःऽस्ताता । वृणते । इन्द्रम् । अत्रं ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अथ त्वाम् विश्वे देवाः सद्ग्रामार्थम् पुरः दधिरे एकम् यजन्तम् । वृजः देवात् यत् अभि और्हिष्ट, यदेवेदं वाग्दत्तं रूपम् ऊर्ध्वं वहिना समः, अभिजगाम । तदा सद्ग्रामेऽस्मिन् देवाः इन्द्रम् वृणते ॥ ८ ॥

अथ द्यौर्धित् ते अप सा तु वजाद् द्वितानमद् भियसा स्वस्य मन्योः ।

अहिं यदिन्द्रो अुभ्योर्हसानं नि चिद् विश्वायुः शयथे जघानं ॥ ९ ॥

अथ । द्यौः । चिद् । ते । अप । सा । तु । वजाद् । द्विता । अतमत् । भियसा । स्वस्य । मन्योः । अहिम् । यद् । इन्द्रः । अभि । ओर्हसानम् । नि । चिद् । विश्वायुः । शयथे । जघानं ॥९॥

वेङ्कट० अथ वृत्रे हते द्यौः अभि एषा क्षिप्रं द्विधा अप अनमत् एष वजात् विभ्यती त्वदीयस्य क्रोधस्य । अहिम् यदा इन्द्रः आभिमुख्येन नि जघान मन्त्रन्ते सर्वगामी पृथिव्यां क्षायपितृन् ॥ ९ ॥

अथ त्वष्टा ते मह उग्र बर्जं सहस्रंशुष्टिं वष्टतच्छ्रुताथिम् ।

निकाममुरमणसं येन नवंत् महि सं पिणगृजीपिन् ॥ १० ॥

अर्धे । त्वर्था । ते । महः । तद्र । वज्रम् । सहस्रंऽमृष्टिम् । वृत्तत् । शतऽअग्निम् ।
निऽक्रामम् । अरऽमनसम् । येन । नवन्तम् । अहिम् । सग् । पिणक् । ऋजीयिन् ॥ १० ॥

वेङ्कट० अथ त्वष्टा ते महतः हे उद्गूर्णा! वज्रम् सहस्रवारम् धत्ताग्निम् वत्तवामस प्रादात् । अथ
निवर्तितकामं पर्याप्तमनसम् येन वज्रेणाभिमगच्छन्तम् अहिम् सग् पिष्टवानसि ऋजीयिन् ॥ १० ॥

इति चतुर्थाष्टके षष्ठाध्याये द्वितीयो वर्गः ॥

वर्षान् यं विश्वे मरुतः सजोषाः पचच्छतं महिषाँ इन्द्र तुभ्यम् ।

पूषा विष्णुस्त्रीणि सराँसि धावन् वृत्रहणं मदिरमंश्चुर्मसै ॥ ११ ॥

वर्षान् । यम् । विश्वे । मरुतः । सजोषाः । पचत् । शतम् । महिषान् । इन्द्र । तुभ्यम् ।

पूषा । विष्णुः । श्रौणि । सराँसि । धावन् । वृत्रऽहनम् । मदिरम् । अंश्चुम् । अस्मै ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अवर्षमन् यम् विश्वे मरुतः सजोषाः, तस्मै तुभ्यम् इन्द्र! वृत्रवधाप धत्तम् महिषान् अपचत् पूषा
विष्णुः च । तथा श्रौणि सराँसि धावन् । तदेवाह — वृत्रहणम् मदिरम् अंश्चुम् इन्द्राय ॥ ११ ॥

आ क्षोद्रे महि वृतं नदीनां परिष्ठितमसृज ऊर्मिपुषाम् ।

तासामनु प्रवत इन्द्र पन्थां प्रादयो नीचीरपसः समुद्रम् ॥ १२ ॥

आ । क्षोद्रेः । महि । वृतम् । नदीनाम् । परिऽरिवतम् । असृजः । ऊर्मिम् । अपाम् ।

तासाम् । अनु । प्रऽवतः । इन्द्र । पन्थाम् । प्र । आर्दयः । नीचीः । अपसः । समुद्रम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० आ अक्षरः उदकं महद् वृत्रेण वृतम् नदीनाम् । तदेवाह — परितः स्थितम् अपाम् ऊर्मिम् आसृज
श्रुतिः । तासाम् अपां प्रवणाभिसुखत्य वेगस्य समुद्रम् अपगन्तुं नीचीने मार्गे च इन्द्र!
'प्र आर्दयः' ॥ १२ ॥

एष ता विश्वा चकृवांसामिन्द्रं महाभृशमर्जुपं संहोदाम् ।

सुवीरं त्वा स्वायुधं सुवज्रमा ब्रह्म नव्यमवसे वयुत्यात् ॥ १३ ॥

एष । ता । विश्वा । चकृवाँसाम् । इन्द्रम् । महाम् । उग्रम् । अजुर्पम् । सृष्टऽयाम् ।

सुवीरम् । त्वा । सुऽआयुधम् । सुऽवज्रम् । आ । ब्रह्म । नव्यम् । अवसे । वयुत्यात् ॥ १३ ॥

वेङ्कट० एषं तानि विश्वाणि कर्माणि वृत्रवन्तम् इन्द्रम् महान्तम् उग्रम् अहिर्ष्यं बलस्य
दातारम् सुवीरम् त्वां शोभनायुधं शोभनवज्रम् आयतयतु अयत्तं स्वोयं रक्षणाय ॥ १३ ॥

स नो वाजाय श्र्वस इषे च राये धैहि द्युमतं इन्द्र विप्रांन् ।

भुरद्वानि नवत इन्द्र सूरिन् दिवि च स्मैधि पार्थे न इन्द्र ॥ १४ ॥

सः । नुः । वाजाय । श्रवसे । इधे । च । राये । धेहि । सुऽवतः । इन्द्र । विप्रान् ।
भृत्ऽश्वजे । नृऽवतः । इन्द्र । सुरीन् । द्विवि । च । स्म । एधि । पायै । नुः । इन्द्र ॥ १४ ॥

वेङ्कट० सः अस्मान् मलाय कीर्तयेऽश्वाय धनाय च कुरु इन्द्र^१ । द्वीषितमतो मैधाविनः । तथा
भरद्वाजे मधि मनुष्यपुत्रान् स्तोत्रं कुरु^२ इन्द्र ।^३ । द्विवि च खलु पारयितव्ये स्वम् अस्माकम् इन्द्र ।
भव^४ पारयितेति ॥ १४ ॥

अया वाजं देवर्हितं सनेम मदेम शतर्हिमाः सुवीराः ॥ १५ ॥

अया । वाजम् । देवऽर्हितम् । सनेम । मदेम । शतऽर्हिमाः । सुऽवीराः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० अनया स्तुरया अन्नं लभेमहि यच्च दावच देवैर्निहितम् अस्ति । मदेम शतर्हिमाः^१ सुवीराः ॥ १५ ॥
^२ इति चतुर्धाष्टके षष्ठाध्याये तृतीयो वर्गः ॥

[१८]

^३ भरद्वाजो बाह्वृपस्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । विष्णुप् छन्दः^४ ।

तम्बुं दृष्टि यो अभिभूत्योजा वृन्धन्वातः पुरुहुत इन्द्रः ।

अपाळहमुग्रं सहमानमाभिर्गोभिर्विधं वृपभं चर्षणीनाम् ॥ १ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तुष्टि । यः । अभिभूतिऽओजाः । वृन्धन् । अवातः । पुरुऽहुतः । इन्द्रः ।
अपाळहम् । उग्रम् । सहमानम् । आभिः । गोऽभिः । विधं । वृपभम् । चर्षणीनाम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० तम् एव स्तुष्टि, यः अभिभयित्वलः मजमानः दाशून् धनभिगतः^२ शत्रुभिः पुरुहुतः इन्द्रः ।
अपाळहम्^३ इति स्पष्टम् ॥ १ ॥

स युध्मः सत्वां खजुकृत् समद्रां तुविभ्रक्षो नन्दनुमां क्रन्तीपी ।

वृहत्तुऽरीण्यः । च्यवनः । मानुषीणामेकः कृष्टीनामभवत् सहाश्या ॥ २ ॥

सः । युध्मः । सत्वां । खजुकृत् । समद्रां । तुविऽभ्रक्षः । नन्दनुऽमान् । क्रन्तीपी ।
वृहत्तुऽरीण्यः । च्यवनः । मानुषीणाम् । एकः । कृष्टीनाम् । अभवत् । सहऽश्या ॥ २ ॥

वेङ्कट० सः युद्धशीलः दाता सद्ग्रामकृत् सद्ग्रामवान् घहनान् कामार्शकः शब्दवान् क्रन्तीषु
वृहत्तुः महाशक्तिः च्यावविका अभवत् एकः कृष्टीनाम् मानुषीणाम् प्रजातां बलवान् ॥ २ ॥

त्वं ह नु त्पददमायो दस्पूरैकः कृष्टीरंयनोरार्याय ।

अस्ति स्विन्नु वीर्यं तत् तं इन्द्र न स्विदस्ति तद्वत्तथा वि वीचः ॥ ३ ॥

१. नास्ति सूको. २. नास्ति ल्यं. ३. नास्ति क. ४-४. नास्ति सूको. ५. अन्विताः
वि' ल्यं. ६. नपादन् वि'.

त्वम् । ह । नु । त्यत् । अदमयः । दस्यून् । एकः । कुधीः । अवनोः । आयीम ।
अस्ति । स्वित् । नु । वीर्यम् । तत् । ते । इन्द्र । न । स्वित् । अस्ति । तत् । श्रुतुऽथा । वि । वीचः ॥

वेङ्कट० त्वम् अल्ल त्वय^१ दस्यून् अदमयः । असहाय एव भवधीः प्रजा पजमानाय शत्रुमृताः । वीर्यम्
इन्द्र ! इतानी तव अस्ति, स्वित् आहोस्विद न अस्ति । तत् सम्प्रति विस्पष्टं मूढि ॥ २ ॥

सदिद्धि वै तुविज्ञातस्य मन्ये सहः सदिष्ठ तुरतस्तुरस्य ।

उग्रमुग्रस्य त्वमुस्तवीयोऽरध्रस्य रघ्रतुरो बभूव ॥ ४ ॥

सत् । इत् । हि । ते । तुविऽज्ञातस्य । मन्ये । सहः । सदिष्ठ । तुरतः । तुरस्य ।

उग्रम् । उग्रस्य । त्वसः । तवीयः । अरध्रस्य । रघ्रऽतुरः । बभूव ॥ ४ ॥

वेङ्कट० विद्यमानमेव तव बहुजनस्य जानामि बलम् हे अतिशयेन बलवन् ! हिसितुर्हिसकरय । उद्गूर्णम्
उद्गूर्णस्य पृष्ठस्य अतिशयेन बृहत् तद् भवति । असमृद्धस्य यजमानस्यार्थं समृद्धं तच्छतुं
यो हंसि ॥ ४ ॥

तत्रः प्रब्रं सख्यमस्तु युष्मे इत्या वदद्भिर्वलमाङ्गिरोभिः ।

हर्भंच्युतच्युद् दस्मेपर्यन्तमृणोः पुरो वि दुरो अस्य विश्वाः ॥ ५ ॥

तत् । नः । प्रब्रम् । सख्यम् । अस्तु । युष्मे इति । इत्या । वदत्ऽभिः । वलम् । अङ्गिरोभिः ।

हर् । अच्युतऽच्युत् । दस्म । इपर्यन्तम् । ऋणोः । पुरः । वि । दुरः । अस्य । विश्वाः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तत्र अस्माकम् पुराणम् सख्यम् अस्तु त्वयि स्तोत्रम् । सख्यम् वदद्भिः अङ्गिरोभिः
वलम् इत्यवानसि हे अच्युतानां^१ स्यावमितः ! दुराणीध ! गच्छन्तम् । विगमितवानसि तस्य पुरः
द्वाराणि सर्वाणि ॥ ५ ॥

^१इति चतुर्थीष्टके पद्याप्याये चतुर्थो वर्गः ॥

स हि धीभिर्हच्यो अस्तुग्र ईशानकुन्महति वृत्रतूप्ये ।

स तोकसाता तनये स वृत्री वितन्तसाप्यो अभवत् समत्सु ॥ ६ ॥

सः । हि । धीभिः । हच्यः । अस्ति । उग्रः । ईशानऽकृत् । महति । वृत्रऽतूप्ये ।

सः । तोकऽसाता । तनये । सः । वृत्री । वितन्तसाप्यः । अभवत् । समत्सु ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सः हि प्रशाभिः आद्वाग्व्यो भवति उद्गूर्णं ईश्वरं वृत्रं गदति सद्ग्रामे । सः पुरमजने
पौत्रमजने च द्वातव्यः । सः वृत्री सद्ग्रामेषु वितन्तसाप्यः भवति, यत्रवन्तं तागैः सेवितव्यो
भवति ॥ ६ ॥

स मृज्मना जनिम् मानुषाणामर्मत्येन नाम्नाति प्र सखे ।

स पुत्रेन स शर्वसा उत राया स धीर्येण नृत्तमः समोक्ताः ॥ ७ ॥

सः । मृज्मना । जनिम् । मानुषाणाम् । अर्मत्येन । नाम्ना । अति । प्र । सखे ।

सः । पुत्रेन । सः । शर्वसा । उत । राया । सः । धीर्येण । नृत्तमः । समोक्ताः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सः बलेन मनुष्याणां जन्मानि वनरणधर्मणा परेषां नमयित्वा अति प्र सरति । सः शेरसा
यः वेगेन धनेन च सः धीर्येण नेनृत्तमः सङ्गतः इति ॥ ७ ॥

स यो न मुहे न मिथु जनो भूत् सुमन्तुनामा चुगुरिं धुनिं च ।

वृणक् पिप्रुं शम्बरं शुष्णमिन्द्रः पुरां च्यौत्वार्य शयथाय नू चित् ॥ ८ ॥

सः । यः । न । मुहे । न । मिथु । जनः । भूत् । सुमन्तुनामा । चुगुरिम् । धुनिम् । च ।

वृणक् । पिप्रुम् । शम्बरम् । शुष्णम् । इन्द्रः । पुराम् । च्यौत्वार्यम् । शयथायम् । नु । चित् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सः यः इन्द्रो मोहाय न भवति । न च कदाचिद् मिथ्या प्रादुर्भवति । सुमन्तुरिति
नाम यस्य सः इन्द्रः विभुप्रभृतीन् भद्रं पुराम् श्यावयित्वा 'क्षिप्रम् शयथाय । शयथा' कुरु
इत्याहुः ॥ ८ ॥

उदार्वता त्वर्क्षसा पन्यसा च वृत्रहत्याय रथमिन्द्र तिष्ठ ।

धिष्व वज्रं हस्त आ दक्षिणत्राभि प्र मन्द पुरुदत्र मायाः ॥ ९ ॥

उत्सुअर्वता । त्वर्क्षसा । पन्यसा । च । वृत्रहत्यायम् । रथम् । इन्द्र । तिष्ठ ।

धिष्व । वज्रम् । हस्ते । आ । दक्षिणत्राभि । प्र । मन्द । पुरुदत्रम् । मायाः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० उद्गच्छत्या शयथां तन्करणाशीलेन बलेन सह वृत्रं हन्तुम् रथम् इन्द्र । 'आ तिष्ठ' ।
आ' धेदि च वज्रम् दक्षिणे हस्ते, अभि प्र गच्छ हे पुरुदान! शत्रूणाम् मायाः ॥ ९ ॥

अग्निं शुष्कं वनमिन्द्र देवी रसो नि धक्ष्यशनिर्न भीमा ।

गुम्भीरयं श्लघ्या यो कुरोजाध्वानयद् दुरिता दम्भपंच ॥ १० ॥

अग्निः । न । शुष्कम् । वनम् । इन्द्र । हेतिः । रक्षः । नि । धक्षि । अशनिः । न । भीमा ।

गुम्भीरयो । श्लघ्या । यः । कुरोजं । अध्वानयत् । दुरिता । दम्भपंचम् । च ॥ १० ॥

वेङ्कट० अग्निः इव हन्ता शुष्कम् वनम् रक्षः नि दह, यथा अशनिः भीमा' दिवः पतिता

१-१. उप क्षिं शयथः वि' लयः *उपयः उपः स. २-२. प्राडि उ लयं. ३. नास्ति वि' लयं.
४. भीमः उ लयं.

विनाशयति । यमोद्या महत्या य शकत्या शत्रून् करोज शब्दापयति सुरितानि^१ य विनाशयतीति परोक्ष उतरार्धे ॥ १० ॥

^१इति चतुर्थांशके पष्ठाध्याये पञ्चमो वसं^२ ॥

आ सहस्रं पृथिभिर्इन्द्र राया तुविद्युन्न तुविजाजैभिरर्वाक् ।

याहि सूनो सहसो यस्य नू चिददेव ईशे पुरुहूत योतोः ॥ ११ ॥

आ । सहस्रम् । पृथिभि । इन्द्र । राया । तुविद्युन्न । तुविजाजैभि । अर्वाक् ।
याहि । सूनो इति । सहस्र । यस्य । नु । चित् । अदेव । ईशे । पुरुहूत । योतोः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० आ यादि सहस्रेण धनेन सह नामैः हे बहुधन । बहुधरैरथै अभिमुखम् सहस्रं सूनो ।
^१'महेन्द्र' । यत्त्वत्तया^२ यस्य यजमानस्य क्षिप्रम् असुर ईशरो भवति, पृथक्करणाय^३ ^४यम् अवाधिम्
असुर^५ आगच्छति^६, तत्^७ आगच्छेति ॥ ११ ॥

प्र तुविद्युन्नस्य स्थनिरस्य घृष्वेदिवो ररथो महिमा पृथिव्याः ।

नास्य शत्रुर्न प्रतिमानमस्ति न प्रतिष्ठि पुरुमायस्य सखीः ॥ १२ ॥

प्र । तुविद्युन्नस्य । स्थनिरस्य । घृष्वे । दिव । ररथो । महिमा । पृथिव्या ।
न । अस्य । शत्रु । न । प्रतिमानम् । अस्ति । न । प्रतिष्ठि । पुरुमायस्य । सखीः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० बहुधनस्य स्थनिरस्य धर्मणोत्पत्त्य महत्त्वम् दिव पृथिव्या च प्र रिरिषे । ररथतिर्मेद्वावकर्मा ।
न अस्म घट्ट करिषत् अस्ति, न च प्रतिमानम्, न प्रतिष्ठाता अभिगन्ता बहुमज्ञस्य
अभिभवत् ॥ १२ ॥

प्र तत् ते अद्या करणं कृतं भूत् कुस्तं यदायुमंतिधिग्मर्मसै ।

पुरु सहस्रा नि शिक्षा अमि क्षाम् त्वीयाणं धृपता निनेथ ॥ १३ ॥

प्र । तत् । ते । अद्य । करणम् । कृतम् । भूत् । कुस्तम् । यत् । आयुम् । अतिधिग्मर्म । अस्यै ।
पुरु । सहस्रा । नि । शिक्षा । अमि । क्षाम् । उत् । त्वीयाणम् । धृपता । निनेथ ॥ १३ ॥

वेङ्कट० प्र भवति इदानीमुत्कृतम् भवति जनेषु तत् ते^१ कृतम् कर्म । यत् स्वम् अस्मै कर्मणे
वृत्तादीन्दीन् रक्ष्यानकरो^२ यत्त्वत्त्वैर्मन्त्रैर्द्वयत् इति । तेषा कुस्तादीना शयूणा यदुनि
सहस्राणि पृथिव्या तनुकृतवानसि, त्वीयाणम् च पृष्टेन वरेण उक्त्वात् उक्तीतयानसि ॥ १३ ॥

अनु त्वाहिंघ्ने अर्ध देव देवा मटन् विथे क्वितंमं कवीनाम् ।

कतो यत् वरियो वाधितार्य दिवे जनाय तन्वे गृणानः ॥ १४ ॥

१ नास्ति सूको २ २ नास्ति सूको ३ ३ मादेन्द्ररत्नं सूको ४ ४ यत्त्वत् कुठ रणस्य सूको
५ ५ य मागमदुर छ प्ररत्तात् ६ ६ गणति ह्य. ७ ७ तद वि^१ ८ नास्ति छर्प. ९ ९ नास्ति
वि^१ छ

अनु । त्वा । अहिऽग्ने । अर्ध । देव । देवाः । मदन । विभे । कविऽर्जमम् । कवीनाम् ।
 करः । यत्र । वारिवः । बाधिताय । दिवे । जनाय । तन्वे । गूणानः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० अनु अमदन् स्वाम् अहिहननाय अथ 'हे देव!' सर्वे देवाः अत्यन्तं कविम्, कृतवानसि यदा धनम्
 बाधिताय स्तोत्रे अनाय तन्कर्म^१ च स्तूयमानः ॥ १४ ॥

अनु धावाऽपृथिवी तत् त ओजोऽर्मत्या जिहत् इन्द्र देवाः ।

कृष्या कृतनो अकृतं यत् ते अस्त्युक्तं नवीयो जनयस्व युज्ञैः ॥ १५ ॥

अनु । धावाऽपृथिवी इति । तत् । ते । ओजः । अर्मत्याः । जिहते । इन्द्र । देवाः ।
 कृष्य । कृतनो इति । अकृतम् । यत् । ते । अस्तित् । उक्तम् । नवीयः । जनयस्व । युज्ञैः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० 'हे इन्द्र!' अतु शक्यतः द्यावापृथिवी तत् तत्र बलम्, तथा अमरणा देवाः च अनुगच्छन्ति । कुत
 हे करणशील!, अकृतम् यदि ते किञ्चित् अस्ति । मन्वतरं स्तोत्रम् युज्ञैः सह जनयस्व ।
 कृते हि कर्मणि^२ नवानि च कथयन्त्यवृषयो यज्ञेभिरिति ॥ १५ ॥

'इति पशुसंज्ञके पद्याध्याये षष्ठो वर्गः' ॥

[१९]

'मरद्वाजो वार्हस्पत्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः'^३ ।

महाँ इन्द्रो नृवदा चर्पणिप्रा उत द्विजर्ही अभिनः सहोभिः ।

अस्मज्जन्वावृधे वीर्यायोरुः पूथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् ॥ १ ॥

महान् । इन्द्रः । नृवदत् । आ । चर्पणिऽप्राः । उत । द्विजर्ही । अभिनः । सहोऽभिः ।
 अस्मज्जन्वाक् । वृधे । वीर्याय । उरुः । पूथुः । सुकृतः । कर्तृभिः । भूत् ॥ १ ॥

वेङ्कट० यथा सत्तुं विक्रियान्यो^४ महाराजो भगवति मनुष्यः, एवम् इन्द्रः नृवं इत्या महान्
 अमवत् । 'इन्द्रो ह मा एव पुरा वृत्स्य वभादथ पृत्रं जलिवार महन्द्रो यथा महाराजोऽन्यो
 विक्रिय' (तु. माश १,६,५,२१) इति^५ वाक्यसन्नेयकम् । किं च मनुष्याणां पूरयिता अपि^६ च^७ द्वयोः
 परिवृज्जः अहिंसितो वञ्चैः । सोऽयं मदभिसुखं वीर्यकरणाय व्रथेते च । अयं शोभनकर्मणः
 कर्मभिः उह पूथुः च भवति ॥ १ ॥

इन्द्रमेव धिपणां सातये धाद् वृहन्तंसुष्वमजरं युवानम् ।

अपाळहेन शयसा शूशुवांसं सद्यश्चिद् यो वावृधे असांभि ॥ २ ॥

१-१. नास्ति सूको. २. क्वे विं लपं. ३. कर्माणि इत्ये सूको. ४. विक्रियानो विं लपं,
 ५. नास्ति विं लपं. ६. नास्ति विं. ७. नास्ति लपं.

इन्द्रम् । एव । धिपणा । सातये । धात् । बृहन्तम् । ऋष्यम् । अजरम् । युवानम् ।
अपाळ्हेन । शर्वसा । शशुऽवांसम् । स्यः । चित् । यः । ववृधे । अस्मि ॥ २ ॥

वेङ्कट० इन्द्रम् एव सुदेवाभाय निदधाति महान्तं दक्षिणीयम् अजरम् युवानम् शशुभिरसोडेन
बडेन वर्धमानम्, स्यः जातः यः ववृधे ऋन्यूनः ॥ २ ॥

पृथु कुरस्ता बहुला गर्भस्ती अस्मद्भृक् सं मिमीहि श्रवांसि ।

पृथेर्व पृश्वः पशुपा दग्ना अस्माँ इन्द्राभ्या ववृत्स्वाजौ ॥ ३ ॥

पृथु इति । कुरस्ता । बहुला । गर्भस्ती इति । अस्मद्भृक् । सम् । मिमीहि । श्रवांसि ।

यूपाऽर्धव । पृश्वः । पशुऽपाः । दग्नाः । अस्मान् । इन्द्र । अभि । आ । ववृत्स्व । आजौ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पृथु करो, दोषो बाहू, स स्वमस्मदभिसुक्तम् तम् मिमीहि अन्तानि, पशोः यूपावीर्यं पशुपाले
दममनाः अस्मात् इन्द्र । अभि आ वर्तयस्व आजौ ॥ ३ ॥

तं व इन्द्रं चतिर्नमस्य शकैरिह नूनं वाजयन्तो हुवेम ।

यथा चित् पूर्वे जरितारं आसुरनेद्या अनवद्या अरिंष्टाः ॥ ४ ॥

तम् । वः । इन्द्रम् । चतिर्नम् । अस्प । शकैः । इह । नूनम् । वाजयन्तः । हुवेम ।

यथा । चित् । पूर्वे । जरितारः । आसुः । अनेद्याः । अनवद्याः । अरिंष्टाः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तम् युष्माकम् इन्द्रम् शशुणां शातवितारम् अस्य सदायैमंरुद्रि, सह हृदानीं बुद्धं कुर्वन्तो
हृपानः । यथा एव पूर्वे कोत्तारोऽभूवद् प्रशस्या अविन्द्या अर्हिसिता, तद्द्व वयमपि
भूयासेति ॥ ४ ॥

धृतव्रतो धनदाः सोमवृद्धः स हि वामस्य वसुनः पुरुक्षुः ।

सं जग्मिरे पृथ्वा उ रायो अस्मिन्समुद्रे न सिन्धवो यार्दमानाः ॥ ५ ॥

धृतव्रतः । धनुऽदाः । सोमवृद्धः । सः । हि । वामस्य । वसुनः । पुरुक्षुः ।

सम् । जग्मिरे । पृथ्वाः । रायः । अस्मिन् । समुद्रे । न । सिन्धवः । यार्दमानाः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० धृतव्रतां धनस्य दाता सोमेन वृद्धः सः हि प्रशस्यस्य धनस्य वदोर्षका । सम् गच्छन्ते
मनुष्यहितानि धनानि अस्मिन् समुद्रे समागता १ द्व सिन्धवः । नावादिभ्यः समागता वा
पृथ्वा इति ॥ ५ ॥

१ इति चतुर्धाटके पृथ्वाप्ये सप्तमो वर्गः ॥

शर्विष्ठं न आ भेर शूरु शव ओर्जिष्ठमोजो अभिभूत युग्रम् ।

विश्वो द्युम्ना वृष्ण्या मानुषाणामस्मभ्यं दा हरिवो मादृयर्ध्वं ॥ ६ ॥

१. तस्मात् २. एषः ३. वृष्ण्या ४. मानुषाणां ५. दा ६. मादृयर्ध्वं

शविष्ठम् । नः । आ । भर । शूर । शर्वः । ओजिष्ठम् । ओजः । अभिऽभृते । उग्रम् ।
विर्षा । वृष्णा । वृष्ण्या । मानुषाणाम् । अस्मभ्यम् । दाः । हरिऽवः । मादयर्ष्यं ॥ ६ ॥

वेङ्कट० बलवत्तमम् अस्माभ्यम् आ हर शूर । बलम् ओजस्वित्तमम् ओजः च उद्गूणी हे शत्रूणां
अभिभविताः । विश्वानि च वृष्णानि वृष्णनिमित्तानि शत्रूणां मनुष्याणाम् आदाय अस्मभ्यम् देदि
हे हरिवः । अस्माद् मादयितुम् ॥ ६ ॥

यस्ते मर्दः पृतनापाळमृध्र इन्द्र तं न आ भर शूशुवांसम् ।

येन त्रोकस्य तनयस्य सातौ मंसीमहिं जिगीवांसस्त्वोताः ॥ ७ ॥

यः । ते । मर्दः । पृतनापाट् । अमृध्रः । इन्द्र । तम् । नः । आ । भर । शूशुवांसम् ।
येन । त्रोकस्य । तनयस्य । सातौ । मंसीमहिं । जिगीवांसः । त्वाऽकृताः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० नः ते मर्दः अभिभविता अहिसिन्धु, इन्द्र । तम् अस्माकम् आ हर प्रवृद्धम् । येन मदेन शत्रु-
ण्यर्थं त्वया भूतेन वृध्भङ्गाः पुत्रस्य च तत्पुत्रस्य भङ्गने तेन भनप्रदानेन अर्षयामः शत्रून्
जिगीवांसः स्वया रक्षिताः ॥ ७ ॥

आ नो भर वृषणं शुष्ममिन्द्र धनस्पृतं शूशुवांसं सुदक्षम् ।

येन वंसां पृतनासु शत्रून् तत्रोतिभिरुव जामारिजामीन् ॥ ८ ॥

आ । नः । भर । वृषणम् । शुष्मम् । इन्द्र । धनस्पृतम् । शूशुवांसम् । सुदक्षम् ।
येन । वंसां । पृतनासु । शत्रून् । तत्रे । कृतिर्भिः । उत । जामांन् । अजामांन् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० आ भर अस्मभ्यं वरिष्ठं बलम् इन्द्र । धनस्य स्पृष्टं वृद्धं शोभनोत्साहम्, येन इवान्
पृतनासु शत्रून् तत्र रक्षयैः अपि च जामांन् अजामांन् ॥ ८ ॥

आ ते शुष्मो वृषभ एतु पथादोत्तरार्द्धधरादा पुरस्तात् ।

आ विश्वतो अभि समेत्स्वार्दिन्द्रं धुम्नं सर्वदेहास्मे ॥ ९ ॥

आ । ते । शुष्मः । वृषभः । एतु । पश्चात् । आ । उत्तरात् । अधरात् । आ । पुरस्तात् ।
आ । विश्वतः । अभि । सम् । एतु । अर्वाद् । इन्द्र । धुम्नम् । स्वऽवत् । धेहि । अस्मे इति ॥ ९ ॥

वेङ्कट० स्वदीर्घं बलम् अस्मान् सर्वतः अभिन्यक्तु, इन्द्र । अस्मत् अम्बुदयपुत्रम् अस्मासु धेदि ॥ ९ ॥

नूयत् तं इन्द्र नृत्तमाभिरूती वैसीमहिं वामं श्रोमतेभिः ।

ईधे हि वस्यं उमयस्य राजन् धा रत्तं महिं स्पूरं वृहन्तम् ॥ १० ॥

नृऽवत् । ते । इन्द्र । नृऽर्तमामिः । कृती । वंसीमहि । यामम् । श्रोमतेभिः ।
ईक्षे । हि । वरुधेः । उभयस्य । राजन् । धाः । रत्नेम् । महि । स्यूर्म् । बृहन्तम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० मनुष्ययुक्तं त्वत्तः इन्द्र! नेतृमैः रत्नैः भजेमहि वननीयं धनं श्रोतव्यैः । ईक्षिषे हि घनस्य
दिग्भ्यश्च उत पार्थिवस्य राजन्! , धेहि रत्नम् मन्वीयं परिगाहवद् वृद्धितम् ॥ १० ॥

मरुत्वंतं वृषभं वावृधानमर्कवारिं दिव्यं श्वासमिन्द्रम् ।

विश्वसाहमर्षसे नूतनायोग्रं संहोदामिह तं हुवेम ॥ ११ ॥

मरुत्वंतम् । वृषभम् । ववृधानम् । अर्कवऽअरिम् । दिव्यम् । श्वासम् । इन्द्रम् ।
विश्वऽसहम् । अर्षसे । नूतनाय । उग्रम् । संहऽऽहम् । इह । तम् । हुवेम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० निगदम्याख्याता ॥ ११ ॥

जनं वज्रिन् महिं चिन्मन्यमानमेभ्यो नृम्पो रन्ध्रया येष्वसिम् ।

अथा हि त्वा पृथिव्यां शूरसातौ हवामहे तनये गोप्वप्सु ॥ १२ ॥

जनम् । वज्रिन् । महिं । चित् । मन्वमानम् । एभ्यः । नृऽम्भ्यः । रन्ध्रम् । येषु । असिम् ।
अथ । हि । त्वा । पृथिव्याम् । शूरऽसातौ । हवामहे । तनये । गोर्षु । अप्सु ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अत्रतः स्थिराया बुभ्यन्तम् जनम् वज्रिन्! महान्तम् मन्वमानम् एभ्यः नृभ्यः वशीकृत्य
येषु बोद्धव्यं अहम् असिम् । अथ हि त्वा विचः पृथिव्याम् युद्धे पुत्रावर्धम् हवामहे इति ॥ १२ ॥

वयं तं एभिः पुरुहूत सख्यैः शत्रोःशत्रोरुत्तर इत् स्याम ।

घ्नन्तो वृत्राण्यमपानि शूर राया मदेम बृहता त्वोताः ॥ १३ ॥

वयम् । ते । एभिः । पुरुऽहूत । सख्यैः । शत्रोःऽशत्रोः । उत्तरे । इत् । स्याम् ।
घ्नन्तः । वृत्राणि । उभयानि । शूर । राया । मदेम । बृहता । त्वाऽऽकृताः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० वयम् ते एभिः स्त्रोत्रैः पुरुहूतौ सख्यैः सह अस्मान्शत्रोः उत्तरेषु पत्रे स्याम ।
घ्नन्तः शत्रून् प्रत्यक्षान् परोक्षान् शूर । राया मदेम बृहता स्वया रक्षिताः ॥ १३ ॥

इति अत्रर्षाष्टके पद्याध्याये अष्टमो वर्गः ॥

[२०]

भरद्वाजो धार्हस्पत्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिऽसुप् षन्दः, सप्तमी विराट् ।

द्यौर्न य इन्द्राभि भूमार्यस्तस्थौ रुयिः शवंसा पृत्सु जनान् ।

तं नः सहस्रंभरमुर्वरासां द्वादि घ्नतो सहसो वृत्रहरम् ॥ १ ॥

सौः । न । यः । इन्द्र । अग्नि । भूम । अर्षः । तस्यो । रयिः । शर्वसा । पृतऽशु । जनान् ।
तम् । नः । सुहृत्सभरम् । उर्ध्वराऽसाम् । दृद्धि । सुनो इति । सुहृत्तः । वृत्रऽशुरम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० आदित्यः इव यः इन्द्र । अग्नि तिष्ठति पृथिवीम् अरीन् जनान् बलेन रयिः सङ्ग्रामेषु । तम्
अस्मभ्यं सहस्रस्य भर्तारं सर्वस्या भूमेर्दातारम् दद्वि हे सहस्रः सुनो । शत्रूणां हिंसितारम् ॥ १ ॥

दिवो न तुभ्यमन्विन्द्र सत्रासुर्यं देवेभिर्घायि विश्वम् ।

अहिं यद् वृत्रमपो वंश्रिवांसं हन्न्जीपिन् विष्णुना सत्तानः ॥ २ ॥

दिवः । न । तुभ्यम् । अन्तु । इन्द्र । सत्रा । असुर्यम् । देवेभिः । घायि । विश्वम् ।

अहिम् । यत् । वृत्रम् । अपः । वंश्रिवांसम् । हन् । ऋजीपिन् । विष्णुना । सत्तानः ॥ २ ॥

वेङ्कट० आदित्यस्येव तुभ्यम् अनु भघायि नूनं महद् बलं सर्वं देवैः, अहिम् यदा वृत्रम् अपः
निरन्धानं हतवानसि ऋजीपिन् । विष्णुना सहावेन सेभ्यमानः ॥ २ ॥

तूर्वज्ञोर्जीयान् तवसस्तर्वायान् कृतज्ञोन्द्रो वृद्धमहाः ।

राजाभवन्मधुनः सोम्यस्य विश्वासां यत् पुरां दत्तुमावत् ॥ ३ ॥

तूर्वम् । ओर्जीयान् । तवसैः । तर्वायान् । कृतज्ञोऽन्ता । इन्द्रः । वृद्धऽमहाः ।

राजा । अभवत् । मधुनः । सोम्यस्य । विश्वासां । यत् । पुरां । दत्तुम् । आवत् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तत्र अतिरागेन बलवान् वृत्तादपि वृद्धः कृतज्ञोऽन्ता इन्द्रः वृद्धतेजाः राजा अभूत् सोमस्यस्य
मधोः, विश्वासां पुराम् यदा दारयितारं वृत्रम् अभ्यगच्छत् ॥ ३ ॥

शतैरेपद्रन् पुण्यं इन्द्रात्र दशोणये क्वयेऽर्कसातौ ।

वधैः शुष्पास्याशुर्षस्य मायाः पित्वो नारिरेचीत् किं चन प्र ॥ ४ ॥

शतैः । अपद्रन् । पुण्यं । इन्द्रा । दशोऽणये । क्वये । अर्कऽसातौ ।

वधैः । शुष्पास्य । अशुर्षस्य । मायाः । पित्वः । न । अरिरेचीत् । किम् । चन । प्र ॥ ४ ॥

वेङ्कट० शतैः वधैस्त्वया कृतैः अपद्रवन् असुरा अग्निन् युद्धे । द्रविर्गणिकर्मा (निय २, १४) ।
कश्मिच्छिन्नाद् — दशावास्तवान् कुत्सः । कविर्दशोऽग्निकश्मिच्छिन्ना रवया कृते युद्धे । वधैः शुष्पास्य
शोषमित्युत्तराक्यस्य मायाः अज्ञानि न किम् चिदपि प्र अरेचयः । सर्वं विनाशितवानिति ॥ ४ ॥

महो द्रुहो अपं विश्वायुं घायि वज्रस्य यत् पतने पाटि शुष्पाः ।

उरु प सरथं सारथये करिन्द्रः कुत्सापु न्यस्य सतौ ॥ ५ ॥

१. रयि विं कर्ष. २. नू मूको. ३. युद्धेऽपद्रव लो इत्येतरवदत् विं कर्ष.

मृह । वृह । अर्प । विश्वऽर्थाय । धापि । वज्रस्य । यत् । पतने । पादि । शुष्ण ।
 वृह । स । सुऽर्धम् । सारथये । कृ । इन्द्र । कुत्साय । सूर्यस्य । सातौ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० महतो द्रोणु क्प धापि सार्थे शरीरम्, वज्रस्य यदा पतने पतित शुष्णाधुर । वृह
 कायम् व इन्द्र एकं रथनाशाय सारथ्य इवेते कुत्साय भकरोद् सूर्यस्य सम्भजने ।
 'श्रेयसा सूर्ये' (अ १, ६१, १५) इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

'इति चतुर्थांशके पद्याध्याये नवमो वयम्' ॥

प्र श्येनो न मन्दिरमंशुमंस्मै शिरो द्वाप्तस्य नमुचेर्मथायन् ।
 प्रावृचर्मा साप्यं सुसन्तं पूणग्राया सभिषा सं स्वस्ति ॥ ६ ॥

प्र । श्येन । न । मन्दिरम् । अंशुम् । अस्मै । शिरं । द्वाप्तस्य । नमुचे । मथायन् ।
 प्रा । आवृत् । नर्मां । साप्यम् । सुसन्तम् । पूणक् । ग्राया । सम् । इषा । सम् । स्वस्ति ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यथा इन्द्राय श्येन मदिम् सोमम् अत्रे अमध्नात्, एव नम्रे सपुत्रस्य स्वपतो माथायानुक्तस्य
 नमुचे अमुस्य शिर प्र मथायन्, व प्रकर्षेणारक्षत्, तत्पतम् नमीम् धनेनाशेन स्वस्तिना च
 सम् क्षयोजयत् ॥ ६ ॥

वि पिप्रोरहिमायस्य दृक्काः पुरो वञ्चिञ्चर्वसा न दर्दः ।
 सुर्दाम् तद् रेक्णो अप्रमृष्यमृजिर्भने दात्रं दाशुपे दाः ॥ ७ ॥

वि । पिप्रो । अहिमायस्य । दृक्का । पुरं । वञ्चिन् । शर्वसा । न । दर्दरिति दर्द ।
 सुर्दाम् । तद् । रेक्ण । अप्रमृष्यम् । मृजिर्भने । दात्रम् । दाशुपे । दा ॥ ७ ॥

वेङ्कट० वि द्वारिवानसि विप्रोः आहन्नुमायस्य ददा पुर वञ्चिन् बलेन । न इति समुच्चयार्थम् ।
 सोमनदानम् विप्रो तद् श्वम् अन्धैरनभिमवनीय बहुत्वाद् श्रजिभने धत्तमानाय दत्तवानसि
 वन्धुन्यो दत्तव्यम् ॥ ७ ॥

स वैतसुं दर्शनाय दशोणिं तृत्विमिन्द्रः स्वभ्रिष्टसुभ्रः ।
 आ तुर्यं शशब्दिभं द्योतनाय मातुर्न सीमुपं सृजा इयर्थ्यं ॥ ८ ॥

स । वैतसुम् । दर्शनायम् । दर्शोणिम् । तृत्विम् । इन्द्र । स्वभ्रिष्टसुभ्रम् ।
 आ । तुर्यम् । शशब्दम् । इर्मम् । द्योतनाय । मातु । न । सीम् । उपं । सृज । इयर्थ्यं ॥ ८ ॥

वेङ्कट० 'त इन्द्र सुप्यव्येपनीयमुप्यो शोक्तमानाय काश्ये वैतसुमन्तीन् उपपृष्टान् भक्तोद् बहून्
 पृष्टान् । यथा मातु' 'पुरा यत्तवर्षिन' एव वसतमनयत् । आकार समुचये । सीम् इति परिग्रहार्थम्
 (अ. या १, ७) । इयर्थ्यं करप्रदानाय' गन्तुम् ॥ ८ ॥

स इँ स्पृधौ वनते अप्रतीतो विश्रद् वज्रं वृत्रहणं गर्भस्तौ ।

तिष्ठद्दरी अध्यस्तेव गौं वचोयुजां बहत् इन्द्रमुष्वम् ॥ ९ ॥

सः । ईम् । स्पृधः । वनते । अप्रतिष्ठतः । विश्रत् । वज्रम् । वृत्रहणम् । गर्भस्तौ ।

तिष्ठत् । दरी इति । अधि । अस्ताऽद्य । गौं । वचुऽयुजां । बहत्तः । इन्द्रम् । ऋष्यम् ॥९॥

षेकट० सः एषान् तान् स्वयं भजेते क्षत्रभिरप्रतिगतः विश्रत् वज्रम् वायुणां हस्तां वादी
आतिष्ठति^१ च अश्वौ योदेव रयम् । वचोयुजां गौं^२ इन्द्रम् बहत्तः दराणीयम् ॥ ९ ॥

सुनेम तेऽवसा नव्य इन्द्र प्र पूरवः स्तवन्त एना यज्ञैः ।

सप्त यत् पुरः शर्म शारदीर्ददन् दासीः पुरुकुत्साय शिक्षन् ॥ १० ॥

सुनेम । ते । अवसा । नव्यः । इन्द्र । प्र । पूरवः । स्तवन्ते । एना । यज्ञैः ।

सप्त । यत् । पुरः । शर्म । शारदीः । ददन् । हन् । दासीः । पुरुकुत्साय । शिक्षन् ॥ १० ॥

षेकट० 'हे इन्द्र!' भजेमहि गवतं धनं तव रक्षणेन । अनेन धनेन हेतुना हविर्भिः सह मनुष्यास्त्वां
प्रकरणेन स्तुवन्ति । सप्त यदा विश्वरणीयाः शरणागतः पुरीः दारितवान्, तथा इतवान्, इन्द्रः
पुरुकुत्साय दासीः सेनाः यत् नयन् धनं वा प्रयच्छन् ॥ १० ॥

त्वं वृष इन्द्र पूर्यो भूर्वरिवस्पन्नुदाने क्वाव्याय ।

परा नववास्त्वमनुदेयं महे पित्रे ददायु स्वं नपातम् ॥ ११ ॥

त्वम् । वृषः । इन्द्र । पूर्योः । भूः । वरिवस्पन् । उदाने । क्वाव्याय ।

परा । नववास्त्वम् । अनुदेयम् । महे । पित्रे । ददायु । स्वम् । नपातम् ॥ ११ ॥

षेकट० त्वम् वर्षदित्वा इन्द्र! सुषयोऽभूः धनमिच्छन् कविपुत्राय उदानते । तथा परावृत्तवानसि महते
पित्रे स्वपुत्रं युद्धे स्वया शूरीते महते याचमानाय^३ नववास्त्वनामात्तम् अनुदातव्यम् ॥ ११ ॥

त्वं धुनिरिन्द्र धुनिमतीर्कणोरपः सीरा न स्रवन्तीः ।

प्र यत् समुद्रमर्ति शूर परिं पारयां तुर्वशं यदुं स्वस्ति ॥ १२ ॥

त्वम् । धुनिः । इन्द्र । धुनिऽमतीः । ऋणोः । अपः । सीराः । न । स्रवन्तीः ।

प्र । यत् । समुद्रम् । अर्ति । शूर । परिं । पारयं । तुर्वशम् । यदुम् । स्वस्ति ॥ १२ ॥

षेकट० व्याख्याता^४ (अ १, १५४, ९ द.) ॥ १२ ॥

१. अतिष्ठति विं लपं. २. तापद विं लपं. ३-४. नास्ति सूको. ५. पुत्रे विं. ५-७. तथा
शूरीतमत्तवा^५ विं; तथा शूरीतमत्तवाभावे ल लपं. ६. व्याख्यातव्यः विं लपं.

तव ह त्वदिन्द्र विश्वमाजौ सुस्तो धुनीचुमुरी या ह सिष्वप् ।

दीदयदित् तुभ्यं सोमैभिः सुन्वन् दमीतिरिभभृतिः पृथ्व्यर्कैः ॥ १३ ॥

तव । ह । त्वत् । इन्द्र । विश्वम् । आजौ । सुस्तः । धुनीचुमुरी इति । या । ह । सिष्वप् ।
दीदयत् । इत् । तुभ्यम् । सोमैभिः । सुन्वन् । दमीतिः । इष्मऽमृतिः । पृथ्वी । अर्कैः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० तव एव इन्द्र! सङ्ग्रामे पत्न्यं विश्वम् कर्म भवति, यत् सूक्त उक्तम् । तथा
धुनिश्च चुमुरिदचामुरी अद्यापि स्वपता, एवं यो अस्वापयः । दीप्यत एव तुभ्यम् सोमैः
धुन्वन् दमीतिः नाम भद्रिम् दमीर्भिन्नत् पत्न्यं पत्न्यायान्^१ स्तुतिभिः सह ॥ १३ ॥

^१इति षडुपांशके षष्ठाध्याये दशमो वर्गः ॥

[२१]

^१भरद्वाजो वाईस्वरय ऋषिः । इन्द्रो देवता, नवम्येकादशयोर्विंश देवाः । सिष्वप् इन्द्रः^२ ।

इमा उं त्वा पुरुजमस्य कारोर्हव्यं वीर हव्या हवन्ते ।

धियो रथेष्ठाअर् नवीयो रयिर्बिभृतिरीपते वचस्या ॥ १ ॥

इमाः । उं इति । त्वा । पुरुजमस्य । कारोः । हव्यम् । वीर । हव्याः । हवन्ते ।

धियः । रथेऽस्थाम् । अर्जरम् । नवीयः । रयिः । विऽमृतिः । ईयते । वचस्या ॥ १ ॥

वेङ्कट० इमाः सप्त त्वा बहुवचस्य स्रोतः हवार्हम् वीर^१ हवन्कुशलाः स्तुतया हवन्ते रथे स्थितम् अर्जम्
नवतरम् । रयिः विभृतिः अ प्राप्यते एव स्तुत्येति ॥ १ ॥

तम् स्तुप इन्द्रं यो विदानो गिर्वाहसं गीर्भिर्यज्ञवृद्धम् ।

यस्य दिवमतिं मुह्या पृथिव्याः पुरुमायस्यं रिरिचे महित्वम् ॥ २ ॥

तम् । उं इति । स्तुपे । इन्द्रम् । यः । विदानः । गिर्वाहसम् । गीऽभिः । यज्ञऽवृद्धम् ।

यस्य । दिवम् । अति । मुह्या । पृथिव्याः । पुरुमायस्यं । रिरिचे । महित्वम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० तम् एव इतीमि इन्द्रम्, यः विद्वान् इन्द्रः । कीदृशं तम् । गीर्भिः यज्ञे धर्षितम् । यस्य महत्त्वम्
महत्त्वेन दिवम् अति रिरिचे पृथिव्याः चातिरिक्तं भवति बहुप्रशुभम् ॥ २ ॥

स इत् तमोऽव्ययुनं ततन्वत् सूर्येण व्युनवच्चकार ।

कदा ते मती अमृतेस्य धामेप्यञ्जन्तो न मिजन्ति स्वधावः ॥ ३ ॥

सः । इत् । तमः । अव्ययुनम् । ततन्वत् । सूर्येण । व्युनवच्च । चकार ।

कदा । ते । मतीः । अमृतेस्य । धामेऽन्तः । न । मिजन्ति । स्वधावः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सः एव इन्द्रः^१ यः तस्यः प्रज्ञानरहितं विस्तारवत् स्थेण प्रज्ञानवत् चकार । कदाचिदपि मर्ताः अमृतस्य तव धाम चण्डगिष्णन्तः शत्रुभिः न द्विरुपन्ते हे अन्नवन् ! ॥ ३ ॥

यस्ता चकार स कुहं स्विदिन्द्रः कमा जर्नं चरति कासुं विश्वु ।
कस्तीं यज्ञो मर्गसे शं वराय को अर्क इन्द्र कतमः स होता ॥ ४ ॥

यः । ता । चकार । सः । कुहं । स्वित् । इन्द्रः । कम् । आ । जर्नम् । चरति । कासुं । विश्वु ।
कः । ते । यज्ञः । मर्गसे । शम् । वराय । कः । अर्कः । इन्द्र । कतमः । सः । होता ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यः कालीमानि कर्माणि चकार सः इन्द्रः कुहं स्वित् भवति, कम् वा जनपदम् आभिमुख्येन चरति, कासुं वा प्रजासु । कः तव यज्ञः मनसे वरणीयाप सुखकरो भवति, कः वा मन्त्रः, कामः वा सः होता इति ॥ ४ ॥

इदा हि ते वेर्विपतः पुराजाः प्रत्नासं आसुः पुरुङ्कृत् सखायः ।
ये मध्यमासं उत नूर्तनास उतावमस्यं पुरुङ्कृत् वोधि ॥ ५ ॥

इदा । हि । ते । वेर्विपतः । पुराजाः । प्रत्नासं । आसुः । पुरुङ्कृत् । सखायः ।
ये । मध्यमासं । उत । नूर्तनासः । उत । अवमस्यं । पुरुङ्कृत् । वोधि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इदानीं खलु तव सर्वं जगद् व्याप्तवानस्य 'पुरा जाताः' प्रजाः अभवन् हे बहूनां कर्मणां कर्ताः ! खोवारः । ततः पूर्वं च ये मध्यमाः, अपि च नूर्तनाः । अपि च अवमस्य मम स्तुतिम् पुरुङ्कृत ! शुभस्य ॥ ५ ॥

^१इति चतुर्थांशके षष्ठाध्याये एकादशो वरः ॥

तं पृच्छन्तोऽर्वरासुः पराणि प्रत्ना तं इन्द्र श्रुत्यानु येसुः ।
अर्चामसि वीर ब्रह्मवाहो यादेव विभ्र तात् त्वा महान्तम् ॥ ६ ॥

तम् । पृच्छन्तः । अर्वरासुः । पराणि । प्रत्ना । ते । इन्द्र । श्रुत्यां । अनु । येसुः ।
अर्चामसि । वीर । ब्रह्मवाहः । यात् । एव । विभ्र । तात् । त्वा । महान्तम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तम् त्वा वीरस्यः इन्द्र इति पृच्छन्तः अर्वराः तव पराणि प्रत्नानि अदलीयानि कर्माणि अनु यच्छन्ति स्तुतिभिरंगन्ति 'हे इन्द्र !' । अर्चामः वीर ! वीरार्हा ! त्वाम् महान्तम्, यानि एव चरितानि जानीमः तैः । द्वितीयाया आदादेशस्तृतीयायाश्चेति ॥ ६ ॥

अभि त्वा पराजो रक्षसो वि तंस्ये महिं अज्ञानमभि तत् सु तिष्ठ ।
तवं प्रत्नेन युज्यैनु सख्या वज्रेण धुष्यो अप ता सुंदस्य ॥ ७ ॥

अभि । त्वा । पार्जः । रक्षसः । वि । तस्थे । महि । अज्ञानम् । अभि । तद् । सु । तिष्ठ ।
 त्वं । प्रत्नेन । युञ्जेन । सख्या । वज्रेण । धृष्यो इति । अर्प । ता । नुदस्व ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अभि वि तिष्ठते अभिभवति त्वा रक्षसः बलम् महत्, तद् प्रादुर्भूतं शत्रुः त्वम् अभि भव ।
 तव पुराणेन योग्येन सख्या वज्रेण हे धृष्यो ! तानि रक्षसि अप नुदस्व ॥ ७ ॥

स तु श्रुधीन्द्र नूतनस्य ब्रह्मण्यतो वीर कारुधायः ।

त्वं ह्यार्जुपिः प्रदिवि पितृणां शश्वद् बभूथ सुहव एष्टौ ॥ ८ ॥

सः । तु । श्रुधि । इन्द्र । नूतनस्य । ब्रह्मण्यतः । वीर । कारुधायः ।

त्वम् । हि । आपिः । प्रदिवि । पितृणाम् । शश्वत् । बभूथ । सुहवः । आर्जुष्टौ ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सः इ शृणु इन्द्र ! सम्प्रतितानस्य स्तुतिमिच्छतः वीर ! स्तोत्राणां घर्तः ! त्वम् हि भातः
 पुराणे 'काले अस्माकम्' पितृणाम् सर्वदा बभूथ स्वादानः आभिसुख्येन पापे ॥ ८ ॥

प्रोतये वरुण मित्रमिन्द्रं मरुतः कृषावसे नो अथ ।

प्र पूषणं विष्णुमग्निं पुरीधिं सवितारुमोषधीः पर्वताञ्च ॥ ९ ॥

प्र । उतये । वरुणम् । मित्रम् । इन्द्रम् । मरुतः । कृष्व । अवसे । नुः । अथ ।

प्र । पूषणम् । विष्णुम् । अग्निम् । पुरीधिम । सवितारम् । ओषधीः । पर्वतान् । च ॥ ९ ॥

वेङ्कट० स्तोतः ! वरुणादीन् अस्माकम् रक्षणाय प्र कुरुष्व । पुनः अगते इति पूषणम् । वाक् पुरीधिः ।
 वरुणादिदेवतयेवमिति ॥ ९ ॥

इम उ त्वा पुरुशाक प्रयज्यो जरितारो अभर्चन्त्युक्तैः ।

श्रुधी हवमा हुवतो हुवानो न त्वावीं अन्यो अमृत त्वदस्ति ॥ १० ॥

इमे । उ इति । त्वा । पुरुशाक । प्रयज्यो इति प्रयज्यो । जरितारः । अभि । अर्चन्ति । अर्कैः ।

श्रुधि । हवम् । आ । हुवतः । हुवानः । न । त्वावान् । अन्यः । अमृत । त्वत् । अस्ति ॥ १० ॥

वेङ्कट० इमे त्वां बहुधन ! प्रकथंज यदर्थ ! स्तोतारः अभि अर्चन्ति स्तोत्रैः । आ श्रुधि हवम् हुवतः हवमा-
 मसवन् । न स्वराज्यदाः अन्यः दत्तः कश्चित् अस्ति अमृत ॥ १० ॥

न म आ वाचमुप याहि विद्वान् विश्वभिः सन्नो सहसो यजत्रैः ।

ये अग्निजिह्वा श्रुतसाप आसुपे मनु चक्रुरपरें दसाय ॥ ११ ॥

तु । मे । आ । वार्धम् । उर्प । याहि । विद्वान् । विभेभि । सुतो इति । सुहस्र । यजत्रे ।
 ये । अग्निऽविहा । ऋतऽसार्प । आसु । ये । मर्तुम् । चकु । उर्परम् । दसाय ॥ ११ ॥

पेङ्कट० क्षिप्र मदीयाम् वाचम् उव आ गच्छ जानन् सर्वदेवै हे बळस्य पुत्र । ये देवा अन्वास्या
 यज्ञस्थो भवन्ति, ये वा मनुष्य कुर्वन्ति उतम् अवस्थित शत्रूणामुपक्षपणाय ॥ ११ ॥

स नो बोधि पुरएता सुगेपूत दुगेपु पथिकृद् विदानः ।

ये अश्रमास उरवो वहिष्ठास्तेभिर्न इन्द्राभि वक्षि वाजम् ॥ १२ ॥

स । न । बोधि । पुरऽएता । सुगेपु । दुगेपु । पथिकृद् । विदान ।
 ये । अश्रमास । उरव । वहिष्ठा । तेभि । न । इन्द्र । अभि । वक्षि । वाजम् ॥ १२ ॥

पेङ्कट० स अस्माक बुधस्व पुरोगन्ता सुगेपु दुगेपु च पथिषु पथा कर्ता विद्वान् पथ । न अश्रमा
 भान्तिमगच्छन्त उरव बोधुवमा अत्रा, तेभि इन्द्रा अस्माक सहस्रानम् अभि वक्ष ॥ १२ ॥

'इति चतुर्थाष्टके पद्याभ्यामे द्वादशो वसो' ॥

[२२]

'भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषि । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्द' ।

य एक इद्व्यंश्र्पर्णीनामिन्द्रं तं गीर्भिरभ्यर्च आभिः ।

यः पत्यते वृषभो वृष्यावान्सत्यः सत्वा पुरुषायः सहस्वान् ॥ १ ॥

य । एक । इत् । इव्यं । चर्षणीनाम् । इन्द्रम् । तम् । गीऽभि । अभि । अर्चं । आभि ।
 य । पत्यते । वृषभ । वृष्यवान् । सत्य । सत्वा । पुरुऽमाय । सहस्वान् ॥ १ ॥

पेङ्कट० य एक पय साहाय्यम् मनुष्याणाम्, इन्द्रम् तम् आभि स्तुतिभि अभि स्तौमि । य
 पतति स्तोत्रेषु वर्धिता वीर्यवान्, सत्यकर्मा सादयित्वा बहुशस्र बलवान् ॥ १ ॥

तस्य नः पूर्वे पितरो नर्वग्वाः सप्त विप्रासो अभि वाजयन्तः ।

नसदाभं तर्तुरिं पर्वतेष्टामद्रोषवाचं मृतिभिः शर्विष्ठम् ॥ २ ॥

तम् । ऊँ इति । न । पूर्व । पितर । नर्वग्वा । सप्त । विप्रास । अभि । वाजयन्त ।
 नसदाभम् । तर्तुरिम् । पर्वतेऽस्याम् । अद्रोषवाचम् । मृतिऽभि । शर्विष्ठम् ॥ २ ॥

पेङ्कट० तम् एव अस्माकम् पितरो पूर्व सप्त विप्रा *अद्विरस अभि अर्धेणिव अन्नमिच्छमाना स्यातामन्-

सुराणां दग्भितारम् । तरणशीलं मेघस्थितम्^१ अनतिश्रमणीयवचनं स्तुतिभिः बलवचनम् ॥ २ ॥

तर्मा मह इन्द्रमस्य रायः पुरुवीरस्य नृवतः पुरुक्षोः ।

यो अस्कृषोयुरजरः स्वर्वान् तमा भेर हरिवो मादयध्वै ॥ ३ ॥

तम् । इन्द्रे । इन्द्रम् । अस्य । रायः । पुरुवीरस्य । नृवतः । पुरुक्षोः ।

यः । अस्कृषोयुः । अजरः । स्वःऽवान् । तम् । आ । भर् । हरिऽवः । मादयध्वै ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तम् याचामहे इन्द्रम् इमं रयिं बहुवीरं पुर्यवन्ते बहुगन्धम्, यः अस्कृषोयुः, अप्र
यास्कः—‘नक्षत्राभम् अस्तुवानदाभम् । अन्यशनेन दग्भोतीति वा^१ । XXX अस्कृषोयुरकृषायुः । कृषिदि
द्वसनाय । निकृषं भवति’ (या ६, १) इति, अजरः स्वर्वान् । तम् रयिम् आ भर् हे हरिवः ।
मादयितुम् अस्मान् ॥ ३ ॥

तन्नो वि वौचो यदि ते पुरा चिजरितारं आनशुः सुन्नमिन्द्र ।

कस्ते भागः किं वयं दुध्र खिद्रः पुरुहूत पुरुवसोऽसुरमः ॥ ४ ॥

तत् । नः । वि । वौचः । यदि । ते । पुरा । चित् । जरितारः । आनशुः । सुन्नम् । इन्द्र ।

कः । ते । भागः । किम् । वयं । दुध्र । खिद्रः । पुरुहूत । पुरुवसो इति पुरुवसो । असुरमः ॥

वेङ्कट० तत् अस्माकं विविष्य मूढि, यदि ते पूर्वदिग्न् काले ह्योवारः आनशुः सुखम् इन्द्र !
कः तव ‘सुखदेतुः भागः’, किम् वाऽग्ने हे दुध्र ! शशूमान् खेदवितः ! पुरुहूत ! बहुधन !
असुराणां हन्तुः ॥ ४ ॥

तं पृच्छन्ती वज्रहस्तं रथेष्टामिन्द्रं वेपीं वकर्त्री यस्य नू गीः ।

तुविश्राभं तुविकूर्मिं रभोदां गातुमिपे नक्षते तुन्नमच्छ ॥ ५ ॥

तम् । पृच्छन्ती । वज्रऽहस्तम् । रथेऽस्थाम् । इन्द्रम् । वेपीं । वकर्त्री । यस्य । नू । गीः ।

तुविश्राभम् । तुविकूर्मिम् । रभःऽदाम् । गातुम् । इपे । नक्षते । तुन्नम् । अच्छ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तम् इन्द्रम् पृच्छन्ती, क्व वतेत इति प्रश्नः, वज्रहस्तम् रथे स्थातारं बहुनां जदीतारं
बहुनां कर्तारं बलम् दातारं गन्तव्यमिच्छति । अभिगच्छति प्रेरितारम् । कमित्याह— इन्द्रम् ।
वेपनशीला उच्यमाना स्तुतिः यस्य ह्योदग्भिः क्षिप्रम् अभिगच्छतीति ॥ ५ ॥

‘इति घतुर्पाठके वज्राध्याये प्रयोविंशो वगः’ ॥

अया ह त्वं मापया वाङ्मथानं मनोनुवा स्वतवः पर्वतेन ।

अच्युता चिद्र वीजिता स्वोजो रुजो वि दृळ्हा घृपता विरग्निन् ॥ ६ ॥

१. भेपे रिष^१ ह्यं.

२. नास्ति गृको.

३-३. ‘द्विद्रः माण रि’; ‘द्विद्रव्यः ल; ‘द्विद्रव्यं ह्यं.

अया । ह । त्यम् । मायया । वृषधानम् । मन्ऽऽजुवा । स्वऽऽतवः । पर्वतेन ।

अभ्युता । चित् । वीळिता । सुऽऽओजः । रुजः । वि । दृळ्हा । धूपता । विऽऽष्टिन् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अनया खलु तम् मायया वर्धमानं वृषं मनोवेगेन वक्षेण हे स्वभूतवेग! वि रुजः, अभ्यु-
ताणि वदानि तस्य पुराणि च शोभनवल्! 'ष्टेन' वदानि महत्! ॥ ६ ॥

तं नो धिया नव्यस्या शर्विष्ठं प्रत्नं प्रत्नवत् परितंसयध्वै ।

स नो वक्षदनिमानः सुवक्षेन्द्रो विश्वान्यति दुर्गहाणि ॥ ७ ॥

तम् । वः । धिया । नव्यस्या । शर्विष्ठम् । प्रत्नम् । प्रत्नवत् । परिऽऽंसयध्वै ।

सः । नः । वक्षत । अनिऽमानः । सुवक्षा । इन्द्रः । विश्वानि । अति । दुऽऽगहाणि ॥ ७ ॥

वेङ्कट० तम् शूर्यं शक्त्या नवतरया बलवत्तरम् प्रत्नम्, यथा प्रत्या कृपयः पश्यंशुक्लम्, तथा परितंसयितुम्
इच्छत । सः अस्मान् अति बहवु अमात्रः सुष्टु चोदा इन्द्रः विद्वानि दुःखेन पादितव्यानि ॥ ७ ॥

आ जनाय दुर्हणे पार्थिवानि दिव्यानि दीपयोऽन्तरिक्षा ।

तपा वृषन् विश्वतः शोचिषा तान् ब्रह्मद्विषे शोच्य क्षामपथ ॥ ८ ॥

आ । जनाय । दुर्हणे । पार्थिवानि । दिव्यानि । दीपयः । अन्तरिक्षा ।

तप । वृषन् । विश्वतः । शोचिषा । तान् । ब्रह्मद्विषे । शोच्य । क्षाम् । अपः । च ॥ ८ ॥

वेङ्कट० आ दीपय प्रबलप मनुष्याणां दोग्ध्रे राक्षसजनाय दिव्यानि अन्तरिक्षाणि^१ पार्थिवानि च
स्थानानि, यथा राक्षसजनस्तेषु न तिष्ठेत् । तप च तान् बर्षितः! तेजसा रमन्तः । कर्मद्विषे
शोचय पृथिवीम् अन्तरिक्षं च^२ ॥ ८ ॥

शुवो जनस्य दिव्यस्य राजा पार्थिवस्य जगत्स्त्वपसंष्टक् ।

धिष्व वज्रं दक्षिणे इन्द्र हस्ते विश्वा अजुष्य दयसे वि मायाः ॥ ९ ॥

शुवः । जनस्य । दिव्यस्य । राजा । पार्थिवस्य । जगत् । त्वेऽऽसंष्टक् ।

धिष्व । वज्रम् । दक्षिणे । इन्द्र । हस्ते । विश्वाः । अजुष्य । दयसे । वि । मायाः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० भवति जनस्य द्विवि भवस्य राजा, तथा पार्थिवस्य च, जगत्स्त्वप च हे दीप्तसन्दर्शन! ।
पारय वज्रम् इन्द्र! अजुष्य^३ हस्ते दक्षिणे, विश्वाः च क्षयूणाम् मायाः क्षययेति ॥ ९ ॥

आ संयतमिन्द्र पाः स्वस्ति शंभ्रतूर्याप वृहतीमर्गधाम् ।

यया दासन्पार्याणि वृत्रा करो यजिन्त्सुतया नाहुपाणि ॥ १० ॥

१. अपृष्टेन मूको. २. मण-१° विं लपं. ३. नेति विं. ४. पाठित मूको.

आ । समुद्र्यतेम् । इन्द्र । नः । स्वस्तिम् । शत्रुऽतूयीय । बृहतीम् । अमृधाम् ।
 पर्या । दास्तानि । आयौणि । वृत्रा । करः । यजिन् । सुऽशुका । नाहुषाणि ॥ १० ॥

वेङ्कट० आ कुरु इन्द्र । अस्ताकं सङ्ग्रामम् अविनाशाहेतुं शत्रूणां तरणाय मदान्तम् अर्हिसितम् । येन
 सङ्ग्रामेण 'असुरैश्च आरिंश्च' नहुषैर्ननुष्यैरश्माकम् उपपादितानि वृत्राणि सुतुकानि करोषि ।
 मुक्तस्तुक्तोर्हिसाकर्मणः । अनायासेन हिंसितानि करोषीति ॥ १० ॥

स नो निमुद्रिः पुरुहूत वेधो विश्ववाराभिरा गंहि प्रयज्यो ।

न या अदेवो वरते न देव आभिर्याष्टि तूयमा मद्रश्चद्रिक् ॥ ११ ॥

सः । नः । निमुद्रिभिः । पुरुऽहूत । वेधः । विश्ववाराभिः । आ । गंहि । प्रयज्यो इति प्रयज्यो ।
 न । याः । अदेवः । वरते । न । देवः । आ । आभिः । याष्टि । तयम् । आ । मद्रश्चद्रिक् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० सः अस्मान् आ गच्छ अथैः विश्ववर्णीयैः पुरुहूत ! विघातः ! प्रकर्षेण यष्टन्व ! । न याः निमुद्रः
 वारयति असुरः, न अवि देवः, आभिः निमुद्रिः क्षिप्रम् आ याहि मदभिमुत्तम् ॥ ११ ॥

'इति षतुर्धाष्टके पञ्चाध्याये षतुर्दशो वर्गः' ॥

[२३]

'अरद्वातो षाहंसस्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः' ।

सुत इत् त्वं निर्मिच्छ इन्द्र सोमे स्तोमे ब्रह्मणि शुस्यमान उक्थे ।

यद् वा युष्ताभ्यां मयवन् हरिभ्यां विभ्रत् वर्ज वाहोर्इन्द्र यासि ॥ १ ॥

सुते । इत् । त्वम् । निर्मिच्छः । इन्द्र । सोमे । स्तोमे । ब्रह्मणि । शुस्यमाने । उक्थे ।
 यत् । वा । युष्ताभ्याम् । मयवन् । हरिभ्याम् । विभ्रत् । वर्जम् । वाहोः । इन्द्र । यासि ॥ १ ॥

वेङ्कट० सुते एव सोमे त्वम् इन्द्र । आत्मानम् अभिसुखं प्रपत्ति, ब्रह्मणि वा स्तोमे गीयमाने, उभये
 वा शस्यमाने । यद् वा युष्तार्थं गच्छसीति वदति । ब्रह्म इति स्पष्टम् ॥ १ ॥

यद् वा दिवि पार्यं सुर्विमिन्द्र वृत्रहत्येऽवसि शूरसातौ ।

यद् वा दक्षस्य विभ्युपो अविभ्यदरन्धयुः शर्षेत इन्द्र दस्यून् ॥ २ ॥

यत् । वा । दिवि । पार्यं । सुर्विम् । इन्द्र । वृत्रऽहत्ये । अवसि । शूरऽसातौ ।
 यत् । वा । दक्षस्य । विभ्युपे । अविभ्यत् । अरन्धयः । शर्षेतः । इन्द्र । दस्यून् ॥ २ ॥

वेङ्कट० इन्द्र ! यदा वा 'दिवसे अन्तिमे' दुदस्य अभियोदारम् एतसं^१ सुर्वेण वष्टृधानं सङ्ग्रामे रक्षसि

१-१. इरीत्यर्थे । १ दिं एव; अष्टादशतारिण्य ऋ. २. 'तव' श्रुते. ३-२. नास्ति श्रुते.
 ४-४. तिवते ऋ. ५. नास्ति दिं एव.

शरैः सम्मजनीये, वदा वा दशस्य प्रजापतेर्दस्युभ्यः विभ्युपः धविभ्यत् घान् दस्यून वेगं कुर्वाणान्
वयम् अनयः, तदा 'चात्मानम् अभिसुखं भवति' ॥ २ ॥

पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं प्रणेनीरुग्रो जरितारंमृती ।

कर्ता वीराय सुश्वये उ लोकं दाता वसुं स्तुवते कीरये चित् ॥ ३ ॥

पाता । सुतम् । इन्द्रः । अस्तु । सोमम् । प्रऽनेनीः । उग्रः । जरितारम् । कृती ।

कर्ता । वीराय । सुश्वये । ऊँ इति । लोकम् । दाता । वसुं । स्तुवते । कीरये । चित् ॥३॥

वेङ्कट० सुतम् सोमम् इन्द्रः पाता भवतु वापरीत्येन, तथा स्तोतारं चात्यन्तं प्रणयतु रक्षणेन
उद्गम्ये । कर्ता वीराय सुश्वानाय लोकम्, दाता चान्त्सु स्तुवते स्तोत्रेऽस्तिवति ॥ ३ ॥

गन्तेयान्ति सर्वना हरिभ्यां बभ्रिर्वचं पृषिः सोमं दृदिर्गाः ।

कर्ता वीरं नयं सर्ववीरं श्रोता हवै गृणतः स्तोमवाहाः ॥ ४ ॥

गन्ता । इयन्ति । सर्वना । हरिऽभ्याम् । बभ्रिः । वचम् । पृषिः । सोमम् । दृदिः । गाः ।

कर्ता । वीरम् । नयम् । सर्ववीरम् । श्रोता । हवैम् । गृणतः । स्तोमवाहाः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० गन्ता श्रीणि सवनानि वदवाम्वाय । बभ्रिः इति स्पष्टम् । कर्ता पुत्रं नृदिष्यत् सर्ववीरम्,
श्रोता आह्वानं स्तुवतः स्तोत्रैस्त्वमानः ॥ ४ ॥

अस्मै वयं यद् वावान् तद् विविष्म इन्द्राय यो नः प्रदिबो अपस्कः ।

सुते सोमं स्तुमसि शंसदुक्थेन्द्राय ब्रह्म वर्धनं यथासत् ॥ ५ ॥

अस्मै । वयम् । यत् । वावान् । तद् । विविष्मः । इन्द्राय । यः । नृः । प्रऽदिबः । अपः । करिति फः ।
सुते । सोमं । स्तुमसि । शंसत् । उक्था । इन्द्राय । ब्रह्म । वर्धनम् । यथा । असत् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इन्द्रप्रीत्यर्थम् वयम् यत् इन्द्रो मज्जते 'तद् व्याप्नुमः' परिगृह्णीमः इन्द्राय, यः पुराणः
वदकानि करोति । सुते सोमे स्तुमः इमम् । यथ तदर्थं होता च उक्थानि वीसतु यथा इन्द्राय
स्तोत्रम् वर्धनम् भवति ॥ ५ ॥

'इति चतुर्धाटके षष्ठाध्याये षष्ठदशो वर्गः' ॥

ब्रह्माणि हि चकृषे वर्धनानि तार्धत् त इन्द्र मृतिर्भिविष्मः ।

सुते सोमं सुतपाः शन्तमानि रान्या क्रियास्म वर्धनानि युञ्जे ॥ ६ ॥

ब्रह्माणि । हि । चकृषे । वर्धनानि । तार्धत् । ते । इन्द्र । मृतिऽभिः । विविष्मः ।

सुते । सोमं । सुतपाः । शन्तमानि । रान्या । क्रियास्म । वर्धनानि । युञ्जे ॥ ६ ॥

१-१. च न विभवति मूको.

२. नास्ति ल रूपे.

३-३. तासि आप्नुमः ल, त म्भां लप.

४ ४. नास्ति मूको.

वेङ्कट० स्तोत्राणि हि करोपि शात्मनः वर्धनाति । यावत् तव पर्याप्तं भवति स्तोत्रम् तावत् ते इन्द्र ! बुद्धिभिः परिगृहीतम् । सुते सोमे दे सुतस्य पातः ! सुखतमानि रमणीयानि कुर्मस्तव वाहकानि ब्रह्माणि हविर्भिः सह ॥ ६ ॥

स नो बोधि पुरोऽक्षं रराणः पिब त्व सोमं गोऽर्कजीकमिन्द्र ।

एदं बृहिर्यजमानस्य सीदोऽरुं कृधि त्वापुत उं लोकम् ॥ ७ ॥

स । नः । बोधि । पुरोऽक्षम् । रराणः । पिब । तु । सोमम् । गोऽर्कजीकम् । इन्द्र ।

आ । इदम् । बृहिः । यजमानस्य । सीद । उरुम् । कृधि । त्वाऽपुतः । उं इति । लोकम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सः अस्मदीयं शुच्यस्य पुरोडाशम् रममाण । पिब इन्द्र ! सोमम् गोमिषणम् बन्धुतमं पयसा मिधितम् । आ सीद इदम् बृहिः यजमानस्य । विलीणं कुरु रवत्कामस्य मम लोकम् ॥ ७ ॥

स मन्दस्वा ह्यनु जोषमुग्र प्र त्वा यज्ञास इमे अश्नुवन्तु ।

प्रेमे हर्वासः पुरुहुतमुस्मे आ त्वेयं धीरवसे इन्द्र यम्याः ॥ ८ ॥

सः । मन्दस्व । हि । अनु । जोषम् । उग्र । प्र । त्वा । यज्ञासः । इमे । अश्नुवन्तु ।

प्र । इमे । हर्वासः । पुरुहुतम् । अस्मे इति । आ । त्वा । इयम् । धीः । अवसे । इन्द्र । यम्याः ॥

वेङ्कट० सः पर्याप्तम् अद् मन्दस्य उद्गुणं ! त्वा इमे सोमाः प्राप्नुवन्तु च इमानि स्तोत्राणि अस्मदीयानि । आ यच्छतु त्वाम् इन्द्र ! कर्म अस्मदीयं रक्षणाय अस्माकम् ॥ ८ ॥

तं वः सखायः सं यथा सुतेषु सोमैभिरिं पृणता भोजमिन्द्रम् ।

कुवित् तस्मा असति नो भराय न सुष्विमिन्द्रोऽवसे मृधाति ॥ ९ ॥

तम् । वः । सखायः । सम् । यथा । सुतेषु । सोमैभिः । ईम् । पृणत । भोजम् । इन्द्रम् ।

कुवित् । तस्मै । असति । नः । भराय । न । सुष्विमिन्द्रम् । इन्द्रः । अवसे । मृधाति ॥ ९ ॥

वेङ्कट० तम् यथा दे सखायः । यथा अन्वेषु सोमेषु एते पर्याप्तान्, एवमेतं भोजयित्वास्मै इन्द्रम् सोमैः सम् पूरयत । बहु अस्माकं विषय इन्द्रस्य भरणार्थम् । न च सुष्विमिन्द्र इन्द्रः रक्षितुं विलोभो भवति, शनायासेन रहति ॥ ९ ॥

एवेदिन्द्रः सुते अस्तावि सोमै भ्रतृजेषु क्षयदिन्मघोनः ।

असद् यथा जरित्र उत सूरिरिन्द्रो रायो विश्ववारस्य दाता ॥ १० ॥

एव । इत् । इन्द्रः । सुते । अस्तावि । सोमै । भ्रतृजेषु । क्षयत् । इत् । मघोनः ।

असत् । यथा । जरित्रे । उत । सूरिः । इन्द्रः । रायः । विश्ववारस्य । दाता ॥ १० ॥

षेड्डट० एवम् इन्द्रः सुते सोमे स्तुतः । मरुद्वाजेषु निवसन्नेव सोमः^१ इन्द्रस्य भवति । यथा सूरिः
इन्द्रः जरित्रे भवति^२ धनस्य विश्वैर्वरणीयस्य दाता, 'त तथा अस्त्राणि इति' ॥ १० ॥

'इति चतुर्थांशके पद्याभ्याये षोडशो वसः' ॥

[२४]

'मरुद्वाजे वाहेल्पस्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिप्लुप् छन्दः'^३ ।

धृषा मद इन्द्रे श्लोकं उक्त्वा सचा सोमेषु सुतपा ऋजीपी ।

अर्च्यो मधवा नृभ्य उक्थैर्घुधो राजा गिरामर्क्षितोतिः ॥ १ ॥

धृषा । मदः । इन्द्रे । श्लोकः । उक्त्वा । सचा । सोमेषु । सुतपाः । ऋजीपी ।
अर्च्यः । मधवा । नृभ्यः । उक्थैः । घुधः । राजा । गिराम् । अर्क्षितोतिः ॥ १ ॥

षेड्डट० वर्णिता सोमः स्तोत्रम् उक्त्वाणि च इन्द्रे सङ्गच्छन्ते । 'सङ्गतो भवति'^४ सोमेषु सुतरय
पाता इन्द्रः ऋजीपवान् अर्चनीयो मधवान् मनुष्येभ्यः शस्त्रैर्वीर्यैः स्तुतीनाम् राजा अक्षीणरक्षणः ।
'अर्च्यम् अर्चने तद्वद्वैस्तथोक्तः'^५ ॥ १ ॥

तत्तुरिर्वीरो नयो विचेताः श्रोता हर्वे गृणत उर्व्यूतिः ।

वसुः शंसो नरा कारुधाया वाजी स्तुतो विदधे दाति वाजम् ॥ २ ॥

तत्तुरिः । वीरः । नयोः । विचेताः । श्रोता । हर्वम् । गृणतः । उर्व्यूतिः ।
वसुः । शंसोः । नराम् । कारुधायाः । वाजी । स्तुतः । विदधे । दाति । वाजम् ॥ २ ॥

षेड्डट० सह्यामम् तत्तुरिः वीरः मृदितः वित्तियेताः स्तुवतः स्तोत्रम् श्रोता विलीर्णरक्षणः वासयिता
नराम् शंसनीयः स्तोतृन्^६ धर्ता बलवान् स्तुतः यज्ञे प्रयच्छति अन्नम् ॥ २ ॥

अक्षो न चक्रयोः शूर बृहन् प्र ते महा रिचि रोदस्योः ।

बृक्षस्य तु ते पुरुहूत वृषा व्युत्तयो रुहुरिन्द्र पूर्वीः ॥ ३ ॥

अक्षः । न । चक्रयोः । शूर । बृहन् । प्र । ते । महा । रिचि । रोदस्योः ।
बृक्षस्य । तु । ते । पुरुहूत । वृषाः । व्युत्तयोः । रुहुरिन्द्र । पूर्वीः ॥ ३ ॥

षेड्डट० यथा महान् अक्षः चक्रयोर्विगच्छति एवं यावावृषिबी भिरया तत्र महानम् टभयतो
निर्गमाम । शक्षस्य इव ते पुरुहूत । वास्याः^७ कतयः वि रुहुरिन्द्रः रुद्रः । बृक्षस्यः ॥ ३ ॥

१. सोमम् सूको. २. 'ति सः सूको. ३-३. एषाम्ताविति सूको. ४-४. गारित सूको.
५-५. संगता भवन्ति सूको. ६-६. अर्च्यमर्चने तद्वद्वै सूको. ७. स्तोत्राणां छ. ८. यावास्तत्र सूको.

शचीवतस्ते पुरुश्चाक् शका गवामिव सुतयः संचरणीः ।

वृत्सानां न तन्तयस्त इन्द्र दामन्वन्तो अदामानः सुदामन् ॥ ४ ॥^१

शचीवतः । ते । पुरुश्चाक् । शकाः । गवामइव । सुतयः । सुमऽचरणीः ।

वृत्सानाम् । न । तन्तयः । ते । इन्द्र । दामन्वन्तः । अदामानः । सुदामन् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्रशावतः ते बहुसहाय ! सहायाः भवन्ति, गवाम् इव सञ्चरणाधिकरणभूताः मार्गाः गोभिः परित्रुवा भवन्ति, त्वां यजन्त इति । वृत्सानाम् इव तन्तयः शत्रूणां बन्धनाय दामन्वन्तः तत्र शाकाः स्वयमबन्धनाः भवन्ति इन्द्र !^१ शोभनदान ! शोभनबन्धन ! इति ॥ ४ ॥

अन्यदद्य कर्षैरमुन्पदु शोऽसंच्च सन्मुहुराचक्रिरिन्द्रः ।

मित्रो नो अत्र वरुणश्च पूषार्यो वशस्य पर्येतास्ति ॥ ५ ॥

अन्यत् । अद्य । कर्षैरम् । अन्यत् । ऊँ इति । शः । असत् । च । सत् । मुहुः । आऽचक्रिः । इन्द्रः ।

मित्रः । नः । अत्र । वरुणः । च । पूषा । अर्यः । वशस्य । परिऽप्ता । अस्ति ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अन्यत् अद्य कर्म, अन्यत् एव इव । अकल्याणम् च शत्रुम् मित्रविषयम् मुहुः आभिसु-
ख्येन करोति इन्द्रः । तस्मिन्नस्मिन् कर्मणि ईश्वरस्येन्द्रस्य मित्रादिव ईश्वरोऽभयन् परिषो गन्ता
भवति साहाय्यार्थम् ॥ ५ ॥

^१इति चतुर्षोष्टके पद्याप्याये सहस्रशो वर्गः ॥

वि त्वदापो न पर्वतस्य पृष्ठादुक्थेभिरिन्द्रानयन्त यज्ञैः ।

तं त्वाभिः सुष्टुतिभिर्वाजयन्त आजिं न जग्मुर्गिर्वाहो अर्वाः ॥ ६ ॥

वि । त्वत् । आपः । न । पर्वतस्य । पृष्ठात् । उक्थेभिः । इन्द्र । अनयन्त । यज्ञैः ।

तम् । त्वा । आभिः । सुस्तुतिभिः । वाजयन्तः । आजिम् । न । जग्मुः । गिर्वाहुः । अर्वाः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० वि अनयन् स्वघः कामान् स्तोत्रैर्दधिभिश्च उदकानीष मेघस्य पृष्ठात् इन्द्र ! तम् त्वा आभिः
सुष्टुतिभिः धत्तं वृक्षाणां स्तोत्रात् गच्छन्ति सहस्रमामिव अस्ताः हे गोभिरेहमान ! ॥ ६ ॥

न यं जरन्ति शरदो न मासा न द्याव इन्द्रमवकुर्षयन्ति ।

वृद्धस्य चिद् वर्षतामस्य तनुः स्तोमैभिरुक्थैश्च शस्यमाना ॥ ७ ॥

न । यम् । जरन्ति । शरदः । न । मासाः । न । द्यावः । इन्द्रम् । अवऽकुर्षयन्ति ।

वृद्धस्य । चिद् । वर्षताम् । अस्य । तनुः । स्तोमैभिः । उक्थैः । च । शस्यमाना ॥ ७ ॥

वेङ्कट० न यम् जरयन्ति मासाः शरदः च । यं च इन्द्रम् तेतांति न अवकर्षयन्ति । वृद्धस्य अरि
वर्षताम् अस्य तनुः स्तोमैः उक्थैः च शस्यमाना ॥ ७ ॥

न वीळ्वे नमते न स्थिराय न शर्धते दस्युञ्जताय स्त्वान् ।

अत्रा इन्द्रस्य गिरयश्चिदृष्या गम्भीरे चिद् भवति गाधर्मस्मै ॥ ८ ॥

न । वीळ्वे । नमते । न । स्थिराय । न । शर्धते । दस्युञ्जताय । स्त्वान् ।

अत्राः । इन्द्रस्य । गिरयः । चिद् । ऋष्याः । गम्भीरे । चिद् । भवति । गाधर्मम् । अस्मै ॥ ८ ॥

षेड्डट० न दद्याय नमते, न च स्थिराय, न चोत्सहमानाय दस्युभिः परिवृताय स्त्वान् स्तूपमानः । अवक्षेपणोपाः^१ इन्द्रस्य महान्तः पर्वता अपि भवन्ति । अगाधेऽपि तीर्थे गाधम् इन्द्राय भवति दृच्छते ॥ ८ ॥

गम्भीरेण न उरुणामत्रिन् प्रेषो यन्धि सुतपावन् वाजान् ।

स्या ऊ पु ऊर्ध्व ऊती अरिपण्यन्नक्तोर्व्युष्टौ परितक्म्यायाम् ॥ ९ ॥

गम्भीरेण । नः । उरुणा । अमत्रिन् । प्र । इपः । यन्धि । सुतपावन् । वाजान् ।

स्याः । ऊँ इति । सु । ऊर्ध्वः । ऊती । अरिपण्यन् । अक्तोः । विडुष्टौ । परितक्म्यायाम् ॥ ९ ॥

षेड्डट० हे अमत्रवन् ! अस्मभ्यम् अगाधेन विसीर्णेन प्र यच्छ अन्तानि हे सुतस्य पातः ! 'बलानि च' । कथं : तिष्ठ अहिंसन् रक्षणाय अस्माकं रात्रेः व्युष्टौ अद्धि परितक्म्यायाम् रात्रौ च ॥ ९ ॥

सचस्व नायमवसे अभीक इतो वा तमिन्द्र पाहि रिपः ।

अमा चैनमरण्ये पाहि रिपो मदेम शतार्हिमाः सुवीराः ॥ १० ॥

सचस्व । नायम् । अवसे । अभीके । इतोः । वा । तम् । इन्द्र । पाहि । रिपः ।

अमा । च । एनम् । अरण्ये । पाहि । रिपः । मदेम । शतार्हिमाः । सुवीराः ॥ १० ॥

षेड्डट० 'हे इन्द्र ।' सचस्व नेतारं रक्षणाय युद्धे, तथा इतः च हिंसितुः तम् रक्ष । तथा शूदे अरण्ये च एनम् रक्ष हिंसितुः । मदेम इति गतम् (ऋ. ६, १७, १५ ब्र.) ॥ १० ॥

'इति चतुर्पादके पहाण्याये अष्टादशो वर्गः' ॥

[२५]

'भरद्वाजो वाहेस्पत्य ऋषि । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्द' ।

या त ऊतिरेवमा या परमा या मध्यमेन्द्र शुष्मिर्नास्ति ।

तामिरू पु धृत्रहृत्वेऽवीर्नि एभिश्च वाजैर्मुहान् न उग्र ॥ १ ॥

या । ते । ऊतिः । अवमा । या । परमा । या । मध्यमा । इन्द्र । शुष्मिन् । अस्ति ।

तामिः । ऊँ इति । सु । धृत्रहृत्वे । अवी । नः । एभिः । च । वाजैः । मुहान् । नः । उग्रम् ॥

१. स्तोत्रान् वि' हर्ष. २. लक्ष्मण ह हर्ष. ३. अगाधे' वि' हर्ष. ४-५. नास्ति मूको.

वेङ्कट० हि बलवन्! इन्द्र! भवमगध्यमोत्तमानि यानि भवन्ति तद्य रक्षणानि, तैरस्मान् सद्ग्रामे
सुष्ठु रक्ष, अश्वैः न एभिः महान् अस्मान् उदगृणी! १ ॥

आभिः स्पृधो मियतीररिपण्यन्नमित्रस्य व्यथया मन्धुमिन्द्र ।

आभिर्विश्वा अभियुजो विपूचीरार्याय विशोऽयं तारीदासीः ॥ २ ॥

आभिः । स्पृधः । मियतीः । अरिपण्यन् । अमित्रस्य । व्यथय । मन्धुम् । इन्द्र ।

आभिः । विश्वाः । अभियुजः । विपूचीः । आर्याय । विशः । अयं । तारीः । दासीः ॥ २ ॥

वेङ्कट० आभिः स्तुतिभिः स्पृधः आशोचन्तीः अहिंसन् भरमान् अमित्रस्य व्यथय इन्द्र! तया मन्धुम्
च तस्य व्यथय । आभिः विश्वाः अभियोज्जीः विप्वगण्यताः आर्याय विशः विनाशाय आसुरीः ॥ २ ॥

इन्द्रं जामयं उत येऽजामयोऽर्वाचीनासो वनुषो युयुजे ।

त्वमेपां विधुरा शवांसि जहि वृष्ण्यानि कृणुही पराचः ॥ ३ ॥

इन्द्र । जामयः । उत । ये । अजामयः । अर्वाचीनासः । वनुषः । युयुजे ।

त्वम् । एषाम् । विधुरा । शवांसि । जहि । वृष्ण्यानि । कृणुहि । पराचः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इन्द्र! जामयः अथ च ये अजामयः अर्वाचीना अभिमुखाः हिंसः योजयन्ति, त्वम् एषाम्
विधुरानि चालकानि बभानि जहि बीचाणि च, कुरु च तान् परादुमुखात् ॥ ३ ॥

शरो वा शरं वनते शरीरैस्तनुरुचा तरुषि यत् कृष्वैते ।

तोके वा गोषु तनये यदप्सु वि क्रन्दसी उर्वरासु ब्रवैते ॥ ४ ॥

शरः । वा । शरम् । वनते । शरीरैः । तनुरुचा । तरुषि । यत् । कृष्वैते इति ।

तोके । वा । गोषु । तनये । यत् । अप्सु । वि । क्रन्दसी इति । उर्वरासु । ब्रवैते इति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० शरः एवम् शरम् अक्षैर्मज्जते, तन्वा रोचमानो सद्ग्रामो यदा परस्परं हिंसः, यदा
वा लोकार्थं क्रन्दमाने परस्परं वि मृतः परपाणि ॥ ४ ॥

नहि त्वा शरो न तुरो न धृष्णुर्न त्वा योधो मन्यमानो युयोध ।

इन्द्र नकिंष्ट्वा प्रत्यस्त्येषां विश्वा जातान्युर्म्यसि तानि ॥ ५ ॥

नहि । त्वा । शरः । न । तुरः । न । धृष्णुः । न । त्वा । योधः । मन्यमानः । युयोध ।

इन्द्र । नकिं । त्वा । प्रतति । अस्ति । एषाम् । विश्वा । जातानि । अभि । अस्ति । तानि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० किमल इत्याह । नहि त्वास्तः शरः, न अपि तरिता, न च धृष्णुः, न च योद्धा मन्यः

मानं ऊर्ध्वं सुष्यति । इन्द्र ! न कश्चित् एषाम् सन्यतमः प्रति भवति त्वाम्, विश्वाणि तानि
भूतानि त्वम् अग्नि भवसीति ॥ ५ ॥

'इति चतुर्धाष्टके षष्ठाध्याये एकोनविंशो वर्गः' ॥

स पंत्यत उभयोर्नृग्णमयोर्यदीं वेधसः समिधे हवन्ते ।

वृत्रे वा महो नृवति क्षये वा व्यचस्वन्ता यदि वितन्तुसैते ॥ ६ ॥

सः । पंत्यते । उभयोः । नृग्णम् । अयोः । यदि । वेधसः । समुऽऽधे । हवन्ते ।

वृत्रे । वा । महः । नृऽवति । क्षये । वा । व्यचस्वन्ता । यदि । वितन्तुसैते इति ॥ ६ ॥

षेङ्कट० सः गच्छति यावाऽग्निभ्योः उभयोः बलभूतः, यदि एते दिव्याः पार्थिवा वा रतोतारः
सहप्रामार्थम् हवन्ते । वृत्रे वा महति मनुष्ययुक्ते वा यशगृहे स्वास्तिमत्यौ यावाऽग्निभ्यो
यदि एते विस्तारयितुमिच्छन्तः, तत्र च पत्यते इति ॥ ६ ॥

अर्धं स्मा ते चर्षणयो यदेजामिन्द्रं ज्ञातोत भवा वरुता ।

अस्माकांसो ये नृत्तमासो अर्य इन्द्रं सूरयो दधिरे पुरो नः ॥ ७ ॥

अर्धं । स्म । ते । चर्षणयः । यत् । एजान् । इन्द्रं । ज्ञाता । उत । भव । वरुता ।

अस्माकांसः । ये । नृत्तमासः । अर्यः । इन्द्रं । सूर्योः । दधिरे । पुरः । नः ॥ ७ ॥

षेङ्कट० अथ सप्तु त्वं मनुष्याः यदा सहप्रामार्थं बलन्ति, तदा तेयाम् ज्ञाता भव सम्भक्ता च ।
अस्मादीयाः ये देवतमाः सन्तारः इन्द्र ! प्राज्ञाः अस्मान् पुरः दधिरे तेपातिति ॥ ७ ॥

अनुं ते दायि मह इन्द्रियाय सुत्रा ते विश्वमनु घृत्रहत्ये ।

अनु क्षत्रमनु सहो यजत्रेन्द्र देवेभिरनु ते नृषणं ॥ ८ ॥

अनु । ते । दायि । महे । इन्द्रियाय । सुत्रा । ते । विश्वम् । अनु । घृत्रहत्ये ।

अनु । क्षत्रम् । अनु । सहोः । यजत्र । इन्द्रं । देवेभिः । अनु । ते । नृऽषणं ॥ ८ ॥

षेङ्कट० अनु दायि तुभ्यं महद् बलं दृष्ट्वा तर्धं देवैः करः । तथा सत्यमेव 'सर्व धर्म' त्वया
घृत्रे ह्ये तुभ्यम् अनु अदायि । तथा त्वयि यजत्रं अग्निमवसानधर्मं च दृष्ट्वा अनु अदायि
दे वजनीय ! इन्द्र ! देवैः तथा अनु अदायि तुभ्यं नृणामभिभवे ॥ ८ ॥

एवा नः स्पृधुः समंजा सामत्स्विन्द्रं रारन्धि भिंयतीरदेवीः ।

विधाम वस्तोरचसा गृणन्तीं भुरद्वाजा उत वं इन्द्र नूनम् ॥ ९ ॥

एव । नः । स्पृधः । सम् । अज्ज । समत्सु । इन्द्र । रन्धि । मिपतीः । अदेवीः ।
विषाम् । वस्तोः । अवंसा । गृणन्तः । भरत्स्वाजाः । उत । ते । इन्द्र । नुनम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० एवम् भरमाकं सम् प्रेरय शशू सध्रामेषु इन्द्र । उपरमय आक्रोदान्तीः आसुरीः प्रताः ।
रुमेमहि धनं रक्षणार्थं स्तुवन्तः सरद्वाजाः तव इदानीम् इन्द्र ! इति ॥ ९ ॥

‘इति चतुर्धाष्टके षष्ठाध्याये विंशो वर्गः’ ॥

[२६]

‘भरद्वाजो माईस्परय ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः’ ।

श्रुधी न इन्द्र ह्ययामसि त्वा महो वाजस्य साती वापृषाणाः ।
सं यद् विशोऽयन्तु शूरसाता उग्रं नोऽवः पार्थे अहन् दाः ॥ १ ॥

श्रुधि । नः । इन्द्र । ह्ययामसि । त्वा । महः । वाजस्य । साती । वापृषाणाः ।
सम् । यत् । विशः । अयन्तु । शूरसाता । उग्रम् । नः । अयः । पार्थे । अहन् । दाः ॥ १ ॥

वेङ्कट० श्रुधु अस्माकं स्तुतीः इन्द्र । ह्ययामसि त्वा महतः वाजस्य लाभार्थं पधमानाः ।
सम् गच्छन्ते यदा शूराः सध्रामे तदानीम् अन्तमे अहनि उद्गूर्णं रक्षणम् अस्माकं देहीति ॥ १ ॥

त्वां वाजी हवते वाजिनेयो महो वाजस्य गध्यस्य साती ।
त्वां वृत्रेभिन्द्र सत्यति तरुत्रं त्वां चष्टे मुष्टिहा गोपु युध्यन् ॥ २ ॥

त्वाम् । वाजी । हवते । वाजिनेयः । महः । वाजस्य । गध्यस्य । साती ।
त्वाम् । वृत्रेभ्यु । इन्द्र । सत्यतिम् । तरुत्रम् । त्वान् । चष्टे । मुष्टिहा । गोपु । युध्यन् ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्वाम् अश्वान् हविष्मान् भरद्वाजो वाजिनेयाः पुत्रः हवते महतः वाजस्य अभिकाङ्क्षितस्य
लाभाय । त्वाम् वृत्रेषु इन्द्र ! सतां पतिं वासकं पश्यति, तथा त्वामेव पश्यति मुष्टिभिः
शशूणां हन्ता गोनिमित्तम् युध्यन् ॥ २ ॥

त्वं क्विं चोदयोऽर्कसाती त्वं कृत्साय शुष्णं दाशुषे वक् ।
त्वं शिरां अपर्मणः पराहवतिधिग्वाय शंस्यं करिष्यन् ॥ ३ ॥

त्वम् । क्विम् । चोदयः । अर्कसाती । त्वम् । कृत्साय । शुष्णम् । दाशुषे । वक् ।
त्वम् । शिरः । अपर्मणः । परा । अहन् । अतिधिग्वाय । शंस्यम् । करिष्यन् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० त्वम् क्विम् कृतसम् अचोदयः युद्धे । त्वम् अथ कृत्साय पजमानाय शुष्णम् अतिवानसि ।

तथा त्वम् तिरोहितमर्मस्वान्तस्य शम्बरस्य वारः पराहतवानसि दिवोदासाय शंसनीयं सुखम् करिष्यन् ॥ ३ ॥

त्वं रथं प्र भरौ योधमृष्वमावो युष्यन्तं वृषभं दशंयुम् ।
त्वं तुग्रं वेतसवे सचाहन् त्वं तुजिं गुणन्तमिन्द्र तूतोः ॥ ४ ॥

त्वम् । रथम् । प्र । भरः । योधम् । ऋष्वम् । आवः । युष्यन्तम् । वृषभम् । दशंयुम् ।
त्वम् । तुग्रम् । वेतसवे । सचा । अहन् । त्वम् । तुजिम् । गुणन्तम् । इन्द्र । तूतोरिति । तूतोः ॥
वेङ्कट० त्वम् एव रथम् योद्धारं दशंनीयं प्रहतवानसि, तथा रक्षितवानसि युष्यन्तम् वर्षितारं
वशापुनामानम् ॥ ३ ॥

त्वं तदुक्थमिन्द्र बर्हणा कः प्र यच्छता सहस्रां शूरु दधिं ।
अव गिरेदासं शम्बरं हन् प्रावो दिवोदासं चित्राभिरुती ॥ ५ ॥

त्वम् । तत् । उक्थम् । इन्द्र । बर्हणा । कः । प्र । यत् । शता । सहस्रा । शूरु । दधिं ।
अव । गिरेः । दासम् । शम्बरम् । हन् । प्र । आवः । दिवोदासम् । चित्राभिः । ऊती ॥ ५ ॥
वेङ्कट० अव अहन् । प्रकथं रक्षितवानसि दिवोदासम् शम्बरभीतं विशैः रक्षणैः ॥ ५ ॥

इति चतुर्थांशके षष्ठाध्याये एकविंशो वर्गः ॥

त्वं श्रद्धाभिर्मन्दसानः सोमैर्दमीतये जुष्टुरिमिन्द्र सिष्वप् ।
त्वं रजि पिठीनसे दशस्यन् पृष्टिं सहस्रा शय्या सचाहन् ॥ ६ ॥

त्वम् । श्रद्धाभिः । मन्दसानः । सोमैः । दमीतये । जुष्टुरिम् । इन्द्र । सिष्वप् ।
त्वम् । रजिम् । पिठीनसे । दशस्यन् । पृष्टिम् । सहस्रा । शय्या । सचा । अहन् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'हे इन्द्र !' त्वम् सोमैः मन्दसानः दमीतये श्रद्धाभिः अर्ध्यान् एष जुष्टुरिम् नाम अस्वापयः
अमारयः । त्वम् राज्यं पिठीनोनाम् प्रयच्छन् शय्याम् पृष्टिम् सहस्राणि प्रशया सह हतवान्,
सदावो वा तस्य मूचेति ॥ ६ ॥

अहं चून तत् सूरिभिरानश्यां तव ज्यायं इन्द्र सुन्नमोजः ।
त्वया यत् स्तवन्ते सधवीर धीरास्त्रिवरुथेन नहुषा शविष्ठ ॥ ७ ॥

अहम् । चून । तत् । सूरिभिः । आनश्याम् । तव । ज्यायः । इन्द्र । सुन्नम् । ओजः ।
त्वया । यत् । स्तवन्ते । सधुषीर । धीराः । त्रिवरुथेन । नहुषा । शविष्ठ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अहम् अपि तत् सोमभिः पुत्रवीरैः सह प्राप्नुयाम् तव प्रशस्ततरं सुखं वरं वा त्वया
दत्तं मुखेन दत्तम्, नहं श्रुवन्ति वीराः मनुष्याः हे वीरैः सदिह ! बलवत्तम ! इन्द्र ! ॥ ७ ॥

वयं ते अस्यामिन्द्रं घृन्नहृती सखायः स्याम महिन प्रेष्ठाः ।

प्रातर्दनिः क्षत्रश्रीरस्तु श्रेष्ठां घृने वृत्राणां सनये धर्मानाम् ॥ ८ ॥

वयम् । ते । अस्याम् । इन्द्र । घृन्नहृती । सखायः । स्याम् । महिन । प्रेष्ठाः ।

प्रातर्दनिः । क्षत्रश्रीः । अस्तु । श्रेष्ठाः । घृने । वृत्राणाम् । सनये । धर्मानाम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० वयम् तव सम्प्रतिवति अस्मिन् अर्थादाने सखायः स्याम पूज्य ! श्रियतमाः । प्रतर्दनस्य पुत्रः
धनश्रीः नाम राजा सत्सुवीर्यः अस्तु प्रसास्यतमः इन्द्रे शत्रूणां घनानाम् च भजन इति ॥ ८ ॥

इति षतुर्धांके षष्ठाध्याये द्वाविंशो वांः ॥

[२७]

१ भरद्वाजो चार्दस्यस्य ऋषिः । इन्द्रो देवता, ऋष्या अभ्यावर्तिदानम् । त्रिष्टुप् छन्दः ।

किमस्य मदे किम्वस्य पीतामिन्द्रः किमस्य सुरुये चकार ।

रणां वा ये निषदि किं ते अस्य पुरा विविद्रे किम् नूतनासः ॥ १ ॥

किम् । अस्य । मदे । किम् । ऊँ इति । अस्य । पीता । इन्द्रः । किम् । अस्य । सुरुये । चकार ।
रणां । वा । ये । निषदि । किम् । ते । अस्य । पुरा । विविद्रे । किम् । ऊँ इति । नूतनासः ॥ १ ॥

वेङ्कट० किम् अस्य सोमस्य मदे, किम् वा अस्य पीता, किम् वा अस्य सुरुये इन्द्रः चकार ।
स्तोत्रारः वा ये निषदने प्रवर्गन्ते सोमस्य ते इन्द्र ! किम् भलमन्त पुरा पुरातनाः, किम् वा
सम्प्रति नूतना इति ॥ १ ॥

सदस्य मदे सदस्य पीतामिन्द्रः सदस्य सुरुये चकार ।

रणां वा ये निषदि सत् ते अस्य पुरा विविद्रे सद् नूतनासः ॥ २ ॥

सत् । अस्य । मदे । सत् । ऊँ इति । अस्य । पीता । इन्द्रः । सत् । अस्य । सुरुये । चकार ।

रणां । वा । ये । निषदि । सत् । ते । अस्य । पुरा । विविद्रे । सत् । ऊँ इति । नूतनासः ॥ २ ॥

वेङ्कट० सद्भवोच्यम्—सदस्येति । कल्याणमेव करोतीति ॥ २ ॥

नहि तु ते महिमनः समस्य न मघवन् मघवत्त्वस्य विश्व ॥ ३ ॥

न रावसोरावसो नूतनस्येन्द्र नकिर्दद्व्य इन्द्रियं ते ॥ ३ ॥

नहि । तु । ते । महिमनः । समस्य । न । मघवन् । मघवत्त्वस्य । विश्व ।

न । रावसः । जरावसः । नूतनस्य । इन्द्र । नकिः । दद्व्ये । इन्द्रियम् । ते ॥ ३ ॥

वेङ्कट० नदि खलु ते^१ सर्वे महिमानं वषं ज्ञानीमः, न च मण्डल^२ सर्वे धनवतम्, न च मूलेन राषकस्य । न कश्चित् जपश्यत् इन्द्र^३ एव वदन् ॥ ३ ॥

एतत् त्यत् तं इन्द्रियमचेति येनावधीर्वरशिखस्य शेषः ।

वज्रस्य यत् ते निहतस्य शुष्मात् स्वनाचिदिन्द्र परमो ददारं ॥ ४ ॥

एतत् । त्यत् । ते । इन्द्रियम् । अचेति । येन । अवधीः । वरशिखस्य । शेषः ।
वज्रस्य । यत् । ते । निहतस्य । शुष्मात् । स्वनात् । चित् । इन्द्र । परमः । ददारं ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तद् एतत् ते^१ वदन् इन्द्र । लोके विद्यमानमासीत्, येन इतवान् वरशिखासुरस्य पुत्रम् । वज्रस्य यस्मात् स्वया निहितस्य तस्मिन् बलात् शब्दाच्चोत्कृष्टः सोऽसुरो दीर्घवानिति ॥ ४ ॥

वधीदिन्द्रो वरशिखस्य शेषोऽभ्यावर्तिने चायमानाय शिक्षन् ।

वृचीवंतो यद्हरियूपीयायां हन् पूर्वे अर्धे भियसापरं दर्त् ॥ ५ ॥

वधीत् । इन्द्रः । वरशिखस्य । शेषः । अभिऽआवर्तिने । चायमानाय । शिक्षन् ।
वृचीवंतः । यत् । हरिऽयूपीयायाम् । हन् । पूर्वे । अर्धे । भियसा । अपरः । दर्त् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० वधीन् इन्द्र, वरशिखस्य पुत्रम् अभ्यावर्तिनाश्रे चायमानपुत्राय वरं भवन् । वृचीवंतः^१ असुरान् यदा हरिपूषीयाख्यायां नगपौरान् पूर्वे अर्धे युद्धार्थं निर्गतो^२ वा हृत्वात् इन्द्रः, तदानीम् अपरः परार्धे स्थितो वरशिखस्य पुत्रो भयेन^३ दीर्घ इति ॥ ५ ॥

इति चतुर्थांशके पद्याभ्यामे त्रयोविंशो वर्गः ॥

त्रिशच्छतं वृमिर्ण इन्द्र साकं युन्यावत्यां पुरुहूत श्रवस्या ।

वृचीवंतः शरवे पत्यमानाः पात्रां भिन्दाना न्यर्धान्यापन् ॥ ६ ॥

त्रिशत्शतम् । वृमिर्णः । इन्द्र । साकम् । युन्यावत्याम् । पुरुहूत । श्रवस्या ।
वृचीवंतः । शरवे । पत्यमानाः । पात्रां । भिन्दाना । निऽअर्णानि । आपन् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० त्रिशच्छतम् कवचितः इन्द्र । सावम् यस्यावत्याम् नगपौरान् पुरुहूतः^१ अशेषतया वृचीवृत्तमानो युद्धार्थं निर्गच्छन्तः स्वया भित्तमानाः^२ न्यर्धानि पतनानि^३ प्राप्नुवन्, पराहमुखा आलक्षित्यर्थः ॥ ६ ॥

यस्य गावांवरुषा स्र्यवस्यु अन्तरु पु चरतो रेरिहाणा ।

स सृञ्जयाप तुर्वशं परादाद् वृचीवंतो दैववाताय शिक्षन् ॥ ७ ॥

यस्य । गावो । अरुषा । स्र्यवस्यु इति स्र्यवस्यु । अन्तः । कुं इति । सु । चरतः । रेरिहाणा ।
सः । सृञ्जयाय । तुर्वशम् । परा । अदात् । वृचीवंतः । दैवऽप्राताय । शिक्षन् ॥ ७ ॥

१. नास्ति श्लो. २. तम् श्लो. ३. दिग्वानः किं हर्षः; दिग्वानः छ. ४. *त छन्द.
५-७. नास्ति श्लो. ६. *नास्ति छ. ७. नास्ति किं हर्षः.

वेङ्कट० मरय कश्चौ रोषमानौ शोभने घासमिच्छन्तौ घासावृधिनयोः अन्तः तु परतः घासं
रेरिहाणौ, सः वृषभाम राज्ञे वर्धशम् नाम परा अदात् वृचीवतः दैवपाताय प्रपच्छत् ॥ ७ ॥

इयाँ अग्रे रूधिनो विशतिं गा वधूमंतो मधुवा मह्यं सुम्राट् ।
अभ्यावर्ती चायमानो ददाति दुणाश्रेयं दक्षिणा पार्थिवानाम् ॥ ८ ॥

इयान् । अग्रे । रूधिनः । विशतिम् । गाः । वधूमंतः । मधुवा । मह्यम् । सुम्राट् ।
अभ्यावर्ती । चायमानः । ददाति । दुःस्पर्शा । इयम् । दक्षिणा । पार्थिवानाम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० रथवपुष्पत्तवाद् द्विविधाः विशतिम् गाः धनवाद् प्राज्ञः मद्रम् ससाट् अभ्यावर्ती
चायमानः अतो ददाति । दुर्नशा गासवितुमशक्यया इयम् दक्षिणा भस्तु सर्वदा फलप्रदा
। वृषकुञ्जातानाम् इत्यभ्यावर्तिनश्चायमानस्य दानस्त्युक्तिः ॥ ८ ॥

‘इति चतुर्थांशके पष्ठाध्याये चतुर्थितो वयोः’ ॥

[२८]

‘भरद्वाजे शर्हस्तस्य क्षयिः । गावो देवता, द्वितीयाद्यम्योः इन्द्रो गावो वा । त्रिष्टुप् छन्दः,
द्वितीयादिचतुर्धन्ता जगत्सः, अष्टमी अनुष्टुप्’ ।

आ गावो अगमन्तु भद्रमक्रन्तसीदन्तु गोष्ठे रणयन्त्वस्मे ।
प्रजावर्तीः पुरुरूपो इह स्युरिन्द्राय पूर्वीरुपसो दुर्हानाः ॥ १ ॥

आ । गावोः । अगमन् । उत । भद्रम् । अक्रन् । सीदन्तु । गोऽस्थे । रणयन्तु । अस्मे इति ।
प्रजावर्तीः । पुरुऽरूपाः । इह । स्युः । इन्द्राय । पूर्वीः । रुपसोः । दुर्हानाः ॥ १ ॥

वेङ्कट० गण्यसूक्तम् । ‘द्वितीयेन्द्रो वाऽन्त्यय पादः’ (श्रब २, ६, २८) । आगता अभ्यावर्तिनश्चायमानाद्
मयि गावः, अपि च कल्याणम् अकुर्वन् । सीदन्तु चास्माद्गोष्ठे, ‘रमयन्तु धात्वात्’ । वत्स्युक्तः
शेवैः कृत्वा च वत्सैर्गुरुपाः इह स्युः इन्द्राय बह्वीः उपसः पदः दुर्हानाः ॥ १ ॥

इन्द्रो यज्वने पृणते च शिक्षत्युपेद् ददाति न स्वं मुपायति ।
भूयोभूयो रयिमिदस्य वर्धयन्नाभिन्ने खिल्ये नि दधाति देवयुम् ॥ २ ॥

इन्द्रः । यज्वने । पृणते । च । शिक्षति । उपे । इत् । ददाति । न । स्वम् । मुपायति ।
भूयोऽभूयः । रयिम् । इत् । अस्त् । वर्धयन् । अभिन्ने । खिल्ये । नि । दधाति । देवयुम् ॥

वेङ्कट० इन्द्रः यज्वने दरिद्रेभ्यः प्रयच्छते च धनं च तस्मै प्रयच्छति, न कदाचिद् तस्य
स्वम् मुपायति । भूयोभूयः रयिम् एव तस्य वर्धयन् शत्रुभिः अभिन्ने अप्रतिहते च स्थले
स्वानपति देवकामम् ॥ २ ॥

न ता नशन्ति न ददाति तस्करो नासामामित्रो व्यथिरा दधर्षति ।

देवाँश्च याभिर्यजते ददाति च ज्योगित् तार्भिः सचते गोर्षतिः सह ॥ ३ ॥

न । ताः । नशन्ति । न । ददाति । तस्करः । न । आसाम् । अमित्रः । व्यथिः । आ । दधर्षति ।
देवान् । च । यार्भिः । यजते । ददाति । च । ज्योक् । इत् । तार्भिः । सचते । गोर्षतिः । सह ॥

पेङ्कट० न ताः नशन्ति, न च ताः हिनन्ति तस्करः, न चोरयति, न चासाम् अमित्रभवः व्यथिः
आधर्षणं करोति । देवान् च यार्भिः यजते, याः च दरिद्रेभ्यः प्रयच्छति, दीर्घकालम् तार्भिः
सह सचनं करोति गोर्षतिः । सर्वदा फलप्रदा भवन्वयसा इति ॥ ३ ॥

न ता अर्वा र्णुष्काटो अश्नुते न संस्कृतप्रमृषं यन्ति ता अग्नि ।

उरुगायमभयं तस्य ता अनु गावो मर्तस्य वि चरन्ति यज्वनः ॥ ४ ॥

न । ताः । अर्वा । र्णुष्काटः । अश्नुते । न । संस्कृतऽत्रम् । उप । यन्ति । ताः । अग्नि ।
उरुगायम् । अभयम् । तस्य । ताः । अनु । गावः । मर्तस्य । वि । चरन्ति । यज्वनः ॥४॥

पेङ्कट० कदिमैदनकमां । भिद्यमानरेणुः शत्रूणां, अथः न ताः हर्षं प्राप्नोति, यार्भिर्देवान् यजते ।
न च संस्कृतम् उप अग्नि गच्छन्ति, संस्कारं प्राणं च नापेक्षन्ते । तस्य यज्वनः मर्तस्य
बहुभिः स्तोत्रव्यम् भयाभावम् प्रति गावः वि चरन्ति ॥ ४ ॥

गावो भगो गाव इन्द्रो मे अच्छान् गावः सोमस्य प्रथमस्य भूक्षः ।

इमा या गावः स जनास इन्द्र इच्छामीद्धदा मर्नसा चिदिन्द्रम् ॥ ५ ॥

गावः । भगः । गावः । इन्द्रः । मे । अच्छान् । गावः । सोमस्य । प्रथमस्य । भूक्षः ।
इमाः । याः । गावः । सः । जनासुः । इन्द्रः । इच्छामि । इत् । हृदा । मर्नसा । चित् । इन्द्रम् ॥

पेङ्कट० गावः एव भगः देवः, गावः एव इन्द्रः, तादृशो भग इन्द्रश्च माम् आगच्छतु । गावः
सोमस्य कीलस्य मुखस्य भूक्षः । 'अत्र राजानमाह्वय पमतोदनेन परिवेषिपनयाक्यात्' (भाष्यौ
१०,१,७) इत्युच्यते । इमाः याः गावः यज्ञस्य सावधिभ्यः, ता एव हे जनाः इन्द्रः
भवति । इच्छामि हृदयेन मनसा भूतम् इन्द्रम् ॥ ५ ॥

युयं गावो मेदयथा कृणं चिदश्रीरं चित् कृणुया सुप्रतीकम् ।

भद्रं गृहं कृणुथ भद्रवाचो भृहद् वो वयं उच्यते सुभासुं ॥ ६ ॥

युयम् । गावः । मेदयथ । कृणम् । चित् । अश्रीरम् । चित् । कृणुय । सुप्रतीकम् ।
भद्रम् । गृहम् । कृणुय । भद्रवाचः । भृहद् । वः । वयः । उच्यते । सुभासुं ॥ ६ ॥

१. नास्ति रूपं. २. नास्ति चिं. ३. नास्ति चिं रूपं. ४. नाभिः मूको. ५. 'दृती मूको.
६. 'मय' मूको.

वेङ्कट० दूयम् गावः। पीनें वृद्धं कृशम् अपि, अशोभनावयवम् अपि वृद्धं शोभनावयवम्।
भद्रम् च गृहम् कृणुष्व हे भद्रवानः।। मद्रम् यः मद्रम् उच्यते सहातेषु क्षीराधिकम् ॥ ६ ॥

प्रजावतीः सुयवसं रिशन्तीः शुद्धा अपः सुप्रपाणे विवन्तीः ।
मा वः स्तेन ईशत माघशंसः परिं वो हेती रुद्रस्य वृज्याः ॥ ७ ॥

प्रजावतीः । सुयवसम् । रिशन्तीः । शुद्धाः । अपः । सुप्रपाणे । विवन्तीः ।
मा । वः । स्तेनः । ईशत । मा । अघशंसः । परिं । वोः । हेतिः । रुद्रस्य । वृज्याः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० परसवतीः शोभनं घासं मलयन्तीः शुद्धानि वदन्तानि शोभने तीर्थे विवन्तीः यः स्तेनः
मा ईशित, मा च पापाभिलाषः, यदस्य हेतिः 'च वः' परि वृणुतु। प्रयुक्ता विपासा भवतिः
इति रुद्रस्य हेतवः । तासाम् मा ईशितेति ॥ ७ ॥

उपेदमुपपर्चनमासु गोपूपं पृच्यताम् । उपं ऋपमस्य रेतस्युपेन्द्र तव वीर्ये ॥ ८ ॥

उपं । इदम् । उपपर्चनम् । आसु । गोपु । उपं । पृच्यताम् ।
उपं । ऋपमस्य । रेतसि । उपं । इन्द्र । तव । वीर्ये ॥ ८ ॥

वेङ्कट० उप पृच्यताम् इदम् ऋपस्य उपपर्चनम् पयः गोषु आसु । तथा उप पृच्यताम् ऋपमस्य रेतसि ।
'पयवो हि ऋपमस्य रेतः' । तथा उप पृच्यताम् इन्द्र । तव वीर्यभूतासु गोष्विति ॥ ८ ॥

इति षतुर्थाष्टके षष्ठाध्याये पञ्चविंशो वर्गः ॥

शुक्राकरोष् त्रिंशत्संवायं माघवो नाम कथन ।

वीरमाश्रिय निवसन् कावेर्या दक्षिणे सुलम् ॥ १ ॥

इति वेङ्कटमापवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताध्याय्यायाने षतुर्थाष्टके षष्ठोऽध्यायः ॥

— ३ —

इति ऋग्वेदे सभाष्ये षतुर्थाष्टके षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः

वेङ्कट०

'इन्द्रं वो नरः सख्याव' व्याचिख्यासति माधवः ।
 मत्वर्येषु चक्रव्यं पूरणेषु प्रदर्शयन् ॥ १ ॥
 मत्वर्येषाम्मत्वर्येषो न तु लोके प्रदर्शयते ।
 प्रयुज्यते स वेदे तु पादं पूरयितुं पुनः ॥ २ ॥
 'वाजैर्भिर्वाजिर्नविती', 'रक्षोश्वाय षजिव.' ।
 'मा इत्तुर्वीतुमार्त्तमा' इति पादा निदर्शनम् ॥ ३ ॥
 मत्वर्येषो षड्विहीर्नेव्यते साविदकैरिह ।
 'अर्द्धमा सुदानव.' इति षष्ठो वेदेषु तापसः ॥ ४ ॥
 'दृसा दीर्घे(ष्ठा)' इति पदे तथा 'रुध्यां रुधीर्त्तमा' ।
 दृसा रप्येति तत्राहुः पूरणे नेति माधवः ॥ ५ ॥
 स्तुतिर्विरम्याभिधानाद् अर्षामेदेऽपि गम्यते ।
 दर्शनीयाविगौ देवावित्युक्त्वा नापचे पुनः ॥ ६ ॥
 न दर्शनीयावपि तु दर्शनीयतमाविति ।
 तथा न रप्यावपि तु रपनेवृत्तमाविति ॥ ७ ॥
 'दूरप्रयुक्तोपसर्गैस्तरणार्थं पुनः बबधित् ।
 उपसर्गोः प्रयुज्यान्ते नः ते केवलपूरणाः ॥ ८ ॥
 'आ वामस्यासुः शुचमः', 'आ भार्गवी गार्गीभिः' ।
 पादे धतुर्थं आकारः प्रयुक्त उभयोरपि ॥ ९ ॥
 'अभि त्वा मोर्त्तमा गिरा' बहवः सन्ति तापसाः ।
 प्रागाथयातात् प्रयुज्यन्ते ततः प्रागपि केचन ॥ १० ॥
 'एवं नो अग्ने त्वं देव', 'मर्त्यो मर्त्यस्य नः' ।
 पूर्वविधेषु मर्त्येषु पूरणं न विद्यते ॥ ११ ॥ इति ।

१. नास्ति वि. २. नास्ति लय. ३. ऋ १,२,१०. ४. ऋ ६,४५,१८. ५. ऋ ८,
 ६०,२०. ६. ऋ १,१४१,९. ७. ऋ १,१८३,२. ८. 'न इ ब्रह्म. ९. इति ब्रह्म.
 १०. 'माभिर्नि ब्रह्म. ११. नास्ति वि' लय. १२. ऋ १,१८१,२. १३. ऋ २,४,८. १४. ऋ १,
 ५८,१. १५. ऋ १,३१,१२. १६. ऋ ८,२०,२१. १७. नास्ति ब्रह्म.

[२९]

भरद्वाजो भार्गवस्य ऋषि । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

इन्द्रं वो नरः सखायं सेपुर्महो यन्तः सुमतये चक्रानाः ।

महो हि दाता वज्रहस्तो अस्ति महाम् रणमर्षसे यजधम् ॥ १ ॥

इन्द्रम् । व । नर । सखायं । सेपु । मह । यन्तः । सुमतये । चक्राना ।

मह । हि । दाता । वज्रहस्त । अस्ति । महाम् । ॐ इति । रणम् । अर्षसे । यजधम् ॥१॥

स्कन्द० 'अत ऊष्वम् अनादिष्टमैन्द्रम्' (तु श्रअ १, १२, ५) इत्येवमौत्रं प्रारु 'अधि वृषु पणीनाम्' (६४५, २१) इत्येताः । इन्द्रम् व प्यत्ययेनेद बहुवचनम् । एषा । नर मनुष्या भ्रतृवगायदा सख्याय सखिःशाय सेपु स्तुवयन्त । मह महद्यागलक्ष्यं कम यत । अनुतिष्ठन्त इत्यर्थे । सुमतय इत्ये पश्चम्य इत्यया शोभना मतिर्यस्य स सुमति यजमान, तदर्थम् वचाना ततन् अभिप्रतन् अर्थ कामयमाना । उत्तरोऽर्थेच प्रत्यक्षकृतो भिन्न वाक्यम् । मह हि हिशन्दो यस्मादर्थे । यस्मान्महत अन्नस्य धनस्य यच्छ दाता यज्रहस्त इन्द्र अस्ति भवति । यस्मादिति वचनात् तस्मादित्यप्याहार्यम् । तस्मात् महाम् महात्तम् इन्द्रम् । उ इति पदपरण । रणम् रमणीयम् अवसे तर्पणाय पाठनाय वा यजन्वम् हे ऋत्विजः । ॥ १ ॥

वेङ्कट० भरद्वाज । इन्द्रम् सुष्माकम् ऋत्विजः सखाय सृष्टेयु महान्त गच्छन्त इन्द्रस्य सुमतये कामयमाना । महत् दि दाता वज्रहस्त भवति । महान्त रमणीय रक्षणाय यजधम् ॥ १ ॥

आ यस्मिन् हस्ते नयाँ भिमिक्षुरा रथं हिरण्यये रथेष्ठाः ।

आ रश्मयो गर्भस्तयोः स्थूरयोराध्वन्नासो वृषणो युजानाः ॥ २ ॥

आ । यस्मिन् । हस्ते । नया । भिमिक्षु । आ । रथं । हिरण्यये । रथेऽस्था ।

आ । रश्मयै । गर्भस्था । स्थूरयो । आ । अर्धन् । अर्थास । वृषण । युजाना ॥ २ ॥

स्कन्द० यस्य किमुच्यते । यस्मिन् इति पञ्चम्ये सप्तमी । यस्येन्द्रस्य हस्त नयाँ नराकारस्येन्द्रस्य स्वभूता मूष्यो वा हिता आ भिमिक्षु म्वक्षरगतिकमण सप्रसारणेनेद रूपम् । आत्पच्छति । क । एभ्य इति चक्षति । यो रश्मीन् हस्तन गृह्णातीत्यर्थे । न च हस्त एव केवलम् । किं तर्हि । आ रथ रथेऽप्याराच्छति । रथेऽप्यासज्जतीत्यर्थे । कीदृशे । हिरण्यय सुवर्णमय । कीदृशो रश्मय । रथेष्ठा इत्ये रथे स्थावार । न च हस्ते रथ च वाच्ये । किं तर्हि । आ' गर्भस्तयो । गर्भस्ति इति बाहुवाच । माहोरप्यागच्छति । स्थूरयो गृह्णाया अधोभाग पादसन्निभुष स्थूर इत्युच्यते तथाच । य इन्द्रोऽतिबहुत्वाद्दयाना कपान्चिद्दश्मीन् हस्तन गृह्णाति, केषा न्यिदथ आत्पच्छति कपान्चिद्वाहो, केषान्चिद्दयवोस्तिवर्ग । यस्य च आ अन्नन् भागच्छन्ति वाचन्ति शूम् शृष्टून् वा प्रति अन्तास अदवा वृषण वर्षिणार रेतस सेष्ठाः । अक्षवत्

इत्यर्थः । युजानाः योजनशीलाः । रथे नित्यं युक्ता इत्यर्थः । तच्छन्दमध्याहृत्य तं यजन्-
मिति पूर्वपक्षैर्नवास्वता योग्या ॥ २ ॥

वेङ्कट० अपि यस्मिन् इन्द्रे हते नृदिता अर्थास्त्रिद्वन्ति, अपि च यः द्विरपमये रथे तिष्ठति,
अपि च यस्म लघुलोः बाहोः लक्ष्यग्राहा भवन्ति, अपि च अश्वनि 'वस्य रथे' अश्वः पुमांसः युजानाः
भवन्ति ॥ २ ॥

श्रिये ते पादा दुव आ भिमिक्षुर्धृष्णुर्वज्री शर्वसा दक्षिणावान् ।

वसानो अर्कं सुरभिं दृशे कं स्वर्णं नृतविपिरो बभूथ ॥ ३ ॥

श्रिये । ते । पादा । दुवः । आ । भिमिक्षुः । धृष्णुः । वज्रो । शर्वसा । दक्षिणावान् ।

वसानः । अर्कम् । सुरभिम् । दृशे । कम् । स्वः । न । नृतो इति । इधिरः । बभूथ ॥ ३ ॥

स्कन्द० श्रिये अर्थम् ते तव स्वभूतो पादा पादौ दुवः परिचर्याम् आ भिमिक्षुः म्यहातिरत्र
सामर्थ्यादन्वर्णित्यर्थः । आगमयन्ति प्राचयन्ति । श्रियः प्राप्तुं तव पादौ मनुष्याः परिचर-
न्वीत्यर्थः । किञ्च धृष्णुः अभिभवित्वा शत्रूणां त्वम् वजी तद् श्वसा बलेन दक्षिणावान्
दक्षिणा दानमुत्साहो वा, तदाश्च अस्ति । किञ्च वसानः आच्छादयन् उरस्यपिण्डान् धातुम् कथञ्चम्
सुरभिम् सुगन्धिं 'लोहरत्नवद् वा अक्षरपरिहितं' एते दर्शनाय मरुपाय' । कम् सुभम्, पदपुरणो वा
केशव्यः । स्वः न आदित्य इव हे नृतो । नचनशील ! इधिरः इधिरिच्छा शत्रुवधे, बह्वान् ।
वपवा इव गवावित्यस्य, इपिर्गतिः, तद्धान् । वभूथ भवसि । यथा आदित्यसामोवधे' सर्वदा
इच्छावान् *तथा त्वं शत्रुवधे इच्छावान्* शत्रून् वा प्रति गतिमान् भवसीत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० श्रयणाय मनुष्याणां तव पादाणि देवांसि मनुष्याणां परिचर्यां कुर्वन्ति, प्रकाशं कुर्वन्ति
गमनाय । धर्षिता बलेन वजी दानवान् आच्छादयन्, रूपं शोभनगन्धं वशमाय त्वम्' आदित्य इव
गमनशीलो भवसि हे नैतः । ॥ ३ ॥

स सोम आभिश्चलतमः सुतो भूय यस्मिन् पृक्तिः पृच्यते सन्ति धानाः ।

इन्द्रं नरः स्तुवन्तो ब्रह्मकारा उक्था शंसन्तो देववाततमाः ॥ ४ ॥

सः । सोमः । आभिश्चलतमः । सुतः । भूय । यस्मिन् । पृक्तिः । पृच्यते । सन्ति । धानाः ।

इन्द्रम् । नरः । स्तुवन्तः । ब्रह्मकाराः । उक्था । शंसन्तः । देववाततमाः ॥ ४ ॥

स्कन्द० सोमः आभिश्चलतमः अतिशयेन पयआदिभिः अर्घ्यैरामिधः* सुतः सभिपुत्रः भूय अक्षेरथं
भूरादेशः, लक्ष्यं च त्वम् । अस्ति । यस्मिन् पृक्तिः पृच्यतेऽसाविति पृक्तिः सर्वगोयपुरोडाशादिकं
पृच्यते । न च केवलः सोमोऽस्ति । त्वं तर्हि । सन्ति धानाः अवि । इन्द्रस्य सोमोऽस्ति,
इत्येतेष्वस्य धानाः सन्तीत्यर्थः । क पुनः सन्ति । सामर्थ्यादस्मिन्नस्यैव सर्वत्र वा । किञ्च
इन्द्रम् नरः मनुष्याः स्तुवन्तः । सोमैः ब्रह्मकाराः उक्था शस्त्राणि च शंसन्ताः देववाततमाः
अतिशयेन देवैरभिगताः सन्ति । न 'केवलमामिधः सोमो धानाश्चेत्यर्थः' ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति मूको. २-१. लोहरत्नवद् मूको. ३. इत्यापि मूको. ४. 'स्वरातोकोवधे मूको.
५-५. नास्ति मूको. ६. तवान् ल लयं. ७. शरपैरभियः मूको. ८. नास्ति मूको. ९-९. 'लमापाना'
मूको.

वेङ्कट० सः सोमः आभिमुख्येन इन्द्रस्य मिश्रयिता गुताः समस्तः । सस्मिन् पुरोडासाः पच्यन्ते
सवनीयाः, सन्ति च धानाः । इन्द्रम् नरः स्तुवन्तः शोप्रस्य कर्तारः । उच्यन्ति च संघन्तः
देवैः भक्तिशयेन अभिगम्यन्ते स्तोत्रसखशुभ्रपुभिः ॥ ४ ॥

न ते अन्तः शर्वसो धाय्यस्य वि तु वावधे रोदसी महित्वा ।

आ ता सूरिः पृणति तृत्तुजानो यथेषाम्पु सुमीर्जमान ऊती ॥ ५ ॥

न । ते । अन्तः । शर्वसः । धायि । अस्व । वि । तु । वावधे । रोदसी । महित्वा ।

आ । ता । सूरिः । पृणति । तृत्तुजानः । यथाऽऽपु । अऽऽपु । सुऽऽर्जमानः । ऊती ॥ ५ ॥

स्कन्द० न ते सव अन्तः शर्वसः बलस्य धायि दधातिपारणार्थः । सुस्रोऽपि चावापपूर्वार्थे
इत्यस्य । अवधारणे प्रापते केनचित् अर्थः । अनन्तं-तवैतद् बलमित्यर्थः । 'वि'त् वावधे-
तु इति पदपूर्णे भृशार्थो वा । भृशं च-विवापते रोदसी चावापृथिव्यावपि, किं
पुनरस्यत् । महित्वा महत्त्वेन । परोऽर्धैः परोक्षकृतः । ता-तच्छब्देनात्र प्रकृत्येन्द्रस्य-प्रति-
निर्देशः । द्वितीयैकवचनस्य 'चायम्-सम आकारः' । तम्-इन्द्रम्-सूरिः सोता-आ पृणति पृण
प्रीणने । आभीणयति । तर्पयति सोमेनेत्यर्थः । तृत्तुजानः-कत्यादरेण त्वरमाणः । अथवा-ता
इति तच्छब्देन-स्तोत्रः प्रतिनिर्देशस्तुतेरेव-पच्छब्दोऽप्याहार्यः । यं-सूरिं सोतारम्-इन्द्रः
घनेन आभीणयति त्वरमाणः क्षिप्रमित्यर्थः । कयम्-युगेत्-अपु-इति तृतीयायै
सप्तमी । गोयूपानीवाग्निः गोपालः प्रभूदेवोदकेनेत्यर्थः । समीजमानः इन्द्र-यति कुत्सनयोः ।
सहस्रमानः ऊती पालयिता पालयिता वा ॥ ५ ॥

वेङ्कट० न तव अस्य बलस्य अन्तः केनचित् क्रियते । महत्त्वेन सव शवः चावापृथिव्यौ विवापते
शीघ्रम् । आ प्रवच्छति तानि धनानि सूरिः त्वरमाणः गोयूपानिव गोवृष्यः अपुः सहस्रमानः
रक्षणार्थम् ॥ ५ ॥

एवेदिन्द्रः सुहवः शृण्वो अस्तृती अर्नृती हिरिशिप्रः सत्वा ।

एवा हि जातो अर्समात्पोजाः पुरु च वृत्रा हनति नि दस्युन् ॥ ६ ॥

एव । इत् । इन्द्रः । सुहवः । शृण्वः । अस्तु । ऊती । अर्नृती । हिरिऽशिप्रः । सत्वा ।

एव । हि । जातः । अर्समात्पोजाः । पुरु । च । वृत्रा । हनति । नि । दस्युन् ॥ ६ ॥

५-६० एव-शब्द एवमित्यर्थः, इत् शब्दः एवेत्यस्य । एवमेवेति-वचनाद्- 'एवमेवेदानीमिति
'नेत्यायसम्बद्धमन्वाहार्यम्' । यथैवेदानीमेवमेव इन्द्रः सुहवः स्वाह्वानाः सर्वदासाकम् अरुः शत्रवः
महान् ऊती पालयिता सन् अर्नृती अपालयिता इत्येवाम् हिरिशिप्रः हिरिनाम्नो इतिवर्षावः ॥ शिमे

१. नास्ति-शि' ह्ये. २-२. विविध मूकोः. ३. 'अर्नृती' मूको. ४-५. 'नात्यभ्यन्तारः' मूको.

६. पूरने मूको. ७. गोपाल मूको. ८. प्रवच्छति मूको. ९. नास्ति मूको. १०-११. यथैवेति-
यो-न्यायसम्बद्धम् मूको. १०. स्वाह्वानाः मूको.

इन् । इरित्तसोमपानात् 'इरितीभूतहनुः । सत्वा' दाता । कणात् पुनरेतद् प्राथ्यते । उच्यते ।
 एव हि जातः - द्विशब्दो यस्माद्धे । अनिरबस्थाप्राप्ते । यस्मादेवं जात. आह्वामागविहृ-
 णामवस्थाः प्राप्ते नित्यसाहूयमानोऽस्माभिरागन्वमानः सन्नित्यर्थः । अतमात्योजाः यत्समशब्द-
 'साऽतिशब्द उपजनः । असमोजाः 'अन्येनासमवक्रः । पुरु च वृत्रा हन्ति नि निराब्दोऽत्र वृत्राब्दात्
 परो वृष्टभ्यः । बहून् अस्माकं शत्रूँश्च निहन्ति दरयून् च । 'चोरा वक्र इत्यत्र' उच्यन्ते ॥ ६ ॥

वेङ्कट० एवमेव इन्द्रः स्वाह्वानो दर्शनीयो भवतु रक्षणाय।स्माकम् अरक्षणाय च शत्रूणां हरणशोलेन्द्रः
 सदनशीलः । एवम् हि जातः इन्द्रः असमात्योजा 'समातिबलो यो भवति' स समारयोजाः,
 अतादाशा आसीत् । पुरुषि च वृत्राणि इहन्ति, 'नि' च हन्ति' असुरान् इति ॥ ६ ॥

'इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये प्रथमो वर्गः' ॥

[३०]

'भरद्वाजो दाहंस्वत्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिपुप् छन्दः' ।

भूय इद् वावृधे वीर्यायै एको अजुर्पों दयते वसूनि ।

प्र रिरिचे दिव इन्द्रः पृथिव्या अर्धमिदंस्प प्रति रोदसी उभे ॥ १ ॥

भूयः । इत् । ववृधे । वीर्याय । एकः । अजुर्पः । दयते । वसूनि ।

प्र । रिरिचे । दिवः । इन्द्रः । पृथिव्याः । अर्धम् । इत् । अस्प । प्रति । रोदसी इति । उभे इति ॥ १ ॥

स्कन्द० भूयः बहुवरम् । कुतः । चावापृथिव्योः -परत्रोपादानात् -सत्सदशादन्तरिक्षात् । इत् सर्वतः ।

पदपुरणो वाः । वावृधे वृद्धवान् -इन्द्रः वीर्याय वीरकर्मणे । एकः । इन्द्रः एकैकः - अजुर्पः
 ज्येष्ठैर्षधकर्मणः । एतद्रूपम् । अर्धव्यः । अरावर्जितो वा । दयते वृद्धाति-स्तोत्रभ्यो वसूनि धनानि ।

किञ्च प्र रिरिचे अतिरिच्यते दिवः सकाशात् इन्द्रः पृथिव्याः च । कियत्वा भागेन । उच्यते ।

अर्धम् इत् अस्य प्रति रोदसी उभे उभयोर्षावापृथिव्योः सकाशात् द्वियुग इत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० भूयः एव वधेते वीर्यकरणाय । स्वयमेव जरयितुमशक्यः प्रवच्छति धनानि । सोऽयम् इन्द्रः पृथिव्याः

दिवः च अतिरिक्त आसीत् । अर्धम् एव प्रति अस्य इन्द्रस्य उभे चावापृथिवी भवतः ॥ १ ॥

अर्धा मन्ये वृहदसूर्यमस्य यानि दाधारु नकिरा मिनाति ।

दिवेदिवे सूर्यो दर्शतो भूद् वि सन्नान्युर्विषा सुप्रतुर्धात् ॥ २ ॥

अर्धे । मन्ये । वृहत् । असुर्धम् । अस्प । यानि । दाधारु । नकिः । आ । मिनाति ।

दिवेदिवे । सूर्यः । दर्शतः । भुव् । वि । सन्नानि । उर्विषा । सुप्रतुर्धः । धात् ॥ २ ॥

स्कन्द० अपनानन्दः पदपुरणः, अवि वा इत्यस्य गार्धे । अवि वा अहं तावत् मन्ये, अतोऽपि वृहत्

१. 'लक्ष्मणात्' मूको. २-९. 'तीम्... नुरतता मूको. ३ प्रात मूको. ४-४. चोरात् दत्त-
 मूको. ५. उ...तो मूको. ६-९. 'विश्वी यौ भागः मूको ७-७. न च हन्ति वि' छप्.
 ८-८. भारित मूको. ९. भारित मूको. १०. एवध एवः मूको. ११. उर्वं मूको.

महत् अगुर्यम् धीषम् अन्य इन्द्रस्य । विं धारणम् । उदपते । यानि दधार धारण यमंगामपरित्याग^१
नित्यकरणम्^२ । यान्यय पृष्टपादिकर्माणि नित्य करोति । यानोति षष्ठ्यद्भुतेस्तानीत्येषा
हार्यम् । तानि न कश्चिद् आ मिनति दिनस्ति । प्रतिषन्पु शनोतीत्यर्थं । किञ्च
दिवदिने अहन्यहनि सूर्यं दर्शत दर्शनीय भूत् क्रियासामान्यवचनत्वात् भवतिरत्र
सामर्थ्यादुदये द्रष्टव्यः । एतर्धे च सुद् । इन्द्रस्य प्रसादेन उदपति । इन्द्रो हि पृथ
हत्या सूर्यं दिग्भारोहयदित्येतत् सम्बन्धोक्तम्—‘इन्द्रं यदिन्द्र शवता यधोरहिम्’ (ऋ १, ५१, ४)
इति । तेन सूर्यं इन्द्रस्य प्रसादेनोदयति । सप्तानि सद्नानि स्थानानि उर्विषा उरुणि
पहनि सुवत् सुवर्गा इन्द्र वि धात् विषत्ते । वृष्टपादिद्वारेण विविध धारपति निष्पादयति ।
अथवा सप्तानि उदकानि । दधातिरपि दानार्थं । ददाति ॥ २ ॥

वेङ्कट० अतो जानामि इह इन्द्रस्य यत्नमिति । यानि अतो धारयति, न तानि कश्चिद् दिनरित
भवति । तत्रैतदक व्रतम्—अन्वह दर्शनीय सूर्यः भवति । तथा सुकर्म इन्द्र सप्तानि उरुणि
पृथिग्यादीनि वि धारयतीति ॥ २ ॥

अद्या चिन्त् चित् तदपौ नदीनां यदाभ्यो अरदो गातुभिन्द्र ।

नि पर्वता अग्रसदो न सेदुस्तर्या दृळ्हानि सुकृतो रजांसि ॥ ३ ॥

अथ । चित् । तु । चिद् । तत् । अप । नदीनाम् । यत् । आम् । अरद । गातुम् । इन्द्र ।
नि । पर्वता । अग्रसद । न । सेदु । त्वया । दृळ्हानि । सुकृतो इति सुकृतो । रजांसि ॥३॥

स्कन्द० विष्णुर्देवो द्यावपि समुद्रपार्यो । सु-शब्दोऽप्येतत्पेतस्य प्रतियोगित्वेनोपात्तत्वात् समुद्रपार्ये-
विष्णुर्देवोऽथ गुराशब्दात् । अथ च पुरा च । सर्वकारमित्यर्थे । तत् अप कर्म नदीनाम् मत
आम्य एतस्येनेते द्वितीयाचनुद्योः । यस्मै इमा यदर्थमेता नदी अरद धारण । इन्द्रेण
वारितमुदक पनदी खनति तदिन्द्र एव खनवीत्युच्यते । तथा चोक्तम्—इन्द्रो अस्मो अरद-
इत्यवाहु (ऋ ३, ३३, ६) इति । गातुम् यस्मादित्यनन्तं सामानाधिकरण्यादिहापि चतुर्थमर्थं
एव द्वितीया । गातये समुद्र प्रति गमनाय हे इन्द्र । अथवा यच्छब्दो यस्मादर्थे । सर्वत्र
विभक्तय स्वार्थे । गातुशब्दस्तु करणसाधनो गमनमार्गवचन । अथ च पुरा च तदेव कर्म
नदीनाम् । कस्मात् । यस्मादासामर्थावास्तन खेत इन्द्र इति । किञ्च पर्वता मेधा, अग्रसद
अथ अश्न तत्र ये निषण्णा औद्विकत् आत्मभरय ते यथा उद्वत् नि सेदु । त्वया इन्द्र
माना निधीदन्ति निषण्णा वा । यथा भोजनप्रधाना दैहिकप्रधाना पित्र्यकर्मवर्तिता मनुष्या
वरकाश्रक पतन्ति अधोऽधो गच्छन्ति उद्वत्त्वया इन्द्र्यमाना मेधा इत्यर्थे । किञ्च त्वया उद्वानि
सुस्थितानि ह सुकृतो सुकर्मन् सुवत् या रजांसि, लोका अपि प्रयस्त्वदाधिता
इत्यर्थे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अथ पुरा च तत्रैव वेग नदीनाम्, यत्र आत्म मार्ग वज्रेण अरद इन्द्र । तथा
शिलोत्कपाश्च आत्मनेव स्वस्थाने सीदन्ति नि सीदन्ति । त्वया उद्व अर्पित सुकर्मन् लोक ॥ ३ ॥

१. 'गात्राधियाग' मूको २ 'करय' मूको ३ 'यस्मादित्य' मूको ४ 'यस्मादासामर्था' मूको
५ औद्विक मूको ६ तथा मूको. ७ दैहिक मूको. ८ येन मूको

सत्यमित् तन्न त्वावीं अन्यो अस्तीन्द्रं देवो न मर्त्यो ज्यायान् ।
अहन्नहिं परिश्रयान्तमर्णोऽवासृजो अपो अच्छा समुद्रम् ॥ ४ ॥

सत्यम् । इत् । तत् । न । त्वाऽवान् । अन्यः । अस्ति । इन्द्रं । देवः । न । मर्त्यः । ज्यायान् ।
अहन् । अहिम् । परिश्रयान्तम् । अर्णः । अत्र । असृजः । अपः । अच्छ । समुद्रम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० इत् इति षट्पुरुषः । सत्यम् तत् । यत् कृतम् । उच्यते । न त्वावान् त्वत्सदृशः अन्यः अस्ति
हे इन्द्र ! देवः^१ न अपि मर्त्यः कश्चित्, नापि ज्यावान् प्रशस्यतरो वृद्धतरो वाऽस्ति । किं कारणम् ।
अहन् अहिम् हत्वानसि मेघम् परिश्रयान्तम् शयतिः शयानार्थः । सामर्थ्याच्च तत्पूर्वकस्य संरोध-
स्योपलक्ष्यार्थः । सर्वतः संहरानमित्यर्थः । अर्णः उदकम् । इत्वा च भव असृजः भवसिद्धवान् अपः
उदकानि अच्छ भाष्यम् समुद्रम् पार्थिवम् । सर्वाणि मेघोदकानि नदीरूपेण समुद्रे प्राप्नुवन्ति ।
अत्र इदमुच्यते — भाष्यं समुद्रमिति ॥ ४ ॥

षेड्ढ० सत्यम् इत् तत्, न त्वत्सदृशः इन्द्र ! अन्यः कश्चित् अस्ति देवः मर्त्यः वा, न च ज्यावान् इति ।
हत्वानसि अहिम् उदकं परितृप्त्य शयानम् । इत्वा च समुद्रम् प्रति भव असृजः अपः ॥ ४ ॥

त्वमपो वि दुरो विपुंचीरिन्द्रं दृळ्हमरुजः पर्वतस्य ।
राजाभवो जगंतर्षणीनां साकं सूर्यं जनयन् धामुपासम् ॥ ५ ॥

त्वम् । अपः । वि । दुरः । विपुंचीः । इन्द्रं । दृळ्हम् । अरुजः । पर्वतस्य ।
राजा । अभवः । जगतः । तर्षणीनाम् । साकम् । सूर्यम् । जनयन् । धाम् । उपसम् ॥ ५ ॥

स्कन्द० त्वम् अपः स्वत्ययेनेदम् । अपाम् दुरः निर्गमनद्वाराणि विपुंचीः विपुशब्दो नानार्थवाची ।
अत्रतिर्गत्यर्थः । नानागतः । इत्शब्दश्च व्यवस्थितानि बिलानीत्यर्थः । हे इन्द्र ! दृळ्हम् सुष्ठु
वि अरुजः विविधं भद्रवान् । उदात्तितयानित्यर्थः । पर्वतस्य मेघस्य । किञ्च राजा ईश्वरः
अभवः भवसि जगतः त्रैलोक्यस्य सम्बन्धिवान् तर्षणीनाम् मनुष्याणाम् । यावन्तस्त्रैलोक्ये
मनुष्याः तेषां सर्वेषामित्यर्थः । साकम् सह सूर्यम् धाम् दिवम् उपसम् च जनयन् । कथं पुनरिन्द्रः
सह सूर्यादीनि जनयति । कृत्स्नस्य जगत्तो जन्मतो चर्माधर्मापसत्वात्, तयोश्च वृष्ट्यायत्तत्वात्,
तस्याश्चेन्द्रकर्तृत्वात् ॥ ५ ॥

षेड्ढ० त्वम् उदकानि मेघस्य^१द्वाराणि वि अरुजः शिवमग्नयानि इन्द्र !, इदम् अपाम् निर्गमनद्वारं च ।
राजा अभवः जगतः मनुष्याणाम् सूर्यम् दिवम् उपसम् च सह जनयन् ॥ ५ ॥

^१इति ऋषिभाष्ये सप्तमाध्याये द्वितीयो वर्गः ॥

[३१]

^१ब्रह्मोत्रो भारद्वाज ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

अभूरेको रयिपते रयीणामा हस्तयोरधिथा इन्द्र कृष्टीः ।
वि तोके अप्पु तनये च सुरेऽवीचन्त तर्षणीपो दिवाचः ॥ १ ॥

१. नास्ति मूको. २. देव मूको. ३-३. नास्ति मूको.

अमूः । एकः । रयिऽपते । रयीणाम् । आ । हस्तयोः । अपियाः । इन्द्र । कृष्टीः ।
वि । तोके । अप्सु । तनये । च । सुरे । अवीचन्त । सर्पणयः । त्रिऽपौचः ॥ १ ॥

स्कन्द० 'सुहोयोऽभूर्दिसूक्तमाह' । सुहोयो नामपिः 'अमूरेकः' - इति द्वे सूक्तेः मन्त्रे । द्वे पृष्ठे सूक्ते सुहोयस्त्वार्यमित्यर्थः । अमूः भवसि त्वमेव एकः हे रयिपते । धनानां स्वामिन् । रयीणाम् पृष्टीधृतेरभूर्दिस्यस्य च को भवामीति साकाङ्क्षत्वात् दातेति वाच्यशेषः । धनानां दाता । किञ्च हस्तयोः आ अपियाः लक्ष्ये लुङ् । आदधासि स्वापयसि हे इन्द्र । कृष्टीः मनुष्यान् । सर्वमनुष्वांश्च पते करोतीत्यर्थः । किञ्च वि तोके अन्तु तनये च सुरे 'शोकः पुत्रः' । भारो वृष्टिलक्षणाः । तनयः पौत्रः । सुर आदितयः, तेन पात्र तदुदयो लक्षयते । सर्वत्र च 'निमित्ताद् कर्मसंयोगे' (पावा २,३,२९) इत्येवमित्यं सप्तमी । 'यमंणि द्वीदिनं हन्ति'—इति षष्ठी । पुत्रादिनिमित्तमित्यर्थः । अवीचन्त 'विषिधे स्वा' भुवन्ति । याचन्त इत्यर्थः । सर्पणयः मनुष्वाः विनायः विविधानिः स्तुतिलक्षणाभिः धाग्भिर्भुक्ताः । स्तुवन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० सुहोयो भारद्वाजः^१ । 'हे रयिपते । इन्द्र ।' इत्येव एकः धनानामीश्वरः अमयः । तथा तव हस्तयोः समीपे मन्त्राः करोषि । धनदानाः त्वां तनयादिनिमित्तं विविधम् आह्वयन्त । सुरः सूर्यः ॥ १ ॥

त्वद् भियेन्द्र पार्थिवानि विश्वाऽप्युता चिच्छ्यावयन्ते रजांसि ।

द्यावाक्षामा पर्वतासो वनानि विश्वं दृळ्हं भयते अजमन्ना तं ॥ २ ॥

त्वद् । भिया । इन्द्र । पार्थिवानि । विश्वा । अप्युता । चित् । च्यवयन्ते । रजांसि ।

द्यावाक्षामा । पर्वतासः । वनानि । विश्वम् । दृळ्हम् । भयते । अजमन् । आ । ते ॥ २ ॥

स्कन्द० स्वस्तः भिया भयेन हे इन्द्र । पार्थिवानि 'पृथिवी' (निष १,३) इत्यन्तरिक्षगाम, तस्यां भवानि विश्वा सर्वाणि अच्युता चित् अच्युतप्राण्यपि च्यावयन्ते पातयन्ति रजांसि उदकानि । के । सामर्थ्यान्नेषाः । किञ्च द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ पर्वतासः पर्वताः वनानि वृक्षसमूहाः अन्वयश्च विश्वम् - सर्वम् दृळ्हम् बल्यम् भयते विभेति अजमन् आ अजतिर्गौर्यर्थः । भानमने ते तव । यदा त्वमगाच्छसि तदा सर्वो विभेवीत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० इत्यः भवेन अच्युतानि अपि पार्थिवानि रजांसि लोकाः स्वस्थानान् च्यवयन्ते । द्यावापृथिवी चिच्छिच्छयाः वनानि विश्वम् इदम् तव गमने विभेति ॥ २ ॥

त्वं कुस्तेनाभि शुष्णामिन्द्राशुषं शुष्यं कुर्वन् गर्विष्टौ ।

दशं प्रपित्वे अम सूर्यस्य सुपायश्चक्रमर्दिवि रपांसि ॥ ३ ॥

त्वम् । वुरसेन । अभि । शुष्णम् । इन्द्र । अशुषम् । शुष्यं । कुर्वन् । गोर्द्विष्टौ ।

दशं । प्रपित्वे । अर्धं । सूर्यस्य । सुपायः । चक्रम् । अर्दिविः । रपांसि ॥ ३ ॥

१. 'भृत्सूक्त' सूक्ते. २-२. लोकत्र सूक्ते. ३. पुत्रमित्यर्थः सूक्ते. ४-४. विविधत्वात् सूक्ते. ५. भर* सूक्ते. ६-६. नास्ति सूक्ते.

स्कन्द० कुरसराब्दोऽत्रेन्द्रसखस्यपदैवांचकः । तृतीया च सहयोगलक्षणा वा चतुर्थ्यर्थे वा । त्वम् कुत्सेन
 कपिणा सह कुत्सस्य वार्थां च शुष्णम् शुष्णनामानमसुरं हे इन्द्र ! अत्रुपम् 'अन्वेन शोषयितुं'
 विनाशयितुमशक्यम् अभि युज्य । लुद्धर्थे लोट् । अग्नयुद्धाः अभियोत्थितवान् । भारित्वाभित्पर्थः ।
 न च केवलं शुष्णम् । किं तर्हि । कुयपम् पुत्रयनामानं च गविष्टौ गाव इत्यन्ते यत्र स गविष्टः
 सहग्रामस्मिन् । दश आन्यामसुरान् प्रपित्वा आसन्ननामैतत् गविष्टवित्येतेन^१ समानाधिकरणम् ।
 आसन्ने प्राप्ते सहग्राम इत्यर्थः । अध सूर्यस इत्यादि । अत्रेतिहासमाचक्षते—असुरैर्वापितानां
 देवानां कुरसस्य चार्थांश्च सूर्यस्य स्वभूतब्रह्मपदस्य तेनासुरानिन्द्रो जघानेति । तदेतद्ग्रामदेवे-
 नोक्तम्—'यनेत वाधितेभ्यश्चकं कुरताम युज्यते । मुषाम इन्द्र सूर्यम्' (भा ४, २०, ४) इति ।
 यदेतदिहाप्नुयते । अध-इन्द्रः^२ अपि चेत्यहोषार्थे । अपि च सूर्यस्य स्वभूतम् मुषामः अपहृतवान्
 त्वम् चकम् रभस्य । किंच अविबेः । वेतिगैत्यर्थः सामर्थ्याच्चान्तर्गतित्यर्थः, शुद्धोऽपि चापपूर्वार्थे
 द्रष्टव्यः । अपगमयसि त्वम् रपासि 'पापानि वृष्टिद्वारेण'^३ सर्वपाणिनाम् ॥ ३ ॥

षेष्टुट० त्वम् कुत्सेन सह अभि अयोधोः, शोषयितुमशक्यम् 'शुष्णम् असुरम्' इन्द्र ! कुयपम्
 चासुरम् गवामन्वेपणे^४, दश चासुरान् तत्सहायान् । प्रातःकाले सूर्यस्य चकम् असुष्णाः ।
 तेन चक्रेण तान् दश अविबेः अपगमयः । रपाःराब्दोऽसुरत्वचनः ॥ ३ ॥

त्वं शतान्यत्र शम्बरस्य पुरो जघन्थाप्रतीनि दस्योः ।
 अशिक्षो यत्र शच्या शचीवो दिवोदासाय सुन्वते सुतके भरद्वाजाय गृण्ते वसूनि ॥४॥
 यम् । शतानि । अर्ब । शम्बरस्य । पुरः । जघन्थ । अप्रतीनि । दस्योः ।
 अशिक्षः । यत्र । शच्या । शचीवः । दिवःऽदासाय । सुन्वते । सुतके^५ । भरद्वाजाय । गृण्ते । वसूनि ॥

स्कन्द० 'हे इन्द्र ! त्वम् शतानि शतसहस्रकानि शम्बरस्य पुरानामकलासुरस्य पुरः^१ नगरानि अत्र
 जघन्थ अपहृतवान् । विनाशितवानित्यर्थः । अप्रतीनि अविद्यमानः प्रपेता प्रतिगन्ता प्रतिभू-
 राशिवो येषु तान्यप्रतीनि । भीतब्रह्मसर्वयोद्धकाणीत्यर्थः । कीदृशस्य शम्बरस्य । दस्योः शत्रुमूढस्य
 उपशपथितव्यस्य वा । कस्मिन् काले । द्रव्यते । अशिक्षः अज्ञः यत्र यस्मिन् काले शच्या
 प्रश्या कर्मणा वा पुरदहनलक्षणेन हे शचीवः ! प्रज्ञानम् ! कर्मणम् ! वा दिवोदासाम रज्जे सुन्वते
 सोमाभिषवं बुधंते हे सुतके । अनुदात्तत्वात् इन्द्रस्योपधनमेतत् न दिवोदासविशेषणम् । करो-
 तिश्चात्र क्रियासामान्यत्वचनः सामर्थ्यात् गाने द्रष्टव्यः । हे सुतप ! भरद्वाजाय भरद्वाजातो^२ चर्षये
 श्नते स्तुवते । अथवा भरद्वाजराब्दोऽत्र भरद्वाजसम्बन्धे दिवोदास एव वर्तते । अयं जदी मद्वा-
 द्ध इति यथा जटिनि मद्वात्तवन्द्य । भरद्वाजसम्बन्धाय दिवोदासायेत्यर्थः । कः^३ पुनर्दिवोदास-
 भरद्वाजयोः सम्बन्धः । दातृसम्प्रदानलक्षणः । दाता दिवोदासः प्रतिग्रहीका भरद्वाजः । यदेतद्द्रव्यमिति
 'दशाःवान् दश कोशान्' (भा ६, ४७, २३) इति । किं पुनरदाः । उच्यते—वसूनि धनानि ॥ ४ ॥

षेष्टुट० त्वम् शम्बरासुरस्य शतानि पुरः हतवानसि शत्रुभिरप्रतिगठानि उपशपथितुः । मायस्यः

१-१. 'नाशेय मूको. २. गविष्टानि' मूको. ३. अयः शब्दः मूको. ४-४. पाणि वृष्टिद्वारेण मूको.
 ५-५. शुष्णाद् छर्ष. ६. ये भरः वि' छर्ष. ७. सु. वैप १, ३४००-१. ८-८. नाशित मूको. ९. भर'
 मूको. १०. का मूको.

यत्र प्रशापद्! प्रशया दिवोदासाय सुन्वते हे सुतके! सुतमिन्द्र! फलप्रदानेन प्रीणाति,
भरद्वाजबुल्लगाम^१ स्तुवते धनानि, तदानीम् अप जपन्त्य इति ॥ ४ ॥

स संत्यसत्त्वन् महते रणाय रथमा तिष्ठ तुविनृम्ण भीमम् ।

याहि प्रपथिन्नवसोर्ष मद्रिक् प्र च श्रुत श्रावय चर्षणिर्म्यः ॥ ५ ॥

सः । सत्त्वन्^२ । महते । रणाय । रथम् । आ । तिष्ठ । तुविनृम्ण । भीमम् ।

याहि । प्रपथिन् । अवसा । उर्ष । मद्रिक् । प्र । च । श्रुत । श्रावय । चर्षणिर्म्यः ॥ ५ ॥

स्कन्द० य उक्तगुणोऽसि सः, सत्त्वसत्त्वन्! । सत्त्वा दाता, सत्त्वव्यस्तौ सत्त्वा च सात्वतस्वा^३, तस्य
सन्बोधनं सत्वसत्त्वन्! महते रणाय सहस्रमाय रथम् आ तिष्ठ आक्राम । आरोहेत्यर्थः ।
हे तुविनृम्ण! बहुधन!^४ भीमम् भयानकम् आस्थाय च याहि । 'भवसोपेत्यत्र मः' उपदान्दः^५ स
याहीत्यनेनाख्यातेन सम्यग्धयितव्यः । उप याहि हे प्रपथिन्! अरसा अस्मत्पालनेन निमिषेन पर्य
पालयितव्या इत्येवमर्थमित्यर्थः । सामञ्जसीति मद्रिक् । अस्मत्पुपदे अश्रतेः 'कृत्विग्दधक्'
(पा ३,२,५९) इत्यादिना तिन् । अस्मदो मपर्यन्तस्य 'त्वमापेकवचने', 'प्रत्ययौत्तरपदयोश्च'
(पा ७,२,१७,१८) इति स आदेशः । अत्-शब्दस्वादि^६ 'विष्वादेवयोश्च टेरद्रवभ्यतावप्रत्यये'
(पा ६,१,९२) इति मद्रिक्-शब्दोऽसि । छान्दसत्त्वादश्रतेरकारलोपः । क्रियाविशेषणत्वात् नृपुंसकत्वम् ।
'मद्रिक् मद्रगामि' उपवादि मदभिन्नुपरमित्यर्थः । प्र च भावय प्रकरोण च श्रावय विस्वापय
हे सुत! विस्वात! चर्षणिर्म्यः । सर्वमनुष्णाणां चाक्षान् प्रख्यातान् कुर्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सः सत्त्वपल! महते सत्त्वमाय रथम् आ तिष्ठ बहुधन! भीमम् । उप याहि प्रसस्तमार्त!
रक्षणार्थं मदभिन्नुसम् । प्रश्रावय^७ चाक्षान् मनुष्येभ्यः हे विभ्रत! ॥ ५ ॥

'इति चतुर्धाष्टके सप्तमाध्याये तृतीयो वर्गः'^८ ॥

[३२]

'सुतोभो भारद्वाज कपिः । इन्द्रो देवता । मिन्द्रप् छन्दः'^९ ।

अपूर्व्यां पुरुतमान्यस्मै महे वीरार्यं तवसें तुरार्यं ।

विश्विने वज्रिणे शंतमानि वचांस्यासा स्थर्विराय तक्षम् ॥ १ ॥

अपूर्व्यां । पुरुतमानि । अस्मै । महे । वीरार्यं । तवसें । तुरार्यं ।

विश्विने । वज्रिणे । शमस्तमानि । वचांसि । आसा । स्थर्विराय । तक्षम् ॥ १ ॥

स्कन्द० अपूर्व्यां भावेनाकृतपूर्वाणि पुरुतमानि अतिशयेन बहूनि अस्मै प्रकृतानेन्द्राय महे महते
वीरार्यं । महच्छन्दोऽत्र वीरेत्यस्य विशेषणम् । महते वीरार्यं महावीरार्यत्वर्थः । तवसे 'तव'

१. 'बुल्लग वि' लपं. २. 'सत्त्वः नृको. ३. 'वदन्' मूको. ४-४. अर्षदेवत्य मूको. ५. उपशब्दस्य
मूको. ६. अशब्द' मूको. ७. मद्रिक् नव गामि मूको. ८. नास्ति वि' लपं. ९. प्रश्रावय मूको.
१०-१०. नास्ति मूको.

(निघ २,९) इति वलनाम । सामर्थ्याच्चान्तर्णीतमत्वर्थः । पलवते । तुराय त्वरमाणाय हिंसित्रे वा शत्रूणाम् । विरिञ्चिने 'विरप्शी' (निघ ३,३) इति महेश्वाम । महते शरीरिणे वक्रिणे वज्रवते शन्तमानि सतिशयसुखानि वचांसि स्तुतिवक्षणाणि भासा आस्येन स्वविराय वृदाय तक्षम् करोमि ॥ १ ॥

वेङ्कट० नूतमानि बहुतमानि अस्मै महते वीराय वृदाय^१ क्षिमाय स्तुतिमते वक्रिणे सुखतमानि वचांसि आस्येन करोमि स्वविराय ॥ १ ॥

स मातरा सूर्येणा कवीनामवांसयद् रुजदद्रिं गृणानः ।

स्वाधीभिर्ऋकभिर्वावशान उदुस्त्रियाणामसृजन्निन्दानम् ॥ २ ॥

सः । मातरा । सूर्येण । कवीनाम् । अवांसयत् । रुजत् । अद्रिम् । गृणानः ।
सुऽआधीभिः । ऋकऽभिः । वावशानः । उत् । उदुस्त्रियाणाम् । असृजत् । निऽदानम् ॥ २ ॥

स्कन्द० स उक्तयुग इन्द्रः सः मातरा मातृभूते धावापृथिव्यौ । कस्य । उच्यते—कवीनाम् मेधाविनां^१ स्तोत्रपात्र सूर्येण सह अवांसयत् स्वस्मिन्स्वस्मिन् इयाने वासयति । वृष्टिहारेण धारयतीत्यर्थः । रुजत् आश्रयामनेत्यत् । तिङ्पूर्वपदत्वात् तु निघाताभासः । भिनसि च अद्रिम् मेघम् तीत्यर्थः । गृणानः स्तुयमानः स्वाधीभिः । आश्रयामाधीः प्रार्थना, सुप्रार्थनैः । ऋकभिः^२ ऋचः स्तुतयः, वदद्भिः स्तोत्रभिः । महेश्वरा च वावशानः वृष्टिजन्यं लोकोपकारं विविधमांशसमानः^३ उदुस्त्रियाणाम् अयम् उत् असृजत् उच्यतेऽत्र धात्वर्थासुवादी । रुज विसर्गे । विसृष्टवान् । दत्तवानित्यर्थः । निन्दानम् निघतं दानम्, यावद्यत्र दातव्यं यावत्तत्रेत्यर्थः । अथवा स्वाधीभिर्ऋकभिरित्येताभ्यां^४ मरुतः प्रतिनिर्दिश्यन्ते^५, न स्तोत्रतः । सहयोगवक्षणा च तृतीया । असृजदित्येतेन च सम्बन्धः । स्वाश्रयानैः स्तुतिमतिः मरुभिः सह ॥ २ ॥

वेङ्कट० सः धावापृथिवी सूर्येण स्तोत्रपात्रमर्थं वासयति । भिनसि च मेघम् स्तुयमानः । सुऽरुमभिः स्तुतिमत्रिमंस्त्रिः सह कामयमाना इयानस्तुरापहतानां बन्धनम् उत् असृजत् इति ॥ २ ॥

स वह्निभिर्ऋकभिर्गोषु दार्शन्मित्तुभिः पुतकृत्वा जिगाय ।

पुरः पुरोहा सखिभिः सखीयन् दृब्धा रुरोज क्विभिः क्विः सन् ॥ ३ ॥

सः । वह्निभिः । ऋकऽभिः । गोषु । शश्वत् । मित्तुभिः । पुतऽकृत्वा । जिगाय ।
पुरः । पुरऽह्य । सखिभिः । सखिऽयन् । दृब्धाः । रुरोज । क्विभिः । क्विः । सन् ॥ ३ ॥

स्कन्द० सः इन्द्रः वह्निभिः षोडशभिः ऋचभिः गोषु अश्वु निमित्तभूतासु आपः पातयित्वा इत्येवमर्थमित्यर्थः । शश्वत् नित्यम् मित्तुभिः संक्षिप्तधारिण्यजानुभिः । सुऽरूपैरित्यर्थः । पुतकृत्वा बहूनां कर्मणो कर्ता जिगाय मेघं प्रति^१ गच्छति । किञ्च पुरः^२ असुराणां स्वभूताः

१. नारित मूको. २. क्विभिः मूको. ३. *मातृमान मूको. ४. *कैरिभिः मूको.

५. *निरित्ते मूको. ६-६. गच्छति इति मूको.

पुरोहा असुराणां पुरो इन्ता सखिभिः मरुद्भिः सह सतीयन् शानेय महतः सतीयिष्यन् ।
 सैः सह प्रीयमाण इरुष्यः । छद्वाः द्वाः दुर्भक्षाः सतीयन् वभञ्ज कविभिः मेधाविभिः
 कविः सन् स्वयमपि मेधास्येव सन् । धमया सप्तद्वन्द्वः प्रताहवचनः । मेधावी
 प्रशस्तश्च ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सः घोवृभिः मरुद्भिः सह गोषु सर्वदा क्षिप्रज्ञानुभिः विक्षिप्तपादैः पहूनां कर्मणां
 फलां गच्छति । पुरः पुरोहन्ता सखिभिः सतिरस्यमिच्छन् द्वाः मज्जपति कविभिः मरुद्भिः
 सह कविः सन् इति ॥ ३ ॥

स नीव्याभिर्जरितारमुच्छां महो वाजेभिर्महद्भिश्च शुष्मैः ।

पुरुवीराभिर्वृषभ क्षितीनामा गिर्वणः सुविताय प्र याहि ॥ ४ ॥

सः नीव्याभिः । जरितारम् । अच्छ । महः । वाजेभिः । महद्भिः । च । शुष्मैः ।
 पुरुवीराभिः । वृषभम् । क्षितीनाम् । भा । गिर्वणः । सुविताय । प्र । याहि ॥ ४ ॥

स्कन्द० य उक्तगुणोऽसि सः नीव्याभिः स्तुत्यं प्रति नेतव्यत्वाद्धीम्याः^१ स्तुत्य उच्यन्ते । ताभिर्निमित्त-
 मूताभिः । स्तुतयः श्रोतव्या इत्येवमर्थमित्यर्थः । जरितारम् माम् अन्तः क्षान्ताम् महः ।
 सहयोगश्चक्षणमृतीपथे^२ द्वितीया, स्पर्शमेव चैकवचनम् । महद्भिः वाजेभिः अग्नेः सह महद्भिश्च
 शुष्मैः बहैर्महद् वाजि दातव्यानि महान्तयज्ञानि, महान्ति च दानानि ताभिः^३ गृहीतव्येत्यर्थः ।
 कीदृशीभिः स्तुतिभिरिति । उच्यन्ते— पुरुवीराभिः बहवोऽस्मत्पुत्रपौत्रा ऋषिभ्यो वा धीराः
 'स्तुतिकरणश्रुता यासां कर्तव्येन'^४ सन्ति साः 'पुरुवीराः, ताभिः'^५ पुरुवीराभिर्वन्दुवीरकर्तृकाभिरित्यर्थः ।
 वृषभम् । वर्धितः ! क्षितीनाम् मनुष्याणामस्माकं स्वभूताभिः हे गिर्वणः ! स्तुतिभिः सम्भजनीयम् ।
 स्तुतोनां वा सम्भक्तः ! सुविताय, 'गव्यर्थकर्मणि' (पा २, १, १२) इत्येवमित्य चतुर्थी कार्णि ।
 अभ्यनुज्ञाते सुगतं वा याज्ञमित् कर्म आ प्र याहि मामिमुष्येन प्रगच्छ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सः त्वम् पुरुवीराभिः बन्धनसमर्थाभिर्निमुद्भिः कीदृशम् प्रति महद्भिः अग्नैः महद्भिः च
 बहैः कामतानं वर्धितः । गीर्भवन्वीय ! अभि प्र याहि अमुदपत्य मनुष्याणां सन्धे जरिता-
 रम् इति ॥ ४ ॥

स सर्गेण शर्वसा तुक्तो अत्यैरप इन्द्रो दक्षिणतस्तुरापाद् ।

इत्या संज्ञाना अनपावृद्धीं दिवेदिवे विविपुरप्रमृष्यम् ॥ ५ ॥

स । सर्गेण । शर्वसा । तुक्तः । अत्यैः । अपः । इन्द्रः । दक्षिणत । तुरापाद् ।
 इत्या । संज्ञानाः । अनपावृद्ध । अत्यैः । दिवेदिवे । विविपुः । अमुदमृष्यम् ॥ ५ ॥

१. सतीयिष्यन् वि' कर्म, सतिरिच्छन् ल. २. नेत्यात्' सूको, ३. 'णत्' सूको ४. नास्ति
 सूको. ५-५. नास्ति सूको. ६-६. 'याज्ञाना' लब्धे' सूको.

स्कन्द० य उक्तगुणः सः सर्गेण बेगेन शवसा शवःशब्दोऽत्रान्तर्णीतमत्वर्थः । बलवता । महत्तेत्यर्थः ।
 तत्रः त्रकतिर्गतिकर्मा । घदायदा गन्तव्यं तदातदा गतः अर्थः अर्थैः अपः मेघस्थाः
 प्रवि इन्द्रः दक्षिणतः 'दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्' (पा ५, ३, २८) इत्येवमर्थः सप्तम्या अतसुच् ।
 सप्तम्यर्थयुक्तदक्षिणतःशब्दश्रुतेऽत्रावस्थिता इति वाक्यशेषः । दक्षिणे देशेऽवस्थिताः । उत्तर-
 देशवर्तिमेकश्रेष्ठे हि स्वर्गाख्येऽवस्थितस्येन्द्रस्य सर्वं दक्षिणतः । अत 'उपपन्नं मेघस्थानामपं'
 दक्षिणतोऽवस्थितत्वम् । तुरापाद् तूर्वेतेर्हि सार्वस्य^१ तुरः । तुराः 'सहामा हिंसितारो वा तेषु' तेषां
 वा 'अभिभविता । तदा च इथा इरयम् अनेन प्रकारेण सृजानाः रूयमानाः । गीयमाना
 इत्यर्थः^२ । कास्ताः । सामोपात् स्तुतयः । अनपाद्गुत् द्वितीयार्थे प्रथमैषा । अनपावृतमनवगन्तारम् ।
 सहस्राभेऽथवलपिनमित्यर्थः । अर्थम् अर्धैरेत्यर्थस्य इदं रूपम् । शुद्धोऽपि चात्रार्थिरुपपूर्वार्थे
 श्रद्धन्वः । उपगन्तारं चेन्द्रम् दिवेदिवे महन्महति विविपुः व्याप्तुवन्ति अप्रमृष्यम् अमर्दितारम् ।
 क्षमारहितमित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'सः इन्द्रः' उरसाहेन दहेन च सङ्गतः अश्वैः ह्योत्रलक्षणं कर्म युद्धं यज्ञं वा दक्षिणतः पूर्णमभि-
 भविता सेवते । इरयन् स्तुतिं सूक्तन्तः अपनपवरणीयं धनम् दिवेदिवे प्राप्नुवन्ति शत्रुभिः
 अप्रमृष्यम्^३ इति ॥ ५ ॥

'इति षट्पाठके सप्तमाध्याये षट्पाठो वर्गः' ॥

[३३]

'शुनहोत्रो भारद्वाज ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः'^४ ।

य ओजिष्ठ इन्द्र तं सु नो हा मदीं वृषन्स्वभिष्टिर्दास्वान् ।
 सौवैश्व्यं यो वनवत् स्वधो वृत्रा समत्सु सासहैदमित्रान् ॥ १ ॥

यः । ओजिष्ठः । इन्द्र । तम् । सु । नः । हाः । मदीः । वृषन् । सुऽश्रुभिष्टिः । दास्वान् ।
 सौवैश्व्यम् । यः । वनवत् । सुऽश्रुभिष्टिः । वृत्रा । समत्सु । सासहैत् । अमित्रान् ॥ १ ॥

स्कन्द० 'शुनहोत्रस्तु 'पञ्चमं द्वे'^५ । शुनहोत्रो नाम ऋषिः 'य ओजिष्ठः' इत्येते द्वे सूक्ते अपश्यत् ।
 द्वे इन्द्र । तम् तृतीयार्थे द्वितीयैषा । तेन नः अस्मभ्यम् सु दाः सुष्टु वेदि यद्यद्वयं प्रार्थयामहे । केन^६ ।
 उच्यते । सः ओजिष्ठः अतिशयेन पश्यान् तत्र मदः सोमजनितः । द्वे वृषन् । पर्वितः । स्वभिष्टिः
 सुपरमभीष्टः प्रार्थयते यः^७ स ऋभिष्टिः दास्वान् दानवान् मदः सौवैश्व्यम् स्वधस्य कर्म
 सङ्ग्रामम् । यः चेन्द्रस्य वनवत् 'वनं यण रश्मिकौ' इत्यस्यायमुकारो विकल्पजः प्राप्सुः^८ । सम्भजते
 स्वधः सोमनाथमुक्तः वृत्रा द्वितीयैकवचनस्यापमाकारः । वृत्रमसुरम् समत्सु सहस्राभेऽपि रागाद्
 अभिभवन् अमित्रान् अन्वान् च दासुन् । यद्यपि च महस्राभेऽसम्भजनं वृत्रामित्राभिभवने^९ चेन्द्र
 एव करोति, न मदः, तथापि मत्त इन्द्रोक्तोति । महनिमित्तकाराद् मद एव
 करोतीत्युच्यते ॥ १ ॥

१. 'रभिये' मूको. २-३. 'पञ्चमेश्वरा' मूको. ३. 'द्वं' मूको. ४-४. 'द्वारगुः' मूको. ५. 'तस्मिन्'
 मूको. ६-६. 'मनाथ'... 'एवर्षः' मूको. ७-७. 'तस्मिन्' मूको. ८. 'युष्टु एवः' 'प्रदिव्यं वि' ९-९. 'यष्टु-
 १२' मूको. १०. 'यः' ता मूको. ११. 'य' मूको. १२-१२. 'एव' मूको. १३. 'इ' मूको.

वेङ्कट० शुभहोत्रो भारद्वाजः^१ । यः ओजस्वितमः शुष्मः, तम् इन्द्रं अस्मभ्यम् सुष्टु वेदि,
मायस्य च वर्षितः! सुष्टुषन्पेपणीयः दानवान् प्रदाता। सौवश्यस्य युद्धम् यः भजते
शोभनाथः युद्धेऽपद्रवान् अगिश्नान् च भयन्ते सद्मानः^२ ॥ १ ॥

त्वां ह्रींन्द्रावसे विवाचो हवन्ते चर्षणयः शूरसाती ।

त्वं विप्रैर्भिर्वि पर्णीरशायुस्त्वोत् इत् सनिता वाज्रमर्वा ॥ २ ॥

त्वाम् । हि । इन्द्र । अवसे । विवाचः । हवन्ते । चर्षणयः । शूरसाती ।

त्वम् । विप्रैर्भिः । वि । पृणीम् । अशायः । स्वाऽऊतः । इत् । सनिता । वाज्रम् । अर्वा ॥ २ ॥

स्कन्द० त्वाम् हि इति पदपूर्णाः । हे इन्द्र । अवसे पालनाय आत्मनः विवाचः विविधवचनाः हवन्ते
आह्वयन्ति चर्षणयः मनुष्याः शूरसाती सङ्ग्रामे । किञ्च त्वम् विप्रैर्भिः मेधाविभिः यदृभिः
पृणीन् यमिष्ठः अयष्टन् वि अशायः वीर्ययमवीर्येतस्य स्थानि । अतिशयपसि अभिभावपसि ।
यष्टनमष्टम्यः उरुहृदात् करोपीत्यर्थः । किञ्च त्वोतः स्वया ऊतः पालितः । इत् इति पदपूर्णाः ।
सनिता सम्भक्ता वाज्रम् अङ्गम् अर्वा त्वां प्रति ह्युक्तिर्भिरंग्वा तव शोभा । स्वया पालितोऽर्वा
सम्भजत इत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्वाम् हि इन्द्र । रक्षणाय विविधवाचः हवन्ते चर्षणयः युद्धे । त्वम् च मरुद्भिः सह
असुरान् युद्धे विविधं शायपसि । त्वोतः एव भजते भक्ता योद्धा पुरुषः सङ्ग्रामम् ॥ २ ॥

त्वं तां हन्द्रोभयां अमित्रान् दासां वृत्राण्यायीं च शूर ।

वर्षाविनेव सुधितेभिरत्कैरा पृत्सु दर्षि नृणां नृत्तम् ॥ ३ ॥

त्वम् । तान् । इन्द्र । उभयान् । अमित्रान् । दासां । वृत्राणि । आर्यां । च । शूर ।

वर्षीः । वनाऽङ्ग । सुधितेभिः । अत्कैः । आ । पृत्सु । दर्षि । नृणाम् । नृत्तम् ॥ ३ ॥

स्कन्द० तत्पुत्रशुतेषांसायसम्भयो यच्छन्दोऽध्याहार्यः । ये 'त्वां न परिवरन्ति' (त्वम् तान् हे इन्द्र !
उभयान् इभौ यद्वयमाणावयवी येषां तान् उभयेनानुमितान् अमित्रान् शत्रून् । कतमान् ।
उभयत्रे—दासा वृत्राणि आर्यां च । दासशब्दोऽप्यासदाचारवचनः । वृत्रशब्दः शत्रुवचनः । आदिष्टलि-
ङ्गत्वाच्च नृपसकला । ये आसदाचारं जानायाः शत्रवः ये वाऽऽप्योः तान् हे शूर ! वर्षीः
हेसि वनेषु वनानि नृक्षसमूहाः तानि तक्षेव भन्धो वा कश्चित् । सुधितेभिः 'धिद्, पाने'
हृष्येतस्यैतद्दर्शनार्थं त्वयस्य रूपम् । सुपायितैः सुमिक्षितैः तीक्ष्णैरित्यर्थः । अथवा सुधितेभिरिति
दशमेधांरणास्य रूपम् । सुपायितैः सुपृष्टीरित्यर्थः । अत्कैः अरकशब्दोऽत्र रूपवचनो
वा 'अत्कं न पुरो अरिमा वि वर्दे' (ऋ ४, १६, १३) इति, क्वचवचनो^१ वा 'हिरण्यवान्
प्रत्यर्त्वा अमुष्वात्' (ऋ ५, ५५, ६) इति । इह तु सामर्थ्याद् अज्ञवचनः । वसेः । इन्द्रस्य

१. अत्कं मूको. २. ष्व क. ३-३. त्वानपरि मूको. ४. यास्ति मूको. ५. श्वेत्पुत्रिणाम् मूको.
६. यवने मूको.

दि बहवो वज्राः । अतो बहुवचनमविरुद्धम् । अत्ययेन वा । किञ्च पृष्ठसहस्रामेषु वा दधि
भादारयसि । नृणाम् द्वितीयाधे पण्डेषाः । नृन् शत्रुभूतान् मनुज्यान्मुखादीन् हे वृत्तम् ।
अतिशयेन पुरस्यः । शूरेत्यर्थः ॥ ३ ॥

चेङ्कट० त्वम् तान् इन्द्र । उभयान् अभिमान् अवधीः दासान् आशान् च । तदेवाऽऽह— दासा पृणाणि
आर्मा च शूर । वधीः अरण्यानीव सुतीक्ष्णैः आशुधैः । आ दधि च नृन् शुद्धेषु वेत्तवम् ॥ ३ ॥

स त्वं न इन्द्राकंवाभिरूती सर्वा विश्वापुरविता वृधे भूः ।
स्वर्पाता यद्वध्यामसि त्वा युष्यन्तो नेमधिता पृत्सु शूर ॥ ४ ॥

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । अकंवाभिः । ऊती । सर्वा । विश्वऽआयुः । अविता । वृधे । भूः ।
स्वःऽसता । यत् । ह्यामसि । त्वा । युष्यन्तः । नेमऽधिता । पृत्सु । शूर ॥ ४ ॥

स्कन्द० तच्छब्दश्रुतशेच्छब्दः 'सखा विश्वायुः' इत्येतत्सप्तमी अध्याहार्यः । सखा सखिरूपानीयोऽस्माकम्
विश्वायुः सर्वत्र गन्ता च यः सः त्वम् नः अस्माकम् हे इन्द्र । अकंवाभिः उत्कृष्टाभिः ऊती
ऊतिभिः पालनैः अविता रक्षिता वृधे वर्धनाय भूः भव । कथं वयं वर्धेमहि इत्येवमर्थ-
सुरकृष्टैः पालनैः पालपास्मानित्यर्थः । कदा । उच्यते— स्वर्पाता स्वः^१ सर्वे शत्रुधनम् येन सम्भ-
व्यते स स्वर्पातिः तस्मिन् वा यदा ह्यामसि आह्वयामः^२ एवां वर्धे युष्यन्तः गुप्पमानाः
नेमधिता नेमधिते सहस्रामे । पृत्सु । सहस्रामनामैतव । इह तं नेमधितत्यनेन सहस्रामस्योक्तत्वात्
उत्कारिषु वर्तते । कथम् । पृच्छन्दात् 'तत्करोति' (पावा ३, १, २६) इति 'जिच् । प्वन्तात्' णिप् ।
सप्तमी चेषे 'यस्य च भावेन मावलक्षणम्' (पा २, ३, ३७) इति । तच्छ्रुतेश्च लक्षणयोग्यकियापदा-
ध्याहारः । सहस्रामकारिषु प्राप्तेषु हे शूर । विक्रान्तः ॥ ४ ॥

चेङ्कट० सः त्वम् अस्माकम् इन्द्र । अकृतिसत्तैः रक्षणैः सखा सर्वांसः रक्षिता वर्धनाय भव ।
यदा सर्वैः सम्भजनीये नेमधितौ सहस्रामे एवाम् ह्वयामः शतनाडु युष्यन्तः शूर । इति ॥ ४ ॥

नूनं न इन्द्रापरायं च स्या भवो मूलीक उत नो अभिधी ।
इत्या गृणन्तो मुहिनस्य शर्मन् दिवि स्याम् पार्ये गोपर्वमाः ॥ ५ ॥

नूनम् । नः । इन्द्र । अपरायं । च । स्याः । भवे । मूलीकः । उत । नः । अभिधी ।
इत्या । गृणन्तः । मुहिनस्य । शर्मन् । दिवि । स्याम् । पार्ये । गोसऽर्तमाः ॥ ५ ॥

स्कन्द० नूनम् इति पदपूरणः । अस्माकं हे इन्द्र । अपरायं च अपरराष्ट्रः सन्निहृष्टकालापन्नः ।
सन्निहृष्टकालाप । चभ्रुतेर्विमृष्टकालाप चेति वाक्यभेदः । स्याः भव । यदा मये सन्निहृष्टे
पिप्रकृष्टे च कालं प्राप्नुमः । शिरंजीविनोऽस्मान् कुर्वित्यर्थः । भव च त्वम् मूलीकः उत सुगोऽपि
नः अस्माकम् अभिधी अभिधिः प्रार्थना यातो वा । तत्र प्रार्थयमान इत्यमानो वा

सुखोऽस्माकं भवेत्यर्थः । किंच इत्था सत्यम् गृणन्तः स्तुवन्तः महिनस्य महत्तत्त्वय स्वभूते
 धर्मन् गृहे दिवि सुलोकात्पथे । अथवा दिवीति प्यधिकरणं गृहस्य विनोपणम् । सुलोके पद्
 गृहं तत्र वयं स्याम । सत्यं स्तुवन्तो भरणोत्तरकालमपि स्वर्गम् इन्द्रलोकं गच्छेमेत्यर्थः । अथवा गावः
 सास्नामस्य पृथ । तास्नामतिशयेन सम्भकारः । इह लोकेऽप्यस्माकं गावः सन्निवार्यार्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अस्माकम् इन्द्र ! धर्मो अहो अपरस्मै^१ च स्याः । अथ च अक्ष भय । अपि च सुखयिता
 भव अस्माकम् अश्वेपणे । इत्थम् स्तुवन्तः महत्तत्त्वय सुखे अद्वि पारि भवे उत्तमे ताम्^२
 अतिशयेन पशूनां सम्भकारः ॥ ५ ॥

‘इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये षष्ठमो वसः’ ॥

[३४]

‘भुवहोत्रो भारद्वाज ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः’ ।

सं च त्वे जग्मुर्गिरं इन्द्र पूर्वीविं च त्वद् यन्ति विन्ध्र्वो मनीषाः ।

पुरा नूनं च स्तुतय ऋषीणाम् पस्पथ इन्द्रे अध्युक्त्यार्का ॥ १ ॥

सम् । च । त्वे इति । जग्मुः । गिरः । इन्द्र । पूर्वीः । वि । च । त्वद् । यन्ति । विन्ध्र्वः । मनीषाः ।
 पुरा । नूनम् । च । स्तुतयः । ऋषीणाम् । पस्पथे । इन्द्रे । अधि । उक्त्युक्त्यार्का ॥ १ ॥

स्कन्द० त्वे इति तृतीयायाः भे आदेशः । त्वया सह सम् च जग्मुः सहचरन्ते च गिरः वायुः
 स्तुतिव्यञ्जनाः हे इन्द्र । पूर्वीः ‘चिरन्तन्यः पूर्वमस्माभिः’ इत्या पुर्वेत्यर्थः । वि च त्वद् यन्ति
 विपन्ति च त्वत्तः । विन्ध्र्वः ‘अपठितमपि महिषामैतत्’ । महिषः मनीषाः स्तुतयः । बहुत्वात्
 स्तुतीनां काश्चिन्नां ग्नुवन्ति, काश्चित् स्तुत्वोपरमन्तीत्यर्थः । न च साम्प्रतमेव केवलम् ।
 किं तर्हि । पुरा नूनम् च नूनं-शब्दोऽप्रेदात्रीमित्यर्थः । पुरा च इदानीं च स्तुतयः
 ऋषीणा पस्पथे अर्धे शोभताः ई शोभनेत्येवं स्वर्गन्ते एव इन्द्रे अपि इन्द्रस्वोपरि । इन्द्रम-
 भित्ति कल्पिता मपेत्यर्थः । कीदृशे इन्द्रे । उच्यते । उक्त्यार्क्य उक्त्यानि वाच्यविशेषाः । अर्का
 मन्त्राः । उक्त्येषु मन्त्रा यत् स्तुत्यस्मावकतया सम्बन्धिनः स उक्त्यार्कः । ‘दिवोदासात्’
 (अ ६, ४७, २२) इत्येतद्व्योक्तः । तस्मिन्नुक्त्यार्कः । सप्तम्या आकारः । अथवा यद्यदभिमेषं ‘तत्तद्
 यक्त्यो’ यः स उक्त्यः । अर्को दैवः । उक्त्यार्क्यासावर्कश्च उक्त्यार्कः सः । तस्मिन्नुक्त्यार्कः ॥ १ ॥

वेङ्कट० इन्द्र ! त्वयि यद्भवाः स्तुतयः सम् गच्छन्ते सहाभिगच्छन्ति । तथा विधिधम् च त्वयि
 यत्कर्म्येकैकशः महिषः स्तुतयः । अपि वा त्वत्तः स्तोत्राणाम् यद्भुवः सुमतयो विगच्छन्ति^३ ।
 पुरा सम्प्रति च स्तुतयः ऋषीणाम् इन्द्रे स्वर्गन्तोऽहमात्मिकपोषितिष्ठन्ति उक्त्यार्कनीये ॥ १ ॥

पुरुहोतो यः पुरुगूर्त ऋन्ध्र्वो एकः पुरुप्रशस्तो अस्ति युवैः ।

रथो न महे शर्वसे युजानोऽस्माभिरिन्द्रो अनुमाद्यो भूत् ॥ २ ॥

१. परस्मै विं. २. त्वया ल. ३-३. नास्ति सूको. ४-४. ‘तन्व्यपूर्वं’ सूको. ५-५. ‘अपठितमपि’
 सूको. ६-६. दिवोदासादित्यवन्तोवजः सूको. ७-७. तत्तद्भर्तव्य सूको. ८. ‘नो’ ल. ९. ‘चरन्ते लः’
 ‘चरन्तः लपे’; ‘चरन्त वि’.

पुरुऽहुतः । यः । पुरुऽगूर्तः । शम्भ्या । एकः । पुरुऽप्रशस्तः । अस्ति । युज्ञैः ।

रथः । न । महे । शवसे । युजानः । अस्माभिः । इन्द्रः । अनुमाचः । भूत् ॥ २ ॥

स्कन्द० पुरुहुतः यः इन्द्रः पुरुगूर्तः सुरतेः कर्तरि चेषं निष्ठा । बहुनां शत्रूणामुपरि वज्रसोयन्ता ।
शम्भ्या 'शुभ्रः' (निघ ३, १५) इति मेघाविनाम । प्रथमाथे च^१ वृत्तीया । मेघावी एकः
अन्तर्नीलावधारणमेतत् । एक एव पुनःप्रसक्तः बहुभिः स्तुतः, अस्ति भवति यज्ञैः । सप्तम्यर्थे
तृतीयैषा । यज्ञेषु । यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽप्याहार्यः । सः^२, रथः न रथ इव महे महे
शवसे बलाय सेनालक्षणाय युजानः । यथा रथो महच्छत्रुबलं जेतुं युग्मते एवम् । सर्वदैव
अस्माभिः इन्द्रः अनुमायः 'मदति' (निघ ३, १४) इत्यचंतिकर्ता । अनुशब्दश्चात्र धात्वर्थानुवादी ।
स्तोत्रम्यः भूत् भवतिबलाशास्त्रे ॥ २ ॥

षेडूट० बहुभिराहुतः यः, यश्च बहुभिरुद्योक्तः, यश्च भवति महान् एक एव बहुभिश्च प्रशस्तः
स्वैः यज्ञैः हेतुभिः, सोऽयम् रथः इव महेते बलाय युजानः अस्माभिः इन्द्रः अनुमदनीयः
भवतु ॥ २ ॥

न यं हिंसन्ति धीतयो न वाणीरिन्द्रं नक्षन्तीदृभि वर्धयन्तीः ।
यदि स्तोतारः शतं यत् सहस्रं गृणन्ति गर्विणसम् शं तदस्मै ॥ ३ ॥

न । यम् । हिंसन्ति । धीतयः । न । वाणीः । इन्द्रम् । नक्षन्ति । इत् । अग्निः । वर्धयन्तीः ।
यदि । स्तोतारः । शतम् । यत् । सहस्रम् । गृणन्ति । गर्विणसम् । शम् । तत् । अस्मै ॥ ३ ॥

स्कन्द० न यम् हिंसन्ति धीतयः शत्रूणां प्रशाः कर्माणि वा । न च वाणीः स्तुतिलक्षणा वाचः
इन्द्रम् नक्षन्ति श्वाप्नुवन्ति । इत् इति पदप्रकरणः । अग्नि वर्धयन्तीः अग्नि वर्धयन्त्यः । किन् ।
सामर्थ्यात् गुणाद् । सर्वगुणविक्षया विप्राः सुयमाना नैव सर्वान् गुणान् इन्द्रस्य प्रकाश-
यन्तीत्यर्थः । यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽप्याहार्यः । तम् यदि स्तोतारः शतम् यत् यच्छब्दोऽयं
यदिशब्दार्थे । यदि सहस्रम् गृणन्ति स्तुवन्ति निर्बलसम् गिरः^३ स्तुतयः ताभिः सम्भवनीयम्^४
शासां वा सम्भकारम् शम् सुखमेव तत् अस्मै इन्द्राय । अतिबहुभिरपि स्तोत्रभिः प्रयुज्यमानाः
स्तुतयः इन्द्रं प्रीणयन्त्येव नातिबहुत्वाद् उद्वेजयन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

षेडूट० न यम् हिंसन्ति कर्माणि, न च स्तुतिशब्दाः यम् इन्द्रम्, अग्नि गच्छन्ति एव वर्धयन्तीः ।
यदि स्तोतारः शतम् यदि वा सहस्रम् स्तुवन्ति गीर्धिवेननीयम् । तत् सर्वम् अग्ने
सुखकरमेव भवति, न हिंसकम् । अनाद्यो हि हिंस्यन्ते स्तुतिभिरश्वत्थुष्व^५ दादुमिति ॥ ३ ॥

अस्मां पृतव् दिव्यं चैवं प्राप्ता मिमिक्ष इन्द्रे न्ययामि सोमः ।
जन् न धन्वन्भि सं यदार्यः सुत्रा वापृष्टुर्धनानि पुज्ञैः ॥ ४ ॥

१. वा मूको. २. नाहित मूको. ३. गिरयः मूको. ४. संभवनीयः मूको. ५. तर्पणयः
मूको. ६. श्वापृष्टुर्धनानि; श्वापृष्टुर्धनानि ल कर्ष.

अस्मै । एतत् । द्विवि । अर्चाऽर्च । मासा । मिमिक्षः । इन्द्रे । नि । अवाप्ति । सोमः ।
जनम् । न । धन्वन् । शुभि । सम् । यत् । आपः । सुत्रा । वृधुः । हर्षनानि । यज्ञैः ॥ ४ ॥

स्कन्द० अस्मै इति इन्द्रे इत्येतेन सामानाधिकरण्यात् तत्सम्बन्धे चतुर्थी । एतत् इति व्यत्ययेन
पुंसकत्वा । अस्मिन्नेवः दिवि अर्चा इव मासा अर्चदाम्बो दीप्तवचनः पूज्यमातवचनो वा । मास-
शब्दश्चन्द्रमसो वाचकः, द्विवचननिर्देशाच्चात्र तत्सहचरितः सूर्योऽपि द्वितीयो गृह्यते । यथा
बुधलोके दीर्घो पूजितो वा सूर्योऽचन्द्रमसौ गच्छतः^१ एवम् मिमिक्षः गन्ता इन्द्रे नि अवाप्ति नियतः
सोमः । किं तर्हि 'तस्य सोमस्य' । उच्यते । जनम् न धन्वन् धन्वेति^२ नरदेव उच्यते । यथा
वृषितं जनं नरदेवो एवम् वत् धन्व आपः वसतीवर्षेकधनालक्षणाः सदा सदा अभि सम् वदुः
अभिसंवर्षयन्ति । न च केवलः सोमो नियतः । किं तर्हि । इत्यनि ह्यप्यतीत्यर्चतिवर्मा ।
सुगुणश्च यज्ञैः सह । सप्तमर्थे वा तृतीया । यज्ञेषु । यथा सूर्योऽचन्द्रमसौ दिव्येव गच्छतः
मान्यत्र, एवं पादान् कश्चित् सोमः स्तुतिपंशो वा स सर्व इन्द्रं प्रति गच्छतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अस्मै एतत् एतत् नियम्यते विधि स्थिता^३ मासश्चन्द्रमसः मन्वन्धिनी दीक्षिरिव । सदेवाह-
सिच्यमानः सोमः इन्द्रार्थं नियम्यत इति । धन्वनि स्थितम् जनम् यदा आपः न अभि
सम् गच्छन्ते, तदासौ सत्यमेव इत्यनानि इन्द्रविषयाणि वर्धयन्ति वरैः सदेति ॥ ४ ॥

अस्मा एतन्मद्याङ्गुपमस्मा इन्द्राय स्तोत्रं मतिभिर्वाचि ।

असद् यथा महति वृधुर्त्य इन्द्रो विश्वापुत्रविता वृधुर्ध ॥ ५ ॥

अस्मै । एतत् । महि । आङ्गुपम् । अस्मै । इन्द्राय । स्तोत्रम् । मतिऽभिः । अवाचि ।

असत् । यथा । महति । वृधुऽर्त्ये । इन्द्रः । विश्वऽवापुः । अविता । वृधुः । च ॥ ५ ॥

स्कन्द० अस्मै अस्य इन्द्रस्य अर्थाय एतत् महि महत् आङ्गुपम् अस्त्रलक्षणे स्तुतिरूपम् अस्मै
एव इन्द्राय स्तोत्रम् सामग्रीदिसम्पदं सोत्राण्यं स्तुतिरूपं मतिभिः मेधाविभिः अस्मानिः
अवाचि वक्तुम् । कथं पुनर्वाचि । असत् भवति यथा महति वृधुर्त्ये सस्मानि इन्द्रः विश्वापुः
सर्वगामी, सर्वत्राप्रहितगतिरित्यर्थः । अविता पाळयिता वृधुः च वर्धयिता च ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अस्मै एतत् महत् स्तोत्रम् । पुनः अस्मै इति पूरणम् । इन्द्राय स्तोत्रम् स्तोत्रभिः
उक्तमासीत् । भवति यथा महति सस्मानि इन्द्रः विश्वापुः रक्षिता वर्धकः च इति ॥ ५ ॥

इति चतुर्षोऽङ्के सप्तमाध्याये पन्धो वगी ॥

[३५]

नरो भारद्वाज ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

कृदा श्रेयस् रथेक्षयाणि ब्रह्म कृदा स्तोत्रे संहस्तपोर्ध्वं दाः ।

कृदा स्तोत्रे वासयोऽस्य राया कृदा धियः करसि वाजरत्नाः ॥ १ ॥

कदा । भुवन् । रस्यश्श्याणि । श्रहं । कदा । स्तोत्रे । सहस्रपोष्यम् । दा ।
कदा । स्तोमम् । वास्य । अस्य । राया । कदा । धिर्य । कुरसि । वाजस्रत्ना ॥ १ ॥

स्कन्द० 'कदा भुवन् नरश्च' । च शब्द 'पञ्चमग्रहणानुकर्षणार्थे' । नरो नामदि पञ्चमेव 'कदा भुवन्' इत्येतदपश्यन् । कदा कस्मिन् काये भुवन् भविष्यन्ति रथश्याणि स्वाम् प्राप्य त्वदथ निवासानि ब्रह्म शम्भदीयानि स्तुतिरूपाणि । कदा मस्तुत्तपत्वा प्राप्यन्तीत्यर्थे । प्राप्तश्च सन् स्तुतिभि कदा मह्यम् स्तोत्रे सहस्रपोष्यम् करण चाय कुरपस्यय । सहस्रस्य पोषणञ्च सहस्रस्य वा पोषणम् सहस्रपोष्यम् । किं पुनस्तत् । गोमूथ एत् दा दात्यसि । कदा वा स्तोमम् वास्य आच्छादयिष्यसि । अस्य आत्मन एवायमिदमाऽत्र प्रतिनिधेश । अथ मम नरात्पस्य स्तोत्रे स्वमूतेन राया धनेन । कदा मह्य स्तुयत धन दास्यसीत्यर्थे । कदा वा धिर्य कर्माणि वागात्पानि करसि करिष्यसि वाजस्रत्ना अनेन रमणीया । श्रहस्यि कदा दास्यसीत्यर्थे । दानविलम्बनादुपाहम्नोऽयम् ॥ १ ॥

षेकट० नरो भारद्वाज । कदा भविष्यन्ति रथनिवासानि अशानि बहूनि । बहु च इन्द्र रथवाह्यम् शम्भम् भवति । कदा वा स्तोत्रे सहस्रपोषणमित्त धन दास्यसि । कदा वा स्तोमम् अस्य धनेन छादयिष्यसि । कदा वा करिष्यसि कर्माणि रमणीयास्तानि ॥ १ ॥

कहिं स्वित् तदिन्द्र यन्नभिर्नृन् वीरैर्वीरान् नीळ्यासे जयाजीन् ।
त्रिधातु गा अर्थि जयासि गोध्विन्द्रं द्युम्नं स्वर्वद् घेहस्मे ॥ २ ॥

कहिं । स्वित् । तत् । इन्द्र । यत् । नृऽभि । नृन् । वीरे । वीरान् । नीळ्यासे । जयं । अजीन् ।
त्रिऽधातु । गा । अर्थि । जयासि । गोधु । इन्द्रं । द्युम्नम् । स्वर्वत् । घेडि । अस्मे इति ॥२॥

स्कन्द० अधमप्युपाहम्न एव । कहिं कस्मिन् काले । स्विद् इति पदपूरण । तद् वीर्यं हे इन्द्र । यत् कृतम् । उच्यते । यत् वृत्तौयार्थे प्रथमा । येन नृभि मनुष्यैरतमीये नृन् तदीयान् वीरे वीरे वीरान् शूरापि सप्त नीलयासे नीलयासेनात् 'सप्तरोति तदाचष्टे' (पापा ३, १, २६) इत्येषां व्यन्तात् 'हेतुमति च' (पा ३, १, २६) इति द्वितीयो निच । नीलान् कारयसि । मृतश्च सन् नीलो भवतीति नीलत्वेन मरण लक्षणे । मारयसीत्यर्थे । जय इत्येऽत्र शोढ । जयसि च गात्रीत् सहग्रामान् । येन च त्रिधातु गा अर्थि जयासि अधिशाब्द अपिपदी आर्थेही' (पा १, ४, ९३) इति कर्मप्रवचनोप पदपूरण । जयसि । मृते यत्तमाने भविष्यति च त्रिष्वपि वाग्यु उदकाणि ददासीत्यर्थे । अधय त्रिधात्विति धातुशब्द एवभावचनोऽष्टतवचनो वा । मयाऽद् विज्ञेयणम् । एतय्येन तु मनुष्यैवचने । यम स्वभावा द्ववित्तमनुष्यवचनश्लेषा वासात्, श्रीणि त्राऽमृतानि देववित्तमनुष्योपभोग्यानि यम स्वभावा त्रिधात्वो गात्र, ता ययति । प्यमुपाहम्न त्रकत्रयण थाचत्—गोषु सहयोग लक्षणवृत्तौयार्थे सप्तमी । य गोभि सह हे इन्द्र । द्युम्नम् यतोऽत्र धन वा स्वर्वत् सर्वाभि-प्रसवगुण सकलमित्यर्थे । घेडि देदि अथ शक्तम्यम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० कदा खित् तत् इन्द्र! भवति, यत् त्वम् परकीयैः नेतृभिः भरमदीयान् नेतृन् यौरैः च वीरान् सद्रमयसि । जयसि पास्मदर्धम् आशीन् । गोपु गन्ध्रीः सेनास्त्वम् त्रिधातु अधि जयसि त्रिगुणे जयसि । तथा सत्यस्मानु इन्द्र! अंशं सर्वमनुप्ययुक्तम् धेहि इति ॥ २ ॥

कहिं खित् तदिन्द्र यज्जरित्रे विश्वप्सु ब्रह्म कृणवः शविष्ठ ।

कदा धियो न नियुतो युवासे कदा गोमघा हर्वनानि गच्छाः ॥ ३ ॥

कहिं । खित् । तत् । इन्द्र । यत् । ज्ज्रित्रे । विश्वप्सु । ब्रह्म । कृणवः । शविष्ठ ।

कदा । धियः । न । निऽयुतः । युवासे । कदा । गोऽमघा । हर्वनानि । गच्छाः ॥ ३ ॥

स्कन्द० अयमपि पूर्ववदुपालम्भः^१ । कस्मिन् काले तद् वीर्यं तव हे इन्द्र! यत् येन जरित्रे स्तोत्रे विश्वप्सु 'प्सुः' (निय ३,७) इति रूपवाम । सर्वरूपम् 'ब्रह्म' (निय २,७) अन्ननामैतत् । कृणवः करोषि शविष्ठ! अतिशयेन बलवन्! कदा वा धियोः कर्माणि पापाख्यानि न नियुतः पुरस्तादुपचारोऽप्ययं तन्द्रः सामर्थ्यादुपनार्थीयः । यद्यपि इव युवासे^२ आत्मना मिश्रयसि । कदा यद्यत्तद् यागान् अधितिष्ठसीत्यर्थः । कदा गोमघा भावो धनं फलदेव देवां सामर्थ्येभ्यः तानि गोमघानि हवनानि भाद्धानि गच्छाः गच्छसि । कदा गोपल्यान्वाद्धानानि गच्छसि । कदा आहूय आगत्य मा ददासीत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० कदा खित् तत् इन्द्र! भवति, यत् त्वम् जरित्रे विश्वरूपम् अन्नं करोषि हे बलवत्तम! । कदा बुद्धीः^३ इव अश्याः मिश्रयसि, यमनार्थम् अधितिष्ठसि । कदा वा गोपनानि आत्मदाद्धानानि गच्छसि ॥ ३ ॥

स गोमघा जरित्रे अश्वश्चन्द्रा वाजश्रवसो अधि धेहि पृक्षः ।

पीपिहीपः सुदुधामिन्द्र धेनुं भरद्वाजिषु सुरुचौ रुरुच्याः ॥ ४ ॥

सः । गोऽमघाः । जरित्रे । अश्वश्चन्द्राः । वाजश्रवसः । अधि । धेहि । पृक्षः ।

पीपिहि । इषः । सुऽदुधाम् । इन्द्र । धेनुम् । भरद्वाजिषु । सुऽरुचः । रुरुच्याः ॥ ४ ॥

स्कन्द० 'सः त्वं हे इन्द्र!' गोमघाः धनभूताभिः गोभिर्युक्ताः जरित्रे स्तोत्रे अश्वश्चन्द्राः अश्वश्चन्द्रैः कान्धैर्युक्ताः वाजश्रवसः बलेन च श्रवणीयेनोत्कृष्टेन युक्ताः अधि धेहि 'अधिपरी अनर्पकौ' (पा १,४,९३) इति कर्मप्रत्ययनीयः षट्पूरणः । धेहि पृक्षः अश्वानि । पीपिहि इषः अश्वानि सुदुधाम् 'सुत्वाय वा' दुग्धते ताम्^४ च हे इन्द्र! धेनुम् दोग्धीं गाम् । भरद्वाजेषु द्वितीयार्थे सत्यमेवा अस्मांश्च भरद्वाजान् भरद्वाजान् दुग्धः सुदीप्तीन् रुरुच्याः अत्यर्थं दीपय । गोमघाभिः सर्वदीप्तिभिर्दीप्तांश्च अस्मान् कुर्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

१ वर्याणिः लयः परतीये वि'.

२. पूर्वगुणः मूको.

३. तस्मिन् मूको.

४. नास्ति मूको.

५. वा मूको.

६. वि मूको.

७७. नास्ति मूको.

८-८. सुधाया मूको

९. त मूको.

वेङ्कट० सः गोधनाः जरिते ह्यादकाशाः^१ श्रयणीयस्ताः शधि धेहि इषः, तथा पयःमन्वृतिकाः^२ इषः
३। सुवर्णां धेनुम् इन्द्र। गोविहि क्षास्य भरद्वाजेषु। सुदीप्तिः^३ हृत्पयाः रोचसीति^४ ॥ ३ ॥

तमा नूनं वृजनमन्यथा चिच्छरो यच्छक्रु वि दुरो गृणीषे ।
मा निररं शुक्रदुर्घस्य धेनोराङ्गिरसान् ब्रह्मणा विप्र जिन्व ॥ ५ ॥

तम् । आ । नूनम् । वृजनम् । अन्यथा । चित् । शूरः । यत् । शक्र । वि । दुरः । गृणीषे ।
मा । निः । अरम् । शुक्रदुर्घस्य । धेनोः । आङ्गिरसान् । ब्रह्मणा । विप्र । जिन्व ॥ ५ ॥

स्कन्द० तमिति कर्मणः आ^१ इति चोपसर्गस्य श्रुतेर्योग्यक्रियाशब्दोऽप्याहार्यः^२ । तम् वयम् आ ह्ययमः ।
नूनम् इति पदप्रकरणः । वृजनम् वृजो वर्जने वर्जयितारं प्राणैः । कर्ण्णां मारयितारमित्यर्थः । अथवा 'वृजनम्'
(निघ २, ९) इति बलनाम । सामर्थ्यांशोहान्तर्यामिणोऽप्यर्थम् । बलवन्तम् । योऽहम् किम् करोमि ।
उच्यते— अन्यथा चित् चिच्छब्द एवार्थे । प्रसिद्धात् प्रकारादन्वेनैव प्रकारेण शूरः यत्
यस्त्वं हे शक्र! दुरः द्वाराणि मेघह्योदकनिर्गमनविलानि वि गुणयि विष्णो गृणातिरिह
सामर्थ्यादुद्घटनार्थः । उद्घटयसि । किञ्च मा निः अरम् अर्जितयर्थेऽथेवं रूपम् । मा निर्गमम् मा यज्ञो
भूवमित्यर्थः । कुतः । उच्यते— शुक्रदुर्घस्य धेनोः । 'शुक्रम्' (निघ १, १२) इति उदकनाम । तस्य
वृष्टिलक्षणास्य दोग्धा क्षारविवा । धेनुशब्दो धिनोतेः प्रीणनार्थस्य प्रीणनवचनः । वृष्टिलक्षणस्योदकस्य
क्षारयितुः सद्य प्रीणनात् त्वं मा ब्राह्मं कार्षीः । प्रीणयेत्यर्थः । न च केवलं मामेव । किं
तर्हि । सर्वान् आङ्गिरसान् अङ्गिरसः पुत्रो बृहस्पतिः तस्य पुत्रो भरद्वाजः तस्य पुत्रा
वरप्रवृत्तय इत्येवमेवामङ्गिरसः पौत्रत्वम् । ब्रह्मणा अक्षेण हि विप्र! मेधाविन्! जिन्व प्रीणय ॥ ५ ॥

वेङ्कट० १। तम् श्लोकारं बर्तमानं भवति । नान्नाग्निमुखो भवति । सत्योपद्रव इत्यर्थः । १। यदा त्वम् अस्य
द्वाराणि विविधं देसिस् । शूरः स्वम् शक्र! मा निःगमः उदकस्य दोग्धुः एव धेनोः मेधात् ।
अङ्गिरसः^३ कुले जातान् मेधाविन्! अक्षेण प्रीणय ॥ ५ ॥

'इति चतुर्थांशके सप्तमाध्यायै सप्तमो वर्गः' ॥

[३६]

'नरो भारद्वाज ऋषिः । इन्द्रो देवता । शिष्युः छन्दः'^१ ।
सुत्रा मदांसुस्तवं विश्वजन्त्याः सुत्रा रायोऽथ ये पार्थिवासः ।
सुत्रा वाजानामभवो विभुक्ता यत् देवेषु धारयथा असुर्यम् ॥ १ ॥

सुत्रा । मदांसः । तवं । विश्वजन्त्याः । सुत्रा । रायः । अर्ध । ये । पार्थिवासः ।
सुत्रा । वाजानाम् । अभवः । विभुक्ता । यत् । देवेषु । धारयथाः । असुर्यम् ॥ १ ॥

स्कन्द० यथा सदा मदांसः सोममदाः तव पितृजन्त्याः सर्वस्य सोदृक्ताय दिताः यत्सर्वं सदा

१. 'श' मूको. २. 'निक ह. ३. 'सुदीप्तिः' ल प्रस्तावः. ४. 'रोचसीति' च ल प्रस्तावः.
५. 'मा' मूको. ६. 'क्रिया' .. 'नेमि मको. ७. 'रस' मूको. ८-९. 'नास्ति' मूको.

सोऽङ्गानुपकरोपीत्यर्थं । सन्ना राय अप धधशब्दोऽप्यर्थे । धनान्वयि तय सदैव सर्वस्य सोऽङ्ग-
नाय द्विगानि । यानि कतमानि । ये पाथिवास यानि वृषिष्या भवानि । यावत् वृषिष्या
भव सर्वे तव स्मृतम्, तच्च तव सोऽङ्गभ्यो ददासीत्यर्थं । सन्ना सदा त्वम् वाजनाम्
अभव भवसि विभक्ता । यस्मै^१ यावद्योग्यम् तस्मै तावतो दाता । योऽहं कीदृश । उच्यते—
यत् य देवेषु निर्घोरणसम्पन्नेषा । देवाना मध्ये धारयथा आत्मनि धारयसि अङ्गुर्म् बलम् ।
यो देवाना मध्ये बलवानित्यर्थं ॥ १ ॥

घेऽङ्गठ० सत्यमेव नदा तव विश्वजनद्विगानि सत्यमेव तव दिव्या राय सन्ति पार्थिवा च ।
सत्यमेव अज्ञानम् अभव दाता । यस्मात् देवेषु धारयसि बलम् ॥ १ ॥

अनु प्र येजे जन ओजो अस्य सुत्रा दधिरे अनु वीर्यीय ।

स्मृमृमे दुषयेऽर्षेते च क्रतुं वृञ्जन्त्यपि वृत्रहृत्ये ॥ २ ॥

अनु । प्र । येजे । जन । ओज । अस्य । सुत्रा । दधिरे । अनु । वीर्यीय ।

स्मृमृमे । दुषये । अर्षेते । च । क्रतुम् । वृञ्जन्ति । अपि । वृत्रहृत्ये ॥ २ ॥

स्कन्द० अनु प्र येने जन^१ । भानुपूर्वेण धारयन्ति स्तुतिभिः वीर्यां वीरकर्मणे । किञ्च स्मृमृमे सुख
यतो धन गृह्णते लभ्यते इत्यर्थं, सुख वा यो गृह्णते आत्मीयक्रियते अन्वेषण
परिवर्षणं इत्यर्थं, सुख वा य शत्रून् गृह्णाति तस्मै । दुषये कम्बधिर शत्रूनाम् अर्षेते च
ऋ गताविरयस्यैतद्रूपम् । गन्त्र च शत्रून् प्रति । क्रतुम् वृञ्जन्ति अपि क्रतुगान्द कर्मनात् ।
अपिशब्दशास्त्रात् परो दृष्टव्य । कर्मोपि वृञ्जन्ति । 'वृत्रो बर्णेने । सामर्थ्यात्त्वेहान्तर्णित्यर्थं ।
बर्णेपन्ति इन्द्रस्यार्षाय स्वकार्यं परिवर्णेयन्ति 'इन्द्रस्तुतिपागपरायणा भवन्तीत्यर्थं' । वृत्रहृत्ये वृत्रह-
ननाय । कर्मगिन्द्रशत्रुषो वृत्र मथ शत्रु वाऽस्माकं हन्त्यादित्येवमर्थमित्यर्थं । अथवैवागन्वथा
अस्या ऋचोऽर्थयोजना—अन्विति पश्चात्तावे ओज इत्येतेन च सम्बन्धयित्वा । प्र येने प्रशब्द
प्रारम्भे । यत् प्रारभते जन । कदा । उच्यते । अनु ओज^२ अस्य 'ओज' (निघ २, १२) इत्यु
दकनात् । अस्मिन्त्रस्य सम्बन्धि यदुक्तं वृष्टिरक्षणं तस्य पश्चात् वृष्टयुत्तरकालनित्यर्थं । सन्ना दधिरे
'धया' (निघ ३, १०) इति सत्यनात् । सत्यञ्च धारयन्ति । अनु पश्चात् । कस्मै^३ । प्रकृतत्वाद्बुद्धकस्यैव ।
सुमिषे हि यागसम्पन्नवत् सत्यधारणं च भवति । अथ वृष्टौ सत्याम् । अतः प्रकृतव्यते—
अनु प्र येजे इत्यादि । किमर्थम् । वीर्यां स्मृमृमे सुरसप्रदानाय सुखमाप्तये दुषये शत्रुकम्प
नाय अर्षेते च शत्रून् प्रतिगमनाय क्रतुम् कर्म वृञ्जन्ति वृञ्जन्तिश्राऽऽदानार्थं^४ । कर्मवगम्यते ।
'याध रामिनायथा याव प्रेतासि तदुभयमन्तरणेशपूर्वं ते लोकं सुखमाप्नु प्रजा वृषीय यदि
ने दुषे' (पञ्च ८, १५) इति याज्ञप्ययोगदर्शनात् । भाददते कुर्वन्ति । वीर्यादिभ्य फलेभ्यो
यानि कर्मोपि तान्मपि वृष्टयुत्तरकालात् कुर्वन्तीत्यर्थं । न च वीर्यादिभ्य केवलेभ्य । किं तर्हि ।
अपि वृत्रहृत्ये वृत्रहननापारि ॥ २ ॥

१ ताव मृषे २, अत्र मृषाभ्यो तुल इति भाति ३ 'वर्षते मृको ४ 'वृत्रहृती'
५ वर मृषे ६. 'रुह वा' मृषे

वेङ्कट० अनुक्रमेण प्रक्रमेण च अस्य श्लोकः देवजनः इंजे । तथा महत्त्वे च अतु दधिरे वीर्यकरणाय
पुनं देवाः । अनुस्यूतात्^१ शयून् गृह्णते कम्पयते अभिगच्छते प्रज्ञानम् अपि^२ व्रतन्ति^३ वृत्रवधाय
धेन सहैकमानसो^४ भवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

तं सुध्रीचीरूतयो वृण्वानि पौस्यानि नियुतः सइचुरिन्द्रम् ।

समुद्रं न सिन्धव उक्थशुष्मा उरुव्यचंसं गिर आ विशन्ति ॥ ३ ॥

तम् । सुध्रीचीः । उतयः । वृण्वानि । पौस्यानि । नियुतः । सइचुः । इन्द्रम् ।

समुद्रम् । न । सिन्धवः । उक्थशुष्माः । उरुव्यचंसम् । गिरः । आ । विशन्ति ॥ ३ ॥

स्कन्द० य उक्तगुणः तम् सुध्रीचीः सहस्रायं सधिरादेशः । सह युगपत् सर्वकारान् पालयित्वान्
अव्रन्ति गच्छन्ति चास्ताः सुध्रीचः^५ उतयः पालनानि वृण्वानि वृष्णिशब्दोऽत्रापठितमपि
बलनाम । 'ते त्वा मदा अमदन् तानि वृण्वानि' (भा १, ५३, ६) इति यथा । बलानि
सेनालक्षणानि पौस्यानि शारीराणि च बलानि नियुतः षड्वादश्च सस्युः । सश्रतीति गतिकर्मा ।
गवाः इन्द्रम् । गमनेन चात्र उत्रावस्थानं कथ्यते । पालनादीनि इन्द्रे स्थितानि । स्येन्द्रे
न तथाप्यत्र कचिदित्यर्थः । किञ्च समुद्रम् न यथा समुद्रम् सिन्धवः नद्यः पृथक् उक्थशुष्माः
उच्यते तदित्युक्थम्, उच्ये शुभ्रं यासां वा उक्थशुष्मा बलस्याभिधान्यः उरुव्यचंसम्
गिरः स्तुतयः आ विशन्ति प्रविशन्ति । यथा समुद्रो बह्वीर्जिनेदीभिरास्यते पृथग्भिर्द्वो बलस्य
वाक्किाभिः स्तुतिभिः^६ स्तुत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तम् सद्गताः महतः बलकराणि वीर्याणि षड्वादश्च सद्गच्छन्ति इन्द्रम्^७ समुद्रम् इव नद्यः
पकन्वयोगाः बहुव्यासिन् स्तुतयश्च आ विशन्ति वृत्रवधोपुष्कम् ॥ ३ ॥

स रायस्त्रामुषं सृजा गृणानः पुरुदचन्द्रस्य त्वमिन्द्र वस्यः ।

पतिर्वभूथासंमो जनानामेको विश्वस्य भुवनस्य राजा ॥ ४ ॥

सः । रायः । त्राम् । उषं । सृज् । गृणानः । पुरुदचन्द्रस्य । त्वम् । इन्द्र । वस्यः ।

पतिः । वभूष । असंमः । जनानाम् । एकः । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा ॥ ४ ॥

स्कन्द० सः रायः धनस्य त्राम् 'त्राः' (निघ १, १३) इति नदीनाम । तथा चात्र परिमाणं
कथ्यते । नदीपूर्णम् । यावत्वा धनेन नदी पूर्णते तत्राम्^८ अत्यन्तं बद्धित्यर्थः । उषं सृज
देवस्मरणम् गृणानः स्तुयमानः पुरुदचन्द्रस्य बहुतो धनस्य कान्तस्य त्वम् हे इन्द्र । वस्यः
राय इत्यनेन धनस्योपात्तत्वाद्भुवनस्यः प्रजास्यवचनः । क्रियाशब्दो वा वस्तुम् विधरत्येत्यर्थः ।
स राय इति तच्छब्दश्रुतेर्वरुदचन्द्रोऽप्याहार्यः । यः^९ पतिः स्वामी पालयिता वा मातृव भवति

१. 'सूतं' मूको. २. 'अभि वि' कथं ३. 'प्रम' विर'; इति ल शोधः. ४. 'सहैकमानो' मूको.

५. 'उरुव्यचंसः' पालयित्वाः प्र अधपति वरुदचन्द्रे ततः तदीन्यः मूको. ६. 'वास्ति' मूको. ७. 'त वापत्' शूको.

अयामः शसदशः । अत्यन्तोत्कृष्ट इत्यर्थः । जनानाम् मनुष्याणाम् । यश्च एकः अन्तर्णीतावधारणार्थ-
मेतत् । एक एव विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य राजा स्वामी ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सः स्वम् इन्द्रः^१ वासयितुः^२ महानामाहादकस्य धनस्य नदीम् उप वर्तय स्तूयमानः । तत्
तव युक्तमिति वदति—पतिः इति ॥ ४ ॥

स तु श्रुधिं श्रुत्या यो दुवोयुधौर्न भूमाभि रायौ अर्यः ।

असो यथा नः शर्वसा चक्रानो युगेयुगे वयंसा चेकितानः ॥ ५ ॥

सः । तु । श्रुधिं । श्रुत्या । यः । दुवःऽयुः । यौः । न । भूमि । अभि । रायः । अर्यः ।

असः । यथा । नः । शर्वसा । चक्रानः । युगेऽयुगे । वयंसा । चेकितानः ॥ ५ ॥

स्कन्द० सः स्वम् तु इति पदपरणः । श्रुधिं श्रुत्या स्तुतीः श्रुत्या श्रुतिः श्रवणेन्द्रियं तेन ।
यः दुवोयुः परिचरणकामः, यश्च यौः न यौरिव^१ भूमि विपुलवचनस्यायं रहोर्भूरादेशः^२ । तृतीयार्थे
च प्रथमा । भूमा । विश्वीयैस्तेन^३ नद्युदकवत् सर्वव्यापीत्यर्थः । श्रुधिं हृत्वेतेन सम्बन्धवितम्बः ।
आभिमुष्येन श्रुत्या । यश्च रायः धनस्य अर्यः ईश्वरः स्वामी । कथं पुनः श्रुणोमि ।
असः भवसि यथा नः अस्माकम् शवरा सहयोगकक्षणैवा तृतीया । सेनालक्षणेन बलेन सह ।
नकानः कनतेः^४ कान्तिकर्मणो यद्गुणान्तस्य^५ कर्मसाधनोऽयं घञ् । अन्यासस्य च दीर्घाभावश्छान्द-
सत्वाद्^६ । अत्यर्थं कमनीयः प्रार्थनीयः । युगेयुगे कालेकाले^७ । सर्वकालमिरयर्थः । वयंसा द्वितीयार्थे
तृतीया । वयः अहम् । चेकितानः । किम् । 'सामर्ण्याद् भक्तान्' । तथा, श्रुत्या यथाऽस्माकं
बलेन सह सर्वदा अहम् याच्यो भवसि, ददासीत्यर्थः । यो हि ददाति स याच्यो भवति,
नेतरः^८ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सः क्षिप्रम् श्रुत्या श्रोतव्यानि श्लोकानि, यः एवं भवसि परिचयैच्छुः । अस्मदीयानि
धनानि आदित्यः इव भूमिः ऊरीन्^१ अग्निं तिष्ठन्तु । भवसि अस्माकमेव यथा स्वम् बलेन
हीन्यमानः सम्बद्धं हविषा लुप्यमानः, तथा श्रुधिं इति ॥ ५ ॥

^१इति चतुर्थांशके सप्तमाध्याये अष्टमी धर्मः^१ ॥

[३७]

^१भरद्वाजो पाईस्पत्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः^१ ।

अर्वाग्रथे विश्ववारं तं लुप्रेन्द्रं युक्तासो हरयो वहन्तु ।

कीरिदिचाद्धि त्वा हवते स्वर्चान्धीमहिं सधमादस्ते अद्य ॥ १ ॥

अर्वाक् । र्यम् । विश्वज्जरम् । ते । लुप् । इन्द्रं । युक्तासः । हरयः । वहन्तु ।

कीरिः । चिद् । हि । त्वा । हवते । स्वर्चान् । ऋधीमहिं । सधमादः । ते । अद्य ॥ १ ॥

१. भास्ति मूको. २. वासयितुः मूको. ३. यौरिव मूको. ४. वदयो भूत् मूको. ५. सर्वसं
मूको. ६-८. "यो व दन्ताय मूको. ७. "भावात् छान्द" मूको. ८. काले मूको. ९-९. "व्यादभक्त" मूको.
१०. तेन तः मूको. ११. रिद् वि' लपं, रीद् क. १२-१२. नास्ति मूको.

स्कन्द० शर्वाङ्क अस्मदभिमुखम् रयम् विश्ववारम् सर्वस्य वरणीयम् ते तत्र हवरूतं हे उग्र ! अगस्त्य !
 मूर ! वा इन्द्र ! युक्तासः हरयः अधाः बहन्तु प्रापयन्तु । कस्मात् । उच्यते— कीरिः चित् हि
 'कीरिः' (निघ ३, १६) इति स्तोत्रनाम । चिदिति पदपूरणः । हिंस्रन्दो यत्नादर्थे । यस्मात्
 स्तोत्राऽई भरद्वाजाख्यः ता त्वाम् हवते आह्वयति । आत्मन एव परोक्षरूपेण निर्देशः ।
 यस्माद् अहं भरद्वाजस्त्वाम् आह्वयामीत्यर्थः । स्वर्वां स्वःशब्दः^१ सर्वपर्यायः । सर्वप्रकारेण इविपा
 स्तुतिभिर्वा तद्वात् । उच्यवान् स्वयमपि— ऋधौमहि ऋद्धिं प्राप्नुयाम वयम् सधमादः 'मदति'
 (निघ ३, १४) इत्यचैतिकर्मो, नृपयथो वा । सह स्तोत्रारस्तर्पयितारो वा तत्र अय अस्मिन्नहनि ॥ १ ॥

पेङ्कट० भरद्वाजः । अभिसुखम् रयम् विश्वैरणीयम् ते उग्र ! इन्द्र ! युक्ताः अशवाः बहन्तु ।
 स्तोत्रा हि त्वाम् हवते कल्याणहविष्कः^२ । ऋद्धा भवाम सह माघन्तः त्वया वयम्
 अय इति ॥ १ ॥

प्रो द्रोणे हरयः कर्माग्मन् पुनानासु ऋज्वन्तो अभूवन् ।
 इन्द्रो नो अस्य पूर्यः पपीयाद् दृक्षो मर्दस्य सोम्यस्य राजा ॥ २ ॥

प्रो इति । द्रोणे । हरयः । कर्म । अग्मन् । पुनानासुः । ऋज्वन्तः । अभूवन् ।
 इन्द्रः । नुः । अस्य । पूर्यः । पपीयात् । दृक्षः । मर्दस्य । सोम्यस्य । राजा ॥ २ ॥

स्कन्द० द्रोणे द्रुमकाष्ठमध्ये रथे हरयः इन्द्राद्याः कर्म नियोजनाख्यम् प्रो अग्मन् प्रगच्छन्ति । प्राप्नुयन्ति
 रथे विपोष्यतामित्यर्थः^३ । नियुक्ताश्च सन्तः पुनानासुः पवतेर्गतिर्कर्मणो व्यत्ययेनार्थे आ-विकरणः ।
 गच्छन्तः अस्मादर्थे प्रति । ऋज्वन्तः प्रथमासमानाधिकरणोऽयं शत्रादेशः छान्दस्तत्वात् । अत्रुमाग-
 यामिनः ऋजुगादिनो वा । अभूवन् भवन्तु । दीप्रमागच्छन्वित्यर्थः । इन्द्रः अपि नः अस्माकम्
 स्वभूतस्य अरय पूर्यः पुराणः चिरम्भगः^४ पपीयात् पाठात्^५ दृक्षः दीक्षेर्वात्सभूतः^६ दृष्टोक्तवासी वा^७
 मर्दस्य मदकरस्य सोम्यस्य सोममवस्य राजा इन्द्रः सर्वस्य दीप्तो वा ॥ २ ॥

पेङ्कट० प्रागच्छन्तु द्रोणकलशे धानानां^८ खादलपणम् कर्म हरयः । पुनानाः सोमाः कस्य गच्छन्तः
 भवन्तु । इन्द्रः अस्माकम् इमं रसं पिबतु मुख्यः दीप्तः मदकरं सोमम् राजा इति ॥ २ ॥

आसुसुधाणासुः श्वसुतानमच्छेन्द्रं सुचक्रे रथ्यासो अधाः ।
 अभि श्रुत् ऋज्वन्तो बहेयुर्न चिन्नु वायोरमृतं वि दस्सेत् ॥ ३ ॥

आसुसुधाणासुः । श्वसुतानम् । अच्छे । इन्द्रम् । सुचक्रे । रथ्यासुः । अधाः ।
 अभि । श्रुत् । ऋज्वन्तः । बहेयुः । नु । चिद् । नु । वायोः । अमृतम् । वि । दस्सेत् ॥ ३ ॥

स्कन्द० अच्छे इत्ययम् आसुसुधाणासुः इत्येतेन तऽभ्युच्यते, अनेधायमर्थे । सतिर्गत्वर्थः । अग्ना-
 गच्छन्तोऽस्माद्यन्तु । श्वसुतानम् श्वतेर्गतिर्कर्मणश्चन्दसि । सहस्राणां यज्ञान् वा प्रति गन्तारम् ।

१. कुरो मूको. २. स्वयम्भुः मूको. ३. पुरिषाः मूको. ४. नियोजयतामि मूको. ५-५. पात्रा
 परिपत्र मूको. ६. दीप्तो वा रसपुत्रः मूको. ७. व्या मूको. ८. भगवतो क.
 ५-२५८ *

अथवा शव इति बलनाम । सामर्थ्याच्चान्तर्णीतमर्थम् । यो बलवान् राजा वाऽग्नौ वा कश्चिद् शव इव आचरति शवस्यते । अथवा शव इच्छति शवस्यति । शवस्यतेः ताच्छीघ्रे चानशब्दाब्जसस्वानुगाभावः, बलोपश्च । बलवदाचारशीलो बलकामशीलो वा शवसानः, तं शवसानम् । कम् । इन्द्रम् । तुवक्के शोभनचक्रे । छ । सामर्थ्याद् रथे । आभारसप्तमीनिर्देशाच्च स्थितिति वाक्यशेषः । युक्ता इति वा शेषः । रथ्यासः रथवोदारः अथाः ह्योःश्याः अभि शयः अन्नं सोमाख्यं प्रति ऋज्वन्तः ऋजुगामिनः ऋजुमार्गगामिनो वा । अत्यन्तशीघ्रा इत्यर्थः । यद्देयुः । अथवा शवसानमिन्द्रमिति द्वितीया भासघणास इत्यस्यैव कर्मणि । भाससाणास इति च लिट् सूत्रे काले । यत्तच्छब्दात्पञ्चाद्वैकवाक्यता योज्या । येष्वन्तात्तच्छब्दाः शवसानम् इन्द्रम् । क्रिमधम् । 'सामर्थ्याद् रथे' नियोगार्थम् । ते सोमलक्षणमहं प्रति प्रापयन्तु । कम् । सामर्थ्या- रथकरणाच्च इन्द्रम् । किञ्च नू चिन्तु नु इति पुराणवचनः । चिच्छब्दोऽपि चार्थे । 'अथा चिन्तु चिरदशो नदीनाम्' (ऋ ६, ३०, ३) इति यथा । चार्थवृत्तिसामर्थ्याच्च द्वितीयो नुशब्दो नववचनः । पुराणञ्च नवञ्च यच्च पूर्वमुपकल्पितं पक्षेदानीमुपकल्प्यत इत्यर्थः । नावोः गन्तुरिन्द्रस्य स्वगूतम् ० गूतम् अगूतसदृशं मरणवर्जितं सोमाख्यम् असम् वि दस्येत् विशब्दो विगमे । दस्यतिः क्षयार्थः । विगतक्षयं भवेत् । यावदिन्द्रं सामच्छति तावत् क्षयं मा गमदित्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० आभिमुख्येन सरन्तः बलमाचरन्तम् प्रति इन्द्रम् शोभनचक्रे रथे रथ्याः अथाः सोम- लक्षणमहम् अभि वद्देयुः ऋजु गच्छन्तः क्षिप्रम् । पात्रात् अमृतम् इन्द्रपात्रेऽपि विदस्तम् भवद् । वायुदेवस्य पात्रं वायुरवमिति ॥ ३ ॥

वरिष्ठो अस्य दक्षिणामिपर्तीन्द्रो मघोनां तुविकूर्मितमः ।

यया वज्रिवः परियास्यहो मघा च धृष्णो दयसे वि सूरिन् ॥ ४ ॥

वरिष्ठः । अस्य । दक्षिणाम् । इयति । इन्द्रः । मघोनाम् । तुविकूर्मितमः ।

यया । वज्रिदः । परियासि । अहः । मघा । च । धृष्णो इति । दयसे । वि । सूरिन् ॥ ४ ॥

स्कन्द० वरिष्ठः अतिशयेन वरः श्रेष्ठः अस्य प्रकृतस्वेन्द्रस्यायमन्वादेशः । आस्यैव मघत इन्द्रस्य स्वभूताम् दक्षिणाम् दक्षिणामाऽत्र तद्वान् यागो लक्ष्यते । दक्षिणासम्बद्धं यागम् इयति । 'यथा वज्रिवः' इति पुरस्तादात्मन्प्रणयुतेः प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रः । प्रथमदुहृषवायमसो भवच्छब्द- मन्वाद्वाह्यैकवाक्यस्यैव निषम् । गच्छति भवान् इन्द्रः मघोनाम् हविर्लक्षणेन धनेन धनतन्नाम् यजमानानाम् प्रविशूर्मितमः अतिशयेन बहुनामनुमत्तानां कर्ता । वीर्यवी दक्षिणा । उच्यते । यथा देवादिषु तृतीया । येन दक्षिणावत्ता यागेन हेतुना हे वज्रिवः । यत्रो वस्तिन् आमुष्यगणे भरित स यत्रो तद्वन् । परियासि सर्वतः ईसि । 'विवाहः' (निघ २, १९) इति यथकर्मणु पाठाद् चातिवचार्थः, न गायर्थः । वचार्थे एवेति गायते । न हि विवाह हर्षवत्त्वं यातयते रूपमभिप्रेतम् । यदि हि यातयते-रूपमिदं स्यात् तत्र भेदेन पठ्येत । 'शेद्वति

यातयति' (निघ २, १९) इति पठितत्वात् । इत्येते च मन्त्रान्तरे यातेर्बर्धास्य प्रयोगः 'भेदीयातारं कमपस्य इन्द्र' (ऋ १, ३२, १४) इति । अथवा परीत्येप अपेत्येतस्य स्थाने । यातिर्येत्यर्थे एव । सामर्थ्याच्चान्तर्गतत्वर्थः । कपयापयसि अपनयसि अंहः पापम् अन्नमानानाम् । मया च धनानि च हे धृणो । शत्रूणामभिभवितः ! वि दयसे विविधं ददासि सूरिन् चतुर्वर्धे द्वितीयेषा । सूरिभ्यः स्तोत्रभ्यः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० उक्तमो महात् इन्द्रः अस्य^१ सम्बन्धिनीम् दक्षिणाम् स्नातमि प्रेरयति प्रापयत्प्राप्तमानम् । इन्द्रः हविष्मताम् अत्यन्तं यज्ञोः कर्ता । अथ प्रत्यक्षः । यया दक्षिणया स्तोत्रायाम् अयतिन् परितो हसि, यातिर्वधकर्मा, नानाविधानि धनानि^२ च प्रपच्छसि, विशिष्टाश्च धृणोः^३ अकरोः स्तोत्रनिति ॥ ४ ॥

इन्द्रो वाजस्य स्थविरस्य दातेन्द्रो गीर्भिवर्धतां वृद्धमहाः ।

इन्द्रो वृत्रं हनिष्टो अस्तु सत्वा ता सूरिः पृणति तृत्तुजाना ॥ ५ ॥

इन्द्रः । वाजस्य । स्थविरस्य । दाता । इन्द्रः । गीःऽभिः । वर्धताम् । वृद्धमहाः ।

इन्द्रः । वृत्रम् । हनिष्टः । अस्तु । सत्वा । आ । ता । सूरिः । पृणति । तृत्तुजानः ॥ ५ ॥

स्कन्द० इन्द्रः वाजस्य स्थविरस्य वृद्धस्य चिरकालवस्वायिनः^१ दाता । इन्द्रः गीभिः स्तुतिभिरस- दीयाभिः वर्धताम् वीर्येण वृद्धमहाः वृद्धमाहात्म्यः^२ । इन्द्रः वृत्रम् पृष्टनर्थे द्वितीयेषा । वृत्रस्य हनिष्टः अतिशयेन हन्ता अस्तु भवतु । सत्वा मयुं दाते । दाता धनानाम् अयमगमम् । किञ्च ता द्वितीयेकवचनस्याप्यमाकारः । तम् इन्द्रम् सूरिः शोता सर्वैः आ इति पृण प्रीणने । प्रीणयति । केन । सामर्थ्यात् स्तुतिभिः । तृत्तुजानः स्वरमाणः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इन्द्रः वाजस्य प्रवृद्धस्य दाता । इन्द्रः स्तुतिभिः वर्धताम् वृद्धतेजाः । इन्द्रः वृत्रम् अति- शयेन हतवान् अस्तु सद्गुणशीलः । सोऽयम् आ पूरयति तानि धनानि सूरिः स्वरमाणः ॥ ५ ॥

^१इति चतुर्वर्धके सप्तमाध्याये नवमो वर्गः ॥

[३८]

^१अरद्राज्ञो वाहिरपस्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिपुष्टुं छन्दः^२ ।

अपादित उर्दु नदिचित्रतमो मही भर्षद् धुमतीभिन्द्रहतिम् ।

पन्वसी धीतिं दैव्यस्य यामञ्जनस्य रातिं वनते सुदानुः ॥ १ ॥

अपात् । इतः । उर्दु । ऊँ इति । नुः । चित्रऽतमः । महीम् । भर्षत् । धुमतीम् । इन्द्रऽहतिम् ।

पन्वसीम् । धीतिम् । दैव्यस्य । यामन् । जनस्य । रातिम् । वनते । सुदानुः ॥ १ ॥

स्कन्द० अपात् पिबतु सोमम् इतः उर्दु इत इत्यपादानम् इति चोपसर्गस्य धुतेर्वोग्यम्

१. नास्ति सूको.

२. नास्ति विं लृषं.

३. चित्राणां अतिना सूको.

४. *दात्म्यः सूको.

क्रियापदत्वाध्याहारः । इतो वेद्या उरिक्षप्य । उ इति पदपुरणः । नः अस्माकं स्वमूतम् ।
निम्नतमः अतिशयेन विचित्रः पूज्यो वा इन्द्रः महौम् महौषीञ्च भर्षत् विमर्तिधार्तणार्थः ।
शुद्धोऽपि चावपूर्वार्थे द्रष्टव्यः । भवधारयतु । शृणोतिवत्यर्थः । युमतीम् स्वदीप्या दीक्षिमतीम्
इन्द्रहृतिम् इन्द्रो यथा हृद्यते वाम् । इन्द्राङ्गानसमर्थानित्यर्थः । पन्थीम् अतिशयेन स्तोत्रीम् पीतिम्
कर्मनामैवत् । स्तुतौ चात्र । कर्मणि वितते^१ यत्र षष्ठित् 'सोमं च' पिवतु स्तुतिं च शृणोतिवत्यर्थः ।
क । उच्यते— देव्यस्य जनस्य स्वमूते याम् यान्ति देवता यस्मिन् स यामा^२ यज्ञः तत्र ।
यस्मिन् प्रक्रम्ये सर्वदेववाग इत्यर्थः । रातिम् दानं च वनते वनतिरिह दानार्थः । ददात्स्वस्वभ्यम्
मुदानुः शोभनो दाता इन्द्रः ॥ १ ॥

येहूट० उत् रक्षतु अस्मान् इतः अवर्तेः इन्द्रः पूजनीयतमः । महौषीम् विभर्तुं दीक्षिमतीम् इन्द्रस्य
हृतिम् कृतितम् । इन्द्रः शोभनदानः स्तुत्यतमान् धीतिम्^३ 'हविषां च' दानम् देव्यस्य जनस्य
गमने स्वयं भजते ॥ १ ॥

दूराच्चिदा वंसतो अस्य कर्णा घोषादिन्द्रस्य तन्यति ब्रुवाणः ।

एयमेनं देवहृतिर्वष्ट्यान्मय्य^४ गिन्द्रमियमूच्यमाना ॥ २ ॥

दूरात् । चित् । आ । वसतः । अस्य । कर्णा । घोषात् । इन्द्रस्य । तन्यति । ब्रुवाणः ।

आ । इयम् । एनम् । देवहृतिः । वष्ट्यात् । मय्यक् । इन्द्रम् । इयम् । उच्यमाना ॥ २ ॥

स्कन्द० दूरात् नित् चिच्छब्दोऽप्राप्त्यर्थे । दूरेऽपि शुद्धोके अन्यत्र वा आ वसतः आकारोऽप्राप्त्यर्थे ।
आलयात् चेदमनुदासत्वात् । अस्य तन्वतीर्येतेन सदैकवाक्यतामिति ह्यर्थे यदा तदा शब्दा-
वस्थाहृत्यैव । यदा अथिवसतः न्यवतिष्ठते^५ अस्मिन्द्रस्य स्वमूतौ कर्णा कर्णौ तदा घोषात् हृतीवार्थं
पञ्चम्येषा । घोषेण स्तुतिशब्देन तन्यति तनु विस्तारे । विस्तारेण चात्र तत्तन्बन्धिनी ध्यासिर्लक्ष्यते ।
ध्यासोति ब्रुवाणः स्तुतीः । कः । अनिर्देशात् सर्वः स्तोता । दूरेऽपि सन्तम् इन्द्रं सर्वं एव
स्तोता स्तोतीत्यर्थः । इयम्^६ मदीया स्तुतिः एनम् देवहृतिः देवा आहूयन्त यथा सा
देवहृतिः । देवाङ्गानयोग्येत्यर्थः । आ वष्ट्यात् अयन्तमाहृत्वात् मय्यक् मय्यामि मदभिमुखम्
इन्द्रम् इत्येतदात्तात् । इयम् 'एयमेनम्' इति पूर्वैर्ण इयंशब्देन वीनरुक्त्वात् पञ्चम्यर्थेऽत्र
प्रथमा । अस्या अन्यन्वयिप्रयुक्त्याया स्तुतेः । उच्यमाना फलितत्र शुद्धोऽपि सोपसर्गार्थे द्रष्टव्यः ।
अतिरिच्यमाना । उच्छृष्टा सवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

येहूट० इन्द्रस्य कर्णौ दूरात् आगत्य स्तोत्रसंगीषे वसतः । तथा इन्द्रस्तुतिम् ब्रुवाणः पुण्यः उत्^७
तन्यति उद्गुण्य शृते । आ वष्ट्यात् इयम् देवदेन्द्रस्य स्तुतिः एनम् इन्द्रम् मदभिमुखम् मया
स्तुयमाना उच्यमाना । पुनः इयम् इति पूरणम् ॥ २ ॥

तं वै ध्रिया परमया पुराजामज्रामिन्द्रमभ्यनूष्यकैः ।

अत्रो च गिरौ दधिरे समस्मिन् महौश्च स्तोमो अर्धि वर्धदिन्द्रे ॥ ३ ॥

१. "पदाप्यादा" मूको. २. वटवी मूको. ३-३. एति सोमश्च मूको. ४. याम मूको. ५. वारिह
मूको. ६. हविषश्च वि'; हविषश्च. ७. "अस्मिन्द्रे मूको. ८. "पिष्ठते मूको. ९. महौश्च इ" मूको.
१०. शीर मूको.

तम् । वः । धिया । परमया । पुराऽजान् । अजरम् । इन्द्रम् । अभि । अनुषि । अर्कैः ।
 ब्रह्म । च । गिरः । दधिरे । सम् । अस्मिन् । महान् । च । स्तोमः । अधि । वर्धत् । इन्द्रे ॥३॥

स्कन्द० तम् वः व्यत्ययेनेद् बहुवचनम् । त्वाम् धिया प्रज्ञया परमया उत्कृष्टया पुराजाम् पूर्व-
 स्मिन् काले जातम् अजरम् 'अरावर्जितम् इन्द्रम् अभि अनुषि' अभिष्टौमि अर्कैः मन्त्रैः । न च
 केवलोऽइम् । किं तर्हि । अन्येऽपि स्तोतारः । ब्रह्म च असन्न सोमलक्षणम् गिरः वाचः स्तुति-
 लक्षणाः सम् दधिरे । सन्धानमविकेदः । अविच्छिन्नाः कुर्वन्तीत्यर्थः । अस्मिन् पद्यार्थे
 एषा सप्तमी । अस्य तत्र महान् च स्तोमः अधि वर्धत् अधिकतरो वर्धते । महानपि स प्रतिप-
 धेत इत्यर्थः । इन्द्रे इवमपि पद्यार्थे एव सप्तमी । इन्द्रस्य ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तम् शुम्भाकम् बुद्ध्या उत्तमया ब्रह्म प्रब्रह्म अजरम् इन्द्रम् अभि शौमि मन्त्रैः । ब्रह्म च
 स्तुषीश्च अस्मिन् सम् दधिरे । महान् स्तोमः च इन्द्रे अभिवर्धते ॥ ३ ॥

वर्धाद् यं यज्ञ उत सोम इन्द्रं वर्धाद् ब्रह्म गिरं उक्त्वा च मन्म ।
 वर्धाहेनमुपसो यामन्नक्तोर्वर्धान् मासाः शरदो घात्र इन्द्रम् ॥ ४ ॥

वर्धात् । यम् । यज्ञः । उत । सोमः । इन्द्रम् । वर्धात् । ब्रह्म । गिरः । उक्त्वा । च । मन्म ।
 वर्ध । अहं । एनम् । उपसः । यामन् । अक्तोः । वर्धान् । मासाः । शरदः । चावैः । इन्द्रम् ॥४॥

स्कन्द० वर्धेन्द्रश्च किम् । उच्यते—वर्धात् यम् वर्धयति कीर्त्यै शरीरेण च यम् यज्ञः उत सोमः इन्द्रम् ।
 वर्धान् वर्धयति च ब्रह्म बह्यं पुरोडासादि गिरः वाचः लौकिकचः स्तुतिरूपाः उक्त्वा च
 सव्यणि शस्त्राणि मन्म मन्वतेरर्चतिकर्मण एतद्रूपम् । मन्मं गन्म शोभं उद्गातृकर्तृकं सच ।
 सव्यणि शस्त्राणि मन्म मन्वतेरर्चतिकर्मण एतद्रूपम् । मन्मं गन्म शोभं उद्गातृकर्तृकं सच ।
 वर्ध अहं वर्धेति लक्षणे लोड् । व्यत्ययेनैकवचनम् । अहंशब्दोऽपि चार्थे । 'वर्धयति च एनम्'
 उपसः यामन् वृत्रन् प्रति रामने वृत्रवधार्थं प्रस्थितमित्यर्थः । अक्तोः 'अक्तुः' (निघ १, ७)
 इति रात्रिनाम । प्रथमार्थे चात्र पृष्ठी । रात्रिश्च । वर्धान् वर्धयति च मासाः शरदः
 संवत्सराश्च । घात्रः शुभेकाश्च इन्द्रम् । इदि परमेश्वर्ये । अत्यन्तेश्वर्यम् । यच्छन्दमुत्तेलम् स्वाम्
 'अभ्यनूष्यैः' (ऋ ६, ३८, ३) इति पूर्ववचैकवाचयता ॥ ४ ॥

वेङ्कट० वर्धयति यम् यज्ञः क्वि च सोमः इन्द्रम् । वर्धयति इति स्तुतयः शस्त्राणि च मन्मनी-
 पानि । वर्धयति एव एनम् उपसः शत्रेः रामने । वर्धयति मासाः शरदः च दीप्तः इन्द्रम् ॥ ४ ॥

एवा जज्ञानं सहसे असांमि वायुधानं राधसे च श्रुतार्य ।
 महामग्रमवसे विप्र नूनमा विवासेम वृत्रतूर्येषु ॥ ५ ॥

एव । जज्ञानम् । सहसे । असांमि । वायुधानम् । राधसे । च । श्रुतार्य ।
 महाम् । उग्रम् । अवसे । विप्र । नूनम् । आ । विवासेम । वृत्रऽतूर्येषु ॥ ५ ॥

१-१. शिशमन्* मूको. २-२. 'मनि दमे' मूको. ३. *धनेः मूको. ४. *नीपि
 वि* छं.

स्कन्द० 'एव एवमुक्तेन' प्रकारेण ज्ञानम् जायमानमेव^१ जन्मन एव प्रभृतीत्यर्थः । सहसे बलाय । बलं प्राप्तुमित्यर्थः । अस्मिन्^२ वातृधानं सद्प्राप्ते वृद्धिं^३ प्राप्नुवन्तमित्यर्थः । न च केवलम् बलाय । किं तर्हि । राधसे^४ च धनाय च धृताय सर्वलोकप्रख्याताय । महाम् महान्तम् उग्रम् अप्रसङ्गम् क्रूरम् अन्तसे पालनाय हे विभ ! मेधाविन् ! नूनम् इति पदपूरणः । आ विधासेम^५ परिचरेमेत्याशास्महे । अथ । उच्यते — उग्रतमेषु^६ सद्प्राप्तेषु क्षत्रुभिः । बलघनपालनानि प्राप्तुं त्वां परिचरेमेत्येतदनास्माह इत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० एवम् ज्ञापमानम् बलकरणाय अखण्डितम् वर्धमानम् धनाय च विश्रुताय महान्तम् उद्गूर्णम् रक्षणाय मेधाविन् ! हृदानीम् परिचरेम सद्प्राप्तेषु त्वामिति ॥ ५ ॥

'इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये दशमो वसः' ॥

[३९]

'मरद्वाभो षाईसस्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः' ।

मन्द्रस्य कुवेर्दिव्यस्य बह्वेर्विप्रमन्मनो वचनस्य मर्ध्वः ।

अपा नस्तस्य सचनस्य हेवेपो युवस्य गृणते गोअग्राः ॥ १ ॥

मन्द्रस्य । कुवेः । दिव्यस्य । बह्वेः । विप्रऽमन्मनः । वचनस्य । मर्ध्वः ।

अपाः । नः । तस्य । सचनस्य । देव । इपः । युवस्य । गृणते । गोऽअग्राः ॥ १ ॥

स्कन्द० मन्द्रस्य मोदनकरस्य अवेः मेधाविनः दिव्यस्य दिव्यसद्भवे ऋषेः प्रसास्यवचनः । प्रसास्यस्य बह्वेः षोडशः देवताम् प्रति आत्मनः गन्तुरित्यर्थः । बलवतो वा सारवत इत्यर्थः । विप्रमन्मनः 'विप्र.' (निघ ३, १५) इति मेधाविनाम् । मन्मत् इत्येतदचैतिकर्म^१, व्यवधयेन चात्र कर्मणि मणिप्रत्ययः । मेधाविनो ऋषयस्य वचनस्य ताच्छील्येऽर्थं युच् । इयदिदं च यज्ञकलमभे दत्तमानाय दीयतामित्येवं वक्तुं शीलं यस्य स वचनः । तस्य मन्वः मधुस्तादस्य । सर्वज्ञान द्वितीयार्थे पठे । पठेत्सुतेर्विकदेशमिति शेषः । मन्द्रादियुगयुक्तं^२ 'सोमं मन्द्रादियुगयुक्तस्य' वा सोमस्यैकदेशं स्थासलक्षणम् अपाः पिब नः अस्माकम् स्वभूतस्य तस्य सचनस्य सुतेरप्र पोषार्थतन्मन्वो यच्छुद्रोऽध्याहार्यः । योऽयमुपकल्पितः तस्य सचनस्य सेन्धस्य हे देव ! पीत्वा च इदः^३ अद्यानि युवस्य परस्तात् सम्प्रदानश्रुतेर्यौतिरय दानार्थः । देदि गृणते स्तुवते मद्यम् गोअग्रा. गाव अमे पासां ता गोअग्राः । गाः प्रथमे देदीत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० मोदनस्य अवेः दिव्यस्य षोडशः मेधाविनोऽभ्युक्तस्य अवेः देवानाम् वक्तुः सोमम् यम् ऋषिभः, अस्मदीयस्य इतिपां सचनशीलस्य तस्य हे देव ! अद्यानि प्रदुह^४ स्तुवते गोगुणानि ॥ १ ॥

१-१. परमेष्ठुं मूको. २. ज्ञापयाम् मूको. ३. अस्मिन् न च केवलं मूको. ४-४. 'विलयः । राधसे मूको. ५-५. 'लाशास्ये त्वया मन्मत्त्वधनदानानि उच्यन्ते । ते वृत्त' मूको. ६-६. नास्ति मूको. ७. 'निकमी मूको. ८. 'उक्त. मूको. ९-९. सोमविन्द्रा' मूको. १०. उपाः मूको. ११. नास्ति एपं; इत्पुनर ए प्रत्यापः.

अयमुंशानः पर्यद्रिमुखा ऋतधीतिभिर्ऋतयुग्युजानः ।

रुजदरुणं वि वलस्य सानुं पर्णविचोभिरभि योधदिन्द्रः ॥ २ ॥

अयम् । उंशानः । परि । अद्रिम् । उंशाः । ऋतधीतिऽभिः । ऋतऽयुक् । युजानः ।
रुजद् । अरुणम् । वि । वलस्य । सानुम् । पर्णान् । वचोऽभिः । अभि । योधत् । इन्द्रः ॥ २ ॥

स्कन्द० अयम् इन्द्रः उंशानः कामयमानः । किम् । उच्यते— उंशाः गोनामैतद् अन्यत्र,
इह तु उत्क्राशित्वाद्भु^१ बर्ते । उरुताविणीः^२ वृष्टिलक्षणा आपः । परि अद्रिम् अद्रिादरणात्
अद्रिविकारत्वाद् वा, वज्रोऽत्रादिरुच्यते । उपसर्गकर्मणोश्च ध्रुतेषोम्यक्रियापदाध्याहारः । परिसृष्ट्वा
वज्रम् । ऋतधीतिभिः ऋतमुदकं वृष्टिलक्षणम्, तत्र घीतिः प्रज्ञा प्रार्थनालक्षणा येषां ते
ऋतधीतयः वृष्टयर्थिनः यथाः तैः । ऋतयुक् ऋतो यज्ञः तेन यो युज्यते स ऋतयुक् ।
युजानः युजिरत्र शुद्धोऽप्यभ्युपसर्गार्थि^३ । अभियुज्यमानोऽभ्युर्ज्यमान इत्यर्थः । रुजद् भनक्ति
अदगम् अमग्नपूर्वम्, वि-शब्दो वैशिव्ये रुजदित्येतेनाह सम्बन्धः, विविधं भनकीति । वलस्य
मेघस्य सानुम् समुच्छ्रितप्रदेशम् । पर्णान् पणिनाम्नश्चासुरान् वचोभिः वचनैः आह्वानलक्षणैः ।
आह्वयाद्भुयेत्यर्थः । अभि योधत् अगिषोधितत्वाद् इन्द्रः ॥ २ ॥

षेष्टट० गयम् कामयमानः शिलोक्षयम् प्रति स्थिताः पणिभिरपद्धता गाः सत्यकर्मभिः सत्ययुक्
अद्रिरोमियुज्यमानः वि गरुजद् अन्यैः अरुणम् बलासुरस्य समुच्छ्रितं देशम् । पर्णान् वचोभिः
च अभि अयोधयद् भरसनपरैः इन्द्रः ॥ २ ॥

अयं द्योतयद्द्युतो ऽपृक्तन् द्योषा वस्तोः शरद इन्दुरिन्द्र ।

इमं केतुमदधुर्न चिदह्नां शुचिजन्मन उपसंशकार ॥ ३ ॥

अयम् । द्योतयत् । अद्युतः । वि । अकृत् । द्योषा । वस्तोः । शरदः । इन्दुः । इन्द्र ।
इमम् । केतुम् । अदधुः । नु । चित् । अह्नाम् । शुचिऽजन्मनः । उपसंशकार ॥ ३ ॥

स्कन्द० अयम् 'द्योतयत् वि-शब्दस्य' परस्ताच्छ्रुतस्यानेनाख्यातेन^१ सम्बन्धः । विविधं स्वदीप्त्या द्योतयति ।
अद्युतः अदीप्तम् । कान् । उच्यते । अकृत् अकृतान्वेनाप्रादित्य उच्यते । 'अहरदयोत्यन्तरापाग्'
(अ २, ३०, १) इति यथा । द्वादशत्वाच्चादित्यानां बहुवचनेन निर्देशः । आदित्याद् । द्योषा शशी,^२
वस्तोः अहश्च शरदः संवत्सरतोश्च इन्दुः सोमः तपासपृष्ठः हे इन्द्र । आदित्यानां हि सर्वेषां स्वास्या
दीतिर्धर्मापता । धर्मश्च यामलक्षणः सोमापता । अत एतदुच्यते— अयं द्योतयत् इत्यादि । किंच
इमम् केतुम् कर्तारम् अदधुः निहितवन्तः 'देवान् वज्रमाणाः' । न चित् नु इति निपाठः पुराणवचनः,
चित् शरदइत्यर्थे । पुराणानां च । चशब्दध्रुयेर्नवानां धेत्यध्याहार्यम् । ये च पूर्वेषु
कालेषु ये वेदानां तेषां सर्वेषामित्यर्थः । अन्नाम् अह.परिमितत्वाद् ज्योतिष्टोमादयो पागा
उच्यन्ते, न दिवसाः । पागानां हि कर्ता सोमो न दिवसानाम् । अयमेव च शुचिजन्मनः
शुद्धजन्मनः शोषादितजन्मनः उपसंशकार । सर्वस्य हि जगत द्योतिर्धर्मापता । धर्मश्च

१. अपमिन्द्रः मूको. २. शरदं मूको. ३. शमोऽप्युपसर्ग मूको. ४. शरित मूको.
५. द्योतयि मूको. ६. आरुण्यो मूको. ७. शर मूको. ८. शशिः मूको. ९-१०. देवपदवत्ता. मूको.

सोमायत्तः । अत एवमुच्यते — उपसञ्चकार इति । अन्नमूलसोमस्तुतिद्वारेण चैवमिन्द्रस्वैव स्तुति-
रित्यैन्द्रत्वस्याऽविरोधः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अयम् वि अद्योतवत् अग्न्याट्टयाः^१ रायोः धारदः च, अन्नत् १ इति नैवेण्डुकम्^२, सोमः इन्द्रः ।
तथा एनं सोमम् अहाम् वेत्तुम् अरधुः पुरा तथा निर्दोषाः यथा^३ उपसः करोतीति हविषः
स्तुतिः ॥ ३ ॥

अयं रोचयदरुचौ रुचानोऽयं वासयद् व्यृतेन पूर्वीः ।

अयमीयत ऋतयुग्भिर्ऋषैः स्वर्विदा नाभिना चर्षणिप्राः ॥ ४ ॥

अयम् । रोचयत् । अरुचः । रुचानः । अयम् । वासयत् । वि । ऋतेन । पूर्वीः ।

अयम् । ईयते । ऋतयुग्भिः । अर्षैः । स्वःऽविदा । नाभिना । चर्षणिप्राः ॥ ४ ॥

स्कन्द० अयम् रोचयत् स्वदीप्त्या दीप्ताद् करोति अरुचः अदीप्तीन् 'लोकान् जादित्पादीन्' वा
पूर्वस्यामृषि निर्दिष्टाद् रुचानः स्वयम् दीप्समानः । अयम् एव वातायत् त्रिविधं पासितवान्
ऋतेन वृष्टिजन्येन उदकेन^४ पूर्वीः पूर्वकालाः । काः । सामर्थ्यात् प्रजाः । अयम् ईयते गच्छति
ऋतयुग्भिः यज्ञाय उदकाय वा ये 'युज्यन्ते ते ऋतयुजस्तैर्ऋतयुग्भिः'^५ अर्षैः स्वर्विदा स्वरुदकम्
सप्तो विन्दति ऊभेत तेन^६ स्वर्विदा रथेन । कीदृशेन । नाभिना अग्नीतमत्तर्धमेतत् । नाभिना
कीदृशः । चर्षणिप्राः मनुष्याणां भासा पूरयिता । सोमोऽवि^७ देवः सत्य सन्त्यथा रयश्चेत्युप-
पद्यमेतत् । अर्षैः स्वर्विदिति सहयोगालक्षणा वैषा तृतीया । इन्द्राक्षैरिन्द्ररथेन च सह गच्छतीन्द्रेण
पीतः^८ सन्निति । अन्नमूलसोमस्तुतिद्वारेण चैवमपि पूर्वैविन्द्रत्वय स्तुतिः । अथवा अवमित्यादिनेन्द्र
पूर्वोच्यते, न सोमः, तेन साक्षादैवेन्द्रत्वम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अयम् अरोचयत् अरोचमानान् स्वर्ष रोचमानः । अयम् वि वासयति तेजसा यज्ञीः उपसः ।
अयम् गच्छति सारथेन युक्तैः अर्षैः स्वर्षलोकजेन^९ नाभिना रथेन मनुष्याणां पूरयिता ॥ ४ ॥

नृ गृणानो गृणते प्रत राजभिषेः पिन्य वसुदेयाय पूर्वीः ।

अप ओपधीरधिषा वनानि मा अर्षतो नृनचसे रिरिहि ॥ ५ ॥

तु । गृणानः । गृणते । प्रत् । राजन् । इषः । पिन्य । वसुदेयाय । पूर्वीः ।

अपः । ओपधीः । अधिषा । वनानि । माः । अर्षतः । नृन् । ऋचसे । रिरिहि ॥ ५ ॥

स्कन्द० तु इति क्षिप्रमात्र, विम्बेरथेन च सम्बन्धयितव्यः । गृणानः स्तूयमानो मया गृणते
स्तुवते मदां हे प्रत् । पुराण । राजन् । परमेश्वर । इषः अज्ञानि पिन्य विन्वदित्यत्र^{१०} सेचनार्थः,
'पिपि मिपि पिपि सेचने' इति । इह तु सम्प्रदानचतुर्थाभूतेर्दानार्थः । तेन च प्रभूते दानम्
कल्पते । प्रभूतान्यज्ञानि^{११} क्षिप्रम् देशितवर्थः । क्षिप्रम् । वसुदेवाय धनदानार्थम् । कथञ्च एष

१. अयाःकृता वि^१ ल, चङ्गा लपं. २-२. इतनेपण्डुकम् गूको. ३. यदा गूको. ४-४. अय...
धीन् गूको. ५. तेन गूको. ६-६. पुन्यतेन चतयुग्...धां गूको. ७. नेन गूको. ८. सोपि गूको.
९. पित गूको. १०. 'से गूको. ११. अन्वि^१ गूको. १२. 'तत्वात्' गूको.

धनवन्तः सन्तो यस्मैयस्मै रोषते यस्मैतस्मै धनं दद्यामेत्येवमर्थमित्यर्थः । कौरवीरिपः ।
 पूर्वाः पूर्वकालाः । पूर्वमपि न्या दत्तवानेवासीत्यर्थः । अथवा गुणते इति सम्प्रदानचतुर्थी
 व्यवहितेन वसुदेवापत्यनेन सम्यच्यते । अज्ञानि सोमलक्षणानि अग्निप्रेतानि । पिन्वतिरपि
 लेचनार्थ एव । स्तुवते मह्यं धनं दातुं सोमलक्षणान्वयानि शिवम् पिन्व^१ स्योद्रे सिञ्चेत्यर्थः^२ ।
 यानि पूर्वमपि पीतवानसि । पीत्वा च अपः पार्थिवान्मुदकानि ओषधीः अविपा^३ अवानानि
 पाळनानि वनानि अटवीदेशान्, येषु गावश्चरन्ति । अथवा वनमित्युदकनाम । अविपा
 इत्येतच्च वनानामेव विशेषणम् । अविपाणि विष्वजितानि पुष्टिकराणीत्यर्थः । अप इत्येतेन
 पार्थिवान्मुदकान्युपात्तानि, वनवाग्देन तु वृष्ट्युदकानीत्यपौनरेचनम् । गाः अर्वाः अश्वान्
 नूनं मनुष्यांश्च परिचारकान् ऋचसे ऋच स्तुतौ । स्तोतुम् रिरीदि देदि । कय ययम् गवादिदानेन
 पोषिताः सन्तः स्त्यामेत्येवमर्थं गवादीनि देहीत्यर्थः ॥ ५ ॥

षेष्टक^० क्षिप्रम् स्तुयमानः स्तुवते प्रलः राजन् ! अज्ञानि पिन्व व्रतव्यपनाय बहूनि । अपः ओषधीः
 रपीणां^४ दातः ! बलनीयानि धनानि गाः अश्वान् मनुष्यान् स्तुवते^५ मह्यं प्रयच्छ ॥ ५ ॥

^१इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये एकादशो वरः^६ ॥

[४०]

^१भरद्वाजो षाट्स्पत्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिपुप् ऊन्^७ ।

इन्द्र पिब तुभ्यं सुतो मद्रायारं स्प हरी वि मुञ्चा सखाया ।

उत प्र गाय गूण आ निपधार्था युज्ञार्यं गृणते वर्यो धाः ॥ १ ॥

इन्द्र । पिब । तुभ्यम् । सुतः । मद्राय । अर्वा । स्प । हरी इति । वि । मुञ्च । सखाया ।
 उत । प्र । गाय । गूणे । आ । निपधार्था । अर्षे । युज्ञार्यं । गृणते । वर्यः । धाः ॥ १ ॥

स्कन्द^० इन्द्र । विष सोमम् । इन्द्रम् सुतः तपत्यायाभिपुरः । किमर्थं विवाति । उच्यते—मदाय
 मदार्यम्^१ । अथ स्य विमुञ्च हरी । कुतः । सामर्थ्यात् स्वस्माद् रथात् । विमुच्य च 'वि मुञ्च
 विमुञ्च' । कुतः । प्रभवेभ्यः । सखाया वयस्यमृतावात्मनः । उत प्र गाय उच्यते इत्यर्थः । प्रगायापि
 हेतुकर्तृत्वेन स्तुयति । स्तुतिकर्तृणोऽस्माद् प्रयुङ्क्ष्वेत्यर्थः । गूणे अस्माकं समूहे आ निपद्य
 उपविष्य । उपविष्टः सर्वैरस्माभिः स्तुयस्वैत्यर्थः । अथ मनन्तरम् गृणते स्तुवते मह्यम् यथाय
 पुनरपि वयः कस्य धाः देदि ॥ १ ॥

षेष्टक^० इन्द्र ! विष सोमम् । तुभ्यम् मदाय भायम् सुतः सोम^१ । अग्निं चिन्व । अथ सखायौ
 अश्वौ रथात् वि मुञ्च । अस्मिन् उद्गातृगूणे आ निपद्य गायतस्तस्य प्रगाणुयगायने इन्द्र । ततः
 यथायम् स्तुवते मह्यम् कस्य धेदि ॥ १ ॥

१. त्रिपु मूको. २. विन्वेत्यर्थः मूको. ३. इविपा मूको. ४. अश्वीना इ प्रस्तावाः. ५. तपते
 छपे. ६-६. नासित मूको. ७. मरुतार्थं मूको. ८-८. त्रिपुच्य विमुचिद्वय मूको. ९. तपे वि छपे.

अस्य॑ पिब॒ यस्य॑ जज्ञान॒ इन्द्र॑ मदा॒य॒ ऋत्वे॑ अपि॒बो विर॑च्छिन् ।

तमु॑ ते गा॒वो न॑र॒ आपो॑ अद्रि॒रिन्द्रं॑ सम॒ह्यन् पी॑तये॒ सम॑स्मै ॥ २ ॥

अस्य॑ । पिब॒ । यस्य॑ । ज॒ज्ञानः । इन्द्र॑ । मदा॒य॒ । ऋत्वे॑ । अपि॒बो । वि॒र॑च्छिन् ।

तम् । ॐ॑ इति । ते । गा॒वः । नरः॑ । आपः॑ । अद्रिः॑ । इन्द्रु॑म् । समः॑ । अ॒ह्यन् । पी॑तये । तम् । अ॒स्मै ॥

स्कन्द० अस्येति पृथीश्वरेकेदेशमिति शेषः । द्वितीयार्थे वा पृथी । अस्य सोमसौकदेशं स्वांशलक्षणम् इमं वा सोमम् पिब । यः कीदृशः । उच्यते—यस्य एकदेशं यं वा सोमम् जज्ञान्, ज्ञायमान् एव । 'जन्मन एव प्रभृतीत्यर्थः' । हे इन्द्र । मदाय ऋत्वे ऋत्वरिति कर्मनाम । मदाय च वृत्रवधादिकर्मार्थं च अथवा वृत्रवधादिकर्मार्थं यो मदः तदर्थम् अपिब । पीतवानसि हे विरच्छिन् । महद् ! । किञ्च तम् उ ते । उ इति प्रदपरणः, एवार्थं वा । तम् एव ते तव स्वभूतम् गानः पयआदिश्रयणेन, नरः मनुष्याः ऋत्विगाक्याः अभिषवादिभिः संस्कारैः स्तुतिभिर्वा, आपः वसतीत्यर्थकपनाख्याः आत्मप्रक्षेपेण, अद्रिः अभिषवप्राप्त्वा अभिषवेण इन्दुम् तम् अह्यन् हि गवौ वृद्धौ च । संबधितवन्त । किमर्थम् पुनः समह्यन् । उच्यते—पीतये सम् समुपसर्गश्रुतेराण्यतस्वापयनुपङ्गः । पानार्थं संबधितवन्तः । कस्य । अस्मै षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्येषा । अस्य प्रकृतस्य सोमस्य तव वा ॥ २ ॥

षेष्ठट० अमुम् पिब । यम् ज्ञायमान एव इन्द्र । मदाय प्रज्ञानाय अपिबः हे महन् । तम् एव इन्दुम् गानः चर्मप्रदा, अश्वपदं वसतीत्यर्थः प्रावा च सह अगमयन् अंशोः पीतये अस्मै तुभ्यम् ॥ २ ॥

समि॑द्रे अ॒ग्नौ सु॒ते इन्द्र॑ सोम॒ आ त्वा॑ वहन्तु॒ हर॑यो वहि॒ष्टाः ।

त्वा॒य॒ता मन॑सा जोह॒वीमीन्द्रा॑ या॒हि सु॒चितार्थ॑ म॒हे नः॑ ॥ ३ ॥

समि॑द्रे । अ॒ग्नौ । सु॒ते । इन्द्र॑ । सोम॑ । आ । त्वा॑ । वह॑न्तु । हर॑योः । वहि॒ष्टाः ।

त्वा॒य॒य॒ता । मन॑सा । जोह॒वीमि॑ । इन्द्र॑ । आ । या॒हि । सु॒चितार्थ॑ । म॒हे । नः॑ ॥ ३ ॥

स्कन्द० समिद्रे अग्नौ आहवनीयाख्ये सुते च हे इन्द्र । सोमे त्वा त्वाम् आ वहन्तु हरयोः अथाः वहिष्टाः बोधृतमाः । किं कारणम् । उच्यते—त्वायता त्वत्कामेन मनसा जोहवीमि अर्थमाह्वयाम्यहम् । पृतत् शक्त्वा हे इन्द्र । आ याहि सुचितार्थं महे मत्सर्वकर्मण्येषा चतुर्थी सुचितम् अन्वयुशात् सुगतं वा महद् वागाख्यं कर्म नः अस्माकं स्वभूतम् ॥ ३ ॥

षेष्ठट० निगादसिडा ॥ ३ ॥

आ या॑हि शश्व॒दुश॑ता य॒याथेन्द्र॑ म॒हा मन॑सा सोम॒पेय॑म् ।

उ॒प॒ ब्रह्मा॑णि मृ॒णव॑ इ॒मा नो॑ऽर्था॒ ते य॒ज्ञस्तन्वे॑ उ॒र्वयो॑ घात् ॥ ४ ॥

आ । या॑हि । शश्व॒त् । उ॒श॑ता । य॒याप॑ । इन्द्र॑ । म॒हा । मन॑सा । सोम॒पेय॑म् ।

उ॒प॑ । ब्रह्मा॑णि । मृ॒णवः॑ । इ॒मा । नः॑ । अ॒र्था॑ । ते । य॒ज्ञः । तन्वे॑ । उ॒र्वयः॑ । घात् ॥ ४ ॥

स्कन्द० आ याहि शश्वत् । मा निरासः सन् । किन्वाहिं । उशता यमाय शुद्धोऽयं यातिः^१
 प्रकरणादाहपूर्वार्थे द्रष्टव्यः । सोमं स्तुतीञ्च कामयमानेन आगच्छ हे इन्द्र ! महा महता मनसा
 सोमपेयम् सोमः पीयते यस्मिन्निति तादृशम् अस्मदीयं यज्ञम् । आगत्य च ब्रह्माणि स्तुतिरक्षणानि
 उप शृणवः 'उपशृणु इमां' इमानि नः अस्माकं स्वभूतानि । अथ अनन्तरम् ते तव स्वभूतः^२
 यज्ञः स्वभूतायै तन्वे शरीराय वयः अन्नं सोमलक्षणम् धातुं ददातु । यद्यतोऽप्यारोप्यते उच्छरीराय
 यज्ञो ददात्विति । तुभ्यं यजमानो ददात्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

पेठ्ट० अथ च आ गच्छ, पुरा च त्वम् इन्द्र ! शश्वत् कामयमानेन महता मनसा पातव्यं सोमम्
 प्राप्तोऽसि । आगतञ्च उप शृणुहि सोत्राणि इमानि अस्माकम् । अथ तव अस्माभिरनुष्ठीयमानः यज्ञः
 पुत्राय अन्नम् प्रयच्छतु ॥ ४ ॥

१ 'यदिन्द्र दिवि पायै यद्युग्यद् वा स्वे सदेने यत्र चासि ।
 २ अतो नो यज्ञमवसे नियुत्वान्तसृजोपाः पाहि निर्वणो मरुद्भिः ॥ ५ ॥

यत् । इन्द्र । दिवि । पायै । यत् । ऋधक् । यत् । वा । स्वे । सदेने । यत्र । वा । असि ।
 अतः । नुः । यज्ञम् । अवसे । नियुत्वान् । सृजोपाः । पाहि । निर्वणः । मरुद्भिः ॥ ५ ॥

स्कन्द० यच्छब्दो यदिशब्दोऽर्थः । यदि त्वम् हे इन्द्र ! दिवि तुल्ये पायै पारथिव्ये प्राप्त्ये
 पाते वा भवे । उपरिवर्तिनीत्यर्थः । यत् ऋधक् ब्रह्मणिति पृथग्भाववचनः । यदि पृथक् तुल्योका-
 दन्यत्र कापि, यत् वा यदि वा स्वे आत्मीये सदेने स्थाने यत्र कापि अस्ति । अतः पृथक्शब्दोऽयं
 यत्रेति यच्छब्देन उद्देशाद् यच्छब्दोद्दिष्टस्य च तच्छब्देन प्रतिनिर्देशात् तच्छब्दोऽर्थः ।
 तुल्योकादौ यत्र काप्यसि तस्मात् नः अस्माकं स्वभूतम् यज्ञम् अथवा संपन्नापारमनः नियुत्वान्
 नियुदास्याभिर्वेदवाभिरुहान् पाहि । अथ इत्यपादानवस्यमोश्रुतेः पातित्ये अर्थः, अनेकार्थ-
 त्वादात्तानाम्, शुद्धोऽपि चाहपूर्वार्थे द्रष्टव्यः । आगच्छ । अथवा अत इत्यपादानवश्रुतिसामर्थ्याद्
 ऋत्विज्येन आगमनत्वाप्याहारः । पातित्यु पानार्थं एव । तुल्योकादीनां यत्रासि ततस्तत्पन्नापार्थमागत्य
 पिव । किम् । सामर्थ्यात् सोमम् । सृजोपाः सग्रीयमानः हे निर्वणः ! स्तुतिभिः सम्मजनीय !
 स्तुतीनां वा सम्भक्तः ! मरुद्भिः स्वसक्तैः ॥ ५ ॥

पेठ्ट० हे इन्द्र ! तुल्ये पारथिवे भवसि, यदि वा अन्यत्र । ऋधक् इति पृथग्भावमापते । यत् वा स्वे
 श्रुते, यत्र वा अस्ति । अतः अस्माकम् रक्षणाय अथवान् मरुद्भिः सदिहः यज्ञम् आगत्य पिव
 सोमम् गीर्भिवननीय ! ॥ ५ ॥

^१ इति षट्पदांशके सप्तमाध्याये द्वादशो वर्गः ॥

[४१]

भरद्वाजो वाईस्पत्यम्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः^१ ।

अहेळमानु उपं याहि यज्ञं तुभ्यं पवन्तु इन्द्रवः सुतासः ।

गावो न वज्रिन्स्वमोको अच्छेन्द्रा गहि प्रथमो यज्ञियानाम् ॥ १ ॥

अहेळमानः । उपं । याहि । यज्ञम् । तुभ्यम् । पवन्ते । इन्द्रवः । सुतासः ।

गावः । न । वज्रिन् । स्वम् । ओकः । अच्छे । इन्द्र । आ । गहि । प्रथमः । यज्ञियानाम् ॥१॥

स्कन्द० अहेळमान, अहुभ्यन् उप याहि उपगच्छास्मदीत्यम् यज्ञम् । कस्मात् । उच्यते — यस्मात् तुभ्यम् तत्रापायं पवन्ते पृथग्ते प्रक्षरन्ति वा इन्द्रवः सोमाः सुतासः अभिषुताः । कथं पुनरुपयामि । उच्यते — गावः न गाव इव, यथा गावः हे वज्रिन् । स्वम् ओकः आत्मीय निवासस्थानं गोष्ठाख्यम् अरुच भ्रातृं शीघ्रमागच्छन्ति तद्वत् हे इन्द्र । आ गहि आगच्छ । प्रथमः यज्ञियानाम् पञ्चमर्थे पठ्येया । यज्ञाहेभ्यो देवेभ्यः प्रथमः । यावदेभ्ये देवा नागच्छन्ति तावदित्यर्थः । अथवा प्रथमशब्द उत्कृष्टपचनः । यज्ञियालामपि निर्दारणे पठ्ये । यज्ञियानां देवानां मध्ये यस्वम् उत्कृष्ट इत्यर्थः ॥ १ ॥

चेष्टा० अहुभ्यन् उप गच्छ वज्रे । तुभ्यम् पवन्ते इन्द्रवः^२ अभिषुताः । पशवः^३ इव वज्रिन् । स्वम् गृहम् प्रति इन्द्र । आ गच्छ सुषयः यज्ञाङ्गानाम् ॥ १ ॥

या ते काञ्चुत् सुकृता या वरिष्ठा यया शश्वत् पिबंसि मध्वं कुर्मिम् ।

, तया पाहि प्र ते अध्वर्युरस्थात् सं ते वज्रो वर्ततामिन्द्रं गव्युः ॥ २ ॥

या । ते । काञ्चुत् । सुकृता । या । वरिष्ठा । यया । शश्वत् । पिबंसि । मध्वः । कुर्मिम् ।

तया । पाहि । प्र । ते । अध्वर्युः । अस्थात् । सम् । ते । वज्रः । वर्तताम् । इन्द्र । गव्युः ॥२॥

स्कन्द० "या ते काञ्चुत्" काङ्क्षन्तोऽथ सामर्थ्याग्निप्रहावचन । निद्रा घृता सुष्टु कृता । केव । सामर्थ्योऽपि पिपासा त्वमेव वा । या च वरिष्ठा उत्कृष्टदद्यायम् वरादेवः । अरुचमा 'अत्यन्त-मिह्रीयो' । यया च शश्वत् निरयं विपति मध्वः मधुस्वादस्य सोमस्य 'कुर्मिम्' सहातम्, सोमं बहुमित्यर्थः । तया पाहि पिय अस्मदीयमपि सोमम् । ते तत्रापायं अन्वयुः प्र अर्थात् प्रस्थितः आहवनीयं प्रति । एतत् ज्ञात्वा ते तव स्वभूतः यज्ञः तम् वर्तताम् संवर्तते नाम उपमहारः । उपसंहृतस्यावच्छिन्नं यावत् सोमं विपसीत्यर्थः । अथवा पर्यंत इति गतिर्भवति । सद्रूपतगामसुरमैत्रीयां सद् । अमुरान् मेधात् वा^४ इन्वित्यर्थः । हे इन्द्र । मधु-सोमकामः तदेवगतीत्^५ ॥ २ ॥

चेष्टा० या ते निद्रा काञ्चुत् उत्तरता वरिष्ठा^६ । अवतिष्टे स्पष्टम् ॥ २ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. एतत् छ. ३. पा^७ मूको. ४-५. नास्ति मूको. ५. नास्ति मूको. ६. वंशः ७) मूको. ७. विविधा वि.

एष द्रुप्तो वृषभो विश्वरूप इन्द्राय वृष्णे समकारि सोमः ।

एतं पिव हरिवः स्वातरुय यस्येक्षिते प्रदिवि यस्ते अन्नम् ॥ ३ ॥

एषः । द्रुप्तः । वृषभः । विश्वरूपः । इन्द्राय । वृष्णे । सप्त । अकारि । सोमः ।

एतम् । पिव । हरिवः । स्वातरुः । उग्र । यस्य । ईक्षिते । प्रदिवि । यः । ते । अन्नम् ॥ ३ ॥

स्कन्द० एषः द्रुप्तः रसरूपः सोमः वृषभः परिता वृष्टिहेतुः विश्वरूपः 'विश्वम्' (निप ३, १) इति बहुनाम् । बहुरूपः । प्रथमसादिभेदाधुनेन भिन्नत्वाद् बहुरूपता । इन्द्राय वृष्णे त्वेन्द्रस्य वरितुरथाय सप्त अकारि संस्कृतः सोमः । एतम् पिव हे हरिवः । हरी शरवी वदन् ! स्वातरुः ! सद्ग्रामे यजे याज्यस्थानशीलः । हे उग्र । अन्नसह ! क्रूर ! वा । यस्य ईक्षिते प्रभवसि प्रदिवि पुराणेऽपि काले । नेत्रानीमेव केवलम् । यः च ते तव अन्नम् अहरदः शरीरस्थितिहेतुः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० द्रुप्तः द्रवणशीलः । प्रदिवि इति पुराणनामधेयम् (उ. निप ३, २०) । प्रजापतेरिन्द्रः सोममात्मनोऽन्नं बभे । शिष्टं रूपम् ॥ ३ ॥

सुतः सोमो असुतादिन्द्र वस्यान्नपं श्रेयाश्चिकित्से रणाय ।

एतं तित्तिर्व उर्पं याहि यज्ञं तेन विश्वास्तविधीरा पृणस्व ॥ ४ ॥

सुतः । सोमः । असुतात् । इन्द्र । वस्यान् । अयम् । श्रेयान् । चिकित्से । रणाय ।

एतम् । तित्तिर्वः । उर्पं । याहि । यज्ञम् । तेन । विश्वाः । तविधीः । आ । पृणस्व ॥ ४ ॥

स्कन्द० सुतः अभिपुत्रः सोमः असुतात् अनभिपुतात् सोमात् हे इन्द्र । वस्यान् वस आच्छादनं इत्यस्य इयमुनेदं रूपम् । आच्छादयितुः । कस्य । सामर्थ्यात् त्वोदरस्य । स्वपुत्रिकरण-समर्थतरं इत्यर्थः । अयम् योऽस्माभिरभिपुत्रः न च वस्यात् एव केवलम् । किन्तुहि । श्रेयात् अतिशयेन प्रशस्यः । चिकित्से पद्यार्थे च चतुर्थी । चिकित्सेः शतसुतव रणाय । सद्ग्रामं पिबिषोः तव सामर्थ्यात्तिरेककर इत्यर्थः । एतद् शक्त्वा एतम् अस्मदीयं हे तित्तिर्वः । तीर्तवन् ! । किम् । सामर्थ्यात् सद्ग्रामान् । बहुषु सद्ग्रामेष्वसुराणां जैतः ! इत्यर्थः । उप याहि उपागच्छ यज्ञम् । उपगम्य च तेन पूजितेन सोमेन विश्वाः सर्वाः तविधीः बलानि स्वसेनालक्षणानि आ पृणस्व पूजं प्रीणने । आप्रीणय । तर्पय इत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सुतः अयम् सोमः असुतात् सिद्धिदात् सोप्यमाणात् वसीयान् भवति, प्रशस्यइव अयम् प्राणाय शुभ्यम् रक्षणकर्मणे । तम् एतम् सोमम् उत्तरित् । उपद्रवाणाम् उप गच्छ । तेन सोमेन पीतेन विश्वानि आत्मनो बलानि आ पूजय ॥ ४ ॥

हवामसि त्वेन्द्र याज्ञवार्डरं ते सोमस्तुन्ये भवाति ।

शतक्रतो मादयस्वा सुतेषु प्रास्माँ अत्र पृतनासु प्र विशु ॥ ५ ॥

१. *तवः मूको. २. पदान् मूको. ३. अगच्छ मूको. ४. केते मूको. ५. तीर्तवन् मूको. ६. निप मूको. ७. सोप्यमाणात् ल; सोप्यमाणात् इदं; सोप्यं नि.

ह्यामसि । त्वा । आ । इन्द्र । याहि । अर्वाद् । अरम् । ते । सोमः । तुन्धे । मन्वाति ।
शतक्रतो इति शतऽक्रतो । मादर्यस्व । सुतेषु । प्र । अस्मान् । अम् । पृतनासु । प्र । विशु ॥

स्कन्द० ह्यामसि ह्यामो यसं स्वाम् । एतद् शतत्वा हे इन्द्र । आ याहि आगच्छ अर्वाद्
अस्माद्भिर्मुच्यः सन् । अरम् पयोक्तः ते तव तन्वे शरीरस्वार्थाय^१ सोमः भवाति भवति
अस्ति । वाचन्वं स्वशरीरेण सोमं पिबसि तावान्स्तीत्यर्थः । अतः हे शतक्रतो ! बहुकर्मन् !
बहुप्रज्ञ ! वा मादर्यस्व मद वृत्तौ । तर्पयारमानम् हृतेषु नृवीर्ये सप्तम्येषा । सुतैः सोमैः ।
अथवा 'मादर्यश्चेति मन्वतेरर्चेतिकर्मणो^२ रूपम् । तार्पयारमानमस्माभिः सुतेषु । औपश्रेयिकमिद-
मधिकरणम्, गृह्यार्थं षोष इति यथा । सुतानां सोमानामुपश्लिष्टः । इतश्चोत्तरकालम् अस्मान्
प्र अद् प्रकर्षेण रक्ष पृतनासु सङ्ग्रामेषु । प्र विशु 'विशः' (निय २,३) इति मनुष्यनाम ।
पदस्यर्थेय सप्तमी । मनुष्येभ्यश्चोरादिभ्यः प्रकर्षेण रक्षेत्पर्य' । ५ ॥

षेष्टु० निगदसिदा ॥ ५ ॥

'इति पनुषांष्टके सप्तमाध्याये त्रयोदशो वर्गः' ॥

[४२]

'भरद्वाजो वाहेस्वस्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । अनुष्टुप् छन्दः, चतुर्थी वृहती' ।

प्रत्यस्मै पिपीपते विश्वानि विदुषे भर । अरंगमाय जग्मयेऽपश्वाद्द्वने नरे ॥१॥

प्रति । अस्मै । पिपीपते । विश्वानि । विदुषे । भर । अरम् अंगमाय । जग्मये । अपश्वात् दृष्यने । नरे ॥१॥

स्कन्द० प्रति इत्युपसर्ग भर इत्याख्यातेन सम्बन्धवितत्य । अस्मै इन्द्राय पिपीपते पातुमिच्छते
विद्वानि सर्वाणि ग्रहचमसादीनि पात्राणि विदुषे यावज्जीवं सर्वस्य ज्ञाये प्रतिहर । प्रतिशब्दो
धात्वर्थात्तुवादी, ल्यप्ते प्रलम्बत इति यथा । भर हरतेः 'दृमहोर्भञ्जन्दि हस्य' (पाया
८,३,३२) इति भकारः । हर प्रायय । हे ऋषयो ! होमार्थम् आह्वयनीयदेशं नयेत्पर्य । अथवा
प्रतिशब्दो लक्षणे कर्मप्रवचनीय । यच्छ्रुतेश्च योग्यपदाप्याहारः । आह्वयनीय प्रति । कीदृशा-
यासौ । उच्यते—अरंगमाय पर्याप्त शत्रून् प्रति गन्त्रे जग्मये गमनशीलत्वात् अपश्वाद्दृष्यने
'दृष्यति' (निय २,१४) इति यतिकर्म । अपश्वाद्गामिने । सङ्ग्रामान्नेवप्रगामिन इत्यर्थः । नरे
मनुष्याकाराय ॥ १ ॥

षेष्टु० प्रति भर अस्मै पातुमिच्छते विश्वानि अस्मानि विदुषे धनादीनि पर्याप्तगामिने गमनशीलत्वात्
सदाजीमेव दृष्यने^३ नराय । वेता नरः ॥ १ ॥

एमेन प्रत्येतन् सोमैभिः सोमपातमम् । अमत्रेभिर्धृज्जीपिणमिन्द्रं सुतोभिरिन्दुभिः ॥२॥

आ । ईम् । एनुम् । प्रतिऽपतन् । सोमैभिः । सोमपातमम् ।

अमत्रेभिः । ऋज्जीपिणम् । इन्द्रम् । सुतेभिः । इन्दुभिः ॥ २ ॥

स्कन्द० आ इत्युपसर्गः प्रत्येतनेलास्यातेन सम्बन्धयितव्यः । ईम् इति पदप्रारणः । एनम्
 पूर्वप्रकृतम् प्रति आ एतत् प्रत्यागच्छत यूयम् हे अश्वरथः ! मत्पुत्रपौत्राः ! वा । सोमेभिः सोमैः
 सह । इविधानं गत्वा ततः सोमगतादाय इन्द्रं प्रति प्रत्यागच्छतेत्यर्थः । कीदृशमेनम् ।
 सोमपातनम् अतिशयेन सोमार्तां पातारम् । कीदृशैः सोमैः । अग्नेभिः अमत्रैरपरिमैः । बहुभिरित्यर्थः ।
 अथवाऽमत्रशब्दो भाष्यवचनः । सोमैश्च तद्भाजनैर्महत्समादिभिश्चेत्यर्थः । कीदृशमेनम् । उच्यते—
 ऋजीषिणम् यत् सोमस्य पूयमानत्वातिरिच्यते तद्वीर्यं, तद्भाजवीपी, एम् । ह्यौरिस्पसं भाग
 इत्येतत् तद्वत्ताकारणम् । कमेनम् । इन्द्रम् । कीदृशैः सोमैः । हुतेभिः सुतैः कृताभिपवस्संस्कारैः
 इन्दुभिः सोमेभिः इत्यनेन, पौनःपुन्यप्रसङ्गाद् इत्येतेनत्वेर्वा क्रियाशब्दोऽयं न संबिधानपदम् ।
 मातमदीप्या दीप्तैर्द्रवत्वाद्वा हेदकैः इत्यर्थः ॥ २ ॥

पेङ्कट० एनम् इन्द्रम् प्रत्यागच्छत सोमैः सोमपातनम् पात्रैः ऋजीषवन्तम् इन्द्रम् सुतैः सोमैः ॥ २ ॥

यदीं सुतेभिरिन्दुभिः सोमेभिः प्रतिभूषथ । वेदा विश्वस्य मेधिरो धृषत् तंमिदेपते ॥ ३ ॥

यदि । सुतेभिः । इन्दुऽभिः । सोमेभिः । प्रतिभूषथ । वेदा विश्वस्य । मेधिरो धृषत् । तंमिदेपते ॥ ३ ॥

स्कन्द० यदि हुतेभिः अग्निपुत्रैः इन्दुभिः स्वदीप्या दीप्तैः इवत्वाद्वा हेदकैः, सोमेभिः, सोमैः
 तृतीयानिर्देशाद् युक्ताः प्रतिभूषथ प्रतिशब्दोऽत्र धात्वर्थानुवादी । भवय यूयम् हे अश्वरथः । यदि
 सोमान्विता भवयेत्यर्थः । वेद उच्यतेपुत्रैकवचनमेतत् । यदीति वचनात्ततः शब्दोऽप्यादियते ।
 ततोऽहं तावत् जानामि विश्वस्य सर्वस्य यजमानस्य मेधिरः यज्ञसम्पादीन्द्रः धृषत् 'एष्टः
 प्रगल्भः' तम्-तम् युष्मदीयं यज्ञम् । इद् इति पदप्रारणः । आ ईपते 'ईपति' (निघ २, १४) इति
 गतिकर्माः आगच्छति । अथवा वेदेति प्रथमपुत्रैकवचनमेवेन्द्रविषयम् । गच्छन्तस्त्वन्वा-
 वप्याहुरपैकवाक्यता योग्या । य इन्द्रो वेद जानाति यत् ज्ञातव्यं स आगच्छतीति ॥ ३ ॥

पेङ्कट० यदि सुतैः दीप्तैः सोमैः इन्द्रम् प्रतिभूषथ । वेदि अभिलषितम् विदवम् भायः
 एष्टः । तम्-तम् एव प्रापयति ॥ ३ ॥

अस्माअस्मा इदन्धसोऽर्ध्वो प्र भरा सुतम् ।
 कुवित् संमस्य जेन्यस्य शर्धतोऽमिशस्तेरवस्परत् ॥ ४ ॥

अस्मैऽअस्मै । इत् । अन्धसः । अर्ध्वो इति । प्र । भ्र । सुतम् ।
 कुवित् । संमस्य । जेन्यस्य । शर्धतः । अमिशस्तेरः । अवस्परत् ॥ ४ ॥

स्कन्द० अस्मा इति इन्द्रस्य प्रतिनिर्देशः । तारध्वे चतुर्था । आन्दसं च वीप्सारचनम्*, वीप्सादीनां
 द्विषचनमितिज्ञानाम् असम्भवात् । चापले वा श्रिषचनम् । अहिरदिः दुष्यस्त्वयुष्यस्तेति यथा ।

१. *सौरव सूको. २. प्रतीवेदेनास्मा* सूको. ३. *स्तेतो* सूको. ४. 'भानव' सूको.
 ५. 'शकीयनाम्' सूको. ६. इन्द्रा सूको. ७. 'युक्त' सूको. ८-८. 'एष्टप्रगतो' सूको. ९-९. 'वेदभिः'
 सूको. १०. 'दीप्त' सूको. ११. 'दि' सूको.

‘पापकं नाम’ शीघ्रप्रतिपादनम् । शीघ्रं प्रतिपद्यस्य अस्वेन्द्रस्वार्थम् । इत् इति पदपरणः । अन्धतः द्वितीयाथं प्रष्टवेषा । अन्धः सोमलक्षणमन्त्रम् । हे अन्धयो ! प्र भर प्रहर प्रापयाद्बन्धीयम् सुतम् अभिपुत्रम्^१ । मा चाल्यम् । किं तर्हि । कुर्वित् बहु । किं कारणम् । उच्यते— पस्नात् तमस्य सर्वस्य जेग्यस्य जेतुः । बलवत् इत्यर्थः । शर्षतः उत्साहवतः शत्रोः स्मृतायाः अभिशस्तेः हिंसायाः अवस्वरत् सृष्ट प्रीतिपाठनयोः । पाळितवान् यः । कान् । युष्मान् वा सर्वप्राणिनो वा । अपवा कुविदित्स्वेतद्वरस्परद्विष्यस्य कर्म । बहुप्राणिनात् पाळितवानिति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अस्मा-अस्मै^१ एव सोमाद्यस्य सुतम् अन्धयो । ‘प्र भर’ । सर्वस्य जेतव्यस्य शत्रोः वेगं कुर्वतः अभिशस्तेः अस्मान् इन्द्रः यद् अवस्वरति तारयति ॥ ४ ॥

‘इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये चतुर्दशो वर्गः’ ॥

[४३]

‘भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । उष्णिक् छन्दः’ ।

यस्य त्यच्छन्द्बरं मदे दिवोदासाय रन्धयः^१ । अयं स सोमं इन्द्र ते सुतः पिबं ॥ १ ॥

यस्य । त्यत् । शन्ध्वरम् । मदे । दिवोऽदासाय । रन्धयः । अयम् । सः । सोमः । इन्द्र । ते । सुतः । पिबं ॥

स्कन्द० यत्वेति सोमस्य निर्देशः । मदे इत्येतन्न चास्य सम्बन्धः । मदे इति ‘यश्च भवेत्

भावलक्षणम्’ (पा २, ३, ३७) इति सहस्री । तच्छ्रुतिसामर्थ्यादेव लक्षणभूतक्रियापदाभ्याहारः ।

यस्य सोमस्य सम्बन्धिनि मदे प्राप्ते । येन सोमेन मत्तः सन्निरयर्थः । त्यत् तम् शम्बरम् नामाशुभम् दिवोदासनाम्ने राज्ञोऽर्थाय रन्धयः वशं नीतवानिति । अयम् सः सोमः हे इन्द्र ! त्वय अर्थाय सुतः अभिपुत्रः^२ अस्मानि, पिब इमम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० यस्य पीतस्य मदे तद् त्वं पुरा दिवोदासाय शम्बरम् वशम् अनय । अयम् इति सिद्धम् ॥ १ ॥

यस्य तीव्रसुतं मदं मध्यमन्तं च रक्षसे । अयं स सोमं इन्द्र ते सुतः पिबं ॥ २ ॥

यस्य । तीव्रसुतम् । मदम् । मध्यम् । अन्तम् । च । रक्षसे । अयम् । सः । सोमः । इन्द्र । ते । सुतः । पिबं ॥

स्कन्द० यस्य सोमस्तावयवम् तीव्रसुतम् तीव्रशब्दः स्फुटयचनः । स्फुटसो यः सूयते स तीव्रसुतः,

सम्पदादित्वाच्च कर्मेति विष् । तं तीव्रसुतम् मदम् मदकरम् मध्यम् अन्तम् च ‘निरुष्टं

रक्षसे’ अग्न्यान्वो रक्षसि । यथाऽग्न्या देवता न विचरति तथा पिबसि । अग्न्यतोऽग्निं स्वयं

विबसि इत्यर्थः । अथवा मदाद्यो भावयचनः । मदं रक्षस इति कर्मक्रियासम्बन्धवैगुण्यात्

योग्यक्रियाकर्मान्तराभ्याहारः । यस्य सम्बन्धिनि मदे प्राप्य रक्षसि यज्ञानामिति । अयम् सः

सोमः इन्द्र ! ते सुतः, पिब इमम्^३ ॥ २ ॥

वेङ्कट० यस्य तीव्रसुतम् मदकरम् रसम् वर्जयसि । तथा^४ मध्यमरसम् नीचरसम्^५ च वर्जयसि ।

सम्पद् सुतमेव पिब ॥ २ ॥

१-१. पापकं मूको. २. शम्बर मूको. ३. अभिपुत्रम् मूको. ४. भरति हयं. ५-५. भर लयं.

१-६. नास्ति मूको. ७. अभिपुत्रः मूको. ८. नास्ति रिं हयं. ९. इत् मूको. १०-१०. निरुष्टं

मूको. ११. ...तोऽग्नि मूको. १२. नास्ति मूको. १३. भयता हयं. १४. नीचरं रिं हयं.

यस्य गा अन्तरर्धमनो मदे दृळ्हा अवासृजः । अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिवं ॥३॥

यस्य । गाः । अन्तः । अर्धमनः । मदे । दृळ्हाः । अवऽअसृजः ।

अयम् । सः । सोमः । इन्द्र । ते । सुतः । पिवं ॥ ३ ॥

स्कन्द० यस्य सोमस्य मदे प्राप्ते गाः मेघसम्बन्धात् गोशब्दोऽत्र अपाम् वाचकः । अन्तः मध्ये
'अधिकरणश्रुतेः स्थिता इति शेषः । कस्य । अर्धमनः मेघस्य । कीदृशीरपः । दृळ्हाः पदविधानाः ।
अवासृजः' अघो विसृजति । पातयतीत्यर्थः । अयम् सः ॥ ३ ॥

षेष्ट० यस्य मदे शिलोच्चयस्य अन्ताः पणिभिरपहृताः दृढाः गाः अवासृजः ॥ ३ ॥

यस्य मन्दानो अन्धसो माघोनं दधिपे शर्वः ।

अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिवं ॥ ४ ॥

यस्य । मन्दानः । अन्धसः । माघोनम् । दधिपे । शर्वः । अयम् । सः । सोमः । इन्द्र । ते । सुतः । पिवं ॥४॥

स्कन्द० यस्य अन्धसः पृथिव्यम् तृतीयार्थे । पृथीनिर्देशाद् वा अवयवेनेति शेषः । येन सोमेनाद्येन
यस्य वा सोमस्य अवयवेन मन्दानः मन्दतिरर्चतिकर्माऽपि सामर्थ्यात्तृप्यर्थः । माघया
पस्यान्धस इति विशेषणपृथीश्रुतेः पूर्वमन्त्रस्थस्य मदे इत्येतस्य विशेष्यस्यानुपगतः । यस्य
सोमस्य अन्नरूपस्य सम्बन्धिनि मदे प्राप्ते मन्दानः मन्दतिरर्चतिकर्माः । स्तूयमानः स्तोत्रभिः ।
माघोनम् भवति माघवति भवं माघोनम् । भवत इन्द्रस्य शोभ्यमित्यर्थः । सात्मनि धारयति शर्वः
पलम् । स्वययोगेन बलेन बलवाद् भवसीत्यर्थः । अयम् सः सोमः इन्द्र । ते सुतः, पिव इमम् ॥ ४ ॥

षेष्ट० यस्य अन्धसः तृप्यन् माघवतस्तत्र सम्बन्धि पलम् धारयति ॥ ४ ॥

'इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चदशो वर्गः' ॥

[४४]

'शंयुर्वाहस्पत्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिपुप् उन्वः, आधाः पद् अनुन्दमः,
सप्तम्यष्टमीतवन्वो विराजः, अष्टमी एकैव वा विराट्' ।

यो रयिवो रयित्तमो यो युञ्जैर्धुञ्जवत्तमः ।

सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मर्दः ॥ १ ॥

यः । रयिऽवः । रयिमऽर्तमः । यः । युञ्जैः । युञ्जवत्तमः ।

सोमः । सुतः । सः । इन्द्र । ते । अस्ति । स्वधाऽपते । मर्दः ॥ १ ॥

स्कन्द० "वाहस्पत्यस्य" यो रयिवः' शंयोरानुपपत्तिश्च । 'यो रयिवः'
इत्याचार्यम् आनुपपत्तिश्च । यस्याय रयिपण्ययोऽर्थावयवः' इति युञ्जपणिसम्बन्धात् युञ्जपणिकृत्यवयवे ।
आकारो मर्यादावात्, नाभिधियौ । प्राक् युञ्जपणिकादित्यर्थः । युत पतत् । युञ्जपणिकृत्यस्य

१-१. धृते ... अर्धमनः मूको. २-२. इन्द्रा ... अवाद्यत मूको. ३. नास्ति मूको. ४-४. नास्ति
मूको. ५. रयिवः वाहं' मूको. ६. योऽपि मूको.

मन्त्रवर्णनैव भारद्वाजत्वस्य दर्शनात् 'भरद्वाजाशब्दं शुभ्रत द्विता' (अ ६, ४८, १३) इति ।
 यवेवम् स्वादुष्किलीयम् (अ ६, ४७) पृथक्चित्त्वेनोपादेयम्, न तृणपाणिकम् । 'स्वादुर्गोस्तु
 सूक्तमाज्' इति हि वक्ष्यति । तेन प्राक् 'स्वादुष्किलीयात् शंयो', न स्वादुष्किलीयात् परम् इति
 'स्वादुष्किलीयस्यैवावधित्वेनोपादानत्वं न्याप्यत्वम्' । नैव दोषः । 'प्राप्यृजिश्वा चत्वारि' इत्यत्र
 तृणपाणिकात् चतुर्णां यथा स्वात् स्वादुष्किलीयान्मा भूदित्येवमर्थम् तृणपाणिकस्यावधित्वेनोपादानम् ।

यः हे रविषः । धनवन् ! रमिन्तमः धनवत्तमः^१ सर्वेषाम्भ्यः^२ प्रकृष्टतमः, यः च सुतैः
 सवनीयपुरोडाशादिभिरग्नैः यानि वा यागफलभूतानि यत्नमानेभ्यो ददाति; सैः सुभ्रवत्तमः
 भद्रवत्तमः सोमः सुतः अभिपुतः, स. हे इन्द्र ! ते तवार्थाय अस्ति विशते अस्सवज्ञे स्वधापते !
 अध्वानां स्वामिन् ! मदः मदस्य कारणभूतः ॥ १ ॥

वेङ्कट० शंसुर्वाहेत्यस्य । यः धनवन् ! धनवत्तमः, यः च अग्नैः अन्नवत्तमः^३ सोमः सुतः, स^४
 इन्द्र ! त्वदर्पम् । शतश्र स्वधापते ! तव अस्ति मदः ॥ १ ॥

यः श्रमस्तुविश्रम ते रायो दामा मतीनाम् ।
 सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥ २ ॥

यः । श्रमः । तुविऽश्रम । ते । रायः । दामा । मतीनाम् ।
 सोमः । सुतः । सः । इन्द्र । ते । अस्ति । स्वधाऽपते । मदः ॥ २ ॥

स्कन्द० यः^५ श्रमः सुखकरः । कश्चि^६ । उच्यते—हे तुविश्रम ! बहुसुख ! ते तव । रायः धनस्य
 दामा दाता । कर्म । मतीनाम् मेधाविनाम् (तु. निघ ३, १५) पृत्त् । मन्वतेरर्षति-
 कर्मणः । श्रोतृवचनो वा । पठे च चतुर्थ्यर्थे । मेधाविभ्य श्रोतृजनैभ्यो वा । सोमः सुत
 इत्याप्तकार्थम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० य सुखतर. बहुसुख ! ते धनम् मतीनाम् श्रोतृविषयाणाम् दाता ॥ २ ॥

येन वृद्धो न शर्वसा तुरो न स्वार्भिरूतिभिः ।
 सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥ ३ ॥

येन । वृद्धः । न । शर्वसा । तुरः । न । स्वार्भिः । कृतिभिः ।
 सोमः । सुतः । सः । इन्द्र । ते । अस्ति । स्वधाऽपते । मदः ॥ ३ ॥

स्कन्द० वृद्धः न क्षरः न इति नशब्दानुपरिहारादुपधात् 'उपसार्धो, उपसार्धविराज' 'अस्त्युपमानस'
 संश्लेषे प्रयोगः' (भा ७, ३१) इति पदपूर्वो । चार्थे वा । येन वृद्धः^७ शर्वसा कलेन क्षरः च विंशति
 सप्तणाम् न्याभिः कृतिभिः इति नृदीयाविद्वेषात् अत्र योगवक्तियारदाध्याहारः । स्वैश्च आरामयोगैः
 पालनैः पालयिता । बल्य । सामर्थ्याद् यजमानानाम् । सोमः सुत इत्याप्तकार्थम् ॥ ३ ॥

१-२. *रागो गोमं स्वादुष्किलीयं मूको २-३. *नवान्याप्यम् मूको. ३. धननामः मूको. ४. चयोगः
 मूको. ५. नास्ति मूको ६. तव मूको. ७. *वाएसा मूको. ८. *गार्श्व मूको. ९. *इन्द्र मूको.

वेङ्कट० येन वृद्धः न सेनामलेन शयूर तरसि, न च ह्यैः मरुद्भिः, अपि त्वारमनेन
दुरः भवसि ॥ ३ ॥

त्पुं चो अप्रहणं गृणीपे शर्वसुस्पतिम् ।
इन्द्रं विश्वासाहं नरं मंहिष्ठं विश्वर्चर्षणिम् ॥ ४ ॥
त्यम् । ऊँ इति । वः । अप्रहणम् । गृणीपे । शर्वसः । पतिम् ।
इन्द्रम् । विश्वसहम् । नरम् । मंहिष्ठम् । विश्वर्चर्षणिम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० य उक्तगुणोऽसि त्यम् तम् । उ इति पदपरणः । वः न्यत्ययेनेदं बहुवचनम् । त्वाम् ।
अप्रहणम् केनचिदपि प्रहणमुपशब्दम् । गृणीपे उक्तमपुरुषस्य स्थाने व्यत्ययेनायं मध्यमः । गुणे
स्त्रीनि । शवसस्पतिम् बलस्य स्वामिनम् इन्द्रम् विश्वासाहम् सर्वशयूणाम् अभिभक्तितारम् नरम् नरा-
कारम् मंहिष्ठम् दातृत्वम् विश्वर्चर्षणिम् सर्वस्य द्रष्टारम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तम् एव शुष्माकम् अप्रहन्तारम्^१ स्तुहि स्तोतः ! बलस्य पतिम् इन्द्रम् सर्वसहम्^२ नेतारम्
दातृत्वम् सर्वस्य द्रष्टारम् ॥ ४ ॥

यं वर्धयन्तीद् गिरः पतिं तुरस्यु राधसः ।
तमिन्वस्य रोदसी देवी शुष्मं सपर्यतः ॥ ५ ॥
यम् । वर्धयन्ति । इत् । गिरैः । पतिम् । तुरस्यै । राधसः ।
तम् । इत् । उ । अस्य । रोदसी इति । देवी इति । शुष्मम् । सपर्यतः ॥ ५ ॥

स्कन्द० यमिति बक्ष्यमाणस्य^३ शुष्मस्य निर्देशः । यम्^४ शुष्मम् वर्धयन्ति परिपुद्गीर्षं कुर्वन्ति । इत्
इति पदपरणः । गिरः वायुः स्तुतिकृष्णाः पतिम् स्वामिनम् । कस्य । तुरस्य यस्मिन् सति
परिचारका यजमाना वा अस्यादरेण स्वरन्ते^५ तत् तुरम् तस्य तुरस्य राधसः धनस्य । बहुनो
देवस्य च धनस्यैवार्थः । तम् । इत् इति पदपरणः । 'तु इति पदपरणः^६ क्षिप्रनाम वा । तं
क्षिप्रम् अस्य इन्द्रस्य स्वभूतम् रोदसी घावाशुभिव्यो देवी देव्यो शुष्मम् सेनालक्षणं बलम्
सपर्यतः परिचरताः देवता अपि परिचरन्ति, न केवला मनुष्या एतेत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यम् वर्धयन्ति एव स्तुतयः पतिम् तारकस्य धनस्य । तम् एव इन्द्रस्य शुष्मम् बलम्
देवीं घावाशुभिवी पूजयतः^७ ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये षोडशो वक्त्रः ॥

तद् वं उक्थस्य वर्हेणन्द्रायोपस्वृणीपिणिं ।
विपो न यस्पोतयो वि यद् रोहन्ति सुक्षितः ॥ ६ ॥

१. इदे मूको. २. ताव मूको. ३. प्रहन्ता विं छ; प्रहन्तारं रूपं. ४. 'तव मूको.
५-५. यमिस्व' मूको. ६. यः मूको. ७. तस्ते मूको. ८-८. नास्ति मूको. ९. 'रिषी वि' रूपं;
एषो छ. १०. पूजयितः मूको.

तत् । वः । उक्थस्य । बर्हणा । इन्द्राय । उपऽस्तृणीषणि ।
विषः । न । यस्य । उतयः । वि । यत् । रोहन्ति । सुऽक्षितः ॥ ६ ॥

स्कन्द० तत् इति चतुर्थ्यैकवचनस्य लुक् । वः इति प्यत्ययेन बहुवचनम् । इन्द्रायैषेतेन
धानयोः सामानाधिकरण्यम् । अतुर्थी च तादर्थ्यं । तस्मै तुभ्यम् इन्द्राय त्रयैवेन्द्रस्यापार्थक्य
उक्तस्य श्रुतीयार्थे पद्येण । उक्थेन उक्थान्येन स्तुतिविशेषेण बर्हणा परिपृष्टेन । महत्तेत्यर्थः ।
उपस्तृणीषणि आख्यातम् पतहोद्बुधमपुर्यैकवचनान्तम् । अनिघातस्तु छान्दसत्वात् । उपस्तृणानि ।
किम् । सामन्दीत् बर्हिः । यस्य मम किम् । उच्यते— विषः न यस्य विष्णव्दोऽयम्
वेपथेः कम्पनाद्यैत्य विटपिवचनः । यस्य भवतो 'विटपिनो वृक्षस्य शाखा इव' उतयः
पालनानि वि रोहन्ति विविधं प्रजापत्ये । यथा वृक्षाद् बद्धयः शाखाः सर्वतश्च प्रजापत्ये
पूर्वं यत् उतय इत्यर्थः । कीदृशयः । उच्यते— यत् याः सक्षितः समाननिवासाः । त्वय्येवै-
क्रेन्द्रे यानि पालनानि, मान्यत्र ऋचिदपीत्यर्थः ॥ ६ ॥

वैद्वट्० सा सुष्माकम् उक्थस्य बर्हणा इन्द्राय उपस्तृणीषा । मेधाविनः इव भवन्ति यस्य
रक्षणानि ज्ञाणरगनीयानि । यस्माच्च वि रोहन्ति सक्षितः समान इन्द्रे निवसन्तः सप्त अन्ये
भादित्याः । 'आ यस्मिन्सप्त वासवाः' (ते १, ६, १२, २) इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

अविदद् दक्षं मित्रो नवीयान् पृषानो देवेभ्यो वस्यो अचैत् ।

ससवान्स्तौलाभिर्धौतरीभिरुक्ष्या पायुरभवत् सखिभ्यः ॥ ७ ॥

अविदत् । दक्षम् । मित्रः । नवीयान् । पृषानः । देवेभ्यः । वस्यः । अचैत् ।

ससवान् । स्तौलाभिः । धौतरीभिः । उक्ष्या । पायुः । अभवत् । सखिभ्यः ॥ ७ ॥

स्कन्द० अविदत् दक्षम् विन्दतिलांमार्थः । विन्दति लगते दक्षम् शरीरसामर्थ्यलक्षणं चक्षम् । बलवान्
भवतीत्यर्थः । कः । मित्रः । प्रकरणाद्वैद्वे 'मन्त्रो न मैत्रः' । अतोऽर्थे मित्रशब्दात् क्रियाशब्दः, न
सवितानपदम् । निमिदा स्नेहेन । उदकेन मेदयित्वा स्निग्धीकर्ता । प्रसीतेर्वा* शाता* मित्रः इन्द्रः ।
नवीयान् नीतिस्त्वृज्वाद् अयम् ईयसुन् । तृच् प्यत्ययेन 'कर्मणि । नर्व्यतरः स्तुरयतर' इत्यर्थः । किं
कुर्वन्नविदत् । उच्यते— पृषानः अतिशयेन विवन्* । किम् । सामर्थ्यात् सोमम् । बलवद्भूय च देवेभ्यः
देवशब्दोऽर्थे यजमानवचनः । तादर्थ्ये च अतुर्थी । सोमदायिनां यजमानानाम् वस्यः वसूनि धनानि
अचैत् चित्र धनने । सखिनोति । यजमानेभ्यो दातुम् सर्वतो धनानि सम्भरतीत्यर्थः । ससवान् अश्वान्
इन्द्रः स्तौलाभिः 'अपि ह यथास्यात्मन्धां द्विषत् भवति क्षिप्रम् हैवेन स्तृणुते' (देवा ८२, ८) इति युक्तौ
प्रयोगात् स्तृणुतेतिवचकम् । स्तृणुते अश्रुतिरिति स्तृणु इन्द्रः । क-प्रत्यय आकारस्य चोर्वं
छान्दसत्वात् । कपिलकादित्याश्च उदवन् । स्तृणुत्येना स्तौलाः । ताभिः स्वकाभिः धौतरीभिः
भूत् कम्पने । अतृणां कम्पयित्रीभिर्मरुदादिसनाभिः । किं करोति । उच्यते— उक्ष्या पालने-

१. विपश्यन् मूको. २-२. विदति ३३ वृषस्य शाखा मूको. ३. *तरीणीषा मूको. ४. लक्षे
मूको. ५. *व्यङ्गि मूको. ६-६. मन्त्र. मैत्र मूको. ७. प्रमि मूको. ८. मित्रे मूको. ९-९. कर्मणि
स्तृणुते मूको. १०. विदति मूको. ११. सखाभिः मूको.

च्छया पाहुः पालयिता अभवत् भवति । कश्चिद्दि कदाचिद् यदृच्छयाऽपि पालयिता भवत्यत उरुष्येति विशेष्यते । पालयिता भवति न यदृच्छयेति । कस्य । तद्विन्ध्यः पट्टार्थे चतुष्पेया । सखीनां यजमानानाम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० जानाति प्रयुद्धम् यजमानस्य मित्तभूत इन्द्रः । पुल्लिङ्गश्च^१ मित्तशब्दः छन्दसीत्युक्तम् । नवतरः । सोमं पियन् इन्द्रः देवेभ्यः अम्युद्धयन् चिनोति । अन्नवान् स्तरणशीलाभिश्चा-
द्वित्रीभिः धवन्तीभिः ऊतिभिः भरुतिः रक्षणेच्छायाम् रक्षकः^२ भवति यजमानेभ्यो देवेभ्यो
वेति ॥ ७ ॥

ऋतस्य पृथि वेधा अपायि श्रिये मर्नासि देवासो अक्रन् ।
दधानो नाम महो वचोभिर्वपुर्दृश्ये वेन्यो व्यावः ॥ ८ ॥

ऋतस्य । पृथि । वेधाः । अपायि । श्रिये । मर्नासि । देवासः । अक्रन् ।
दधानः । नाम । महः । वचोऽभिः । वपुः । दृश्ये । वेन्यः । वि । व्याविर्यावः ॥ ८ ॥

स्कन्द० ऋतस्य पृथि वेधाः क्रतो यज्ञस्यस्य पृथ्या 'अनुपानदेशो यो यज्ञो वर्तेते' तस्मिन्
भवसिपतः मेधावीन्द्रः अपायि पायितः सोमम् । पायिते च तस्मिन् श्रिये धानककमप्र
धीरित्युक्तम् । तस्मै मनासि चिदानि देवासः सोमदायिनो यजमानाः अक्रन् कृतवन्तः ।
धानककमप्रि लक्षितेन अवधारितवन्त इत्यर्थः । किञ्च दधानः दधन् । किम् । नाम उदकनामैतत् ।
वृष्टिलक्षणमुदकम् महः महत् प्रभूतं वचोभिः गर्जितलक्षणेर्वचनैः वपु आत्मीयम् दृश्ये^३ वर्तनाय वेन्यः
काम्यः इन्द्रः वि आवः विवृत्तम् अकार्षीत् । वर्णगर्जितशब्देनारमानम् प्रकाशितवानित्यर्थः । अथवा
वचोभिरित्येतेन दधानः सन्मध्यते । स्तुतिस्मरणैर्दृश्ये^४ वृष्टैः 'उवके दददाहमानं' प्रकाशितवानिति ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सत्यस्य मामं पशे सोमः पीयते^५ । तत्र श्रयणाव^६ मनासि देवाश्च लुब्धन्ति । तस्मिन्
पशे स्तुतिभिः नमनम् दधानः महानिन्द्रः स्व^७ वपुः वर्तनाय कमनीयः वि वृणोति ।
'छन्दस्वपि दृश्यते' (पा ६,४,७३) इत्याद्यागम^८ ॥ ८ ॥

धुमत्तमं दक्षं धेहस्मे सेधा जनानां पूर्वोररातीः ।
वर्षीपो वयः कृणुहि शचीभिर्धनस्य सातावस्माँ अविद्धि ॥ ९ ॥

धुमत्तमम् । दक्षम् । धेहि । अस्मे इति । सेधे । जनानाम् । पूर्वाः । अरातीः ।
वर्षीपः । वर्षः । कृणुहि । शचीभिः । धनस्य । साताम् । अस्मान् । अविद्धि ॥ ९ ॥

स्कन्द० धुमत्तमम् अतिशयेन दीप्तिमत् अत्यन्तोरुष्टम् दक्षम् यज्ञम् धेहि देहि अस्मे अस्मान्मयम् ।
किञ्च सेध सेधतिर्गतिर्कर्म । इदं तु सामर्थ्यादित्यर्थः^९ जदि^{१०} । अथवा सेधतिर्गतिर्कर्म ।

१. वदन् वि' लपे. २. 'द' ल. ३. लक्षणा वि' लपे. ४-४. श्रेयः । वजे वर्तते मूको. ५. पश्ये
मूको. ६. इति मूको. ७. 'क्षणेत् धृतेः मूको. ८. दधानान् मूको. ९. पीयते मूको. १०. वगाय
ल लपे. ११. स्वः मूको. १२. दद्याथाप वि' ल; दद्यात् लपे. १३. 'ध्या'दित्यर्थः मूको. १४. शक्ति
मूको.

अन्तर्णीतग्यर्थस्तु । सेधय गमय अपकालयेत्यर्थः । किम् । जनानाम् मनुष्याणाम् अस्माकम्
 पूर्वाः^१ पूर्वकालभवाः^२ बह्वीषां अरातीः^३ शत्रुभूताः^४ । *स्त्रीलिङ्गनिर्देशवशाद् विशः^५ । किञ्च शर्पायः
 वृद्धतरम् वयः अस्मत् कृणुहि कुरु देहीत्यर्थः । कर्मनिर्यागवक्ष्ये^६ इतुमूतैर्यस्माद् यतामहे तस्मादित्यर्थः ।
 शर्पाभिः आरामीयाभिः प्रजाभिः धनस्य साती पशु दाने । साताविति सप्तमीनिर्देशादुत्तमान
 इति शेषः । धनस्य दाने वर्तमानः स्वम् अस्मान् अविद्धि पाठय । धनम् ददत् पाठय । धने
 च देहि पाठय चेत्यर्थः ॥ ९ ॥

षेष्टुष्ट० द्वीषतमम् बलम् अस्मभ्यम् वेदि निषेध च जनानाम् अस्माकम् इमा बह्वीः अरातीः^१ ।
 वृद्धतरम् अर्थं च कुरु । प्रजाभिः^२ धनलाभार्थम् अस्मान् रक्षेति ॥ ९ ॥

इन्द्र तुभ्यमिन्मधवजभूम वयं दात्रे हरिवो मा वि वेनः ।
 नकिंरापिर्ददृशे मर्त्येऽत्रा किमङ्ग रंघ्रचोर्दनं त्वाहुः ॥ १० ॥

इन्द्र । तुभ्यम् । इत् । मधुऽनु । अभूम । वयम् । दात्रे । हरिऽवः । मा । वि । वेनः ।
 नकिः । आपिः । ददृशे । मर्त्येऽत्रा । किम् । अङ्ग । रंघ्रऽचोर्दनम् । त्वा । आहुः ॥ १० ॥

स्कन्द० हे इन्द्र । तुभ्यम् इत् इच्छन्द् एवार्थे । तवैवापाय हे मयवन् । अभूम जाता उदयश्चा
 'वयम् दात्रे कामानां दात्रे । अतः कारणत्वे हे हरिवः । मा वि वेनः मा विगतकामो भूः ।
 नकिः अ कश्चित् आपिः बन्धुः स्वतोऽभ्यः ददृशे ददयते मर्त्येऽत्र मर्त्येषु । किम् अनेन विनोदकभनेन
 अङ्ग हे इन्द्र ! रंघ्रचोर्दनम् रंघ्रस्य राघकस्य समृद्धस्य धनस्य चोर्दनम् प्रेरयितारं स्तोत्रणामृ-
 द्धिकरमित्यर्थः^१ । त्वा^२ आहुः भुवन्ति जनाः । स्वम् स्तोत्रणाम् ऋदिकरः । यो जन्मप्रभृति
 स्वस्तुतिपरः तद्वृद्धिं करोपीत्यर्थः ॥ १० ॥

षेष्टुष्ट० इन्द्र । तुभ्यम् एव धनवत्^३ अभूम वयम् दाने हरिवः । तथा सति मा विगतकामो भूः ।
 न कश्चिदन्यस्वस्तः बन्धुः मर्त्येषु ददृशे । स्वम् च नागच्छसि कथम् । एवाम् सिप्रम्^४ रंघ्रस्य
 अपेक्षितस्य^५ चोदकम् आहुः ॥ १० ॥

'इति चतुर्थ्यांशके सप्तमाध्याये सप्तदशो वर्गः' ॥

मा जस्वने वृषभ नो ररीया मा ते रेवतः सुख्ये रिपाम ।
 पूर्वीष्टं इन्द्र निष्पियो जनेषु जहासुंस्वीन् प्र वृहापृणतः ॥ ११ ॥

मा । जस्वने । वृषभ । न । ररीयाः । मा । ते । रेवतः । सुख्ये । रिपाम् ।
 पूर्वाः । ते । इन्द्र । निऽसिप्यः । जनेषु । जहि । असुंस्वीन् । प्र । वृह । अपृणतः ॥ ११ ॥

स्कन्द० जस्वने जसुः^१ तावने । तादयित्रे तादनशीलाय क्रूराय हे वृषभ । धर्षिताः नः अस्मान्

१. पूर्व ति'. २. पूर्वकाल पूर्व-ति'. ३. बह्वीः ति'. ४. मासि ति'. ५. शत्रुभूता ति'. *नाः
 ताः ति'. ७-८. 'रंघ्रस्य' ति'. ९ 'तो भूको. १०. 'मि ल. ८-८. नासि मूको. ११. वेदिता
 (६ मूको. १०. 'कः इत्यर्थे ति' ११. मरुता मूको. १२. मरुत् मूको. १३-१३. रंघ्रस्यार्थे
 ति'; रंघ्रस्यार्थे ति' अर्थः रंघ्रस्यार्थे ए. १४. जसि मूको.

मा ररीषाः रा दाने^१ । मा दाः । दानेन^२ चात्र तद्दशवर्षिता लक्ष्यते । माऽसांसादनदील-
 वशवर्षिनः कार्पादित्यर्थः । मा च ते तत्र रेवतः धनवतः सख्ये सप्तमीविदेनाद् वर्षमाना इति
 शेषः । रिषाम हिंसेमहि केनचित् । किञ्च पूर्वाः पूर्वकालप्रवृत्ता एव ते तत्र निषिष्वः निषेधाः
 निवारणानि । वधाथो वा सामर्थात् सेधतिः । निहननानि जनेषु^३ मनुष्येण्वयजत्सु । पूर्वमप्ययजतो
 मनुष्यांस्त्वन् अवधीरित्यर्थः^४ । अतो प्रवीमि—जहि विनाशय । अप्रुञ्जीन् सोमाभियवत्याऽकर्तृन्
 अपृणतः पृण प्रीणने । इविभिश्च स्वाम् अप्रीणयतः ॥ ११ ॥

वेष्टुट० मा हिंसिये वृषभ ! अस्माद् दाः । मा ते धनवतः सख्ये वर्तमानाः हिंसा भूम ।
 बहुनि ते इन्द्र ! निषेधनानि नापुधानि विद्यन्ते जनेषु । जहि भयत्रमानान् । प्र पृह
 अप्रयच्छतः ॥ ११ ॥

उदभ्राणीव स्तनयन्निपुतीन्द्रो राधांस्यश्व्यानि गव्यां ।

त्वमसि प्रदिव्यः कारुधाया मा त्वादामान् आ दमन् मघोनः ॥ १२ ॥

उत् । अभ्राणिऽश्व । स्तनयन् । इत्यति । इन्द्रः । राधांसि । अश्व्यानि । गव्यां ।
 त्वम् । असि । प्रऽदिव्यः । कारुऽधायाः । मा । त्वा । अदामानः । आ । दमन् । मघोनः ॥ १२ ॥

स्कन्द० उत अभ्राणि इव स्तनयन् यथा परैश्वर्यं स्तनयित्नुनागितलक्षणम्^१ इदं कुर्वन् अभ्राणि, उदत्
 उत इत्यति ऋ गती । सामर्थात्सात्रान्तरणीतप्यर्थः । ऊर्ध्वं रामयति सर्वस्य लोकस्योपरि करोति ।
 परिवृद्धानि करोतोत्यर्थः । कः । इन्द्रः । कानि । राधांसि धनानि सोतृणाम् । कृतमानि ।
 अश्व्यानि अश्वसमूहलक्षणानि 'गव्या गव्यानि गोसमूहलक्षणानि' च । सोतृभ्यः स्रवणोऽधिकानि
 ददातीत्यर्थः । परः प्रत्यक्षकृतोऽर्धर्चः । हे इन्द्र ! त्वम् अति प्रदिव्यः पुराणः चिरन्तनः पाहधावाः
 सोतृभ्यो दाता धनानाम् । तदेवंरूपम् मा त्वा स्वाम् अदामानः अदातारो इविषाम् अप्रयतानः
 आ दमन् दम्नोतिरपि वधकर्म । मा त्वान् असुरा वधिसुरित्यर्थः^२ ॥ १२ ॥

वेष्टुट० उदीरयति^३ स्तनयति स्तनयन् इव परैश्वर्यः मेघान् इन्द्रः धनानि सप्तसमूहान् गोसमू-
 हांश्च । त्वम् अति पुराणः सोतृणां धर्ता । मा त्वा अदातारोऽयजमानाः धनवन्तः आ दमन् ।
 उदपसर्वन्तु^४ ॥ १२ ॥

अर्ध्वयो वीर प्र मुहे सुतानामिन्द्राय भरु स हांस्य राजा ।

यः पूर्व्याभिर्रुत नृतेनाभिर्गुभिर्वीवृधे शृणुतानृपीणाम् ॥ १३ ॥

अर्ध्वयो इति । वीर । प्र । मुहे । सुतानाम् । इन्द्राय । भरु । सः । हि । अस्व्य । राजा ।
 यः । पूर्व्याभिः । उत । नृतेनाभिः । गुःऽभिः । वृधे । शृणुताम् । ऋपीणाम् ॥ १३ ॥

१. भादने मूको. २. भारतेन मूको. ३. लज्जेषु मूको. ४. 'भारतमय' मूको ५. भारित
 मूको. ६. 'गिगुल्ल' मूको ७-७. नाकि मूको. ८. अवधि^० मूको. ९. वीरयति छ; उदीरयति
 कर्णे. १०. उदयता^० वि^० कर्णे.

स्कन्द० हे अयवो! वीर! स्वकर्मकरणशूर! महे महत इन्द्रस्य अर्थाय सुतानाम् पछीनिर्वेसादे-
कन्देधामिति शेषः । अभिपुतानां सोमानाम् एकदेशम् इन्द्रार्थमिन्द्रांशलक्षणम् प्र भर प्रापय आहव-
नीयदेवम् । किं कारणम् । सः हि अस्य स इन्द्रोऽस्य सोमस्य राजा ईश्वरः । यः कीदृशः ।
दृश्यते । यः पूर्व्याभिः उत नूतनाभिः नवाभिः गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिः^१ वाभिः वक्ष्ये
वर्धते वृषताम् स्तुवताम् ऋषीणाम् स्वमूढाभिः । यः पूर्वपिभिः सान्प्रतिकैश्च स्तुयत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० वीरो वीरयति सोमम् । अयवो! वीर! प्र भर महते सोमान् इन्द्राय । सः हि अस्य सुतस्य राजा
भवति । यः प्रजाभिः अपि च नूतनाभिः गीर्भिः वावृषे^१ स्तुवताम् ऋषीणाम् ॥ १३ ॥

अस्य मदे पुरु वर्षीसि विद्वानिन्द्रो वृत्राण्यप्रती जघान ।

तमु प्र होषि मधुमन्तमस्मै सोमं वीराय शिप्रिणे पिवध्वै ॥ १४ ॥

अस्य । मदे । पुरु । वर्षीसि । विद्वान् । इन्द्रः । वृत्राणि । अप्रति । जघान ।

तम् । ऊँ इति । प्र । होषि । मधुमन्तम् । अस्मै । सोमम् । वीराय । शिप्रिणे । पिवध्वै ॥ १४ ॥

स्कन्द० 'तमु प्र होषि' इति तच्छब्दभ्रूतेर्यच्छब्दोऽप्याहारः । 'मदे इति' 'अस्य च भावेन' (पा २, ३, ३७)
इत्येवं सप्तमी । तच्छ्रुतेश्च योग्यलक्षणक्रियाध्याहारः । यस्य असा सम्बन्धिनि मदे प्राप्ते ।
येनामेन मत्त^२ सञ्चित्यर्थः । पुद पुरुषि बहूनि वर्षीसि रूपनार्मतत् । सामध्वान्तनिहित-
। मतवधम् । रूपवन्तमसुरकुलानि विद्वान् । किम् । सामध्वान् असुराणाम् पामरात्मता^३ स्तोत्राणां वा
भक्तताम् । इन्द्रः अथवा किमावाचितः शब्दसाधयोगात् प्रतिसादः सधातुससाधनां क्रियाम् आह ।
अप्रतिघमानानि जघान इत्यन्तः । तम्^४ । उ इति पदपूरणः । प्र होषि अर्थे लोहर्थे । पूर्व-
स्वामृचि प्रस्तुतस्याध्वयैरर्थः प्रेषः । प्रक्षेपेण ब्रुधि । कीदृशम् मधुमन्तम् स्वादुयुक्तम् सोमम्
अस्मै इन्द्राय । कीदृशम् । वीराय शूराय शिभिः शोभनहनुमते । किमर्थम् । पिवध्वै पातुम् ।
कथं ब्रुतं सोमम् इन्द्रः पिवेदित्येवमर्थमित्यर्थः^५ ॥ १४ ॥

वेङ्कट० सोमस्य मदे बहूनि वारकाणि विद्वान् इन्द्रः वृत्राणि शत्रून् अप्रतिघातोऽन्वैः जघान ।
तम् एव अस्मै मधुमन्तम् प्र ब्रुधि सोमम् वीराय शिभिरे पातुम् ॥ १४ ॥

पातो सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं हन्ता वृत्रेण मन्दसानः ।

गन्ता यज्ञं परावर्तश्चिदच्छा वसुधीनामविता कारुधायाः ॥ १५ ॥

पातो । सुतम् । इन्द्रः । अस्तु । सोमम् । हन्ता । वृत्रम् । वृत्रेण । मन्दसानः ।

गन्ता । यज्ञम् । परावर्तः । चित् । अच्छ । वसुः । धीनाम् । अविता । कारुधायाः ॥ १५ ॥

स्कन्द० पातेर्यादि ताच्छीदये त् । निरयम् असावहे पाता शुभम् अभिपुतम् सोमम् इन्द्रः अस्मै
पारिवरपादाः महे । हन्ता चास्तु वृत्रम् असाप्यत्रम् वक्षेण मन्दसानः तृप्यन् प्रवृत्तेन सोमेन

१. वृषिभक्षाम्. मूको. २. वासि मूको. ३. वावृषे ल. ४-५. मधिपि मूको. ५. मत्तं. मूको.
६. पामरात्मता मूको. ७. तासि मूको. ८. प्रवृत्तया मूको. ९. पिवेदित्येव मूको.

स्त्वमानो वा अस्माभिः । गन्ता चास्तु यज्ञम् अस्मादीयम् परावतः चित् दूरादपि अच्छ^१
 षान्तुम् । किम् । यज्ञमेव वा सोमं वा । अग्नेर्वोऽर्थे अच्छानन्दः । अभिगन्ताऽस्तु यज्ञमिति ।
 कीदृशाः । वस्तुः प्रकृष्टः वसुमान् वा । धीनाम् कर्मणां प्रज्ञानो वा अविता रक्षिता कारुपायाः
 स्तोत्रभ्यो दाता धनानाम् ॥ १५ ॥

वेङ्कट० ॥ १५ ॥

^१इति चतुर्धाष्टके सप्तमाध्याये अष्टादशो वर्गः ॥

इदं त्यत् पात्रमिन्द्रपानमिन्द्रस्य प्रियममृतमपायि ।
 मत्सुद् यथा सौमनसाय देवम्यवृस्मद् द्वेषो युयवद् व्यंहः ॥ १६ ॥

इदम् । त्यत् । पात्रम् । इन्द्रपानम् । इन्द्रस्य । प्रियम् । अमृतम् । अपायि ।
 मत्सुत् । यथा । सौमनसाय । देवम् । वि । अस्मत् । द्वेषः । युयवत् । वि । अंहः ॥ १६ ॥

स्कन्द० वच्छन्दध्रुवैर्योग्यार्यसम्बन्धो यच्छब्दोऽप्याहार्यः । यद् अस्माभिरुपकल्पितम् इदम् त्यत् तत्
 पानम् महालयम् इन्द्रपानम् इन्द्रो येन यस्मिन् वा पिबति तदिन्द्रपानम् इन्द्रस्य प्रियम्
 इदम् अमृतम् सृष्टम् अमरणहेतुकं वा अपायि पीतम्^१ । केन^२ । सामर्थ्याद् इन्द्रेण । पानार्थम् इन्द्राय
 दत्तमित्यर्थः । कथञ्च पुनरपायि । मत्सुत् तर्पयति यथा । किमर्थम् । सौमनसाय सौमनसे
 चित्तपरिचोपः तस्यै । कम् । देवम् इन्द्रम् स इदानीं वृत्तः अस्मत् अस्मत्त- द्वेष- द्वेषन् अस्माकम्
 वि युयवत् । विपूर्वो यीतिः पृथग्भावार्थः । अत्यन्तं पृथक् करोतु^३ । अंहः पापं च पृथक्करोतु ॥ १६ ॥

वेङ्कट० वत् इदम् पानीयम् इन्द्रस्य पानार्थम् इन्द्रस्य प्रियम् सोमामकम् अमृतम् इन्द्रेण पीतम्
 अस्तु । मादयेत् यथा सुमनस्साय देवम् । इन्द्रः पृथक् करोतु^४ च अस्मत्तः द्वेषः अंहः च ॥ १६ ॥

एना मन्दानो जहि शूर शत्रूञ्जामिमजामि मघवन्नमित्रान् ।
 अभिषेणां अभ्याशुदेदिशानान् पराच इन्द्र प्र मृणा जही च ॥ १७ ॥

एना । मन्दानः । जहि । शूर । शत्रून् । जामिम् । अजामिम् । मघऽवुन् । अमित्रान् ।
 अभिऽसेनान् । अभि । आऽदेदिशानान् । पराचः । इन्द्र । प्र । मृण । जहि । च ॥ १७ ॥

स्कन्द० एना अग्नेन प्रकृतेन पात्रेण मन्दानः शत्रून् जहि मारय हे शूर! शत्रून् दातवित्तव्याद्
 जामिम् अजामिम् जामिः समानजातीयः । बहुवचनस्य स्थाने एकवचनम् । समानजातीयान् अस-
 मानजातीयान् हे मघवन्! धनवन्! अमित्रान् अभिषेणान् अभिगतसेनाद् अभि^१ आदेदिशानान्
 दिश कतिपयेनै । अभिरुजत^२ । किम् । सामर्थ्याच्छत्रुंश्च । पराचः परागामिनः पराङ्मुखाद्
 हे इन्द्र! प्र मृण मृण हिंसायान् । प्रकृतेण तादृश जहि च भरातीः कीदृः इत्यप्रकारैः वा ।
 मघवा इन्तिर्गतर्षयः । सामर्थ्याधान्तर्गतित्यर्थः । जहि च मारय च । नासपेत्यर्थः ॥ १७ ॥

१. अक्षरः मूको. २-२. नास्ति मूको. ३. पयिः मूको. ४. तेन मूको. ५. परीति
 मूको ६. नास्ति मूको. ७. अभिसर्गो मूको.

धेङ्कट० सोमेन माधन् बहि शर! शूनू । तन्न च जामिम् अजामिम् च अमिमान् मयन् ।। अभिगत-
सेनान् अस्नान् प्रति आयुधानि भाभिसुरूपेन अतिसृजतः^१ परानः इन्द्र! प्र सृणीहि^२ सञ्चर्य च
जहि^३ च इति ॥ १७ ॥

आसु घ्मा गो मघवन्निन्द्र पृत्स्व^४स्मभ्यं महि वरिवः सुगं कः ।

अपां तोकस्य तनयस्य जेप इन्द्रं सूरीन् कृणुहि स्मा नो अर्धम् ॥ १८ ॥

आसु । स्म । नः । मघञ् । इन्द्र । पृत्सु । अस्मभ्यम् । महि । वरिवः । सुग्म् । करिति कः ।

अपाम् । तोकस्य । तनयस्य । जेपे । इन्द्रं । सूरीन् । कृणुहि । स्म । नः । अर्धम् ॥ १८ ॥

स्कन्द० आसु पतासु स्म इति पदपूरणः । नः अस्माकम् सम्बन्धिनेषु हे मघवन् । इन्द्र !
‘पृत्सु सद्भ्रामेषु अस्मभ्यम् अस्माकमर्थाय’ महि महत् वरिव धनम् सुग्म् सुखं यत् शस्यते
प्राप्यते तत् कः कुरु^५ । पृत्स्य अस्मासद्भ्रामस्य निमित्तभूतं यत् महत् धनं तन्नः सुखं
कुर्वित्यर्थः । किञ्च अपाम् वृष्टिउद्भगानाम् तोकस्य तनयस्य^६ पुत्राणां पौत्राणां च जेपे जपाय
प्राप्ये हे इन्द्र ! सूरीन् श्रोतृन् कृणुहि कुरु । स्म इति पदपूरणः । नः अस्माद् । तव
श्रोत्रातो वयम् उदकपुत्रपौत्राण्येभ्यो यथा जेपे, तथा कुर्वित्यर्थः । अर्धम् स्थानवचनम्
अर्धशब्दं व्याचक्षते । स्थानं चास्माद् कुरु । कस्य । धनार्ता वा अरमनो वा । धनं सो
देहि येन त्वां यज्ञस्तव स्थानतां प्रतिपद्यामह इत्यर्थः । नः इति यज्ञी वा^७ अर्धमित्येदपेक्षा ।
अस्माकन् स्थानं च कुरु उदकपुत्रपौत्रान् गृह्ये च नो देहीत्यर्थः ॥ १८ ॥

धेङ्कट० पपु अस्मभ्यं सद्भ्रामेषु मयन् । इन्द्र ! महि धनम् कुरु, सुखं च कुरु । उदकानाम् पुत्रस्य
उपपत्तय च जयार्थम् इन्द्र ! श्रोतृन् अस्मान् मर्धभूतान् आरमनः कुरु ॥ १८ ॥

आ त्वा हरयो वृषणो युजाना वृषरथासो वृषरश्मयोऽत्याः ।

अस्मन्नाज्ञो वृषणो वृज्जवाहो वृष्णे मदाय सुपुजो वहन्तु ॥ १९ ॥

आ । त्वा । हरयः । वृषणः । युजानाः । वृषरथासः । वृषरश्मयः । अत्याः ।

अस्मन्नाज्ञः । वृषणः । वृज्जवाहः । वृष्णे । मदाय । सुपुजः । वहन्तु ॥ १९ ॥

स्कन्द० आ हरयुपसर्गश्च बहुव्रीहत्वाख्यातेन सम्बन्धः । आ -स्तु आनयन्तु तां^८ हरयः अथाः
वृषणः वर्षितारः युजानाः सान्नीध्ये चार्थं आनन् । शपिपोजनशीलाः । वृषरथासः वर्षिता
रथो वेपां सम्बन्धी वे वृषरथाः । वृषरश्मयः रश्मयोऽग्निं प्रमदाः । ते^९ वर्षितारो वेपां ते वृषरश्मयः ।
अधरथरश्मीनाम् अभिवर्षिणुः इन्द्रस्य सम्बन्धित्वात् तद्दारेणास्ति वर्षितृत्वम् । अत उपपत्ते^{१०}
तेन विशेषेण । अत्याः सततगामिनः अस्मन्नाज्ञः अस्मान् प्रति गन्तारः । अहादभिसुखाः

१. 'जति मूको. २. 'गोवि' मूको. ३. 'वेहि मूको. ४. सुहृमयस्य पुत्राणां पौत्राणां च जेपे जपाय
प्राप्ये हे इन्द्र इति उपपत्तय अस्मभ्यम् अस्माकमर्थाय इति सुहृमया X X X अस्माकमर्थाय इति. ५. नास्ति ति;
तदः ति'. ६. कुरुः मूको ७. धन मूको. ८. चास्मात् मूको ९. नास्ति मूको १०. आ त्वा
मूको. ११. लोभ मूको १२. के मूको. १३. उपपत्ते मूको.

इत्यर्थः । वृषभः रेतस्तेचनमात्राः । समायाः तरुणा इत्यर्थः । अथवा वृषण इति पठ्ये ।
वर्षितुः तव स्मृताः । वज्रवाहः वज्रोदारः । किमर्थम् आबद्धन्तु । वृषो मदाय वर्षितुर्मवस्थार्थाय
येन मदेम मतो 'वर्षेत् तव्यार्थाय' । कीदृशाः । सुयुजः । शोभनयोजनशीलाः ॥ १९ ॥

वेङ्कट० आ बहन्तु त्वा इत्यः वर्षितारः पुज्यमानाः इतरथासः^२ वर्षितरदमयः अतनशीलाः^३
अस्मादभिसुखाः वृषणः अभिसुखा वृषणो वेगस्य घोषार आधुधानां पार्श्वनिहितानाम् वृषे
सोमाय पुमांसं 'सोमम् आधातुम् सुयुजः' ॥ १९ ॥

आ ते वृषन् वृषणो द्रोणमस्थुर्धृतपुषो नोर्मयो मर्दन्तः ।

इन्द्र प्र तुभ्यं वृषमिः सुतानां वृष्ये भरन्ति वृषमाय सोमम् ॥ २० ॥

आ । ते । वृषन् । वृषणः । द्रोणम् । अस्थुः । धृतपुषः । न । ऊर्मयः । मर्दन्तः ।
इन्द्र । प्र । तुभ्यम् । वृषमिः । सुतानाम् । वृष्ये । भरन्ति । वृषमाय । सोमम् ॥ २० ॥

स्फन्द० ते तव स्मृताः^१ हे वृषन् । वर्षित ! वृषणः रेतस्तेचनप्रमर्थाः वर्षितारे वा अश्याः
द्रोणम् हुसमयं काण्डमयं रथम् आ बभ्यु आङ् अथर्वे । अविहितवन्तः । रथे नियुक्ता इत्यर्थः ।
नियोगेन चात्रेन्द्रावपनं लक्ष्यते । रथम् अरामाना नियुज्य तत्रत्यं भवन्तन् अनीतवन्त इत्यर्थः ।
कीदृशाः । धृतपुषः धृतम् उदकं प्रस्वेदलक्षणात् । पुषिः^२ सेचनार्थः । पुषु ष्यु जेहनसेचनप्राणेष्विति ।
प्रस्वेदलक्षणम् उदकं ये सितप्रति ते धृतपुषः । न ऊर्मयः पुरस्तादुपचारोऽयं नशब्दः सामर्थ्याद् उप-
मार्थायः । उदकोर्मय इव । यथा उदकोर्मयः शीकराम् सुहन्ति तद्वद् धमात् प्रस्वेदस्य
भोकार इत्यर्थः । अनीताय च मर्दन्तः स्तुपन्तः क्रतिवजः हे इन्द्र ! तुभ्यम् तपार्थाय
वृषमिः रजदीपसोमाभिषणद्वारेण वर्षितुमिः अभिषवप्रावमिः अर्धुर्धृतपुषो सुतानाम् एकदेशम् प्र भरन्ति
सोमाय आहवनीये 'प्रति प्रणयन्ति' । कीदृशाय मद्यम् । उच्यते— वृषे वर्षिते वृषमाय च शीसे-
भोगसमर्थाय । किं पुनः प्र भरन्ति । उच्यते— सोमम् इन्द्रांशुलभ्रणम् । जयवैवमत्वा कचोऽर्थ-
योजना । वृषण इति सोम उच्यते । द्रोण इत्यपि द्रोणकलशः । तव स्मृताः सोमाः द्रोणकलशम्
अविहितवन्तः । द्रोणकलशे प्रक्षिप्ता इत्यर्थः । धृतपुषः न ऊर्मयः शीकरोदकसेचना^३ इवोर्मयः ।
यथा शीकरन्त ऊर्मयकलशकेऽन्यत्र वा प्रक्षिप्यन्ते तद्वत्स्मृता इत्यर्थः । तेषां सुतानाम् एकदेशं
स्तुवन्त क्रतिवजः तुभ्यं प्र भरन्तीति । 'शिष्टपदयोजना तु सदृशी' ॥ २० ॥

वेङ्कट० आ तिष्ठन्तु एव वर्षितः ! अथाः द्रोणकलशम् उदकमिन्दुसारिणः इव सिन्धोः ऊर्मयः
मायन्तः । इन्द्र ! प्र भरन्ति तुभ्यम् प्रावमिः सुतानाम् वृष्ये कामानां वर्षिते अभियुक्तम्
सोमम् नृदितम्^४ ॥ २० ॥

'इति चतुर्थांशके सप्तमाध्याये एकौनविंशो वर्गः' ॥

१. वर्षितव्यार्थाय मूको. २. नास्ति मूको. ३. नरीण मूको. ४-४. सोमपापुत्र मूको.
५. 'नः वरन्तु मूको. ६. स्वस्वप्राः मूको. ७. पुषि मूको. ८. धातुपठे दाहाधर्वेती. ९. उच्यति
मूको. १०-१०. प्रतिपारयन्ति मूको. ११. 'एन मूको. १२-१२. 'परव्येतापदुतो ति'. १३. 'तवम्
ए. ग्रीष्म वि' छपं. १४-१४. नास्ति मूको.

वृषांसि दिवो वृषभः पृथिव्या वृषा सिन्धूनां वृषभः स्तियांनाम् ।

वृष्णे त इन्दुर्वृषभ पीषाय स्वाद् रसो मधुपेयो वराय ॥ २१ ॥

वृषा । असि । दिव । वृषभ । पृथिव्या । वृषा । सिन्धूनाम् । वृषभ । स्तियांनाम् ।

वृष्णे । ते । इन्दु । वृषभ । पीषाय । स्वाद् । रस । मधुपेय । वराय ॥ २१ ॥

स्कन्द० वृषा वर्षिता इत्यसि दिव पृथिवीर्देशात् अर्धायेति वाक्यशेष । वृषभ वर्षिता पृथिव्या अर्धाय । वृषा सिन्धूनाम् 'सिन्धुवो नद्याः । नदीनाम्पथान्य' । आवापृथिव्योर्हि नदीनां च स्थितिर्विप्रतिपदा । अत एवम् उच्यते— शुकोकादीनामर्थाय वर्षितति । कस्य पुन वर्षिता । उच्यते— वृषभ स्तियांनाम् । स्वयं शब्दसहननयोरित्यस्य स्थिय आदेशो भवति । स्तियांनाम् । आरो हि मरुत् गन्ति । स्वयं च करकादिभावैर्न सहन्व्यते । अथवा सिन्धुशब्द स्पन्दइतीतिरुक्तं भद्रमदपम । आवापृथिव्योर्निर्द्गमस्त्यावरणा चार्थाय वर्षितेत्यर्थ । वृष्णे ते उक्तेन रूपेण वर्षितस्तु वाधाय इन्दु सोम हे वृषभ । वर्षितं पीषाय स्कासीं शोष्यायी वृद्धौ । 'भाष्यायते । वर्षित' इत्यर्थ । कीदम् । स्वाद् रस रसरूप । न च मनाक स्वाद् । किं तर्हि । मधुपय मध्विव य पीषते स मधुपेय । अत्यत मृष्ट इत्यर्थ । कीदन्ताय मह्यम् । वराय श्रेष्ठाय ॥ २१ ॥

वेङ्कट० वर्षिता भवसि आवापृथिव्यो सिन्धूनाम् स्पन्दमानानाम्, स्तियांनाम् सङ्गीभूतानाम् स्वापराणाम् । इत्यं तुभ्यम् इन्दु वर्षितं प्यायते स्वाद् रस मधुवत् पेय वरणीयाय ॥ २१ ॥

अयं देवः सहसा जायमान इन्द्रेण युजा पुणिर्मस्तभायत् ।

अयं स्वस्य पितुरायुधानीन्दुरमुष्णादार्शिनस्य मायाः ॥ २२ ॥

अयम् । देव । सहसा । जायमान । इन्द्रेण । युजा । पुणिम् । अस्तभायत् ।

अयम् । स्वस्य । पितु । आयुधानि । इन्दु । अमुष्णात् । अर्शिनस्य । माया ॥ २२ ॥

स्कन्द० कतम इन्दुरिति वक्ष्यति । 'अयम् सोम देव घोतमान' सहसा बलेन अभिषेत्तुरन्वयौ र मिपवकारे रसरूपेण जायमान इन्द्रेण युजा युज्यत इति युक् सदाय । सदायेन । पुणिम् पुणिनामानम् असुरम् अस्तभायत् प्रतिवभाति अपनयति निरश्नदि । आपद्भयोऽस्मान् रक्षतीत्यर्थ । अथवा पुणिर्निष् भवति । अदानस्तामान्याच्चार्शिनस्य पणिरुच्यते । त प्रतिवभाति । अमुभि निरश्नदीरत्यर्थ^१ । अयम् एव स्वस्य पितु स्वस्य पिता यजमान, रसरूपेण जनकत्वात्, तत् । पृथिवीर्देशात् अर्धायेति वाक्यशेष । आयुधानि उदकनामैतत् (तु निप १, १२) । उदकानि इन्दु सोम अमुष्णात् मुष्णाति भेषत् हरति । वर्षितेत्यर्थ । अर्शिनस्य माया य कश्चित् जल्प मशिय असुरा प्राप्नु वसत् च प्रज्ञा मुष्णाति । शत्रुघास निपत्स करोतीत्यर्थ ॥ २२ ॥

१ १ नास्ति मूको, तु एकद्विनिरक्षभाष्याम् १, १० २ इत्य मूको ३ इन्दुःसदं मूको
इन्दुसदायतय इति घातुपत्ते ४ न्तदे मूका ५ वारका मूको ६ प्यायी मूको ७ ७ इत्ये
भाष्याय मूका ८ तितपावाम् मूको ९ ९ वारित मूको १० 'इन्वो मूको ११ मदानाका मूको
११ आयुभि मूको १३ करव मूका

षेङ्कट० अयम् देव इन्दु^१ सहस्र^२ जायमान इन्द्रेण इत्या सहायेन पणिम् षष्ठम् असुरम्^३ अस्तभात्^४ ।
अयम् गोधनस्य पालविजु बलस्य आयुधानि इन्दु अनुष्णात्, अशिवस्य माया च ॥ २२ ॥

अयमकृणोदुपसः सुपर्णीरयं सूर्ये अदधाज्ज्योतिरन्तः ।

अयं त्रिधातुं द्विषि रोचनेषु त्रितेषु विन्ददमृतं निर्गूळहम् ॥ २३ ॥

अयम् । अकृणोत् । उपसः । सुपर्णी । अयम् । सूर्ये । अदधात् । ज्योतिः । अन्तरिति ।
अयम् । त्रिऽधातुं । द्विषि । रोचनेषु । त्रितेषु । विन्दत् । अमृतम् । निर्गूळहम् ॥ २३ ॥

स्फन्द० अयम् सोम अकृणोत् कृणोति करोति । किम् । उपसः । कीरयो । सुपर्णी शोभना
पालविश्रायन्मानानाम्^५ । अयम् एव सूर्यं आदित्यं अदधात् निदधाति ज्योति अन्त मध्ये ।
कस्य । सतिष^६ सूर्यस्यैव । सूर्यमप्यपमेव दीप्त करोतीत्यर्थः । अथवा सूर्ये इत्येवज्ज्योतिरिदमेतेन
सम्बध्यत । सूर्यं यज्ज्योति रश्मिलक्षण सतिदधाति मध्ये । कस्य । सामप्यात् मनुष्याणाम् ।
रश्मिभिरसि लोकप्रकाशाम् अयमेव करोतीत्यर्थः । अयम् एव सोम त्रिधातु देवमनुष्येभ्यो^७ 'सोमै
स्त्रिभीरसैरपेव'^८ दिवि षुलोकेऽवस्थितेषु^९ रात्रेषु दीप्तेषु आदित्यरश्मिषु त्रितेषु^{१०} लोकत्रयेष्वपसिद्व-
गतिपित्यर्थः^{११} । अमृतम् उदकनामैवत् (निष १, १२) । निर्गूळहम् विन्दत् रसते । रश्मिभिराहस्य
मण्डले स्थापितम् उदकमप्यपमेव वर्णतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

षेङ्कट० अयम् इन्दु करोति इन्द्रेण पीत^{१२} उपस^{१३} शोभनपत्तिका । अयम् सूर्ये ज्योति अदधात्
अत । अयम् दिवि नक्षत्रेषु त्रिगुणम् अदधात्^{१४} ज्योति । अयम् विरस्थानेषु निदितम् अमृतम्
अकिण्दत् ॥ २३ ॥

अयं धारापृथिवी वि स्क्रमापद्वयं रथमयुनक् सुतरश्मिम् ।

अयं गोषु शर्या पङ्कमन्तः सोमो दाधार दशयन्त्रमुत्सम् ॥ २४ ॥

अयम् । धारापृथिवी इति । वि । स्क्रमापत् । अयम् । रथम् । अयुनक् । सुतरश्मिम् ।
अयम् । गोषु । शर्या । पङ्कम् । अन्तरिति । सोम । दाधार । दशयन्त्रम् । उत्सम् ॥ २४ ॥

स्फन्द० अयम् एव सोम धारापृथिवी वि स्क्रमायत् एभिः^{१५} स्क्रभि प्रतिबन्धे । प्रतिबन्धावि । स्वस्मिन्-
स्वस्मिन् स्थाने धारितवान् धारयति वेत्त्यर्थः । अयम् एव रथम् सूर्यस्य अयुनक् सुक्त्वात्^{१६}
पुट्के वा । कीदृशम् । सुतरश्मिम् रश्मय प्रप्रहा उच्यन्ते । सहस्रमहम्^{१७} । प्रप्रहैश्च प्रमुज्यमाना^{१८}
अथा लक्ष्यन्ते । सहस्रम् इत्यर्थः । अयम् एव गोषु शर्या खेन कारणा प्रशया च पङ्कम्

१ इन्द्र सूको. २ सहस्र ल ३ बलशूरम् ल रूप ४ अस्तभात् सूको ५ 'मजाना
सूको ६-६ रे सतिष सूको ७ ७ अथवा सुव इत्येवद' सूको ८ ८ 'त्रिभिरसै' ति', 'त्रिभिरसैके
ति' ९ शुलो लानि' सूको १० नादित्य सूको ११ 'त्रयेष्वप्य' सूको १२ वि' ल छप
१३ उपसम् सूको १४ 'दा' सूको १५ स्त्रभि सूको १६ मशुल' सूको १७ सहस्र प्रप्र सूको
१८ मप्रमुज्यमाना सूको

पाकेनात्र भोगयोग्यता लक्ष्यते । भोगयोग्य च पय अत मध्ये उपसि सोम दाधार
धारयति^१ दशयन्त्रम् दशभिश्च यन्त्रैरुपेतम् उत्तम् कूपम् । सर्वं क्लेशत् उपय उपलो इत्यादि
धर्मम् । यत् त धर्मं च यागाख्य सोम करोति । अत सोम एवोपस सुपत्नीरियादि
करोतीत्युपदिश्यते । क पुनरय दशयन्त्र उत्स इति परमा खैरियमर्चा^२ उप्यते—

१ चक्षुश्च श्रोत्र च मनश्च वाक्च प्राणापानौ देह इद शरीरम् ।

द्वौ प्रत्यन्वावनुगेमौ विसर्गावेत त मन्ये दशयन्त्रमुत्सम्^३ ॥

चक्षु श्रोत्रम् मन वाक् इति चत्वारि । प्राणापानौ द्वौ । एतेषा मध्येन प्रेरितो वायु मुखना
सिकान्वा निर्गच्छति स प्राणः । यो नापगच्छति^४ सोऽपानः । २ देह सप्तमः । दिह^५
उपपद्ये । दोषविरहात् सदोषचित आत्माऽत्र दह उप्यते । इदम् हस्तवादादिविण्ढलक्षणम् शरीरम्
अष्टमम् । द्वौ प्रत्यङ्घौ 'द्वावपि सो' अधोगच्छन्तौ । अधोमुखावित्यर्थः । अनुलोमी वनारर्त्तनौ ।
पद्मावदा क्लेशो पुररण प्रेर्वेते तदावदा स्वकार्ये प्रयर्त्तते । तेन लो वनारर्त्तनौ^६ । अथवा
प्रत्यङ्घाविति परस्पर प्रत्यङ्घितो गतौ परस्परतच्छिद्रावित्यर्थः । अनुलोमावधोमुखौ । विसर्गो
आग्नेन्द्रिय पायुर्ध्वः । य पूर्वस्याम् ऋष्युपात् एतम् तम् मन्य जामाभ्यहम् दशयन्त्रम् चक्षुरादिभि
यन्त्रैरेतम् उत्तम् कूपं दुरुत्तरत्वसामान्येनात्य कूपशब्दव्यपदेशः । एवमस्या कच पूर्ववर्षक-
वाक्यभावात् सौम्यत्व सोमद्वारेण चन्द्रत्वमित्युक्तम् । वृहदेवताकारस्तु शरीरम् अस्या अच
देवतेति मन्यते । एव छाह—'शरीरं चक्षुरित्यस्या मृतम्' (छ सुदे टि ५, १०८) इति ।
तत्र मन्यतिर्ध्वतिक्रमां च्यादयः । एत त मन्ये स्तौमीत्यर्थः ॥ २४ ॥

वेङ्कट० अयम् यवाशुविषी रिच्छन्धे^७ अकरोद् अन्तरिक्षेण । अयम् रथम् युयोज आवित्यस्य^८ सप्तर्षार्षि
संवासरारत्मकम् । अयम् पशुषु अत आमेसु पक्वम् पय कर्मणा सोम अकरोद् । अय
धारयति दशयन्त्रम्^९ उत्तम् इति^{१०} शरीरम् आह । तयाऽन्तरा सैलिषी भवत्युक्तम्—

चक्षुश्च श्रोत्र च मनश्च वाक् च प्राणापानौ देह इद शरीरम् ।

द्वौ प्राणवावनुगेमौ विसर्गावेत त मन्ये दशयन्त्रमुत्सम् ॥ २४ ॥ इति ।

३ इति चतुर्धाष्टके सप्तमाध्याये विंशो वर्गः ॥

[४५]

१ वायुषार्हस्यत्य ऋषिः । इन्द्रा देवता, अन्वयाना तिसृणा वृषुस्तथा । गायत्री छन्दः,
एकीर्त्तयित्री अतिनिष्ठुद्, एवर्त्तयित्री पादनिष्ठुद्, प्रपक्षिषी अयुष्टुद् ।

य आर्त्तयत् पराजतः सुनीती तूर्धशं यदुम् । इन्द्रः स नो युवा सर्वा ॥ १ ॥

य । आ । अर्त्तयत् । पराजतः । सुनीता । तूर्धशंम् । यदुम् । इन्द्रः । स । न । युवा । सर्वा ॥ १ ॥

१ 'रपि रि' इति २ 'रपि' लु' मूको ३ ३ नास्ति मूको ४ ४ प्राणाव नाप' मूको
५ ५ देहस्य नादि मूको ६ ६ वाविषी मूको ७ 'रपी मूको ८ नास्ति मूको ९ एवरा
रपि रपि' इति १० 'क भे छ, निष्कभे रपे ११. 'रपे छ १२ १२ 'रपी मूको

स्कन्द० यः शासनयत् भारतसकाशं सीतयान् परावतः^१ दूरात् सुनीली सुनीरया यथा 'नीयमानो न'^२
 केनचिदभिभूयते' तथेतर्यः । कम् । उच्यते — तुर्वशम् तुर्वशं नाम राजानम् । न च केवलम् ।
 किं तर्हि । यदुम् च । किमर्थं पुनरानयत् । पालनार्थम् । नत एतत् । 'त्वमाविष नमं द्वर्वशं
 यदुम्' (ऋ १,५६,९), 'उतः सा तुर्वशामद्' (ऋ ४,३०,१७) इत्यादिसु पालनसम्बन्धदर्शनात् ।
 दूराद् भारतसकाशम् आनीय पालितवानित्यर्थः । इन्द्रः सः युवा सर्वदा तरुणः नः सखा वयस्यः ।
 सोऽनुत्पतरलक्षणं च प्रापिद्वयतयोः^३ सरुपम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० यः आनीतवान् दूरात् सुनयनेन तुर्वशम् यदुम् च । सः युवा इन्द्रः वस्माकम् सखा ॥ १ ॥

अविप्रे चिद् वयो दधदनाशुना चिद्व्यता । इन्द्रो जेता हितं धनम् ॥ २ ॥

अविप्रे । चित् । वयः । दधत् । अनाशुना । चित् । अर्बता । इन्द्रः । जेता । हितम् । धनम् ॥ २ ॥

स्कन्द० अविप्रे' विप्राः मेधाविनः भवितव्यः ते वस्य 'स्रोतुर्न सन्नि' सोऽविपः । सप्तमी चात्र
 चतुर्थ्यर्थे । विस्तारदोऽप्यर्थे । निर्धनत्वाद् मृतावपि भावयेत् । केवलस्तोत्रे इत्यर्थः । वयः अग्रम् दधत्
 वधाविदांनार्थः । हेतो चात्र शत्रुप्रत्ययः 'लक्षणहेत्वोः कियामाः' (पा ३,२,१२६) इति । प्रयोजनस्य
 हेतुत्वेन विवक्षा । केवलस्तोत्रेऽपि यद् सन्नदानं तेन हेतुना तदर्थमित्यर्थः । अनाशुना चित्
 अनाशुः अशीघ्रः । तेनापि 'अशीघ्रेणापि किं पुनः शीघ्रेणेत्यर्थः । अर्बता अश्वेन इन्द्रः जेता
 जयनशीलः जयनघमो सप्तु जेता 'हितम् उपकारकं' स्तोतुः धनम् शत्रूणां स्वभूतम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० विप्रोऽथोऽनश्चेति । निपुत्रे अग्रम् दधानः अनाशुना अश्वरितेन अपि अश्वेन अश्रे प्रयच्छन्
 इन्द्रः जेता भवति हितम् धनम् । अवि वा प्रास्ताभन्तरद्वितो(?) विपः ॥ २ ॥

महीरस्य प्रणीतयः पूर्वोक्त प्रशस्तयः । नास्य क्षीयन्त ऊतयः ॥ ३ ॥

महीः । अस्य । प्रऽर्णीतयः । पूर्वीः । उत । प्रऽशस्तयः । न । अस्य । क्षीयन्ते । ऊतयः ॥ ३ ॥

स्कन्द० महीः महार्यः अस्य इन्द्रस्य प्रणीतयः प्रणयनानि स्तोत्राणामित्यर्थः । पतमानानि । पूर्वीः
 पूर्वकालप्रवृत्ताः उत प्रशस्तयः उत्तमशस्त्रोऽप्यर्थे । प्रशस्तयोऽपि । स्तोत्रप्रशस्तिकरणान्यपीत्यर्थः ।
 पूर्वप्रवृत्त एवायम् महान्ति स्तोत्राणाम् इष्टानि प्रवर्तयितुं प्रशस्तवांच स्तोत्रं कर्तुमित्यर्थः । न च
 अस्य क्षीयन्ते ऊतयः पाठनाणि । अत्रापि स्तोत्रं पालयति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० मंहनीयानि अस्य प्रणयनानि बहूनि, अपि च अस्य प्रशसनीयानि । न च अस्य क्षीयन्ते
 रक्षणानि ॥ ३ ॥

सखायो ब्रह्मवाहसेऽर्चित् प्र च गायत । स हि नः प्रमतिर्मही ॥ ४ ॥

सखायः । ब्रह्मवाहसे । अर्चित् । प्र । च । गायत् । सः । हि । नः । प्रमतिः । मही ॥ ४ ॥

१. आत्मसंज्ञकं परा' सूको. २. नीममावेन सूको. ३. 'सूको सूको. ४. 'वताये ति'; 'पतये
 ति'. ५. नास्ति सूको. ६-६. 'नयन्ति सूको. ७-७. 'गापि ति ति'; 'गापीति सूको. ८-८. पाठि
 श्रुपका' सूको. ९. वता सूको.

स्कन्द० हे सखायः । नरिवजः ! ब्रह्मवाहसे ब्रह्म स्तुतिकृष्णम् उद्यते प्राप्यते यत्र स्तोत्रभिः स^१ ब्रह्मवाहाः^२ तस्यार्थाय अर्चत अर्धैतिकर्मत्वाद् अर्धैतिः स्तुत्यर्थः । तेनाप्सुराचार्यं लक्ष्यते । उच्चारयत स्तुति-
शस्त्रलक्षणाः । प्र च गायत प्रकथेण च गायत सामानि । कस्मात् । उच्यते—सः हि दिवान्दो
यस्मादर्धैः । यस्मात् स. नः अस्माकं सर्वेषाम् प्रमतिः प्रकृष्टमतिः अनुग्रहपरचित्त^३ इत्यर्थः । महीं
मह पूजामामित्यस्य महः पूजा । तद्वांश्च । पूज्यश्चेत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० हे सखायः । स्तोत्रवाहाय शंसत, प्र च गायत । सः हि अस्माकम् इन्द्रः प्रमतिः भूमिः ।
या प्रकृष्टमतिर्भवति सेति ॥ ४ ॥

त्वमेकस्य वृत्रहन्निविता द्वयोरसि । उतेदशै यथा वयम् ॥ ५ ॥

त्वम् । एकस्य । वृत्रहन् । निविता । द्वयोः । असि । उत । ईदशै । यथा । वयम् ॥ ५ ॥

स्कन्द० त्वम् एकस्य हे वृत्रहन् । वृत्रस्य हन्तः ! अविता रक्षिता द्वयोः च असि भवसि । एकस्य
द्वयोर्वह्नुर्ना वा सर्वेषां त्वमेव रक्षितेत्यर्थः । उत ईदशै पदार्थं चतुर्ध्वेषा । ईदशस्यापि ।
कीदशास्य । यथा वयम् येन प्रकारेण वयम्, तेन स्थितस्येति वाक्यशेषः । यादशास्य वयं केवल-
स्तुतिकारिणः तादशास्यापीत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० वृत्रहन् । त्वम् एकस्य रक्षिता भवसि अपि च द्वयोः । अपि च ईदशै रक्षिता भवसि पुरपाप
पथा वयम् बहुवो भवामः तादशास्य बहुजनायापीति^४ ॥ ५ ॥

^४ इति चतुर्धाष्टके सप्तमाध्याये एकविंशो वर्गः* ॥

नयसीद्विति द्विपः कृणोष्युक्थशंसिनः । नृभिः सुवीरं उच्यसे ॥ ६ ॥

नयसि । इत् । के इति । अति । द्विपः । कृणोषि । उक्थशंसिनः । नृभिः । सुवीरं । उच्यसे ॥

स्कन्द० नयसि इद् इति पदप्रारणः । अति इत्युपसर्गस्य प्रयसोत्पन्नेन सम्बन्धः अति नयसि
द्विपः द्वेदृन् अतिनयने नाम 'विनाशः उपशमनं' वा । कृणोषि करोषि उक्थशंसिनः उपथानि
स्तोत्राणि तैः शंसितुन् सर्वस्तोत्रुन् । तथा सर्वस्तोत्रुणाम् उपकरोषि यथा उच्यते स्तुतवन्तीत्यर्थः ।
नृभिः सर्वैरनुष्यैः त्वम् सुवीरः सुष्ठु विक्रान्तः उच्यसे । सर्वैरनुष्येषु च प्रथयातविक्रमप्रक-
थोऽसीत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अति नयसि शयून् । उक्थशंसिनः च जनान् करोषि । तथा नृभिः त्वम् सुवीरः कथ्यसे ॥ ६ ॥

ब्रह्माणं ब्रह्मवाहसं गीभिः सखायपुग्मियम् । मां न द्रोहसे हुवे ॥ ७ ॥

ब्रह्माणम् । ब्रह्मवाहाय । गीःभिः । सखायम् । पुग्मियम् । गाम् । न । द्रोहसे । हुवे ॥ ७ ॥

स्कन्द० ब्रह्माणम् परिदृश्य ब्रह्मवाहाय ब्रह्माणि स्तुतिकृष्णानि उद्यन्ते प्राप्यन्ते यत्र भोत्रुभिः

१. नास्ति मूको. २. श्चपरः मूको. ३. 'परिचित मूको. ४. बहुपरिज' द्वि. ५. ५. नास्ति
मूको. ६-९. 'नागोरन' मूको. ७. 'नयवो' मूको. ८. शयू मूको. ९. तथा तथा मूको.

स मङ्गवाहाः सं मङ्गवाहसम् । गोभिः घाभिः स्तुतिहक्षणाभिः सत्तायम् षपत्यम् शग्निमम्
 ऋषः स्तुतयः पद्मन्तम् अर्चनीम वा । स्तुत्यमित्यर्थः । गाम् न दोहणे हुवे^१ यथा कश्चित् गाम्
 दोहनाय ह्येव तद्वत् द्यामि^२ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० पद्मन्तम् एवोश्रवहनम् स्तुतिभिः सत्तायम्^३ स्तुत्यम् गाम् इव दोहाय द्यामि ॥ ७ ॥

यस्य विश्वानि हस्तयोः कुर्वन्नि नि द्विता । वीरस्य पृतनापहः ॥ ८ ॥

यस्य । विश्वानि । हस्तयोः । कुचुः । वसूनि । नि । द्विता । वीरस्य । पृतनापहः ॥ ८ ॥

स्कन्द० यस्य विश्वानि सर्वाणि हस्तयोः ऊचुः वसूनि नि उच्य समवाये । नि ऊचुः नियतं समवयन्ति
 घनानि यस्य हस्तगतानि सर्वघनानि । यः सर्वघनानां स्वामीत्यर्थः । अथवा ऊचुरिति
 वधेरेव^४ रूपम् । यस्य सर्वाणि घनानि हस्तयोरिति नि ऊचुः नियतं युवन्ति मनुष्याः ।
 सर्वघनानां स्वामीत्येवं प्रथयात् इत्यर्थः । द्विता द्विपदोऽयम् अनेकत्वप्रतिपादनपरः । ता-प्रत्ययश्च
 धा-प्रत्ययस्य वा भावेनः प्रत्ययान्तरं वा लक्ष्यम् । द्विधा अनेकधा । नानाप्रकारमित्यर्थः ।
 कीरसास्य । वीरस्य विक्रान्तस्य पृतनालहः पृतनाः सद्ग्रामाः तेषु शत्रूणां अग्निभक्तितुः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यस्य द्विविधानि दिव्यानि पार्थिवानि विश्वानि वसूनि हस्तयोः वसन्तीति नि ऊचुः कवयः
 वीरस्य सेनायाः सोडुः । उत्तरग्रन्थयः ॥ ८ ॥

वि दृब्धानि चिदद्विबो जनानां शचीपते । बृह माया अनानत ॥ ९ ॥

वि । दृब्धानि । चित् । अद्विऽवः । जनानाम् । शचीपते । बृह । मायाः । अनानत ॥ ९ ॥

स्कन्द० वि दृब्धानि एतानि चित् एतान्यपि दुस्मूलान्यपि^५ हे अद्विः । अद्विः ब्रह्मः पद्वर^६
 जनानाम् मनुष्याणां शत्रुभूतानां स्वभूतानि पुराणि हे शचीपते । कर्मणां स्वामिन् । शत्रूणां वा
 स्वभार्यायाः मतेः । बृह बृह्म उद्यमने । विविचम् उद्यच्छ । उन्मूलयेत्यर्थः । न च केवलानि पुराणि ।
 किं वद्वि । मायाः प्रज्ञाश्चैषां हे जनानतपूर्वक^७ ॥ ९ ॥

वेङ्कट० नि बृह एतानि पुराणि शत्रूणां वप्रवर्^८ प्रज्ञापते । मायाः च अप्रहीनूत^९ ॥ ९ ॥

तमुं त्वा सत्य सोमपा इन्द्रं वाजानां पते । अहमहि श्रवस्पर्धः ॥ १० ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । सत्य । सोमपाः । इन्द्रं । वाजानाम् । पते । अहमहि । श्रवस्पर्धः ॥ १० ॥

स्कन्द० स य वक्रगुणोऽसि तम् । उ इति पदपरः । त्वा त्वां हे सत्य । अविसेवादिन् ।
 सोमपाः । सोमानां पातः । इन्द्रं । वाजानाम् पते । स्वामिन् । अहमहि आहूतवन्तः आह्वयामो पां वयम्
 श्रवस्पर्धः श्रवः शब्दं धनं कीर्तिर्वा, सत्कामाः ॥ १० ॥

१. नास्ति मूको. २. सत्ताय ल लपं; 'क्षायः वि'. ३. वधेरेकं मूको. ४. 'ला...पि ति'.
 ५. तद्वत् मूको. ६. अद्विताः वि' लपं; 'हीधुता ल; अप्रहीनूता ल प्रस्तावः. ७. पाता मूको.

वेङ्कट० तम् एव त्वा सरय^१ सोमस्य पात । इन्द्र ! जन्मानाम् पते । ह्यमामः अशेच्छव ॥ १० ॥

^२इति चतुर्धाष्टके सप्तमाप्याये द्वाविंशो वाने^३ ॥

तसु त्वा यः पुरासिथ यो वा नूनं हिते धने । हव्यः स शुधि हवम् ॥ ११ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । य । पुरा । आसिथ । य । वा । नूनम् । हिते । धने ।

हव्यं । स । शुधि । हवम् ॥ ११ ॥

स्कन्द० तम् उ त्वा इति कर्मश्रुते अहमहीत्याख्यातम् अनुपत्तय्यम् । त त्वाम् आह्वयाम । य कीदृशः ।
उच्यते—य पुरा पूर्वमिन्द्र काळे आसिथ आसीः । य वा नूनम् वाशब्दो नूनशब्दोऽपि
पुरेश्वेतस्य प्रतियोगित्वेनोपादानाद् इदानीमित्यस्यार्थः । यथेदानीम् हिते धने^४ निमित्ते^५ यैवा^६ सप्तमी ।
प्रयोगस्य च निमित्तत्वेन विवक्षा । हिते धने । हितधनप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । हव्यं आह्वयतव्य
हित धन प्राप्तु सर्वदा सर्वमनुष्यैयं आह्वयतव्य आह्वयमानश्च य स^७ त्वम् शुधि ऋणु हवम्
आह्वयन् अक्षदीयम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० तम् एव त्वाम् ह्वयाम । य त्वम् पुरा जभू । य वा सम्प्रति भवसि हितम् धनम्
प्राप्तु^८ युष्यन्निश्च^९ ह्यतव्यं, स ऋणु ह्वयाम् ॥ ११ ॥

धीभिरर्वीन्द्रिरर्वतो वाजा इन्द्र श्रवाय्यान् । त्वया जेष्म हितं धनम् ॥ १२ ॥

धीभि । अर्वत्ऽभि । अर्वत । राजान् । इन्द्र । श्रवाय्यान् । त्वया । जेष्म । हितम् । धनम् ॥ १२ ॥

स्कन्द० धामि अर्वन्धि धीभि प्रजाभि, अथैश्चात्र बल लक्ष्यते । नयेन बलेन वेदयर्थ । अर्वत अश्वाद्
वाजान् अशानि च द्वे इन्द्र । श्रवाय्यान् श्रवणीयान् । बल्लुष्टानित्यर्थः । त्वया हितावपीय तृतीयः ।
त्वया हेतुना । त्वत्प्रसादेनेत्यर्थः^{१०} । जेष्य जेष्येण हितम् धनम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० कर्मभि अर्षैश्च प्राप्ते सप्तानि इन्द्र ! श्रवणीयानि त्वया जेष्य^{११} हितम् धनम् ॥ १२ ॥

अभूरु वीर गिर्वणो महान् इन्द्र धने हिते । भरे वितन्तसार्यः ॥ १३ ॥

अभू । ऊँ इति । वीर । गिर्वण । महान् । इन्द्र । धने । हिते । भरे । वितन्तसार्यं ॥ १३ ॥

स्कन्द० अभू भवसि त्वम् । उ इति पदपूरण । द्वे वीर । विक्रान्त^{१२} गिर्वण । स्तुतिभि
सम्भलीय^{१३} स्तुतीना वा सम्भक्त^{१४} । कीदृशो भवामि । उच्यते—महान् द्वे इन्द्र । किमर्थम् ।
धन हिते हितधने । निमित्तभूतहितधनप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । अ महान् भवामि, किमर्थम् अह महान्
भवामि । उच्यते—भरे सङ्ग्रामे । को महान् भवामि । उच्यते—वितन्तसार्यं तनु विस्तारे
पो अन्तकर्मणीत्यनयो रूपमेतत् । वितन्त^{१५} विस्तीर्णम् । वितन्तम् इन्द्रस्य^{१६} शरीर वीर्यं यज्ञो वा, तैत्र
शाङ्गाम-वक्त्र वित्त तसार्य । अथवा^{१७} वितन् इत्येतावत्^{१८} तानेति रूपम् । सिष्ट सप्तते^{१९} रूपम्

१ अत्य वि^१, एव ए लय २ २ भासित मूको.

३ अनिधिवेता मूको.

४ भासि मूको

५ अथर्षि^५ मूको, अथापि च ल प्रस्ताव

६ तपसा मूको

७ जप मूको

८ वनम् ल छर्ष,

पणम् वि^९ ९ संभक्त मूको

१० वितन्तं मूको

११ वितन्तमि^{११} मूको

१२-१३ वितन्तिरे^{१२}

मूको १३ एने मूको

उपक्षयापर्यन्तं । त्रिस्तीर्णेन स्पन्दरीरेण धीर्षेण यज्ञेण वा सधृणाम् उपक्षयवितेत्यर्थः^१ । अथवा तन्म^२
अभिकाङ्क्षामित्येतस्य कर्तरि सन्^३ । तत्साध्यशब्दोऽपि तस्यतेरेव^४ भावसाधन उपक्षय-
वचनः^५ । अभिकाङ्क्षाम् उपक्षयप्यं तन्तसाध्यः । स विगतो घट्ट स विघ्नसाध्यः । ह्यञ्जामपि
शास्त्राम् अनुपक्षणीयः । असाक्यः शत्रुभिः उपक्षयवितुमित्यर्थः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० अम् वीर । गीर्भवेननीय । महान् स्वम् इन्द्र ! धने हिते तदर्थम् सद्ग्रामे विनायः ॥ १३ ॥

या तं कुतिरमित्रहन् मधुर्जवस्तुमासति । तया नो हिनुही रथम् ॥ १४ ॥

या । ते । कुतिः । अमित्रहन् । मधुर्जवःस्तमा । असति । तया । नः । हिनुहि । रथम् ॥ १४ ॥

स्कन्द० या ते तव कृतिः गतिः हे अमित्रहन् ! अमित्राणां हन्ता ! मधुर्जवस्तगा^१ 'मधु'^२
(निय २, १५) इति क्षिप्रनाम । जवो वेगः । अतिशयेन क्षिप्रवेगा ननुजवस्तमा भवति अस्ति
विपत्ते । तया नः अस्मान् प्रति हिनुहि हि गतौ । हिनु गच्छ रथम् । तृतीयार्थं द्वितीयैवा ।
रथेनेरथः । अथवा रथमिति द्वितीया स्वार्थे ण्व । अस्मान् प्रति गमय रथमिति । उभयथा
श्रीमान् अस्मान् प्रति रथेनागच्छेत्यर्थः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० या ते रथा अमित्रहन् ! अतिशयेन दीर्घवेगा भवति, तदा सह अस्माकम् रथम् प्रेरय^३ ॥ १४ ॥

स रथेन रथीतमोऽस्माकेनाभियुग्मना । जेषि जिष्णो हितं धनम् ॥ १५ ॥

सः । रथेन । रथिःस्तमः । अस्माकेन । अभियुग्मना । जेषि । जिष्णो इति । हितम् । धनम् ॥ १५ ॥

स्कन्द० य उक्त्वगुणोऽसि सः एवं रथेन रथेन रथीतमः अतिशयेन रथी अस्माकेन अस्मदीयेन
अभियुग्मना अभियोगेन अस्माभिरभियुक्तः स हित्यर्थः । अथवा अस्माकेनाभियुग्मनेति^१ रथरथैवेति
विशेषणे । अस्माकम् सन्धिना अस्मदनुप्राप्तिनेत्यर्थः । अभियुग्मना अभियोगकारिणा जेषि
जयसि हे जिष्णो ! जयशील ! हितम् धनम् । कस्य हितम् । सामर्थ्यात् हतोत्तमान् यत्कर्म्यम्
स हित्यर्थः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० सः स्वम् रथीतमः^२ अस्मदीयेन रथेन अभियोगत्रा जय जयशील ! क्वचु निहितं शिवं वा
धनम् ॥ १५ ॥

^३इति प्तुर्धाष्टके सप्तमाध्याये त्रयोविंशो वगः^४ ॥

य एक इत् तमु ष्टुहि कृष्टीनां विचर्षणिः । पतिर्जज्ञे शुर्षकतुः ॥ १६ ॥

यः । एकः । इत् । तम् । ऊँ इति । स्तुहि । कृष्टीनाम् । विऽचर्षणिः । पतिः । जज्ञे । शुर्षकतुः ॥ १६ ॥

स्कन्द० तम् उ स्तुहि इति^१ उकारः^२ पदपरणः, एवार्थे वा^३ । स्तुहीति आधमात्मन एवान्तरात्मनः
प्रेषः । तम् एव इन्द्रं^४ स्तुहीत्यर्थः । हे अन्तरात्मन् ! यः क्षीरगः । उच्यते यः एकः इत् इच्छन्दः

१. धर्षणस्य मूको. २. 'अधर्षिते' मूको. ३. तस्य मूको. ४. तन्तु मूको. ५-५. 'वत्पक्ष'
मूको. ६. मद्रु मूको. ७. मद्रु मूको. ८. 'सः ल लपं. ९. 'गिषणे मूको. १०. रथितमः
वि. रथितमी ल लपं. ११-११. नासि मूको. १२. 'पति मूको. १३. दिः मूको. १४. वा मूको.
१५. मंगेनेन् मूको.

एवार्थे । य एव एव कृष्टीनाम् मनुष्याणाम् विपर्यायिः विविधं द्रष्टा विचक्षणशीलो वा पतिः स्वामी^१ जज्ञे पूर्वमेव जातः । उर्यत्तिप्रभृति यो मनुष्याणां स्वामीत्यर्थः । इपकृदुः वर्षकर्मा वर्षप्रज्ञो वा ॥ १६ ॥

वेङ्कट० यः एकः एव भवति, तम् एव स्तुहि । मनुष्याणाम् विद्रष्टा पतिः च ज्ञायते वृषकर्मा । यः स्वयमेव द्रष्टा पतिश्च, तमेव स्तुहीति ॥ १६ ॥

यो गृणतामिदासिंथापिरूती शिवः सर्खा । स त्वं न इन्द्र मृज्य ॥१७॥

यः । गृणताम् । इत् । आसिंथ । अपिः । ऊती । शिवः । सर्खा । सः । त्वम् । नः । इन्द्र । मृज्य ॥

स्कन्द० यः गृणताम् स्तुवताम् । इत् इति पदपूरणः । आसिंथ असि भवति । अपिः शक्तिः । शक्तिकार्यकरत्वात् शक्तिन्यपदेशः । ऊती^२ पाठयित्वा शिवः सुखश्च । सुखकर इत्यर्थः । सर्खा वयस्यश्च । सः त्वम् नः ज्ञसान् दे इन्द्र । मृज्य सुख्य ॥ १७ ॥

वेङ्कट० यः स्तुवताम् एव असि अपिः^३ रक्षणैः पृष्टैः कल्याणः सर्खा । सः त्वम् ज्ञसान् इन्द्र । सुख्य ॥ १७ ॥

धिष्व वज्रं गर्भस्तयो रक्षोहत्याय वज्रिवः । सासहीष्ठा अभि स्पृधः ॥१८॥

धिष्व । वज्रम् । गर्भस्तयोः । रक्षःऽहत्याय । वज्रिवः । सासहीष्ठाः । अभि । स्पृधः ॥१८॥

स्कन्द० धिष्व वज्रम् धारय वज्रम् गर्भस्तयोः बाहुनामैतत् । इदं तु बाहुसम्बन्धाद् हस्तयोर्वर्तते । अगृही-
तस्य च हस्तयोर्द्वारणासम्भवाद् धारणेनात्र ग्रहणं लक्ष्यते । हस्तयोर्वा वज्रं गृहाणेरत्यर्थः । किमर्थम् ।
रक्षोहत्याय रक्षसां हननाय । हे वज्रिवः ! वज्रो यस्मिन् अस्ति स वज्री आधुपसमूहः वदन् ! ।
गृहीत्या च सासहीष्ठाः अभि अविशयेन अभिभव । स्पृधः 'स्पृधः' (निघ २, १७) इति
सप्तम्यनाम । तं ये कुर्वन्ति ते स्पृधः । 'तत्करोति' (पाठ ३, १, २६) इति णिष् । ण्यन्त्वात् ङिष् ।
तान् स्पृधः । सद्गमानकारिणो रक्षस इत्यर्थः ॥ १८ ॥

वेङ्कट० धारय वज्रम् बाहोः वज्रिन् । नस्वर्षावा वृत्तिरन्यत्रापि दृष्टा । रक्षसां हननाय धारयन्तम् अभिभव
स्पृधिवन् ॥ १८ ॥

प्रत्नं रथीणां युजं सर्खायं कीरिचोर्दनम् । ब्रक्षवाहःऽतमम् हुवे ॥ १९ ॥

प्रत्नम् । रथीणाम् । युजम् । सर्खायम् । कीरिचोर्दनम् । ब्रक्षवाहःऽतमम् । हुवे ॥१९॥

स्कन्द० प्रत्नम् पुराणम् रथीणाम् यथानाम् युजम् योक्तारम् । चिरन्तनं सौमन्यो धनानां दातारमित्यर्थः ।
रथायम् यथसाम् रथोदणाम् कीरिचोर्दनम् सौमन्यं योदयितारम् । ब्रव । सामर्थ्यात् स्तुतिकरणे ।
सौमन्यं कामानां साधयितारमित्यर्थः । यो दि कामान् साधयति स सौमन् स्तुतिकरणे

प्रेरयति, नाग्यः । प्रप्रसादस्तमम् ब्रह्म स्तुतिलक्षणं यत्र उद्भूते प्राप्यते स ब्रह्मवाहाः । अतिशयेन
ब्रह्मवाहसं ब्रह्मवाहस्तामम् । हुवे शाह्वयामि ॥ १९ ॥

वेङ्कट० प्रमम् धनानाम् पौरतारम् सत्तायम् शोतृणां दातारम् अतिशयेन शोत्रैस्त्वमानम् द्वयामि ॥ १९ ॥

स हि विश्वानि पार्थिवाँ एको वसूनि पत्यते । गिर्वेणस्तमो अध्रिगुः ॥ २० ॥

सः । हि । विश्वानि । पार्थिवा । एकः । वसूनि । पत्यते । गिर्वेणःस्तमः । अध्रिःस्तुः ॥ २० ॥

स्कन्द० कस्मात् । उच्यते । हि-शब्दो यस्मादर्धः । यस्मात् सः विश्वानि पार्थिवा वसूनि-इत्येतेन
परस्वाद्युक्तेन ते 'समानाधिकरणे । पद्यर्थे' चात्र सर्वत्र द्वितीया । सर्वेषां पार्थिवाणां धनानाम् ।
एवः पत्यते 'पत्यते' (निघ २ २१) इत्येधर्धर्मः । एक एव ईहे । कीरदाः । उच्यते— गिर्वेणस्तमः
अतिशयेन स्तुतिभिः सम्भजनीयः स्तुतीनां वा सम्मक्षा अध्रिगुः अष्टवगमनः । सर्वप्रादप्रतिहतग-
तिरित्यर्थः ॥ २० ॥

वेङ्कट० सः हि विश्वानि पार्थिवानि धनानि एवः एव पतति गच्छति अतिशयेन गीर्वेणनीयः
अष्टवगमनः ॥ २० ॥

इति षतुर्धांशके सप्तमोऽध्याये षतुर्विंशोऽध्यायः ॥

स नो नियुद्धिरा पृण कामं वाजैभिरुश्विभिः । गोमन्दिगोपते धृपत् ॥ २१ ॥

सः । नुः । नियुत्तुःभिः । वा । पृण । कामम् । वाजैभिः । अश्विभिः । गोमन्दिभिः । गोऽपते । धृपत् ॥ २१ ॥

स्कन्द० य इष्यगुणोऽसि सः नः अस्माकम् नियुद्धिः वद्वामिः वा पृण 'पृण प्रीणने' । आशीणय
उपय कामम् अभिलषाम्, वाधेभिः अश्वैः । कीर्योः । उच्यते— अश्विभिः अश्वसंतुक्तैः
गोमन्दिः गोसंतुक्तैः च । अस्मभ्यम् अभिलषत्यो यथा वद्वामि अस्मान् गाश्च देहीत्यर्थः ।
हे गोपते ! तवां स्पामिन् ! इत्यु एष्टम् प्रगल्भम् । सर्वलोकाकारामित्यर्थः ॥ २१ ॥

वेङ्कट० सः अस्माकम् कामम् यद्वयामिः अश्वैश्च वाश्वुक्तैः गोरुक्तैश्च एष्टम् वा पूर्य ॥ २१ ॥

तद् वीं गाय सुते सचां पुरुहूताय सत्वेने । शं यद् गवे न शाकिने ॥ २२ ॥

तद् । वीः । गाय । सुते । सचां । पुरुहूताय । सत्वेने । शम् । यद् । गवे । न । शाकिने ॥

स्कन्द० यः न्यत्ययेनेदं प्रयत्नैकवचनस्य द्वितीयावहुवचनम् । त्वम् गाय गायतीत्यर्थैतिकर्मत्वात्
स्तुत्यर्थः । स्तुत्या चात्र स्वसम्बन्धयुच्चारणम् उच्यते । अत एव अयम् अन्तरात्मनः प्रैषः । उच्चार्य
हे अन्तरात्मन् ! सुते अभियुक्ते लोमे सत्वा सहाय्यैर्देवत्वभिः पुरुहूताय बहुभिराहुताय इन्द्राय
सत्वेने 'यणु दाते' इत्यस्यैतद्वृत्तम् । दाते स्तोत्रम्भ्यः शम् यद् सुखं यत् । वाः शतुप उच्चारणमाणाः
सुखं कुर्वन्ति 'वा इन्द्रायोच्चारयेत्यर्थः' । कस्मा इव । उच्यते— गवे न गौरुधमः 'तस्मा
इव' । कीरसाय । उच्यते— शाकिने शाकः शक्तिः कर्म वाऽनुष्ठानं शक्यत्वात् उद्देहे ।

१. 'त्य' ना मूको. २-५. 'इत्यपश्य' ति. ३. 'ति सावेन लः; *ति सावेन लः प्रस्तावः ४. 'गमः
वि' कर्ष. ५-५. नास्ति मूको. ६. 'वा' मूको. ७. 'यम् मूको. ८-८. ताः ... मोन्चारयन्ति इत्यर्थः
९-९. कर्मे इति मूको.

यथा कश्चिद् वृषीवल्कः वृषभाय शक्तिमते महाबलाय कर्मवते बहुकर्माकारिणे स्तुतीः सुखाः
उच्चारयेत् तद्वदित्पर्यः ॥ २२ ॥

वेङ्कट० तत् वृषम् गायत्र सुते सोमे सह पुरुहूताय सदनम् कुर्यते । सुखम् यत् भवति सोमम्
गवे ह्य सहायाय ॥ २२ ॥

न घ्रा वसुर्नि यमते दानं वाजस्य गोमतः । यत् सीमिषु श्रवद् गिरिः ॥२३॥

न । घ्रा । वसुः । नि । यमते । दानम् । वाजस्य । गोमतः । यत् । सीम् । उप । श्रवद् । गिरिः ॥

स्कन्द० न-शब्दो नि यमते इत्येतेन सम्बन्धयितव्यः । घ इति पदपूरणः । वसुः अपठितमपि
प्रशस्तिनामैतत्, धननाम वा । अन्वर्निहितमन्वर्थः । प्रशस्त्वः धनवान् वा इन्द्रः । न नि यमते न
निवृत्तति न निवृत्ति । न निराकरोतीत्यर्थः । दानम् वाजस्य अक्षस्य गोमतः गोभिः सह
संबुक्तस्य । अर्क्षं शाश्व ददातीत्यर्थः । कदा । उच्यते—यत् यदा । सीम् इति पदपूरणः ।
उप यत् उपेत्यस्योपसर्गस्य सम्बन्धिनी योग्यक्रियाऽध्याहार्या । उपगन्ध यश्च अथ शृणोति
गिरिः इत्यधिकक्षणा वाचः ॥ २३ ॥

वेङ्कट० न खलु नि यच्छति वासयिता इन्द्रः गोयुक्तस्य अक्षस्य दानम् । यदि उप शृणोति स्तुतीः ।
सीम् इति पूरणम् ॥ २३ ॥

कुवित्सस्य प्र हि ब्रजं गोमन्तं दस्युहा गमत् । शचीभिरप नो वरत् ॥२४॥

कुवित्सस्य । प्र । हि । ब्रजम् । गोमन्तम् । दस्युहा । गमत् । शचीभिः । अप । नः । वरत् ॥ २४ ॥

स्कन्द० 'कुवित्' (निप ३, १) इति बहुनाम । यद्यु दाने । यद् सोमं यो ददाति स कुवित्सः ।
'अन्येष्वपि दत्ते' (पा ३, २, १-१) इत्येवं सनोतेरपि उन्दसत्वात् ऋ-प्रत्ययः । तस्य कुवित्सस्य
यजमानस्य स्वभूतम् । प्रशस्त्रो गमदित्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । हि-शब्दः पदपूरणः ।
ब्रजम् गोष्ठम् गोमन्तम् गोभिः संबुक्तम् दस्युहा 'दस्युनां इन्ता इन्द्रः' प्र गमत् गमिष्व
अन्वर्निहितपर्यः । प्रक्षेपेण गमयति । किम् । सामर्थ्याद् वृद्धिम् । य एवंगुणः सः शचीभिः
'प्रशाभिर्वा कर्मभिर्वा' नः अस्मात् अप वृणोतु ब्रह्माद्वयत् । सर्वलोकप्रकाशान् करोतिवत्यर्थः ॥ २४ ॥

वेङ्कट० कुवित्सनाम्नोऽस्मच्छत्रोः गोमन्तात् ब्रजम् दस्युहा इन्द्रः प्र गमिष्वच्छत्रुः । ततः प्रशाभिः अस्माकं
यजम् अप वृणोतु ॥ २४ ॥

इमा उ त्वा शतक्रतोऽभि प्र णोनुवुर्गिरिः । इन्द्रं वृत्सं न मातरं ॥ २५ ॥

इमाः । उ । इति । त्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । अभि । प्र । णोनुवुः । गिरिः । इन्द्रं । वृत्सम् ।
न । मातरं ॥२५॥

१. निकतो^१ मूको. २. मायाः दे इन्द्र कृत्स्न मूको.

३-३. दस्युनादन्तीति दस्युहा इन्द्रः इति^१.

४. निक्षि मूको. ५-५. प्रशाभिर्वाभिर्वा मूको.

६-६. कुवित् नाम्नो समरमच्छत्रो वि^१ छत्रं; कुवित्नाम्नो

ताम^१ छ. ७. नि यच्छ^१ छ छत्रं; रि यच्छ^१ छ प्रस्तायः

स्कन्द० इमाः अस्मदीयाः । उ इति पदपरणः । त्वा त्वां हे शतकृतो ! बहुकर्मन् ! यहुप्रज्ञ ! वा
अभि प्र नोनुयुः । णु स्तुतौ । प्रकर्षेण अभिष्टुवन्ति । अभिष्टुवत्यो वा गिरः स्तुतिरक्षणं वाचः
हे इन्द्र । कथम् । यत्सम् न गावः । यो मृगवत्सर्गाः गवाम् एको यत्सः यत्सर्कार्ये नियुज्यते
सोऽग्रोपमानम् । यथा यत्समेकं मातरो गावः शृङ्गकण्ठयनजिह्वासम्भारैनादिष्वापारेणाऽभिष्टुयुः
तद्वत् । अथवा सामप्याद् नीतिरत्राह्वानार्थः । यथा गावो वाशिष्ठतन्वेन यत्सकम् आह्वयेयुः तद्वद्
इमाः स्तुतयः त्वाम् आह्वयन्ति, आह्वतवत्यो वा इत्यर्थः ॥ २५ ॥

वेङ्कट० इमाः खलु त्वा शतकृतो ! इन्द्र ! अभिष्टुवन्ति स्तुतयः । यथा वाचम् इष्ट्वा गावः
अभिष्टुवन्ति ॥ २५ ॥

इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चविंशो वसः^१ ॥

दुणाशुं सख्यं तव गौरसि वीर गन्वते । अश्वो अश्वायते मव ॥ २६ ॥

दुःऽनशम् । सख्यम् । तव । गौः । असि । वीर । गन्वते । अश्वः । अश्वयते । मव ॥ २६ ॥

स्कन्द० दुःखं यथाइत्ये तद् दुणाशम् सख्यम् सखित्वम् तव इन्द्र ! । स्थिरसौहृदः त्वमित्यर्थः । अथवा
'नशत्' आदेशः (निय २, १८) इति ध्यासिकर्मणु पाठान् नक्षिरामौक्तिकम् । तुरापं दुष्प्रापम्
सख्यं तव । कथञ्चित् प्राप्तसख्याय ममम् गौः असि । षोडशैऽयं छद् । देवतैस्त्वांश्च त्वमेव गौर्मेव ।
अथवा प्रथमपुरुषस्य स्थाने स्वत्ययेन मध्यमपुरुषः । गौरस्तु । गां देहीत्यर्थः । हे वीर !
गन्वते गामिच्छते । अतः च अश्वामते अहमिच्छते भव भवतु वा । अश्वं च देहीत्यर्थः ॥ २६ ॥

वेङ्कट० नाशयितुमशक्यम् तव सख्यम् । गौः^२ त्वम् भवति वीर । गामिच्छते । अश्वः च मय
ममम् अहमिच्छते ॥ २६ ॥

स मन्दस्वा ह्यन्धसो रार्धसे तन्वां महे । न स्तोतारं निदे करः ॥ २७ ॥

सः । मन्दस्व । हि । अन्धसः । रार्धसे । तन्वां । महे । न । स्तोतारम् । निदे । करः ॥ २७ ॥

स्कन्द० स षष्ठगुणोऽसि सः मन्दस्व तुष्य । हि इति पदपरणः । केन । अन्यसः तृतीयाधे
पठयेया । पृथीअतेर्वैकदेशेनेति शेषः । अन्नेन सोमाख्येन, जज्ञत्वा वा सोमाख्यस्यैकदेशेन
स्वांशच्छण्डेन । किमर्थम् । रावसे धनाय । धनम् अस्मभ्यं दातुमित्यर्थः । तन्वा शरीरेण । स्वयं
सोमं पिबेत्यर्थः । कौटशाथ शपसे । मेहं महते प्रमूताय । किञ्च न त्वं कञ्चिदपि स्तोतारम्
निदे किन्दनाथ करः करोषि कृतवान् वा । तत्रैस्य स्तोतारभिलषितं सम्पादयसि सम्पादितवान्
वा, येनासौ लोके निम्बतां न प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

वेङ्कट० सः मन्दस्व सोमेन धनाय महते शरीरेण । न स्तोतारम्^३ निन्दन्ने अश्वः^४ अकार्यः^५ ॥ २७ ॥

१. यज्ञसर्गां मूको. २. दन्वा कुं ह प्रस्तावः. ३. नक्षि मूको. ४. अलपाद् मूको.
५. उग्रपरम मूको. ६. गौरसि ति; गौरसि ति. ७. योः क छपं. ८. तेन मूको. ९. सम्पादयितवान्
मूको. १०. तार मूको. ११. नासि ति. १२. कापी ह छपं; अर्षीः कप्रस्तावः.

इमा उँ त्वा सुतेसुते नक्षन्ते गिर्विणो गिरः । वत्सं गावो न धेनवः ॥ २८ ॥

इमाः । उँ इति । त्वा । सुतेऽसुते । नक्षन्ते । गिर्विणः । गिरः । वत्सम् । गावः । न । धेनवः ॥

स्कन्द० इमाः । उ इति पदपूर्णाः । त्वा स्वाम् । सुतेसुते अन्यसिंधान्यासिंधामिषुते सोमे । नक्षन्ते । 'इति नक्षति' (निघ २, १८) इति ध्यातिकर्मसु पाठान् नक्षतिरत्र व्याप्यर्थः । व्याप्नुवन्ति । हे विर्णः ! स्तुतिभिः सम्भजनीय ! स्तुतीनां वा सम्भक्तः ! गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः । कथम् । वत्सम् गावः न धेनवः या मृतवत्सा बह्व्यो गावो धेनव एकेन वत्सेन दुहन्ते वा इहोपमानम् । वा यथा तमेकं वत्सं स्तेन पयसा नक्षन्ते तद्वत् ॥ २८ ॥

वेङ्कट० इमाः स्तुतयः सुतेसुते^१ सोमेसोमे^२ स्वाम् ध्याप्नुवन्ति गीर्भिवन्तीय^३ वत्सम् इय धेनवः गावः ॥ २८ ॥

पुरुतमं पुरुणां स्तोतृणां विवाचि । वाजेभिर्वाजयताम् ॥ २९ ॥

पुहृत्तमम् । पुरुणाम् । स्तोतृणाम् । विवाचि । वाजेभिः । वाजयताम् ॥ २९ ॥

स्कन्द० कीदृशं स्वाम् । उच्यते । पुरुतमम् इति तमशब्दो नातिशयप्रत्ययः उदात्तवाच । तस्य अभिकाङ्क्षायाश्च इत्यस्यैतद् रूपम् । बहुभिर्द्योऽभिकाङ्क्ष्यते प्राच्यते स पुरुतमः, तम् । नव नक्षन्ते । उच्यते—पुरुणाम् बहूनाम् स्तोतृणाम् ऋत्विजो सम्भन्धिनि विवाचि^१ विविधा स्तुतिलक्षणा वा वाचो यस्मिन् स विवाग् यज्ञः तस्मिन्^२ । केन नक्षन्ते । वाजेभिः अर्भैः सोमलक्षणीः वाजयताम् अर्धं पशुफलमिच्छतां स्वमूर्तेरेव । अस्याः रामन्तायाः भ्रतः एवंज्योक्त्वाकथता । अथवा पुरुतममित्येतावतः पूर्वाऋष्येकवाक्यता, शिष्टस्य परया । कथम् । पुरुणां स्तोतृणामिति निर्धारणे षष्ठी । वाजेभिरितीयमपि सहयोगलक्षणा तृतीया । बहूनां स्तोतृणां मध्ये यज्ञे अर्धेसोमलक्षणात्प्रकारमानान् अस्माकं स्वमूर्तेः सत् ॥ २९ ॥

वेङ्कट० बहूनां वाजुणाम् गलवधितारम् स्तोतृणाम् विविधवाचि यज्ञे सति वाजेः^३ त्वां दीपयताम् पूर्वप्र सम्पन्धः ॥ २९ ॥

अस्माकमिन्द्र भूत ते स्तोमो वाहिष्ठो अन्तमः । अस्मान् राये महे हिनु ॥ ३० ॥

अस्माकम् । इन्द्र । भूत । ते । स्तोमः । वाहिष्ठः । अन्तमः । अस्मान् । राये । महे । हिनु ॥

स्कन्द० अस्माकम् स्वभूतोऽयं दे इन्द्र । भूत । भूतिरपेतद् अद्यत्सतो शोद्ये रूपम् । भवतु ते त्वम् । कः । स्तोमः । कीदृशः । वाहिष्ठः । बौद्धयमः शीघ्रगामितमः । कीदृशो भवतु । उच्यते—अन्तमः अतिशयेन सतिष्ठः । बहूनां स्तोतृणां मध्ये यज्ञेऽस्माकं स्वभूताः सोमाः स्तुतिश्च तव सन्निकृता भवन्तु । स्वसरीरेमेवादभुज्यतां^१ मान्येषामित्यर्थः । किञ्च अस्मान् राये धनाय महे महते दिनु मष्ट । महद् धनं दातुम् अस्मान् प्रति भागच्छेदार्थः ॥ ३० ॥

१. नाति सूको. २. नाति उर. ३. 'यम् सूको. ४. नात् सूको. ५. अतिम् सूको.

६. 'यम् सूको. ७. वाजेभिः वि'. ८. 'रेण वाजु' सूको.

वेङ्कट० अयमाकम् इन्द्र । भवतु ते स्तोमः वोवृतमः भन्तिकतमः । अमान् महते धनाय प्रेरय ॥ ३० ॥

अधि वृषुः पणीनां वधिष्ठे मूर्धन्रस्थात् । उरुः कश्रो न गाह्वयः ॥ ३१ ॥

अधि । वृषुः । पणीनाम् । वधिष्ठे । मूर्धन् । अस्थात् । उरुः । कश्रः । न । गाह्वयः ॥ ३१ ॥

स्यन्द० "वृषुं तु तक्षाणाम् ऋचः स्तुवन्ति तिस्रः एताः 'अधि वृषुः पणीनाम्'" । वृषुनामानं तक्षणम् 'अधि वृषुः पणीनाम्' इत्येताः तिस्रः ऋचः स्तुवन्ति । वृषुनामा तक्षा भासां देवदेवत्पर्यः । अग्नेतिहासमाधक्षते—भरद्वाजोऽरण्ये पर्यटन् झुषा पिपासया च परीतो महावने तक्षकर्म कुर्वाणं वृषुं ददशं । 'तद् उवाच अतिभिर् माम् उपागतम् भवगच्छति' । सोऽप्युत्थाय प्राङ्-
दिमरद्वाजम् उवाच—अहं तक्षा । तक्षणश्च पतितचण्डालादिभ्य इव प्राहणा न प्रतिगृह्णन्ति इति मया भूतम् । तद्यदि वो 'धर्मो न निपिष्यते' ततो मम च एवं धाचक्ष्व' । मम चं सर्वस्य । भगवन्तः मभव इति । तं 'भरद्वाजः प्रत्युवाच'—

'पयो धाना फले मूलं मधु सगनुलेपनम् ।

इत्यादीन्वभ्युपगतानि प्रतिप्राह्णानि सर्वतः ॥'

इत्येतद् विदित्वा धर्मैर्गौर्मां सन्धतम् अर्चय । 'अर्थसि न' स्वया दीयमानं किञ्चिदपि प्रत्याख्या-
स्यामीति । तथेति वृषुः प्रतिपद्य 'अतिविधमेण उपचर्य तम् उवाच—अहं वृषो बहुपशुः'
अमोभ्यः । भरदक्षया एहा गावो न विवृदेपवातिधीन्वायु' उपपुम्यन्ते । भगवत्संस्थात्पयोक्षयन्ते ।
भगवता चोक्तम्—न स्वया दीयमानं किञ्चिदपि प्रत्याख्यास्यामीति । तेन माम् आत्मानम्
गाक्षेय' । 'स्वर्गमात्रः कर्तुम् एवा गाः प्रतिगृह्णन्तामित्युक्त्वा' तस्मै गवां धेनुनां सहस्रं
मददौ । तद् भरद्वाजः प्रतिसप्राह । प्रतिगृह्य च पुत्रेभ्यो भ्रात्रे च शंषव आचक्षते । अथ शंषुः
प्रीतमनाः 'अधि वृषुः पणीनाम्' इत्येतेन तुषेन वृषुं वृषावेति ।

अधि उपरि वृषुः पणीनाम् स्तोतृणाम् वधिष्ठे अतिवायेन वृद्धे मूर्धन् मूर्धनि प्रधानभूते
स्वर्गकक्षेत्रे अस्थात् वृष्ये वृष्टु' । स्थास्यति । स्तोतृणां परस्वर्गे स्थानं तस्योपरि यत्
स्थानं तद् 'वृद्धतरं प्रधानतरं च । तद् वृषुः प्राप्स्यतीत्यर्थः । अथवा अस्थादिति भूतकाल-
प्रत्ययः । सामर्थ्यात् 'अधि वृषुः पणीनाम्' इत्येतदेतावत्येव समास्यते । उपरि वृषुः स्तोतृणामिति ।
वृष्टिं स्तोतृभ्यो ददाति । यश्च वस्ये' ददाति' स तस्य माहात्म्येनोपरि । अत उच्यते—
माहात्म्येन अधि वृषुः पणीनामिति । वधिष्ठे मूर्धन् अग्नेकवाक्पवात्सिद्धयर्थे पच्छन्दोऽप्याहार्यः ।
यः अतिवायेन वृद्धे प्रधानभूते च अत्यन्तरम्ये 'अरण्यदेशे अस्थात्' स्थितः । उरुः विस्तीर्णः
बहुदेशाभ्यापी । क इव । उच्यते—ऋषः न गाह्वयः । येन एव नष्टपती' स प्रदेशः कञ्च
उच्यते । गद्वादा अयं गाह्वयः । गाह्व एव गाह्वयः । स्वाधिको य-शन्दः । यथा गद्वाकक्षो विस्तीर्णः
तद्वत् । यो बहुपशुत्वात् गद्वाकक्षयत् महान्तम् अरण्यमदेशं प्राप्य निवसतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

१-१. 'धावा पात्र' इति सूको. २-२. 'धर्मोऽसिनि' सूको. ३. 'गान्य' सूको. ४-४. 'हान
शु' सूको. ५-५. 'अर्थसि' ति'. ६-६. 'ये अहं' सूको. ७. 'बहुपशु' सूको. ८. 'धीन्यायन्
सूको. ९. 'वोवृत्ते' सूको. १०. 'शान्त्य' सूको. ११. 'गान्वैव' सूको. १२-१२. 'मानः प्रति ति';
'भाषः कर्तुमेतत्प्राः प्रति' सूको. १३. 'ते' सूको. १४. 'वस्ये' सूको. १५. 'मास्ति' सूको. १६-१६. 'हेज-
सात्' सूको. १७. 'पूर्ववत्' सूको.

वेङ्कट० भरद्वाज्याय^१ भ्रात्रे^२ गोसहस्रप्रदातारं वृषुं वृधेन वांसुः स्तौति । मनुः —

‘भरद्वाजः क्षुधार्तसु सपुत्रो विजने^३ वने ।

वर्हाग्याः प्रतिजग्राह वृधोत्सृजो^४ महातपाः^५ ॥’ (मनुस्मृ ३०, १०७) इति ॥

अथि अस्मात् वृधुः भयम् सोतृणाम् वृद्धतमे मूर्धनि उच्छित्ते स्तुत्ये पदे । कदाः कवतेः^६ ।
विस्तीर्णः प्रवाह इव गङ्गायाः । अपि वीपधीकक्ष एवाभिप्रेतः ॥ ३१ ॥

यस्य वायोरेव द्रवद् भद्रा रातिः सहस्रिणीं । सद्यो दानाय मंहते ॥ ३२ ॥

यस्य । वायोःसर्व । द्रवत् । भद्रा । रातिः । सहस्रिणीं । सद्यः । दानाय । मंहते ॥ ३२ ॥

स्कन्द० यस्य वायोः इय यथा देवस्य वायोःसहस्रं मानुषस्य सद्यः द्रवत् क्षिप्रम् भद्रा
कल्याणी रातिः । ‘मन्त्रे वृषेपयमनविदभूवीरा उदाताः’ (पा ३, १, १६) इति कर्मणि च
क्तिन् द्रष्टव्यः । रावते^७ क्षीयते दातव्ययोग्याय^८ या^९ सा रातिः । काऽसौ^{१०} । गावः । कुल
एतत् । इतिहासे श्रवणात् । क्षिपती^{११} रातिः । उच्यते—सहस्रिणीं सहस्रसहस्रवायुक्ता । सद्यः
सामनिऽहनि । एकस्मिन्नेवाऽहनीत्यर्थः । दानाय । ‘हृत्पल्लुटो बहुलम्’ (३, ३, ११३) इत्येवमयम्
सम्प्रदाने ल्युट् । यस्मै दीयते । यो दानार्ह इत्यर्थः । स दानार्हः भरद्वाजः तस्मै । मंहते
‘मंहते’ (निघ ३, २०) इति दातृकर्मो । लृट् च ‘वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा’ (पा ३, १, ११३)
इत्येवं भूते द्रष्टव्यः । स्वत्ययेन दात् कर्मणि । इदानीमेवाऽश्वापीत्यर्थः । केन । सामप्याद्
पस्य तत् स्वमूर्तं सेन वृद्धणा । किञ्च यस्य भद्रा रातिः सहस्रिणीं सद्यो दानाय मंहते
इत्यत्र^{१२} यत्येति^{१३} यच्छ्रुतेः साकाङ्क्षत्वात् परस्वां चर्चि लच्छन्दश्चुतेः परया कृत्वा सह अस्याः अत्र
एकभावयता ॥ ३१ ॥

वेङ्कट० यस्य वायोः इव वेगः द्रवति भगवीयम् देयम् सहस्रसहस्रवाकम् । तदानीमेव^{१४} दानार्थम्
स्तुवते भरद्वाजाय, पूर्वत्र सम्बन्धः ॥ ३२ ॥

तत् सु नो विश्वे अर्य आ सदा गृणन्ति कारवः । वृषुं सहस्रदातमं सूरिं सहस्रसातमम् ॥ ३३ ॥

तत् । सु । नः । विश्वे । अर्यः । आ । सदा । गृणन्ति । कारवः । वृषुम् । सहस्रदातमम् ।
सूरिम् । सहस्रसातमम् ॥ ३३ ॥

स्कन्द० तत् इति स्वरपथेन नपुंसकवा । तम् । सु इत्युपसर्गः गृणन्ति इत्याख्यातेन सम्बन्धवित्तव्यः ।
अस्माकं स्वगृहाश्च सर्वे पुत्रपौत्राश्च । अर्यः द्वितीयैकवचनस्य स्थाने प्रथमैकवचनम् एतत् ।
अर्यम् ईश्वरम् सदा आ सु गृणन्ति सर्पादद्या सुष्टु स्तुवन्ति कारवः स्तोत्रारः । क
तम् । उच्यते—वृषुम् । कीदृशम् । सहस्रदातमम् अतिशयेन गोसहस्रस्य दातारम् । न च केवलं
वृषुमेव । किं तर्हि । सूरिम् स्तोत्रारम् च । कस्य । प्रकृत्याद् वृषोरेव । कतमम् । भरद्वाजम् ।

१. गत्याय वि^१ छ; भरद्वाज छपं.

२. इवे मूको.

३. निधेने मूको.

४. इषोक्तं मनुपुत्र.

५. ‘वशाः मूको.

६. कवतेः मूको.

७. वारित मूको.

८. ‘योग्याः मूको.

९. गत्ती मूको.

१०. तस्मि मूको.

११. तन्वि^१ छ; तन्विरे छपं.

कीदृशम् । सहस्रतातमम् शोभद्गणस्य घृषुदत्तस्य मतिशयेन सम्भकारम् । 'घृषुसम्भद्धमा सुदृष्या भवत्या
 च' भरद्वाजस्य स्तुतिः उच्यते न स्वातन्त्र्येणेति घृषुदेवताकत्वस्याऽविरोधः । घृहदेवताकारस्तु
 पृथगेवास्य पादस्य भरद्वाजं देयतां मयते । एवं चाह — 'भितरं रतीति संयुस्तु घृषुस्थानो 'पदे रवयम्'
 (पदे ५, १०९) इति । ऐतिहासिका मन्वेवमेवाहुः — 'अनेन च पादेन भरद्वाजम्' इति ॥ ३३ ॥

पेक्षट० तत्र सुध्वाभिमुख्येन वदन्ति शस्त्राकम् निधे भरण्यागाः' यदा कारवः । किमित्याह—
 घृषुम् सहस्रस्य दातारम् प्राशम् सहस्रस्य दातारमिति ॥ ३३ ॥

'इति चतुर्पादके सप्तमाध्याये पद्विंशो वर्गः' ॥

[४६]

'संयुर्बाह्वंस्परय ऋषिः । इन्द्रो देवता । प्रगाथा छन्दः (विषमा बृहस्पतः, समाः सप्तोबृहस्पतः)' ।

त्वामिद्धि हवामहे साता वार्जस्य कारवः ।
 त्वां वृत्रेभ्यिन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्षतः ॥ १ ॥

त्वाम् । इत् । हि । हवामहे । साता । वार्जस्य । कारवः ।
 त्वाम् । वृत्रेषु । इन्द्र । सत्पतिम् । नरः । त्वाम् । काष्ठासु । अर्षतः ॥ १ ॥

स्कन्द० 'अत ऊर्ध्वमनादिष्टम्' इत्यनादेशाद् ऐन्द्रम् एतत् सूक्तम् । त्वाम् त्वा इत् हि पदपूर्णाः ।
 हवामहे आह्वयामि । साता । सातिलानः । निमित्ते चात्र सप्तमी । प्रयोजनस्य च निमित्त-
 त्वम् । छात्रे निमित्ते । लाभायैमित्यर्थः । वार्जस्य अन्नस्य कारवः श्रोतारो वयम् । किञ्च
 त्वाम् इति द्वितीयाधुतेर्द्वयतिरत्रानुपकल्प्यः । आह्वयन्ति । इत्येव 'यस्य च भाषेन' (पा २, ३, ३७)
 इत्येवम् एषा सप्तमी । तच्छ्रुतेश्च रक्षणभूतवोग्यक्रियाप्याहारः । शत्रुषु इन्तयेषु । हे इन्द्र !
 सत्पतिम् सतां पालयितारम् नरः मनुष्याः मन्वेऽपि । किञ्च त्वाम् अत्रापि द्वितीयाधुते-
 र्द्वयतिरनुपकल्प्यः । आह्वयन्ति । के । प्रस्तुता नरः । काष्ठासु आपोऽत्र काष्ठा उच्यन्ते वृष्टिच्छयाः,
 तासु निमित्तभूतासु, तदर्थमित्यर्थः । अर्षतः अर्षेणेत्यर्थस्य वक्षिप्रत्ययान्तस्य 'अर्षेणस्यस्यनपः'
 (पा ६, ४, १२७) इति ह-आदेशेनेव रूपम् । मन्नुमेधस्य स्वभूतासु । अथवा अर्षेत्पदान्तम्,
 सामन्तयोश्चात्रान्तर्निहितमत्यर्थं प्रथमाबहुवचनान्तं च ब्रह्मणम् । काष्ठास्त्वित्यपि सेनाः सहस्राम-
 भूमयो वा काष्ठा उच्यन्ते । सप्तमीधुतेश्च स्विता इति वाक्यशेषः । अश्वचन्वोऽपि मनुष्याः
 सेनासु सहस्रामभूमिषु वा स्थिता आत्मनो जयार्थं त्वाम् आह्वयन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

पेक्षट० त्वाम् एव हि हवामहे अन्नस्य ह्यमार्गम् कर्तारः' सोमानां वयम् । त्वाम् उपश्रवेषु
 इन्द्र ! साततिम् मनुष्या इवन्ते, त्वाम् एव अश्वस्य काष्ठासु सहस्रामेषु' ॥ १ ॥

स त्वं नैधिन्न वज्रहस्त धृष्णया मुहः स्तवानो अर्द्रिवः ।
 गामश्वै र्ध्वमिन्द्र सं कीर सत्रा वाजं न जिग्युषे ॥ २ ॥

१-२. 'सोमानां वयम्' । ३. अश्वस्यस्यः कः, अश्वस्याः रूपं. ३-३. नास्ति सूको.
 ४. आह्वयति सूको. ५. 'तां' सूको. ६. नास्ति क रूपं.

सः । त्वम् । नः । चित्र । वज्रहस्त । धृष्णुऽप्या । महः । स्तवानः । अद्रिऽयः ।
गाम् । अश्वम् । रथम् । इन्द्र । सम् । किर । सूत्रा । वाजम् । न । जिग्युषे ॥ २ ॥

स्कन्द० यः पूर्वस्याम् कच्युक्तगुणोऽसि सः त्वम् नः अस्मभ्यम् हे चित्र! विचित्र! पुन्य! वा वज्रहस्त!
वज्रो हस्ते यस्य स वज्रहस्तः तस्येदं सम्बोधनम् । धृष्णुया प्रथमैकवचनस्यार्थं यागादेशः क्रिया-
विशेषार्थं वेदम् । धृष्णु घृष्टं प्रगतमम् । निश्चाष्टमित्यर्थः । महः महत् । सुष्ठु इत्यर्थः । स्तवान-
स्तुत्यमानोऽस्माभिः हे अद्रिबः! आदरणाद् अद्रिविकाराद् वा अद्रिर्घञः तद्भव! गाम् अश्वम् वा
रथम् रथस्य बोधार्थम् हे इन्द्र! सम् किर सम्पत् क्षिप । देहीत्यर्थः । 'सत्रा सदा वाजम् न' जिग्युषे
अश्वमिय जितयते । कश्चै । सामर्थ्यात् अश्वाय इक्षिते वा । यथा सङ्ग्रामं जितयतेऽश्वाय इक्षिते वा
यवतयोऽयाशनक्षेत्रानादिलक्षणम् अश्वं सदा दद्युः तद्वदित्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० सः त्वम् अस्मभ्यम् पूजनीय! वज्रहस्त! धृष्णुः महान् । अद्रिः आदरणात् सम्मिथानिति तद्भव!
वास्तुवद्! सत्पमानः गाम् अश्वम् वा रथस्य बोधार्थम् हे इन्द्र! सह देहि महत् अश्वम् इव
सङ्ग्रामं जितयतेऽश्वाय ॥ २ ॥

यः सूत्राहा विचर्षणिरिन्द्रं तं हूमहे वृषम् ।

सहस्रमुष्कं तुर्विन्नुष्णं सत्पते भवो समस्तुं नो वृषे ॥ ३ ॥

यः । सूत्राहा । विऽचर्षणिः । इन्द्रम् । तम् । हुमहे । वृषम् ।

सहस्रमुष्कं । तुर्विऽनुष्णं । सत्पते । भवो । समस्तुं । नोः । वृषे ॥ ३ ॥

स्कन्द० यः त्वम् सूत्राहा 'सत्रा' (निघ ३, १०) इति सश्रुतानाम सदापर्यायो वा । सत्य सदा वा इन्द्रा
विचर्षणिः विद्रष्टा सर्वस्य, इन्द्रम् तम् त्वाम् हुमहे आदर्यामः वयम् । आहूतश्च स हे सहस्रमुष्कं!
अत्रेतिहासमाह्वयं शास्त्राद्यना अधीयते — 'अगुरीन्द्रे' प्रत्येकमत परेत्परवेत् सुप्त्वात् कृत्वा तामिन्द्रः
प्रतिक्रिणीयन् 'परैत्परवेत्' शेषस्यकृतेन्द्र उ परच्छेपः सर्वे वा इन्द्रेण विजिगीषिते' वा समभवत्
(शाशा २३, ४) इति । तदपेक्षम् एतत्सम्बोधनेम् सहस्रमुष्केति । 'सहस्रम्' (निघ ३, १) इति बहुवाम् ।
मुष्कदान्दो वृषणवचनः । इदं तु तासम्बन्धान् प्रननने वर्तते । बहुवचनम् । तुर्विन्नुष्णं! बहुषन्!
सत्पते! सत्तां पालयितः! भव समस्तु सङ्ग्रामेषु नः अस्माकम् वृषे वर्धनाय । सङ्ग्रामेऽस्माकम्
अयत्क्षणां शक्तिं कुर्वितार्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यः महतो हस्ता विचर्षणिः, इन्द्रम् तम् हुमहे वयम् । इन्द्रः परैर्निर्षवणि शेषान् कृत्वा
कांचन दिवं समभवत् इत्यापर्वणिकम् । हे सहस्रमुष्कं! बहुषन्! सत्पते! भव सङ्ग्रामे अस्माकम्
वर्धनाय ॥ ३ ॥

- १-३. वाजम् मूको. २. नारित लपं, अदिः क. ३. तद्भव मूको. ४. 'ववात् ल लपं.
५. अगुरीन्द्रं मूको. ६. परैत् मूको. ७. तामिन्द्रं मूको ८-८. परैत् 'वेग' ति'; एवेतिऽन्दलात्' ति',
'पुरोऽदो मूको. ९. सर्वे मूको. १०. 'वन्त मूको. ११. बहुल मूको. १२. 'विणिः क, विचर्षणि
सर्व. १३. शेषान् मूको १४. 'स्यते वि' क; सत्पते लपं. १५. परैय परेनाय वि' लपं, परेनाय
वर्धनाय ल.

वार्षसे जनान् वृषभेवं मन्युना वृषीं मीळ्हे ऋचीपम ।

अस्माकं बोध्यविता महाधने तनूष्णु सूर्ये ॥४॥

वार्षसे । जनान् । वृषभाऽइव । मन्युना । वृषीं । मीळ्हे । ऋचीपम ।

अस्माकम् । बोधि । अविता । महाऽधने । तनूष्णु । अप्सु । सूर्ये ॥ ४ ॥

स्कन्द० वार्षसे त्वम् जनान् शत्रुमृताद् वृषभा इव प्रथमैकवचनस्य मयम् आकारः । वृषभ इव । मन्युना मोघेन पूर्णो अपठितमपि महधामं एतत् । मयवा वृषिः सङ्घर्षार्थः । 'घृष्ट सङ्घर्षे' इति । महति सङ्घर्षणयोग्ये वा मीळ्हे सङ्घ्रातनामैतद् (ङ. निघ २, १७) । सङ्घ्राते । हे ऋचीपम ! ऋचा स्तुत्या 'सम ! । यावन्तो' वादशाश्च स्तुत्या गुणा उपपन्ते 'तावद्भिलादौरेव' 'व युक्त ! इत्यर्थः' । च एवंगुणोऽसि सः अस्माकम् बोधि कुप्यस्व । यद् वषे दूमस्यच्छृण्वित्यर्थः । किं तत् । वच्यते — अविता रक्षिता महाधने इदमपि सङ्घ्रातनामैव (वृ. निघ २, १७) । 'सङ्घ्राते तनूष्णु मसु' सूर्ये वृद्धः वर्षधिता च सखीनां सखिमृतानाम् अस्माकम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० वार्षसे शत्रुजनान् वृषभ इव मोघनकर्तृणां घर्षणकर्तारि सङ्घ्राते । स्तुत्या सम ! अस्माकम् । कुप्यस्व रक्षिता भवामीति । सङ्घ्राते भव वर्षधकः सखीनाम् ॥ ४ ॥

इन्द्र ज्येष्ठं न आ भरुँ ओजिष्ठं पपुरि श्रवं ।

येनेमे चित्र वज्रहस्त रोदसी ओभे सुशिप्र प्राः ॥५॥

इन्द्रं । ज्येष्ठम् । नः । आ । भरुँ । ओजिष्ठम् । पपुरि । श्रवं ।

येन । इमे इति । चित्र । वज्रहस्त । रोदसी इति । आ । उभे इति । सुशिप्र । प्राः ॥ ५ ॥

स्कन्द० हे इन्द्र ! ज्येष्ठम् अतिशयेन प्रशस्यम् वृद्धं वा नः अस्मत्पुत्रम् । अस्मभ्यं दातुमित्यर्थः । आ भर आचय । ओजिष्ठम् स्वनौजसा बलेन तेजसा वा अतिशयेन ओजसि । पपुरि पू पाठन-पूरणयोः । यावत् पूरयितव्यम् । सर्वस्य 'पूरयित् इत्यर्थः' । श्रवं अर्हं धनं वा । येन इमे हे विप्र । विचित्र ! पूज्य ! वा वज्रहस्त ! वज्रो हस्ते यस्य स वज्रहस्तः तस्य सम्बोधनम् । रोदसी पावाशुषिभ्यो उभे अपि सुशिप्र ! शिपे इन् नासिके वा शिरःपटको' वा । सुहनो ! सुनस ! सुशिरःपटको वा आ प्राः आपूरयसि । वदाम्यां दावाशुषिभ्याम् उभाम्यामपि ददासीत्यर्थः । पावाशुषिभ्यां प्राय तस्या देवमनुष्याश्च लक्ष्यन्ते' । यत्कोकद्रवस्थेभ्यो देवभ्यो मनुष्येभ्यश्च ददासीत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इन्द्र ! अतिशयेन प्रशस्यम् नः आ भर वरवचनम् पूरकम् 'बलम् अर्हं वा । येन' दावाशुषिभ्यो उभे विप्र । वज्रहस्त ! आपूरितवानसि हे सुहनो ! ॥ ५ ॥

'इति पशुपार्श्वके सप्तमाध्याये सप्तविंशो वर्गः' ॥

१ 'प्राग वा सूको. २-२. सानयन्तो सूको. ३-३. तावत् ताड' सूको. ४-४. वचज्येष्ठयर्थः सूको. ५-५. सङ्घ्रातेषु सूको. ६. 'नवर्षे वि' रथः 'नर्कं छ. ७ पूरयित्वे सूको. ८-८. 'पिप-समित्' सूको. ९ मसु शिप वि'. १०. पटको सूको. ११. नरपते सूको. १२-१२. 'यत्रयेव पः सूको. १३-१३. नासिक सूको.

त्वामुग्रमवसे चर्षणिऽसहम् राजन् देवेषु हूमहे ।

विश्वामु नो विधुरा पिन्दुना वसोऽमित्रान्त्सुपहान् कृधि ॥६॥

त्वाम् । उग्रम् । अवसे । चर्षणिऽसहम् । राजन् । देवेषु । हूमहे ।

विश्वाम् । सु । नः । विधुरा । पिन्दुना । वसो इति । अमित्रान् । सुऽसहान् । कृधि ॥ ६ ॥

स्कन्द० त्वाम् उग्रम् असुराणाम् उपरि क्रूरम् अवसे रक्षणायाऽऽत्मनः चर्षणीसहम् शत्रुमनुष्याणाम्
अभिभवितारम् हे राजन् । दीप्त ! हृशर ! वा देवेषु निर्धारण एषा सप्तमी । देवानां
मध्ये हूमहे आह्वयानः । अत्यन्तभक्त्यात् तवैव चारत्यन्तसमर्थत्वाद् देवानां मध्ये पालनार्थं त्वामेव
वयम् आह्वयामो नान्यं कश्चिदित्यर्थः । एतज्ज्ञात्वा विश्वा सर्वत्रात्र द्वितीयाद्यहुवचनस्वाकारः
सर्वान् । सु इत्ययं तु कृधीत्येतेन समन्वयितव्यः । नः अस्माकम् विधुरा अर्थिर्मर्षार्थः ।
विधुरान् भयशीलान् 'पिन्दुना पिन्दुतिः' शब्दकर्मा क्षरणकर्मा वेति न्यायस्येति । पीडाहेतुक-
कण्ठितादिशब्दकारिणः क्षवितान् वा । पीडनावस्थानोऽपि न्युनीभूतानित्यर्थः । हे वसो ! वसुः
प्रशस्तवचनः अन्तर्निहितमत्तर्षथश्च । धनवन् ! इत्यर्थः । अमित्रान् वैरिणः सुपहान् स्वभिमबाद्
सु कृधि सुष्ठु कुरु ॥ ६ ॥

वेङ्कट० त्वाम् उग्रगणैश्च रक्षणाय मनुष्याणां सोदारम् राजन् । देवानां मध्ये हवामहे । विश्वानि
सुष्ठु अस्माकम् कस्मदितृणि पिन्दुनानि रक्षन्ति, आरपि शब्दवन्तः? इति 'उपदिः'
(निघ १, ११) इति वाहनामसु इष्टम्, अमित्रान् च सुष्ठु सोऽन्यान् कुरु ॥ ६ ॥

यदिन्द्र नाहुपीष्वो अोजो नृम्णं च कृष्टिषु ।

यद् वा पञ्च क्षितीनां घृन्नमा भर सुत्रा विश्वानि पौंस्यो ॥ ७ ॥

यत् । इन्द्र । नाहुपीषु । आ । अोजः । नृम्णम् । च । कृष्टिषु ।

यत् । वा । पञ्च । क्षितीनाम् । घृन्नम् । आ । भर । सुत्रा । विश्वानि । पौंस्यो ॥ ७ ॥

स्कन्द० हे इन्द्र ! नाहुपीषु नहुषा मनुष्याणाम् अपत्यभूतासु तेषु या 'भवासु यत् आ'
इत्युपसर्गात् नाहुपीष्विति चाधिकरणध्रुवेषोऽप्यक्रियापदाभ्याहारः । आहितम् । किम् । अोजः
तेजः नृम्णम् च बलं च कृष्टिषु 'मनुष्यजातिषु । पावत्यो' मनुष्यापत्यभूता मनुष्यलोके वा
मनुष्यजातपक्षासु सर्वासु यत्तेजो बलं चेत्यर्थः । यद् वा वासवद्वैधार्थे । पञ्च पञ्च क्षितीनाम्
पक्षानामपि मनुष्यजातीनां निपादपक्षानां वर्णानाम्^१ घृन्नम् अन्नं धनं वा । यच्छब्दात् सप्त-
श्लोऽत्राभ्याहृत्यैव । तत्सर्वम् आ भर आह्वय आनय । देशसम्भारित्यर्थः । सुत्रा सदा सत्यं
वा विश्वानि पौरुष सर्वाणि ब्रह्मणि नाहुपीष्वोऽन्यथापि यानीति । अथवा घृन्नं चेत्यत्र सांयोगिकं
बलम् अभिप्रेतम् । विश्वानि 'पौंस्यो इत्यत्र'^२ स्वसरीरसामर्थ्यलक्षणित्वेवम् भवोदस्त्यम्^३ ॥ ७ ॥

१. निष्पदि' मूको. २-२. निरुध्दनापिन्दुति मूको. ३. कृष्टिा ('का ति') मूको. ४. 'नाय-
लोऽपि मूको. ५. 'भृतानी' मूको. ६. जनन्त मूको. ७. ए. वैप १, १३४ ट. ८. 'विश्वः छ कर्ष.
१-९. सवत् ... आ मूको. १०-१०. 'वाणि वाप्यो मूको. ११. इमेनात् मूको. १२-१२. 'पौरु मूको.
१३-१३. 'रसीन' मूको.

वेङ्कट० यत् इन्द्र। मनुष्यजातीषामु प्रजासु ओजः धनम् च भवति, यद् वा पयः क्षितीनाम्
शुभ्रम् अन्नं भवति^१, यद् सर्वम् अस्मभ्यम् आ भर महान्ति विशानि च यज्ञानि ॥ ७ ॥

यद् वा तृक्षी मघवन् द्रुहावा जने यत् पूरौ कच्च वृष्यम् ।
अस्मभ्यं तद् रिरीहि सं नृपाद्येऽमित्रान् पृतसु तुर्वणे ॥८॥

यत् वा । तृक्षी । मघवन् । द्रुहा । आ । जने । यत् । पूरौ । कच्च । च । वृष्यम् ।
अस्मभ्यम् । तत् । रिरीहि । सम् । नृसस्ये । अमित्रान् । पृतसु । तुर्वणे ॥ ८ ॥

स्कन्द० अयमपि वा-शब्दार्थं एव । यत् च तृक्षी तुक्षुनाम्नि राजनि हे मघवन् । धनवन् ।
द्रुक्षी तुक्षुनाम्नि राजनि च आ अत्रानि पूर्ववदेव योग्यक्रियाभ्याहारः । आहितम् । न च
केवलयोस्तुक्षुद्रुह्योरैव । किं तर्हि । जने जननाम्नि च राजनि । अथवा 'सकृच्चलन्द्युतेः व्रथावा
जन' इति वृक्षोरवैते विशेषेण, न राजन्तरप्रतिदेशः^२ । जन इति मनुष्यनाम । शत्रूणां द्रोघधि
मनुष्ये तुक्षुनाम्नि राजनीति । यद् पूरौ यच्च पूरुनाम्नि राजनि । कच्च कश्चित् 'किमोऽत्'
(पा ५,३,१२) सप्तम्या यद्भावः । सप्तमी चात्र व्यत्ययेन प्रथमायै । चशब्दोऽपि चिच्छब्दार्थं ।
किञ्चिदित्यर्थः । अथवा पूरुशब्दो मनुष्यनाम । सप्तमी स्वार्थं एव । यच्च मनुष्ये कस्मि-
श्चिद् । यावान् मनुष्यः सर्वत्र यदित्यर्थः । किं तत् । वृष्यम् बलम् । अस्मभ्यम् तत् त्वम् रिरीहि
सम् रा दावे । सं रिरीहि सम्पद् देहि । किमर्थम् । नृपाद्ये शत्रुमनुष्यान्भिभवनाय । अमित्रान्
ये धादमाकं वैरिणः चान् शत्रु सङ्ग्रामेषु तुर्वणे हिंस्त्रि । किम् । सं 'रिरीहीत्यनुपक्रः
कतेभ्यः । वैरिणः' सङ्ग्रामेषु अस्मद्भ्यतिरिक्तेनापि हिंसित्रा^३ हिंसयेत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यत् तुक्षुमभृतिषु त्रिषु राजसु वलं भवति, धनम् च, अस्मभ्यम् तत् सगु प्रवच्छ युवे
अमित्रान् पृतनासु हिंसितुम् ॥ ८ ॥

इन्द्रं त्रिधातुं शरणं शिवरुच्यं स्वस्तिमत् ।
छुर्दियेच्छ मघवद्भ्यश्च मह्यं च यावयां दिद्युभेभ्यः ॥ ९ ॥

इन्द्रं । त्रिऽधातुं । शरणम् । त्रिऽवर्षेभ्यम् । स्वस्तिऽमत् ।
छुर्दिः । यच्छ । मघवतऽभ्यः । च । मह्यम् । च । यवयां । दिद्युम् । एभ्यः ॥ ९ ॥

स्कन्द० हे इन्द्र । त्रिधातुं धातवो रसाः । देववित्मनुष्योपभोग्यैस्त्रिभी रसेत्येतत् शरणम् गृहम्
शिवरुच्यम् शिवते व्याप्यते तद् बल्यम् । वर्षाहेमन्तनिदायैषु त्रिषु धानि त्रिप्रकाराणि 'वासोऽप-
नादीनि त्रिष्विभिः अन्नुपेत्^४' स्वस्तिमत् विनाशरहितम् छुर्दिः क्रिवाशब्दोऽयम्, न गृहनाम,
शरणमित्यर्थेन दौनरुच्यत्वात् । छुर्दिर्द्विष्यार्थः । उच्छुर्दिर् द्रोहिदेवभयोति । स्वया समुदिलक्षणया
दीप्या दीप्तम् । यच्छ देहि । कस्मै । मघवद्भ्यः च मह्यम् च सोमादिहर्षिकेक्षणैम धनेन

१. च सूको. २. भव ल लयं. ३-३. 'तेवाम्भेन वन सूको. ४. 'वेदोत सूको. ५-५. रिरी,
त्यनुपक्रः ... देरि' सूको. ६. हिंसित्ता सूको. ७-७. 'दोनि ... रिप्रभि' सूको.

घनवन्तो मनोऽन्वेऽपि तेभ्यश्च मह्यं च केवलस्तुतिकारिणेऽपि । यद्यत् पृथक् कुरु च । किम् । दिगुम्
दिदुधिति वज्रनाम (तु. निघ २, २०) । तस्यायं छान्दस्यकारलोपः । वज्रम् भार्मीयम् भापुषम् ।
कुतः । एभ्यः पूर्वोक्तैभ्यः एव । गृहं च देदि । वज्रं च एभिः असम्बद्धं कुरु । मा च एनान् वज्रेण
हिंसोरित्यर्थः । अथवा दो अवलणवने इत्यस्य दिगुः । अवलणवणम् एकदेशविनाशः । तेभ्यः
पृथक् कुरु । एकदेशविनाशाम्येषां मा कार्पोरित्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० इन्द्र । त्रिधातुसंस्थानम् गृहम् त्रिकल्पम् अविनाशपुङ्गम् दीप्तम् यच्छ हविष्मद्भ्यः
पुत्रेभ्यः मह्यम् च । पृथक् कुरु वज्रम् । एभ्यः पुत्रेभ्यो मत्तश्च ॥ ९ ॥

ये गन्धता मनसा शत्रुमाटभुरभिप्रप्रन्ति घृष्णुया ।

अर्थ स्मा नो मघवन्निन्द्र गिर्विणस्तनूपा अन्तमो भव ॥ १० ॥

ये । गन्धता । मनसा । शत्रुम् । आऽटभुः । अभिऽप्रप्रन्ति । घृष्णुया ।

अर्थ । स्म । नः । मघवन् । इन्द्र । गिर्विणः । तनुऽपाः । अन्तमः । भव ॥ १० ॥

स्कन्द० ये गन्धता^१ शत्रुणां वा आहर्षुमिच्छता^२ मनसा शत्रुम् वैरिणम् आटभुः हिंसन्ति^३ नारयन्ति
अभिप्रप्रन्ति^४ अभिमिगुष्येन च प्रप्रन्ति । कश्चित् नारयन्ति कश्चित् आटयन्तीत्यर्थः । घृष्णुया
प्रथमावहुवचनसार्धं यात् । घृष्णवः अभिभवन्शीलाः । अथ स्म द्वावप्येतौ पदपूर्णाौ । यच्छब्दाच्च
तच्छब्दोऽप्यदाहार्यः । अनयोरेव वा अन्धतरसाच्छब्दार्थः । तेभ्यः नः अस्माकम् हे मघवन् !
घनवन् ! इन्द्र ! गिर्विणः । स्तुतिभिः सम्मजतोष ! स्तुतीर्षां वा सम्मत्तः ! तनुषः शरीराणां^५
रक्षिता^६ अन्तमः सञ्जिह्वतमः भव । सर्वदा च सञ्जिह्वो भवेत्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० ये^१ गामिच्छता^२ मनसा शत्रुम् आटभुवन्ति^३ अभिभवन्ति घृष्टाः । तेषामतेषु अस्माकम्
मघवन् ! इन्द्र ! गिर्विणः । शरीराणां रक्षकः तन् अन्तिह्वतमः भव ॥ १० ॥

^१इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये अष्टाविंशो वसः^२ ॥

अर्थ स्मा नो वृधे भवेन्द्रं नायमवा युधि ।

यदन्तरिक्षे पतर्यन्ति पुर्णिनां दिद्यर्षस्तिग्ममूर्धानः ॥ ११ ॥

अर्थ । स्म । नुः । वृधे । मनु । इन्द्र । नायम् । अग्र । युधि ।

यत् । अन्तरिक्षे । पतर्यन्ति । पुर्णिनां । दिद्यर्षः । तिग्ममूर्धानः ॥ ११ ॥

स्कन्द० अथ एव इति पदपूर्णाौ । यदन्तरिक्षे इति यच्छब्दाच्च तदात्तशब्दोऽप्यदाहार्यः । अनयोरेव वाऽन्ध-
तरः तदात्तशब्दसार्धं प्यात्वेयः । एता^१ नः अस्माकम् वृधे ज्यलक्षणायां वृद्धौ भव एवम् ।
हे इन्द्र ! ^२तदैव च नायम्^३ नेतारम् । स्तुतीनां स्वोत्तारं मामित्यर्थः । अथ पालय युधि युद्धे ।
कदा । उच्यते — यत् यदा अन्तरिक्षे पतरन्ति सोद्दृग्भिः परस्परतः^४ क्षिप्यमाना गच्छन्ति ।

१. वसम् मूको. २-२. 'न.म.ह' ति. ३. निघन्ति ति. ४. नास्ति मूको. ५. शरीराणाम्
ति. ६. रक्षिता ति. ७. येन मूको. ८. गामानि वि' छन्दः, 'मिच्छत छन्दः. ९. नारित छपे.
१०-१०. नास्ति मूको. ११. कदा मूको. १२-१२. दैववनाय मूको. १३. 'वसति' ('न ति') मूको.

पत्नियः ह्योर्वाजाः पर्यशब्देनोप्यन्ते तद्वन्तः रिपवः 'दिशु' (निघ २,२०) इति यज्ञनाम ।
 आयुधसामर्थाद् इहेषी प्रयुक्तम् । छान्दमत्याश्च तकारलोपः । इष्य इत्यर्थः । अथवा दो भवत्पद्मे
 इत्यर्थेऽप्यम् । भवत्पद्मवितारः । -व्यद्वार' इष्य इत्यर्थः । तिग्मगूर्धानः तीक्ष्णामाः । 'इष्यो दि
 तोमरककणिकाद्यमत्वाद् भवन्ति' तीक्ष्णामाः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अथ खलु भस्माकम् अर्चनाय भव इन्द्र ! । नेत्रारम् स्तुतीनाम् रक्ष पुत्रे, यदा
 अन्तरिक्षे गच्छन्ति पत्रयुक्ताः इष्यः' तिग्मशिरसः ॥ ११ ॥

यत्र शूरांसस्तन्वो वितन्वते प्रिया शर्म पितृणाम् ।
 अर्थ स्मा यच्छ तन्वे तने च छर्दिश्चित्तं यावय द्वेषः ॥ १२ ॥

यत्र । शूरांसः । तन्वः । वि०तन्वते । प्रिया । शर्म । पितृणाम् ।
 अर्थ । स्म । यच्छ । तन्वे । तने । च । छर्दिः । अचित्तम् । यावय । द्वेषः ॥ १२ ॥

स्कन्द० यत्र इति निमित्तं यथा सप्तमी । प्रयोजनस्य च निमित्तत्वम् । यस्मिन्निमित्ते । यद्यन्म
 शूरांसः विक्रान्ताः तन्वः स्वशरीराणि वितन्वते त्रिविधं विस्तारयन्ति । शोदनादिना सूत्राणि
 पुष्टयोवापि कुर्वन्ति' इत्यर्थः । अथवा शत्रुशरीराणि वितन्वते विगतविस्ताराणि कुर्वन्ति ।
 छिन्दन्तीत्यर्थः । यदपुरहृष्टं तदेतद् इयं शूराः कुर्वन्ति । तेन चोरहृष्टं लक्ष्यते । यत्र प्रिया
 द्वितीयकवचनस्याप्यम् आकारः । प्रियम् शर्म गृहम् । करण्य । पितृणाम् । नित्यं पत्रेऽप्यत्र इत्यर्थः ।
 यत्र हि निर्यन्निर्यं पितृणं कर्म क्रियते एव पितृणां प्रियं भवति, नान्यत् । अथ एव द्वावप्येतौ
 पद्मशूरो । यच्छन्दाश्च तच्छब्दोऽप्याहार्यः । अनमोरेव वाऽन्यतरस्तच्छब्दोऽप्यर्थे वर्षयितन्वः ।
 तद् यच्छ देहि । कर्मै । तन्वे मम शरीराय तने च तनयाय च । मह्यं पुत्रैश्चैत्यर्थः ।
 किं वत् । छर्दिः गृहम् । शर्मैतद्वैव वा गृहस्य प्रकृतत्वात् क्रियाशब्दोऽप्यम् । छुर्दिर्दीप्यर्थः,
 उच्छृदिर् दीप्तदेवनायोरिति । स्वया समृद्धिलक्षणया दीप्या दीप्तम् । किञ्च अथितम् चित्तद्वित्तं
 प्रमुपितचित्तं च 'यावय । प्रपक्' कुरु । दूरं च नयेत्यर्थः । द्वेषः द्वेष्यन् सत्माकम् । किं
 तद् । शत्रुवाते वा रक्षमादि वा ॥ १२ ॥

वेङ्कट० यत्र शूराः शरीराणि वितन्वते प्रियाणाम् आवासस्थानानि जनकानाम् । अथ खलु यच्छ
 भस्माकम् शरीराय च पुत्राय च दीप्तिं विद्ययानिकाम् । 'चित्तद्वित्तम् अचित्तितोपपन्नं'
 सत्तियुपस्थितम् प्रपक् कुरु रक्षः ॥ १२ ॥

यदिन्द्र सगं अर्धतदोदयासि महाधुने ।
 असमने अर्धनि वृजिने पृथि श्येनां इव श्रवस्युतः ॥ १३ ॥

१. व्यधते सूको. २-२. एषो दिने ('तोऽभिहितो ति') मरुकीण्यारमयका ... इति हि सूको.
 ३-१५. सूको. ४. श्रेयतरं सूको. ५. तस्ये ति. ६. विराहितं सूको. ७-७. नास्ति सूको.
 ८-८. चत्तद्वित्तमचित्तितोपपत्तं वि' कर्ष; चत्तद्वित्तमचित्तितोपपत्तं क.

यत् । इन्द्र । सर्गे । अर्थतः । चोदयसि । महाऽधने ।

असमने । अर्धनि । वृजिने । पथि । श्येनान् इव । श्रवस्वतः ॥ १३ ॥

स्कन्द० यत् इति द्वितीयावहुवचनस्य 'सुपा लुक्' (पा ७,१,१९) इति लुक् । यान् हे इन्द्र । सर्गे सर्गशब्दो वेगवचनः । तृतीयार्थे च सप्तमी । सर्गेण' वेगेन अर्धतः अधान् चोदयसि प्रचोदयसि त्वम् महाधने सह्यामे । न च केवलं सह्यामे । किं तर्हि । असमने अर्धनि असमने इति मन्थवेशानार्थस्वेदं रूपम् । असमनेऽसंविज्ञाने चाध्वनि मार्गे । समन्धकारे च मार्गे हत्यर्थः । अधवा 'समनम्' (निघ २,१७) इति सह्यामनाम । असमने असह्यामयोग्ये अध्वनि अन्तरिक्षे । 'अधा' (निघ १, ३) इति अन्तरिक्षनामसु पठितम् । सह्यामे च निराधारत्वात् असह्यामयोग्ये अन्तरिक्षे हत्यर्थः । अधवा असमनेऽध्वनीत्येतत् महाधनस्यैव विशेषणम् । निराधारत्वाच्च असह्यामयोग्ये अन्तरिक्षे यः सह्यामन् तत्रेति । वृजिने पथि कुटिले मार्गे । कथं च पुनश्चोदयसि । श्येनान् इव श्रवस्वतः यथा श्येनान् ध्रुवोऽनमिच्छतः महता वेगेन प्रचोदयेत् । कः । सामर्थ्यात् तेषामेव आत्मा । तद्वत् । यानिति यच्छब्दप्रयोगात् तच्छब्दोऽध्याहार्यः, उत्तरया च प्रश्ना एकवाक्यता । यान् प्रचोदयसि तान् ॥ १३ ॥

वेङ्कट० यत् इन्द्र । उद्युने प्रवृत्ते सह्यामे अधवान् चोदयसि असमने । 'अधा' (निघ १,३) इति अन्तरिक्षनाम । महति अन्तरिक्षे 'मनुष्येश्वरीतुम् अशक्ये' । पन्थाः पतन्त्यस्मिन्निति । श्येनान् इव धामिपम् इच्छतः पतन्त्यस्मिन् युद्ध इति ॥ १३ ॥

सिन्धूरिव प्रवृण आशुया यतो यदि क्लेशमनु स्वर्णि ।

आ ये वयो न वर्धतत्यार्मिणि गृभीता बाह्वोर्गर्भि १४ ॥

सिन्धूरुऽव । प्रवृणे । आशुया । यतः । यदि । क्लेशम् । अतु । स्वर्णि ।

आ । ये । वयः । न । वर्धतति । आर्मिणि । गृभीताः । बाह्वोः । गर्भि ॥ १४ ॥

स्कन्द० 'सिन्धवः' (निघ १,१३) इति नदीनाम । यथा नद्यः प्रवृणे निम्ने अभ्याहता गच्छेयुस्तद्वत् । आशुया तृतीयैकवचनस्वार्थं यान् । शीघ्रया गत्या यतः गच्छतः । यदि बलेशम् । यदीति पदप्रयोगे वा, तच्छुक्तिसामर्थ्यादेव वा शबनोमि तत इत्यनयोरेष्याहारः । यदि शबनोमि ततः क्लेशं घृता आह्वाने 'इत्यस्यैतत् रूपम् । कपिलकादित्वाह्वयम्' (उ. पाया ८,२,१८) । श्लोकाभि आह्वयानि । अधप्रारेणान् तद्वत् इन्द्रस्यैवाह्वानम् उच्यते । कं प्रति आह्वयसि । उच्यते — अगु स्वनि द्वितीयाथे सप्तम्येवा । अनु स्वने' स्तुतिलक्षण्ये शब्दं प्रति । आरमीयाः शतृतीः प्रतीत्यर्थः । किं चे युर्वन्द्यथाः । उच्यते — आ ये वयः न वर्धतति । आ वर्धतति 'वर्ते' (निघ २,१४) इति गतिकर्मा । अत्यर्थम् आवर्तते यज्ञं सह्यामे वा आरवर्धम् आगच्छति ये । कथम् । वयो न वर्धत इव श्येनादयः

१. श्लो मूको २-२. अर्धनि मूको. ३-३. शर्द्धं मूको. ४. नश. मूको. ५. त...तः मूको.

१-१. 'स्येव... एत' मूको. ७. एव... मूको.

आमिदि आमिपे मांसि । गृहीताः गृहीताः । केन । पादोः तृतीयार्थे ससम्भेदा । बाहुभ्याम् ।
६ । गवि गोशब्दोऽत्राश्वरश्मिपचनः । अश्वरश्मौ प्रसङ्गे । अथवा गवि हृत्ति इयमपि तृतीयार्थे
ससमी । गृहीत्वा बाहुभ्याम् अश्वप्रसङ्गेति ॥ १४ ॥

वेङ्कट० सिन्धून् इव निम्ने शीघ्रम् गच्छतः तवाश्वान् यदि अहम् अनु क्रोशामि । तेषाम् गमननिमित्ते
स्वने सति ये अशवाः पक्षिणः इव आ वर्तन्ते आमिपार्थं शत्रुत्रयार्थम् गमने पादोः गृहीताः
रश्मिभिः, 'प्रीत्यायां बद्धो अधिकक्ष आरति' (अ ४, ४०, ४) इत्युक्तम्, पूर्वत्र सन्मन्थः ॥ १४ ॥

इति षतुर्पादके सप्तमाध्याये एकोनविंशो वाः ॥

[४७]

*गर्गो भारद्वाज ऋषिः । इन्द्रो देवता, आद्यानां पद्यानां सोमः, विश्वा देवभूमिपृष्ठस्पर्शान्नाः,
शर्विण्यादिपद्मविश्वतानां सार्धयः प्रस्तोकः (दानस्तुतिः), पर्वविश्याद्यष्टावैश्वतानां
रथः, एकोनविंशीविशोर्दुन्दुभिः, एकविंश्या दुन्दुभीन्द्रौ । त्रिष्टुप् छन्दः, एकोनविंशी गृहीती,
प्रथोविश्वतुष्टुप्, षष्ठविंशी गायत्री, पञ्चविंशी द्विपदा त्रिष्टुप्, सप्तविंशी जगती ।

स्वादुष्किलायं मधुमां उतायं तीव्रः किलायं रसवां उतापम् ।

उतो न्वर्हस्य पपिवांसमिन्द्रं न कश्चन सहत आह्वेषु ॥ १ ॥

स्वादुः किल । अयम् । मधुऽमान् । उत । अयम् । तीव्रः । किल । अयम् । रसऽवान् । उत । अयम् ।
उतो इति । तु । अस्य । पपिऽवांसम् । इन्द्रम् । न । कः । चन । सहते । आह्वेषु ॥ १ ॥

स्कन्द० 'स्वादुर्गन्तु सूक्ष्माक्' । 'स्वादुः' इत्येतस्य गर्गः 'सूक्ष्माक् सूक्ष्मं भजते' । गर्गस्यैतद् आयं-
मिरपर्यः । " 'स्वादुष्किलायम्' इति पञ्च 'सौम्यः' । स्वादुष्किलायमित्येताः पञ्च ऋचः सोमदेवताः ।
स्वादुः किल अयम् किलेयय निपतजो विद्याप्रकर्षे वर्तते । विद्याप्रकर्षश्च ज्ञानस्य त्रिप्रकर्षो दूरतयम् ।
किं तद् । पारोक्ष्यम् आगमिकता । पुरुषोक्तं भवति — ममैतद् अज्ञतयक्षम् । अन्ये त्वेवं भुवन्ति—
स्वादुः सृष्टोऽयं सौम इति । मधुमान् उत अयम् मधु स्वादविशेषः^१ तद्वाद् मधुमान् । उतश्वत्रोऽप्यर्थे ।
मधुरोऽप्ययमित्यर्थः । तीव्रः किल अयम् शीघ्रगन्तुः तिक्रवचनः कटुवचनो वा । *तिक्रसोऽपि
वा किलायं कटुकरसो वा* । रसवान् उत अयम् भूम्यर्थं गतुम् । बहुरसोऽप्ययम् । उतो तु
जु-सन्दर्शयर्थे । अयि च अस्य द्वितीयायं चैवा पृष्टी^२, 'पृष्टीनिर्देशाद् या एकदेशमिति' शेषः । एवं
सौमं सोमस्य एकदेशं वा स्वांसलक्षणम् पपिवांसम् पीतवन्तम् इन्द्रम् न वाः चन न कश्चिदपि सहते
अभिभवति आह्वेषु सङ्ग्रामेषु ॥ १ ॥

वेङ्कट० गर्गो भारद्वाजः । प्रथमा निगदसिद्धा ॥ १ ॥

अयं स्वादुरिह मर्दिष्ठ आसु यस्येन्द्रो बृत्रहृत्ये ममाद ।

पुरुषि यश्च्यौत्ता शम्बरस्य वि न्युति नर्व च देहोर्इ इत् ॥ २ ॥

१. स्वरे मूको. २-२. नास्ति मूको. ३-१. 'माक्' जे मूको. ४. पश्य मूको. ५. 'व' मूको.
६. स्वादुति* मूको. ७-७. शीघ्रगन्तोऽपिवा किलाय मूको. ८. नास्ति मूको. ९-९. 'पृष्टीनिर्देशे-
पि' मूको.

अयम् । स्वादुः । इह । मदिष्ठः । आसु । यस्य । इन्द्रः । वृत्रहृत् । ममाद ।
पुरुषि । यः । ध्यौत्ता । शम्बरस्य । वि । नवतिम् । नव । च । देहा । हन् ॥ २ ॥

स्कन्द० अयम् सोमः स्वादुः सृष्टः इह लोके अस्मद्यजे वा मदिष्ठः अतिशयेन मद्भरः अत्र
छर्षेऽयं शिष्टः । अस्ति विद्यते । यस्य दृतीयायै पृथ्वेया, पृथ्वीनिर्देशाद् वा एकदेशेनेति शेषः । येन
सोमेन अस्य वा सोमस्य एकदेशेन स्वांशरक्षणेन इन्द्रः वृत्रहृत् इत्यङ्गनाम ममाद भाषति ।
यः किं कृतवान् । उपचये—पुरुषि बहूनि यः च्यौत्ता 'च्यौत्तम्' (निघ २, ७) इति यत्ननाम
सामध्यांशेहान्तर्णीतपर्ययः । ध्यौत्तवन्ति बलवन्ति इदानी । अथवा दृतीयायैकवचनस्य अयम्
भाकारः । ध्यौत्तेन बलेन शम्बरस्य शम्बरनाम्नोऽसुरस्य स्वभूतानि । कानि । पुराणि । कुत एतन् ।
साकाङ्क्षत्वाद्, 'अहं पुरो मन्दसानो व्यैरम्' (ऋ ४, २६, ३) इत्यादिषु च मन्त्रेषु शम्बरस्य
पुरा हननदर्शनाद् । कियन्ति पुराणि । नवतिम् नव च एकोनशतम् देहाः दिह उपचये ।
सर्वप्रकारेण उपचयेन उपचितः इन्द्रः दि हन् विहतवान् विनाशितवान् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अयम् अद्भुतः इह मद्भित्तमा भवति । येन इन्द्रः वृत्रहृत् ममाद । बहूनि यः
दलानि शम्बरस्य वि जपान, नव नवतिम् च उपचित्वाश्च पुरोः ॥ २ ॥

अयं मे पीत उदिपति वाचमयं मनीषामुशतीमजीगः ।

अयं पृथ्वीरभिमीत धीरो न याभ्यो भुवनं कच्चुनारे ॥ ३ ॥

अयम् । मे । पीतः । उद । इयति । वाचम् । अयम् । मनीषाम् । उशतीम् । अजीगरिति ।

अयम् । पृ । उवीः । अभिमीत । धीरः । न । याभ्यः । भुवनम् । कत् । चन । अगि ॥ ३ ॥

स्कन्द० अयम् सोमः मे मम पीतः सन् उद इयति । इयतिर्गतिकर्मा । सामध्यांशेहान्तर्णीतपर्ययः ।
उर्वर्ध गमयति । महर्षी स्तुतिकरणसमर्था करोतीत्यर्थः । काम् । वाचम् । अयम् एव मनीषाम्
प्रशाम् उशतीम् स्तुतिकरणं कामयमानाम् अजीगः । जिगीर्षिर्गतिकर्मा । गिरतीव । प्रशामवि
मभूता करोतीत्यर्थः । अथवा मनीषां स्तुतिं स्वफले कामयमानां निगिरतीव । स्तुतिमपि
बद्धी करोतीत्यर्थः । अथवा निगतिर्गृह्णातिकर्मा । स्तुतिं कामयमानां गृह्णाति शृणोति । यद्
फले स्तुतिः कामयते तत्साध्यतीत्यर्थः । अयम् एव पृ पृत्सद्दवाक्ताः उवीः विरतीर्णाः
अभिमीत निर्मितवान् धीरः प्रशाम्पु कर्तवान् वा । कतमाः पुनरेताः पृ उर्वर्धम् । 'दोध दृष्टिर्वा
याह्य रात्रिवाधधीभवयथ' (आश्वी ६, २२, १) । कुत एतन् । सामधेनीनिगदे — 'पमोवीरहसः पाम्पु'
(आश्वी ६, २, १) इत्युपक्रम्य पृथवां निगमदर्शनात् । कथं पुनः सोमः पदुर्वीर्णितवान् । इत्यस्य
उगतो निर्माणस्य धर्माधर्मोपस्थापयोश्च सोमापत्त्वाद्, वृष्टिभारभयैश्च वा । वा श्रेयस्य पृ उर्वर्धम् ।
उपचये—न याभ्यः भुवनम् भूतजातम् क्व चन क्वचित् 'निमोऽर' (वा ५, ३, १२) इति सप्तम्या
भजायः । सप्तमी धात्र प्रथमाऽर्थे । आरे दूरे । यातां सर्वगतत्वात् सर्वभूतजातम् अगतांतं न
किञ्चिदपि दूर इत्यर्थः ॥ ३ ॥

षेडूट० अयम् मे वीतः ससुत्रमवति^१ यानम् । अयम् बुद्धिम् कामयमानानाम् जापरयति ।
 अयम् पद् उर्वाः^२ 'दीध पृथिवी नाहन्व रात्रिचापद्वीपधयदव'^३ (भाष्यौ ६, २२, १)
 इत्यतः धमिनीत प्रारः, न यान्यः भूतजातम् किंचिदपि दूरे^४ भवति ॥ ३ ॥

अयं स यो वरिमाणं पृथिव्या वर्ष्माणं दिवो अकृणोदयं सः ।
 अयं पीयूषं तिसृषु प्रवत्सु सोमो दाधारोर्व^५ अन्तरिक्षम् ॥ ४ ॥

अयम् । सः । यः । वरिमाणम् । पृथिव्याः । वर्ष्माणम् । दिवः । अकृणोत् । अयम् । सः ।
 अयम् । पीयूषम् । तिसृषु । प्रवत्सु । सोमः । दाधार । लुक् । अन्तरिक्षम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० अयम् 'सः सोमः' । यः किं कृतवान् । उच्यते । यः वरिमाणम् उरुतां विलीनेताम् पृथिव्याः ।
 किम् । अकृणोदिति यत्परस्मैक्यापदं तस्यानुपन्नः । वर्ष्माणम् पृथ्व्यां च दिवः सुलोकस्य यः
 अकृणोत् कृतवान् अयम् सः सोमः । पृथिव्युत्पत्तयुद्धत्वयोश्च धर्माधर्मकृतत्वात् तयोश्च
 कर्मकृतत्वात्^६ कर्मणश्च^७ सोमकृतत्वात् सोम एवैतद्वयं कृतवानित्युच्यते । 'अयम्' प्रवृत्त्याश्च
 गोसापेष्वाहस्तु घनं पयः पीयूषमुज्जते, तन् पीयूषम् तिस्रु त्रिशन्धोऽयं बहुत्वमात्रप्रतिपादनपरः ।
 बद्धीषु प्रवत्सु प्रगवासु । किम् । सामर्थात् प्रवत्सु । प्रवृत्तावित्यर्थः । कासु । सामर्थात् गोषु ।
 सोमः दाधार धारितवान् धारयति वा धर्माधर्मद्वारेण वृष्टिद्वारेण वा । तदेतन्मन्त्रान्तरेऽप्युक्तम्—
 'अयं गोषु शच्या पन्वमन्तः सोमो दाधार' (श्रु ६, ४४, २४) इति । उक्त्वा अन्तरिक्षम् सोमो
 दाधारेति ॥ ४ ॥

षेडूट० अयम् सः, यः^८ पृथिव्याः वरिमाणम् उरुताम् अकरोत्, दिवः च वर्ष्माणम् घनत्वम् अकरोत् ।
 सः अयम् अयमेव प्रकृष्टासु तिस्रु सारम् अकरोत् । 'त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वाः' (ऋ १, ११, २२)
 इत्युक्तम् । 'गोत्रा महिषीषु' इत्यपरम् । सोमः एव धारयति विलीनेम् अन्तरिक्षम् ॥ ४ ॥

अयं विदच्चिद्रुदशीकुर्मर्णः शुक्रसंभ्रनामुपसामर्नकि ।
 अयं महान् महता स्कम्भनेनोद् धामस्तभाद् वृषभो मरुत्वान् ॥ ५ ॥

अयम् । विदत् । चिद्रुदशीकम् । अर्णः । शुक्रसंभ्रनाम् । उपसाम् । अर्नकि ।
 अयम् । महान् । महता । स्कम्भनेन । उत् । धाम् । अत्तन्नात् । वृषभः । मरुत्वान् ॥ ५ ॥

स्कन्द० अयम् सोमः विदत् विदेर्विन्दतेवेतद्रूपम् । शाकवान् अन्धवान् वा । लक्षणे वाऽयं लुहः, पद्मगो
 वा लकारः । जानाति लभते वेत्यर्थः । कीटनाम् । विदत्शीकम् विचित्रदर्शनम् । किम् । अर्णः
 उदकम् । कस्मिन् काले । उच्यते— शुक्रसंभ्रनाम् उपसाम् अर्नकि 'शुक्रम्' (निघ १, १२) इत्युक्तम् ।
 धाम, शुक्रवर्णत्वाद्वा शुक्रम् उदकम्, तद् सद्य सदाने दातां ताः शुक्रसंभ्रनाः । उदकाध्रमा
 इत्यर्थः । तासां शुक्रसंभ्रनाम् उदसां गर्जितलक्षणानां माष्यमिच्छीनां वाचात् अर्नकि । अर्नकिमिति

१. ससुत्रमवसिति लपं. २. उर्वा ल लपं. ३-३. दीध च पृथिवी रवेरपतः मूको. ४. मू वि
 लपं. ५-५. नास्ति मूको ६ धर्म ति. ७ नास्ति मूको. ८. वरिणं विं ल.

खड्गस्य सुखमुच्यते । इह 'प्राथम्यसामान्याद्' क्षप्त्रे प्रयोगः^१ । उपसामग्रे । यावदुपसो न प्रवर्तन्ते । प्राग् गर्जितशब्दादित्यर्थः । पूर्वं ह्युदकं जायते^२ । मेघान्तर्गतम् । पश्चात्पाटनाय स्फोटयते । स्फोटन-
 खेलायां च गर्जितशब्दा भवन्ति । अत एवमुच्यते— उपसामग्रे इति । सोमहेतुवक्ष्याम्य इन्द्रस्य
 व्यापारस्तद्देतुकत्वात् सोमस्यैवापदिश्यते । अयम् एष महान् महत्त्वगुणः महता स्कम्भनेन प्रति स्कम्भि
 प्रतिबन्धे । प्रतिबन्धनेन उत, ताम् अस्तज्ञात् बद्धक्षत्राय । ऊर्ध्वं यस्मिन् स्थाने धारित्वा-
 नित्यर्थः । कथम् । धर्माधर्मापक्षत्वाद् पुरस्कम्भनस्य । तयोश्च सोमायत्तत्वाद् । कीदृशोऽयम् । श्वभः
 वार्षता मरुत्वान् देवैरेव मरुद्भिरिन्द्रद्वारेण वा तद्वान् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अयम् लम्भयति^३ लभते वा विप्रदर्शनम् उदकम् शुक्लापासस्त्वानाम्^४ अद्भ्याम् अनीके ।
 लोभ्यो^५ एवाभ्यो वर्षति । अयम् महान् महता अन्तरिक्षालयेन स्कम्भनेन^६ उत अर्तभ्नात्
 शुभोकम् पशुप्रवृत्तैर्भस्त्रिभिस्तद्धानिति । सौम्य समाप्ताः ॥ ५ ॥

'इति चतुर्धाष्टके सप्तमाध्याये त्रिंशो वनः' ॥

धूपत् पिब कलशे सोममिन्द्र वृत्रहा शूर समरे वसूनाम् ।

माध्यदिने सर्वेन आ वृषस्व रयिस्थानो रयिपस्मासु धेहि ॥ ६ ॥

धूपत् । पिब । कलशे । सोमम् । इन्द्र । वृत्रहा । शूर । समरे । वसूनाम् ।

माध्यदिने । सर्वेन । आ । वृषस्व । रयिस्थानः । रयिम् । अस्मासु । धेहि ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'अत ऊर्ध्वमनादिष्टम्' इत्यनादेनात् परा ऋच ऐन्द्रा 'अगव्यूति क्षेयम्' इत्यतः (ऋ ६, ४७, २०) । धूपत्
 पृष्टं प्रगल्भं निद्रशब्दम् पिब कलशे । कलशशब्दोऽर्थं द्रोणकलशे कलशस्थानीये वा ग्रे 'वर्षते ।
 पाने' च कलशास्याधिकरणत्वसम्भवात् एकवाक्यतामसिद्धयर्थं यत्पञ्चम्यावध्याहार्यौ । द्रोणकलशे
 कलशस्थानीये वा ग्रे यत्प्रतिमिति । अथवा वृतीयार्थं सप्तमीयम् । द्रोणकलशेन कलशस्थानीयेन वा
 ग्रेणैति । किं पिबामि । उच्यते— सोमम् हे इन्द्र ! । योऽह कीदृशः । उच्यते— वृत्रहा वृत्रव्या-
 मुरस्य शत्रूणां वा हन्ता । हे शूर । समरे, सद्धामे वसूनाम् धनाना सम्पत्तिधनि । धनार्थो
 य सद्धामस्तत्रैतवर्थः । क्व पिबामि । उच्यते— माध्यदिने सर्वेन माध्यदिनसर्वनास्यं यशाद्ग्रे ।
 'मा च भव्य पा' । किं तर्हि । आ वृषस्व आसिञ्चस्व । बहुसोमं पिबेत्त्यर्थः । आसिञ्च च रयिस्थान-
 सर्वधनानां स्थानमूत् । त्वम् रयिम् धनम् अस्मासु धेहि स्थापय । धनम् असम्भयम् देहीत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पृष्टम् पिब कलशे स्थितम् सोमम् इन्द्र । शत्रुहा शूर । सद्धामे वसूनाम् अर्थाय प्रवृत्ते ।
 माध्यदिने सर्वेन आ सिञ्चस्व क्षत्रे सोमम् । गावां रयिस्थानमूत् त्वम्^१ रयिम् अस्मासु धेहि ॥ ६ ॥

इन्द्र प्र णः पुरएतेर्व पश्य प्र नो नय प्रतुरं वस्यो अच्छ ।

भवा सुपारो अतिपारयो नो भवा सुनीतिरुत वामनीतिः ॥ ७ ॥

१-३. 'न्यादप्रयोग' मूको. २. 'ते वा मूको. ३. 'लन' मूको. ४. 'शुक्ला' वि' ह्यं ५. स्कन्द'
 मूको. ६-९. नास्ति मूको. ७-७. वनं च मूको. ८. 'पिबणत्वात्' मूको. ९-९. च... वाः मूको.
 १०. 'स्वानाम्' वि' ल, ओद्' ह्यं.

इन्द्रं । प्र । नः । पुरएताऽईव । पश्य । प्र । नः । न्य । प्रऽतरम् । वस्यः । अच्छ ।
 भवं । सुऽपारः । अतिऽपारयः । नः । भवं । सुऽनीतिः । उत । वांमऽनीतिः ॥ ७ ॥

स्कन्द० हे इन्द्र । न. तादर्थ्ये चतुर्थायम् । अस्माकमयोव पुरएता इव पुरोगामीव प्र पश्य विनीतस्व
 त्वम् । कम् । सामधर्वात् पन्थानम् । यथा राज्ञोऽन्यस्य वा कस्यचिद् अग्रगामी तत्पार्थीव
 गमनयोग्योऽप्यं न वेति पूर्वं पन्थानं निरीक्षेत तद्वृत्तिरीक्षस्वेत्यर्थः । किञ्च भव त्वम् सुपारः पू
 पाळनपूरणयोः । सुष्टु पाळयिता अतिपारयः शोभनश्च पूरयिता कामैः नः अस्माकम् । किञ्च
 भव त्वम् अस्माकम् सुनीतिः । नीतिरिति कर्तरि कित् अयम् । शोभनो नेता उपायोपदेशेन
 प्रवर्तयिता सुनीतिः । उत-शब्दोऽप्यर्थः । वामा वननीया सम्भजनीया नीतिरुपायोपदेशो यस्य
 सः वामनीतिः । सम्भजनीयोपदेशोऽपि भवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० इन्द्र । प्र पश्य अस्मान् पुरोगन्तेव । अ न्य च अस्मान् भरपन्तम् अभ्युदयम् प्रति ।
 भव सुष्टु पारयिता अस्माकम्, यस्त्वम् अतिपारयः भवसि स्तोत्रणाम् । सोरसर्गोऽपि श. (तु. पा ३,
 १, १३८) छान्दस. । भव तुगयनः अपि वननीयनयनः ॥ ७ ॥

उरुं नो, लोकमनु नेपि विद्वान्त्स्वर्वज्जपोतिरमपं स्वस्ति ।

श्रुष्या तं इन्द्र स्थविरस्य बाहू उप स्थेयाम शरणा बृहन्ता ॥ ८ ॥

उरुम् । नः । लोकम् । अनु । नेपि । विद्वान् । स्वऽवत् । ज्योतिः । अमयम् । स्वस्ति ।
 श्रुष्या । ते । इन्द्र । स्थविरस्य । बाहू इति । उप । स्थेयाम । शरणा । बृहन्ता ॥ ८ ॥

स्कन्द० उरुम् विहीर्षणम् नः अस्मान् लोकम् स्वर्गोऽयम् इन्द्रलोककार्यं वा अतु नेपि । अग्निपि पश्चा-
 द्वावे । नेपोऽपि लोकेर्धे लट् । पश्चात्प्रय । कस्य पश्चात् । सामधर्वाद् मरणस्य । मरणोत्तरकाले
 विहीर्षणं स्वर्गम् इन्द्रलोकं वाऽस्माकमेत्यर्थः । विद्वान् जानन् । किम् । सामधर्वाद् युष्मत्कृतान्
 अस्माकम् । कीदृशं लोकम् । सर्वतः स्पलयेनात्र भर्तुसकृता । स्वन्तम् । भावद्भिल्लप्यते^१ सर्व
 यत्रास्तीत्यर्थः । ज्योतिः प्रकाशरूपम् अभयम् भयवर्जितम् सन्नि भवितां विनाशवर्जितम् । तत्र च
 प्राज्ञानाम् अस्माकम् अभयं स्वस्ति च भवतीति यदेतुस्वाय स एवाभयं स्वस्ति चोग्यते । अथवा
 स्वर्गदिव्यादीनि चिह्नित्वात्सात् सामानाधिकरन्धेन लोकविशेषणानि । किं तर्हि । यत्रउत्पन्दा-
 क्प्याहृत्यैकदाऽपतां भेत्तव्यानि । यत्र स्वर्गं ज्योतिः । स्वर्गदिव्यं उच्यते । तेन कर्ता तद्वत्
 ज्योतिरभयं चाधिनाशश्च तं लोकं नयेति । किञ्च श्रुष्या महत्तामेतत् (तु. निघ ३, १) । अथैव
 भद्रान्तो प्रभावेन ते तव स्वभूतो हे इन्द्र । कीदृशस्य । स्थविरस्य स्थूलस्य^२ बृहत्स्य वा ।
 को । बाहू । उप स्थेयाम । उपसन्द सामीप्ये । पादोः समीपे विष्टेन । नीता अपि स्वर्गम्
 इन्द्रलोकं वा यद्यं सतिरुदात्तव्य भवेमैत्यर्थः । अथवा उपपूर्वसिद्धितिः स्तुत्यर्थः । मरणोत्तरकाले
 तव स्वर्गम् इन्द्रलोकं वा नव । जीवन्तोऽपि तव बाहू उपस्येयाम स्वर्गमेत्याद्याहोऽ ।

१. भोपि मूको.

२. 'नव' मूको.

३. 'तद्वत्' मूको.

४-४. 'ज्योतिरभयं' ति'.

५. नास्ति मूको.

षाहूपस्थानेन चान्न तद्वत् इन्द्रस्यैवोपस्थानं लक्ष्यते । कीदृशी वाहू । शरणा शू हिंसायाम् ।
अग्रणीं एवारी शरण्यौ वा बृहन्ता महाम्नी परिमाणतः । ऋध्वावित्यनेन प्रभावमहस्व-
मुच्यते । बृहन्तावित्यनेन परिमाणमहत्त्वम् । एवम् अनयोरेवैवर्त्तव्यम् ॥ ८ ॥

षेकृष्ट० उहम् विस्तीर्णम् स्थानम् अतु नय अस्मान् ज्ञानन् अन्धुद्वययुक्तम् विनाशरहितम् चोतमा-
नम् । अमयम् च प्रापय । दर्शनीयौ तव इन्द्र । स्वविरस्य बाहू ययम् उप रथेयाम समाशिता
भूत्वा हिंसकौ महान्तौ ॥ ८ ॥

वरिष्ठे न इन्द्र वन्धुरे धा वहिष्ठयोः शतावन्धयोरा ।

इपमा वंक्षीपां वंषिष्ठान् मा नस्तारीन्मघवन् रायों अर्यः ॥ ९ ॥

वरिष्ठे । नः । इन्द्र । वन्धुरे । धाः- । वहिष्ठयोः । शतवन् । अर्धयोः । आ ।

इपम् । आ । वंक्षि । इपाम् । वंषिष्ठान् । मा । नः । तारीत् । मघवन् । रायों । अर्यः ॥ ९ ॥

स्कन्द० वरिष्ठे उरुतमे विस्तीर्णतमे न. अस्मान् हे इन्द्र! वन्धुरे रथस्योद्विर्बन्धुर उच्यते । तत्र
धाः 'अशयोरा' इत्यस्याधेयस्य आकारस्य 'अनेनाख्यातेन सह सम्बन्धः' । आ धाः भाषेहि
स्थापय । स्वर्गम् इन्द्रलोकं धा नेतुं विस्तीर्णतमे स्वरथस्योद्वी मरणोत्तरकालम् अस्मान् स्थापयेत्यर्थः ।
किं केवले एव । म' । किं तर्हि । वहिष्ठयो वोदुग्मयोश्च । कयोः । उच्यते—
शतवन् । अशशतेन रथशतेन धनशतेन वा युक्तः' अश्वो जातमीययोर्हृषीक्ययोः । यथा रथेऽश्वयोश्च
सुस्थिता वयं मग्जमस्तथा कुर्या इत्यर्थः । किं च जीवतामप्यस्माकम् इपम्-अश्वम् आ वति
भावह प्रापय । देहीत्यर्थः । अथवा वरिष्ठे न इन्द्र इत्यत्र नः इतीत्यं तादृच्यंचतुर्थी । अस्माकमर्थाव
स्वरथस्योद्भावश्चयोश्च स्थापय । किन् । सामर्थ्याद् इपम् । अस्मन्वयम् दातुं रथेऽश्वयोश्चेपन्
आरोपयेत्यर्थः । आरोप्य चावह आनयैनाम् इपमिति । कीदृशीन् । इपाम् वरिष्ठाम् इति । निर्धारणे
पठे । अस्मानां मनुष्यसम्पत्तिनां मध्ये बृहत्तनां प्रमूलतमाम् । मा च नः अस्मान् तारीत् तारीः
हिंसोः रथं हे मघवन्! धनवद् । मा चास्मानेव केवलान् । किं तर्हि । रायः धनानि चास्माकम् ।
अथवा मा नस्तारीदिति न. इत्येषा पद्येव धनविक्षेपणार्था । माऽस्माकम् धनानि
हिंसोविति । यः कीदृशः । अर्यः ईश्वरो मरुत्वमिति ॥ ९ ॥

षेकृष्ट० उरुतमे इन्द्र! अस्मान् रथस्य फलकमहृषादे धारय । तथा घोडूतमयोः अश्वयो च । शतधनं
सत्प्रधानं वा अश्वम् आ वह 'अस्मानाम् वंषिष्ठम्' । मा अस्माकम् हिंसोः मघवन्!
धनानि स्तानी ॥ ९ ॥

इन्द्रं मूळं मह्यं जीवातुमिच्छ चोदय धियमवसो न धारां ।

यत् किं चाहं त्वापुरिदं वदामि तज्जुपस्व कृधि मा देववन्तम् ॥ १० ॥

१. 'भाषयम् मूको. २. 'अ' मूको. ३. 'ऊ' मूको. ४. 'उ' मूको. ५-५. 'नाम्ना तादृच्यः
('हः ति') मूको. ६. न '... ति'. ७. 'नास्ति' मूको. ८-८. 'वर्षीयम् वि' छ, अज्ञानवर्षिन् एव.
९. 'पला' मूको.

इन्द्रं । मृळ । मह्यम् । जीवातुम् । इच्छ । चोदय । धियम् । अयसः । न । धाराम् ।
 यत् । किम् । च । अहम् । त्वाऽयुः । इदम् । वदामि । तत् । जुपस्व । कृधि । मा ।
 देवऽवन्तम् ॥ १० ॥

स्कन्द० हे इन्द्र । मृळ सुखय । किम् । सामर्थ्यात् माम् । मम सुखं कुर्वित्यर्थः । मह्यम् तादृष्यं
 एषा अतुर्थं । मर्दय जीवातुम् जीविकाम् इच्छ इच्छया चात्र तत्पूर्वकत्वात् करणं लक्ष्यते ।
 जीवनोपायं च मम कुर्वित्यर्थः । अथवा जीवितम् एव जीवातुः उच्यते । मर्दय जीवितं च इच्छ । मां
 दीर्घायुषं च कुर्वित्यर्थः । चोदय धियम् भारतीयाम् । कथम् । अयसः न धाराम् अयशब्देन प्रकृति-
 शब्देन तद्विकारस्य खड्गकुडारादेरभिधानम् । लोहमयस्य खड्गकुडारादेरिव धाराम् । शीतमेव
 प्रतिपद्यस्व^१ एन्मयोक्तमित्यर्थः । अथवा चोदय प्रज्ञाम् अस्मदीयाम् अयोमयस्य खड्गकुडारादिधाराम्
 इवेति । लोहप्रज्ञं च मां कुर्वित्यर्थः । किञ्च यत् किम् च अशब्ददिशच्छब्दायं । अन्यदपि यत्किञ्चित्
 वदम् त्वायुः^२ तय नित्यं कामयिता वदामि तत् जुपस्व तेवस्व । नित्यं कुर्वित्यर्थः । किञ्च कृधि
 कुरु मा देववन्तम् देवैरिन्ध्यामानैस्तद्गन्तम् । यद्यारमित्यर्थः । अथवा देवशब्दोऽत्र प्रकरणात् इन्द्र-
 पृच्छरेव । स्वया देवेन^३ इत्यमानेन सनुप्राहणेण वा तद्गन्तम् । भवतो यद्यारं नित्यानुप्राहं
 वेत्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० इन्द्र । सुखय माम्, ममम् जीवनम् इच्छ, चोदय मयि स्वदीयां बुद्धिम् जसेः इव
 धाराम् तीक्ष्णाम् । यत् किम् च अहम् स्वकामः इदम् वदामि स्वोत्रम् तत् जुपस्व, कृधि
 माम् ईश्वरवन्तम् ॥ १० ॥

^१इति ऋतुपाठके सप्तमाध्याये एकत्रिंशो वर्यः^४ ॥

शातारमिन्द्रं अवितामिन्द्रं हवेहवे सुहवम् शूरमिन्द्रम् ।
 ह्यामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा धातिवन्द्रः ॥ ११ ॥

शातारम् । इन्द्रम् । अवितामम् । इन्द्रम् । हवेहवे । सुहवम् । शूरम् । इन्द्रम् ।
 ह्यामि । शक्रम् । पुरुहूतम् । इन्द्रम् । स्वस्ति । नः । मघवा । धातु । इन्द्रः ॥ ११ ॥

स्कन्द० शातारम् पाकवितारम् । कम् । इन्द्रम् । लीडशम् । अविताम् त्वयर्थोऽप्रावृत्तिरन्तर्निहितवर्षश्च ।
 तर्पवितारम् इन्द्रम् सुन्द ईश्वरम् हवेहवे योद्धा प्रतिचोद्धारं यन्प्राह्वयत् स इवः सद्गामः, तस्मिन् ।
 हवेहवे सर्वत्र सद्गामे सुहवम् स्वाहात्मम् शूरम् विकान्तम् इन्द्रम् इन्धी दीही, इत्यस्यैवद्रूपम् ।
 इन्द्रम् इदं दीप्तम् ह्यामि आह्वयामि । जयम् कथम् पुरुहूतम् बहुभिराहूतम् । इन्द्रम् 'इन्धेरिन् ।
 इन्धन्वन्तु ज्ञातेः द्रमतेः वा^१ गतिकर्मण । दीप्तान् आह्वयनीयादीन् सधू^२ वा प्रति 'गन्तारम् ।
 पञ्चे आह्वयनीयादीन् प्रति बहवस्त्रिवी^३ शशुभिः सह सद्गामेषु गन्तारमित्यर्थः । अथवा बहुशूरवः
 इन्द्रशब्दधृतेः परस्परनिरपेक्षानि 'मिघान्वेवैतानि वात्पादि'^४ । प्रतिवाक्यं च आह्वयनीयत्वस्यानुपपन्नः ।

१. 'तारिदि मूको २. प्रतिपत् मूको ३. वायुः मूको. ४. देवेन ति'. ५-५ नास्ति मूको.

६-६. इन्धेरिन्द्रशब्दस्य दारैर्बभूवोर्वा मूको. ७-७. इन्तारं यजे ... एवत्रिंशो मूको. ८-८. मिघान्वे वात्पादि

मघवाणि ति', मिघान्वि वात्पादि अन्त्यान्वेद्यमि ति'.

श्रातारम् इन्द्रम् आह्वयामि तर्पयितारम् इन्द्रम् आह्वयामि । इत्येवम् उत्तरयोरपि । पुच्छुत्तञ्च सन्
स्वस्ति भविनात्तम् नः अस्माकम् मघवा धनवान् धातु दधातु विधत्ताम् । मघवा नः इति
अतर्प्या । दधातिरपि दानार्थः । अस्तम्भम् भविनात्तं ददातु । कः । इन्द्रः ॥ ११ ॥

येङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ११ ॥

इन्द्रः सुत्रामा स्ववाँ अवोभिः सुसृष्टीको भवतु विश्ववेदाः ।

वार्षतां द्वेषो अभयं कृणोत सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ १२ ॥

इन्द्रः । सुत्रामा । स्ववान् । अवःऽभिः । सुसृष्टीकः । भवतु । विश्ववेदाः ।

वार्षताम् । द्वेषः । अभयम् । कृणोतु । सुवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ १२ ॥

स्कन्द० इन्द्रः सुत्रामा शोभनः श्राता स्ववान् 'स्वशब्दोऽयम् धनवचनः' आत्मवचनोऽप्यवचनो वा ।
धनवान् आत्मवान् अन्तवान् वैदपर्यः^१ । अवोभिः इत्यम्भृतलक्षणे दधा तृतीया । तर्पणैः पालनैर्वा
सम्बद्धः सुसृष्टीकः सुसुखः भवतु विश्ववेदाः सर्वधनः सर्वज्ञो वा । किञ्च वार्षताम् अपनयतु
पीडयतु वा द्वेषः अस्माकं द्वेष्टु द्वेष्यं वा पापं वा रक्षायादि वा । अभयम् च कृणोत करोतु
अस्माकम् । तदप्रसादाच्च सुवीर्यस्य शोभनवीर्ययुक्तस्य पुत्रस्य धनस्य वा पतयः स्वामित्य
स्याम भवेम ॥ १२ ॥

येङ्कट० निगदसिद्धा ॥ १२ ॥

तस्य वयं सुमती यज्ञियस्याऽपि भूदे सौमनसे स्याम ।

स सुत्रामा स्ववाँ इन्द्रो अस्मे आराच्छिद् द्वेषः सनुतर्पुयोतु ॥ १३ ॥

तस्ये । वयम् । सुसुमती । यज्ञियस्य । अपि । भूदे । सौमनसे । स्याम ।

सः । सुत्रामा । स्ववान् । इन्द्रः । अस्मे इति । आरात् । शिद् । द्वेषः । सनुतः । ययोतु ॥ १३ ॥

स्कन्द० तस्य प्रकृतस्येन्द्रस्य वयम् सुमती शोभनार्थं मतो पालनयुद्धौ यज्ञियस्य यज्ञार्थस्य । किम् ।
स्याम इति यत् परस्वाद् क्रियापदे तस्यानुपङ्गः । न च भेवलायां सुमती । किं तर्हि । अपि
भूदे भजनीये सौमनसे शोभने 'समः सुमनः सुमन एव सौमनसम्' । किं तत् । दानयुधिः ।
तत्रापि वयमेव स्याम । पाङ्कजयुधियु वयं पाल्याः दानयुधियु च सम्प्रदानं स्यामेत्यर्थः ।
सः सुत्रामा शोभनः श्राता स्ववान् धनवान् आत्मवान् वा इन्द्रः अस्मे 'पञ्चम्या अर्थ' श्लो । अस्मत्तः
आरात् शिद् आराच्छब्दो दूरवचनः । चिच्छब्दोऽप्यर्थः । दूरेऽपि । अपितम्भदात् सन्निकृष्टेऽपि यद्
द्वेषः द्वेष्टु द्वेष्यं वा पापं रक्षायादि वा सनुतः अन्तर्हितम् (तु. निघ ३, २५), तत् पुणोतु पृथक्करोतु ।
अपनयतिवत्यर्थः ॥ १३ ॥

येङ्कट० निगदसिद्धा ॥ १३ ॥

१-१. 'श्लो पङ्क' मूको. २. आत्मवचनो मूको. ३. शस्त्रं: मूको. ४-४. 'सुमन सुमन
सौमनसः मूको. ५-५. लक्षणायां मूको.

अव त्वे इन्द्र प्रवतो नोर्मिगिरो ब्रह्माणि निवृतो धवन्ते ।

उरु न राधः सर्वना पुरुष्यपो गा वञ्चिन् युवसे समिन्दन् ॥ १४ ॥

अव । त्वे इति । इन्द्र । प्रवतः । न । ऊर्मिः । गिरः । ब्रह्माणि । निवृतः । धवन्ते ।

उरु । न । राधः । सर्वना । पुरुषिणि । अपः । गाः । वञ्चिन् । युवसे । सम् । इन्दन् ॥ १४ ॥

स्कन्द० अव इत्युपसर्गो धवन्ते इत्याख्यातेन सम्बन्धमित्ययः । त्वे तव स्वभूता हे इन्द्र ! प्रवतः न ऊर्मिः प्रवत इति 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे' (पा ५, १, ११८) इति बतिसि । प्रवतं गन्तुं प्रवृत्तम् । किं तत् । उदकम् । तस्य ययोर्मिरोधः अपो गच्छेत् अग्न्याहतम् एवम् गिरः ब्रह्माणि गिरो वाचः ब्रह्माणि अन्नानि कर्मप्रवचनीययोगलक्षणा चेदा द्वितीया । तच्छ्रुतेस्सामभ्यां देव चात्र कर्मप्रवचनीयप्रतिशब्दाऽभ्याहारः । स्तुतिरक्षणा वाचो हविलक्षणापञ्चानि च प्रति नियुतः यदवाः अव धवन्ते । अवत्वयम् अधोभावे । धवतिरपि गतिकर्मा 'धवति' धावति' (निघ २, १४) इति । अधो गच्छन्ति । पुलोकात् पृथिवीं गच्छन्तीत्यर्थः । अथवा त्वे नियुतः इत्यपि द्वे अपि द्वितीयान्ते । गिरो ब्रह्माणि इत्येते तु प्रथमान्ते धवन्ते इत्येत्याः क्रियायाः कर्तृप्रतिनिर्देशार्थे । त्वाम् इन्द्रं स्वदीयाभा यदवाः च प्रति स्तुतिरक्षणा वाचोऽन्माभिः प्रयुज्यमाना हविलक्षणापञ्चानि च' अव धवन्ते गच्छन्ति । अवशब्दस्तु पदपरणः । उच्छ्रयार्थे वा । ऊर्ध्वं शुक्रोर्ध्वं गच्छन्तीति । अथवा अव-शब्द एवोपसर्गः क्रियावचनशब्दार्थयोगात् सप्तमधनां क्रियाम् आह । कतनाम् । अवस्थितानाम् । अथः पृथिव्यां स्थितानाम् अस्माकं स्वमृतानि गिरो ब्रह्माणि चेति । किञ्च उद "न राधः" नशब्द उपरिष्ठादुपचारः । 'उपगार्थमित्वात् 'अस्त्यु-पमानार्थस्य' सम्प्रत्यये प्रयोगः' (वा ७, ३१) इति पदपरणः । चापे वा । बहु शत्रुधनम् सवना पुरुषि । 'सवनम्' (निघ ३, ११) इति यज्ञनाम् । हविर्यज्ञाश्च बहुन् अपः उदकानि च मेघोदरात्पतन्तानि च गाः च असुरैरपहृताः । हे वञ्चिन् । युवसे सम् संयुवसे आत्मना समिश्रयसि । आत्मसंस्थानि आत्मावत्तानि करोषीत्यर्थः । न चैतान्येव केवलानि । किं तर्हि । इन्द्र ! सोमंश्च । अथवा उरु न राधः इति नशब्द उपमायामेव । यथा कश्चित् बहुधने महता पत्नेन कुर्वात् तद्वत् त्वं हविर्यज्ञादीनि स्वीकरोषीति ॥ १४ ॥

येष्ट० अव धवन्ते पतन्ति इत्येव इन्द्र । प्रवताद् इव उदकम् क्षोयताञ्चानि नियुतः इव क्षीप्र-वेगाः । बहु च अन्नम् सवनानि' च बहुनि धवन्ते । स त्वं यजमानैः अग्निपृथुमानान्' इन्द्र उदकानि गाः च समिश्रयसि । यजमानेभ्य इत्यर्थः ॥ १४ ॥

क ई स्तवत् कः पृष्णात् को यजाते यदुग्रमिन्मयवां विश्रहावैत् ।

पादांविष प्रहरंन्नन्यमन्यं कृणोति पूर्वमपरं शर्षाभिः ॥ १५ ॥

१. 'उभोऽप्या' मूको. २. धवते मूको. ३. गच्छति मूको. ४. नास्ति मूको. ५. एव' मूको. ६. सवना मूको. ७-७. नास्ति मूको. ८-८. 'वा इ' मूको. ९. व... मूको. १०. 'तान्ना' मूको. ११. 'मान् वि' क; 'मान् कर्ष'.

कः । ईम् । स्तवत् । कः । पृणात् । कः । यजते । यत् । उग्रम् । इत् । मधुऽन्वा । विश्वहो । अवेत् ।
पादोऽह्व । मृद्धन् । अन्यमऽन्यम् । कृणोति । पूर्वम् । अपरम् । शर्चाभिः ॥ १५ ॥

स्कन्द० किञ्चब्द आक्षेपे । ईम्-शब्द एनमित्यर्थार्थे । कः एनम् इन्द्रम् सवत् मधोऽन्यः सौति ।
यथाऽहं सौमि न तथाऽन्यः कश्चिद्विद्विष्ये । कः पृणात् पृ पाठनपुरणयोः । को वा पूरयति
सोमैः । कः वा यजते पूजयति हविर्भक्षिर्वा यजते । यः कीदृशः इन्द्रः । उच्यते—यत्
यः इन्द्रः उग्रम् क्रूरमपि शत्रुम् मघवा धनवान् विश्वहा सर्वदा भवेत् वेतिर्गतिक्त्वा ।
इन्नार्थं गच्छति । यथा च पादौ इव प्रहरन् यथा आरम्यौ पादौ गमनवेलायां प्रक्षिपन्
पूर्वम् अपरम् करोत्येवम् अन्यन्नान्यं च शत्रुं यावान् कश्चित् शत्रुस्तं सर्वं करोति । पूर्वमपरं प्रकर्षा-
पकर्षापत्र पूर्वापरशब्दाभ्याम् अभिघातुम् अभिप्रेतौ, 'न तु पीवापर्यम्' । उरुकृष्टं सन्तं निकृष्टमित्यर्थः ।
शनीभिः कर्मभिः प्रजाभिर्वा । निकृष्टकर्माणं निकृष्टप्रशं वा करोतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० कः एनम् स्तोत्रं शत्रुपात् । कः वाऽस्मै प्रयच्छति । का वा यजते । यत् अपम्
उदगुणं लोके कश्चिदपि विद्यमानं शत्रुम् सर्वदा शीघ्रम् वेति । धं च पादौ इव गमनवेलायां
प्रहरन् अन्यगन्तुं करोति । पूर्वम् पादम् अपरम् अपरं च पूर्वम् करोति । कर्मभिः भूयोभूयः
आश्रयाणि कर्माणि करोति । तस्मात् स्तोत्रम् अयं वाक्य इति ॥ १५ ॥

*इति चतुर्षोष्टके सप्तमाध्याये द्वात्रिंशो वचः ॥

शुण्वे वीर उग्रमुग्रं दमायन्नन्यमन्यमतिनेनीयमानः ।

एधमानद्विद्धुमयस्य राजा चोष्क्यते विश इन्द्रो मनुष्यान् ॥ १६ ॥

शुण्वे । वीरः । उग्रमुग्रम् । दमऽयन् । अन्यमऽन्यम् । अतिऽनेनीयमानः ।

एधमानद्विद्धत् । उभयस्य । राजा । चोष्क्यते । विशः । इन्द्रः । मनुष्यान् ॥ १६ ॥

स्कन्द० शुण्वे इति लघुर्धे हिट् । विकरणश्च शत्रुः स्वत्यायेन कर्मणि च छयते । प्रख्यात इत्यर्थः ।
वीरः शूर इन्द्रः । किं 'कुर्वन् । उग्रमुग्रम् दमायन्' यावान् कश्चिदुग्रः क्रूरः शत्रुः तं
सर्वं दमयन् दान्तम् कुर्वन्किञ्चन वा । न च केवलमेतदेव कुर्वन् । किं तर्हि । अन्यमन्यम्
अन्यन्नान्यद्वारमनः स्तोत्रारम् अतिनेनीयमानः अतिशब्दः पूजयाम् । शोभने नयन् । किम् ।
सामर्थ्यात् समृद्धिम् । स्तोत्रारश्चरमनः समृद्धं कुर्वन् इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—शत्रुदमनकरणमधः
शत्रुदमनेऽप्यशो वा । सर्वस्वोत्समृद्धिकरणयत्तत्प्राप्तयेन्द्रस्य प्रख्यातमिति । किञ्च एधमानद्विद्ध
कृष्यतां द्वेषा । किम् सर्वेषाम् । न, किन्तु' अयन्वनाम् । तुष पठत् । सामर्थ्यात् । उभयस्य
दिव्यस्य पार्थिवस्य च घनस्य राजा ईश्वरः चोष्क्यते शत्रुदमनार्थेऽत्र शुक्रादिरिति व्यापक्षते ।
आयर्थं शत्रुदस्यति निराकरोति । कीदृशान् । विशः विशे प्रवेशने । सर्वप्राऽप्यनुग्रविद्यान् । कः ।
इन्द्रः । कान् । मनुष्यान् । एधमानद्विद्विद्युपादानम् यान् द्वेषि तान् समृद्धान् अयन्वनाः । ॥ १६ ॥

वेङ्कट० धृतो वीरः उग्रम्-उग्रम् शत्रुम् दमानन् अन्यम्-अन्यम् च अत्यन्तम् अतिगच्छन्, पृथमानानां मनुष्याणां द्वेषाऽऽत्मव्यतिरिक्तानाम् असुखताम्^१, उभयस्य विषयस्य^२ च पार्थिवस्य च धनस्य ईश्वरः अत्यन्तम् आह्वयति विनाः इन्द्रः, मनुष्यान् पृथमानान् मनुष्यतो ह्युदस्यति इन्द्रः (तु. या ६, २२) इति ॥ १६ ॥

परा पूर्वेषां सख्या वृणक्ति वितर्तुराणो अपरेभिरेति ।

अनानुभूतीरवधून्वानः पूर्वीरिन्द्रः शरदस्तर्तरीति ॥ १७ ॥

परा । पूर्वेषाम् । सख्या । वृणक्ति । वितर्तुराणः । अपरेभिः । प्रति ।

अननुभूतीः । अवधून्वानः । पूर्वीः । इन्द्रः । शरदः । तर्तरीति ॥ १७ ॥

स्कन्द० परा इत्ययमुपसर्गः परीत्यस्य स्थाने । वृणक्ति इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । परि वृणक्ति वृणी वञ्चने । परिवर्जयतीन्द्रः । किम् । पूर्वेषाम् सख्या पूर्वेषां यजमानानां सखिभावान् । ये पूर्वम् अपाधुः साम्प्रतं न यजन्ते तैः सह सख्यानीत्यर्थः । वितर्तुराणः विविधं स्वरमाणः अपरेभिः अपरकालैः ये इदानीं यजन्ते तैः सख्यानि एति गच्छति । पूर्वेषु कदापि साम्प्रतिकैर्यष्टभिः सह शीघ्रं सख्यं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । किमर्थम् । उच्यते—अनानुभूतीः स्तुतिसौम्यस्य^३ च अननुभवान् अवधून्वानः अवधून्वन् अत्यन्तपरित्यागः^४ । हेवीं चायम् शानच् । प्रयोजनस्य धियम् हेतुत्वेन विवक्षा । स्तुतिसौम्याऽननुभवपरित्यागार्थमित्यर्थः^५ । नहि अपष्टभिः सख्यम् अवहता यष्टभिश्चा- विवक्षा । स्तुतिसौम्याऽननुभवपरित्यागार्थमित्यर्थः^६ । नहि अपष्टभिः सख्यम् अवहता यष्टभिश्चा- प्रतिपद्यमानेन स्तुतिसौम्यानुभवः^७ शब्दः कर्तुम् । अथवा द्वे अप्येते इन्द्रस्यैव वितेपने । अननुभूतीः अन्विति पदवाचावि । पश्चाज्जनम् अनुभूतिः न्यूनता न्याग्भावो वा । तद्वान् अनुभूतीः । ईकारो मरवर्थाय^८ । ततोऽन्यः अननुभूती । कुतश्चिदप्यन्यूनः अन्यन्भूतो वेत्यर्थः । अवधून्वानः पूर्वम् कञ्चने । ताच्छिष्ये चायं चान् । शम्वाकम्पनशीलः । यः किं कृतवान् । उच्यते—पूर्वीः इन्द्रः शरदः । एकवाक्यताप्रसिद्धार्थं यत्कञ्चनदावप्याहावीं । य इन्द्रः पूर्वीः शरदः, 'वालाभ्यनो- रत्यन्तसंयोगे' (पा २, ३, ५) 'इत्येवमित्यम् द्वितीया । पूर्वेषु संवत्सरेषु सख्यम् तर्तरीति यज्ञेऽपर्ययम् अगमत् । स एव तेषामेव स्वावृत्तमागानाम् अतिप्रियमागत्वात् सख्यानि वञ्चयति अन्वेषां च प्रतिपद्यते स्तुतिसौम्याऽननुभवपरित्यागार्थमित्यर्थं समस्तार्थः^९ ॥ १७ ॥

वेङ्कट० पूर्वेषाम् संस्तुतानामपि सम्प्रति अपयजमानानाम् सख्यानि इन्द्रः परिमादि । तथा वृथापि वितरन् अन्यैः अधुना यजमानैः सख्यम् गच्छति । आनुकूल्यम् अवष्टम्भीः प्रताः अवधून्वानः पक्षीः इन्द्रः शरदः यजमानानाम् अरपन्तं तरति । १७ ॥

रूपंरूपं प्रतिरूपो यभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाया ।

इन्द्रो मायाभिः पुरुरूपं ईयते युक्ता सस्य हंस्यः श्रुता दस्य ॥ १८ ॥

१. नमं क रूपं. २. अनुभवान् कञ्. ३. नास्ति क्व. ४. सोम्याय मूको. ५. 'नानां (*३ ति') मूको. ६. 'सौम्य' मूको. ७. 'स्तुतिसौम्यः'. ८-९. इतः पूर्वतो भागो मूकोप- सुप्तः । परन्तु मूलकोशे तत्संकेताभावात्.

रूपम् इत्यस्य । प्रतिरूपः । यन्मू । तत् । अस्य । रूपम् । प्रतिरूपक्षणात् ।
इन्द्रः । मायाभिः । पुरुषरूपः । ईयते । युक्ताः । हि । अस्य । हरयः । शता । दश ॥ १८ ॥

स्कन्द० रूपम्-रूपम् इति पद्यार्थे द्वितीया । रूपस्वरूपस्य । प्रतिरूपः प्रतिरूपशब्दः^१ सदावचनः ।
सदाः^२ यन्मू भवति । अथवा भवतिः प्राप्त्यर्थः । रूपरूपे प्राप्नोति । प्रतिरूपः प्रतिगतौ रूपैः
इन्द्रः । देवतैश्चपाद् अन्यच्च रूपम् इन्द्रं भातिदृतीत्यर्थः । तत् अत्रय रूपम् प्रतिरूपक्षणात् सर्वस्य
प्रतिदर्शनाय । तथैव द्रष्टव्यमित्यर्थः । किञ्च इन्द्रः मायाभिः प्रज्ञाभिः पुरुषः बहुरूपः
ईयते गच्छति यज्ञान् शशून् वा प्रति । कस्माद् । युक्ताः हि । द्वि-शब्दो यस्मादर्थः । यस्माद् रथे
युक्ता अस्य स्वभूताः हरयः अश्वः । नियन्तः । शता दश दश शतानि । सहस्रमित्यर्थः ।
यस्य हि अश्वसहस्रं रथेन युक्तं स कस्मात् न गच्छति ॥ १८ ॥

वेङ्कट० तत्तद्रूपम् इन्द्रः भावयति^३ । प्रतिरूपम् प्रतिपन्नमानं यो रूपम् आदत्ते स तथोक्तः । तत् अस्य
रूपम् प्रतिदर्शनाय भवति । तदेवाह—इन्द्रः कर्मभिः पुरुषः गच्छतीति^४ यदनुस्यम् ।
अस्य अथाः दश शतानि सहस्रम्^५ युक्ताः भवन्तीति । ततः सर्वं एव मन्यन्ते—मां
प्रति उदगादित्यनेनैतत् समानमिति ॥ १८ ॥

युजानो हरिता रथे भूरि त्वष्ट्रेह रजति ।

को विशाहा द्विपतः पक्ष आसत उतासीनेषु सूरिषु ॥ १९ ॥

युजानः । हरिता । रथे । भूरि । त्वष्ट्रा । इह । राजति ।

कः । विशाहा । द्विपतः । पक्षः । आसने । उत । आसीनेषु । सूरिषु ॥ १९ ॥

स्कन्द० युजानः नियुजानः हरिता हरितवर्णावधौ आत्मीये रथे भूरि प्रभूतन् तथा तक्षु त्वष्ट्र
तनूकरणे । शशूणां तनूकर्ता इन्द्रः इह लोके राजति दीप्यते । सुष्ठु शोभत इत्यर्थः ।
अथवा युजान इति हेवी शानच् । भूरित्यपि पद्यार्थे प्रथमा । राजतिरप्यैश्वर्यकर्म । हरितः
वर्णवोः अश्वयोः रथे नियोगेन हेतुना बहुनो धनस्रोते । अश्वयोगेन उत्प्लवंकः सस्त्रामो^६ लक्ष्यते ।
अश्वनियोगोत्तरकालेन सङ्ग्रामेण हेतुनेत्यर्थः । कः विशाहा किंशब्दोऽग्र क्षेपे । विशाहा
सर्वदा द्विपतः द्वेषुः पक्षः सहायसमूहः^७ आसते आसते । न कश्चिद्व्यासते । सर्वमिन्द्रो
विनाशप्रतीत्यर्थः । उत आसीनेषु उतशब्दोऽप्यर्थः । आसीनेषु तिष्ठसु विद्यमानेषु सूरिषु
सोद्वेषमाहुः शशि^८ । प्लवङ्गं भवति—स्वयमेव वावद् इन्द्रोऽपि द्विपक्षविनाशनक्षमः, किं
पुनः अस्मात् सारसु सोद्वेषु । तथैव स्तुमो यथा प्रभुत्ववैर्यैः सर्वे द्विपक्षं विनाशयन्तीति ॥ १९ ॥

वेङ्कट० युजान. हरितावधौ रथे असन्तम् दीप्तः इह राजति । कः इन्द्रव्यतिरिक्तः शशोः पक्षे
सर्वदा सन्तुष्ये आसते, अपि च आसीनेषु सोद्वेषु ॥ १९ ॥

अग्न्यूति श्रेत्रमार्गन्म देवा उर्ची सती भूमिरंहरणाऽभूत् ।

मृहंसपते प्र चिकित्सा गविष्टावित्या सते जरित्र इन्द्र पन्थाम् ॥ २० ॥

१. प्रतिरूपः सूको. २. सदाशो सूको. ३. पारपठि रूपं. ४. गच्छति वि' रूपं, ५. 'इह
सूको. ६. तद्वनो सूको. ७. सहायसमाह वि'. ८. नास्ति सूको.

अग्न्युति । क्षेत्रम् । वा । अग्नम् । देवाः । उर्वी । सती । भूमिः । अहूरणा । अभुत् ।
 बृहस्पते । प्र । चिकित्स । गोऽर्धै । इत्या । सते । जग्निरे । इन्द्र । पन्थांम् ॥ २० ॥

स्कन्द० 'बृहस्पते प्र चिकित्सास्तदेवम्' । 'बृहस्पते प्र चिकित्सा' इत्येतेन निगदेनोक्तदेवत्वम् । एकदेवेन
 चेदं मन्थनेन समस्तामा ऋच उपकथयाम् । न पादनात्रस्य प्रतिविदेशः । समस्ता ऋच्
 निगदोक्तदेवता । भावः पादो देवदेवस्यः, द्वितीयो भूमिदेवस्यः, तृतीयो बाह्वस्परस्यः, चतुर्थे
 ऐन्द्रः । तथा च बृहदेवताकार भावः —

अग्न्युति स्तीति देवान् पादो भूमिमथोत्तरः ।

बृहस्पति तृतीयस्त्विन्द्रेनोत्तरस्तु यः ॥ (तु. श्रुदे ५, १११) इति ।

देवताभेदाच्च भिन्नान्येवेतानि वाचयानि । गावश्चरन्ति यत्र सा ग्न्युतिः, तद्वर्जितं यत्समस्तं कृष्टं
 तद् अग्न्युतिः । सस्यानि यत्र जायन्ते स भूपदेनविशेषः क्षेत्रम् । तत् क्षेत्रम् वा अग्नम् युष्मदस्य
 देन आगताः प्राप्ता वयम् । अथवा 'जा अगन्मेति लिङ्गधेयं छुह् । आगच्छेम' प्राप्नुयाम
 हे देवाः । अथवा क्षेत्रशब्दः सस्योत्पत्तिस्थानवचनोऽग्न्यत्र', 'इह तु स्थानसामान्यात्' देवस्थाने
 प्रयुक्तः । युष्माकम् देवानां यद्ग्न्युतिविरहितं क्षेत्रं स्थानं देवलोकाख्यम् तद्भयम् प्राप्ताः प्राप्नुयाम
 वा । प्राप्ता इति च उद्येतोर्गांस्य' भूतकालव्यादेतुमनोप्येवम्' भूतकालाख्यप्रदेशः । उर्वी विस्तीर्णा सती
 प्रशस्तवचनोऽग्न्यं सस्युत्पत्तिः । प्रशस्ता भूमिः पृथिवी । अहूरणा अहस्त्वती पापवती । उद्देजनीयेत्यर्थः ।
 अभुत् उत्पत्तितः प्रभृति जाता । आरामनदीपुष्किनपर्यन्तविष्टरादिषु 'प्रशस्ता ऊपरवद् भूमरूपदेशोऽ'
 उद्देजनीया येयं विस्तीर्णा भूमिः सा ऋचिद् प्रशस्ता ऋचिद् उद्देजनीयति गुणकथनाद् भूनेः
 स्तुतिमात्रं वाचयार्थः । हे बृहस्पते ! प्र चिकित्सा मजानीहि गग्निडी द्वितीयार्थे सस्येया । 'गग्निदि
 गग्निच्छा' गां प्रति वस्माकमिच्छां प्रहाय गां देहीत्वमिप्रायः । अथवा प्र चिकित्सेति । ज्ञानस्य
 शेषांश्वरवाद् गग्निष्ठापिति' चाधिकरणद्रुतेष्वनुर्थेपादर्थे पन्थामिश्रोतदेवेहाप्यनुपपद्यते' । इय गतौ ।
 योगतौ गोप्राप्तौ यः पन्था उपपत्त्यं प्रजानीहीति । इत्या अनुग्रह स्वर्ग लोके सते जग्निरे
 प्रमास्वस्य स्तोत्ररथाय हे इन्द्र । पन्थांम् । किम् । प्रचिकित्सेत्यनुपपन्नः । स्तोत्रः स्वर्गप्राप्त्युपायं
 वागीहीत्यर्थः ॥ २० ॥

वेङ्कट० गोमार्गदितं' गुप्तम् क्षेत्रम् वा गच्छेम देवाः ! । विच्छीर्णां राती भूमिः अस्माकम् अभिगन्तव्या
 भवन्तु । बृहस्पते ! तत् त्वं चास्मान् गवामग्नेषणे प्र जानीहि । त्वं च इन्द्र ! सत्यमेव सोम्रे
 मद्यम् पन्थानं कुरु । शौनकः —

'अग्न्युति स्तीति देवान् पादो' भूमिमथोत्तरः ।
 बृहस्पति तृतीयस्तु 'इन्द्र एवोक्ते स्तुतः' ॥ (तु. श्रुदे ५, १११) इति ॥ २० ॥
 'इति चतुर्थांशके सप्तमाध्याये प्रपक्षितो यर्गः' ॥

१-१. 'देवोत्पत्तं पदम्' श्रुदे. २. ग्न्युति सूको. ३. नास्ति सूको. ४-४. लिङ्गधेयं कमेति
 कृह् गच्छेम सूको. ५. 'वन सूको. ६-६. वचन इह समान' सूको. ७. तदोत्पत्तौ गवाम् सूको.
 ८. हेतुगत्यारेव सूको. ९-९. प्रशस्ता मति गः मत्' कु. १०-१०. गो इति गग्निर्गां सूको.
 ११. गग्निर्गां सूको. १२. पत्तरिराजि कु १३. 'गग्निर्गां सूको. १४-१४. 'विरच स्तीति देवान्
 सूको. १५. 'भिनवोत्तरं सूको. १६-१६. इन्द्रमेवोत्तमं पदम्' श्रुदे. १७-१७. नास्ति सूको.

दिवेदिवे सृष्टशीरुन्यमर्धं कृष्णा असेधत् सर्मनो जाः ।

अहन् दासा वृषभो वस्तुयन्तोदत्रजे वर्धितं शम्बरं च ॥ २१ ॥

दिवेऽदिवे । सृष्टशी । अन्वम् । अर्धम् । कृष्णा । असेधत् । अप । सर्मन । जा ।

अहन् । दासा । वृषभ । वस्तुयन्तो । उदत्रजे । वर्धितम् । शम्बरम् । च ॥ २१ ॥

स्कन्द० 'अत ऊर्ध्वम् अनादिष्टमन्त्रम्' (ऋभ १, १२, ५) इत्यनादेशाद् 'इयम् ऋग् ऐत्री' । दिवेदिवे अहन्वहनि सत्सी तुल्या भनादिविष्टिरहिता । अन्वम् अर्धम् अन्वस्थानम् कृष्णाः कृष्णवर्णां वाम प्रायस्परत्वाद् अपवा कृष्णाशब्द प्रियावचनम् । कृष्णा कृष्टा सर्मनो निकृष्टा अवपत् सेधतिर्गोठिकर्मा । अन्तर्णीतिर्ण्यधेश्च द्रष्टव्य । रामयति अप सद्यन् अपेरशुपसर्गश्रुत सेधदिति क्रियापदम् अनुपकम्पम् । अपगमयति सद्यन् । स्वस्मात् स्थानाद् नाशयतीत्यर्थः । का । उच्यत । जा 'जायन्त इति जा' । असुरप्रजा अपज्वप्रजा वा । क्रिया । अहन् इतवान् 'दासा दासी उपक्षय विपारी' वृषभ वर्धितम् । यत्रयत्ता मूष्यमिच्छन्ती 'वस्त इति द्रव्यनाम' । 'द्रव्यविक्रपादिना ख्यापारणोपायेन' धनार्जनपरो अयज्यानादित्यर्थः । ऋ अहन् । उच्यते । उदत्रजे नद्विशेषनामैतत् । उदयजाष्ये 'नदे । कौ अहन्' । वर्धितम् शम्बरम् च वर्धिशम्बरनामानौ असुरौ ॥ २१ ॥

षेड्डट० दिनेदिने सत्कारुपा 'अन्वम् अर्धम्' यस्मिन्नर्थेऽहावि' वत्-ने ततोऽन्यम् अहन् प्रवि रात्री कृष्णवर्णा 'अप सेधति' स्वस्मात् स्थानात् प्रातर्जायमान । इतर्वाश्च असुरौ' वनिता आत्मनो धनम् अपहर्तुमिच्छन्ती उदयजाष्ये आवासे वर्धितम् शम्बरम् च ॥ २१ ॥

प्रस्तोक इन्नु राधसस्त इन्द्र दश कोशयीर्दश वाजिनोऽदात् ।

दिवोदासादतिधिग्रस्य राधः शाम्बरं वसु प्रत्यग्रभीषम् ॥ २२ ॥

प्रस्तोक । इत् । नु । राधस । ते । इन्द्र । दश । कोशयी । दश । वाजिन । अदात् ।

दिवं उदासाद् । अतिधिग्रस्य । राधं । शाम्बरम् । वसु । प्रति । अग्रभीषम् ॥ २२ ॥

स्कन्द० 'आवरणं चतस्रः' । चतस्रः 'मृता ऋचो भाववृत्तार्याः । तत्र चेतिहासमाशङ्कत' — सृज्यपुत्र प्रस्तोको नाम राजा भरद्वाजम् अभिरामन्योपसङ्गुष्ट पाणी सन्धाय ब्राम्हणिरिवाच — तारसिखा नाम ब्रह्मवन्धने 'धैर्यं युद्धं विनिरिता । तान् त्वरपुरोहितो' विनिगोपत इति । तथेति प्रतिपद्य भारद्वाजं तम् अघातयत् । पौरुहित्यं वास्य अकरोत् । अधासी —

१-१ 'दिव्य ऐत्री वि' 'दिव्ये ऐत्री वि' २ प्रियाशब्द मूको ३ ३ शम्बरो ता वति वा मूको
 ४ ४ दासशुप शयितन्यी मूको ५ मूकनि मूको ६ ६ स्याद्रव्यनाम् मूको ७ ७ 'विक्रवादिना
 ८ ८ आरिण पावन मूको ९ ९ न वनस्यपहल् मूको १० 'क्याम् मूको १० १० वर्धम् मूको ११ 'नर्थे'
 मूको १२ १२ अपतेपति मूको १३ अरी मूको १४ सुदे ५, ११० १५ नास्ति मूको
 १६ पुदे ५, १२४ १४-० १७ १७ तां स्युः मूको

जित्वा वारशिखान् राजा प्रस्तोकस्तार्क्ष्ययो, मृधे ।
 भरद्वाजाय गुरवे विविधा दक्षिणा ददौ ॥
 'नयु चादाय निर्मच्छशिन्द्रं' पयि गच्छत्या ।
 'ददृशं चाभितुष्टाव' भरद्वाजः शतक्रतुम् ॥
 'ऋषेहेष्ट्वा विभूति' तां गर्गं पप्रच्छ इमहा ।
 युष्माभ्यं कृतयो राजा धनमेतद् ददाविति ॥
 अप विस्तरतो गर्गो यो मस्मै यद् ददौ वयु ।
 आग्निः, चतस्रिभिः सर्वं तदिन्द्राय न्यवेदयत् ॥

शौनकोऽप्याह —

सांज्ञवश्यायमानय भरद्वाजाय यद् वयु ।

'ददतुः तदकीर्तयद् द्वयोः प्रस्तोक इत्युच्यते' ॥ (तु. वृदे ५, १३९-१४०) इति ।

प्रस्तोक इति द्विवोदासस्त्वैव द्वितीयं नामधेयम् । *गुणतो वाऽभिधानम् । प्रकर्षेण श्लोका. * राप्रवो यस्य सः प्रस्तोकः द्विवोदास इति । इत् गु पवृत्तगौ । राधसस्ते इति तेषां पद्यन्तः प्रस्तोक इत्येतस्य द्विवोदासम्, न राधसः । प्रस्तोकः ते एव स्वभूतः हे इन्द्र । राधसः धनस्य दश कोशयोः कोशान् १० दश कलसाद् दश १० वाजिनः क्षत्रान् अदात् वृत्तवाद् । किम् यतावेदेव । न । किं तर्हि । द्विवोदासात् अतिधिवस्य अतिधीन् प्रति परिचर्यथा नित्यं गवस्य तस्य यद् राधः अन्यदपि धन यच्च शाम्बरम् क्षात्रुरम् सन्वरनाम्नोऽसुरस्य ११ स्वं तं हस्ता १२ त्वया द्विवोदासाय यद् दश तद् उभयम् प्रति अग्रगोष्ठा प्रतिगृहीतवन्तो वयम् । यच्च क्षत्रम् स्वमेव यच्च शाम्बरम् हस्ता त्वया दत्तम् विपुधनं पुत्रस्यैवेति गर्ग आत्मनि स्वपदिशति ॥ २२ ॥

वेङ्कट० प्रस्तोको बहुधनम् भरद्वाजेभ्यः प्रददौ । तद् आदाय गृहं प्रति गच्छन् गर्गो १३ तद्वनम् इन्द्राय चतस्रिभिः कथयति । प्रस्तोको एव क्षिप्रम् धनात् आरमोयान् हे इन्द्र । तव स्पृशतोऽहमभ्यम् १४ दश धनपुणोः कोशोः । यकार उपजन । दश अर्थाश्च प्रायच्छन् १५ । द्विवोदासस्य अतिधिवस्य । यद्वा आदादेशः । तस्य स्वभूतं १६ वासपिठं धनम् वयम् प्रतिगृहीतवन्तः, शाम्बरम् असुरं त्वया यत् तस्मात् तेनाऽऽहृतम् १७ ॥ २२ ॥

दशाद्यान् दश कोशान् दश वस्त्रार्धिभोजना ।

दशो हिरण्यपिण्डान् द्विवोदासादसानिपम् ॥ २३ ॥

१-१. वयु . गच्छ' मूको. २-२. दशांयापिठं मूको. ३-३. इष्ट्वापि मृति' मूको. ४. मुष्टितम् मूको. ५. निरुदयपि मूको. ६-६. ह्याप्यश्लोक इत्यादिः दाने तर्हि उपपन्नं सूदे. ७-७. उपको वाप्यपाने प्रयेण श्लोकाः मूको. ८. 'दूतेन मूको. ९-९. राधस्य प्ररो कोऽर्थो मूको. १०-१०. शम्भुदेवान् मूको, शकुलीः कु. ११. स्वकं हस्ता मूको. १२. गर्गः मूको. १३. मृतो' मूको, १४. 'रा वि'; प्रायच्छन् छ. १५. 'त मूको. १६. दत्त' स छपे. १७-१६ ॥

रथस्य घावावृथिष्यैः काणम् सत एषोऽप्यते, घावावृथिष्योः - सारः ससुचितो रथाय इति । यमपि च पार्थिवत्वाद् रथस्य 'वृथिषीसारसमुच्चितरथं तथापि' घावावृथिष्योः 'परश्वरोपररणात् सनुभदसारसमुच्चितरथपरदेशः' । अथवा ओजशब्दोऽन्वर्गोत्तमत्वर्थः । दिवश्च वृथिष्याश्च सम्बन्धि यद् ओजस्ति षड्यद् एवं काष्ठलोहघर्मादि तत्पर्युद्धृतं पिण्डीकृतं रथारम्भना व्यवस्थापितम् । यनस्तन्मिभ्यः वृक्षेभ्यः परि आसृतम् 'सर्वतः समाहृतम्' राट् । यन् सारः । कस्य । सविधेः 'सामन्वाथ यनस्पतीनामेव । यावद् यस्य यनस्पतेः सारंभूतं तात्रगत आहृत्य रथारम्भना व्यवस्थाप्यते । अपाम् ओजमानम् उजतिः' धातुरपठितोऽप्योजशब्दादियु, दयोगदर्शनाद् अभिभवापे' द्रष्टव्यः । मेघोदरा-न्तर्गतानाम् अपाम् ओजमानम् अगिभविताम् । 'यत्तश्च तरस्योऽभिभवति सतो रथ ओजमेवि व्यवदिश्यते' । अथवा उज्ज जातेवे इरमेतस्यायं 'छान्द्रस्यो वक्रालोपः' । अपाम् उज्जितारं दातारम् अभिसुखीकृतारमित्यर्थः । अथवा अज्ञेयैर्यथैव व्यनस्य छान्द्रसम् आदेरेतदोषम् । अथां गामपितारं पातयितारमित्यर्थः । परि सर्वतः गोभिः गोविकरिभ्रमंभिः श्लेष्मणा च आहृतम् स्यात् वेष्टितम् । इन्द्रस्य वज्रम् वज्रकार्यकारणाद् अथं वज्रव्यपदेशः । राजा पतिनामकः इति यथा । वज्रं वज्रस्थानीयम् । वज्रकापाणां वृश्रवघादीनां साधपितारमित्यर्थः । कन् । रथम् । हविषा यज कारमान एव धायम् अन्तरत्तमनाः प्रेषः ॥ २७ ॥

वेङ्कट० घावावृथिष्योरिदम् उद्धृतम् षडम् यदयः, तथा वतस्पतिभ्यः च आहृतम् सतः, तमिमम् अपाम् वेगं तद्भू धीर्थं गच्छन्तम् परितः 'गोचर्मभिः आहृतम् इन्द्रस्य वज्रम् हविषा रथम् यज । इन्द्रो वृथाय वज्रमुदयच्छान् । स प्रेषा व्यवभवत् । रथमस्तुतीर्थं' रथमस्तुतीर्थं 'यूपस्तुतीर्थम्' (उ. भास १, २, ४, १) इति प्राण्यम् ॥ २७ ॥

इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीकं मित्रस्य गर्भो वरुणस्य नाभिः ।
 सेमां नो हव्यदाति जुषाणो देव रथ प्रति हव्या गृभ्या ॥ २८ ॥

इन्द्रस्य । वज्रः । मरुताम् । अनीकम् । मित्रस्य । गर्भः । वरुणस्य । नाभिः ।
 सः । इमाम् । नः । हव्यदातिम् । जुषाणः । देव । रथ । प्रति । हव्या । गृभ्या ॥ २८ ॥

स्कन्द० सेमामिति तच्छब्दाद् वच्छब्दोऽध्याहार्यः । स्वम् इन्द्रस्य वज्रः वज्रस्थानीयः । मरुताम् अनीकम् अनीकस्थानीयः । अनीकमिति वज्रस्य मरुतमुच्यते । अग्रतस्तमान्नाम्नाद् वदनलक्षणमेव, मुक्तसमुद्धो वा । मित्रस्य गर्भः गर्भस्थानीयः । कथम् । पितृस्थानीयेन मित्रेण वृष्टिद्वारेण जन्ममान-त्वाद् । अथवा 'गर्भो वरुणेन रह्यते' एवं मित्रेण यत्नेन रथयमानत्वाद् । मित्रस्यायं गर्भः । वरुणस्य नाभिः नाभिलवानीयः । यथा नाभिः अज्ञानं मध्ये । प्रधानमूल इत्यर्थः । सः इमाम् नः

१-१. ससुचितस्तथापि सूको. २-२. परश्वरोपररज ... राहुमघारससुचितम् सूको. ३-३. एवं ... एतन् सूको; सर्वत माहात् कु. ४. विधेः सूको; नास्ति कु. ५. उज्जतिः सूको. ६. 'भवतो सूको. ७-७. पन्च तस्योऽभिभवति इति नगम् सूको. ८-८. जन्तुसोसार' सूको. ९. वनिशतारम् सूको. १०. पतारं सूको. ११. पय २, ३, ५, ५, १, १२५ दः; पवि गुणः सूको. १२. कथम् सूको. १३. नास्ति वि' ल्यं. १४. 'स्थानीयम् सूको. १५-१५. सर्वं ... न मित्रेण सूको. १६-१६. गर्भोऽव-लेन लयते सूको. १७. लय' सूको.

'अस्माके खन्तूताम् हव्यदातिम् हविर्वीनक्रियाम् जुषाणः सेवमानः । हविर्दानेन सन्मंदागतौ प्रतिपद्यमान
इत्यर्थः । हे देव ! दानादिगुण ! श्य ! प्रति हव्या रुभाय प्रतिपृष्टाण इमानि हवीषि ॥ २८ ॥

येङ्कट० ॥ २८ ॥

उपं श्वासय पृथिवीमुत द्यां पुरुत्रा तं मनुतां विष्टितं जगत् ।
स दुन्दुभे सज्जरेन्द्रेण देवैर्दुराद् दवीयो अपं सेधु शत्रून् ॥ २९ ॥

उपं । श्वासय । पृथिवीम् । उत । द्याम् । पुरुत्रा । ते । मनुताम् । विष्टितम् । जगत् ।
सः । दुन्दुभे । सज्जः । इन्द्रेण । देवैः । दुराद् । दवीयः । अपं । सेधु । शत्रून् ॥ २९ ॥

स्कन्द० "परस्त्वो दुन्दुभेर्वेदितव्यः" । परस्य त्वत्स्ये^१ अर्धतृतीयानाम् ऋचाम् दुन्दुभिर्देवतेत्यर्थः^२ । 'उप
श्वासय' उपेत्येप आद्यः स्थाने । श्वसतिरन्वयः प्राणार्थ एव^३ इदस्य प्राणने इति पदार्थोपधावकः
सुपाठः । इह तु सामर्थ्याद् पूरणार्थः । आपुरय । केन । सामर्थ्याद् श्वेन शब्देन । किम् । पृथिवीम् उत
याम् द्विवचनम् । अथवा 'श्वसतिर्बोधकम् । आघातय' स्वशब्देन यावापृथिवी । तावन्त शब्दं कुरु
यावन्त सम्प्राप्य उभे द्यावापृथिव्यो आह्वयेते" । उभे अपि द्यावापृथिव्यो हन्तीत्यर्थः^४ । एवं च
हृतवति त्वयि पुरुत्रा नायं 'बहुधाशब्दसमानार्थो भवति तत्र प्राप्त्यवस्थाऽभावात्' । किं तदि ।
'द्वेषगुण्यपुरुषपुरमर्लोभ्यो द्वितीयासक्तमोर्बहुलम्' (वा ५, ४, ५६) "इति सप्तम्याः प्राभ्यत्ययाः"^५ ।
विष्टितमित्यनेन चास्य सम्बन्धः । पुरुषु बहुषु प्रदेषेण विष्टिताय विविधं स्थितम् । कम् । सामर्थ्याद्
शब्दम् । कस्य । ते तव । मनुताम् मनु बोधने । जुष्यताम् । शृणोतिवत्यर्थः । कः । उच्यते ।
जगत् । सर्वम्^६ । जङ्गमं प्राणिजातगौर्यर्थः । केषितु — विष्टितशब्दः स्थावरवचनः जागदित्येतेन
समुच्चयते । स्थावरं जङ्गमं च जुष्यताम् इत्येवं स्याच्छब्दे । तत्रा^७ । स्थावरस्य^८ सन्द-
बोधोऽसम्भवात् । सः दुन्दुभे ! सच्छब्दाद् योग्यार्थसम्बन्धो परच्छब्दोऽप्याहार्यः । य एवमुक्तोऽसि स
दे दुन्दुभे ! सक्ः सम्भीयमाण इन्द्रेण देवैः सहयोगलक्षणया तृतीया । इन्द्रेण च देवैश्च सह दुराद्
दवीयः दूरतरम् 'अप सेधु' सेधविवर्तिकर्ता । सामर्थ्यान्तर्णित्यर्थः । अपगमय । नानाय
धरमच्छत्रून् । तथा नद यथा शब्दं श्रुत्वाऽस्मच्छत्रुवो दुराद् दूरतरं नदयन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

येङ्कट० आसत्तत्प्रतिशान्दं कात्य पृथिवीम् अपि च द्याम् । बहुषु देशेषु एवाम् जानतु इत्यस्ततः
स्थितम् जगत् । सः त्वम् दुन्दुभे ! सहितः इन्द्रेण देवैः च दुराद् दूरतरम् अप सेध
अजगच्छत्रून् ॥ २९ ॥

आ क्रन्दय बलमोजो न आ धा निः ष्टनिहि दुरिता सार्धमानः ।
अपं प्रोथ दुन्दुभे तुच्छुना इत इन्द्रस्य पुष्टिरसि वीळर्यस्व ॥ ३० ॥

१-१. धर्...दुन्दुभेर्वेदितव्यम् मूको. २. नास्ति मूको. ३-३. दुन्दुभिर्देवतेत्यर्थः अर्धतृतीयानाम्
ऋचाम् मूको. ४-४. नास्ति मूको. ५. वा मूको. ६-६. 'नगौरवापराय मूको. ७. गारो मूको.
८. अन्तर्णित्यर्थः मूको. ९-९. 'नाथो...प्रपय' मूको. १०-१०. लक्ष्मणारण्यप्रपयः मूको. ११. गत मर्य
मूको. १२. त मूको. १३. लोका मूको.

दश । अश्वान् । दश । कोशान् । दश । यज्ञा । अर्धिमोजना ।
दशो इति । हिरण्यपिण्डान् । दिवोऽदासात् । अस्त्रानिपम् ॥ २३ ॥

स्कन्द० दश अश्वान् दश कोशान् 'दश कलशान्' दश यज्ञा यज्ञानि अधिभोजना अर्धि' उपरि
भोजनं येषां दानि अधिभोजनानि । समनन्तरभोजनसहितानीत्यर्थः । दश उ दशम् एवार्थे ।
दशैव हिरण्यपिण्डान् सुवर्णपिण्डान् दिवोदासात् अस्त्रानिपम् सम्भक्तवान् स्वधयाद् अहम् । अत्रापि
पूर्ववदेव भरद्वाजकर्मण्येणोऽस्य आत्मनि स्वधयाः ॥ २३ ॥

वेङ्कट० उपरि भोजनं च येषां भवति तान्यधिभोजनानि इति ॥ २३ ॥

दशु रथान् प्रतिमतः शतं गा अर्धर्वभ्यः । अश्वयः पायवैऽदात् ॥ २४ ॥

दश । रथान् । प्रतिमतः । शतम् । गाः । अर्धर्वभ्यः । अश्वयः । पायवै । अदात् ॥ २४ ॥

स्कन्द० दश रथान् । वीरान् । प्रतिमतः । एकस्वामेव पुरि यो द्वितीयः पार्थे पुन्यते स
प्रतिरूप्यते, तद्वतः । पुरि-पुरि द्वाभ्यां युक्तान् । अतुभिरर्धयुक्तानित्यर्थः । शतम् गाः
अर्धर्वभ्यः आश्वयणकर्मकारिभ्यः । पुरोहितेभ्योऽस्त्रभ्यमित्यर्थः । अश्वयः 'श्वर्तित्थित्थि' (या
११, १६) । तत्प्रतिवेधेन हृदमभिधानम् । अश्वरभ्यः अश्वजलेभ्यः । स्थिरभावेभ्योऽस्त्रभ्यमित्यर्थः ।
अश्वयः अश्वैः धर्तति चरति गच्छति यः सोऽश्वयः दिवोदासः । पायवे पायुताने भरद्वाज-
पुराणैव अदात् दत्तवान् । हृदमपि भरद्वाजदानमेव आत्मनि पायी चोच्यते ॥ २४ ॥

वेङ्कट० दश रथान् प्रतिभियुक्तान् शतम् च गाः अर्धर्वकुलशतेभ्यः^{१०}, अश्वयः^{११} इति चास्य संज्ञा,
पायवैर्भ्यः^{१२} प्रायच्छत् ॥ २४ ॥

महि राधो विश्वजन्म्यं दधानान् भरद्वाजान्तसार्वज्यो अम्ययष्ट ॥ २५ ॥

महि । राधः । विश्वजन्म्यम् । दधानान् । भरद्वाजान् । सार्वज्यः । अमि । अयष्ट ॥ २५ ॥

स्कन्द० महि राधः 'महि महत्'^१ राधो धनम् विश्वजन्म्यम् सर्वस्मिन् जने साधु भवं वा
'प्रथमात्तरत्वेन दधानान् दत्तं धनं धारयता'^२ भरद्वाजान् सर्वानेव अस्मान् सार्वज्यः सृष्टवपुषः
प्रस्तोकः अमि अयष्ट यन्निरय पूजामात्रवचनः । अमिपूजितवान् । दत्त्वा धनं गृहीतधनान् 'सतः
उत्तरकाष्ठमति'^३ मागसकारैः अभिपूजितवानित्यर्थः ॥ २५ ॥

वेङ्कट० महत् धनम् सर्वपुत्रपौत्रजनहितमेतत् दधानान् अस्मात् भरद्वाजान् सृष्टवपुषः^४ 'अमि
अयष्टवद्'^५ हृदयमिति ॥ २५ ॥

^६ इति अतुर्पाठके सहस्राध्याये अतुर्धिशो धरोः^६ ॥

१-१. सृष्टवपुषः मूको. २. नास्ति मूको. ३. नास्ति वि^६ लपं. ४. प्रतिमतः वि^६.
५. अतुर्धिशो धरोः मूको. ६. अश्वयण मूको. ७. अश्वयं वि^६. ८. पायुताने कु. ९. जलान् मूको.
१०. अश्वयण मूको. ११. अश्वयः वि^६ लः; अश्वय लपं. १२. पायवैर्भ्यः वि^६ लः; आश्वयणैर्भ्यः लपं.
१३-१४. महिमम्. वि^६ कु. १४-१४. 'जनेन दत्तं कथारत्नो वि^६. १५-१५. सतोत्तर मूको.
१६. धर्तं ल लपं. १७-१७. अद् मूको. १८-१८. नास्ति मूको.

वनस्पते वीह्वङ्गो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः ।

गोभिः सन्नद्धो असि वीळपस्वास्थाता ते जयतु जेत्यानि ॥ २६ ॥

वनस्पते । वीळुऽअङ्गः । हि । भूयाः । अस्मत्सखा । प्रतरणः । सुवीरः ।

गोभिः । सम्पन्नद्धः । असि । वीळपस्व । आऽस्थाता । ते । जयतु । जेत्यानि ॥ २६ ॥

स्कन्द० 'वनस्पतिदेवायस्तु च परः' वनस्पतेप्रभृति । रथदेवस्योऽयं परस्तु चो' 'वनस्पते' इत्येतस्मात्प्रभृति ।
 पृथदादिरित्यर्थः । वनस्पतिशब्दोऽयम् 'अथापि तादृशितेन कृत्ववन्निसमा भवन्ति' (वा २,५)
 इत्येवं वनस्पतिविकारे प्रयुक्तः । हे वनस्पते! वनस्पतिविकार! रथ! वीह्वङ्गः हि
 वीह्वनि संस्तव्यानि वदानि अज्ञानदवयवा यस्य स वीह्वङ्गः । हि-शब्दस्तु पदरूपाः एवार्थे
 वा । पृथदादावयव एव भूयाः 'भव त्वम् अस्मात्सखा' अस्माकं सखिस्थानीयः । सखिरवेन
 चात्र सङ्गतं व्यसनेषु अहाने लक्ष्यते । यथा सखा सख्युर्ग्यसनेष्वहाता' तथा त्वम् अस्माकम्
 अहाता' भवेत्यर्थः । प्रतरणः प्रतीयते येन सङ्ग्रामः स प्रतरणः । सङ्ग्रामनिर्वाहणे समर्थे
 इत्यर्थः । सुवीरः शोभनवीरयुक्तः । यस्ते वीरो बौद्धा स शोभनः अभीररस्त्वित्यर्थः । कस्मात् ।
 उच्यते — गोभिः सन्नद्धः असि गोशब्देनाऽत्र' तद्विकारदृश्याणि श्रेष्ठा चोच्यन्ते (इ. वा २,५) ।
 एकवाक्यताप्रसिद्धयर्थं च यत्सङ्ग्रामाव्याहायी' । अस्माद्गोविकारैश्चर्मभिः श्रेष्मणा च सङ्ग्रहः
 ण्ड भन्धने । सम्पद् वक्षोऽसि कस्मात् कृतदायाः सुपायरवात् वीळपस्व वीळपतिः संस्तव्यकर्मा ।
 संस्तवमय इदीकुरु धारसानम् । इदीकुरुवति चारमानं स्वपि आसवाता आरोडा ते सप जयतु जेत्यानि
 इत्यर्थे अयं त्व-प्रत्ययः । 'जेतव्यानि शत्रुसैन्यानि' शत्रुधनानि वा ॥ २६ ॥

षेङ्कट० परी लुचो रथदुन्दुभिदेवायो', ऐन्द्रोऽन्त्योऽर्षधे' । वनस्पते! वदादो भव अस्मात्सखा
 प्रतरणः शोभनवीरयुक्तः । गोविकारैः चर्मभिः सङ्ग्रहः असि । इत्यर्थो भव वदाहः । आस्ताता
 ते जयतु जेतव्यानि ॥ २६ ॥

दिवस्पृथिव्याः पर्यो ज उद्धृतं वनस्पतिभ्यः पर्याभृतं सहैः ।

अपामोज्मानं परि गोभिराष्टुमिन्द्रस्य यज्ञं हविषा रथं यज ॥ २७ ॥

दिवः । पृथिव्याः । परि । ओजः । उद्धृतम् । वनस्पतिभ्यः । परि । आऽभृतम् । सहैः ।

अपाम् । ओज्मानम् । परि । गोभिः । आऽभृतम् । इन्द्रस्य । यज्ञम् । हविषा । रथम् । यज ॥ २७ ॥

स्कन्द० दिवा च पृथिव्याः च ओजः दलं सारः परि उद्धृतम् सर्वं उद्धृतम् । समुद्रियममुन्विषाय
 पिण्डीकृतम् अपामना ध्यवस्थापितम् । कारमस्य हि सारः कारभारमना ध्यवस्थापितम् ।

१-१. वनस्पतेरनुवा पद्य मूको. २ मन्त्रः परस्यैव मूको. ३-३. कसस्यैव मूको. ४. 'तेषा

इता इ. ५ आस्ताता इ. ६. गोऽप्योत्र मूको. ७. वासाऽऽन्त्या' मूको. ८-८. जेतव्यानि नाति
 प्तु' मूको. ९. 'इदिरिदयो वि' इ. १०. देऽन्त्यो' मूको.

आ । क्लृन्द्वाय । बलम् । ओजः । नः । आ । घाः । निः । स्तनिदि । दुःऽऽता । वार्धमानः ।
अप । प्रोष । दुन्दुभे । दुच्छुनाः । इतः । इन्द्रस्य । मुष्टिः । असि । वीज्यस्य ॥ ३० ॥

स्कन्द० आकन्दतिराद्धाने । आ कन्द्य बलम् वाप्रतेनाच्छरणम् । ओजः बलम् नः सप्तम्यर्थे
पश्येय । अस्मात् आ घाः आधेदि । पलवप्रोऽस्मान् कुरु । येन रवदाहृतबलइतनसमर्थो भवाम
इत्यर्थः । किञ्च निः स्तनिदि स्तनतिः शब्दार्थः । स्वयमपि शब्दे कुरु । दुरिता दुरितानि
पापानि अस्माकम् वायमानः अपनयन् । अपनया 'निःश्रानिः अत्र हणनवचनः' । लोकेऽपि हि उवादिना
'वीज्यमानो यः हणति स उच्यते' निःश्रानतीति । सामर्थ्याद्यायान्तर्गीतव्यर्थः^१ । निःश्रानितं कर्मि-
शब्दं कारय । दुरिता द्वितीयावहुवचनस्थापन् आकारः । दुरिता दुर्गंतान् आपत्रवान् अस्मच्छयून् ।
लोकेऽपि द्वापत्रतो दुर्गंत उच्यते । वायमानः पीडयन् । तथा अस्मच्छयून् वाधस्य यथा हणन्ती-
त्यर्थः । 'अप प्रोष प्रोषतिरन्त्यत्र' पर्याप्त्यर्थः । प्रोषु 'पर्याप्त्याविति । इह तु सामर्थ्याद् अपनयनार्थः ।
अपनय' । हे दुन्दुभे । दुच्छुनाः दुर्मिक्षाणि दुच्छुनाः उच्यन्ते । युतोऽपनयानि । इतः अस्मत्समी-
पात्^२ । इन्द्रस्य मुष्टिः अस्ति^३ 'एकवाक्यतासिद्धयर्थे यस्मात्तस्माच्छब्दावध्यादावौ' । यस्माद्
इन्द्रस्य मुष्टिस्थानीयः त्यमसि तस्मात् वीज्यस्य संस्तमथाऽऽस्मानम् रवीकुर्वरमानम् । येन
बलात् मन्दादिसमर्थोऽसीत्यर्थः ॥ ३० ॥

बहुट० अन्दापय सेनाम् । बलम् ओजः च अस्मभ्यम् देदि । निः स्तनिदि दुरितानि वायमानः ।
अप प्रोष दुन्दुभे । राक्षसान् इतः । याथा दुस्तरणम् अपप्रोषयन्म् । इन्द्रस्य मुष्टिः भवति^४ ।
संस्तमभ्य वाप्रयेनाम् ॥ ३० ॥

आमूर्ज प्रत्यावर्तयेमाः केतुमद् दुन्दुभिर्वावदीति ।

समश्वपर्णाश्चरन्ति नो नरोऽस्माकमिन्द्र रथिनो जयन्तु ॥ ३१ ॥

आ । अम् । अज् । प्रतिऽआवर्तय । इमः । केतुऽम् । दुन्दुभिः । वायट्वाति ।

सम् । अश्वऽपर्णाः । चरन्ति । नः । नरः । अस्माकम् । इन्द्र । रथिनः । जयन्तु ॥ ३१ ॥

स्कन्द० अत्र या इत्यर्थागर्थे । अत्र गतिशेषणयोः । हे दुन्दुभे ! 'आ अत्र अर्थात्' क्षिप ।
हन्तुम् आत्मानं प्रति प्रेरयेत्यर्थः । किम् । अम् दूरस्था अस्मच्छत्रसेनाः । प्रत्यावर्तय 'इमाः
या अशि' शेषः अर्थदत्ता नश्यन्ति, ता अपि हन्तुमेव प्रत्यावर्तय । द्वितीयस्तु^५ पादः
परोक्षकृतत्वाद् भिन्नं वाक्यम् । वर्तमानापदेशात् । केतुमद् 'केतुः प्रज्ञानं तेन ग्राहकेण तद्वद्'
केतुमद् । शोभनमित्यर्थः । शोभने हि सन्यक् प्रज्ञया^६ गृह्यते नेतरत् । अथवा केतुराश्वोऽत्र

१. आकन्दराजम् मूको. २. त्वदितकलं कृ. ३-३. निरतन्त्राकणलं मूको. ४-४. दीप्यमानो
पता नया स उच्यते मूको. ५. 'वात्परित इत्यर्थे मूको. ६-६. अथ प्रोषति' मूको. ७. प्रायदर्थः मूको.
८-८. 'पर्याप्त्या वीधि हेतु सा' मूको. ९. उपनय वि'. १०. 'रथिणे मूको. ११-११. 'वायवता'
साधसा' मूको. १२. रथि मूको. १३-१३. नास्ति मूको. १४-१४. ना या अपि मूको. १५. या
द्वितीयस्तु मूको. १६-१६. केता प्रज्ञाने येन तद्वद्. वि'; केता' वि' अ. १७. प्रज्ञाय मूको.

सामर्थ्यात् कान्तिवचनः । कान्तिमत् शोभनम् दुन्दुभिः वावदीति पुनःपुनः घटति । सर्वदा
दुन्दुभिः शोभनं शब्दं करोतीत्यर्थः । 'सगद्वपर्णास्तदयोऽर्धमैन्द्रम् । समद्वपर्णाः' इत्येवमादि
पदस्या ऋचोऽर्धं तदैन्द्रम् । वेदताभेदात् भिन्नमेवेदं पूर्वस्माद् वाक्यात् । समित्यस्य चरन्तीत्येतेन
सम्बन्धः । चरन्तीति च लोडधे कट् । सम् चरन्ति सञ्चरन्तु । शत्रून् 'घ्नन्तः अप्रति-
बध्यमानाः' 'सङ्ग्रामे सञ्चरन्तिवत्यर्थः' । अद्वपर्णाः अद्वपतनाः अद्वगामिनः' । अद्ववपरा इत्यर्थः ।
नः अस्माकम् हवभूताः नरः मनुष्याः । न च केबला 'अद्ववपरा एव' । किं तर्हि ।
हे इन्द्र ! अस्माकम् स्वभूताः रथिनः 'अपि जयन्तु' सङ्ग्रामे ॥ ३१ ॥

इति मनुष्यवसुतस्य स्कन्दस्वामिनः कृती ऋग्वेदभाष्ये 'एकत्रिंशोऽध्यायः ॥

वेङ्कट० अस्मदीयाः सेनाः आ अज शत्रून् प्रति नय, प्रत्यावर्तय च इमाः शत्रुसेनाः । अथ
परोक्षः' । प्रज्ञानयुक्तम् दुन्दुभिः अत्यन्तं शब्दं करोति । सम् चरन्ति अस्मदीयाः पौदारः
अद्वपतनाः । अस्माकम् इन्द्र ! रथिनः शत्रून् जयन्तु ॥ ३१ ॥

'इति चतुर्थाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चत्रिंशो वर्गः' ॥

इत्थं व्याख्येद्वैकत्रिंशत्तमभाष्यं माधवाह्वयः ।

चोष्टेषु निबसद् ग्रामे गोमत्स्यैः समास्ताः' ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्यानं चतुर्थाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सप्तम्यां चतुर्थाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

१. न समरं मूको. २. 'वेदं कट्' इत्यर्थः. ३-३. अत इतिप्रत्ययान्तः मूको. ४-४. एवमेवेति
चालीत्यर्थः मूको. ५. अद्वगमना वि. ६-६. अस्ता एव मूको. ७-७. विजयन्तु मूको. ८. पत्नीः वि.
इत्यर्थः वपर्णाश्च लः अथ प्रत्ययः क प्रत्ययः. ९-९. मारित मूको. १०. अस्माकम् मूको; अस्माकम्
क प्रत्ययः.

अप अष्टमोऽध्यायः

येङ्कुट०

'यज्ञायज्ञा यो भगवये' स्याच्छिलयासति साधयः ।
 भावृषेणु पदन् वाध्यम् प्रगर्धेपदेप्यथ' ॥ १ ॥
 भ्रचोऽइंधांभ' पादाभ्य' सूक्तान्तेषु पुनापुनः ।
 भावर्तमाना दृश्यन्ते सूक्तमप्येव्यपि ऋचिद् ॥ २ ॥
 'ये स्तोत्रभ्यः'१, 'नूष्टुतः'२ वा (च 'अ')राम्यं तर्दसो दानाय'३ ।
 'प्रर्वाणरपने स्वसृत्व'४ चतस्रश्च' निदर्शनम्' ॥ ३ ॥
 भावार्थेयः 'तसो मिमः'५ सन्तयप्यन्धेऽपि'६ तादशाः ।
 'श्रातर्मक्षू'७ इति पादः स्यात् सन्तयप्येऽपि च'८ तादशाः ॥ ४ ॥
 स्तुत्वाऽन्वगम्यदेवानां यत्तदासासते । पुनः ।
 ऋपयो यद्यद्विच्छन्ति यदथांस्ते न पूरणाः ॥ ५ ॥
 भावर्तयन्ति सूफीक्ष यथा (या 'अ')शुंल्लुं स्वराज्यम्'९ ।
 भावर्तन्ते विधेयाश्च 'भुर्द्धिरन्नु आ गृहि'१० ॥ ६ ॥
 सट्टप्रदर्शितपदान् मन्त्राशाधीयते पुनः ।
 आधीयते पुनः कांश्चिद् किं नु स्यात् सत्र कारणम् ॥ ७ ॥
 'नू मे मन्त्राण्यते'११ इति पुनश्चाधीयते पदम् ।
 'युंज्ञेन युहम्'१२ इति च दशमे मण्डले पुनः ॥ ८ ॥
 मन्त्राहुः'१३ कारणं श्रुत्वा यस्मिन्नेव पुनः श्रुता ।
 'नू मे'१४ ह्ययुगिधं सुतो नैयमन्वन्न दृश्यते ॥ ९ ॥
 पृथंविधाया वावृत्तेरन्वेष्टयं प्रयोजनम् ।
 इति यवतुं पदावृत्तिः कर्तुंवावृत्तितो भवेत् ॥ १० ॥
 'युंज्ञेन युहम्'१५ इत्यलयाः 'पुत्रमेव च तादशम्'१६ ।
 तादशां'१७ पुरथ प्राह'१८ भेदोऽयं ज्ञाप्यते पदात् ॥ ११ ॥

१ 'धर्मः वि' ल; 'वर्षां लयं. २. 'कचोदेव' वि' ल लयं; 'कचोदेव' ल प्रस्तावः. ३. 'पादस्य वि' ल लयं. ४. 'अ २, १, १६, २, १३. ५. 'अ ४, १६, २१, १०, २१ प्रष्ट. ६. 'अ २, १३, १३, १४, १२. ७. 'अ २, २३, १९, २४, १६. ८. 'आ वि' ल लयं. ९. 'तेन वि' ल लयं. १०. 'अ १, ५४, १६, १५, ११ प्रष्ट. ११. 'ने च वैकल्य. १२. 'अ १, ५८, १, ६०, ५ प्रष्ट. १३. 'वास्ति लयं. १४. 'अ १, ८०, १-१६. १५. 'अ १, १९, १-'. १६. 'अ ७, १, २०, ५. १७. 'अ १, १६४, ५०, १०, ९०, १६. १८. 'तया वैकल्य. १९. 'तस्या पुत्रेण वि' ल लयं २०. 'तादशमेन वि' ल लयं. २१. 'प्राहः वैकल्य.

तिलमात्रे भिद्यमाने पुनश्चाधीयते पदम् ।

'स सूक्ष्मः' शक्यते शार्ङ्गं वाप्रक्षैरिति^१ निर्णयः ॥ १२ ॥

'पुनान इन्दुवा भर्तु गोमं द्विर्दंसं रुयिम्'^२ ।

पुनरागतमर्धेर्धे पुनश्चाधीयते पदम् ॥ १३ ॥

आघेष्टय योजना कार्पो 'लं वरुनि पुष्यति'^३ ।

द्विर्दंसं रयिं सस्मात् पुनानोऽस्मभ्यमाभर ॥ १४ ॥

त्रिषुक्षितो यथाऽन्धः^४ खान् पको^५ विक्षिप्तमानसः ।

सन्दिग्धे च यथा काकः^६ शाकल्योऽवहितस्तथा^७ ॥ १५ ॥

पूरोप्यिति वक्तव्यम् अप्यायाविषु दक्षितम् ।

शुस्वारयथं बह्वृचानां चतुर्थेऽस्मानिरष्टके ॥ १६ ॥ इति ॥

[४८]

'शंयुधांहरपत्यः (दूषपाणिः) ऋषिः । आद्यानां दद्यान्नाम् अग्निर्वैवता, एकादश्यादि-
पञ्चदश्यान्तानां मरुतः । प्रयोदश्यादीनां तिलवर्णां छिद्रोक्ता इन्द्राव्यो वा, पौडश्यादीनां
षतम्बुनां पूषा, विंशत्यादीनां इशिन, द्वाविंशत्या द्यावाभूर्गो वा । प्रगाथसहस्रम्
(प्रथमा तृतीया च वृद्धी, द्वितीया चतुर्थी च सतोवृद्धी, पञ्चमी वृद्धी,
षष्ठी महासतोवृद्धी, सप्तमी महावृद्धी, अष्टमी महासतोवृद्धी, नवमी
वृद्धी, दशमी सतोवृद्धी, एकादशी कङ्कप्, द्वादशी सतोवृद्धी)
प्रयोदश्याष्टादश्यां पुरवण्णिहो, चतुर्दश्याकोनविंशतीविंशयो वृद्धत्या,
पञ्चदशी अतिप्रगती, षोडशी कङ्कप्, सप्तदशी सतोवृद्धी,
एकविंशती महावृद्धी षषमज्या, द्वाविंशती अनुष्टुप् ।

यज्ञायज्ञा वो अग्रये गिरागिरा च दर्शते ।

प्रप्रं वयममृतं जातवेदसं त्रियं मित्रं न शंसिपम् ॥ १ ॥

यज्ञाऽयंज्ञा । वः । अग्रये । गिराऽगिरा । च । दर्शते ।

प्रऽप्रं । वयम् । अमृतम् । जातवेदसम् । त्रियम् । मित्रम् । न । शंसिपम् ॥ १ ॥

स्कन्द० अतस्तूक्तमपि च आदेशंरद्वाजस्वार्थम् । 'दद्यादितोऽग्नेरक्षणागिक्त्वा' (पूदे ५, ११२) ।

१-१. तस्यं विं ल हपं. २. नामां वैश्वज. ३. आ २, १००, २. ४. 'ऽता विं ल हपं;
'नदः वैश्वज. ५. वको ल हपं. ६. आनकः ल हपं; वयमः विं. ७. 'ऽततां वैश्वज.

८-८. नास्ति सूको.

नृणानि पाणौ कृत्वा इदं सूक्तम् अधीयते तेन नृणपाणिकम् उच्यते । तस्मात्स्यादौ दश ऋचोऽग्नेः । अग्निदेवस्था हर्यर्धः । यज्ञायज्ञ इति सप्तम्येकवचनस्याऽऽकारः । यज्ञेयज्ञे । अन्यत्र चान्यत्र च यज्ञ इत्यर्थः । वः इत्ययमेनेदं बहुवचनम् । त्वाम् अग्नये द्वितीयार्थे चतुर्थी । अग्निम् गिरागिरा च अन्यथा चान्यथा च स्तुत्या । च-सम्भ्रस्तु समुच्चयदेः अर्घस्याऽसम्भवात् पदपूर्णाः । दक्षसे दक्षतेस्तसाहार्यस्येदं रूपम् । बलनाम वा 'दक्षः' शब्दः अन्तर्णीतमत्यर्थः । अत्रापि च द्वितीयार्थे एव चतुर्थी । दक्षं समुत्साहिने बलवन्त वेत्यर्थः । प्रथ 'प्रसमुपोदः पादपूर्णे' (पा ८, १, ८) इत्येवम् एतद् द्विवचनम् । उपसर्गश्चायं प्रदाब्दः शंसिपम् इत्येतेनाख्यायतेन सम्बन्धयितव्यः । वयम् व्यत्ययेनेदं बहुवचनम् । अहम् अनृतम् अमरणधर्माणाम् जातयेदवम् उत्पन्नधनम् उत्तररूपप्रदानं वा त्रियम् मित्रम् न यथा कश्चित्त्रियम् आरमनः प्रशंसेद् एवं प्र शंसिपम् स्तुयामित्पाशात्महे^१ ॥ १ ॥

वेङ्कट० शंसुः । यज्ञेयज्ञे दुभ्यम् अहम् स्तुत्यास्तुत्या प्रवृत्ताय अग्नये शंसनम् कृतवानस्मि ।
सदेवाऽऽह— शंसिपम् अहम् अचूतम् जातयेदसम् त्रियम् इय मित्रम् इति ॥ १ ॥

ऊर्जो नपातं स हिनायमस्मयुर्दाशेम हुव्यदातये ।

भुवद् वाजेष्वविता भुवद् बृध उत त्राता तनूनाम् ॥ २ ॥

ऊर्जः । नपातम् । सः । हिन । अयम् । अस्मद्युः । दाशेम । हुव्यदातये ।

भुवद् । वाजेषु । अविना । भुवद् । बृधः । उत । त्राता । तनूनाम् ॥ २ ॥

स्कन्द० 'ऊर्जो नपातं सः' इति वृष्णदक्षुतेर्वृष्णदोऽवमित्यनेन समाजाधिकरणोऽप्याहार्यः । यः अयम् पूर्वप्रकृतोऽग्निः सः हिन एकोदात्तरवाद् एकनिपातोऽयम् द्विसन्देशसमानार्थः यस्मात्पूर्वं वर्तते । यस्मात् अस्मद्युः अस्मात्कामः । अस्मान् हविर्दानाय हृच्छवीत्यर्थः । यस्मादिति वचनात् तस्मात्कृतो-
प्याहार्यः । तस्मात् ऊर्जो नपातम् ऊर्जे अर्धं शीञ्जलक्षणम् उदकलक्षणं वा । तस्य नपात् वीत्रोऽग्निः । रूपम् । शीत्रेण्यः अन्नवश्च भोषधिवनस्पतयो जायन्ते । भोषधिवनस्पतिभ्य एव जायते । तस्माद्
• अयम् ऊर्जो नपात् । अतुर्धर्षेऽप्र द्वितीया । ऊर्जो नपाते अस्मि अग्नये दाशेम दद्यामेत्याशात्महे । हुव्यदातये द्वितीयार्थे चतुर्थेया । हुव्यदाति हविर्दानम् । दशे च हविषि भुवद् भवतु वाजेषु सह्यामेषु अविता रक्षिता अस्माकम् । भुवद् भवतु च बृधः वर्धयिता उत शाना च, नित्यमेव न सह्यामेष्वेव केवलेषु, तनूनाम् शरीराणाम् अस्माकम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० 'हितेति इति निपातो' द्विपार्थः । ऊर्जः पुत्रं प्राशंसिपम् । सः अयम् खलु अस्म-
त्कामः^२ । तस्मै देवानां हविषीं दाशे हविः दाशेम । स भवतु सह्यामेषु अस्माकं रक्षिता ।
भवतु वर्धयिता, अपि च शाना अन्नानाम् ॥ २ ॥

१-१. दशरज्या ... र्धः सूको. २. स्तुयानोत्पाद्यं सूको. ३-३. मूलकोशेषु पट्टनां वाक्पातानां पूर्वोक्तसमागो दृश्यते । मूलतालव्यप्रार्णा ऋतव्यस्वयोऽप्र हेतुः । ४-४. नास्ति छ हर्ष. ५. अग्निम् च^३ सूको. ६. 'नो वि'.

धृष्या क्षमे अजरो महान् विभास्यर्चिषा ।

अजस्रेण शोचिषा शोशुचच्छुचे सुदीतिभिः सु दीदिहि ॥ ३ ॥

धृष्या । हि । अग्ने । अजरः । महान् । विभासि । अर्चिषा ।

अजस्रेण । शोचिषा । शोशुचत् । शुचे । सुदीतिभिः । सु । दीदिहि ॥ ३ ॥

स्कन्द० इषा हविर्नयनद्वारेण वर्षिता' त्वम् । हि शब्दः पादपूरणः । हे अग्ने ! अजरः जरावर्धितश्च महान् च वर्धितः' परिमाणतो वा विभासि विविधं च दीप्यसे' अर्चिषा दीप्यसा । परस्वार्षीर्षो' निशं वाक्यम् । अत्तच्छुच्ये चाभ्याहृत्यैकवाक्यता योग्या । यो धृष्याजरो' महान् 'विभासि स त्वम्' अजस्रेण अविश्लिष्टेन शोचिषा दीप्यसा प्रभालक्षणया शोशुचत् अस्वर्षी दीप्यमानः हे शुचे ! दीस ! सुदीतिभिः 'दीतिः दीसिः । शोभनदीतिभिः ज्वालाभिः' सु दीदिहि सुष्ठु दीप्यस्य ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वर्षिषा हि अग्ने ! जरावर्धितः महान् विभासि तेजसा । आदित्येन तेजसा दीप्यमानः त्वम् शुचे ! शोभनदीतिभिः दीप्यस्य शोभनम् ॥ ३ ॥

महो देवान् यजसि यक्ष्यानुपक् तव क्रत्वोत दुंसनी ।

अर्वाचः सीं कृणुष्वेऽवसे रास्व वाजोत वस्व ॥ ४ ॥

महः । देवान् । यजसि । यक्षि । आनुपक् । तव । क्त्वा । उत । दुंसनी ।

अर्वाचः । सीम् । कृणुहि । अग्ने । अवसे । रास्व । वाजा । उत । वस्व ॥ ४ ॥

स्कन्द० महः देवान् महान् त्वं महतो वा देवान् यजति लोच्येऽत्र लट् । 'यत्र देवांश्च क्रमेण' यक्षि आनुपक् । आनुपगिति 'देवानाम् आनुपर्वणे' । यो यदा यथा वष्टस्य तं तथा तथा च यजेत्पर्यम् । इष्ट्वा च तव क्त्वा तवैव या प्रजा तथा उत दमना अपटितमपि कर्मनामैतत् द्रष्टव्यम् । क्रमेण अर्वाचः अस्मदभिमुख्यात् । अनुमाहकानित्यर्थः । सीम् सर्वांश्च देवान् कृणुहि कुरु हे अग्ने । अवसे' धनादिभिः तर्पणाय पालनाय वा अस्माकम् । स्वयमपि च 'त्वम् रास्व देहि' याजा अदानि । 'उत वस्व सभजस्वापि' । किम् । अस्मानेव वा हवीरूपाणि सर्वाणि । 'अथवा वस्वेति' वसु याप्यायाम् इत्यस्य रूपम् । याचस्व अस्मत् अदानि हवीरूपाणि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० 'महतः देवान् त्वम् यजसि यजमानानाम् । तथा सति यत्र अस्माकमपि अनुपकम् । तव'

१. वर्षिता मूको. २. वीर्षुः अ वि'. ३. दीप्यसे मूको. ४. 'वात्पर्यस्य मूको. ५. इषाऽगृये मूको. ६. विभासि व मूको. ७-७. सुदीतिभिः ज्वालाभिः वि'. ८. नास्ति कर्प. ९-९. मान चेतो वि'; मत्स्य क्रमेण वि' अ. १०-१०. 'अमाहक्रेण वि'. ११. यजेत्पर्यः मूको. १२. 'अनुपर्वण' मूको. १३. असे मूको. १४-१४. त्यागान् वरेदि मूको. १५-१५. उत तवैवस्य मूको. १६. सति वि'; एषो अ. १७-१७. अथ वस्व' मूको. १८-१८. नास्ति कर्प.

प्रजापतेन ऋषि च कर्मणा अभिमुखात् सर्वान् देवान् कुरु रक्षणाय अग्ने । देहि भद्रानि ।
 ऋषि च अस्मत्त इव च सन्भवस्व ॥ ४ ॥

यमापो अद्र्यो वना गर्भेभूतस्यु पिप्रति ।

सहसा यो मथितो जायते नृभिः पृथिव्या अधि सान्वि ॥ ५ ॥

यम् । आप । अद्र्य । वना । गर्भेम् । भूतस्यु । पिप्रति ।

सहसा । य । मथित । जायते । नृभिः । पृथिव्या । अधि । सान्वि ॥ ५ ॥

स्कन्द० 'यम् आप' उक्त्वात् अद्र्य पर्वता वना वनानि च वृक्षसमूहलक्षणानि गर्भम् गर्भस्थानीयम्
 ऋतस्य पिप्रति' स्तेनस्तेनोपकारेण 'पालयन्ति । य च' सहसा बलेन 'मथित सन्' जायते ।
 केन मथित । नृभिः' मनुष्यै ऋत्विगणारथे । ऋ' । पृथिव्या अधि उपरि सान्वि समुच्छ्रिते
 प्रदश वेधाऽय । यद्विंशतवारिणा हि समुच्छ्रिता वेदि । अथवा सानुनाब्द समुच्छ्रितपर्वता
 विमदशवचन एव । पूर्वान्वेद्य चेद द्वितीय जन्मस्थानवचनम् । सहसा यो मथितो जायते
 नृभिः । ऋ । सामर्थ्याद् यज्ञे वेद्यथा । यद्य पृथिव्या अधि सान्वि समुच्छ्रिते पर्वतादौ प्रदशे
 वायुना ह्लाव्यमानाद् वंशाद्वात् जायते ॥ ५ ॥

घेहूट० 'यम् वसतीवर्षे प्रावाण काष्ठानि च यज्ञस्य गर्भम् पूरयन्ति । य च यज्ञे ऋत्विगिभ
 वलेन मथित जायते पृथिव्या उच्छ्रिते वर्षभूते देययज्ञे' ॥ ५ ॥

'इति चतुर्थांशके अष्टमाध्याये प्रथमो वगः' ॥

आ यः प्रौ भानुना रोदसी उभे धूमेन धावते दिवि ।

तिरस्तमो ददृश ऊर्मास्तु श्यावास्वरोषो वृषा श्यावा अरूपो वृषा ॥ ६ ॥

आ । य । प्रौ । भानुना । रोदसी इति । उभे इति । धूमेन । धावते । दिवि ।

तिर । तम । ददृशे । ऊर्मास्तु । आ । श्यावास्तु । अरूप । वृषा । आ । श्यावा । अरूप । वृषा ॥ ६ ॥

स्कन्द० य च आ प्रौ आभूरयति व्याप्नोति भानुना दीप्त्या रोदसी श्यावाशुधिव्यो उभे । धूमेन च
 भावते गच्छति दिवि पुण्ड्रक । धूमेन दिव स्पृशतीत्यर्थे । सर्वेषा यच्छब्दाना निराकाङ्क्षी
 करणार्थे लच्छब्दोऽध्याहारः । 'साः तिर तिर इति गते, तम' इति कर्मभूतेष्व' योग्यक्रिया
 शब्दाध्याहारः । तिरस्तम तम ददृशे उच्यते । यथा घटादीनां तमसा वर्चन प्रतिबध्यते
 तथाऽपि न प्रतिबध्यते इत्यर्थः । ऋ । उच्यते । ऊर्मास्तु' रात्रियु । आ इति पादपूरणम् । ददृश
 इत्येतेन वा' अर्वागर्थे उच्यते । आ इत्येते अर्वाग उच्यते इति । कीदृशीषु ऊर्मास्तु । उच्यते ।
 श्यावास्तु श्याववर्णास्तु । तमसातीवित्यर्थः । कीदृश । उच्यते— अद्य गन्ता । सर्वेप्राप्रतिहतगति
 रित्यर्थः । श्या वर्णिता इविर्नयनद्वारेण । आ श्यावा आ इत्युपसर्गात् श्यावा इति च

१ १ नास्ति छर्ष २ २ नास्ति मूको ३ 'तनू लक्षणदि मूको ४. ऋतस्य निमित्त मूको.

५ ५ वाङ्गितरस्य मूको ६ ६ मथिते सत् मूको ७ नास्ति मूको ८ ८ मूको ९ ९ नास्ति

स्य १ नास्ति छ १० १०. ०। गित्तरे रणे त मूको ११. कर्मभूते मूको १२ ऊर्मादि यु वि'

१३ वषा मूको

कर्मश्रुतेर्दंशो ह्येतत् क्षिपापदम् मनुपक्षस्यम् । स्वपमपि सा दृशे । सर्वाङ्कं ताः पश्यति । न केवलं
तमः तिरस्कृत्य दृश्यते, पश्यत्यपीत्यर्थः । किम् । श्यावाः श्याववर्णा राश्रीः अरपः वृषा चाक्षिः ॥६॥

वेङ्कट० वा पुरयति यः तेजसा घ्रायापृथिव्यौ लभे भवि, धूमेन सोऽग्निरिक्षे धावते । आ दृश्यते
स तिरस्कृत्य तमांसि । रात्रिषु दृश्यते श्याववर्णांस्तु आरोचमानः वृषा । तथा सर्वाः एव रात्रीः
रोचपद् वा दृश्यते आरोचमानः ॥ ६ ॥

बृहद्भिरग्ने अर्चिभिः शुक्रेण देव शोचिषा ।

भरद्वाजे समिधानो यद्विष्टव रेवतः शुक्र दीदिहि धुमत् पावक दीदिहि ॥ ७ ॥

बृहत्ऽभिः । अग्ने । अर्चिऽभिः । शुक्रेण । देव । शोचिषा ।

भरत्ऽवाजे । समुऽधानः । यद्विष्टव । रेवत् । नुः । शुक्र । दीदिहि । धुमत् । पावक । दीदिहि ॥ ७ ॥

स्कन्द० बृहद्भिः महद्भिः अग्ने । अर्चिभिः दीप्तिभिः ज्वालाख्याभिः शुक्रेण शुक्रपणेन शोचिषा
प्रभालक्षणेन भरद्वाजे समिधानः ताच्छीत्ये चायं पानम् । प्रत्यक्षकृतत्वात् सम्प्रसा भवतिरिक्त-
प्रातिपदिकार्थे प्रथमान्तमेतत् । यत्तच्छब्दावप्याहलैकवाचदरत्वे नेयम् । यस्त्वं मयि भरद्वाज्यै
पार्श्वं कुर्वसि समिन्धनशीलः स हे यद्विष्टव । युवतम ! रेवत् धनसंतुक्तम् । धनं दददित्यर्थः । नः
अस्मादर्थे हे शुक्र ! शुक्रवर्ण ! दीत ! वा इदानीमपि दीदिहि दीप्यस्व । न च सम्भम् । किं
महि । धुमत् दीप्तिमम् । हे पावक ! शोधयितः ! दीदिहि दीप्यस्व ॥ ७ ॥

वेङ्कट० महतोभिः अग्ने ! दीप्तिभिः शुक्रया च देव । ज्वालाया भरद्वाजे मम भ्रातरि दीप्यमानः
युवतम ! त्वम् अस्माकम् धनयुक्तं दीप्तियुक्तं च दीप्यस्व दीप्यमान ! शोधय ! ॥ ७ ॥

विश्वसां गृहपतिर्विशामसि त्वमग्ने मानुषीणाम् ।

शतं पुमिर्विष्टव पांसंहसः समेद्धारं शतं हिमाः स्तोतृभ्यो ये च ददति ॥ ८ ॥

विश्वसाम् । गृहऽपतिः । विशाम् । अस्ति । त्वम् । अग्ने । मानुषीणाम् ।

शतम् । पुऽभिः । यद्विष्टव । पांसि । अंहसः । समुऽद्धारम् । शतम् । हिमाः । स्तोतृऽभ्यः । ये । च । ददति ॥

स्कन्द० अर्धैषमोरेकवाचयताप्रतिद्वयर्थे यत्तच्छब्दावप्याहार्यौ । यः विश्वसाम् सर्वासाम् गृहपतिः
गृहस्य पालयिता स्वामी वा विशाम् मनुष्यजातीनाम् अस्ति त्वम् हे अग्ने ! मानुषीणाम् मनुष्येभ्यः
अवाणाम् । सः शतम् गृहीतार्थे प्रथमैषा । शतेन पुमिः पृथिवि शरीरम् उच्यते प्रजा
वा । शरीरैः प्रजाभिर्वा हे यद्विष्टव । युवतम ! पांसि अंहसः पापात् । समेद्धारम् दीपयित्वा

१. तद् भूको. २. एको विं. ३. नास्ति भूको. ४-४. नास्ति लपं. † नास्ति भूको.

५. *गलः विं; शोचमानः छ. ६. शोच विं लपं. ७. नास्ति विं. ८. मवनां गृहपरिस्ति विं;
*नै गृहपरिस्ति विं अ कु. ९. शरीरेन विं. १०. *धौ । नास्ति दो इत्यर्थः भूको. ११. पापान् भूको.

माम् । अजे महारमित्यर्थः^१ । शतम् हिमाः शतं वर्षाणि । न केवलं समेद्वारमेव । किं तर्हि । स्तोत्रम्भ्यः मत्प्रगृह्णित्यर्थः ये च ददति धनानि^२ राजानोऽभ्ये यां तारय ॥ ८ ॥^३

वेङ्कट० त्वम् अग्ने । सर्वासाम् मातृवीणाम् विशाम् गृह्णतिः अस्ति । स त्वम् शतसदृश्याभिः पुरीभिः युवतम ! पाहि रक्ष आहन्तुः समेद्वारम्^४ शतम् हिमाः । स्तोत्रम्भ्यः ये च ददति तंश्च पाहीति^५ ॥ ८ ॥

त्वं नक्षित्रं कृत्या वसो राधांसि चोदय ।

अस्य रायस्त्वमग्ने रथीरसि विदा गाधं तुचे तु नः ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । चित्रः । कृत्या । वसो इति । राधांसि । चोदय ।

अस्य । रायः । त्वम् । अग्ने । रथीः । अस्ति । विदाः । गाधम् । तुचे । तु । नः ॥ ९ ॥

स्कन्द० त्वञ्च प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रः । पित्र इत्येतच्च नाऽऽमन्त्रितम्^६ । अतो यत्तच्छब्दावध्याहृत्यैक-
पात्पत्ता । 'यः त्वम् चित्रः विशिन्नः सः नः' कर्मप्रबन्धनीययोगलक्षणौवा द्वितीया । तच्छ्रुतेश्च
कर्मप्रबन्धनीयः प्रतिशब्दोऽध्याहार्यः^७ । अस्मान् प्रति पालनेन सह वसो ! प्रशस्त ! 'धनवन् !
यां राधांसि धनानि चोदय प्रेरय । पालय अस्मान्, धनानि च देहीत्यर्थः । किं कारणम् ।
उच्यते । अस्य रायः^८ अर्द्धं पृथिव्यां धनम् अस्य सर्वस्य त्वम् दे अग्ने । रथीः^९ सारथिव-
नोऽयं प्रेरणासामान्याद् इह प्रयुक्तः । प्रेरयिताऽस्ति । दाताऽभीर्यर्थः । किञ्च विदाः वेद्य
जानीहि । ज्ञानेन चाग प्रदाननेव कल्पते । देहीत्यर्थः । किम् । गाधम् गाधशब्दोऽयम् अगाधमुदक-
मित्येवमादिषु उदकमध्ये या भूः पावाश्रिता प्रतिपद्यते तस्या वाचकः । इह तु स्थानसामान्याद्
आश्रयस्थाने प्रयुक्तः । आश्रयस्थानम् । कस्मै । तुचे 'तृक्'^{१०} (निय २,२) इत्यपत्यनाम ।
अपत्याय । तु इति पदपर्यन्तः । नः अस्माकम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० त्वम् अमम्यम् चित्रः^{११} रक्षणार्थं वासपितः^{१२} धनानि चोदय । अस्य इत्यमानस्य धनस्य
त्वम् अग्ने ! नेता भवसि । कर्मभ्य फलम् प्रतिष्ठाम् अपत्यार्थम् अस्माकम् शीघ्रम् ॥ ९ ॥

पथिं त्रोकं तनयं पृथ्वित्वमर्द्वैरप्रयुत्वभिः ।

अग्ने हेळांसि देव्यां युयोधि नोऽर्देवानि हुरांसि च ॥ १० ॥

पथिं । त्रोकम् । तनयम् । पृथ्विभिः । त्वम् । अर्द्वैः । अर्प्रयुत्वभिः ।

अग्ने । हेळांसि । देव्यां । युयोधि । नः । अर्देवानि । हुरांसि । च ॥ १० ॥

१. कर्मप्रबन्धनीयम् सूत्रे. २. धनानि सूत्रे. ३. नास्ति सूत्रे. ४. सूत्रे. यविष्टेरयादिः प्रथमः
२१४ममन्त्रान्ते इहः. ५. 'मिया' क रूपं. ६. पाठी* क रूपं. ७. 'नक्षत्राः' सूत्रे. ८-९. वल्लभिनः
विधिवन्तः सूत्रे. १०. मध्यमत्वात्तः सूत्रे. १०-१०. धनमन्त्रा सूत्रे. ११. एवा सूत्रे. १२. रथी
सूत्रे. १३. इत्येव सूत्रे. १४. 'ना क रूपं. १५. 'पितृ दि' क रूपं.

स्कन्द० पर्विं लोडर्थेऽत्र सद् । पालय । लोकात् तनयम् पुत्रं च वीरं चांसाकम् । पत्न्यैः भावेऽयं
 तृत्वां 'छान्दसस्तात् । पालयैः' त्वम् अद्वैतः अहिंसितैः केनचिदपि हिंसितमशक्यैः । अप्रयुक्तभिः
 यु मिश्रणे । 'अप्रमिश्रणम् अप्रयुक्', 'तद्वत् अप्रयुक्तम् । मत्वेर्' वानिप् । तैः अप्रयुक्तभिः ।
 मन्थेनामिश्रितैः । अत्यन्तासाधारणैरित्यर्थः । किञ्च, हे अग्ने ! 'हेलाति' क्रोधरूपाणि देवा
 देवानां स्वरूपाणि भूतानि युवोधि पृथक् कुरु नः' पञ्चम्यर्थेणा पृथी । अमृतः । अस्माकमुपरि
 ये देवाणां क्रोधाः तान् अपनयेत्पथं । न च तादेव केवलम् । किं तर्हि । अदेवानि हराति च
 अदेवा रक्षसादयः, तरुतुंकाणि यानि, तानि तरुतादृचर्याद् अदेवानोत्पुच्छयन्ते । हरांसि
 हिंसाकौटिल्यानि च । हृद् कौटिल्ये इति । रक्षमादीनां हिंसाकौटिल्यानि 'चाहृत्य या मरमाहु'
 प्रयुज्यतः ताश्चेत्यर्थः ॥ १० ॥^{११}

वेङ्कट० पारय^१ पुत्रम् पौत्रं च पारणोपार्थैः त्वम् अहिंसितैः अत्रसैः । अग्ने ! क्रोधान् देवकृतान्^२
 पृथक् कुरु, अस्माकम् रक्षांसि च कुटिलगमनानि ॥ १० ॥

^१इति चतुर्थांशके अष्टमाध्याये द्वितीयो वर्गः^{११} ॥

आ संखायः सचर्दुर्घां धेनुमजध्वमुप नर्व्यसा वचः । सृजध्वमनपस्फुराम् ॥११॥

आ । संखायः । सचःऽदुर्घान् । धेनुम् । अजध्वम् । उर्प । नर्व्यसा । वचः । सृजध्वम् । अनपस्फुराम् ॥११॥

स्कन्द० 'आदित्यो वा मरुतो वा पृथयो वा प्रगाथः, तत्र योऽपमनन्तरः प्रगाथोऽत्र सूक्ते,
 प्रगाथ इति ऋच आख्याः, स आदित्यदेवतो मरुदेवतो वा पृथिदेवतो वा । प्रगाथां सैषां
 विकल्पानां पृथिनदेवत्वम् ऋगक्षरेष्वास्त्वत्तमं दृश्यते । पृथिरिति च मरुतां मतोच्यते । कुत
 पत्तत् । 'पृथि योचन्त मातरम्' (ऋ ५, ५२, १६) इत्यादौ मन्त्रान्तरं पृथेर्मरुतां मानुस्-
 दर्शनात् । सा च गौः । 'गोमातरो यन्तुभयन्ते अग्निभिः' (ऋ १, ८५, ३) इति दर्शनाद्
 गोशब्दस्य च सर्गादिमरुतां त्वि प्रसिद्धतरत्वात् । यौवां पृथिशब्दस्य सुनामत्वात् ।

हे संखायः ! आदित्यः सचर्दुर्घाम् सचः अमृतं तत्सदृशं वा पृथिलक्षणम् उदकं तद् वा दोग्धि पृथिः
 दोग्धी यौवां सा सचर्दुर्घा वां धेनुम् दोग्धीम् आ अजध्वम् अजतिरित्यर्थः । सामर्थ्यात्पञ्चान्तर्णी-
 तपथर्थः^{१२} । आगामपथ स्वपथे । आगत्य च नव्यसा नवतरेण अन्यैः स्तोत्रभिरदृष्टपूर्वेण वचः^{१३}
 नृतीपार्थे एषा प्रथमा । वचसा स्तुतिरक्षणैव उप सृजध्वम् उपेत्येव समित्यस्य स्थाने । संसृजत^{१४}
 मिश्रयत । स्तुतेत्यर्थः । कीदृशीम् । उच्यते । अनपस्फुराम् अविचालिनीम् ॥ ११ ॥^{१५}

वेङ्कट० चौमकः— 'आदित्यो वा मरुतः पृथयो वा प्रगाथस्तत्र' (तु. युदे ५, ११३, ११४; कल २,
 ६, ४८) इति । अस्मिन् सूक्तेऽर्थे^{१६} प्रगाथ आदित्यदेवतो वा मरुदेवतो वा पृथिदेवतो
 वेत्यर्थः । तत्र पृथि देवत्वम् ऋगक्षरेषु^{१७} दृश्यते । हे संखायः ! अमृतदुग्धम् धेनुम् नवतरेण
 स्तोत्रेण उच आ अजध्वम्, विसृजध्वं^{१८} च दात्रः तां प्रस्फुरन्तीम् ॥ ११ ॥

१. वीं सूको. २. पतिभिः विं; पतिभिः विं. ३. व विं. ४-४. पालयैः सूको.
 ५-५. अप्रमिश्रणमपुत्रत्वात् सूको. ६-६. 'प्रयुक्तवृत्तार्थे' सूको. ७. देवा सूको. ८. न सूको.
 ९. चाहृत्योत्पत्तौ सूको. १०. सूको. इदं भाष्यम् २१तममन्त्रभाष्यस्य मध्ये पठितम्. ११. पां सूको.
 १२. देव ल रूपं. १३-१३. भासित सूको. १४. आगम्यार्थं सूको. १५. वच सूको. १६. संसृज
 सूको. १७. सूको. इदं भाष्यम् २१तममन्त्रभाष्यान्तरं प्रगाथाद्विहितम्. १८. युजे^० सूको.
 १९. पृथि^० ल रूपं २०. विसृजध्वं सूको.

या शर्षीय मारुताय स्वभानवे श्रवोऽमृत्यु धुक्षत ।

या मृच्छीके मरुतां तुराणां या सुधैरेवधायरी ॥ १२ ॥

या । शर्षीय । मारुताय । स्वभानवे । श्रवः । अमृत्यु । धुक्षत ।

या । मृच्छीके । मरुतां । तुराणां । या । सुधैः । एवधायरी ॥ १२ ॥

स्कान्द० 'या किं करोति । उच्यते—[या शर्षीयां यज्य मारुताय मरुतममृत्युलक्षणाय स्वभानवे स्वर्ग-
दीप्ताय ध्रुवः अन्नम् अमृतलक्षणं वृष्ट्युदकलक्षणं वा अमृत्यु कार्यशब्दोऽयं कारणे प्रयुक्तो
'नलोदकं पादरोमा' इति यथा । अमृत्युकारणभूतम् धुक्षत दोषिध । या स्वपुत्राणां मरुताम्
शर्षीय अमृतं वृष्ट्युदकलक्षणं वा शौचीत्यर्थः । या च मृच्छीके सुखे । सप्तमीनिर्देशाद् वर्तते
इति याग्यदोषः । तेनेतेन उपकारेण सुखं करोतीत्यर्थः । केयाम् । मरुताम् । या च तुराणाम् । हिंस्ति-
तृणाम् हुग्नेः सहयोगलक्षणया तृतीया । सुखैः सह एववायरी 'एवञ्जः कामवचना', यातिरपि
श्रुतार्थोक्त्यर्थः । कामानां याऽप्यगमयित्री श्रोतृन् प्रति । सुखानाम् अन्येषां च कामानां श्रोतृणां
प्रापयित्रीत्यर्थः । या श्रवो धुक्षत, या च मृच्छीके मरुतां वर्तते, या च एवधायरी, तां
सर्वदुषां धेनुम् अजध्वं संसृजध्वं नवतरेण वचसैत्यर्थं यश्चन्द्रशुक्लच्छन्दम् अथ्वाहत्याला ऋचः
पूर्ववर्षैकवाचमता योज्या । मारुतरूपक्षे स्वस्य प्रगाथस्य—या शर्षीय मारुताय श्रवो धुक्षत या
च मृच्छीके मरुताम्, तां सर्वदुषां धेनुम् अजध्वम् संसृजध्वम् च नवतरेण वचसा । 'सा या काचि-
दित्येवं' मरुतां प्राधान्याद् देवतात्वं गुणमावक्ष्ये धेनोरिति व्याख्येयम् । आदित्यदेवतात्वरूपक्षे
तु—शर्षीय मारुताय स्वभानव इत्येतैरादित्यसमूह उच्यते इति व्याख्येयम् । कथम् ।
मरुतां सम्बन्धी मारुत आदित्यसमूहः । केन सम्बन्धेन सम्बन्धीत । तदीयरसादानलक्षणत ।
अथवा मारुत इति मरुतां नाम । तेषां स्तुत्यतया सम्बन्धी मारुत आदित्यसमूहः । स्वयं
च दीप्तत्वात् स्वभानुः । तस्यै स्तुत्यां दास्यत इत्येवमर्थः । या यौः श्रवः वृष्ट्युदकलक्षणमन्न
दोषिध, या च मृच्छीके मरुताम् आदित्यसमूहसम्बन्धिनां वर्तते, तां सर्वदुषां धेनुं दिवम् अजध्वम्
संसृजध्वम् वेति । पूर्ववदेव चात्रापि सर्वदुषाया धेनोरप्राधान्यम् आदित्ययागस्यैव प्राधान्याद् देव-
तात्वमिति ॥ १२ ॥

येऽङ्क० या मारुताय देवाय स्वभूलदीप्तये श्रवणीयम् अमरणे उद्रेतु पयः धुक्षते । या च
मरुताम् गन्तृणाम् सुखे वर्तते । या च सुखैः सदैव गमयश्श्रीः । यदा मारुतः प्रगाथः
तदा मरुतां मातृदारा स्तुतिः । अथ यदाऽऽदित्या तदा तेषां मातुः । अदितिर्हि शुभि-
भूत्वा मरुतश्रोत्राद्यामास ॥ १२ ॥

भ्रद्वाजायावं धुक्षत द्विता । धेनुं च विश्वदीहसमिपं च विश्वभोजसम् ॥ १३ ॥

भ्रद्वाजाया । अवं । धुक्षत । द्विता । धेनुम् । च । विश्वदीहसम् । शर्मम् । च । विश्वभोजसम् ॥ १३ ॥

१-१. मूको. इह भाष्यम् २।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००।
२. भारिल मूको १-२. 'उभयगतम वचनः मूको. ३. दुष्म मूको. ५. भारिल मूको. ६-९. भाष्यमि
विः, अथविधि' वि'. ७. मरुति मूको. ८. तथा मूको. ९. दुष्म मूको; मृष्ट्यु इत् प्रस्तावः.

स्कन्द० 'बहुदेवतोऽन्यः'। पूर्वस्मात्प्रगाथादन्यस्ततो योऽनन्तरः स बहुदेवतः'। यद्य इन्द्राद्या देवता यस्य स बहुदेवता'। अथान्यः किं प्रगाथं एष । न । किं तर्हि । नृचः'। कुत एतत् । पीप्पलीहन्तरवा 'नृचः परो मातुतः पृथिसूक्ते' (बुदे ५, ११३) इति परब्रह्मणात् एवोऽपि पीप्पलीभ्यः नृच एवेति गम्यते । 'सं व इन्द्रम्' इत्युत्तरत्र तत्पठदध्युत्तेयैश्चोऽन्वदोऽध्याहार्यः । भरद्वाजाय मम भरद्वाजस्वार्थाय वा पुत्रत यः' पृथिवी प्रति दोग्धि दुग्धवान् वा । द्विधा द्विगन्धोऽत्रानेकत्व-मात्रोपलक्षणार्थः । ता-शब्दोऽपि धा-प्रत्ययार्थः । द्विधा अनेकधा । नानाप्रकारमित्यर्थः । किम् अवधुक्तत । धेनुम् 'व धेनुशब्दोऽत्र' सामर्थ्याद् दिवि' वर्तते । धेनुं च दध्यात्वात् वृष्टिम् । कीदृशीम् । विश्वदोहणम् सर्वस्वार्थाय दोग्धन्याम् । इधम् च अन्नं च । कीदृशम् । विश्वभोजनम् सर्वस्वोपभोग्यम् । यो' मल्लं पुलोकाद् वृष्टिम् अन्नं च ददाति दत्तवान् वेददर्शः' ॥ १३ ॥

वेङ्कट० लिङ्गोक्तदेवतस्तुचः । भरद्वाजाय मम आये वे' ॥ 'अव पुत्रत' इन्द्रम् इन्द्रादयो वक्ष्यमाणः' । कथं' द्वैधमित्याह — गाम् च विश्वस्य' दोग्धीम् अक्षम् च सर्वस्य भोजयित् ॥ १३ ॥

तं व इन्द्रं न सुक्रतुं वरुणमिव मायिनम् ।
अर्धमणं न मन्द्रं सूप्रभोजसं विष्णुं न स्तुप आदिशे ॥ १४ ॥

तम् । वः । इन्द्रम् । न । सुऽक्रतुम् । वरुणम्ऽइव । मायिनम् ।
अर्धमणम् । न । मन्द्रम् । सूप्रऽभोजसम् । विष्णुम् । न । स्तुपे । आऽदिशे ॥ १४ ॥

स्कन्द० यः 'भरद्वाजाय मम पुत्रत तम् स्वा' वैश्वदेवं गणम् इन्द्रादीन्विव सुक्रतुत्वादिगुणान् स्तुपे इति । कथं पुनः स्तुपे । उच्यते—तम् नः प्यत्ययेनेदं बहुवचनम् । त्वाम् इन्द्रम् । न-शब्दोऽत्र सर्वप्रोपरिष्ठादुपमार्थीयः, उपमार्थीयत्वात् 'अस्त्युपमानस्य सम्प्रत्यये प्रयोगः' (या ७, ३१) इति पदपूरणः समुच्चयार्थो वा । इन्द्रं च । सुक्रतुम् सुकर्मणं सुवृत्तानं वा वरुणम् इव अयम् अपि इत्यन्वदो नशब्दपार पदपूरणः समुच्चयार्थो वा । वरुणं च मायिनम् मायावन्तम् । अर्धमणम् न अर्धमणं च मन्द्रम् स्तुरत्यं हर्षयितारं वा । सूप्रभोजसम् सूप्रमिति अन्नसनाम गताशुभ्यते सर्वानात् (तु. या ६, १७) । तस्य भोक्तारं स्वनेोपकारेण पालयितारम् । अथवा सूप्रं देवम् आज्यपयवादि हविः तस्य भोक्तारम् अभ्यवहतात्म् विष्णुम् न विष्णुं च स्तुपे प्यत्ययेनायं मध्यमः । स्तौमि आदिशे इदमिदं चाभिधेयम् मरुतेत्येवं विसन्धम् आदेऽण्डम् अभिप्रेतात् अर्धान् । विसन्धं चाधिगुमित्यर्थः । एवमत्र तुचे नशब्देवसन्धयोः पदपूरणत्वात् समुच्चयार्थत्वाद् वा इन्द्रादीनां देवतात्वम् । अथवा उपमार्थनशब्देवसन्धुत्तेरिन्द्रादयोऽत्रोपमानभूताः । देवतारं तु वैश्वदेवरस्य गणस्य । 'बहुदेवतोऽन्यः' इत्येतदपि वैश्वदेवतणापेक्षमेव ॥ १४ ॥

१. *देवता सूको. २ सा सूको. ३. देवता सूको. ४. प्रगाथा सूको. ५. अथ वि'; अथ वि'.
६-९. धेनुं पदेतु' सूको. ७. 'धर्मादपि वरुं सूको. ८. यो यो वि'. ९. 'यानिव' सूको. १०. वा
सूको. ११-११. अवस्तु' लयं. १२. 'वा ल लयं. १३. तथा वि' लयं. १४. 'आरव ल लयं.
१५-१५. पुत्रं त्वाम् सूको. १६. एतः परो देवतः इन्द्रम वृते (५, ११३).
श-११८ *

वेङ्कट० तम् पुष्पदर्थम् इन्द्रम् च सुप्रज्ञानम् यरुणम् च प्रज्ञावन्तम् अर्यमणम् च मादधितारम्
गच्छदक्षं प्रदातारम् त्रिष्णुम् च सौमि॑ धनादेशाय॑ ॥ १४ ॥

त्वेपं शर्धो न मारुतं तुविष्वण्यनर्वाणं पूषणं सं यथा श्रुता ।

सं सहस्रा कारिष्वर्षणिभ्य आं आविर्गूळहा वसू करत् सुवेदा नो वसू करत् ॥१५॥

त्वेषम् । शर्धोः । न । मारुतम् । तुविऽस्वर्नि । अनर्वाणम् । पूषणम् । सम् । यथा । श्रुता ।

सम् । सहस्रा । कारिष्व । वर्षणिभ्यः । आ । आविः । गूळहा । वसू । करत् । सुवेदा । नः । वसू । करत् ॥

स्कन्द० किम् इन्द्रादीनेव केवलम् । न । किं तर्हि । त्वेषम् न-तत्त्वः पूर्ववत् पदपूरणः । समुच्चवाप्यो
वा । त्वेषमित्यथांश्च षट्सप्तमर्षमेव । त्वेषम् शर्धोः वीक्षं च 'बलम् कर्म' तन् मारुतम् मरुत्समुह-
लक्षणम् । कीदृशम् । तुविष्वणि तुविशब्दम् । न च मारुतमेव शर्धोः केवलम् । अनर्वाणम्
पूषणम् अनर्वाणमित्येतत् पुलिन्द्रत्वादुत्तरस्य पूष्यो विशेषणम्, न पूर्वस्य मारुतस्य शर्धोः ।
अस्य चान्यं प्रति आश्रिततया नामवैत्यम् । अनर्वाणम् अन्यप्रादानाश्रितं पूषणम् ।
सम् यथा श्रुता सम् सहस्रा कारिष्व । समिर्युपसर्गस्य शब्देषु सङ्ख्येषु च भेदेन श्रुतेः कारिष्वित्या-
ख्यातमपि भेदेनैव योजयितव्यम् । यथैषाम् इन्द्रादीनाम् एकैको 'वैश्वदेवो गणः' स्तुत्याराधितः
सम् कारिष्व सम्यक् करोति शतानि । कस्य । सामर्थ्याद् अभिप्रेतानाम् । सम् सहस्रा
कारिष्व सहस्राणि च सम्यक् करोति । वर्षणिभ्यः षट्सप्तं एषा चतुर्था । चर्षणीनां
मनुष्याणाम् अस्माकम् । अथवा इयं सम्प्रदान एव चतुर्था । तच्छ्रुतेस्तु 'कारिष्व इति'
करोतिः क्रियासामान्यवचन इह दाते वर्तते । यथा शतानि सहस्राणि च सम्यक् ददाति
मनुष्येभ्योऽस्मभ्यमित्यर्थः । यथा 'गूळहा गूळानि' वसू वसूनि धनानि आविः' करत् आविष्करोति ।
अप्रक्याप्तानि धानि सानि लोके प्रक्याप्तानि करोतीत्यर्थः । यथा च सुवेदा विन्दतेर्लभार्थत्वेर्द
रूपम् । गूळभानि नः 'वसू वसूनि करत् करोति' ॥ १५ ॥

वेङ्कट० वीक्षम् शर्धोः च मारुतम् बहुस्वनम्^१ तथान्वयिन्तु अप्रयतम् पूषणम् च सौमि सह स्तुतिं^२
करोमि । यथा शतानि^३ सहस्राणि च वसूनि करोति मनुष्येभ्यस्तथा सौमि । स एषा मस्माकम्
गूळानि वसूनि आविः करोतु सुषणः । भरद्वाजापेति प्रगाथे^४ मारुतो^५ गणो वा स्तुयते ।
तत्रोपमार्थीयः सङ्गच्छन्ते । तस्मिन् पक्षेऽथ मन्त्रः षोडश इति । यथा मारुतं शर्धोऽस्त्रोप्यन् एवं
पूषणमपि सौमीति ॥ १५ ॥

आ मां पूषन्नुपं द्रव शंसिपुं नु ते अपिकर्ण आघृणे । अघा अर्यो अरातयः ॥ १६ ॥

आ । मा । पूषन् । उषं । द्रव । शंसिपुम् । नु । ते । अपिऽकर्णो । आघृणे । अघाः । अर्यः । अरातयः ॥ १६ ॥

१. सौ मूले. २. धनादेशे० ल; धनम् यदेशा० लषे; धनादेशे० ल प्रस्तावः ३-३. वलनां मूको.
४. उपसर्गः मूको. ५. इत्यः परं १४ तममन्त्रमाधे मूलकोशे लिखितमगासीत्. ६. काशानि०
मको. ७-७. 'देशोपगुण मूको. ८-८. वार्षिदिमि मूको. ९-९. युष्ठा युष्टानि मूको. १०. अरि मूको.
११-११. नातिव मूको. १२. रषेन् मूको. १३. वसूणाम् मूको. १४. नातिव मूको.
१५. गणानि मूको. १६. गणो मूको. १७. मारुते ल लषे.

स्कन्द० 'आ मा पृथलिति वीण्यध्वतसः' (तु. वृदे ५, ११४) । 'आ मा पृथद्' इत्येताव्रतसोऽपि पृथदेवत्याः । मा मां भरद्वाजनामानम् ऋषिं हे पृथद् । उप आ इव उपागच्छ । शंसिषम् शंसु स्तुतौ । स्तौमि । नु क्षिप्रम् ते द्वितीयाधैपा चतुर्थी । त्वाम् अपिकर्णे कर्णशब्दोऽपठितोऽपि कर्मनाम् । 'कणशब्दस्य कर्मनाम्नोऽयम् अकारकोपः' । अपिनतं प्राप्तम् अधोऽनुष्ठितं यत्कर्म तद् अपिकर्णम् । तस्मिन्नपिकर्णे प्राप्ते अधोऽनुष्ठिते कर्मणि यागलक्षणे । आपुणे । आगतदीप्ते । कथया पृषिः क्षरिता दक्ष्णा पूर्णो रतिः, 'सु कक्षैणैवासको यस्य स आपृषिः' । वक्ष्यति हि 'क्षेरिव तेऽवृकमास्तु सक्यम्' (ऋ ६, ४८, १८) इति । तस्य सम्बोधनम् । हे आपुणे । किं पुनः कारणं स्तौषि । उच्यते । भवाः पापाः अर्थः अस्मद्द्वेषिणः आगतयः यदात्तारो हविषाम् । 'तानुचैः जहि त्वमिरयमिप्रायः' ।

अथवैवमन्मथाऽस्या ऋचोऽर्थयोजना । मां हे पृथद् ! उपागच्छ । उपागताय च शंसिषम् । शंसतिः कथनार्थः । कथयामि । ते तुभ्यम् । अपिकर्णे कर्णशब्दः प्रसिद्धसरीरावयववचनः । एवम् अपिगते प्राप्ते इत्येते सङ्कष्टीभूताय तुभ्यम् उपांशु कर्णे कथयामि । नु-शब्दो नेत्यर्थः । किं किं कथयसि । उच्यते । हे आपुणे ! अधाः सर्वत्रापि द्वितीयाधै प्रथमा । पागद् कूरकर्मणः अरीन् धात्मीयान् अकृतहविषः । तान् जहीत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

वेङ्कट० हे पृथद् ! मां 'उप आ इव' । आगतपुणे ! क्षिप्रम् अहम् शंसामि तव कर्णसमीपे 'आह्वयमाना आहन्तारश्च' अभिताम्नारः मम शत्रवो भवन्तु, भवन्ति वेति ॥ १६ ॥

'इति चतुर्थांशके अष्टमाध्याये तृतीयो वारः' ॥

मा काकम्बीरमुद् वृहो वनस्पतिमशस्तीर्वि हि नीनशः ।

मोत सरो अह एवा चन ग्रीवा आदधते वेः ॥ १७ ॥

मा । काकम्बीरम् । उत् । वृहः । वनस्पतिम् । अशस्तीः । वि । हि । नीनशः ।
मा । उत । सूरः । अहरति । एव । चन । ग्रीवाः । आदधते । वेरिति वेः ॥ १७ ॥

स्कन्द० एक लौक्ये । कर्कं काकः 'लौक्यम् । प्रायो हितवियया' प्रार्थना । तथा यो श्रियते धार्यते स काकम्बीरः । प्रायो जीवितलक्षणम् । 'प्रायो हितवियया' वृष्ण्या प्रागभिर्जीवितं धार्यते । तम् काकम्बीरम् अस्माकम् मा उत वृहः वृह उद्यमने । मा उद्योतीः मा उद्यार्थीः । कथम् । वनस्पतिम् 'लुप्तोपममेतत् । वनस्पतिमिव । यथा कश्चिन्महाबलो इत्यन्यो' वा वृक्षं समुद्रस्येवम् अस्माकं जीवितं मोक्षार्थीः । चिरं जीवयास्मानित्यर्थः । अशस्तीः अशस्तिवृत्' ।

१. मायो देवताः मूको. २. स्तौमि वि. ३. नास्ति मूको. ४-४. करणमुद् नाम्ने मूको.
५-५. तदधिक विस्तरम् मूको. ६. आपदीपो मूको. ७-७. स कक्षेया सारो यस्य आपुणे मूको.
८-८. तानुचै ... निरयमि मूको. ९. 'शब्दाप्रसिद्धराराण्यवर च नः मूको. १०. ना उच्यते केचनः मूको.
११. अहद् हविषा ता मूको. १२. माग् वि. १३-१३. इव सपे. १४-१४. ध्यानमादाय च मूको.
१५-१५. नास्ति मूको. १६-१६. लौक्यत तदियया वि. लौक्यतया तदियया वि. १७-१७. एवो दि
१८. हविषा मूको. १९. वनस्पतीन् मूको. २०. जीवतामि मूको. २१. मर्ष-
तिपद् मूको.

वैरिणोऽस्माकम् वि हि नीनशः विनाशय । द्विशब्दस्तु पदप्रणः । मा उत उतप्रशब्दोऽयं चार्थे ।
मा च त्वत्प्रसादात् सूर्यः सूर्यः अहः दिवसम् 'एष चर्न' एवशब्द एवमित्यस्यार्थे^१ । चतुशब्द एवमिति
पुत्रेयैथेत्यस्यार्थे । यथा श्रीवाः वेः पक्षिणः कश्चिद्रस्तेन सहसा^२ निरुप्य गारणार्थं भारयेद् एवम्
आदपते दध धारणे । आधरत् । किं पुनरहो धारणम् । उच्यते । उपलब्धविरोधः । स कथं
भवति । यद्यन्धर्थं भवति । अन्धो द्यहनोपलभते, अत इदम् अहर्धारणप्रतिषेधद्वारेणाऽनन्धत्वमाशा-
स्यते । मा च त्वत्प्रसादात् सूर्यो धार्याद् येनाहनोपलभामह इत्यर्थः । सूर्यप्रभवं हि चक्षुः,
अत इदं सूर्याद् अनन्धत्वमाशास्यते ॥ १७ ॥

वेङ्कट० मा काकानां^३ भर्तारं काकैर्वा विविटम् उद् बृहः वनस्पतिम् इति पुत्रपौत्रपरिवृत्तत्वा-
स्तनोऽनुदाहरणमाशास्ये । तदर्थम् भारतीः वि नाशय । मा अपि च सुवीरो योद्धा अद्धि
एव पक्षिणो प्रहणार्थम् श्रीवाः आधारवत्^४ सुतं कण्ठे गृह्णारिवति अरतिभिः अनभिभवमाशास्ये ॥१७॥

द्वैतेरिव तेऽवृकर्मस्तु सुरलयम् । अच्छिद्रस्य दधन्वतः सुपूर्णस्य दधन्वतः ॥ १८ ॥

द्वैतेऽश्व । ते । अवृकम् । अस्तु । सुरलयम् ।

अच्छिद्रस्य । दधन्वतः । सुपूर्णस्य । दधन्वतः ॥ १८ ॥

स्कन्द० द्वैतेः इव^५ ते तव स्वभूतस्य स्वया सहैवास्माकम् अवृकम्^६ वृकशब्दोऽयं वृकशब्देः छेदनार्थस्य ।
अवृकम् अवृणम् अच्छिद्रम् । सममित्यर्थः । अथवा वृकसदृशं वृकं हिंसकम् । अवृकम् अहिंसकम् ।
अपि वा वृकमिति वृक वृक आदाने इत्यस्य रूपम् । अवृकम् अनादात् । अभिप्रेतानाम् अनप-
हारकमित्यर्थः^७ । 'अस्तु भवतु सद्यम्'^८ । कीदृशस्य द्वैतेः । उच्यते—अच्छिद्रस्य छिद्रवर्जितस्य ।
रुद्रस्येत्यर्थः । दधन्वतः दधिमतः । न च श्लोकेन दध्ना तद्वतः । किं पुनः । सुपूर्णस्य बहुना
दध्ना पूरितस्य । प्रशंसायाम् अप्यभिधानीं मत्तुप् । तेनापौनरुक्त्यन्^९ । प्रयास्येन दध्ना तद्वतः ॥ १८ ॥

वेङ्कट० द्वैतेः इव ते अहिंसकम् अस्तु सत्यम् अच्छिद्रस्य दधियुक्तस्य अत्यन्तं पूर्णस्य ॥ १८ ॥

पुरो हि मर्त्यैरसि समो देवैरुत श्रिया ।

अभि ह्ययः पूपन् पृतनासु नस्त्यमवां नूनं यथा पुरा ॥ १९ ॥

पुरः । हि । मर्त्यैः । असि । समः । देवैः । उत । श्रिया ।

अभि । ह्ययः । पूपन् । पृतनासु । नुः । त्वम् । अर्वा । नूनम् । यथा । पुरा ॥ १९ ॥

स्कन्द० पुरो हि मर्त्यैः^{१०} इति परशब्द उक्तवचनः । द्विशब्दो यस्मादर्थे । यस्मात् उक्तवृत्तः ।
मर्त्यैः पञ्चमर्थं पृषा तृतीय्या । मनुष्येभ्यः त्वम् अस्मि^{११} । समः च देवैः इन्द्रादिभिः श्रिया
च लक्ष्यम् । उत-शब्दस्तु पदप्रणः । यस्मादिति वचनात् तस्मादित्यप्याहार्यम् । तस्मात्

१-१. एकवचनं सूको. २. इत्यस्यै सूको. ३. वसना सूको. ४. कानाम् सूको. ५. अपा
लु कर्ष. ६. इति सूको. ७. अहिंसूको. ८. ना सूको. ९. 'नाप्यवहा' सूको. १०. स तस्युः
सूको. ११. तेन पौत्रं सूको. १२. न सूको. १३. असि मनुष्येभ्यः सूको.

अभिरुच्यः अभिपश्य' हे पूषन् । धृतनाम्न सङ्ग्रामेषु नः अस्मान् त्वम्^१ अथ धालय नूनम्
नून-शब्दोऽप्रेक्षानीमित्यस्यार्थः । इदानीन् यथा पुरा पूर्वस्मिन् काले तद्वत् ॥ १९ ॥

वेङ्कट० मर्त्येभ्यस्त्वम् परः हि भवसि । देवैः च समः भवसि धनेन । 'पूषा वै धनानामघनं
' पाणिभ्यामुपनिधाता' (तु. भाष १, १, २, २७) इति विज्ञापते । अग्नि पश्य' अस्मान् त्वम् पूषन् ।
सङ्ग्रामेषु । रक्ष इदानीमपि, यथा पुरा 'त्वम् अरक्षः' ॥ १९ ॥

वामी वामस्य धृतयः प्रणीतिरस्तु सूनुता ।

देवस्य वा मरुतो मर्त्यस्य वेजानस्य प्रयज्यवः ॥ २० ॥

वामी । वामस्य । धृतयः । प्रणीतिः । अस्तु । सूनुता ।

देवस्य । वा । मरुतः । मर्त्यस्य । वा । ईजानस्य । प्रयज्यवः ॥ २० ॥

स्कन्द० "तवः परो मारुतः^१ पृथिसूक्ते' (बृदे ५, ११३) । त्वोऽयं पौष्णीभ्यः परः मरुदेवतः पृथिसूक्ते ।
पृथिसूक्तमिति पृथिसम्बन्धात् कृष्णपाणिकस्य 'पूर्वाचार्यस्य ... । वामी' वननीया युष्माकम्
वामस्य वननीयस्य हविषः एकदेशमृता यजमानस्य स्वभूता हे धृतयः । कम्पयितारः ! शश्रूषाम्
प्रणीतिः देवान् प्रति प्रणीयमानत्वात् 'प्रणीतिनाम्नोपदेशेन कार्येषु प्रवर्तना'^२
स्तुतिलक्षणा'^३ । आहुतिं स्तुतिं च सम्भज्यमित्यर्थः । अथवा प्रणीतिनाम्नोपदेशेन कार्येषु प्रवर्तना'^४
'सा युष्मदीया'^५ वननीया वननीयस्य यजमानस्य', सूनुता वाक् च गर्जितलक्षणा । धृत्यं सम्भजना-
ईस्य^६ यजमानस्य कार्येषूपदेशे गर्जितशब्दं च 'कुहतेत्यर्थः'^७ । कतमस्य यजमानस्य । उच्यते ।
देवस्य वा हे मरुतः ! मर्त्यस्य वा मनुष्यस्य वा । यावान् कश्चित् सर्वस्येत्यर्थः । ईजानस्य
यजतः प्रयज्यवः ! प्रकर्षेण यष्टव्याः ! ॥ २० ॥

वेङ्कट० त्वः परो मारुतः । वननीया यजमानस्य^१ हे कम्पयितारः ! प्रणीतिः अस्तु सार्यां,
देवस्य वा मरुतः !^२ मर्त्यस्य वा यजमानस्य हे प्रकर्षेण यष्टव्याः ! ॥ २० ॥

सुद्यच्चिद् यस्य चकृतिः परि द्यां देवो नैति ह्यर्थः ।

त्वेयं शर्वो दधिरे नाम यज्ञियं मरुतो वृत्रहं शर्वो ज्येष्ठं वृत्रहं शर्वः ॥ २१ ॥

सुद्यः । चित् । यस्य । चकृतिः । परि । द्याम् । देवः । न । एति । ह्यर्थः ।

त्वेयम् । शर्वः । दधिरे । नाम । यज्ञियम् । मरुतः । वृत्रहम् । शर्वः । ज्येष्ठम् । वृत्रहम् । शर्वः ॥

स्कन्द० यस्य यजमानस्य । किम् । उच्यते—सद्यः चित् विच्छन्दोऽत्र ह्यर्थः । सद्य एव यस्य स्वभूता

१. 'नाथ सूको. २. त्वमभिपश्य सूको. ३. अग्नि १० सूको. ४. इरान' सूको. ५-५. त्वेयस्य
सूको. ६-६. एवापरो मारुतः सूको. ७-७. 'चर्व स वामी सूको. ८. प्रीणयमान' सूको. ९. 'उप्योत्र
सूको. १०-१०. नववृत्र रक्षति' सूको. ११. प्रवर्तमानाः सूको. १२-१२. तादृशम् सूको. १३. 'वगती-
१४. संभारकार्यस्य सूको. १५-१५. कार्येषूपदेशा सूको. १६. 'नराय वि' ह्यर्थः; 'नराय' ह.
१७. मह सूको.

चरुतिः पुनःपुनः क्रियाभोगाख्या वाम् दिवः परि एति सर्वतो गच्छति । देवः न सूर्यः यथा
 देवः^१ सूर्यः । य एकस्मिन्नेवास्मि अस्तद्देवान्^२ यत्त इत्यर्थः । परोऽर्थः पूर्वानपेक्षो भिन्नं वाच्यम्
 त्वेषम् दीप्तम् शवः बलम् दधिरे धारयन्ति नाम मशियम् यशार्हम् मरुतः । कथमत् पुनलक्षाम् ।
 सन्धिः मरुत इत्येतदेव । पृथग् पृथग्जनसमर्धमपि बलम् । 'पृथगरीरहननमपृथगमित्यर्थः' ।
 तथैषाम्^३ शवः बलं सेनालक्षणात् जेष्ठम् अतिशयेन च प्रदास्यं पृथं वा । न च केवलं सेनालक्षण-
 भेव बलम् । किं तर्हि । पृथग् शवः शरीरसामर्धलक्षणमपि बलम् । पृथगरीरमतेन
 प्रज्ञातेन वेत्यर्थः ॥ २१ ॥

येह्युक्तं तदानीम् एव यस्य शान्तोऽनुस्मृतम् करणम् अन्तरिक्षम् परि गच्छति शुभोकम् इव देवः^४ सूर्यः ।
 तद् दीप्तम् तृणादीनां नामकम् शवः दधिरे मरुतः अशियम् शशूणी इत्यु प्रदास्ततरम् ॥ २१ ॥

सुकृद् धौरजायत सुकृद् भूमिरजायत ।

पृथ्ण्या दुग्धं सुकृद् पयस्तदुन्यो नानु जायते ॥ २२ ॥

सुकृद् । इ । योः । अजायत । सुकृद् । भूमिः । अजायत ।

पूरुषाः । दुग्धम् । सुकृद् । पयः । तत् । अन्यः । न । अनु । जायते ॥ २२ ॥

स्कन्द० सुकृद् । इ नाम्नोऽत्र एषार्थे । सुकृदेव योः अजायत जाया उत्पत्त्या^१ । सुकृत् एव भूमिः
 अपि अजायत । पृथ्ण्याः अपि मरुतां मानुः दुग्धम् करितम् । सुकृद् एव बन्तृकरूपम् पयः ।
 तत् एतद् अयम् अन्यः कश्चित् न अनु जायते । अनिरय सामर्थ्यात् करोत्यर्थे । नानु करोति^२ ।
 अथवा अन्विति पश्चाद्भावे । तदित्येतेन च सम्बन्धते । तदनु तस्य अयस्य पश्चादुन्यो
 न जायते च भवति । 'तत्रान्यो नानुगन्तुं शक्नोतीत्यर्थः'^३ ।

'आदित्यो वा मावतः "वान्यं एव" वा' (तु. इदे ५, ११४) । यो मारुतस्तु चक्रः, अयम्
 आदित्यदेवतो वा शुक्रिदेवत एव वा । मरुतस्तु 'अथापि प्रत्यसकृताः स्तोतारो भवन्ति, परोऽकृतानि
 स्तोतव्यानि' (या ७, २) "इत्येतेन म्यायेन गुणभूताः"^४ । कथं पुनरस्या कचो मारुतत्वम्, इदीयं
 मरुतस्तुरययो । उच्यते । इयमपि मरुतस्तुरयैव । कथम् । यत्तवद्वयं 'सुकृद् धौरजायत
 सुकृद् भूमिरजायत' इति धावाभूम्योः सकृज्जननसद्वकीर्तनम् तद्^५ यथा ब्राह्मणे - कस्मिंश्चित्
 किञ्चिद् प्रविज्ञाय विसंभद्विति — 'सकृज्जल्पन्ति राजानः सकृज्जल्पन्ति ब्राह्मणाः । सकृज्जन्त्याः
 प्रदीयन्ते श्रीष्येतानि सकृज्जन्तः' "इत्यादिवचनैः समानार्थम्"^६ । यथा राजानः सकृज्जल्पन्ति, तथा
 कन्थाः सकृज्जल्पन्ति, तथा ब्राह्मणा अपि सकृज्जल्पन्तीति । तथा तत्र एवम्^७ इत्यान्वयमर्थः यथा
 योः "सकृज्जाता यथा च"^८ भूमिः, एवं दुग्धं पय इति । पृथ्ण्या दुग्धं सृष्टव्य इत्येतदपि
 मरुतां सृष्टव्यर्थः । कथम् । पृथिर्हि मरुतां माता । मातृक्ष गुणकीर्तनं लोकेऽपि दुग्धस्य

१-१. देवा सर्वं मूको. २. 'मेवाह्वयेते इदे' मूको. ३-३. 'शरीरत्वे नमज्ञातेन वेत्यर्थः मूको. ४. वैषाम्
 मूको. ५. एवम् मूको. ६. देव मूको. ७. उच्ये न मूको. ८. त गच्छ' मूको. ९-९. तत्रान्योऽनुगन्तुम्
 मूको. १०. मातृकितान्य सृष्टिलक्षणा मूको ११-११. पय एव मूको. १२-१२. 'अथेतेऽपि मूको.
 १३. नास्ति मूको. १४-१४. 'यत्तवार्थे सम्पत्तौः मूको. १५-१५. जायता वा च मूको.

स्तुर्यर्थं दृश्यते । यथा देवदत्ताय कन्या^१ 'प्रदित्वा वा यदा, तदा^२ देवदत्तस्य माता सुशीला क्षमावती स्तुपावस्सला चेत्यादिगुणकीर्तनम्, एवं महत्स्तुर्यर्थत्वाद् अस्या ऋच उपपन्नं मातृत्वम् । 'आदित्यो वा मातुः पार्थ्व्य एव वा' । सोऽयं मातृत्वदृष्टेः उक्तः कथम् नादित्यदेवतो^३ वा 'पृथिवेवत एव^४ वा । महत्स्तु 'अद्यापि प्रत्यक्षकृताः स्तोतारो भवन्ति, परोक्षकृतानि स्तोतव्यानि' (या ७, २) इत्येतेन न्यायेन गुणनूताः ।

चादित्यदेवतात्वे तावदाद्यायाः^५ तावदृच एवमर्थपोजना — वामी वामस्येति । वामो वननीय आदित्यः । तस्य प्रणीतिराहुतिर्वाङ्मस्तुतिरुक्षणं सम्भवतीयाऽस्तु । 'देवस्य मर्त्यस्य वा यजतः^६ इति । द्वितीयायामपि 'प्रथमं यत् । तदर्थम्^७ ईजानस्य विशेषणार्थः पूर्वपञ्चाशेयः । द्वितीयेऽपि त्वेषं शत्रुः शत्रुत्वेऽर्थस्य (तु. या २, १) । प्राधान्याश्रयणाद् द्वितीयाया अपि चादित्यदेवतात्वं नृचे^८ । तृतीयाया अपि चादित्यस्य प्रसादेन सकृद् दौरजायत सकृदेव भूमिः । 'नादित्येनैव सदिजयाः पृथिव्याः' पृथिविरिति दिवो नाम । पञ्चमी चैवम् । दिवः सकाशाद् दुर्गं क्षरितं पय उदकं वृष्टि-रक्षणम् । एकसंवत्सरापेक्षया पार्थ्वं सकृद्व्यपदेतः । एकस्मिन् संवत्सरे सकृद् धर्मास्वेव, नान्यदेवार्थः । तदेवस्सर्वमादित्यादन्यो वातुकरोतीत्येवं तृतीयाया ऋचः चादित्यदेवतात्वम् । पृथिवेवतात्वे त्वस्या ऋच एवं योजना — वामी वामस्येत्यत्र प्रणोतिशब्दः सर्वस्य प्रणेतृत्वाद् पृथिवीचक्रः^९ । सा तृतीया च सूनुता त्रिपदाक् सम्भवतीयाऽस्तु । सम्भवती यस्य देवस्य मर्त्यस्य^{१०} वा यजत इति । त्वेवम् शत्रु इत्यपि पृथिवेः पुत्रा मरतः सप्तता इति पृथ्व्यः प्राधान्याश्रयणा-देवतात्वम् । यथा च सौर्येया च भूमिः सकृद्भाता एवं पृथ्व्याः सकृद् दुर्गं सकृदरयः । तेषान्यो वातुकरोति । एवम् अस्याया अपि पार्थ्व्यत्वम् । यद्यपि चादित्यत्वपरास्मर्यत्वे चास्य नृचस्य ऋगक्षरेषु नात्यन्वाक्ये, तथापि श्रुतिं कामप्येदस्य शौनकेनोक्ते इति अस्माभिरवगतौ इति ॥ २२ ॥

वेङ्कट० सकृद् एव शीः अजायत । जाला सतिवरा^{११} नित्या तिष्ठति । त्र्यैव^{१२} भूमिः । तथा पृथ्व्याः च एवः मरुतां जलकम् सकृद् एव दुर्गम् आचक्षीर्यैत्वस्मिन्^{१३} एतः अन्यः न अनु जायते ॥ २३ ॥

^{१४} इति चतुर्धाटके अष्टमाध्याये चतुर्थो वनीः^{१५} ॥

[४९]

^{१६} ऋत्रिधा मारद्वाज ऋषिः । विश्वे देवा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः, पञ्चदशी शस्त्री^{१७} ।

स्तुपे जर्नं सुव्रतं नर्ज्यसीभिर्गोभिर्मित्रावरुणा सुम्नयन्ता ।
त आ गमन्तु त इह श्रुवन्तु सुस्रवांसो वरुणो मित्रो अग्निः ॥ १ ॥

१. कन्या मूको. २-२. परिश्रिता... मूको. ३. देवतो मूको. ४. 'देवतेर मूको.
५. 'द्वितीयाया मूको. ६-६. वा नै चास्या यजते मूको. ७-७. प्रथमा एतस्य एषेम् मूको. ८. दृषा मूको.
९. आदित्येनैव पृथ्व्याः मूको. १०. वाचक्र मूको. ११. कामप्येद मूको. १२. त्रीः 'त्रि' व.
१३. तरे मूको. १४. 'वे व' वि. १५-१५. नास्ति मूको.

स्तुषे । जनम् । सुऽन्तम् । नव्यसीभिः । गीऽभिः । मित्रावरुणा । मुन्नुऽपन्ता ।
ते । आ । गमन्तु । ते । इह । ध्रुवन्तु । सुऽक्षत्रासं । वरुणः । मित्रः । अग्निः ॥ १ ॥

स्कन्द० 'पराण्वृजिष्ठा चत्वारि' । गृणवागिकात् पराण्वेतानि चत्वारि सूक्तानि ऋषिष्ठा नाम ऋषिरपश्यत् ।
'अत्वारितो वैश्वदेवानि सन्ति' (छ. ष्टे ५, ११५) । अत इति पूर्वोक्तवृक्षप्रतिनिर्देशाद् द्वियोगलक्षण-
पञ्चमीनिर्देशाच्च पराणीति शेषः । योऽथम् आदित्यो वा मारुतो वा पाद्व्यो परानृच उक्तस्तस्माद्
पराणि चत्वारि अतोऽप्येतानि सूक्तानि वैश्वदेवानि भवन्ति । अग्निर्मित्रावरणौ चास्याम् ऋचि प्रयच्छे ।

स्तुषे इति लेट्थे लट् । आत्मान एव 'चायमन्तरात्मानः श्रेयः । स्तुधि' हे अन्तरात्मान् ! ।
अथवा स्तुष इति स्वार्थे एव लट् । उच्यते इत्यस्येति श्रुतिः । अथवा अन्तरात्मानः सन्त्येव ।
सौम्यदम् । ऋम् । जनम् स्वयं जनितारं इतिर्नपनादिद्वारेण सर्वस्य वा जनयितारम् अग्निम् सुमत्तम्
सुकर्माणम् नव्यसीभिः नवतराभिः अन्वैः स्तोत्रभिररुतपूर्वाभिः गीभिः वाग्भिः स्तुषि-
क्षणाभिः । न च केवलं जनम् । किं वाहि । मित्रावरुणा सुप्रपन्ता सुसं सुखं स्तुतिनिमित्तं
तदिच्छन्तौ । ते आ गमन्तु आगच्छन्तु । आगत्य च ते इह अस्मदीये यज्ञे ध्रुवन्तु शृण्वन्तु
स्तुतीः सुक्षत्रासः सुधनः सुबला वा । वरुणः मित्रः अग्निः इत्येते त्रयोऽपि ॥ १ ॥

चेङ्कट० ऋषिष्ठा भारद्वाजः । चत्वारि वैश्वदेवानि । स्तुधि देव्यम् जनम् सुकर्माणम् नवतराभिः
स्तुतिभिः । कं अनमित्वाहं — मित्रावरणौ सुखमिच्छन्तौ ऋषिं च । ते आ गच्छन्तु । 'ते इह
शृण्वन्तु' सुबलाः परणादपः ॥ १ ॥

विशोर्विशु ईद्व्यमध्वरेष्वदृष्टक्रतुमरुति युवत्योः ।

दिवः शिशु सहस्रः सुनुमग्निं यज्ञस्यं केतुमरुपं यजध्वै ॥ २ ॥

विशऽविशः । ईद्व्यम् । अध्वरेषु । अदृष्टऽक्रतुम् । अरुतिम् । युवत्योः ।

दिवः । शिशुम् । सहस्रः । सुनुम् । अग्निम् । यज्ञस्यं । केतुम् । अरुपम् । यजध्वै ॥ २ ॥

स्कन्द० अग्निरत्र स्तुषे । विशोविशः मनुष्यस्यमनुष्यस्य ईद्व्यम् स्तुष्यम् । द्वितीयाध्वरेः साकाहृत्वाद्
स्तुषे इत्याख्यातं पूर्वस्या, ऋचोऽनुषक्तव्यम् । स्तुधि हे अन्तरात्मान् ! स्तोमि वा । अध्वरेषु
पश्येपुं अदृष्टक्रतुम् । इतिर्मोहनाथः, एष इर्वणमोहनथोः इति । क्रतुरिति प्रज्ञानाम् । अमृदप्रश्नम् ।
अरुतिम् गन्तारम् । कस्य । उच्यते — युवत्योः इति । परस्परोपकारमिश्रत्वात् सर्वदा वा
तरुणत्वात् यावापुधिन्वावत्र युवती उच्येते । तयोर्द्वयोरपि यावापुधिन्वोः अग्रतिदृष्टगतमित्यर्थः ।
दिवः सुशोकस्य शिशुम् पुत्रस्थानीयम् सहस्रः सूनुम् बलस्य पुत्रम् अग्निम् । बलेन मध्यमानोऽग्निर्जावत
इति बलस्य पुत्र उच्यते । यज्ञस्यं केतुम् कर्तारम् अरुपम् गन्तारं च । किमर्थं स्तुषे ।
उच्यते — यजध्वै यष्टुम् । स्तुषोऽस्मदर्थं देवान् यष्टयन् इत्यथमर्थः ॥ २ ॥

१. पाणिप्यत मूको. २. 'निर्देशादिथोपलक्षणव्यवहारी वि', 'लक्षणान्वयी' वि. ३. अन्तरात्मान-
मृको. ४-४. रामज वैपत्तारि मूको. ५. वक्तव्यमप्य मूको. ६. वानि मूको. ७-७. नास्ति
वि लघे. ८. यज्ञे वा वि. ९. 'तोन्वयमिह वि'. १०. तस्मात् वि. ११. इत्य मूको.
१२. अरुपम् मूको. १३. यज्ञ मूको.

वेङ्कट० सर्वस्य स्तुत्यम् यज्ञेषु अनुसन्धप्रज्ञानम् अभिगन्तारम् धावापृथिव्योः^१ दिवः सुनुम्
सहस्रः पुत्रम् अभिम् मक्षस्य पताकास्थानीयम् आरोचमानम् यष्टुम्^२ स्तुति ॥ २ ॥

अरुपस्यं दुहितरा विरूपे स्तुभिरन्या पिपिशे सूरौ अन्या ।

मिथस्तुरा विचरन्ती पावके मन्मं श्रुतं नक्षतं ऋच्यमाने ॥ ३ ॥

अरुपस्यं । दुहितरा । विरूपे इति विरूपे । स्तुऽभिः । अन्या । पिपिशे । सूरः । अन्या ।
मिथःस्तुरा । विचरन्ती इति विऽचरन्ती । पावके इति । मन्मं । श्रुतम् । नक्षतः । ऋच्यमाने इति ॥

स्कन्द० अहयस्य गन्तुः ज्ञानेः आदित्यस्य वा दुहितरा दुहितृस्थानीये । इतिर्नयनरसादानादिपारम्पर्येण^३
अन्यत्वाद् दुहितरावेव । विरूपे विविधरूपे विभिन्नरूपे वा परस्परतः । यद्येव स्तुभिः^४
नक्षत्रनामैव । अन्या 'एका पिपिशे' पिशिरत्र सामर्थ्याद् दीप्तरथेः । 'रूपवद्भावा रूपवती वा'
भवति । सूरः अन्या सूर इति तृतीयाधे प्रथमा । सूर्येण अन्या पृथिवी । ते मिथस्तुरा
मिथदशब्दः परस्परशब्दपर्यायः । तुरानन्दोऽपि^५ स्वरत्नेः । परस्परस्वोपकर्तुं ये स्वरत्ने ते
'मिथस्तुरा । अथवा मिथश्शब्दः सत्तार्थः । तुरानन्दोऽपि तुर्वन्तेर्द्वितार्थस्य न स्वरत्नेः ।^६ द्विसितव्या-
नाम् अथवा सह द्विसिन्वौ^७ । विचरन्ती विविधं गच्छन्ती । क । सामर्थ्याद् यज्ञे । पावके
पावपिथ्यौ सर्वस्य मन्मं मन्मतिरर्थतिकर्मा । मननं स्तोत्रम् श्रुतम् नक्षतः 'नक्षति'^८
(निप २, १०) इति व्याप्तिकर्मसु पाठाद् नक्षतिर्न्याप्यर्थः^९ । ध्याप्युतः । श्रुत इत्यर्थः ।
ऋच्यमाने ऋच स्तुतौ । स्तुयमाने ॥ ३ ॥

वेङ्कट० आरोचमानस्य सूर्यस्य दुहितरौ^{१०} विरूपे भवतः । नक्षत्रैः अन्या पिपि^{११} भवति । सूर्यः
अन्यथा संसृष्टो भवति । इत्येतेषां स्वरत्ने विचरन्त्यौ शोषपिथ्यौ मनीषं स्तोत्रम्
ध्याप्युतः विश्रुतम्^{१२} इत्यमाने अहोरात्रे^{१३} ॥ ३ ॥

प्र वायुमच्छां बृहती मनीषा बृहद्रूपिं विश्वारं रथप्राम् ।

पुतर्घामा नियुतः पत्यमानः कृविः कृविर्भियक्षसि प्रयज्यो ॥ ४ ॥

प्र । वायुम् । अच्छं । बृहती । मनीषा । बृहद्रूपिन् । विश्वारम् । रथप्राम् ।
पुतर्घामा । नियुतः । पत्यमानः । कृविः । कृविम् । इयक्षसि । प्रयज्यो इति प्रऽपज्यो ॥४॥

स्कन्द० वायुरत्र स्तुते । प्र वायुम् अच्छं । अच्छं अभ्यर्थे । प्र मनीषि चोपसर्गद्वयस्य ध्रुतेः वायुमिति
कर्मश्रुतेश्च योग्यक्रियापदाच्चादानः । प्राभिद्वयामि वायुम् । बृहती बृहत्वा मनीषा मनीषया स्तुत्या

१. 'निन्वो' मूको. २. 'यष्टु' मूको. ३. 'गविर्नयन' मूको. ४. 'उपसर्ग' मूको. ५. 'मिथिः'
मूको. ६-६. 'वा पिपिशे' मूको. ७-७. 'रथप्रा' ... 'वा' मूको. ८. 'स्तुतयो' 'वि'; 'पुतर्घामो'
वि'. ९-९. 'यष्टु' नक्षत्र नक्षत्र इति ... 'सत्तार्थः' मूको. १०. 'पवतो' मूको. ११. 'द्विसिन्वो' मूको.
१२. 'नक्षति' मूको. १३. 'पाठः नक्ष' मूको. १४. 'यज्ञे' 'वि' छ; 'द्वितारो' छ. १५. 'पिपि' मूको.
१६-१६. 'मैज्यो' मूको.

मृदुद्विषु महाधनम् विश्वदारम् सर्वस्य वरणीयम् रथशाम् प्रातिः सामर्थादिह गत्यर्थः । रथेन
गन्तारम् । पूरणार्थं एव वा प्रातिः^१ देवरथानाम् आपूरयितारम् । वाय्वापूरितानि हि देवविमानानि
शीघ्रं गच्छन्ति । परस्त्वर्ध्वैः प्रत्यक्षकृतः मिक वाक्पथम् । सुतद्वामा दीक्षरथः नियुतः
तृतीयार्थे प्रथमैवा । नियुक्तिः बटवाभिः^२ पत्यमानः गच्छन् कविः मेघाधी कविम् मेघाबिनम्
यजमानम् इत्यहमि अन्नोवैरिदं रूपम्, न यजेः । अशिशिपसि । व्याप्तुमिच्छतीत्यर्थः । हे प्रयजो !
प्रकर्षेण मह्यम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्र गच्छति वायुम् प्रति तुभूयतः गृहती इतिः महाधनम् सर्वैर्बर्णीयम् स्तोत्राणां रथस्य
धनेन पूरयितारम् शरीरेण वा महता रथं पूरयन्तम् । दीक्षगमनः नियुतः प्रति गच्छन् कविः
कविम् प्रति गच्छसि हे प्रकर्षेण मह्यम् ॥ ४ ॥

स मे वपुश्छदयदश्विनोर्पो रथो विरुक्मान् मनसा युजानः ।

येन नरा नासत्येषुयध्वै वृतिर्याथस्तनयाय त्मने च ॥ ५ ॥

सः । मे । वपुः । छदयद् । अश्विनोः । यः । रथः । विरुक्मान् । मनसा । युजानः ।

येन । नरा । नासत्या । इषुयध्वै । वृतिः । याथः । तनयाय । त्मने । च ॥ ५ ॥

स्कन्द० अश्विनोश्च स हृदये । सः मे मम वपुः छदयद् रूपं छादयतु^१ । केन । सामर्थादि
रथेन आगमनेन । अनागतश्च^२ छादयितुं न शक्नोति, अतोऽप्राच्छादनेनागमनं प्रतिपाद्यते ।
मत्समीपम् आगच्छदित्यर्थः । कः सः । उच्यते — युवधोः अश्विनोः स्वमूलः यः रथः विरुक्मान्
विविधदीक्षितान् मनसा युजानः वाच्छील्येऽर्थं जानन् । मन्सा योजनशीलः । युयुक्षितमात्रः^३
स्वयमेव यो युज्यत इत्यर्थः । येन च हे नरा । मनुष्याकारैः^४ नाराया ! नासत्यनामानो !
यद्यपि अश्विनोरेको नासत्यनामा दक्षनामाऽपरः, तथापि 'साहचर्याद् उभयोर्नासत्यव्यपदेशः'^५
यद्वा भू^६ असत्यौ सत्वावेव । इषुयध्वै नेदम् इषुध्वौ रूपम् । किं तर्हि । इदित्यन्नानाम सत्त्वात्
सकरोति इति गिष्, अन्त्याद् 'तुमर्षे संवेननेभसेन्सेकतेनध्वै' (पा ३, ४, १) इति अर्ध्व-प्रत्ययः ।
अन्नं कर्तुम् । दातुमित्यर्थः । वृतिः वर्तन्त्या प्रसिद्धेन मार्गेण याथः गच्छथः । कस्मै अन्नं
दातुन् । उच्यते — तनयाय अपत्याय यद्वा स्तोत्रश्च धने च आत्मने च ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सः मह्यम् रूपम् प्रकाशयति । अश्विनोः स्वमूलः यः रथः विरोचन्याद् मनसा युजमानः ।
येन हे नरादी !^७ नासत्यौ ! अन्नं कर्तुम् मार्गम् याथः^८ दुःसाय आत्मने विभ्रे च ॥ ५ ॥

^९ इति चतुर्थांशके अष्टमाध्याये पद्यमो वर्गः ॥

पर्जन्यवाता वृषभा पृथिव्याः पुरीदाणि जिन्वतमर्ष्यानि ।

सत्यश्रुतः कजयो यस्य गीर्भिर्जगतः स्यात्तर्जगदा कृणुध्वम् ॥ ६ ॥

१. नासि रिं. २. उद नाभिः मूको. ३. °नः मूको. ४. छादयन्तु मूको. ५-५. येनागतं
मूको. ६. क मूको. ७. योजनयुक्तयाथः मूको. ८-८. 'वैद्युयध्वै' मूको. ९. नासि मूको.
१०. °सो मूको. ११. वधा मूको. १२-१३. नासि मूको.

पर्जन्यवाता । वृषभा । पृथिव्याः । पुरीपाणि । जिन्वत् । अप्यानि ।
 सत्यधुतः । फलयः । यस्य । गीःऽभिः । जगतः । स्यातः । जगत् । आ । कृणुध्वम् ॥ ६ ॥

स्कन्द० पर्जन्यवातायत्र स्तयेते । पर्जन्यश्च यातश्च पर्जन्यवातो । छान्दसः पर्जन्यस्य पूर्वनिपातः ।
 तयोः सम्बोधनं हे पर्जन्यवाता । वृषभा । वर्षितारी । पृथिव्याः पुरीपाणि पुरीपनाम्नोऽत्र
 पूरणसमर्थाश्चनः, मोदकनाम । 'समस्तवायाः पृथिव्याः पूरणसमर्थानि' । अत्यन्तबृहतीरपर्यः ।
 जिन्वत्तम्, जिन्वतिः प्रीतिकर्माऽन्यत्र । इह तु सामर्थ्यात् क्षारणार्थः । क्षारणतम् । अप्यानि
 आप एव अप्यानि । स्वार्थिकस्तद्विधे । उदकानीरपर्यः । अथवा 'आपः' (निय १, १)
 ह्यन्तरिक्षनाम । सत्रे मन्त्रानि अप्यानि । कानि । सामर्थ्याद् उदकानि । अथवा जिन्वत्तमिति
 जिन्वतिः प्रीतिकर्मैव । पुरीपाण्यप्यानीति द्वितीया तृतीयार्थः । पृथिव्याः पूरणसमर्थपर्यः
 प्रीणयतम् अस्मान् । परोऽर्थो मारुतः । उत एतद् । सत्यधुतः कथय द्रव्यत्र सत्यधुतः कथय
 इत्येतेन पदद्वयेन मारुताम् अभिधानस्य दृष्टत्वाद् । सति च सम्भवे यद्यत्र दृष्टं तस्य तद्विषय-
 ताया एव न्यायप्रवाहः । हे सत्यधुतः ! सत्यस्य स्तोत्रस्य श्रोतारः ! फलयः । मेधाविनः !
 मरुतः ! यस्य मरुतवृतेः गीभिः स्तुतिभिः साकाङ्क्षत्वात् शृणुष्वे इति वाक्यभेदः ।
 यच्छब्दध्रुतेस्तच्छब्दोऽप्याहार्यः । तस्य हे जगतः स्यातः ! विद्यतिरस्य शुद्धोऽप्यधिपार्थः
 द्रष्टव्यः । न्यायभेदकचनम् । कृत्वस्य तापतोऽधिष्ठातारः । हृत्वम् जगत् आ कृणुध्वम् अर्णु-
 कृतः अनुग्रहामिमुख कुरुत इत्यर्थः । अथवा जगतः स्यात्स्तिरस्यैकवचननिर्देशात् मरुताः-
 र्थाङ्गेन्द्रस्येदं सम्बोधनम्, मरुतां च । तेनायम् देन्द्रमारुतोऽर्थः ॥ ६ ॥

धेङ्कट० हे पर्जन्यवात ! वर्षितारी ! पृथिव्याः उदकानि दुग्धम् अन्तरिक्षस्थानि, अति वा अत्र
 सम्बन्धीनि पूरकाणि श्रोतांसि । परोऽर्थो मारुतः । सत्यस्य श्रोतारः ! फलयः । ५१५
 मम तुता भवध, तस्य ममाभ्युदयार्थम् जगत् अलङ्कुरुत ॥ ६ ॥

पार्वीरवी कन्या चित्रायुः सरस्वती वीरपत्नी धियं धाव ।
 श्राभिरच्छिद्रं शरणं सुजोषा दुरार्थं गृणते शर्म यंसत् ॥ ७ ॥

पार्वीरवी । कन्या । चित्रऽर्णवः । सरस्वती । वीरऽपत्नी । धियम् । धाव ।
 श्राभिः । अच्छिद्रम् । शरणम् । सुऽजोषाः । दुःऽअर्थम् । गृणते । शर्म । ५१६

स्कन्द० सरस्वत्यत्र हृद्यते । पार्वीरवी शोषवित्री । अथवा पविः शय्या, 'शुद्धं शोषं मृको' ।
 वद्वान् इन्द्रः पवीरवाद्, तस्य सम्बन्धिनी । कन्या कनयोषा चित्रायुः 'चित्रायुः' ।
 यस्याः सा चित्रायुः । सरस्वती नदी माध्यामिका वा वाक् । 'सुः ३३ ३३ ३३' ।
 पतिभेदेऽस्मान्यः पालयिता वा अस्याः सा वीरपत्नी । धियम् 'शुद्धं शोषं मृको' ।
 मा इति स्त्रीनाम् । सुजोषा इत्येतेन पालय सम्बन्धः । देवकीयाः 'शुद्धं शोषं मृको' ।

१. यवान् मृको. २-२. सरस्तायाः ... पूरणं मृको. ३. शुद्धं शोषं मृको. ४. को.
 ५. श्रोतानि धिं ल; श्रोत्र लपे; श्रोत्राणि ल मस्तायः. ६. श्राभिः मृको. ७. इन्द्र
 ८-८. नाभिः नाभिः श्रोत्राय मृको.

न च केवलं धियम् । किं उर्धि । अच्छिद्रम् 'च्छिद्रवीजितम् । सुहृदमित्यर्थः' । शरणम् गृहम्
पुरार्थम् केनचिद्व्यभिभवितुम् अस्त्यम् शृणते स्तुवते मह्यम् कर्म सुखं च संसत् दधातु ॥ ७ ॥

वेङ्कट० पावीरवी शोधयित्री कमनीया पूजनीयाश्चा सरस्वती वीरपतिका कर्म धारयतु, 'छन्दसि वे
'प्राः' (मातृ ६, ५, ४, ७) इति' प्राङ्गणम्, तामिः सन्नता अच्छिद्रम् गृहम् पुरार्थम् स्तुवते
सुखं च प्रयच्छतु ॥ ७ ॥

पुथस्पयः परिपति वचस्या कामेन कृतो अम्पानलर्कम् ।

स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्रा धिर्यधियं सीषधाति प्र पूषा ॥ ८ ॥

पुथःस्पयः । परिःस्पतिम् । वचस्या । कामेन । कृतः । अभि । आनृत् । अर्कम् ।

सः । नः । रासत् । शुरुधः । चन्द्रःअग्राः । धिर्यम्ऽधियम् । सीःसधाति । प्र । पूषा ॥ ८ ॥

स्कन्द० पूषाऽत्र स्तुवते । स नो रासदिति तच्छब्दाद् दण्डद्वयोऽध्याहार्यः । यन् पुथस्पयः वावात्
'कश्चित्पन्यास्तस्य सर्वस्य परिपतिम्' परीत्येधोऽधीत्येतस्य' स्थाने । अधिरतिम् स्वामिनम् ।
पूषा हि महति पथि प्रतिमये वा रक्षां करोति । भतः पथोऽधिपतिरुच्यते । वचस्या
तृतीयैकवचनस्यायम् आशादेशः । स्तुतिलक्षणेन 'वचसा कामेन कृतः करोतिः क्रियास्तानान्य-
वचनः' । सामर्थ्यादिह प्रेरणे' वर्तते । अमिलपिवेच्छया' प्रेरितः । अभि आनृत् अभिव्याप्नोति ।
स्तौतीर्यर्थः । अर्कम् देवम् । सः नः अस्मन्वयम् रासत् दधातु शुरुधः । अन्यत्र शुरुध
आपो भवति शुचं संरुन्धन्तीति । 'इदं तु सामर्थ्याद् धनानि' । दान्यपि हि शुचं मनो-
दुःखम् उपभोगसाधनामावहृतं संरुन्धन्तीति । कीदृशीः शुरुधः । उच्यते । चन्द्राग्राः पद्मं
चन्दतेः'० कान्तिकर्मणः । कान्तं' धियम् अग्रे पालां ताश्चन्द्राग्राः । आयत्यामपि हितानुबन्धीनि
घनानीत्यर्थः । किञ्च 'धिर्यधियम् कर्मकर्म' ज्योतिष्टोमादिकम् सीषधाति लोड्येऽयं पशामो लकारः ।
स्पययेन च विकरणः । प्र साधयतु पूषा ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सर्वस्य भार्यस्य स्वामिनम् सोश्रेष्ठया कामेन परीकृतो जनः व्याप्नोति' अर्चनीयं
। पूषणम् । सः अस्मन्वयम् प्रयच्छतु शुचो रोषयित्रीः हिरण्यमुखाः पुष्टीः । कर्मकर्म च
प्र साधयतु पूषा ॥ ८ ॥

प्रथमभार्जं यक्षसं वयोधां सुपाणिं देवं सुगर्भस्तिमृध्वम् ।

होता यक्षद् यजतं पुस्त्यानामग्निस्त्वष्टरं सुहृवं विभावां ॥ ९ ॥

प्रथमऽभार्जम् । य्रासत् । वयःऽधाम् । सुऽपाणिम् । देवम् । सुऽगर्भस्तिम् । ऋध्वम् ।

होता । यक्षत् । यजतम् । पुस्त्यानाम् । अग्निः । त्वष्टारम् । सुऽहृवम् । विभाऽवां ॥ ९ ॥

१-१. "हति ... इति" मूको.

२-२. नास्ति मूको.

३. लुब्धे मूको.

४-४. पन्थाः ...

परिपतिम् मूको.

५. "शिव दधीयतु वि"; त्वेव दधीयतु वि.

६-६. वचसा ... वचनः मूको.

७. मनो मूको.

८. अमिलपिवेच्छया मूको.

९-९. इदं ... दानि मूको.

१०. छन्दतो मूको.

११. कान्तः मूको.

१२-१२. विध विधे ... मूको.

१३. व्याप्नोति वि' क.

स्कन्द० स्वष्टाऽप्र स्तूपते । उत्कृष्टगुणतया स्पष्ट प्रथमं स्थानं योऽभजत, लोतुतिः प्रथमम् सम्भज्यते स प्रथमभाक् । सन्ध्याभ्यो देवताभ्य पूर्व स्तूपत इत्यर्थः । तम् प्रथमभाजम् यशसम् शन्तर्णात्तमत्त्वर्थमेतत् । अक्षयन्तं कौर्तिकम्त या ययोपाम् अक्षय घाठारम् सुपाणिम् शोभन- हस्तम् देवम् सुगन्धितम् सुपाहुम् शुभम् फसुसन्दोऽय सुगन्धन आहिरसल ययाणा पुत्राणा प्रथमपुत्रे लक्ष्मि प्रसिद्ध । स ह्य उल्लसत्सामान्यात् त्वष्टरि प्रयुज्यते । तक्षणाभित्यर्थः । त्वष्टा हि देवानां तक्षा । शयवा क्रम्य इत्यपठितमपि महत्तमम् । महान्तम् होता आह्वान देवानाम् यशस्व यशसु यजतम् यष्टय्यम् परशानाम् 'यस्यम्' (निघ ३,५) इति गृह्यात्, सामर्थ्याद्या- न्तर्णात्तमत्त्वर्थम् । गृह्णिणाम् । सर्वगृहस्थानामित्यर्थः । शयवा पस्त्वानन्द आहुतिवचन । वृतीयाधे च पष्ठी । पस्त्वामिराहुतिभि यष्टय्यम् । को यशसे । उच्यते—अग्निः । कम् । उच्यते—त्वष्टारम् सुहवम् स्वादानम् । विभाषा दीक्षिमात् ॥ ९ ॥

येङ्कट० मुख्यम् यशस्विनम् अक्षय घाठारम् सुपाणिम् देवम् शोभनबाहुम् महान्तम् होता यशसु यजनीयम् गृह्याणाम् अग्निः त्वष्टारम् स्वादानम् दीक्षिमात् ॥ ९ ॥

भुवनस्य पितरं गीर्भिरामी रुद्रं दिवा वर्धया रुद्रमुक्तौ ।
 बृहन्तमुध्वमजरं सुपुत्रमृध्वग्धुमे कविनेपितासः ॥ १० ॥

भुवनस्य । पितरम् । गी ऽभि । आभि । रुद्रम् । दिवा । वर्धय । रुद्रम् । अक्ती ।
 बृहन्तम् । अध्वम् । अजरम् । सुऽसुत्रम् । मृध्वक् । हुनेम् । कविना । इपितासं ॥ १० ॥

स्कन्द० रुद्रोऽत्र स्तूपते । भुवनस्य भूतत्रायस्य सर्वस्य पितरम् पितृस्थानीयम् पाळयितार वा गीर्भि आभि एताभि रुद्रम् दिवा अहनि वर्धय । स्तुहीत्यर्थः । स्तूपयमाना हि देवता वीर्येण वर्धते । 'आत्मन एवायम् अन्तरात्मन प्रेय' । रुद्रम् एव अजो राज्ञो । सततमित्यर्थः । किञ्च बृहन्तम् अध्वम् द्वे अन्वेते महत्तमानी (तु निघ ३,१) शरीरवीर्यसम्बन्धेनापुनरुक्ती कर्तव्ये । बृहन्त शरीरेण, नृण्य वीर्येण । शरीरेण वीर्येण च महान्तमित्यर्थः । अजरम् जरावन्तितम् सुपुत्रम् सुसुध सर्वस्य ऋषयः ऋधक् सन्वोऽय ऋध्नोत्वर्थे' । ऋध्नवन्त हुवेम नित्य यज्ञेषु आह्वयेमेत्येतदानासाद्यै । कविना मेधाविना तेनैव रुद्रेण इपितासं प्रेपिता' । अनुशाता सन्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

येङ्कट० भुवनस्य पातारम् स्तुतिभि आभि अह्नि राज्ञो च रुद्रम् वर्धय । महान्तम् दर्शनीयम् अजरम् सुसुत्रम् अन्वेभ्यो देवेभ्य शुधक् द्वयाम कविना रुद्रेण प्रेपिता प्रणीयमाना ॥ १० ॥

'इति ऋतुधांष्टके अष्टमाध्याये पक्षो वर्गः' ॥

आ युवानः कवयो यज्ञियासो मरुतो मुन्त गृणतो वरुस्याम् ।
 अचित्रं चिद्धि जिन्वथा बृधन्त इत्या नक्षन्तो नरो अङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

१ प्रगाथम् सूको. २ २ 'इत एवम वि'. ३ इत्यय उभपि सूको. ४ वसय' सूको.
 ५ ५ 'तायना प्रेया सूको. ६ कव्योऽन्वे सूको. ७. प्रेपितार. सूको. ८. महत् वि' रूप, महत् ल.
 ९ ९ नास्ति सूको

आ । युवानः । कवयः । यज्ञियासः । मरुतः । गन्त । गृणतः । वरस्याम् ।
अधिग्रम् । चिद् । हि । जिन्यथ । वृधन्तः । इत्या । नक्षन्तः । नरः । अक्षिरस्वत् ॥ ११ ॥

स्कन्द० मरुतोऽत्र ऋग्वये स्तूयन्ते । हे युवानः । उरुणाः ! कवयः ! मेधावितः ! यज्ञियासः !
यज्ञार्हाः ! मरुतः ! 'आ गन्त' आगतच्छत गृणतः स्तुवतः 'स्वभूताम् वरस्याम् वरणीयां स्तुतिम् ।
किञ्च 'अधिग्रम् अविधिग्रम्' । सर्वशैकरूपमित्यर्थः । सामध्याद् बृहिलक्षणम् उदकम् । चिद् हि
इति पदपुरणौ । जिन्यथ जिन्यतिरत्र क्षारणार्थः । लोटर्थे छद् । वारयत् । वृधन्तः बर्धमानाः ।
केन । सामध्याद् वीर्येण । इत्या अमुत्र अन्तरिक्षे नक्षन्तः 'गच्छन्तो व्याप्तुवन्तो' वा
मेव हे नरः ! मनुष्याकाराः ! अक्षिरस्वत् पथेन्द्रसखा अक्षिरसो ऋषयस्तद्वत् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० हे युवानः ! कवयः ! यज्ञार्हाः ! मरुतः ! स्तुवतः वरणीयां स्तुतिम् 'आ गन्त' । यूयम् हि एजारहितम्
अपत्रमानम् अपि पूरयथ बर्धमाणाः अनुग्रान्तरिक्षे व्याप्तुवन्तः हे नेतारः ! अक्षिरस्वत् ।
अक्षिरसोऽपि नूनमन्तरिक्षेण गच्छन्ति ॥ ११ ॥

प्र वीराय प्र तुवसे तुरायानां यूथेवं पञ्चरक्षिरस्तम् ।
स पिस्पृशति तन्निव श्रुतस्य स्तुभिर्न नाकं वचनस्य विषः ॥ १२ ॥

प्र । वीराय । प्र । तुवसे । तुराय । अज । युथाऽर्हव । पञ्चरक्षिः । अस्तम् ।
सः । पिस्पृशति । तन्निव । श्रुतस्य । स्तुभिः । न । नाकम् । वचनस्य । विषः ॥ १२ ॥

स्कन्द० प्र इन्द्रपत्नीः अज इत्यादिवातेन सम्बध्यते । उपसर्गाभ्यासाद्यावत्साम्यासः । प्राज्ञप्राप्तेति'
अभ्यासाच्च कथंभूयस्त्वम् । सुष्ठु प्रक्षिप' । प्रेरयेत्यर्थः । किम् । सामध्यात् स्तुतिः । आत्मन एव
पायम् अन्तरात्मनः प्रेरः' । वीराय शूराय । तुवसे वृद्धाय । अथवा 'तवः' (निघ २, ७)
इति बलनाम, सामध्याद्यान्तर्णीतमस्यर्थम् । बलवते शूराय त्वरतेस्तुर्वतेवा' हिंसायैस्त्वम् । स्वरित्रे
हिंस्रिये वा शत्रूणाम् । कञ्चै । मरुतूणाञ्च । जुष एतद् । पूर्वस्मानुचि मरुतां प्रस्तुतरवात् ।
'वा मृच्छीके महती तुराणा' (ऋ ६, ४८, १२), 'प्र विप्रमर्कं शण्ते 'तुराय माहताय' (ऋ ६, ६६, ९)
इत्यादिषु च तुराण्येन मरुतां विशेषणस्य दृष्टव्यात् । ते मरुतः कथं प्राजपितव्याः' । उपपत्ते—
यूया इव पञ्चरक्षिः अस्तम् पञ्चरक्षिः पञ्चपालः । 'अस्तम्' (निघ ३, ४) इति गृहनाम । यथा च
पञ्चपालः घृणानि गृहं प्रति प्रेरयेत् तद्वत् । किं कारणम् । उपपत्ते—तः मरुतूणः 'पिस्पृशति स्पर्शनम्
अत्र उपलम्प्रसमानान्ये वर्तते', न स्पर्शान्निद्रियेणैवोपलब्धी । पुनःपुनरुपलम्भते स्तुतीः तन्नि
सप्तमीनिर्देशात्प्र माता इति वाच्यशेषः । स्वगरीरे माताः सतीः श्रुतस्य प्रक्यातस्य' 'छोगुः
स्तुतीः । कपमिषोपलभते' । स्तुभिः न नाकम् स्तुभिर्निति नक्षत्रनाम । इयंभूतलक्षणे पैवा मृतीया ।
नाकं वीः (तु. वा २, १४) । यथा 'नक्षत्रसम्बन्धात् दिवम्' 'महताद्रेणोन्मुक्तः सर्व उपसमते' तद्वत् ।

- १-१. आगच्छन्तां मूको. २. गृणतः वि'. ३-३. अविधि अविधितम् मूको. ४. आगन्त वि'.
५-५. न शण्ते व्याप्तु' मूको. ६-६. नासित मूको. ७. प्रत प्रवेति मूको. ८. अधिग्र मूको. ९. छुतिः
मूको. १०. देवाः मूको. ११. त्वरते श्रुयो' मूको. ११-१२. तुवसे ... च मरुति मूको. १३-१३. एव-
दिति ... श्रेते मूको. १४. प्रादात्प्रागत मूको. १५-१५. छोगुः ... कभने मूको. १६-१६. 'लक्षणादि
मूको. १७-१७. 'प्युता व सर्व उपसमते' मूको. '

'वचनस्य विपः' वचनशब्देति पाष्ठीत्ये बुध्' । 'विप इति वेपथेः कम्पनार्थस्य' रूपम् । 'श्रुतस्त्वैत्येतेन चैते समानाधिकरणविशेषणे' । स्तुतिवचनशीलस्यात्यादरेणोपक्रमितुः श्रोतुः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० प्रेरय स्तुतिम् वीरय मरुद्गणाय वृदाय क्षिप्राय, यूपानि यथा मनुपालः अस्तम् प्रति प्रेरयति । सः मरुद्गणः स्वर्गं करोति शरीरे विधुत्वस्य स्तोतुः नक्षत्रैः इव शुक्रोक्तम् वचनशीलस्य विप्रस्य । शरीरं स शरीरैः संक्षेपयति ॥ १२ ॥

यो रजांसि विममे पार्थिवानि त्रिश्चिद् विष्णुर्मनवे बाधितार्य ।
तस्य ते शर्मन्नुपदयमानि राया मदेम तन्वाइ तना च ॥ १३ ॥

यः । रजांसि । विष्णुमे । पार्थिवानि । त्रिः । चिद् । विष्णुः । मनवे । बाधितार्य ।
तस्य । ते । शर्मन् । उपदयमानि । राया । मदेम । तन्वा । तना । च ॥ १३ ॥

स्कन्द० विष्णुरन्न इत्येत । यः भवान् रजांसि ज्योतीषि प्रकाशात्पानि विममे निर्मिमीते करोति पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि^१ । एवरश्मिभिः पृथिवीं प्रकाशयतीत्यर्थः । त्रिः त्रिंशद्वोऽथ बहुस्वमात्रप्रदर्शनार्थः । बहुवृत्तः । प्रवहमित्यर्थः । चिद् शब्दः पदपूरणः । कः । विष्णुः । कल्पै^२ । मनवे । मनुशब्दोऽत्र सोऽयमिरयभिसम्बन्धात् मनोरपत्वं मनुष्य उच्यते । तादर्थ्यं चतुर्थी । सर्वस्य मनुष्यस्याप्यर्थः । बाधिताय बाधितहप शर्वेण समसा । अथवा रजांसीति रजशब्दोऽत्र लोकवचनः । सामर्थ्याच्चैव तदेकदेशे निवासस्थाने वर्तते । 'त्रिसब्द-स्तु चित्त्वचन' एव । मनव इति मनुशब्द पृष्ठशाश्रो राशः 'ऋषेर्वा पाचकः' । यानि निवास-स्थानानि पार्थिवानि^३ त्रिनिर्मितवान् कल्पितवान्, असुरैरेवहताति सन्ति तानि चित्त्वा प्रत्यर्पितवानित्यर्थः । मनुनाश्रो राशः ऋषेर्वा असुरैर्बाधितस्य^४ । तस्य ते तव सम्बन्धिनि^५ । त्वया दत्त इत्यर्थः । शर्मन् गृहे उपदयमाने उपेत्येव वा^६ इत्येतस्य स्थाने । आदानार्थोऽन्यत्र^७ । इह तु सामर्थ्यादीत्यर्थः । व्यत्ययेन च इत्यन्विकरणं^८ । सुष्ठु दीप्यमाने^९ राया धनेन मदेम मदेमदि, तन्वा शरीरेण चारोगेण तना च अस्थेन च ॥ १३ ॥

वेङ्कट० यः पार्थिवान् लोकान् विममे क्रमणैः त्रिः च असुरैः बाधिताय मनुष्याय^{१०} मनुष्याणाम् अशुद्धयार्थम् । तस्य तव स्वभूते गृहे त्वमोपदीप्यमाने^{११} धनेन^{१२} मोदेमदि जात्मना पुत्रेण च सद्गिताः ॥ १३ ॥

तन्नोऽर्हिर्बुध्न्यां अङ्गिरकैस्तत् पर्वतस्तत् संविता चनो धात् ।
तदोर्षधीभिरभि रातिवाचो भगः पुरीधिर्जिन्वतु प्र राये ॥ १४ ॥

१-१. 'नरपापिना मूको. २. उष् मूको. ३-३. विप इति वेपथे ... पदार्थस्य मूको. ४-४. श्रुतस्त्वै-
तेन चैतेन चैते समानाधिकरणे शेषणे मूको. ५ संशुभ' मूको; संशुभति ल प्रस्तावः. ६. मन्वाने मूको.
७. नास्ति मूको. ८-८. इति शब्द स्तुतित्ववचन मूको. ९-९. ऋषेर्वाचकः मूको. १०. पार्थिवानीति
मूको. ११. 'चित्ताय मूको. १२ संबन्धिनि मूको. १३. आरदनेत्यत्र मूको. १४ यद्विकरण' मूको.
१५. 'मनो मूको १६. 'या मूको. १७. तमोपदीप्यमाने ल उपः; 'मादेन वि'. १८. नास्ति ल उपः.

तत् । नः । अहिः । बुध्न्यः । अत्ऽभिः । अकैः । तत् । पर्वतः । तत् । सविता । चनः । धात ।
 तत् । ओषधीभिः । अभि । रातिऽस्मान् । भगः । पुरंऽभिः । जिन्वतु । प्र । राये ॥ १४ ॥

स्कन्द० अहिर्बुध्न्यादयो देवता अत्र अग्नेये स्त्वन्ते । तच्छब्दाद्योऽर्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽप्याहार्यः ।
 यत् प्रायेयामहे तत् नः अस्मभ्यम् अहिः नाम मध्यमस्वानो देवः बुध्न्यः बुध्नमन्तरिक्षम्^१
 तस्मिन् भवः 'अग्निः सह' अकैः अन्यैश्चान्यादिभिर्देवैः सह, तत् एव पर्वतः, तत् एव
 सविता^२ चनः अन्नम् धातु दधातु । तत् एव इदं ओषधीभिः सह भूमिमुखेन
 रातिपात्रः हविर्दानस्य सेवितारो महतो विभे देवाः । किञ्च पुरंभिः बहुकर्मा बहुप्रज्ञो वा
 भगः^३ जिन्वतु प्र प्रकर्षेण प्रीणयस्वस्मान् राये तृतीयाथे चतुर्थेया । राया^४ ॥ १४ ॥

वेङ्कट० तत् अस्मभ्यम् अहिः बुध्न्यः उदकैः अर्धवीर्यैर्नैश्च सह अन्नम् प्रयच्छतु पर्वतः सविता
 च । तत् अन्नम् नानाविधाभिः ओषधीभिः सह अभि प्रयच्छन्तु दानस्य सेवितारः अहिर्बुध्न्यादयः ।
 भगः पुरंभिः चास्मान् घनार्थम् प्रीणयतु ॥ १४ ॥

नू नो रयिं रथ्यं चर्षणिप्रां पुरुवीरं मह ऋतस्य गोपाम् ।

क्षयं दाताजरं येन जनान्स्सृष्टो अदेवीरभि च क्रमाम विश्व आदेवीरभ्यश्क्षवां ॥ १५ ॥

तु । नः । रयिम् । रथ्यम् । चर्षणिऽप्राम् । पुरुऽवीरम् । महः । ऋतस्य । गोपाम् ।

क्षयम् । दात । अजरम् । येन । जनान् । सृष्टः । अदेवीः । अभि । च । क्रमाम । विश्वः ।

आऽदेवीः । अभि । अश्रवां ॥ १५ ॥

स्कन्द० नु क्षिप्रम् नः अस्मभ्यम् रयिम् धनम् रथ्यम् रथं बहुतीति रथ्य इति 'कर्तरि यद्
 'प्रतिष्ठापयत्, तद् इति रथयुगपत्क्षयम्' (पा ४, ४, ७५, ७६) इति^१ । इह तु व्यत्ययेन कर्मणि
 द्रष्टव्यः । रथैर्दोष्यत्तम् । प्रसूतमित्यर्थः । चर्षणिप्राम् मनुष्याणां पूरकं^२ पोषकम् । हितमित्यर्थः ।
 पुरुवीरम् 'बहुभिः वीरैः' पुत्रपौत्रैश्च युष्मत् 'महः महतः' ऋतस्य यज्ञस्य गोपाम् गोप्तास्य ।
 यस्मिन् सति महानपि यज्ञो न रथयते, यथयत एव कर्तुम् । महत्त्वमपि यज्ञानां
 कारणमर्थगिरयः । 'क्षयम् निवासस्थानं'^३ च दात वृत् । हे 'अहिर्बुध्न्यी ! भवन्नयां प्रेरिताः^४
 अजरम् जरावर्जितम् अविनश्यत्तम् येन रयिणा क्षयेन'^५ च जनान् मनुष्यान् सृष्टः स्पर्धितृन्
 अदेवीः अभि च क्रमाम । चञ्चद् अदेवीरित्यस्मात्परो द्रष्टव्यः । देवेभ्यः अन्याः^६ अदेव्याः
 तास्य^७ अभिप्रकृतेः । अभिप्रकृणमपद्रव्यभ्रं सुधाकरणं स्पर्धितृणां चेत्येत । येन च विश्वः
 मनुष्यवर्षीः आदेवीः नित्यम् आगता देवा वासां ता आदेव्यः यज्ञपराः साः अग्नि अन्नवान्
 अभिग्यान्नुपाम उदन्तगताः भूयास । नित्यं यजेमेत्यर्थः १५ ॥

१. ५५५ मूको. २. बुध्न्यम् मूको. ३-३. न्त एवः मूको. ४. उदित मूको. ५. नास्ति
 मूको. ६. राये मूको. ७-७. शर्तियद् प्र...तद्वदति रथ युगपत्तेषुमिति मूको. ८. पूरणम् मूको.
 ९. न्य... मूको. १०-१०. महा महता मूको. ११-११. ...सत् मूको. १२-१२. 'बुध्न्याभ्यां'
 प्रथिता मूको. १३. क्षीणः मूको. १४. अन्ये मूको. १५. नास्ति मूको.

वेङ्कट० क्षिप्रम् अज्ञानम् रथवाहम् मनुष्याणां परकम् बहुभिर्बन्धुभिः कृतम् महतः यज्ञस्य रथकम्
 शूद्रं च प्रयच्छतः जगत्सिद्धम् । देव निवासेन^१ स्वर्गमित्युक्तं मनुष्यान् अग्निं च प्रमाम् ।
 ज्यार्षं स्वर्गप्रीत्यासुरीः विशाः अभिक्रमाम्, देवस्यदश्विधोश्च^२ विशाः अग्निं अत्रधाम आभि-
 मुक्ष्येन प्राप्नुयामेति^३ ॥ १५ ॥

इति षण्णुपांष्टके अष्टमाध्याये सप्तमो वर्गः ॥

[५०]

अग्निदत्त्वा भारद्वाज ऋषिः । विश्वे देवा देवताः । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

हुवे वो देवीमदिति नमोभिर्मृळीकाय वरुणं मित्रमग्निम् ।

अभिषदां अर्घमर्षं सुशेवं श्रातृन् देवान्सवितारं भगं च ॥ १ ॥

हुवे । वः । देवीम् । अदितिम् । नमःऽग्निः । मृळीकार्यं । वरुणम् । मित्रम् । अग्निम् ।
 अभिऽषुदाम् । अर्घमर्षम् । सुशेवम् । श्रातृन् । देवान् । सवितारम् । भगम् । च ॥ १ ॥

स्कन्द० अदित्यादयोऽत्र स्तूयन्ते । हुवे वः इति^१ स्वल्पयेनेह ह्युपघनम् । रथम् 'देवीम् अदितिम्'
 मनोभिः स्तुतिभिः मृळीकाय सुखार्थम् । वरुणम् मित्रम् अग्निम् च । न चैतानेह केवलान् । किं तर्हि ।
 अभिषदां अदितिः संस्कारार्थः । मनोऽपनयनेन सर्वस्य संस्कारम् । अथवा^२ विशसितारं
 हन्तारम् । कश्च । सामर्घ्याद्यं तमसाम् । अर्घमर्षम् सुशेवम् सुमुखम् । श्रातृन् पालयितृन् आनानपि
 देवान् सवितारम् भगम् च ॥ १ ॥

वेङ्कट० ह्यपामि सुखमर्घ्यम् अदितिम् नमस्कारैः हविर्भिः^३ वा वरुणार्थिभ्यः, अदितिः शकलीभावकर्ता,
 वाश्रूपां आभिमुक्ष्येन विशसितारम् धनतां वा पृथक्कारम् अर्घमर्षम् सुमुखम् श्रातृन् सर्वान्
 देवान् सवितारम् भगम् च । 'वः' लक्ष्यं ददाति सोऽर्घमा' (ते २, ३, ४, १) इति ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

सुज्योतिषः सूर्यं दक्षपितृननागास्त्वे सुमहो वीहि देवान् ।

द्विजन्मानो य ऋतसायः सत्याः सर्वन्तो यजता अग्निजिह्वाः ॥ २ ॥

सुज्योतिषः । सूर्यं । दक्षऽपितृन् । अनागाऽस्त्वे । सुमहः । वीहि । देवान् ।
 द्विऽजन्मानः । ये । ऋतऽसायः । सत्याः । सर्वन्तः । यजताः । अग्निऽजिह्वाः ॥ २ ॥

स्कन्द० सूर्योऽत्र स्तूयते । सुज्योतिषः शोभनाभ्याहवनीयादीनि ज्योतीरपि येषां ते सुज्योतिषः ।
 हे सूर्य! दक्षपितृन् "दक्षाः पितरो येषां तान् । यज्ञादिकरणं प्रति उत्सादिन"^१ इत्यर्थः ।
 अनागास्त्वे सप्तमीनिर्देशात् सतीति वाक्यतोषः । अयापात्^२ सत् इत्यर्थः । हे सुमहः!
 सुष्ठु महत्! सूर्य! वा वीहि शक्य कामपत्य वा देवान् दीक्ष्यतेः स्तुत्यर्थे इदं रूपम् ।

१. प्रथम मूको. २. निवासन मूको. ३. दय* मूको. ४. व्याप्तं वि' लपं. ५-५. नास्ति
 मूको. ६-६. देवमवर्षं मूको. ७. नास्ति मूको. ८. नास्ति वि' लपं. ९. कलीमा' वि' ल; कलिमा'
 लपं. १०. यो ल. ११-११. दक्ष ... प्रत्युक्ता' मूको. १२. अयापात् मूको.

स्रोतन् अस्मान् । ये कीदृशाः । उच्यते—द्विजन्मानः । ये द्विजन्मानः मातृतः^१ जन्म प्रथमं^२
द्वितीयं मौक्षीयन्धनम् इति द्विजन्मानः । श्रुतसायः यज्ञे देवानां स्रोतारः । सत्याः अविस्वादिनः
स्वर्वन्तः स्वर्वेण^३ देवतापोत्सेन हविरादिना त्रद्वन्तः । यजताः यष्टारः । अग्निविद्धाः अग्निरा-
ह्वनीयः^४ विद्धास्थानीयो यष्टेत्पग्निविद्धः यज्ञः, स येषामग्निः^५ ते अग्निविद्धाः । आहिताश्व
इत्यर्थः ॥ २ ॥

धेकुट्ट० शोभनज्योतिष्कान् हे सर्वे ! दक्षः पिता येषां देवानाम् तान् अस्माकम् अभ्युदये युक्तान्
कामयस्व, द्रव्यलोकरूपोत्पायमाणाः^६ ये यज्ञस्वष्टारो भवन्ति सत्यकर्माणः अभ्युदययुक्ताः यद्यन्याः
अग्निविद्धाः ॥ २ ॥

उत चावापृथिवी क्षत्रमुरु बृहद् रोदसी शरणं सुपुत्रे ।

महस्करयो वरिवो यथा नोऽस्मे क्षयाय धिपणे अनेहः ॥ ३ ॥

उत । चावापृथिवी इति । क्षत्रम् । उरु । बृहद् । रोदसी इति । शरणम् । सुपुत्रे इति सुऽपुत्रे ।

महः । करयः । वरिवः । यथा । नः । अस्मे इति । क्षयाय । धिपणे इति । अनेहः ॥ ३ ॥

स्कन्व०^७ हे चावापृथिवी ! क्षत्रम् अपठितमपि बलनामैतत् । उरु^८ बहु विक्रीणी वा उत^९ अपि
बृहद् 'हे रोदसी ! रोदसी ! सर्वस्य रोधसी !' शरणम् गृहम् सुपुत्रे ! सुपुत्रे ! महः महत् करयः^{१०}
वरिवः यथा 'वरिवः' (निघ २, १०) इति धननाम । महबलं यथा ब्रह्मा, एवं क्षत्तं कुरुमिति शेषः ।
कुत एतत् । क्षत्र शरणमिति कर्मणोः क्रियाकाङ्क्षात्वाद् यथेति शोभमानस्य साकाङ्क्षात्वाद् यथा
महबलं दत्तः, एवं बलं गृहं च दत्तमित्यर्थः । नः अस्माभ्यम् । कियर्थम् । उच्यते—
अस्मे क्षयाय क्षि^{११} निवासायः । अस्माकं निवासाय अस्माद् प्रति गमनाय वा देवानाम् ।
कथं बलवन्तो वयं गृहे नियसेमेषेवमर्थम् । अथवा कथं बलवन्तो गृहेऽपि श्रामान् यजतो
देवान् गच्छेयुरित्येवमर्थमित्यर्थः । हे धिपणे ! धि धारणे । धारयिष्यौ ! सर्वस्य अपायं च कुरुतम् ।
अथवा क्षत्रधारणयोरेवेदं विशेषणम् । अपायं बलं गृहं चैवेति ॥ ३ ॥

धेकुट्ट० अपि च चावापृथिवी ! बहु बलम् कुरुतम् तथा हे रोदसी ! सुपुत्रे ! महद् गृहं
कुरुतम् तथा महत् धनं च कुरुतः यथा अस्माकमपेक्षितम् । किञ्च अस्मै गृहाय
हे धारयिष्यौ ! अपायं च कुरुतमिति ॥ ३ ॥

आ नो रुद्रस्य सुनवो नमन्तामवा हूतासो यस्योऽष्टुष्टाः ।

यदीमर्भो महति वा हितासो वाधे मरुतो अह्वाम देवान् ॥ ४ ॥

आ । नः । रुद्रस्य । सुनवः । नमन्ताम् । अथ । हूतासः । वसवः । अपृष्टाः ।

यद् । ईम् । अर्भे । महति । वा । हितासः । वाधे । मरुतः । अह्वाम । देवान् ॥ ४ ॥

१. नास्ति मूको. २. स्वर्वेण मूको. ३-३. 'स्थानीयो'...स येषामग्निः मूको. ४. 'यो वयावमानाः
कथं' 'योरेवमपमानं धि' ; 'योरेवमपमानं कथं'. ५-५. नास्ति मूको. ६. उत मूको. ७. नास्ति मूको.
८-८. हे रोद रोदसी उरुय रोदसः मूको. ९. एवः मूको. १०. यधि मूको.

स्कन्द० एतयोर्ऋषोः^१ मरुतः इत्युक्ते—नः भस्मान् प्रति इदस्य सूनवः पुत्राः मरुतः आ नगन्ताम्
 नमतिरयं सामध्याद् गत्यर्थः । आभ्यगच्छन्तु अथ हृतासः आहृताः सन्तः वसतः प्रशस्ताः
 अनवन्तो वा अष्टाः अनभिभूताः केनचित् । कदाऽऽभ्यगच्छन्तु । उच्यते^२—यत् यदा ।
 ईम्^३ इति पदपरणः । अर्भे महति वा हृतासः हि गतौ । गताः प्राप्ताः सन्तो वयम् वधि
 वाभ्यन्ते यत्र योधाः प्रतिपोद्घभिः स बाधः सह्यामस्तत्र मरुतः अह्याम ह्यामः^४
 देवान् ॥ ४ ॥

येषुष्ट० आ नमन्ताम्^५ भस्मान् इदस्य पुत्राः अथ भस्माभिः हृताः^६ भूत्वा यासयितारः वाचुभिरध-
 पिताः । यत् एनान्^७ अक्षे महति वा सह्यामे युक्ता वयम् ह्यामः देवान् महतः ॥ ४ ॥

मिम्यक्ष येषु रोदसी नु देवी सिसक्ति पूषा अभ्यर्धयज्वा ।
 श्रुत्वा हवम् मरुतो यद्वा याथ भूर्मा रेजन्ते अर्ध्वनि प्रविक्ते ॥ ५ ॥

मिम्यक्ष । येषु । रोदसी । नु । देवी । सिसक्ति । पूषा । अभ्यर्धयज्वा ।
 श्रुत्वा । हवम् । मरुतः । यत् । ह । याथ । भूर्मा । रेजन्ते । अर्ध्वनि । प्रविक्ते ॥ ५ ॥

स्कन्द० मिम्यक्ष इति म्पठोर्गतिर्कर्मणो रूपम् । गच्छति येषु द्वितीयायै सप्तम्येषा । यात्
 युष्माद् रोदसी इत्यस्य पत्नी देवी । नु इति पदपरणः । मरुतो हि इदस्य पुत्राः, तेनैषां
 रोदसी माता । माता च स्नेहात् पुत्रं प्रति अवश्यं गच्छति । अत एवमुच्यते—'मिम्यक्ष
 येषु रोदसी नु देवी' इति । यात् सिसक्ति रश्म्यात्तरसप्रापणेन^८ सेवते पूषा रसान्
 अभ्यर्धयज्वा क्रथु बृद्धौ, यजतिर्दानार्थकः^९ । अल्पानधि रसान् अभिवर्धयन् "मरुद्भ्यो यजति यः
 सोऽभ्यर्धयज्वा"^{१०} । अथवा अभिगतं प्राप्तं देवैर्भ्यो लब्धमित्यर्थः । अभिगतं च तदर्थं^{११} च
 धर्मार्थम् । कस्यार्थम् । इति यः । यो यजते सोऽभ्यर्धयज्वा । अत्रेतिहासमाचलते— देवाः किल विष्णुं
 "वजेनायजन्त । ते"^{१२} पूषणामि शत्रुयन् वर्धतां नो हविरिति । "तावमुवाताम् पूरुकेन"^{१३} अवदानम्
 आवयोरस्तिवति । तौ देवा अभुवन् यन्मभ्याद् अवद्यति तत्रत्या देवताया वक्ष्ये हविर्निरूप्यते"^{१४} ।
 यत्पूर्वाधात् तरपूणाः, बहुचराधात् तदमेरिति । तावमूताम् एतदवदानम् अनेन प्रैलोनपकल्पं यो
 भविष्यतीति । एतदपेक्ष्येत्तदुच्यते अभ्यर्धयज्वेति । तथा चाप्यत्रापि पूषोऽग्नेश्च हविरर्धमाकस्तेन
 स्तुतिर्द्वयते । 'प्रत्यर्धियज्ञानाम्' (ऋ १०, २६, ५) इति पूषा, 'प्रत्यर्धि देवस्य देवस्य मना'
 (ऋ १०, १, ५) इत्यग्नेः । यत्तदुच्यते तत्तदुच्यतेऽस्याहवन्वः । ते श्रुत्वा हवम् आह्वानं हे मरुतः ।
 'यत् ह याथ ह इति'^{१५} तु पदपरणः । यदा^{१६} गच्छत । यदेतिवचनात् तदेवव्याहारार्थम् । तदा भूम
 बहुशब्दात् विपुलवचनात् बहुवचनान्ना इमनिधि "तान्दसमाहृतास्तवम् । सामध्यात्प्राप्त-
 र्णितमरुतार्थता"^{१७}, बहुवचनस्य च श्रुत् 'सिद्धन्वति बहुलम्' (ऋ ३, १, ७०) इति । वैपुल्यवन्ति

१. 'वोसुवो' मूको. २. उच्यते मूको. ३. नास्ति मूको. ४. 'तात् लः' मन्त लः.
 ५. भूत्वा मूको. ६. 'जात् लः'. ७. 'रक्षणापणेन' मूको. ८. तस्या मूको. ९. वपति मूको.
 १०-१०. मय ... ताम्यर्थे मूको. ११. तदभ्यर्थे वि. १२-१२. 'ज्ञेनापनते' मूको. १३-१३. ता
 बहुवचने मूको. १४. ह- ल्यथो मूको. १५-१५. यत् वरुह्यति मूको. १६. यथा वि.
 १७-१७. 'दाते वा शान्तीं' मूको.

'बहुस्त्वन्ति वा, महान्ति' बहूनि वेत्यर्थः । कानि । सामर्थ्याच्छत्रुघ्नदानि । रेजन्ते 'भ्रसते रेजते इति मयवेगनयोः' (मा ३, २१) । अस्मान् इन्द्रं मरुत आगच्छन्तीति भ्रम्यमानानि विभ्रयति । अथवा 'भ्रमा महान्ति' बहूनि वा भ्रज्याप्राणि । तानि रेजन्ते कम्पन्ते । पदकारास्तु भ्रम इति ह्रस्वकरणत्वात् क्रियाविशेषणम् इन्द्रम् एकत्रचनान्तमिति सम्पन्ते । तत्र स्वार्थिक इमनिच् प्रथम्यः । बहु रेजन्त इत्यर्थः । क । जन्वनि 'अथा' (निघ १, ३) इत्यन्तरिक्षनाम । अस्य रेजन्त इत्येतेन वा 'सम्पन्धः, याथ इत्येतेन' वा । अन्तरिक्षे रेजन्ते' अन्तरिक्षे वा यदा याथेति । क्रीडति । प्रतिके । 'शुद्धोऽपि विचित्र विपूर्वाथे' द्रष्टव्यः । प्रकर्षेण विविके । शुचौ वा विशतीर्णे वेत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सङ्घट्टे वेपु रुद्रस्य पत्नी मरुतां माता क्षिप्रम् देवी । सचते च यान् पूषा^१ अभ्यर्षयज्वा अभ्यर्षयन् यजतीति । ध्रुवा हवम् मरुतः यदा गच्छन्^२, तदा भूसयः कम्पन्ते मार्गे भवद्भिः प्रविकते^३ । मार्गस्य प्रवेको वनस्पतीनां पृथग्भावः^४ ॥ ५ ॥

^१इति चतुर्थाष्टके अष्टमाऽपाये अष्टमौ वर्गः^{१०} ॥

अभि त्यं वीरं गिर्विणसमुर्चेन्द्रं ब्रह्मणा जरितर्नवेन ।

श्रवदिद्रवमुर्पं च स्तवानो रासद् वाजाँ उर्पं महो गृणानः ॥ ६ ॥

अभि । त्यम् । वीरम् । गिर्विणसम् । अर्चं । इन्द्रम् । ब्रह्मणा । जरितः । नवेन ।

श्रवद् । इत् । हवम् । उर्पं । च । स्तवानः । रासद् । वाजान् । उर्पं । महः । गृणानः ॥ ६ ॥

स्कन्द० इन्द्रोऽयं स्वयत्वे । त्यम् तम् वीरम् ^१विक्रान्तम् गिर्विणसम् गीर्भिः स्तुतिभिरसंभजनीयं^{११} स्तुतीनां पा^{१२} सम्प्रकारम् इन्द्रम् अभि अर्पं अभिष्टुहि । आत्मानं एवायमन्तसात्मनः प्रैषः । प्रदद्यात्^{१३} स्तुतिदक्षणेन हे जरितः । स्तोतः । नवेन अभ्यैः स्तोत्रभिरवृत्पूर्वेण । यः किं करोति । ^{१४}उच्यते । श्रवदिद्रवमिति^{१५} । सच्छत्रुघ्नतेयंरुद्रोऽभ्याहार्यः । इत् इति पदपुराणः । श्रवद्वः समुच्ये । रासद् इत्येतद्वेशब् ^{१६}समुच्यः । यः उप भवत् शृणोति^{१७} च हवम् आह्वानम् स्तवानः^{१८} स्तूपमानः उप रासद् ददाति च याजान् ^{१९}अद्यानि महः महान्ति गृणानः स्तूपमानः^{२०} ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अभि अर्चे सम् वीरम् गीर्भिर्वेनवीथ्यम् इन्द्रम् ब्रह्मणा हे स्तोतः । नवेन । उप शृणोतु पूर्व^{२१} ह्वानम् स्तूपमानः । उप प्रयच्छत महान्ति अद्यानि शस्यमानः ॥ ६ ॥

ओमानंमापो मानुषीरमृक्तं घातं तोकाय तर्नयाय शं योः ।

युयं हि ष्ठा भिपजो मातृत्मा विर्यस्य स्थातुर्जगतो जनित्रीः ॥ ७ ॥

^{१-३} बहुस्त्वन्ति त्वान्^१ मूको. ^{२-२} अगसह...कि मूको. ^{३-३} 'नवा...लेतेन मूको. ^४ रेजन् व भ्रमयि मूको. ^{५-५} इत्येति विविधविपूर्वाथे मूको. ^६ ५^६ मूको. ^७ 'एत ए. ^८ 'ते मूको. ^९ 'एवा' मूको; 'एवा' क प्रस्तावः. ^{१०-१०} नारित मूको. ^{११-११} विक्रान्त...विभ्रयते' मूको. ^{१२} वा मूको. ^{१३} अद्वयः मूको. ^{१४-१४} उच्यते...मिति मूको. ^{१५-१५} स्तुतयवावोपमृणोति मूको. ^{१६} स्तवानो मूको. ^{१७-१७} आत्मानं...मूको. ^{१८} व मूको.

ओमानम् । आपः । मानुषीः । अमृतम् । घातं । तोकायं । तनयाय । शम् । योः ।
युयम् । हि । स्प । भिपजः । मातृऽर्तमाः । विश्वस्य । स्यातुः । जगतः । जनित्रीः ॥ ७ ॥

स्कन्द० आपोऽग्रं स्त्वन्ते । ओमानम् अवनं पाकम् हे आपाः । मानुषीः^१ मनुष्येषु मवाः ।
अमृतम् अमृतशब्दस्वार्थं छान्दसः 'ककार उपजनः, तस्मात्तयाच तन्मापदेनाः । अमृतसप्तमा ।
' अत्यन्तद्विदितमिरपर्यः । अथवा 'अमृतमिति शृणुधातोः शौचाभेकस्य 'प्रथमरजतज' (पा ८, २, ३६)
इति पर्यं न छान्दसत्वात् । अमृतम् 'अमृतम् । अमृतं' धनेन वा सद्विदितमिरपर्यः । घातं घत्
तोकाय तनयाय पुत्रेभ्यश्च वीप्रेभ्यश्च कस्माकम् । य च केवलम् ओमानम् । किं तर्हि । यम्
उपशामनम् । कस्य । सामर्थ्याद् उपादानानामिष्टानां 'शोषागाम् । योः इति वृषभभावायः^२ ।
पृथाभवनं^३ 'शासनमन्थ इत्यर्थः' । केन^४ । 'सामर्थ्याद् उतिपरसुभिरनिष्टैः' । कस्मात् । उच्यते—युयम्
हि स्प भिपजः । हि-शब्दो यस्मादित्यर्थे । यस्माद् युयं भिपजः वैदग्ध्यात् स्य । यथा वैश उत्पद्यते
शरीरे दोषस्य हन्तैव^५ 'युयमपि हन्मः । किञ्च मातृत्वात्^६ । निमोग्यः मानुभूताः वा सर्वस्य ।
यस्माच्च विश्वस्य सर्वस्य स्यातुः स्वापरस्य जगतः जङ्गमस्य च जनित्रीः जन्मिन्म्यः स्य ।
यस्मात् स्थितेरुत्पत्तेश्च^७ 'हेतवः स्म' तस्मात्तथेत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेकूट० 'अन्नं वा ओमा' इति ब्राह्मणम् । हे आपः !^१ मनुष्येषु मवाः । शशुभिरप्रमृष्टम्
प्रयच्छत पुत्राय वीत्राय शम् च योः च । युयम् हि अथवा भिपजः कल्याणो मातरः,
विश्वस्य स्वावरस्य जङ्गमस्य च जन्मिन्म्यः ॥ ७ ॥

आ नो देवः सविता त्रायमाणो हिरण्यपाणिर्यजतो जगम्यात् ।
यो दत्रवाँ उपसो न प्रतीकं व्यूर्णुते द्वाशुपे वार्षीणि ॥ ८ ॥

आ । नुः । देवः । सविता । त्रायमाणः । हिरण्यपाणिः । यजतः । जगम्यात् ।
यः । दत्रवान् । उपसः । न । प्रतीकम् । द्विऽवूर्णुते । द्वाशुपे । वार्षीणि ॥ ८ ॥

स्कन्द० सविताऽत्र स्त्वन्ते । नः अस्माद् देवः सविता त्रायमाणः पाकयन् हिरण्यपाणिः हिरण्यवदस्तः ।
अत्र च साङ्ख्यापना इतिहासमाज्ञानमपीयते^१ — 'अथ 'यव द तदेवा' यज्ञमतन्म्यत् तत् सविते'^२
प्राक्षिभ्रं परिजहुस्तस्य^३ पाणी प्रविष्टिद'^४ । तस्मै^५ 'हिरण्ययो'^६ प्रतिशुस्तसाहिरण्यपाणिरिति स्तुतः'^७
(वांशा ६, १२) इति । यजतः यद्यज्यः आ जगम्यात्^८ अत्यर्थमागच्छेदित्यारामदे । यः किं
करोति । उच्यते—यः दत्रवान् भानुमात् उवसः न प्रतीकम् । प्रतीकं दर्शनम् । न-शब्द
उपनाथोऽस्मात्परो द्रष्टव्यः । यथा उपसो दर्शनं प्रकाशयति तद्वत्^९ व्यूर्णुते विश्वोऽत्र^{१०}
विगमे । अर्णुन् भाष्ठावने । विगताच्छादनानि करोति । प्रकाशयतीत्यर्थः । द्वाशुपे यज्ञभानाय
वार्षीणि वरणीवानि सर्वप्रकाशयति ॥ ८ ॥

१. ...य मूको. २. मानुषः मूको. ३-३. 'मिति...त्रय अत्वं' मूको. ४-४. 'येन मूको.
५-५. रोष...पृथामवा' मूको. ६. 'मज्ज वि'. ७-७. 'नासंनयस्तेत्यर्थः' मूको. ८. 'तेन क वि'; येन वि'.
९-९. 'उतिपरसुभिर' मूको. १०-१०. 'मति...माशाना' मूको. ११-११. 'देवत्वा मूको. १२. यवः
मूको. १३. अथति मूको. १४-१४. यव ते देवाः मूको. १५. सविता मूको. १६. पारिभाटं तस्य मूको.
१७. 'विष्टिदुः मूको. १८. वती मूको. १९. 'मयेन मूको. २०. नाक्षि मूको. २१. देव मूको.
२२. 'वि' मूको.

वेङ्कट० आ गच्छतु अस्मान् देवः सविता पाळमन् हिरण्यपाणिः बृहस्पतः, यः दानवान् उपसः
इव मुलम् तमांसि प्युरुते^१ यजमानाय धनानि ॥ ८ ॥

उत त्वं सुनो सहसो नो अद्या देवाँ अस्मिन्नध्वरे बवृत्त्याः ।

स्यामहं ते सदमिद् रातौ तवं स्यामग्नेऽर्वसा सुवीरः ॥ ९ ॥

उत । त्वम् । सुनो इति । सहसः । नः । अद्य । आ । देवान् । अस्मिन् । अध्वरे । बवृत्त्याः ।

स्याम् । अहम् । ते । सदम् । इत् । रातौ । तवं । स्याम् । अग्ने । अर्वसा । सुवीरः ॥ ९ ॥

स्कन्द० अग्निरयं स्तूपते । 'उत इति अप्यर्थे' । त्वं-शब्दाच्च परो ब्रह्मण्यः । त्वम् अपि हे सुनो! सहसः
बलस्य पुत्र । बलेन मध्यमानो यज्जायते इति बलस्य पुत्र उच्यते । नः' अस्मात् प्रति अद्य देवान्
अस्मिन् अध्वरे आ बवृत्त्याः' 'वर्तते' (निय २, १४) इति गतिकर्ता, सामर्थ्याच्चान्तर्गतित्यर्थः ।
अत्यर्थं पुनःपुनर्वा वागमयेत्याशास्महे । किञ्च स्याम् अहम् सम्प्रदानम् ते तद्य सदम् इत्
सदैव रातौ दानिः निरर्थं स्वमस्तभ्यं दद्या इत्यर्थः । किञ्च तव भवसा पाळनेन । त्वया
पाळ्यमानः सन्नित्यर्थः । स्याम् अहं हे अग्ने । सुवीरः शोभनैर्वीरः पुत्रैः वीरैश्च युक्तः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अत्र त्वम् हे सहसः सुनो! अस्माकम् अद्य अस्मिन् यजे देवान् आ वर्तय । स्याम् अहम्
ते सदा एव दाने । तव स्याम् अग्ने! रक्षणेन शोभनवीरः ॥ ९ ॥

उत त्या मे हवमा जग्म्यातं नासत्या धीभिर्युवमङ्ग विप्रा ।

अत्रिं न महस्तर्मसोऽमुमुक्तं तूर्वतं नरा दुरिताद्भीकं ॥ १० ॥

उत । त्या । मे । हवम् । आ । जग्म्यातम् । नासत्या । धीभिः । युवम् । अङ्ग । विप्रा ।

अत्रिम् । न । महः । तर्मसः । अमुमुक्तम् । तूर्वतम् । नरा । दुरिताद् । अभीकं ॥ १० ॥

स्कन्द० उत त्या मे इति सच्छब्दाद् यच्छब्दोऽप्याहार्यः । यौ धीभिः प्रजाभिः 'कर्मभिरां
पुक्तौ पुक्त्' युवाम् अङ्ग शिरं हे विप्रा! मेघाकिनौ! 'अत्रिम् न' नशब्दोऽत्रोपरिष्ठदुपचार
वपमार्थपरवात् 'अस्तुयमानस्य सम्प्रार्थं प्रयोगः' (या ७, ३१) इति पदपूरणः । अत्रिम्
असुरैरशिष्टं प्रक्षिप्तम् 'महः महतः तमहा सुखलक्षणात् अमुमुक्तम् तममिं प्रशामय' तत
उद्धारणेन मोक्षितवन्तौ स्यः । तदेतत्कधीवलाऽप्युक्तम् — 'द्विभेनामि ग्रंसमवारयेवाम्' (अ १, ११६, ८)
इति । किञ्च 'हवम् तूर्वतः' द्विसार्थः । द्विर्त्वे हे नरा! मनुष्याकाशौ! दुरितात् द्वितीयार्थे
पद्मपेथा । दुरितं पापमलाकम् अभीकं^{१२} । प्रपिते अभीके इत्यासत्त्वस्य (या ३, २०) नामनी ।
द्वितीयार्थे चात्र सप्तमी । आसत्त्वं स्वशरीरमित्यर्थः ॥ १० ॥

१. 'त्व' मूको. २. 'यते' मूको. ३-३. 'उत्तेष्वे' मूको. ४. 'य' मूको. ५. 'रेऽवृत्त्याः' मूको.
६. 'सदम्' मूको. ७. 'य' मूको. ८-८. 'कर्मभिरां युवं' मूको. ९-९. 'नासित वि'. १०-१०. 'नवतो
वृत्तु' मूको. ११-११. 'दुर्वतं दुर्वतिः' मूको. १२. 'मगते' मूको.

वेङ्कटं अपि च ही मम ह्यम् आ गच्छतम् दे मासतपो! कर्मभिः युवाम् क्षिप्रम् मेधाविनौ,
अग्निम् ह्य सद्यः तमसः मोक्षितवन्तौ वर्धशामानम् उपद्रवात् सह्यामे ॥ १० ॥

'इति पशुपांष्टके अष्टमाध्याये नवमो वर्यः' ॥

ते नो रायो युमतो वार्जश्वतो दातारो भूत नृवतः पुरुक्षोः ।
दशस्यन्तो दिव्याः पार्थिवासो गोजाता अप्या मूर्जता च देवाः ॥ ११ ॥

ते । नृः । रायः । युमतः । वार्जश्वतः । दातारः । भूत । नृवतः । पुरुक्षोः ।
दशस्यन्तः । दिव्याः । पार्थिवासः । गोजाताः । अप्याः । मूर्जता । च । देवाः ॥ ११ ॥

स्कन्द० देवा अत्र स्वयन्ते । ते नः अस्तम्यम् रायः धनस्य युमतः स्वदीप्या दीक्षिततः वाजवतः^१
असंयुक्तस्य दातारः भूत भवत । वृवतः^२ परिचारकमनुष्योपेतस्य । पुरुक्षोः बहुस्थाननिवासिनः ।
अस्तम्यप्रभृतस्वैत्यर्थः^३ । अथवा क्षुण्णदोऽत्र कीर्तिवचनः । 'युमतो यामिर्मदेन' (अ. १, ३०, १२)
इति यथा । बहुकीर्तः बहुया च कीर्तोपेतस्वैत्यर्थः । दशस्यन्तः दातुमिच्छन्तः^४ । यदाऽस्तम्यं
दातुमिच्छत तदा युमदादिगुणयुग्मं दत्त, न^५ यत्किञ्चिदित्यर्थः । दिव्याः प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रः ।
न च दिव्या इत्यादीन्यामन्त्रिणानि । अतो यत्तच्छब्दावध्याहृतैकवाक्यता मेवा । दिव्याः दिवि
भवाः । पार्थिवासः 'गृथिन्यां भवाः'^६ गोजाताः सर्वगामित्वाद् गौर्जातः प्रकृतिरात्मा ततो
जाताः । अथवा स्तुतिकक्षणा वाग् गौः तथा सह जाताः । जन्मत एव प्रभृति^७ स्तुत्याः
इत्यर्थः । अप्याः 'आपः' (निय १, ३) इत्यन्तरिक्षनाम । तक्षिभ्य भवाः । लोकत्रयेऽपि ये भवाः
ते नो धनस्य दातारो भवतेत्यर्थः । किञ्च मूर्जत व सुखयत आत्मान् दे देवाः ॥ ११ ॥

वेङ्कटं ते अस्तम्यम् धनस्य दीक्षिततः अश्वतः दातारः भवत वीरवतः बहुभिः कीर्तयमानस्य ।
घनानि प्रयच्छन्तः दिवि भवाः पार्थिवाश्च 'गृथिन्या अन्तरिक्षनाम्नो'^८ जात. गोर्भूमिः सा
जननस्थान येषां ते गोजाताः । त्रिस्थाना अपि देवा उच्यन्ते । अपि वा माहतीयम् । गोजाताः
पृथिमातरः अस्तु^९ भवाः सुखयत आत्मान् देवाः ॥ ११ ॥

ते नो रुद्रः सरस्वती सजोषा मीळहुर्मन्तो विष्णुर्मूर्जन्तु वायुः ।
ऋमुक्षा वाजो दैव्यो विधाता पर्जन्यावार्ता पिप्यतामिषं नः ॥ १२ ॥

ते । नृः । रुद्रः । सरस्वती । सजोषा । मीळहुर्मन्तः । विष्णुः । मूर्जन्तु । वायुः ।
ऋमुक्षा । वाजः । दैव्यः । विधाता । पर्जन्यावार्ता । पिप्यताम् । इषम । नृः ॥ १२ ॥

स्कन्द० रुद्रादयोऽत्र 'इत्यन्ते । तच्छब्दात् सजोषा मीळुमान्तः^{११} इत्येतत्सम्बन्धी यच्छब्दोऽप्या-
हार्यः । सजोषाः^{१२} सद्भीतयश्च ये मीळुमन्ताः^{१३} धनवन्तश्च ते नः अस्मान् रुद्रः सरस्वती विष्णुः

१-१. नास्ति मूको. २. वा सवतः मूको. ३. नृवतः मूको. ४. नाकतपुं मूको. ५. मादापुं
मूको. ६. नास्ति मूको. ७-७. पार्थिवभवाः मूको. ८. प्रकृति मूको. ९-९. 'विष्णुतरि' छ;
'न्यान्तरि' छ; 'न्यान्तरिक्षनामो वि'. १०. अश्व मूको. ११-११. तच्छब्दान्गोर्भूमिगुणयुग्मं मूको.
१२-१२. सद्भीतयः सपीन्धुणं मूको.

इत्येते एतन्तु सुखयन्तु । वायुः च । 'ऋभुक्षाः' (तिष ३,३) इति महद्भाग । महान् वाजः च सुधन्वनः पुनः^१ दैव्यः विधाता च पर्जन्यादाता च पिप्यताम् द्यम् नः स्फापी ओप्यापी पृथौ । वर्धयन्तु च अन्नम् अस्माकम् ॥ १२ ॥

पेह्लट० ते अस्माद् हरः सरवती च सङ्गताः सैचनवन्तः विष्णुः सुखयन्तु, वायुः च । तथा ऋभुर्विष्वा च वाजः च 'सौधन्वनाः, दैव्यः' विधाता चन्द्रमाः, पर्जन्यादाता च वर्धयन्तु अस्माकम् अन्नम् ॥ १२ ॥

उत स्य देवः सविता भगो नोऽपां नपादवतु दानु परिः ।

त्वष्टा देवेभिर्जनिभिः सजोषा द्यौर्देवेभिः पृथिवी समुद्रैः ॥ १३ ॥

उत । स्यः । देवः । सविता । भगो । नः । अपाम् । नपात् । अवतु । दानुं । परिः ।

त्वष्टा । देवेभिः । जनिभिः । सजोषाः । द्यौः । देवेभिः । पृथिवी । समुद्रैः ॥ १३ ॥

स्कन्द० सवित्रादयोऽत्र स्तुन्ते । उत अपि स्यः सः देवः सविता भगः च नः अस्माद् अपाम् नपात् च अवतु पालयतु । अक्षिरपां 'नपादुच्यते । अद्यम् ओपधिवनस्पतयो' जायन्ते, ओपधिवनस्पतिभ्य एष आयत इति । नीदशा । उच्यते । दानु दानम् परिः पृ पालन-पूरणयोः । साधु पालयिता अपरिचिता । साधु दानानां सर्वदा दातेत्यर्थः । त्वष्टा च देवेभिः देवैः सह 'जनिभिः तत्पत्नीभिश्च सह सजोषाः समीवि.', द्यौः च देवैः सह, पृथिवी च समुद्रैः ॥ १३ ॥

पेह्लट० अपि च देवः सविता भगः च अस्माद् अपाम् नपात् च रक्षतु, दाता पृथिव्या त्वष्टा देवैः देवपत्नीभिश्च सङ्गताः, द्यौः च देवैः, पृथिवी च समुद्रैः चक्षुभिः ॥ १३ ॥

उत नोऽर्हिर्बुध्न्यः भृणोत्सृज एकपात् पृथिवी समुद्रः ।

विश्वे देवा श्रुतावृषो हुवानाः स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवन्तु ॥ १४ ॥

उत । नः । अर्हिः । बुध्न्यः । शृणोतु । अजः । एकपात् । पृथिवी । समुद्रः ।

विश्वे । देवाः । श्रुतावृषः । हुवानाः । स्तुताः । मन्त्राः । कविऽशस्ताः । अवन्तु ॥ १४ ॥

स्कन्द० अर्हिर्बुध्न्यादयोऽत्र स्तुन्ते । उत अपि नः अस्माकम् अर्हिः बुध्न्यः बुध्नम् अन्तरिक्षम्, शक्तिम् भयः शृणोतु । किम् । आह्वानम् । उत एतत् । हुवानाः इति 'परब्राह्मचर्याद् आह्वानस्य प्रकृतत्वात्' । न च केवलोऽर्हिर्बुध्न्यः । किं अर्हिः । भगः च एकपात् एकः पादो यस्य स एकपात् । पृथिवी च समुद्रः च विश्वे देवाः श्रुतावृषाः सत्यस्य यशस्य चक्षुष्य भा चक्षुषिभ्यः हुवानाः आह्वयमानाः । ध्रुवा आह्वानमागताः सन्तः स्तुताः अस्माभिः

१. वा मुको. २-३. सोदेव्यः वि' रूपं; सौदेव्यः लः; असी देव्यः लः प्रस्तावः. ३-३. 'ते ... तयो मुको. ४-४. अ... मुको. ५-५. वचना ... लात् मुको. ६. 'लोऽर्हिः मुको.

मन्त्राः प्रथमा कृषीपाथे । मन्त्रैः । कविशरताः मन्त्रैरपि मेधाविभिर्दित्यं स्तुताः अवनन्दु पाठयन्तु ॥१४॥
 षेड्डट० अपि च अस्माकम् स्तुतीः अद्विभुञ्ज्यः शृणोद्, तथा एकपात् अत्रः पृथिवी समुद्रः च । विश्वे च
 देवाः तत्परस्य वर्षमितारः ह्यमानाः स्तुताः मन्त्रैः पूजिताः कविभिः शक्ताः रक्षन्तु ॥ १४ ॥

एवा नपातो मम तस्य धीभिर्भरद्वाजा अर्भ्यर्चन्त्यर्केः ।

मा हुतासो वसवोऽर्घृष्टा विश्वे स्तुतासो भूता यजत्राः ॥ १५ ॥

एव । नपातः । मम । तस्य । धीभिः । भरद्वाजाः । अर्भि । अर्चन्ति । अर्केः ।
 माः । हुतासः । वसवः । अर्घृष्टाः । विश्वे । स्तुतासः । भूता । यजत्राः ॥ १५ ॥

स्कन्द० एवमत्रापि अद्विभुञ्ज्यादयः स्तूपन्ते, सर्वे वा देवाः । एव एवमुक्तेन प्रकारेण नपातः
 पौत्राः मम तस्य तच्छब्दाद् योग्यार्थसम्बन्धो 'अच्छन्दोऽध्याहार्यः' । योऽहं सुप्तान् अस्ताविपम्
 तस्य मम धीभिः स्वाभिः प्रज्ञाभिः भरद्वाजाः भरद्वाजस्याऽम्बुजजाताः अर्भि अर्चन्ति अर्भियुवन्ति
 अर्केः मन्त्रैः । न च केबलाः पौत्रा एव । किं तर्हि । 'माः स्त्रियोऽपि' मम । सर्वसम्बन्धु-
 पेतोऽहं 'सौमीरपर्यः' । एतत् शाखा हुतासः ह्यपतेर्येतत् । समस्तारणस्य इत्यस्यम् ।
 धाहृताः सन्तः वसवः । प्रत्यक्षतोऽयं मन्त्रः, न च वसव-इत्यादीन्वागन्धितानि, -अतो
 यत्तच्छब्दादध्याहार्यैकवाक्यतां नेपाणि । ये यूयं वसवः प्रशास्याः धनवन्तो वा अष्ट्याः अनभि-
 मृताश्च केनचित् विश्वे सर्वे स्तुताः भूता सन्त्यु' स्तुता भवत । अस्मरस्तुत्या परिशुष्यतेत्यर्थः ।
 हे यजत्राः ! अर्घृष्टाः ! प्रकृते अद्विभुञ्ज्यादयः बहुवचननिर्देशाद्वा सर्वे देवाः ॥ १५ ॥

षेड्डट० एवम् तस्य मम पुत्राः कर्मभिः भरद्वाजकुलजाः मन्त्रैश्च देवाश्च अर्भि अर्चन्ति । माः
 देवपरम्पः हुताः वसवः च शशुनिरनाष्टाः विश्वे च देवाः स्तुताः भवत दे यष्टम्याः ! इति ॥ १५ ॥
 'इति चतुर्थाष्टके अष्टनाध्याये द्वावो वर्यः' ॥

[५१]

*कृतिधा भारद्वाज कृषिः । विश्वे देवा देवता । मित्रपु छन्दः, त्रयोदश्याधारितस्य
 उणिहः, पोषपपुष्टुर् ।

उदु त्यच्चसुर्महिं मित्रयोरौ एति प्रियं वरुणयोरर्दन्धम् ।

अतस्य शुचिं दर्शतमनीकं रुक्मो न दिव उर्दिता न्यघौव ॥ १ ॥

उव । ऊँ इति । त्यत् । चक्षुः । महिः । मित्रयोः । आ । एति । प्रियम् । वरुणयोः । अर्दन्धम् ।
 अतस्य । शुचिं । दर्शितम् । अनीकम् । रुक्मः । न । दिवः । उर्दिता । वि । अघौव ॥ १ ॥

स्कन्द० 'उदु आ एति' अर्धम् आगच्छति । उदेतीत्यर्थः । मित्रयोः प्रियम् वरुणयोः अतनातेऽपि
 मित्रावरुणयोः । पास्परसद्वयोर्गापेक्षम् अत्र द्विवचनम् । मित्रस्य प्रियं वरुणस्य चेत्यर्थः । अर्दन्धमर्थे पात्र

१. एकपादात् मूको. १-२. 'यथा' ... गुह्यतया सुविपम् मूको. १-३. 'शक्ति' मूको.
 ४. 'वधीरेतत्' मूको. ५. 'द्री' ह्यं. ६-६. नास्ति मूको.
 १०-१७१ *

तिश्रवणप्रदणम् । देवानां मनुष्याणाम् अन्वेषां च भूतानां त्रियमित्यर्थः । अद्वयम् अर्हितं केनचित् ऋतस्य आदित्यस्य । आदित्यस्य प्रभा हि तथा उच्यते । शुचि शुद्धम् दर्शतम् दर्शनीयम् अनीकम् समूहः । ऋत् । सामर्थ्याद् ज्योतिषः । ज्योतिःसमुद्गल्पमित्यर्थः । उद्गन्ध च रुध्नः न दिवः । यथा दिवः सम्बन्धी रुध्नः रोचनात् दीप्तः^१ आदित्यः उदिता उदितौ उदयकाले^२ एव वि^३ अशौत् विद्योतत एव । न-सम्बन्धाद् ऋतस्य स्वामिति व्यपदेशाद् आदित्यस्य चोपमानत्वेनोपादानाद् हयमृगयसा^४ ॥ १ ॥

पेङ्कट० आमित्युत्पेन उक् एति तद्विदन् महम् मिश्रावरणयोः^५ चक्षुः उपभालयम् त्रियम् अर्हितवितम् रक्षोभिः^६ आदित्यस्य शुचि दर्शनीयम् रक्षनीयान् अनीकम् । तद्विदन्^७ दिवः रुध्नः इव उदये वि द्योतते ॥ १ ॥

वेद यस्त्रीणि विदथान्येषां देवानां जन्म सनुतरा च विप्रः ।

ऋजु मर्तेषु वृजिना च पश्यन्भि चष्टे सूरौ अर्य एवान् ॥ २ ॥

वेद । यः । त्रीणि । विदथानि । एषाम् । देवानाम् । जन्म । सनुतः । आ । च । विप्रः ।

ऋजु । मर्तेषु । वृजिना । च । पश्यन् । अभि । चष्टे । सूरैः । अर्यः । एवान् ॥ २ ॥

स्कन्द० सूर्योऽत्र स्तूपते । त्रीणि विदथानि वेद यः । विदथ^१ इति यज्ञनाम । इह च तदवयवभूतेषु सवनेषु वर्तते । मन्त्रावयवभूतानि प्रातस्सवनमाध्यन्दिनसवनतृतीयसवनानि । न च केवलानि तानि^२ । किं तर्हि । एषाम् देवानाम् जन्म सनुतः आ च एषामिति धानुदात्तत्वात् सवनानां^३ प्रतीतिः । अः हृयेषोऽशीशेत्वर्य^४ स्थाने । अ-शब्दो देवानामित्यजात्परो दृष्टव्यः । यत्रैषां सवनानां देवानां च जन्म अन्वर्हितमपि वेदित्यर्थः । विप्रः मेधावी । यच्छब्दाद् लच्छब्दोऽप्याहार्यः । ऋजु यत् न्यायपदानैर्त^५ ।^६ वेष्टिषं तद् ऋजु धर्म्यम् मर्तेषु^७ मनुष्येषु वृजिना च वृजिनानि पापानि च पश्यन् । कृताकृतानि मनुष्याणां प्रपयेक्षणानि इत्यर्थः । अभि चष्टे अभिपश्यति सूरः सूर्यः अर्यः ईश्वरः एवान् कामान् । कृताकृतानि मनुष्याणां^८ प्रत्यवेक्षणानि सूर्यः^९ यः श्रोता यथा यदपि कामयते तदपि जानातीत्यर्थः ॥ २ ॥

पेङ्कट० जानाति यः त्रीणि स्वानानि देवानाम् तेषाम् जन्म च अन्वर्हितम् मेधावी, स मनुष्येषु ऋजुभिः^१ कुटिलानि^२ च कर्मानि पश्यन् अभि पश्यति ईश्वरः सूर्यः यच्छब्दो मनुष्यान् ॥ २ ॥

स्तुप उं वो मृह ऋतस्य गोपानर्दिति मित्रं वरुणं सुजातान् ।

अर्यमणं भगमदंबधधीतीनच्छा योचे सधुन्यः पावकान् ॥ ३ ॥

१-१. यथाऽपानि यथापानि सम्बन्धी ... अः रोचनातीः मूको. २-२. एवं हि मूको. ३. *उभयस्य मूको. ४. *णः मूको. ५. रक्षाभिः मूको. ६. तदि मूको. ७-७. हृयेषो ... विरव मूको. ८. कानि मूको. ९-९. मनुष्येषु येषु पातुशास्त्राय मूको. १०-१०. प्रतीतिः ... हृयेषोपिभित्तस्य मूको. ११. *यवतलेत् मूको. ११-११. वेष्टिषं ... यत्न च ... मर्तेषु मूको. १२-१२. *वेष्टिषाणः इत्यर्थः यथा मूको. १३. १२* मूको. १४. इना* मूको.

स्तुपे । ॐ इति । वः । महः । ऋतस्य । गोपान् । अदितिम् । मित्रम् । वरुणम् । सुऽजातान् ।
अयमर्जम् । भगम् । अदब्धऽधीतीन् । अच्छे । वोचे । सुऽधुन्यः । पावकान् ॥ ३ ॥

स्कन्द० अदित्यादयोऽत्र स्तुपन्ते । स्तुपे न्यत्ययेनात्र मध्यमः । स्तौमि । उ इति पदरूपाः ।
वः युष्मान् महः महतः ऋतस्य 'यज्ञस्य उदकस्य' वा गोपान् । कतमाद् । अदितिम् मित्रम्
वरुणम् च सुजातान् । 'जननं जातम्', शोभनं जातं येषां ते सुजाताः तान् सुजातान् ।
सुजन्मान इत्यर्थः । न चादित्यादीनेव केवलान् । किं उर्हि । अयमर्जम् च भगम् च अदब्ध-
धीतीन् अनुपदिशितकर्मणः । स्तुपन्ते च अच्छे वोचे अभिप्रवीमि इदमिदं च क्रियतां मम
'इति । सधन्यः' धनं हविलेक्षणम् अत्रानिप्रेतम् । सह धनेन सधनः 'सहविः, सधन' एव सधन्यः ।
'स्वार्थिको यत् । सहविष्कः' सन् । यत्क्रियर्थः । पावकान् पाककान् पावयितृन् वा
मनुष्याणाम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० लौमि' एव युष्मान् महतः यज्ञस्य गोपायितृन् अदित्यादीन् सुजन्मान् । अर्हिसित-
कर्मणः अयमर्जमूर्त्तीश्च अभिष्टौमि सधनान् पावकान् ॥ ३ ॥

रिशार्दसः सत्पतीरदब्धान् महो राज्ञः सुवसनस्य दातृन् ।
यूनः सुसुत्रान् क्षयतो द्विवो नृनादित्यान् याम्यदितिं दुवोयु ॥ ४ ॥

रिशार्दसः । सत्पतीन् । अदब्धान् । महः । राज्ञः । सुऽवसनस्य । दातृन् ।
यूनः । सुऽसुत्रान् । क्षयतः । द्विवः । नृन् । आदित्यान् । यामि । अदितिम् । दुवःऽयु ॥ ४ ॥

स्कन्द० आदित्या अदितिश्चात्र स्तुपन्ते । रिशार्दसः^१ रिशताम् असितृन् । हिंसतां^२ क्षेप्तृनिलयः ।
सत्पतीन् सतां पावयितृन् अदब्धान्^३ अनुपदिशितान् महः महतः राज्ञः दीप्तान् सुवसनस्य
शोभनमुत्पन्ते^४ यामिन् गृहे वस्तुवसनं तस्य शोभनस्य यज्ञस्य वा दातृन् यूनः सप्यान्
मिश्रयितृन् वा स्वस्वतेजसा सर्वस्य, 'पुक्षतान् सुवनान् सुवलान्'^५ वा क्षयतः मच्छतः दिवः
शुलोकार्कान् नृन् मनुष्यान् प्रति आदित्यान् यामि पापे यज्ञदभिप्रेतम् । न च केवलान् । किं
वर्हि । अदितिम् च दुवोयु न्यत्ययेनात्र ननुसकृता । दुवोयुम् परिचर्याकामाम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० रिशताम् असितृन् सत्पतीन् अर्हिसितान्^६ महतः राज्ञः शोभननिवासस्य गृहस्य दातृन् यूनः
सुवनान् सदा मच्छतः शुलेकस्य नेतृन् आदित्यान् पापे, अदितिम् च परिचर्यामिच्छतीम् ॥ ४ ॥

यौत्रेऽपितः पृथिवि मातरभ्रुगर्भे भ्रातर्वसवो मुळता नः ।
विश्व आदित्या अदिते सजोषा अस्मभ्यं शर्मं बहुलं वि यन्त ॥ ५ ॥

१. आदित्या मूको. २-२. यज्ञस्य...दकस्य मूको. ३-३. जनसन्जानं मूको. ४. न वा दीपे
मूको. ५-५. इ सधन्यः मूको. ६-६. सहतः सद्य मूको. ७-७. सार्थको वरतमिणः मूको. ८. पावकान्
वि^१; मारित अ. ९. लीन् ल सपं १०. जेन् मूको. ११. जो^२ ल सपं; पोम^३ वि^४. १२. मासि
मूको. १३-१३. हिंतां सतां ऐपृतिपयः मूको. १४. अरण्यान् मूको. १५. 'नमिप्ये' मूको.
१६-१६. इय ... इय^५ मूको. १७. अरिताम् वि^६ ल; अरिता सपं.

धौः^१ । पितॄरिति । पृथिवि । मातः । अघ्नम् । अघ्ने । भ्रातः । वसवः । मूर्च्छत । नः ।
विश्वे । आदित्या । अदिते । सुजोषाः । अस्मभ्यम् । शर्म । बहुलम् । वि । युन्त ॥ ५ ॥

स्कन्द० 'द्वन्वादयोऽत्र स्तपन्ते । विवाहकाले' 'शौरहं पृथिवी त्वम्' (अ १४, ३, ७१) इति धरे वर्षां च
सुत्वपृथिवीत्वाध्यारोपात् सर्वमनुष्याणां वपुस्वरनावापिष्कत्वात् तद्धर्मण पितृत्वेन दिवं मातृत्वेन
पृथिवी सम्बोधयति — हे शौः । पितः । हे पृथिवि मातः । 'अघ्नम् । अघ्नेभ्यः । हे अघ्ने । भ्रातः ।
हे वसवः । सर्वे 'युयम् मूर्च्छ सुखयत नः' अस्मान् । युयमपि च विश्वे सर्वे हे आदित्याः ।
त्वम् अपि हे अदिते । सुजोषाः सम्प्रीयमानाः अस्मभ्यम् शर्म सुखम् बहुलम् बहुम् बहुलम् ।
वायवा 'शर्म' (निष ३, ४) इति गृहनाम् । 'बहुलमितिः विस्तृतं बहुधनयुक्तं वा' । बहुलं
गृहं बहुभिरभिप्रेतैर्बुक्तमित्यर्थः । वि युन्त विविधं दत्त ॥ ५ ॥

वेङ्कट० हे सुप्रभृतयः !^१ सुखयत अस्मान् । सुखं च अस्मभ्यम् बहुलम् विविधम् यच्छत ।
शौः पिता पृथिवी माता । सा न कस्मैचिद्' वृहति ॥ ५ ॥

'इति ऋथांष्टके ऋधमाध्याये एकादशो वर्गः' ॥

मा नो वृक्षाय वृक्ष्ये समस्मा अयायते रीरधता यजत्राः ।

युयं हि ष्ठा रूष्यो नस्तनूतां युयं दक्षस्य वचसो वभूव ॥ ६ ॥

मा । नः । वृक्षाय । वृक्ष्ये । समस्मै । अघ्नयते । रीरधत । यजत्राः ।

युयम् । हि । ष्ठः । रूष्यः । नः । तनूताम् । युयम् । दक्षस्य । वचसः । वभूव ॥ ६ ॥

स्कन्द० इयोरनपोऽन्धोवसवः स्तपन्ते विश्वे वा देवाः । सा नः अस्मान् वृक्षाय वृक्ष्ये वृक्षो
नाम ईक्षः 'प्राणिविशेषे तस्मै तत्स्त्रियै च सगम्ये सर्वस्मै अयायते' पापमिच्छते । जिघांसते'^१
इत्यर्थः । रीरधत रथतिर्वक्षगमने । वक्षं नैष्ट हे यजत्राः । यजत्र्याः ! वसवः ! विश्वे वा देवाः ! ।
'वृक्ष एतत्' । परस्मान् ऋच्युपादानात् । यावान् कश्चिद् अस्मान् 'जिघांसति तस्य सर्वस्य यथा दशो
न भवाम तथा वृक्षेत्पर्य' ।^२ कस्मान् । दक्षस्यै—युयम् 'हि स्थ दि-शब्दो यस्मादर्ध' । यस्माद् युयं
स्य नित्यं 'भवथः रूष्यः' नः तनूताम् । रथीशब्दः सारथिवचनः । इह तु मेरकत्वसामान्यात्
प्रणेतारि प्रयुक्तः । प्रणेतारोऽस्माकं 'शरीराणां भवथ । स्थितालेषु' मेरकत्वेनास्माकमुपरि सानुग्रहः ।
त्वेषमर्थः । परमाथ युयम् दक्षस्य वचसः वभूव । दक्षस्यैव वचसाहवचन । दक्षस्य वचस
इति कर्मणोर्धं धरी 'दधुवर्मणोः वृति' (पा २, ३, ९५) इति । सच्युत्सामर्ष्यादेव च
योग्यस्य पदस्य धोलात् इत्येतत्त्वाध्याहारः । वभूवैत्यपि लक्ष्णे ङिद् 'उन्दाति' लुक्त्वात्तिः'

१. तु वैप १, १५, ८४ अ.

२. २. वारयो ... काले मूको.

३. ३. मात्रोन्धी ... हे वसवः मूको.

४. ४. वृष ... यतः मूको. ५. ५. बहुलमिति ... बहुलं मूको. ६. युयम् लक्ष्णेः ७. 'च रि'

८. ८. मासि मूको. ९. ९. विदुषः ... ये अयायते मूको. १०. जिघांसत इत्यर्थः मूको. ११-११. वचन

एव मूको. १२-१२. जिघांसति सर्वस्य यथा ... तेषर्थः मूको. १३-१३. निष् निष् शब्दो यथा' मूको.

१४-१४. वा त्वायो मूको. १५-१५. शरीराणां ... तेषु मूको. १६. वेषव्यति' मूको.

(पा ३, ४, ६) इति । मध्यमपुरव्ययवचनम् । न चेद्- प्रथमपुरव्ययवचनम् । यस्मादुत्साहकर-
 त्यात्मदीयस्य स्तुतिलक्षणस्य वचसः श्रोतासो भवथ, 'तस्माद् च' वयमुत्साहकरणे वचसा
 युष्मान् स्तुम इत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० मा अस्मान् वृकाय वृष्यै च सर्वस्मै च अयमिच्छते यथा सक्षयते हे यष्टन्याः !
 यूयम् हि भवथ नेतारः यस्माकम् भद्रानाम् । यूयम् प्रवृद्धस्य वचसः भाजनम् भवथ ॥ ६ ॥

मा वृ एनो अन्यकृतं भुजेम मा तत् कर्म वसवो यच्चर्यध्वे ।
 विश्वस्य हि क्षयथ विश्वदेवाः स्वयं रिपुस्तन्वै रीरिपिष्ट ॥ ७ ॥

मा । वृः । एनः । अन्यऽकृतम् । भुजेम । मा । तत् । कर्म । वसवः । यद् । चर्यध्वे ।
 विश्वस्य । हि । क्षयथ । विश्वदेवाः । स्वयम् । रिपुः । तन्वम् । रीरिपिष्ट ॥ ७ ॥

स्कन्द० मा वः इति षष्ठीनिर्देशात् प्रसादनेति वाक्यत्रयेण । युष्माकं प्रसादेन एनः पापम् अन्महताम्
 अन्वेन कृतम् भुजेम । कर्म पुनरन्वयवृत्तं पापमन्यो भजते । सिद्धस्मरणात् । 'न वेदात्मनि पुनेषु
 न चेत् पुत्रेषु नष्टेषु । पापमाचरितं कर्म निवर्तं नातिवर्तते' (उ. मनुस्मृ ४, १७३) । अथवा वः
 इति कर्मप्रवचनीययोगलक्षणा द्वितीया । तच्छ्रुतिसामर्थ्यादेव कर्मप्रवचनीयप्रतिशब्दायाहारः । एनः
 इत्यपि आपराध उच्यते । मा युष्मान् प्रति अन्वयकृतमपराधं भुजेम । अन्वयकृतनापराधेन यूयं माऽस्माद्
 परित्यज्येत्यर्थः । स्वयमपि च ययम् मा तद् कर्म कुर्वां हे वसवाः । 'यद् चर्यध्वे' एविति तृतीयाधे
 भागिने भागान्नुदते । चक्षते वेने स यदि वेनं न चक्षतेऽथ पुनमप यौत्रं चयते विवेनम्
 (ऐरा २, ७) इति श्रुतेरत्रानुक्रमार्थः । येनास्मान् अनुकम्पयान् कुरथ । आपरताहासा-
 (ऐरा २, ७) इति श्रुतेरत्रानुक्रमार्थः । येनास्मान् अनुकम्पयान् कुरथ । आपरताहासा-
 वय पथ मय चय तय णथ इत्यपगत्यर्थो दृष्टव्यः । 'यतोऽपगाच्छय अस्माद् न पश्येति' ।
 विश्वस्य हि क्षयथ क्षयतेरैश्वर्यकर्मणः (उ. निष २, २१) इव रूपम् । यसात्सर्वस्य ईश्वर्ये ।
 हे विश्वदेवाः ! देवक्षत्र्योऽत्र दीवदतेः स्तुत्यर्थस्य स्तुत्यवचनम् । सर्वे स्तुत्याः ! । अथवा
 विश्वे देवाः 'अत्र देवताः । वसव इति यद् तजुः प्रशस्त्यवचनम् धननाम यान्तर्णोतमत्यर्थं तेषां
 विदोषणम् । प्रशस्ता धनवन्तो' वा विश्वे देवा इति । यस्मादिति वचनात् यस्मादित्यप्याहारार्थम् ।
 यस्माद्भवत्प्रसादेन' स्वयम् रिपुः अस्माच्छत्रुः तन्वम् आत्मीयं शरीरम् रीरिपिष्ट ईह्यत् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० मा युष्माकम् अन्मैः कृतम् पापम् अयमपि उद्दह्य भुजेम अनुपाळयेत् । उदेवाद् — मा
 तत् कुर्मो वयम् हे वसवः ! यद् यूयम् चर्यध्वे । चयतिर्द्विसाकमां । विश्वस्य हि यूयम्
 ईश्वरा भवथ हे विश्वदेवाः ! तथा सति स्वयम् शरीरमात्मीयम् विनाशयतु ॥ ७ ॥

१-३. यथा च मूको. २. वृष्ये विं छर्ष. ३. नया क प्रस्तावः. ४. तथा सति यूय विं.
 ५-७. स चर्यध्वे मूको. ६. चयतिरि मूको. ७. स्वयने मूको. ८-८. वयववचनयते ... शशयो
 मूको. ९-९. 'यगच्छया न परवधे' मूको. १०. धीवीरो मूको. ११-११. देवताः ... तजु मूको.
 १२. धनवन्तो मूको. १३. यसात्सर्वस्य मूको. १४. नास्ति विं छर्ष. १५. वः विं; व क छर्ष.
 १६. सोपए मूको.

नम इदुग्रं नम आ विवासे नमो दाधार पृथिवीमुत धाम् ।

नमो देवेभ्यो नम ईश एषां कृतं चिदेनो नमसा विवासे ॥ ८ ॥

नमः । इत् । उग्रम् । नमः । आ । विवासे । नमः । दाधार । पृथिवीम् । उत । धाम् ।

नमः । देवेभ्यः । नमः । ईशे । एषाम् । कृतम् । चित् । एनः । नमसा । आ । विवासे ॥ ८ ॥

स्कन्द० अक्षमय स्तुयते । 'नमः' (निघ २, ७) इत्यक्षनाम । इत् इति पदपूरणः । नमः अक्षम् उग्रम् यो भातयितव्यस्तस्योपरिकृतम् । नमः आ विवासे विवास्तोति परिचारणकर्मां (ट्ट. निघ ३, ५) आशांसायां वा । अक्षे परिचारायामि अक्षमाशंसे वा । नमः दाधार पृथिवीम् उत धाम् । नमः देवेभ्यः तादृष्यं एषा श्रुती । 'हविरिक्षणमसं यत्तद् देवार्थमेव' । न च तदर्थमेव केवलम् । किं तर्हि । नमः ईशे ईशे एषाम् देवानाम् । 'कृतम् चित् एनः' कृतमपि पापमात्मनः 'नमसा अक्षेन आ विवासे विवास्तविरिद्धं' सामर्थ्यांशाशनार्थः । आशयामि ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अन्नम् एव उद्गृह्णाम् । अर्धं च अन्नमेव परिचरामि । नमः दाधार पृथिवीम् अपि च धाम् । नमः एव देवेभ्यः नीयते । नमः एव सर्वेषाम् ईशे । तेनानेन नमसा कृतम् चित् एनः अर्धं परिचरामि । न निन्दाभीति स्तुतिरन्नस्य ॥ ८ ॥

ऋतस्य वो रथ्यः पुतर्दक्षानृतस्य पस्त्यसदो अर्दन्वान् ।

ताँ आ नमोभिरुचक्षंसो नृन् विश्वान् व आ नमे महो यजत्राः ॥ ९ ॥

ऋतस्य । वः । रथ्यः । पुतर्दक्षान् । ऋतस्य । पस्त्यसदः । अर्दन्वान् ।

तान् । आ । नमोऽभिः । उरुचक्षंसः । नृन् । विश्वान् । वः । आ । नमे । महः । यजत्राः ॥ ९ ॥

स्कन्द० यस्मादपो ह्योरनवोर्दक्षोः स्तुयन्ते । ऋताय यज्ञस्य वः शुष्माकं स्यमृतस्य रथ्यः रथीशब्दः सातित्वचन । इदं तु 'प्रेरकत्वसामान्यात् प्रेरयितृवचनः । प्रेरकान् । पुतर्दक्षान्' इत्ययकान् ऋतस्य पक्षमसदः पस्त्यमिति गृहनाम । यज्ञस्य सम्बन्धिषु गृहेषु सदोहविर्भानादिषु सत्तुर् अर्दन्वान्' अनुपहिंसितान् । तान् इति 'तच्छब्दश्रुतेयोर्ग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽप्यादायं । ये एवविधास्तात् । आकारस्तु पदपूरणः' । नमोभिः नमस्कारैः । उरुचक्षंस, विस्तीर्णदर्शान् यद्दर्शान् वा नृन् मनुष्याकान् विश्वान् वः' शुष्मान् च आ नमे महः महतो हे 'यजत्राः । यजत्राः' । अथवाऽऽकारस्योपसर्गस्य द्विभुतेर्ग्यकारमप्यन्वयं' ये शुष्मदीयस्य यज्ञस्य' मनेतारो यजमानाः ये यज्ञगृहसादिनः प्रतिवत्तः तान् वरान् ॥ ९ ॥

१. धीसाया नृको. २-२. मत्र ... दराथं' मृको. ३-३. क्वन्विदेनः मृको. ४-५. नमसा ... विवासे' मृको. ५. अथर् 'दि' लये. ६. एम् मृको. ७. 'वोस्तुवोः मृको. ८. रतिनशब्दः मृको. ९-९. 'मन्पाद ... उव दक्षान्' मृको. १०. अर्दन्वान् मृको. ११-११. 'व्योदम् ... रस्तु पदम्' मृको. १२. वा मृको. १२-१२. यजत्रा ... धृतो मृको. १४. 'धुतेराकार' मृको. १५. मत्संल मृको.

वेङ्कट० यज्ञस्य वः उक्तैर्नृ० शुद्धयकार यज्ञस्य० गृहेषु सीदतः अहिंसितान् तान् वः हविर्भिः
 म्याप्तदर्शनान् नेतृन् सयान् परिचरामि महतः दे वष्टव्याः ! ॥ ९ ॥

ते हि श्रेष्ठवर्चसस्त उ नस्तिरो विश्वानि दुरिता नयन्ति ।
 सुक्षत्रासो वरुणो मित्रो अग्निर्ऋतधीतयो वक्रमराजसत्याः ॥ १० ॥

ते । हि । श्रेष्ठवर्चसः । ते । ऊँ इति । नः । तिरः । विश्वानि । दुःऽऽता । नयन्ति ।
 सुऽक्षत्रासः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । ऋतऽधीतयः । वक्रमराजसत्याः ॥ १० ॥

स्कन्द० हि-शब्दः पदपूरणः । ते प्रकृताः श्रेष्ठवर्चसः वर्चोऽम्बं दीक्षिता । प्रशस्वतमाज्ञाः
 प्रशस्वतमदीक्षयो वा । ते उ नः उकारोऽत्र एवार्थः । *त एव अस्माकम् विश्वानि दुरिता तिरः
 नयन्ति 'तिर इत्यन्तर्धी' । अन्तर्धानं नयन्ति । अपनयन्तीत्यर्थः । सुक्षत्रासः सुवलाः सुधनाः
 वा वरुणः मित्रः अग्निः इत्येते "ऋतधीतयः सत्यप्रज्ञाः" सत्यधर्माणो वा वक्रमराजसत्याः
 वरुण वचनं "स्तुतिः यस्या राजा ईशानः स्तोत्रा स सत्यः" अविसेवादी येषां ते
 वक्रमराजसत्याः । स्तोत्रभिः सदा स्तुता इत्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० ते खलु श्रेष्ठदीप्तयः ते एव अस्माकम् विद्वानि दुरितानि तिरः नयन्ति सुवलाः वरुणः
 मित्रः अग्निः सत्यधर्माणः वरुणेन० ये राजन्ते ते स्तोत्रारो वक्रमराजानस्ते० सत्या येषु
 'ये तपोक्ता इति ॥ १० ॥

"इति ऋतुर्थाष्टके अष्टमाध्याये द्वादशो वर्गः" ॥

ते न इन्द्रः पृथिवी क्षामं वर्धन् पूषा भगो अदितिः पञ्च जनाः ।
 सुशर्माणः स्वर्चसः सुनीथा भवन्तु नः सुत्रात्रासः सुगोपाः ॥ ११ ॥

ते । नः । इन्द्रः । पृथिवी । क्षामं । वर्धन् । पूषा । भगः । अदितिः । पञ्च । जनाः ।
 सुऽशर्माणः । सुऽवर्चसः । सुऽनीथाः । भवन्तु । नः । सुऽत्रात्रासः । सुऽगोपाः ॥ ११ ॥

स्कन्द० इन्द्रादयो द्वयोरनयोरत्र स्तपन्ते । ते नः अस्मान् इन्द्रः पृथिवी अन्तरिक्षानामेव
 (निप १, ३) । अन्तरिक्षम् क्षामं पृथिवी वर्धन् वर्धयन्तु । पूषा भगः अदितिः पञ्च जनाः ।
 निपादपञ्चमाः चत्वारो वर्णाः पञ्चजना उच्यन्ते । कीरताः । उच्यन्ते — सुशर्माणः तच्छब्द-
 श्रुतेर्यच्छब्दोऽप्याहर्तव्यः । ये सुशर्माणः सुवृक्षाः स्वर्चसः शोभनवासाः सुनीथाः प्रशस्याः ।
 किञ्च भवन्तु नः अस्माकम् सुत्रात्रासः सुपुत्र प्रातारः सुगोपाः सुपुत्र च शोतारः गोपाधितारः ।
 भवधानो गोपायनम् । "तेन सुत्रात्रासः" "इत्यनेन न सौतस्वरमम्" ॥ ११ ॥

१. यज्ञस्य मूको. २. नेतृन् ल प्रस्तावः. ३. यद्यस्य मूको. ४. प्रशस्वतमाज्ञः मूको.
 ५-५. एव ... तिरो मूको. ६-६. तिर ... धी मूको ७-७. *तया अत्यस्य प्रज्ञः मूको ८-८. स्तुतिः ...
 शोत्रा अत्यस्य मूको. ९. अस्मान् मूको. १०. तेषां ल रूपं. ११. 'जल' मूको. १२-१२. नास्ति
 र्धे. १३-१३. ते एतौ मूको. १४-१४. *तेन पीतवसपम् मूको.

वेङ्कट० ते अस्माकम् इन्द्रः पृथिवी च 'युष्मा भगः अदितिः पञ्च जनाः' पृथिवीम् वर्धयन्तु, पत्न्यां सुपुत्राः सुरक्षणाः सुनयनाः । अस्माकम् भवन्तु^१ सुरक्षणाः सुगोपनाः । प्राणगोपनयोरस्मत्पत्नो भेदः ॥ ११ ॥

नू सभ्रानं दिव्यं नंशं देवा भारद्वाजः सुमतिं याति होता ।

आसानेभिर्यजमानो मियेधैर्देवानां जन्म वसुधुर्वन्द ॥ १२ ॥

नु । सभ्रानम् । दिव्यम् । नंशं । देवाः । भारद्वाजः । सुमतिम् । याति । होता ।

आसानेभिः । यजमानः । मियेधैः । देवानाम् । जन्म । वसुधुः । वयन्द ॥ १२ ॥

वेङ्कट० नु क्षिप्रम् सदानम् । सदनं स्थानं । स्वर्गाख्यम् दिव्यम् दिवि । भवं दिव्यम् नैति नशिराप्नोतिकर्मा । न्यासिमत् हे देवाः । इन्द्रादयः । भरद्वाजपुत्र ऋषिश्चा सुमतिम् प्रशाम् । अथवा सुमतिमिति मन्वतेरर्धतिकर्मणो रूपम् । गृहीयार्थे द्वितीयाः । सुमत्या शोभनस्तुत्या याति 'ईमहे यामि' (निघ ३, १९) इति याञ्जाकर्मसु पाठाद् यातीति अत्र यात्यार्थः । याचते । आत्मान एवायं परोक्षरूपेण प्रथमपुरुषेण 'निर्देशः । अहम् भारद्वाजः ऋषिश्चा याचे इत्यर्थे । किञ्च आसानेभिः अपठितमपि महात्तमैतत् अत्र द्रष्टव्यम् । आसनशब्दस्य वा दोषत्वमन्तर्गतमत्वर्थता च । महद्भिर्द्वैत्रायासनशक्तिः यजमानः यजन् वा मियेधैः यज्ञैः देवानाम् जन्म वसुधुः धनकामः वन्द स्तुतवान् । अत्र^२ जन्मस्तुतिद्वारेण चैवं जन्मवर्तमानेव स्तुतिरुच्यते । समूहवचनो वा सामर्थ्याद् जन्मशब्दः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० क्षिप्रम् दिव्यम् स्थानम् न्यासिमत् हे देवाः । भारद्वाजः^३ अयम् होता सुमतिम् च याचते^४ । आसनस्य प्रयोजकैः सत्रभूतै यजमानः देवानाम् जन्म सर्वं देवजातम् धनकाम^५ कौति ॥ १२ ॥

अप त्वं वृजिनं रिपुं स्तेनमग्रे दुरार्थ्यम् । दविष्ठमस्य सत्पते कृधी सुगम् ॥ १३ ॥

अप । त्वम् । वृजिनम् । रिपुम् । स्तेनम् । अग्ने । दुरार्थ्यम् ।

दविष्ठम् । अस्य । सत्पते । कृषि । सुगम् ॥ १३ ॥

स्कन्द० अग्नित्र सृष्टये । अवेत्युपसर्गस्य स्वामिति च कर्मण, धृतेः योग्यक्रियावदाभ्याहारः । अप नप त्वम् इति न्यस्येण पुल्लिङ्गता । सत्पदधृतेश्च योग्यार्थसम्बन्धो सत्पदोऽप्याहार्यः । यद् अस्मात् सु रिपेण यद् वृजिनम् पापम् रिपुम् शत्रुं त्वम् स्तेनम् घोरे च हे अग्ने । दुरार्थ्यम् पापाभिरापम् । किञ्च दविष्ठम् वृत्तमम् । अत्यन्तदूरस्थमित्यर्थः । अत्र रिपोः स्तेनस्य च हे सत्पते । सत्तां पालयितः ! इधि इव^१ सुगम् अपठितमपि सुखनामैतदिह द्रष्टव्यम् । 'अलाभ्यमिन्द्र परिशः सुगं इधि' (ऋ १, १०७, ४) इति यथा । सुखम्^२ । अथवा सुगमिति सुगतिरुच्यते । 'सगंजात्युपायं दुर्वित्यर्थः' ॥ १३ ॥

१-१. वासिष्ठ मूको. २. भवन्तु उ लयं. ३. न्यासिः मूको. ४. 'वाग् स्तोत्र' मूको. ५. अप सृष्टे. ६. म' दि' लयं. ७. याप मूको. ८. 'असत्प' मूको. ९-९. त्व ... पुल्लिङ्गा मूको. १०-१०. धाम ... इत्ये मूको. ११-११ 'यावे ... इति' मूको.

घेङ्कट० अप अस्य तम् छेत्तारम् रिपुम् स्तेनम् दुर्बुद्धिम्, यथा दूरे^१ स्थितो भवति हे अमे !
 सन्ते । तन्निरसनाद् कुरु चास्माकम् सुखम् ॥ १३ ॥

प्रावाणः सोम नो हि कं सखित्वनायं वावशुः ।

जहि न्यत्रिणं पुणिं वृको हि पः ॥ १४ ॥

प्रावाणः । सोम । नः । हि । कम् । सखित्वनायं । वावशुः ।

जहि । नि । अत्रिणम् । पुणिम् । वृकः । हि । सः ॥ १४ ॥

स्कन्द० सोमोऽप्र स्तूयते । प्रावाणः अभिपवप्रावाणः हे सोम ! नः अस्माकम् । हि कम् इति निपातौ
 पदपूरणौ । सखित्वनाय त्वया देवैर्बां सखित्वाप वावशुः वाञ्छ शब्दे इत्यस्य रूपम् ।
 न्यत्रिणम् अभिपववेलायां शब्दितवन्त इत्यर्थः । जहि नि निप्रमेन जहि विनाशय । अत्रिणम्
 अदेभक्षणार्थस्त्येदं रूपम् । भक्षयितारम् । स्वभोगप्रधानमित्यर्थः । पुणिम् अमुरविकेपनामैतत्^१ । अथवा
 पुणिविण्क् (दृ. या २, १७) तत्सामर्थ्याच्चार्थं तज्ज्ञापको वा ।^२ वणिक्सट्टारम् । अयद्योरनित्यर्थः^३ ।
 वृकः हि सः वृकसन्देशेनात्र तद्वत् द्विसन्तं प्रतिपाद्यते । यस्माद् स हिंसितेत्यर्थः । कख । सामर्थ्याद्
 पश्यस्य । असुरो हि यत् द्विनिलि, अयञ्जवाऽपि अक्षरणाद् ॥ १४ ॥

घेङ्कट० हे सोम ! प्रावाणः अस्माकं यजमानानाम्-सखित्वम् कामयन्ते । तथा सति स्वम् नि जहि
 भवनशीलम्^४ असुरम् । सः हि असुरः आदानपरो ह्यन्तन्यः ॥ १४ ॥

युयं हि धा सुदानव इन्द्रज्येष्ठा अभिघवः । कर्ता नो अध्वना सुगं गोपा अमा ॥ १५ ॥

युयम् । हि । स्य । सुदानवः । इन्द्रज्येष्ठाः । अभिघवः ।

कर्ता । नः । अध्वन् । आ । सुगम् । गोपाः । अमा ॥ १५ ॥

स्कन्द० माकस्य एताश्चतस्र ऋषः । कुल पृथक् । यदुपचनाद्^५, चतुर्णां ऋषिं मरुतपदक्षुतेः, सुदानव
 इत्येतेन 'असाम्योजो विगृथा सुदानवः' (ऋ १, ३९, १०) इत्यादिषु मरुतां विशेषणस्य दष्टत्वाद्
 इन्द्रज्येष्ठरथस्य च मरुतसु सम्भवात् । 'हि-शब्दो यस्मादर्थे' । यस्माद् युयम् हे सुदानवः ! सोभनदानाः !
 मरुतः ! इन्द्रज्येष्ठाः स्य । ज्येष्ठः श्रेष्ठः प्रधानः । इन्द्रप्रधानाः स्य । अभिघवः अभिगतवीर्यवत् ।
 यथादिति । यथनाद् तस्मादिहोप्याहार्यम् । तस्मात् कर्ता कुशल नः अस्माकम् अध्वन् धा
 आकारोऽत्र समुद्यपर्यः । तच्चतुर्विंशत्यार्यैश्च द्वितीयसमुद्यपर्याहारः । अध्वनि च गृहे च
 सुगम् गोपाः सुसं गोपायिचारः । रक्षतेत्यर्थः^६ । अमा सह ॥ १५ ॥

घेङ्कट० हे मरुतः ! युयम् हि भवथ हे सोभनदानाः ! इन्द्रज्येष्ठाः अभिगतवीर्यवत् । तथा सति
 कुशल अस्माकम् मार्गे सुखम् गोपायिचारः^७ सदाया ॥ १५ ॥

१. नास्ति विं कर्षे. २. शब्द... तवन्त अ विं. ३. इति मूको. ४. तत्-यापको मूको.
 ५-५. 'सदस्यदा' मूको. ६. 'नको' मूको. ७. नास्ति विं. ८-८. 'स्वैरत्ना' विं. ९. ना इन्द्रः
 मूको. १०-१०. गोपा गोपत्वनादि दष्ट वेत्सर्गः मूको. ११. गोपविं अ कर्षे.
 १२-१०२ *

अपि पन्थामगन्महि स्वस्तिगामनेहसम् । येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वसु ॥ १६ ॥

अपि । पन्थाम् । अगन्महि । स्वस्तिगाम् । अनेहसम् ।

येन । विश्वाः । परि । द्विषः । वृणक्ति । विन्दते । वसु ॥ १६ ॥

स्कन्द० अपि पन्थाम् पन्थानमपि अगन्महि स्वस्तिगाम् 'भवत्प्रसादेन अविनाशगमनम्' अनेहसम्
अपाम् । सर्वपापवर्जितमित्यर्थः । येन । 'तृतीयया गच्छन्निति वाक्यशेषः' । विश्वा- द्विषः
सर्वान् द्विषः परि वृणक्ति परिवर्जयति । भवत्प्रसादेन विन्दते कर्मणे च वसु धनं रम्यम् ॥ १६ ॥

वेङ्कट० पन्थानम् अपि अगन्महि^१ प्राप्नुम स्वस्तेः प्रापयितारम् अनेहसम् । येन पन्था विश्वाः^२
द्विषः परि वृणक्ति पथिकः विन्दते च धनम् ॥ १६ ॥

^१ इति शतुषांष्टके अष्टमाध्याये त्रयोदशो वर्गः^२ ॥

[५२]

*कृत्विषा भारद्वाज ऋषिः । विषे देवा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः, सप्तम्यादिद्वादशपन्था
गायन्त्याः, चतुर्दशी जगती* ।

न तद् दिवा न पृथिव्यानुं मन्ये न यज्ञेन नोत शर्माभिराभिः ।

उज्जन्तु तं सुम्ब^१ः पर्वतासो नि हीयतामतिषाजस्यं यथा ॥ १ ॥

न । तद् । दिवा । न । पृथिव्या । अनुं । मन्ये । न । यज्ञेन । न । उत । शर्माभिः । आभिः ।
उज्जन्तु । तम् । सुम्ब^१ । पर्वतासः । नि । हीयताम् । अतिष्याजस्यं । यथा ॥ १ ॥

स्कन्द० तदिति ध्यत्यथेन ननुसकथा । तत्तदुद्युतेश्च योग्यार्थसम्बन्धो 'वच्छन्दोऽध्याहार्यः यमिति'^१ ।
न तद् दिवा न पृथिव्या । तृतीयाश्रुतेः सम्बन्धमिति वाक्यशेषः । अनु मन्ये अनुज्ञापति ।
इच्छामीत्यर्थः । कीदृशः पुनर्देवा पृथिव्या या सम्बन्धोऽत्र यो नेष्यते । उच्यते—मृतस्य सतो
'देवशरीरस्य मनुष्यशरीरस्य' वा सम्बन्धः । परमाण्वरीरं पृथिव्यां स पृथिव्या अतो नेष्यते ।
मृते सन्ते देवशरीरं मनुष्यशरीरं वा प्राप्नुवत् । तज्जेष्यामीत्यर्थः । जीतन्वमपि न यज्ञेन
सम्बन्धम् अनुमन्ये, न अपि शर्माभिः आभिः ... ॥ १ ॥

वेङ्कट० न तद् कर्म धावापृथिवीभ्याम् 'अहम् अनुं मन्ये । सखलं' कुरते धावापृथिवी सत्कर्मोत्यर्थः ।
न च यज्ञेन, न अपि* शर्माभिः आभिः । तम् इमम् अतिषाजे महच्छत्रुम् महान्तः पर्वताः उज्जन्तु ।
दृष्टान्तवैषम्यम्^१ । मिहीनो भवतु अतिषाजस्यं^२ यथा चाप्यर्थः ॥ १ ॥

अति वा यो मरुतो मन्यते नो ब्रह्म वा यः क्रियमाणं निनिस्तात् ।

तर्षुषि तस्मै घृजितानि सन्तु ब्रह्मद्विषमभि तं शौचतु द्यौः ॥ २ ॥

१-३. भवेत्प्रसादेनापि ननु* मूको. २-२. शूलिन् ... शान्त* मूको. ३. क्वा* छ. ४. विश्वान् छ. ५-५. मारित मूको. ६-६. वच्छन्दो ... ति मूको. ७-७. 'शरीर ... वा मूको. ८-८. महान्तु मूको. ९-९. छ* मूको. १०. ति ति* छ* अति छ. ११. 'कर्मणा मूको. १२. रमिवा* छ छ.

अति । वा । यः । मरुतः । मर्यते । नः । ब्रह्म । वा । यः । क्रियमाणम् । निर्निस्तात् ।
तर्षिषि । तस्मै । वृत्तिनानि । सन्तु । ब्रह्मऽद्विषम् । अभि । तम् । शोचतु । द्यौः ॥ २ ॥

स्कन्द० ॥ २ ॥

वेङ्कट० यः वा अस्मान् हे महतः ! अति मर्यते, कर्म वा अस्माभिः क्रियमाणम् यः निर्निस्तु-
मिच्छति । तस्मै रक्षोसि छेदकानि भवन्तु कर्मणा ॥ २ ॥

किमुद्ग त्वा ब्रह्मणः सोम गोपां किमुद्ग त्वाद्दुरभिशस्तिपां नः ।
किमुद्ग नः पश्यसि निघमानान् ब्रह्मद्विषे तर्षुषि हेतिमस्य ॥ ३ ॥

किम् । अद्ग । त्वा । ब्रह्मणः । सोम । गोपाम् । किम् । अद्ग । त्वा । द्वाद्दुः । अभिशस्तिपाम् । नः ।
किम् । अद्ग । नः । पश्यसि । निघमानान् । ब्रह्मऽद्विषे । तर्षुषिम् । हेतिम् । अस्य ॥ ३ ॥

स्कन्द० ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पीड्यमानान् । कर्मद्विषे तापपितारम् ब्रह्म प्रेत्य ॥ ३ ॥

अवन्तु मामुपसो जायमाना अवन्तु मा सिन्धवः पिन्वमानाः ।
अवन्तु मा पर्वतासो ध्रुवासोऽवन्तु मा पितरो देवहृती ॥ ४ ॥

अवन्तु । माम् । उपसो । जायमानाः । अवन्तु । मा । सिन्धवः । पिन्वमानाः ।
अवन्तु । मा । पर्वतासः । ध्रुवासः । अवन्तु । मा । पितरः । देवऽहृती ॥ ४ ॥

स्कन्द० ॥ ४ ॥

वेङ्कट० रक्षन्तु माम् उपसः प्रादुर्भवन्त्यः । रक्षन्तु माम् तदाः सहन्त्यः । रक्षन्तु माम् पर्वताः
स्थिराः । रक्षन्तु माम् पितरः च यज्ञे ॥ ४ ॥

विश्वदानीं सुमनसः स्याम पश्येम नु सूर्यमुच्चरन्तम् ।
तथा कर्द्दु वसुपतिर्वसूनां देवां ओहानोऽवसागमिष्ठः ॥ ५ ॥

विश्वदानीम् । सुमनसः । स्याम । पश्येम । नु । सूर्यम् । तुत्ऽवचरन्तम् ।
तथा । कर्द्दु । वसुपतिः । वसूनाम् । देवान् । ओहानः । अवसा । आऽगमिष्ठः ॥ ५ ॥

स्कन्द० ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सर्वदा वयम् सुमनसाः स्याम, पश्येम च सूर्यम् उच्यन्तम् । तथा कर्त्तव्यं वसुपतिः अग्निः
देवान् आवहन् रक्षणार्थम् अतिशयेनाऽऽगता ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाष्टके अष्टमाध्याये चतुर्दशो वसो ॥

इन्द्रो नेदिष्टमवसागमिष्टः सरस्वती सिन्धुभिः पिन्वमाना ।

पर्जन्यो न ओषधीभिर्मघोश्चरन्निः सुशंसः सुहवः पितेर्व ॥ ६ ॥

इन्द्रः । नेदिष्टम् । अवसा । आऽगमिष्ट । सरस्वती । सिन्धुऽभिः । पिन्वमाना ।

पर्जन्यः । न । ओषधीभिः । मघऽमुः । अग्निः । सुशंसः । सुहवः । पिताऽहव ॥ ६ ॥

स्कन्द० ... ॥ ६ ॥

येङ्कट० इन्द्र अस्माकम् रक्षणार्थम् नेदिष्टम् अतिशयेनाऽऽगन्ता अस्तु । सरस्वती च उदकेः वृत्त्यस्तु ।
पर्जन्यः च अस्माकम् ओषधीभिः सुशस्य भावयिता अग्निः च । सोमनसतः^१ स्वाह्वानः अस्तु
पिता हव ॥ ६ ॥

विश्वे देवास आ गत भृणुता मे इमं हवम् । एदं बर्हिर्नि पीदत ॥ ७ ॥

विश्वे । देवास । आ । गत । भृणुता । मे । इमम् । हवम् । आ । इदम् । बर्हिः । नि । पीदत ॥ ७ ॥

स्कन्द० ... ॥ ७ ॥

येङ्कट० हे विश्वे देवाः ! आ गच्छत, शृणुत च मम हवम् आह्वानम् । इदम् बर्हिः आ नि पीदत ॥ ७ ॥

यो वै देवा घृतस्नुना हव्येन प्रतिभूर्पति । तं विश्व उर्प गच्छथ ॥ ८ ॥

यः । वै । देवाः । घृतऽस्नुना । हव्येन । प्रतिभूर्पति । तम् । विश्वे । उर्पे । गच्छथ ॥ ८ ॥

स्कन्द० ... ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यः गुप्मान् हे देवाः । घृतप्रदायिणा हविषा परिचरति, तम् सर्व एव उप गच्छथ ॥ ८ ॥

उर्प नः सुनवो गिरः शृष्वन्त्वमृतस्य ये । समूलीका भवन्तु नः ॥ ९ ॥

उर्प । नः । सुनवः । गिरः । शृष्वन्तु । अमृतस्य । ये । समूलीकाः । भवन्तु । नः ॥ ९ ॥

स्कन्द० ... ॥ ९ ॥

वेङ्कट० ते^१ उप शृष्वन्तु अस्माकम् स्तुती, अमृतस्य प्रदायतेः ये सुनवः भवन्ति । सुम्भु
सुप्रवितारश्च अस्माकम् भवन्तु ॥ ९ ॥

विश्वे देवा फ्रतावृषं ऋतुभिर्हवनश्रुतः । जुपन्तां युज्यं पर्यः ॥ १० ॥

विश्वे । देवाः । ऋतुऽवृषः । ऋतुऽभिः । हवनऽश्रुतः । जुपन्ताम् । युज्यम् । पर्यः ॥ १० ॥

स्कन्द० ... ॥ १० ॥

१. महं मूको; महापण्डु ल प्रसदान्.

२. *नन् ल ह्यं.

३. खदानोक्तु-मूको.

वेङ्कट० विश्वे देवाः यज्ञस्य वर्षयितारः स्वेषु कालेषु आह्वानस्य भोतारः सेवन्ताम् योग्यम्
 भोषणीनाम् पयः सारम् अन्नभूतम् ॥ १० ॥

इति चतुर्थोऽङ्के अष्टमाध्याये पञ्चदशो वर्गः ॥

स्तोत्रमिन्द्रो मरुद्गणस्त्वष्ट्रमान् मित्रो अर्विमा । इमा ह्रव्या जुपन्त नः ॥ ११ ॥

स्तोत्रम् । इन्द्रः । मरुद्गणः । त्वष्ट्रमान् । मित्रः । अर्विमा । इमा । ह्रव्या । जुपन्त । नः ॥

स्कन्द० अर्विमा, च इमा ह्रव्या इमानि हवीषि जुपन्त सेवन्ताम् नः अस्माकं
 स्वभूतानि ॥ ११ ॥

वेङ्कट० स्तोत्रम् इन्द्रः मरुद्गणः त्वष्ट्रा युक्तः मित्रः अर्विमा च इमानि हवीषि सेवन्ताम् अस्माकम् ॥ ११ ॥

इमं नो अग्ने अश्वरं होतर्विपुनशो यज । चिकित्वान् दैव्यं जनम् ॥ १२ ॥

इमम् । नः । अग्ने । अश्वरम् । होतः । विपुनः । यज । चिकित्वान् । दैव्यम् । जनम् ॥ १२ ॥

स्कन्द० आतोष्येषा । इमम् नः हे अग्ने ! अश्वरम् यज्ञं दे होतः ! देवानाम् आह्वानः ! विपुनः
 'विपुनम्' (निघ ३, ९) इति 'प्रशानाम् । यद्यद् प्रशाने' तेनतेन यत । यथायथा वर्षं
 जानासि तथातथा यजेतयर्थः । चिकित्वान् जानन् दैव्यम् जनम् देवेषु भवं जनम् । यो देवो
 यथा 'यष्टव्यः तं' तथा जानन्नित्यर्थः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० इमम् नः अग्ने ! यज्ञम् होतः ! प्रशानेन यज जानन् दैव्यम् जनम् ॥ १२ ॥

विश्वे देवाः शृणुतेभं हवै मे ये अन्तरिक्षे य उप धवि ष्ठ ।

ये अग्निजिह्वा उत वा यज्ञा आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयष्वम् ॥ १३ ॥

विश्वे । देवाः । शृणुते । इमम् । हवै । मे । ये । अन्तरिक्षे । य । उप । धवि । ष्ठ ।

ये । अग्निजिह्वाः । उत । वा । यज्ञाः । आसद्यः । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयष्वम् ॥ १३ ॥

स्कन्द० सर्वे एवात्र देवाः 'शृणुते' । विश्वे देवाः सर्वे देवा इन्द्रादयः शृणुत इमम् हवम् मे,
 ये अन्तरिक्षे, ये उप धवि ष्ठ । पठ्यर्थे एषा सप्तमी । द्विषः सप्तमि एष । ये कीदृशाः ।
 उच्यते । ये अग्निजिह्वाः अग्निजिह्वास्थानीयो येषां ते अग्निजिह्वाः । अग्नौ हि प्रक्षिप्तं हविः देवा
 अमन्ति, अतः स तेषां जिह्वास्थानीय । उत वा यज्ञाः उच्यन्तेऽप्यर्थे वाचाद्भ्रष्टर्थे ।
 अदि च यष्टव्याः । यागार्हाश्चेत्यर्थः । श्रुत्वा यागताः सन्तः आगत्य उपविश्य अस्मिन्
 बर्हिषि मादयष्वम् सर्वयथाहमानम् ॥ १३ ॥

वेङ्कट० हे विश्वे देवाः । शृणुत इमम् हवम् मे, ये यूपम् अन्तरिक्षे उा भवय, ये च दिवि,
 ये अग्निजिह्वा, अदि च यष्टव्याः, ते सर्वे अस्मिन् बर्हिषि आसद्य मोदयष्वम् ॥ १३ ॥

१. यज्ञम् अत्र' मूको. २-२. नास्ति मूको. ३. हा' मूको. ४. 'वि च दि' छर्. ५-५. 'न...
 मत्तान् मूको. ६-६. 'व्य' मूको. ७. 'रो मूको. ८. 'मत्तम् मूको. ९-९. 'स्ते...तो मूको. १०. 'सर्वयथा'
 मानम् मूको.

विश्वे देवा मर्म शृण्वन्तु यज्ञिया उभे रोदसी अपां नपाञ्च मन्म ।

मा वो वचांसि परिचक्ष्याणि वोचं सुन्नेष्विद् वो अन्तमा मदेम ॥ १४ ॥

विश्वे । देवाः । मर्म । शृण्वन्तु । यज्ञियाः । उभे इति । रोदसी इति । अपाम् । नपात् । च । मन्म ।

मा । वः । वचांसि । परिचक्ष्याणि । वोचम् । सुन्नेषु । इत् । वः । अन्तमाः । मदेम ॥ १४ ॥

स्कन्द० रोदसी अग्निश्वात्र स्तुयन्ते । विश्वे देवाः इति रोदस्यादयः प्रतिनिर्दिश्यन्ते । सर्वे देवाः नन स्वमृतम् शृण्वन्तु यज्ञियाः यज्ञाहाः । कतम एते । उभे रोदसी चावापृथिव्यौ अपाम् नपात् च । अथवा विश्वे देवा इति पृथग्वेदपतापदम् । विश्वे च देवा उभे च रोदसी अपां नपाञ्च शृण्वन्तिवति । अपां नपाद् अग्निरुच्यते, अपां पौत्रत्वात् । अत्रय 'शोषधिवनस्पतयो जायन्ते', शोषधिवनस्पतिभ्य एव जायते इत्येवमस्यापं पौत्रस्यम् । किं शृण्वन्तु । उच्यते—मन्म मन्वतेरर्ष-तिकर्मणं इदं रूपम् । मन्मन्म् । स्तुतिमित्यर्थः । परोऽर्धचंः प्रत्यक्षकृतत्वाद् भिल्लं वाच्यम् । मा वः 'वचांसि युष्माकं' वचांसि स्तुतिलक्षणाणि परिचक्ष्याणि परिवर्जनीयानि अशोभनत्वात् परिवर्जनाहाणि वोचम् श्याम् अहम् । सर्वदैव' शोभनाः स्तुतीयुष्माकं कुर्यामित्यर्थः । किञ्च सुन्नेषु स्तुतीवाप्यै सप्तम्येषा । 'सुसैः अनेकप्रकारैः' इत् शब्दः पदपूर्णाः । वः युष्माकम् अन्तमाः 'अतिशयेन सञ्चिहृष्टाः' मदेन मोदेमहि वयम् ॥ १४ ॥

येकूट० यज्ञाहाः विश्वे देवाः उभे चावापृथिव्यौ अपाम् नपात् च मम सोत्रम् शृण्वन्तु । मा युष्माकम् गार्हाणि वचनानि वोचम् युष्माकम् सञ्चिहृष्टाः वयम् सुखेषु एव' मदेम ॥ १४ ॥

ये के च उमा महिनो अहिमाया दिवो जज्ञिरे अपां सुधस्ते ।

ते अस्मभ्यमिपये विश्वमायुः क्षर्प उसा वरिवस्यन्तु देवाः ॥ १५ ॥

ये । के । च । उमा । महिनः । अहिमायाः । दिवः । जज्ञिरे । अपाम् । सुधस्ते ।

ते । अस्मभ्यम् । इपये । विश्वम् । आयुः । क्षर्पः । उसाः । वरिवस्यन्तु । देवाः ॥ १५ ॥

स्कन्द० सर्वे देवा अत्र स्तुयन्ते । ये के च च-नाद्विचदर्थे । ये केचित् उमा 'उमा' (निघ १, १) इति पृथिवीनाम् । तास्त्प्याश्च ताच्यञ्चम् । पृथिवीस्याः महिनः 'महाजलः अहिमायाः 'माया' (निघ ३, १) इति प्रशानाम् । अहीनप्रशाः । अथवा 'अहिमैवः, तद्विपया' प्रज्ञा येषां ते अहिमायाः । 'अथवा अहन्तृप्रशाः दिवः जज्ञिरे जाताः । जन्मना चात्र तदुत्तरकालभावि' वरस्यानि कथयते । ये च पुण्या इवर्थः । ये च केचित् अपाम् सुधस्थे सहगते स्याते अन्तरिक्षे जज्ञिरे । ते सर्वे देवाः अस्मभ्यम् इपये इत्यत इति इपिः पुत्रादिः तस्मै च 'विश्वम् आयुः विश्वं सर्वमायुः' ।

१-१. मारित वि' ; 'रवति ... वो वा' अ धि'. २. मन्वतेरर्षतिकर्म मूको. ३. इत् मूको.

४-४. ... युष्माक मूको. ५. बोवेव' मूको. ६. संदेव मूको. ७-७. सुजातेकप्रकारो मूको. ८. मः मूको.

९-९. 'देन ... इया मूको. १०. ए मूको. ११-११. मन्मन्तः ... हीनप्रशा मूको.

१२-१२. अदिने ... तद्विपयाः मूको. १३-१३. अथ ... ताः जन्मना च तदु' मूको. १४-१४. (पराये... विर्यै सर्वमायुः मूको.

श्रीवितम् अक्षं वा क्षपः उक्ताः । क्षप इति शत्रिनाम (तु. निघ १, ७) । उक्ता इत्यपि
शत्रिनाम (तु. निघ १, ५) । इदं तु 'तत्सम्बन्धाद् अहः लक्षणे' । उभयत्र. सहस्रस्यै
विभक्तिः । रात्रावहनि च । सन्ततमित्यर्थः । परिवस्यन्तु । अस्मभ्यमिति 'सम्प्रदानचतुर्थीश्रुतेः
दानार्थः' । इदं देवाः । भयवा क्षप उक्ता इत्येते देवानां विशेषणे । क्षपपितार उक्ताविणश्च
भोगानां देवा इति ॥ १५ ॥

वेङ्कट० ये के च पृथिव्यान् महान्तः अहन्तम्यमशाः दिवः जाताः अन्तरिक्षे च । ते अस्मभ्यम्
इषिरिच्छा तदर्पम् सर्वम् अन्नम् रात्रीः महानि च प्रयच्छन्तु देवाः । सर्वदाऽहं
प्रयच्छन्तिवति ॥ १५ ॥

अग्नीपर्जन्यावर्तन्तु धियं मेऽस्मिन् हवे सुहवा सुष्टुति नैः ।

इक्ष्मां जनयद् गर्भं अन्यः प्रजावतीरिष आ धत्तमस्मे ॥ १६ ॥

अग्नीपर्जन्यौ । अवतम् । धियम् । मे । अस्मिन् । हवे । सुहवा । सुऽस्तुतिम् । नः ।
इक्ष्मां । अन्यः । जनयत् । गर्भम् । अन्यः । प्रजावतीः । इषः । आ । धत्तम् । अस्मे इति ॥ १६ ॥

स्कन्द० 'अग्नीपर्जन्यावन्न देवते । हे' अग्नीपर्जन्यौ! अवतम् गच्छतं पादयन्तम् वा । धियम् कर्म
यागाद्यर्थे मे नमः स्मृतम् । न केवलं कर्म । किं तर्हि । अस्मिन् हवे तृतीयार्थे
सम्बन्धेन । अनेनाहानेन 'हे सुहवा! स्वाहानौ! । अनेनाहानेन' तिष्ठमाहूतावित्यर्थः । सुष्टुतिम्
शोभनां स्तुतिम् नः अस्माकम् स्मृतम् । किञ्च इक्ष्मां अन्यः पुत्रधोरिकः पर्जन्यः जनयत् वृष्टिप्र-
दानेन जनयत् । गर्भम् भोपचीनाम् अन्यः अग्निः । 'अग्निना हि वनस्पत्यन्तर्गतेन पृथ्व्यमानार्त्
भोपचयो गर्भं भजन्ते । अत एवमुच्यते — गर्भम् अन्य इति । किञ्च प्रजावतीः प्रजासहिवाः
इषः अधानि वा धतम् अस्मे अस्मात्सु । दत्तमस्मभ्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥

वेङ्कट० हे अग्नीपर्जन्यौ! रक्षतम् कर्म मे । अस्मिन् हवे स्वाहानौ! सुष्टुतिम् च अस्माकम् सेवेताम् ।
पृथधोरिकोऽग्निः इक्ष्मां जनयत्, अन्यः पर्जन्यश्च भोपचीषु गर्भम् भजनयत् । तौ सुवां
पुत्रयन्ति अधानि 'आ धतम्' अस्मात्सु ॥ १६ ॥

स्तीर्थे बर्हिषि समिधाने अग्नौ सुक्तेन मुहा नमसा विवासे ।

अस्मिन् नो अद्य विदये यजत्रा विशे देवा हविषि मादयध्वम् ॥ १७ ॥

स्तीर्थे । बर्हिषि । समिधाने । अग्नौ । सुऽक्तेन । मुहा । नमसा । आ । विवासे ।

अस्मिन् । नः । अद्य । विदये । यजत्राः । विशे । देवाः । हविषि । मादयध्वम् ॥ १७ ॥

स्कन्द० सर्वे देवा अद्य देवता । 'विद्याम् स्तीर्थे बर्हिषि' समिधाने अग्नौ स्तीर्थेदेवता आहवनीये

१-१. सम्बन्धाद् ... सूको. १-२. 'वज्रपी'...सं: सूको. ३. 'व्यास' महान् सूको. ४. ...पञ्चवार
देवता इह सूको. ५. वा...स्य सूको. ६-६. स्वा...नी सूको. ७. आहवन् सूको. ८-८. अग्निना...
१५-१५ सूको. ९. 'न्यः वि'; 'न्याय' ल अर्थ. १०-१०. नय' सूको. ११-११. 'व्या'...रहिति सूको.

सूतेन सोममवचनेन स्रवेन महा महता च नमसा अक्षेण हविर्हक्षणेन आ विवासे परिचरामि
अहम् । एतत् ज्ञात्वा अस्मिन् न. अस्माकं स्मृते अत् विद्ये यज्ञे यज्ञाः । विद्ये सर्वे
यूयं हे देवाः । हविषि वृतीत्यायं ससन्धेया । हविषा मादयन्वम् त्वयतात्मानम् ॥ १७ ॥

वेङ्कट० निगद्यसिद्धा इति ॥ १७ ॥

'इति षडुर्धाष्टके अष्टमाध्याये षोडशो वर्तः' ॥

[५३.]

'भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः । पूषा देवता । गायत्री छन्दः, अष्टम्यदुष्टुप्' ।

यूयम् त्वा पथस्पते रथं न वाजसातये । धिये पूषन्नपुञ्जहि ॥ १ ॥

यूयम् । ऊँ इति । त्वा । पूषः । पते । रथम् । न । वाजसातये । धिये । पूषन् । अयुज्महि ॥ १ ॥

स्कन्द० अत ऊर्ध्वम् अमितऋषेर्भरद्वाजस्यैवार्हम् । 'दौष्णीरावृतीयात्' पद्' षौष्णानि पठेतानि सूक्तानि ।
पृथदेवत्वानि । नमस्तु । उ इति पदपूरणः । त्वा पथः पते । अश्वनः स्वामिन् । अश्वनि
'मनुष्याणां गच्छतां पूषा' रक्षिता । तेनायं पथस्पतिरुच्यते । रथम् न वाजसातये । यथा
कश्चिन् सङ्ग्रामेऽन्यत्र वा रथम् अक्षसम्भजनाय, एवं स्वाम् धिये कर्मणे । आत्मीयस्य यागकर्मणः
सम्भजनायैतिल्लयं । अथवा धीरिति प्रज्ञानाम् । आत्मनः 'प्रज्ञायै । पूषन् ।' अयुज्महि
युक्तिप्रान्तर्गतार्थः । गुणोऽपि सौपसर्गायै द्रष्टव्यः । उचोञ्जनामः । प्रेरयान इत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० भरद्वाजः । वयम् उ त्वा हे पथः पते । रथम् इय अक्षसम्भजनाय कर्मणे पूषन् । युक्तं
कर्मः ॥ १ ॥

अभि नो नर्यं वसुं वीरं प्रयतदक्षिणम् । वामं गृहर्षति नय ॥ २ ॥

अभि । नः । नर्यम् । वसुं । वीरम् । प्रयतदक्षिणम् । वामम् । गृहर्षतिम् । नय ॥ २ ॥

स्कन्द० कभीरुपुत्रस्यै नरोत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । नः व्यत्ययेनेदं बहुवचनम् । माम् नर्यम्
'वसुं वृन्धो इति धनम् । वीरमित्यादीनि माम् इत्येतेन समावाधिकरणानि । 'वीरयति शत्रूनिवि
वीरस्त्वम् वीरम् रणे' शूरम् माम् प्रयतदक्षिणम् दक्षदक्षिणे च वामम् 'वामः' (निघ ३, ८) इति
प्रदास्वनाम । प्रयत्स्यं च गृहर्षतिम् यद्गृहस्य स्वामिनम् । यद्यहं 'प्रेत्यर्थः । आत्मनः' प्रदास्वन्
वा वसुं 'गृहर्षतिम् अभि नर्यं' प्रापय । देहि गच्छमित्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अभि नय अस्मान् नृदितम् वसुं शत्रूणां प्रेरकम् प्रयतदक्षिणम् । आत्मो हि प्रवचति
पशुन् भजनीयं पर्याप्तम् ॥ २ ॥

अर्दित्तन्तं चिदावृणो पूषन् दानाय चोदय । पणेचिच्च वि त्रंदा मनः ॥ ३ ॥

१. स्व अय मूको. २. 'तात्मान् मूको. ३. नास्ति वि' छपे. ४-४. नास्ति मूको. ५-५. मास्ती-
मूतोकार मूको. ६-६. मनु... पूषा मूको. ७-७. प्र... पूषन् मूको. ८-८. वसु इ... इत्येतेन मूको.
९-९. इति... ले मूको. १०-१०. चोद... आत्मनः मूको. ११-११. गृह... भिनव मूको. १२. एवं
वि' छप. १३. 'कारण छपे. १४. दक्षिण मूको.

अदित्सन्तम् । चित् । आघृणे । पूर्णम् । दानाय । चोदय । पूणेः । चित् । वि । श्रुद् । मनः ॥ ३ ॥

स्कन्द० अदित्सन्तम् चित् अदातुमित्युक्तम् अपि यत्नत् हे आघृणे । पूणिः शरिता दधः पूणो दधिः स कसे वा रथे वा भासको यस्य 'स आघृणिः । यथा 'हतेरिव' तेऽदृष्टमस्तु सख्यम्' (ऋ ६, ४८, १८) इति । अथवा पूणिर्दधिः, सा भागता उपजाता यस्य स आघृणिः, तस्य सम्बोधनम् हे आघृणे ! पूणम् । दानाय अस्मभ्यम् चोदय । पूणेः चित् वणिजः अपि वि श्रुद् विविधं श्रुद्कुरु । अदानशीलस्य दानाभिमुखं कुर्वित्यर्थः । मनः चित्तम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अदित्सन्तम् अपि भागवदीते ! पूणम् । दानाय अस्मभ्यम् चोदय । पूणेः अपि मनः श्रुद्-
कुरु दानाय ॥ ३ ॥

वि पयो वाजसातये चिनुहि वि मृधो जहि । साधन्तामुग्र नो धियः ॥ ४ ॥

वि । पयः । वाजसातये । चिनुहि । वि । मृधः । जहि । साधन्ताम् । उग्रम् । नुः । धियः ॥ ४ ॥

स्कन्द० 'धीत्येतत् चिनुहीत्येतेन' सम्बन्धः । वि चिनुहि पयः मार्गात् । पयः चोरादिः पयोऽपनेतव्यः ततम् अपनयेत्यर्थः । किमर्थम् । वाजसातये अन्नसम्भजनार्थम् अस्माकम् । स्वद्विचितेन' यथा यत्वा सुखमक्षं भजामह इत्यर्थः । वि मृधः जहि विविधं जहि मृधः सहस्रासकारिणः । अन्नार्थम् गतैरस्माभिः सह ये सहस्रासं चिकीर्षन्ति तानपि विनाशयेत्यर्थः । साधन्ताम् सिध्यन्तु हे उग्र ! पयिमुग्रम् उपरि क्रू ! अन्नसह ! वा सर्वस्य नः अस्माकम् धियः प्रज्ञाः । अभिरापा इत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० वि चिनुहि मार्गान् अन्नलाभाय । वि जहि च शत्रून् । साधयन्तु अस्माकम् कर्माणि उद्गूणैः सिध्यन्तु वेति ॥ ४ ॥

परि तृन्धि पणीनामारया हृदया कवे । अर्थेमुस्मभ्यं रन्धय ॥ ५ ॥

परि । तृन्धि । पणीनाम् । आरया । हृदया । कवे । अर्थः । ईम् । अस्मभ्यम् । रन्धय ॥ ५ ॥

स्कन्द० परि तृन्धि । तृन्धिर्हिसार्धः । सर्वतो द्विन्धि' । विधेत्यर्थः । पणीनाम् वणिजाम् 'अपज्व-
नाम् । वेणु । आरया' तोत्रस्याग्रे वीर्यो लोहकीलक आरेर्युज्यते । तथा हृदया हृदयानि । अपज्वनां वणिजाम् आरया हृदये विधेत्यर्थः । हे कवे ! अथ अयन्तरे रवन् एवम् अस्मभ्यम् अस्माकम् रन्धय वरुं नय ॥ ५ ॥

वेङ्कट० विलिख पणीनाम्* अष्ट्या हृदयानि कवे । अथ पृन्तु अस्मभ्यम् वरुं कुरु ॥ ५ ॥
"इति चतुर्षोडशे अष्टमाध्याये सहस्रतो वयो" ॥

वि पृपन्नारया तुद पणोरिच्छ हृदि प्रियम् । अर्थेमुस्मभ्यं रन्धय ॥ ६ ॥

१-१. स...तेति मूको. २. आरयन् मूको. ३-२. दानाय' ल रूपं. ४. श्रु कु' ल रूपं;
श्रु कु' वि'. ५-५. वीधे...त्येन मूको. ६. तृन्धिनेन ('न वि') मूको. ७. त्रिति मूको. ८-८. अथ
...रथा मूको. ९. क मूको. १०. पणि' वि' रूपं. ११-११. मारित मूको.

वि । पूषन् । आरया । तुद । पुणेः । इच्छ । हृदि । प्रियम् । अर्थे । ईम् । अस्मभ्यम् । रन्ध्रय ॥६॥

स्कन्द० हे पूषन् । आरया वि तुद तुद म्बधने । म्बधय । विभ्येरर्थः । कम् । पुणेः प्रियम् इष्टमात्मानं पुत्रं वा । इच्छ एतत्, मा न परीः । अवश्यकर्तव्यम् एतद्विस्मयः । क वितुदानि । उच्यते—इदि हृदये । अन्तरं चैनमस्माकम् यथा नय ॥ ६ ॥

षेड्डट० पुणेः हृदयम् तत्र आरया वि तुद । पुणेर्हृदयम् यथा प्रीते भवति, तथा च कुरु । अथ ईम् इति गतम् ॥ ६ ॥

आ रिख किकिरा कृणु पूर्णानां हृदया कवे । अर्थेऽस्मभ्यम् रन्ध्रय ॥ ७ ॥

आ । रिख । किकिरा । कृणु । पूर्णानाम् । हृदया । कवे । अर्थे । ईम् । अस्मभ्यम् । रन्ध्रय ॥७॥

स्कन्द० आ रिख आलिख । तोदस्याऽऽरया विलिखेरर्थः । किकिरा ह्यु किकिराणि च कुरु । किकिरशब्दः सर्परस्य वा साधको जर्जरीमृतस्य पापकतो वा । शृङ्खलानां वा विदारणवती यः शब्दः तदनुकरणम् । अर्थेऽपि जर्जराणि विश्ररणवन्ति वा कुर्वित्यर्थः । कानि । पूर्णानाम् हृदयानि हे कवे ! । अर्थेऽन्तर् अस्माकम् यथा नय ॥ ७ ॥

षेड्डट० आ रिख किकिरा च कुरु । किकिरेति शब्दानुकरणम् । अपि वा विदीर्णाति कुरु भद्रकृणाम् हृदयानि कवे ! ॥ ७ ॥

यं पूषन् ब्रह्मचोर्दनीमारां विभर्षाघृणे । तया समस्य हृदयमा रिख किकिरा कृणु ॥८॥

याम् । पूषन् । ब्रह्मचोर्दनीम् । आराम् । विभर्षि । आघृणे ।

तया । समस्य । हृदयम् । आ । रिख । किकिरा । कृणु ॥ ८ ॥

स्कन्द० याम् हे पूषन् ! ब्रह्मचोर्दनीम् ब्रह्मणा प्रतिस्वम् अन्तानां चोर्दनीम् । अथवाऽभिलषितसम्पादनेन स्वस्तितिक्षणस्य ब्रह्मणश्चोदवित्रीम् । आराम् विभर्षि धारयसि त्वं हे आघृणे । कक्षे रथे वा आसक्ता शृभिः क्षरिता दक्षिणस्य । आगता वा उपजाता दीप्तिः यस्यां स तस्य सम्बोधनम् । हे आघृणे ! । तया समस्य पुणेः वणिजः अथयन्तः हृदयम् आ रिख, किकिरा कृणु किकिरे च कुरु ॥८॥

षेड्डट० याम् पूषन् । अन्तस्य चोदवित्रीम् आराम् धारयसि हे आरयदीप्ते ! तया स्वस्य हृदयम् आ रिख इति ॥ ८ ॥

या ते अष्टा गोऽर्षोपशाघृणे पशुमार्धनी । तस्यास्ते सुस्रमीमहे ॥ ९ ॥

या । ते । अष्टौ । गोऽर्षोपशा । आघृणे । पशुऽसार्धनी । तस्याः । ते । सुस्रम् । ईमहे ॥ ९ ॥

स्कन्द० या ते या तत्र स्वभूता अष्टौ अष्टु ष्याही । व्यापिरी । काऽस्ती । आरा वा प्रकृतत्वात्

१. तथा सूत्रे. २. सर्पस्य वि; सर्पस्य अ वि. ३. पावकां सूत्रे. ४-४. ब्रह्मणागाम ... वर्ना सूत्रे. ५-५. सर्पवित्रीरामि सूत्रे. ६-६. क्षरिणीना सूत्रे. ७-७. प्रतिस्वाराण्य सूत्रे. ८. नारित सूत्रे. ९-९. पुणेः ... यम् सूत्रे. १०-१०. आरामि च अर्थं.

रज्जुर्वा कक्ष्यालक्षणा अभीशुलक्षणा वा । गोभोपशा गोशब्देनाथ गमनाद् शजाः पृणोऽथाः
उच्यन्ते । ओपशेति^१ छन्दोरूपम् । शीकोऽथ स्थानमर्थः, आमाशयो ब्रह्मनामः इत्यत्र दया । न
भिक्षभिक्षम् उपगम्य^२ शयनमिति ... गन्तुं भजान् उपगम्य या तिष्ठति सा गोभोपशा ।
आरा हि षोडश्या रज्जुर्वा कक्ष्यालक्षणा अभीशुलक्षणा वा 'अज्ञानां शरीरे'^३ तिष्ठति ।
अथवा या सा उपगम्य प्राप्य शैते^४ सा गोभोपशा । गवामज्ञानां^५ सुस्रकरीत्यर्थः ।
हे आपृणे! पशुसाधनी पशूनां साधयित्री । श्लोऽप्यो ददातीत्यर्थः । तस्याः ते तव
स्वभूतायाः सकाशात् गुम्नम् सुसम्^६ ईमरे याचामहे ॥ ९ ॥

वेङ्कट० "ओपशाशब्दम् उपदेशमन्वित्वाहुः", उपविश्यमाना गावो यस्या विचक्षते सा, या तव आपृणे!
अप्या पशुसाधनी भवति । तस्याः तव स्वभूतायाः सुस्रं^७ याचामहे ॥ ९ ॥

उत नो गोपणिं धियंमश्नुसां वाजसामुत । नृवत् कृणुहि वीतये ॥ १० ॥

उत । नः । गोऽसनिम् । धियंम् । अश्नुऽसाम् । वाजऽसाम् । उत । नृऽवत् । कृणुहि । वीतये ॥ १० ॥

स्कन्द० उत अपि च न। अस्माकम् गोसनिम् गवां सम्भक्तीम् । गोसम्भदानित्यर्थः^८ । धियम् प्रज्ञाम्
अश्नुसाम् अज्ञानामपि सम्भक्तीम् वाजसाम् उत अस्मत्स्यापि सम्भक्तीम् नृवत् यथाऽप्येषां मनुष्याणां
तद्वत् कृणुहि कुरु । देहीत्यर्थः । अथवा नः इति षष्ठीश्रुतेः उपरीति धान्यशेषा । गोपणिमित्वादीन्वपि
पशु दाने इत्यस्य रूपाणि । अस्माकमुपरि धियं प्रज्ञां मुदि गवादीनां दार्ढी कुरु नृवत् यथा
राजाऽप्यो वा^९ कश्चित् कस्यचिदुपरि^{१०} उपरि तद्वत् । अथवा धीरिति कर्मनामैव । अस्माकमिदं
पागलक्षणं कर्म गवादीनां दानं कुरु । गवादिफलं कुर्वित्यर्थः । अथैवामिव मनुष्याणाम् ।
किमर्थम् । वीतये अज्ञानाय । गवादिजन्तोषभोगसम्पत्त्यर्थमित्यर्थः । अथवा वीतय इति कामत्यर्थः ।
इदम् अस्माकं पागलक्षणं कर्म ॥दक्षिणादिसम्भदानां गवादीनां॥ सम्भवत् आत्मनो वीतये
कामाय कुरु । कामवस्त्वैत्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० अथ च अस्माकम् कर्म गवादेः सम्भक्तं मनुष्यवत् आगत्य कुरु^{११} अस्माकम् गगनाय ॥ १० ॥

११ इति चतुर्धाष्टके अष्टमाध्याये अष्टादशो वरः ॥

[५४]

११ अष्टादशो वरः ॥ १० ॥

सं पूषन् विदुषां नम्र यो अज्ञं सानुशासति । य एवेदमिति प्रवद ॥ १ ॥

सम् । पूषन् । विदुषां । नम्र । यः । अज्ञं सानुशासति । यः । एव । इदम् । इति । प्रवद ॥

१. ओप... मूको. २. 'मनुष्य' मूको. ३-३. मज्जत वा शरीरे मूको. ४. शयं मूको.
५. तथा ... मज्जना मूको. ६. सु... मूको. ७-७. गोपण्यं वरणि मूको; 'उपपर' छ प्रस्तावः.
८. सुजा मूको. ९. गोसन्वपि मूको. १०. कश्चित्... मूको. ११-११. 'शेषवन्तानाम्' अ वि;
'सम्भन्वतां गवां वि'. १२. कुर्वित् मूको. १३-१३. नाति मूको.

स्कन्द० हे पूषन्! विदुषा ज्ञानवता आत्मना अन्येन वा केनचिद् ऋषिणा सह अस्मान् तम् नम
सज्जमय । यः अजसा ऋषुना अनुशासति अनुशासित अस्मान् । श्रेयसत्वम् अस्मभ्यम् आचष्ट इत्यर्थः ।
यः च एव इदम् एवमिदम् इति अवधारितम् ब्रवत् प्रवीति । तत्वावधारणक्षम इत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० हे पूषन्! तम् नम अस्मान् विदुषा, यः विद्वान् अस्माकं नष्ट घनम् अजसा अनुशासति,
य एवम् इदम् इति नष्ट प्रवीति ॥ १ ॥

सम्पु पूषणा गमेमहि यो गृह्यो अभिशासति । इम एवेति च ब्रवत् ॥ २ ॥

सम् । ऊँ इति । पूषणा । गमेमहि । य । गृहान् । अभिशासति । इमे । एव । इति । च । ब्रवत् ॥

स्कन्द० च इति पदभरण । पूषणा सह सम् गमेमहि सप्तष्टेमहि षषम्, च गृहान् गृहाणि अभिशासति
गच्छतेति आचष्ट । गृहगमनमार्गपरिपन्थिनो हि चोरादीन् पूषाऽपनयति । तान् अपनयन्
यत् एतेऽपनीता, 'यतो गच्छत गृहानित्येवम् आचष्ट' इव । इमे अर्थाः । एव एवम् इति च ब्रवत्
एव च प्रवीति । ये च ज्ञेया अर्थाऽपनयत्यन्ते तेषां च 'तत्वावधारणक्षम इत्यर्थः' ॥ २ ॥

वेङ्कट० पूषणा प्रणीता 'वर्षां तेन' सम् गच्छेमहि, य. नष्टानां गवाम् गृहाणि चोरस्वभूताणि,
अभिशासति इमे' गाव एव च हतम् इति च प्रवीति ॥ २ ॥

पूषाचक्रं न रिष्यति न कोशोऽव पद्यते । नो अस्य व्यथते प्विः ॥ ३ ॥

पूषाः । चक्रम् । न । रिष्यति । न । कोशः । अव । पद्यते । नो इति । अस्य । व्यथते । प्विः ॥

स्कन्द० पूषा. स्वभूतम् चक्रम् रथस्य न रिष्यति न हिस्यते । गच्छतो न भज्यत इत्यर्थः ।
न अपि कोश दधिरति अथ पद्यते 'रथाद् अप' । न अपि अस्य पूषाः स्वभूता व्यथते प्विः
रथप्रक्राता । चक्रधाराऽपि न विनश्यतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पूषा आहुधम् न रिष्यति, न न्यून भवति । न चास्य कोश 'पतति' । नापि धारा
अस्य व्यथते ॥ ३ ॥

यो अस्यै हविषाऽर्निधत्त तं पूषारिं मृष्यते । प्रथमो विन्दते वस्तु ॥ ४ ॥

य । अस्यै । हविषा । अर्निधत् । न । तम् । पूषा । अर्नि । मृष्यते । प्रथम । विन्दते । वस्तु ॥ ४ ॥

स्कन्द० अस्यै इति चतुर्थी द्वितीयाद्यैः* । यः एष पूषण हविषा अविषत् परिचरति, न तम् पूषा अपि
मृष्यते । मृष्यति क्षमार्थे, मृष्यति विद्यायामिति । न क्षमते । गोपेक्षत इत्यर्थः । किं तर्हि ।
सर्वत प्रथम स. विन्दते क्षमते वस्तु घनम् । प्रथम पूषा तस्यै घन 'ददाति सायमर्था
इत्यर्थः' ॥ ४ ॥

१. 'नवम् मूको. २-२ तपो. 'जितेन' मूको. ३-३. तरसा. ४-४. मृष्ये मूको. ५. 'पिना छ छपः
पदाः छ प्रस्ताव. ५-५. न-ने दि' छपः. † नास्ति छ. ६-६. मूको ७-७. एषारि मूको. ८. 'घो' मूको
९. वर छ छप. १०. ...द्वितीयाद्यै मूको. ११-११. वरपि मूको.

वेङ्कट० य एवमेव हविषा उपचरण करोति । न तम् पूषा अपि मृष्यति । स्वेन दत्तधनम् भाटा
हृत्वा स्वयमेवाभ्यसूयति । स सर्वस्माद् प्रागेव उभते धनम् ॥ ४ ॥

पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वर्वतः । पूषा वार्जं सनोतु नः ॥ ५ ॥

पूषा । गा । अनु । एतु । न । पूषा । रक्षतु । अर्जत । पूषा । वार्जम् । सनोतु । न ॥ ५ ॥

स्कन्द० पूषा देव न अस्माकम् गा अनु एतु अनुगच्छतु रक्षणार्थम् । रक्षतु च पूषा अर्वत
अर्थात् न । पूषा वार्जम् अर्जम् सनोतु । सनोति सम्भजनार्थं । सम्भजतु । रक्षत्वित्यर्थे । अथवा
हविलक्षणम् अन्न भजतान् । भक्षयत्वित्यर्थे । न अस्माकं स्वभूतम् । अथवा सनोतिविति सनिर्दानार्थं ।
'अन्न ददातु न अस्मभ्यमित्यर्थं' ॥ ५ ॥

वेङ्कट० निगदन्वाख्याता ॥ ५ ॥

'इति चतुर्थाष्टके अष्टमाध्याये एकीनविंशो वर्गः' ॥

पूषन्न प्र गा इहि यजमानस्य सुन्वतः । अस्माकं स्तुवतामृत ॥ ६ ॥

पूषन् । अनु । प्र । गा । इहि । यजमानस्य । सुन्वत । अस्माकम् । स्तुवताम् । उत ॥ ६ ॥

स्कन्द० हे पूषन् ! अनु प्र गा इहि रक्षायं अनुगच्छ प्र प्रकरोष गा यजमानस्य सुन्वत सोममभि
पुषत स्वभूता । न च सुन्वत केवलस्य । किं तर्हि । अस्माकम् अपि स्वाम् स्तुवताम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पूषन् ! अनु प्र गच्छ पशुन् सुन्वत यजमानस्य रक्षायम्, अपि च अस्माकम् स्तुवताम् ॥ ६ ॥

मार्किनेशुन्मार्की रिपुन्मार्की सं शारि केवटे । अधारिषाभिरा गृहि ॥ ७ ॥

मार्कि । नेशत । मार्कीम् । रिपुत् । मार्गीम् । सत् । शारि । केवटे । अर्थ । अरिषाभि । आ । गृहि ॥

स्कन्द० त्वया चानुगम्यमानानाम् गवां मार्कि मा 'काचिद्' नेशत् नदपत् । मार्की मा काचिद् रिपुद्
शुकादिभिः हिसि, मा वा काचिद् तम् शारि । शू हिंसायाम् । हिसि । केवट 'केवट'
(निघ ३, २३) इति रूपनाम् । कृपे मा काचिद् पशुदित्यर्थे । अथ अन्तरम् अरिषाभि
केनचिदपि अदितिषाभि गोभि सह आ गृहिं आगच्छ गृहानि प्रति । इच्छ 'दिवस' गृहानि
मक्षित्वा चुरितपतीनां गृहानि प्रत्यागम्येति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० मा काचिद् नदपत् शी ० । मा च कामन शुक दिनस्तु । मा च काचिद् चोरः
'केवट' (निघ ३, २३) इति रूपनाम् । तत्र सतीर्णा करोतु । तथा इवा अरिषाभि कामि
सायम् आ गच्छ ॥ ७ ॥

१-१. गन् मूको २ नारित मूको ३ ३ गुणम् मूको ४ ४ नारित मूको
५ गुणम् विं ह्य, गुणम् ह्य ६-६. का चिन् काचिद् मूको ७ इच्छीने दि', ('दीनां रि')
मूको ८ ८ इत् स क्षिप्ता मूको ९ त्वं मूको १० नीः विं ह्य ११ ह्यं मूको

शृण्वन्तं पूषणं वयमिदमनष्टवेदसम् । ईशानं राय ईमहे ॥ ८ ॥

शृण्वन्तम् । पूषणम् । वयम् । इदम् । अनष्टवेदसम् । ईशानम् । राय । ईमहे ॥ ८ ॥

स्कन्द० असाद्यच्छना शृण्वन्तम् पूषणम् वयम् इदम् अपतितमपि ईश्वरनामैतत् । अयंशब्दस्य वा ईश्वरनाम्नः छान्दसम् आदे इत्यर्थः । ईश्वरम् अनष्टवेदसम् अनष्टधनम् अनष्टज्ञानं वा ईशानम् स्वामिनम् राम धनस्य ईमहे वाचामहे । किम् । सामर्थ्याद् धनम् ॥ ८ ॥

येष्टुट० शृण्वन्तम् पूषणम् वयम् प्रेरकम् अनष्टधनम् ईशानम् धनम् वाचामहे ॥ ८ ॥

पूषन् तव प्रते वयं न रिष्येम कदा चन । स्तोतारंस्त इह स्मसि ॥ ९ ॥

पूषन् । तव । प्रते । वयम् । न । रिष्येम । कदा । चन । स्तोतारं । ते । इह । स्मसि ॥ ९ ॥

स्कन्द० हे पूषन् । तव स्वभूते । तवदेवस्य इत्यर्थः । प्रते कर्मणि यागाद्ये सप्तमीश्रुतेर्वर्तमाना इति वाचयत्येव । तवदेवस्य यागमनुतिष्ठन्त इत्यर्थः । वयम् न रिष्येम न केनचिदपि रिष्येमहीत्याशास्मदे कदा चन कदाचिदपि । किं कारणम् । यस्मात् स्तोतारं ते इह काले यज्ञे स्मसि नित्यं भवाम । यस्मात् त्वां नित्यं स्तुम इत्यर्थः ॥ ९ ॥

येष्टुट० पूषन् । तव कर्मणि वयम् न न्यूनीभूता भवेम कदा चन धनविनाशार्त् । स्तोतारं तव वयम् इह निवासे सुखम् भवाम ॥ ९ ॥

परिं पूषा परस्ताद्धस्तं दधातु दक्षिणम् । पुनेनो नष्टमाजंतु ॥ १० ॥

परिं । पूषा । परस्तात् । हस्तम् । दधातु । दक्षिणम् । पुने । न । नष्टम् । आ । अजंतु ॥ १० ॥

स्कन्द० पूषा परस्तात् परस्मिन् देवे । दूर इत्यर्थः । हस्तम् दक्षिणम् परि दधातु नश्यता पशुना निरोधार्यं सर्वतः स्थापयतु । अस्माद्देवान् नश्यत पशून् दक्षिणेन हस्तेन निरण्ध्वित्वर्थः । यच्च किञ्चित् त्रिमासादिना नष्टम् तत्र पुनः न अस्मात् आ अजंतु आक्षिपतु । अथ नश्यत्वर्थः ॥ १० ॥

येष्टुट० तदा त्रिमासीनाम् अग्रतः पूषा दक्षिणम् हस्तम् परि दधातु । यथा न वाजोरा हरेषु । नष्टम् अपि अस्मात् पुन अपि प्रेरयतु ॥ १० ॥

“इति चतुर्थाष्टके अष्टमाध्याये विंशो वसं” ॥

[५५]

“अरइज्जो वाईस्वराय ऋषि । पूषा देवता । गावरी छम्” ।

एहि वां विंशुचो नपादारुणे सं संचावहे । रथीर्कृतस्य नो मव ॥ १ ॥

आ । इहि । वाम । विंशुच । नपात् । आरुणे । सम । संचावहे । रथी । कृतस्य । न । मव ॥ १ ॥

१-१. नाम्नात्पञ्चम्येति मूको २ प्रेरम् मूको. ३-३. तरेत ये मूको. ४ चने अवि विं । विं क्व. ५. यच्छ मूको. ६. नीन् मूको. ७-७. नास्ति मूको.

स्कन्द० वा इहि आगच्छ वाम् रवां-शब्दस्यापं छान्दसस्तकारलोपः । त्वां हे विमुचः नपात् ।
 संहारकाले प्रसित्वा प्रजाः पुनः 'सृष्टिकाले विमुञ्जतीति' विमुक् प्रजापतिः । तस्य नपात्
 पौत्रः । कथं पुनः पूषा प्रजापतेः पौत्रः । उपनिषत्सु कृत्स्नस्य जगतोऽन्यः, जगत् च
 प्रजापतित उत्पत्तिमुतेः । अपत्यनाम वा नपाच्छन्दः । प्रजापतेरपत्यमृत ! आपुते ! सम्
 सचापदे व्यत्ययेनेदमेकवचनस्य स्थाने द्विवचनम् । परन्त्यपेशं वा । अहं संसेवै । अथवा
 भावां पशोयजमानौ^१ स्तुतिभिर्हविर्भिश्च संसेवावहै । संसेष्यमानश्च रथीः साराधिवचनोऽयं
 शब्दः । 'प्रयत्नसामान्याद् इह' नेतरि प्रयुज्यते । ऋतस्य यज्ञस्य नः अस्माकं स्वमृतस्य ।
 'अस्मदो द्वयोश्च' (पा १, २, ५९) इत्येवमेतद् द्वयोर्वहुवचनम् । आवयोः स्वमृतस्य भव । अथवा
 वामिति भावां शब्दस्य छान्दस आकारलोपः । पूषयजमानापेशं^२ च द्विवचनम् । 'अहं रवां
 स्तुत्या' इविषा च संसेवै, त्वमपि मां संसेवस्व । सेवितुम् च मामिच्छन् ऋतस्य
 नो नेता भवेति ॥ १ ॥

वेङ्कट० एहि त्वम् हे मेपरस्य पौत्र ! 'अद्भ्यः पृथिव्यजायत' इति ब्राह्मणम्, आगतदीप्ति ! वाम्
 आवाम् तम् सचापहै, संसृष्टी भवाव, नेता^३ यज्ञस्य अस्माकम् नव ॥ १ ॥

रथीतमं कपर्दिनमीशानं राधसो महः । रायः सखायमीमहे ॥ २ ॥

रथिऽतमम् । कपर्दिनम् । ईशानम् । राधसः । महः । रायः । सखायम् । ईमहे ॥ २ ॥

स्कन्द० रथीतमम् अतिशयेन^४ रथिनम् कपर्दिनम् शिरसि चूडा कपर्दं इत्युच्यते, 'तद्भृशम् ।
 ईशानम्^५ राधमः धनस्य महः महतः रायः धनानि सन्नामम् सखिस्वानीयम् ईमहे याचामहे ॥ २ ॥

वेङ्कट० अतिशयेन रथिनम् कपर्दिनम्^६ चूडा कपर्दं इत्युच्यते, तद्भृशम् ईशानम् धनस्य महतः धनानि
 सन्नामम् याचामहे ॥ २ ॥

रायो धाराऽस्याघृणे वसो राशिरजाश्च । धीर्वतोधीवतः सखा ॥ ३ ॥

रायः । धाराः । अस्ति । आघृणे । वसोः । राशिः । अज्जऽअश्च । धीर्वतःऽधीवतः । सखा ॥ ३ ॥

स्कन्द० रायः धनस्य धारा त्वम् अस्ति 'धनधनयतोऽथामेदोपचारेणायं उपपदेतः'^७ । धनस्य धारा
 तवैत्यर्थः । धाराशब्दश्चात्र धाराया अल्पत्वात् शरसन्निधयेऽस्य प्रतिपादितेऽव्ययार्थः^८ ।
 यद् तावदल्पं धनं तद् तवैत्यर्थः । हे आपुते । न च कंबलैश्च धारा । किं वरिं । वसोः धनस्य
 राशिः अस्ति त्वम् एव । अत्रापि पूर्ववद् धनधनयतोरभेदव्ययार्थः^९ । यद्दपि धनं तवैत्यर्थः ।
 हे अत्राश्व ! मया अश्वसदयाः ग्रीष्मगामिनो वरस्य सोऽजाश्च, तस्य सम्बोधनं हे अत्राश्व !
 धीवतोधीवतः वागकर्मवतः-वागकर्मवतः वावान् कश्चिद् यज्ञे सर्वस्य त्वम् सखा सखिस्वानीयः ॥३॥

१. सृष्टि ... गुणं मूको. २. सितै ... पशौ मूको. ३-३. प्रपरंभान्तमान्वादि मूको. ४. त्वम् ...
 भावे मूको. ५. इ ... पथं मूको. ६. ... शयुष्य मूको. ७. समेरेव मूको. ८. आपम् नि' लपं; भवत्
 क. ९. 'वाय मूको. १०. नेत मूको. ११. अस्ति ... मूको. १२-१३ ... नम् मूको. १३. नास्ति
 मूको. १४-१४. 'वायव्यवदेरां मूको. १५. प्रतिप ... नाकं मूको. १६. 'वेदी व्यप' मूको.

वेङ्कट० धनस्य दाता स्वम् असि आगृण । तथा वसो धनस्य राशि च त्वमसि अजाश्व ! ।
 'पूणोऽजाश्व' (त श्लो ४, १४१) । पूणोऽजा अक्षा भवन्ति । कमवत्-कर्मवत् सखा ॥ ३ ॥

पूणं न्वर्जाश्वमुप स्तोयाम वाजिनम् । स्वसुर्यो जार उच्यते ॥ ४ ॥

पूणम् । तु । अजऽर्जाश्वम् । उप । स्तोयाम् । वाजिनम् । स्वसु । य । जार । उच्यते ॥ ४ ॥

स्कन्द० पूणम् तु क्षिप्रम् अजा वम् अजैरणसद्वै शीघ्रगामिभिर्युतम् उप स्तोयाम उपस्तुयाम
 त्याशास्महे । वाजिनम् अन्नवत् वैगयन्त वा । य कीदृशम् । उच्यते—स्वसु । स्वसा भगिनी
 पूण उपा । कथम् । सृष्टिकाले 'एकस्मात् प्रजापतेर्जातो सौ' तेन पूण उपा भगिनी । जष वा
 यदकस्माद् आदित्यात्प्राद् तैजस्समुहाद् उपस पूणश्च जन्म, तदपेक्षम् अस्या भगिनीत्वम् । अथवा
 स्वयस्यारिवाद् उपा स्वसेस्तु-यते । तस्या य जार उच्यते । अन्यस्या वा कस्याश्चित् स्वसु
 भावा । श्रूयत यथा प्रजापति 'प्रजापतिर्वै स्वा दुहितरम् 'अभ्यध्यायत्' (ऐमा ३, ३३) इति ।
 अथवा स्वसु उपस जार जरयिता माशयिता उच्यते जै । आदित्यो हि पूषा । स च
 स्वोदधतोपस जरयति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० पूणम् क्षिप्रम् अजावम् उप स्तुम् अन्नवन्तम् । स्वसु उच्यते य जरयिता उच्यते ।
 अपि वोपपत्तिरव जार ॥ ४ ॥

मातुर्दिधिपुमं न्वं स्वसुर्जारः शृणोतु नः । भ्रातेन्द्रस्य सखा मम ॥ ५ ॥

मातु । दिधिपुम् । अन्नवम् । स्वसु । जार । शृणोतु । न । भ्राता । इन्द्रस्य । सखा । मम ॥ ५ ॥

स्कन्द० मातुर्दिधिपुम् पूणो माता 'राशि, सा ह्येन जनयति' । दिधिपुशब्द यो ज्येष्ठस्य
 भ्रातृभार्यायाम्^{१०} अनियुक्त प्रवर्तते 'तस्य वा वाचक' । ज्येष्ठस्य 'वा भगि'याम् अनुदायां^{११} य
 कनीयस्य; इहाहा तस्य वा वाचक । तच्चेत् इयमपि म मातर प्रति सम्भवति । अतोऽत्र
 दिधिपुशब्द दध धारणे ह्येतस्य क्रियाशब्दो विज्ञायते । स्वसा मातु रार दिधिपु
 धारविभारम् । स्वोदधेन निरोद्धारमित्यर्थ । एता ह्यदित्य स स्वोदधेन राशि निरुणद्धि ।
 तम् अथवम् प्रवीणि यद्यत् विवक्षितम् । स चोप्यमान 'स्वसु नार' शृणोतु न अस्मान्
 भ्राता इन्द्रस्य उभयोर्दिधिपुभोरैकस्मात् प्रजापतेर्जातत्वात् । सशिस्वानीय मम ॥ ५ ॥

वेङ्कट० माता रात्री, तस्या पतिम् स्तौभि' । उपस जार शृणोतु अस्मान् इति । इन्द्रस्य भ्राता
 मम च सखा इति ॥ ५ ॥

आजासः पूणुरथे निशुम्भास्ते जनाश्रियम् । देवं यंहन्तु विभ्रतः ॥ ६ ॥

१ 'दध मूको २२ 'जातनी मूको ३३ उ वा मूको ४ स्वयत्ता'ति' मूको
 ५५ तस्यार्थ मूको ६ भो भोत्त मूको ७७ 'प्यय जा' मूको ८ एवमर वि'क्षय, स्वने
 ९ ११ ए ज्ञापति मूको १० भ्राता उ वायो मूको ११ ११ तस्य मूको १२-१० वा
 म भाग्यो मूको १३ १३ जार मूको १४ १४ स्तोम'ण श्य

आ। अजासः। पूषणम्। रथे। निःशृग्माः। ते। अनुऽश्रियम्। देवम्। बहन्तु। विभ्रतः ॥ ६ ॥

स्कन्द० अजासः पूषोऽथाः 'पूषणम् रथे' नृतीपार्ये सप्तम्येषा। रथेन'। निःशृग्माः ते सप्यदक्षुते-
 प्येच्छन्तोऽप्याहतेभ्यः'। ते निःशृग्माः ते। निःशृग्मा इति निःशृग्मया रथया गत्या ये हरन्ति
 प्रापयन्ति ते निःशृग्माः शीघ्रगामिनः। अथवा अमर्गं शृम्'। सम्पदादित्वात् लिप्'।
 सम्प्रसारणे च छान्दसत्वात्'। 'निहृता शृम् वैहते' निःशृग्मः'। भा' दीप्तौ। निःशृग्मश्च भाः'
 दीप्ताश्च निःशृग्माः। अमवर्जिताश्च 'दीप्ताश्चेत्यर्थः। कीदृशं पूषणम्। ब्रह्मते। जनधियम्।
 भादीप्तमिरपर्थः'। देवम् भा बहन्तु भा नयन्वत्त्वान् प्रति विभ्रतः' सम्पन् धारयन्तः।
 अज्ञेयान्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

पेङ्कट० आ वन्तु अजाः पूषणम् रथे निःशृग्माः' 'निधय हरिणः' (या ६,४) इति पास्कः। ते
 जनधियम् देवम् बहन्तु धारयन्तः ॥ ६ ॥

'इति अतुर्पाठके अष्टमाध्याये एकविंशो वर्गः' ॥

[५६]

'नरदाजो बाहंस्वस्य श्रयिः। पूषा देवता। गायत्री छन्दः, पद्यपुण्ड्रम्'।

य एनमादिदेशति कर्म्भादिति पूषणम्। न तेन देव आदिशे ॥ १ ॥

यः। एनम्। आऽदिदेशति। कर्म्मऽअत्। इति। पूषणम्। न। तेन। देवः। आऽदिशे ॥१॥

स्कन्द० यः स्तोता एनम् आदिदेशति पुनःपुनरादिशति' इतीति। किं रूपम्। कर्म्मनात् इति
 ज्योतिष्टोमे 'पृतमिधयवसवतुमयः सवनीयाः' कर्म्म उच्यते, 'तस्याऽथा इति एतेनोपेतम्'
 गुणेत। कर्म्। पूषणम्। कर्म् एनः पूषा कर्म्मनात्। सहा इन्द्रस्य कर्म्मभास्वभुतेः'।
 'इतिवै' इन्द्रो धानाः' अतु। XXX। पूषणान्वरम्भः' (मे ३, १०, ६) इति। किं तस्य। उच्यते—
 न तेन देवः 'सम्यग् आदिशे इति'। लिप् अयम् कर्म्मणि। अन्वत्त्वानु न द्विवचनम्। आदिभ्यस्य
 इत्यर्थः ॥ १ ॥

पेङ्कट० यः एनम् पूषणम् सम्प्रदानत्वेनाऽऽदिशति' कर्म्भास्याऽथा इति'। न तेन अन्यः देवः
 आदेश्यो भवति धनमदानाय ॥ १ ॥

उत घा स रुथीतमः सख्या सत्पतिर्वृजा। इन्द्रो वृत्राणि जिह्वते ॥ २ ॥

उत। घा। सः। रुथिऽतमः। सख्या। सत्पतिः। वृजा। इन्द्रः। वृत्राणि। जिह्वते ॥ २ ॥

- १-१. आगवे मूको. २. ल मूको. ३. 'धुते ... एष्योन्वाहते' मूको. ४. घ मूको.
 ५-५. निरहितमश्रुयेन मूको. ६. निःशृग्म मूको. ७. नास्ति मूको. ८-८. दीप्तौ... इत् मूको.
 ९. वरी मूको १०-१०. नास्ति मूको. ११. 'आदिदेशति मूको. १२-१२. ... अन्वत्त्वानु' मूको.
 १३-१३. तन्वाधे' मूको. १४. कर्म्मभास्वभुतेः मूको. १५. = 'वाद्, इति मूको. १६. गा मूको.
 १७. 'म्वम् मूको. १८-१८. 'आदिशेति मूको. १९. 'धानं तम् मूको. २०. ए मूको.

स्कन्द० किं कारणं यतोऽसौ न कस्माद् एव केवलम् । किं तर्हि । उत-शब्दोऽप्यर्थे । घ-शब्दः पादप्रणः । अयि सः पूषा रथीतमः अतिशयेन रथी सख्या सहै उत्पतिः सतां पालयिता युवा सहायेन योयेन वा । कतमेन । इन्द्रः गृतीयार्थे प्रथमैषा । इन्द्रेण^१ वृशाणि तयूद् असुरान् वा जिज्ञाते अरथ्यै^२ इन्ति ॥ २ ॥

वेङ्कट० अयि च खलु सः अतिशयेन रथी सख्या सतां पतिः सहायेन पूष्णा^३ इन्द्रः असुरान् अत्यन्तं इन्ति ॥ २ ॥

उतादः पुरुषे गवि चरन्चक्रं हिरण्ययम् । न्यैरयद् रथीतमः ॥ ३ ॥

उत । अदः । पुरुषे । गवि । चक्रम् । हिरण्ययम् । नि । ऐरयत् । रथीतमः ॥ ३ ॥

स्कन्द० उत अयि अदः चक्रत्ये^४ वाऽयं म्यवदितस्वापि प्रतिनिदेशं इदं चक्रमिति, 'तस्यपथे वा' प्रथमा । असुष्मिन् पुरुषे^५ पुरुषस्यदो^६ आसुरयचनः । मासुरे शुरुषेण गवि ध्रुलोके गौरिय-पठिवमिद्^७ पुनाम । सूरः^८ सतां गन्ता पूषा चक्रम् आदित्यमण्डलाक्यम् हिरण्ययम् हिरण्ययम्^९ तस्यदशम् अज्यलतमम्^{१०} नि ऐरयत् नियन्तन सागौण प्रेरयति उदयायाऽस्तमयाच चरथीतमः अतिशयेन^{११} रथी । यस्त्वादित्यमण्डलमत्र^{१२} गोशब्देनोच्यते इति मन्थते^{१३} तत्र गवीति तसमीशुतेरय-स्थित^{१४} इति वाक्यबोधः । गवि आदित्यमण्डलेऽवस्थितः पूषा चक्रं प्रेरयति । चक्राकृति उदेव वाऽऽदित्यमण्डले रथचक्रं बोध्यते । अथवा उदकं^{१५} चक्रम् । उदकं^{१६} कथम् । चक्रसन्दो हि समुद्रवाची, प्रादणचक्रं भव । चक्रमिति सामर्थ्याच्चात्रोदकसमूहः परिगृह्यते । चकतेर्वा^{१७} गत्पर्यस्य चकमुदकम् । 'तत् पृथिवीं प्रति'^{१८} पृथिवीलो रश्मिभिरात्मानं प्रति^{१९} वेरयतीति शिष्टपदयोक्त्वा सती ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अयि च एतत् पर्यवति^{२०} आदित्ये (उ. गा २, ६) सुधीर्यः पूषा चक्रम् हिरण्ययम्^{२१} नितराम् हरयति नृतमः ॥ ३ ॥

यद्यत् त्वां पुरुषुत्तु ब्रवाम दस मन्तुमः । तत्सु नो मन्म साधय ॥ ४ ॥

यत् । अथ । त्वा । पुरुऽस्तुत् । ब्रवाम । दस । मन्तुऽमः । तत् । सु । नः । मन्म । साधय ॥ ४ ॥

स्कन्द० यत् अथ त्वां हे पुरुषुत्त । इहभिः स्तुतं एवम् । ब्रवाम इदमिदं च अस्माकम् कुर्विति म्मः । हे दस ! इतीतीय ! तमसां वा उपक्षपयितः ! मन्तुमः मन्तु. मन्तनं स्तुतिर्ज्ञानं वा तद्वत् । तत् सुपु अस्माकम् गन्म शेषं तदुत्पत्तं वा साधय । उरुष्टे तुर्विरथः ॥ ४ ॥

१-१. अत " तद मूको. २. इन्द्रो मूको. ३. नर्वे मूको. ४. पूषः विं हर्षः, पूष्णाः छ. ५-५. उन्पकरय अ विं. ६-६. दिः विं. ७. इक्षे मूको. ८. प्रसव मूको. ९. गी...मिदि मूको. १०. इर मूको. ११-११. तदशुभ्रज्य (व अ.) अस्तम मूको. १२-१२. एपीयातवादि विं अ; एपीया...एया विं. १३. मन्थते विं अ. १४. ऐरवसिप विं अ. १५-१५. चकमुत् मूको. १६. वा मूको. १७-१७. ए...मूको. १८. पृथिवी विं. १९. धंति मूको. २०. "प्यम" छ.

वेङ्कट० यत् अथ त्वा' हे बहुभिः स्तुत ! प्रवाग दर्शनीय ! ज्ञानवद् !, तत् पुत्र साधय अस्माकं
छोत्रम्, मदीमं वा धनम् ॥ ४ ॥

इमं च नो गवेर्पणं सातये सीपधो गणम् । आराद् पूषन्नसि श्रुतः ॥ ५ ॥

इमम् । च । नः । गोऽर्पणम् । सातये । सीपधः । गणम् । आरात् । पूषन् । असि । श्रुतः ॥५॥

स्कन्द० इमम् च नः अस्माकं सम्बन्धिष्वन्तम् गवेर्पणम् गा य इच्छति स' गवेर्पणकं ह्यम् सातये
लामाय सीपधः साधय गणम् । गणः समूह इत्येते, ऋत्विग्वजमानसमूहः पुत्रपौत्रसमूहो वा ।
यथा चात्वारसम्बन्धी' ऋत्विग्वजमानसमूहः पुत्रपौत्रसमूहो वा गोकामो' गा कर्मते' तथा
जुर्विषयः । किं कारणम् । उच्यते—आराद् दूरे हे पूषन् ! असि श्रुतः' । दाता पूषेस्त्वमग्नाभिः
श्रुतोऽसि' प्रख्यातदातृत्वमेत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इमम् च अस्माकं गवामेपितारं दानाय सीपधः' मनुष्यगणम् । दूरादेव त्वं भवसि पूषन्'
विद्यतः ॥ ५ ॥

आ ते स्वस्तिमीमह आरेअध्यासुपावसुम् । अथा च सर्वतातये अथ सर्वतातये ॥६॥

आ । ते । स्वस्तिम् । ईमहे । आरेऽर्धघाम् । उपऽवसुम् ।

अथ । च । सर्वऽतातये । अथ । च । सर्वऽतातये ॥ ६ ॥

स्कन्द० ते तद् सम्बन्धिनीं त्वाकर्णकाम् स्वस्तिम् अविनाशम् आ ईमहे ध्यावाचामहे वयम् आरेअयाम्'
आरे दूरे अथ पापं यस्याः सा' आरेअथा ताम्' । अत्यर्थम्' पापप्रणाशनीमित्यर्थः । उपऽवसुम्'
उपगतधनम् अथ च सर्वतातये 'सर्वदेवातातित्' (पा ४, ४, १४२) इति स्वार्थे तातित्प्रत्ययः' ।
अथ च सर्वेभ्यो प्रयोजनाय 'इ' च चसन्तोऽग्र आगाग्निकालमात्रोपलक्षणम् । ततश्चापमर्थः'—
आगाग्निति च काले सर्वेभ्यो प्रयोजनाय । अथवा तातित्प्रत्ययः ततोर्विस्तारार्थेऽपि । अथ च आगाग्निति
च काले सर्वप्रयोजनविस्तारार्थमित्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आ ध्यावामहे' स्वस्तिम् त्वदीयां दूरेवापाम् सन्निकृष्टधनम् अथ च 'इ' च सर्वेषां
धनत्वं' विस्तारार्थम् ॥ ६ ॥

'इति चतुर्थाहके अष्टमाध्याये इतिथो वर्गा' ॥

१. दा लृ लपं. २. सम्बन्धि वि' अ. ३. सा मूको. ४-४. 'नतत्' मूको. ५. गण मूको.
६-६. 'गूद...त' मूको. ७. 'तम्' वि' अ; 'यद्' वि'. ८. गोकामा मूको. ९-९. गाराळ' वि'; गालमते
वि'. १०. श्रुत मूको. ११. श्रुतोऽपि वि'. १२. प्रख्यातदातृत्वम् मूको. १३. नास्ति मूको.
१४. 'प मूको. १५. 'अपान मूको. १६-१६. 'अपानना वि'; 'अपानमता वि' अ. १७. मन्वर्थम् मूको.
१८. 'वयम् मूको. १९. सर्वदेवातातित् मूको. २०. तातित्' मूको. २१-२१. स्वस्तिम् अग्नेऽग्ना
('व' वि') गमिन्नालमत्रोप...र्थः मूको. २२. 'इ ते वि' लपं. २३. नास्ति लपं. २४. 'स्तत्
मूको. २५-२५. नास्ति मूको.

[५७]

‘भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः । इन्द्राप्पणौ देवता । गामश्री उच्यते’ ।

इन्द्रा नु पूषणा वयं सख्याय स्वस्तये । हुवेम वाजसातये ॥ १ ॥

इन्द्रो । नु । पूषणा । वयम् । सख्याय । स्वस्तये । हुवेम । वाजसातये ॥ १ ॥

स्कन्द० ‘सूक्त इन्द्रोऽपि पशवे’ । पञ्चमेऽस्मिन् सूक्ते इन्द्रोऽपि देवता, न केवलं पूषैव । इन्द्रा नु पूषणा परस्परपेक्षम् अश्वैकैकेन शब्देन ‘द्वयोरपीन्द्रापूष्णोरभिधानम् । तेन’ प्रत्येकं द्विवचनप्रवृत्तिः । नु इति क्षिप्रनाम । क्षिप्रम् इन्द्रापूषणौ वयम् सख्याय सखिभावात् स्वस्तये अविनाशात् च हुवेम साह्वयामः’, वाजसातये अश्वसम्भजनाय च ॥ १ ॥

पेङ्कट० इन्द्रापूषणौ क्षिप्रम् वयम् सख्याय अविनाशात् इवामहे, अश्वलाभाय च ॥ १ ॥

सोममन्य उपासदत् पातवे चम्बोः सुतम् । कर्ममन्य ईच्छति ॥ २ ॥

सोमम् । अन्यः । उप । असदत् । पातवे । चम्बोः । सुतम् । कर्मम् । अन्यः । ईच्छति ॥ २ ॥

स्कन्द० सोमम् अन्यः एकः उप असदत् ‘उपसीदति इन्द्रः’ पातवे पातुम् चम्बोः अधिपवणफलकयोः सुतम् अभिपुत्रम् । कर्मम् यज्ञा धृतेन वा ‘मिश्रितः सक्तवः’ कर्मम् उच्यते तम् अन्यः ईच्छति पूषा ॥ २ ॥

पेङ्कट० सोमम् एकः उप असीदत् इन्द्रः पातुम् अधिपवणफलकयोः अभिपुत्रम् । कर्मम् पूषा ईच्छति ॥ २ ॥

अजा अन्यस्य बर्हपो हरी अन्यस्य संमृता । ताम्यां वृत्राणि जिघ्रते ॥ ३ ॥

अजाः । अन्यस्य । बर्हयः । हरी इति । अन्यस्य । समृता । ताम्याम् । वृत्राणि । जिघ्रते ॥ ३ ॥

स्कन्द० अजाः अन्यस्य बर्हयः ‘बर्हिः’ (निघ १, १४) इति अश्वनाम । अजाः घोडार इत्यर्थः । कस्य । पूषाः । हरी अन्यस्य इन्द्रस्य सम्मृता सम्मन्वृतौ सुपुत्रौ । ताम्याम् देताविर्यं एतीया । वृषीयाश्रुतेर्वा गतेति** वाचयनेवः । ताम्यां हरिभ्यां देतृभूतार्यां गत्वा वा इन्द्रः वृत्राणि शम्भून् शेषवृन्दानि वा जिघ्रते पुनःपुनर्दन्ति ॥ ३ ॥

पेङ्कट० अजाः पूषाः बर्हयः । हरी इन्द्रस्य सम्मृतौ । साः ताम्याम् शम्भून् इति ॥ ३ ॥

यदिन्द्रो अर्जयद् रितां महीरपो क्षपन्तमः । तत्रं पूषामवृत् सचा ॥ ४ ॥

१-३. नास्ति सूको. २. भाति वि'. ३-३. 'पान...केन सूको. ४. भाषण सूको. ५-५. 'तीर्थं सूको. ६. 'गिघ्रते सूको. ७-७. 'ता स...वे वि' अ; 'ता एते वि'. ८. परस्मै वि' छपे, परस्मै छ. ९. पुनःपुनः सूको. १०. गति सूको. ११. नास्ति सूको.

यदा इन्द्रः । अनयत् । रितः । महीः । अपः । धूपन्ऽसतमः । तत्र । पूषा । अमयत् । सर्वा ॥ ४ ॥

स्कन्द० अयम् यत् 'भैरवभानम् इन्द्रः' रितः' गतः प्राप्तः सन् । अथवा यदिति सप्तम्याः लृङ् । यस्मिन् काले इन्द्रो मेघं प्रति गतः । अनयत् नयति पृथिव्यां पातयति महीः अपः महान्ति' वृष्टिलक्षणानुदकानि धूपन्तमः अतिशयेन परिष्ठा । तत्र हरिम्न स्थाने काले वा पूषा अपि अभयत् भवति तथा सहायः । पूषा सहितो वर्पति न केवल इत्यर्थः ॥ ४ ॥

षेङ्कट० यदा इन्द्रः नयति गच्छन्तीः महतीः अपः परिवृष्टमः । तत्र पूषा भवति सहायः ॥ ४ ॥

तां पूष्णः सुमतिं वयं वृक्षस्य प्र वयामिदं । इन्द्रस्य चा रभामहे ॥ ५ ॥

ताम् । पूष्णः । सुऽमतिम् । वयम् । वृक्षस्य । प्र । वयाम् । इदं । इन्द्रस्य । च । आ । रभामहे ॥ ५ ॥

स्कन्द० तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽप्याहर्तव्यः । 'या स्तोत्रनुविष्टक्षारिका' ताम् पूष्णः सुमतिम् शोभनां वृक्षम्' वयम् वृक्षस्य 'वयाम् इव' । वयाः' शाखा' उच्यन्ते (वृ. या १, ४) । यथा कश्चिद् वृक्षस्य शाखाम्, एषम् । न च केवलस्य पूष्णः । किं तर्हि । इन्द्रस्य च प्र आ रभामहे प्रकर्षेणाऽऽश्रयामः' ॥ ५ ॥

षेङ्कट० ताम् पूष्णः स्वभूताम् सुमतिम् वयम् वृक्षस्य शाखामिव प्रकर्षेणाऽऽश्रयामः, इन्द्रस्य च ॥ ५ ॥

उत् पूषणं युवामहेऽभीशूरिव सारथिः । मूक्षा इन्द्रं स्वस्तये ॥ ६ ॥

उत् । पूषणम् । युवामहे । अभीशूरिव । सारथिः । मूक्षा । इन्द्रम् । स्वस्तये ॥ ६ ॥

स्कन्द० उद् युवामहे तु मिश्रणे । ऊर्षे मिश्रयामः' उरिक्षयामः । स्वार्थसाधनार्थम् उरधाययाम इत्यर्थः । अथवा 'शतौति सौति रौति' (निघ ३, १४) इत्यचंति कर्मसु' पाठान् यौतिरत्र स्तुत्यर्थः । उच्छब्दस्तु' धात्वर्थाऽनुवादी । स्तुम इत्यर्थः । कम् । पूषणम् । कथम् । अभीशूर इव सारथिः यथाऽथप्रमादात्' उरिक्षयति सौति वा सारथिः उवाच । किराणम्' । मूक्षा स्वस्तये महते अविनाशाय । न च केवलं पूषणम् । किं तर्हि । इन्द्रम् च ॥ ६ ॥

षेङ्कट० पूषणम् वयम् उद् युवामहे । अभीशूरम् भानवम् उवाच । अभीशूर इव सारथिः महते अविनाशाय, इन्द्रम् च ॥ ६ ॥

'इति चतुर्थाष्टके अष्टमाध्याये त्रयोविंशो वगः' ॥

[५८]

'भरद्वाजो षाईत्यय ऋषिः । एषा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः, द्वितीया जगती' ॥

शुकं ते अन्यद् यजतं ते अन्यद् विपुरुषे अहंती द्यौरिवासि ।
विश्वा हि माया अवंसि स्वभावो भद्रा ते पूषसिह रातिरस्तु ॥ १ ॥

१. नास्ति मूको. २-३. 'नयत् विः' 'नयित् वि' अ. ३. 'रितं वि'. ४. गतपति वि'. ५. द मूको. ६-६. 'यो लोभ' वि'. ७. 'दुदं वि' अ. ८-८. 'वयमित् वि' अ. ९. 'वया' मूको. १०. 'शला वि' अ. ११. 'अश्रयाम मूको. १२. 'विराणम् वि'. १३. 'वंसति' वि'. १४. 'एव' मूको. १५. 'प्रमदा' अ. १६. 'पुष्टितम् मूको. १७-१७. नास्ति मूको.

शुक्रम् । ते । अन्यत् । यजतम् । ते । अन्यत् । विपुंरूपे इति विपुंरूपे । अहनी इति । औः इव । असि ।
विष्वाः । हि । मायाः । अवसि । स्वधाऽवः । भद्रा । ते । पुषन् । इह । रातिः । अस्तु ॥ १ ॥

स्कन्द० शुक्रम् ते अन्यत् । 'शुक्रशब्दोऽत्र शुक्रपर्याय । शुक्रं ते तव अन्यत् एकम् । किं पुनस्तत् ।
सामर्थ्याद् रूपम् । यजतम् ते अन्यत् । यजतशब्दोऽत्र शुक्रप्रतियोगित्वाद् लोदितरथांशः ।
लोदितं ते अन्यद् अपरं रूपम् । पूषा आदित्यः तस्य मध्यमन्दिने शुक्रं रूपं लोदितम् उदयास्तमययोः ।
अथवा शुचेर्दोष्यर्थस्य 'शुक्रो मत्वर्थीयः । शुक्रं दीप्तिम् उच्यते । दीप्तिम् ते तव एकं
रूपं मण्डलमयम् । यजते यद्यमम् अन्यत् मण्डलस्याधिष्ठापकम् । ते चैते विपुंरूपे परस्परं निम्नरूपे
शुक्रोदितस्वरूपेण । ते वा अहनी अहोरात्रे एते स्वमसि । तव चैते कर्मणी, यत्स्वरकर्तृके,
एते अतस्त्वमसि, औः इव च स्वम् असि । यथा^१ चौष्पांदिनी तथा स्वमपीत्यर्थः । विष्वाः
हि हि-शब्दोऽत्र चार्थः । 'सर्वांश्च मामाः प्रजाः' अवसि प्रजाहेतुभूतप्रकाशदानद्वारेण त्वं
पालयसि । हे स्वधावः! स्वधेत्युदकनाम (तु. निघ १, १२), अन्ननाम (तु. निघ २, ७) वा ।
रश्म्याहतेनोदकेन हविलक्षणैः शब्देन तद्दत्तं! किञ्च भद्रा कल्याणी ते शुभ्यं हे पुषन्! इह
अस्मदीये यत्र रातिः हविर्दानम् अस्तु भवतु । अथवा यत्रा ते इति ते-शब्दः 'कर्तृकर्मणोः
छति' (पा २, ३, ६५) इति कर्तृलक्षणपठ्यन्तः । कल्याणी त्यक्तार्कं रातिरिहास्तु । कल्याणं
दानम् इहास्मभ्य १३ देहीत्यर्थः ॥ १ ॥

षेडूट० शुक्रम् ते अन्यत् रूपम् । यजतशब्दः^१ सामर्थ्याद् कृष्णवचनः कृष्णम् अन्यत् । स स्वम्
मानारूपे अहोरात्रे आदित्य इव च भवति । यथाऽहोरात्रार्थां युक्त आदित्यः । तस्य हि पारश्वयोः
अहोरात्रे भवतः । पारकस्त्वद्वा—'शुक्रम् ते अन्यत् । लोदितं ते अन्यत् । 'यजतं ते अन्यत्' ।
यज्ञितं ते अन्यत्' (मा १२, १७) इति । सर्वाणि प्रजानानि रक्षसि अन्नवन्! । अन्नवन्ती ते
पुषन्! मयि रातिः अस्तु ॥ १ ॥

अजाश्वः पशुषा वार्जपस्त्यो धियंजिन्वो भुवने विश्वे अर्षितः ।

अष्टौ पूषा शिधिरामुद्वरीवृजत् संचक्षाणो भुवना देव ईयते ॥ २ ॥

अजऽअश्वः । पशुषाः । वार्जऽपस्त्यः । धियंजिन्वः । भुवने । विश्वे । अर्षितः ।

अष्टौम् । पूषा । शिधिराम् । उद्वरीवृजत् । संचक्षाणः । भुवना । देवः । ईयते ॥ २ ॥

स्कन्द० अजाः अश्वः शीघ्रगमनादिना सादस्वैनाश्वस्तदना यस्य सः अजाश्वः पशुषाः पशूनां पालयिता
वाजपस्त्यः वाक्त्रम् वाक्त्रम् । पस्त्यं शृङ्गम् । हविलक्षणम् अर्षं शृङ्गं यस्य स वाजपस्त्यः । यत्रैव
हविलक्ष्यते तत्रैव निवसतीत्यर्थः^२ । धियंजिन्वः प्रथमा प्रीणयिता^३ विश्वे सर्वेभ्यम् अर्षितः ।
अ गयी इत्यस्य व्यन्तस्य रूपम् । गमितः । रश्म्यारमनाऽनुश्रवैशित इत्यर्थः । केन । सामर्थ्याद्

१-१. मूको. आप्याभावाद् निरुक्तपक्षीयं स्कन्दस्वामिभाष्यम् (१२, १७) इहोदृश्य पुरितः पाठः-

२. यंत्रेण मूको. ३-३. सर्वोपमाया यज्ञो मूको. ४. तद्दत्त मूको. ५. यजतं १-२. नास्ति मूको.

७. "१२ राति वा मूको. ८. अन्न य मन् मूको. ९. निरुक्तोऽर्थः अ वि'; शिधिरात्सर्वं वि". १०. "ता

मुषेव अन्नान् दे मूको.

शासनैव विधात्रा वा । अष्टाम्^१ तोदस्याऽऽशाम् पूषा शिविराम् सिधिलाम् भनत्यन्तगाढाम् उदरीवृजत्
 ऊर्ध्वं पुनःपुनर्वर्तयन् । कीलपा सोमदण्डं^२ पुनःपुनः ऊर्ध्वं प्रक्षिपंश्चेत्पर्यं^३ । अथवा रज्जुः
 अमीपुलक्षणा^४ अष्टोप्यते । तां शिविलाम् उदरीवृजत् उच्यन्^५ । मन्वहाणः पश्यन्पदम् भुवना
 मृतजातानि देवः ईभते गच्छति यज्ञान् भस्त्रमपदेसं वा प्रति ॥ २ ॥

षेडूट० अत्रायः^६ पश्यां पालयिता भनत्तृदः कर्मणः प्रीणयिता सर्वस्मिन् भुवने अर्पितः^७ अष्टाम्
 पूषा अथः पश्वतीम् पुनःपुनरुदरवन् पश्यन् भुवनानि देवः गच्छति ॥ २ ॥

यास्तै पूषन्नाचो अन्तः समुद्रे हिरण्ययीन्तरिक्षे चरन्ति ।
 तामिर्यासि द्रुत्यां सूर्यस्य कामेन कृतं श्रवं इच्छमानः ॥ ३ ॥

याः । ते । पूषन् । नाचः । अन्तरिक्षे । समुद्रे । हिरण्ययीः । अन्तर्दि । चरन्ति ।
 तामिः । यासि । द्रुत्याम् । सूर्यस्य । कामेन । कृतं । श्रवं । इच्छमानः ॥ ३ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते—देवा अमुरान् न पश्यन्तोऽनुपगच्छन्तः समुद्रमुत्तरेः । तत्र सूर्यः
 स्वभाषांषै^१ उत्कण्ठितो भवति । तत्र ज्ञात्वा तस्याः सकाशां गन्तुं देवाः पूषणम् अन्ययंवा-
 ष्चकिरे^२ । स गत्वा तां हिरण्ययीभिर्धीभिः आनिनायेति । तद्वत् इहोप्यते—याः ते तत्र हे पूषन् ।
 नाचः अन्तः समुद्रे समुद्रस्य मध्ये हिरण्ययीः हिरण्यमद्यः अन्तरिक्षे च^३ चरन्ति । उभयत्राप-
 तिहृत्तयाकथं ह्यर्थः । तामिः त्वम् यासि स्वल्पमेनाथं भूते लड् । गतवानसि । द्रुत्याम्
 द्रुतस्य कर्म^४ द्रुत्या । द्रुतक्रियाम् । दौत्यमकार्षीरित्यर्थः । कथ्यः सूर्यस्य । हे कामेन कृतं ।
 कामः^५ स्वेष्टा तथा करणं दूतकरणम् अत्रानिषेठम्, "न यत् किञ्चित्" । स्वेच्छया द्रुत्याम्
 आपादितमित्यर्थः^६ । यो ज्ञासाप्यते परेष्टया स प्रवर्तते । याः पुनरन्वप्यते स्वेच्छया साः । अतोऽसौ
 कामेन करोति^७ । मन्वार्थितश्च पूषा । "अतोऽस्योपपद्यन् पृथ्वं आमण्णं"^८ कामेन कृतोति ।
 किमर्थं द्रुत्याम् अयासिपः^९ । उच्यते—अथः कीर्तिम् इच्छमानः । कीर्त्यर्थमित्यर्थः ॥ ३ ॥

षेडूट० याः ते पूषन् । नाचः समुद्रमध्ये चरन्ति हिरण्यमद्यः अन्तरिक्षे च, तामिः त्वम् सूर्यस्य
 द्रुत्याम् गच्छसि । देवैः सदासुरबधार्थं समुद्रस्य पारे गतः सूर्यः^{१०} स्वभाषांम् उत्कण्ठितो
 प्रति पूषणं प्रादिषोव । हे कामेन सोऽनुभिर्धनोऽहत् । सोऽहृणाम् अहम् इच्छमानः^{११} ॥ ३ ॥

पूषा सुचन्द्रुर्दिव आ पृथिव्या इच्छस्पतिर्मुषवा दुस्मर्वाचाः ।
 यं देवासो अर्ददुः सूर्यापे कामेन कृतं तवसं स्वश्वम् ॥ ४ ॥

१. यासि विं. २. कोज गण्डा मुको. ३-३. 'पुनः...प्रवि' मुको. ४. 'भी...क्षणा
 मुको. ५. अयच्छन् मुको. ६. अयाव व वि' लर्ष, अक्षरप ल. ७. तर्पणः मुको. ८. स्वभाषया विं.
 ९-९. देवा...व्यकिरे मुको. १०. नासि मुको. ११-११. द्रुतस्य...मे मुको. १२. कामेन मुको.
 १३-१३. न किञ्चित् मुको. १४. द्रुत्यां मुको. १५. 'विभते' मुको. १६-१६. 'व सन्धं वि'.
 १७. 'सितम् मुको. १८. समुद्रः ल लर्ष. १९. वच्छन् ल प्रवतान.

पुषा । सुवन्धुः । दिवः । आ । पृथिव्याः । इच्छः । पतिः । मधुस्र्वा । दुस्मस्र्वाः ।
यम् । देवासः । अर्ददुः । सूर्यायै । कामेन । कृतम् । तवसम् । सुसअक्षम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० यं देवास इति वच्छब्दात् वच्छब्दोऽप्याहर्तव्यः । सः पूषा सुवन्धुः बन्धवो ज्ञातयः,
ते शोभनाः श्रीमदाः यस्य सः सुपन्धुः । दिवः आ आकारोऽत्र सामर्थ्याद्यर्थे । दिवश्चापि
पृथिव्याः च इच्छः । 'इह' (८. निघ २, ७) इत्यङ्गनाम । अक्षस्य च पतिः स्वामी मधुवा धनवाँश्च
दस्मवर्चाः दुस्म दुराणीयं तमःक्षयकरं वा येषां दीक्षितैश्च सः दुस्मवर्चाः । स कीदृशः
पुषा । उच्यते—यम् देवासः देवाः अर्ददुः वृत्तं दक्षवन्तः सूर्यायै सूर्यस्य भार्यायै ।
यमभ्यर्च्य सूर्यस्य भार्याया दूतं प्रेषितवन्त इत्यर्थः । कामेन कृतम् स्वेच्छया वृत्तं कृतम् ।
अभ्यर्चनया दौक्षम् आपादितमित्यर्थः । तवसम् महान्तम् स्वप्नम् सुगमन्तम् ॥ ४ ॥

षेकूट० पूषा शोभनो बन्धुः दिवः च पृथिव्याः च अक्षस्य पतिः धनवान् दृशनीयतेजाः, यम्
पूषणम् देवाः दत्तवन्तः सूर्यायै कामेन कृतम् महान्तम् सुगमम् ॥ ४ ॥

इति अष्टुर्धाष्टके अष्टमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः ॥

[५९]

* भरद्वाजे वादंस्पर्शय ऋषिः । इन्द्राग्नी देवता । वृहणी छन्दः, सप्तम्यापारम्पर्यतः अनुष्टुभः* ।

प्र तु वीचा सुतेषु वा वीर्यायै यानि चक्रथुः ।

इतासीं वां पितरो देवशत्रव इन्द्राग्नी जीर्वयो युवम् ॥ १ ॥

प्र । तु । वीच । सुतेषु । वाम् । वीर्यायै । यानि । चक्रथुः ।

इतासीः । वाम् । पितरः । देवशत्रवः । इन्द्राग्नी इति । जीर्वयोः । युवम् ॥ १ ॥

स्कन्द० 'द्वे ऐन्द्राग्ने' । द्वे ष्टे सूक्ते इन्द्राग्निदेवतये । तु क्षिप्रम् प्र गोष लिङि वृत्तमपुस्तैकवचने
'वन' उम् (वा ७, ४, २०) इत्युमागमो 'द्विद्वेषनाभावश्च उान्वक्ष्यतात्' । प्रवृत्तमवहम् सुतेषु
सोमेषु वाम् सुवयोः वीचा वीरकर्मणि यानि चक्रथुः कृतवन्तौ स्वः । कृतवानि यानि ।
उच्यते—इतासः इता युवाम्याम् । के । उच्यते—वाम् पितरः सुवयोः पितरः । पितरोऽपि
युवाम्यां इताः किमुतान्ये सम्बन्धिन इत्यर्थः । वीदृशाः । उच्यते—देवशत्रवः देवाः शत्रवो
येषां ते देवशत्रवः । अथष्टार इत्यर्थः । ये हि न यजन्ते तेषां देवाः शत्रवः । तांश्च
इत्या स्वयं द्वे इन्द्राग्ने । जीर्वयोः युवम् । देवद्विषः सम्बन्धिनोऽपि इतवतोर्मुवयोश्चित्त-
वीदाऽपि नास्तोरपयः ॥ १ ॥

१-२. वीच... यस्य प्रथमार्धमिदा स अ वि; वीच... यस्य शेषार्धः स वि, १. *वरो मूको.
२. मारिव मूको. ४. वरति: विं छप; पञ्चमि: छ. ५. दपन्त छ छप. ६. *मेत श्रमेन छप.
* ७. गति मूको. ८-८. *व: दपन्त* वि; *व स्वात्त* वि. ९. *कर्मणि वि.

वेङ्कट० प्र मवीमि क्षिप्रम् सुतेषु सोमेषु युवयोः वीर्षाणि, मानि युवाम् नरुधुः । हृताः युवान्म्याम्
पावयितारः पृथिव्याः असुराः । हे इन्द्राग्नी ! 'युषां तु असुरैः बद्धौ जीवधः' ॥ १ ॥

पञ्चित्या महिमा वामिन्द्राग्नीं पणिष्ठ आ ।

समानो वां जनिता भारतरा युवं यमाविहेहमातरा ॥ २ ॥

वद् । इत्या । महिमा । वाग् । इन्द्राग्नी इति । पणिष्ठः । आ ।

समानः । वाम् । जनिता । भारतरा । युवम् । यमौ । इहेहमातरा ॥ २ ॥

स्कन्द० यद् इत्या इति द्वयोः सत्यनाम्नोः 'अन्वासे भूयांसम् अर्थं मन्यन्ते' (या १०, ४२) इति
कार्यभूयस्त्वेनापीमहत्तयम् । सत्यम् महिमा साहाय्यम् वाम् युवयोः हे इन्द्राग्नी ! पणिष्ठः । पण
भ्यवहारे स्तुते च । अतिशयेन स्तुत्य इत्यर्थः । आकारस्तु पदपूरणः, चार्थे वा । परापेक्षया
च समुचयः । समानः च वाम् युवयोः जनिता जनिता प्रजापतिः । समानपितृकत्वाच्च
भारतरी युवाम् । न च क्रमव्यङ्ग्यमानोः । किं र्हि । यमौ युगपज्जातो इहेहमातरा इद
भदेने भावा ययोस्तौ इहेहमातरौ । इहेहेति च वीप्सा सच्चिदित्यासेपज्जगदप्रदेशप्रतिनिर्देशार्थी ।
सर्वजगत्प्रदेशपरिमाणावृत्त्यर्थः । का पुनरिन्द्राग्न्वोः माता । आत्मैव वा सर्वजगत्प्रकृतिरव्यक्त,
अद्वितीया देवमातृत्वात् । तौ चोभावपि सर्वत्र स्युः । आत्मा सर्वगतत्वाद्, अद्वितीः देवमाता
साहाय्यात् ॥ २ ॥

वेङ्कट० 'सत्यमेव इत्यम् युवयोः महिमा इन्द्राग्नी । अतिशयेन स्तोत्रम्यः । एक एव युवयोः
जनयिता । ततश्च भारती युषां भवधः । युगपज्जातो इहेहमातरा इद चेह च मातरी यपोस्तौ
तयोक्तौ । अत्रैरपि शीर्षांतां भवति, इन्द्रस्त्वादितिः' ॥ २ ॥

ओक्त्वासां सुते सचां अश्वा सतीं इवादेने ।

इन्द्रा न्वृष्री अवसेह वृजिणा वयं देवा हवामहे ॥ ३ ॥

ओक्त्वासां । सुते । सचा । अश्वा । सतीं इवेति सतींश्च । आदेने ।

इन्द्रा । नु । अग्नी इति । अवसेता । इह । वृजिणा । वृषम् । देवा । हवामहे ॥ ३ ॥

स्कन्द० ओक्त्वासां उष समवाये इत्यस्त्वैतज्जुषम् । समवेतौ । सहितवित्यर्थः । सुते सोमे सचा
सह सर्वे ऋत्विग्यजमानाः अथा सती देव । सती इति सपत्न्यैरर्थिकर्मणो रूपम् । यथा
कश्चिद् अश्वदग्धः अथौ सती स्तुत्यौ अरन्तोस्तुष्टौ आदेने अरण्यस्थाने याह्वयेत् तद्वत् । इन्द्रा नु

१-१. नास्ति विं रूपे. २-२. इत्यर्थः पते ... वा (पी वि) नरुधुः ('कदा वि') ... यो
हे इन्द्राग्नी ... तारस्तु पदपूरणार्थे वा परापेक्षया च त्व ... इव ना युवयो ... ता (ता वि) मूको.
३. 'वन्म्य ('म्य वि') नो मूको. ४. नास्ति वि'. ५. 'जगत्प्रति (अ वि) निर्देशार्थं ('पी वि') मूको.
६. 'एकोऽपीत्यर्थः मूको. ७. सर्वजगत्प्रदेशपरिमाणावृत्त्यर्थं वि'. ८. साहाय्यात् मूको. ९-९. नास्ति वि'. १-१ 'ये
पतिषां क कर्ष. १०. सपत्न्यै मूको.

अग्नी इन्द्रा^१ अग्नी इति परस्परपेक्षनप्र द्विवचनम् । 'तु इत्यपि' क्षिप्रनाम । क्षिप्रम् इन्द्राग्नी
अवता तर्पणेन निमित्तेन । सोमेन तर्पयितुमित्यर्थः । इह यज्ञे वञ्चिणा वज्रघन्टी । यद्यपि इन्द्र
एवैको^२ वज्री नाग्निः^३, उभापि साहचर्याद् अवमुनयोः वज्रिण्यपदेराः । वयम् देवा देवौ हवामहे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'सङ्घतो सुते सोमे सह अथौ इव सरणशीलौ घासेऽग्नीवे इन्द्राग्नी' 'क्षिप्रम् रक्षणार्थम्
इह आधुघन्ती वयम् देवौ हवामहे' ॥ ३ ॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां स्तवत् तेष्वृतावृथा ।

जोषवाकं वदतः पञ्जहोषिणा न देवा भसर्थश्चन ॥ ४ ॥

यः । इन्द्राग्नी इति । सुतेषु । वाम् । स्तवत् । तेषु । ऋतऽवृथा ।

जोषवाकम् । वदतः । पञ्जहोषिणा । न । देवा । भसर्थः । चन ॥ ४ ॥

स्कन्द० यः सोमा हे इन्द्राग्नी । सुतेषु सोमेषु वाम् युवाम् स्तवत् आदरेण स्तौति, तेषु
व्यतद्वयेन षष्ठ्येकवचनस्य स्वान्ने सप्तमीबहुवचनमेतत् । तस्य ऋतावृथा संत्यस्य यज्ञस्य वा
वर्षवितारौ जोषवाकम् वदतः । जुषी प्रीतितेवनयोः । शोणयितुं सेन्यं वा^४ वचनं जोषवाकः ।
भस्पर्णोऽसृष्टस्तुतिरित्यर्थः । तां वदतः उच्चारयतः स्मृते यज्ञे स्वभूते वा सोमं हे पञ्जहो-
षिणा ! पञ्जम्^५ अक्षं इविहंक्षणं यत्नं वा स्तुतिक्रियामिवपं तद्गन्तः पञ्ज^६ अद्विरस ऋषय क्त्विजो
या, तेषां यत्स्वभूतं होतव्यं इविः तद्गन्तौ पञ्जहोषिणौ ! देवा ! देवौ ! न मत्प्रथः चन
'भसर्थः' (निघ २, ८) इत्यतिकर्मा, चनेति निपातः^७ । पदपुरणो वा कदाचिदपीत्यास्मिन् वाऽर्थे ।
स्तुतिश्रवणसक्तौ^८ कदाचिदपि न आरथः^९ न विषयः सोमम् । उक्त्वास्तुतिश्रवणसक्तयोः पुषयोः
भोजनमपि विस्मृतमिति^{१०} सम्प्रदायः । यास्कस्त्वाह— 'जोषवाकमित्यविज्ञातनामधेयम्' (या ५, २१)
इति । अविज्ञातम् अविस्पष्टं^{११} वचनं जोषवाक उच्यते । अत्र पूर्वशिक्षणार्थं उत्तरस्वादर्शनात् भसर्थ
इति क्रियापदमनुपपन्नैकवाक्यता योज्या । यः सुतेषु सोमेषु युवां सम्यक्स्तौति, तस्य यज्ञे सोमं
भसर्थः अग्नीथः । विषय इरपर्यः । जोषवाकं स्वविस्पष्टं वदतः असम्यक् स्तुयतः न कदाचिदपि
भसर्थ इति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यः इन्द्राग्नी । सुतेषु सोमेषु वाम् स्तौति, तेषु सोमेषु हे वज्रस्य वर्षवितारौ ! तस्य
सोमम् अग्नीथ इति वाक्यशेषः । अथ योऽयं जोषवाकं वदति । 'जोषवाकमित्यविज्ञातनामधेयं
जोषयितव्यं भसति' इति । जोषवाकम् वदतः सप्तमीचानं बहुमुदात्तस्य हे प्रार्थितहोषिणौ ! न देवौ
तस्य सोममग्नीथ इति यास्कः (५, २१) ॥ ४ ॥

१. नास्ति मूको. २-२. तु ... स्थि मूको. ३. 'देवी वि' अ. ४. नग्नी मूको.
५-५. नास्ति वि' छपं. ६-६. नास्ति वि'. ७. वां अ वि'. ८. 'वाकं मूको. ९. वयम् मूको.
१०. पञ्ज मूको. ११. निपात मूको. १२. धुनि' मूको. १३. अर्थ. मूको. १४. विस्तरति मूको.
१५. अपि स्पष्ट मूको.

इन्द्राग्नी को अस्य वां देवौ मर्त्यिकेतति ।

विष्वो अश्वान् युयुजान ईयत एकः समान आ रथे ॥ ५ ॥

इन्द्राग्नी इति । क । अस्य । नाम् । देवौ । मर्त्य । चिकेतति ।

विष्व । अश्वान् । युयुजान् । ईयते । एक । समाने । आ । रथे ॥ ५ ॥

स्कन्द० हे इन्द्राग्नी । क । अस्य द्वितीयाथे पद्येपा । इन्द्र वम् । पृथ्वीनिर्दनाम्नाहात्म्यमिति शेष युवयोर्माहात्म्य हे देवौ । मर्त्यं मनुष्य चिकेतति जानाति । पर कतमम् । उच्यते—'विष्वो अश्वान् युयुजान् ईयत' निपातो जानात्यवाची, अश्वतिर्गत्वर्थः । जानातामिन् अश्वान् युयुजान् युयुजान् ईयत गच्छति युवयो एक न द्वावपि समाने आ रथे वा इत्येवोऽपीत्यत्रस्य स्थाने । समानेऽपि रथे । मनुष्ययोर्हि समानरथयोगाद् द्वावपि गच्छन्तौ वा न वा, शक । युवयोस्तु समानरथयोरपि देवतामाहात्म्याद् ऐन्द्र कर्मशीन्द्र एव गच्छति नाग्नि, आग्नेये चाग्निरेव न इन्द्र हर्यर्थे ॥ ५ ॥

षेष्टुट० इन्द्राग्नी । क युवयो एतत् कर्म जानाति हे देवौ । मनुष्यः । किं च कर्मस्थाद्—
विष्व अश्वान् समाने रथे युयुजान् एक इन्द्र गच्छति । समानो यो रथस्तस्य चर्तुः
अश्वान् आह । तेषां च विष्ववस्य केचिद् गच्छन्ति केचिदागच्छन्तीति ॥ ५ ॥

'इति चतुर्थांशके अष्टमाध्याये पञ्चमिशो वर्ये' ॥

इन्द्राग्नी अपादियं पूर्वागात् पृथ्वीभ्यः ।

द्विष्वी शिरो जिह्वया वारदच्चरत् त्रिशत् पदा न्यक्रमीत् ॥ ६ ॥

इन्द्राग्नी इति । अपाद् । इयम् । पूर्वा । आ । अगात् । पृथ्वीभ्यः ।

द्विष्वी । शिरः । जिह्वया । वारदत् । चरत् । त्रिशत् । पदा । नि । अक्रमीत् ॥ ६ ॥

स्कन्द० हे इन्द्राग्नी । अगात् अपादा पादवन्निताऽपि इयम् तथा पूर्वा प्रथमा वा अगात् आगता । उदितस्यर्थः । कृत पूर्वा । उच्यते—पृथ्वीभ्यः पादवन्निभ्यो मनुष्यादिजातिभ्यः । अपृथुद्वेष्य प्राणिषु तथा उदितस्यर्थः । द्विष्वी शिरः 'शिर आदित्यो भवति, नदजुकोते सर्वाणि भूतानि' मन्थ सैषां त्रिशति' (या ४, १३) । प्राधान्याभिप्रायेण वा आदित्यस्य शिरोऽप्यपदेशः । त द्विष्या विनाऽऽदित्येन । आदित्योद्भवाऽपि प्राणित्यर्थः । कथं पुनरागात् । 'जिह्वया च वारदत्' । न्यस्तथेनात्र ननुसकता । अत्यर्थं शब्द ऊर्ध्वतीत्यर्थः । यत्र उपस उदयकाले पश्चिम्यां वदन्ति तद् अत्रोपस्तुपचर्यते । चरत् । चरित्यर्थः । अत्रापि व्यत्ययवैभ ननुसकता । गच्छन्ती च आदित्योदय प्रति त्रिशत् पदा पदानि स्थानानि सुदुर्लभानि नि अक्रमीत् नि 'इति आ' इत्येतन्न स्थाने । आक्रान्तवती । अथवा पदेति पादराश्यात् तृतीयैकवचनान्तस्य रूपम् । 'त्रिशदिति च' सुदुर्लभविषयम् व्यत्ययेन

१ १ विष्व इति वि' २ मन्वतियोदि सूको ३ कसो सूको ४ ४ नास्ति सूको.
५ नास्ति वि' ६ २ जिह्वया वारान्त, सूको ७. पश्चिमो सूको. ८. नास्ति सूको.
५ २ त्रिशदिति च वि'

ष मनुसकता । त्रिसते मुहूर्तान्^१ स्वेन पादेनाक्रान्तवती । त्रिसामुहूर्तकस्य अहोरात्रस्य आदिम्
आदित्योदयं^२ प्राप्तेत्यर्थः । आदित्योदयप्राप्त्या चात्र मनुष्याणां व्यापारकालप्राप्तिर्लक्ष्यते । उषा
उदिता, सूर्योऽप्युदितः, प्रातः सुबंमनुष्याणां व्यापारकाल इत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पादवर्जिता इवम् पद्धतीभ्यः^३ पूर्वां आगच्छति शीघ्रम् उषाः । त्वत्त्वा तिरः । विरोरदि-
ताऽपीत्यर्थः । मनुष्याणां वयसां च जिह्वया शल्यन्ते शब्दं कुर्वीणा चरन्ती त्रिसते^४
मुहूर्तान् एकेनाह्ना भतिक्रामति ॥ ६ ॥

इन्द्राग्नी आ हि तन्वते नरो धन्वानि बाहोः ।

मा नो अस्मिन् महाधने परा वर्कतुं गविष्टिषु ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी इति । आ । हि । तन्वते । नरः । धन्वानि । बाहोः ।

मा । नः । अस्मिन् । महाधने । परा । वर्कतुं । गोऽर्हिषु ॥ ७ ॥

स्कन्द० किञ्च हे इन्द्राग्नी ! आ हि तन्वते हि-शब्दः पादपूरणः । आतन्वते विततज्यानि^५
कुर्वन्ति नरः एतेऽस्माकं शत्रुमूला मनुष्याः धन्वानि धनूषि बाहोः । बाहुसम्बन्धाद्
हस्तावत्र बाहु उच्येते । एतेऽस्माभिः सह सङ्ग्रामार्थं^६ हस्ताभ्यां धनूषि गृह्णन्तीत्यर्थः ।
एतद् ज्ञात्वा मा^७ नः अस्माद् अस्मिन् महाधने सङ्ग्रामे परा वर्कतुं । परा इत्येव परीत्येतस्य
'स्थाने । वृत्तिर्जनार्थः^८ । दर्शनं च त्यागः । मा परित्याक्तमित्यर्थः^९ । गविष्टिषु । सङ्ग्राम-
विनोपगमेतद् । एकवचनस्य स्थाने बहुवचनम् । गावः प्राणुमित्यन्ते^{१०} येन सङ्ग्रामेण स
गविष्टिः, तस्मिन् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० इह इन्द्राग्नी । बाहोः स्थितानि धनूषि सोदातो मनुष्याः आततज्यानि कुर्वन्ति प्रभाषाम् । मा
अस्मान् अस्मिन् सङ्ग्रामे परित्यजतम् गवान्मेवेषुषु । शत्रुभ्य आग्निर्हिषितासु गोष्वित्यर्थः ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी तपन्ति माघा अर्यो अरातयः ।

अप द्वेषांस्या कृतं युयुतं घृषादधि ॥ ८ ॥

इन्द्राग्नी इति । तपन्ति । मा । अघाः । अर्यः । अरातयः ।

अप । द्वेषांसि । आ । कृतम् । युयुतम् । सर्षीत् । अधि ॥ ८ ॥

स्कन्द० हे इन्द्राग्नी ! तपन्ति सन्तापयन्ति मा^{११} अघाः पापाः अर्यं अरयः अरातयः^{१२} अघातारः ।
वेवेभ्यो हविषाम् अघधार इत्यर्थः । एतद् ज्ञात्वा अप द्वेषांसि आ कृतम् ।^{१३} अघाकृतम् अपनयत्
द्वेषांसि द्वेष्याण्यस्मात्पापानि^{१४}, ये सम्बन्धात्^{१५} ताम् एते सन्तापयन्ति । अघाव द्वेषांसीति स्वत्ययेन

१. सुहृदीयं मूको. २. 'शोराकारि' मूको. ३. नरं मूको. ४. 'शत्रु' मूको. ५. 'तन्वा' ...
नि मूको. ६. सङ्ग्रामं मूको. ७. नास्ति वि'. ८-८. त्वा ... इति' मूको. ९. परिपल' मूको.
१०. 'ये' मूको. ११. मा वि' अ. १२. ... 'द' मूको. १३-१३. 'य' ... 'या' मूको.
१४. सम्बन्धा' वि'.

नपुंसकत्वा । द्वेष्यान् शत्रून् अपनयतमिति । युयुतम् चैति पृथग्भावाय । पृथक् कुरुत च सूयात् आदित्याद् अस्यच्छत्रम् । यथाऽऽदित्य न पश्यन्ति तथा 'कुरुतम् । विकलेन्द्रियात्' कुरुतमित्यर्थः । अथि शत्रुस्तु 'अधिपरी अनर्थकौ' (पा १,५,१३) इत्येवं कर्मप्रवचनीय पदपरुष ॥ ८ ॥

वेङ्कट० इन्द्राग्नी । तदन्ति^१ मा हन्तार अभिगन्तार शत्रव । तत्र युवाम् आ आ कृतम् रक्षाति । पृथक् कुरुत च तानि सूयात् अस्माद्, मारयतमित्यर्थः ॥ ८ ॥

इन्द्राग्नी युवोरपि वसुं दिव्यानि पार्थिवा । आ न इह प्र यच्छतं रयिं विश्वायुषोपसम् ॥ ९ ॥

इन्द्राग्नी इति । युवो । अपि । वसु । दिव्यानि । पार्थिवा । आ । न । इह । प्र । यच्छतम् । रयिम् । विश्वायुषोपसम् ॥ ९ ॥

स्कन्द० हे इन्द्राग्नी । युवो युवयो अपि च वसु वसूनि धनानि दिव्यानि दिवि भवानि अपि पार्थिवा पृथिव्या भवानि । लोकद्वयेऽपि युवयोर्धनानि सन्तीत्यर्थः । अत इक्षरत्यात् न अस्मभ्यम् इह यज्ञे 'आ प्र यच्छतम्' आभिमनुरूपेन वसुम् रयिम् धनम् विश्वायुषोपसम् 'सर्वंगामि पोषण वस्य स विश्वायुषोपा तम्' । सर्वपुष्टिकरमित्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० इन्द्राग्नी । युवयो अपि दिव्यानि वसूनि पार्थिवानि च सन्ति । आ प्र यच्छतम् अस्मभ्यम्, इह धनम् सर्वेषा मनुष्याणां पोषकम् ॥ ९ ॥

इन्द्राग्नी उक्थवाहसा स्तोमेभिर्हवनश्रुता । विश्वाभिर्गोभिरा गतमस्य सोमस्य पीतये ॥ १० ॥

इन्द्राग्नी इति । उक्थवाहसा । स्तोमेभि । हवनश्रुता । विश्वाभि । गोऽभि । आ । गतम् । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ १० ॥

स्कन्द० हे इन्द्राग्नी । उक्थवाहसा उक्थानि^१ सोप्राणि तान्युद्यन्ते^२ प्राप्यन्ते यी प्रति तावुक्थवाहसो^३ । स्तुत्यादित्यर्थः । स्तोमेभि हेतावपि तृतीया, प्रयोजनस्य च हेतुत्वेन शिवया । सोप्रेरद्रावृकर्तृ कैहेतुभूते । सोप्रेथवणार्थमित्यर्थः । हे हवनश्रुता । आह्वानस्य श्रोतारो^४ । न च केवले स्तोत्रे । किं तर्हि । विश्वाभि गोभि सर्वाभिश्च सोप्रादिकर्तृकाभिरपि स्तुतिर्भेदवृत्ताभि । सोप्रेभ्योऽ-वासामपि सर्वासा स्तुतीनां धरणार्थमित्यर्थः । 'आ गतम् आगच्छतम् अस्य' च सामस्य पीतय पानार्थम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० हे इन्द्राग्नी ! सोप्रेवहनो^५ स्तोमै लघु मनुष्याह्वानस्य श्रोतारो^६ सर्वाभि स्तुतिभि सुप्ति ताभि आ गच्छतम् अगुम् सोमम् पादुम् ॥ १० ॥

^१ इति चतुर्थांशके अष्टमाध्याये षड्विंशो वर्गः ॥

१. "उक्थानि" वि^१ अ, "उक्थ" इति^२ अथवा मूको ३ तदपि स रूप
 ४ अथवा मूको ("ये अ) नम् मूको. ५ अस्ति मूको. ६ उक्थानि वि^३ अ ७. सुप्ते मूको
 ८ तावुक्थ" मूको ९ ९ आगनागच्छ तावय वि^४. १० "वनी वि^५ अ, "वेनेन रूपे,

[६०]

‘भरद्वाजो षाईस्पत्य ऋषिः । इन्द्राग्नी देवता । गायत्री छन्दः, वाद्यास्तिस्रः
त्रयोदशी च शिशुभः, चतुर्दशी बृहती, पञ्चदश्यनुष्टुप् ।

इन्धंद् वृत्रमृत संगोति वाजमिन्द्रा यो अग्नी सहुरी सपर्यात् ।
इरज्यन्ता वसुव्यस्य भूरेः सहस्तमा सहसा वाजुपन्ता ॥ १ ॥

इन्धंत् । वृत्रम् । उत । संगोति । वाजम् । इन्द्रा । यः । अग्नी इति । सहुरी इति । सपर्यात् ।
इरज्यन्ता । वसुव्यस्य । भूरेः । सहःस्तमा । सहसा । वाजुपन्ता ॥ १ ॥

स्कन्द० अथत् अथतिबंधकमी (वृ. निघ २, १९) । इन्ति वृत्रम् स्वशत्रुम् उत संगोति । वषु वाने । ददा-
पर्यिभ्यः वाजम् अजम् । अज्वाश्च भवति इत्यर्थः । यः किं करोति । उच्यते—इन्द्रा यः अग्नी यो
मनुष्यः इन्द्राग्नी गहुरी अग्निभवनशीलो सपर्यात् परिचरति । कीदृशी । इरज्यन्ता ‘इरज्यति’ (निघ २,
२१) इत्यैश्वर्यकर्मा । ‘ईशानौ वसव्यस्य’ वसोः समूहो वसव्यस्यस्य धनसमूहस्य भूरेः बहोः सहस्रमा
सहस्राध्वोऽन्नान्तर्णातमत्वर्थः । बलवत्तमौ सत्या बलेन वाज्यन्ता हविर्लेक्षणम् अजम् इच्छन्तौ ॥ १ ॥

षेष्टुट० इन्ति उपद्रवम् । अथि च हनते अशम् । यः इन्द्राग्नी परिचरति समानाद्धानौ ईशौ
अवन्तौ बहोः वसुसमूहस्य अतिशयेन दत्तौ बलेन युद्धं कुर्वन्तौ ॥ १ ॥

ता योधिष्टमभि गा इन्द्र नूनमपः स्वरूपसो अग्न ऊळ्हाः ।

दिशः स्वरूपस इन्द्र चित्रा अपो मा अग्ने युवसे नियुत्वाञ् ॥ २ ॥

ता । योधिष्टम् । अभि । गाः । इन्द्र । नूनम् । अपः । स्वरूपः । उपसः । अग्ने । ऊळ्हाः ।
दिशः । स्वरूपः । इन्द्र । चित्राः । अपः । गाः । अग्ने । युवसे । नियुत्वाञ् ॥ २ ॥

स्कन्द० यालुक्नुणौ स्वः ता तौ युवाम् योधिष्टम् अयुध्येयाम् अभि गाः ‘अभिरागि’ (वा १,
४, ११) इत्येवम् अत्रामिर्लेखणे ‘कर्मप्रपञ्चनीय इति गवां’ लक्षणत्वेनाभिधानम् । फलभूता गाः
प्रति । अथः अन्तरम् गा दानुम् । नदर्थे ‘अथ युवाम् अयुध्येयाम्’ इत्यर्थः । हे इन्द्र ।
योधिष्टमिति द्विषच्चननिर्देशाद् उभयदिग्वाग्नी युदे विनियुक्तताविति अन्यतरसम्बोधत्वं प्रदर्शनार्थं
या आदरातिरेकयापवाचं वा^१, यथा पितापुत्रयोः अचिरक्रियायां विनियुक्तियोः पितृवै
सम्बोधनं देवदत्त । भुजग्यां युवां पितापुत्राविति । नूनम् इति तु पादपरणम् । न च
केचला गाः^२ प्रति । किं वा^३ । अग्न इदकादि^४ च वृष्टिलक्षणानि प्रति । वृष्ट्यर्थे वेत्यर्थः
अथवा योधिष्टमिति^५ परस्मैपदान् ‘युज्यति धन्वति’ (निघ २, १४) इति च परस्मैपदिनो
युष्मन्तर्गतिकर्त्तव्यं^६ पाठान् युष्मन्तिरिह गत्यर्थः । अभिराष्टस्य शोपसर्गस्य अनेन सम्बन्धः ।

१-१. नास्ति मूको. २-२. शानोपस^३ मूको. ३. उपद्रव ल लपं. ४. ‘अथ य दि’ ५. नास्ति
दि. ६-६. ‘श्रीयः...गता’ मूको. ७. प्रतिगा दि^८ अ; प्रति का दि^९. ८. उप मूको. ९-९. तस्या...पु
(५ दि.) येवा मूको. १०. ‘दिलक्ष्यत्’ मूको. ११. नास्ति मूको. १२. नास्ति दि^{१३} अ,
११. ग्वाणि मूको. १४. योधिष्ट^{१५} मूको. १५. युवो^{१६} मूको.

गोशब्दोऽपि स्तुतिवचनः । अमिगच्छतम् अस्मदीयां स्तुतिं प्रति वृष्टिकक्षणाश्रापः प्रतीत्यर्थः ।
 युद्ध्वा चामिगम्य वा । स्वरूपसः^१ इत्याद्येकवाक्यताप्रसिद्धयर्थं यत्तच्छब्दौ अपां प्रतिनिर्देशावत्रा-
 भ्यादर्त्थ्यौ । याः स्वः आदित्यनामैतत् (तु. या ५, ४) । आदित्यः उपनः च उच्यतेऽस्याः
 प्रति हे अग्ने ! ऊहाः ऊहाः प्रापिता रश्मिभिः । दिशः च प्रति 'स्वः' । युनामैतत्^२ दिवश्च
 प्रति उपसः^३ च सन्ध्यास्थानाः^४ प्रति हे इन्द्र ! । यत्र क^५ च युवान्यां रश्मिभिर्यो^६ नीता हृत्पर्यः ।
 नित्राः विचित्राः ता वृष्टिकक्षणा अपः गाः च हे अग्ने ! युवसे युवस्व मिश्रवास्माभिः सह ।
 अस्मान्यं देहीत्यर्थः । न च केवलस्त्वम् । किं तर्हि । नियुत्वान् नियुतोऽथास्त्वान् । अत्र
 प्रकरणात् इन्द्रः, न वायुः । स च युवताम् । इन्द्रश्च वदास्वित्यर्थः । अथवा नियुत्वानित्यमोरेव
 विशेषणम् । यस्त्वं नियुत्वानिति । केवलस्य चातोमंद्ग्यं प्रदोनायम् आदरातिरेकवाचनार्थं
 वेत्युक्तम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० ती युवाम् इन्द्र ! सप्रति गाः 'अनि बोधिष्टम्'^७ । हे अग्ने ! त्वम्, अगः^८ स्वः उदकानि
 आदित्यं च रक्षसि । उपसः च त्वयोडा भवन्ति । हे इन्द्र ! त्वं च दिशः आदित्यम् उपसः
 चित्रवर्णाः प्रयरोषन् ? तस्यसि । उदकानि अग्ने ! गन्तुमि त्वं च युवसे नियुत्वान् इति ॥ २ ॥

आ वृत्रहणा वृत्रहृभिः शुष्मैरिन्द्रं यातं नमोभिरग्रे अर्वाक् ।
 युवं राधोभिरकंवेभिरिन्द्राभ्यं अस्मे भवतमुत्तमेभिः ॥ ३ ॥

आ । वृत्रहृता । वृत्रहृभिः । शुष्मैः । इन्द्रं । यातम् । नमोऽभिः । अग्ने । अर्वाक् ।
 युवम् । राधोऽभिः । अर्कवेभिः । इन्द्र । अग्ने । अस्मे इति । भवतम् । उत्तमेभिः ॥ ३ ॥

स्कन्द० हे वृत्रहणा ! वृत्रस्य हन्तारो ! वृत्रभिः वृत्रस्य हन्तृभिः शुष्मैः सेनादण्डैः बलैः सह
 हे इन्द्र ! अग्ने ! च आ यातम् आगच्छतम् नमोभिः अस्मान्यं यानि देवानि तैरपैः सह अर्वाक्
 अस्मान् प्रति युवम् युवाम् । न च केवलैर्नमोभिः । किं तर्हि । राधोभिः धनैः अर्कवेभिः
 कुशब्दस्यायम् "वत् बोधे" (पा ६, ३, १००) इति वदादिनाः छान्दसत्वात्, चान्दाभ्यां वा उदयम् ।
 अङ्गुरिसत्तैरित्यर्थः^९ । आगत्य च हे इन्द्र ! अग्ने ! च अस्मे भवतम् अस्मात् प्रति भवतम् ।
 अस्मात्सङ्ग्रहेन भवतमित्यर्थः । उत्तमेभिः व्यवहितमपि राधोभिरित्येतत्^{१०} विशेषणम् । उत्तमैः
 राधोभिरिति । अङ्गुरिसत्तै हि^{११} मध्यममपि^{१२} भवति । तद्विवृणोष्यं उत्तमेभिरिति विशेषणम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० आ यातम् हे शत्रूणां हन्तारो ! शत्रूणां हन्तृभिः बलैः सर्वत्र प्रदित्सतैः सह इत्युपपत्^{१३} ।
 इन्द्राग्नी ! युवाम् अग्ने ! अङ्गुरिसत्तैः सह अस्मात् भवतम् उत्तमैः ॥ ३ ॥

ता हुवे ययोरिदं पुमे विश्वं पुरा कृतम् । इन्द्राग्नी न मर्धतः ॥ ४ ॥

ता । हुवे । ययोः । इदम् । पुमे । विश्वम् । पुरा । कृतम् । इन्द्राग्नी इति । न । मर्धतः ॥ ४ ॥

१. स्वरूपस मूको. २-२. त्वनामै मूको. ३. उदकः मूको. ४. सन्ध्या मूको. ५-५. यत्तच्छब्दौ मूको.
 ६-६. विधो मूको. ७. अत्र स लपं. ८-८. अर्कवेभि मूको. ९. आङ्गुरि मूको. १०. त्व...मूको.
 ११. परि मूको. १२. मध्यममपि मूको. १३. तेषु मूको.

स्कन्द० ता तौ हुने आह्वयामि, ययोः इदम् पत्रे । पनतिः^१ स्तुत्यर्थः (छ. निघ ३, १४) । सौति विश्वम् सर्वम्^२ । सर्वमनुष्या इत्यर्थः । किं पत्रे । उप्यते — पुरा पूर्वमिन्द्र काले ह्यत् कर्म । चिन्तनानि कर्माणीत्यर्थः । किञ्च इन्द्राग्नी न मर्धतः न हिंस्रः । कम् । सामर्ष्यात् स्तोत्रं वागमार्गं वा परस्परतः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तौ ह्वयामि, ययोः^३ इदम् स्तुयते विश्वम् पुरा ह्यत् कर्म । वागिमी न कश्चन हिंस्रः ॥ ४ ॥

उग्रा विध्वनिना मृधं इन्द्राग्नी हवामहे । ता नो मृळात ईदृशे ॥ ५ ॥

उग्रा । विऽध्वनिना । मृधः । इन्द्राग्नी इति । हवामहे । ता । नः । मृळातः । ईदृशे ॥ ५ ॥

स्कन्द० उग्रा अग्रसद्यौ विध्वनिना विविधं हन्तारी । कान् । उप्यते — मृधः 'मृधः' (निघ २, १७) इति सङ्ग्रामनाम । तं करोति मृधयति, मृधयतेः क्विप्, मृत्, दान् मृधः । सङ्ग्रामकारिण इत्यर्थः । इन्द्राग्नी हवामहे आह्वयामो वयम् । ता तौ चाहूतौ सन्तौ नः अस्मान् मृळातः मृळयतः ईदृशे प्रार्थनाविशेषे । सप्तमीधृतेः वर्तमानानिति शेषः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० उग्री विशेषेण अग्रे हन्तारी इन्द्राग्नी हवामहे । तौ अस्मान् मुखयताम् ईदृशे सङ्ग्रामे ॥ ५ ॥

^१इति चतुर्धाष्टके अष्टमाध्याये सप्तविंशो वसः ॥

हतो वृत्राण्यार्यां हतो दासानि सत्पती । हतो विश्वा अप द्विषः ॥ ६ ॥

हतः । वृत्राणि । आर्यां । हतः । दासानि । सत्पती इति सत्पती । हतः । विश्वाः । अप । द्विषः ॥ ६ ॥

स्कन्द० हतः^१ नाशयत इन्द्राग्नी वृत्राणि शत्रुङ्कालि आर्यां आर्याणि सदाचाराणि । हतः दासानि उपक्षययितव्यानि धनार्थानि । यावान् कश्चिच्छत्रुः सर्वं हत इत्यर्थः । सत्पती सर्वां पालयितारी । हतः विश्वाः अथ द्विषः अपेक्षुपसर्गस्य 'हत इत्याख्यातेन' सम्बन्धः । अपहतः सर्वो द्वेषी रक्षणादिकाली^२ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आर्यहृतानि उपद्रवानि^३ नाशयतः दासकृतानि च सन्नासीश्वरी । यथा विश्वमेव शत्रून् अप हतम् ॥ ६ ॥

इन्द्राग्नी युवामिमेडेऽभि स्तोमां अनुपत । पिबतं शंभुवा सुतम् ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी इति । युवाम् । इमे । अभि । स्तोमाः । अनुपत । पिबतम् । शंभुवा । सुतम् ॥ ७ ॥

स्कन्द० हे इन्द्राग्नी । युवाम् इमे असदीयाः स्तोमाः अभि अनुपत अभिमृत्तवन्तः । एतद् ज्ञात्वा पिबतम् हे शंभुवा । सुतस्य भाववितारो^४ हुतम् अभिपुतम्^५ अस्मदीयं सोमम् ॥ ७ ॥

१. ५०० मूको. २. सर्पत मूको. ३. तयोः मूको. ४. १५० मूको. ५. श्लेषं विं कर्षं श्लेषनां छ. ६-६. नाशित मूको. ७. इव मूको. ८-८. हतोऽप्यस्यां विं. ९. 'जाती मूको. १०. 'शब्द छ प्रस्तावः. ११. अभिमृत्त' मूको.

वेङ्कट० इन्द्राग्नी । युवाम् इमे स्तोमाः सभिद्दुतवन्तः । पितृतम् हे सुखस्य भावविचारो ! सोमम् ॥ ७ ॥

या वां सन्ति पुरुस्पृहो न्युतो दाशुपे नरा । इन्द्राग्नी ताभिरा गतम् ॥ ८ ॥

या । वाम् । सन्ति । पुरुस्पृहः । न्युतः । दाशुपे । नरा । इन्द्राग्नी इति । तामिः । आ । गतम् ॥ ८ ॥

स्कन्द० याः वाम् युवयोः सन्ति पुरुस्पृहः बहुना स्पृहणीयाः । अत्यन्तोकुटा इत्यर्थः । 'न्युतः
भवाः' दाशुपे यजमानस्यार्थम् । यजमानानुमहार्थम् । तं प्रति गन्तुमित्यर्थः । हे नरा !
मनुष्याकारौ ! इन्द्राग्नी ! तामिः आ गतम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० याः वाम् विद्यन्ते बहुभिः स्पृहणीयाः भवाः यजमानानुमहार्थम्, वेतारी ! इन्द्राग्नी ! तामिः
आ गच्छतम् ॥ ८ ॥

ताभिरा गच्छतं नरोपेदं सर्वनं सुतम् । इन्द्राग्नी सोमपीतये ॥ ९ ॥

ताभिः । आ । गच्छतम् । नरा । उपे । इदम् । सर्वनम् । सुतम् । इन्द्राग्नी इति । सोमपीतये ॥ ९ ॥

स्कन्द० याः पूर्वोक्ता न्युतः, तामिः आ गच्छतम् नरा । 'उप इदम्' सर्वनम् 'अपानन्दोऽत्र प्रतीत्यस्य
स्थाने' । 'सवनम्' (निय ३, १७) इति यज्ञनाम । इमं यज्ञे प्रति सुतम् च सोमं प्रति हे इन्द्राग्नी !
सोमपीतये सोमपानार्थम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० 'निगदसिदा ॥ ९ ॥

तर्मीलिष्व यो अर्चिषा वना विश्वा परिष्वजत् । कृष्णा कृणोति जिह्वया ॥ १० ॥

तम् । ईलिष्व । यः । अर्चिषा । वना । विश्वा । परिष्वजत् । कृष्णा । कृणोति । जिह्वया ॥ १० ॥

स्कन्द० विभक्तस्तुतिरियम् अग्रेय केवलत् । तम् ईलिष्व आरमन प्वायमन्तरारमनः प्रैष- । तं
स्तुति 'हे अन्तरारमन् !', यः अर्चिषा स्वेन ज्योतिषा वना वनानि पृथत्पृथक्क्षणानि
विधा सर्वाणि परिष्वजत् । व्याप्नोतीत्यर्थः । कृष्णा कृष्णरत्नानि च कृणोति करोति जिह्वया
जिह्वास्थानीयमा ज्वालया वनानि ॥ १० ॥

वेङ्कट० तम् स्तुति, यः तेजसा सर्वाणि अरण्यानि दातृभूतः व्याप्नोति, कृष्णानि च कृणोति
ज्वालया ॥ १० ॥

"इति अनुषांठके अष्टमाध्याये अष्टाविंशो वर्गः" ॥

य इद्व आर्चिषासति सुन्नमिन्द्रस्य मर्त्यः । घृष्णाय सुतरी अपः ॥ ११ ॥

यः । इद्वे । आर्चिषासति । सुन्नम् । इन्द्रस्य । मर्त्यः । घृष्णाय । सुतरीः । अपः ॥ ११ ॥

१-१. नियनोऽप्या वि. २. 'मानमिनि रवा' मूको. ३. 'मानममनु' मूको. ४. गण्डल मूको.
५. ५. अपेदे मूको. ६-६. उपोऽत्र उपोऽत्र प्रतीत्यारथे मूको. ७-७. इन्द्रात्पद् वि' अः इन्द्रात्पवनः वि'.
८. व्याप्नो' मूको. ९. नोति मूको. १०-१०. बालि मूको.
अ २०६ ॥

स्कन्द० तां तौ हुवे आह्वयामि, ययोः इदम् पत्रे । पतति ।^१ स्तुत्यर्थः (टु, निघ ३, १४) । श्रौति विश्वम् सर्वम्^२ । सर्वमनुभया इत्यर्थः । किं पत्रे । उच्यते — पुरा पूर्वमिन् काले कृतम् कर्म । चिरन्तनानि कर्माणीत्यर्थः । किञ्च इन्द्राग्नी न मर्धतः न हिंस्रतः । कम् । सामर्थ्यात् श्रोतारं वात्मानं वा परस्परतः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तौ ह्वयामि, ययोः^१ इदम् स्तुयते विश्वम् पुरा कृतम् कर्म । ताविसौ न कश्चन हिंस्रः ॥ ४ ॥

उग्रा विघ्ननिना मृधं इन्द्राग्नी हवामहे । ता नो मृळत ईदृशे ॥ ५ ॥

उग्रा । विघ्ननिना । मृधः । इन्द्राग्नी इति । हवामहे । ता । नः । मृळतः । ईदृशे ॥ ५ ॥

स्कन्द० उग्रा अग्रसङ्घौ विघ्ननिना विविधे हन्तारौ । कान् । उच्यते — मृधः 'मृधः' (निघ २, १७) इति सङ्ग्रामनाम । तं करोति मृधयति, मृधयतेः क्विप्, मृत्, तान् मृधः । सङ्ग्रामकारिण इत्यर्थः । इन्द्राग्नी हवामहे आह्वयामो वयम् । ता तौ आहृतौ सन्तौ नः अस्मात् मृळतः मृष्टयतः ईदृशे प्रार्थनाविशेषे । सप्तमीश्रुतेः वर्तमानानिति शेषः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० उग्रौ विशेषेण शत्रून् हन्तारौ इन्द्राग्नी हवामहे । तौ अस्मान् सुखयताम्^३ ईदृशे सङ्ग्रामे ॥ ५ ॥

^१इति अतुर्धाटके अष्टमाध्याये सप्तविंशो वक्रः^४ ॥

हतो वृत्राभ्यार्यां हतो दासानि सत्पती । हतो विश्वा अप द्विपः ॥ ६ ॥

हतः । वृत्राणि । आर्यां । हतः । दासानि । सत्पती इति सत्पती । हतः । विश्वाः । अप । द्विपः ॥ ६ ॥

स्कन्द० हतः^५ नाशयत इन्द्राग्नी वृत्राणि प्रयुक्तानि आर्या आर्याणि सदाचारानि । हतः दासानि उपक्षयपित्तयानि अनायाणि । पाषाण् कश्चिन्नक्षत्रुः सर्वं हत इत्यर्थः । सत्पती सतां पाकयितातौ । हतः विश्वाः अप द्विपः अपेक्षुपसरोह्य 'हत इत्याख्यातेन' सम्बन्धः । अपहतः सर्वां त्रेष्ठी रक्षणदिवाती ।^६ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आर्षेह्वानि उपद्रवानि^७ नाशयतः दासकृतानि च सतामीधरौ । तथा विश्वानेव शत्रून् अप हतम् ॥ ६ ॥

इन्द्राग्नी युवामिधेऽभि स्तोमां अनूपत । पिबंतं शंभुवा सुतम् ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी इति । युवाम् । इमे । अभि । स्तोमाः । अनूपत । पिबंतम् । शम्भुवा । सुतम् ॥ ७ ॥

स्कन्द० हे इन्द्राग्नी । युवाम् इमे अस्मदीयाः स्तोमाः अभि शत्रून् अभिष्टुतवन्तः । पृत्त्वा ज्ञात्वा पिबन्तम् हे शंभुवा । सुखरूप भावयितातौ ! सुतम् अभिष्टुतम्^८ अस्मदीयं स्तोमम् ॥ ७ ॥

१. वनं मूको. २. सर्वं मूको. ३. तयोः मूको. ४. 'ना मूको. ५. श्रेयं वि' कर्प; श्रेयसा' छ. ६-६. नाशित मूको. ७. इत मूको. ८-८. इतोत्वास्या' वि'. ९. 'जती मूको. १०. 'नात् छ प्रस्तावः. ११. अभिष्टुत' मूको.

वेङ्कट० इन्द्राग्नी। युषाम् इमे स्तोमाः क्षमिष्युतवन्तः । विवतम् हे सुखस्य भाववितारो! सोमम् ॥ ७ ॥

या वां सन्ति पुरुस्पृहो न्युतौ दाशुपे नरा । इन्द्राग्नी ताभिरा गतम् ॥ ८ ॥

या। वा। सन्ति। पुरुस्पृहः। न्युतः। दाशुपे। नरा। इन्द्राग्नी इति। ताभिः। आ। गतम् ॥ ८ ॥

स्कन्द० याः वाम् युवयोः सन्ति पुरुस्पृहः बहुनां स्पृहणीयाः । अत्यग्नोकृष्टा इत्यर्थः । 'न्युतः
वशाः' दाशुपे यजमानस्वार्थम् यजमानानुग्रहार्थम् । तं प्रति गन्तुमित्यर्थः । हे नरा!
मनुष्याकारो! इन्द्राग्नी। ताभिः आ गतम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० याः वाम् विचलन्ते बहुभिः स्पृहणीयाः वशाः यजमानानुग्रहार्थम्, वेतारो! इन्द्राग्नी। ताभिः
आ गच्छतम् ॥ ८ ॥

ताभिरा गच्छतं नरोपेदं सर्वनं सुतम् । इन्द्राग्नी सोमपतये ॥ ९ ॥

ताभिः। आ। गच्छतम्। नरा। उपं। इदम्। सर्वनम्। सुतम्। इन्द्राग्नी इति। सोमपतये ॥ ९ ॥

स्कन्द० याः पूर्वोक्ता न्युतः, ताभिः आ गच्छतम् नरा। 'उप इदम्' सवनम् 'उपशाश्वोऽत्र प्रदीत्यक्षु
स्थाने' । 'सवनम्' (निघ ३, १७) इति यजनाम । इमं यत् प्रति सुतम् च सोमं प्रति हे इन्द्राग्नी।
सोमपतये सोमपानार्थम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ९ ॥

तमीळिष्व यो अर्चिषा वना विश्वा परिष्वजत् । कृष्णा कृणोति जिह्वयां । १० ।

तम्। ईळिष्व। यः। अर्चिषा। वना। विश्वा। परिष्वजत्। कृष्णा। कृणोति। जिह्वयां ॥ १० ॥

स्कन्द० विभक्तस्तुतिरियम् भोदेव केवलस्य । तम् ईळिष्व आत्मन प्यायमन्तरात्मनः प्रैषः । तं
स्तुति 'हे अन्तरात्मन्!', यः अर्चिषा स्वेन न्योतिषा वना वनानि पृथक्समूहलक्षणानि
विधा सर्वाणि परिष्वजत् । श्यामोतीत्यर्थः । कृष्णा कृष्णशर्णाणि च कृणोति करोति जिह्वया
जिह्वास्थानीयया ज्वालया वनानि ॥ १० ॥

वेङ्कट० तम् स्तुति, यः तेजसा सर्वाणि अर्ण्यानि दावमूतः श्यामोति, कृष्णाणि च कृणोति
ज्वालया ॥ १० ॥

१ इति षतुर्पाण्डके अष्टमाध्याये अष्टविंशो वसः १ ॥

य इद्व आविवांसति सुन्नमिन्द्रस्य मर्त्यैः । पुत्राय सुतरा अपः ॥ ११ ॥

यः। इद्वे। आविवांसति। सुन्नम्। इन्द्रस्य। मर्त्यैः। पुत्राय। सुतराः। अपः ॥ ११ ॥

१-१. नित्योऽत्रा दि'. २. 'मामिदि रवा' मूको. ३. 'मालामानु' मूको. ४. गच्छत मूको.
५-५. अवेद मूको. ६-६. उषोऽत्र उषोऽत्र प्रदीत्यक्षानि मूको. ७-७. इन्द्राग्नी इति अः इन्द्राग्नीः इति.
८. अग्नेः मूको. ९. नोति मूको. १०-१०. आलि मूको.

वष्टुभ्यो दातारी इषाम् भद्रानाम् रगीणाम् धनानां च । उभौ वाजस्य हविर्दक्षणास्य अन्नस्य
'सत्तये सम्भजनाय हुवे आह्वयामि वाम् युवाम्' ॥ १३ ॥

वेदूट० उभौ वाम् इन्द्राग्नी । एतेन आहोतुम् द्वयामि सोमेन सह माद्विजुम् । उभौ हि युवाम्
दातारी अन्नानां धनानां च । तथा सति उभौ वाम् अन्नस्य शाभाव द्वयामि ॥ १३ ॥

आ नो गव्येभिर्दधैर्वसवैर्इरुपं गच्छतम् ।

सखायौ देवौ सख्यार्यं शंभुर्वेन्द्राग्नी ता हवामहे ॥ १४ ॥

आ । नः । गव्येभिः । अद्वैः । वसवैः । उप । गच्छतम् ।

सखायौ । देवौ । सख्यार्यं । शम्भुवां । इन्द्राग्नी इति । ता । हवामहे ॥ १४ ॥

स्कन्द० 'नः अस्मान् गव्येभिः' गोसमूहैः अद्वैः अन्नसमूहैः वसव्यैः बहुसमूहैश्च सह उप आ
गच्छतम् । 'वसवभ्यं दातुं गवाश्ववसुसमूहान्' गृहीत्वाऽऽमरसमीपम् आगच्छतमित्यर्थः । 'परोक्षकृत
वचरोधैर्नः । तच्छब्दश्रुतेः' यच्छब्दोऽध्याहृत्यैव्यः । यौ देवौ सखायौ वसव्यौ परस्परस्य सर्वयजमानानां
वा ययुवा सुखस्य भावयितारी सख्याय 'सखिभावम् । अस्माभिः इतिभिः सह
सखित्वादेमित्यर्थः । 'इन्द्राग्नी ता तौ हवामहे आह्वयामो वदम् ॥ २४ ॥

वेदूट० उप आ गच्छतम् अस्मान् गवादिसमूहैः । समानतयाभौ देवौ सख्यसिद्धये सुखस्य भावयितारी
तौ इन्द्राग्नी हवामहे ॥ १४ ॥

इन्द्राग्नी शृणुतं हवं यजमानस्य सुन्वतः ।

वीतं हव्यान्या गतं पिबतं सोम्यं मधु ॥ १५ ॥

इन्द्राग्नी इति । शृणुतम् । हवम् । यजमानस्य । सुन्वतः ।

वीतम् । हव्यानि । आ । गतम् । पिबतम् । सोम्यम् । मधु ॥ १५ ॥

स्कन्द० हे इन्द्राग्नी । शृणुतम् हवम् आह्वानम् यजमानस्य भरद्वाजात्मस्य सुन्वतः सोमम् अग्निपुत्र्यत ।
'धृत्वा च वीतम् कामवेद्यां तदीयानि' 'हव्यानि हवीषि सवनीयपुरोडाशादीनि' । कामवित्वा
च आ यतम् आगच्छतम्, पिबतम् च सोम्यम् सोममयम् मधु माषीक मधुस्थानीयम् ॥ १५ ॥

वेदूट० निगदसिद्धेति ॥ १५ ॥

'इति चतुर्थादिके अष्टमाध्याये एकोनविंशो वक्त्रे' ॥ ४

१-१. सत्तये ... मूको. २. हो° वि° लपं. ३. आह° वि° लपं. ४-४. ... गव्येभिः वि°.
५-५. अन्नस्य...मूको. ६. ...मूको. ७-७. परो...मूको. ८-८. सखिया ... लपं.
९. तम् मूको. १०-१०. वृ...मूको. ११-११. ...दीनि वि° १२-१२. आसित मूको.

[६१]

‘मरुद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः । सरस्वती देवता । गायत्री छन्दः,
आद्यास्तित्यः प्रयोदशी च जगत्यः, चतुर्दशी त्रिण्डुप्’ ।

इयमददात् रभसमृणच्युतं दिवोदासं वध्वश्रायं दाशुपे ।

या शश्वन्तमाचखादावसं पणिं ता ते दात्राणि तविपा सरस्वति ॥ १ ॥

इयम् । अददात् । रभसम् । ऋणऽच्युतम् । दिवःऽदासम् । वध्रिऽश्रायं । दाशुपे ।

या । शश्वन्तम् । आऽचखाद । अवसम् । पणिम् । ता । ते । दात्राणि । तविपा । सरस्वति ॥१॥

स्कन्द० ‘सूक्तमेकम् सरस्वतीम्’ । द्वितीयानिर्देशात् श्लोकीति शेषः^१ । तां पञ्चशरां सप्तशीर्षीं चतुष्पदां भूतभत्रीं सुभगां वेदमातरं वाचम् धनेन प्रतिपादयति । यायि^२ गायत्रीरूपा पञ्चश्रेष्ठतुभिः पदैः । ‘पञ्चशरा चतुष्पदा । सप्तष्पाद्विकल्पैः शीर्षैः’ सप्तशीर्षी । सर्वमृतानां च सनपिरतु-लक्षणैवात्मना^३ वृष्टिप्रदानद्वारेण भत्री । वृष्टयुक्कलक्षणैव धनेन सुभगाः भग इति हि ‘धननाम वा, यशविन्निर्मांलणैः’ सुष्ठु सेच्यते तेन सुभगा । वेदानां च मातृमृता उपनीतस्य प्रथमम् अनुच्यमानत्वात् वेदजन्मनि मातृत्वेन ‘स्मरणाद् अतोऽस्या मातृत्वम् इति । अत्रेतिहासमाचक्षते— वऽयथं किल’ शीघ्रं तपसा स्वर्गमारुहन्तम् देवदृता ऊचुः— नापुत्रस्य स्वर्गोऽस्ति । पुत्रम् ऋषे! प्रजनयेति । स पुत्रार्थं सरस्वतीम् आराधयाम्बकार^४ । तस्मै सरस्वती पुत्रम् अददात् इति । तदेवदाह— ‘इयमददात्’ इति । ... । इयम् सरस्वती अददात्^५ दत्तवती रभसम् महान्तम् ऋणच्युतम् प्यबतिरत्रान्तर्णीतप्यर्थः । यैस्त्रिभिर्कणैः ऋणवान् जायते । यज्ञेन देवैभ्यः प्रजया^६ पितृभ्यः ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्य इति, तेषां च्यावधितारम् । यथारम् पुत्रिणम्^७ ‘शश्वन्तं’^८ चेत्यर्थः । दिवोदासम् नाम पुत्रम् वध्वश्रायं^९ ऋषये दाशुपे हवींषि दत्तवते ।^{१०} ‘परोऽर्धचंः प्रत्यक्षकृतवत्वात्’^{११} ‘मित्रं वाच्यम्’^{१२} ॥ १ ॥

वेङ्कट० इयम् प्राक्पञ्च वेगवन्तम् ऋणस्य च्यावधितारम्^१ पुत्रम् दिवोदासम्^२ नाम तऽयश्चान्मे पत्रमानाय । वा इयं बहुक्षादनीयम् असुरम् आचखाद जमान । प्रत्यक्षस्तुरीयः पादः । ताद्यानि^३ महान्ति तव दागानि प्रददानि सरस्वति ॥ १ ॥

इयं शुष्मैर्भिर्विसृखा इवारुन्त् सानु गिरीणां तविपेभिर्हूमिभिः ।

पारावतमीमर्षे सुवृक्तिभिः सरस्वतीमा विवासेम धीतिभिः ॥ २ ॥

१-१. नास्ति सूको. २-२. इयं ६.६०१५ मन्त्रभाष्ये प्रसादात् पतितम्, तद्विदं स्थापयित्वा ‘शेषः’ इति निवेशितम्. ३. ... तपञ्चशरा सूको. ४. वायि अ; वायि वि; वा... वि. ५-५. पञ्चशरा-पञ्चशर ... सूको. ६. ‘लुक्लक्ष’ सूको. ७-७. ‘नाग... वायुहोत्रि’ सूको. ८-८. ‘प्राक्पञ्च वा...’ इति सूको. ९. चकार... सूको. १०. अददात् वि. ११-११. पि... पुत्रिणं वि; अ; पितृभ्यः... पुत्रिणं वि. १२-१२. रभसम् सूको. १३. रभसवाच वि. १४-१४. परोऽर्धचं० सूको. १५-१५. मित्रं... सूको. १६. च्याव० अ; च्यावधि० इयं. १७. ‘दास अ लपं. १८. ‘पुत्रा अ लपं.

इयम् । शुष्मेभिः । विसृत्वाऽऽयं । अरुजत् । सातुं । गिरीणाम् । त्रिविधैः । कुर्मिऽभिः ।
पारावतऽश्रीम् । अवसे । सुवृत्तिऽभिः । सरस्वतीम् । आ । विवासेम् । धीतिऽभिः ॥ २ ॥

स्कन्द० तथा च शाकपुणिना^१ मद्यभिषायिनः सरस्वतीशब्दस्य परिगणने — अपैषा नदी^२ ।
पलवार एव तस्या निगमा भवन्ति । 'एषद्वली मानुष आपनया^३ सरस्वत्या रेवदने दिदीहि' (ऋ ३,
२३,४) 'विन इन्द्राजा राजका इदम्यके यके सरस्वतीमनु' (ऋ ८,२३,१८) 'इमं मे गते
यमुने सरस्वति' (ऋ १०,७५,५) 'सरस्वती सरयुः सिन्धुसर्मिभिः' (ऋ १०,६४,९) ।
पञ्चममण्डुवाहरति — 'अभ्यन्तमे नदीतमे' (ऋ २,४१,१६) इति । अत्राय न पठः परिगणित
इति ॥ २ ॥^४

वेङ्कट० इयम् इलैः विसृत्वा खनितेय रुचति^५ सातु शिलोत्थयानाम् प्रवृद्धैः कुर्मिभिः । पारावार-
धातिनो पारावतश्री इति पास्कः (वृ. या २,२४) । कृत्वोक्तमयोर्भङ्क्वोमित्यर्थः । ताम् रक्षणाय
स्तुतिभिः सरस्वतीम् कर्मभिश्च पविचरेम ॥ २ ॥

सरस्वति देवनिदो नि वर्हय प्रजां विश्वस्य वृत्सयस्य मापिनः ।

उत क्षितिभ्योऽवनीरविन्दो विपमैभ्यो अन्नवो वाजिनीवति ॥ ३ ॥

सरस्वति । देवऽनिदः । नि । वर्हय । प्रऽजाम् । विश्वस्य । वृत्सयस्य । मापिनः ।
उत । क्षितिऽभ्यः । अवनीः । अविन्दः । विपम् । एभ्यः । अन्नवः । वाजिनोऽवति ॥ ३ ॥

स्कन्द० हे सरस्वति ! देवानां निन्दकान् नि वर्हय 'निवर्हयति' (निघ २,१२) वधकर्ता ।
अदि, प्रजाम् कपलयानि च विश्वस्य सर्वस्य वृत्सयस्य वृत्सयनाश्रोऽसुरजातिविशेषस्य मापिनः सायावतः ।
उत क्षितिभ्यः क्षितयो मनुष्याः तदर्थम्, अवनीः नदीः अविन्दः विन्दतिर्लानार्थः,
सामर्थ्यान्नाश्र अन्तर्णीतण्यर्थः । एभ्यम् । किम् । सामर्थ्याद् उदकम् । नदीरप्युदकेनापूरयेत्यर्थः ।
विपम् उदकनामैतत् (वृ. निघ १,१२) । उदकं च सत्यनिष्पत्त्यर्थम् एभ्यः एषां मनुष्याणामर्थाय अन्नवः ।
वर्धयेत्यर्थः । हे वाजिनीवति ! वाजो बलं वेगो वा तद्गती वाजिनी सरस्वत्या, सेना, तद्गती । अथवा वाजो
हविलक्षणमङ्गं तद्यस्यामिति सा वाजिनी वायसन्तविः, तद्गती । अथवा पातिनीशब्दो
वाजसन्तस्य पर्यायः । वाजवती अन्नवती ॥ ३ ॥

वेङ्कट० हे सरस्वति ! देवानां निन्दितान् असुरान् नि वर्हय, प्रजाम् च म्यासस्य वृत्सयनाश्रो वृत्रपितुः
सायावित् । अथ च^६ प्रजाभ्यः क्षेत्राणि अन्नमथ । उदकम् एभ्यः अन्नवः अन्नवति ॥ ३ ॥

प्र षो देवी सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । धीनाम्विज्यवतु ॥ ४ ॥

प्र । नः । देवी । सरस्वती । वाजेभिः । वाजिनीऽवती । धीनाम् । अवित्री । अयतु ॥ ४ ॥

१. वाङ्मू^१ विं अ, वाङ्मू^२ विं. २. व नदी मूको. ३. व. निहसस्वतीयं स्कन्दस्वामिमाप्यम्
(२,२४). ४. अय मूको. ५. ...अय मूको. ६. नास्ति विं अयं.

स्कन्द० प्रेत्युपसर्गोऽवतिरयासवातेन सम्बन्धदित्यर्थः । नः अस्मान् देवी सरस्वती वाजेभिः वाजिनीवती^१ वाजशब्दोऽत्र बलनाम । सेनालक्षणैर्बलैर्बलवती । अथवा वाज इत्यश्वनाम^२ । यानि सरस्वती स्तोत्रम्यो वृद्धानि हविलंक्षणानि, तैरश्वैरश्वती । धीनाम् प्रशानां कर्मणां वा अविनी पालयित्री प्र अवतु प्रकर्षेण रणतु ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्र अवतु अस्मान् देवी सरस्वती अश्वैः अश्ववती कर्मणाम् अविनी ॥ ४ ॥

यस्त्वा देवि सरस्वत्युपम्रूते धने हिते । इन्द्रं न वृत्रतूर्ये ॥ ५ ॥

यः । त्वा । देवि । सरस्वति । उपम्रूते । धने । हिते । इन्द्रम् । न । वृत्रतूर्ये ॥ ५ ॥

स्कन्द० यः श्लोका रथां हे देवि! सरस्वति! उपम्रूते उपगम्य व्रवीति । स्तोत्रीत्यर्थः । धने हिते शुद्धोऽप्ययं द्वाधतिनिर्घस्वे द्रष्टव्यः । हविलंक्षणे धने 'वैद्या' 'निहित' । उपकल्पितहविलक-
सहितार्थः । अथवा धने हित इति हितशब्द उपकारकवचनः^३ । 'निमित्तावर्मसंयोगे' (पावा २, ३, ३६) इत्येवं चैषा समी, 'चर्मणि ह्रीपिनं हन्ति' इति यथा । यद्गन्तु उपकारकं तदर्थमित्यर्थः । अथम् । इन्द्रम् न इन्द्रमिव^४ वृत्रतूर्यं सक्रामे । तमित्यभ्याहृत्यैकवाक्यता^५ योज्या । यः^६ उपम्रूते, सम् 'रक्षेति शेषः'^७ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यः त्वा देवि । सरस्वति! उपम्रूति हितधननिमित्तम् इन्द्रम् ह्य सक्रामे, सं रक्षेति ॥ ५ ॥

'इति चतुर्थांशके अष्टमाध्याये त्रिंशो वर्गः' ॥

त्वं देवि सरस्वत्यश्वा वाजेषु वाजिनि । रदा पुषेभं नः सुनिम् ॥ ६ ॥

त्वम् । देवि । सरस्वति । अश्वं । वाजेषु । वाजिनि । रदा । पूषाश्वं । नः । सुनिम् ॥ ६ ॥

स्कन्द० त्वम् हे देवि! सरस्वति! अश्व पालय वाजेषु वाजिनि । किञ्च रदा रदा विल्लसन्नेऽन्यत्र इव तु सामध्याद् दानार्थः । देहि पूषा इव यथा पूषा सदाह, नः अस्मभ्यम् सुनिम् दानम् । अथवा रदविल्लसन्नेत्यर्थः एव । नः इति तु सादर्थ्ये चतुर्थी । विल्लसन्ने अस्मदर्थं धनम् । 'यते धर्मे' निष्ठातमास्ते तदस्मभ्यमुत्तरित्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० त्वम् देवि! सरस्वति! अश्व सक्रामेषु । अन्नवति! देहि^१ पूषा इव स्तोत्रम्यः अस्मभ्यम् धनम् ॥ ६ ॥

उत स्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिः । वृत्रघ्नी वृष्टि सुष्टुतिम् ॥ ७ ॥

उत । स्या । नः । सरस्वती । घोरा । हिरण्यवर्तनिः । वृत्रघ्नी । वृष्टि । सुष्टुतिम् ॥ ७ ॥

१. 'गीरति मूको. २. 'रत्ननाम वि'. ३-३. 'येण सविते वि' म. ४. 'आत्' मूको. ५. 'रत्नम्य मूको. ६. 'वृ' 'व्या' मूको. ७. 'नारित मूको. ८-८. 'नारित मूको. ९-९. 'सपेव वि', यते ध न, यते ध... वि' १०. 'येति वि' छरं.

स्कन्द० उत-शब्दोऽत्र समुच्चयासम्भवात् पदपूरणः । स्या सा प्रकृता नः अस्माकम् स्वभूता सरस्वती
 घोरा मेघानाम् असुराणां कृते^१ कूरा हिरण्यवर्तनिः^२ हिरण्यवटशी विष्णुर् वरंतिर्यमममार्गो^३ यस्याः सा
 हिरण्यवर्तनिः^४ । यतोयतो विष्णुर् ततस्ततो गन्त्रीत्यर्थः । अथवा हिरण्यवष्य वर्तमित्री सोऽप्यु प्रति
 गमयित्री । दात्रीत्यर्थः । वृत्रशी वृत्रस्य हन्त्री षष्टि कामयेते सुदुतिम् ॥ ७ ॥

षेड्डट० अपि च यथा नः सरस्वती घोरा हितरमणीयमार्गी शशूणां हन्त्री कामयेते सुदुतिम् ॥ ७ ॥

यस्यां अनन्तो अहुतस्त्वेषचरिष्णुर्णवः । अमृश्ररति रोहवत् ॥ ८ ॥

यस्याः । अनन्तः । अहुतः । त्वेषः । चरिष्णुः । अर्णवः । अमः । चरति । रोहवत् ॥ ८ ॥

स्कन्द० यस्याः सरस्वत्याः स्वभूतः अनन्तः बहुः अहुतः अर्हिसितः त्वेषः दीप्तः चरिष्णुः
 गमनशीलः अर्णव उदकसमूहः अमः रोगः तासटशः^५ । यथा रोगो भयानकः तद्वद् आगच्छति
 भयानक इत्यर्थः । अथवा अमशब्द आत्मवचनः । यस्याः सरस्वत्याः पूर्वगुणयुक्तः अम
 आत्मा चरति हृतश्चेत्तत्र गच्छति । रोहवत् शब्दं कुर्वन् ॥ ८ ॥

षेड्डट० यस्याः अपयन्तः अनभिभूतः दीप्तः चरणशीलः उदकदान् अमः चरति शब्दन्तं कुर्वन् ।
 अमः इति बलनाम ॥ ८ ॥

सा नो विश्वा अति द्विपः स्वसूरन्या ऋतावरी । अतर्नेद्वै सूर्यः ॥ ९ ॥

सा । नः । विश्वाः । अति । द्विपः । स्वसूरः । अन्याः । ऋतावरी । अतर्न् । अर्हाऽइव । सूर्यः ॥

स्कन्द० किं तस्याः । उच्यते—सा सरस्वती नः अस्माकम् विश्वाः सर्वाः गति द्विपः अतीत्युपसर्गस्य
 द्विपः इति च कर्मणः धृतेर्योग्यक्रियापदाव्याहारः । अतिप्रमयतु द्विपः द्वेष्टु^६ अनुनरागमनाय ।
 द्वेष्टु^७ कापि गमयतित्यर्थः । न केवलान्^८ द्विपः । किं तर्हि । स्वसूरः अन्याः अन्या अपि च याः स्तुः
 स्वयंसारिष्यो राक्षसादिनालयः ता अपि । सा कीदृशी । उच्यते—ऋतावरी उदकवती । कथम् ।
 अतर्न् महा इव सूर्यः । अतः सातत्यगमने । यथा सजतन् गच्छज्जानि सूर्योऽतिक्रमयति अनुनराग-
 मनाय । अर्हा^९ यद्गतमेव तत्र पुनरावर्तते । तद्वद् अतिक्रमयतु ।

अर्थवैषम्यस्यथाऽस्या ऋतोऽर्पयोजना—सा नः । नः इति द्वितीयान्तम् । साऽस्मान्
 अतीत्यान्यत्र गमयतु विश्वा द्विपः^{१०} स्वसूरन्या भगिनीशान्या अस्याया अन्तरिक्षवतीः । सा
 दि सरस्वत्या भगिण्याः । स्वयंसारिणी^{११} राक्षसादिनालीः^{१२} द्वेष्टु^{१३} जिग्वा^{१४} वा । केवपिद्वेष्य-
 प्रतिषेधमनैर्यर्थः । अतर्न्^{१५} अर्हो^{१६} सूर्यः । तनोतेरिदमाशयात्^{१७} । आपुषा प्रजाया धमेन च
 विस्तारयतु अहानीत्र वैदाधानि सूर्यः ॥ ९ ॥

षेड्डट० सा अस्मान् विश्वान् शशून् अति मयतु स्वयंसारिणी^{१८} अस्याः च प्रजाः उदकवती^{१९} ;
 यच्छतं तन्तत् अहानि यथा सूर्यः अतिमयति^{२०} ॥ ९ ॥

१. प्राणि मूको. २-३. नास्ति वि ।-। 'शोषितु' वि' अ. ३-३. रौमण्यः मूको. ४. नास्ति मूको.
 ५. केवलान् मूको. ६-६. 'जलीया' द्विपः मूको. ७. 'जति' मूको. ८. 'देष्टु' मूको. ९. 'रिष्येन'
 मूको. १०-१०. 'अनपतन' 'तेरि' मूको. ११. 'रपी' मूको. १२. 'पी' वि'. १३. 'मयति वि'.

उत नः प्रिया प्रियासु सप्तस्वसा सुजुष्टा । सरस्वती स्तोम्या भूत् ॥ १० ॥

उत । नः । प्रिया । प्रियासु । सप्तस्वसा । सुजुष्टा । सरस्वती । स्तोम्या । भूत् ॥ १० ॥

स्कन्द० अस्माकम् प्रिया प्रियासु । निर्धारण एषा सप्तमी । याः काञ्चन प्रियास्तासां मध्येऽतिशयेन प्रिया सप्तस्वसा सप्त अन्वयाया अन्तरिक्षनयः ता भगिन्मो यस्याः सा सप्तस्वसा । अथवा सप्त छन्दांसि मग्निमो यस्या गायत्रीरूपायाः सा सप्तस्वसा सुजुष्टा सुधीता सरस्वती स्तोम्या स्तोमाहो लोतम्या भूत् नित्यं पशेषु भूषादिवाशास्महे ॥ १० ॥

वेङ्कट० अपि च अस्माकम् प्रियासु प्रिया अल्पत्वं प्रिया सप्त गङ्गाया यस्याः स्वसारः सा सुपर्वासा सरस्वती लोतम्या भवतु ॥ १० ॥

‘इति चतुर्थाष्टके अष्टमाध्याये एकत्रिंशो वर्गः’ ॥

आपप्रुषी पार्थिवान्युरु रजो अन्तरिक्षम् । सरस्वती निदस्पातु ॥ ११ ॥

आऽपप्रुषी । पार्थिवानि । उरु । रजः । अन्तरिक्षम् । सरस्वती । निदः । पातु ॥ ११ ॥

स्कन्द० आपप्रुषी प्रा पूरणे । आप्रितवती आप्रयन्ती वा वृष्टयुक्तेन क्षान्तिरानन्देन वा पार्थिवानि पृथिव्या अथयवभूतानि स्थानानि ‘उरु रजः’ विसीर्णं च लोकम् । कतमम् । उच्यते — अन्तरिक्षम् । सरस्वती निदः निन्दितात् निन्दतो वाऽस्मान् पातु रक्षतु ॥ ११ ॥

वेङ्कट० आप्रयन्ती पार्थिवानि भूतानि विसीर्णम् लोकम् स्वर्गम् अन्तरिक्षम् च सरस्वती शत्रो रक्षतु ॥ ११ ॥

त्रिषधस्या सप्तधातुः पञ्च जाता वर्धयन्ती । वज्रैवाजे ह्वया भूत् ॥ १२ ॥

त्रिऽसप्तस्था । सप्तधातुः । पञ्च । जाता । वर्धयन्ती । वज्रैऽवाजे । ह्वया । भूत् ॥ १२ ॥

स्कन्द० त्रिषधस्या त्रिषु लोकेषु सदृशासौ त्रिषधस्या । युगपत् श्रवाणामपि लोकानां व्याधिकर्यर्थः । सप्तधातुः लोके शरीरादेः कारणे इत्येवादी धातुशब्दः प्रसिद्धः, धातुवैपर्यं देवदत्तस्य ज्ञातमिति । अतोऽत्र धातुशब्दः कारणवचनः । सप्तानां छन्दसां कारणभूता । गायत्रीरूपा हि सरस्वती सप्तानां छन्दसां कारणभूता । पञ्च जाता पञ्च मनुष्यजातानि निधावपञ्चमान् वर्णात् पृथिव्येण वर्धयन्ती वज्रैवाजे सप्तमैस्सप्तमै अस्माकम् ह्वया आह्वानार्हा अनुप्रादिका भूत् भवेदित्याशास्महे । अथवा वातो हविलक्षणेनधन्, अत्र सर्वेभ्राह्मणस्या भवतु । सारस्वतमेव प्राणि नित्यं कुर्वाणैर्याशास्महे इत्यर्थः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० त्रिषधस्या सप्तधातुः सप्तभिर्छन्दोभिः सदिता सप्तभिर्वा स्वसुभिः पञ्च जनान् वर्धयन्ती सप्तमैस्सप्तमै द्वातव्या भवति ॥ १२ ॥

प्र या मंहिन्ना महिनासु चेकिते घुन्नेभिरन्या अपसापस्तमा ।
 रथेइव बृहती विभ्यने कृतोपस्तुत्या चिकितुषा सरस्वती ॥ १३ ॥

प्र । या । मंहिन्ना । महिना । आसु । चेकिते । घुन्नेभि । अन्या । अपसाम् । अप स्तमा ।
 रथे इव । बृहती । विभ्यने । कृता । उपस्तुत्या । चिकितुषा । सरस्वती ॥ १३ ॥

स्फुटं वा सरस्वती महिन्ना 'इत्यभूतलक्षणे' (पा २,३,२१) इत्येवमेवा नृतीया, अपि
 मवान् कमण्डलुना छात्रगद्गाक्षीदिति यथा । महद्भावेन सम्बद्धा महिना महता । केन । सामभ्यां
 उदकेन आसु^१ अन्यनदीनामयं प्रतिनिर्देश । अन्वादेशत्वात्सम्भवात् छान्दसम् अनुदात्तत्वम् ।
 सप्तमीनिर्देशाच्च अवस्थितवेति शेष । आसु गद्गाद्यासु नदीप्यवस्थितेन प्र चेकिते प्रकर्षेण ज्ञाप्यते
 घुन्नेभि अक्षैश्च सरस्यलक्षणेर्निष्पद्यै 'क्षेत्रस्यै' । गद्गादिननुदके सत्यनिष्पत्तिं च कार्यम् अवलोक्य^२
 यस्या माहात्म्यम् अनुमीयत इत्यर्थः । यच्छब्दक्षुतेस्तच्छब्दोऽप्याहर्तव्यः । सा अन्या अपसाम् ।
 अन्या इति पञ्चम्ये प्रथमा । अपसामित्यपि अन्तर्णतिमर्थम्^३ । षष्ठीनिर्देशाच्च सकाशादिति
 यावत्यशेष । अन्यासा कर्मवतीना सकाशात् अपस्तमा वृष्ट्यादिकर्मभिरतिशयेन कर्मवती रथ
 इव बृहती यथा रथ सजातीययोऽन्येभ्यो युद्धोपकरणेभ्यो महौत्तद्रसर्वतो महती विभ्यने
 विभुत्वायैव च कृता निर्मिता प्रजापतिना उपस्तुत्या उपगम्य च स्तोतव्या । केन । उच्यते—
 चिकितुषा तन्माहात्म्यस्य ज्ञाता । का । सरस्वती ॥ १३ ॥

षेड्ढटं वा महता महावेन लोके प्रकर्षेण सुष्ठु ज्ञाप्यते अत्रे अया नदी^४ । सर्वाभ्योऽपि
 नदीभ्योऽत्र प्रयच्छतीति प्रज्ञानम् । वेगवतीना नदीना मध्ये भ्रवन्त देववती । रथ इव
 बृहती महत्वाय कृता विदुषा सरस्वती इयम् उपस्तोतव्या अज्ञानामाद्री^५ ॥ १३ ॥

सरस्वत्यभि नो नेपि वस्यो मार्ष स्फुरीः पर्यसा मा न आ धक् ।
 जुपरर्व नः सुख्या वेद्यां च मा त्यत् क्षेत्राण्यरंणानि गन्म ॥ १४ ॥

सरस्वति । अभि । न । नेपि । वस्ये । मा । अर्ष । स्फुरी । पर्यसा । मा । न । आ । धक् ।
 जुपरर्व । न । सुख्या । वेद्यां । च । मा । त्यत् । क्षेत्राणि । अरंणानि । गन्म ॥ १४ ॥

स्फुटं हे सरस्वति । न अस्मान् अभि नेपि लोके^१ । अभिनय प्रापय वस्य वसूनि ।
 धनान्धरमभ्य देहीत्यर्थः । मा अप स्फुरी । स्फुर स्फुर चन्ने । मा च अतो विचाली । यन्मया
 दितम् अयदवम् एतत् कर्तव्यमित्यर्थः । परता उदकेन च मा नः अस्मान् आ धक् आभिमुख्येन
 धाक्षी । सरस्यसम्पत्कर पर्य^२ । क्षारदृष्टिं मा कार्पातित्यर्थः । जुपरल सेवस्य च न अस्माकम्
 सत्या सखित्वानि वेद्या च प्रतिवेशित्वानि च । यज्ञेऽस्तमाकम् सखिस्थानीया समीपवासिनी

१. सन्धा मूको २. नास्ति मूको. ३. वेगवे पुनरु मूको ४. वर्ये मूको ५. एत
 र्वंर विं म ६ अतिशयानेति वाच्यमेव. ७. अतस्ती छ, अतस्ती छट. ८. र्वंर मूको.

च भवेत्यर्थः । मा च त्वत् त्वत्तः क्षेत्राणि स्थानानि अरणानि त्वद्विरदितत्वादेव अरमणी-
यानि^१ गन्म गमाम । वयं सर्वदा स्वत्पादमूल एव तिष्ठेमेतयेतदाशास्मर्त्वा^२ इत्यर्थः ॥ १४ ॥
यत्तभीविनिवासेयताम् अरयोर्गमसंहतिम्^३ । भर्तृभुवसुवश्वके स्कन्दस्वामी यथास्मृति ॥

इति भर्तृभुवसुवश्वके स्कन्दस्वामिनः कृतावृश्वेदभाष्ये द्वात्रिंशोऽध्यायः^४ ॥

वेङ्कट० हे सरस्वति! अति नय अस्मान् अशुदयम् । मा अप स्फुरीः उदकेन । सेतौ विभिन्ने
अपस्तरणं भवति । मा च अस्मान् घाक्षीः उदकाभावात् । सेवस्व अस्मान् सखित्वेन
निवेशनेन च । मा त्वत् क्षेत्राणि उदकाभावाद् अरमणीयानि^१ गन्म हृति ॥ १४ ॥

इति चतुर्थाष्टके अष्टमाध्याये द्वात्रिंशोऽर्गः^५ ॥

कार्थदीपिका सेधं चतुर्थेऽध्यायमष्टकं ।
कर्ता श्रीवेङ्कटायस्य तनयो माधवाङ्गयः ॥ १ ॥
माधवेन कृतं भाष्यं चतुर्थेऽध्यायकस्य यत् ।
नारायणेन लिखितं तदन्तो देवसंभवा ॥ २ ॥

वेदो नाम महत् पदं जनपदो यत्र द्विजानां तति-
स्तातं वेदमधीत्य वाच्यमखिलं भीर्मासतेऽस्य स्फुटम् ।
तत्र^६ ग्रामवरे वषथिश्रिवसता नाम्ना च नारायणे-
नैतन्माधवभाष्यलेखनवशाद् वैदग्यमादिष्कृतम् ॥ ३ ॥

इति श्रीवेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताज्याख्याने चतुर्थाष्टके अष्टमोऽध्यायः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे समाध्ये चतुर्थाष्टके अष्टमोऽध्यायः ॥
चतुर्थाष्टकः समाप्तः ॥

१. अरणीयानि मूको. २. 'वेदस्यवदा' मूरो. ३. 'सहतिन् अ. ४. 'यः सपत्तः अ.
५-५. नारिष मूको. ६. अत्र अर्थ. ७. 'तम् । शोणित्यस्ये नमः । गोपाल कृष्णाक्ष नमः । सरस्वती नमः ।
वेदव्याख्य नमः । एतन् नमः अर्थ.

अथ पञ्चमोऽष्टकः ।

[६२]

‘भरद्वाजो दाहंस्पर्श क्रविः । अश्विनौ देवता । त्रिष्टुप् छन्दः’ ।

स्तुपे नरा दिवो अस्य प्रसन्ताश्विना हुये जरमाणो अर्केः ।
या सद्य उसा व्युपि ज्मो अन्तान् युयूपतः पर्युरु वरसि ॥ १ ॥

स्तुपे । नरा । दिवः । अस्य । प्रसन्ता । अश्विना । हुये । जरमाणः । अर्केः ।
या । सद्यः । उसा । व्युपि । ज्मो । अन्तान् । युयूपतः । परि । उरु । वरसि ॥ १ ॥

स्कन्द० “स्तुपे नरा’ आश्विने दे” । अश्विदेवते द्वे एते सूक्ते इति । स्तुपे न्यत्येन मध्यम-
पुरषः । सौमि नरा मनुष्याकारौ दिवः शुलोक्तस्य अस्य प्रसन्ता । अश्विभवंतिना समानार्थस्येद
रूपम् । प्रभवन्ती । स्वामिनावित्यर्थः । कौ । अश्विना अश्विनौ । न च सौम्येव । किं तर्हि । हुये
बाह्व्यामि च जरमाणः स्तुपन् अर्केः मन्त्रैः । यो किं कुरुतः । या यौ सद्यः तस्मामेव येलयाम्
तस्मा । उसाशब्दो गोनाम (तु निघ २, ११) । इह च पुष्टिर्हिसामर्थात् छुतोपमः । गोसद्वौ ।
शरीवर्दाविव अत्यन्ते मनुष्याणाम् उपकारकावित्यर्थः । व्युपि विभातायाम् उपसि ज्मः पृथिव्याः
अन्तान् । पञ्चमवर्षे द्वितीयेषा । अन्तेभ्यः युयूपतः । यौति- पूषभवायार्थः । छान्दसत्वात्प्र
स्वार्थिकः सन्प्रत्ययः । पृथक् कुरुतः परि सर्वतः उरु बहुनि । कानि । सामर्थात् तर्तासि ।
वरसि श्रेष्ठानि पृथिव्याम् । तेभ्यः सर्वेभ्यः युगम् तर्तास्यनयत इत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट०

पञ्चमोऽथाष्टकस्तदिमन्त्रध्यायादितु वदयते ।
ऋषिनामार्पणोत्रेषु विश्लेषमिह वैदिकैः ॥ १ ॥

ऋषिनामार्पणोत्राणां ज्ञानमाप्तुम्यमुत्सते ।
‘पुण्यं पुण्यं यशस्यं’ च स्वार्थं धन्यममिप्रदम् ॥ २ ॥

ऋषिनामार्पणोत्राणां पूर्वैकस्य भवत्सृष्टेः ।
शररसद्वलम् अतिथिर्दिव्यमर्धितपुत्रितः ॥ ३ ॥

ततः परं सुविपुलं^० त्वाध्यायफलमत्रजुते ।
भवति माहर्षेणापि ज्ञानहृद्यैरप्रयोजनम्^१ ॥ ४ ॥

मन्त्राणां माहर्षणोर्वचछन्दोदैवतविद् न यः ।
यातनाध्यायनादेति छन्दसां यातयामताम् ॥ ५ ॥

१-१. नास्ति सूको. २. 'तिस्रन् सूको. ३. उरु' सूको. ४. 'प्रांत्तन् सूको. ५. 'पया
सूको. ६. विष्णोणम् सूको. ७. 'ननु... वि' अर्. ८-८. 'प्रगुर्व दि' अर्; पुंश्च ६ च दत्तव्यं अन्.
९. 'ज्ञान् वि' अर् अन्. १०. 'त रिपु' अ. ११. 'उरुत् एव.

स्थातुं धार्ष्णि^१ति गते वा पचते वा प्रमीयते^२ ।
 पापीयाभ्रवतीत्यर्थः^३ पदं ब्राह्मणमाह तम् ॥ ६ ॥
 मन्त्राणां ब्राह्मणार्थेष्वन्दोदैवतवित् तु यः ।
 याज्ञनाभ्यापनाभ्यां स धेय इवाधिगच्छति ॥ ७ ॥
 एते प्रथोल्लैः सर्वैः शीतकेन प्रदर्शितैः ।
 ऋषयो नामगोत्राभ्याम् अस्माभिः सम्प्रदर्शिताः ॥ ८ ॥
 यदुच्यते^४ पदज्ञानम् ऋषिज्ञानम्^५ ऋतेऽपि नः ।
 मघत्वेवेह मन्त्रेषु किमृषौ ज्ञानमुच्यते ॥ ९ ॥
 ऋषिनामार्पणोत्रेति^६ यदेतच्छौनकोऽब्रवीत् ।
 तद्वदष्टाय कथितं न चादृष्टपरा वयम् ॥ १० ॥
 तदुच्यते स्वसूक्तानाम् आदावन्तेऽथ^७ वा पुनः ।
 ऋषयो नामगोत्राणि स्थापयन्तीह केषुचित् ॥ ११ ॥
 'इष्ये क्षर्षीय'^८—सूक्तादौ नोघसो नाम दृश्यते ।
 अर्षेनानाश्च^९ सूक्तान्ते 'विध्रितवर्चनानसम्'^{१०} ॥ १२ ॥
 'वर्ष्य इदं प्रचेतसः'^{११}, 'दिव्योपुसोमिदिगु'^{१२} च ।
 'वृतासिं भेद्रावकुणः'^{१३} इति गोत्रनिदर्शनम् ॥ १३ ॥
 ऋषीणां नामगोत्राणि दृष्ट्वा भ्राभ्यन्ति लौकिकाः ।
 विज्ञासमाना मन्त्रार्थम् अतहतोषां निदर्शनम् ॥ १४ ॥
 नामगोत्राणि मन्त्रेषु न निदिष्टानि येषु तु ।
 तेषु प्रदर्शनं तेषां विस्पष्टप्रतिपत्तये ॥ १५ ॥
 पदं ह्यशायमानार्थं दृष्ट्वा भ्राभ्यन्तमपि कश्चित् ।
 स्यात्तयोः किमिदं नाम गौर्यं याऽहो भवेदिति ॥ १६ ॥
 मन्त्रेण विनियोगश्च दर्शनीयस्तथाप्युता ।
 वक्तव्यो^{१४} वा विशेषोऽयं^{१५} विशेषस्तत्र पश्यते ॥ १७ ॥

१. 'ते पचात् अर्' ति प्रयां छम्. २. 'एषं च छ'र्ष्यः; उ. आसा १, १. ३. तदु' अर्. ४. प्रतीशा' अर्. ५. 'विद्योपा' वि' अर्' छम्. ६. 'ते च छम्. ७. ता १, ६४, १. ८. 'नात्' छम्. ९. अ ५, ६४, ५. १०. अ १, १९, ९. ११. अ १, ११०, १०. १२. अ ७, ११, ११. १३-१६. 'वापिपो' छम्.

यज्ञं विनाद्य तत्रत्यान्यान् अभिदधत्यतः ।
यज्ञप्रामर्शविज्ञानं नाऽकर्मज्ञस्य सिध्यति ॥ १८ ॥

आह शाखां 'इधे ल्ये (त्या) १६' इति न शाखा यज्ञपि श्रुता ।
न च क्रियापदं दृष्टम् अपेक्षा जायते ततः ॥ १९ ॥

'इधे (वेत्याच्छिनती) (ति) १६' इति ब्राह्मणं दृश्यते यदा ।
यज्ञप्रोऽप्ये तदा स्पष्टम् अथगच्छन्ति लौकिकाः ॥ २० ॥

अनस्तु परिपूर्णायां नापेक्षन्ते बहिः स्थितम् ।
विनियोगस्ततस्ताताम् अस्माभिरने प्रदश्यन्ते ॥ २१ ॥

किञ्चर्यो विनियुज्यन्ते न वाक्यार्थानुरूपतः ।
देवता छुत्सिमान्त्य विन्मत्सः प्रदधत्यतः ॥ २२ ॥

छन्दांसि सूक्तसङ्ख्या च शब्दादृष्टिकल्पितया ।
प्रयोज्यन्त्युच्यते च न वाक्यार्थस्य भेदकाः ॥ २३ ॥

यन्तु च ब्राह्मणे साङ्गाम् कथयन्नापि दर्शिताः ।
अर्थवादे च सर्वेषां यच्छाटव्यनके विदुः ॥ २४ ॥

अर्चां नैवधिर्धे दृष्टम् अर्पेन् केनाऽऽह शौनकाः ।
ब्राह्मणादाकृतिरुन्तेः तथाप्युद्योगदेशतः ॥ २५ ॥

ताण्डके शाटव्यनके तथा चैवैतरेयके १ ।
अस्माभिरभिरदपन्ते कृत्वाभवि महर्षयः ॥ २६ ॥

मायुश्छन्दसमित्याह 'मायुया माहि द्यात' १ ।
भाट्टस्या दरा सूक्तानि तदापांगवाह शौनकाः ॥ २७ ॥

दक्षिण दृष्टा सूक्तेषु 'प्र शुक्लैर्विधितः' १ ।
'तप्तुं ल्या मोर्तमो शिरा' १, 'जेतामर्षराजितम्' १ ॥ २८ ॥

'त्वान्मु छुत्सिर्धो अर्ध' १ इति सूक्तं वृद्धोपदेशतः १ ।
मत्स्यानां बालबदानान् भार्ये वास्कोऽग्रदीदिति ॥ २९ ॥

१. ती १, १, १, १. २. एतत् ए वैश्वम्. ३. तीता ३, २, १, १. ४. मत्स्या वि. ५-५. श्रेष्ठु कर्म. ६. वेतामर्षीयके वैश्वम्. ७. त्त १, १, १. ८. त्त ५, १९, १. ९. त्त १, ५८, २. १०. त्त १, ११, २. ११. त्त ८, ६५, १.

वेङ्कट० श्री नवतरस्य स्तुतवः स्तुतिम् उपभवथः रथे नियुज्यमानाथी उदकं सम्पर्चनीयम् अन्नं रसं
'ष वदन्ती । होता' यस्त' पुराणः द्रोहवर्जितो युवानो तावत् शुभम् ॥ ४ ॥

ता बल्यू दक्षा पुरुशाकंतमा प्रतना नव्यसा वचसा विवासे ।
या शंसते स्तुवते शंभविष्ठा बभूवर्तुर्गृणते चित्रराती ॥ ५ ॥

ता । बल्यू इति । दक्षा । पुरुशाकंतमा । प्रतना । नव्यसा । वचसा । आ । विवासे ।

या । शंसते । स्तुवते । शम्भविष्ठा । बभूवर्तुः । गृणते । चित्रराती इति चित्रराती ॥ ५ ॥

स्कन्द० श्री बल्यू । बल्यूवतेरर्चेतिकर्मणः (त्र. निष ३, १४) पृथहूपम् । शिववचनो वा बरगुणवदः ।
स्तुतवी प्रियो वा सर्वस्य । दक्षा दक्षनामानौ । अन्यतरनाम्ना वेदं साहचर्यादुभयोरभिधानम् ।
अथवा दक्षि दर्शनदेवसन्धोः' तस्य उपक्षये इत्यु च इत्यनयोः स्यतरक्रियाशब्दो' दक्षशब्दः ।
दर्शनीयो उपक्षपवितारी वा वाङ्मणाम् पुरुशाकतमा । शाकः शक्तिः । अतिशयेन बहुशक्तिकौ
प्रता पुराणौ नव्यसा अतिशयेन सौश्र स्रवेन वा वचसा स्तुतिलक्षणेन वचनेन भा विवासे
परिचरामि' । सौमीत्यर्थः । यौ किं कुरुतः । उच्यते—या यौ शंसते स्तुवते । शंसिस्तीती
उभावपि स्तुतयौ' । तयोरेकः शक्तविषयः, अपरः सौश्रविषयश्च । दक्षैः सौश्रैश्च स्तुतिं पुर्वते'
शंभविष्ठा अतिशयेन सुखस्य भाववितारी बभूवर्तुः भवतः । गृणते अन्दाभिश्च यजुरादिस्तुतिभिः
स्तुवते चित्रराती विचित्रदात्री ॥ ५ ॥

वेङ्कट० श्री बल्यनशीली नीरी दर्शनीयो अतिशयेन बहुसहायो प्रज्ञो' नवतरेण वचसा परिचरामि,
यौ शंसते स्तुवते च अतिशयेन सुखस्य भाववितारी' बभूवर्तुः, गृणते मत्सं च चित्रदात्री ॥ ५ ॥

'इति पञ्चमाष्टके प्रथमाध्याये प्रथमो वर्गः' ॥

ता भुज्युं विभिरुच्यः समुद्रात् तुप्रस्य सूनुसूह्यू रजोभिः ।

ओरुणभियोजनेभिर्भुजन्ता पत्रिभिरर्णसो निरुपस्थात् ॥ ६ ॥

ता । भुज्युम् । विऽभिः । अ०ऽम्पः । समुद्रात् । तुप्रस्य । सूनुम् । ऊ०ऽभ्युः । रजोऽभिः ।

ओरुणभिः । योजनेभिः । भुजन्ता । पत्रिभिः । अर्णसः । निः । उप०ऽस्थात् ॥ ६ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते—भुज्युं नाम राजपुत्रं समुद्रे विपन्ननावं सखायस्तद्वृत्ति । तद्वृत्तिं
बध्मति 'उत त्वं भुज्युमथिना सखायः' (ऋ ७, १८, ७) इति । तमथिनो मौनिरसौ
रथैश्चोत्तारितवन्ताविति । वाक्यविकृतौकम् 'दुप्रो ह भुज्युमथिनोदमेये (ऋ १, ११६, १)
इत्यादिना । उदेवेदात्पुण्यते—वास्तुक्तौली स्तः, श्री युवाम् भुज्युम् नाम राजपुत्रम् अद्वयः
उदकेभ्यः । न च यतः इतश्चिद् । किं तर्हि । समुद्रात् । तुपस्य' तुप्रनाम्नो राजः सूनुम्

१. तेन भूको. २. संवर्षे वि' ल लक्ष. ३-३. नास्ति वि' अ'. ४. यवत् ल लक्ष; नास्ति
वि' अ'. ५. दंसन ('ष वि') दर्शनं भूको. ६. 'तरण्यः कि' भूको. ७. परि प'...मि भूको.
८. तस्य' वि' अ; तात् वि'. ९. ...त भूको. १०. प्रबो भूको. ११. भाविता' भूको.
१२-१२. नास्ति भूको. १३. उपर भूको.

पुत्रम् ऊहयुः । बहेरिदं रूपम् । निरुपस्थादिति 'च निःशब्दः' उपसर्गोऽनेन भाष्यातेन सामर्थ्यादित्यर्थः । निरुहयुः^१ । उच्चारितवन्तौ स्थ इत्यर्थः । केन । उच्यते—विभिः वेतिर्गत्यर्थः । गन्तुभिरर्थैः रजोभिः ज्योतिरत्र रज उच्यते । सामर्थ्यान्वान्तर्णीतमत्वर्थः । ज्योतिष्मन्निः^२ । स्वदीप्या दीप्तैरित्यर्थः । अरेणुभिः^३ धूलिवर्जितैः । अमलिनैरित्यर्थः । योजनेति योजनस्वभावकैः पत्रिभिः पत्रिणः पक्षिणः तत्सदृशैः अत्यन्तक्षीप्रगतिभिः । 'किं चिकीर्षन्तौ'^४ उच्चारितवन्तौ । उच्यते—'भुजन्ता भुजिः सामर्थ्याद्दान्तर्णीतस्यर्थः'^५ । पालपितृमिच्छन्तौ । कम् । सामर्थ्याद् तमेव भुज्युम् । कीदृशाद् समुद्रान् । उच्यते—अर्णसः उपस्थाद् अर्ण 'उदकम् तद्यत्रोपगम्य' तिष्ठति स तद्यत्रोपस्थः यस्मात् । सर्वे^६ हि नद्यादुदकं समुद्रमुपगम्य तिष्ठति ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तौ भुज्युम् अर्थः 'समुद्रमप्यस्वाम्यः अत्रुणः' तुमस्य पुत्रम् ऊहयुः^७ मार्गैः । 'उदेवाऽऽह— रेणुवर्जितैः मार्गैः'^८ तुमसुं रक्षन्तौ अर्थैः उदकमप्यात् निरुह्योहयुरिति ॥ ६ ॥

वि जयुषां रथ्या यातमर्द्रिं श्रुतं हवं वृषणा चध्रिमत्याः ।

दशस्यन्तां शयवे विप्यधुर्गामिति च्यवाना सुमतिं सुरण्यु ॥ ७ ॥

वि । जयुषां । रथ्या । यातम् । अर्द्रिम् । श्रुतम् । हवम् । वृषणा । चध्रिऽमत्याः । दशस्यन्तां । शयवे । विप्यधुः । गाम् । इति । च्यवाना । सुऽमतिम् । सुरण्यु इति ॥ ७ ॥

स्कन्द० जयुषा जेजा रथेन हे रथ्या! रथस्य बोधारी! हुर्ममेष्वपि देशेषु स्वरथस्य प्रापयित्वा राधिरथैः । वि यातम् विविधं गच्छामो युवाम् अर्द्रिम् तेषु प्रति । श्रुतम् श्रुतवन्तौ च स्वः हवम् आह्वानं हे वृषणा! वर्धितारौ! चध्रिमत्याः चध्रिमती नाम योद्धी स्त्री तस्याः । सा हि सहप्राये शत्रुभिः क्रिप्रहृष्टा अधिनावाहृतवतीत्यस्या अधिनावाह्वानं श्रुत्वा शिरःपगहस्तं बाहुं दत्तवन्तौ । उदेवत् कक्षीवतोक्तम्—'अशोहवीजासत्या करा वाम्' (अ १, ११६, १३) इति । किञ्च दशस्यन्ता दशतेर्दानकर्मणा मन्तर्णीतस्यस्यैवद्रूपम् । दातुमिच्छन्तौ । किन् । सामर्थ्यात् पथः । शयवे शयुनाञ्च राजे ऋषये वा विप्यधुः आप्यायितवन्तौ । अर्धेन सतीम् धेनुम् कृतवन्ताः पितर्यः । किम् । उच्यते—गाम् । उदेवत् कक्षीवताऽप्युक्तम्—'युवं धेनुं शयवे नाधिताय' (अ १, ११८, ८), 'दद्या स्तव्यं विप्यकाम्' (अ १, ११७, २०) इति च । इति च्यवाना! । इतिशब्दः पदपूरणः, सामर्थ्याद्वा हे-शब्दस्यार्थः । हे च्यवाना! पञ्चान् शत्रून् वा प्रति गन्तारौ! । कीदृशीम् गाम् । उच्यते—सुमतिम् शोभना शत्रुं प्रति अनुग्रहक्या मतिर्हृदिर्दयसाः सा सुमतिः ताम् । हे सुरण्यु! क्षिप्रौ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० जयशीलौ^१ गौतमस्य कृपमाहरन्तौ^२ शिशोबादौ^३ मार्गस्य निरोधकं भिष्या मध्येन आगच्छतम् हे रथ्यौ!^४ । तथा^५ श्रुतम् च 'हे क्षत्रिणौ!^६ ॥ ७ ॥

१-१. च...शब्द सूको. २. नि... सूको. ३. 'पतीभिः सूको. ४. नास्ति वि'; अ...भिः^५ वि' स. ५-७. कि...पित्री' सूको. ६-६. भुजन्ता भुजिणः...श' सूको. ७. कीदृश वि' स; कीदृशां वि'. ८-८. उदकम् सूको. ९. परं वि' स १०-१०. 'त्यागोभ्यः वि' स'. ११. 'दुर्षेर्' सूको. १२-१२. 'देव...नयुवं वि' स'. १३. 'लेन स' ल लक्ष. १४. अर्णम् ल लक्ष. १५. शिरोऽप्यं वि' ल लक्ष. १६. भौ ल; रथेन लक्ष. १७. 'न वि' स'. १८-१८. वसो ल लक्ष; मन्तो वि' स'.

प्रमाणेष्वपि सन्देहाद् विकल्पोक्तिरपि कश्चित् ।

‘युन्द्रमा शुष्यपुंन्तः’ इति सूक्ते कुत्सोऽथवा त्रितः ॥ ३० ॥ इति ॥

भरद्वाजः^१ । सौमि वेतादौ दिवः^२ अस्य प्रभवन्तो, ह्ययामि^३ चाशिनौ स्तुवन् स्तुतिभिः ।
‘यो सत्^४ एव^५ उंत्साविणो^६ दिवः पर्यन्तान् उपसि व्युष्टायाम् उरुभि वतांसि परि पुण्यतः
पृथक्कृतः । तेजसा प्रकाशयतः सर्वमित्यर्थः ॥ १ ॥

ता युञ्जमा शुचिभिश्चक्रमाणा रथस्य भ्रानुं कुरुचू रजोभिः ।

पुरू वरांस्यमिता मिमानापो धन्वानपति यापो अजान् ॥ २ ॥

ता । युञ्जम् । आ । शुचिऽभिः । चक्रमाणा । रथस्य । भ्रानुम् । कुरुचूः । रजोऽभिः ।

पुरू । वरांसि । अमिता । मिमाना । अपः । धन्वानि । अति । यापः । अजान् ॥ २ ॥

स्कन्द० पादुकगुणौ, सौ यज्ञं शुचिभिः दीप्तैः शुद्धैर्वा अथैः वा चक्रमाणा । कस्य पादविक्षेपे ।
पादविक्षेपो गमनम् । भागच्छन्तो स्वस्व रथस्य भागम् वीक्षित्वा कुरुचूः व्यत्ययेनेदं बहुवचनम् ।
कुरुचूः । दीप्तवरां कुरुव इत्यर्थः । रजोभिः । ज्योतिरत्र रज उच्यते । सौराभरणादिस्वरजो-
दिव्योक्तिभिः । परोऽर्थैः प्रत्यक्षकृतो भिन्नं वाक्यम् । पुरू^१ बहुनि वरांसि उदकमत्र वर
उच्यते । वृष्टशुद्धानि अमिता धनिमितपूर्वाणि^२ मिमाना उरपादयन्ती । वृष्टि प्रयच्छन्नावित्यर्थः ।
अपः उदकानि धन्वानि मरुदेशान् अति यापः । यातिरयं सास्रज्यादुत्तर्णीतिष्यर्थः । अतीत्य
यापययः । अजान्^३ । अत्र गतिक्षेपणयोः^४ । अपां चेद् विशेषणम् । व्यत्ययेन पुल्लिङ्गा ।
अजा गमनत्वभाविकाः । बहुनि वृष्टशुद्धानि प्रयच्छन्तो^५ गमनत्वभाविकाभिः अग्निः
मरुदेशानपि^६ पावपय इत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० सौ यज्ञम् आ क्रममाजौ शुचिभिः स्वीयैः^१ तेजोभिः स्वस्थल भागम् उदचतुः । पुरूणि
व्रमसो वारकाणि अमितानि तेजसि मिमानौ अपः निरुदकाश्च^२ देशान्^३ रदमीश्च अति यापः । यद्वा
तमांसि हिंसन्तौ आत्मीयान्श्चाद् अतिगमयत इति, रदमीश्च अतिचापः^४ ॥ २ ॥

ता हृ त्यद् वृतिर्यदरंभ्रमुत्स्या धिर्य ऊहयुः शुद्धददवैः ।

मनोजवोभिरिपरैः शयध्वै परि व्यथिर्वाशुपो मर्त्यस्य ॥ ३ ॥

१. अ १, १०५, १. २. भारं मूको. ३. तिसी मूको. ४. पवाभि वि^५ अं; ययामि लभ; इ
(५) ययि ल. ५-६. आस्य वि^६ अं; यो ल ल लभ. ६. एयोः मूको. ७. सावि^७ वि^८ अं; उर
पवि^९ ल लभ. ८. उर मूको. ९. अमितं वि^{१०}. १०. यद्वा मूको. ११. गतिक्षेपणयोः मूको.
१२-१३. ‘कानि...’ (म वि^{११}.) मूको. १२. रावैः मूको. १४. ‘कारव मूको. १५. दशाद् मूको.
१६. ...ताः अं; ‘विशयापावः वि^{१२}; ‘यापावः लभ.

ता । ह । त्यत् । वृत्तिः । यत् । अर्धम् । उग्रा । इत्या । धियः । ऊह्युः । शब्दत् । अर्थैः ।
मनःऽजवेभिः । इषिरेः । श्यथ्यै । परि । व्यर्थिः । टाशुपः । मर्त्यस्य ॥ ३ ॥

स्कन्द० ब्रौं वातुकगुणी स्याः, तौ । ह इति पदप्रणः । खत् तत् प्रति वृत्तिः वर्तन्त्या तस्या-
गमनमार्गेण^२ । यत् कीदृशम् । उच्यते—यत् अर्धम् रथ दित्तसिराद्ध्योः । साद्गुण्याद्
रक्षोभिरादिसितं द्वे उमा! शशुणासुपरि क्रूरो! अपसङ्गो! वा इत्या सत्यनामैवत्^३ । सत्यम् अवि-
संवादिना धियः । 'धीः' (निप २, १) इति कर्मनाम । व्यत्ययेन 'चात्र पृष्ठी । कर्मणा ऊह्युः' बहिरत्र
सामर्थ्यात् प्राप्त्यर्थः^४ । स्वानप्रापणार्थम् प्राप्नुयः । गच्छ इत्यर्थः शब्दत् नित्यम्^५ । केन ।
वस्यैः । कीदृशैः । मनोऽवेभिः मनस इव जयो येषां ते मनोजया अत्यन्तशीघ्रगतया, तैः
इषिरेः प्रार्थनीयैः अत्यन्तोत्कृष्टैः । किमर्थम् । श्यथ्यै । शीघ्रं स्थानार्थः, अमाशयो^६ जलाशय
इति यथा । यावद्विज्येथे त्वयेथे^७ च 'सावद् व्यवस्थानार्थम्'^८ । किञ्च परि 'व्यर्थिः । परीक्षुप-
सर्गप्रवणाद् योग्यक्रियापदाभ्याहारः'^९ । परिवर्ज्येते युवाभ्यां श्लोचः शशुपः । दाशानिति यत्तमाननाम ।
यत्तमानसोपरि मर्त्यस्य मनुष्यस्य । मनुष्यायापि सते यत्तमानाम न^{१०} 'कुर्व्यथ इत्यर्थः'^{११} ॥ ३ ॥

येङ्कट० तौ खलु यवेदे वृत्तिः मार्गं रक्षोभिरादिसितम् आगच्छथः उग्रौ^{१२}, तदानीं सत्यमेव कर्माणि
ऊह्युः^{१३} पश्यः स्तोत्रार्थां नित्यम् अर्थैः । तथा मनोजयैः गमनशीलैरर्थैः यत्तमानस्य शत्रुः
युवाभ्यां परिशयनाय क्रियते, हन्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ता नव्यसो जरमाणस्य मन्मोर्ष भूपतो युयुजानसंती ।
शुभं पृक्षमिपमूर्जं वहन्ता होता यक्षत् प्रतो अधुग् युवाना ॥ ४ ॥

ता । नव्यसः । जरमाणस्य । मन्म । उर्ष । भूपतः । युयुजानसंती इति युयुजानसंती ।
शुभम् । पृक्षम् । इष्यम् । ऊर्जेम् । वहन्ता । होता । यक्षत् । प्रतः । अधुक् । युवाना ॥४॥

स्कन्द० वातुकगुणौ तौ नव्यसः^{१४} 'गु स्तुतौ । 'सर्वथाद्यभ्योऽधुक्' (पाठ ४, १८९) इत्यनुनि प्रत्यये
वर्णोपरजे चैतद्रूपम्^{१५}, नवसन्दस्य वा । अतिनायेन श्रोतुः नवस्य वा श्रोतुः जरमाणस्य
स्तुवतः स्वमूलम् मन्म मननीयं यागकर्म प्रति उप भूपतः समोपे भयतः । उपगच्छत
इत्यर्थः । युयुजानसती योजनस्वभायिकाः ससयः अथा^{१६} ययोःशौ युयुजानसती । कथं च
पुनरागच्छतः । शुभम् पृक्षम् पृथ्वी सम्पर्के । सम्पर्कादिसं^{१७} । सत्यसम्पर्करमित्यर्थः । इष्यं अत्रे च
ऊर्जेम् रसं च वहन्ता प्रापयन्ती । ददवाधित्यर्थः । उपगतौ च सन्ती 'होता यक्षत्'^{१८} यजेते
प्रतः पुराणः अधुक् अद्रोण्या यत्तमानस्य देवतानां वा युवाना सर्वदेव तस्मी^{१९} ॥ ४ ॥

१. इ मूको. २-२. वनिपस्या धिः, वधि...तस्या वि' अ. ३. वं मूको. ४. वृी मूको.
५. साव...मे' मूको. ६-६. चात्र ... मूको. ७. प्रात्ये मूको. ८. नि मूको. ९. देः मूको.
१०. आमथे मूको. ११. कुपे मूको. १२-१२. तापम्य वषाभार्थः मूको. १३-१३. व्यधि...योगिक'
मूको. १४. नासित मूको. १५-१५. कुपेपेलर्षः मूको. १६. उग्रो मूको. १७. 'ह' मूको. १८. नव्यस्य
मूको. १९-१९. अद्रोणी ... मुनि प्राय वर्गं ४' मूको. २०. नासि वि'. २१. सती मूको.
२२-२२. होतव' मूको. २३. तस्मी वि'.

यद् रोदसी प्रदिवो अस्ति भूमा हेळो देवानामुत मर्त्यवा ।

तदादित्या वसवो रुद्रियासो रक्षोयुजे तपुर्घं दधात ॥ ८ ॥

यत् । रोदसी इति । प्रदिवः । अस्ति । भूमि । हेळः । देवानाम् । उत । मर्त्यवा ।

तत् । आदित्याः । वसवः । रुद्रियासः । रक्षःऽयुजे । तपुः । अघम् । दधात ॥ ८ ॥

स्कन्द० यत् इति व्यत्ययेन नपुंसकता । यः हे रोदसी! चावापृथिव्यौ! प्रदिवः अस्ति विश्वे भूमि । बहुवाचदपर्यायोऽयं द्रष्टव्यः । अत्यन्तबहुः हेळः 'हेळते' (निघ २, १२) इति कुप्यतिकर्मा, वस्येदे रूपम् । हेळनं हेळः क्रोधः । कस्य । उच्यते—'देवानाम् उत मर्त्यना दिवमनुष्यपुंसपुंसपर्यन्तो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्' (पा ५, ४, ५६) इति बाहुलकार् पठ्या अयं त्रान्-प्रत्ययः । उत मनुष्याणाम् तत् अत्रापि व्यत्ययेनैव नपुंसकता । तं सर्वं हे आदित्याः! हे वसवः! हे रुद्रियासः! रद्राः! रक्षोयुजे रक्षस्त्वेन युक्तयः । रक्षोरुपाय अस्मच्छत्रव इत्यर्थः । दधात इत् । न च केवलं हेळम् । किं तर्हि । तपुः वापयिन् च 'अघम् पापम् । योऽस्माकं' 'रक्षोरुपायः तस्मिन्' सर्वदेवान् सर्वमनुष्यांश्च क्रोधयत् । तापकेन चापुण्येभ्यो योजयतेत्यर्थः । भवमिमस्य स्वरूपेण रोदस्यादिदेवताका । तस्याऽऽश्विनोः प्रसादेन ययम् अस्माकम् एतत्कुरतेत्येवमाश्विनोर्व्यवस्थेयम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यत् रोदसी! पुराणमूर्तेषु वापपरेषु देवानाम् महत् हेळः विश्वे । क्रोधो हेळः । तद् हे आदित्याः! वसवः! रुद्रियासश्च मरुतः! रक्षो भूत्वा युजानाम् तपनशीलम् अघम् 'कुप्यते' 'अघम् आहननाद्' वापयम् । चावापृथिव्याश्विनौ मरुतः । खोत्रस्य रुवांश्च देवान् याच इति ॥८॥

य ई राजानावृत्तुथा विदधद् रजसो मित्रो वरुणश्चिकेतत् ।

गम्भीराय रक्षसे हेतिमस्य द्रोघाय चिद् वचसे आनवाय ॥ ९ ॥

यः । ईम् । राजानी । अतुऽथा । मिद्रघत् । रजसः । मित्रः । वरुणः । चिकेतत् ।

गम्भीराय । रक्षसे । हेतिम् । अस्य । द्रोघाय । चिद् । वचसे । आनवाय ॥ ९ ॥

स्कन्द० यः मनुष्यः । ईम् इति पादघटान् । राजानी ईश्वरी दीप्ती वा अश्विनौ ऋतुधाः कालेकाले विदधत् । 'विधेम' (निघ ३, ५) इत्यस्य परिधरणकर्मण एतन्नूपम् । परिवरति । मन्त्रश्चभ्रुतेलाङ्गवोऽप्याहायः । तस्य रजसः उदकस्य मित्रः वरुणः च चिकेतत् जानाति । तस्मै 'अश्विनोः' प्रसादेन मित्रो वरुणश्च वृष्टिं ददाति, नान्यथा इत्यर्थः । न च वृष्टिमेव -केवली ददाति । किं तर्हि । गम्भीराय दुस्वभावाय अत्यन्तभीषणाय अत्य तत्रवे रक्षसे रक्षोरुपाय हेतिम् ययम् अथ लोहत्र लक्ष्यं, व्यसनेन च मध्यमः । 'अस्त्विति क्षिपति' । न च रजस एव केवलाय । किं

१. हेळक मूषो २ नास्ति मूषो. ३-३. अघावायमयोऽस्मादे मूषो. ४-४. 'अनु १' मूको.

५. क्रोधव मूषो. ६. चापुण्येभ्यो वि'. ७. 'मति' मूको. ८. अघम् मूको. ९-९. 'अघार'

वि'; 'अन' अ'; अघ (पा) नाहननाद्' स लक्ष. १०. मनुष्य मूको. ११. अश्विनौ मूषो १२-१२. अथ

विधायि वि'.

वर्ति । 'क्षोषाय चित् श्लोभे च वदसे । शान्तर्णातमत्वर्थमेतत् । वचस्विने । मुषैव । वाचाल-
 पेशधः । आनवाय । 'अनयः' (निघ २, ३) इति मनुष्यनाम । अनोरपत्यम् आनयः । कोऽसौ ।
 मनुष्यः । मनुष्यस्य मनुष्य एवापत्यम् भवति, नाश्वो गर्दभो वा । सोऽश्विनो परिचरति,
 तस्मै मित्रो वरुणश्च वृष्टिं ददाति । यथास्य शत्रुः राशसः मनुष्यो वा तं च वरुण
 हन्तीति सप्तस्तार्थः ॥ ९ ॥

थैष्टु० यः इमौ राजानी रजसः शश्विनौ काले परिचरति, यं च पापान्मुक्तो भवत्वयमिति मित्राव-
 रणो जानीतः, स गदनाय रक्षते हेतिम् अस्य विमृजति । अनुरिति मनुष्यनाम, तदीयाय
 श्लोभे वचते चाधवर्षणीयो न भवति ॥ ९ ॥

अन्तरैश्चक्रैस्तनयाय वर्तिर्धूमता यातं नृवृत्ता रथेन ।
 सनुत्येन त्यजसा मर्त्यस्य वनुष्यतामपि शीर्षा ववृत्तम् ॥ १० ॥

अन्तरैः । चक्रैः । तनयाय । वर्तिः । वृद्धता । आ । यातम् । नृवृत्ता । रथेन ।
 सनुत्येन । त्यजसा । मर्त्यस्य । वनुष्यताम् । अपि । शीर्षा । ववृत्तम् ॥ १० ॥

स्कन्द० अन्तरैः^१ अन्तरशब्दः सकृत्कृष्टवचनः । त्वंमृतलक्षणे चैषा दृष्टीया । "सक्रिष्टैः चक्रैः"
 सकृद्वचने^२ तनयाय अपत्यमृतस्य समार्थाच्च^३ वर्तिः वर्तन्या मार्गेण युग्मा दीक्षिमता आ यातम्
 आगच्छतम् नृवृत्ता योऽष्टभिः मनुष्यैरुपेतं रथेन । आगत्य^४ च सनुत्येन । 'सनुतः'
 (निघ ३, २५) इत्यन्तर्हितनाम^५ । तस्मात्स्वाधेयं^६ तद्विदुः । अन्तर्हितेन अत्रकारेण त्यजसा
 "त्यजः" (निघ २, १३) इति^७ क्रोधेनाम । क्रोधेन मर्त्यस्य । यदुपचतस्य स्वाने इदमेकवचनम् ।
 अस्मच्छनुमृतातां मनुष्याणां वनुष्यताम्^८ 'वनुष्यतिहेमित्त्वर्था'^९ (या ५, २) । प्रताम् अस्मान्
 "अपि शीर्षा"^{१०} शिरांश्चपि, किमुत अन्याम्यहानि । "ववृत्तम्" 'वृत्ति' (निघ २, १९)
 इति वषट्कर्मा । अस्व^{११} यद्गुह्यन्तर्वेदे रूपम् । "पुनःपुनः तिन्तम्"^{१२} ॥ १० ॥

थैष्टु० सक्रिष्टैः चक्रैः^१ पुत्राय मार्गं दीक्षिमता आ गच्छतम् मनुष्ययुक्तेन रथेन "यत्र दातुम्"^२ ।
 अन्तर्हितेन^३ क्रोधेन मर्त्यं हित्सां राक्षसानाम् "शीर्षाणि अपि ववृत्तम्"^४ तिन्तम्^५ ॥ १० ॥

आ परमाभिः मध्यमाभिर्नियुद्धिर्यातमवुमाभिर्नर्याक् ।

दृब्धस्य चित् गोमंतो वि व्रजस्य दुरो वर्तं गृणते चित्रराती ॥ ११ ॥

आ । परमाभिः । व्रतः । मध्यमाभिः । नियुद्धभिः । यातम् । अवुमाभिः । अर्वाक् ।
 दृब्धस्य । चित् । गोमंतः । नि । व्रजस्य । दुरं । वर्तम् । गृणते । चित्रराती इति चित्रराती ॥

१-३. 'लो वि'. २. 'मं वि' अ. ३. स्थिति मूको. ४. श्लोभे मूको. ५. 'लो ल लभ;
 'लोप वि' अ. ६. नास्ति मूको. ७-७. 'श्वेय तै. मूको. ८. 'वृत्ति'. ९. समार्थावाच वि'.
 १०-१०. च स्तु तदि स्थानित्वान् मूको. ११. तस्मात्स्वाधेयं मूको. १२-१२. स्थितिः मूको.
 १३. मनुष्यनाम मूको. १४. 'निरति' मूको. १५-१५. अति लीला मूको. १६-१६. ववृत्तम् अस्व
 मूको. १७-१७. पुनः... मूको. १८. ति मूको. १९-१९. अन्तर् वि' ल लभ. २०. अर्वा'
 वि' अ. २१-२१. 'अपि ववृत्ति', 'ववृत्ति' अ. 'ववृत्त ल लभ. २२. तिन्तम् मूको.

स्कन्द० 'आ परमाभि' इति आ ह्यस्य यातमित्याख्यातेन सम्यग् । आ यातम् हे अश्विनौ' परमाभि
 उत्कृष्टाभि उत 'मभ्यमाभि अनुस्कृष्टाभि अवमाभि निकृष्टाभि' । या काश्चन युवयोर्विडवा
 शोभना अशोभनाश्च ताभि सर्वाभिरित्यर्थः । अर्वाक् असदभिमुखम् । किञ्च दृक्हस्य चित्
 दृक्स्वार्पिं दुरुद्धादस्य गोमत्र उदकवत मजस्य मेघस्य दुर द्वाराणि । अथवा गोभान् मजो
 गोष्ठ तस्य द्वाराणि वि वर्तम् वर्तते इत्यस्य गतिकर्मणोऽन्तर्गतित्यर्थमेव रूपम् ।
 विवर्तयतम् उद्धाटयतमित्यर्थः । गृणते स्तुवते ममापीय । मद्ग वृष्टिं वा दातु मेघस्य, 'गा
 वा' दातु स्वगोष्ठस्य द्वाराणुद्धाटयतमित्यर्थः । हे चित्ररातो । विचित्रदानौ' ॥ ११ ॥

षेड्डुट० आ यातम् अभिमुख त्रिप्रमाणै अर्थे । दृक्स्य अपि पशुमत मजस्य द्वाराणि विद्वृत्तानि
 कुरुतम् स्तुवते हे चित्रदानौ' इति ॥ ११ ॥

'इति पञ्चमाष्टके अष्टमाध्याये द्वितीयो वर्गः' ॥

[६३]

'भरद्वाजो वाईरपत्य ऋषि । अश्विनौ देवता । त्रिष्टुप् छन्द, एकादशी एकपदा त्रिष्टुप्' ।

कृ० त्या वल्लू पुरुहुताद्य दूतो न स्तोमोऽविद्वन्मस्वान् ।

आ यो अर्वाङ्नासत्या ववर्त प्रेष्टा ह्यसंथो अस्य मन्मन् ॥ १ ॥

क० त्या । वल्लू इति । पुरुहुता । अथ । दूत । न । स्तोम । अविद्वद् । नमस्वान् ।

आ । य । अर्वाक् । नासत्या । ववर्त । प्रेष्टा । हि । असंथ । अस्य । मन्मन् ॥ १ ॥

स्कन्द० क० स्थान त्या तौ वल्लू स्तुतयौ शिवो वा पुरुहुता बहुभिराहुषौ अथ दूत न
 दूत इवात्मदीय स्तोम अविद्वद् विद्व ज्ञाने । जानीयान् नमस्वान् हविल्लोणेताशेन
 सयुक्तः । यथा राजाऽन्यत्र वा 'प्रेषित दूत' काश्चिनो पश्येदित्यर्थः । य स्तोम किं
 कृतवान् । उच्यते—य अर्थेक अस्मदभिमुखम् नासत्या नासत्यनामानो' न वा असत्यो'
 सत्यो एव अश्विनौ आ ववर्त पूर्वेष्वपि कालेष्ववर्तितवान् । 'पर पाद प्रत्यक्षकृत' । प्रेष्टा हि असंथ
 अविशयन शिवो शुभाम् असंथ स्य अस्य अस्मदीयस्य स्तोमस्य मन्मन् । मन्मन्वितर्किकमा'
 (तु निप ३, ४) । छान्दसत्वाद् अधिकरणस्य मनिन् प्रत्ययः । मन्मन्ते स्त्वन्ते यत्र देवा 'स मन्मन्
 यद् तस्मिन्' ॥ १ ॥

षेड्डुट० क० 'तौ वल्लग्नशीली' बहुभिराहुषौ अथ' रम्यवहित' दूत इय मदीय स्तोमः हविषा
 सयुक्तो विद्वद् य स्तोमोऽभिमुख नासत्यो आ ववर्तयति । तुरीय पाद प्रत्यक्ष । श्रियतमो
 हि भवथा' अस्य शोभु स्तुतौ ॥ १ ॥

११ आत् सूको २१ मि अनुस्कृष्टाभि अवमाभि नि' सूको ३ 'स्यापि सूको ४ नास्ति
 वि' ५ णो ७' सूको ६६ गायो सूको ७७ नास्ति सूको ८ 'मनेन वि' ९ संयुक्त
 सूको १० १० 'तादृता सूको ११ नाश्रया' वि' नास्त्यौ' वि' अ १२ न त्यौ सूको
 १३ १३ '९१ वा' शक्यश्रवा सूको १४ मन्मन्तोऽवर्तितकर्म सूको १५ मन्मि' सूको
 १६ देवता वि' १७ नास्ति सूको १८ १८, आ अ तु ल त् सू' १९ एष सूको
 २० 'प्रोदो' सूको २१ अरते सूको

अरं मे गन्तं हवनायास्मै गृणाना यथा पिवाथो अन्धः ।

परिं ह त्यद् वर्तिर्याथो रिपो न यत् परो नान्तरस्तुत्यात् ॥ २ ॥

अरम् । मे । गन्तम् । हवनाय । अस्मै । गृणाता । यथा । पिवाथः । अन्धः ।

परिं । ह । त्यत् । वर्तिः । याथः । रिषः । न । यत् । परः । न । अन्तरः । तुत्यात् ॥२॥

स्कन्द० अरम् पर्याप्तम् गन्तम् कुद्धोऽन्धं गभिराहृषीं द्रष्टव्यः । आगच्छतु मे मम स्मृतम् हवनाय अस्मै । 'गव्यर्धकर्मणि' (पा २.३.१२) इत्येवंपा द्वितीयार्थे चतुर्थी । धाद्धानमिदं प्रति गृणाना स्तूयमानौ । कथं च । यथा पिवाथः अन्धः सोमलक्षणम् । अत्रम् । आगत्य च परि याथः परित्येव उपेत्येतस्य स्थाने । याथः इत्यपि लोट्थे लट् । उपयातम् उपगच्छतम् । ह इति पदपूरणः । त्यत् त्वत् तद्गमदीयं यज्ञकर्म वर्तिः वर्तन्त्या । यो ह्युपगमनाहः पन्थास्तेनेत्यर्थः । यत् कीदृशम् । उच्यते—रिषः अरिष्टम् हिंसितृषणादिः न यत् परः विप्रकृष्टः न अपि अन्तरः सखिहृष्टः । तुत्यात् हिंसितुं शक्नोति । अविमुचं यदित्पथः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अरम् मे गच्छतम् इदं ज्ञानं श्रोतुं स्तूयमानौ । यथा पिवाथः सोमम्, तथा वा गच्छतम् । मार्गं हिंसकान् परिहरन्ती याथः । न यत् वर्तिः वृत्त्यः । तिरस्ति । न अपि सखिहृष्टः ॥ २ ॥

अकारि वामन्धसो वरीमन्नस्तारि वर्हिः सुप्राप्यन्तमम् ।

उत्तानहस्तो युवपुर्वेवन्दा वां नक्षन्तो अद्रय आञ्जन् ॥ ३ ॥

अकारि । वाम् । अन्धसः । वरीम् । अस्तारि । वर्हिः । सुप्राप्यन्तमम् ।

उत्तानहस्तः । युवपुः । ववन्द । आ । वाम् । नक्षन्तः । अद्रयः । आञ्जन् ॥ ३ ॥

स्कन्द० अकारि कृतम् वाम् युवयोरधाय अन्धसः निर्धारणं एषा षष्ठी । अन्नरयं मध्ये वरीम् अन्धसत्वाद् कर्मण्ययं मन्त्रिप्रत्ययः^{११}, इष्टश्राप्रतिषेधः^{१२} । वरीण्यं सोमरसलक्षणम् । अस्तारि स्तौषी च वेद्याम् वर्हिः सुप्रागगतम् अतिधायेन सुप्रगमम् । सुक्षोपसर्पमित्यर्थः^{१३} । अयं च उत्तानहस्तः । उत्तानौ हस्तौ यस्य स उत्तानहस्तः । कृवाशलिः युवपुः युष्मत्कामः स्तोता ववन्द स्तौति । वाम् युवां युवयोरधाय नक्षन्तः न्याःपुवन्तः अद्रयः अभिपवन्नायापः आ आञ्जन् अङ्गिर्यन्तपर्यः अक्षणाथो वा । आभियुष्येन व्यञ्जयन्ति अद्रयन्ते^{१४} वा । यः सोमस्य रसस्तमभियुष्यन्तो व्यक्तीकुर्वन्ति, अद्रयन्ते वा तेनेत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अकारि युवयोः सोमस्य पूर्णं पात्रं वरणीये यज्ञे । स्तौषी च वर्हिः^{१५} सोमने प्रगमने पश्यात्यन्तं भवति । धनदानार्थम् उत्तानहस्तः सुष्मत्कामः स्तौति । यज्ञं न्याःपुवन्तो^{१६} प्रावाणम् वाम्^{१७} सोमरसैः^{१८} आ उन्धन्ति^{१९} ॥ ३ ॥

१. लोकेलं विं अ; सोमेतं विं. २. वर्तिर्याथि. ३-३. उपगमनइतिनेनं मूको. ४. 'दृष्टे' विं. ५. 'सो मूको. ६. 'यः मूको. ७. 'तिरका' मूको. ८. 'सो विं' अं. ९. 'रसः दूरसः अं. १०. अन्धस्य मूको. ११. मन्त्रि' मूको. १२. इ...रवा' मूको. १३. 'पर्वणि' मूको. १४. प्रथाने मूको. १५. वर्हिः मूको. १६. 'वरीणो विं' अं ल. 'वरीणा ल. १७. वर मूको. १८-१८. रीरणि मूको.

ऊर्ध्वो वामधिरंध्वरेष्वस्यात् प्र रातिरेति जूर्णिनीं घृताचीं ।

प्र होतां गुर्वमना उराणोऽयुक्तं यो नासत्या हवीमन् ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वः । वाम् । अग्निः । अध्वरेषु । अस्यात् । प्र । रातिः । एति । जूर्णिनीं । घृताचीं ।

प्र । होता । गुर्वमनाः । उराणः । अयुक्तः । यः । नासत्या । हवीमन् ॥ ४ ॥

स्कन्द० ऊर्ध्वः वाम् युवयोर्भाय अतिः अध्वरेषु यज्ञेषु अस्यात् स्थितः । प्रज्वलित इत्यर्थः । प्र एति प्रज्वलति आहवनीये प्रति रातिः दानम् । कस्य । सामर्थाद् हविषः । जूर्णिनी 'जूर्णि' (निच २, १५) इति^१ क्षिप्रनाम । जूर्णिवेव । जूर्णिनी, स्वार्थिकः । क्षिमा घृताची उपस्तरणाभिघातणश्रुतेनाभ्यक्ता । न केवला रातिः^२ । किं तादं । प्र होता होताऽपि प्रैति होतृसदने^३ प्रति गुर्वमनाः गुरी उद्यमने । स्तुतिक्रियामां उद्यतचित्तः उराणः उरुशब्दात् तत्करोतीतिष्यन्ताद् शानचि^४ एषद्रूपम् । बह्वीः स्तुतीः कुबन्द् । यः किं कृतवान् । उच्यते—अयुक्त यः । युजिरत्रान्तर्जोतपयर्थः, उरपूर्वाभि^५ च द्रष्टव्यः । यः स्वयं प्रति^६ गमनाय उद्योक्षितवान् । कम् । उच्यते—नासत्या नासत्यो युवाम् । केन । उच्यते—हवीमन् भवेऽयं मनिन्-प्रत्ययः^७, इद् च जानदसत्वाद् । आह्वानेन ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ऊर्ध्वः युवयोः होमाय यज्ञेषु अग्निः अस्यात् उद्विष्टित् । प्र ज्वलति च हविषो दात्री क्षिमा श्रुः । प्र विष्टते च होता उद्वरणमनाः उरु स्तोत्रे युवाणः । यः अधिनो युक्तो अकरोद् हवने ॥ ४ ॥

अग्निं श्रिये दुद्धिता सूर्यस्य रथः तस्थौ पुरुभुजा श्रुतोतिम् ।

प्र मायाभिर्मिथिना भूतमत्र नरां नृतुं जनिमन् युज्ञियानाम् ॥ ५ ॥

अग्निं । श्रिये । दुद्धिता । सूर्यस्य । रथम् । तस्थौ । पुरुभुजा । श्रुतोतिम् ।

प्र । मायाभिः । मिथिना । भूतम् । अत्र । नरां । नृतुं इति । जनिमन् । युज्ञियानाम् ॥ ५ ॥

स्कन्द० अग्नेतिहासमाचक्षते—सूर्यस्य दुद्धितं देवा वरयामासुः । त ऊतुः 'अग्निं धावामः । यो नो लेप्यति'^१ तस्येव मविष्यतीति । वाम् अधिनी मियतुः । सा जिताश्रियोः रथम् आसरोहेति । तद्देशिद्वेष्यते—'अग्निं श्रिये दुद्धिता' इति । श्रिये अग्निद्वयं दुद्धिता सूर्यस्य सूर्यपुत्री सूर्यो रथम् अग्निं तस्थौ अभ्यतिष्ठत्^२ । आसरोत्सर्पः । हे पुरुभुजा ! बहूनां हविषाम् अभ्यवहतांरो !^३ पादपित्तारो ! वा स्तोत्रणाम् । कीदृशं रथम् । उच्यते—श्रुतोतिम् बहुवृत्तिम् । अग्निस्त्वेष्योऽन्वेष्यो रथेष्यः^४ दीपवदभित्थः । किञ्च मायाभिः अतिशयश्रीभिः प्रज्ञाभिः हे मायिना ! ज्ञापन्ती ! प्र भूतम्^५ । 'लड्येऽयं लुट्' । प्रभवयः । इन्नाथे हृत्सर्पः । हे नरा !^६ मनुष्याकारो ! 'हृद्' । नरंनदीकौ !^७ अत्र जनिमन् । जयन्ते यत्र स्तुतयो 'हवीणि वा स जनिमा'^८ यज्ञ इहाभिधेतः । अस्मिन् यज्ञे अशियायाम् यज्ञार्हणाम् । अस्माकम् यज्ञकारिणामित्थः ॥ ५ ॥

१-१. अग्निं मूको. २. नासित्ति वि. ३. रातिः मूको. ४. होतुं दानं मूको. ५. 'नि-शानच' एतः मूको. ६. उर्' मूको. ७. प्र ... मूको. ८. 'निर्' मूको. ९-९. आश्रियामवानी नै मूको. १०-१०. नासित्ति मूको. ११. 'धायप्रदतांरो मूको. १२. मृतम् मूको. १३-१३. लड्ये व ... यज्ञ ... एति ... मूको. १४-१४. वृ (नृ वि.) ... नदीनी मूको. १५-१५. हवीणि अग्निमा मूको.

वेङ्कट० अथ तस्यै ह्यर्थम् सूर्यस्य दृष्टिता युवयोः रथम् हे बहुभोजनौ! बहुगमनम् ।
 प्र समवतम् अत्र कर्मभिः सत्कर्मवन्तौ! हे नेतारौ! नयनशीलौ! प्रादुर्भावे देवानां स्वदेवरे ॥ ५ ॥

इति पञ्चमाष्टके प्रथमाध्याये तृतीयो वर्गः ॥

युवं श्रीभिर्दृशताभिराभिः शुभे पुष्टिर्मुह्युः सूर्यायाः ।

प्र वां वयो वपुपेऽनु पत्तन् नक्षत् वाणी सुष्टुता धिष्ण्या वाम् ॥ ६ ॥

युवम् । श्रीभिः । दृशताभिः । आभिः । शुभे । पुष्टिम् । ऊह्युः । सूर्यायाः ।

प्र । वाम् । वयः । वपुषे । अनु । पत्तन् । नक्षत् । वाणी । सुऽस्तुता । धिष्ण्या । वाम् ॥

स्वयन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते—सूर्या नाम सवितुर्दृष्टिता । तामश्विनौ सोमस्य^१ राजे वरयामासतुः^२ ।
 तां स इदौ । तदेतत् सूर्या^३ वक्ष्यति—‘सोमो^४ बहुदुरभवदश्विनास्तामुमा^५ वरा’ (भा १०, ८५, ९)
 इति । तां लब्ध्वाम् अश्विनौ सर्वाभिः श्रीभिः परमया च सोमया युक्तं चक्रतुरिति । तदेत-
 दिहोचक्षते—युवं श्रीभिः इति । सह योगलक्षणात् ‘सर्वत्र तृतीया । युवम् युवाम्’ श्रीभिः दर्शताभिः
 आभिः - सर्वलोकप्रसिद्धाभिः सर्वाभिः सह शुभे पद्यर्थे चतुर्थेऽप्य । शोभनायाः^६ पुष्टिम् । सममां तां
 परमां शोभामित्यर्थः । ऊह्युः प्रापितवन्तौ कृतवन्तावित्यर्थः । कथ्याः । सूर्यायाः । किञ्च वाम्
 युवयोः स्वभूत्याः वयः । वेतिमत्यर्थः । गन्तारः अश्वाः वपुषे ‘वपुः’ (निघ १, १२) इत्युदकनाम ।
 वृष्टिकक्षणेदकार्थं प्र अनु पत्तन् प्रकृषेणादुगच्छन्ति । कम् । सामर्थ्यात् मेवम् । नक्षत् व्याप्नोति
 वाणी स्तुतिलक्षणा वाक् सुष्टुता वर्तयेवं क्तः प्रत्ययः श्रान्दसत्वात् । सुष्टु स्तोत्री हे धिष्ण्या! धिष्णा
 वाक् तस्याः पुत्री! अपत्ये यः प्रत्ययो ब्रह्मण्यः । अथवा धीरिति ‘प्रशानाम । आः’ । कौ वेष्टने ।
 धीर्वेष्टयित्री सर्वार्थप्रहणसमयां यदोस्त्री धिष्ण्यौ^७ । धिष्ण्यात्रेव ‘धिष्ण्यौ’ । सर्वज्ञादित्यर्थः^८ ।
 कं व्याप्नोति । इत्येते—वाम् युवाम् । स्तोत्रभिश्च युवां स्तूपेये^९ इत्यर्थः । अथवा वाणीति
 नक्षितलक्षणा वामभिरेव । सुष्टुतेत्यपि ‘कर्मण्ययं क्तः प्रत्ययः’^{१०} । अथा मेवमनुगच्छन्ति, युवामपि
 सुष्टु ‘स्तोत्रभिः स्तुतौ’^{११} नक्षितलक्षणा वाक्^{१२} व्याप्नोति । युवामपि तैरर्थैर्ह्यन्यमात्स्य मेवस्य
 शब्दे शृणुय इत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० युवम् धीनिः दर्शनीयाभिः आभिः शोभायै पोषणम्^१ ऊह्युः सूर्यायाः । प्र अनु पत्तन्
 अश्वाः^२ वाम् शोभायैम् । तदानीं व्याप्तौ स्तोत्रभिः सुष्टु स्तुत्या वाणी वाम् हे धिष्णाहो!
 स्तुतयौ^३ ॥ ६ ॥

१. समकं वि' अ' ल, लीक' लज. २-२ नाशित मूको. ३. रतोमाय वि'. ४. वारवा' अ.
 ५. दसे वि' अ; वसे वि'. ६-६. वपु...स्य ('वपु' वि': पू' 'म' अ) वरश्विनौ तासु ('तु वि') भा
 मूको. ७-७. *अनु तृतीया; युग मूको. ८. शोभनया वि' अ. ९-९. ज्ञानाय वि' अ. १०. धिष्ण्यौ
 मूको. ११-११. निष्ण्यौ...क्ष' मूको. १२. स्तुपे मूको १३ १३. ईश्वर...ल ('श्वर वि' अ.) म' मूको.
 १४-१४. 'भिक्षा मूको. १५. वा मूको. १६. पूष' वि' अ'. १७. शारा मूको. १८. 'तौ रथ
 वि' अ'.

आ वां वयोऽश्वासो वहिष्ठा अ॒भि प्रयो॑ नासत्या वहन्तु ।

प्र वां रथो॑ मनोजवा असर्जि॑पः पृ॒क्ष इ॒पिधो॑ अनु॒ पूर्वाः ॥ ७ ॥

आ । वाम् । वयं । अश्वास । वहिष्ठा । अभि । प्रयं । नासत्या । वहन्तु ।

प्र । वाम् । रथं । मनं । उजवा । असर्जि । इप । पृक्ष । इपिधं । अनु । पूर्वा ॥ ७ ॥

स्कन्द० आ वाम् वय वा युवा वय गन्तार अश्वास भवा वहिष्ठा अतिशयेन योदार ।
अभि प्रय हविर्लक्षणमग्न प्रति हे नासत्या । आ वहन्तु । वाम् युवयो स्वभूत रथ
अपि मनोजवा मनस इह जवो वेगो यस्य स मनोजवा । अत्यन्त शीघ्रगतिरित्यर्थः ।
प्र असर्जि^१ सृज विसर्जं । प्रकर्षेण विसृज्यताम् । प्रेषतामित्यर्थः । किं प्रति । उच्यते— इप
हविर्लक्षणा पृक्ष । पृची सम्पके । सम्पचनीया । भक्षणयोग्या इत्यर्थः । इपिध । इपु इच्छया
मित्यस्यैतद्रूपम् । प्राथमार्हा । उत्कृष्टा इत्यर्थः । अनु 'लक्षणेऽपम्भूतास्थान' (पा १,४,९०)
इत्येवमय कर्मप्रवचनीय प्रतिशब्देन समानार्थः । पूर्वा पूतकाळा । भक्षणयोग्यानुत्कृष्टानि
च पूर्वमपि यानि वयम् उपकल्पितवन्त एव तानि हवीषि प्रतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० आ^१ वहन्तु वाम् गन्तारोऽथा बोद्धवता सोम प्रति हे नासत्यौ^२ । प्र असर्जि युवयो
मनोवेग^३ रथ अन्नानि सम्पचनीयानि^४ यद्गुनि सोमादीनि प्रति स्तोत्रभिरैपणीयानि^५ । इपेरिषि^६
नामकरण इति ॥ ७ ॥

पुरु हि वां पुरुभुजा दे॒ष्णं धे॒नुं न॒ इ॒षं पि॒न्वत॑मसंक्राम् ।

स्तुत॑श्च वा मा॒ध्वी सु॒ष्टुति॑श्च॒ रसा॑श्च॒ ये वाम॑नुं॒ रा॒तिम॑गमन् ॥ ८ ॥

पुरु । हि । वाम् । पुरुभुजा । देष्णम् । धेनुम् । न । इषम् । पिन्वतम् । असंक्राम् ।

स्तुतं । च । वाम् । माध्वी इति । सुस्तुति । च । रसा । च । ये । वाम् । अनु । रातिम् । अगमन् ॥ ८ ॥

स्कन्द० पुरु हि वाम् । हि शब्दो यस्मादर्थे । यस्मात् पुरु यद् वाम् युववा हे पुरुभुजा ।
यद्गुना हविषामभ्यवहतांती^१ पालयितांती^२ वा यजमानानाम् देष्णम् दानम् । यस्मात्
प्रभूतदायिनी^३ युवामित्यर्थः । तस्मात् धेनुम् शोभीम् गाम् न अस्मभ्यम् इपन् अन्न
च पिन्वाम् क्षारयताम् । दत्तमित्यर्थः । अथवा धेनुमिति इप एव दियोपणम् । येद् वाने ।
पानेन चात्रोपभोगयोग्यता लक्ष्यते । "धेनुम् उपभोगयोग्याम्" इत्यम् असंक्राम् असंक्रामणीम् ।
वाधशीलम् अन्नपायिनीमित्यर्थः । अथवा सामानेषु न क्रामतीत्यसंक्रा । "नसामनयनवमगमो विद्"^४
(पा ३,२,९७) । विद्बनोऽनुनासिकत्वाऽऽन (पा ६,४,८१) । 'समानस्य कन्दति' (पा ६,३,८४)
इति 'समाध । समेष्वान्ताम्'^५ अस्मत्सजातैःप्राप्तपूर्वामित्यर्थः । किञ्च स्तुत वा स्तोत्रारथ

१. नास्ति मूको २ अवशि मूको ३ पाती मूको ४. नास्ति मूको ५. 'नी वि',
वली लक्ष्म ६ संरथं वि' लक्ष्म ७ 'पणीय मूको ८ 'रिषी मूको. ९ 'वान ('वा वि',
पा वि') ११ मूको. १० प्रभूत मूको ११ धेनु उप' मूको. १२-१२ 'कम' मूको
११ ११ 'वा' यस्' मूको

ये केचित् प्रविश्या ते सर्वे वाम् युवयो द्वे माधी। मधुन पूर्णो माध्वः। सोऽम्यौ। इति। उत
 दत्तः। 'यो ह वाम् मधुनो ददिरादितो रथर्षण। तद धिवतमधिना' (शु. ८, ५, १५)
 इति मन्त्रान्तरे' दर्शनात्। तद्वन्तौ' माधी। 'छन्दनीयानवी' (पञ्चा ५२, १०९) इति
 मत्वर्थे ईकारः। सुष्टुति च सोमना च या काचित् स्तुति ता सर्वा युवयोरेव। रसा
 च सोमलक्षणा ये वाम् युवयो रातिम् दानम् अतु अमनन् अनुगच्छन्ति। 'युवान्या
 ये' प्रदीयन्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥

षेष्टुष्टं द्वे ऋभोजनौ' बहु हि युवयोर्दत्तस्य धनं तावद् वसन्त्य श्रीयानम् शम्भुम्
 असह्यमणम् भवपामि धरतम्'। स्तोत्रार च युवयो सन्ति, सुष्टुति च द्वे मदधितारौ'।
 तथा रसा सोमा च सन्ति, ये युवयो धनम् अनु गच्छन्ति। दीयन्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥

उत मं ऋजे पुरस्य रथ्वी सुमीळ्हे श्रुतं पेरुके च पृका।

शाण्डो दाद्विरिणितः स्मदिष्टीन् दर्श वशासं अभिपार्चं श्रुयान् ॥ ९ ॥

उत। मे। ऋजे इति। पुरस्य। रथ्वी इति। सुसमीळ्हे। श्रुतम्। पेरुके। च। पृका।
 शाण्ड। दात्। द्विरिणितं। स्मत्सदिष्टीन्। दर्श। वशासं। अभिपार्चं। श्रुयान् ॥ ९ ॥

स्कन्द० उत शब्दोऽप्यर्थः। अपि च युष्मत्प्रसादेन मे मह्यम् ऋजे ऋतुनामिन्वौ द्वे वरुषे
 पुरस्य पुरयो नाम राजा शाण्डस्य भू, तस्य दरभूते। 'त जित्वा स्वायत्तीकृते इत्यर्थः'। रथ्वी
 'रथ्वी। श्रिमगाभिन्वापित्तर्ष'। सुमीळ्हे। मिद संक्षेपे। सुय सिन्धवे यत्रात्मा तद् सुगीढ
 तीर्थं किञ्चित्। न च केवले द्वे हस्ववदये। किं तर्हि। शतम् पान्यत्। ऐरुके च यत्र पीयते
 यन्निन्नुदकं 'तत् पेरुके' तीर्थमेव किञ्चित्। तस्मिन् च पठान्यस्तानि शाण्ड नाम राजा दात्
 वृचयान्। न येतान्देव। किं तर्हि। द्विरिणितं द्विरप्यवयोऽश्वात्। सुयर्गमण्डिताश्च अधानित्यर्थः।
 कीदृशान्। स्मदिष्टीन् 'कात् स्वयमिति' 'पयौवी'। दिशिर्दानीर्ष'। स्वयमव दश्वान्
 दानयोग्यान्। शयवा स्वच्छन्द प्रशस्तपर्याय। प्रशस्तदानान्। किन्तु। दश। कीदृशान्।
 यशासं। यशा वश्या तत्सदृशान्। अस्करत्तस्य, यत्पत्त इत्यर्थः। अभिपार्चं। पृच
 सेवापान्। 'यथा यथाऽधारेण' इच्छति' शनै रीय वा तथा तथा योक्तव्यम्'।
 श्रुयान् महताः ॥ ९ ॥

षेष्टुष्टं अपि च मह्यम् ऋतुनामिन्वौ पुरस्य वशसन्धिचन्वौ' तीक्ष्णामिन्वौ वदन्' तथा'
 च सुमोदयद्वन्तानो' अश्ववहद्वन्तानि तत् महात्वा यश्च शाण्ड तस्म राजा प्रायच्छद्
 द्विरप्यवद्वृत्तान् शोभनातिवेदान् अश्वान् दश च यशा शानुनामिसीदुन्' दर्शनीयान्
 दातांश्चेत्यपि। युवयो' प्रसादलभ्यमिदमिति ॥ ९ ॥

१. पूर्वे मूको न मन्वा वि; मन्वा वि' म ५ ती मूका ४४ इति मन्वरे मूको
 ५ तद्वत् मूका ६६ व मूको ७ 'तम मूका ८ एति म' त एव ९. म' १०
 १०-१० एति' ते मूको ११ ११. त एति' मूको १२ १२ त मूको १३ १३ एता
 ए' मूको १४ १४ ए' वि' मूको १५ एता' मूको, १६ इति मूको १७ ती वि'
 मूको १८ 'प्रसवे' मूको १९ वसते वि' म', इत्ये पते एव २० व मूको २१. ए'
 इति मन्वा मूको, २२ 'शुभनामिन्व' वि' म', २३. ती मूको

सं वां श्रुता नासत्या सहस्राश्वानां पुरुषन्थां गिरे दात् ।

भरद्वाजाय वीर नू गिरे दादृता रक्षांसि पुरुदंससा स्युः ॥ १० ॥

सम् । वाम् । श्रुता । नासत्या । सहस्रां । अश्वानाम् । पुरुषन्थाः । गिरे । दात् ।

भरद्वाजाय । वीर । नु । गिरे । दात् । हता । रक्षांसि । पुरुदंससा । स्फुरिति स्युः ॥ १० ॥

स्कन्द० वाम् इति पद्यनिर्देशात् प्रसादेनेति यावन्नक्षेपः । युवयोः प्रसादेन हे नासत्या । शतानि च 'सहस्राणि च अश्वानाम्' पुरुषन्थाः नाम राजा गिरे गृणातीति गीः 'लोता, तस्मै' सम् दात् सम्यग् दत्तवान् । कषै । उच्यते— भरद्वाजाय मह्यम् । हे वीर ! स्वल्पेनेदमेकत्रचनम् । वीरी ! दूरी ! । न च बिलम्बितवान् । किं तर्हि । नु क्षिप्रमेव मह्यम् गिरे मदात् । किञ्च सुस्मरप्रसादेन हता हतानि अस्मच्छत्रुभूतानि रक्षांसि हे पुरुदंससा ! बहुकर्माणौ ! स्युः भवेयुः ॥ १० ॥

वेङ्कट० राम प्रापच्छत्रु युवयोः स्तोत्रे अश्वानाम् शतानि सहस्राणि च नासत्यौ ! पुरुषन्थाः नाम राजा भरद्वाजाय क्षिप्रं हे वीरी ! । द्विवचनं ह्यसम् । हतानि रक्षांसि भयन्तु हे बहुकर्माणौ ! ॥ १० ॥

आ वां सुप्ते वरिमन्त्सूरिभिः प्याम् ॥ ११ ॥

आ । वाम् । सुप्ते । वरिमन् । सूरिभिः । प्याम् ॥ ११ ॥

स्कन्द० 'वाम् युवयोः' प्रसादेन सुप्ते सुप्ते वरिमन् । कर्मण्यर्थं 'ममिन् प्रत्ययः' । वरणीये प्रार्थनीये उरुर्ध्वे सूरिभिः सोऽग्निभिः पुत्रपौत्रैः कस्त्विमिर्वा सह 'आ स्याम्' भाभिमुष्णेन भवेयम् । सपुत्रपौत्रादिपरिवारः । उरुर्ध्वं सुखं प्राप्नुयामित्यर्थः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० एकपदा । युवयोः सुप्ते विस्वृते सोऽग्निभिः पुत्रादिभिः सह भाभिमुष्णेन स्याम् ॥ ११ ॥

'इति पद्यमाहके प्रथमाध्याये षण्णो वर्गः' ॥

[६४]

'भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः । उषा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः' ।

उदुं श्रिय उषसो रोचमाना अस्थूरपां नोर्मयो रुदन्तः ।

कृणोति विश्वा सुषथा सुगान्यभृद् वस्वी दक्षिणा मधोनी ॥ १ ॥

उद । ऊँ इति । श्रिये । उषसः । रोचमानाः । अस्थुः । अपाम् । न । ऊर्मयः । रुदन्तः ।

कृणोति । विश्वा । सुषथा । सुगानि । अभृत् । ऊँ इति । वस्वी । दक्षिणा । मधोनी ॥ १ ॥

स्कन्द० "उदु ध्रिये" उपस्थे' द्वे" । उपोदेवत्ये द्वे एते सूक्ते । उदित्पुपत्तर्गः अस्तुतिवाक्यातेन सम्बन्धयितव्यः । उ इति पदपर्यायः । ध्रिये प्रकारालक्षणायै । कृत्स्नस्य जगतः प्रकाशानार्थमित्यर्थः । उपसः एकस्यामेव पूजनायै बहुवचनम्, अययवभेदापेक्षं वा । रोचमानाः उदु वस्तुः उरिषताः । कथं च पुनरुक्तता । अगाम् न उदकस्येव कर्मणः कश्चनः । यथा नयां सरसि वा महीम् उदकोर्मय भाण्डव्य 'कूलं निष्कन्तः' उदराच्छेद्युः, तद्वद्व स्वभासा' कृत्स्नं जगदाप्लाव्य तमसि प्रत्य उद्वृत्ता' इत्यर्थः । उद्वृत्त्य च कृणोति 'इयम् एकवद्भावेनैव उपसः स्तुतिः' । करोति उपाः विधा सर्वाणि सुपथा शोभनाः पन्थानः सुपथानि जान्दसत्वात् नपुंसकता । सुगानि सुगमनानि । 'ये केचन' शोभनाः तान् सर्वां प्रकाशयन्ती सुगमनान् करोतीत्यर्थः । 'अभूत् भवति' च । उ' इति पदपर्यायः । वस्वी । वसुशब्दः प्रशस्तपर्यायः । प्रशस्ता दक्षिणा । दक्षतेरस्ताहकर्मण एषद्रूपम् । उरसाहकरी मनुष्याणाम् । उद्वृत्तायां कृणोति मनुष्याः स्वकर्मसूतादं कुर्वन्ति, भतः 'सैषाम् उरसाहकरी' भवतीत्युच्यते । मपोती धनवती । उपा द्वि देयतात्वात् 'ह्वेनैव वा धनेन' इतिर्लक्षणेन वा, यत्रमानेन वा तदधिपतित्वाद् धनवती ॥ १ ॥

येकूट० उदु विवृण्ति श्रव्यंम् उपसः दीप्यमानाः अपाम् 'इव कर्मणः' श्रेतवर्णाः । नयेकवद्भाद — करोति विधानि सुवनानि शोभनमार्गाणि शोभनगमनानि च । प्रावृत्तायाम् उपसि भवत्युदारारणां प्रशस्ता धनवती दक्षिणा ॥ १ ॥

भद्रा ददृक्ष उर्विया वि भास्युत् ते शोचिर्भानवो धामपत्नम् ।
आविर्वक्षः कृणुपे शुम्भमानोर्षो देवि रोचमाना महोभिः ॥ २ ॥

भद्रा । ददृक्षे । उर्विया । वि । भासि । उत् । ते । शोचिः । भानवः । धाम् । अपत्नम् ।
आविः । वक्षः । कृणुपे । शुम्भमाना । उर्षः । देवि । रोचमाना । महोभिः ॥ २ ॥

स्कन्द० भद्रा' कल्याणी दृक्षे इत्यसे त्वम् उर्विया । प्रथमैकवचनस्य अयमित्यादादेतः । 'उर्वी च' विवृणोती' वि भासि दीप्यसे । ते तत्र शोभिः वीरिभिः भानवः रश्मयश्च धाम् सुलोकर् उदु अपत्नम् उरसतमित्ति । गणकन्तीत्यर्थः । किञ्च आविः प्रकाशम् वक्षः आत्मीयम् उरः' कृणुपे करोषि त्वम् शुम्भमाना शोभमाना हे उपः ! देवि ! रोचमाना दीप्यमाना महोभिः 'महोभिः । कैः' । सामर्थ्यात् तेजोभिः ॥ २ ॥

येकूट० भद्रा इत्यसे' त्वम् कमिता' च वि भासि । तस्याः ते शोभिः भानवः च 'उदु वपाम्' धाम् प्रति । त्वम् आविः कृणोषि वक्षः शोभमाना हे उपः ! देवि ! दीप्यमाना तेजोभिः ॥ २ ॥

१. उपसि सूको. २. कव मेव सूको. ३. कश्चनः सूको. ४. महा सूको. ५-५. त्वमित्या ('नि...वि...')नः सूको. ६. नादित वि'. ७. उदु सूको. ८. 'येनभावे' सूको. ९-९. वे... सूको. १०-१०. नपु... पति सूको. ११. नादित सूको. १२-१२. वेवा' सूको. १३-१३. 'प्रावृत्ताये' सूको. १४-१४. रमे ...मव वि' नः' इव कर्मणः लक्षण. १५. भद्रा इव वि'. १६-१६. ... च सूको. १७-१७. विवृणोती' वि' नः' विवृणोती' वि'. १८. उदु सूको. १९-१९. नर...कैः वि' ; नरकैः वि' न. २०. ...ते वि' नः' इत्यर्थे ल लक्ष. २१. भनी सूको. २२-२२. उद्वृत् वि' ; उद्वृत् नः' ; उद्वृत् ल लक्ष.

ददन्ति सीमरुणासो रुद्रन्तो गावः सुभगासुर्विषा प्रथानाम् ।
 अर्धं जन्तुं शूरं अर्धेनैव शत्रून् बाधते तमो अजिरो न वोळ्हा ॥ ३ ॥

ददन्ति । सीमा । अर्धणासः । रुद्रन्तः । गावः । सुऽभगासु । उर्विषा । प्रथानाम् ।
 अर्धं । अर्धं जन्तुं । शूरः । अस्ताऽश्व । शत्रून् । बाधते । तमः । अजिरः । न । वोळ्हा ॥ ३ ॥

स्कन्द० यदन्ति सीमां स्वयंतः अर्धणासः आरक्तवर्णाः रुद्रन्तः य एषाम् अवहनसम्पन्ने^१ वर्तते असुरादि^२
 कश्चिन् तम् निगन्त इत्यर्थः । के वदन्ति । उच्यते— गावः 'उत्ताः । ताश्च' के वदन्ति । उच्यते—
 सुभगाम् सुधनाम् उपसम् उर्विषा 'उरुम् प्रथानाम् भक्तिविस्तीर्यनागाम्' । स्वनासा इच्छं तद्गद्
 प्वाऽनुधतीमित्यर्थः^३ । उद्यमाना य अप ईजते । ईज गतिदुरस्रयोः^४ । सामर्थ्याद्यान्तर्गतवर्षा^५ ।
 अपगमयति तमोसि शूरः अस्ता इव शत्रून् । 'अमु शेषणे' । शूरो य 'इपूर्णां शेषा सः वर्षा'
 शत्रून् अपगमयति तद्गत् । अपगमय्य च बाधते पीडयति । 'विनाशमतीत्यर्थः' । कम् । तमः
 अन्वकारम् । क इव । उच्यते— अजिरः^६ न वोळ्हा । अजिरमिति क्षिणानाम् । एषा क्षियो
 बोधा वदन्, किञ्चिद् बाधते तद्गत् ॥ ३ ॥

पेद्दुष्ट० यदन्ति यानां समन्ततः अर्धवर्णाः ज्वलन्तः^७ गावः^८ सुधनां विस्तीर्णा प्रथमानाम् । अप-
 गमयति^९ तमोसि शूरः वोडेव शत्रून् । तेषम्^{१०} तमः बाधते दिग्गन्तं प्रापयति, यथा क्षियो
 भारत्य बोधा भारं देशान्तरं प्रापयति ॥ ३ ॥

सुगोत तै सुपथाः पर्वतेष्ववाते अपस्तरसि स्वमानो ।

सा न आ वद पृथुयाममृध्वे रथि दिवो दुहितरिपयर्ष्यै ॥ ४ ॥

सुगो । उत । ते । सुपथाः । पर्वतेषु । अवाते । अपः । तरसि । स्वमानो इति स्वमानो ।

सा । नः । आ । वद । पृथुऽयाम् । अमृध्वे । रथिम् । दिवः । दुहितः । उपपर्ष्यै ॥ ४ ॥

स्कन्द० उत ते तत्र इषा सुगमेगानि इषया शोभन्तः । 'पन्थानः पर्वतेषु । तेषु^१ सर्वेषु न तत्र
 गतिमतिदम्पोऽरिच इत्यर्थः । "इषम् पृथुयाममृध्वेनैव उपस." स्तुतिः । अवाते आतरहितसि फाले अपः
 वृष्टिदृष्टान्मुदकानि तरसि । इ पृथ्वनसंतरणयोः । पृथ्वने गमनम्, पृथ्वतेमैत्वर्षत्वात् । सामर्थ्या-
 द्यान्तर्गीतवर्षः । आतरयति गमयति पातयति । "विनाश्वनुगादकेन वृष्टदृष्टकानि वर्षत्येवेत्यर्थः"^२ ।
 अपया । आतदादेशे गमनवचनः । सा गतिगन्धनयोःरिषत्त्वाद् ननुसक्रे भावे कः । अविद्यमानं वातं
 गमयं परिरम् सोऽवातः, तरिमन् । अमृध्वे । 'वेत्तचिद्गतत्वे' पर्वतादिपदेते^३ स्वं पृष्टनुदकानि

गमयत्येवेत्यर्थः । 'हे स्वभानो! स्वभावेनैव दीक्षित्यस्याः' नाभरणसम्बन्धादिनिमित्ता सा स्वभानुः ।
 सखाः सम्बोधनं हे स्वभानो! इति । देव्यरूपासि सा नः 'अस्मभ्यम् आ वह प्रापय' ।
 देहीत्यर्थः । हे पृथुयामन! पृथुगामिनि! शश्वे! महति! रयिम् धनम् । हे दिवः दुहितः!
 इत्यथै इषु इच्छायामित्यस्यैतद्रूपम् । एषितुं प्रार्थयितुम् । किम् । सामर्थ्याद् हवीषि । दत्ते
 धने वषं 'युष्मान्मे हवीषि' प्रतिवास्याम् इत्येवमर्थमित्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तत्र वेजसाऽपि च शिलोचयेऽपि क्षेत्राणि सुगमानी सुपयानि च भवन्ति । किञ्च
 सद्गमनसाधनवर्जिते निरालम्बने देवे अन्तरिक्षम् (४. निप १, ३) तरति सुभूतनीसे ! सा अस्माकम्
 'आ वह' पृथुगामने ! दर्शनीये ! रयिम् हे दिवः दुहितः ! एषणीयम् ॥ ४ ॥

सा वह योक्षभिरवातोपो वरं वहसि जोषमनु ।
 त्वं दिवो दुहितर्या हे देवी पूर्वहूतौ मंहना दर्शता भूः ॥ ५ ॥

सा । आ । वह । या । उक्षाऽभिः । अवाता । उपः । वरम् । वहसि । जोषम् । अनु ।
 त्वम् । दिवः । दुहितः । या । ह । देवी । पूर्वहूतौ । मंहना । दर्शता । भूः ॥ ५ ॥

सरस्व० 'सा स्वम् आ वह प्रापय महाम् । कम् । सामर्थ्याद् धनम् । या त्वम् वर्याभि-
 क्षम् । अवाता अप्रतिगता' महद्विरभैरगतापि स्वस्थानस्यैव सती' हे उपः! वरम् प्रार्थितं
 यजमानानाम् वहसि प्रापयसि । ददासीत्यर्थः । 'कदा । जोषम् अनु' । जोषमिति उपलेः
 काण्डिकर्मणो रूपम् । काण्डिरिच्छेति पर्वती । इच्छाम् अनु । इच्छानन्तरमेवेत्यर्थः । त्वम् दिवः
 दुहितः । या । ह इति पदप्रत्ययः, चायं वा । या च त्वं हे दिवो "दुहितः! देवी देवनीला"
 पूर्वहूतौ" पूर्वाह्णने पूर्वस्मिन्नपि फाटे आहूता मंहना दारिणी । कीर्त्तनी पुनर्दात्री । दर्शता
 दर्शनीया । अत्यन्तोत्कृष्टेत्यर्थः । भूः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सा त्वम् आ वह धनम्, या त्वम् उक्षभिः सागता अवाता अयक्षिता सती उपः!
 वरम्' स्तोत्रम्. वहसि' स्तोत्र्याम् इच्छानन्तरम् । या त्वम् हे दिवः दुहितः! देवनीला
 भवसि, सा तं पूर्वाह्णने' प्राग्देवे मंहनीया दर्शनीया च भवसि ॥ ५ ॥

उत् ते वर्यथिद् वसतेरपप्तन् नरश्च ये पितृभाजो व्युष्टौ ।
 अमा सुते वहसि भूरि वामसुषो देवि दाशुषे मर्त्याप ॥ ६ ॥

उत् । ते । वर्यं । चित् । वसतेः । अपप्तन् । नरः । च । ये । पितृभाजः । विडुष्टौ ।
 अमा । सुते । वहसि । भूरि । वामम् । उपं । देवि । दाशुषे । मर्त्याप ॥ ६ ॥

१-१. एवम...ग (य वि.) वी ३५१ मूको. २. नासि वि. ३. १-१. १-१...५ मूको.
 ४-४. सु...रि मूको. ५-५. भाद मूको. ६-६. सा नरकोषं सामर्थ्याऽदरेः मूको. ७. अतगावि, अगता
 वि' अ. ८. मणि मूको. ९-९. ...मनु मूको. १०-१०. इति... मूको. ११. पूर्व पूर्व' मूको.
 १२. मन्त्र वि' अ'; परं हस. १३. अहारा वि, अहारा अ'; वरसि सख. १४. पूर्वो...पं वि अ';
 पूर्वो वाने एव हस.

स्कन्द० उक्तं वयः । इयं प्रथमे^१ (ऋ १, १२४, १२) व्याख्यातार्था ॥ ६ ॥

वेङ्कट० गतेति (इ. ऋ १, १२४, १२) ॥ ६ ॥

^२इति पञ्चमाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चमो वर्गः^३ ॥

[६५]

^४भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः । उपा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः^५ ।

एषा स्या नो दुहित्वा दिवोजाः क्षितीरुच्छन्ती मानुषीरजीगः ।

या भानुना रुशना राम्यास्त्राया तिरस्तमंसधिवक्तृन् ॥ १ ॥

एषा । स्या । नः । दुहिता । दिवः०जाः । क्षितीः । उच्छन्ती । मानुषीः । अजीगुरिति ।

या । भानुना । रुशना । राम्यास्तु । अत्रायि । तिरः । तमंसः । चित् । अक्तृन् ॥ १ ॥

स्कन्द० एषा स्या सा नः अस्मान् प्रति दुहिता । कस्य । दिवोजाः दिवः सहासाज्जाता । दिवो दुहितैस्वर्गः । न च 'केवलान् अस्मान्' । किं तर्हि । क्षितीः मनुष्यजातीश्च मानुषीः मनुष्येषु भवाः । यावत्पुः काश्चन मनुष्येषु भवाः प्राङ्गणादिमनुष्यजातयः । अजीगः जिगातिर्गिरतिकर्मो वा, गृणातिकर्मो वाऽग्यत्र । इह तु सामर्थ्याद् गत्यर्थः । अस्मान् अस्यांश्च सर्वानेव मनुष्यान् प्रति गच्छतीत्यर्थः । या भानुना रश्मिलक्षणैश्च तेजसा रुशता हिंस्ता राम्यास्तु 'राम्या' (निघ १, ७) इति रात्रिनाम । रात्रिषु अत्रायि प्राचोते । किं रुशता । उच्यते—तिरः । 'तिरः सतः' इति अप्राप्तस्य^६ (या २, २०) । नामनी । अप्राप्तस्यापि अनुपजातस्यापि । कस्य । तमंसः । विद्-शब्दस्तु पदपरः । अक्तृन् तमंसः या 'अभिन्त्यक्तपत्ता ऋषि रुशतेत्यर्थः' । अथवा 'अक्तृन्' (निघ १, ७) इति रात्रिनाम । अक्तृन्विति 'तमंस इति' वा^७ विपर्ययेण दृष्टवैकच्यनद्वितीयावहुवचने द्रष्टव्ये । अप्राप्तान्यपि तमांसि रात्रेः^८ सवन्तीनि रुशतेत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० सा एषा नः दिवो जाता दुहिता मानुषीः प्रजाः वि उच्छन्ती उज्जनागार । उपसि हि मानुष्यः प्रजाः निर्गच्छन्ति । या भानुना ज्यङ्गता रात्रिषु शायते तमः तिरः कुर्वती^९ रक्षांसि चेति ॥ १ ॥

वि तद् ययुररुणयुग्मिभ्रश्चैत्रं भान्त्युपसंरुचन्द्ररथाः ।

अग्रं यज्ञस्यं बृहतो नयन्तीर्वि ता वाधन्ते तम् ऊर्षीयाः ॥ २ ॥

वि । तत् । युयुः । अरुणयुक्ऽग्निः । अर्षैः । चित्रम् । भान्ति । उपसं । चन्द्ररथाः ।

अग्रम् । यज्ञस्यं । बृहतः । नयन्तीः । वि । ताः । वाधन्ते । तमः । ऊर्षीयाः ॥ २ ॥

स्कन्द० 'तद्यजद्भ्रतेयोर्षीयाधंतमन्वो यच्छन्दोऽप्राप्त्याहर्षयः'^{१०} । यद् अरयन्तदुर्ममपर्वतशिलारादि तद्

१. नयेते मूको. २-२. भासित मूको. ३-३. केवला वि. ४. 'तिरिति कर्म मूको. ५. गृणाति कर्म मूको. ६-६. गितस मूको. ७. प्राणाय मूको. ८-८. 'अपय ता अग्निः' मूको. ९-९. भासित मूको. १०. भासित वि. ११. सतेः मूको. १२. 'वैनि वि' अः' तीट इदं' लज्ज; 'वंन्ती ल. १३-१३. 'यो' 'त' मूको.

वि मयु विविधम् उपसो मच्छन्ति । केच । अहणयुभिर् अष्टे । किञ्च विचम् भान्ति, वि वा
 वाचन्ते इति सच्छन्तुतेर्षच्छन्दोऽध्याहार्यं । वा विविधं पूवनीय वा दीपयन्ते उपस
 चन्द्ररा । 'चन्द्रचन्दते' कान्तिरुर्मण' (वा ११,५) । कान्तरथा । अग्रम् अन्त समाप्तिम्
 महास्य वृद्धत् । द्वितीयाथेऽत्र पठ्ये । महान्त मज् उपोविष्टोमादिम् नयन्ती- प्रापयन्त्य
 प्रकान्तस्य महत्स सोमवागास्य समाप्तिम्, ता' ऊर्ध्वाया रात्रे 'तम वि वाचन्ते' ।
 वास्मादिर्वाधिते तमसि प्रातर्ये प्रकान्त सोमपाग मुख सनाति वास्वदीत्येधमर्ष' तमो
 वाचन्त इत्यर्थ ॥ २ ॥

पेङ्कट० वि मच्छन्ति तदानीमेव यदा चच्छन्ति आहणयुक्ते' अष्टे । विचम् च भान्ति' उपम
 कान्तरथा' । प्रथितस्य' यत्स्य अग्रम्' मयन्त्य वि वाचन्ते ता उपसो रात्रे तम ॥ २ ॥

श्रवो वाज्मिषुमूर्जे वहन्तीनि द्राशुपं उपसो मर्त्याय ।

मघोनीवीरवत् पर्यमाना अर्जे धात विधृते रत्नमद्य ॥ ३ ॥

श्रव' । वाज्म' । इषुम् । ऊर्जेम् । वहन्ती । नि । द्राशुपे । उपसु । मर्त्याय ।

मघोनी । वीरवत् । पर्यमाना । अर्जे । धात । विधृते । रत्नम् । अद्य ॥ ३ ॥

स्थान्० धन कीर्तिम् वाजम् अपहितमप्येतत् सामर्थ्याद् बलनाम । बल च इषम् अद्य च ऊर्जेम्
 रस च पठती प्रापयन्त्य । दृश्य इत्यर्थं । 'कर्मै । नि' द्राशुपे । गीत्युपसो' धनुषपरदस्येण
 धातेत्यप्यधातेन सम्बन्धवितन्व । हर्षेपि दत्तवद्य पर्यमाना हे उपस । मर्त्याय मनुष्याय
 मघोनी धनवत्य वीरवत् पर्यमाना । 'अर्जे' (निप २,२१) इत्येष्टधर्मज्ञो । यथा वीरो
 राजा अन्यो' वा कश्चित् कस्यचिद् ईशितो' तद्गमम ईशाना 'अद्य दृश्य नि धात'
 निपमेव धत्त' विधृते परिचरते रत्नम् धन च अद्य अस्मिन्नहनि ॥ ३ ॥

पेङ्कट० कीर्तिं बलम् अद्य' रस च प्रापयन्त्य नि धत्त द्राशुपे मर्त्याय हे उपस । धनवत्य वीरवत्परवत्
 मघोनीय रक्षणम् शमणीयम् परिचरते मह्यम् अद्य ॥ ३ ॥

इदा हि वी विधृते रत्नमस्तुदा वीराय द्राशुपं उपासः ।

इदा विप्राय जर्तते यद्गुक्था नि ष्म मावते वहथा पूरा चिद्व ॥ ४ ॥

इदा । हि । वी । विधृते । रत्नम् । अस्ति । इदा । वीराय । द्राशुपे । उपसु ।

इदा । विप्राय । जर्तते । यद् । उक्था । नि । ष्म । मावते । वहथा । पूरा । चिद्व ॥ ४ ॥

१. चच्छन्ते वि' अ, चच्छन्ते वि'. २. नास्ति मूर्को ३. ३. नास्ति मूर्को ४. वाण
 धीते १०१' मूर्को ५. देव' मूर्को ६. म' वि' ७. 'वा वि' अ' ८. अदि तव वि' अ',
 प्रतिपत्त्य छ छम ९. नास्ति वि' १०. १२. अ नास्ति मूर्को ११. 'ला' मूर्को १२. म' म' मूर्को
 १३. 'वि' मूर्को १४. 'अ' म' १५. वि' अ, म' धात वि' मूर्को. १६. इष मूर्को. १७. अ'
 वि' अ'.

स्कन्द० यदिति तृतीयपादस्थो यच्छब्द पूर्वोरपि पादयोरनुपकृत्य । यत् इदा' इदानीम् । हि इति पदपूरण । व युष्माकम् 'विधत्ते परिचरते परिचरितुरर्थाय' रत्नम् धनम् अरित । यत् परिचरित्ते दातु स्थापितमित्यर्थ । यद् इदा इदानी वीराय दाशुव । वीर स्तुतिकर्मणि शूर, दाधान् वामान, तदर्थम् हे उपस । यत् च इदा इदानीम् विप्रय जरते मेधापिन स्तोत्रार्थाय । केन गरते । उच्यते— उपमा उच्यै स्तोत्रे । मच्छब्दधृतेरत्च्छब्दोऽप्याहार्य । तत् नि स्म गाथते यद्द्व स्मेति 'पदपूरण । नित्यमेव' यद्द्व प्रापमथ मावते । 'वतुष्पकरणे' युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्ये उपसत्प्रदानम्' (पावा ५,० ३९) 'इत्येवमथ सादृश्ये यत्तु । मत्सहस्राय' । अथवा 'माच्छन्द. प्रमाच्छन्द' 'प्रतिमाच्छन्द' (मा १४, १८) इत्यादिमन्त्रेषु 'छन्दश्चान्दसामानाधिकरण्येन' प्रयोगदर्शनात् माशब्द 'छन्दोविशेषवचन' तद्वत् । छन्दोविशेषे स्तोत्रे मल्लमित्यर्थ । पुरा चित् चिदित्युपमायै (तु या १४) । पुरेव' । ययैव पूर्वस्मिन् काले' तद्द्व इदानीमपीत्यर्थ ॥४॥

वेङ्कट० इदानीमेव व' परिचरते रत्नम् अस्ति दातुम्, इदानीम् वीराय दाशुव हे उपस । इदानीमव मेधापिन स्तुवते, यदा उच्यते' भवन्ति, इदानीमेवेति । तथा नि वद्द्व मावते स्तोत्रे धनम् पुरा चित् तदानीमेव' ॥ ४ ॥

इदा हि तं उपो अद्रिसानो गोत्रा भवामङ्गिरसो गृणन्ति ।

अथर्केण विभिदुर्ब्रह्मणा च सत्या नृणामभवद् देवद्वृतिः ॥ ५ ॥

इदा । हि । ते । उप । अद्रिसानो इत्यद्रिसानो । गोत्रा । गोत्रम् । अङ्गिरस । गृणन्ति ।

नि । अर्केण । विभिदु । ब्रह्मणा । च । सत्या । नृणाम् । अभवत् । देवद्वृतिः ॥ ५ ॥

स्कन्द० 'इदा इदानीम् । हि शब्द पदपूरण' । ते एव स्वभूतान् हे उप । अद्रिसानो । अद्रय अभिव्यवायण ते खान्यस्ते समुच्छ्रिता सोमाभिव्यवायुशिक्षता यस्या 'साद्रिसानु' । 'या त्वम् सोमैरिज्यस' इत्यर्थ । उस्या सम्योधान हे अद्रिसानो' इति । गोत्रा' । गोत्राशब्दोऽय मरुपि 'सङ्गोरथात्, इतिउक्तवचन' (पा ४, २, ५०, ५१) इत्येव समूहविशेषे' गगामेव समूहोऽन्वाख्यायते', तथापि यथा प्रकृतो वीणाया प्रवीण इत्येव प्रकर्मविशेषेऽपि' 'अ-वाक्याय मान प्रकृत्यर्थयो मरुति, तथाय समूहविशेषोऽन्वाख्यायमान समूहपर्यायो' दृष्टव्य । कुत पृष्ट । गगामिति शब्दान्तरेण 'समूहवाचिना गगाम् उपादानात्' । समूहान गगाम् अङ्गिरस रूपय गृणन्ति स्तुवन्ति अर्केण अर्पणीयान् ब्रह्मणा मन्त्रण । किञ्च वि पिगिदु विभिन्दन्ति । विभेदन

- १ यदा वि' २-२ विधत्ते ३८' मूको ३ ३ उपमा मूको ४ ४ 'ग यवेव वि' अ, 'या । यवेव वि' ५ हेतुप्रक' मूको ६ ६ 'मथ यत्त' मूको ७ नास्ति मूको ८-८ 'च्छन्द' मूको ९ छन्दस' मूको १० रवन्त' मूको ११ 'न्दावि वच' मूको १२ पुरीव मूको. १३ नास्ति वि' १४ ६५ मूको १५ यथा वि' अ' १६ ह्यपि मूको १७ 'मेव वि' अ' १८ १८. १९ १८' मूको १९ यामात् मूको २० सोऽद्रि' मूको २१ २१ या पी मूको. २१ गो मूको २३ २३ अथगोया न अथश्वेत्येव समूहविशेष मूको २४ 'दे त्या' मूको २५ प्रकलविशेषे' वि'. २६ २६ 'गान पर्यायो मूको २७ १०. समूह' गगाम' मूको

नाम दानार्थमेकदेशस्य 'वृषधरकरणम् । दानार्थं' तद्गोसमुद्देश्य एकदेश. वृषक् कृत इत्यर्थः ।
किञ्च सत्या फलविस्वादादरदिता गृणाम् अन्येषामपि मनुष्याणाम् अभवद् भासीत् देवहृतिः
तद् देव्या आह्वानम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट इदानीम् ते हे उषः । धात्रियमाणसमुत्पिङ्गतदेशे* । ग्नाम् अथभूतानां नामानि स्तोत्रपत्राः अहितः
गृणन्ति । वि विभिदुः च अन्यकारं हृषिषा स्तोत्रेण च त्वां परिचरन्तः । तथा ररच्युदितार्था
सत्यः भवति मनुष्याणाम् यज्ञः ॥ ५ ॥

उच्छा दिवो दुहितः प्रत्नवध्नो भरद्वाजवद् विधते मघोनि ।

सुवीरं रयिं गृणते रिरीक्षुग्यायमार्थिं धेहि श्रवो नः ॥ ६ ॥

उच्छ । दिवः । दुहितरिति । प्रत्नवध् । नः । भरद्वाजवत् । विधते । मघोनि ।

सुवीरम् । रयिम् । गृणते । रिरीक्षि । उच्छुग्यायम् । अर्थि । धेहि । श्रवः । नः ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'जच्छ विद्यास्य' तमांसि हे दिवः दुहितः । प्रत्नत् पुराणवद् नः 'अस्मदो ह्रयोव'
(पा १, २, ५९) इत्येवम् एवद् एकस्मिन्नेव बहुवचनम् । ममापार्थ । न च पुराणवदेव केवलम् । किं
यदि । भरद्वाजवत् च । निधते परिचरतोऽपार्थम् । तथा पूर्वेषाम् अर्याणां 'यथा च गमैव' भरद्वाज-
स्वार्थम् पूर्व शुष्टवत्यसि उद्दद् इदानीमपि 'परिचरतोऽर्थांश्च व्युच्छेद्येत्पुत्रायर्था' । हे गयोनि ।
धनवति । किञ्च सुवीरम् 'शोभनैर्धरिः पुत्रैः' पौत्रैश्चेत्तम् रयिम् धनम् गृणते स्तुवते मह्यम्
रिरीक्षि देहि । उक्तयाम् बहुषु पुत्रपौत्रादिषु गन्तु । पुत्रपौत्रानुगतित्यर्थः । अथवा बहुषु
धनादिषु विनियोगं गन्तु । सर्वधर्मादिविनियोगात्समर्थमित्यर्थः । अर्थि धेहि 'अधिपरी धनर्थकी'
(पा १, ४, १२) इत्येवम् अधिगण्यः कर्मप्रवचनीयः यद्परणः । देहि श्रवः अहम् नः
अस्मभ्यम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'च्युच्छ देवो!' हे दिवः दुहितः । उषः!० अस्मभ्यम् प्रलेभ्य! इव । तत्रैवाऽऽह—
भरद्वाजवत्! स्तुवते मह्यं हे धनवति! । तथा पुत्रपौत्रकुलं धने च मह्यं स्तुवते देहि । तथा
बहुभिर्येषम् अहम् अस्मभ्यम् अपि धेहि ॥ ६ ॥

*इति पञ्चमाष्टके प्रथमाध्याये षष्ठो वर्गः ॥

[६६]

*भरद्वाजो वार्हस्पत्य कवि । सत्यो देवता । त्रिदशु उन्द. ॥

वृषन्तु तर्षिक्रिपुं चिदस्तु समानं नाम धेनु पर्यमानम् ।

मतीष्वन्वद् द्रोहसे पीपायं सकृच्छुक्रं दुदुहे पृश्निरुधः ॥ १ ॥

१-१. वृषन्तु...यां मूको. २. शयमानं मूको. ३-३. लय मूको. ४. परि...य वि' अ; परि...य...
वि'. ५-५. कथं नम य वि'. ६-६. 'पीपाय'...यच्छु' मूको. ७-७. 'पिशिरीः'...ये मूको ८. १ वि
मूको. ९-९. 'द्रोहसे' क लयः; 'स्तुच्छुक्रं' वा'; 'उधे' वि', उच्यते इति क प्रस्तावः. १०. 'यका' मूको.
११. 'ये' मूको. १२. 'द्रोहसे' मूको. १३-१३. नास्ति मूको.

वपु । नु । तत् । चिकित्से । चित् । अस्तु । समानम् । नाम । धेनु । पर्यमानम् ।
मेतेषु । अन्यत् । दोहसे । पीपाय । सृष्टत् । शुक्रम् । दुदुहे । पृथि । ऊर्ध्वम् ॥ १ ॥

स्कन्द० “ वपुर्द्वे तदं मासत सूणमुत्तरम् ” । मरुद्देवत्वमेतत् पूर्वाभ्यामुपस्थाभ्यामुत्तरम् । वपु 'वपु'
(निघ १ १२) इत्युदकनाम । वृष्टिर्लक्षणमुदकम् । नु क्षिप्रम् तत् चिकित्से शाशुरथाय अस्तु
भवतु । पतरित्यर्थः । यत् कीदृशम् । उच्यते—समानम् तच्छब्दश्रुतेर्वृष्टन्दीऽप्याहार्यम् । यत्
सर्वप्राणिसाधारणम् नाम । 'नाम' (निघ १, १२) इति उदकनाम, 'सामर्थ्याच्चान्तर्जातण्यथोऽत्र
नमि । नमकत्वजमाहारार्थम् । उदकमेव' पार्थिवेन रजसा संसृष्टमित्यर्थः । धेनु भिन्वते^२
प्रीणनार्थस्येदं रूपम् । प्रीणयित् पर्यमानम् पठत् । कथं प्रीणयित् । उच्यते—मेतेषु । पृथ्वे
सप्तम्येया । मनुष्याणाम् । अयत् पृथग्भूतम् । सामर्थ्यात् पार्थिवानुदकात् । यच्च दोहसे दोहनार्थम्
पीषान् भक्षिमार्त्सैर्भौमान् रसान् आदायाऽऽदाय आप्यादयति । आप्याद्य च सकृत् त्वरत्तरत्
सकृदेव । यथास्तेय, नान्यस्मिन् काल इत्यर्थः । शुक्रम् सुकृष्णम् दुदुहे दोग्धि क्षारयति पृथि धौ
(तु या २, १४) मरुता माता ऊर्ध्व ऊर्ध्वगानीय मेधम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० रूप क्षिप्र तच्छब्दे प्रादुर्भवतु समानाकारम्, सत्ता हि मरुत, पदार्थाना नामक
प्रीणयित् सदा गच्छत् । किं उदित्याह—मेतेषु अयत् एकदेश तस्य रूपस्य मर्यानामभिलषि
तदोहनार्थम् पृथि पीपाय । दिवि चान्यदेवेषु सकृत् पृथि आत्मीयम् ऊर्ध्व शुक्रम् दीहस्यस्य
दुदुहे इति ॥ १ ॥

ये अग्रयो न शोशुचिधाना द्विर्पत् त्रिर्मूर्तो वावृधन्त ।

अरेणवो हिरण्ययांस एषां साकं नृग्यैः पौंस्येभिश्च भूवन् ॥ २ ॥

ये । अग्रयं । न । शोशुचन् । धाना । द्वि । यत् । त्रि । मूर्तं । वावृधन्त ।

अरेणव । हिरण्ययांस । एषाम् । साकम् । नृग्यै । पौंस्येभि । भूवन् ॥ २ ॥

स्कन्द० ये मरुत अग्रयं न अग्रय इव शोशुचन् दीप्यन्ते धाना दीप्यमाना । न च सकृत् ।
किं उदित्याह । द्वि च त्रि च । पुन पुनरित्यर्थः । यत् ये च मरुत वावृधन्त शरीरेण
पीपेय च परिशुद्धा । यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्द एवामित्यनेन समानाधिकरणोऽप्याहार्यः । तेषाम्
एषाम् अरण्य भूत्वितिहा । 'अमलिना इत्यर्थः' । हिरण्ययास हिरण्यया । कः सामर्थ्याद्
रथा । किञ्च एते मरुत साकम् सह वृगणे सेनाएक्षौर्बलैः पौंस्येभि च सामर्थ्यलक्षणैश्च
बले भूवन् उररत्ता । उररत्तित एव प्रभृति ते "एते मरुत सेनाभि" सामर्थ्येन घोषेवा
इत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० य अग्रय इव काष्ठे समिध्यमाना दीप्यन्ते भस्मकृता । ये च प्रादुर्भूता द्वि द्विगुणम्

१ १. "देव एवं उदकमेव मूको २ पिबेते मूको ३ "परमेतद वि" ४. तस्य मूको
५ त रत्त मूको ६ वष मूको ७ "देवेषु वि" ८. अन्वय जयो वि" ९ "मित्यपि
करेण वि" १० १०. अलि ('वि') ना शक्यत मूको ११ ११ पर सेनाभि मूको

नि त्रिगुण च महत् वावृधन्त । रेणुमरिता द्विरुभया रथा १५ एताम् १, वे साकम् धनै बलैश्च १
प्रदुर्भवन्ति ५ २ ॥

रुद्रस्य ये मीळहृषः सन्ति पुत्रा यांश्चो नु दाधृन्निर्मरध्वै ।

त्रिदे हि माता महो मही पा सेत् पृथिः सुभ्वेर्त्तु गर्भमाधात् ॥ ३ ॥

रुद्रस्य । ये । मीळहृष । सन्ति । पुत्रा । यान् । चो इति । नु । दाधृनि । निर्ध्वै ।

त्रिदे । हि । माता । महो । मही । सा । सा । इत् । पृथि । सुभ्वे । गर्भम् । आ । अधात् ॥३॥

स्कन्द० रुद्रस्य ये भरत मीळहृष सेवतु । यर्षितुरित्यर्थ १ । सन्ति भवन्ति पुत्रा । यान् च । उ
नु इति पदपूर्णा । दाधृनि एम् धारणे । साधु धारयित्री भरध्वै १ हृभृन् धारणपोषणयो ।
उदरेण धारयितुम् त्रिदे शतवती । हि पदपूर्णः । माता जनयित्री । क्विदशात् । उच्यते — म
महत । कीदृशी । उच्यते — मही सा । उच्यते द्रुतेर्यच्छन्दोऽप्याहाय । या महती सा । विदित्वा
च सा इत् । इच्छन्दोऽग्र पवार्ये । सैव पृथि सुभ्वे १ महदर्थं एतत् द्रष्टव्यम् । महत्पुत्रे गर्भम्
गर्भभूतान् आ अधात् दधातिधारणार्थं । आभिसुरत्वेन धृतवती । अस्या ऋच उच्यते
पच्छन्दश्चुते १ तथा १ त इहमा १ इत्यत्र च तच्छ द्रुते अनयर्कवाक्यता ॥ ३ ॥

षेड्ड० रुद्रस्य सेवतु १ ये भवन्ति पुत्रा । यान् च एव धारयन्नाया दि भरणाय भवति १ न
श्रियते । तेषाम् माता प्रख्याताऽऽसीत् महतीऽपि मही सा पृथि । ता १ एव १ सोमनभवना १
मरुतणाय गर्भम् आहितवती ॥ ३ ॥

न य ईपन्ते जनुपोऽया न्वर्हन्तः सन्तोऽवधानि पुत्रानाः ।

निर्यद् दृहे शुचयोऽनु जोपमनु श्रिया तन्वमूक्षमाणाः ॥ ४ ॥

न । ये । ईपन्ते । जनुपं । अया । नु । अन्तरिति । सन्ते । अवधानि । पुत्राना ।

नि । यद् । दृहे । शुचयं । अनु । जोपम् । अनु । श्रिया । तन्वम् । उक्षमाणा ॥ ४ ॥

स्कन्द० न ये मह्य ईपन्ते पालयन्ते जनुप पदमेधुते प्रभृतीति वाक्यरीच । नमन
एव प्रभृति अया १ एतेर्य् जन्दसत्वात् १ १ प्रत्यय प्रातिपदिकत्वात् १ १ दृहीवहुवधनस्य
दादृश । मन्तृणा मेधानाम् । नु १ इति पदपूर्णः । अन्त मध्ये सन्त अवधानि यानि तत्र
गर्भानुदकानि यानि पुत्राना शोधयन्त । ये च नि दृहे निर्यद्गति मेसात् शुचय इन्द्रा दीक्षा अनु
जोपम् १ जपत् (निघ २, ६) इति कान्तिकर्मा । अनुकामम् । इच्छानन्तरमेत्यर्थ १ । अनु

१. १० अयको मूको. २२ नासि मूको. ३. उदेव मूको. ४. वसिष्ठ मूको. ५ भरस्ये
मूको. ६३ मह उद्ग मूको. ७७ त उदपा मूको. ८. उ मूको. ९. नि मूको
१०. स मूको. ११ इव मूको. १२. वनाम मूको. १२ १३. एतेव जन्द वि म, एतेव उद्ग
वि १४-१४. प्रत्यया मूको. १५ अनु मूको. १६. एच्छान मूको

श्रिया । अन्नु इत्युपसर्गश्रुतेः त्रिवेति च तृतीयाश्रुतेर्वीग्यक्रियाशब्दाप्याहारः । अनुगताः श्रिया ।
शोभमाना इत्यर्थः । तन्वम्^१ शरीरम् आत्मीयम् उक्षमाणाः उदकेन सिञ्चन्तः^२ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० न ये गच्छन्ति जातान्^३ मनुष्यान् शीघ्रं गन्तव्यानि स्वानानि शरीरस्य अन्तः सन्तः
अवद्यानि पुनानाः । 'निः दुहन्ति'^४ दीप्ताः यदा उदकम् इच्छायाम्, तदानीम् अनुगताः श्रिया सवन्ति
विरलुमुदकं सिञ्चन्तः^५ ॥ ४ ॥

मधू न येषु दोहसे चिद्व्या आ नाम धृष्णु मार्हतुं दधानाः ।

न ये स्तौना अयासो मद्धा नू चित् सुदानुर्व यासदुग्रान् ॥ ५ ॥

मधु । न । येषु । दोहसे । चित् । अयाः । आ । नाम । धृष्णु । मार्हतम् । दधानाः ।

न । ये । स्तौनाः । अयासः । मद्धा । नु । चित् । सुदानुः । अर्व । यासत् । उग्रान् ॥ ५ ॥

स्कन्द० 'मधु क्षिप्तम् । न-शब्दोऽत्रोपरिष्ठादुपचार उपसर्गोपरिष्ठाद् 'अस्तुवमानस्य सम्प्रत्यर्थे प्रयोगः'
(पा ७, ३१) इति पदपूर्णाः^१ । 'येषु प्रथमार्थे' सप्तमीपरम् । ये^२ दोहसे दोहनाय मेघस्य । चित्-शब्दः
पदपूर्णाः । अयाः मेघं प्रति गन्तारः नाम उदकम् (वृ. निघ १, १२) धृष्णु अभिभक्तिः ।
प्रभूतित्यर्थः । मार्हतम् मरुतो यद्योर्णं तत् आ दधानाः आभिमुख्येन ददतः । ये च न स्तौनाः ।
स्तौनाः इति महद्यम, तस्मान् स्वायं तद्धितः । न महान्तः न स्थविराः । तरुणा इत्यर्थः । अयासः
शत्रुं प्रति गन्तारः मद्धा महत्ता सेनालक्षणेन बलेन । यांश्च नु चित् । नुचिच्छब्दोऽत्र नशब्दस्पर्शे ।
'नू चित् सहीशः' (ऋ १, ५८, १) इति षष्ठा । न सुदानुः शोभनोऽपि दाता यजमानः
यव यारात् । अदेरयेव वा इत्येत्तरूप स्थाने । आयासयति क्लेशयति । आगतमात्रेभ्य एव हविर्देदाति,
नैनात् प्रतीक्षयतीत्यर्थः । उग्रान् अग्रसङ्घान्^३ क्रान् या ॥ ५ ॥

वेङ्कट० ये न देवेषु^४ धर्षणशीलम् मार्हतम् नाम आ दधानाः उद्यारयन्वो मनुष्याः शीघ्रम् उद्यारेषु धनस्य
शोहार्यं गन्तारो भवन्ति, न च^५ वे^६ चोराः महत्त्वम् । तां उदगुणांश्च क्षिप्तमेव शोभनदानः
यजमानः शत्रुनेते श्रोत्ररहितान् करोति ।^७ इत्येवयतिपर्यायः स्तौनपतिः^८ ॥ ५ ॥

^१ इति पदपूर्णादके प्रथमाप्याये सप्तमो धर्मः^१ ॥

त इदुग्राः शर्वसा धृष्णुषेणा उभे युजन्तु रोदसी सुमेके ।

अर्धं स्मैषु रोदसी स्वशौचिरामवस्तु तस्थौ न रोकेः ॥ ६ ॥

१. सवन्ति मूको. २. निः... मूको. ३. 'ता मूको. ४-५. निर्दे' वि' अ. ५. 'तन्व वि' अ'.
६-६. ... शब्दं क. अथवा (उपरता' वि') भीष्मादस्तुपसर्गात्परिष्ठात्सुपसर्गात् अथवा (भीष्मात्सुपसर्गात् अथवा
वि' अ'.) इत्यर्थे प्रयोग इति पदपूर्णाः मूको. ७-७. ... प्रथ' मूको. ८. 'गीसा मूको. ९. नास्ति वि'.
१०. प्रत्ययात् मूको. ११. हेरेनु वि' अ'. १२. ये मूको. १३. वेवे वि'. १४-१५. ती नपति
धर्षणशीलं नपति वि' अ; ते नपति पर्वो. ती नपति अ; ते नपति पर्वोःती नपति अथवा ती तामपिपर्वोदी ह
प्रस्तावः. १५-१५. नास्ति मूको.

ते । इत् । उमा । शर्वसा । धृष्णुसेना । उभे इति । युजत् । रोदसी इति । सुमेके इति सुमेके ।
अर्ध । स्म । पुपु । रोदसी । स्वऽशोचि । आ । अर्मरत्ऽसु । तस्थौ । न । रोके ॥ ६ ॥

स्वन्द० ये कश्चपेणोक्तविषाणुषा ते । इत् इति पठपरण । उमा शर्मसहा कृता वा शर्वसा
स्वन कलेन धृष्णुसेना अभिभवितुतेना उभे अपि युजत् स्वपरिचर्याया विपुजते रोदसी
यावापृथिव्यौ । सुमेके । मेको दर्शनम् । सुदशने । अथवा मिह सेचन इत्यत्र मेक इति रूपम् ।
सुमेकम्बौ । अथ सा एषु । द्वितीयापे १ "तत्सन्वेपा । ह्यमात् रोदसी" इत्यत्र पत्नी पृथिमत्वा
माता स्वशोचि स्वदीति । स्वसामर्थ्येनैव दीसित्वर्थे । अमवत्तु अमरम्भ आत्मपर्याय ।
इयमपि च द्वितीयापे एव सप्तमी । आत्मवत् । पत्नकारिण इत्यर्थे । अथवा १ अम रोमे
इत्यत्र धातो अमशब्दे रोगचन । श्लोगभूतान् श्लोग्यम् आ तन्वी भवितिष्ठति । कार्याणि
कुर्वन् १ प्रत्येकत्वा इत्यर्थे । रोदसी हि मरता माता । माता च पुत्रान् कार्याणि कुर्वन् १
शर्वस्य १ प्रत्येकत्वे । रोके । रोचत इति रोके । आदित्य । न मरद्वय पुरस्तादुपचारोऽपि
सामर्थ्याद् उपमार्थिव । यथादित्य लोकपालत्वात् सर्वान् प्राणिन प्रत्येकत्वे कर्तृदित्यर्थे ॥ ६ ॥

पेडुट० वेज्ञ उमा शर्वसा धर्मपत्नीलसेना सचोक्तयन्ति उभे यावापृथिव्यौ अत्यन्तम् एकचर्ये । अथ यत्तु
एषु मरतसु रुद्रस्य पत्नी मरता माता स्वभूतदीति तिष्ठति । न च बलवत्सु मरतसु आ तिष्ठति
दीति , न्योम्य स्फुरतीत्यर्थे १ ॥ ६ ॥

अनेनो वीं मरुतो यामो अस्तनश्चरिचिद् यमजत्परधीः ।

अनवसो अनभीशु रजस्तूर्नि रोदसी पृथ्या याति साधन् ॥ ७ ॥

अनेन । वी । मरुत । याम । अस्तु । अनश्च । चित् । यम् । अजति । अर्यी ।

अनवस । अनभीशु । रजऽत् । वि । रोदसी इति । पृथ्या । याति । साधन् ॥ ७ ॥

स्कन्द० अनेन अपाव ११ व युष्माकम् स्वभूतो १२ हे मरुत ! यामः रथ अस्तु अस्माकम् उपरि
भवतिरयेतदासास्महे । य कीदृश । उच्यते—अत्यन्तं चित् अश्वरहितोऽपि यम् प्रथमार्थे
द्वितीयापे । य १ अगति गच्छति अर्यी सारथिरहितश्च अथवा अथवा पथ्यपुनम्,
तत्रहितश्च अनभीशु अश्वरथिरहितश्च १ रजस्तु रजसि त्रयो लोका, कर्तु प्रति स्वर्गा ।
अथवा रज उक्तम् तस्म मेघरथस्य त्विंता द्विसिंता रोदसी दान्तापृथिव्यौ पृथ्या नियतेन
पथा वि यात विविध विधयति साधनदुस्साधयानि शत्रुबलाणि साधन् साधन् ॥ ७ ॥

पेडुट० हे मरुत ! पापरहितम् युष्माकम् गमनम् इह अस्तु । यम् यामम् अश्वरहितं अर्यी च प्रेषति

१ इतरानम् सूको २ इतीती सूका ३ तृतीया वि ४ ४ सन्वेपा रो १ सूको
५ ५ सं । अमरत मव १ सूको ६ इतीती सूको ७ मवत् सूको ८ तु माता १, ५, २, २६,
१० वीं सूको ९ नरं इ वि १० अ ११ नरं ११ १० रयत्ती वि ११, ११ ११ ११
११ अण सूको १२ स्वभूता सूको १३ वा सूको १४ मवत् ११ मरत् सूको

स्तोता । स्तोत्रैरेवात्मानं प्रापयतीत्यर्थः^१ । अन्नवर्जितं^२ अभीष्टुवर्जितइव रजसं प्रेरकं मरुतां^३ गणं
वि गच्छति^४ धावापृथिव्यौ नागांश्च^५ स्तोतृणामभिलषिताद् साधयन्^६ । धावापृथिव्योर्मध्येन
गच्छतीत्यर्थः^७ ॥ ७ ॥

नास्यं वर्ता न तंरुता न्वस्ति मरुतो यमवयं ब्राजंसातौ ।

तोके वा गोपु तनये यमप्सु स ब्रजं दर्ता पार्ये अध्र द्योः ॥ ८ ॥

न । अस्य । वर्ता । न । तंरुता । नु । अस्ति । मरुत । यम् । अवयं । ब्राजंसातौ ।

तोके । वा । गोपुं । तनये । यम् । अप्सु । स । ब्रजम् । दर्ता । पार्ये । अध्रं । द्यौः ॥ ८ ॥

स्कन्द० न अस्य वर्ता पारयिता प्रतिबन्धकर, न अपि तक्ता हितिता । नु इति पदरक्षण ।
अस्ति भवति हे मरुत !, यम् अवयं पारयणं ब्राजसातौ सद्ग्रामे तोके वा 'यस्य च भावेन
भावाक्षणम्' (पा २, ३, ३७) इत्येवमिधं 'सप्तमी । सप्तमीश्रुतेर्च' लक्षणमूत्रयोग्यक्रियापदाभ्याहार ।
युत्रेण वा प्राशब्देषु गोपु वा प्राशब्दासु तनये पौत्रेषु वा, ना च अप्सु सृष्टिलक्षणपदकेषु,
स एव च ब्रजम् गोष्ठम् दर्ता साधु दारयिता । द्रव्यं दानार्थमवयवस्य पृथक् करणम् ।
तस्य साधुकारी भोष्टात् गवामेकदेश साधु लभत इत्यर्थः । कस्मिन् काले । उच्यते—
पार्ये पृणातीत्यस्य च दानकर्मण एतद्रूपम् । दानकाले । अध्र इति पादपरण । तस्य
स्वमूत्रम् गोष्ठमुच्यते । द्यौ दिव्यं युष्मन्मातु ॥ ८ ॥

वेद्वृष्ट० न अस्य गन्ता अभियन्ता, न अपि सरिता मनुष्यस्य विद्यते हे मरुत !, यम्
रक्षणं युद्धे, तोकादिनिमित्तम् यम् युद्धे अवयं^१ । शत्रोर्दहितस्य गोमर्गं सद्ग्रामस्य पार्ये^२
अहनि गवामाहरणाय दर्ता^३ भवति^४ ॥ ८ ॥

प्र चित्रमर्कं गृणते तुराय मारुताय स्वर्तवसे मरुधम् ।

ये सहासि सहसा सहन्ते रेजते अग्ने पृथिवी मूलेभ्यः ॥ ९ ॥

प्र । चित्रम् । अर्कम् । गृणते । तुरायं । मारुताय । स्वर्तवसे । मरुधम् ।

ये । सहासि । सहसा । सहन्ते । रेजते । अग्ने । पृथिवी । मूलेभ्यः ॥ ९ ॥

स्कन्द० प्र इत्युपसर्गो भरुधमितिपाठपाठेन सम्पन्नमित्यस्य । चित्रम् विचित्रं पूजनीयं वा अर्कम्
स्तुतिलक्षणं मन्त्रम्^१ गृणते धर्मधर्मेणाय कर्मणि कर्तृशब्दः । तादर्थ्ये च पठुर्थी । स्तुरत्याय
तुराय स्वरमागाय^२ द्विसिन्धे वा शत्रूणां मारुतं य मरुता समूहाय स्वतवसे स्ववलाय प्र भरुधम्
प्रदत्तं प्रापयत् । उच्यते इत्यर्थः । अथवा 'अर्क' (निघ २, ७) इत्यश्वनाम । इतिरक्षणमष्टम् ।
स्तुरवादिगुणस्य मरुतसमूहस्यार्थो^३ 'आह्वनीयं प्रति' प्रापयतेत्यर्थः । पुत्रपौत्रस्य च्याय प्रैष, अतिपौत्रो

१ 'कनी' मूको. २ अश्विना- वि' अ', सवित्रं ल लभ, ३-२. 'इति' वि' अ' ५. 'नी
वि' अ', 'नी ल लभ. ५. तादर्थ्यं वि' अ' ल, सामर्थ्यं लभ ६ 'पठन्ती' मूको ७. 'स्वरिपिपेक्षित
वि'. ८ ८ 'गीर्भो' वि', 'नी पुत्र' वि' अ. ९. मरुता मूको. १०. तु ल ६, २३, २, २६, १ मापयम्,
वा' मूको ११ दत्ता मूको. १२. 'वनि रावर्ष' अ'. १३ मन्त्रा वि'. १४. तवराय मूको
१५-१५. इवनीये विमनि मूको

या । किञ्च ये मरुता सराणि परबलानि राहता स्वैर्न वशेन सहते अभिमनन्ति । यत्कन्दमुते
 तप्यन्तेऽध्याहाये । तेभ्य रेणते विभेति कर्मन्ते वा भयेन हे भोगे । 'वृषिषी अपि' विमुक्त
 भग्यानि मृताणि त्पोभ्य अपाटितमपि महद्वामेत्तम् । सहदभ्य । अथवा मरु' (निघ ३, १०) इति
 यज्ञनाम । तस्मात् तत् करोतीरपस्मिन्गर्भे णिष । पद्यतात् पधादिञ् अच् । मरुता यज्ञकारिण ।
 तेभ्यो मग्नेभ्य । मरुतो दि वृष्टिप्रदानेन' 'देवायै हविर्होषणान्ननिष्पादकरो' यज्ञकारिण ॥ ९ ॥

पेट्टट० प्र भरणम्' निम्नम् अथ रत्नमानाम क्षिप्राय मादताय स्वभूतवन्नाय' गणाय । ये मरुतो'
 हरेन बलानि अभिभवन्ति, तेभ्यो मंहनीयेभ्य वृषिषा ह्यम् भोगे ।' कर्मन्ते । मरुतां
 बलम् अप्तेनिपद्यति ॥ ९ ॥

त्रिपिंसन्तो अध्वरस्येव द्विद्युत् तृपुच्यन्तो जुहोते नाम्नेः ।
 अर्चत्रयो धुनयो न वीरा आजन्तज्जन्मानो मरुतो अर्घृष्टाः ॥ १० ॥

त्रिपिंसन्त । अध्वरस्येव । द्विद्युत् । तृपुच्यन्त । जुहो । न । अम्ने ।
 अर्चत्रय । धुनय । न । वीरा । आजन्तज्जन्मान । मरुत । अर्घृष्टा ॥ १० ॥

स्कन्द० त्रिपिंसन्त 'दिविपिरिति दीक्षिताम । दाक्षिमन्त' अथरस्य इव द्विद्युत् अत्यये सोऽत
 इति द्विद्युत् अग्नि । यज्ञस्येवाद्भूतोऽग्नि आदयनीयादि । तृपुच्यन्त क्षिप्रगामिन जुह
 न अग्ने द्यन्त इति 'जुहो ज्वाला । ज्वाला' इवान्ते यथा' । अर्चत्रय अर्चनीया'
 स्तुरत्या । अथवा अर्चितार अथयो येषां ते अर्चत्रय । 'अर्चनीया अग्निभिरत्यये । धुनय
 तपूणा कर्मवितार न' वीरा । पुरस्तादुपचारोऽप्यथ नराब्द सामर्घ्यादुपमाधीय । वीरा
 इव । यथा दूरा राजान शूणाम् कर्मवितार तददिरत्यये । आजन्तज्जन्मान 'दीक्षितजन्मान
 मरुत शश्टा' अनभिभूतपूर्वा केनचित्' ॥ १० ॥

पेट्टट० दीक्षिमन्त अध्वरस्येव उत्तरवया चोत्तमाना' क्षिप्रगामना ज्वाला इव अग्ने अर्चनीयाः
 शूणाम् कर्मवितार इव वीरा दीप्यमानप्रादुर्भावा' महत शशुभिरनाष्टा ॥ १० ॥

तं वृधन्तं मारुतं आजन्तदृष्टिं रुद्रस्य सुनुं हवसा विवासे ।
 द्विवः शर्धाय शुच्यो मनीषा गिरयो नार्य उग्रा अस्पृधन् ॥ ११ ॥

तम् । वृधन्तम् । मारुतम् । आजन्तदृष्टिम् । रुद्रस्य । सुनुम् । हवसा । वा । विवासे ।
 द्विवः । शर्धाय । शुच्य । मनीषा । गिर्य । न । नार्य । उग्रा । अस्पृधन् ॥ ११ ॥

स्कन्द० तम् वृधन्तम् शिल्पमेव अर्धमानम् मादतम् मरुता तमूहन् आजन्तदृष्टिं कष्टि शक्तिः ।

१ अनति सूको २२ श्विन्धाऽपि सूको ३ प्रसने सूको ४४ अं वन सूको ५ इत्
 जं लज्ज ६ 'तज्जला' सूको ७ मा तो वि' मा अ' ८ नन सूको ९९ विपि
 दीक्षि' सूको १० १० जु ल्ज सूको ११ ४५ वि' अ १२ अचन् या सूको
 १३ १३ 'नीषा न सूको १४ १४ 'मान अय' सूको १५ श्विन्त सूको १६ 'मानानि
 सूका १७ 'मान गा' वि' ल, दीप्यमानं प्रा' जं, दीप्यमाना प्रा' लज्ज

दीप्तशक्तिकम् हृदस्य सूनुम् अपत्यभूतम् ह्यदा आह्वानेन वा विवासे परिचरामि । आह्वय-
 मीत्यर्थः । किमर्थम् । उच्यते— दिवः पद्ममीश्रुतेः भागान्तुमिति शेषः । शुभोकादागन्तुम् शर्धापि
 उरसाहाय । शुभोकादस्वपशं प्रति भागान्तुमुत्साहं करिष्यतीत्येवमर्थमित्यर्थः ॥ कस्मात् । उच्यते—
 'यस्मात् शुचयः शुद्धा वा' दीप्ता वा मनीषाः स्तुतयः गिरवः न पर्वता इव आपः इव
 च उपाः अप्रसह्याः शोभाः अस्पृशन् स्पर्धन्त इव । यस्माद्दहं शोभनतरा महं शोभनतरेत्येवं
 परस्परं स्पर्धाबुक्ता इव स्तुतय उपकल्पिता इत्यर्थः ॥ ११ ॥

षेष्टुट० तन् वर्धमानम् मातृत्वं दीप्यमानायुष्यम् हृदस्य सूनुम् गणे श्लोत्रेण परिचरामि । दिवः
 वेगात् शुचीनि शोत्राणि मेधा इव व्याप्ताः उद्गूर्णाः इतरेतरं स्पर्धन्ते ॥ ११ ॥

'इति पद्मभाटके प्रथमाध्याये नष्टमो वर्गः' ॥

[६७]

'भरद्वागे शार्दूल्यस्य ऋषिः । मित्रावरुणौ देवता । त्रिष्टुप् छन्दः' ।

विश्वेषां वः सुतां ज्येष्ठतमा गीर्भिर्मित्रावरुणा वावृधध्वै ।
 सं वा रश्मेव यमत्रुयर्मिष्टा द्वा जनां असमा वाहुभिः स्वैः ॥ १ ॥

विश्वेषाम् । वः । सुताम् । ज्येष्ठतमा । गीःऽभिः । मित्रावरुणा । वावृधध्वै ।
 सम् । या । रश्माऽर्देव । यमत्रुः । यमिष्टा । द्वा । जनान् । असमा । वाहुऽभिः । स्वैः ॥ १ ॥

स्कन्द० "'विश्वेषां वः' मित्रावरुणोर्वेकम्" । मित्रावरुणदेवस्येतत् सूक्तम् । विश्वेषाम् निर्धारण इयं
 पद्यी । सर्वेषाम् वः पुण्याकम्, सताम् प्रशस्तानां देवानां मध्ये ज्येष्ठतमा अतिशयेन प्रशस्तौ
 गीभिः मित्रावरुणौ वावृधध्वै अत्यर्थं वर्धयितुम्, आह्वयामीति शेषः । 'या चौरश्ना इव' रश्मयो
 रजदः क्षामिरिव सम् यमत्रुः संयतवन्तौ । यद्व्यवृत्तावित्यर्थः । यमिष्टा अतिशयेन यम्भारौ
 द्वा द्वावपि जनान् शत्रुभूतान् मनुष्यान् असमा असद्व्यावन्धैर्देवैः । केन संयतवन्तौ ।
 वाहुभिः स्वैः आत्मीयैरेव ॥ १ ॥

षेष्टुट० सर्वेषामेव विश्वमानानां पुण्याकम् अतिशयेन प्रशस्तौ ह्युक्तिभिः मित्रावरुणौ प्रवृत्तोऽहं वर्धयि-
 तुम् । सम् वेमत्रुः वा रश्मिनेव अतिशयेन' अन्तरो द्वौ मिलितौ' जनान् असदसौ केनचिदपि'
 वाहुभिः आत्मीयैः ॥ १ ॥

इयं मद् वां प्र स्तृणीति मनीषोपे प्रिया नर्मसा वृद्धिरच्छे ।
 युन्त नो मित्रावरुणावष्टुं छर्दिथद् वां बहूध्वं सुदान् ॥ २ ॥

१-१. ५...वापि' मूको. २-२. ५१मात्...ज्ञया मूको. ३. वेमत्रु मूको. ४-४. आरित मूको.
 ५. 'रणी देव' वि' अ. ६-६. अ...रसे' मूको. ७. वेम' वि'. ८. तप मूको. ९. प्र. वेप १,
 २१४६८. १०. रिना वि' अ'; मनीष ल छध. ११. वृद्धितम् मूको. १२. नीवि' वि'.

इयम् । गत् । वाम् । प्र । स्तूर्णति । मन्नीषा । उर्ष । प्रिया । नर्मसा । बर्हिः । अर्च्छ ।
 यन्तम् । नः । मित्रावरुणौ । अर्भृष्टम् । छर्दि । यत् । वाम । वृत्त्यम् । सुदानु इति सुदानु ॥

स्कन्द० 'गत् इति' पठ्या स्थानं पद्यमौ । इयम् मग ररथुताऽपि वाम् युवाम् प्र स्तूर्णति
 प्रकंपणाख्याद्वर्षीय मनीषा स्तुतिः प्रिया इहा । किमयम् । नमसा इति श्रुतेरात्रेण सह बर्हिः, वेद्या'
 यत् स्तूर्त' तत् उप अर्च्छ अस्त्यन्तम् आप्तुमित्यस्यायं (तु या ५, २८) । उपाप्तुम् । हविर्भक्षयितु
 बर्हिषि च निपत्तुमित्यर्थः । किञ्च यन्तम् दत्तम् न अस्मभ्य हे मित्र वरुणौ ! अयुष्म् अनभिभूतं
 केनचित् छर्दिः गृहम्, यत् वाम् युवयो वरुष्मम् । 'वरुधम् (निष ३, ४) इति गृहन्तम् ।
 उस्मात् स्यायं तद्विदित । वरुष्मम् । युवयोरेव यत् गृह युवामेव 'यत्र भागत्याऽऽगत्य निदत्स्यथ
 भोक्ष्येथे' चेत्यर्थः । हे सुदानु ! सोमनी दातारौ ! ॥ २ ॥

वेङ्कट० इयम् स्तुतिः मन्त्र-निर्गन्ता वाम् आच्छादयति', उप गच्छति प्रिया हविषा सह यज्ञे । यच्छतम्'
 अस्मभ्यम् मिश्रावरुणौ ! अनभिभूतम् गृहम्, यत् युवयोः यरणीय विद्यते हे सोमनदासौ ! ॥ २ ॥

आ यातं मित्रावरुणा सुशस्त्युर्ष प्रिया नर्मसा ह्युमाना ।
 सं यार्ष्णुःस्थो उपसेव जनान्शुधीयत्वर्धिद् यतथो महित्वा ॥ ३ ॥

आ । यातम् । मित्रावरुणा । सुशस्तित् । उर्ष । प्रिया । नर्मसा । ह्युमाना ।
 सम् । यो । अर्षुःस्थः । अपसाऽश्न । जनान् । शुधिऽयत् । चित् । युत्थ । महिऽत्वा ॥ ३ ॥

स्कन्द० आ यातम् आगच्छतम्' हे मित्रावरुणौ ! सुशस्ति शोभता अस्ति' "स्तुतिर्विभिन्न् कर्मणि
 तद्" सुशस्ति माहात्म्येन । प्रिया अनुदात्तत्वाभावात् "सम्प्रोचनत्वाभावेन नाम प्रथमादि-
 बध्नत्वाकार' । किं चर्हि । 'शुधीयैकवचनस्य । प्रियेण नमसा नमस्काररूपेण उप ह्यमाना
 शब्दावमानौ । यो अर्षुःस्थ इत्यर्थवेनेदत्तेकवचनम् । कर्मस्यौ । नित्यमेव तत्रात्कर्म कुर्वन्ती
 तिष्ठ इत्यर्थः । कीं इव । उपपत्ते—अभ्या इव अप कर्म तद्वन्तौ भवती कर्मकरी कौचित्
 तावित्तौ च जनान् अनुश्रवाम् प्रति । श्रित्वात् । शुधीयत । शुधि श्रवण
 स्तुतीनाम्, चां य इच्छन्ति शुधीयन्ति । तान् शुधीयत । युताभ्याम् आत्मीयानां स्तुतीना
 श्रवण कामयमानानित्यर्थः । चित् शब्द पदपूरण । सम् यतथ । यतिरत्र गत्यर्थः (तु निष २,
 १४) । 'शिक्षान्तो मतत सूर्येण' (ऋ १९८, १), 'स भाजुना वतते सूर्येण' (ऋ ५, ३०, १)
 इति यथा । सम्प्रगच्छथ महित्वा महत्त्वेन ॥ ३ ॥

वेङ्कट० उप आ गच्छतम् मित्रावरुणौ ! शोभन् जयन् शक्यम् प्रियो हविषा ह्युमानौ । राम् गच्छे
 वी सर्विती' ; यथा कर्मक्षिन् अनुष्ण कर्मणा ज्ञे सङ्गच्छते । तौ युवा महत्त्वेनाऽऽत्मन
 श्रवणनिष्ठत जनान् अनुश्रव इति ॥ ३ ॥

१-३ तदिति सूको. २ उपपत् सूको. ३. १४८ सूको ४ नित्यम् सूको ५ ५. १००. १
 वेदेषु सूको ६ आच्छादित वि', आच्छादित अ' ल उच. ७ गच्छ' वि' अ'. ८ अवात् सूको
 ९ शोभन्ति सूको १०-१०. स्तुति' तद् सूको ११ ११ 'वत्' गच्छ' सूको. १२. 'दीने
 वि' अ'.

अश्वा न या वाजिनां पूतवन्धू ऋता यद् गर्भमर्दितिर्भरंध्यै ।

प्र या महिं महान्ता जायमाना घोरा मर्ताय रिपवे नि दीधः ॥ ४ ॥

अश्वाः । न । या । वाजिनां । पूतवन्धू इति पूतवन्धू । ऋता । यत् । गर्भम् । अर्दिति । भरंध्यै ।

प्र । या । महिं । महान्ता । जायमाना । घोरा । मर्ताय । रिपवे । नि । दीधरिति दीध ॥ ४ ॥

स्कन्द० अश्वा न अश्वाविव या यौ वाजिना वेगवन्तौ पूतवन्धू 'बन्धु (निय २, १०) इति धननाम, वाजिपर्यायो वा । शुद्धयनो^१ शुद्धशक्ती वा ऋता सत्यौ यत् यौ च गर्भम् गर्भभूतौ अदिति देवमाता भरंध्यै धारयितुम् । शतवतीति शेष । या यौ च महि महद् बलम् महान्ता शरीरण वीर्येण वा महान्तौ जायमानावेव घोरा अप्रसह्यौ कुरी वा शत्रूणामुपरि मर्ताय मनुष्याय रिपवे शत्रुभूताय । शत्रुभूत 'मनुष्य हन्तुमित्यर्थ'^२ । प्र नि दीध । व्यत्ययेनेदमेकवचनम् । प्रकर्षेण नियमन च धारितवन्तौ । यच्छब्दध्रुते अस्या ऋच परस्याश्च 'ता हि शत्रु' इत्यनपैकवाच्यता ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अथाविव यौ वलिनौ मुक्तबन्धनौ सत्यौ यौ गर्भभूतौ अदिति मनुमैवञ्च । प्रादुर्भावयत् यौ महत्त्वम् । महान्तौ जायमानौ तौ घोरी रिपवे^१ मनुष्याय अदिति नि दधारेति ॥ ४ ॥

विश्वे यद् वां मंहता मन्दमानाः क्षत्रं देवासो अर्दधुः सजोषाः ।

परि यद् भूथो रोदसी चिदुर्वी सन्ति स्पशो अर्दन्धासो अमूराः ॥ ५ ॥

विश्वे । यत् । वाम् । महता । मन्दमाना । क्षत्रम् । देवास्त । अर्दधु । सजोषा ।

परि । यत् । भूथ । रोदसी इति । चिद् । उर्वी इति । सन्ति । स्पश । अर्दन्धास । अमूरा ॥

स्कन्द० विश्वे सर्वे या वा युवाभ्याम् मदना महत्त्वेन मन्दमाना मोदमाना क्षत्रम् अपद्रितमपि सत्नामैवत् । बल धन वा देवास्त दवा अर्दधु दत्तवत् । बलवन्तौ धनवन्तौ वा कृतवन्त इत्यर्थे । सजोषा सम्प्रीयमाना । वा यौ च परि भूय परिभ्रम्य म्यक् कुर्य । संधतो ध्याप्नुम इत्यर्थे । रोदसी पितृ चाशाष्टयिन्दो उर्वी महत्वी । ययोश्च लोकपालत्वाद् गति दारा भाण्डिका स्त्रोकरय कृताकृतप्रत्ययेक्षिण अर्दन्धास्त अर्दितिता कनचिद् अमूरा अमूदा । यत्रवन्त इत्यर्थे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० विश्वे यत् युवा महत्त्वेन मादयन्त युवयो देवा सद्रता यत् अर्दधु^१ । 'यत् च'^२ विश्वे चाशाष्टयिन्दो परि भव्य । तदानीं युवयोर्भवन्ति सेवासि अर्दितितानि अमूदाणि ॥ ५ ॥

^१ इति पञ्चमाष्टके प्रथमाध्याय त्रयोमो वर्ग ॥

ता हि क्षत्रं धारयेथे अनु घृन् दृष्टेथे सानुमुपगार्दिव योः ।

दृष्टो नक्षत्र उत विश्वदेवो भूमिमातान् धां धासिनायोः ॥ ६ ॥

ता । हि । क्षत्रम् । धारयेथे इति । अनु । घृन् । दृष्टेथे इति । सानुम् । उपगार्दिव । योः ।
दृष्टः । नक्षत्रम् । उत । विश्वदेवः । भूमिमा । आ । अतान् । धाम् । धासिना । आयोः ॥ ६ ॥

स्कन्द० ता ही । हि इति पदपूरणः । क्षत्रम् बलम् धारयेथे अनु घृन् अनुदिवसम् । द्वितेदिते
प्रथममागवती भवत् इत्यर्थः । दृष्टेथे एकीकृत्यथ च दृष्ट्यादिद्वारेण 'सानुम् समुच्छिन्नप्रदेवम्
उपगार् इव' । 'उपमे' (निघ २, १६) इत्यन्तिनाम् । सन्निवृत्तादिषु यो कुलोकान् ।
'पद्मगोविन्देताद् अक्षरिणमिति शेषः' । किञ्च दृष्टः स्थिर नक्षत्रः क्षद् द्विसावाम् । न क्षम
इति 'नक्षत्रः मनुष्यस्य' सादगुण्यात् 'रक्षोभिर्द्विसितुमक्षयो मेघः उत अपि च विश्वदेव-
सूयं मित्रावरणयो प्रसादेन भूमिम् आ आतान् आतयेति वृष्टिद्वारेण' विस्तारयति याम् दिवं च
धासिना इविलक्षणेन (तु निघ २, ७) आयो 'मनुष्यस्य सम्बन्धिताः षड् मित्रावरणयो'
सम्बन्धी 'सोमयागो भवति, तदा भस्त्रयेव' 'मित्रावरणयो प्रसादेन वृष्टिरित्यर्थः' ॥ ६ ॥

षेकूट० ता हि बलम् धारयेथे । दिवसेषु हरेषु च दिवः समुच्छिन्नमादित्य 'वत्समिव स्थूणा' ।
ततश्च दृष्टः द्विविध्यापुनानः विश्वदेवा आदित्यो' भवति । ताभिमी भूमिम् दिवं च
मनुष्यस्य हविषा पीयी आ तनुत् ॥ ६ ॥

ता विप्रं धैथे जठरं पूणध्या आ यत् सञ्च समृतयः पूणन्ति ।

न सृष्यन्ते युवतयोऽर्वाता वि यत् पर्यो विश्वऽजिन्वा भरन्ते ॥ ७ ॥

ता । विप्रम् । धैथे इति । जठरम् । पूणध्या । आ । यत् । सञ्च । समृतयः । पूणन्ति ।
न । सृष्यन्ते । युवतयः । अर्वाता । वि । यत् । पर्य । विश्वऽजिन्वा । भरन्ते ॥ ७ ॥

स्कन्द० ता ही मित्रावरणी विप्रम् मेधाविनम्^१ (तु निघ ३, १५) धैथे धारयथ^२ । जठरम् उदरम् इत्यर्थः ।
पूण प्रीणने, पूणार्थो वा सामर्थ्यात् । प्रीणयितुं पूरयितुं वा । अद् कीरणम् । उच्यते— यत् स्रग्
सदन स्थान सोमानाम्^३ समृतयः समाना दक्षिणादक्षणा^४ श्रुतिर्मेवा ते समृतय समानइतिणा^५
प्रविन आ पूणन्ति आभिसुष्येन प्रीणयन्ति पूरयन्ति^६ वा सोमे । किञ्च न सृष्यन्ते
गुप विविष्टावान् अ-यत्, इह तु विश्वरणार्थो वा 'आ नो अने सत्त्वा विष्णोर्णि प्र मर्षिः'
(श्र १, ७१, १०) इति यथा, विच्छेदार्थो वा । न विश्वसन्ते विच्छिन्नार्थे वा केनचित्
युवतयः तत्तन्मोक्षइव । का पुनरेवा । मैत्रावरणमहातुलय । अथवा यु विश्वेने इत्यर्थः^७ ।

१-१ सप्तुं . ७५' सूको २-२ 'धैथे' ति शेष सूको, ३-३ नक्षत्र । साद् वा मनु' सूको.
४. उपपन्न सूको. ५-५. 'विप्रु मित्रावरणयो...तिष्ठिर्मेवा (. वि' न) सूको. ६-६. 'अथय ..
मित्रा' सूको ७-७ सोमयागो...येन सूको ८-८. मिश्रवणयो ... सूको. ९-९. 'मर्षिणि वरपूण वि' सां
१०. पणितिवरण लभ. १० 'पिपी' सूको. ११. 'पुन सूको १२-१२. 'पविन'सूको. १३. 'वर्षित
सूको १४ सोमन सूको. १५. दक्षिणादक्षणा सूको. १६. कमाना दक्षिणा सूको. १७. 'वर्षित वि',

युवतयो मिश्रिता । केन । पयसा । कुत एतद् । 'मित्रावरुण पयसा शीणाति' (तै ६, ४, ८, २) इति विधानात् । अवाता अगतपूर्वा अन्वदेवता प्रति 'या । ता' कीदृश । उच्यते—यद् या पय क्षीर हे विश्वानिन्वा । सर्वशीणधितारौ । वि मरन्ते विविध धारयन्ति । पयसा सम्मिश्रिता इत्यर्थे ॥ ७ ॥

षेडूट० तौ मेधाविन यत्रमान धारयेधे अठरम् आरतीय सोमेन पूरयितुम् । आ पूरयन्ति यदा यज्ञपूदम् ऋत्विज उपविष्टन्ति । न अभिभूयन्ते दिश आगच्छन्त्य दायुभि । हे विश्वस्य शीणधितारौ । यदा विविधम् उदक भवत्या प्रेरित धारयन्ति ॥ ७ ॥

ता जिह्वया सदमेदं सुमेधा आ यद् वां सत्यो अरतिऋते भूत् ।

तद् वां महिऽरम् घृताभ्राजस्तु युवं दाशुपे वि चधिष्टमर्हः ॥ ८ ॥

ता । जिह्वा । सर्दम् । आ । इदम् । सुमेधा । आ । यद् । धाम् । सत्य । अरति । ऋते । भूत् ।
तद् । धाम् । महिऽरम् । घृत् । अशुनौ । अस्तु । युवम् । दाशुपे । वि । चधिष्टम् । अर्ह ॥ ८ ॥

स्कन्द० ता तौ जिह्वया वाचा स्तुतिरक्षणया सदम् सदा आ इदम् जिह्वयेति करणस्य, आ इति चोपसर्गस्य, ददमिति च क्रियाविशेषणस्य धृतेर्वैयक्रियापदाभ्याहार । आनिमुक्त्यनेद कौमि । 'सुमेधा । मधा' शीघ्रप्राहिणी 'प्रज्ञा । सया' शोभनया युक्त । अथवा 'मेधा' (निघ २, १०) इति धननाम । शोभनेन धनेन हविलक्षणेन युक्त । यद् यौ धाम् युवा प्रति सत्य अविस्तवादी अरति गन्ता उभयोरपि चावापृथि-यो । क युवसौ । ह्य्यथाठमि । स ऋते यज्ञ आ भूत् आनिमुक्त्येन भवति । यौ युवा प्रति यज्ञ हवींषि गृहीतवाऽग्निरभिमुखो भवतीत्यर्थे । किञ्च तद् धाम् युवयो महिचम् मादात्म्यम् हे घृताशौ । आहुतिलक्षणपृतभोजनौ । अस्तु अस्मान् प्रति भयतु । सच्छब्दधृतेर्यच्छब्दोऽत्राभ्याहार्य । यो युवम् युवाम् दाशुपे पठ्यथे एषा चतुर्थी । हवींषि दत्तवती यजमानस्य वि चधिष्टम् विपूर्वदिश्नोतिरपनयने । अपनयथ अह पापम् । स्वैन मादात्म्येनात्माकमपि पापम् अपनयतमित्यर्थे ॥ ८ ॥

षेडूट० तौ । वाया सुप्रज्ञ सदैव उदकम् आ माचत । 'इदम्' (निघ २, १२) इत्युदकनाम । आनिमुक्त्येन भवति, यदा धाम् प्रति सत्य हि गन्ता यज्ञ । यदानीं हे घृताशौ । युवयोर्महत्त्व प्रदुर्गम् अस्तु । युवाम् दाशुपे वि नासायत पापम् ॥ ८ ॥

प्र यद् वां मित्रारुणा स्पर्धन् प्रिया धाम् युवर्धिता भिनन्ति ।

न ये देवास ओर्हसा न मर्ता अयंज्ञसाचो अप्यो न पुत्राः ॥ ९ ॥

प्र । यद् । धाम् । मित्रारुणा । रपर्धन् । प्रिया । धाम् । युवर्धिता । भिनन्ति ।

न । ये । देवास । ओर्हसा । न । मर्ता । अयंज्ञसाच । अप्ये । न । पुत्रा ॥ ९ ॥

१ क मूको २ अन्ते मूको ३ ३ यत् मूको ४ एष मूको ५ एष मूको
६ ए मन्तो मूको ७ धनेन मूको ८ युवा मूको ९ मन्ता मूको १० एषा
निरभिमुखो मूको ११ आरति रि अ, १२, घृताशौ रि अ, यदानीं क लख

स्कन्द० यद् वे वाम् पुषयोः द्वे मित्रावरुणौ! स्वर्धनेन । युवाम्पि सह स्वर्धनेत्यर्थः ।
 विद्या दद्याति धाम ग्यानानि पुषयिता पुषयोर्दितानि प्र विनन्ति प्रकर्षेण दितमिति । न च
 वे देवताः देवाः । समुद्रा इत्यर्थः । ओंसा न । पदेरिदं रूपम् । शृतीयानिर्देशाच्च युक्ता
 इति शेषः^१ । पद्मेन हविषं न युताः । देवेभ्यो हवीरि^२ न ददनीत्यर्थः । मर्ताः मनुष्याः
 अवश्याचः मृत्यानाम् भस्मिणारः । भक्तार इत्यर्थः । अन्यः न न च ज्ञातयः पुषयोरस्माकं
 वा, नापि पुत्राः । ताद् हतमिति शेषः ॥ ९ ॥

पेड्डट०^३ प्र विनन्ति यद् पुषयोः द्वे मित्रावरुणौ! स्वर्धमाणाः^४ विद्यानि स्थानानि युवयोर्दितानि ।
 न के^५ देवाः^६ पुषयोः^७ पद्मेनसाधनेन हतोत्रेणो^८ युज्यन्ते, न भवि मनुष्याः यज्ञश्च^९ भवेवमाताः^{१०} ।
 तावयोः पन्थनः पुत्राः वा न युज्यन्ते हतोत्रेण । ताद् सर्वाद् द्रव्यं इति वाच्यशेषः ॥ ९ ॥

वि यद् वार्चं श्रीस्तासो भरन्ते शंसन्ति के चिन्निविदो मन्तानाः ।

आद् वां व्रवाम सुत्यान्युक्त्वा नर्किरेवेभिर्मर्यतथो महित्वा ॥ १० ॥

वि । यत् । वार्चम् । श्रीस्तासः । भरन्ते । शंसन्ति । के । चित् । निऽविदः । मन्तानः ।

आत् । वाम् । व्रवाम् । सुत्यानि । उक्त्वा । नर्किः । देवेभिः । मर्यतः । महित्वा ॥ १० ॥

स्कन्द० षयोः वाम् श्लोत्रलक्षणात् श्रीस्तासः^१ मेधाविनामैतत् (तु. निष ३, ११) । मेधाविनः
 उद्गातृलक्षणाः श्लोत्रारः वि भरन्ते विविधं धारयन्ति । कुर्वन्तीत्यर्थः । "शंसन्ति च के चित्"
 होत्रलक्षणाः निविदः "शर्मिश्चिदः" (ऋत्वि ५, ५, १) इत्यादयो मन्त्रा निविदाः^२ ताद् मन्तानः
 जानन्तः । किम् । सामर्थ्याद् शंसितुं वा 'पुत्राद् दुष्मन्माहात्म्य' वा । अथवा मन्ताना
 इति मन्यतेः कामितकर्मणे रूपम् । कामयमानाः यज्ञफलम् । यच्छन्दमुत्प्रेषच्छन्दोऽध्याहार्यः ।
 तपोः । आद् इति पदपरणः । वाम् पुषयोः व्रवाम् वपमिति मूगः सत्वानि अविसेवादीनि
 जपया श्लोत्राणि । किञ्च नर्किः न युवाम् देवेभिः देवेभ्यै सह यत्प ह्युद्दोऽप्यत्र सवतिः
 सम्पूर्वार्धे द्रष्टव्यः, 'वैश्वानरो मरते स्वर्ण' (ऋ १, १८, १) इति यथा । सद्वाच्येयं । तुल्या
 भवथ इत्यर्थः । परिष्ठा महावेन । सर्वेभ्यो युवयोरधिकतरं माहात्म्यमित्यर्थः ॥ १० ॥

पेड्डट० वि भरन्ते यद् वाम् मेधाविनः । शंसन्ति च के चित् पुषयोः निविदः जानन्तः^३ । तदानीं
 तदन्तरमेव^४ पुषयोः मूगः शत्यानि उचयानि । न युवाम् अन्यैर्देवैः सद्वाच्येयं महत्त्वेन ॥ १० ॥

अयोरित्या वां छुर्दिवो अभिष्टौ युवोर्भिन्नावरुणावस्कृषोषु ।

अनु यद् गार्वः स्फुरान्जिप्यं धृष्णं यद् रणे वृषणं युनर्जन् ॥ ११ ॥

अयोः । इत्या । वाम् । छुर्दिवः । अभिष्टौ । युवोः । मित्रावरुणौ । अस्कृषोषु ।

अनु । यत् । गार्वः । स्फुरान् । जिप्यम् । धृष्णम् । यत् । रणे । वृषणम् । युनर्जन् ॥ ११ ॥

१. हवी मूको. २. 'पारी वि' अ. ३. य वि'. ४. देव वि'; देव अ'. ५-६. 'पनतो
 वि' अ'. ७. 'ज्ञमसे' अ'. ८-९. शंसन्ति... मूको. ८-८. नास्ति वि' अ. ९-९. दुष्मन्माहात्म्य
 मूको. १०. जानतः अ लक्ष ११. 'व वपमि मूको.

स्कन्द० अत्रो पालभित्तो इत्या अमुत्र स्वर्गे लोके वाम् युवयो स्वभूतस्य छर्दिषु गृहस्य
 भगिष्टी इयु इच्छापामित्यस्यैतद्रूपम् । चतुर्थ्ये च सप्तमी । अभीच्छायै प्रार्थनायै । एताभार्थमित्यर्थं ।
 किं कृतम् । उच्यते—युवो युवयो हे मिश्रावरुणौ ! अस्त्रुधोषु कृध्विति ह्रस्वनाम । स्वार्थिकप्रत्य-
 यान्तम् कृधुक इति ह्रस्वनामसु पठितम् (वृ. निघ ३, २) । न कृषु अस्त्रुषु दीर्घम्,
 तदायुषस्य तद् अस्त्रुधोषु । 'दीर्घकालावस्थापि । मम पुत्राः' पीत्राञ्च करिष्यन्तीत्यर्थं । अपवा
 अस्त्रुधोषिरिति दधातेत्रां दानार्थस्य धेदु पाने 'हरयस्य वा एतद्रूपम्' । अकृतघानम् ।
 अन्यैर्पञ्चमानैरदत्तपूर्वा युवाभ्याम् वा अपीतपूर्वमित्यर्थः^१ । किं पुनस्तद् । सोमलक्षणमद्यम् ।
 अस्माभिरप्रकल्पितमिति धावयशेषः । अनु यत् अनु कर्मप्रवचनीय प्रतिवा समानार्थं ।
 'यत् प्रति' गाव वसतीवर्षेकधनालक्षणा^२ आप स्फुरान् स्फुरन्ति ! यत्र प्रक्षिप्ता आपश्चलन्त्यो
 दृश्यन्त इत्यर्थं । अथवा 'मित्रावरणयोस्वरयोजनानि गाव इति गौरिहोष्यते'^३ । स्फुरानित्यपि
 स्फुरतिगोत्यर्थं । तत् प्रति युष्मदीया गावो मच्छन्तीत्यर्थं । 'ऋजिष्यम् । ऋजुभिर्वसतीवर्षे-
 कधनालवाभिराप्यायत्' इति ऋजिष्यम् । ऋजूनाम् यजमानावा वा ऋजिष्यम् । यद् च
 धृणुम् धृणु अभिभवितुं क्षत्राणाम् रणे सङ्ग्रामे हृषणम् अपितुं पुनजन् अभिषवादिभि
 सफरैर्युक्तमन्त ऋजिष्यत् । सैस्त्ववन्त इत्यर्थं ॥ ११ ॥

वेङ्कट० रक्षकयो इत्यर्थं युवयो सुखस्याभ्यरणे हे मिश्रावरुणौ ! उत्सुखम् अनन्नागमन भवति । 'यदा
 हि' युवयो स्तवाः^४ ऋजुगामिन स्फोतारम् अनु स्फुरन्ति । यदा वा धृणुम्^५ हृषणम्
 स्वयजमान सङ्ग्रामे युजन्ति ॥ ११ ॥

^१ इति पञ्चमाष्टके प्रथमाध्याये दशमो वर्गः^{२३} ॥

[६८]

^२ भरद्वाजो वार्हस्पत्य ऋषि । इन्द्रावरुणौ देवता । मिष्टुप छन्दः, नवमीदशम्यो जगत्स्यो^{२४} ।

श्रुष्टी वा यज्ञ उद्यतः सुजोषा मनुष्यत् वृक्तर्वाहिपो यजध्वै ।

आ य इन्द्रावरुणाविषे अद्य महे सुन्नार्यं मह आष्वरतीत् ॥ १ ॥

श्रुष्टी । वाम् । यज्ञ । उत्स्यत । सुजोषा । मनुष्यत् । वृक्तर्वाहिप । यजध्वै ।

आ । य । इन्द्रावरुणौ । इषे । अद्य । महे । सुन्नार्यं । महे । आऽऽष्वरतीत् ॥ १ ॥

स्कन्द० 'ऐन्द्रावरुणमुत्तरम्' । इन्द्रावरुणदेवस्यमुत्तर सूक्तम् । श्रुष्टी सुख क्षिप्रो वा वाम् युवयो
 यज्ञ उद्यत कर्तुं सहकल्पये सतोषा श्रुषे त्वनार्थस्यैद रूपम् । सह युवान्या सेवनीय
 मनुष्यत् मनुष्यवत् यथा कश्चिन्मनुष्य कस्यश्चिन्मनुष्यस्य किञ्चित् सहकल्पयेत् तद्वत् ।
 वृक्तर्वाहि कर्त्तव्यनामैतात् (वृ. निघ ३, १०) । अत्यज अत्यर्वादिम्^{२५} अर्थ्ये यजनाय^{२६} ।

११. वाळ पुत्री मूको. २२ हारत्येद् मूको ३ अपीतम् मूको ४ ४ य० मूको.
 ५ वा० ये० मूको ६ ६ 'जना नि रदो' मूको ७ ७. ऋजि ततिष' मूको ८ कान्वा वा मूको.
 ९-९. 'दादि वि' अ^२ १० अस्मा वि' ए, अस्मा वा अ^२; असमव लभ ११. धृष्य वि' अ^२, एष
 ए एभ. १२ १२. नास्ति मूको. १३ अष्यथो मूको १४. दशमालव मूको

अभ्यर्चयुंवा पश्यतीत्येवमर्षमिरपर्यं । य कतमो यज्ञः । उच्यते—य अय सुवाम् इन्द्रायरणी
इये अक्षाय अथ भेदे महते । महद् दान द्वापरयितुमित्यर्थे । न च केवलाक्षाय । किं तर्हि ।
सुजाय सुखाय महते च आववर्तन् अस्मान् प्रत्यावर्तयति ॥ १ ॥

षेड्ढट० क्षिप्रं सुवयो उच्यते यज्ञ सप्रोति* मनोरिव यज्ञमानस्य यागार्थम् आववर्तन् २
वाम् इन्द्रायरणी अक्षार्थम् अथ महते^२ च सुखाय महति यज्ञे, तस्येति ॥ १ ॥

ता हि श्रेष्ठा देवताता तुजा शूराणां शर्विष्ठा वा हि भूतम् ।
मघोनां महिष्ठा तुविशुष्मं ऋतेन वृत्रतुरा सर्वसेना ॥ २ ॥

ता । हि । श्रेष्ठा । देवताता । तुजा । शूराणाम् । शर्विष्ठा । ता । हि । भूतम् ।
मघोनाम् । महिष्ठा । तुविशुष्मा । ऋतेन । वृत्रतुरा । सर्वसेना ॥ २ ॥

स्कन्द० 'वायुक्तगुणौ ता तौ इन्द्रावरुणौ । हि इति' पदपरण । श्रेष्ठा अतिशयन प्रमाप्स्यौ
देवताता 'सर्वदेवतातिङ्' (पा ४, ४, १४२) इत्येवमथ स्वार्थे तावित् प्रत्यय । द्वौ तुजा
हिंसितारौ शत्रूणाम् । किञ्च शूराणाम् मध्ये अतिशयन बलवन्तौ ता हि हि तदद्
एवार्थे । तावैव गुणम् भवथ युशाम् । मघोनाम् धनवता च मध्ये महिष्ठा 'महते' (विघ ३, २०)
इति दानकर्मा । अतिशयेन दातारौ । 'तुविशुष्मा बहुबलौ च' ऋतेन सरयन च यज्ञेण च
इन्द्रस्य वृषस्य हिंसितारौ सर्वसेना सर्वाभि सेनाभिरुपेतौ ॥ २ ॥

षेड्ढट० तौ हि श्रेष्ठी यज्ञे हिंसितारौ शत्रूणाम्, तथा शूराणाम् मध्ये 'अतिशयेन यक्षिनी'
तौ हि अमृतम्, धनवताम् अतिशयेन दानवन्तौ' बहुबलौ' सत्यनेन^{१२} वृत्रस्य हिंसितारौ
समप्रसेनौ ॥ २ ॥

ता गृणीहि नमुस्येभिः शूपैः सुभ्रेभिरिन्द्रावरुणा चक्राना ।
उज्जैणान्यः शर्वसा हन्ति वृत्रं सिर्षकत्पुन्यो वृजनेषु विप्रः ॥ ३ ॥

ता । गृणीहि । नमुस्येभिः । शूपैः । सुभ्रेभिः । इन्द्रावरुणा । चक्राना ।
उज्जैण । अन्य । शर्वसा । हन्ति । वृत्रम् । सिर्षकि । अन्य । वृजनेषु । विप्रः ॥ ३ ॥

स्कन्द० ता तौ गृणीहि आत्मन एवायमन्तरात्मनः प्रिय । इदुदि हे अन्तरात्मन् । न च कबली ।
किं तर्हि । नमस्तेभि परिचरणीये शूपै उदीपयतान्क्षण्ये बलै सह सुभ्रोभ सुभ्रे ।
इतोवृणाम् सुजकैरिरित्यर्थे । तौ तौ । उच्यते—इन्द्रावरुणौ यजमाना कामयमानौ च स्तुती ।
परोऽर्क्षेचो यच्छकदमण्याहृत्यैकदावपता नैव । यथोर्मभ्य वज्रण अथ एक इन्द्र शकता

१. 'नवो वि' अ' २. शूपी' वि' अ' ३ वा ल लज ४ अ-गर्वम् मूको ५ एए' मूको
६ ६ 'गृणी दीति मूको ७ ७ 'सुभ्रा ७ मूको ८ गालि वि' अ ९ ९ 'वेदावलि' वि'
१० एए १० एतो मूको ११ एदी वि' १२. ताय वैर वि', ताय वैर अ',

बलेन च हन्ति इवम् असुरम् मेधं वा । सिपयि 'तं प्पान्तम् अन्यः इतरः' वरुणः
इजनेषु 'वृजगम्' (निघ २, ५) इति बरुणाम्, कृतीषाधे चात्र सप्तमी । स्वसेनालक्षणैरैः
विप्रः मेधावी ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तौ स्तुद्धि नमस्यैः तयोर्वैरैश्चरितैः सुलेश्च^१ इन्द्रावरुणौ वीप्यमानौ । तयोः अन्यः
वत्रमादाव बलेन हन्ति अत्रुम् । तेष्वेते अन्यः बुद्धचरितेषु नरे त्रिघुम्बुः वरुणः मेधावी ॥ ३ ॥

शाश्च यन्नरेश्च वावृधन्त विश्वे देवासीं नुरां स्वर्गूर्ताः ।

प्रेम्य इन्द्रावरुणा महित्वा द्यौश्च पृथिवि भूतमूर्वी ॥ ४ ॥

शाः । च । यत् । नरैः । च । वृधन्त । विश्वे । देवासीः । नुराम् । स्वर्गूर्ताः ।

प्र । एम्यः । इन्द्रावरुणा । महित्वा । द्यौः । च । पृथिवि । भूतम् । तूर्वा इति ॥ ४ ॥

स्कन्द० शाः च शिष्यश्च वत् यौ नरः च मनुष्याश्च वावृधन्त स्तुतिभिर्बंधयन्ति । विश्वे सर्वे
च देवाः नुराम् षष्ठीनिर्देशाद् अपकर्तुमिति शेषः । मनुष्याणामुपकर्तुम् स्वर्गताः स्वयमेवा-
भ्युदयता । स्वोत्साहेनेव मनुष्याणामुपकारिण इत्यर्थः । यच्छब्दक्षुत्तेस्तच्छब्दोभ्याहर्तव्यः ।
प्र इत्येतस्य सम्बन्धि भूतमिति चतुर्थसदस्यम् आत्ममातम् त्वीयेषि पादेऽनुपकल्पम् । प्र भूतम्
भू प्राग्भाषित्यस्यान्तर्णोत्तर्यस्येदं रूपम् । प्रकर्षेण प्राणयत्तः । धनानि हतमित्यर्थः ।
एभ्यः अस्मभ्यं हे इन्द्रावरुणौ ! महित्वा त्वेन 'माहात्म्येन । न केवलमिन्द्रावरुणौ' । किं
वर्ति । द्यौः च । च-शब्दात् त्वमपि हे पृथिवि ! प्र भूतम् उर्वा विस्तीर्णं । इन्द्रावरुणयोः प्रसादेन
युवां धावापृथिवी प्रभूतम् इत्येवम् अनेन्द्रावरुणयोः^१ प्राधान्याद् धावापृथिव्योरप्य गुणभावाद्
इन्द्रावरुणात्बस्याऽविरोधः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० देवपरम्यः देवाश्च यदा अवीवृधन्त मरुतश्च, 'देवानां सभ्ये ये' स्वयमेव उद्गूणाः ।
तदा एभ्यः देवैर्म्यो देवपतीभ्यश्च प्र अभवत्तम् महत्त्वेन हे इन्द्रावरुणौ ! हे धावापृथिव्यौ !
विस्तीर्णं युवां च प्रभूतम् युवे साहाय्याय ॥ ४ ॥

स इत् सुदानुः स्वर्वी क्रुतावेन्द्रा यो वां वरुण दाशति त्मन् ।

इषा स द्विपस्त्रिद दस्त्वात् वंसत् रुषि र्षिपस्त्रिद जनात् ॥ ५ ॥

सः । इत् । सुदानुः । स्वर्गान् । क्रुतान् । इन्द्रा । यः । इषाम् । वरुणा । दाशति । त्मन् ।

इषा । सः । द्विपः । त्रिदत् । दास्वान् । वंसत् । रुषिम् । र्षिपस्त्रिदः । च । जनान् ॥ ५ ॥

स्कन्द० इत्-शब्द एताधे । सः एव सुदानुः शोभनो दाता स्ववान् धनदाश्च धनवा यज्ञदाश्च । यः किं
करोति । उच्यते — इन्द्रा । "अन्यतरनाम्नेद् तदेकदेशरवाद्" उभयोरभिधानम् । इन्द्रकदेशकौ !

१-१. के प्लन...तः सूको. २. मेधाविन्दव एव सूको. ३. तले^१ वि^२ अ^३ कः सति^४ सभ. ४-४. माहा...दे^५ सूको ५. 'विश्वे...न्द्रा' रि^६; 'मिष्वे...न्द्रा' वि^७ अ. ६-२. 'अनाम्यो वा वि^८ अ'; 'यानाम्ये वा स सभ, ७. मनुर्तुं रि^९ अ'. ८. सहाया वत् वि; सहायो वत् अ'. ९. मारित वि'. १०-१०. 'नाम्ये...न्दरे' सूको.

य याम् युवाम्याम् वरुणः । हे वरुणकेशो ! दाशति ददाति धर्षाणि त्वम् आत्मनैव । किञ्च ह्या
अनेन वा द्विप द्वेष्टुन् तरेत् सुतोऽप्यत्र तरतिः अतिपूर्वार्थे वृद्धय्य । अतितरति अतिगच्छति ।
द्वेष्टुमोऽनेन धर्षत इत्यर्थः । दास्यान् दानवान् । किञ्च ययन् भजते । कभत इत्यर्थः ।
रयिम् धनम् रयिवत् च धनवत्त्वम् जनान् मनुष्यान् पुत्रपौत्रादीन् । पुत्रादयोऽस्य धनवन्तो
भवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

घेष्टुः स एव शोभनदान धनवान् यज्ञयाश्च । हे इन्द्रावरुणौ ! युवाम्याम् व आत्मनैव
प्रयच्छति, स अनेन दाशन् तरति । दानवान् भजते च धनम्, धनवत् च दासादीन् ॥ ५ ॥

‘इति पञ्चमाष्टके प्रथमाध्याये षडशो वसं’ ॥

यं युवं दाश्वघ्नराय देवा रयिं धृत्यो वसुमन्तं पुरुक्षुम् ।

अस्मे स इन्द्रावरुणावर्षिं प्यात् प्र यो भनक्तिं वसुपांशस्तीः ॥ ६ ॥

यम् । युवम् । दाशुऽश्वराय । देवा । रयिम् । धृत्य । वसुऽमन्तम् । पुरुऽक्षुम् ।

अस्मे इति । स । इन्द्रावरुणौ । वर्षिं । प्यात् । प्र । य । भनक्तिं । वसुपांशम् । अशस्ती ॥ ६ ॥

स्वन्द० यम् युवाम् दाश्वघ्नराय देवाः पूर्वमेव वचने ह्यविरुद्धे चेत स दाश्वघ्नर इत्यशो
धनमान तस्मै हे देवौ ! रयिम् धनम् धृत्य वसुमन्तम् मणिरूप्यादिभिरययवमूर्तेर्धनैर्बुक्त्वा
पुरुक्षुम् बहुमितासयोनयम् । अन्वत्ताप्यवस्थापनाहमित्यर्थः । अस्मे स इन्द्रावरुणौ ! अपि अपि
पादः अस्मे इत्यनेन सह सम्बन्धते । अस्माकमपि स हे इन्द्रावरुणौ ! स्यात् नभेत् ।
अस्मभ्यमपि तद् दत्तमित्यर्थः । य किं करोति । न प्र भनक्तिं वसुपांशं वसुव्यतेर्हन्तिकर्मण ।
अर्वा स्वभूता अक्षरता अक्षरता । इन्द्रावरुणौ यो अस्माकं कुस्ता प्रयुज्ये वा
यदव निवर्तयितु शक्नोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

घेष्टुः यम् युवा दशवशावः हे देवौ ! रयिम् धनम् धृत्य वासयितुं पुरुषबुक्त्वा
बहुधन्यम्, हे इन्द्रावरुणौ ! स रयि अस्माकं अपि भयत्, प्रकर्षेण न गृह्णाति ज्ञानम् वाचा ॥ ६ ॥

उत नः सुश्रात्रो देवर्षीणाः सूरिर्भ्य इन्द्रावरुणा रयिः प्यात् ।

येषां शुभ्रः पृत्तनासु साह्वान् प्र सुवो वृक्षा तिरते तर्तुरिः ॥ ७ ॥

उत । नः । सुश्रात्र । देवर्षीणाः । सूरिऽर्भ्यः । इन्द्रावरुणा । रयिः । प्यात् ।

येषांम् । शुभ्रः । पृत्तनासु । साह्वान् । प्र । सुवो । वृक्षा । तिरते । तर्तुरिः ॥ ७ ॥

१ भास्वि मूको २ भास्वि वि० ३ 'सादे वि' अ' ४ ४ भास्वि मूको ५ ५ दा
भास्वि मूको ६ ६ 'वाठ' 'वता' मूको ७ पठन् मूको ८ ८ स मूको ९ ९ य कि
प्रयवनाकि मूको १ १-१० इत्ता शयुज्यते मूको ११ ११ न वि' अ' १२ १२ येदेवो वि' अ',
१३ भास्वि वि' ल लज्ज. १४ १५ मूको १५ 'पिडु वि' अ'

स्कन्द० अथ च नः अस्माकम् सुनातः 'शोभनाः प्रातारो यस्य स सुनातः । शोभनरक्षणः । देवगोषा देवा गोपायितारो यस्य स देवगोषाः सुरिभ्यः 'सुरिः' (निघ ३, १६) इति स्तोत्रुणाम्, पद्यार्थे चात्र चतुर्थी । स्तोत्रुणां हे इन्द्रावरुणा ! रयिः धनम् स्नात युवयोः प्रसादेन भवेत् । येषाम् अस्माकं 'युवयोरेव प्रसादेन युष्मः' यत्नम् पृतनास्तु सङ्ग्रामेषु साह्यान् अभिभूयान् । शत्रून्भिभवन्नित्यर्थः । सशः एव द्युम्ना यशोसि वा अज्ञानि वा भनानि प्र तिरते प्रवर्धयति' तन्नुरिः लरिता तृषिंठा वा शत्रूणाम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अथ च अस्मभ्य शोभनपालनः देवा गोषारो स यस्य स्तोत्रुष्यो हे इन्द्रावरुणौ ! रयिः स्नात्' । येषाम् अस्माकं यत्नं सङ्ग्रामेषु शत्रून् अभिभवत् सशः एव भनानि प्र वर्धयति वरुणशीलम् ॥ ७ ॥

नू नं इन्द्रावरुणा गृणाना पृङ्क्तं रयिं सौश्रवसाय देवा ।

इत्था गृणन्तो महिनस्य शर्धोऽपः न नावा दुरिता तरेम ॥ ८ ॥

नु । नः । इन्द्रावरुणा । गृणाना । पृङ्क्तम् । रयिम् । सौश्रवसाय । देवा ।

इत्था । गृणन्तोः । महिनस्य । शर्धोः । अपः । न । नावा । दुरिता । तरेम ॥ ८ ॥

स्कन्द० नु क्षिप्रम् नः अस्माकम् हे इन्द्रावरुणा ! गृणाना स्वपमानौ पृङ्क्तम् पृथी सम्पर्के । सम्पर्कघतम् । दत्तमित्यर्थः । रयिम् धनम् सौश्रवसाय शोभनं श्रयो यस्य स सुधवा, तत्रापः सौश्रवसम् । छान्दस्तत्वाद् युवादिदक्षिणः अण् । तस्मै सौश्रवसाय । सुधनरत्वात्स्नाकमित्यर्थः । हे देवौ ! उत्तरोऽर्ध्वः परा च ऋक् वरणस्यैव केवलस्य विभक्तस्तुतिः । इत्था सत्यम् गृणन्तः स्तुयन्तो वपम् महिनस्य महतो वरणस्य स्वभूतम् शर्धः बलम् अप न नावा यथा कश्चिदुदकानि नावा वरेत्, तद्वत् दुरिता पापानि तरेम अतितरेम । अतिक्रान्तेत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० क्षिप्रम् अस्मभ्य हे इन्द्रावरुणौ ! स्वपमानौ सम्पर्कघतम् धनम् अस्माकं शोभनाधारणाय देवौ ! इत्थम् युवयोर्महायस्य वेगम् स्तुयन्त वपम् उदकानीव नावा दुरितानि अति तरेम ॥ ८ ॥

प्र सस्राजं बृहते मन्म लु प्रियमर्चं देवाय वरुणाय सप्रथः ।

अपं य उर्वी महिना महिप्रतः कर्त्वा विमात्यजरो न शोचिषा ॥ ९ ॥

प्र । सस्राजं । बृहते । मन्म । लु । प्रियम् । अर्चं । देवाय । वरुणाय । सप्रथः ।

अपम् । यः । उर्वी इति । महिना । महिप्रतः । कर्त्वा । विऽमार्ति । अजरेः । न । शोचिषा ॥ ९ ॥

स्कन्द० 'सस्राजे सम्मन्दीताय सर्वेषाम् ईश्वराय' वा बृहते मन्म मननं स्तुतिम् । लु इति पदप्रत्ययः । प्रियम् इष्टम् प्र अर्चं प्रोथार्य' हे अर्द्धाजान्तरात्मन् ! देवाम वरुणाय सप्रथः

१-३. *लगाये' मूको.

२-३. *देव'... ह्यसौ वि' अ; *देव ह्यसौ वि'.

३. सर्वपति मूको.

४. *लगाये' मूको.

५. *अय वि' अ.

६. *रय' वि' अ.

७-७. स... ईश्वर' मूको

८. योगाय मूको.

सर्वतः प्रथयितुं गुणानाम् । अगम् यः उर्वी घावापृथिवीनामधेयमेतम् (ऋ. निघ ३, ३०) ।
घावापृथिव्यौ महिता महता महिनतः महाकर्मा मया रवरदिमप्रशेषलक्षण्येन कर्मणा विभाति
निविधं दीपयति अजरः न हृद्यते राति यो न क्षीयते सः 'अजरः भक्तिः स' इव शोचिषा
दीपया ॥ ९ ॥

वेङ्कट० प्र उच्चारय सर्वेषां राज्ञे महते स्तुतिम्^१ क्षिप्रं प्रियाम् देवाय वरुणाय सर्वतः प्रयुक्तमाम्,
यः अयम् अस्माकं^२ महाकर्मा विस्तीर्णं घावापृथिव्यौ महता यत्नेन भासयति आदित्य इव
तेजसा ॥ ९ ॥

इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतं सोमं पिबतं मयं धृतव्रता ।

युवो रथो अध्वरं देववीतये प्रति स्वसरंमुप याति पीतये ॥ १० ॥

इन्द्रावरुणा । सुतऽपौ । इमम् । सुतम् । सोमम् । पिबतम् । मयम् । धृतऽव्रता ।

युवोः । रथः । अध्वरम् । देवऽवीतये । प्रति । स्वसरम् । उप । याति । पीतये ॥ १० ॥

स्कन्द० हे इन्द्रावरुणौ! सुतपौ! सुतानाम् सोमानां पातारी! इमम् सुतम् सोमम् पिबतम् मयम्
मदकरम् हे धृतव्रता! धृतकर्माणौ! स्वकर्माणामपरित्यक्तासवित्यर्थः । किञ्च युवोः युवयोः
स्वभूयः रथः अध्वरम् यज्ञम् प्रति देववीतये देवभक्षणात् । युवां देवौ इवीधि भक्षयिष्यथ
इत्येवमर्थमित्यर्थः । प्रति स्वसरम् 'स्वसराणि' (निघ १, ९) इत्यहनाम । प्रत्यहमित्यर्थः ।
वप आसि उपगच्छति पीतये सोमपानाय च^३ ॥ १० ॥

वेङ्कट० हे इन्द्रावरुणौ! सुतस्य^४ पातारी! इमम् सुतम् सोमम् मदहेतुम् पिबतम् धृतकर्माणौ!
युवयोः रथः यज्ञम् देवकामाय अभ्युपगच्छति स्वसरम् सोमपानाय ॥ १० ॥

इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्य वृष्णाः सोमस्य वृषणा वृषेथाम् ।

इदं वामन्यः परिपिक्तमस्मे आसद्यास्मिन् वृहिर्षिं मादयेथाम् ॥ ११ ॥

इन्द्रावरुणा । मधुमत्तमस्य । वृष्णाः । सोमस्य । वृषणा । आ । वृषेथाम् ।

इदम् । वाम् । अन्धः । परिपिक्तम् । अस्मे इति । आऽसद्यः । अस्मिन् । वृहिर्षिं । मादयेथाम् ॥

स्कन्द० हे इन्द्रावरुणौ! मधुमत्तमस्य अतिशयेन मधुस्वादस्य वृष्ण वर्धितः सोमस्य पशोनिर्वेणाद्
एवदेशं स्वर्वांशकक्षणमिति^५ वेपः । द्विलीपार्थे वा पशोः । 'मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुस्वादगुणम्
वृष्णं वर्धितारं सोमम्' । हे वृषणा! वर्धितारी' वा 'वृषेथाम् अतिशयत्' स्व उदरे ।
किं कारणम् । उच्यते—इदम् वाम् युववोरर्षांश्च अन्धः सोमलक्षणम् सप्तम् परिपिक्तम्

१-१. अजरः ... स मूको. २. अस्तु किं विं अ'. स्तुतिः क लब्ध. ३. नासि क लब्ध, 'क

योध विं अ'. ४. मत्पदनीत्यर्थः मूको. ५-५. याति ... मूको. ६. इदम् वि'. ७. 'वारं विं अ',

८. 'वाना' मूको ९-९. मधुमत्तम ... दिश ... सोम मूको. १०-१०. 'वामसि' मूको.

प्रहादिषु पात्रेषु क्षारितम् अग्ने अस्माभिः । एतच्छात्वा आसद्य अस्मिन् अग्नेदीये नदिषु
नादयेषाम् तृष्यतम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० हे इन्द्रावरुणौ ! मधुमन्तम् वृषाणम्^१ सोमम् हे वर्षितारौ ! 'आ'सिद्धतम्^२ । इदम्
युवाग्याम् अन्नम् अस्माभिः परितः सिक्तम् पात्रेषु आसद्य^३ अस्मिन् नदिषु तृष्यतम् ॥ ११ ॥

'इति पल्लमाष्टके प्रथमाध्याये द्वादशो वर्गः' ॥

[६९]

'अरुद्राजो नदिष्वस्य ऋषिः । इन्द्राविष्णु देवता । त्रिष्टुप् छन्दः' ।

सं वां कर्मणा समिषा हिंनोमीन्द्राविष्णु अपंसस्पारे अस्य ।

जुषेयां यज्ञं द्रविणं च धत्तमरिष्टैर्नः पथिभिः पारयन्ता ॥ १ ॥

सम् । वाम् । कर्मणा । सम् । इषा । हिंनोमि । इन्द्राविष्णु इति । अपंसः । पारे । अस्य ।
जुषेयाम् । यज्ञम् । द्रविणम् । च । धत्तम् । अरिष्टैः । नः । पथिभिः । पारयन्ता ॥ १ ॥

स्कन्द० 'वावापृथिव्याद्' प्रथमोन्द्रावांष्यवमुच्यते । 'एतवती' (अ ६, ७०) इत्येतत् वावापृथिव्यम्,
एतस्मात्प्रथमम् एतत् सूक्तम् इन्द्राविष्णुदेवत्वम् । समिष्युपसर्गः हिंनोमीत्याख्यातेन सम्बध्यते ।
दिशोदिक्षु वृद्धयर्थः, हि गतौ वृद्धौ चेति । सम् हिंनोमि संबधेयामि वाम् युवाम् कर्मणा
स्तुतिकरणेन सम् इषा अग्नेन च सोमलक्षणेन संदिनोमि हे इन्द्राविष्णु ! अपंसः कर्मणः
अखलक्षणस्य पारे भन्ते अस्म । एतत् ज्ञात्वा जुषेयाम् सेवेषाम् अन्नम् अग्नेदीयम्, द्रविणम्
'च धत्तं च धत्तम्' इत्यम् अरिष्टैः नदिषुः अस्मात् प्रति पथिभिः मार्गैः पारयन्ता
वृणातिरत्र सामर्थ्याद् गत्वर्थः, स्वार्थे च णिच् । गच्छन्ती ॥ १ ॥

वेङ्कट० सम् गमयामि वाम् स्त्रोत्रेण अग्नेन च हे इन्द्राविष्णु ! अस्य कर्मणः पारे । तृतीयसवने सौ
युवाम् जुषेयाम् यज्ञम्, धनम् च धत्तम्^४ नदिषुः अस्मात् मार्गैः पारयन्ती^५ युवे ॥ १ ॥

या विश्वासां अनितारां मतीनामिन्द्राविष्णु क्लृप्तां सोमधानां ।

प्र वां गिरः शस्यमाना अवन्तु प्र स्तोमांसो गीयमानासो अर्कः ॥ २ ॥

या । विश्वासां । अनितारां । मतीनाम् । इन्द्राविष्णु इति । क्लृप्तां । सोमधानां ।

प्र । वाम् । गिरः । शस्यमानाः । अवन्तु । प्र । स्तोमांसः । गीयमानासः । अर्कः ॥ २ ॥

स्कन्द० या यौ विश्वासां सर्वासां अनितारा स्त्रोत्रभिर्द्विपार्थसंयोजनद्वारेण अनितारा मतीनाम्
मन्यतेरर्पतिकर्मणा^६ (गु. निघ ३, १४) एतद्रूपम् । मतीनाम् । इन्द्राविष्णु क्लृप्तां क्लृप्तोपममेतत् ।
क्लृप्ताविव सोमधानाः सोमस्य निधानगती^७ । आत्रमृताविरयर्थः । अर्कश्चक्षुतेहत्तच्छन्दोऽध्याहार्यः ।

१. 'व' मूको. २-२. अति' मूको. ३. आसद्य मूको. ४-४. अस्ति मूको. ५. वावापृथिव्या
मूको. ६-६. आरित वि'. ७. तण् वि' अ'. ८. 'वतो वि' अ'. ९. 'संघ' अ'.
१०. निघण्टु मूको.

सौ वाम् युवाम् गिरः शस्त्रलक्षणा वाचः शस्त्रगानाः शस्त्रधर्मोपचार्यमाणाः प्र अजन्तु^१ ।
 प्राप्नुवन्निवृत्तवर्धः । प्र स्तोमागः प्रावन्तु स्तोमा अपि स्तोत्रलक्षणाः गीयमानासः सामगान-
 धर्मोपचार्यमाणाः अर्कैः सर्कंशन्दोऽप्र स्तोदुवचनः, 'अर्को यद्री मरतो हविष्याम्' (अ. २,
 १६७, ६) इति यथा । स्तोत्रभिर्होत्रादिलक्षणैः ॥ ० ॥

वेङ्कट० सौ विशासात् स्तुतीनाम् जनवितारौ इन्द्राविष्णु सोमस्य निधानौ कलदावित्यौपमिकम्^२ ।
 प्र गच्छन्तु वाम् सौ शस्यमानाः गिरः अस्माभिः, स्तोमाश्च गीयमानाः स्तोत्रभिः ॥ २ ॥

इन्द्राविष्णु मदपती मदानामा सोमं यातं द्रविणो दधाना ।
 सं वामञ्जन्तुभिर्मतीनां सं स्तोमासः शस्यमानास उक्थैः ॥ ३ ॥

इन्द्राविष्णु इति । मदपती इति मदऽपती । मदानाम् । आ । सोमम् । यातम् । द्रविणो इति । दधाना ।
 सम् । वाम् । अञ्जन्तु । अक्तुभिः । मतीनाम् । सम् । स्तोमासः । शस्यमानासः । उक्थैः ॥

स्कन्द० हे मदपती! माघन्ति देन तन्मदं मदकां द्रव्यम् तस्याधिपतिभूतो! इन्द्राविष्णु ।
 मदानाम् निर्धारण एवा पृष्टी । मदकराणां मध्ये सोमम् नाम मदं प्रति आ यातम्
 धाराच्छतम् द्रविणो द्रविणा उ द्रविणो । उकारः पदपरुणः । धनानि दधाना ददती ।
 आगतौ च सन्तौ वाम् युवाम् राम् अजन्तु सर्जितोत्पथैः । सङ्गच्छन्ताम् अक्तुभिः
 सोमोऽत्र अक्तुरुच्यते, 'होतारमक्षोरतिभि निगलसुम्' (मृ. २०, १२, १) इति यथा । प्रथमार्थ
 एवा गृहीया । सोमाः मतीनाम् 'मत्तयः' (निघ. ३, १५) इति मेधाविनाम् । मेधाविनां
 यतनानानां स्वमूलाः । अथवाऽवतुस्रकौऽभिव्यक्तवचनः । मत्तयः स्तुतयः । अभिव्यक्तयः स्तोत्र-
 शस्त्रलक्षणानां स्तुतीनाम् । स्तोमासः सम् गच्छन्ताम् स्तोमा अपि शस्त्रलक्षणाः शस्यमानासः
 शस्त्रधर्मोपचार्यमाणाः उक्थैः उक्थयथादाय 'तत्करोति' (पावा. ३, १, २६) इति णिच्,
 पयन्ताम् पचादिकः अच् । उक्थयंशकतत्रप्रथकारिभिः होत्रकैः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० हे इन्द्राविष्णु । सोमानां पती! आ यातम् इमम् सोमम् धनत्वेव दधानौ^३ । सम् अजन्तु वाम्
 स्तुतीनाम् अज्जैः स्तोत्रारः । सम् अजन्तु 'स्तोमाः शस्यमानाः' शस्त्रैः सह वामिति ॥ ३ ॥

आ वामदवांसो अभिमात्रिषाह इन्द्राविष्णु सधुमादौ बहन्तु ।
 जुपेयां विद्वान् हर्वना मतीनामुषु ब्रह्माणि शृणुतं गिरौ मे ॥ ४ ॥

आ । वाम् । अदवांसः । अभिमात्रिऽसाहं । इन्द्राविष्णु इति । सधुमादः । बहन्तु ।
 जुपेयां । विद्वान् । हर्वना । मतीनाम् । उषु । ब्रह्माणि । शृणुतम् । गिरः । मे ॥ ४ ॥

स्कन्द० वाम् युवाम् अस्माः अभिमात्रिषाहः मीम् हिसापाम् इत्यस्य अभिमात्रयः हितः जगुसेनाः

१. अजन्तु मूको. २. 'पतिं वि' अं ल; विर्वेनेति लभ. ३. नासि मूको. ४. 'माने वि' अं.
 ५. स्तोत्र...आणानां मूको. ६. 'शक' इत्ययं मूको. ७. मरपती वि' अं. ८-८. सोमशस्त्र-
 वि' अं.

वा, तासानभिमपितारः हे इन्द्राविष्णु । सधमादः सह युवाम्नां मायन्तीति सधमादः
 आ वहन्तु आनयन्तु । युवामपि जुषेधाम् सेवेधाम् विश्वा सर्वाणि हवना भाद्धानानि
 गतोनाम् मेधाविनामस्माकम्^१ । उप ब्रह्मणि 'ब्रह्म' (निघ २, ७) इत्यङ्गनाम, तस्य च कर्मभूतस्य
 उपेति चोपसर्गस्य श्रुतेर्बोधक्रियापदाध्याहारः । उपगच्छतम् अज्ञानि सोमलक्षणाणि । शृणुतम्
 च गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः मे मम ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आ वहन्तु वाम् अध्याः शत्रूणां सोढारः इन्द्राविष्णु । सह मदन्तः^२ । जुषेधाम् विश्वानि
 ह्वानानि^३ सोतृणाम्, उप शृणुतम् च शस्त्राणि गिरः च मदीयानि ॥ ४ ॥

इन्द्राविष्णु तत् पुन्यार्यं वां सोमस्य मदे उरु चक्रमाथे ।

अकृणुतमन्तरिक्षं वरीयोऽप्रथतं जीवसे नो रजांसि ॥ ५ ॥

इन्द्राविष्णु इति । तत् । पुन्यार्यम् । वाम् । सोमस्य । मदे । उरु । चक्रमाथे इति ।

अकृणुतम् । अन्तरिक्षम् । वरीयः । अप्रथतम् । जीवसे । नः । रजांसि ॥ ५ ॥

स्कन्द० हे इन्द्राविष्णु ! तत् पुन्यार्यम् सोतम्बन् वाम् युवयोः । यत् किम् । उच्यते — सोमस्य
 मदे सतिसप्तमी । तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽप्याहार्यः^४ । यत् सोमस्य मदे सति^५ । सोमेन
 मद्यो सन्तावितमर्थः । उद्य बहु चक्रमाथे क्रामथः^६ । शत्रून्-वेधमाणी परिश्रमथ इत्यर्थः ।
 यच्च अकृणुतम् वृद्धिप्रदानद्वारेण कुरथः अन्तरिक्षम् वरीयः उरुतरम् । अथवा अकृणुतमिति
 कृणोतेर्हितार्थस्य^७ रूपम् । 'धिनिकृण्वोर च' (पा ३, १, ८०) इत्येवम् उकारः प्रत्ययः
 अकारश्चान्तादेशः । हिंसाः अन्तरिक्षम् । अन्तरिक्षस्य च हिंसा तदाभितस्य भेदस्य हिंसया । यच्च
 उरुतरमन्तरिक्षमाभितम् मेधे हिंस्य इत्यर्थः । यच्च अप्रथतम् शृणुनि कुरथः । दृथ^८ इत्यर्थाः ।
 जीवसे जीवनाय नः अस्माकम् रजांसि उदकानि वृष्टिलक्षणाणि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० हे इन्द्राविष्णु ! तत् सोतप्यम् युवयोः । सोमसदार्यं^९ युवाम् उरुणि पदानि विक्रमेथे ।
 तथेदम् अन्तरिक्षम् अकृणुतम् उरुतरम्^{१०} । तथा सर्वांन् लोकान् अस्माकं जीवनाय अप्रथतम् ॥ ५ ॥

इन्द्राविष्णु हविषा वाशृषानाग्नाद्धाना नमसा रातहव्या ।

घृतासुती द्रविणं घत्तमस्मे समुद्रः स्थः क्लृशः सोमधानः ॥ ६ ॥

इन्द्राविष्णु इति । हविषा । वृषधाना । अग्नेऽद्धाना । नमसा । रातऽहव्या ।

घृतासुती इति घृतऽआसुती । द्रविणम् । घत्तम् । अस्मे इति । समुद्रः । स्थः । क्लृशः । सोमऽधानः ॥ ६ ॥

१. 'वादिनोऽग्ना' मूको. २. 'भो मूको. ३. स्वगानि वि'; रयगानि अ'. ४. यण्यग्रभुवेऽप्युत्तरी'
 मूको. ५. नासि वि'. ६. यण्यग्र मूको. ७. ह्येदि' अ वि'; कृयोदि' वि'. ८. दत्त मूको.
 ९. नासि वि' अ'. १०. सोम म' ल लण. ११. नासि वि'.

स्कन्द० हे इन्द्राविष्णु! हविषा सोमलक्षणेन वापुषाना वर्षमानौ हे भद्रादानौ! भद्राणि श्रेष्ठानि
 हवीषि, तेषामचारौ! १। न च केवलेन हविषा । किं तर्हि । नमसा नमस्काररूपेण च सोत्रेण^२ ।
 हे रातहन्वा! अन्यैरपि यत्रमानैर्दत्तहविष्यो! पृतासुतो। सासुविशब्दोऽत्र रत्नवचना, 'त्वया
 मर्तासि! स्वदन्त^३ सासुविम्^४ (ऋ २,१,१४) 'इवन्त^५ तर्षिरासुता' (ऋ २,५,६) इति
 यथा । पृतरसौ । पृतरस पाताशाविलयः । द्रविणम् धनम् धतम् दत्तम् अस्मे अस्मभ्यम् ।
 किञ्च सगुदः स्यः । समुद्रसात्त्वादिदं समुद्रशब्देनाभिधानम्, स्वत्यथेनैकरचतम्^६ । साम्भीर्येण
 महत्त्वेन च समुद्रसदृशौ स्यः । कलशः सुसोपममेतत् । जग्रापि प्यहयेनैवैकवचनम्^७ ।
 कलशापि च सोमधानः सोमस्य निधानमूतौ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० हे इन्द्राविष्णु! हविषा वर्षमानौ सोमस्वामिपुत्रस्य यज्ञमुखे अचारौ! नमस्कारेण सद्
 यत्रमानैः दत्तहविष्यो 'पृतासायुयते हूयते ययोः तौ' द्रविणम् धतम् अस्मे^८ । समुद्रवन्ति
 पत्न्यात् सोमाः^९ सः^{१०} समुद्रः^{११} कश्चः सोमनिधानः स युवां भवथः ॥ ६ ॥

इन्द्राविष्णु पिबंत मध्वो अस्य सोमस्य दत्ता जठरं पृणेषाम् ।

आ वामन्धांसि मदिराण्यग्मन्नुप ब्रह्माणि शृणुत हव मे ॥ ७ ॥

इन्द्राविष्णु इति । पिबंतम् । मध्वं । अस्य । सोमस्य । दत्ता । जठरम् । पृणेषाम् ।
 आ । वाम् । अन्धांसि । मदिराणि । अग्मन् । उप । ब्रह्माणि । शृणुतम् । हवम् । मे ॥ ७ ॥

स्कन्द० "हे इन्द्राविष्णु! युवाम् पियतम् मध्वः मधुस्वादस्य अयं सोमस्य । पृष्टीनिर्वेशाद् एकदेवं
 स्वांशलक्षणमिति शेषः^{१२} । द्वितीयार्थे वा पृष्टी । मधुस्वादम् इमं सोमं हे दत्ता! दर्शनीयौ!
 उपश्रवयितारौ! वा शकृणाम् । मा च स्तोक्रन्^{१३} । किं तर्हि । 'जठरम् उदरम् पृणेषाम्'^{१४}
 प्रीणयत् पृणयत् वा । वाचस्पति^{१५} विवृतमिदमर्थः । वाम् युवाम् अन्धांसि अज्ञानि सोमलक्षणाणि
 मदिराणि मदकराणि आ अग्मन् आगच्छन्ति । पुन पुनः प्रभूस्तानि हीयन्त इदमर्थः । पृतर
 शारवा उप गच्छतम् ब्रह्माणि, शृणुतम् च आह्वानम् मे मम ॥ ७ ॥

वेङ्कट० इन्द्राविष्णु! पियतम् इदं मधु सोमस्य । दर्शनीयौ! जठरम् पृणेषाम् । आ गच्छन्तु वाम्
 अज्ञानि मदकराणि, उप शृणुतम् स्वोत्राणि ज्ञानम् च मे ॥ ७ ॥

उभा जिग्मथूर्न परा जयेथे न परा जिग्मे कतरश्चनैर्नोः ।

इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृथेथां त्रेधा सहस्रं वि तदैरयेथाम् ॥ ८ ॥

१. तेषा मर्तौ सूको. २. सोत्रे सूको. ३. मर्तासु सूको. ४. स च...वि; स च वि' अ.
 ५. आसुतो सूको. ६. द्रविणः सूको. ७. स्वत्य...चतम् सूको. ८. 'दैवैक' सूको. ९-१०. वामान्दने
 यो हवो वो वि' अ'. १०. मध्वे वि' अ'. ११. सोमा वि'. १२. वासि वि' अ'. १३. 'इ
 द्वि' अ'. १४-१५. इन्द्राविष्णु...शेष' सूको. १६. शोत सूको. १६-१६. जठर...वा सूको.
 १७-१७. वाचस्पति सूको.

उमा । जिग्युषुः । न । परा । जयेये इति । न । परा । जिग्ये । कृतरः । चन । एनोः ।
इन्द्रः । च । विष्णो इति । यत् । अपस्पृधेयाम् । त्रेधा । सहस्रम् । वि । तत् । ऐरयेयाम् ॥८॥

स्कन्द० उमा उभौ वायत् सप्तृक्तौ जिग्युषुः शयधः । न परा जयेये पराजीयेधे केनचित् ।
न अपि परा जिग्ये पराजीयते कृतरः -चन नेदं किमो^१ रूपम् । किं तदि । एकतरशब्दस्य
छान्दस एकारलोपः, चतशब्दोऽप्यर्थे^२ । एकतरोऽपि एनोः एनयोर्भवतोऽरिन्द्राविष्णोः । किञ्च
इन्द्रः च च-शब्दात् एवं च हे विष्णो । यत् यदा अपस्पृधेयाम् स्पृधेये शत्रुभिः सह
येथा त्रिशब्दोऽत्र अनेकत्वप्रतिपादनपरः । अनेकर्था^३ - सहस्रम् अपि शत्रूणाम् तत् तदा वि
ऐरयेयाम् विविधमीरयधः । भाषायथ इत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० उभौ शत्रून् जिग्युषुः । न च परा जयेये । न च अनयोः अन्यतरोऽपि परा जिग्ये । विष्णोः
रवम् इन्द्रः च यदाऽसुरैः अपस्पृधेयाम्, तदानीम् तत् सहस्रम् गवाम् त्रेधा वि ऐरयेयाम् ॥ ८ ॥

‘इति पञ्चमाष्टके प्रथमाध्याये त्रयोदशो वर्गः’ ॥

[७०]

‘भरद्वाजो यार्हस्पत्य ऋषिः । सविता देवता । जगती छन्दः, अन्तिमास्तित्तः त्रिष्टुभः’ ।

घृतवती भुवनानामभिश्रियोर्वा पृथ्वी मधुदुधे सुपेशसा ।

द्यावापृथिवी वरुणस्य धर्मणा विष्कभिते अजरे भूरिरेतसा ॥ १ ॥

घृतवती इति घृतवती । भुवनानाम् । अभिश्रियो । उर्वा इति । पृथ्वी इति । मधुदुधे इति
मधुदुधे । सुपेशसा । द्यावापृथिवी इति । वरुणस्य । धर्मणा । विष्कभिते इति विष्कभिते । अजरे
इति । भूरिरेतसा ॥१॥

स्कन्द० द्यावापृथिवीमेतत् सूक्तम् । घृतवती उदकवती भुवनानाम् भूतजातानाम् अग्निभिर्ना
आश्रयणीये उर्वा^१ उरुगन्धोऽत्र बहुवचनः^२ अथवबहुत्वात् बहुत्वम्पदेशः^३ । बह्वयये पुर्वी
‘मधुगान्धो विस्तीर्णवचनः’ । विस्तीर्णो मधुदुधे मधु शृङ्खलक्षणमुदकम्, तस्य शरिण्यौ । द्यौः
साक्षात् शरिणी, पृथिवी शृङ्खलगूतादुत्सम्पादनद्वारेण । सुपेशसा ‘पेशा’ (निग ३, ७)
इति रूपनाम् । सुरूपे द्यावापृथिवी वरुणस्य आदित्यस्य मध्यस्य वा धर्मणा कर्मणा
प्रकारालक्षणेन वा विष्कभिते प्रतियक्ते । एवावस्थातः^४ अत्रच्युते इत्यर्थः । ‘अजरे जरारहिते भूरिरेतसा
महुरेतस्के’ ॥ १ ॥

वेङ्कट० एतवत्यौ भुवनानाम् अग्निध्वजयोः^५ ॥ उर्वा पुर्वी^६ उदकस्य क्षारिण्यौ सुरूपे^७ द्यावापृथिव्यौ
वरुणस्य धारणेन विष्कभिते^८ भवतः जरारहिते महुरेतस्के ॥ १ ॥

१. कनो मूको. २. वन वनशरो^१ मूको. ३. अनेकता मूको. ४. शत्रु वि^१ अ^१. ५. न. नास्तित्
मूको. ६. नास्तित् मूको. ७. बहुवचनविस्तीर्णवचनः मूको. ८. बहुवचनः मूको. ९. एतवत्या
मूको. १०. अविश^१ अ^१. ११-१३. पृथिवी उर्वा रि^१ अ^१; पृथ्वी वीर्यी क लस. १२. शर उभे वि^१
अ^१. १३. विष्कभिते वि^१ अ^१; विष्क क लस.

असंधन्ती भूरिधारे पर्यस्वती घृतं दुहाते सुकृते शुचिग्रते ।

राजन्ती अस्य भुव्नस्य रोदसी अस्मे रेतः सिञ्चतं यन्मनुहितम् ॥ २ ॥

असंधन्ती इति । भूरिधारे इति भूरिऽधारे । पर्यस्वती इति । घृतम् । दुहाते इति । सुकृते । शुचिग्रते इति शुचिऽग्रते । राजन्ती इति । अस्य । भुव्नस्य । रोदसी इति । अस्मे इति । रेतः । सिञ्चतम् । यत् । मनुऽहितम् ॥ २ ॥

स्कन्द० असंधन्ती सप्रतिमतिकर्मा (तु. निघ २, १४) । सुकृतेऽप्ययं सम्पूर्वाधिं दृष्टव्यः । असह्यऽमाने अराजमाने परस्परणे असमिमीशिवन्मौ भविक्षिपन्मौ आधितान् वा^१ । भूरिधारे षडोमंतज्ञातस्य ज्योतिषां च धारमिषी पर्यस्वती उदकवत्यौ (तु. या ५, २) घृतम् शुचिलक्षणमुदकम् दुहाते क्षरतः । यपंत इत्यर्थः । मुञ्जे तादृष्यं एषा चतुर्थी । शोभनवागादिकर्मकारिणो यत्मानस्मावांष शुचिग्रते सुदृढसंज्ञौ । परोऽधेयः प्रत्यक्षकुवत्याद् मित्रे वाचयम् । राजन्ती "राजति" (निघ २, २२) इत्यैधेयकर्म^२ । ईंशाने अस्य भुवनस्य भूतजातस्य हे रोदसी । धावापृथिव्यौ ! अस्मे अस्माकम् रेतः उदकम् सिञ्चतम् क्षारमवम्, यत् मनुहितम् मनुष्येभ्यो हितम् । सस्यसंपरकरमित्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० परस्परमासृते बहुधारे । दिव उदकानि धारा भवन्ति, ओषधयः पृथिव्याः । रसवत्यौ उदकम् दुहाते यजमानाय शोभनकर्मज्ञौ । राजन्ती^३ अस्य भुवनस्य हे धावापृथिव्यौ ! अस्माकम् उदकम् सिञ्चतम्, यत् मनुष्येभ्यो हितम् ॥ २ ॥

यो वामुजवे कर्मणाय रोदसी मर्तो दृदार्ष धिपणे स साधति ।

प्र प्रजाभिर्जायते धर्मणस्परि युवोः सिञ्चता विष्टुरूपाणि सव्रता ॥ ३ ॥

यः । वाम् । ऋजवे । कर्मणाय । रोदसी इति । मर्तः । दृदार्ष इति । धिपणे इति । सः । साधति ।

प्र । प्रजाभिः । जायते । धर्मणः । परि । युवोः । सिञ्चता । विष्टुरूपाणि । सव्रता ॥ ३ ॥

स्कन्द० यः वाम् युवाभ्याम् ऋजवे भकुटिकाय कर्मणाय स्वर्धे^४ प्रति यजमानाय हे रोदसी । धावा-पृथिव्यौ ! मर्तः मनुष्यः दृदार्ष दवारि हर्षिषि । हे धिपणे । धावापृथिवीनामपेयमेतद् अण्यत्, इह तु रोदसीत्यनेन "दीभरुक्त्वप्रसङ्गाद् धि" धारणे इत्यस्य क्रियातत्त्वं धावापृथिव्योर्विशेषणम् । भूतजातस्य ज्योतिषां च धारमिषी^५ । सः साधति 'सिञ्चति' (निघ २, १४) इत्यस्य पतिकर्मण एतद्रूपम् (?) । गच्छति स्वर्तम् । प्र प्रजाभिः जायते प्रजाभिश्च प्रजायते धर्मणः परि कर्मणो वागलक्षणस्योपरि । तस्मात्वागादन्तारमेवेत्यर्थः । क्रिञ्च युवोः युवयोः सिञ्च विष्टिकाणि उपरि निहिजानि । आप्तानीत्यर्थः । विष्टुरूपाणि भूतजातानि स्वव्रतानि । कर्माणि वैषां मुत्रवोरायतानीत्यर्थः ॥ ३ ॥

१-२. मुदितम् मूको; निरुक्तस्यहीयस्कन्दस्यानिभाष्याद् (५, २) दृशेदृष्ट्य परितः पाठः

† "तस्य" वा ई विधि" मुषा; कानुदभन्वी वा. २-२. राजन्तीये" मूको. ३. "वावा वि" का.

४. "ति मूको. ५. स्वगतम् मूको. ६-६. "मन्त्र...ति मूको

वेङ्कट० यः द्यावापृथिवी सरलाय' गमनाय सुखं भवत्योगंनुं हे रोदसी। मर्त्यः' हवींषि प्रयच्छति,
 उः पृष्टे!१ भूमिद्वयितं साधयति, प्र जायते च प्रजाभिः भवत्योः कर्मणः' अन्तरम्। युवयोः
 दानाकृतीनि सभानादानस्वभादीनि परिपिकानि भूतानि ॥ ३ ॥

घृतेन द्यावापृथिवी अभीवृते घृतश्रिया घृतपृचा घृताष्ट्या ।

उर्वा पृथ्वी होतृवृष्ये पुरोहिते ते इद् विप्रा ईळते सुन्नमित्ये ॥ ४ ॥

घृतेन । द्यावापृथिवी इति । अभीवृते इत्यभिः । घृतश्रिया । घृतपृचा । घृतश्र्या ।

उर्वा इति । पृथ्वी इति । होतृवृष्ये । पुरोहिते इति पुरःसहिते । ते इति । इत् । विप्राः । ईळते ।
 सुन्नम् । इत्ये ॥ ४ ॥

स्कन्द० २० इत् विप्राः' इति तच्छब्दप्रत्ययैरुक्तदोऽध्याहार्यः । ये घृतेन उदकेन द्यावापृथिवी अभीवृते
 भाष्यादिते घृतश्रिया उदकस्याश्रयभूते घृतपृचा उदकेन सम्पृक्ते । अन्तरभिष्याते इत्यर्थः ।
 घृताश्रया उदकस्य वर्धयिष्यौ उर्वा यद्भवयेव पृथ्वी विस्तारो होतृवृष्ये होतृवृष्यौ यज्ञः तस्मिन्
 पुरोहिते अग्रतः स्थापिते । प्रधानीकृते इत्यर्थः । ते । इत् इति पदप्रत्ययः । विप्राः मेधाविनः
 यजमानाः ईळते याचन्ति इन्नम् सुन्नम् इत्ये यागाय । सुन्निनः सन्तः सुखं द्यावापृथिव्यौ
 यस्यामहे इत्येवमर्थमित्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० उदकेन द्यावापृथिवी परिवृते घृतस्याऽऽश्रयभूते घृतसंपृक्ते घृतस्य वर्धयिष्यौ उर्वा
 पृथ्वी होतृणां पदनीये यज्ञे पुरोहिते । ते एव विप्राः स्तुवन्ति सुखं याचितुम् भधुना ॥ ४ ॥

मधु नो द्यावापृथिवी मिमिक्षतां मधुश्चुतां मधुदुग्धे मधुघ्रते ।

दधानि यज्ञं द्रविणं च देवता महि श्रवो वाजसुस्मे सुवीर्यम् ॥ ५ ॥

मधु । नः । द्यावापृथिवी इति । मिमिक्षताम् । मधुश्चुतां । मधुदुग्धे इति मधुदुग्धे । मधुघ्रते इति मधुघ्रते ।
 दधानि इति । यज्ञम् । द्रविणम् । च । देवतां । महि । श्रवः । वाजसुम् । अस्मे इति । सुवीर्यम् ॥ ५ ॥

स्कन्द० मधु' इष्टिलक्षणमुदकम् नः अस्मदर्थम् द्यावापृथिवी' मिमिक्षताम् मिह सेचने सिद्धताम् ।
 मधुश्चुता उदकस्य क्षारयिष्यौ मधुदुग्धे मधुदुग्धेऽत्र मधुश्चुतेत्यनेन पीनरक्तयवसद्भात् न उदकताम् ।
 किं महि । स्वादयिष्यैपवचनः । समधुस्वादय्याश्रय उदकस्य दोग्ध्यौ मधुघ्रते 'मत्तमकम् (इ. वा २,
 १३) शरीरं यदाशुते' उदिति । मधुश्चाद्यं हविर्भूतं' यद्योले मधुघ्रते । दधानि ददतां याम् द्रविणम्
 च धनं च देवता देवदेवः । देवतामाहात्म्येनेत्यर्थः । अमवा देवतेति प्रथमाद्दिदचनस्य स्थाने
 एकचपनम् । देवते देवताभूते । न च केवलं यज्ञं द्रविणं च । किं महि । महि मह्य धवः
 कीर्तिम् वाजसुम् अश्वं च अश्वे अश्वभ्यम् सुवीर्यम्' ॥ ५ ॥

१. भाटिल्लम् छ लम्. २. 'त्ये वि'. ३. ते यज्ञे वि' अ'. ४. 'ना मूको. ५-५. ... इतिमा
 मूको. ६. रोदसीयो वि' अ. ७. यद्विष्यौ वि' अ'; वर्धयिष्यौ छ लम्. ८. 'दिते वि' अ'.
 ९. मासित छ लम्. १०. ... मधु वि'. ११. द्यावापृथिवीति मूको. १२-१३. प्र...ते मूको.
 १४. इविर्भू' मूको. १५. एपीर्यम्... वि' अ.

वेङ्कट० उदकम् अस्मभ्यं चाथापृथिव्यौ सिद्धताम् उदकस्य क्षारविश्वौ उदकस्य दोग्धौ उदकाभ्य-
कमांगौ । धारयन्वीं यश्च घनम् च देदतानाम् महच्छुष्णीयम् अन्नम् अस्मभ्यं शोभनशीर्षं
प्रपच्छताम् ॥ ५ ॥

ऊर्जे नो द्यौश्च पृथिवी च पिन्वतां पिता माता विश्वविदा सुदंसता ।

संरराणे रोदसी विश्वशम्भुवा सनिं वाजं रयिमस्मे समिन्वताम् ॥ ६ ॥

ऊर्जेम् । नः । द्यौः । च । पृथिवी । च । पिन्वताम् । पिता । माता । विश्वविदा । सुदंसता ।

संरराणे इति सम्-रराणे । रोदसी इति । विश्वशम्भुवा । सनिम् । वाजम् । रयिम् । अस्मे
इति । सम् । इन्वताम् ॥ ६ ॥

स्कन्द० ऊर्जम् गृह्युदकलक्षणं रसम् नः अस्मदर्थम् द्यौः च पृथिवी च 'पिन्वताम्' पिति सेचने ।
सिद्धतां क्षारयतान् । पिता माता क्रमेणैते द्वे द्वयोर्चाथापृथिव्योर्विशेषणे । वितृत्वा द्यौः
मादृशता च पृथिवी । विषादकाले 'दीरहं पृथिवी त्वम्' (अ १४, २, ७१) इति वरे वध्वां
च सुत्वंपृथिवीवारोपेण मनुष्याणां वरवितृत्वात् 'वधूमातृकरवाच तदहर्मेण वितृत्वेन मातृत्वेन
चापि दिवः पृथिव्याश्च पिता मातेति च न्यपदेशः । विश्वविदा 'सर्वस्य ज्ञान्यौ सुदंसता
सुकर्मांगौ' संरराणे सम्भद्रदत्तौ रोदसी चाथापृथिव्यौ विश्वशम्भुवा सर्वप्राणिनां मुखस्य
'भावयिन्वी सनिम् सम्मजनीयम् वाजम् अन्नम् रयिम् धर्मं च क्षिरण्यलक्षणम् अस्मे अस्मभ्यम्'^१
सम् इन्वताम् 'इन्वति' (निघ २, १८) इति घ्यासिक्तम्, सामघ्वांघान्वात्तित्पयर्थः ।
प्यापयतां^२ प्रपच्छताम् । इत्तामित्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० उदकम् अस्मभ्यम् द्यौः च पृथिवी च क्षरताम् । पिता द्यौः माता पृथिवी सर्वस्य सम्मथिव्यौ
सुकर्मांगौ तत्र रममाणे रोदसी परःपरोपकार्योपकारकभावेन सर्वस्य सुखल भावयिष्यौ पशु-
वर्षं धर्मे आस्मभ्यम्^३ सम् प्रपच्छताम्^४ ॥ ६

^१इति पञ्चमाहकं प्रथमाध्याये चतुर्दशो वर्गः^५ ॥

[७१]

^६भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः । सविता देवता । जगतो ह्यहः, सन्ध्याविराटसहित्यष्टुमः^६ ।

उट्टु प्य द्वेवः संविता हिंश्रुष्यया वाहू अयंस्तु सर्वनाय सुक्रतुः ।

घृतेन प्राणी अभि प्रुष्णते मुखो युवां सुदक्षो रजसो विधर्मणि ॥ १ ॥

१-१ नास्ति वि^७ अ^८ । २. 'कार्यं कर्माणि वि^९ अ^{१०} । ३. 'रयन्ती वि^{११} अ^{१२} । ४. 'दीरः वि^{१३} ।

५-७. 'प्यता...सेचने सूको. ६. 'पुत्रपृथिवी... सूको. ७. 'वारपितृ' सूको. ८-८. 'सर्वस्य...सुकर्मांगौ

सूको. ९-९. 'भावयिष्यौ...शार्च' सूको. १०. 'अस्माभिः' सूको. ११. 'नास्ति वि^{१२} । १२-१२. 'प्रापयताम्

वि^{१३} अ^{१४} ; सम्प्रत्ययान्, छ लभः. १३-१३. 'भारित सूको.

उत् । ऊँ इति । स्यः । देवः । सविता । हिरण्यमा । बाहू इति । अयंस्त । सवनाय । सुऽक्रतुः ।
धृतेर्न । पाणी इति । अग्निः । प्रुणुते । मुखः । युवा । सुऽदक्षः । रजसः । विश्वर्मणि ॥ १ ॥

स्फन्द० “उद् व्य देवः’ सान्नित्रम्” । सवितृदेवत्वमेतत्सूक्तम् । उदित्युपसर्गः अयंस्त इत्याख्यातेन
सम्बन्धयित्वाः । ‘उ इति’ पदधरणः । स्यः सः देवः सविता हिरण्यमा सुवर्णमयौ बाहू
बाहुसम्बन्धाद् हस्तावत्र बाहुभ्यां लक्ष्येते । तथा सैतिहासिकाः प्रतिमासु चित्रकर्मणि च
ऊर्ध्वदस्तं सवितार स्मरन्ति, नोर्ध्वबाहुम् । हस्तौ उद् अयंस्त उच्यते । उद् उच्यते स्वौ
हस्तावुत्क्षिपतीत्यर्थः । सवनाय यशाय सुक्रतुः सुकर्मा सुप्रज्ञो वा । स्व देवः इति उच्यते-
श्रुतेयच्छब्दोऽध्याहार्यः । यः धृतेन उक्तेन पाणी स्वौ इत्यौ अग्नि प्रुणुते अग्निपिच्यति ।
प्रक्षालयतीत्यर्थः । हस्तप्रक्षालनेन चात्र शुचिर्यं लक्ष्यते । स्वकर्म कर्तुं शुचिर्भवतीत्यर्थः ।
मुखः यश्कारी तुवा सर्वदेव तरणः सुदक्षः सुन्दरसादी रक्षतः रश्मिभिराहतस्योदकस्य
लोकस्य वा विश्वर्मणि विधारणे ॥ १ ॥

वेङ्कट० उद् उच्यते सः देवः सविता हिरण्यमयौ बाहू यशाय सुकर्मा । तत् उक्तेन पाणी
अग्नि प्रक्षालयति पूजयिता’ अर्धयुः युवा’ शोभनबलः लोकस्य विधारणे यज्ञे ॥ १ ॥

देवस्य वयं सवितुः सर्वाग्नि श्रेष्ठे स्याम वसुनश्च द्रावने ।

यो विश्वस्य द्विपदो यश्चतुष्पदो निवेशने प्रसवे चासि भूर्मनः ॥ २ ॥

देवस्य । वयम् । सवितुः । सर्वाग्नि । श्रेष्ठे । स्याम् । वसुनः । च । द्रावने ।

यः । विश्वस्य । द्विपदः । यः । चतुष्पदः । निवेशने । प्रसवे । च । असि । भूर्मनः ॥२॥

स्फन्द० देवस्य वयम् सवितुः एव सर्वाग्नि अभ्यनुज्ञायाम् श्रेष्ठे अत्यन्तं प्रसवे स्याम भवेम,
वसुनः च धनस्य च दाने दाने । एवं देवः सविता सर्वकर्मसु नित्यम् अस्मान् अभ्यनुजानीयात्,
धने च दद्याद् इत्येवदासासद् इत्यर्थः । योऽहं कीदृशः । उच्यते— यः त्वम् विश्वस्य सर्वस्य
द्विपदः मनुष्यादेः यः चतुष्पदः गवादेः निवेशने स्वावाय व्यवस्थापने प्रसवे च अभ्यनुज्ञायाम्
सर्वकर्मसु असि अस्तिर्भवतिना समानार्थः । श्रद्धोऽपि चात्र प्रपूर्वार्थे दृष्टव्यः । प्रभावसि । यः
सर्वस्य प्राणिजातस्य सुपुंसिसप्तजातकर्मसु च ईशित्यत इत्यर्थः । भूर्मनः मूढः अत्यन्तं
बहोः ॥ २ ॥

वेङ्कट० देवस्य वयम् सवितुः प्रसवे श्रेष्ठे भवेम धनस्य च दानाय । यः विश्वस्य द्विपदः यः
च चतुष्पदः गवादेः रायी निवेशने अद्वि प्रसवे भवसि व्यापृतः बहोः ॥ २ ॥

अर्द्धाग्नेभिः सवितः प्रायुभिर्भवं शिवेभिरेव परि पाहि नो गर्यम् ।

हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यसे रक्षा माकिर्नो अघशंस ईशत ॥ ३ ॥

१-१. इति सूको. २. *न्दोऽप्यासावः वि'. ३. *निति वि' अ'. ४. 'दु वि'. ५. नास्ति
वि'. ६. *र्याः सूको. ७. वृत्त सूको. ८. पूर्वां सूको. ९. ...नामत्सर्वम् सूको. १०. वेला वि'.
११. *नां वि'. १२. *द्वय वि'. १३. *रेने वि' अ'. १४. व्यापृते वि'.

अदब्धेभिः । सविता रिति । पायुऽभिः । त्वम् । शिवेभिः । अथ । परिं । पाहि । नुः । गर्वम् ।
हिरण्यजिह्वः । सुवितार्य । गर्वसे । रक्ष । मार्किः । नुः । अघऽशंसः । ईशत् ॥ ३ ॥

स्कन्द० अदब्धेभिः यानि केनचिद्विसिक्तं न शक्यते 'गान्यदृग्धानि सैः' हे सवितः । पायुभिः पालनैः
त्वम् शिवेभिः सुखैश्च अथ परि पाहि सर्वतो रक्ष नः अस्माकम् गर्वम् गृहम् । हिरण्यजिह्वः
सुवर्णमयजिह्वः त्वम् सुवितार्य त्वयैवाभ्यनुज्ञातयायाःदिकर्मणे गर्वसे अतिशयेन नवाप्य अन्वैर-
हृतपूर्वाय रक्ष अस्मान् । मार्किः मा कश्चित् त्वरप्रसादेन नः अस्माकम् अपशंसः स्तेनः
पापानां वा संसिता ईशत् ईशति ॥ ३ ॥

षेड्डट० अर्हिसितः सवितः । पालनैः त्वम् शिवैः अथ परितः पाहि अस्माकम् गृहम् । हिरण्यजिह्वः
सुवर्णमयजिह्वः रक्ष अस्मान् । मा कश्चित् क्षेणोऽस्माकम् ईशति ॥ ३ ॥

उद्गु प्य देवः सविता दमूना हिरण्यपाणिः प्रतिदोषमस्थात् ।

अपोहनुर्यजतो मन्द्रजिह्व आ दाशुपे सुवति भूरिं वामम् ॥ ४ ॥

उत् । ऊँ इति । स्यः । देवः । सविता । दमूनाः । हिरण्यपाणिः । प्रतिदोषम् । अस्थात् ।

अयःऽहनुः । यजतः । मन्द्रजिह्वः । आ । दाशुपे । सुवति । भूरिं । वामम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० सः देवः सविता दमूनाः दमनना वा 'दानमना वा' दान्तमना वा (इ. मा ४, ४)
हिरण्यपाणिः सुवर्णमयहस्तः 'प्रतिदोषम् दोषाशब्देनात्राहर्कस्त्वये' । प्रत्यहम् उत् अस्थात् उत्तिष्ठति ।
अपहनुर्यजतः । क्रिय अयोरनुः यजतः यज्ञियः मन्द्रजिह्वः मादनजिह्वो मोहनजिह्वो वा वाद्युपे
यजमानाय आ सुवति 'अभ्यनुज्ञानाति भूरि प्रभुवन् वामम् प्रशंसं वगनीयं वा धनम्' ॥ ४ ॥

षेड्डट० उत् अस्थात् सः देवः सविता दमूनाः हिरण्यपाणिः प्रतिदोषं हिरण्यपाहनुः पश्य मादनजिह्वः ।
सः आ प्रसीति यजमानाय बहु धनम् ॥ ४ ॥

उद् अयाँ उपवृक्तेवं वाहू हिरण्यया सविता सुप्रतीका ।

दिवो रोहांस्यरुहत् पृथिव्या अरीरमत् पतयत् कच्चिदम्भम् ॥ ५ ॥

उत् । ऊँ इति । अयान् । उपवृक्ताऽर्थे । वाहू इति । हिरण्यया । सविता । सुप्रतीका ।

दिवः । रोहांसि । अरुहत् । पृथिव्याः । अरीरमत् । पतयत् । कच् । चित् । अम्भम् ॥ ५ ॥

स्कन्द० 'उत् अयान् उपवृक्तेति उपवृक्ता इय उपवृत्तीतीशुपवृक्ता' आक्रन्दकरः । स इय वाहू
ह्यौ हस्तौ हिरण्यया सुवर्णमयी । कः । सविता । कीटयोः । सुप्रतीका सुवर्णनी । उच्यते च

१-१. 'दमनताः' मूको. २. 'गार' 'वि' अ, 'नय' क लज. ३. 'नादियः वि' अ; ईशियः
क लज ४ ५. ६ ... ना वा मूको. ५-५. 'दोष ... ना' (न वि) 'दक्षिण' मूको. ६. 'नास्ति' मूको.
७-७. 'अभ्यनुज्ञा' (अ वि) 'न' ... मूको. ८. 'दमनताः क; दमनताः अ' लज. ९-९. ... 'प्रतीका' मूको.

दिवः सुलोकस्य रोहासि आरोहणस्थानानि अग्रहत् आरोहति 'पृथिव्याः सकाशात् । उग्रद्
 द्यादित्यः पृथिवीमिव निर्भिषोऽङ्गच्छन् दृश्यते, अत एवम् उच्यते—पृथिव्या इति ।
 आरोहंश्च अरीरमत उपरमपति च किञ्चित् यद्वात्रिचरम्, पतयत् च किञ्चित् 'यद्विवाचरम्
 अन्नम् महद् भूतवाचम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० उत अयच्छद् आक्रन्दितेय वाहूँ द्विरण्मयौ सविता शोभनावयवौ । दिवः उच्छ्रितानि स्थानान्य-
 चिरोहति । पृथिव्याः पर्यन्ता दिशो रमयति । जगत् पातयति च तस्मिन्महत् सुखमिति ॥ ५ ॥

वाममद्य सवितर्वामम् श्वो दिवेदिवे वाममस्मभ्यं सावीः ।

वामस्य हि क्षर्यस्य देव भूरैर्या धिया वामभाजः स्याम ॥ ६ ॥

वामम् । अद्य । सवितः । वामम् । ऊँ इति । श्वः । दिवेऽदिने । वामम् । अस्मभ्यम् । सावीः ।
 वामस्य । हि । क्षर्यस्य । देव । भूरैः । अया । धिया । वामभाजः । स्याम ॥ ६ ॥

स्कन्द० वामम् प्रसार्यं 'वननीयं वा' धनम् अद्य हे सवितः! वामम् उ उकार एवार्थे । वाममेव
 श्वः । न चादौ श्व एव च केवलम् । किं तर्हि । उत्तरकालमपि दिवेदिने अहम्यदनि
 वामम् धनम् अस्मभ्यम् सावीः जनुजानीयाः । दद्या इत्यर्थः । किञ्च वामस्य हि प्रशास्यस्वैव
 वननीयस्य वा क्षयस्य निवासस्थानस्य हे देव! भूरैः यहुनः अया धिया अनेन यागलक्षणेन
 स्तुतिलक्षणेन वा कर्मणा । साकाङ्क्षयात् स्वामेत्स्यस्थानुपह् । स्वामिभ इति .च वाक्यशेषः ।
 युष्मत्प्रसादेन वर्यं स्वामिन स्वाम । अथवा^१ वामस्येत्पादौ द्वितीयाद्यं पद्यौ । सावीरित्येतच्च^२
 पुरस्ताच्चिद्विष्टमनुपकल्पम् । वामं क्षयं च दद्या इत्यर्थः । वामभाजः स्वाम अन्येषां च
 प्रशास्यानां वननीयानां वापानां सम्भाकारो^३ वर्यं स्वाम ॥ ६ ॥

वेङ्कट० धनम् अद्य श्वः दिवेदिने सवितः अस्मभ्यम् प्रयच्छ, वामम् एव सावीः । वामस्य हि वासपितु-
 हे^१ देव^२ । यदौ, वर्यं सम्भकारः स्वाम । तदेवाऽऽह—अनेन कर्मणा वषम् वामनाम, स्वाम ॥ ६ ॥

^१इति प्रथमाहके पञ्चमाध्याये पञ्चदशो वर्गः^३ ॥

[७२]

^१भरद्वाजो वार्हरपाय ऋषिः । बृहस्पतिर्दिवता । त्रिष्टुप् छन्दः^२ ।

इन्द्रांसोमा महि तद् वाँ महित्वं पुवं मुहानिं प्रथमार्निं चक्रधुः ।
 पुवं सूर्यं विविदधुर्पुवं स्वर्विश्व्वा तर्मास्यदत्तं निदृश्वं ॥ १ ॥

१-१ पृथिव्या - उपन् मूको. २. अय मूको. ३-३. 'वत्स ... वननाय वि'; 'वरम् ... वानम्
 अ वि'. ४. वाटु वि' ल, वाटु लक्ष. ५. 'वरो जि' अ. ६. 'दति मूको. ७. 'वत लक्ष.
 ८-८. वननीय मूको. ९. एतन्नेयं अ वि'. १०. वेवल. मूको. ११. प्रसार्यं मूको. १२. अय मूको.
 १३. 'त्येव' व वि'. १४ मूको. १४. ही...एते मूको. १५. वे मूको. १६. वे वि' अ, एव ल लक्ष.
 १७-१७. नासि मूको.

इन्द्रासोमा । महि । तत् । वाम् । मृष्टिऽतम् । पुनम् । महानि । प्रप्रमानि । चक्रुः ।
 युवम् । सूर्यम् । त्रिन्द्रियुः । युवम् । स्व । विश्वा । तमासि । अहतम् । निद । च ॥ १ ॥

स्कन्द० 'इन्द्रासोम' च । इन्द्रासोमदेवत्वमेतत् सूक्तम् । हे इन्द्रासोमौ' महि महत् वाम्
 युवयो तत् महित्वम् माहात्म्यम् । तच्छुद्धयुतेष्वेकैरेणोऽध्याहार्यम् । येन युवाम् महानि
 महान्ति वृत्रवधादिकर्माणि प्रपणानि अन्यैरकृतवर्षाणि चक्रुः कृतवन्तौ स्व । किञ्च
 युवम् सूर्यम् आदित्वमपि विविशु जानीय, युवामेव स्व उदकम् मेयस्यम् । किञ्च
 विश्वा सर्वाणि दुर्दिक्षनिमित्तानि सर्वमनुज्याणाम् मनोमोहलक्षणानि तमासि अहतम् वृष्टिप्रदानेन
 हतवन्तौ स्व, 'निद च निन्दाश्चापि कर्माकरणनिमित्ता' ॥ १ ॥

घेङ्कट० हे इन्द्रासोमौ' महत् तत् वाम् महात्मम् । युवा महान्ति प्रतमानि प्रतानि चक्रुः । युवाम्
 सूर्यम् लम्बयथ, युवाम् उदकम् । विश्वानि तमासि अहतम् निन्दितृक्ष ॥ १ ॥

इन्द्रानोमा वासयथ उपासमुत् सूर्यं नयथो ज्योतिषा सह ।

उप धां स्कम्भयुः स्कम्भनेनाप्रथतं पृथिवीं मातरं वि ॥ २ ॥

इन्द्रासोमा । वासयथ । उपसम् । उत । सूर्यम् । नयथ । ज्योतिषा । सह ।

उप । धाम् । स्कम्भयुः । स्कम्भनेन । अप्रथतम् । पृथिवीम् । मातरम् । वि ॥ २ ॥

स्कन्द० इन्द्रासोमा । हे इन्द्रासोमौ' वासयथ सर्वजगत्स्थितेदितुभूतवृष्टिप्रदानादिव्यापारेण स्वस्मिन्
 स्वानि निवासयथ युवाम् उपसम् । सूर्यम् च उत नयथ ऊर्ध्वं समयथ रश्मिलक्षणेन
 ज्योतिषा सह । वाम् सुलोकं च उप स्कम्भयुः । 'एषु सकृशु स्कम्भु प्रतिवर्षे' । 'उपस्कम्भयुः' स्कम्भनेन
 'सुसोपममेतत् । स्कम्भनेनेव' स्कम्भादिना । अप्रथतम् । वि इति अन्त्य उपसर्ग एतेन सम्प्रत्ययितम् ।
 विविधं च प्रथत पृथिवीम् मातरम् मातृभूता सर्वप्राणिनाम् ॥ २ ॥

घेङ्कट० इन्द्रासोमौ' उपसम् वासयथ स्वे स्थाने, सूर्यम् च उत नयथ ज्योतिषा सह, सुलोकं च
 उप स्कम्भयुः 'अन्तरिक्षेण, 'वि अप्रथतम्' च पृथिवीम् मातरम् ॥ २ ॥

इन्द्रासोमानहिमुपः परिष्ठां वृथो वृत्रमर्तुं धां धौरमन्यत ।

प्रार्थीस्वैरतं नदीनामा संमुद्राणि पप्रथुः पुरूणि ॥ ३ ॥

इन्द्रासोमौ । अहिम् । अप । परिऽस्थात् । वृथ । वृत्रम् । अर्तुं । धाम् । धी । अमु-यत् ।

प्र । अर्थांसि । पेरयत्तम् । नदीनाम् । आ । संमुद्राणि । पप्रथुः । पुरूणि ॥ ३ ॥

१. नाहितं सूको २. वृत्रवन्तौ च वि ३-३ 'राश्याविक्रमा' सूको ४. आदित्वेण वि.

५. युवा सूको ६-६. तच्छुद्धयुतेष्वेकैरेणोऽध्याहार्यम् ७. उपस्कम्भयुः सूको

८-८. 'अप्ये' नवेर सूको ९. ज्योतिषा सूको

१०. दिलो' सूको

११. उपस्कम्भयुः सूको.

१२ १३. अप्रथे वि' अ' ल; अप्रथे लक्ष

स्कन्द० इन्द्रासोमी! अहिम् मेघम् अपः उदकस्य परिष्ठात् सर्वतः स्थातारम् हयः हतदन्तौ युवान् । वृश्मं चासुरं जन्तौ च वाम् युवाम् शौः अनु अमन्यत अनुमतवती । हत्वा च अर्णासि उदकानि प्र ऐरयतम् प्रेरितवन्तौ स्वः नदीनाम् गङ्गाद्यानां सम्बन्धीनि । गङ्गागामु नदीषु यानीत्यर्थः । तैश्च समुद्राणि समुद्रान् आ पप्रभुः आपूरितवन्तौ स्वः पुलणि बहून् । चतुरोऽपीत्यर्थः । अथवा समुद्राणांति नपुंसकनिर्देशात् समुद्रगण्डेनाप्रोदकमुच्यते^१ । तेनान्तः^२ पूरितवन्ताविति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इन्द्रासोमी! उदकानि परिवृत्त्वा तस्थिवांसम् व्याह्वारम् पृथम् ह्यः^३ । तदानीम् वाम् शौः अनु अमन्यत । प्र ऐरयतम् च युवाम् उदकानि नदीनाम् तैश्चोदकैः समुद्रान् बहून् आपूरितवन्तौ । छिद्रभेदशब्दान्दसः । यद्वा काचापुरयतादिति (?) ॥ ३ ॥

इन्द्रासोमा एकमामास्वन्तर्नि गवामिद् दग्धुर्वक्षणांसु ।

जगृभधुरनपिनद्धमासु रुशच्चित्रासु जगतीष्वन्तः ॥ ४ ॥

इन्द्रासोमा । एकम् । आमासु । अन्तः । नि । गवाम् । इत् । दग्धुः । वक्षणांसु ।

जगृमधुः । अनपिनद्धम् । आसु । रुशत् । चित्रासु । जगतीषु । अन्तरिति ॥ ४ ॥

स्कन्द० इन्द्रासोमा! हे इन्द्रासोमी! एकम् भोगयोग्यम् क्षीरम् आमासु गवामित्येतेन सामानाधिकरण्यात् पशुर्गर्षया सप्तमी । आमाताम् अपकानाम् । स्वयमभोगयोग्यानामित्यर्थः । अन्तः मध्ये यवाम् । इत् इति पदप्रत्ययः । नि दधधुः^१ दैतुभूतपृष्टिप्रदानादिना निदधधुः^२ यत्तणासु । वक्षणाशब्देनात्र नदीतीरस्वल्पेकदेशवर्तितात्वात्^३ ऊर्ध्वस्युच्यन्ते । ऊर्ध्वसु । निघाप जगृमधुः । प्रहिरत्रार्णतत्पर्यर्थः । प्राइयथः । मनुष्वैर्देहयथ इत्यर्थः । अनपिनद्धम् अवद्धभूतम्^४ आसु गोषु सप्तमीनिर्देशात् व्यवस्थितमिति शेषः । कीदृशम् । उच्यते—इशात् 'रुशदिति वर्जनात्' (या ६, १३) । शुक्लवर्णम् । चित्रासु विचित्रासु कृष्णापूररक्तादिवर्णासु जगतीषु 'जगती' (निघ २, ११) इति गोनाम् । गोषु । कृष्णादिवर्णास्वपि गोषु शुक्लमेव, न कृष्णादिवर्णमित्यर्थः । अतः मध्ये । सप्तमीनिर्देशात् उत्पन्नम् । स्थितमिति वाक्यशेषः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० हे इन्द्रासोमी! गवाम् आमासु^१ वक्षणासु^२ ऊर्ध्वसु अन्तः^३ नि दधधुः^४ एकम् पयः^५ । जगृमधुः^६ च आसु वक्षणासु अनपिनद्धम् पयः, यथा दुग्धियां न पतति, शेषं^७ चित्रवर्णासु गोषु अन्तः^८ ॥ ४ ॥

इन्द्रासोमा युवमङ्ग तर्क्यमपस्यसाच्च श्रुत्यं रराथे ।

युवं शुभ्रं नर्यं चर्पणिभ्यः सं विंध्ययुः पृतनापार्हमुग्रा ॥ ५ ॥

१. शुभ्रताशेष्ये मूको. २. अन्तः मूको. ३. इतः मूको. ४. निदधुः मूको. ५. निघाये मूको. ६. ती ... देवा' मूको. ७. अपगृह्यत् मूको. ८. नपात् मूको. ९. आड वि' अ'; 'इत् व सु ल लक्ष. १०. पय' मूको. ११. जन्त मूको. १२-१३. विदधु' वि' अ'. १३. यथा वि' अ'; यथा अ'. १४. निघः वि' अ'; ... शेषः ल लक्ष. १५. शेष मूको. १६. मशा वि'; मशा अ'; मशाः छ; मशा लक्ष.

इन्द्रासोमा । युवम् । अह्न । तर्कत्रम् । अपत्यऽसाचम् । शुत्यम् । रापे इति ।
युवम् । शुष्मम् । नर्पम् । चर्पणिऽम्प्यः । सम् । विव्यधुः । वृत्नाऽसहम् । उग्रम् ॥ ५ ॥

स्कन्द० इन्द्रासोमा । हे इन्द्रासोमौ ! युवम् अह्न क्षिप्रम् तदनम् तुर्वितारं^१ शशूणाम् अपत्यसाचम्
भपरयानां सेवितारम् । त्वपुत्रपौत्रादिभाजमित्यर्थः । शुत्यम् शुक्तं वितयाते पुत्रम्^२ रापे
दरपः^३ । न केवलं पुत्रम् । किं तर्हि । युवम् शुष्मम् पहमपि नर्पम् नृम्यो हितम् चर्पणाम्यः
मनुष्येभ्यः सम् विव्यधुः । सम्प्रदानवतुर्पीडुता वैतिरत्र दानार्थः । सन्दत्यः^४ वृत्नायाहम्
सह्यमाभेवभिविष्टु हे उग्रम् । अग्रसङ्घौ ! क्रूरो ! वा शशूणासुपरि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इन्द्रासोमौ । युवाम् अह्न तारकं धने पुत्रपौत्रभाजे श्रवणीवं^५ प्रवन्द्यः । युवां वलं
शुहितं मनुष्येभ्यः सम् विव्यधुः वृत्नासहम् उद्गूर्णौ^६ ॥ ५ ॥

* इति पञ्चमाष्टके प्रथमाध्याये षोडशो वसः * ॥

[७३]

* भरद्वाजो धार्दस्पत्य ऋषिः । बृहस्पतिर्देवता । शिष्टेषु छन्दः * ।

यो अद्रिभिन् प्रथमजा श्रुतावा बृहस्पतिराक्षिरसो द्विष्मन् ।
द्विचर्हज्मा प्राथमसत् पिता न आ रोर्दसी वृषभो रोरवीति ॥ १ ॥

यः । अद्रिऽभिन् । प्रथमऽजाः । श्रुतऽवा । बृहस्पतिः । आक्षिरसः । द्विष्मन् ।
द्विचर्हज्मा । प्राथमऽसत् । पिता । नः । आ । रोर्दसी इति । वृषभः । रोरवीति ॥ १ ॥

स्कन्द० 'धार्दस्पत्यं ततः परम्' । तत ऐन्द्रासोमात् परम् एतत् सूक्ते बृहस्पतिर्देवत्वम् । यः अद्रिभिन्
मेधानां मेधा प्रयाजाः पूर्वजाः श्रुतावा सत्यवान् यथावा पा बृहस्पतिः आक्षिरस अक्षिरसः^१
पुत्रः । प्रजापतेर्हि पुत्रोऽक्षिरासस्य पुत्रो बृहस्पतिः । 'एवं हि बृहदेवताकारादयः^२ सरन्ति —

'निसावत्वरिकं रश्ने' *प्रजाकामः प्रजापतिः* ।

आहरत् 'सहितः साध्वैर्विश्वेदेवैः सहति च ॥

तत्र वाग् दीक्षणीमावाप्तनाम^३ शरीरिणी ।

ता इन्द्रा 'पुण्यत् तन्न कस्याथ वरणस्य च ॥

शुक्लं चस्कन्दं तद्वायुरमी^४ प्रासाद् वरच्छवा ।

ततोऽविभ्यो^५ स्युर्जज्ञे अर्ग्यरेवत्रिरा ऋषिः ॥

१. दू ... कारः सूको. २. नाहित सूको. ३. दर्शः सूको. ४. सन्वर्धः सूको. ५. धनपी
वि^६ अ. ६. यो वि^७ अ. ७-७. नाहित सूको. ८-८. ... कारादयः सूको. ९. गर्भे सूको.
१०-१०. प्रफलायः ... य सूको. ११-११. सदि वत्साध्वैर्विश्वेदेवैरय ... शीवावा^८ सूको. १२-१२. सुगणद् ...
रुक्मयुत्नी सूको. १३. *विं वि सूको.

योऽहारेभ्य ऋषिर्जज्ञो तस्य पुत्रो बृहस्पतिः ।

'बृहस्पतेर्भरद्वाजो विदधीति' य उच्यते' ॥ (पृ० ५, ९०-९१, १०३) इति ।

हविष्मान् उदकेन यशारुगभूतेन वा हविषा^१ तद्वान् द्विवर्द्धमा वर्द्धयते^२ वधकर्मणः^३ (ऋ. निय २, १९) बृहदेषां बृहदपर्यस्य क्षत्रेण हृद् रूपम् । सांयोगिकेन शारीरेण^४ च द्वाभ्यामपि बलाभ्यां यच्छत्रं हन्ति परिवृद्धं वा 'तद् द्विवर्द्धम्'^५ 'वज्रम् सेन'^६ शत्रून् मेघान् वा प्रति कर्तति गच्छतीति^७ 'द्विवर्द्धमा । प्राथमं सत् प्रकृष्टस्य धर्मस्य कर्ता प्राथमो^८ भीष्मः । 'तस्मेद्म्' (पा ४, ३, १२०) इत्यण् । तस्मिन् गृथ्या सीदतीति प्राथमं सत् । भीष्मान्ते वपितेत्यर्थः । पिता नः 'असदो द्वयोश्च' (पा १, २, ५९) इत्येवम् एतद् एकस्मिन्नेव पशुवचनम् । मम भरद्वाजस्य । यच्छत्रं शुक्रेण चन्द्रोऽध्याहार्यः । सः रोदसी धावापृथिव्यौ वृषभः वपिता आ रोदतीति शब्दवपि । शर्मितशस्त्रेणापूरयतीत्यर्थः ॥-१ ॥

पेङ्कट० 'यः शिलोक्षयभित्' पूर्वतः यशवान् बृहस्पतिः आह्विरसः हविष्मान्, स^९ दिगुणमगनः धीमगन्ता प्रकृष्टे धर्मे सीदन् पाठयिता अन्नाकम् धावापृथिव्यौ वृषभः आ रोदतीति ॥ १ ॥

जनाय चिद् य ईवंत उ लोकं बृहस्पतिर्देवर्हृतौ चकार ।

घ्नन् वृत्राणि वि पुरोर्ददर्शीति जयच्छत्रैरभित्रान् पृत्सु साहन् ॥ २ ॥

जनाय । चिद् । यः । ईवंते । ऊँ इति । लोकम् । बृहस्पतिः । देवर्हृतौ । चकार ।

घ्नन् । वृत्राणि । वि । पुरोः । दर्दरीति । जयन् । शत्रून् । अभित्रान् । पृत्सु । साहन् ॥ २ ॥

स्कन्द० जनाय चिद् जनो मनुष्यलोकः तस्मै । चिदिति पदपरणः । यः ईवते एतद् 'इदं किमोरीत्सी' (पा ६, ३, ९०) इति ईशादेशः छान्दसत्वात् । एतावते । अत्यन्तबहुव हत्यर्थः । 'उ इति' पदपरणः । लोकम् स्थानम् बृहस्पतिः देवर्हृतौ देवाः बृहस्पते यस्मिन् सः देवर्हृत्यर्थः - वस्मिन् - यकार करोति । सर्वमनुष्यान् यो ऽप्येव यत्रतीत्यर्थः । यच्छत्रं शुक्रेण चन्द्रोऽध्याहार्यः । सः प्रद-मारयन् वृत्राणि शत्रून् पृत्सु नगराणि शेषान् वि दर्दरीति । विविधे द्वारवपि जयन् चान्यान् शत्रून् भग्न्यान् अभिशान् पृत्सु सङ्ग्रामेषु सहन् अभिमवन् । जयोऽभिभूय शरीकरणम् । अभिमवो न्यवकारमात्रम् । सेनानयने^{१०} पीनरुचयन् ॥ २ ॥

पेङ्कट० जनाय चिद् यः आरमानं प्रति गच्छते लोकम् बृहस्पतिः यत्रे चकार^{११} । शत्रून्^{१२} घ्नन्^{१३} शत्रुपुराणि वि द्वारवपि जयन्^{१४} शत्रून्^{१५} अभित्रान् पृत्सुना भूमिमवन्^{१६} ॥ २ ॥

बृहस्पतिः समग्रयद् वधनि महो भजान् गोमतो देव एषः ।

अपः सिपासन्स्वर्षुरप्रतीतो बृहस्पतिर्हन्त्यभित्रमर्कः ॥ ३ ॥

१-१. 'नोऽपि दधीति' सूको. २. हविषां सूको. ३. नियर्द् सूको. ४. शारीरेण सूको
 ५-५. तद्विवर्द्धिन् सूको. ६-६. त्व...तेन सूको. ७-७. नास्ति स^९ वि^९. ८. एतत्-सूको.
 ९-९. इति सूको. १०. सस्य सूको. ११. 'तु वि'-सं. १२. 'त वि'-सं. १३. 'जय नावपि' सूको.
 १४. नास्ति वि^{१६} सं. १५. 'वद् वि' सस्य; 'वपि सं.

वृहस्पतिः । सम् । अजयत् । वसूनि । महः । ब्रजान् । गोऽमृतः । देवः । एषः ।
अपः । सितांसन् । स्वः । अप्रतिऽश्रुतः । वृहस्पतिः । हन्ति । अमित्रम् । अर्कैः ॥ ३ ॥

स्कन्द०-वृहस्पतिः 'सम् अजयत् सजयति वसूनि धनानि महः' महत्तत्र प्रजान् गोहात् गोमतः गवो
पूर्णान् देवः एषः । किञ्च भवः वृष्टिलक्षणान्शुद्धकानि सितांसन् सम्भवतुमिच्छन् । वसूनिमिच्छ-
नित्यर्थः । स्वा सर्वम् अपतीतः अप्रतिगतः केनचित् वृहस्पतिः । हन्ति भूमिन् शत्रुम्
अर्कैः । अपतितमपि सामर्थ्याद् दृष्टैतद् वज्रनाम । वज्रैः । अथवा अर्कैः देवैर्नक्षत्रादिभिः सह ।
अथवा अर्कैर्मन्त्रैः । वृष्टीयानिदेशाच्च स्तुतस्मन्निति वाक्यशेषः ॥ ३ ॥

वेङ्कट०-वृहस्पतिः सम् जयति धनानि महत्तत्र प्रजान् पशुमतश्च देवः एषः । उदकानि
सम्भवतुमिच्छन् स्वर्लोकस्थितानि शत्रुभिरप्रतिहतः वृहस्पतिः हन्ति च अमित्रम् मन्त्रैः ॥ ३ ॥

'इति पद्यमाष्टके प्रथमाध्याये सप्तदशो वर्गः' ॥

[७४]

'मरुद्वाजो वाईस्वत्य ऋषिः । सोमारुद्रौ देवता । त्रिष्टुप् छन्दः' ।

सोमारुद्रा धारयेथामसुर्यं प्र वाग्निष्टयोऽरमश्नुवन्तु ।

दमेदमे सप्त रत्ना दधाना शं नो भूत द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ १ ॥

सोमारुद्रा । धारयेथाम् । असुर्यम् । प्र । वाग् । इष्टयः । अरम् । अश्नुवन्तु ।

दमेदमे । सप्त । रत्ना । दधाना । शम् । नः । भूतम् । द्विपदे । शम् । चतुष्पदे ॥ १ ॥

स्कन्द०-सोमारुद्रमुपान्तं नृ । मरुद्वाजस्य-शंसति । उपान्त्यमन्त्रयसमीप इत्यर्थः । यदेतदुपान्त्यं
मण्डलस्य सूक्तं मरुद्वाजस्यार्थम् एतत् । सोमारुद्रदेवत्यमित्येष शंसति भाषते । का । सामर्थ्याद्
आचार्यो मम । हे सोमारुद्रौ ! धारयेथाम् 'नितारयेथाम् अह्वयंम् अन्नुरसम्बन्धि षडम् । तस्मिन्
कृते धाम् तुवाम् इष्टयः यागाः अस्मदीयाः अरम् पर्याप्तम् । सुप्प्रित्यर्थः । प्र अश्नुवन्तु ।
दमे-दमे षड्गृहे-षड्गृहे अस्मदीये न्यासी च सप्तौ सप्त सप्तसङ्ख्याकानि । षड्गृहीत्यर्थः ।
रत्ना धनानि दधाना ददतायस्मभ्यम् सम् 'सुखवती न' अस्माकम् भूतम् भवतम् द्विपदे
'मनुष्यादिकाश्च शम् पृथ' चतुष्पदे गवादिकाश्च ॥ १ ॥

वेङ्कट०-हे सोमारुद्रौ ! धारयेथाम् अन्नुराणां हन्तुं बलम् । तथा सति वाम् पर्याप्तम् 'प्र' अश्नुवन्तु
वज्र । गृहे-गृहे सप्त रत्नानि प्रयच्छन्ती शत्रुवती न.' भवतम्' द्विपदे चतुष्पदे च ॥ १ ॥

सोमारुद्रा वि बृहन्नं विपूचीममीषा या नो गर्पमाविवेश ।

आरे वाधिधां-निर्कृतिं पशुचैरस्मोभुद्रा सौश्रवसानि सन्तु ॥ २ ॥

१-१. समवत् ... द सूको. २. के सूको. ३. एवं वि' अ' ल; तप्य लङ्. ४. एवं वि'.
५-५. नाकि सूको. ६-६. निता ... तस्मिन् वां सूको. ७-७. सुधी क सूको. ८-८. 'दिवाप' ... देव
वि'. ९-९. मागुप द्व सूको. १०. नो सूको. ११. 'वत् सूको.

सोमारुद्रा । वि । बृहत्तम् । विपूचीम् । अमीवा । या । नः । गयम् । आऽविवेश ।
आरे । बाधेयाम् । निऽऽहतिम् । पराचैः । अस्मे इति । भद्रा । सौश्रवसानि । सन्तु ॥ २ ॥

स्कन्द० सोमारुद्रा ! हे सोमारुद्रौ ! वि बृहत्तम् बृह उद्यमने । उद्यमनमुत्खननम् । विविधमुत्खननम् । विपूचीम् । विपुशब्दो नानेयस्य पर्यायः, अद्भुतिर्गौरवार्थः । नातारूपगामिनीम् । अनेक-
प्रकारामित्पर्यः । काम् । उप्यते—अमीवा रोगजातिः^१ या नः अस्माकम्^२ गयम् गृहम् आविवेश प्रविष्टा । रोगा अस्माकं गृहे प्रवृत्ता इत्यर्थः । ताम् । किञ्च आरे दूरं एव सर्वो वाधेयाम् अस्मत्तोऽपन्नयतम् निश्च्यतिम् गृह्युदैवताम् पराचैः पराह्मुत्सैर्गमनैः । किञ्च असौ अस्माकम् भद्रा कल्याणानि सौश्रवसानि शोभनं श्रवः अस्मं कीर्तिर्धनं वा येषां ते सुश्रवसः । तेषां सम्बन्धीनि सौश्रवसानि । शोभनेन कीर्त्यादिना युक्तानां सत्तामित्यर्थः । सन्तु भवन्तु ॥ २ ॥

वेङ्कट० हे सोमारुद्रौ ! वि बृहत्तम् विपुशब्दान् ताम्^३, अमीवा या अस्माकं गृहम् आविवेश ।
आरे वाधेयाम् निश्च्यतिम् पराचीनम् । अस्मासु भद्राणि स्वन्ननिमित्तानि सन्तु ॥ २ ॥

सोमारुद्रा युवमेतान्पस्मे विश्वा तनूपुं भेषजानि घत्तम् ।

अव स्पतं मुञ्चतं यन्नो अस्ति तनूपुं चदं कृतमेनो अस्मत् ॥ ३ ॥

सोमारुद्रा । युवम् । एतानि । अस्मे इति । विश्वा । तनूपुं । भेषजानि । घत्तम् ।

अव । स्पतम् । मुञ्चतम् । यत् । नः । अस्ति । तनूपुं । चदम् । कृतम् । एतः । अस्मत् ॥ ३ ॥

स्कन्द० 'सोमारुद्रा ! हे सोमारुद्रौ ! युवम् युवाम् एतानि' अस्मै अस्माकम् विश्वा सर्वाणि तनूपु
दारीरेषु भेषजानि रोगोपशमनान्घोषधानि घत्तम् स्वापयतम् । अरोगदारीरान्स्वान् कुर्वतम्
इत्यर्थः । 'किञ्च अव स्पतम् स्वरूपमुद्योऽपन्नयने' । अपन्नयनमित्यर्थः । अपनीय, च दूरं नीत्वा
'सुघतम् । किञ्च । उप्यते—यत् नः' अस्ति तनूपुं यदम् भववस्थितम् इत्यम्^४ एतः पापम् अस्मात्
कृतीयार्थं पञ्चन्येया । अस्माभिः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० हे सोमारुद्रौ ! युवाम् एतानि अस्माकं विश्वानि भेषजानि अङ्गेषु घत्तम् । यत् पापम्
अस्माकम् अस्ति तत् यदम् 'अव स्पतम्' सुघतम् च । तदेवाऽऽह—तनूपुं चदम् कृतम् पापम्
अस्माकम् अस्मात् । अवस्पतं मुञ्चतमिति ॥ ३ ॥

तिग्मायुधौ तिग्महेती सुशेवौ सोमारुद्राविह सु मृळ्यतं नः ।

प्र नो मृश्यतं बरुणस्य पाशाद् गोपायतं नः सुमनस्यमाना ॥ ४ ॥

तिग्मऽआयुधौ । तिग्महेती इति तिग्मऽहेती । सुशेवौ । सोमारुद्रौ । इह । सु । मृळ्यतम् । नः ।

प्र । नः । मृश्यतम् । बरुणस्य । पाशाद् । गोपायतम् । नः । सुमनस्यमाना ॥ ४ ॥

१. 'उद्यमनम्' मूको. २. 'यति अ वि', 'यती वि'. ३. 'अस्माकं च' मूको. ४. 'मासित' मूको.

५-६. 'सोमारुद्रा'...युवमेतानि मूको. ७-८. '...रूपयती'...ने मूको. ९-१०. 'युवम्'...यते मूको.

८-८. 'मरुत्' वि', 'विपुशब्' अ'. ९. 'अस्मात्' अ.

स्कन्द० प्रत्यक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य तिग्मायुधावित्पादीर्षां 'वदानाम् अनामन्त्रितत्वाद् यत्तच्छब्दावध्याहृतैक-
 वावयतां' योग्या । यौ युवाम् तिग्मायुधौ शीक्षणद्वयादिशस्त्रौ तिग्महेती शीक्षणद्वौ च युश्वेवी
 सुसुग्री स्तोत्रार्ण च तौ दे सोमादौ । इह जन्मनि स्थाने वा सु युञ्जतम् सुष्टु सुखयतम्
 नः अस्मान् । किञ्च प्र मुषतम् नः परणस्य पाशात् । यथा परणपाशेन न गृह्णामहे^१ तथा
 कुरवमित्यर्थः । गोपायतम् रक्षतम् च नः युधनस्यनाना समीपमानौ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तिग्मपनुष्कौ तिग्महेती सुसुग्री सोमादौ । युवाम् इह अस्मान् सुष्टु सुखयतम् ।
 प्र मुषतम् च अस्मान्^२ परणस्य पाशात् । रक्षतम् अस्मान्^३ सौमनसमिच्छन्तौ ॥ ४ ॥

'इति पञ्चमोऽङ्के प्रथमाध्याये अष्टादशोऽर्गः' ॥

[७५]

'पायुर्भारद्वाज ऋषिः । (सङ्ग्रामादिषः) क्षापाया वर्म देवता, द्वितीयस्या धनुः,
 वृषीयस्या ज्या, चतुर्थ्यौ भार्गी, पञ्चम्या इषुधिः, षष्ठाः पूर्वार्धस्य सारधिः,
 षष्ठ्या उत्तरार्धस्य ररमयः, सप्तम्या अन्नाः, अष्टम्या रधः, नवम्या रथगोपाः,
 दशम्या भ्राह्मण-पितृ-सोम-दावाशुशिवी-पूषाणः, एकादशीद्वादशी-
 पञ्चदशीषोडशीनामियवः, श्रयोदश्याः प्रतोद^४, षतुर्दश्या हलतः,
 सप्तदश्या सुद्धूमि-कवच-महाणस्वत्यादयः, अष्टादश्या
 वर्म-सोम-वरणाः, एकोनविंश्या देवयहाणि । त्रिष्टुप्
 छन्दः, षष्ठीदशम्यौ जगत्तौ, द्वादशीत्रयोदशी-
 पञ्चदशीषोडशयेकोनविंशोऽनुष्टुभः,
 सप्तदशी पङ्क्तिः^५ ।

जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यद् वर्मी याति समदास्यस्थे ।

अनाविद्धया तन्वा जय त्वं स त्वा वर्मेणो महिमा पिपर्तु ॥ १ ॥

जीमूतस्येव । भवति । प्रतीकम् । यत् । वर्मी । याति । समदास्ये । उपस्थे ।

अनाविद्धया । तन्वा । जय । त्वम् । सः । त्वा । वर्मेणः । महिमा । पिपर्तु ॥ १ ॥

स्कन्द० 'जीमूतीयन्तु यत्पायुर्भारद्वाज' ऋषिः स्मृतः^१ । जीमूतशब्दे यस्मिन् सूक्तेश्चि जमीमूतीय-
 भेत्तु सूक्तम् । 'तत् पायुर्भार' सरदाजपुत्रोऽपरयत् । अत्र चेतिसासं वृहदेववाकार भाष्ये—

'अन्वावती' चायमानः प्रतोदश्चैव सार्जयः^२ ।

आश्वमदुर्भरद्वाजे^३ जितौ^४ वरशिखैर्षुधिः^५ ॥

१-१. पञ्चान्त मन्त्रिकावच्छब्दा^१ सूक्तो. २. शृङ्गावरे सूक्तो. ३. क्षाप सूक्तो. ४-५. नास्ति सूक्तो.
 ५. यन्मायुर्भार^२ सूक्तो. ६-६ तन्मायु^३ सूक्तो. ७. अन्वावती^४ सूक्तो. ८. सार्जय^५ सूक्तो. ९. अश्विन^६ सूक्तो.
 १०. जितौ^७ सूक्तो. ११. वरशिखैर्षुधि^८ सूक्तो.

अभिगम्योचतुस्तौ ११ प्रसादास्वायं १ नामनी ।
 युधि वारशिशैर्वैद्मजावा ११ विद्धि विनिर्दिती ११
 भवःपुरोहितावाया १ क्षत्रवन्धूलयेवहि ।
 धनं तदपि विद्मै ११ ब्रह्म यत्पति ११ शाश्वतम् ११ ।
 ११ श्रियिस्तु ११ तौ ११ तथेत्युक्त्वा पाशुं ११ पुत्रमभाषत ।
 अभयैणीयी शशूया कुरुष्वेतौ ११ नृपाविति ११
 ११ पितरं सा तथेत्युक्त्वा युष्मोपकरणं ११ तयोः ।
 जीमूतस्येति सूक्तेन पृथक्त्वेनान्वमन्त्रयत् (वृदे ५, १२४-१२८) ॥

तत्र 'जीमूतीये प्रथमा वर्मिणः' क्त्वा । जीमूतीये सूक्ते प्रथमाः क्त्वा वर्मिणः कृता स्तुतिः ।
 बृहदेवताकारस्त्वाह— "प्रथमा त्वस्यै सूक्तस्य बोद्धारं स्तौति वर्मिणम्" (वृदे ५, १२९) इति ।
 ११ जीमूतस्य इयं ११ जीमूतोः । मेघः तस्यैव भवति प्रतीकम् दर्शनम् । मेघसदृशो वर्मीः दृश्यत इत्यर्थः ।
 कदा । यत् यदा वर्मी वर्मः क्वचम्, तद्वा योदा याति गच्छति समदाम् उपस्थे ।
 समदिति सङ्ग्रामनाम । सप्तमीबहुवचनं हि समस्तम् (निघ २, १७) इति सङ्ग्रामनामसु पठितम् ।
 तेन चात्र तरकारिण्यः सेना लक्ष्यन्ते । ता- यत्रोपगम्य तिष्ठन्ति स वासासुपस्थः, तस्मिन्
 समदासुपस्थे । सङ्ग्रामभूमावित्यर्थः । अनाविद्धया तन्वा जव त्वम् सः । स इति तच्छब्देन
 पूर्वार्धोक्तस्य वर्मिणः "प्रतिनिर्देशो न" ११ वक्ष्यमाणस्य वर्ममाहात्म्यस्य ११ । स त्वं वर्मी । अनाविद्धया
 आदीवर्धे । द्वेषदपि इयुभिरविद्धया । अथवा आविद्धशब्दः समुदायप्रसिद्धया लोके भावस्य
 वचनः । अनावस्यया तन्वा सह ११ शशू ११ जम । तच्च ११ त्वा त्वां वर्मिणः महिया माहात्म्यं
 विपद्यु । पृ पालनपूरणयोः । पालयतु ॥ १ ॥

पेङ्कट० पाशुभारद्वाजः । शौमकः—

११ अन्वावर्मी ११ चावमान ११ प्रतीकस्यैव सार्धय ११ ।
 ११ आजग्मन्तुर्भरद्वाजं जितौ ११ वारशिशैर्युधि ११ ॥
 अभिगम्योचतुस्तौ ११ प्रसादाऽऽस्वायं ११ नामनी ।
 युधि वारशिशैर्वैद्मजावा ११ विद्धि विनिर्दिती ११ ॥

१-१. इ प्रणाशस्वायं सूको. २. पुरोहितो भगवान् सूको. ३. मेघं हि सूको. ४. सर्वं सूको.
 ५-५. कविष्वे इ सूको. ६. शशुं सूको. ७-७. ...वावयो १ सूको. ८. वर्मणा सूको. ९-९. प्रथमा
 ...स सूको. १०-१०. नास्ति सूको. ११-११. १ देवात् सूको. १२. वर्मेण सूको. १३. वर्मी विः
 १४. विः. १५-१५. जवत्वा सूको. १५. १ शधि विः कः १ पति कः लज. १६. वायं सूको.
 १७-१७. सङ्ग्रामः सूको १८-१८. १ शशुं विः कः १ दावतिर्दत्ता लज. १९. वारशै विः कः ल
 - गिरैश्च विः कज. २०-२०. तं पणम्याववाय सूको. २१. अणवावा सूको. २२-२२. विदिदि सूको.

भवत्पुरोहितानावां^१ शनभभूप्रथेवहि^२ ।
 क्षत्रं तददि विज्ञेयं^३ मङ्ग मत् पाति शाश्वतम्^४ ॥
 अहित्तु ती तथेलुक्त्वा^५ पायुं पुनमभापत्^६ ।
 -अधर्पनीधौ क्षमणा कुर्वन्ती^७ वृत्ताविति ॥
 पितरं स तथेलुक्त्वा युद्धोपकरणं तयोः ।
 जीमूतस्येति^८ सूक्तेन पृथक्त्वेनान्यमन्त्रयत्^९ । (बृदे ५, १२४-१२८) ॥

जीमूतस्येव पट्टिमङ्गलम् भवति सज्जदं वर्मणा सद्योमयेन, यद्वा^१ वर्मा वाति तमद्दाम् 'रेतानाम् उपस्ये श्रेष्ठे योधनाय । अनाविद्धेन शत्रुभिः शरीरेण सपसान् जय त्वम् सः । 'स. वर्मणः' -महिमा त्वा पारयतु^२ । शौनकः — 'प्रथमा^३ त्वत्स सूक्तस्य योद्धारं स्तौति, वमिणम्', (बृदे ५, १२९) इति ॥ १ ॥

धन्वन्ता गा धन्वन्ताजि जयेम धन्वन्ता तीत्राः समदो जयेम ।

धनुः शत्रोरपकामं कृणोति धन्वन्ता सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥ २ ॥

धन्वन्ता । गाः । धन्वन्ता । आजिम् । जयेम । धन्वन्ता । तीत्राः । समदोः । जयेम ।
 धनुः । शत्रोः । अपकामम् । कृणोति । धन्वन्ता । सर्वाः । प्रदिशः । जयेम ॥ २ ॥

स्कन्द० 'धन्वन्ता^१ गा धनुर्ज्याला^२ इयुधिः सर्वमृक्स्तुतम्^३ । धनुर्ज्या आर्त्ता इयुधिरितोत्तरसर्वं धनुष्यमपि क्रचां चापराभिक्षतसुभिः कृग्भिः स्तुतम् । उत्तराजया । तावद्दनुः स्तुतम् । धन्वन्ता गाः धनुषा गाः शत्रूणां स्वभूषा धन्वन्ता एव आजिम् यत्र स्वधैवैव केवलया लक्ष्यवैधार्थमिषवः क्षिप्यन्ते, न^४ परस्परवधक्रियमा^५ साऽत्र आतिरिभिरेता तथा च तत्कारिणो लक्ष्यन्ते । तात् जयेम । धन्वन्ता एव च तीत्राः शत्रुसङ्घाः समदः 'सङ्ग्रामकारिणोः सेनाः जयेम । धनुः एव शत्रोः असदीपस्य शत्रुकामम् अपगतं कामम् कृणोति । लक्ष्य^६ लोडये^७ करोतु । धन्वन्ता एव च वयम् सर्वाः प्रदिशः 'प्रगता दिग्भिः' प्रदिश उच्यन्ते वा^८ जयेम । अवाप्तरदिशां च जयो द्विक्रमसङ्करोण न सम्भवतीत्यर्थतो^९ गृहीतो दिग्जयः । अथवा प्रकृष्टा दिशाः प्रदिश इति अष्टावधि दिशा उच्यन्ते । ता^{१०} जयेमेति ॥ २ ॥

वेङ्कट० धनुषा पशुन् शत्रुगाम् जयेम, धनुषा सङ्ग्रामम् । धनुषा^१ तीत्रा^२ कलहान्^३ जयेम । धनुः शत्रोः अपगतं कामं^४ करोति । धन्वन्ता सर्वाः प्रकृष्टा दिशः जयेम ॥ २ ॥

१३. *दितो वा लभ. २. *भू प्रथेवहि सूको. ३-३. यमविजेव लभ/धनमपि जेव वि कं ल. ४. शाश्वत वि ल लभ. ५-५. नापुपुव सूको. ६. *वैतो वि ल; *वैतो लभ. ७. जीमूतोपेव सूको. ८. मङ्ग सूको. ९-९. सर्वं यतो वि. १०. वारणित् लभ; पाठयत् कप्रस्तावः. ११. पुना वि ल लभ; प्रमा अं. १२. नासि सूको. १३. *ज्याति सूको. १४. *शुक् शा सूको. १५. *रवधक्रिया वि ल; *त्वेपक्रिया वि. १६-१६. *ति...यव अ वि; *ति यव वि. १७-१७. मणपदिभिः सूको. १८. तात् सूको. १९. *लभः सूको. २०. तात् अ वि, तानि वि. २१. नासि वि. २२. शत्रु वि अं. २३. *शात् वि अं. २४-२४. *मङ्ग वि.

वृक्षयन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं परिपस्वजाना ।

योषेव शिङ्क्ते वितताधि धन्वञ्ज्या इयं समने पारयन्ती ॥ ३ ॥

वृक्षयन्तीऽइव । इत् । आ । गनीगन्ति । कर्णम् । प्रियम् । सखायम् । परिपस्वजाना ।

योषोऽइव । शिङ्क्ते । विस्तता । अधि । धन्वन् । ज्या । इयम् । समने । पारयन्ती ॥ ३ ॥

स्कन्द० अनया ज्या स्तुता । वृक्षयन्ती इव यथा 'किञ्चिद् वृक्षयन्ती । इत् इति पदवृत्तः । काचित् स्त्री कश्चिद् पुरुषम् अनुगच्छेत् तद् इत् आ गनीगन्ति^१ पुत्रःपुनः^२ आगच्छति^३ आहूयमाणा कर्णम् प्रति । प्रियम् । लुप्तोपममेतत् । प्रियमिव सखायम् । यथा 'काचित् प्रियं सखायम् परिपस्वजाना परिपस्वजाना, तद् इत् । किम् । सामर्थ्याद् इयं शिष्यन्तीत्यर्थः । योषा इव शिष्णे । यथा रतिकाले^४ काचिद्योषा^५ पुंसः सुखकरमन्यक्तं^६ शब्दं कुर्यात्, तद्दन्त्यक्तं^७ शब्दं करोति वितता विस्तारिता अपि धन्वन् उपरि धनुषः 'ज्या इयम् समने । सङ्ग्रामनामैतत्^८ । सङ्ग्रामे पारयन्ती । पृ पालनपूरणयोः । पालयन्ती योदारम् । अथवा पुण्यातिरक्त सामर्थ्याद् नश्यर्थः, 'अतिदैनः पथिभिः पारयन्ता' (श्र ६, १९, १) इति यथा । गमयन्ती इष्टम् ॥ ३ ॥

षेङ्कट० वृक्षयन्ती इव आ गच्छति कर्णम् प्रियम् सखायम् योदारम् परिपस्वजाना । योषा इव शब्दं करोति वितता अधि धनुषि ज्या इयम् सङ्ग्रामे पारयन्ती^९ ॥ ३ ॥ -

ते आचरन्ती समनेव योषा मातेषं पुत्रं विभृतामुपस्थे ।

अप यत्रान् विध्यतां संविदाने आर्त्ता इमे विस्फुरन्तीं अमित्रान् ॥ ४ ॥

ते इति । आऽचरन्ती इत्याऽचरन्ती । समनाऽइव । योषा । माताऽइव । पुत्रम् । विभृताम् । उपऽस्थे ।

अप । शत्रून् । विध्यताम् । संविदाने इति सम्ऽविदाने । आर्त्ता इति । इमे इति । विस्फुरन्ती

इति विऽस्फुरन्ती । अमित्रान् ॥ ४ ॥

स्कन्द० अनया आर्त्ता स्तुते । ते आचरन्ती चरतिर्मत्स्येः । 'ज्यया आहूयमाणे^{१०} योदारं प्रत्या-
गच्छन्ती समना इव योषा भर्ता सह समानं मनो यस्याः सा समना । भर्तुर्विचानुवर्तिनी । एकवचनस्य सादेशः । योषेत्येकवचनात्तेन^{११} समानाधिकरणात् । यास्कस्त्वमेवद्विश्वापुपमानमवि^{१२}
योषेत्येतद् द्विवचनान्तं सम्पत्ते (ह. या ९, ४०) । तदपुत्रम्, 'मातेषं पुत्रम्' इत्येकवचनान्तरस्यापुप-
मानत्वदर्शनात् । यथा अर्द्धशिलानुवर्तिनी योषा भर्तारं प्रति भागच्छेत् तद्दागच्छन्ती माता इव पुत्रम्
विभृताम् उपस्थे । उपस्थोऽङ्गः । यथा माताऽङ्गे पुत्रं विभृयात् तद् इत् विभृताम् । शत्रून् च अप विध्यताम्

१-१. कथिद् इत् ('द वि') ... काचित् ... स्तु ... गनीगन्ति मूको. २. शक्ति मूको. ३. भागच्छति मूको. ४-४. का ... तिकाले मूको. ५. काचिद्यो मूको. ६. मन्व ... मूको. ७. 'दन्त्यक्तं मूको. ८-८. क्या ... मूको. ९. यथा ... मूको. १०. पारयन्ति मूको. ११-११. अयादा आहूयमाणे मूको. १२. 'वचनेन वि'. १३. 'मपरिधा ... इत्या' मूको.

यतान् संविदाने सम्यग्ज्ञानस्यै। आत्मा धनुष्कोटी' इमे'। कथं पुनरपविष्यताम्। विष्णुन्ती' 'सुरति' (निघ २, १९) इति वधकर्मा। विविधं धनौ अमिनात् शत्रून् ॥ ४ ॥

येष्टुट० 'ते आचरन्त्यौ' समनस्तेव' स्त्री माता इव पुत्रम् विभृताम् योदारम् उपस्ये। अप शत्रून् विष्यताम्; सङ्गच्छमाने आलस्यौ इमे विविधं प्रत्यौ' शत्रून् ॥ ४ ॥

बहूनीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिक्षा कृणोति समनावगत्य ।

इपुधिः सङ्काः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निन्दद्वा जयति प्रसूतः ॥ ५ ॥

बहूनीनाम् । पिता । बहूः । अस्य । पुत्रः । चिक्षा । कृणोति । समना । अवगत्य ।

इपुधिः । सङ्काः । पृतनाः । च । सर्वाः । पृष्ठे । निन्दद्वा । जयति । प्रसूतः ॥ ५ ॥

स्कन्द० अनया इपुधिः स्तुतः । बहूनाम् इपुणाम् पिता । यो' यकारुत्पद्यते स तस्य पिता । सङ्ग्रामवेलायाम् इपुधित इपव उपस्यन्ते, तत आरुभ्रमणत्वात् । अतः स तासां पितेर्युच्यते । पालयितुस्त्वाम्वाद्वा । बहुः अस्वपथेनेदमेकवचनम् । बहुवः अस्य पुत्राः इपवः । पुत्रधर्मोऽत्र बहूनीनां पितेःसनेनैव वस्तुप्राणां चद्रुत्वस्वार्थस्योक्तत्वात् पुत्रधर्मयुक्तत्वप्रतिपादनार्थः । पुत्रधर्मेण पालयितव्यावेन' युक्ता इत्यर्थः । यो हि बहूनां पिता तस्य 'ते अवश्यं' पुत्रधर्मयुक्ताः । असोऽपुनरङ्कः । चिक्षा कृणोति चिक्षेति निपाठः हासवचनः । हासमिव करोत्युदात्तमानः' । उज्ज्वलपुङ्गुत्वात् । कथया पिक्षेति शब्दात्पुकरणम् । एवंस्मं शब्दं करोत्युदात्तमानः । रसना अवगतः । 'अमनम्' (निघ २, १७) इति सङ्ग्रामनाम ॥ ऋषेलेप उपेक्ष्य स्थाने । सङ्ग्रामम् उपगतम् । सङ्ग्रामे स्थितरसकित्यर्थः । कोऽसौ । 'उच्यते—इपुधिः' । इपवो यत्र धीयन्ते स इपुधिः । चित्राङ्गत्वं च सङ्काः पृतनाः च सर्वाः । सङ्काः पृतनाः इति द्वे अपि सङ्ग्रामनामनी (तु. निघ २, १७) । एकं स्वर्धमात्रेण यत्रोपवः क्षिप्यन्ते तद्विषयम् । परस्परवधविषयम्-अन्वत् । अतो न पुनरुक्ते । सङ्ग्रामेण वाऽत्र तत्कारिणो लक्ष्यन्ते । ये ध-स्वर्धमात्रेण सङ्ग्रामाः, ये च परस्परवधेन, तत्कारिणः योदारः' । 'पृष्ठे निन्दः निताम्वं पदः प्रसूतः प्रेरितः' । जयति त्विपुधिरेव जयतीत्युच्यते ॥ ५ ॥

येष्टुट० बहूनीनाम् इपुणाम् पिता । तदेवाऽऽह—बहुः अस्य पुत्र इति । इपुत्तभिरेत्याऽऽह । चिक्षा इति निपाठो हासवचनः । हासमिव करोति आह्वेने उज्ज्वलपुङ्गेन सङ्ग्रामम् उपेतम् । इपुधिः सङ्काः सचमनाः प्रताः पृतनाः सङ्ग्रामकारिणीः' । च सर्वाः प्रताः जयति' पृष्ठे निन्दः' प्रसूतेपुरिति ॥ ५ ॥

'इति पञ्चमाहके प्रथमाध्याये एकोनविंशो वसः' ॥

रथे तिष्ठन् नयति वाजिनः पुरो यत्रयत्र कामयते सुपार्थिः ।

अमीशूनां महिमानं पनापत् मनः पृथादन्तु यच्छन्ति रथमर्थः ॥ ६ ॥

१-१. ५३... सूको. २-२. नास्ति वि' अं. ३. यनवलेव वि' अं. ४. नास्ति वि' अं.

शस्त्री उ लभ. ५. अगिर्ध (वा ९, १४) व्याख्याता. ६. नास्ति सूको. ७. 'उच्यमानो सूको.

८-८. 'तेनवर्ध' सूको. ९. 'युक्तप्रमाणः सङ् [वा] . १०-१०. 'उच्यते केते इपुधिः सूको.

११. 'योदा' सूको. ११-११. नास्ति सूको; निरुत्पत्तीयात् सङ्ग्रामाण्यादुपस्य इति वा पाठः.

१२. 'कारिणीः' सूको. १३. 'तेनवर्ध' सूको. १४. 'युक्तप्रमाणः सङ् [वा] .

रथे । तिष्ठन् । नयति । वाजिनः । पुरः । यत्रऽयत्र । कामयते । सुऽसारथिः ।

अभीशूनाम् । महिमानम् । पनायत् । मनः । पश्चात् । अनु । पच्छन्ति । रश्मयः ॥ ६ ॥^१

स्कन्द० 'अभीशूनामुत वाऽपि सारथिम्' । अभीशूनां सारथेश्च ह्यम् ऋक्स्तुतिः । तत्रोत्तरार्धेन 'अभीशून् पूर्वार्धेन च सारथिं स्तौति' । रथे तिष्ठन् । तिष्ठतिरत्र सत्तायां नोर्ध्वतायाम्, सहमाने तिष्ठतीति यथा । रथे एव सन् नयति वाजिनः सधाम् पुरः अग्रतः, यत्रयत्र कामयते सुसारथिः । अभीशूनाम् महिमानम् फनायत् । पनतेः स्तुतिकर्मणः । पनायत् स्तुत हे स्तोतारः ! । यच्च मनः मन्थानाम् पश्चात् सन्तः अनु पच्छन्ति अनुबध्यन्ति सारथिमनसम् (? 'नसा) । सारथीच्छावनेन गमनचित्तमध्यानां कुर्वन्तीत्यर्थः । रश्मयः अध्वानाम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० शौनकः—'अर्धेन' सारथिः पृष्ठया रश्मयोऽर्धेन संस्तुताः' (वृदे ५, १३०) इति । रथे तिष्ठन् नयति वाजिनः पुरश्चात्, यत्रयत्र कामयते कफ्याणः सारथिः । अभीशूनाम् महिमानम् पूजयत् । अध्वानां 'पच्छताम् मनः' पश्चात् अनु पच्छन्ति रश्मयः ॥ ६ ॥

तीत्रान् घोषान् कृण्वते वृषपाणयोऽश्वा रथेभिः सह वाजयन्तः ।

अवक्रामन्तः प्रपदैरमित्रान् क्षिणन्ति शत्रूरनपव्ययन्तः ॥ ७ ॥

तीत्रान् । घोषान् । कृण्वते । वृषपाणयः । अर्धाः । रथेभिः । सह । वाजयन्तः ।

अवक्रामन्तः । प्रपदैः । अमित्रान् । क्षिणन्ति । शत्रून् । अनपव्ययन्तः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० 'अश्वानृक् सप्तमी स्तौति आयुषाणामष्टमी' (वृदे ५, १३१) । उग्रान् शब्दान् कुर्वन्ति वृषपाणयः पांडुलुङ्गमन्तः पार्थिविभिः अर्धाः रथैः सह वेगं कुर्वन्तः । अवक्रामन्तः पादाभिः अमित्रान् हिंसन्ति शत्रून् अनपव्ययन्तः ॥ ७ ॥

रथवाहनं हृषिरस्सु नाम यत्रायुधं निर्हितमस्य वर्म ।

तत्रा रथमुप शग्मं संदेम विश्वाहा वयं सुमनस्यमानाः ॥ ८ ॥

रथवाहनम् । हृषिः । अस्य । नाम । यत्र । आयुधम् । निर्हितम् । अस्य । वर्म ।

तत्रे । रथम् । उप । शग्मम् । संदेम् । विश्वाहा । वयम् । सुमनस्यमानाः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अतिसदृशसाऽऽयुषाणामस्य सनुभ्यो रथेनोद्गमानं घनम् हृषिः नाम भवति अस्य इति राक्षः पारमार्गिहृष्य(?) स रथवाहनेनायुषाणां तपयति । यत्र आयुषाणारे अस्य राक्षः आयुधम्^१

१. ऋग्वेदे वा (९, १९) प्यालयादा. २-२. 'भोदः' मूको. ३. दुदेन मूको. ४. 'प्यां' मूको. ५. 'स्य वि'. ६. 'वाग् वि'. ७-७. 'तत्रयनः' मूको. ८. अर्धंयु वृदे. ९. अवन वि'; अवन' अ' ए एध. १०. हृषिः मूको. ११. आयु मूको.

वर्मं च विदितम् भवति, तस्मिन्नायुधागारे सुखकरम् रथम् वयम् युद्धान्ते उप संदिमं
अविशीर्णं सर्वदा सुमनसमानाः ॥ ८ ॥

स्वादुपंसदः पितरौ वयोधाः कृच्छ्रेऽश्रितः शक्तीवन्तो गभीराः ।

चित्रसेना इर्ष्वला अर्घृघ्राः सतोर्वीरा उरवो व्रातसाहाः ॥ ९ ॥

स्वादुऽपंसदः । पितरः । वयःऽधाः । कृच्छ्रेऽश्रितः । शक्तिऽवन्तः । गभीराः ।

चित्रऽसेनाः । इर्ष्वलाः । अर्घृघ्राः । सतःऽर्वीराः । उरवः । व्रातऽसाहाः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० 'नवमी रथगोपास्तु' दशमी रणदेवता' (वृद्धे ५, १३१) । शत्रूणामक्षे संसीदन्तः पल्लि-
तारः^१ बद्धस्य दातारः कृच्छ्रे सद्ग्रामामे श्रयितारः बद्धवन्तः दुरथगादाः विचित्रसेनाः इर्ष्वलाः^२
इषयो वलं येषां ते ईदिसिद्धमवाक्याः विद्यमानपेरकाः गुरुभाराः शत्रुसमूहस्य सोदार
इम इति ॥ ९ ॥

ब्राह्मणास्तः पितरः सोम्यासः शिवे नो धावापृथिवी अनेहसा ।

पूपा नः पातु दुरिताद्वतावृधो रक्षा मार्किर्नो अघर्षस ईशत ॥ १० ॥

ब्राह्मणास्तः । पितरः । सोम्यास्तः । शिवे इति । नः । धावापृथिवी इति । अनेहसा ।

पूपा । नः । पातु । दुःऽद्विताद् । ऋतऽवृधः । रक्ष । मार्किः । नः । अघर्षसः । ईशत ॥ १० ॥

वेङ्कट० हे ब्राह्मणादयः ! यज्ञस्य वर्धयितारः । अस्माकम् शिवे धावापृथिवी अनागच्छे^३ भवेताम् ।
पूपा च नः पातु दुरिताद् । रक्षतु^४ पूपाऽस्मान् । मा कश्चिद् श्वेनः अस्माकम् ईक्षिष्ट ॥ १० ॥

'इति पञ्चमाष्टके प्रथमाध्याये विंशो वर्गः' ॥

सुपर्णं वंस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभिः संनद्धा पतति प्रसृता ।

यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिर्षवः शर्मं यंसन् ॥ ११ ॥

सुऽपर्णम् । वंस्ते । मृगः । अस्याः । दन्तः । गोभिः । समऽनद्धा । पतति । प्रऽसृता ।

यत्रे । नरः । सम् । च । वि । च । द्रवन्ति । तत्रे । अस्मभ्यम् । इर्षवः । शर्म । यंसन् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० सुपर्णम् 'वंस्ते इति' राजानभिरेत'^५ । मृगमयः अस्याः दन्तः कदलीर्ण्यः । गोविकारेः
सावद् अभिसम्बद्धा^६ पतति प्रसृता (तु. या २, ५), यत्र नरः^७ समं^८ द्रवन्ति न वि द्रवन्ति च तत्र
अस्मभ्यम् इषवः शर्मं यंसन्^९ (तु. या ९, १९) इति^{१०} ॥ ११ ॥

१. नास्ति विं अं. २. तीव्र मूको. ३. 'गोपास्तु विं अं'; 'गोपास्तु छ लज्ज; गोपास्तु छ
प्रस्तावा. ४. पल्लविं विं अं. ५. नास्ति मूको. ६. अनागच्छे मूको. ७. रक्ष छ विं.
८-९. नास्ति मूको. १०-११. वल छ लज्ज; पल्लवि अं. १२. 'अनादिमं विं'; 'अनादिमं (अं लज्ज.) छ
लज्ज. १३. नास्ति छ विं अं. १४. नरः विं. १५. त मूको. १६. यंसन् दिं.

ऋर्जीति परिं वृद्धि नोऽश्मा भवतु नस्तनुः ।

सोमो अधि त्रवीतु नोऽदितिः शर्म यच्छतु ॥ १२ ॥

ऋर्जीति । परिं । वृद्धि । नुः । अश्मा । भवतु । नुः । तनुः ।

सोमः । अधि । त्रवीतु । नुः । अदितिः । शर्म । यच्छतु ॥ १२ ॥

वेङ्कट० ऋर्जीति^१ ऋर्जीतिः^२ इयुः^३ शरदुगमना, इपो^४ अम्पान्^५ धर्म्य । अश्मा भवतु अश्माकम् । अर्धे^६ कवधेन सहदम् । सोमः वासात् सन्दात् अधि त्रवीतु । अदितिः च शर्म यच्छतु ॥ १२ ॥

आ जद्धन्ति सान्निपां जघनां उप जिघ्नते ।

अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वात्समतसु चोदय ॥ १३ ॥^४

आ । जद्धन्ति । सानु । एषाम् । जघनान् । उप । जिघ्नते ।

अश्वेऽजनि । प्रचेतस । अश्वान् । समत्सु । चोदय ॥ १३ ॥

वेङ्कट० आ जन्ति सान्नि^१ एषाम्^२ अश्वानाम्, सक्वीनि^३ सान्नि, जघनानि, च उप जन्ति स्वया । कथे^४ प्रकृष्टज्ञानान् अश्वान् त्व सद्ग्रामेषु चोदय (त. वा ९, २०) ॥ १३ ॥

अहिरिभ्र भोगैः पर्येति ब्राहुं ज्यायां द्वेति परिद्वार्धमानः ।

हस्तघ्नो विश्वा वपुनानि विद्वान् पुमान् पुमांसं परिं पातु विश्वतः ॥ १४ ॥^४

अहिःऽद्व । भोगैः । परिं । एति । ब्राहुम् । ज्यायाः । द्वेतिम् । परिऽद्वार्धमानः ।

हस्तघ्नः । विश्वा । वपुनानि । विद्वान् । पुमान् । पुमांसम् । परिं । पातु । विश्वतः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० अहिः द्व भोगैः परि वेष्टयति^१ ब्राहुम् ज्यायाः हनने परित्वाधमानः । अहस्तः हस्तत्राणम्^२ सर्वाणि प्रक्षानतानि जानन्^३ पुमान् पुमांसम् च परि रक्षतु सर्वतः ॥ १४ ॥

आलाभता या रुहशीर्ष्णयो यस्या अपो मुखम् ।

इदं पर्जन्यरेतसे इध्वं देव्यै बृहन्नमः ॥ १५ ॥

आलाभता । या । रुहशीर्ष्णा । जयो इति । यस्याः । अर्थः । मुखम् ।

इदम् । पर्जन्यरेतसे । इध्वं । देव्यै । बृहत् । नमः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० विपाक्ता^१ या रुहशीर्ष्णी रुहश्चक्षिररक्ता, अवि च^२ यस्याः अपः मुखम् अन्वति ।

१. नास्ति सूको. २. अदिं अं ह, अदिं लक्ष. ३. इपो विं. ४. अश्वान् सूको. ५. १३-१४ श्रमे ऋषी वास्तेन (९, २०, १५) यथाक्रमं व्याख्योते, ६. सा विं अं. ७. अम्पान् अं. ८. सक्वीनी सूको. ९. नो सूको. १०. अष्टम् अं. ११. हस्तत्राणम् सूको; हस्तं त्रयमाण. ल. अहस्ताव. १२. जानन् विं. १३. नास्ति विं अं. १४-१५. अवि न विं; अवि न अं लक्ष; अवि ह.

अथोमुखा^१ काचित् शृङ्गमुखा काचिदिति । तल्लै^२ नमस्कारः । अयं मदान्^३ पञ्चगव्योत्पादितोदकरोषणे^४
^५इत्थं देव्यै इति^६ ॥ १५ ॥

^७इति पञ्चमाहके प्रथमाध्याये एकविंशो वारः^८ ॥

अवंसृष्टा परा पत् शरंव्ये ब्रह्मसंशिते ।

गच्छामित्रान् प्र पद्यस्व मामीषां कं चनोश्छिपः ॥ १६ ॥

अवंसृष्टा । परा । पत् । शरंव्ये । ब्रह्मसंशिते ।

गच्छ । मित्रान् । प्र । पद्यस्व । माः । -अमीषाम् । -कम् । चन । -श्छिपः ॥ १६ ॥

वेङ्कट० क्षिप्ता सती परा गच्छ हे शरणकुक्षले! मन्त्रेण तीक्ष्णीकृते! । गच्छ, अमित्रान् प्र
 पद्यस्व^१ । मा आमीषाम् अमित्राणाम् कम् चिद् अयि उत शिपः ॥ १६ ॥

यत्र वाणाः संपतन्ति कुमारा विशिखा इव ।

तत्रा नो ब्रह्मणस्पतिरदितिः शर्म यच्छतु विश्वाहा शर्म यच्छतु ॥ १७ ॥

यत्र । वाणाः । सम्पतन्ति । कुमाराः । विशिखाः इव ।

तत्र । नः । ब्रह्मणः । पतिः । अदितिः । शर्म । यच्छतु । विश्वाहा । शर्म । यच्छतु ॥ १७ ॥

वेङ्कट० पुत्रदेशः स्वपते । निगदसिदेति ॥ १७ ॥

मर्माणि ते वर्मणा छादयामि सोमस्त्वा राजामृतेनानु वस्ताम् ।

उरोर्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु जयन्तं त्वानु देवा मदन्तु ॥ १८ ॥

मर्माणि । ते । वर्मणा । छादयामि । सोमः । त्वा । राजा । अमृतेन । अनु । वस्ताम् ।

उरोः । वरीयः । वरुणः । ते । कृणोतु । जयन्तम् । त्वा । अनु । देवाः । मदन्तु ॥ १८ ॥

वेङ्कट० मर्माणि तव कवचेन आच्छादयामि । सोमः च त्वा राजा अमृतेन 'अनु छादयतु' । वरुणः ते'^१
 उरोः उरुतरं धनम् कृणोतु । जयन्तम्^२ शत्रून् स्वाम् देवाः अनु मदन्तु ॥ १८ ॥

यो नः स्वो अरणो यश्च निष्यो जिपीसति ।

देवास्तं सर्वे धूर्वन्तु ब्रह्म वर्म ममान्तरम् ॥ १९ ॥

१. अथोमुखा वि^१ अ^२; अथोमुखा क. २. तले वि^३ अ^४. ३-४. अथगहातुपा मूको. ५. अथो-
 त्वात्तोत्रेण (न क कभ.) इ मूको. ६-७. .../१ मूको. ८-९. काचि मूको. १०. पित मूको.
 ८. अयि मूको. ९-९. आषा-वि^१. १०. इ वि^२ अ^३. ११. अन् वि^४.

पः । नुः । स्वः । अरणः । पः । च । निष्टयः । जिर्वासति ।

देवाः । तम् । सर्वे । धुर्वन्तु । गडा । वर्म । मर्म । अन्तरम् ॥ १९ ॥

वेङ्कट० यः क्षमान् ज्ञातिः अरममाणः शत्रुः, यः च निष्टयः^१ पदिभूतः जिर्वासति, देवाः तम् सर्वे द्विसन्तु, मन्त्रः क्वचिच्च^२ गत अन्तरम् शत्रोर्हृदयमध्ये प्राणायामस्थितमिति । यद्वा मर्ह्ये मसान्तरम् क्वचमिति ॥ १९ ॥

^१इति पदमाष्टके प्रथमाध्याये द्वारिणो वर्गः^३ ॥

— ४ —

इति ऋग्वेदे सभाष्ये पष्ठं मण्डलं समाप्तम् ॥

शोधपत्रम्

पृष्ठे पक्षौ अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे पक्षौ अशुद्धम्	शुद्धम्
१६४३ २२ अन्ता*	अन्तिका*	१७६५ ११ मघा	मघा
१६४६ १६ ज्वालाः	ज्वाला-	१७६६ ८ *गणाय	*गणाय स्तोत्रं
१६५० २ नाम*	नाम* (तु. मास ६, ७,४,५)	१७६७ १६ दातव्यम्	दातव्यमिति*
१६६७ १४ *ध्यात्	*ध्याद्	१७७० १ दातव्यं	दातव्यं
१६७० २७ दायु*	दायु*	१७७० १ ऊजव्यस्य	ऊजव्यस्य
१६७६ २ *रषा	*रषे	१७७५ २० सक्तः	सेका
१६७८ १० सत्यस्य	असत्यस्य	१७७८ ११ यमोयुक्तौ	यमोयुक्ते
१६८२ २१ स्तोत्रः	स्तोत्रं:	१७९१ ६ जुगारं	जुगारं
१६८६ ९ स्तोत्रेण	स्तोत्रे	१७९१ ७ *स्थाने	*स्थाने।
१६८९ १४ स्तवो	स्तवो	१७९१ २४ १. खस्थाने. क	२. खस्थाने वि*
१७ १९ *नपक्	*नपक्	१७९२ ३ शिलोच्यं	शिलोच्यं
१६९३ १ दायुणा	दायुणा	१७९४ ८ सच्छत	सागच्छत
१७०२ २ अतर्त्त	अतर्त्त	१८०५ १३ *रविच्छि	*रविच्छि
१७०३ २० शायु	शायु	१८०७ १७ अज्जते	अज्जते
१७०८ ८ *ययं	*ययं	१८३७ १३ युष्मान्	युष्मान्
१७१४ २२ एक	एकं	१८४१ २७ मीळुपी	मीळुपी
१७२३ ११ *रेषा	*रेषुः	१८४२ २६ *रषा !	*रषा!
१७२८ २६ हृद्	हृद्	१८४३ ५ "	"
१७४१ ९ सम्बन्धिनः	सम्बन्धिन	१८४३ २४ पुषाः	पुषाः!
१७ २६ *ता एषं.	*ता वैषता दे* एषं.	१८५३ २ *क्षुतुः	*क्षुतुः
१७४३ १६ किरिव*	किरिव*	१८५८ १८-१९ *कीर्तिवात्	*कीर्तिवात्
१७४४ २१ द्राशुषं	द्राशुषं	१८ २२ वृष्टु*	वृष्टु*
१७४६ १४ सद्मा*	सद्मा*	१८ २३ सद्मरच्छ*	सद्मरच्छ*
१७४७ ९ काह्वयामि	काह्वयामः	१८५५ १३ तद्दत्	तद्दत्
१७ २४ *निनद् !	*निनद् !	१८६२ १५ विश्वधनाः	विश्वधनाः !
१७५५ ९ सेचनमिच्छति	चनमिच्छति	१८६९ १५ *सीळही	*सीळही
१७६० १५ माम्*	×	१८७१ २१ सुवे	सुवे
१७६४ २८ घ. *माने वि*	घ. *माते वि* अं क एषं,	१८ २८ मने	सुवे
		१८७२ १६ सा रवद्	सा रवद्

*) × एषेन-विषय पद्यश्लोकः पाठो नैह ।

श्लो	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	श्लो	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१८७३	१६	जायाजाया	जाया जाया	२००६	१८	भमूर्ति	भमूर्ति (?)
१८८१	११	प्ररुद	प्ररुद	२००८	८	हुन्द	हुन्द
१८८७	७	दित्रि	दित्रि	२०१३	६	हुरतो	हुरतो
१८८८	२०	मित्रा	मित्रा	११	२५	कमाणि	कमाणि
१८९२	२६	स्तोम	स्तोम	२०१७	२५	प्रतिश्रुः	प्रतिश्रुः
१८९४	२२	रिसताम	रिसताम	२०१८	२२	हृषर्ष	हृषर्ष
१९	२६	धता	धता	२०१९	३	ईम्	ईम्
१९०६	७	लुलोकात्	लुलोकात्	२०२९	६	शुंक्षो	शुंक्षो
१९११	३	वाणीर्या	वाणीर्या	२०३३	२५	उत	उत
१९१५	२३	प्रत	प्रत	२०४०	१०	पेन्द्र	पेन्द्र
१९२३	२६	धनानि	धनानि	२०४६	२१	यस्माधिय	यस्माधिय
१९२७	२६	र्यर्ष	र्यर्षः	२०४९	१५	शुम्बरस्य	शुम्बरस्य
१९३३	१२	पतन्ति	पतन्ति	२०५०	२४	तक्षम्	तक्षम्
१९४५	१२	गुत्या	गुत्या	२०५४	२३	भानापाः	भानापाः
१९५४	४	श्रवयादेतु	श्रवयादेतु	२०५५	४	पृणानि	पृणानि
१९५७	२१	यार्तयः	यार्तयः	११	८	इन्द्र	इन्द्र
१९	२२	हालनीचः	हालनीचः	२०५७	२	शुमुमाद्यः	शुमुमाद्यः
१९५८	५	व्यजसे	व्यजसे	२०५९	१८	उवत	उवत
१९	१८	ते	ते	२०६१	२४	यत्	यत्
१९५९	२०	सुडजोपां	सुडजोपां	२०६२	२१	यणावन्ती	यणावन्ती मूको.
१९६०	२१	धित्	धित्	२०६६	३३	यः	यः
१९६१	२६	ईमरपो	ईमरपो	२०६८	२९	मभ्यन्	मभ्यन्
१९६४	२३	अस्मच्छात्रम्	अस्मच्छात्रम्	२०६९	२९	मिभ्रमभ्य	मिभ्रमभ्य
१९६८	२४	पुडभिः	पुडभिः	२०७७	४	उ	उ
१९	२७	तुयम्	तुयम्	२०८४	२१	त्राता मिभ्रः	त्राता मिभ्रः
१९७७	९	राजन्! अजर! दे	दे राजन्! अजर!	११	२४	तादप्ये	तादप्ये
१९८५	२२	सङ्मानं	सङ्मानं	२०८५	१५	अविश्रिड	अविश्रिड
१९८७	१३	वेद्	वेद्	२०८६	४	प्रजाभिः	प्रजाभिः
१९९१	६	स्तुतिः	स्तुतिः	११	२८-२९	नाः ताः	नाः
१९	७	रुतति	रुतति	२०८७	१२	इयति	इयति
१९	२९	रुती	रुती	२०८८	१३	तच्छुते	तच्छुते
१९९५	८	अर्ध	अर्ध	११	१७	सामभ्यां	सामभ्यां
१९९८	२३	विदवा लपः	X	११	२८	अस्मच्छत्रम्	अस्मच्छत्रम्
२०००	३	अद्वन्दु	अद्वन्दु	२०९०	६	इन्द्र	इन्द्र
२००१	१९	अष्टविंशो	अष्टविंशो	२०९२	१८	राशुषा	राशुषा
				२०९३	१३	निगुहद्	निगुहद्

पृष्ठे पङ्क्तौ	अनुदम्	शुद्धम्	पृष्ठे पङ्क्तौ	अनुदम्	शुद्धम्
२०९६	२ स्तुति-	स्तुतीः	२१७०	२५ कृतस्य	कृतस्य
२०९८	किमर्थम् ।	किमर्थम् अर्हं महान्	२१७२	१६ रुध्	रुध्
		भवामि	२१७४	१७ उरु*	उरु*
॥	२४ भवामि किमर्थम्	× ×	२१८३	२३ सुकेन	सुकैर्न
	अर्हं महान्	× ×	॥	२८ सम्भ°	तत्सम्भ°
२१०४	१२, १३, १७ पुरुष*	पुरुष*	११८४	२९ इति...	वीर इति...
२१०५	३१ षट्पलपद्य*	षट्पलपद्यः	२१८६	१८ पूषन्	पूषन्
२१०६	१६ महते	मंहते	२१८८	२ आषट्	आषट्
॥	२६ क -	कं	२१८९	२६ लुप्तम्	नास्ति
२१११	४ द्रुहना*	द्रुहना*	२१९०	१९ शम्भद्*	प्रमाद्*
॥	९ द्रुहान्वा	द्रुहान्वा	२१९४	१२ नियतेन	नियतेन
॥	१० गृधोरिवैते	गृधोरिवैते	॥	२० ह्रपति	ह्रपति
२११३	१८ कस्मै	कस्मै*	२१९८	२ इद्	इद्
२११५	॥ किलेशयय	किलेशययं	२२०६	८ *यर्षिभ्यः	*यर्षिभ्यः
२११६	५ यस्य	यस्य	॥	॥ क्षन्तर्षादय	क्षन्तर्षादय
२१२०	१५ रथगतेन	रथगतयेन	२२०७	१६ नर्मऽभिः	नर्मऽभिः
२१२३	१९ यज्ञनाम्	यज्ञनाम्	२२३१	७ वाणी	वाणी
२१२५	३१ *नुभवः	*नुभवः सूको.	२२३३	१५ श्नुः	श्वनुः
२१३४	२१ *कम्	*कम्	२२४०	७ उपसगदा*	उपसगदा*
२१३९	१४ कृणुद्य*	कृणुद्य*	२२४३	॥ भरतः	भरतः
२१४०	१५ बलेन	बलेन*	२२५७	॥ शत्रुन्	शत्रुन्
२१५१	१६ पृश्यः	पृश्यः	२२५८	१ स यस्य	यस्य स
२१५३	५ विरुपे	विरुपे	२२६६	१९ *द्विपु	*द्विपु
॥	१३ अपवा	×	२२६८	७ तच्छ*	तच्छ*
२१५६	१ *वीजितम्	*वीजितम्	२२७१	२३ *तं	*यत
२१६३	२१ *रूप्यते	*रूप्यते	२२७४	२५ मज्जान्	मज्जान्
२१६७	१९ गे भूमिः	गीर्भूमिः	२२७५	१३ पदे	*पदे
॥	२६ *स्तूयन्ते ।	स्तूयन्ते ।	२२८१	३२ *घाद्	*घाद्
॥	॥ तच्छ*	*तच्छ*	२२८२	१० *शूनात्	*शूनात्

